

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ
FACULTY OF PHILOSOPHY AND POLITICAL SCIENCE

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»
атты халықаралық ғылыми конференциясы

Международная конференция студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

International Scientific Conference of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Часть 1

06-08.04.2023

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2023 жыл

1 том

МАТЕРИАЛЫ

Международной научной конференции
студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

Алматы, Казахстан, 6-8 апреля 2023 года

Том 1

MATERIALS

International Scientific Conference
of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Almaty, Kazakhstan, April 6-8, 2023

Volume 1

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

УДК 1/14
ББК 87
М34

Председатель редакционной коллегии:

Мейрбаев Б.Б. – кандидат философских наук, ассоциированный профессор, декан факультета философии и политологии

Заместители председателя редакционной коллегии:

Альчимбаева А.Б. – заместитель декана по научно-инновационной работе и международным связям

Абдирайымова Г.С. – заведующая кафедрой социологии и социальной работы

Алгожаева Н.С. – заведующая кафедрой педагогики и образовательного менеджмента

Курманалиева А.Д. – заведующая кафедрой религиоведения и культурологии

Құранбек Ә.А. – заведующий кафедрой философии

Мынбаева А.К. – заведующая кафедрой общей и прикладной психологии

Насимова Г.О. – заведующая кафедрой политологии и политических технологий

Материалы международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 06-08 апреля 2023г. Том 1. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 612 с.

ISBN 978-601-04-6276-2

В сборнике представлены доклады, выступления, тезисы участников международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», организованной Советом молодых учёных, преподавателями, магистрантами и докторантами факультета философии и политологии.

В работе конференции приняли участие молодые учёные из разных вузов Казахстана и зарубежных стран. В данном сборнике содержатся статьи и тезисы по актуальным проблемам философии, социологии, культурологии, социальной работы, религиоведения, психологии и педагогики.

Статьи изданы в авторской редакции.

ISBN 978-601-04-6276-2

© КазНУ имени аль-Фараби, 2023

**ЖАС ҒАЛЫМДАР МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ҒЫЛЫМ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА**

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ
И СТУДЕНТОВ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

**PSYCHOLOGICAL SCIENCE IN THE STUDIES OF YOUNG SCIENTISTS
AND STUDENTS: THEORY AND PRACTICE**

ВЛИЯНИЕ КАЧЕСТВА ОТНОШЕНИЙ ШКОЛЬНИКОВ НА УСПЕХИ В УЧЕБЕ

Психология, 2 курс Абланов Д. Ч.

*Научный руководитель: к. психол. н., профессор Кабакова М. П.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. Успехи школьников в учебе определяются не только их личными качествами - существенное влияние на образовательный процесс оказывают и отношения школьников с их ближайшим окружением: с родителями, с учителями, с одноклассниками и с друзьями вне школы. В данной статье исследуется влияние качества отношений учеников старшего школьного возраста на их мотивацию к учебе и успеваемость.

Ключевые слова: успеваемость, мотивация, заинтересованность, отношения, качество отношений.

В 2018 году было проведено тестирование по международной программе PISA (международная программа по оценке качества образовательных достижений учащихся), по результатам которого школьники Казахстана заняли 69 место по читательской и естественнонаучной грамотности (для сравнения, Россия заняла 31 и 33 места соответственно, а Украина 39 и 38 места соответственно) и 54 место по математической грамотности (Россия – 30 место, Украина – 43 место) [1]. Такие неудовлетворительные результаты, ввиду общедоступности качественных учебных материалов (количество пользователей интернета составляет 78,9% от всего населения страны, против 62,6% жителей в Украине и 80,9% жителей в России) [2], стоит связывать, в первую очередь, с низкой мотивацией школьников к учебному процессу.

В данной статье рассматриваются возможные социальные причины низкой успеваемости и мотивации школьников к учебе, а именно: качество отношений школьников с их ближайшим окружением: с родителями, с учителями, с одноклассниками и со внешкольными друзьями.

Проблема взаимосвязи успехов школьников в учебе разрабатывали российские психологи и педагоги: Собкин В. С и Фомиченко А. С, Щеголева Т. М и Хохлова В. Н, Сатторзода О. В.

Исследование, проведенное Собкиным В. С и Фомиченко А. С, подтверждает, что отношения между учителем и учеником имеют важное значение для успешности учащихся в школе.

В статье российских психологов Собкиным В. С и Фомиченко А. С исследуется влияние отношений между учителем и учеником на академические достижения учащихся в средней школе. Авторы провели анкетирование 120 учащихся и их учителей в одной из средних школ в России.

Результаты исследования показали, что отношения между учителем и учеником оказывают значительное влияние на академические достижения учащихся. Более того, эти отношения имеют более значимое значение, чем личностные характеристики ученика, такие как возраст ученика, его пол, социально-экономический статус и т.д. Ученики, у которых были более близкие отношения с учителем, показали более высокие результаты в учебе, а также имели большую мотивацию к обучению.

Также было выявлено, что наиболее успешные ученики имеют отношения с учителем, основанные на взаимном уважении, доверии и поддержке. В то время как ученики, у которых были более поверхностные отношения с учителем, имели более низкие результаты в учебе и менее мотивированы к обучению [1].

В исследовании, проведенном педагогами Щеголевой Т. М и Хохловой В. Н, Устанавливалась

положительная корреляция между уровнем семейной поддержки и успеваемостью школьников.

Исследование было проведено на выборке из 150 учащихся средней школы в возрасте от 14 до 17 лет, которые были опрошены с помощью структурированного анкетного опросника. В результате исследования были получены следующие выводы:

Те школьники, которые получают поддержку от своих родителей и семьи, имеют более высокие оценки и более высокую успеваемость.

Негативные семейные отношения могут приводить к снижению успеваемости школьников. Школьники, которые живут в семьях с конфликтами и напряженными отношениями, имеют более низкие оценки и более низкую успеваемость.

Уровень образования и занятости родителей также влияет на успеваемость школьников. Школьники, чьи родители имеют высшее образование и стабильную работу, обычно имеют более высокую успеваемость, чем школьники из менее обеспеченных семей.

Таким образом, исследование подтверждает, что семейные отношения играют важную роль в успехах школьников и что родители и семья могут оказать значительное влияние на успеваемость и общее благополучие школьников [2].

В исследованиях зарубежных ученых особое внимание уделяется взаимосвязи академической успеваемости и качеству дружеских отношений школьников, как уникальных в своем роде, поскольку дружеское окружение складывается как результат осознанного выбора человека [3].

Отмечается, что друзья, в зависимости от качества отношений школьников с ними, могут оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на успеваемость в учебе.

Говоря о положительном влиянии, зарубежные авторы отмечали следующие его аспекты:

- Любознательные и эрудированные друзья могут стимулировать ученика к улучшению учебных результатов путем обмена знаниями, поддержки друг друга и соревнований между собой;
- Друзья могут помочь ученику преодолеть трудности, например, объяснить непонятный материал или поделиться своими заметками.
- Хорошие отношения с друзьями способствуют формированию у школьника положительной самооценки и уважения к себе, что способствует лучшему усвоению знаний в условиях учебного коллектива.

К отрицательному же влиянию дружеских отношений можно отнести:

- Отвлечение: школьник может тратить много времени на общение с друзьями, что отвлекает его от учебы и занятий.
- Негативное влияние: непорядочные друзья могут заставлять школьника пропускать уроки, курить или употреблять алкоголь.
- Конфликты: конфликты между друзьями могут отвлекать ученика от учебы и вызывать стресс, что отрицательно сказывается на успеваемости.

Гипотеза: Успешность школьников в учебе и мотивированность к ней зависят от качества отношений школьников с родителями, учителями, внешкольными друзьями и одноклассниками.

Цель исследования: выявить взаимосвязь качества отношений школьников с родителями, внешкольными друзьями, учителями и одноклассниками.

Объект исследования – образовательный процесс в школах Казахстана.

Предмет исследования – успехи школьников в учебном процессе: успеваемость и заинтересованность (мотивация).

Задачи исследования: проследить корреляцию степени мотивации и успеваемости школьников качеством отношений школьников с родителями, внешкольными друзьями, учителями и одноклассниками.

Методы: анкетирование.

В рамках исследования был проведен опрос среди школьников старшей возрастной группы (10 – 11 классы), а также среди студентов ВУЗ-ов и колледжей с целью выявить, как качество отношений влияет на успешность школьников в учебе. В опросе приняло участие 75 школьников и студентов. Те опрошенные, которые на момент проведения исследования обучались в ВУЗ-е или в колледже, отвечали, отталкиваясь от своего прежнего школьного опыта. Опрошенные, которые меняли школы на протяжении своего обучения, отвечали, отталкиваясь от опыта обучения в той школе, где они проучились дольше. Для проведения опроса была использована платформа GOOGLE Forms.

Вопросы анкеты разделены на три блока: оценка успешности и мотивированности школьников к учебе, оценка отношений школьников со внешкольными друзьями, оценка отношений

школьников с учителями, оценка отношений школьников с одноклассниками и оценка отношений школьников с родителями.

Под успеваемостью следует понимать общий срез отметок школьника за весь учебный период на момент прохождения анкетирования.

Под мотивацией или заинтересованностью следует понимать то, как сам учащийся оценивает свою заинтересованность в учебном процессе.

В зависимости от того, как респонденты оценивали свою успеваемость, они делились на отличников, ударников с превалированием пятерок, ударников с превалированием четверок, троечников с пятерками по любимым предметам, троечников и двоечников.

В зависимости от того, как респонденты оценивали свою заинтересованность, они делились на следующие группы:

- Заинтересован и успешен (учеба вызывает интерес и легко дается)
- Не заинтересован, но успешен (учеба не вызывает интереса, отношение к ней формализованное, но дается легко)
- Заинтересован, но не успешен (учеба вызывает интерес, но дается с большим трудом, успеваемость невысокая (троечник или двоечник))
- Не заинтересован и не успешен (учеба не вызывает интереса, успеваемость низкая)

Результаты:

В целом среди опрошенных с высокой успеваемостью число тех, кто уважительно относится к учителям и не отмечали фактов несправедливого к себе отношения со стороны последних выше, чем тех, кто в отношениях с учителями сталкивался с проблемами (44 из 59 отличников и ударников с превалированием пятерок).

В целом, те, кто использовал для характеристики своих отношений с одноклассниками такие слова, как «дружба», «сплоченность» и «соперничество», и вместе с тем отзывались о своих одноклассниках как об «умных», «способных», «любопытных» и «эрудированных» показывали лучшие результаты, чем те, кто выбирал такие характеристики взаимоотношений, как «вражда», «разрозненность» и «травля», а самих одноклассников описывал как «невежественных», «неграмотных» и «глупых» (среди первых число отличников и ударников с превалированием пятерок, как при заинтересованности в учебе, так и при ее отсутствии, составляет 29 из 35, в то время как среди вторых число успешных учащихся составляет 9 из 24).

В целом, те, чьи друзья «умные», «интеллигентные», «эрудированные», «любопытные», «образованные» и «интеллектуалы» показывали большую заинтересованность (при низкой и высокой успеваемости), чем те, кто в характеристиках своих друзей делал акцент на других чертах: число заинтересованных учащихся в первой группе -- 29 из 39 против 20 из 36)

В целом, те, кто приписывал своим родителям такие черты, как ум и образованность (39 из 48 против 14 из 27) и характеризовали отношения в своей семье как «в целом благополучные» или «благополучные» (25 из 32 против 24 из 43) показывали как более высокие успехи в учебе (высокая успеваемость), так и большую заинтересованность в учебном процессе.

Таким образом, можно прийти к выводу, что наибольшая взаимосвязь как заинтересованности в учебе, так и успеваемости школьников наблюдается со взаимоотношениями школьников с их родителями.

Заметна связь заинтересованности школьников в учебе с оценкой их отношений с друзьями.

Обнаружена взаимосвязь непосредственно успеваемости с качеством отношений с одноклассниками .

Заметна так же взаимосвязь успеваемости и качества отношений с учителями.

Список использованной литературы:

1. Жанна Хабдулхабар. PISA-2018: казахстанские школьники впервые за 10 лет показали снижение уровня грамотности // informburo.kz -- 2019 г.
2. Всемирный банк. Data Commons-Place Explorer -- 2018
3. Собкин В. С, Фомиченко А. С. Влияние отношений между учителем и учеником на академические достижения учащихся // Управление образованием: теория и практика -- 2015 г.
4. Щеголева Татьяна Михайловна, Хохлова Елена Николаев. Влияние семейных взаимоотношений на успеваемость школьника. URL: <https://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2015/03/26/vliyanie-semeynyh-otnosheniy-na-uspevaemost-shkolnika> (дата обращения 12.03.2023)
5. Sofia Dokuka, Diliara Valeeva, Maria Yudkevich. How academic achievement spreads: The role of distinct

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ КЕЗІНДЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Психология, 4 курс Адеханова А.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Калымбетова Э.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Мақала жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдауға дайындығын зерттеудің өзектілігі мен жоғары сынып оқушыларына мамандық таңдауда психологиялық қолдау көрсету ерекшеліктерін зерттеу мәселесіне арналған. Онда жоғары мектеп жасының ерекшеліктері, «кәсіби өзін-өзі анықтау» түсінігі, оның қалыптасу кезеңдері мен құрылымы, сондай-ақ оқу-тәрбие процесінде осы проблеманы зерттеудің маңыздылығы және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: жоғары сынып оқушылары, мамандық таңдау, психологиялық қолдау, «кәсіби өзін-өзі анықтау», сараланған тәсіл, «кәсіптік бағдар».

Кіріспе. Бүгінгі күні кәсіптік бағдар беру оқу процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Жастардың тағдыры мамандық таңдау туралы шешім қабылдауға дайындық деңгейіне байланысты. Мамандық таңдау – қабілетіне, қызығушылығына сәйкес болашақ жұмысыңды, болашақ мамандығыңды таңдауға психологиялық дайындықтың бір түрі.

Мектеп бітірісімен түлектер әлеуметтік және тұлғалық дамудың жаңа кезеңіне қадам басады. Барлық жолдар ашық және олар өздерінің болашақ мамандығы ретінде өмірде бір жолды таңдауы керек. Психологиялық дайындық үшін кәсіпке деген қызығушылық, кәсіби жоғары оқу орындарында оқуға мотивация, өз мүмкіндіктерін өзін-өзі бағалауы қалыптасуы керек. Г.Хакетт пен Н.Э.Бетстің пікірінше, адамдардың өміріне ең терең әсер ететін мамандық таңдау және одан әрі мансап [1].

Мәселенің өзектілігі саяси, әлеуметтік, экономикалық және кадрлық жағдайдың жаңа талаптарын ескере отырып, жоғары сынып оқушыларына болашақ мамандығын таңдауда тиімді көмек көрсету қажеттілігінен туындайды, сондықтан мемлекетіміздің саясаты осы мақсатқа бағытталған. Кәсіби таңдау мәселесін алға тартады [2].

Негізгі бөлім. Жоғары сынып оқушылары үшін мамандық таңдау – адам өміріндегі өте маңызды қадам, қиын да жауапты. Көбінесе адамдар өз мамандығын жақындарының пікірін, мамандықтың сыртқы атрибуттарын, беделін және оның экономикалық пайдалылығын ескере отырып, сыртқы жағдайлардың әсерінен таңдайды. Бірақ, негізінен, бұл жағдайлар адамның жеке ерекшеліктері мен бейімділігіне ешқандай қатысы жоқ.

Белгілі бір іс-әрекет түрінде оның табысқа жетуін қамтамасыз ететін бейімділік, тұлғаның туа біткен қасиеттері айқын көрінуі де мүмкін.

Жастар 9-11 сыныпты бітірген соң, кейде одан да ертерек мамандық таңдау туралы шешім қабылдайды. Бұл шешім, болашақта олардың бүкіл өміріне әсер етеді. Бұл жас жігіттің кәсіби маман ретінде де, жалпы адам ретінде де табысқа жетуі оған байланысты [3]. Және әрқашан жасөспірімдер дұрыс таңдау жасай бермейді. Бұған бір кездері қате таңдау жасап, екінші білім алуға баратындардың көптігі дәлел.

Кәсіби дайындық деп мамандық таңдауға деген ішкі сенімділік пен хабардарлық, жұмыс түрін, мамандықтың физикалық және психологиялық талаптарын білу түсініледі; адамның өз міндеттерін дұрыс орындауына, білімін, тәжірибесін және жеке қасиеттерін пайдалануға көмектесу қажет; мамандықты ұтымды таңдау қабілетін ашу.

Психологиялық әдебиеттерде жас тұлға дамуының сапалық нақты кезеңін, жеке дамудың уақытша ерекшеліктерін білдіретін категория ретінде қарастырылады.

Жас кезеңдерін және олардың сипаттамаларын жасаумен көптеген отандық ғалымдар айналысты, олардың ішінде Д.Б. Эльконин, Л.С. Выготский, И.В. Дубравина, Г.С. Абрамова, А.В. Петровский және т.б. Олардың зерттеулері барысында жаңа жас деңгейіне көшу кезінде сапалық өзгерістер орын алып, ісіктер, жаңа механизмдер, жаңа процестер мен құрылымдар пайда болатыны анықталды [4; 5].

Біздің зерттеуімізде жоғары мектеп жасының ерекшеліктері мен негізгі ерекшеліктерін ескере отырып, біз Д.Б. Эльконидың жас периодизациясына назар аудардық.

Жоғары мектеп жасындағы жетекші іс-әрекет, Д.Б. Элькони бойыша, білім беру және кәсіби қызмет болып табылады. Көп жағдайда жас жігіттің мектеп оқушысы болғанына қарамастан, жоғары сыныптардағы оқу іс-әрекеті болашаққа бағытталған жаңа бағыт пен жаңа мазмұнға ие болады [6].

Жоғары мектеп жасында кәсіптік және білім беру қызығушылықтары арасында айтарлықтай берік байланыс орнатылады. Жасөспірімде оқу қызығушылықтары мамандық таңдауды анықтайды, үлкенірек оқушыларда керісінше байқалады: мамандық таңдау оқу қызығушылықтарының қалыптасуына, оқу іс-әрекетіне көзқарасының өзгеруіне ықпал етеді. Өзін-өзі анықтау қажеттілігіне байланысты мектеп оқушыларында қоршаған ортаны және өз ішінде түсіну, болып жатқан оқиғаның мәнін табу қажеттілігі туындайды. Жоғары сыныптарда оқушылар теориялық, әдістемелік негіздерін, әртүрлі оқу пәндерін меңгеруге көшеді [7].

Кәсіби таңдау жауапкершілігі дамудың жаңа әлеуметтік жағдайын тудырады. Өзінің өмір жолын өзін-өзі анықтау міндеті жоғары сынып оқушысының алдында ең маңызды міндет ретінде тұрады, оның негізгі сәті бұл жағдайда саналы түрде өз бетінше мамандық таңдауға дайындық болып табылады. Ол қысқа мерзімді тұлғалық және кәсіби дамуға бағытталған оның жеке ерекшеліктерін, жеке тұлғаның мүдделері мен бейімділіктерінің көрінуін және ашылуын қамтамасыз етеді [8;9].

Біздің ойымызша, «кәсіби өзін-өзі анықтау» адамның кәсіби және жұмыс ортасына қатынасын қалыптастыру процесі, оның өзін-өзі жүзеге асыру тәсілі және өмірлік өзін-өзі анықтаудың құрамдас бөлігі.

Біз кәсіби өзін-өзі анықтауды таңдау сәті ретінде ғана емес, адам өмірінің барлық маңызды кезеңдерін қамтитын динамикалық кәсіби процесс ретінде түсіндіретін авторлардың пікірін ұстанамыз.

Мектеп жасына дейінгі егде жастағы балаларға тән бастапқы кезеңде балада кәсіби әлемге, еңбек адамдарына және олардың кәсіптеріне деген оң көзқарас қалыптаса бастайды [10].

10-11 сыныптар кәсіби статусты нақтылаумен байланысты. Білім берудің алдыңғы кезеңдерін ескере отырып, кәсіптік бағдар беру қызметі жоғары сынып оқушыларының тұрақты қызығушылықтары мен қабілеттерін көрсететін оқу пәндерін тереңдетіп оқыту негізінде жүзеге асырылады. Таңдалған жұмыс түріндегі кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастыруға, кәсіби жоспарларды бақылауға және түзетуге, нәтижелерді бағалау әдістеріне, таңдалған қызметтегі жетістіктерге, ондағы өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. өзін-өзі анықтауға қарағанда [12].

Қорытынды кезеңде кәсіптік іс-әрекеттің мазмұнын зерттеу және кәсіпқой тұлғаны қалыптастыру, оның еңбек процесіне, кәсіби іс-әрекетке тікелей қатысу процесінде кәсіби ұтқырлығын дамыту қарастырылады.

Бұл кезеңдікке сәйкес тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауының қалыптасуы мен дамуы үшін ең маңыздысы – жоғары мектеп жасы (15-17 жас) екені анық. Дәл осы кезеңде олардың өз бетінше өмір сүру мәселесі туындайды, оны шешу үшін дағдылар мен дағдылар, адамның әлеуметтік өмірін ұйымдастыру қажет [13].

Бір кезеңнен екінші кезеңге өту жеке процесс екенін және сыртқы және ішкі факторларға байланысты болатынын атап өткен жөн. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың дамуына әсер ететін факторлардың қатарына мыналар жатады:

- қоғамдық пайдалы еңбектің құндылығын сезіну;
- елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы жалпы бағдар;
- толық өзін-өзі анықтау және өзін-өзі жүзеге асыру үшін жалпы және кәсіптік дайындық қажеттілігін сезіну;
- кәсіптік жұмыс әлеміндегі жалпы бағыттылық;
- алыс кәсіби мақсатты (арманды) бөлектеу;
- армандарды басқа маңызды өмірлік мақсаттармен (отбасы, жеке, бос уақыт) үйлестіру;
- таңдалған мақсаттар туралы білім;
- таңдалған мақсатқа жетуді қиындататын ішкі кедергілер туралы білім және т.б. [14].

Осылайша, білім беру ортасындағы егде жастағы оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауы кезінде біз күрделі тұлғалық процесті түсінеміз, оның нәтижесінде әрбір оқушы жеке ерекшеліктеріне байланысты мағынасын орнату үшін өз позициясын белсенді түрде анықтау

мүмкіндігіне ие болады. оның болашақ кәсіби қызметінің.

Педагогика ғылымында «Мамандық таңдауға дайындық, кәсіби өзін-өзі анықтау» ұғымының нақты түсіндірмесі жоқ. Кейбіреулер оны мамандық таңдауға байланысты қызығушылықтар мен бейімділіктердің бағдарлануын, оның практикалық тәжірибесі мен ерекшеліктерін білуін қамтитын белгілі бір қасиеттердің динамикалық үйлесіміне негізделген оқушы тұлғасының тұрақты күйі ретінде анықтайды.

Басқа авторлар мамандық таңдауға әзірлікті ішкі сенім мен мамандық таңдау факторын сезіну, еңбек әлемінен хабардар болу, мамандықтың адамға қандай физикалық және психологиялық талаптар қоятынын түсіну деп түсіндіреді [14].

Кәсіптік бағдар беру саласында қазірдің өзінде жүргізілген зерттеулерді талдау мамандық таңдауға психологиялық дайындық құрылымына келесі компоненттерді қосуға мүмкіндік береді:

1. Мамандықтар әлемі және олардың динамикасы туралы білімнің болуы (мамандықтарға әлеуметтік-тарихи көзқарасты ескере отырып).
2. Кәсіби қызметке қол жеткізе алатын әртүрлі қызмет түрлеріне қызығушылықтар мен бейімділіктердің дамуы.
3. Кәсіби ниеттері дамыған.
4. Әр түрлі қызмет түрлеріне қатысты олардың мүмкіндіктерін барабар бағалау.
5. Өзінің қызығушылықтары мен қабілеттерін кәсіп әлемімен байланыстыра білу.
6. Өзін-өзі тануға ұмтылудағы белсенділік.
7. Белгілі бір тәуелсіздік, олардың кәсіптік ниетіне қатысты пайымдаулардың тәуелсіздігі, мамандық таңдаудағы қалаулардың негізділігі.
8. Тұлғаның белгілі бір жетілгендігі [15].

Кәсіптік бағдар беру жұмысында оқу процесінің барлық субъектілерінің іс-әрекетінде сараланған көзқарас болуы керек. Бұл ретте мамандықтарды насихаттау бойынша іс-шаралар жүйесін жүзеге асыратын, кәсіптік бағдар жұмысын үйлестіретін, элективті курстарды, үйірмелер, техникалық үйірмелер ұйымдастыруға жағдай жасайтын, әр түрлі ұйымдармен өзара іс-қимыл жасайтын оқу орнының басшысына ерекше рөл беріледі. Әлеуметтік институттар жұмысшы мамандықтарының қоғамдағы әлеуметтік маңызын арттыру.

Кәсіптік бағдар берудің шамалас формалары:

- диагностика жүргізу («Мамандық таңдау мотивтері» әдісі, «Жауапкершіліктен қорқасың ба?» сауалнамасы, «Жеке тұлғаның бәсекеге қабілеттілік деңгейін бағалау», «Жеке тұлғаның кәсіби бағдарын бағалау», сауалнама «Мамандыққа деген көзқарас» және т.б.);
- іс-шараларды, түлектермен кездесулерді ұйымдастыру және өткізу («Біздің түлектер кімдер?», «Еңбектерім менің республикамның жұмысына құяды» кәсіби сызу кабинеттері);
- жеке мамандықтарға арналған «Менің мамандығым», «Өсу қадамдары» бейнероликтері, презентациялар көрсету;
- «Мамандығыма шақырамын», «Мамандық формуласы» тақырыптық кештер;
- «Кәсіби жарамдылық – жас мамандардың еңбекке табысты бейімделуінің негізі», «Менің кәсіби болашағым» атты дөңгелек үстелдер; «Менің кәсіби өсуім»;
- «Мамандықты табысты таңдау формуласы» кафедрасын ашу және т.б.;
- эссе-рефлексия «Адамның мамандығы және әлеуметтік жағдайы»;
- «Өндіріске – шығармашылық арқылы» байқаулары, «Еңбек адамы – мақтаныш» әлеуметтік бейнероликтері; кәсіби шеберлік «Еңбектерім елімнің еңбегіне құяды», «Мамандық үздігі»; «Мен ел болашағымын», «Мамандығымның мәдени дәстүрлері»;
- «Сіздің имиджіңіз – табысқа апарар жол» болашақ жұмысшылардың өзін-өзі таныстыруы;
- «Кәсіптік бағдар берудің АВС» циклі;
- «Мамандықтағы қарым-қатынас және іс-әрекет» тестілік жағдаят [16].

Оқушылардың кәсіптік бағыттылығының тиімділігінің шарты – тұрақтылықты қалыптастыруға бағытталған қоғамдағы көгілдір жұмыстардың бағасын, дәрежесін, танымалдылығын арттыру, әлеуметтік маңызын түсіндіру бойынша жас оқушыламен мақсатты, жүйелі жұмысты ұйымдастыру. Кәсіптік бағыттылық, нарықтық қатынастар жағдайындағы іс-әрекетке психологиялық дайындық, әрбір жеке оқушының кәсіби іс-әрекетіне мотивация. Білім беру мекемесіндегі психологиялық қызмет жоғары сынып оқушыларының тұлғалық және әлеуметтік ерекшеліктерінен бастап осы жағдайлардың барлығын жүзеге асыра алады.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардың барлығы оқу үрдісі жағдайында мамандық таңдауға дайындықты қалыптастыру және мақсатты түрде дамыту қажеттілігін анықтайды. Біздің ойымызша,

осыларды жүзеге Қазақстандағы мектептерді элективті курстарының тізімін «Кәсіптік бағдар» пәнімен толықтырылды.

«Кәсіптік бағдар» 10 сынып параллель. Сабақта әртүрлі жұмыс формалары қолданылады: ақпараттық коммуникация, сабақта топтық және жеке жұмыс формалары, практикалық тапсырмалар, Вологдадағы кәсіпорындар мен оқу орталықтарына экскурсиялар, онлайн экскурсиялар, әртүрлі кәсіп өкілдерімен кездесулер, іскерлік ойындар, шығармашылық жұмыстар, талқылаулар [17]. «Кәсіптік бағдар» курсын іске асыру экономикалық мамандықтарға қызығушылықты дамытуға, оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау процесін жаңартуға және білім беру мекемесін, кәсіпті, өмір жолын саналы түрде таңдауға дайындығын қалыптастыруға бағытталған. бітіру сыныбы.

Жүргізілген жұмыстарды бағалау үшін жоғары сынып оқушыларының кәсіптік таңдауға дайындығын зерттеудің екі бөлімі жоспарланған: курстың басында (алғашқы сабақтар кезінде) және оның соңында.

Алынған нәтижелердің салыстырмалы талдауы зерттелетін сапаның ауырлық дәрежесіндегі өзгерістерді анықтауға, сондай-ақ «Кәсіптік бағдар» элективті курсы шеңберінде қабылданған шаралардың тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі көптеген оқушылар үшін қиын, сондықтан оларға педагогикалық қолдау қажет екенін атап өткен жөн. Оны дұрыс ұйымдастыру мамандық таңдау үдерісін саналы, дәйекті және негізделген етуге, таңдаудың шынайы мотивтерін, нақты кәсіби мүмкіндіктерін және оқушының білім алу қажеттіліктерін ашуға мүмкіндік береді. Педагогикалық қолдау мен кәсіби өзін-өзі анықтаудың нәтижесі кәсіби таңдауға дайындық, саналылық, кәсіби өмір жолының әртүрлі нұсқаларын жобалау болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Газман О.С., Романов Л.И. Негізгі мәдениет және тұлғаның өзін-өзі анықтауы // Тұлғаның негізгі мәдениеті: теориялық және әдістемелік мәселелер. Мәскеу: АПН СССР, 1989, 4–15 б.
2. Симонова Г.И. Оқу орындары студенттерінің әлеуметтік бейімделуін педагогикалық қамтамасыз ету: теория және практика. Киров, 2006. 40 б.
3. Битьянова М.Р. Мектеп психологы: психологиялық-педагогикалық қолдау идеясы // Мектеп директоры. 1997. № 3. 7–8 б.
4. Deci EL, & Ryan R.M. Мақсатқа ұмтылудың «не» және «неге»: Адам қажеттіліктері және мінез-құлықтың өзін-өзі анықтауы // Психологиялық сұрау. 2000. № 11. 227–268 б.
5. Cialdini RB Influence: Ғылым және практика (5-ші басылым). Нью-Йорк: Харпер Коллинз, 2008. 621 б.
6. Шакурова М.В. Мектеп оқушыларының әлеуметтік-мәдени тұлғасын қалыптастыру мен дамытуды педагогикалық қолдау. 2006. № 6. 87–98 б.
7. Поляков С.Д., Резник А.И., Морозова Г.В. т.б. Оқу-тәрбие процесінде тұлғаның дамуын басқару. Мәскеу: қыркүйек, 1999. 144 б.
8. Резник Т.Е., Резник Ю.М. Жеке өмірлік стратегиялар // Сотсис. 1995. № 12. 10–15 б.
9. Кормакова В.Н. Жоғары сынып оқушыларының жұмысшы мамандықтары бойынша өзін-өзі анықтауы: монография. Белгород: Белгород мемлекеттік университеті, 2013. 355 б.
10. Кормакова В.Н. Жоғары сынып оқушыларының көгілдір жұмыс саласында өзін-өзі анықтау процесін басқару жүйесіндегі білім беру аутсорсингі. Вестник АМУ. 2010. № 1. 78–83 б.
11. Маклафлин К. Англия мен Уэльс мектептеріндегі педагогикалық көмек пен қолдау жүйесін зерттеу // Білім берудің жаңа құндылықтары: қамқорлық - көмек - қолдау. Мәскеу: Инноватор, 1996, 99 б.
12. Чистякова С.Н., Родичев Н.Ф. Құзыреттілік көзқарас контекстінде жасөспірімдердің оқу-кәсіби бағдарын жобалауға дайындығын дамыту мәселесі // Ресейдегі педагогикалық білім. 2011. № 5. 129–135 б.
13. Пил Дж., Спенсер Х. Әлеуметтанушының эволюциясы. Нью-Йорк, 1971. 163 б.
14. Ю кәсіптік психологияны сынға алады. МакГроу Хилл. Лондон. 1978. 236 б.
15. Лаптева Н.П. Педагогикалық процесті психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету: сәнге құрмет пе, әлде сезілген қажеттілік пе? // Бастауыш мектеп алдында және кейін. 2005. № 6. 42–44 б.
16. Крылова Н.Б. Білім берудің әлеуметтік-мәдени контексті // Білім берудің жаңа құндылықтары: Гуманистік білім мазмұны. Мәскеу, 1995. Шығарылым. 2. 67–103 б.
17. Александрова Е.А. Жоғары сынып оқушыларына жеке білім беру траекторияларын әзірлеу және енгізу процесінде педагогикалық қолдау. Тамбов, 2007, 2–9 б.

**АТА-АНА МЕН БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАТЫНАСЫНЫҢ
ЖАСӨСПІРІМНІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ**

Психология, 4 курс Алтаева Л.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Калымбетова Э.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Отбасы ұғымына түсінік беріліп, отбасы бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынас мәселесіндегі маңызды құрамдастардың бірі екендігі көрсетілген. Ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қатынастың әсері қарастырылған.

Кілт сөздер: отбасы, ата-ана, бала, жасөспірім.

Психикалық процестерді дамытуда және мінез-құлқын қалыптастыруда жасөспірімдік кезеңнің маңызы зор. Қазіргі заманғы әлеуметтік шындықтың агрессивтілігі жасөспірімнің айналасында психоэмоционалды денсаулығына қауіп-қатер мен қиындықтарды құрайды, оны жеңу табиғи процесс. Тұрақты қысым жағдайында қолдау көрсететін жалғыз әлеуметтену институты – отбасы.

Барлық кезеңде отбасы адам өміріндегі маңызды құндылық болып саналады. Қоғамның кез-келген мүшесі, әлеуметтік жағдайын, ұлттық бейімделуін, материалдық жағдайын қоспағанда, туғаннан бастап өмірінің соңына дейін отбасылық мемлекет сияқты осы қасиеттерді қамтиды. Отбасы – белгілі бір қасиеттері бар субъектіні (ата-ананы) және әсер ету объектісін (баланы) қамтитын шағын әлеуметтік топ. Олардың арасында байланыс, өзара әсер ету бар.

Бала үшін отбасы – оның психологиялық, физиологиялық, сезімдік және психикалық дамуының жағдайлары қалыптасатын орта. Ата-ана баланың дамуының алғашқы әлеуметтік ортасы болып саналады, бұл олардың барлық қажеттіліктерін, соның ішінде сүйіспеншілікті, қауіпсіздік пен қорғауды қанағаттандыруға кепілдік береді [1].

Отбасы тұрғысынан балалардың психофизикалық әл-ауқатының сәті ретінде бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынас мәселесі маңызды құрамдастардың бірі болып саналады. Отбасында баланың жеке басының толыққанды қалыптасуы үшін отбасында қалыптасқан бала мен ата-ана қарым-қатынасына тікелей байланысты қолайлы жағдайлар қалыптасуы керек. Бір жағынан, ата-ана тәрбиесінің басты ерекшелігі – балаға деген сенімін, онымен қарым-қатынас жасаудан қуаныш пен ләззат алуды, оны қорғау және қауіпсіздігін анықтайтын міндеттемені құрайды. Екінші жағынан, ата-ананың көзқарасы талапшылдықпен және бақылаумен сипатталады. Бұл отбасындағы ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қарым-қатынасындағы қарама-қайшылықтардың бірін қамтиды.

Баланың ата-анамен қарым-қатынасының ерекшеліктері, олардың жауап беру дәрежесі, эмоционалды байланыстар мен сүйіспеншіліктің болуы адамның бүкіл өміріне әсер етеді. Ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қарым-қатынас сапасы жасөспірімнің қоғамдағы мінез-құлқын үлгі етеді, оның өзіне деген көзқарасын қалыптастырады [2].

Психологияда отбасылық өзара әрекеттестік моделі ата-ана мен бала қарым-қатынасы жүйесінде ата-ананың балаға деген эмоционалды қатынасының, оны қабылдауының және онымен өзін ұстау тәсілдерінің форматы ретінде қарастырылады. Ата-ана мен бала байланысының әртүрлі комбинациялары осы қарым-қатынастардың әртүрлі түрлерін немесе стильдерін белгілейді. Отбасы тәрбиесінің типологиясын сипаттауда ата-ананың балаға деген қарым-қатынасы мен қарым-қатынасын зерттеу әдетке айналған, оның психологиялық теорияда екеуі: оңтайлы және оңтайлы емес. Біріншісі сәйкестік, икемділік және болжамдылық параметрлерін қамтиды. Ата-ана позициясының адекваттылығы ата-ананың өз баласының даралығын көру және түсіну, оның рухани әлемінде не болып жатқанын байқай білу қабілеті ретінде анықталады. Икемділік отбасылық өмір жағдайлары барысында балаға әсер етуді қайта құрылымдау қабілеті ретінде қарастырылады. Ата-ана позициясының болжамдылығы баланың ата-анаға еруін анықтайды: ата-ананың қарым-қатынас стилі балалардың жаңа психикалық және жеке қасиеттерінің пайда болуынан алда болуы керек, бірақ керісінше емес. Оңтайлы емес ата-ана позициясы, өз кезегінде, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың деструктивтілігінде көрінеді, ол балаларға дұрыс емес әлеуметтік рөлдерді тағайындаудан көрінеді [3].

Ата-аналық ұстанымдардың комбинациясын ескере отырып, ата-ана мен бала қарым-қатынасының стильдерінің ең жалпы классификациясы үш іргелі стильді қамтиды: авторитарлық, беделді (демократиялық) және коннистивті. Осы концепцияның аясында бүгінгі таңда басқалармен қатар, гипер-кастодиалдық, гипокастодиалдық, хаотикалық, анархиялық, гиперәлеуметтену, эмоционалды қабылдамау және басқа стильдер ерекшеленеді [4]. Көптеген зерттеулер нақты өмірде ата-ана мен бала қарым-қатынасының таза түрлерінің жоқтығын көрсетеді. Е.С. Арбаққаяның пікірінше, отбасында балаға деген қатынастың бірнеше стильдері бір мезгілде ұсынылуы мүмкін [5]. Сондықтан ата-ана тәжірибесін талдау үшін авторитарлық-демократиялық, либералдық-демократиялық және т.б. аралас стильдер жиі қолданылады. Әрбір ата-ана жағдайларға байланысты әртүрлі позиция комбинацияларын пайдалана алады. Ата-ана мен бала қарым-қатынасының стилін өзгерту, ата-ана үшін қиын болса да, мүмкін, бұл ата-ана мен бала қарым-қатынасының бұрмалануын түзету тұрғысынан осы мәселені зерттеудің перспективаларын ашады. В.Ю. Плеханов ата-аналардың деспоттық, авторитарлық мінез-құлқы және баланың мүдделерін басу әлсіз, тәуелді және сенімсіз жеке тұлғаны қалыптастырады, ал балаға шамадан тыс әуесқойлықсыз ілтипатты және қамқорлық қарым-қатынастың үйлесуі баланың қалыптасуының кілті болады деп санайды [6].

Бала мен ата-ананың эмоционалдық қарым-қатынасы жасөспірімнің мінез-құлқын анықтауда шешуші фактор болып табылады. Отбасындағы балаға деген қарым-қатынас пен бала психикасының қалыптасу жағдайларынан оның әрі қарай дамуы, өзіне, отбасына және айналасындағы адамдарға деген көзқарасы көп жағдайда байланысты.

Әдетте, бұл жаста жасөспірімдер ата-аналарымен қиындықтарға тап болады. Ата-аналар баласына кішкентай сияқты қарауды жалғастырады және ол бұл қамқорлықтан құтылуға тырысады. Сондықтан қарым-қатынастар әдетте қақтығыстардың күшеюімен, ересектердің пікірлерін сынаудың күшеюімен сипатталады, бірақ құрдастардың пікірі маңыздырақ болады. Үлкендермен қарым-қатынастың сипаты өзгереді, жасөспірім бағыну позициясынан теңдік позициясына өтуге тырысады.

Ата-ана мен бала арасындағы түсініспеушілік күн сайын кеңейіп барады. Отбасында ілтипат, мейірім, тәрбие алмаған балалар бос уақытын пайдалы іспен айналысуды ұнатпайтын құрдастарымен араласуға ұмтылады. Соның салдарынан балалар өз еркімен оқуын тастап, бос уақытын көшеге, мақсатсыз ермекке арнайды.

Ата-аналардың, әрине, барлық мүмкіндіктері бар және өз баласына білім беру мақсаттарына, жалпы қабылданған моральдық нормаларға, педагогикалық және моральдық тұрғыдан негізделген қорытындыларды қабылдау қажет болатын белгілі бір жағдайларға негізделген өтініштер жасауы керек. Шындығында, олардың ықпал етудің барлық түрлері үшін тәртіп пен күшті қысымды таңдайтындар басқа, әлдеқайда әлсіз болмыстың тәуелділік сезіміне жеке басымдылық орнатуды қалайтынын атап өту керек. Осыған байланысты олар қысымға, мәжбүрлеуге, қауіп-қатерге өздерінің қарсы шараларымен жауап беретін баланың қарсылығына жиі кездеседі: екіжүзділік, өтірік, өрескелдік, кейде өшпенділік. Бірақ қарсылық бұзылса да, онымен бірге тұлғаның барлық дерлік құнды қасиеттері бұзылады: тәуелсіздік, жеке бас сезімі, іскерлік, өзіне және өз қабілетіне сенім. Ата-аналардың кең көлемдегі авторитаризмі, жасөспірімнің мүдделері мен көзқарастарын елемей, қысым көрсету, мәжбүрлеу және жасөспірім қарсы болған жағдайда, кейде оған эмоционалдық немесе физикалық күш көрсету, бопсалау, дауыс беру құқығынан біржола айыру. Оған қатысты мәселелерді қорытындылау – мұның бәрі оның тұлғасын қалыптастырудағы елеулі сәтсіздіктердің кепілі[7].

Әрбір отбасында белгілі, әрқашан саналы емес, тәрбие жүйесі бар. Бұл тәрбиенің мақсаттарын түсінуге, оның міндеттерін тұжырымдауға және балаға қатысты рұқсат беруге болатын және болмайтын нәрселерге негізделген оқыту әдістері мен тәсілдерін мақсатты түрде пайдалануды білдіреді.

Осылайша, отбасында үстемдік ететін өмірді ұйымдастыру стилі баланың жеке басының қалыптасуына маңызды әсер етеді. Ата-ана мен бала арасындағы эмоционалды қарым-қатынас жасөспірімнің әлеуметтік мінез-құлықтың нақты үлгілерін жасайды. Қоғамда не болып жатқанын бағалай отырып, бала бұған дейін жақын туыстарымен өзінің қарым-қатынас тәжірибесіне сүйенеді. Кейіннен ол отбасылық қарым-қатынас үлгілерін пайдалана отырып, басқа адамдармен қарым-қатынасын жасайды. Біз баланы қоршаған әлем арасында тек отбасының маңыздылығын көреміз. Тұлғаның қалыптасуы отбасында, балалық шағында жүзеге асатындықтан, отбасы бала өмір сүріп, тәрбиеленетін қоғамның бастауы болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Зиновьева М.В. Взаимосвязь детско-родительских отношений и ненормативного поведения детей // Психологическая наука и образование.-2014.-№ 3.
2. Кузьмишина Т.Л. Стили семейного воспитания: отечественная и зарубежная классификация / Т.Л. Кузьмишина, Е.С. Амелина, А.А. Пермякова, Е.А. Хохлова // Современная зарубежная психология. – 2014. – №1. – С.16-25.
3. Николаева Л. А. Детско-родительские отношения как фактор развития ребенка / Л.А. Николаева // Известия Саратовского университета. Акмеология образования. // Психология развития. – 2013. – №2. – С. 299-305.
4. Алексеева Е. Н. Развитие представлений о семье и образе родителя в системе детско-родительских отношений / Е.Н. Алексеева // Теория и практика общественного развития. – 2012. – №12. – С. 65-68.
5. Арбатская Е. С., Дичина Н. Ю. Диагностика выявления проблем в детско-родительских отношениях: методическое пособие. – Иркутск: УМЦ РСО, 2017. – 104 с.
6. Плеханов В. Ю. Стили детско-родительских отношений и их влияние на развитие личности ребёнка

- / В.Ю. Плеханов // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2016. – №5. – С. 69-86.
7. Фомина Л. К. Понятие и типы детско-родительских отношений / Л.К. Фомина// Молодой ученый. – 2014. – №2. – С. 704-707.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ТӨМЕНДІГІНІҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМГЕ ӘСЕРІ

Психология, 4 курс Амангелді А. Ғ.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. д., доцент Тоқсанбаева Н. Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Жасөспірімдік кез бұл дағдарыс уақыты. Бұл жастың ерекшелігі - адамның өзін тұлға ретінде тану, өз қабілетін ашу, өз түрін белсенді іздеу, кәсіби өзін-өзі анықтау, өмірдің мәнін іздеу, болашақ мақсаттары құрылады. Бұл жаста өзін-өзі бағалау тікелей үлкен мәнге ие, ол әртүрлі әлеуметтік жағдайларға, сабақ үлгеріміне, әлеуметтік дамуға және бейімделуге әсер етеді

Түйінді сөздер: өзіндік бағалау, жасөспірімдік кезең, дағдарыс, сабақ үлгерімі

Жасөспірімдік кезең психологиялық дағдарыс кезеңі. Бұл уақыт әртүрлі есте қалатын оқиғалармен байланысты. А.Г. Асмоловтың «Психологиялық тұлға» атты еңбегінде жасөспірімдік кезең жайлы жазылған. Онда жасөспірімдік кезең - бұл баланың даму психологиясына негіз болатын кезең, осы уақытта баланың бойында өзгерістер мен қатар әртүрлі ойлар болады. Қазіргі кезде отандық және шетелдік психологтар балалардың жасөспірімдік кезеңіне өте көп көңіл бөлуді қарастырып жатыр. Қазіргі кезде шетелдік және отандық психологтар жасөспірімдерде болатын кезеңге әртүрлі атаулар беріп жатыр. Бұл атаулар: «өтпелі», «дағдарыстық», «жыныстық жетілу» кезеңдері дегендей. Бұл кезең баланың тек дене бітіміне емес өзіндік бағалауына тікелей әсер етеді. Тіпті гендерлік ерекшеліктер мәселесі балалардың арасында бөлінушілікті туғызады. Осы мәселелерді қарастырған көптеген ғалымдардың ішінен Э. Эриксонның еңбектерін алуымызға болады. Оның еңбектерінде жасөспірімдік кезең 12-18 жас аралығында. Жасөспірімдік кезең физикалық дамуға айырмашылықтарды көрсетеді, бұл әрекеттер, қызығушылықтар және т.б. Даму психологиясында жасөспірімдердің әртүрлі кезеңдерін ғалымдар анықтады және соған байланысты бөлген болатын [1, 245б]

Қазіргі жасөспірім мектеп оқушыларының көпшілігінің өмірінде шынайы жауапкершілік жағдайлары жоқ: олар отбасына тікелей тәуелді, ата-аналарының материалдық көмек көрсетуіне, ең бастысы қолдауы мен ақылына. Осы жасөспірімдік кезеңнен нәтижелі өткен және бойына жақсы қасиеттерді сіңірген баланың бастапқы тұлғалық қасиеттері артады. Жасөспірімдік кезеңде балалар оқудан қаша бастайды, оларға оқығаннан гөрі достарымен қыдырған немесе жігіт пен қыз сияқты ойлар қызығырақ болады. Нәтижесінде, зерттеулер көрсеткендей, мектеп оқушыларының барлығы 8-ші сыныпта ғана емес, 9-10-сыныптарда да өзінің болашағын, мамандығын, өмірдегі орны мен оның болашағын ойламайды; олардың жауапкершілік сезімі аз. Психологиялық зерттеулердің бірінде жасөспірімдердің «ересек болуға» құштарлығын көрсетті, бірақ ересектік міндеттерін атқару емес. Жасөспірімдердің ересектілікке ұмтылуы тек өздерін қанағаттандыру сезімі ғана, бұл жасөспірімнің дағдарысына алып келеді. Жасөспірімдегі бұл дағдарыс оқу қиыншылығы кезінде немесе ата-анамен қарым-қатынасы бұзылған уақытта туындайды. Осы дағдарысты «жеңілдетуге» осы жасқа тән оны қызықтыратын жұмыс түрін табу арқылы, қызықтыру, сөйлесу арқылы жоюға болады. Жасөспірімнің жаңа әлеуметтік позицияға ұмтылуын белгілі бір жолмен бағыттау керек, бұл қарама-қайшылық жойылмаса, тым болмаса, біршама тегістеледі [2, 20-21 б]

Р.С. Пантилеевтің пікірінше, өзіндік бағалау тұлға дамуында әлеуметтенудің алғашқы тәжірибесінің әсерінен дамиды. Осыған орай, өзіндік бағалау-даму барысында психологиялық, биологиялық және психоәлеуметтік өзара әрекеттестіктің нәтижесі болып табылады. Жасөспірімдік өзін-өзі бағалау тұлғалық мінез-құлқының дамуында және өз орнын қабылдау үшін ерекше маңызға ие. Тұлға есейген сайын өзіндік бағалау шынайы деңгейде көріне бастайды [3, 18 б.].

Сонымен қоса, өзіндік бағалау уақыт өте келе өзгеріске ұшырайды және әлеуметтік ортаға байланысты құбылмалы күйде болуы мүмкін. Жасөспірім тұлға болып қалыптасу уақытында адамдармен өзара әрекеттесе отырып, өз орнын анықтайды, соның негізінде өзіндік бағалау қалыптасады.

Өзін-өзі бағалау мәселесін біздің отандық авторлардың зерттеулерінен де, шетелдік авторлардан да кездестіруге болады. Бұл мәселеге елеулі үлес қосқан Б.Г. Ананьев, Р.Азимова, Л.И. Божович, И.С. Кон, М.И. Лисина, А.И. Липкина, В.В. Столин, Е.В. Шорохов. Олар өзін-өзі бағалаудың әлеуметтік-психологиялық табиғаты мен моральдық негіздері, оның құрылымы мен жеке адамның психикалық өміріндегі рөлі туралы мәселелерді қарастырады. В.А. Горбачева, көбінесе, балаларда өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға арналған И.А. Липкин және Л.А. Рыбак оқу әрекетінде өзін-өзі бағалауды қарастырады. Осы мәселені қарастырушылардың қатарына келесі ғалымдарды жатқызуымызға болады мысалы: Е.И. Савонко – мектеп оқушыларының бағыттылығының өзін-өзі бағалауға және басқа адамдардың бағалауына қатынасының жас ерекшеліктеріне әсерін, ал В.Н. Куницина – жасөспірімнің және басқалардың өзін-өзі бағалауын негізге алған [4].

Р.В. Овчарова жас жеткіншектердің өзін-өзі бағалауын зерттей келе, жасөспірімдік кезеңде өзін-өзі бағалау кеңейеді және тереңдейді, өзін-өзі пайымдаудағы тәуелсіздік артады деген қорытындыға келді. Кіші жасөспірімдер өздерінің әртүрлі кемшіліктерін көреді, бірақ олардың көпшілігінде өз мүмкіндіктерін асыра бағалайды: олар өздерін шынымен жасай алмайтын нәрсені жасауға қабілетті деп санайды. Көптеген бесінші сынып оқушылары өздерінің білімдері мен дағдыларының деңгейін әлі дұрыс бағалай алмайды, сондай-ақ олардың алдында тұрған тапсырманың қаншалықты қиын екенін көре алмайды: біріншіден. жоғары бағаланады, екіншісі шын мәніндегіден төмен. Жасөспірімдер үшін интеллект маңызды көрсеткіш болып табылады, қабілеттіліктің маңызды көрсеткіші, сондықтан бағалау мен өзін-өзі бағалауда бұл маңызды критерий болып табылады. Жасөспірімдердің жартысына жуығында өзін-өзі бағалау нақты нәтижелермен сәйкес келмейтін және басым көпшілігінде оны асыра бағалау үрдісі бар. Мектеп кезінде жасөспірімдер өзінің сабақтарынан гөрі, сабақтан тыс нәрселермен әуестене бастайды. Мысалы олар еліктеушілік күйде болады. Сабақтан бұрын өзінің сыныптастарының ойы немесе басқа адамдардың ойы маңыздырақ болып табылады. Сонымен қатар, мұндай ерекшелік ересектердің — мұғалімдер мен ата-аналардың, керісінше, жасөспірімдердің мүмкіндіктерін жете бағаламауға бейімділігін көрсетеді.

Енді гендер мен өзін-өзі бағалау арасындағы байланысқа тоқталатын болсақ; жас жеткіншектерді отандық және шетелдік ғалымдар зерттеді. Мысалы, В.Н. Дружинин, «Отбасы психологиясы» кітабының авторы. В.Н. Дружинин тек әке ғана балада бастамашылдық пен топтық қысымға қарсы тұру қабілетін қалыптастыра алады. Сол себептен балаға " Ер бала анасына (әкесіне қарағанда) қаншалықты жақын болса, соғұрлым ол басқалардың агрессиясына белсенді түрде қарсы тұра алады. Бала әкесіне қаншалықты жақын болса, соғұрлым оның өзін-өзі бағалауы төмендейді, материалдық және индивидуалдық құндылықтармен салыстырғанда рухани, әлеуметтік құндылықтарға аз мән береді. Бұл дегеніміз егер жасөспірім ұл кішкентай кезінен анасына жақын болса оның басқа балаларға деген көзқарасы басқа болады және агрессивті жауаптарға төтеп бере алады. Зерттеліне келе баланың тәрбиемен анасы ғана айналысатын, толық емес отбасында өскен жасөспірім жастағы ұлдар өз жасындағы басқа ұлдарға қарағанда өзін-өзі бағалауы төмен болатынын айтты. Зерттей келе бала әкесінің жылулығын сезінбегендіктен басқалардан өзін төмен дәрежеде сезінеді. Сол себептен баланың тәрбиесіне ата-ананың бірдей араласқандығы дұрыс деген қорытынды жасауға болады [5,205 б].

Өзін-өзі бағалау және оның мектеп үлгеріміне әсері: Өзін-өзі бағалау – адамның өзіне, өзінің күшті және әлсіз жақтарына, мүмкіндіктеріне, қасиеттеріне, басқа адамдар арасындағы орнын бағалауы [Александрова Л.А. Психологиядағы төзімділік тұжырымдамасы]. Бұл психологиядағы жеке тұлғаның өзіндік санасының ең маңызды және ең көп зерттелген жағы. Өзін-өзі бағалау тұлғалық мінез-құлықты реттейді. Өзін-өзі бағалау - адамның белгілі бір үлгімен салыстырғанда белгілі бір қасиеттердің, қасиеттердің болуы, болмауы немесе әлсіздігі туралы пікірі, стандартты. Кейбір авторлар өзін-өзі бағалауды жеке адамның өзіне немесе оның жеке қасиеттеріне жатқызатын құндылық ретінде анықтайды. Өзін-өзі бағалауды қалыптастыруда қоршаған тұлға мен жеке тұлғаның жетістіктерін бағалау маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, өзін-өзі бағалауды тұлғаның негізгі қасиеті ретінде анықтауға болады, ол басқа көрсеткіштермен бірге оның белсенділігін, бағыттылығын сипаттайды. Адамның мінез-құлқын тиімді басқаруды ұйымдастыруда өзін-өзі бағалау маңызды рөл атқарады. Көптеген сезімдердің ерекшеліктері, жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуге қатынасы, талап қою деңгейі өзін-өзі бағалау ерекшеліктеріне байланысты. Объективті бағалауды қалыптастыру адамдарды қоршаған және өз мүмкіндіктерін барабар өзін-өзі бағалау өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі маңызды буын болып табылады [Александрова Л.А. Психологиядағы төзімділік тұжырымдамасына]. Қазіргі уақытта мұғалімдердің бағалау белсенділігін зерттеудің көптігі аясында оқушылардың оқу іс-әрекетін бағалаудың бір түрі ретіндегі балалардың рөлі туралы мәселе зерттеушілердің, әсіресе психологиялық тұрғыдан аз назар аударды. Ең алдымен, бұл оқушының оқу процесінде басынан өткен психологиялық қиындықтары. Бір жағынан оқушының оқу жұмысының қиындығы оқу материалына байланысты болса, екінші жағынан баланың мүмкіндіктеріне, жеке және жас ерекшеліктеріне байланысты. Өзін-өзі бағалау мен оқу үлгерімі арасындағы байланыс мәселесі мектептегі баланың білім алуының кез келген кезеңінде өзекті болып табылады. Оны Р.Бернс, А.А.Рейн, Л.И. Бозович, сияқты көптеген психологтар зерттеді. Айта кету керек, орта және жоғары сыныптарда жиі байқалатын оқу үлгерімінің төмендеуі жасөспірімдердің қоғамға жат мінез-құлықтарының себептерінің бірі болып табылады. Мәселен, жасөспірімнің санамен және өзін тұлға ретінде бекітумен байланысты ұмтылыстары мен мектеп оқушысының ұстанымы арасындағы сәйкессіздік оны одан шығуға итермелейді. Бұл жағдайда жасөспірімдер сабақтан, мектептен бас тартады, оларды аулада, көшеде, мектептен шыққан сол балалардың роталарында ұстайды, бұл көбінесе оларды мінез-құлықтың асоциалды формаларына әкеледі. Үйден қашқан балалар да қауіп төндіреді. Мұның бәрі жасөспірімнің өзін-өзі көрсету тәсілі, өзін-өзі бағалауын арттыруға ұмтылуы айтуынша, Л.А. Карпенко және А.В. Петровский өзін-өзі бағалау - адамның өзін, оның мүмкіндіктерін, қабілетін, қасиеттерін және басқа адамдар арасындағы орнын бағалауы. Өзін-өзі бағалау тұлғаның іргелі қалыптасуына жатады. Ол негізінен оның белсенділігін, өзіне және басқа адамдарға деген көзқарасын анықтайды. Дегенмен, жасөспірімдердің «өзін көрсетудің» жалғыз қауіпсіз жолы – мектепте және отбасында өзін-өзі бағалауды арттыру [Липкина А. И. Самооценка школьника]. А.И.Кравченко педагогикалық бағалау жасөспірімнің өзін-өзі бағалауына ең күшті әсер ететінін атап өтті. Отандық психологияда педагогикалық бағалаудың жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына әсері мәселесін Б.Г.Ананьев жан-жақты зерттеп, педагогикалық бағалаудың екі негізгі функциясын анықтады: бағдарлау (зияткерлік салаға әсер ету) және ынталандыру (аффективтік-стимуляцияға әсер ету). Бұл функциялардың үйлесуі баланың өзі туралы білімін және оның өзіндік қасиеттерін тәжірибесін, яғни өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалауын қалыптастырады. Мұғалімнің бағалаушы әсері сыныптағы балалардың дамып келе жатқан қарым-қатынасына, олардың өзара бағалауына, мысалы, әрбір жеке оқушының танымалдылығы мен беделіне әсер етеді. Оқу табысы, мұғалімнің бағалары өзін-өзі бағалауға әсер етеді, өйткені білімді меңгерудегі табыс қазіргі білім беру жүйесінде. Тұрақты бағалаудың әсерінен адамның өзі туралы ойлары жиі теріс болып, өзін-өзі бағалауы төмен бағаланады және тек оқу іс-әрекетінде табысқа бағытталады. Бірақ өзін-өзі бағалау, өз кезегінде, күту, талап қою, мотивация, өзіне деген сенімділік тетіктері арқылы білім берудегі табыс деңгейіне әсер етеді. Өздері туралы идеялары жоғары жетістіктерге жетуге мүмкіндік бермейтін балалар әдетте бұл идеяларды жүзеге асырады және нашар оқиды. Балалар, өзін-өзі бағалауы жоғары және оқу қабілеттерін оң қабылдайтындар әлдеқайда жақсы нәтиже көрсетеді. А.И.Липкинаның зерттеуі жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы мен оның білім алуының табыстылығы арасындағы байланыс механизмдерін анықтауға бағытталған. Автор баланың интеллектуалдық әрекетінің тиімділігіне өзін-өзі бағалаудың әсер ету механизмінің негізі жасөспірімнің іс-әрекетімен бірге жүретін эмоционалды тәжірибелер деп ұсынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасөспірімдердің өзін-өзі бағалау деңгейі зияткерлік қызмет тиімділігінің сапалық көрсеткіштеріне

де, егер жағдайда эмоционалдық факторлар болса, оны аяқтауға кететін уақытқа да айтарлықтай әсер етеді: мысалы, сәтсіздік, қызмет сапасы үшін жауапкершілікті арттыру. Дембо Т.Жарақаттануға бейімделу – элеуметтік-психологиялық реабилитация мәселесі; Өзін-өзі бағалауы төмен жасөспірімдерде эмоционалдық жағдайдағы іс-әрекеттердің сапалық көрсеткіштері өзін-өзі бағалауы жоғары жасөспірімдерге қарағанда статистикалық маңызды деңгейде төмен, іс-әрекетті аяқтау уақыты ұзағырақ дейді. Өзін-өзі бағалау жайлы өте көп деректер бар және бұл деректер өзін-өзі бағалауға және жарқын болашаққа негізделеді. Өзін-өзі бағалауды көтеру және жасөспірімнің оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін ата-ана мен мұғалімнің әсері және достарының да әсері бар. Сол себептен ең бастысы ата-ана баласының қандай күйде жүргенін қадағаласа және қолдау көрсетсе олар бұл дағдарыстан оңай шығады.

Өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әсер ететін факторлар:

- 1) қарым-қатынастағы ашықтық дәрежесі;
- 2) кері байланысқа жауап беру;
- 3) жақын адамдармен қарым-қатынасқа байланысты күйзеліс;
- 4) эмоциялар

Жасөспірімдік кезде өзін-өзі бағалау қарым-қатынасқа тікелей қатысты болады. Мысалы қыздардың өзін-өзі бағалауының төмендегенін жақын адамдарымен қарым-қатынастың нашарлауынан және бойында қандай да бір оғаш қылықтарының көрінуін негізге алуға болады. [6]

Жасөспірімнің дамуын арттырудың, дамытудың міндеттері:

- ойлаудың жаңа деңгейін, логикалық есте сақтауды, тұрақты зейінді қалыптастыру;
- қабілеттер мен қызығушылықтардың кең ауқымын қалыптастыру, тұрақты мүдделер ауқымын анықтау;
- басқа адамға тұлға ретінде қызығушылықты қалыптастыру;
- өзіне деген қызығушылықты, өз қабілетін, іс-әрекетін түсінуге ұмтылуын дамыту, интроспекцияның бастапқы дағдыларын қалыптастыру;
- ересектік сезімін дамыту және нығайту, дербестікті, жеке дербестікті бекітудің адекватты формаларын қалыптастыру;
- өзін-өзі бағалауды, өзін-өзі бағалаудың ішкі критерийлерін дамыту;
- құрбылар тобындағы жеке қарым-қатынас формалары мен дағдыларын, өзара түсіністік тәсілдерін дамыту;
- адамгершілік қасиеттерді, басқа адамдарға жанашырлық пен эмпатия формаларын дамыту;
- өсу мен жыныстық жетілуге байланысты болып жатқан өзгерістер туралы түсініктерді қалыптастыру.

Теріс өзін-өзі бағалау – «жағымсыз өзін-өзі бағалаудың» синонимі, ол оқу үрдісіне тікелей байланысты, жасөспірімде өзін-өзі позитивті бейнелеу керек. Жасөспірімнің өзі туралы жеке идеяларының сипаты оның өз қабілетіне үлкен немесе аз сеніміне, нәтижені сәттілік немесе сәтсіздік деп білуіне, жіберілген қателіктерге дұрыс көзқарасына, оның дәрежесіне сәйкес тапсырманы таңдауына байланысты. Сол себепті өзін-өзі бағалау үлкен ерекшелікке ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. - М.: Смысл, 2001. - С. 245-256.
2. Божович Е. Д. Психологические особенности развития личности подростка / Ордена Ленина Всесоюз. о-во "Знание". — М.: Знание, 1979.
3. Сарджвеладзе. Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси, 1989. – С. 475
4. Чеснокова И. И «Проблема самосознания в психологии». - М., 1977.
5. Попова О.О. «Исследование самооценки в зависимости от гендерных особенностей у младших подростков» Молодой ученый Международный научный журнал № 11 (406) / 2022 – С. 204-206
6. Светикина Н.С «Исследование особенности гендерных я-представлений подростков младшего и страшого возрастов» Самарский государственный социально-педагогический университет 2016 С. 430-440

АУТИЗМ СПЕКТРІНІҢ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДАҒЫ СЕНСОРЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ДИСФУНКЦИЯСЫ (ӘДЕБИЕТ МАТЕРИАЛДАРЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ШОЛУ)

Аңдатпа. Сенсорлық интеграция - бұл сенсорлық сигналдардың мида өңделу процесі. Осы арқылы ми дененің реакцияларын, эмоцияларын және мінез-құлқын басқарады.

Сенсорлық интеграцияның дисфункциясы кезінде миға әртүрлі көздерден келетін сигналдар адекватты өңделе алмайды. Бұл мақалада аутизм спектрі бұзылған балалардағы сенсорлық интеграцияның дисфункция мәселесі қарастырылады, сонымен қатар аутизм спектрі бұзылыстары бар балаларға тән мінез-құлық пен ерекшеліктердің және баланың сенсорлық интеграциясының дисфункциясы арасындағы байланысты көрсетеді.

Түйін сөздер: сенсорлық интеграция, проприоцепция, аутизм спектрі бұзылыстары бар балалар, дисфункция, сенсорлық ақпарат.

Кіріспе. Бүгінгі таңда барлық әлемде аутизм спектрінің бұзылысы диагнозы қойылған балалардың саны күннен-күнге өсуі, осы проблемаға назар аударуды және аутизм спектрі бұзылыстары бар балалармен жұмыс жасаудың жаңа әдіс-тәсілдердің қолданылу аясын кеңейтіп отыр. Жыл сайын балалардағы аутизм спектрінің бұзылу диагнозы қойылған жағдайлардың саны 13% -ға артады және қазіргі уақытта бұл қатынас 1:100 құрайды.

Аутизм спектрінің бұзылыстары бар балалардың көпшілігінде, толығырақ айтқанда 90-95% жағдайында сенсорлық интеграцияның, сенсорлы ақпаратты қабылдау мен өңдеудің бұзылуы байқалады.

Сенсорлық интеграция – мида орын алатын және сезім мүшелері арқылы қабылданған ақпаратты жүйелейтін, сезімдерді ретке келтіретін бейсаналық процесс.

Адам дүниеге келгеннен бастап өз денесінен және қоршаған ортадан келетін сезімдер арқылы үнемі ынталандыру жағдайында ғана дамиды. Әрбір секунд сайын біз миымызға енетін сезім мүшелерінен үлкен көлемде сенсорлы ақпарат аламыз. Ми оны ұйымдастырып, ең маңызды, қажеттісін тандап, көптеген сенсорлық сигналдардан қажетсіздерін алып тастауы керек. Бұл процесі сенсорлық интеграция деп атаймыз.

Э.Джин Айрес логопед және психолог практикалық жұмыс барысында сенсорлық жүйелердің дисфункциясы теориясын құру барысында ол баламен айналысатын көптеген мамандардың назарын аударды. Дж. Айрес жер бетіндегі кем дегенде он баланың бірінің дамуына кедергі келтіретін, дұрыс зерттелмеген, диагноз қойылмаған немесе байқалмаған проблеманы көрді. Сөйлеу, қимыл-қозғалыс және эмоционалдық сферасының дамуында қандай да бір ауытқуы бар балалардың 70%-дан астамында оқуда, мінез-құлықта, қарым-қатынаста проблемалар, сенсорлық жүйелердің бұзылуы бар. Орталық жүйке жүйесінің ешбір бөлігі өздігінен жұмыс істемейді: миға келіп түсетін ақпарат оның бір бөлігінен екіншісіне беріледі.

Денеге түйсіну сигналдары – көруге, көру тепе-теңдікті сақтауға, тепе-теңдік дененің кеңістіктегі орнын сезінуге және қозғалуға көмектеседі, қозғалыс оқуға көмектеседі. Миға ынталандыру қажет, ол өз кезегінде миды қоздырады және ондағы функционалдық белсенділікті тудырады. Осылайша, тыныс алу, тамақтану, жүру, сөйлеу, оқу және т.б. мүмкін болады. Жеткілікті ынталандыру ми жасушалары арасындағы байланыстардың санының артуына әкеледі.

Негізгі бөлім. Көптеген адамдар үшін сенсорлық интеграция процесі автоматты түрде жүреді, қоршаған ортаның талаптарына сәйкес реакцияларды қамтамасыз етеді және сенсомоторлы сфераның дұрыс дамуын тудырады. Егер де сенсорлық сигналдарды өңдеуде қиындықтар байқалған жағдайда, баланың танымдық дамуында, сөйлеу дамуында, моториканың дамуында және баланың жүріс-тұрысында туатын проблемаларға әкеліп соғады. Егер өмірдің алғашқы 7 жылында сенсомоторлы процестерді ұйымдастыру дұрыс жүрсе, онда баланың танымдық және әлеуметтік дағдыларды меңгеруі оңайырақ болады.

Аутизм спектрінің бұзылыстары бар балалардың дамуындағы негізгі белгілердің бірі - сенсорлық интеграцияның бұзылуы, балаларда түйсік пен қабылдау процесі бұзылмаған, бірақ қабылданған сигналдың өңделуі бұрмаланған түрде қабылданады немесе мүлде болмайды: бала ыңғайсыздықты сезінеді, бірақ бұл жағдайдың себебін түсіне алмайды, демек, баланың реакциясы ыңғайсыздыққа бағытталған болуы мүмкін мысалы айқайлау, жылау, агрессия немесе өзін-өзіне бағытталған агрессия көріністері [2].

Аутизм спектрінің бұзылуы - бұл әлеуметтік өзара әрекеттесу мен қарым-қатынастағы әдеттен тыс мінез-құлық пен қиындықтардың кең ауқымын, сондай-ақ қатты шектелген қызығушылықтарды және жиі қайталанатын іс-қимылдарды сипаттайтын психологиялық сипаттамалардың спектрі [1].

Мұндай балалар әртүрлі сезім мүшелерінен келетін сенсорлық ақпаратты біріктіру қабілетінің жоқтығымен және нәтижесінде шынайы әлем бейнесінің бұрмалануымен ерекшеленеді.

Сенсорлық интеграция бұл – бір уақытта бірнеше каналдардан келетін ақпаратты қабылдау және оның біртұтас қабылдануы және бірігуі.

Сенсорлық жүйелерге есту, көру, иіс сезу, тактильді, проприоцептивтік, вестибулярлық және дәм сезу жүйелері жатады. Әрбір жүйеде адамның гиперсезімталдығына(өте қарқынды сезіну) және гипосезімталдығына(өте төмен сезіну) байланысты әртүрлі ауытқулар пайда болуы мүмкін, ал кейбір балаларда гиперсезімталдық және гипосезімталдық бір уақытта көрінуі мүмкін.

Сенсорлық жүйелердің көрудің, естудің, тактильді, проприоцептивтік, иіс сезу және вестибулярлық аппараттың бірлескен өзара жұмыс істеуі қоршаған ортадан және дененің ішкі ортасынан келетін әртүрлі сигналдарды қабылдауды және өңдеуді қалыптастырады, сонымен қатар, бұл процесс бірнеше сезім мүшелерінің бір мезгілде қолданылуына ықпал етеді және күрделі ми қызметі барысында әртүрлі сезімдер объектінің тұтас бейнесіне біріктіріледі және бұрынғы сенсорлық тәжірибе негізінде интерпретация жүзеге асырылады.

Осылайша, қалыпты дамып келе жатқан бала бір мезгілде затты немесе іс-қимылды көре алады, оны түсіне алады, оның не екенін түсіне алады. Қозғалыс, сөйлеу және ойын үшін қажетті сенсорлық интеграция оқу, жазу және сәйкес мінез-құлықпен бірге жүретін күрделі интеграцияның негізі болып табылады.

Аутизм спектрінің бұзылыстары бар балалардағы сенсорлық интеграция проблемасы қоршаған әлемді сенсорлық қабылдаудың бұзылуы осындай балалардың дамуының негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылатындығымен қатар өзекті болып табылады. Қоршаған ортадан сезімдерді түсіне алмау оларды айқын «бейне» жасау үшін біріктіруге мүмкіндік бермейді. Осы бүкіл процесс көп уақытты алады, бірақ бұл процесс жалғаса берсе де, «бейне» қате қабылдануы мүмкін. Мұның бәрі кеңістікте бағдарланудың бұзылуымен, нақты объективті әлемнің тұтас бейнесінің қабылдануының бұрмалануымен, сондай-ақ адамның өз денесі мен дыбыстарының, қоршаған заттардың түстерінің немесе пішіндерінің жеке түйсіктерінің күрделі оқшаулануымен бірге жүреді.

Сенсорлық дисфункция мәселесімен Л.А. Хоекманда айналысқан, ол өз еңбектерінде сыртқы ынталандыруды қабылдаудың нашарлауының екі маңызды себебін анықтады:

1. Афферентті тітіркендіргіштердің шамадан тыс болуы. Олар әртүрлі сенсорлық ынталандыруларға, мысалы, түстерге, дыбыстарға, иістерге, тұрмыстық шуларға, тактильді сезімдерге және т.б. шектен тыс тітіркенгіштікке әкеледі.

2. Әртүрлі сенсорлық тітіркендіргіштерге реакцияның төмендеуіне әкелетін афферентті тітіркендіргіштердің, атап айтқанда, қоршаған ортамен оң әсерлесудің болмауы. Бұл аутизм спектрінің бұзылыстары бар баланы үнемі қандай да бір сенсорлық тітіркендіргішке ерекше көңіл аударуға әкеледі, мысалы, кеңістікте дене қалпын өзгерту, теңселу, айналу, бір әрекетті қайталау.

Бұл екі себеп аутоstimуляциялардың және сенсорлық шамадан тыс жүктемелердің пайда болуына әкеледі, бұл Н.Г. Манелистың еңбектерінде көрініс табады. Аутизм спектрінің бұзылуы бар балалардың аутоstimуляциясы әртүрлі функцияларды орындайды. Олар оны сыртқы тітіркендіргіштерден қорғау үшін пайдалана алады, мысалы, егер шу бала үшін тітіркендіргіш болса, онда бала тығылып, құлағын қолымен жауып, қолындағы өзіне ұнаған затпен іс-қимыл жасай алады. Аутоstimуляциялардың ынталандырушы қызметі сезімталдықтың төмен деңгейіне байланысты болуы мүмкін сенсорлық ақпарат ағынын өңдеуге септігін тигізеді.

Егер баланың ауыз қуысында сенсорлық қабылдауы төмендесе, онда бала қатты тұрмыстық заттарды жалап немесе сора бастайды. Сондай-ақ аутоstimуляциялар бұзылмаған сенсорлық жүйелердің көмегімен фрагменттелген қабылдауда сенімді ақпаратты алумен сипатталатын компенсаторлық функцияны орындайды. Мысалы, баланың көру жүйесі зақымданса, бірақ иіс сезу жүйесі бұзылмаған болса, ол осы немесе басқа адамды тану үшін адамдарды иіскей бастайды. Кейбір кезде, бала ұзақ уақыт бойы стаканнан стаканға су құйып отыруы мүмкін бұл, оны тыныштандыруға және оның жағдайын реттеуге көмектеседі.

Сенсорлық ақпараттан шамадан тыс жүктеме алу, оны Н.Г. Манелис әртүрлі дене жүйелеріне сенсорлық тітіркендіргіштерге ұзақ әсер ету нәтижесінде пайда болады деп атаған. Сенсорлық ақпараттан шамадан тыс жүктеменің белгілеріне кенеттен айқайлау, агрессия, аутоагрессия, қашуға

тырысу, шегіну, белгілі бір тапсырманы орындаудан бас тарту, қайталанатын қозғалыс әрекеттері жатады. Сенсорлық ақпараттан шамадан тыс жүктеме дененің физиологиясына да әсер етеді, мысалы, нашар үйлестіру, терлеу, жүрек соғуының жиілеуі, іштің ауыруы, жүрек айнуы, құсу, беттің бозаруы немесе қызаруы мүмкін [3,5].

Улла Кислинг өз еңбектерінде аутизм спектрі бұзылыстары бар балалардың сенсорлық жүйелерінің жұмысына тән ерекшеліктерін, ағзаның гиперсезімталдыққа және гипосезімталдыққа бейімділігін ескере отырып сипаттады.

Вестибулярлық жүйе, гипосезімтал түрге сәйкес, тұрақты іс-қимыл, тербелу, айналу, секіру, белгілі бір фокуссыз қозғалыстардың қажеттілігін көрсетеді. Гиперсезімтал түрі балаға осы немесе басқа әрекетті тоқтату қиын болуымен сипатталады, мысалы, ол сигнал бойынша физикалық жаттығуларды аяқтай алмайды.

Гипосезімталдығы бар балаларда **проприоцептивтік жүйе** шамадан тыс жақындықпен немесе дене кеңістігін түсінбеумен анықталады. Осыған байланысты бала басқа адамдарға тым жақындауға бейім болады. Аутизм спектрінің бұзылуы бар гиперсезімтал балалар қолдың ұсақ моторикасын, кішкентай заттармен әрекеттерін қолдануда қиындықтарға тап болады. Сондай-ақ, кез келген затқа қарау үшін мұндай бала бүкіл денесін айналдырады. Гипосезімтал типтегі балалардағы иіс сезу жүйесі иіске тіпті оң реакциялардың болмауымен сипатталады, олар иістерді сезбейді. Осыған байланысты олар басқа анализатордың көмегімен объектіні тану үшін оны жалау түрінде аутостимуляцияны қолданады. Гиперсезімтал балада қарама-қарсы реакция басталады, яғни балалар иістерге күрт әрекет етеді. Бала парфюмерия, күшті иісі бар сусабындар пайдаланатын адамдарға агрессия немесе негативизмді көрсетуі мүмкін.

Көру сенсорлық жүйесінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Гипосезімтал балаларға тереңдікті анықтау қиынға соғады, бұл допты лақтыру және қағып алу кезінде моторлы ыңғайсыздығына әкеледі, сонымен қатар объектілерді олардан түстерін күңгіртірек көреді, осыған байланысты объектінің контурлары мен сызықтары қабылдау кезінде бұлыңғыр болады. Гиперсезімтал балалар ашық түстерді ұнатпайды, оларға жарық көздерін кесіп, күйдіретін сияқты сезіледі. Бұл түрдегі көрнекі қабылдаудың ерекшелігі - назарды объектінің кейбір ұсақ бөлшектеріне аудару, ал объектіні немесе суретті тұтастай қарау тапсырманы қабылдау немесе негативизмді тудырады.

Гипосезімтал балалардың **есту ақпараты** толық танылмауы мүмкін, мысалы, бала белгілі бір дыбыстарды естімейді немесе барлық дыбыстарды бір құлағымен естиді. Қатты дыбыстарға қызығушылық та тән, кейде бала есту сенсорлық ақпаратын алу үшін әртүрлі заттардың дыбыстарын шығару арқылы ойнайды. Гиперсезімтал балаларға жиі қатты дыбыстар жағымсыз әсер етеді, олар үшін дыбыс тітіркендіргіш болып табылады, бұл аутоагрессияға әкеледі. Сезімталдықтың жоғарылауына байланысты бала өзінен үлкен қашықтықта тұрған адамдардың әңгімесін ести алады және тани алады.

Гипосезімтал типтегі **тактильді жүйе** кез келген сезімнің төменгі шегімен сипатталады, сондықтан бұл түрдегі аутизм спектрінің бұзылыстары бар балаларға олардың үстіндегі жатқан ауыр заттардың сезімі ұнайды. Олар аутоагрессияға бейім келеді. Көбінесе ауырсыну шегі төмен, бала температураның өзгеруін және ауырсынуды сезбейді. Гиперсезімтал түрі тактильді байланыс кезінде ыңғайсыздықты немесе ауырсынуды сезінеді. Мұндай балалар аяқ киім мен қолғап киюді ұнатпайды және матаның белгілі бір түрлерін жақсы көреді, сонымен қатар шашты тарау және жуу қиынға соғады [4, 15-44 б].

Чулкова Р.Н., Цветкова И.М., Кочергина А.Н., Бондаренко Е.В. авторлар жұмыстарында аутизм спектрі бұзылыстары бар балалардағы сенсорлық интеграцияның бұзылыстары қарастырылады.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, аутизм спектрі бұзылыстары бар балаларға тән мінез-құлық көбінесе оның сенсорлық тәжірибесіне тікелей реакция болып табылады деп қорытынды жасауға болады.

Сенсорлық даму аутизм спектрінің бұзылыстары бар балалар үшін өте маңызды, өйткені мұндай балалардың басты ерекшелігі сенсорлық қабылдаудың бұзылуы болып табылады.

Дәл осы сенсорлық интеграцияның дисфункциясы аутизм спектрі бұзылыстары бар балалардағы «біртүрлі» мінез-құлықты түсіндіреді оларға: стереотипиялар (іс-қимыл немесе дыбыс болуы мүмкін), ритуалдар, өзін-өзі ынталандыру, аутоагрессия, эхолалия жатады. Мұндай «қорғаныстың» көмегімен бала ауыртпалық түсіретін сезімдерді азайтуға, жағдайды бақылап және қауіпсіздікті сезінуге тырысады. Мақала барысында аутизм спектрінің бұзылыстары бар балалардағы сенсорлық бұзылыстары сонымен қатар, олардың қандай аспектілерді қамтитыны жайлы жазылды. Сонымен қатар, сенсорлық бұзылыстардың ықпалы жайлы және сенсорлық

интеграция аутизм спектрінің бұзылыстары бар балалардағы туындайтын қиындықтармен соның ішінде, зейін процесін бұзылуын түзетудегі ықпалын және эффективтілігін дипломдық жұмыс барысында эксперимент арқылы қарастырылады. Аутизм спектрі бұзылыстары бар балалардың оқуындағы және мінез-құлқындағы негізгі проблемалар сенсорлық ақпаратты қабылдаудың бұрмалануынан туындайды. Көптеген зерттеулермен дәлелденген аутизм спектрі бұзылған балаға оны қоршап тұрған дүние объектілерінің сан алуан қасиеттерін танып білуге және қоғамның толыққанды мүшесі болуға көмектесетін негізгі құраушы сенсорлық интеграцияның дамуы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айрес Э. Джин. Ребенок и сенсорная интеграция, понимание скрытых проблем развития. - М: Теревинф, - 2009. - 268 б.
2. Крановиц, К.С. Разбалансированный ребенок / К.С. Крановиц – Санкт – Петербург: Редактор,- 2012. - 396 б.
3. Манелис, Н.Г. Ранний аутизм. Психологические и нейропсихологические механизмы /Н.Г. Манелис // Шк. здоровья. – 1999.
4. Кислинг, Улла. Сенсорная интеграция в диалоге: понять ребенка, распознать проблему, помочь обрести равновесие / Улла Кислинг; под ред. Е.В. Клочковой; пер. с нем. К.А. Шарп. – М.: Теревинф, 2010.
5. Чулкова Р.Н. Дисфункция сенсорной интеграции у детей с расстройствами аутистического спектра // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. №2-4.
6. Особенности сенсорной интеграции при расстройствах аутистического спектра Цветкова Ирина Макарьевна, Кочергина Анна Ивановна, Бондаренко Елизавета Владимировна, Северо-Кавказский федеральный университет, г. Ставрополь
7. Case-Smith J., Weaver L. L., Fristad M. A. A systematic review of sensory processing interventions for children with autism spectrum disorders //Autism. – 2015. – Т. 19. – №. 2. – С. 133-148.
8. Osório J. M. A. et al. Sex differences in sensory processing in children with autism spectrum disorder //Autism Research. – 2021. – Т. 14. – №. 11. – С. 2412-2423.

БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕЛЕНЕТІН ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Психология, 4 курс Базарқұл А.Б

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Калымбетова Э.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Мақалада балалар үйінде тәрбиеленетін жасөспірімдердің стресске төзімділік пен оның жоғарылауының көрініс беру ерекшеліктеріне эксперименталды зерттеу жасалынған. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау негізінде балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің негізгі аспектілері мен күресу стратегияларының ерекшеліктері ашылады, сонымен қатар оны анықтайтын факторлар талданған. Жүргізілген талдау негізінде балалар үйінде тұратын жасөспірімдердің эмоционалдық күйзелісін жою жолдары бойынша ұсыныстар тұжырымдалды.

Түйін сөздер: жасөспірім, балалар үйі, эмоционалды жағдай, стресс, алаңдаушылық, жалғыздық, өзін-өзі қабылдау, травматикалық жағдайлар.

Кіріспе. Отандық психология мен педагогикада балалар үйінде тәрбиеленетін жасөспірімдердің психологиялық мәселелерін зерттеуге көп әсер етеді, дегенмен, біздің ойымызша, жетім балалардың эмоционалдық сауықтыру және оны түзету мәселесі жеткілікті зерттелмеген және қамтылмаған. Бұл жұмыстардың көпшілігінде балалық шақ қарастырылатындығы, сонымен қатар эмоционалды әл-ауқатқа әсер ететін жеке эмоционалды және жеке сипаттамалар зерттелуімен көрінеді. Жеткіншектік кезеңдегі тәжірибелер ересек жастағы тұлғалардың болашақтағы әлеуметтік, эмоционалдық және психологиялық динамикасы мен қызметін анықтайды. Сондықтан қазіргі уақытта балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің эмоционалдық әл-ауқатының ерекшеліктерін анықтау және зерттеу өзекті болып табылады.

Дауд 1995 жылы жасөспірім студенттер арасындағы стресс деңгейін өлшеу үшін

қолданылатын жаңа құрал ретінде психологиялық стресс шкаласын әзірледі. Жетім жасөспірімдер арасындағы стрессті өлшеу үшін ешқандай шкала әзірленбеген, сондықтан зерттеуші көптеген психологиялық проблемалардан зардап шегетін осы мақсатты халық арасында стрессті өлшеу үшін педиатр медбикелері пайдаланатын жаңа құрал ретінде жасөспірімдер үйінің стресс шкаласын әзірледі [1].

Бұл шкала бойынша ұпайлар ішкі тест-қайта сынақ сенімділігі тұрғысынан қанағаттанарлық психометриялық қасиеттерді көрсетеді. Соңғы шкаладағы элементтерді сақтаудың салыстырмалы түрде жоғары критерийін қолдану барлық факторларға жоғары жүктемелерге байланысты бастапқы элементтердің 0 элементінің жойылуына әкелді [2]. Бұл құралды қолдану жетім жасөспірімдердің денсаулық жағдайымен психологиялық байланыстарын зерттеу үшін қоғамдастық негізіндегі сауалнама жүргізу болып табылады. Барлық факторлар бойынша орташа элементтер аралық корреляциялар рұқсат етілген ішкі сәйкестік критерийінен ($\geq 0,30$) айтарлықтай асып түседі. Сонымен қатар, әрбір фактордағы ұпай саны факторлық талдаудағы ең жақсы тәжірибе үшін ең төменгі үш ұпай санына сәйкес келеді. Жалпы шкала және оның домендері үшін Кронбах альфасы жоғары болды ($\alpha = 0,94$).

Бұл шкала қанағаттанарлық психометриялық қасиеттерді көрсетеді және балалар үйінде тәрбиеленетін жетім балалардың күйзелісін өлшеуге жарамды [3], [4].

Негізгі бөлім. Балалар үйлері – ата-анасының біреуін немесе екеуін де жоғалтқан балалардың негізгі даму қажеттіліктерін қамтамасыз ететін ұзартылған орталықтар. Шындығында, олар сондай-ақ тәуекел тобындағы және ерекше қорғауды қажет ететін балаларды қабылдайды, бірақ көбінесе ЮНИСЕФ-тің арнайы қызметтерін көрсете алмайды, ал жаһандық серіктестер жетім баланы бір немесе одан айырылған 18 жасқа толмаған бала деп анықтайды. кез келген өлім себебіне байланысты ата-ананың екеуі де [5]. Осы анықтамаға сәйкес, 2015 жылы дүние жүзінде 140 миллионға жуық жетім бала болған. Балалар үйіндегі психикалық проблемалар көбейе берді. Балалар үйлеріне физикалық, психикалық денсаулығы мен дамуында күрделі және күрделі проблемалары бар жас балалар көбейіп келеді.

Адам өмірінің маңызды және сонымен бірге проблемалық кезеңдерінің бірі, әрине, жасөспірімдік шақ. Стресс – әрбір жасөспірімнің өмірінің табиғи бөлігі. Басқа жеткіншектерге қарағанда балалар үйіндегі жеткіншектер күйзеліске ұшырайды [6].

Біздің ойымызша, балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан жеткіншектер – жақсы басқарылатын мекемеде тәрбиеленсе де, қолайсыз жағдайға бейім және психикалық ауытқуларға бейім адамдардың ерекше тобы. Және олар дамушы елдердегі әлеуметтік-экономикалық және даму проблемаларының ең ауыр құрбандары болып табылады. Олар көбінесе көп қырлы проблемалармен бірге жүреді. Әсіресе жасөспірімдердің даму осалдығына және эмоционалдық тәуелділігіне, сондай-ақ олардың қазіргі және болашақ өміріне әсер етуі мүмкін психологиялық проблемаларға байланысты шешілмеуі немесе қайтыс болу қаупі жоғары.

Жасөспірімдік кезең стресс пен шиеленіс кезеңі ретінде белгілі. Жасөспірімдік стресс әдетте мектепте, үйде, қоғамда және құрдастар тобында күнделікті тәжірибемен, алаңдаушылықпен және проблемалармен байланысты [7]. Шешілмеген күйзеліске ұшырау алаңдаушылық, депрессия, ашушандық, зейіннің нашарлауы, агрессия, физикалық ауру, шаршау, ұйқының бұзылуы және темекі, есірткі немесе алкогольді пайдалану сияқты нашар күресу дағдыларына әкелуі мүмкін.

Жетім балаларда жетім емес балаларға қарағанда алаңдаушылық, депрессия және ашулану қаупі жоғары болды. Сонымен қатар, жетім бала жетім емес балаға қарағанда айтарлықтай жоғары балл жинады. Екінші жағынан, ЖИТС-тен жетім қалған жасөспірім балалар депрессия, құрдастарымен қарым-қатынас проблемалары және жарақаттан кейінгі күйзеліс белгілері туралы, өспеген балаларға қарағанда көбірек хабарлаған [8].

Әртүрлі елдерде жүргізілген әртүрлі зерттеулер жетім балалардың 2,6%-дан 19,4%-ға дейін депрессия белгілері болғанын көрсетті. Айта кету керек, балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан көптеген жетім балалар балалық шақта олардың эмоционалдық әл-ауқатына айтарлықтай теріс әсер ететін белгілі бір өмірлік жағдайлар мен тәжірибелердің болуымен сипатталады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жетім балалар эмоционалдық күйзеліс жағдайын жиі бастан кешіреді деп қорытынды жасауға болады, бұл жас ерекшеліктеріне де, отбасының болмауына байланысты жарақаттық жағдайларға және тәжірибелерге, сондай-ақ балалар үйіндегі өмір сүру жағдайларына байланысты. немесе патронаттық отбасы [9], [10]. Осыған байланысты жасөспірімдерге жайлы және қауіпсіз психологиялық жағдай жасау, жағымсыз факторлар мен эмоционалдық көріністерді жоюға және эмоционалдық көңіл-күйді қалыптастыруға бағытталған

психокоррекциялық жұмыстарды жүргізу қажет. Бұл жұмыстың нәтижелі болуы үшін ол жүйелі және үйлестірілген болуы, жеткіншектердің өмірі мен тәрбиесін ұйымдастыруға қатысатын балалар үйінің барлық мамандары міндетті түрде психологтарды тарта отырып жүргізілуі керек.

Балалар үйінде тәрбиеленетін жетім балалардың эмоционалдық көңіл-күйінің жоғарыда анықталған және сипатталған ерекшеліктеріне сүйене отырып, олармен психокоррекциялық жұмыстың бірқатар негізгі міндеттерін бөліп көрсетуге болады:

- жағымды өзін-өзі қабылдауды және өзін-өзі бағалауды қалыптастыру;
- сезімдер мен эмоцияларды адекватты түрде білдіру қабілетін қалыптастыру;
- қалыптастыру сенімді қарым-қатынас орнату мүмкіндігі;
- эмпатияны дамыту;
- алаңдаушылық деңгейін төмендету [11].

Ғалымдардың пікірінше, жетім балалардың эмоционалдық әл-ауқатын қалыптастыру үшін оларға патронаттық отбасында тұру қолайлырақ. Бұл отбасында өмір сүре отырып, жасөспірім өзінің қабылдауға, ата-ананың сүйіспеншілігі мен қамқорлығына, жақын адамдарымен бірлік пен эмоционалды байланысқа деген қажеттіліктерін қанағаттандыратындығына байланысты. Отбасы оған қажетті психологиялық қолдау көрсетеді. және оған қауіпсіздік пен эмоционалдық жайлылық сезімін беретін қорғаныс, басқа адамдарға және қоршаған әлемге деген сенімін дамытады, алаңдаушылық пен жалғыздықты азайтады. Екінші жағынан, кейбір жағдайларда, зерттеушілер атап өткендей, патронаттық отбасында тәрбиеленген жасөспірімдер олардың эмоционалдық әл-ауқатына теріс әсер ететін эмоционалдық көріністерді бастан кешіреді [12]. Т.А.Попова және В.Н.Ослон атап өткендей, олар көбінесе жасөспірімнің әлеуметтік жағдайының және тұрғылықты жерінің өзгеруінен, асыра қорғаудан, ата-ананың оның тәрбиесіне бақылауының күшеюінен және алаңдаушылықтан туындайды [13]. Бұл жасөспірімде өзін-өзі көрсету қорқынышының пайда болуына, басқалардың (атап айтқанда, асырап алған ата-аналардың) үміттеріне сәйкес келмеуіне, стресске төзімділіктің әлсіздігіне ықпал етеді.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде балалар үйінде тәрбиеленетін жасөспірімдер алаңдаушылықтың, агрессивтілік пен күдіктің жоғарылауымен, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігімен, өзін-өзі қабылдау мен сенімдегі проблемалармен көрінетін эмоционалдық күйзелістің көрінісімен сипатталады деп қорытынды жасауға болады. басқа адамдарда жалғыздық сезімі. Сонымен қатар, эмоционалдық күйзеліс балалар үйінде тұратын жасөспірімдерге көбірек тән, бұл отбасылық жайлылық, ата-ана махаббаты мен қамқорлығының болмауымен байланысты [14], [15]. Патронаттық отбасыларда тұру, әдетте, жасөспірімдердің эмоционалдық әл-ауқатына анағұрлым қолайлы әсер етеді, бірақ бұл отбасындағы психологиялық климатқа, ата-аналар мен жасөспірімдердің тәрбие және қарым-қатынас стиліне, сондай-ақ олардың жеке қасиеттері [16]. Сондықтан балалар үйінде де, патронаттық отбасында да тұратын жетім балалардың эмоционалдық әл-ауқатын қалыптастыру және қолдау үшін олардың өмірі үшін қолайлы және қауіпсіз психологиялық жағдайларды, сүйіспеншілік пен қамқорлық атмосферасын, сөзсіз қабылдауды қалыптастыру қажет. , эмоционалдық қолдау және проблемалар мен қиындықтарды жеңуге қажетті көмек.

Бұрынғы жұмысымызда Н.Н. Толстойдың жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру мекемесінде тәрбиеленетін балаларды зерттей келе, бұл мекемелердің тәрбиеленушілерінің дамуының маңызды ерекшеліктерінің бірі оларда мінез-құлықтың реактивті формаларын, іс-әрекеттерін дамыту екендігі анықталды. балалар үйінің жағдайына пассивті бейімделуге ықпал етеді [17]. Бұл реактивтілікті жеңу осындай балалар мен жасөспірімдердің толыққанды тұлғалық дамуын қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі екені көрсетілген.

Осыған байланысты, балалар үйі тәрбиеленушілерінің мінез-құлқын зерттеу бізді қызықтыратын күресу стратегияларының белсенділігі/пассивтілігі мәселесі және олардың субъективті тәжірибені қалыптастырудағы рөлі бойынша маңызды нәтиже береді деп болжауға болады [18].

Қорытынды. Осылайша, балалар үйінде тәрбиеленген жасөспірімдердің қиын жағдайдан шығу ерекшеліктерін зерттеудің практикалық маңызы бар екені сөзсіз. Қазіргі өмір жеке адамның өмірлік мақсаттарды өз бетінше қою және оған жету, қиын жағдайларда әрекет ету қабілетіне, көбінесе жағдайдың тікелей беретін мүмкіндіктеріне қайшы келетін ерекше талаптарды алға қояды. Бұл оқушылардың жеке басын дамытудағы психолог жұмысының ең маңызды бағыттарының бірі болып жеңе алатын мінез-құлықты дамыту болып табылады. Мұндай жұмыс, әрине, жабық балалар

мекемелеріндегі балалардың күресу стратегияларының ерекшеліктері мен күресу ресурстарын пайдалануы туралы зерттеу деректеріне негізделуі керек [19].

Төтенше мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу үшін С.Хобфолдың сынағы қолданылды. Зерттеу мақсатында тесттің орыс тіліндегі нұсқасы Н.Е. Водопянова, Е.С. Старченкова, біз жасөспірімдермен жұмыс істеуге бейімделген. Техника стандартты сынақтан өтті және жеткілікті жарамдылық пен диагностикалық сенімділікті көрсетті. Қосымша материал алу үшін жеңу тесті келесі тапсырмамен толықтырылды: «Қиын жағдайда өзін-өзі ұстаудың кез келген екі тәсілін ата және өз өмірінен немесе құрдастарыңның өмірінен мысалдар келтір». Сонымен қатар, «Досыңа кеңес бер» проективтік тесті қолданылды, оны талдау үшін С.Хобфолдың күресу стратегияларының үлгісі де қолданылды [20].

Осы мақалада келтірілген зерттеудің нәтижелерін қорытындылай келе, бұл көптеген сұрақтар туғызатынын және елеулі қосымша зерттеулерді қажет ететінін атап өткен жөн. Терең, ең алдымен сапалы, мағыналы талдау белсенділік/пассивтілік мәселесін талап етеді. Сонымен қатар, дәстүрлі түрде «теріс» бағаланатын күресу стратегиялары мен олардың жеке тәжірибе шеңберіндегі конструктивті/деструктивтілігі арасындағы байланыс мәселесі ашық күйінде қалып отыр. Бірқатар авторлар, әсіресе күресу мәселесін зерттеудің алғашқы кезеңдерінде бұл дихотомияларды синонимдік деп санады. Дегенмен, қазіргі уақытта басқа көзқарас кең таралған, оған сәйкес қолданылатын күресу стратегиясын әлеуметтік бағалауды сәйкесінше мінез-құлықтың конструктивтілігімен немесе деструктивтілігімен автоматты түрде теңестіруге болмайды: барлығы жағдайдың ерекшелігіне байланысты. Сонымен қатар, мінез-құлықтағы белгілі бір жеңу стратегияларының басымдылығы дамудың басқа түрін сипаттайтынын және субъективті тәжірибенің қалыптасуына, оның ішінде мақсатты мінез-құлықты қамтамасыз ету тұрғысынан да әсер етпей алмайтынын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Құсайынов А.Ю. Жетім балаларды дамыту мен тәрбиелеуге психологиялық қолдау көрсету. – Астана: ЕАГИ, 2008. – 144 б.
2. Ослон В.Н. Жетім балалардың өмірі: кәсіби алмастырушы отбасы. – М.: Жаратылыс, 2006. – 368 б.
3. Приходтар А.М., Толстых Н.Н. Жетімдік психологиясы. - Петербург: Петр, 2005. - 628 б.
4. Попова Т.А. Балалар үйі, ата-аналар және патронаттық отбасылардағы жасөспірімдердің эмоционалдық және жеке ерекшеліктері // Пермь мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық университетінің хабаршысы. - 2014. - No 1. - С. 162-175.
5. Сергеева Н.Ю. Балалардың эмоционалдық салауаттылығы // Қоғамдық тәрбие. - 2004. - No 2. - С. 184-188.
6. Клавер Л, Гарднер Ф, Операрио Д. Кейптаундағы, Оңтүстік Африкадағы ЖИТС-тен жетім қалған балалардың кедейлігі және психикалық денсаулығы. ЖИТС күтімі. 2009;21(6):732-741.
7. Гилбурн Л.З., Нионинтоно Р, Кабумбули Р, Джагве-Вадда Г. ЖИТС-тен зардап шеккен балалардың жағдайын өзгерту: Уганда операциялық зерттеулерінің бастапқы деректері. Нью-Йорк: Халық кеңесі; 2001.
8. Гувендер К, Реардон С, Куинлан Т, Джордж Г. АҚТҚ/ЖИТС және кедейлік контекстіндегі баланың психоәлеуметтік әл-ауқаты: Оңтүстік Африкада тұратын жетім және жетім емес балалардың салыстырмалы зерттеуі. Қоғамдық денсаулық сақтау ВМС. 2014;14(1):615.
9. Сенгендо Дж, Намби Дж. Жетімдіктің психологиялық әсері: Ракай ауданындағы жетім балаларды зерттеу. Денсаулық сақтау транзитінің рев. 1997; 7:105-124.
10. Чжао Г, Ли С, Калджи Л, Чжан Л, Фанг С, Чжао Дж, және т.б. Орталық Қытайдағы ВИЧ/СПИД-тен ата-анасынан айырылған балалар үшін психоәлеуметтік салдар. ЖИТС күтімі. 2009;21(6):769-774.
11. Креншоу Д.А., Гарбарино Дж. Жасырын өлшемдер: зорлықшыл жастардағы терең қайғы және жасырын потенциал. J Гуманистік психология. 2007;47(2):160-174.
12. Гарвин М.С., Тарулло А.Р., Ван Ризин М., Гуннар М.Р. Балаларды асырап алғаннан кейін тәрбиелеу және интернаттық мекемелерде балаларды әлеуметтік-эмоционалды дамыту. Дев психопат. 2012;24(01):35-48.
13. Тарулло А.Р., Брюс Дж., Гуннар М.Р. Институционализациядан кейінгі балалардағы жалған сенімдер мен эмоцияларды түсіну. Әлеуметтік журнал. 2007;16(1):57-78.
14. Шумба Дж, Мойо Г. Жетім балалардың кеңес беру қажеттіліктері: Хараре елордалық балаларының жағдайын зерттеу. Mediter J Soc Sci. 2014;5(11):145.
15. Водопянова Н.Е., Старченкова Е.С. Күйіп қалу синдромы: диагностикасы және алдын алу. СПб.,

2005. 336 б.

16. Водопянова Н.Е. Стресстің психодиагностикасы. СПб., 2009. 336 б.
17. Урунтаева Г.А., Афонкина Ю.А. Балалар психологиясы бойынша семинар. - М.: Владос, 1995. - 296 б.
18. Устинова Н.А. Жеке тұлғаның эмоционалдық әл-ауқаты мәселесі [Заманауи әлемдегі тұлға// Ғылыми мақалалар жинағы. Орал мемлекеттік педагогикалық университеті, психология институты. - Екатеринбург, 2016. - С.223-231.
19. Филиппова Г.Г. Балалардың эмоционалдық салауаттылығы және оның психологиядағы зерттелуі. Балалардың практикалық психологы. – М.: Наука, 2001. – 203 б.
20. Шульга Т.И., Татаренко Д.Д. Отбасында әлеуметтену тәжірибесі жоқ жетім балалардың психологиялық ерекшеліктері. - Психологиялық ғылым және білім. - 2013. - С. 203–213.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМІНЕ ОТБАСЫНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Психология, 4 курс Баймен А.Қ.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Жубаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Бұл мақалада отбасы адамның әлеуметтенуінің ең маңызды институты екендігі айтылған. Ата-ананың ықпалы мен үлгісі бала тұлғасының әлеуметтенуі мен адамгершілік дамуын алдын ала анықтайды. Баланың психикалық дамуы отбасында оның рухани қажеттіліктерінің қалай қанағаттандырылатынына, оның іс-әрекетінің қалай ұйымдастырылғанына, отбасында қандай сөйлеу ортасының болуына байланысты. Отбасында кітап оқуға деген қызығушылығын ояту, баланың сөйлеу тілін дамыту, еңбексүйгіштікке баулу керек. Егер олай болмаса, онда мектептегі бала оқу әрекетінің әлсіз нәтижесін көрсетеді.

Түйінді сөздер: бастауыш мектепжасы, жанұя, даму, үлгерім.

Адамның жеке басының дамуымен қалыптасуы – бұл әртүрлі қоғамдық институттар жүзеге асыратын күрделі, кешендік, көпөлшемді процесс. Олардың негізгісі-отбасы. Және бұл кездейсоқ емес. Отбасында белгілі бір құндылықтар мен қабілеттерге ие тұлға типі қалыптасады, адамның табиғатқа, өнерге, әдебиетке, ашық ауадағы іс-әрекетке бейімділігі отбасына байланысты. Ата-ананың ықпалы мен үлгісі бала тұлғасының әлеуметтенуі мен адамгершілік дамуын алдын ала анықтайды. Отбасындағы рухани байланыс пен ұрпақтар сабақтастығы құндылықтар жүйесін, отбасылық дәстүрлерді, мінез-құлық пен қарым-қатынас стереотиптерін бойына сіңіруге ықпал етеді. Отбасы – адам өмірінің көп бөлігі өтетін, оның физикалық күші мен рухани қуаты қалпына келтіретін, әрқашан қолдау мен түсіністікке үміттенетін орта. Отбасындағы тәрбие процесінің басы да, соңы да шекарасы жоқ. Отбасында оқу-тәрбие процесінің барлық қатысушыларының: мектептің, мұғалімдердің, достардың күш-жігері үйлестіріледі. Отбасы балаға өзі кіретін өмір моделін жасайды. Ата-ананың өз балаларына ықпалы олардың физикалық кемелділігін және адамгершілік тазалығын қамтамасыз етеді [1, 96б.].

О.А.Дугина атап өткендей, отбасының негізгі мақсаты – әлеуметтік, топтық және жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру. Қоғамның әлеуметтік жасушасы ретінде отбасы оның бірқатар маңызды қажеттіліктерін қанағаттандырады, соның ішінде халықтың ұдайы өндірісі. Сонымен бірге ол өзінің әрбір мүшесінің жеке қажеттіліктерін, сондай-ақ жалпы отбасылық (топтық) қажеттіліктерді қанағаттандырады. Осыдан отбасының негізгі функциялары туындайды: репродуктивті, экономикалық, тәрбиелік, коммуникативті, бос уақытты және демалысты ұйымдастыру. Олардың арасында тығыз байланыс, өзара ену және бірін-бірі толықтыру бар. Егер ата-ана баланы қабылдаса, оған жеткілікті көңіл бөлсе, оның қызығушылықтарымен бөліссе, жағымды үлгі болса, онда оның дамуы үшін адекватты жағдайда болуының арқасында бала толық дамиды [2, 172б.].

Қай заманда болмасын қоғам мен мемлекет отбасына басымдық беріп келеді, өйткені мықты, салауатты, рухани жанұя – қуатты мемлекет. Отбасы мен отбасы тәрбиесінің ерекшеліктерін Ю.П. Азаров, А.И. Захаров, А.С. Спиваковская, А.Я. Варга, Э.Г. Эйдемиллер, Ю.Гиппенрейтер, М. Буянов, З. Матейчек, Г. Хоментаускас, А. Фромм, Р. Снайдер және т.б зерттеулерінде қарастырған.

Баланың ақыл-ой дамуы оның рухани қажеттіліктері отбасында қалай қанағаттандырылатынына, оның қызметі қалай ұйымдастырылатынына, отбасында қандай сөйлеу ортасы және т. б. байланысты. Осылайша, отбасы баланың үйлесімді дамыған тұлғасын қалыптастыруына ықпал ететіндігін байқаймыз.

И.В. Дубровина және басқа да көптеген ғалымдардың зерттеулерінде отбасы баланың қалыпты физикалық дамуын ғана емес, оның бойында еңбексүйгіштікке, тәртіптілікке, дербестікке т.б. тәрбиелеуге қамқорлық жасағанда ғана мектептегі оқу табысты болатынын дәлелдейді. [3, 85б.].

Отбасында кітап оқуға деген қызығушылығын ояту, баланың сөйлеу тілін дамыту, еңбексүйгіштікке баулу керек. Егер олай болмаса, онда мектептегі бала оқу әрекетінің әлсіз нәтижесін көрсетеді. Баланың оқуға деген қызығушылығын сақтау, бастаған ісін аяғына дейін жеткізуге, мақсатына жетуге, уақытын ұтымды пайдалануға, үй тапсырмасын өз бетімен орындауға үйрету – осының барлығын балаға оқуға деген қызығушылықты жоғалтпай, әдептілікпен үйрету керек.

Кіші мектеп жасы - барлық танымдық процестер қайта құрылатын, ойлау, өзін-өзі реттеу, рефлексия дамитын, құрдастарымен қарым-қатынас жүйесін меңгеретін, өз мінез-құлқын ерікті түрде реттеуге және басқара алуға, өзін-өзі бағалауы қалыптасатын кезең. Кіші мектеп жасындағы тұлғаның дамуы мен қалыптасуында отбасының рөлі өте зор. Бұл жұмыстың өзектілігі болып табылды.

Біздің жұмысымыздың мақсаты баланың жағдайды қабылдау ерекшеліктерінің, оның отбасындағы орнының, сонымен қатар отбасы мүшелерімен қарым-қатынасының оның мектептегі үлгеріміне әсерін зерттеу болды. Отбасындағы психологиялық климатты және ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынасты диагностикалау баланы тәрбиелеу стилін анықтауға, сондай-ақ ата-ананың белгілі бір үлгілерінің балалардың психикалық және тұлғалық дамуына әсерін болжауға мүмкіндік береді. Мектептегі үлгерім баланы ересектер мен құрдастарымен тұлға ретінде бағалаудың маңызды критерийі болып табылады.

Отбасының қоғамдағы рөлі өзінің күшімен, кез келген басқа әлеуметтік институттармен салыстыруға келмейді. Өйткені, отбасында адамның жеке басы қалыптасып, дамиды. Отбасы адам өмір бойы сезінетін алғашқы тәрбие мекемесі ретінде әрекет етеді. Дәл отбасында адамгершілігінің іргетасы қаланып, мінез-құлық нормалары қалыптасады, баланың ішкі дүниесі, оның жеке қасиеттері ашылады.

Көптеген зерттеулерге сәйкес, біз баланың жеке басын дамыту үшін отбасы үлкен мәнге ие екенін, одан кейін туыстары ортасында оған деген көзқарасының оң болуы үлкен әсері бар екендігін көрдік. Балаға деген шынайы ықылас танытатын, баланы сол қалпында қабылдайтын, оның даралығын құрметтеп, мойындайтын, оның қызығушылықтарын мақұлдаған, жоспарларын қолдайтын отбасы жалпы үйлесімді тұлғаны қалыптастырады.

Мәселені теориялық талдау отбасының кіші мектеп жасындағы бала тұлғасын қалыптастырудың негізгі ретінде және, ең маңызды факторы екенін көрсетті. Ата-ананың балаға деген қатынасы – бұл балаға деген әр түрлі сезімдер жүйесі, онымен қарым-қатынас жасауда тәжірибеде қалыптасқан мінез-құлық стереотиптері, тәрбиелеу және баланың табиғаты мен тұлғасын, оның іс-әрекетін түсіну ерекшеліктері болып табылады [4, 195б.].

Қазіргі уақытта балалардың жеке басының дамуы мен қалыптасуына отбасының ықпалы мәселесі өте өткір. Олардың көпшілігінде ата-ананың жылы, мейірімділігі және мейірімді қарым-қатынасының жоқтығынан байқалады.

Отбасылық қарым-қатынас атмосферасы баланың жеке тұлға болып қалыптасуының шешуші факторы болып табылады. Бірақ баланың одан әрі дамуы, оның өзіне, отбасына және айналасындағы адамдарға деген көзқарасы көп жағдайда ата-ананың және отбасының басқа мүшелерінің балаға деген көзқарасына, оның психикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға байланысты. Кіші мектеп жасындағы оқушының тұлғасын дамыту үшін отбасының түрі, отбасындағы қарым-қатынас стилі, бала мен ата-ана қарым-қатынасы да маңызды. Тәрбиенің нәтижесі көбінесе отбасының ықпалына және қалай бағытталғанына байланысты болады. Бала тәрбиесімен сәтті айналысу үшін сізге дұрыс жағдай жасау керек.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттер мен практиканы талдау кезінде ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты түзету үшін ата-аналарға келесі ұсыныстарды беруге бізге мүмкіндік берді [5, 212 б.]:

1. Баланың отбасындағы береке-бірлігінің қайнар көзі, оның дұрыс тәрбие алуының шарты – оған деген сүйіспеншілік.

2. Отбасындағы атмосфера баланыңқандай болатынына байланысты.
3. Баланың жұмыс үстелі - орын болуы керек. Жұмыс орны жақсы жарықтандырылған және ыңғайлы болуы керек.
4. Сабақты аяқтағаннан кейін баладан жұмыс орнын ретке келтіруді талап ету керек.
5. Күнделікті тәртіпті орындау керек.
6. Егер бала дұрыс емес нәрсе жасаса, оны бірден ұрыса алмайсыз.
7. Үй тапсырмасы бір уақытта басталуы керек.
8. Баланы жақсы орындаған үй тапсырмасы үшін мадақтау, оны марапаттау және оның нәтижелеріне қуану керек.
9. Соңында сізде осындай бақыт бар деп қуаныңыз - біреумен үй тапсырмасын орындау, біреудің өсуіне көмектесу.

Баланы тәрбиелеу кезінде ата-ана ескеруі қажет негізгі ереже - бала тұлғасының жан-жақты дамуындағы жүйелілік және оны мен қарым-қатынастағы демократиялық басты фактор екендігін ұмытпау.

Әдебиеттер тізімі

1. Ермолаева М.В. Психология развития: учеб. для студ. сред. пед. учеб. заведений. – М.: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – 376 с.
2. Дугина О.А. Как повысить эффективность проведения обучения [Электронный ресурс] // Персонал. – 2007. – №3. – Режим доступа: <http://www.hrc.ru>.
3. Дубровина И.В., Лисина М.И. Возрастные особенности психического развития детей. – М.: АПН СССР, 2008. – 164 с.
4. Карпенко Л.А., Петровский А.В. Краткий психологический словарь. – М.: Просвещение, 2010. – 195 с.
5. Кондратьева С.В. Практическая психология: учебно-методическое пособие. – Минск: Университетское, 2011. – 212 с.

СЕРВИС С УЛЫБКОЙ: РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Психология, 2 курс Бектемис Н.Ы.

*Научный руководитель: доктор психол., профессор Бердибаева С.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье раскрывается роль и важность эмоционального интеллекта в воспитании детей. С развитием эмоционального интеллекта влияние негативных эмоций ослабевает, появляется возможность ясно мыслить, то есть повышается способность сосредоточиться на главном. Таким образом, роль эмоционального интеллекта играет большую роль во многих сферах жизни человека. Она приобретает особую важную роль в семье и в воспитании детей.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, роль, воспитание детей, семья.

За последнее время учёные выяснили, насколько важную роль в нашей жизни играют эмоции. Важно не только уметь контролировать свои эмоции и выражать их зрелым и конструктивным образом, но также важно распознавать, переводить и реагировать на эмоции других людей здоровым образом. Данное качество называется «эмоциональный интеллект». Согласно Саловею и Майеру (1990), эмоциональный интеллект (ЭИ) состоит из способности управлять чувствами и эмоциями, различать их и использовать эти знания для управления собственным мышлением и действиями. Эмоциональный интеллект относится к «мыслителю с сердцем», который воспринимает, понимает и управляет социальными отношениями.

Эмоциональный интеллект — это, по сути, способность человека различать, расшифровывать, проявлять, регулировать и использовать эмоции для связи и общения с другими четкими и ценными способами. Чем лучше человек это делает, тем выше будет его эмоциональный интеллект или EQ.

Успех и счастье во всех сферах, в том числе и семейных отношениях, определяется осознанием своих эмоций и способностью справляться со своими чувствами. Это означает, что родители должны понимать чувства своих детей, уметь им сочувствовать, успокаивать и направлять.

В свою очередь дети, которые получают большую часть информации по регулированию своих эмоций от родителей, легче контролируют импульсы, мотивируют себя, понимают социальные сигналы других и справляются со взлётами и падениями, сопровождающими их в жизни.

Роль родителей в эмоциональном воспитании – это некая цепочка последовательных действий, которая выступает как помощник в создании эмоционально-значимых связей. Когда родители сочувствуют и сопереживают своим детям, выступая как скорая помощь, в борьбе с негативными эмоциями, они создают взаимное доверие и привязанность.

Таким образом, дети начинают вести себя в соответствии с семейными ценностями и стандартами, потому что они начинают более глубоко чувствовать, что от них ожидают хорошее поведение. Конечно же, это не предполагает исключение дисциплины в воспитании, так как между ребенком и родителем имеет место быть эмоциональная связь, то дети прислушиваются к словам родителей, их интересует их мнение и у них пропадает желание вызывать недовольство родителей. Следовательно, эмоциональное воспитание выступает, как помощник мотивировать детей и управлять ими.

Когда начинаются эмоциональные отношения ребенка с родителями? Некоторые полагают, что в утробе матери, когда ребенок ощущает ее волнение или, наоборот, спокойствие. Другие – что сразу после рождения, когда родители его кормят, укачивают и успокаивают. Третьи считают, что этот момент наступает через несколько недель после рождения.

Но большинство родителей согласятся, что самое интересное начинается в возрасте примерно трех месяцев, когда у детей появляется интерес к социальному взаимодействию. Возрастные психологи говорят, что именно в этом возрасте взгляд младенца становится осмысленным: дети впервые по-настоящему смотрят на своих родителей и удерживают на них взгляд. Как трехмесячный ребенок, наблюдая и подражая, он приобретает огромное количество знаний, как понимать и выражать эмоции. А значит, проявляя отзывчивость и внимание, родители могут начать активный процесс эмоционального воспитания своих детей.

Развитие эмоционального интеллекта или EQ в дошкольном возрасте в наше время является так же крайне важным феноменом и определяется, как возможность ребенка конструктивно взаимодействовать с другим человеком, учитывая его эмоциональное состояние. Одно из главных условий по восприятию у ребенка положительного отношения к миру, является непосредственное вовлечение родителей в совместную деятельность с детьми.

Следовательно, в дошкольном детстве крайне необходимо и важно учитывать взаимодействие родителей и детей, для того чтобы не упустить первичное формирование эмоционального интеллекта.

Многие психологи уделяли развитию эмоционального интеллекта у детей в семье. Джон Готтман и его коллеги в своем эксперименте, где вели наблюдение за четырехлетними детьми в семье до достижения ими подросткового возраста, пытались понять, как родители и дети взаимодействуют в эмоционально важных ситуациях, какие ошибки совершают, а каких проблем можно было бы избежать.

Дэниел Гоулман открыл понятие «эмоциональный интеллект» и доказал его важность в формировании детской личности. Мартин Селигман пишет о том, что учить мыслить позитивно нужно с детства в семье, ведь именно оптимизм — залог будущего успеха и здоровой самооценки. А здесь большую роль играет – улыбка.

Улыбка – это невербальное выражение эмоций. Улыбка может указывать на множество эмоций, включая радость, счастье, печаль, жизнерадостность, плаксивость и беззаботность.

Во время собственного докторского исследования А.Д. Браун, посвященного теме «Влияние детской травмы на взрослое восприятие и мировоззрение», было обнаружено, что улыбка родителей играет значительную роль в жизни ребенка.

В исследовании использовался ряд инструментов, в том числе Опросник родительской привязанности, в котором рассматривались воспоминания взрослых, связанные с ролью родителей в собственном детстве. «РВИ пояснил, что улыбки или отсутствие улыбок имеют важное значение в отношениях между родителем и ребенком. 23 участника вспомнили, как в детстве улыбались их матери, 17 участников вспомнили, как в детстве получали улыбки от своих отцов, тогда как только 11 участников вспомнили, что их матери не улыбались им в детстве, а 15 вспомнили, что их отцы не улыбались им в детстве.

Значение улыбки возникло при рассмотрении утешения и уверенности после травматического события. Кроме того, это важно, если учесть, как восприятие родителей часто отражается на

собственных чувствах признания и на сущности самооценки».

Харвуд (2006) обсудил, как сам жест улыбки в первые годы развития играет важную роль в развитии способности ребенка сопереживать и саморегулировать свои собственные эмоции.

Следовательно, если ребенок не может саморегулироваться, возможно, основной опекун не проявлял должной привязанности. Исследования показывают, что если ребенок травмирован в детстве, особенно важно иметь такую связь с основным опекуном.

Как мы видим, эмоциональный интеллект играет важнейшую роль в жизни, общении, взаимодействии и успешности любой личности. Однако для того, чтобы этот уникальный вид интеллекта проявился и сработал, мы должны его развивать не путем тренингов и семинаров во взрослый период жизни, а в семье с раннего детства.

С целью развития эмоционального интеллекта у детей дошкольного возраста можно использовать приемы, которые родители могут сами попробовать в работе с детьми в семье.

Итак, успех и счастье определяются осознанием своих эмоций. И в общем, конечная цель воспитания не в том, чтобы вырастить послушного и сговорчивого ребенка, а сделать его счастливым и успешным.

Список использованных литературы

1. Браун, А.Д. Влияние детской травмы на восприятие и мировоззрение взрослых .- Университет Капелла, 2008, 152 с.
2. Дж. Майер, П. Саловейи Д.Карузо «Эмоциональный интеллект» (MSCEIT v. 2.0), 2010 г, 13 с.
3. Бурковская М. А. «Развитие эмоционального интеллекта у родителей как основа успешности детей».-Выпуск №93, февраль 2021.
4. Торхова С. Н. Статья «Роль родителей в развитии эмоционального интеллекта у детей дошкольного возраста».- 2015 г, 1-2 с.
5. Джон Готтман «Эмоциональный интеллект ребенка. Практическое руководство для родителей» - 2015г, 49 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ВРАЖДЕБНОСТИ У КУРСАНТОВ ВОЕННЫХ ИНСТИТУТОВ

Психология, 4 курс Васильева А.М.

Научный руководитель: к. психол.н., старший преп. Кудайбергенова С.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Современные психологические исследования военнослужащих в целом и курсантов военных ВУЗов охватывают широкий спектр вопросов, от анализа профессионально важных качеств и изучения негативных психических явлений, связанных с различными областями их служебной деятельности. В статье проводится анализ исследований агрессивности у курсантов и влияющие на нее факторы

Ключевые слова: личный диссонанс, военные курсанты, самооценка, враждебность, агрессивность, индивидуальные психологические качества.

Введение. Проблема организации эффективной психо-профилактической работы с персоналом вооруженных сил и других военных и военизированных сил штата всегда остается актуальной. Боевые возможности и профессиональный рост военнослужащих зависят от этого направления профессиональной и психологической поддержки. Кроме того, ранняя профилактика негативных психических явлений персонала является гарантией спасения жизни и здоровья военнослужащих, а также минимизации разрушительных явлений, от нарушения закона о саморазрушительных формах поведения.

Отдельной категорией военнослужащих, которая всегда привлекала внимание психологов, являются призывники и курсанты, которые, в дополнение к трудностям в адаптации к конкретным условиям обслуживания, также сталкиваются с чисто возрастными особенностями юношеского возраста. Эти возрастные характеристики должны учитываться при организации психологической поддержки или же службы, поскольку они характеризуются сложными и интенсивными преобразованиями личности во время перехода от подросткового возраста к взрослой жизни.

Кризисные явления военнослужащих, которые происходят в течение этого возраста, связаны как с необходимостью адаптации к стрессовым ситуациям и риску [1-4] условиям обслуживания и боевой деятельности, так и с реструктуризацией их социальных ролей, в соответствии с сформированными идеями и ценностями а так же изменениями в восприятии мира, себя и себя в мире, особенно в контексте военной службы, так как ихиногда сопровождают появления сложных психологических проблем. Такие проблемы могут препятствовать профессиональному и психологическому формированию, социализации, а также вызывать различные отклонения, в том числе те, которые связаны с появлением различных разрушительных поведенческих взглядов.

Таким образом, курсанты, которые формируют будущее подразделение офицеров, нуждаются в особом внимании. В конце концов, профессионализм и личная зрелость офицеров напрямую влияют на боевую эффективность своего подчиненного персонала и, следовательно, на защитные возможности государства в целом. В процессе взросления и профессионального развития курсанты переживают естественные изменения, присущие подростковому возрасту. И если трансформация идеи о себе, и переосмысления их состояния социальной роли может произойти относительно гармонично, то в свою очередь формирование личности происходит без кризисных нарушений. Но если существуют неразрешенные радикальные различия между реальными и идеальными самооценками, риск внутриличностных конфликтов усугубляется. Такие диссонансы расстраивают личность курсанта и могут спровоцировать активацию механизмов непродуктивной защиты, которые могут превратиться в враждебность и разрушительную агрессию. Таким образом, чтобы эффективно оказать психологическую помощь военнослужащим и курсантам, необходимо понимать факторы, которые могут повлиять на возникновение негативных явлений и разрушительных отношений, таких как враждебность.

Обзор исследований. После того, как Л. Фестингер [5] начал изучать феномен диссонанса в контексте внутриличностных конфликтов, многие исследователи изучили это явление с разных сторон. Анализируя основные подходы, работа Купера Дж. [6], которая рассматривала связь когнитивного диссонанса с социально-психологическими явлениями, привлекает внимание. В контексте изучения источников личных диссонов, это также может быть истолковано из того факта, что на самооценку курсанта одновременно влияют требования военной профессии и социальных изображений подросткового возраста, которые передаются гражданскими сверстниками. Учитывая особенности молодежи курсантов, наше внимание обращается к работе Мазиара О. В. [7], который подчеркнул важность способности обновлять поведенческие модели, знания, навыки и способности, приобретенные во взрослом этапе в их жизни. Аналогичную точку зрения разделял Хагес Дж. и его коллеги [8], когда, основываясь на исследованиях, было доказано, что отсутствие способности примирить свои изображения в разных социальных сферах может быть источником личного диссонанса. Поэтому важно не только освоить будущую военную профессию курсанта, но и способность реструктурировать себя и свои идеи о себе. Это может быть источником диссонанса, когда ассимиляция новых статусов и ролей, присущие военной деятельности, и соответствующие требования к психологическим качествам и чертам характера приводят к противоречию кадетских идей, которые еще не были восстановлены из -за отсутствия в жизни профессионального опыта.

Преобразования личных конструкций в процессе корреляции реальных и ожидаемых самооценок были рассмотрены Наккаче Л., Эль-Каруи И. и другими учеными [9], которые изучали личные диссонансы через призму человеческой способности к субъективной корреляции различных , в том числе противоречивых, идей и образов в структуре их собственного «я». В то же время, согласно Хармон-Джонсу Э. [10], дефекты адаптации делают невозможным для человека преодолеть существующий личный диссонанс, что является негативным подкреплением, которое еще больше приводит к искажениям мировоззрения. Как отмечает Стоун Дж. В противном случае дефекты отражения усугубляют противоречивую дивергенцию самоуверенного восприятия. Таким образом, можно утверждать, что более адаптивные курсанты легче адаптируются к новым требованиям и соответствующим преобразованиям самооценки в статусе военнослужащего и офицера, а менее адаптивные курсанты сталкиваются с трудностями в адаптации, что приводит к личным диссонансам, внутриличностным конфликтам и другим негативным явлениям. Если рассматривать враждебность в этом контексте, она может быть определена как приобретенное внутреннее отношение к предвзятой негативной оценке жизненных ситуаций, что, в свою очередь, определяет предварительную готовность агрессивно реагировать на уровне поведенческих моделей. И если сама агрессия и определенный уровень оптимальной агрессии могут быть полезны для членов военизированных профессий, то враждебность - это разрушительная психическая сущность, которая

негативно влияет на социальную жизнь человека.

Общая модель агрессии (GAM) [14], разработанная для учета как краткосрочных, так и долгосрочных динамических эффектов с широким спектром переменных агрессий, объясняет враждебное и агрессивное поведение в контексте расстройств личности и соответствующих искажений человеческого когнитивного восприятия. И, как отмечают Варбертон В. и Андерсон С. [15], на интегративном уровне эта теория объединяет предыдущие психологические модели агрессии и враждебности в одну рамку на междисциплинарном уровне. В свою очередь теория Эриксона [16], гласит что, враждебность и агрессию не следует интерпретировать как чисто инстинктивное мотивационное образование, потому что эти явления возникают из-за лишения основных потребностей. Принимая во внимание формирование личности, такую депривацию следует понимать не только как разочарование основных биологических потребностей, но и блокировки социальных, которые непосредственно включают возможность или невозможность построения социальных отношений человеком, основанным на актуализации самооценки и подходящего статуса-роли изображения. Таким образом, возвращаясь к теме, можно сказать, что, когда возникают осложнения самостоятельной актуализации человека из-за диссонанса реальной и идеальной самооценки, существует нарушение социальной деятельности человека, что приводит к неудовлетворенности, которая может проявляться в эскалации компенсационной враждебности.

Принимая во внимание вышеупомянутое, при изучении психологических характеристик личных диссонансов курсантов необходимо изучать отношения идей о реальных и идеальных самооценках, которые определяют, с одной стороны, стратегии межличностных отношений а с другой - функции развития негативных явлений, таких как враждебность.

Так на примере исследования, которое было проведено в Военном институте Киевского национального университета имени Тараса Шевченко можно рассмотреть следующее, эмпирическая основа исследования состояла из 286 человек в основном были задействованы 20-25-летние курсанты 3-4-го курса, так как 1-й год курсанты не испытывали особенности своей профессиональной деятельности, находясь на начальном этапе адаптации к обучению и обслуживанию. Студенты 3-4 курса уже постепенно погружаются в военную деятельность, поэтому процессы их профессиональной адаптации находятся на стадии завершения, и, соответственно, готовность к выполнению боевых миссий выше. Исследование было проведено в 2019-2021 годах.

Основываясь на задачах исследования, был проведен математический и статистический анализ основных корреляций индикаторов уровня личного диссонанса реальных и идеальных кадетов с помощью метода Лири Т. и показателей индекса враждебности по методу BDHI. В ходе обработки существующие отношения были определены путем расчета коэффициента корреляции Спирмена. Это связано с тем, что полученные показатели не подлежат закону нормального распределения. Следует отметить, что в отношении размера выборки ($n = 286$) статистическое значение RS не менее $0,113$ с $RR \leq 0,05$, высокое значение RS не менее $0,149$ с $R \leq 0,01$ и максимальным значением RS составляет $0,189$ с $R \leq 0,001$.

Прежде всего, следует отметить, что средний индекс враждебности курсантов достигает 73,56 баллов в соответствии с методом BDHI, который, хотя и не критичный, но все же значительно превышает нормативные значения. Таким образом, можно утверждать, что кадеты уже характеризуются определенным формированием негативного отношения враждебности.

Так же в ходе исследования был предоставлен анализ со средним значением проявления диссонанса в результате несоответствия между реальным и идеальным самооценкой кадетов в соответствии с основными параметрами, изученными методом Т. Лири (Таблица 1).

Таблица 1. Средние значения проявлений диссонанса из-за несоответствия между реальными и идеальными самооценками в соответствии с методом

	Настоящийсамооценочныйобраз	Идеальныйсамооценочныйобраз	Диссонанс
Авторитаризм	9.77	12.51	2.74
Эгоизм	8.38	9.90	1.52
Дружелюбие	8,40	7.60	0.80
Альтруизм	9.40	7.85	1.55
Агрессия	8.23	11.09	2.86
Зависимость	9.85	7.03	2.82

Подозрение	7.98	11.35	3.37
Подчинение	8.95	5.87	3.08

Как видно из таблицы, наиболее выраженный диссонанс наблюдается в проявлении подозрений и недоверия. Обучение в режиме военного учебного заведения, а также повышенная ответственность при работе с официальной информацией оставляет отпечаток при определенном обострении подозрения. В то же время курсант хочет избавиться от такого истощающего явления, но строгие дисциплинарные требования затрудняют снять стресс. Кроме того, военнослужащие часто имеют диссонанс на основе высокого уровня подчинения. Такое принуждение к тому, чтобы каким-то образом подчиниться порядку, вызывает их сомнения, разногласия с чем-то, желание показать свою индивидуальность, что приводит к противоречиям в их представлениях о целесообразности или уместности такого полного подчинения. На этом фоне становится невозможным удовлетворить желание показать настойчивость в защите своих интересов и личных границ, что отражается в обострении диссонанса в проявлении агрессии. Это вызывает еще больший дискомфорт и интенсификацию негативных чувств, вызванных такими несоответствиями. Соответственно, уровень диссонанса с точки зрения зависимости также является следствием включения курсантов в жесткие подчиненные отношения. Специфика профессиональной и образовательной деятельности определяется постоянной готовностью строго соблюдать дисциплинарные и законодательные требования, а также внутренние правила, которые иногда могут противоречить желанию молодежи утверждать их подлинность и независимость.

Кроме того, определенное проявление диссонанса наблюдается в таких характеристиках, как «альтруизм» (1,55), «эгоизм» (1,52) и «дружелюбие» (0,80). Это означает, что курсанты хотели бы быть более эгоистичными и менее альтруистичными. Постоянное присутствие в военной среде приводит к снижению уровня альтруизма, поскольку его высокий уровень часто является препятствием для адаптации к этому типу деятельности. Изменения в образе жизни после погружения в военную деятельность приводят к определенным изменениям в личности. Естественно, такие процессы вызывают повышение уровня диссонанса, особенно в подростковом возрасте, когда курсанты невольно сравнивают себя с гражданскими сверстниками. В результате, как отмечает Laughuey W.F. с соавторами [21], существует так называемый эмпатический диссонанс, который нарушает процесс адекватной социализации и построения продуктивных отношений с другими.

Анализируя корреляцию индекса враждебности с индикаторами диссонанса в вышеупомянутых характеристиках, существует связь между внутренней дисгармонией личности курсанта и его враждебностью (Таблица 2). Корреляции ранжируются вниз от более значимых до менее значимых.

Таблица 2. Корреляции индекса враждебности с проявлениями диссонов между реальными и идеальными самооценкам

Диссонансы между реальным и идеальным представлением о себе	Индекс враждебности
Подозрение	0.1466
Зависимость	0.1275
Альтруизм	0.1261
Агрессия	0.1218
Дружелюбие	0.1189
Подчинение	0.1131
Эгоизм	0.0749
Авторитаризм	0.0215

Первое, что становится очевидным из корреляций между враждебностью и уровнями диссонанса в основных личных областях восприятия курсантов их реальной и идеальной самооценки, является солидными положительными ценностями корреляции. Другими словами, рост диссонанса взаимосвязан с ростом враждебности. Таким образом, несоответствие идей о реальном и ожиданиями, которые соответствуют идеальной самооценке, приводят к повышению неудовлетворенности. В результате появляется враждебность. В этом случае внутреннее

напряжение и неудовлетворенность сказывается на внешней стороне. Это означает, что необходимо работать над этими параметрами, чтобы предотвратить разрушительную враждебность. Если курсанты в военных учебных заведениях, согласно определенным параметрам, гармонизировали идеи о реальных и идеальных самих, риск враждебности может быть сведен к минимуму.

Положительная корреляция диссонанса по критерию «подозрения» и «индекса враждебности» ($r_s = 0,1466$, $p \leq 0,05$) указывает на то, что тревожность, робость, напряжение, нейропсихиатрическая нестабильность, которые являются причинами восприимчивости к подозрению, становятся факторами, влияющими на факторы появления острой враждебности к другим. В то же время это приводит к попыткам снизить свою зависимость.

Наличие значительных корреляций «индекса враждебности» с уровнем диссонанса с точки зрения «зависимости» ($RS = 0,1275$, $P \leq 0,05$) и «подчинение» ($RS = 0,1131$, $P \leq 0,05$) соответствует друг другу и подтверждает существование внутреннего конфликта на этой основе. Это, в свою очередь, сопровождается снижением уверенности в себе и самооценке. Все это вызывает увеличение агрессии, которое было подтверждено в корреляции «индекса враждебности» с диссонансом в соответствии с «агрессией» ($RS = 0,1218$, $P \leq 0,05$). Он может принять форму прямой или косвенной компенсаторной агрессии и быть определенной защитной реакцией индивида на внутренний конфликт. Поскольку в присутствии диссонанса существует необходимость избавиться от него, и для курсанта это невозможно с точки зрения ограничений на обслуживание, агрессия становится одним из проявлений защитной реакции. В результате существует обострение враждебности к другим.

Положительная корреляция «индекса враждебности» с диссонансами с точки зрения «дружелюбия» ($RS = 0,1189$, $P \leq 0,05$) и «альтруизм» ($RS = 0,1261$, $P \leq 0,05$) указывает на недовольство потребностями курсантов в социальной связи. Дистанция от свободных социальных взаимодействий приводит к увеличению враждебности. В то же время социальные и, в частности, дружеские связи могут помочь уменьшить внутреннюю напряженность и устранить отчуждение и, следовательно, проявление враждебных реакций на других. Или наоборот, риск потери таких связей может вызвать чувство неуверенности и, в результате, избегание дружбы как средства самообороны.

Результаты корреляционного анализа показывают, что внутренние неудовлетворенности курсантов их текущими и будущими уровнями проявления в таких характеристиках, как «подозрение», «зависимость», «агрессия», «подчинение», а также «альтруизм» и «дружелюбие» является основой риска увеличения разрушительной враждебности. При условии, что создается профилактическая программа, которая напрямую повлияет на гармонизацию идеальных и реальных изображений, риск формирования враждебного отношения в будущем можно избежать.

Выводы. Основываясь на сравнительном анализе профилей идеального и реального самооценки курсантов, было обнаружено, что наибольшее несоответствие между самооценкой наблюдается с точки зрения подозрения, подчинения, агрессии, авторитаризма и зависимости. Стоит отметить, что корреляционный анализ также показал наибольшее количество значительных корреляций между враждебностью и диссонансом в этих областях подозрений, зависимости, агрессии и подчинения. Менее выражены различия между реальным и желаемым самооценкой в соответствии с проявлением альтруизма, эгоизма и дружелюбия, что указывает на умеренное удовлетворение курсантов с текущим уровнем проявления этих качеств, и поэтому они содержат меньший риск разрушительной враждебности. Анализ корреляции подтвердил, что появление личных диссонов курсантов в разных областях взаимосвязана, а также негативно влияет на появление личной враждебности как разрушительного качества. Поэтому при организации психологической помощи в ходе профессиональной и психологической поддержки обслуживания эти факторы требуют приоритетного внимания в реализации психо-профилактики и психологической коррекции военнослужащих, особенно во время их профессионального развития в молодом возрасте.

Список литературы

- 1 Елагина В.С., Карабанов О.Р., Повираева М.В., Нуумбетова М.Б. Изучение агрессивности и враждебности у курсантов военного ВУЗА // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1 .
- 2 Hagège, J. Chammat, M. Tandetnik, C. and Naccache, L. Предложение о себе в когерентности модулирует когни-тивный диссонанс // PLOSOne. – 2020. - №8 С.43-49.

- 3 Стоун, Дж., Самоуправление для низкой самооценки в процессах диссонанса: роль самостоятельных стандартов // Бюллетень личности и социальной психологии. – 2003.- №29.- С. 846-858.
- 4 Klein, J. and McColl, G. Когнитивный диссонанс: как самозащитные искажения могут подорвать клиническое суждение // Medical Education. – 2019. - №53 С. 1178-1186.
- 5 Дэвис, К.Л. Panksepp, J. Normansell, L. Аффективные шкалы личности нейробиологии: нормативные данные и последствия // Neuropsychoanalysis. – 2014.- №5 С. 57-69. \
- 6 Андерсон, С.А., Bushman, В. J. Агрессия человека // Ежегодный обзор психологии.- 2002.- №53 С. 27-51.
- 7 Джонс, С.Е. Миллер, Дж. Д. Линам Д.Р. Личность, антисоциальное поведение и агрессия: метааналитический обзор // журнал уголовного правосудия. – 2011.- №39 С. 329-337.
- 8 Вассар, М. Хейл, В. Отчеты о надежности в исследованиях с использованием инвентаризации враждебности в буссах Дурки // журнал межличностного насилия. -2009.- №24 С. 20-37.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ВОСПРИЯТИЕ СВОЕГО ТЕЛА И САМООЦЕНКУ У ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ

Психология, 2 курс, Женисова А.А., Акбар А.А.

Научный руководитель: канд. психол. наук, профессор Кабакова М. П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. Статья посвящена изучению влияния социальных сетей на самооценку людей, а именно тому, как такие популярные интернет платформы, как TikTok, Instagram, YouTube, Facebook, WhatsApp влияют на восприятие своего тела и самооценку у подрастающего поколения и молодых людей. Было выдвинуто предположение о том, что эталоны красоты и культура продуктивности и успешности, которые привносят социальные сети могут негативно влиять на восприятие своего тела у молодежи и подростков. В исследовании приняли участие подростки и молодежь в возрасте от 12 до 35 лет. По теме исследования был проведен контент-анализ, также методом исследования послужила специально составленная анкета. Для статистического анализа данных был применен t-критерий Стьюдента. В результате исследования выявилось, что социальные сети влияют на самооценку и на восприятие своего тела, и в большинстве случаев позитивным образом.

Ключевые слова: молодежь, подростки, социальные сети, самооценка, тело.

Введение. В современное время, социальные сети (далее СС) стали неотъемлемой частью нашей жизни. По данным отчета “GlobalDigitalStatshot” количество пользователей СС достигло почти 4 млрд людей [1]. Это неудивительно, ведь благодаря интернет платформам людям предоставляются различные способы общения и возможность обмениваться информацией, свежими новостями, «интернет-трендами» друг с другом, некоторые даже превратили социальные сети в свою постоянную работу, зарабатывая с передачи знаний информации через личные аккаунты. Эти и ещё очень много других возможностей, которые предоставляют СС и являются причиной того, почему наличие социальных сетей делают тебя более включенным в социум. СС - способ взаимодействия с окружающим миром, поэтому тяжело не говорить о том влиянии, что оно привносит в нашу повседневность.

Подрастающее поколение является самыми активными пользователями СС, вместе с этим больше всего уязвимо влиянию, которое оказывают интернет платформы. Ведь интернет стал самым мощным средством передачи социокультурных ценностей, касающихся идеалов внешнего вида, тела и жизни, в целом. Социальные сети навязчиво диктуют то, как нам одеваться, какому весу придерживаться, к каким целям стремиться, как выглядеть и как жить. Если, в некоторых случаях социальные сети дают мотивацию и имеют больше позитивный отклик у молодежи, то в других случаях, неестественные стандарты красоты и мода имеют негативное воздействие на восприятие себя и на самооценку. Человек просматривающий различные аккаунты в СС, в первую очередь сравнивает себя не с реальными людьми, а с образами, которые транслируются в СС. Эти образы обычно показывают социальный успех и лучшие ракурсы тела. Такими темпами человек начинает обесценивать свои успехи и относится к своему телу, как к недостаточно хорошему, что увеличивает самокритику и может понизить самооценку. Таким образом, можно сказать, что СС представляют

собой угрозу для психологического благополучия человека. [2]

Еще одним фактором, влияющим на самооценку человека - являются «кибербуллеры» оставляющие гневные комментарии под фотографиями пользователей. Интернет-травля через СС становится все более распространенной среди молодежи. Анонимность даёт вседозволенность, и «кибербуллеры» могут писать плохие вещи, которые в реальной жизни не осмелились бы сказать вживую. Буллинг, в том числе кибербуллинг, вызывает у жертв травли психологический стресс, тревогу, страх и могут занизить самооценку [3]

Позитивного влияния, которое привносят социальные сети также не меньше. Исследователи Корнелльского университета в Нью-Йорке выяснили это в ходе эксперимента, во время которого одна группа студентов сидела перед зеркалом, тогда как другая - рассматривала свой аккаунт в Facebook. Социальная сеть имела положительное влияние на самооценку участников. Исследователи объясняют это тем, что зеркала или фотографии заставляют нас сравнивать себя с социальными стандартами, тогда как просмотр собственного профиля в Facebook позволяет нам самим контролировать, как мы представляем себя миру. [4].

Цель, метод и выборка. Целью является выявление степени влияния социальных сетей на восприятие своего тела и самооценку у подростков и молодежи. Данная цель предполагает изучение нескольких конкретных вопросов:

1. Определение времени, затраченного на социальные сети у детей и молодежи.
2. Выявление настроения после проведенного времени в социальных сетях
3. Определение степени удовлетворенности своим телом и уровнем самооценки и уверенности в себе у подростков и молодежи.
4. Выявить негативное и позитивное влияние социальных сетей на восприятие себя.

Теоретический анализ проведён на основе контент-анализа имеющихся источников. Для эмпирического исследования обозначенной темы был проведён опрос в онлайн формате (с помощью Гугл форм) на тему: «Влияние социальных сетей на восприятие своего тела и самооценку у подростков и молодежи». С этой целью была разработана анкета из 30 вопросов, направленная на выяснение уровня самооценки у подростков и молодёжи, количества времени, проведенного в социальных сетях, степени влияния навязанных в интернете стандартов красоты и тела, а также выявление позитивных и негативных чувств и эмоций к культуре успеха и продуктивности ярко пропагандирующийся в интернет платформах.

Выборка исследования составила 51 испытуемых - подростков и молодежи от 12 до 35 лет.

Результаты исследования и их обсуждение.

По теме исследования был проведен количественный анализ, благодаря которому было выяснено, что данная тема широко изучалась и продолжается изучаться в западных странах, по этой причине, в англоязычных источниках в свободном доступе представлено множество статей, включающие разные аспекты влияния социальных сетей на подрастающее поколение. Меньшая степень изученности в русскоязычном и казахоязычном пространствах, а именно недостаточная разработанность темы образа тела в казахстанских исследованиях, так и влияния на его формирование и изменение социальных сетей.

Всего в исследовании приняло участие 51 человек (32 девушек, 19 парней), в возрасте от 12 до 15 лет (2 человека), от 16 до 18 лет (22 человек) и от 19 до 22 лет (24 человек). Выборку в большинстве составили студенты, обучающиеся на первом и втором курсах университетов.

Исследование было проведено методом анкетирования в онлайн формате, с помощью специально составленной анкеты в Googleforms.

В анкету были включены вопросы, касающиеся СС и их влияние на самовосприятие и самооценку человека. Отвечая на вопрос о том, в каких из следующих социальных сетей опрошенные предпочитают сидеть, больше половины опрошенных (40 человек) выбрали Инстаграм, (24 человек) Ютуб, (22 человек) Телеграм, (26 человек) Тик Ток, (34 человек) Ватсап.

На вопрос о том, как часто молодые люди сидят в СС 3,2% (2 человека) ответили, что сидят всего лишь час в день, 17,6% (9 человек) уделяют всего 2 часа в день, 31,4% (16 человек) ответили, что сидят в СС по 3-4 часа в день, 47,1% (24 человек) поделились, что проводят в социальных сетях больше 4 часов. А каждый пятый – всегда on-line (18%). На варианты ответов «менее получаса» и «от получаса до часа» приходится 2% и 8%, соответственно. От одного до двух часов – 13%, от 5 до 6 часов – 11%, а более 6 часов – 17%.

Был вопрос касательно влияния СС на самооценку молодых людей, ответы на который оказались весьма честными, 53% (27 человек) ответили, что да, СС сильно влияют на самооценку.

25,5% (13 человек) ответили, что социальные сети не сильно повлияли на их самооценку, и остальные 21,5(11 человек) считают, что они никак не влияют на самооценку.

На вопрос, как себя чувствуют, молодые люди, когда видят успешных людей в социальных сетях, 41,2% (21 человек) ответили, что чувствуют позитивные эмоции, 45,1% студентов (23 человек) выразили неопределенность, указывая на затруднение отвечать и всего 12,7% (7 человек) испытывают негативные эмоции, когда видят успешного человека.

Далее вопросы анкеты были поделены на 2 группы, первую группу представляют люди, которые указали на позитивные эмоции, а вторая группа людей склоняются к негативным эмоциям.

В первой группе, больше половины опрошенных, 72%(34 человек) указали, что чувствуют вдохновение, остальными ответами были восторг, гордость, и радость.

Во второй группе, в ответах лидируют, подавленность 38,5%(15 человек), и зависть 28,2%(11 человек), и чувства вины 23,1%(9 человек).

На вопрос о том, встречались ли молодые люди с травлей в СС, большинство 60,8% (31 человек) ответили - нет, 39,2% (20 человек) ответили, что они подвергались травле в социальных сетях.

Также был вопрос про негативные комментарии. На вопрос писали ли негативные комментарии молодым людям 52,9% (27 человек) ответили - нет и 47,1% (24 человек) ответили, что сталкивались с негативными комментариями.

Исходя из прошлого вопроса, в опрос был включен вопрос, повлияли ли негативные комментарии на ваше настроение и самовосприятие. Ответом большинства ,51,1% (14 человек) было да, 49,9%(12 человек) было нет.

Важна ли обратная связь (комментарии, лайки, репосты) от подписчиков/друзей в социальных сетях для молодых людей. 74,5%(38 человек) ответили, что важны, 25,5%(13 человек) ответили, что нет.

Часто ли вы сравниваете себя опрошенные с людьми, в социальных сетях? Ответами 51,1%(26 человек) был - не очень часто. А 19,6%(10 человек) ответили- часто.

При опросе выяснилось, что опрошенные очень редко комплексуют по поводу своей внешности и телосложения. По статистике 35,3%(18 человек) - редко. 27,5%(14 человек)- не очень часто, 11,8% (6 человек)- очень редко. И только 25,3% (13 человек)- часто.

Но при этом на вопрос хотели ли опрошенные изменить что-то в своем теле, большинство ответов 76,4%(39 человек) были -да.

Эффективность использования социальных сетей практически не зависит от статуса респондента. В среднем, лишь 45% респондентов отметили эффективность времени, проведенного в социальных сетях (в том числе, 15% – «да» и 30% – «скорее да, чем нет»). Вариант ответа «нет» выбрал каждый десятый респондент (10%) и 45% – дали ответ «скорее да, чем нет»

Для статистического анализа данных был применен t-критерий Стьюдента для двух независимых выборок, а также t-критерий Стьюдента для одной независимой выборки.

t-критерий Стьюдента для независимых выборок применяется для сравнения средних значений двух независимых между собой выборок.

t-критерий Стьюдента для одной выборки позволяет проверить гипотезу о равенстве выборочного среднего некоторому заданному числу.

В результате математической обработки результатов нашего опроса, нами были выявлены следующие данные. Заданное среднее значение по каждой шкале, с которыми сравнивались результаты – **40 баллов**.

Мы вывели средний балл по каждой шкале, вычислив среднее арифметическое значение двух крайних чисел:

$$\text{Вдохновение} - (16+25)/2 = \mathbf{20,5};$$

$$\text{Восторг} - (5+12)/2 = \mathbf{8,5};$$

$$\text{Радость} - (28+36) = \mathbf{32}.$$

Сравнение результатов респондентов по среднему баллу по шкале:

Респонденты	Вдохновение (ср. балл по шкале)	Восторг (ср. балл по шкале)	Радость (ср. балл по шкале)
12-15 лет	34,4	12,9	36,6

16-18 лет	31,1	13,4	22,1
19-22 лет	25,4	5,5	30,1
22-35 лет	16,2	15,6	28,4

Таким образом, исходя из данных, полученных при помощи t-критерия Стьюдента для одной независимой выборки, можно сделать следующие выводы:

1. Средние значения по шкалам "Вдохновение", "Восторг", "Радость" опрошенных 12-15 лет достоверно отличаются от средних заданных значений по данным шкалам. Из средних значений по трем шкалам мы делаем вывод о том, что у 12-15 летних подростков прослеживается высокий уровень оптимизма и влияние социальных сетей на эмоциональное состояние

2. Также выявлено отличие средних значений по шкалам "Вдохновение" и "Восторг" у студентов от 19-22 лет. Средние значения по шкале "Вдохновение" и "Восторг" достоверно превышают средний уровень, что свидетельствует о высоком уровне показателей по этим шкалам.

3. Средние значения по шкале "Радость" у студентов от 19-22 не отличаются от заданного среднего значения в 32 балла, что говорит о среднем уровне их эмоциональным состоянием.

4. Среднее значение по шкале "Восторг" у молодых от 22-35 лет достоверно отличается от заданного значения, что говорит о высоком уровне эмоционального и психического восприятия.

Заключение:

Подростки и молодежь тратят много времени в социальных сетях и большинство считают, что это переросло в зависимость. Интернет платформы влияют на самооценку и на восприятие своего тела больше позитивным, чем негативным образом. Большее количество подростков и молодежи испытывают "Вдохновение" и "Восторг", когда просматривают посты и фотографии «успешных» людей с «идеальными» фигурами, меньшинство же испытывает «Уныние» и сравнивает себя с данными представителями социальных сетей. При опросе выяснилось, что опрошенные очень редко испытывают комплексы по поводу своей внешности и телосложения. У большинства подростков и молодых людей средняя самооценка.

Список литературы

- 1 Simon Kemp. More than half of the people on earth now use social media // Datareportal. 2020. URL: <https://datareportal.com/reports/more-than-half-the-world-now-uses-social-media?rq=Social%20media> (дата обращения 02.03.2023)
- 2 Фролова К. А. Влияние социальных сетей на самооценку личности // Бюллетень медицинской науки. 2020. № 17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-sotsialnyh-setey-na-samootsenku-lichnosti/viewer> (дата обращения 04.03.2023)
- 3 Hafiz Burhan Ullah Hashmi, Haroon Ur Rashid Kayani, Saba Khalil Toor, Abdullah Mansoor, Abdul Raheem. The Impact Of Social Media: A Survey // INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC & TECHNOLOGY RESEARCH. 2020. – С. 341-343. URL: https://www.researchgate.net/publication/349302852_The_Impact_Of_Social_Media_A_Survey (дата обращения 04.03.2023)
- 4 Amy L Gonzales 1 , Jeffrey T Hancock. Mirror, mirror on my Facebook wall: effects of exposure to Facebook on self-esteem // National library of medicine. 2011. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21329447/> (дата обращения 07.03.2023)
- 5 Рослякова, Л. А. Роль социальных сетей в жизни молодежи // Молодой ученый. — 2019. № 3. – С. 375-376. URL: <https://moluch.ru/archive/241/55766/> (дата обращения 07.03.2023)

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖЕТІСТІККЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ МОТИВАЦИЯСЫН ДАМУ

Психология, 4 курс Иманбай С.М.

Ғылыми жетекші: Ph.D., аға оқытушы Закарьянова Ш.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа. Бұл мақалада студенттердің жетістікке жету мотивациясының дамуы қарастырылады. Ол ата-ананың, оқытушылардың және құрдастардың рөлі сияқты студенттердің

мотивациясына әсер ететін әртүрлі факторларды, сондай-ақ мақсат қою және марапаттау маңыздылығын қарастырады. Ол сондай-ақ қолдау көрсету ортасын қамтамасыз етудің маңыздылығын және студенттердің өз оқуына иелік ету қажеттілігін талқылайды. Соңында, ол студенттерді ынталандыруға көмектесетін технологияның ролін және қызықтырақ оқу тәжірибесін жасау үшін технологияны пайдалану әлеуетін қарастырады.

Түйін сөздер: мотивация, мазмұнды кері байланыс, мақсат қою, автономия сезімі.

Кіріспе. Студенттердің мотивациясы академиялық табысты анықтаудың маңызды факторы болып табылады. Бұл студенттің оқуға және өз мақсаттарына жетуге ұмтылуының қозғаушы күші. Мотивация кез келген студенттің табысының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл студенттерді жоғары нәтижеге ұмтылуға және мақсаттарына жетуге итермелейтін қозғаушы күш.

Мотивация болмаса, студенттер тоқмейілісіп, өз әлеуетін толық ашуға талпынбай қалуы мүмкін. Студенттердің жетістікке жетуге деген ынтасын дамыту әртүрлі факторларды қамтитын күрделі процесс. Ол студенттің ішкі мотивациясынан басталады. Бұл жақсылық жасауға және табысқа жетуге деген ұмтылыс. Студенттердің өз мақсаттарын және оған жету үшін қандай қадамдар жасау керектігін нақты түсіну маңызды.

Сыртқы мотивация да маңызды. Бұған отбасы, достар, мұғалімдер және тәлімгерлердің қолдауы кіреді. Бұл адамдар студенттерге жолда жүруге және мақсаттарына жетуге көмектесу үшін ынталандыру және басшылық бере алады.

Сонымен қатар, студенттердің оң көзқарасы мен сол көзқарасы болуы керек. Олар тәуекелге баруға және жаңа нәрселерді көруге дайын болуы керек. Бұл оларға табысқа жету үшін қажетті сенімділік пен төзімділікті дамытуға көмектеседі.

Студенттердің жетістікке жетуге деген ынтасын дамыту күрделі процесс. Ол ішкі және сыртқы мотивацияны, оң көзқарасты және ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізуді талап етеді. Осы факторлардың дұрыс үйлесуі арқылы студенттер өздерінің әлеуетін толық ашады және табысқа жете алады.

Негізгі бөлім. Мотивация – ата-ананың, оқытушылардың, құрдастардың ролін, сондай-ақ мақсат қою мен марапаттауды қамтамасыз етудің маңыздылығын қоса алғанда, әртүрлі факторлар әсер ететін күрделі құбылыс. Сондай-ақ қолайлы оқу ортасын құру және студенттерді өз оқуына иелік етуге ынталандыру маңызды. Ақырында, технологияны қызықтырақ оқу тәжірибесін жасау және студенттерді ынталандыруға көмектесу үшін пайдалануға болады.

Ата-ананың ролі. Студенттердің ынтасын дамытуда ата-ананың ролі зор. Олар қолдау мен жігер бере алады, сондай-ақ балаларына үміт артады. Сондай-ақ ата-аналар қауіпсіз және қауіпсіз үйді қамтамасыз ету, сондай-ақ балаларына пайдалану үшін ресурстар мен материалдарды беру арқылы оң оқу ортасын құруға көмектесе алады. Бұған қоса, ата-аналар балаларына мақсаттар қоюға көмектесіп, сол мақсаттарға жеткенде оларға сыйақы бере алады.

Оқытушылардың ролі. Студенттердің ынтасын дамытуда оқытушылардың де үлесі зор. Олар топта жағымды атмосфераны құру және нақты күтулер мен мақсаттар қою арқылы қолдау көрсететін оқу ортасын қамтамасыз ете алады. Сонымен қатар, оқытушылар кері байланыс пен студенттердің күш-жігерін тануды қамтамасыз ете алады, сонымен қатар мақсаттарға жету үшін сыйақы бере алады. Ақырында, оқытушылар студенттерді өз оқуына жауапкершілікпен қарауға ынталандыру арқылы оқу процесінде меншік сезімін қалыптастыруға көмектесе алады.

Құрдастардың ролі. Студенттердің мотивациясына құрбылары да әсер ете алады. Олар қолдау көрсетіп, жігерлендіре алады, сонымен қатар құрбыларына үлгі бола алады. Сонымен қатар, құрдастар бәсекелестік сезімін тудыруға көмектесе алады және өз құрдастарының күш-жігері үшін кері байланыс пен тануды қамтамасыз ете алады.

Мақсат қою және сыйақы беру. Мақсат қою және марапаттау студенттердің мотивациясының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мақсаттар шынайы және қол жеткізуге болатын, ал марапаттар мәнді және орынды болуы керек. Бұған қоса, кері байланыс пен студенттердің күш-жігерін тану, сондай-ақ мақсаттарға жету үшін сыйақы беру маңызды.

Студенттердің мотивациясын дамытудың тағы бір жолы - **оларға мазмұнды кері байланыс беру.** Кері байланыс уақтылы, нақты және сындарлы болуы керек. Ол студенттің күшті және әлсіз жақтарына назар аударып, оларды жақсарту стратегияларымен қамтамасыз етуі керек. Сонымен қатар, кері байланыс студенттің жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімделуі керек.

Қолдау көрсететін оқу ортасын құру. Студенттердің мотивациясы үшін қолайлы оқу ортасын құру өте маңызды. Бұған қауіпсіз және қауіпсіз оқу ортасын қамтамасыз ету, сондай-ақ

студенттерге пайдалану үшін ресурстар мен материалдарды қамтамасыз ету кіреді. Сонымен қатар, студенттерді өз оқуына жауапкершілікпен қарауға ынталандыру арқылы оқу процесінде меншік сезімін қалыптастыру маңызды.

Мотивация кез келген студенттің табысының маңызды бөлігі болып табылады. Бұл студенттерді жоғары нәтижеге ұмтылуға және мақсаттарына жетуге итермелейтін қозғаушы күш. Мотивация болмаса, студенттер немқұрайлы және ынтасыз болуы мүмкін, бұл нашар оқу үлгеріміне және оқуға деген ынтасының болмауына әкеледі. Сондықтан оқытушыларға, ата-аналарға және басқа педагогтарға студенттердің жетістікке жетуге деген ынтасын қалай дамыту және сақтау керектігін түсіну маңызды.

Студенттерді ынталандырудың ең тиімді әдістерінің бірі – **оларға мақсат сезімін беру**. Студенттер не үшін оқып жатқанын және не үшін жұмыс істеп жатқанын түсінгенде, олардың күш салуға және жетістікке жетуге деген ынтасы артады. Мұны нақты мақсаттар мен күтулерді белгілеу, мағыналы кері байланыс беру және сол мақсаттарға жету үшін сыйақы ұсыну арқылы жасауға болады. Сонымен қатар, оқытушылар студенттер өздерін қауіпсіз және қолдауға ие болатындай оқуға қолайлы орта жасауға ұмтылуы керек.

Студенттерді ынталандырудың тағы бір тәсілі - **автономия сезімін тәрбиелеу**. Студенттерге өз бетінше шешім қабылдауға және өз оқуына иелік етуге мүмкіндік берілсе, олар көп жұмыс істеуге және жетістікке жетуге ынталы болады. Мұны студенттерге таңдау мүмкіндігін беру және олардың оқуда бастамашыл болуына мүмкіндік беру арқылы жасауға болады. Сонымен қатар, оқытушылар студенттерге өз идеялары мен пікірлерін еркін білдіретін ортаны құруға тырысуы керек.

Соңында, студенттердің жетістіктерін мойындау және атап өту маңызды. Студенттер жетістіктері үшін мадақталса, олардың одан әрі жақсылыққа ұмтылуға ынтасы артады. Мұны оң пікір білдіру, мақсаттарға жету үшін марапаттар ұсыну және сыныптағы жетістіктерді атап өту арқылы жасауға болады. Сонымен қатар, оқытушылар студенттердің өз күш-жігерін бағалайтынын және бағалайтынын сезінетін ортаны құруға тырысуы керек.

Қорытынды бөлім. Мотивация кез келген студенттің табысының маңызды бөлігі болып табылады. Оқытушылар, ата-аналар және басқа педагогтар үшін студенттердің жетістікке жету мотивациясын қалай дамытып, сақтау керектігін түсіну маңызды. Мұны студенттерге мақсат сезімін беру, дербестік сезімін тәрбиелеу және студенттердің жетістіктерін тану және атап өту арқылы жасауға болады. Осы қадамдарды қолдана отырып, оқытушылар студенттердің ынтасын сақтауға және жетістікке жетуге көмектесе алады.

Студенттерді ынталандырудың ең тиімді әдістерінің бірі - оларға жағымды күшейту беру. Мұны ауызша мадақтау, марапаттау немесе олардың қажырлы еңбегі мен жетістіктерін мойындау арқылы жасауға болады. Студенттердің қол жеткізген кішкентай жетістіктерін мойындау маңызды, өйткені бұл олардың сенімділігін арттыруға көмектеседі және оларды жоғары нәтижеге ұмтылуға ынталандырады. Сонымен қатар, студенттерге олардың жұмысы туралы мазмұнды кері байланыс беру оларды жақсартуға және мақсаттарына жетуге ынталандыруға көмектеседі.

Студенттерді ынталандырудың тағы бір жолы – қол жеткізуге болатын мақсат қою. Қол жеткізуге болатын шынайы мақсаттар қою студенттердің ынтасын сақтауға және олардың үлгеріміне назар аударуға көмектеседі. Сондай-ақ студенттерге өз мақсаттарына жету үшін қажетті ресурстар мен қолдау көрсету маңызды. Бұл оларға репетиторларға, оқу материалдарына немесе табысқа жетуге көмектесетін басқа ресурстарға қол жеткізуді қамтуы мүмкін.

Ақырында, оқуға қолайлы жағдай жасау маңызды. Бұл студенттерді қауіпсіз және жайлы оқу кеңістігімен қамтамасыз етуді, сондай-ақ оларға табысқа жетуге көмектесетін қажетті құралдар мен ресурстарды қамтамасыз етуді білдіреді. Сонымен қатар, студенттер арасында қоғамдастық пен ынтымақтастық сезімін қалыптастыру маңызды. Мұны топтық жобалар, топ құру әрекеттері немесе студенттерді бірлесіп жұмыс істеуге және бір-біріне қолдау көрсетуге ынталандыратын басқа әрекеттер арқылы жасауға болады.

Мұғалімдер, ата-аналар және басқа тәлімгерлер студенттерді қажетті ресурстармен және қолдаумен қамтамасыз ету, сондай-ақ мотивация мен жетістікке ынталандыратын ортаны қалыптастыру арқылы оқытушылардың өз әлеуетін толық ашуға көмектесе алады. Дұрыс мотивация мен қолдау арқылы студенттер жетістікке жетіп, мақсаттарына жете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Джек С. S.Ой-өрісі: Табыстың жаңа психологиясы.- Нью-Йорк, -2006.-275 б .
2. Деси Е. Л.,Райан, Р. М. Мақсатқа жетудің «не» және «неліктен»: Адам қажеттіліктері және мінез-

- құлықтың өзін-өзі анықтауы. Психологиялық сұрау.-2000.- 11(4), 227-268 б.
3. Деси Е. Л., Райан, Р. М. Өзін-өзі анықтау теориясы және ішкі мотивацияны, әлеуметтік дамуды және әл-ауқатты жеңілдету. Американдық психолог.-2000. - 55(1), 68-78 б.
  4. Хартер, С. Сыныптағы ішкі және сыртқы бағдардың жаңа өзіндік есеп шкаласы: Мотивациялық және ақпараттық компоненттер. Даму психологиясы. -1981. - 17(3), 300-312 б.

ЖАСӨСПІРІМДІК ШАҚТАҒЫ ӨЗАРА ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ

Психология, 4 курс Исакулова Д.

Ғылыми жетекші: психол.Ғ.К., аға оқытушы Закарьянова Ш.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Бұл мақалада жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас мәселелерін шешудегі психологиялық кеңестің рөлі қарастырылады. Ол жасөспірімдердің романтикалық қарым-қатынастар, достық және отбасылық қарым-қатынастар сияқты әртүрлі қарым-қатынас түрлерін және әрқайсысында туындауы мүмкін ықтимал мәселелерді қарастырады. Содан кейін жасөспірімдердің салауатты қарым-қатынастарын дамытуға және кез келген қиындықтарды жеңуге көмектесу үшін психологиялық кеңес берудің маңыздылығы талқыланады. Соңында, ол жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас мәселелерін шешу үшін пайдаланылуы мүмкін психологиялық кеңес берудің әртүрлі тәсілдеріне шолу жасайды.

Кілт сөздер: жасөспірімдік кезең, психологиялық кеңес беру

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең –өтпелі және өсу кезеңі, сонымен қатар бұл қарым-қатынастың маңыздылығы арта түсетін кезең. Жасөспірімдер романтикалық қарым-қатынастар, достық және отбасылық қарым-қатынастар сияқты әртүрлі қарым-қатынастарды бастан кешіруі мүмкін және бұл қарым-қатынастар қуанышпен күйзелістің көзі болуы мүмкін. Қарым-қатынастар қолдаумен тиесілілік сезімін қамтамасыз ете алатынымен, олар қақтығыспен қиындықтардың көзі болуы мүмкін. Осылайша, жасөспірімдерге қарым-қатынастардың күрделілігін шешуге және салауатты қарым-қатынастарды дамытуға көмектесетін психологиялық кеңестерге қол жеткізу маңызды.

Қарым-қатынастар өмірдің маңызды бөлігі болып табылады, әсіресе жасөспірім кезінде. Жасөспірімдер қарым-қатынастың күрделілігін шарлау кезінде қуаныш пен толқудан шатасу мен алаңдаушылыққа дейін әртүрлі эмоцияларды бастан кешіруі мүмкін. Өкінішке орай, қарым-қатынас мәселелерін шешу қиын болуы мүмкін және жасөспірімдер өз мәселелерін шешу үшін кәсіби маманның көмегіне мұқтаж болуы мүмкін. Психологиялық кеңес жасөспірімдерге қарым-қатынас мәселелерін жеңуге және салауатты қарым-қатынастарды дамытуға көмектесетін тиімді әдіс болуы мүмкін.

Жасөспірімдік шақ – балалық шақ пен ересектік шақ арасындағы өтпелі кезең. Бұл физикалық, эмоционалдық және психологиялық өсу және даму уақыты. Бұл кезеңде жасөспірімдер физикалық өсуді, когнитивті дамуды және әлеуметтік және эмоционалдық дамуын қамтитын бірқатар өзгерістерді бастан кешіреді. Жасөспірімдік шақ - үлкен мүмкіндіктер мен әлеуеттің уақыты, бірақ ол шатасушылық пен белгісіздік уақыты болуы мүмкін.

Жасөспірімдік кезеңдегі физикалық өзгерістер, мүмкін, ең айқын. Жыныстық жетілу – жасөспірімдік шақта болатын дененің тез өсуі мен жыныстық жетілу кезеңі. Осы уақыт ішінде жасөспірімдерде физикалық өзгерістер, соның ішінде өсу қарқыны, дене пішіні мен мөлшерінің өзгеруі, екіншілік жыныстық белгілердің дамуы байқалады. Бұл физикалық өзгерістер жасөспірімдер үшін қызықты және қиын болуы мүмкін.

Когнитивті даму – жасөспірімдік кезеңнің тағы бір маңызды аспектісі. Бұл кезеңде жасөспірімдерде абстрактілі ойлау, логикалық ойлау қабілеті дамиды. Олар сондай-ақ тәуелсіз ойлайды және шешім қабылдауға және мәселелерді шешуге қабілетті болады. Жасөспірімдер де өз ойлары мен сезімдерін сезіне бастайды, олардың өзіндік құндылықтары мен сенімдері қалыптаса бастайды.

Әлеуметтік және эмоционалдық даму да жасөспірімдік кезеңнің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл кезеңде жасөспірімдер отбасынан тыс құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынас жасай бастайды. Сондай-ақ олар өздерінің жеке басын зерттей бастайды және өзін-өзі

сезіне бастайды. Жасөспірімдер де өз эмоцияларын біледі және оны басқаруды үйренеді.

Жасөспірімдік шақ - үлкен мүмкіндіктер мен әлеуеттің уақыты, бірақ ол шатасушылық пен белгісіздік уақыты болуы мүмкін. Жасөспірімдер жеке басы, қарым-қатынасы және өзін-өзі бағалау сияқты мәселелермен күресуі мүмкін. Олар сондай-ақ алаңдаушылық, депрессия және стрессті сезінуі мүмкін. Осы уақыт ішінде ата-аналар, мұғалімдер және басқа да ересектер қолдау көрсетіп, бағыт-бағдар беруі маңызды.

Жасөспірімдік шақ – үлкен өзгерістер мен өсу кезеңі. Бұл физикалық, когнитивтік және әлеуметтік және эмоционалдық даму уақыты. Жасөспірімдер осы кезеңде бірқатар өзгерістерді бастан кешіреді және осы уақыт ішінде ересектерге қолдау көрсету және басшылық беру маңызды. Жасөспірімдік шақ – үлкен мүмкіндіктер мен әлеуеттің уақыты, сондықтан бұл әлеуетті тану және тәрбиелеу маңызды.

Жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас түрлері

Жасөспірімдер әртүрлі қарым-қатынастарды, соның ішінде романтикалық қарым-қатынасты, достық пен отбасылық қарым-қатынасты бастан кешіруі мүмкін. Романтикалық қарым-қатынастар қуаныш пен күйзелістің көзі бола алады, өйткені жасөспірімдер жақындық пен сенімнің қиындықтарын шарлауды үйренеді. Достық қуаныш пен күйзелістің де көзі бола алады, өйткені жасөспірімдер қарым-қатынас пен қақтығыстарды шешудің қиындықтарын шарлауды үйренеді. Ақырында, отбасылық қарым-қатынастар қуаныш пен күйзелістің көзі болуы мүмкін, өйткені жасөспірімдер шекаралар мен күтулердің күрделілігін шарлауды үйренеді.

Психологиялық кеңес берудің маңызы

Психологиялық кеңес жасөспірімдерге салауатты қарым-қатынас орнатуға және кез келген қиындықтарды жеңуге көмектесетін маңызды құрал бола алады. Кеңес беру жасөспірімдерге өз сезімдерін анықтауға және түсінуге, тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және жанжалдарды басқаруды үйренуге көмектеседі. Сондай-ақ кеңес беру жасөспірімдерге өзін-өзі бағалау сезімін дамытуға және басқалармен дұрыс қарым-қатынас орнатуға көмектеседі.

Психологиялық кеңес жасөспірімдерге қарым-қатынастағы проблемалардың негізгі себептерін анықтауға және түсінуге көмектеседі. Кеңес беру арқылы жасөспірімдер өздерінің эмоцияларын тануды және басқаруды үйренеді, сондай-ақ жақсы қарым-қатынас пен проблемаларды шешу дағдыларын дамытады. Сондай-ақ кеңес беру жасөспірімдерге өздерін және олардың қарым-қатынастарын жақсырақ түсінуге көмектеседі, бұл болашақта сау қарым-қатынастарға әкелуі мүмкін.

Жасөспірімдерге қарым-қатынас мәселелерін шешуге көмектесумен қатар, психологиялық кеңес беру оларға салауатты қарым-қатынастарды дамытуға көмектеседі. Кеңесшілер жасөспірімдерге шекараны белгілеуді, сезімдерін білдіруді және жанжалдарды дұрыс шешуді үйренуге көмектеседі. Сондай-ақ, кеңесшілер жасөспірімдерге өзін-өзі бағалау немесе алаңдаушылық сияқты қарым-қатынас мәселелеріне ықпал етуі мүмкін кез келген негізгі мәселелерді анықтауға және шешуге көмектеседі.

Психологиялық кеңес беру жасөспірімдерге дұрыс емес қарым-қатынастарды тануға және болдырмауға көмектеседі. Кеңесшілер жасөспірімдерге мінез-құлықты бақылау немесе эмоционалдық зорлық-зомбылық сияқты дұрыс емес қарым-қатынастардың ескерту белгілерін анықтауға көмектесе алады. Сондай-ақ кеңесшілер жасөспірімдерге өздерінің, сондай-ақ серіктестерінің қажеттіліктері мен шекараларын тануға және құрметтеуге үйренуге көмектесе алады.

Жалпы, психологиялық кеңес жасөспірімдерге қарым-қатынас мәселелерін басқаруға және салауатты қарым-қатынастарды дамытуға көмектесетін тиімді әдіс болуы мүмкін. Кеңесшілер жасөспірімдерге қарым-қатынастағы проблемалардың негізгі себептерін анықтауға және шешуге көмектесе алады, сонымен қатар шекараларды қалай орнатуға, өз сезімдерін білдіруге және жанжалдарды дұрыс шешуге үйренеді. Кәсіби мамандардың көмегімен жасөспірімдер салауатты қарым-қатынастарды дамытып, зиянды қарым-қатынастардан аулақ болуды үйренеді.

Психологиялық кеңес беру тәсілдері

Жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас мәселелерін шешу үшін қолданылатын психологиялық кеңес берудің әртүрлі тәсілдері бар. Когнитивті-мінез-құлық терапиясы (СВТ) жасөспірімдерге пайдасыз ойлар мен мінез-құлықтарды анықтауға және өзгертуге көмектесуге бағытталған кеңес берудің бір түрі. Диалектикалық мінез-құлық терапиясы (ДБТ) жасөспірімдерге эмоциялар мен қарым-қатынастарды басқару дағдыларын дамытуға көмектесуге бағытталған кеңес беру түрі болып табылады. Соңында, отбасылық терапия жасөспірімдер мен олардың отбасыларына

салауатты қарым-қатынас пен проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға көмектесуге бағытталған кеңес берудің бір түрі болып табылады.

Тұтастай алғанда, психологиялық кеңес жасөспірімдерге қарым-қатынастардың күрделілігін шешуге және дұрыс күресу дағдыларын дамытуға көмектесетін құнды құрал бола алады. Бұл олардың ойлары мен сезімдерін зерттеуге және өз мінез-құлқына түсінік алуға қауіпсіз кеңістікті қамтамасыз ете алады. Дұрыс қолдаудың арқасында жасөспірімдер болашақта жақсы шешім қабылдауға және сау қарым-қатынас орнатуға үйрене алады.

Сонымен қатар, кеңес беру жасөспірімдерге шекараны белгілеуді және басқалардың шекараларын құрметтеуді үйренуге көмектеседі. Бұл әсіресе романтикалық қарым-қатынастарда маңызды, мұнда жастар қауіпті мінез-құлыққа азғырылуы мүмкін.

Кеңес беру оларға дұрыс таңдау жасаудың және серіктестерінің тілектерін құрмеЖасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынастар күрделі болуы мүмкін және жиі эмоциялар ауқымын қамтиды. Жастар өздерінің сезімдерінің қарқындылығынан бас тартып, онымен қалай күресуге болатынын білмеуі мүмкін. Кеңес беру жасөспірімдерге өз эмоцияларын дұрыс анықтауға және білдіруге үйренуге көмектеседі. Ол сондай-ақ олардың қарым-қатынастарының динамикасын зерттеу және олардың мінез-құлқы туралы түсінік алу үшін қауіпсіз кеңістікті қамтамасыз ете алады. ттеудің маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

Жасөспірімдік шақ - үлкен өзгерістер мен өсу кезеңі және бұл көптеген жастар үшін қиын кезең болуы мүмкін. Бұл уақытта қарым-қатынастар өмірдің маңызды бөлігі болып табылады және олар қуаныш пен күйзелістің көзі болуы мүмкін. Психологиялық кеңес жасөспірімдерге қарым-қатынастың күрделілігін шешуге және дұрыс күресу дағдыларын дамытуға көмектесетін құнды құрал бола алады.

Қорытындылай келе, психологиялық кеңес беру жасөспірімдерге салауатты қарым-қатынас орнатуға және кез келген қиындықтарды жеңуге көмектесетін маңызды құрал бола алады. Психологиялық кеңес берудің жасөспірімдік кезеңдегі қарым-қатынас мәселелерін шешу үшін қолданылатын когнитивті-мінез-құлық терапиясы, диалектикалық мінез-құлық терапиясы, отбасылық терапия сияқты әртүрлі тәсілдер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Buhrmester, D., Furman, W., Wittenberg, M. T., & Reis, H. T. (1988). Құрдастар арасындағы қарым-қатынастағы тұлғааралық құзыреттіліктің бес саласы. Тұлға және әлеуметтік психология журналы, 55(6), 991-1008.
2. Лорсен, Б. және Коллинз, В.А. (1994). Жасөспірімдік кезеңдегі тұлғааралық қақтығыстар. Психологиялық хабаршы, 115(3), 197-209.
3. Лорсен, Б. және Хартуп, В. В. (1996). Жасөспірімдердің қарым-қатынасындағы конфликт және ынтымақтастық. В.М.Буковскиде, А.Ф.Ньюкомбта және В.В.Хартупта (ред.), Олар ұстанатын серіктестік: Балалық және жастық шақтағы достық (183-202 беттер). Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press.
5. Лорсен, Б. және Хартуп, В. В. (1996). Жасөспірімдердің қарым-қатынасындағы конфликт және ынтымақтастық. В.М.Буковскиде, А.Ф.Ньюкомбта және В.В.Хартупта (ред.), Олар ұстанатын серіктестік: Балалық және жастық шақтағы достық (183-202 беттер). Кембридж, Ұлыбритания: Cambridge University Press.

ШЕТЕЛДІК АВТОРЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ ГЕНДЕРЛІК СӘЙКЕСТІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Психология, 4 курс, Канафина А.Б.

Ғылыми жетекші: Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Қасен Г.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация. Бұл мақалада балалардың гендерлік сәйкестігін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Мақалада сонымен қатар әртүрлі шетелдік және отандық авторлардың гендерлік сәйкестік туралы ғылыми зерттеулері туралы айтылады. Гендерлік сәйкестікті қалыптастырудың бірқатар теориялары мен тұжырымдамалары талданды. Балада "еркектік+"және"әйелдік "прототипін қалыптастыру қоғамның қазіргі ерекшеліктеріне, дәстүрлеріне, мәдени көзқарастарына

және т.б. байланысты деген қорытынды жасалынды.

Түйін сөздер: гендер, қоғам, жыныстық белгі, гендерлік сәйкестік, гендерлік әлеуметтену, жыныс.

Қазіргі уақытта баланың жеке басының табысты дамуына кедергі келтіретін стереотиптерді жеңуді және баланың жеке мүдделеріне, қажеттіліктеріне, құндылықтарына негізделген қоғамға қолайлы мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруды көздейтін мектеп білімінде гендерлік тәсілді қолдану қажеттілігі туындап отыр.

Баланың жетілуінің бастапқы кезеңінде оның жеке басын қалыптастыруда ананың мейірімі мен сүйіспеншілігінің маңызы ерекше.

Өкінішке орай, көптеген аналар балаға деген қарым-қатынасының табиғи еместігін саналы түрде сезіне отырып, әрқашан онымен қарым-қатынасын сындарлы түрде өзгерте алмайды. Кейбір жағдайларда бұл балалармен қарым-қатынасқа еріксіз жобаланатын жеке және отбасылық проблемаларға, басқаларында - олардың жеке басының психологиялық ерекшеліктерімен байланысты патологиялық сипаттағы белгілерге байланысты болуы мүмкін.

Өздеріңіз білетіндей, жанұяның эмоционалдық орталығы, отбасылық қарым-қатынастардағы тонды белгілейтін, көбінесе ана. Ана мен баланың өмірінің алғашқы күндерінен және айларынан бастап қарым-қатынасының сипаты қазірдің өзінде ересек балалардың табиғаты мен тағдырын айтарлықтай анықтайды.

Көрсетілген жағдайлар бастауыш мектеп жасында гендерлік сәйкестікті қалыптастыруда ана рөлінің психологиялық ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Тиісінше, гендерлік дамуды жалғыз призма арқылы қарастыруға болмайды. Дамудың болашағы әртүрлі. Ол тек биологиялық қана емес, психологиялық және әлеуметтанулық мәселелерді де қамтиды.

"Тұлғаның даму процесінің алғашқы кезеңдерінде, әдетте, отбасы үлкен әсер етеді", — деп атап өтті Н.И. Шевандрин. Эмоционалдық бұзылулардың, мінез-құлықтың бұзылуының, соның ішінде гендерлік сәйкестіктің және басқа да психологиялық проблемалардың пайда болуы балалық шақтағы бірқатар жағымсыз оқиғалармен байланысты екені бұрыннан белгілі. Отбасылық қақтығыстар, сүйіспеншіліктің болмауы, ата-анасының біреуінің қайтыс болуы немесе ажырасу, ата-ананың қатыгездігі немесе жазалау жүйесіндегі сәйкессіздік ауыр жарақатқа әкелуі мүмкін.

Отбасылық орта-баланың эмоционалды және психикалық дамуының, сондай-ақ оның жеке басының психологиялық кеңістігінің қалыптасуының маңызды факторы [1]. Отбасынан бөліну түріндегі тұлғаның психологиялық кеңістігінің бұзылуы баланың жеке басының негізгі қалыптасуына теріс әсер етеді. Ата-аналардың оқшаулануының балалардың дамуына әсерін Д. Берлинггейм, Дж. Боулби, А. И. Захаров, М. Земска, М. Клейн, Й. Лангмейер, м. и. Лисина, М. Лифшиц, М. Малер, З. Матейчек, А. М. Приходшы, Н. Н. Толстой, г. Фигдор, А. Фрейд, З. Фрейд, М. Эйнсворт және т. б. көптеген авторлар (В. В. Абраменкова, г. С. Абрамова, А. Адлер, В. И. Гарбузов, В. М. Даринская, В. Н. Дружинин, А. и. Захаров, С. В. Ковалев, х. Кохут, Н. МакВильямсЕ. В. Субботский, А. В. Суворов, Д. И. Фельдштейн, Л. А. Холева, г.Т. Хоментаскас, Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис және т. б.) баланың дамуындағы бала-ата-ана қарым-қатынасының маңыздылығына ерекше назар аударады. Психологиялық ғылымдағы гендерлік зерттеулер салыстырмалы түрде соңғы жылдары дами бастады. Батыс психологиясында гендерлік мәселелерді зерттеу шамамен 1970 жылдардан бері жүргізіліп келеді. Отандық психологияда гендерлік зерттеулер 90-жылдардың ортасынан бастап белсенді жүргізіле бастады. Гендерлік зерттеулер психологиядағы жыныс мәселесін зерттеу нәтижесінде енгізілген келесі ұғымдарға негізделген: гендерлік сәйкестілік, еркектік - әйелдік, әлеуметтік жыныстық рөл, мінез-құлықтың жыныстық стереотиптері, гендерлік нормалар, жыныстық рөлдік әлеуметтену. Бастауыш мектеп кезеңі - бұл балада гендерлік сәйкестікті қалыптастырудағы дағдарыс кезеңі, өйткені гендерлік сәйкестікке қатысты барлық ақпаратты интеграциялау және түсіну жүреді.

Гендерлік сәйкестік мәселесі салыстырмалы түрде жаңа болғанымен, бұл салада жеткілікті эксперименттік және теориялық зерттеулер бар (Ш. Берн, А. Игли, К. Бьерквист, К. Дьюкс, Д. Фаррингтон, К. Уэст, А. Захаров, Л. В. Попова, Е. А. Здравомыслова, А. А. Темкина, В. А. Воронина, Л. П. Репина және т. б.).

Қазіргі уақытта гендерлік сәйкестікті қалыптастырудың бірқатар теориялары мен тұжырымдамалары бар: қалыпты гендерлік сәйкестікті ассимиляциялаудың әлеуметтік модельдерін қолданатын жыныстық-рөлдік әлеуметтену теориясы (R.W. Conell, J. Stacey and B. Thorne);

гендерлік стереотиптің қалыптасуының баланың жалпы интеллектуалдық дамуына тәуелділік теориясы (Л. Колберг, И.С. Кон); ересектердің ұлдардағы еркектік мінез-құлыққа, қыздардағы әйелдік мінез-құлыққа ынталандыру арқылы гендерлік сәйкестікті анықтайтын теория (Я.Л. Коломинский, М. Мелтсас); тұлғаның психикалық жынысын қалыптастыру теориясы (В.С. Агеев, Т.А. Репина, У. Tajfel, J. Turner, В.А. Ядов және т.б.).

Аталған авторлардың көпшілігі гендерлік сәйкестікті тұлғаның жеке басының ішкі құрылымдарының бірі ретінде қарастырады. Гендерлік сәйкестікті адамның өзін-өзі қабылдауы, өзін-өзі анықтауы, оның әйел немесе ерлер тобына жататындығы тұрғысынан да сипаттауға болады, ол әлеуметтік және мәдени үлгілерді, модельдерді, мінез-құлық нормалары мен ережелерін игеру негізінде қалыптасады және тек рөлдік аспектіні ғана емес, жалпы адамның бейнесін де қамтиды.

Сәйкестілік ұғымының мазмұны мен мәні соңғы жылдары ғана отандық психологиядағы пікірталас пен ғылыми түсініктің тақырыбына айналды. Ұзақ уақыт бойы бұл ұғым әдеттегі категориялық аппаратқа енбеді, жат және түсініксіз болып келді. Шетелдік психологияда қазіргі кезде бұл тұжырымдаманы Е.Н. Ericson ғылыми қолданысқа алғаш енгізген деп айтылып жүр.

Е.Н. Ericson бойынша сәйкестілік (мен, эго-сәйкестілік) - бұл өзін – өзі сәйкестендіру, өзінің ақиқаты, толықтығы, әлемге және басқа адамдарға қатыстылық сезімі. Бірегейлікке ие болу, біріншіден, жағдайдың, рөлдің, өзін-өзі қабылдаудың өзгеруіне қарамастан, өзін, жеке тұлға ретінде өзгермейтіндігін сезіну; екіншіден, өткенді, бүгінді және болашақты біртұтас тұтастық ретінде сезіну; үшіншіден, өз сабақтастығы мен басқа адамдардың осы сабақтастықты мойындауы арасындағы байланысты сезіну. Ол сәйкестілікті белгілі бір элементтерден тұратын құрылым ретінде қарастырады, субъективті түрде осы бірегейлік пен сабақтастықты мойындайтын басқа адамдарды қабылдауда жеке тұлғаның сәйкестігі мен сабақтастық сезімі ретінде бастан кешіреді.

Сәйкестілік құрылымында Е.Н. Ericson индивид, тұлғалық және әлеуметтік деңгейлерді ажыратады.

Индивидуалды деңгейде сәйкестілік адамның өзінің уақыт аралығын түсінуінің нәтижесі ретінде анықталады.

Тұлғалық деңгейде сәйкестілік адамның өзіндік маңыздылығын, өзіндік ерекшелігін, бірегейлігін сезіну ретінде анықталады. "Жеке тұлғаның барлық сәйкестендірулерді libido тартымдылығымен, іс-әрекетте алынған ақыл-ой қабілеттерімен және әлеуметтік рөлдер ұсынатын қолайлы мүмкіндіктермен біріктіру қабілетінің саналы тәжірибесі".

Әлеуметтік деңгейде сәйкестік белгілі бір қоғамда белгілі бір тарихи кезеңде үстемдік ететін стереотиптерге, стандарттарға, идеалдарға сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін ішкі сипаттамалар ретінде түсініледі [2].

Әлеуметтік сәйкестілік адамның өзін белгілі бір тұлға ретінде ғана емес, сонымен қатар көптеген әлеуметтік топтардың мүшесі ретінде танытынын білдіреді. Әлеуметтік сәйкестілік топтық тиістілік, үлкен немесе кіші топқа мүшелік, кез келген әлеуметтік категорияға қосылу тұрғысынан түсіндіріледі. Әлеуметтік сәйкестіктің екі түрлі аспектісі бар: топтық ұқсастық (бір әлеуметтік қауымдастықтың мүшелері бір-біріне ұқсас) және топтық саралау (бір әлеуметтік қауымдастықтың мүшелері басқа әлеуметтік қауымдастықтың мүшелерінен ерекшеленеді). Бұл екі аспект бір-бірімен байланысты: олардың тобымен сәйкестендіру неғұрлым күшті болса және осылайша топтық ұқсастық болса, сол топтың басқалардан дифференциациясы соғұрлым маңызды болады [3].

J. Money мәліметтері бойынша, жыныстық сәйкестілік-бұл жыныстық рөлдің субъективті тәжірибесі, ал жыныстық рөл - жыныстық сәйкестіктің әлеуметтік көрінісі [4].

S. Thompson жыныстық сәйкестікті белгілі бір жынысқа жататындығын түсінеді және оның дамуының үш кезеңін ажыратады:

- бала екі жыныстың бар екенін біледі;
- ол өзін осы жыныстардың біріне жатқызады;
- өзін-өзі анықтау негізінде тиісті (қалаулы) мінез-құлық түрлерін таңдайды.

Жасы ұлғайған сайын баланың бастапқы жыныстық сәйкестігінің көлемі мен мазмұны өзгереді. Үш жасар бала өзінің жынысы туралы біледі, бірақ көбінесе адамдардың жынысын киім мен шаш қию сияқты кездейсоқ сыртқы белгілермен байланыстырады. Неғұрлым маңызды жыныстық белгілер (эмоционалды байланыстар, мінез-құлық белгілері, қызығушылықтар, әрекеттер) көп жағдайда осы жастағы балалар радикалды қайтымдылықты, жынысты өзгерту мүмкіндігін түсінбейді және мойындайды. Бастапқы жыныстық сәйкестіктің тұрақты жыныстық сәйкестікке ауысуы, оның тұрақтануы екі жастан жеті жасқа дейін жүреді. Бала алдымен жыныстық сәйкестікті игереді, содан кейін уақыт өте келе жыныстың өзгермейтіндігін анықтайды және

соңында жыныстың тұрақтылығын түсінеді.

Л. Колберг сонымен қатар тұрақты жыныстық сәйкестікті қалыптастыру екі жылдан жеті жылға дейін созылады деп санайды. Бұл жас диапазонында балалардың белсенділігі мен көзқарастарының жыныстық дифференциациясының жоғарылауы байқалады: ұлдар мен қыздар өз бастамалары бойынша әртүрлі ойындар мен серіктестерді таңдайды, олардың қызығушылықтары әртүрлі, бір жынысты топтар пайда болады.

Белгілі орыс психологы В. С. Мухина балалардың өзін-өзі тануының қалыптасу кезеңдері туралы тұжырымдамасында гендерлік сәйкестікке қол жеткізуді келесі компоненттермен қатар маңызды компонент ретінде анықтайды:

- адамның дене және рухани даралығына сәйкес келетін есім;
- қоғамды тану мақсатында өзінің әлеуметтік мінез-құлқын құруға ұмтылудан көрінетін тану талабы;

- өмірдің объективті уақытының үш уақыт сегментіндегі физикалық және рухани өзгерістердің жеке тәжірибесі болып табылатын тұлғаның психологиялық уақыты: өткен, қазіргі және болашақ;

- әр мәдениетте бекітілген құқықтар мен міндеттердің мағыналары мен анықтамаларымен анықталатын жеке тұлғаның әлеуметтік кеңістігі.

В. С. Мухина өзінің зерттеулерінде баланың өзінің жыныстық сәйкестігін білуі (оның белгілі бір жыныстың өкілі ретіндегі ұстанымы, гендерлік сәйкестілік сезімі, жынысының "беделін" қолдауға деген ұмтылысы) оның өзін-өзі тануының даму ерекшелігін анықтайтындығын көрсетеді.

Көптеген заманауи психологтардың зерттеулерінде гендерлік сәйкестілік жеке тұлғаның бір түрі ретінде басым болады. Гендерлік сәйкестік жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін жоғалтпай, өзін-өзі танумен және белгілі бір жыныстың өкілі ретінде сезінумен байланысты жеке аспектілерін біртұтас тұтастыққа біріктіретін ішкі динамикалық құрылым ретінде қарастырылады [5].

Д.Н. Исаевтың, В.Е.Қағанның көзқарасы бойынша, жыныстық сәйкестілік-бұл адамның өзін-өзі тануы мен мінез-құлқының бірлігі, өзін бір немесе басқа жынысқа жатқызады және тиісті жыныстық рөлдің талаптарына бағытталған.

Үш негізгі компонентті (когнитивті, эмоционалды және мінез-құлық) қамтитын күрделі психологиялық білім ретінде жыныстық сәйкестік туралы түсініктерге сүйене отырып, и.в. Романов жыныстық сәйкестіктің бес түрін анықтады.

Сәйкестендірудің барабар түрі субъективті кеңістікті жынысқа негізделген саралауға, адамның биологиялық жынысына сәйкес келетін аймаққа өзінің "Өзін" жобалауға негізделген. Бұл бір жыныстың психологиялық "біздің" бірігуіне және оның қарама-қарсы жыныстың өкілдерімен психологиялық "оларға" қарсы тұруына сәйкес келеді. Мінез-құлық деңгейінде бұл барабар әйелдік немесе еркектікке сәйкес келеді. Мінез-құлықтың белгілі бір нұсқасын таңдау, ең алдымен, оның осы жыныстың өкілдеріне тән эмоционалды тәжірибелерге немесе когнитивті стандарттарға сәйкес келмеуімен немесе сәйкес келмеуімен анықталады.

Сәйкестендірудің инвертелген түрі субъективті кеңістікті жынысқа қарай саралауға және оның "өзін" жеке тұлғаның паспорттық жынысына қарама-қарсы аймаққа проекциялауға негізделген. Тұлғаның бұл түрі ер балаларға тән, психологиялық тұрғыдан жұмсақтық, эмоционалдылық, сезімталдық, мазасыздық ретінде көрінеді.

Сәйкестендірудің жас бойынша сараланған түрі субъективті кеңістіктің жасына қарай саралануымен және тұлғаның ересек аймаққа "мен" проекциясымен сипатталады. Тұлғаның бұл түрінің психологиялық көрінісі - "ересек сезіну" және жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауы. Сәйкестендірудің дифференциалданбаған формасының негізі жеке тұлғаның субъективті кеңістігінің дифференциацияланбауы болып табылады. Психологиялық тұрғыдан алғанда, бұл тип белгілі бір дәрежеде ерлер мен әйелдердің ерекшеліктері жоқ дифференциалданбаған гендерлік сәйкестікке сәйкес келеді.

Сәйкестендірудің нәрестелік түрі негізінен ер балаларда және тұлғаның эмоционалды құрамдас бөлігі ретінде ғана кездеседі. Мұндай мінезді ұлдар эмоционалды жылулыққа, сүйіспеншілікке, қолдауға үлкен қажеттілікті сезінеді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, сәйкестіктің бұл түрі ана мен бала арасындағы балалық симбиотикалық байланыстың болуын білдіреді.

Автордың зерттеуіне сәйкес, ұлдар мен қыздардың көпшілігінде эмоционалды компонент контекстінде гендерлік сәйкестіктің барабар түрі болса, когнитивті компонент жасына байланысты сараланған сәйкестік түрімен көбірек ұсынылған.

Автордың пікірінше, эмоционалды компонент шеңберіндегі адекватты типтің үйлесімі және когнитивті шеңбердегі жас ерекшеліктері оң гендерлік сәйкестікті қамтамасыз етеді. Позитивті гендерлік сәйкестік деп адамның эмоционалды әл-ауқатын, өзін-өзі қабылдаудың жоғары деңгейін және қоғам тарапынан бағалауды қамтамасыз ететін элементтердің конфигурациясы түсініледі [6].

Көптеген зерттеушілер гендерлік сәйкестікті қалыптастыру процесінде гендерлік стереотиптер мен гендерлік рөлдерді игерудің маңызды рөлін көрсетеді [7,8,9,10,11]. Әдетте, психологиялық ғылымда гендерлік стереотиптер белгілі бір белгілер мен мінез-құлықтардың белгілі бір жиынтығы қандай ерлер мен әйелдерге тән екендігі, белгілі бір жыныстағы адамдар үшін қандай мінез-құлық "дұрыс" деп саналатыны туралы дәстүрлі идеяларды білдіреді.

Шетелдік психологтардың алғашқы зерттеулері ерлер мен әйелдердің бір-біріне және өздеріне деген көзқарастары арасындағы ең тән айырмашылықтарды анықтауға тырысумен байланысты болды. Кейінгі авторлардың негізгі күш-жігері ерлер мен әйелдердің қабілеттері, олардың әртүрлі қызмет салаларындағы құзыреттілігі және т. б. туралы түсініктерді көрсететін гендерлік стереотиптердің мазмұнын анықтауға бағытталған.

Сонымен, еркектік үстемдікпен, күшпен, сенімділікпен, тәуелсіздікпен, белсенділікпен, ал әйелдік эмоционалдылықпен, жұмсақтықпен, әлсіздікпен, мойынсұнушылықпен, жайлылықпен байланысты.

"Еркектік" және "әйелдік" психологиялық құрылымдар аспаптық және экспрессивтілік ұғымдарымен де байланысты. Аспаптық құзыреттілік жетістік деңгейімен, маңызды мақсаттармен анықталады және негізінен ерлер рөлінің дамуын сипаттайды. Экспрессивті құзыреттілік әйел рөлінің дамуын анықтайтын тұлғааралық қатынастардың сәттілігі тұрғысынан сипатталады. Осыған байланысты қатынастық рөлі әдетте мақсатты бағдарлауды сақтау үшін мужчинерден күтілетін және тұлғааралық байланыстарда иммунитетті көрсететін мінез-құлық түрлерін қамтиды. Әйел рөлі тұлғааралық қарым-қатынаста өзара тиімді қасиеттерді ынталандыруға бағытталған қызмет түрлерін қамтиды [12, 13].

И.С. Конның зерттеулерінде гендерлік рөлдерге қатысты түбегейлі өзгерістер сөзсіз байқалады. Гендерлік рөлдер мен әйелдік-еркектік стереотиптерді саралаудың дәстүрлі жүйесіндегі әйелдер мен ерлердің жеке қасиеттері мен іс-әрекеттері полярлық, иерархиялық болды. Бүгінгі таңда еркектік-әйелдік идеалдар даулы, ерекшеленбейтін, полярлы, жеке әртүрлілікті көрсетеді. «Мәңгілік әйел» (нәзіктік, сұлулық, сыпайылық, бағыну, мейірбандық) әлі де жоғары бағаланып келе жатқанына қарамастан, әйелдің өзіндік санасында бұрын қарастырылған нағыз ерге тән жаңа қасиеттер (қуат, белсенділік, іскерлік) пайда болады.

Еркек бейнесіндегі күш, батылдық, төзімділік сияқты қасиеттерді жоққа шығармай, бұрын ер адамдар үшін әлсіздік белгісі болып саналатын төзімділік, басқаны түсіне білу, эмоционалды жауап беру сияқты қасиеттер қазіргі қоғамда маңызды емес.

Осылайша, автордың пікірінше, ерлер мен әйелдердің әлеуметтік жағымды белгілерінің нормативтік жиынтықтары полярлық, бір-бірін жоққа шығаруды тоқтатады. Қатаң нормативтілік, іс-әрекет пен көзқарастың поляризациясы бірте-бірте жеке адамның жынысына байланысты, бірақ оған ешбір жағдайда төмендемейтін жеке өзгергіштік принципіне орын беруде. Психологиялық икемділік, әлеуметтік рөлдердің өзгеруі, әрине, дәстүрлі стандарттарды қатаң ұстанудан гөрі бейімделгіш. Дегенмен, бұл көзқарас та даулы, проблемалық, түсініксіз болып қала береді және одан әрі зерттеу нысаны болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков // Вопросы психологии. - 1987. № 2. - С. 54-61.
1. 2.Ericson E.H. The problem of ego identity // Stein M.R. at al. (eds.) Identity and anxiety: Survival of the person in mass society. - Glencoe: The Free Press, 1960. P. 116-154.1
2. Habermas J. Identitat // ZurRekonstruktion des HistorischenMaterialismus. - Frankfurt: SuhrkampVerl., 1976.-P. 99-154.
3. Money J. Determinants of human sexual identity and behavior // Sager C.J., Kaplan H.S. (eds.). Progressingroupandfamilytherapy. - N.Y., 1972. - P. 68-163.
4. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. - 7 изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 456 с.
5. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности: Перевод с немецкого.-М.: Мир, 1994. - С. 320.: ил.

6. Абубикерова Н.И. Что такое «гендер»? // *Общественные науки и современность*. - 1996. № 6. - С. 123-125.
7. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учебное пособие для вузов. - М.: АспектПресс, 2001. - 301 с.
8. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // *Социс*. - 2000. № 11. - С. 76-79.
9. Клецина И.С. Психология половых различий в контексте гендерных исследований // Интернет-альманах «Гросс-вита». - Москва, 2002. - С. 31-48.
10. Клецина И.С. Гендерный подход в системе психологического образования // *Гендерные исследования: Феминистская методология в социальных науках*
11. Буракова М.В. Интерпретация маскулинности-фемининности внешнего облика женщины // Автореф. дисс. канд. психол. наук. Ростов н/Д. 2000. - 21 с.
12. Каган В.Е. Стереотипы мужественности-женственности и образ <<Я>> у подростков // *Вопросы психологии*. - 1989. № 3. - С. 53-62.

ЖҰМЫС ІСТЕЙТІН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Психология, 4 курс Кембаева Б.Б.

Ғылыми жетекші: психол.ғ.к., аға оқытушы Құдайбергенова С.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманда жоғары оқу орнында білім алып, жаңа мамандық меңгеріп сонымен қатар жұмыс жасап жүретін студенттердің психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Оның негізіне әртүрлі ғалымдардың зерттеуі мен ойлары алынады.

Кілт сөздер: студент, жастық шақ, психологиялық ерекшеліктері, мотивация, сәтсіздік, жауапкершілік.

Қазіргі заман талабы жан – жақты дамуды талап етеді, сол талапқа сай болу үшін әр қоғам мүшесі қарқынды жұмыс жасауға тырысады. Әсіресе, талапқа да және жаңа әлемнің жаңа заңдылықтарына бағынатын әлеуметтік топтың бір мүшесі ол жастар. Қазіргі уақытта жастардың жұмыс пен оқуды қатар алып жүруіндегі тенденциясын байқамай қалуға болмайды. Жастар жаһандану үрдісінен шет қалғысы келмейді, сондықтан да жаһандану үрдісімен қатар жүруге тырысады. Жаһандану үрдісі адамдарға жоғары талаптар қояды олар:

білімді болу;

рухани және физикалық даму;

информацияны жылдам меңгере алу қабілеті;

прогрессивті болу;

жаңаға ашық болу, жаңаны тез меңгере алу қабілеті.

Бұл жаһандану процессіндегі, 21 ғасырдағы адамның бойында болу керек

қасиеттер тізімі. Бірақ, бұл тек басы ғана, жаһандану процессінде сонымен қатар, экономикалық сілкініс орнатылуда. Ол дегеніміз, өмір сүру деңгейінің артуы, жақсы немесе одан да жақсы өмір сүру үшін қаражаттың жеткіліксіздігі, жан – жақты қымбатшылықтың орнауы. Сол себептен, көптеген жастар, отбасылар және басқа да топ өкілдерінің өмір сүру деңгейін бірқалыпты ұстау үшін еңбек етуі қалыпты. Басқа әлеуметтік топтардың бұл мақсаттары түсінікті ал, студенттердің де осы санатқа кіруі әлбетте қазір таң қаларлық факт емес. Себебі, әр студенттің жұмыс пен оқуды қатар алып жүруіндегі өз мақсаты бар. Мысалы, 2013 жылы Head Hunter өткізген 4000 қатысушы арасындағы сауалнама нәтижесі бойынша 67% азамат жоғары оқу орнындағы оқу мен жұмысты қатар алып жүреді[1]. Алынған нәтижелерге сәйкес әр студенттің жұмыс жасаудағы мақсаты әртүрлі. Мәселен, бірі алып жатқан мамандығымен байланысты салада тәжірбие жинау үшін, енді бірі материалдық қажеттілік үшін ал, басқасы меңгеріп жатқан мамандығы бойынша жұмыс жасамайтынын түсінген соң жұмыс жасауға бекінген[1].

Әр адам өз өмірінің иесі, сондықтан қандай шешім қабылдаса да өз еркі. Дегенмен, студенттердің оқу уақытында жұмысты қатар алып жүруі әрине оңай емес. Сондықтан, осы мәселені жан – жақты зерттеу маңыздылығы туындады. Олардың түпкі мақсаттарын білу және олардың солай өмір сүріп жатқан кезеңдеріндегі қиындықтармен не жақсы жақтарымен танысу, олардың болашағына

деген әсерін анықтау ал, ең бастысы сондай студенттердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау өзекті мәселеге айналды. Себебі, «Білімді ұрпақ – ел болашағы».

«Студент» - латыннан аударылғанда ынтамен оқушы, зерттеуші, еңбек ететін ізденуші, білім алушы ретінде түсіндіріледі[2]. Студенттік кезең көбінесе 16-21 жас аралығында өтеді. Ол кезеңді әдетте жалпылама жастық шақ деп атайды. Психологияда жастық шақты сипаттайтын нақты хронологиялық шекаралар жоқ және әртүрлі авторлар оны әртүрлі тәсілдермен түсіндіреді. Сондықтан, әртүрлі ғалымдардың «жастық шақ» атты кезеңге әртүрлі анықтама береді.

Шаповаленко И.В. жастық шақтың келесі анықтамасын береді " Жастық шақ-адам дамуындағы маңызды кезең, осы кезеңде адамның жетілген өмірге енуі жүзеге асырылады. Бұл ересектер мен балалар әлемі арасындағы әлем. Бұл физикалық жетілудің аяқталу уақыты , оның орталық белгілері қаңқа жетілуі, екінші жыныстық белгілердің пайда болуы және өсу"[5].

Д.А.Донцов және М.В.Донцова студенттік шақтың психологиялық ерекшеліктерін сипаттап өтті , олар студенттік шақты, жастық шақ кезеңімен сәйкестендіреді. Олар оған мынадай анықтама береді: «Жастық жасы (студенттік жас) - адам дамуының жасөспірімдік кезеңі (16-17 - 20-21), тәуелсіз, ересек өмірдің басталуы» [4].

Ал, Н.С.Жұбаназароваға сәйкес «Жастық шақ – мамандықты меңгеріп, экономикалық жауапкершілікті иелену уақыты, елдің әлеуметтік және қоғамдық өмірінің барлық түрлеріне толық араласу.» - деп анықтама беріледі[3].

Психолог А.В.Толстых былай деп жазады: «Жастық шақ өз табиғатынан нық сенімді: адам өзінің идеалдары мен өмірлік мақсаттарын жүзеге асыру тұрғысынан әрекет ете бастады, өзінің адами мақсаттарын таныту үстінде еңбек етеді және ол осы жолда қиындықтарға тап болса да, олар әлі еңсерілмейтіндей болып көрінбейді. Торығу, күмәндану, өз – өзіне сенбеушілік сәттері, әдетте, қысқа мерзімді және буырқанған өмір тасқындарына, жаңа мүмкіндіктерді игеру үстінде өтеді. Жастық шақтың мақсаты да өзін дамыту мүмкіндіктерін жүзеге асыру болып табылады»[3].

Жұмыс жасайтын студенттердің психологиялық ерекшеліктері қандай?

Бұл адамның кемелдену кезеңдерінің бірі. Себебі, тұлға өз ісі үшін жауап беретін, саналы қоғам мүшесіне айналады. Бұл шақты балалық шақтағы әдеттер мен еркелікті қойып, нақты мақсаттар мен ойланып жасайтын қадамдардың шағы деп те атасақ болады. Адам үшін бұл маңызды кезеңдердің бірі. Ол нақты мақсаттар қояды, отбасылық өмірге және ересек өмірге дайындалады. Ең бастысы бұл балалық шақ пен ересек өмірдің ортасындағы өтпелі кезеңдердің бірі. Бұл шақта бастысы балалалық шақтан өтіп, психологиялық тұрғыдан ересек шаққа қадам басу, өз әрекеттерінің маңыздылығын түсіну және өзінің тұлға ретіндегі маңыздылығын түсінеді. Бала ұядан ұшып, индивид ретінде қалыптасып , психологиялық тұрғыда ата- анадан сепарациядан өтеді.

Жұмыс жасайтын студенттердің психологиялық ерекшеліктерін зерттеуде қарқынды жұмыстар жүргізілмеген сондықтан, жоғарыдағы сұрақтарға жасалынған зерттеулер бойынша қорытынды жасалынады.

Кузнецова Л.Б. және Горяинов С.В. бойынша жұмыс жасайтын студенттердің табысқа ұмтылу мотиві неғұрлым айқын[5]. Табысқа ұмтылу мотиві-бұл жеке тұлғаның кез-келген қызметте жоғары нәтижелерге қол жеткізуге деген тұрақты ұмтылысы. Мұндай адамдар жоғары белсенділікпен, өзіне деген сенімділікпен, өзін-өзі жоғары бағалаумен сипатталады. Табысқа ұмтыла отырып, олар неғұрлым күрделі міндеттер қояды, тәуекелге барады, жетістіктерінің деңгейін арттырады. Шынында да, жұмыс жасап сонымен қатар, оқу орнында оқи алу және екі жақтан да қалмау бұл белгілі бір тәуекелдердің бірі. Себебі, жас болса да ойында демалу өзімен қатар адамдармен уақыт өткізу, жастық шақтың рахатына бөлену болғанымен осы қажеттіліктерден де жоғары өз мақсат – мүдделерін қоя білсе онда ол адам болашаққа нық қадам басуына дайын. Оның армандары, мақсаттары және амбициялары барлығынан тіпті кейде өзінен жоғары тұратындығының белгісі. Дегенмен, бұл қасиеттің жағымсыз тұстары да бар әр жастың кезеңі өзіне сәйкес өтуі қажет. Яғни, уақыт өткен соң адам студенттік шақтың рахатына бөленбегеніне, қызық көрмегеніне өкінуі мүмкін. Ал, кейбіреуі үшеуін де қатар алып жүреді. Барлығы индивидтің өзіне байланысты.

Кузнецова Л.Б. және Горяинов С.В. жұмыс жасайтын студенттердің келесі ерекшеліктерін көрсетті ол олардың жеке жауапкершіліктің жоғары деңгейін, өз іс-әрекеттері үшін дербестілігін атады[5]. Жұмыс жасамайтын студенттермен салыстырғанда бұл көрсеткіштер едәуір жоғары. Осы тұстан жұмыс жасайтын студенттердің ересектік шаққа өту процессі жылдам өтетінін байқауға болады. Олар әлемге реалды көзқараспен қарайды, өз өмірлері мен өз істері үшін жауапкершілік алып үйренеді. Зерттеуде көрсетілген осындай жағымды фактілер студенттердің жұмыс жасауының психологиялық есеюіне және өмірлік тәжірбиесінің қоржынына жаңа тәжірбие қосуына жағымды

әсер ететінін көруге болады. Ол өз бетінше қоғамның саналы әрі психологиялық жетілген санаттарының көбеюіне әкеледі.

«Сонымен қатар, жұмыс істейтін студенттерде интернальдық деңгейі табысқа жету саласында жоғары. Бұл жұмыс істейтін студенттер тобы өз өмірлеріндегі барлық нәрсеге өздері қол жеткізді деп санайды және болашақта мақсатына сәтті жете алады деп болжайды.»,- дейді Кузнецова Л.Б. және Горяинов С.В.. Жұмыс жасайтын студенттер өз өмірлерін толыққанды барлық салаларда өз қолына алады. Сәтсіздік саласындағы индексте жұмыс жасайтын студенттерді жоғары деңгейді көрсетті, ал жұмыс жасамайтын студенттерді төмен көрсеткіштерді көрсетті.[5]. Жұмыс жасайтын студенттер өз қателіктері мен сәтсіздіктері үшін жауапкершілік ала алады, ал жұмыс жасамайтын студенттер көбінесе өзгелерді кінәлауға бейім. Осы тұста жұмыс жасамайтын студенттер бойынан инфантилизмді көруге болады, ал жұмыс жасайтын студенттер бойынан жетілген тұлғалық қасиеттерді көруге болады.

Ұқсас тақырыпта жасалған зерттеуде Н.А.Цветкова, Е.А.Петрова және Д.В.Савченко жұмыс жасайтын студенттердің психологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын бірнеше қорытынды жасады. Олардың біріншісі: «Студент жастар өздерінің жалпы массасында "іске" бағытталған. Алайда, біз жұмыс істейтін студенттер тобындағы "іске" бағыттылық көрсеткіші жұмыс істемейтіндер тобына және жиынтық үлгіге қарағанда төмен, ал "қарым – қатынасқа" бағытталу көрсеткіші жоғары екенін анықтадық. Басқаша айтқанда, жұмыс істейтін студенттер жұмыс істемейтіндерге қарағанда "іскерлік" емес. Мүмкін, екі мақсатқа, яғни жұмыс және оқуға бағытталу олардың шоғырлануына және өздерін осылай сезінуіне кедергі келтіреді» [6]. Олардың қорытындысы бойынша, екі жақты алып жүрген студенттердің бір іске бағыттылығы және белгілі бір мақсатқа бағыттылығы азаяды.

Ал, екінші қорытындылары: «Белсенді өмірлік ұстанымға келетін болсақ," белсенді " – өз өмірінің авторы позициясын жиынтық үлгідегі студенттердің жартысына жуығы алады, бірақ жұмыс істейтін студенттер тобында жұмыс істемейтіндер тобына қарағанда "белсенділер" аз және жұмыс істейтін студенттер тобында позициялағылар әлдеқайда көп "құрбандар". Бұл нәтижені жұмыс істейтін студенттер тобында жұмыс істеуге мәжбүр болғандардың болуымен түсіндіруге болады.»,- дейді Н.А.Цветкова, Е.А.Петрова және Д.В.Савченко. Зерттеулердің нәтижелері бойынша жұмыс жасайтын студенттердің өз өмірлік позициясы белсенді емес ол олардың екі істі алып жүрудегі сезінген қиындықтарымен байланысты болуы мүмкін. Тіпті, кейбіреуінің жұмыс жасағысы келмей, мәжбүр болуымен байланысты болуы мүмкін. Десекте, бұл проблеманы шет елде тікелей жұмыс жасайтын студенттердің психологиясын зерттеумен айналыспаса да осы проблемаға жақын тақырыпта зерттеулер жүргізілген. Ол жұмыс жасайтын студенттердің эмоционалды шаршауы немесе көпке танымал термин «эмоциональное выгорание». Эмоционалды шаршау(эмоциональное выгорание) - бұл жұмыстағы созылмалы стресстің нәтижесінде пайда болатын эмоционалды, психикалық сарқылу, физикалық шаршау күйі. Шетелде оны шешу мүмкіндіктері де зерттелуде. Мысалы, АҚШ-тың авторлық тобы Gabriel A. S., Calderwood C., Bennett A. A. және т.б. жұмыс істейтін колледж студенттерін қалпына келтіру және олардың әл-ауқатын сақтау үлгілері туралы сұрақ қойды. Жұмыстан шаршау, оған қатысудың төмендеуі, соматикалық шағымдар, жұмыспен қамтуды өзгерту ниеті сияқты факторларға назар аударылды [7]. АҚШ-тың басқа ғылыми журналында авторлар Ma Y., Huang G., Austin K. L. олар лайықты жұмыс туралы жағымды идеяларды қалыптастыру арқылы студенттердің академиялық шаршауының алдын алуға баса назар аударады, ал олар екі маңызды факторға назар аударады – студенттердің жұмыс істеуге деген ұмтылысы және олардың мансаптық бейімделуі [8].

Әртүрлі автор жұмыс жасайтын студенттердің психологиялық ерекшеліктерін әртүрлі зерттеген. Басты қорытынды ол жұмыс жасайтын студенттердің психологиялық ерекшеліктері жұмыс жасамайтын студенттерден едәуір ерекшеленеді. Кейбір тұста ол ұтысды қызмет етсе мысалы, табысқа жету мотивациясы жоғары , кейбір жерде ол жағымсыз тараптан көрсетіледі мысалы, жұмыс жасау себебінен ұшырайтын эмоционалды шаршау.

Қазіргі уақытта жұмыс істейтін студенттер жұмыс істемейтіндерге қарағанда үлкен топқа айналды. Бірақ толық емес жұмыс күнін іздеу кезінде олар мансаптық өсуден гөрі жалақы деңгейіне көбірек назар аудара бастады. Ол көптеген факторларға тәуелді. Біріншіден, экономикалық кризис. Экономиканың тұрақсыздығы әсерінен өмір сүруге қажетті қарапайым заттар қымбаттауда ал, грантта оқитын студенттердің стипендиясы жетпесе, ақылы түрде оқитын студенттердің жағдайын түсіндіру тіпті қажетсіз. Сондықтан, бұл студенттерді жұмыс жасауға итермелейтін бірінші факторлардың бірі. Екіншіден, өзіндік материалдық қаражатты талап ететін мақсаттары. Олар әртүрлі болуы мүмкін, тіпті жай қажеттіліктен, үлкен затқа дейін.

Бұл құбылыстың түсіндірмесі қандай болмасын, жұмыс істейтін студенттер қазіргі Қазақстанның және бүкіл әлемнің объективті шындығы болып табылады. Неліктен студенттер жұмыс жасайды? Олардың түпкі мақсаттарына үнілу үшін Басюк А.В. мен Польская А.И. авторларының зерттеуін қарастырсақ. Олар зерттеу жасай отырып студенттердің жұмысқа оқу барысында тұруының бірнеше себептерін тапты, олар[9]:

Студенттер ата-аналарына олардан тәуелсіз бола алатындығын көрсеткісі немесе дәлелдегісі келеді.

Студенттердің ата-аналары оларды тәуелсіздікке және тәртіпке үйретуге тырысады.

Студенттер қажетті дағдылар мен жұмыс тәжірибесін алуға, алған білімдерін іс жүзінде жүзеге асыруға мүмкіндік табады.

Мұндай тәжірибе студенттерге мамандық бойынша жұмыс істеу керектігін не керек еместігін түсінуге мүмкіндік береді.

Көптеген студенттер оқуды аяқтаған соң сол жұмыс орнында жұмыс жасап қалады.

Басқа авторлар студенттердің студенттік шақта жұмысқа орналасуының басқа да себептерін келтірді. Оның ішінде болашақта мамандық бойынша орналасудағы қиындықтар бар. Ол кез – келген жерде жұмыс тәжірибесінің қажеттілігі. Барлығына әйгілі жұмысшыларды іздеу порталдарын қарасақ жұмыс тәжірибесін 6 ай мен 3 жыл аралығында талап етеді. Ал, талап етпеген жағдайда жұмыс тәжірибесі үшін тегін, не болмаса экономикалық тұрғыдан тиімсіз қаражат үшін жұмыс жасауды талап етеді. Осы себептерден студенттік шақта тек оқуға фокус қоймай, көптеген студенттер жұмыс жасауға кіріседі.

Бүгінгі таңда жұмыс істейтін студенттердің проблемасы өте өзекті болып отыр. Біздің динамикалық уақытымызда жұмыс істейтін студенттер енді сирек емес және ережелерден ерекшеленбейді, бірақ өте кең таралған құбылыс. Бұл сырттай және кешкі бөлімнің студенттері туралы ғана емес, сонымен қатар "күндізгі бөлім" студенттері туралы.

Мамандық бойынша жұмыс тәжірибесі немесе мамандық бойынша емес жұмыс тәжірибесі әрине, кейіннен жас маманға басқа түлектерге қарағанда үлкен артықшылық береді, материалдық фактор да маңызды рөл атқарады (стипендияға ғана қазір өмір сүру қиын). Алайда, бұл жағдай студенттің өзі үшін де, оның жұмыс берушісі үшін де белгілі бір қиындықтар туғызады. Мысалы, бұл жұмыс күні мен оқу демалысының кестесіне қатысты.

Емтихандар мен сынақтар тапсырғаннан кейін, оқу әдебиеттерінің ең күрделі жалпы көлемін меңгеру төрт жылдан астам уақытты талап етеді, көптеген студенттер үшін бұл өмір бөлігі қиындықтарға толы мезет секілді. Бұл кезеңнің бәрі университетті бітіргеннен кейін беделді және қызықты жұмыс табу қиын емес деген пікірге әкеледі. Ал, жоғары білім туралы диплом немесе тек оқу фактісі-бұл қызметкердің білікті екендігін дәлелдеп оған жұмыс ұсыну керектігін білдіреді. Дұрыс, мұндай жағдайларда қызметкердің еңбегі, жаңа ғана алынған білімі бағалануы қажет. Өкінішке орай, реалды әлемде тек дипломның болуы және білімнің болуы ештенкеге әсер етпейді, мұны тек көңілді, арманшыл, мүмкін амбициялы студент іске асыруы мүмкін. Ал, қарапайым тәжірибесіз студенттер бірнеше қиындықтарға ұшырайды.

Жұмыс жасау немесе жасамау әр студенттің өзіндік таңдауы, тек адамның өміріндегі жалғыз қымбат нәрсе уақыт екенін ұмытпауымыз қажет. Уақытты кері қайтару мүмкін емес, жастық шақты да. Сондықтан да, ол уақытты қандай өмірлік тәжірибеге арнайтынын әр студент жеке басымен шешкені жөн.

Жұмыс жасайтын студенттердің психологиялық ерекшеліктері жоғары да көрсетілгендей әр елде, әр автормен әртүрлі қырынан зерттелген. Ал, Қазақстанда бұрын соңды зерттелмеген, сондықтан біз осы зерттеуді эксперименттік тұрғыдан жасаймыз және психологиялық ерекшеліктерін анықтаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. 67% студентов в РК совмещают работу и учебу в вузе // Центр Деловой Информации Капитал – 25.06.2013. [URL:https://kapital.kz/kapital-style/17552/67-studentov-v-rk-sovmeshchayut-rabotu-i-uchebu-v-vuze.html](https://kapital.kz/kapital-style/17552/67-studentov-v-rk-sovmeshchayut-rabotu-i-uchebu-v-vuze.html) (дата обращения 12.03.2023)
2. Студент деген кім?// Массaget-2012. URL: <https://massaget.kz/blogs/4940/>(дата обращения 12.03.2023)
3. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 354 б.
1. 4.Д.А.Донцов, М.В.Донцова Психологические особенности юношеского (студентского)возраста //Образовательные технологии(г.Москва)- 2013.-№2- С.34-42

2. 5.Кузнецова Л.Б. , Горяинов С.В. Психологические особенности студентов совмещающих учебу и работу// International Scientific review.-2022. - №LXXXVI. – С.111-115.
6. Цветкова Н. А., Петрова Е. А., Савченко Д. В. Социально-психологические особенности работающих студентов: личностная направленность, жизненная позиция, поликоммуникативная эмпатия //Перспективы науки и образования. – 2022. – №. 1 (55). – С. 444-462.
7. Gabriel A. S. et al. Examining recovery experiences among working college students: A person-centered study //Journal of Vocational Behavior. – 2019. – Т. 115. – С. 103329.
8. Ma Y., Huang G., Autin K. L. Linking decent work with academic engagement and satisfaction among first-generation college students: A psychology of working perspective //Journal of Career Assessment. – 2021. – Т. 29. – №. 1. – С. 148-163.
9. Басюк А. В., Польская А. И. Работающий студент //Бизнес-образование в экономике знаний. – 2015. – №. 1 (1). – С. 5-7.

ЖАСӨСПІМДЕРГЕ КӘСІБИ БАҒДАРЛАНУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Психология, 4-курс Куанышова И.А.

*Ғылыми жетекші: психол. ғ.д., профессор Тоқсанбаева Н.Қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Андатпа. Мақалада қазіргі жасөспірімдердің гендерлік ерекшеліктеріне олардың кәсіби өзін-өзі анықтау ерекшеліктері контекстінде психологиялық талдау жасалған. «Гендер» және «жыныс» ұғымдары және олардың жоғары мектеп жасындағы мамандық таңдауға әсері қарастырылады. Жасөспірімдік және жеткіншек шақ өзіндік сананың өсуімен, өзінің «Меніне» деген қызығушылықтың артуымен сипатталады. Осы жағдайды ескеру мектеп оқушыларының кәсіптік бағдарын ұйымдастыру тұрғысынан принципті мәнге ие. Себебі бұл жаста мамандықты саналы және сенімді түрде таңдау қабілеттілігі адамның бейнесі сияқты психологиялық сапаның қалыптасуымен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: жасөспірім, гендер, мамандық, қабілет, өзін-өзі бағалау

Қазіргі әлемде болып жатқан өзгерістер мектептің алдына дамып келе жатқан қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес келетін мамандық таңдауға дайындығын, сонымен қатар оқушылардың қызығушылығын, бейімділігін және қабілеттерін қалыптастыруға байланысты міндеттер қойып отыр.

Қазіргі уақытта егде жастағы студенттердің гендерлік ерекшеліктері іс жүзінде ескерілмейді, бұл құбылыс саналы және тәуелсіз құрылысқа, кәсіби, жеке және өмірлік перспективаларды түзетуге және жүзеге асыруға ішкі дайындықты қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді.

Кәсіби өзін-өзі анықтау процесі биологиялық және әлеуметтік жыныс факторларының көп жақты әсері, егде жастағы мектеп оқушыларының гендерлік әлеуметтену процестерінің психологиялық-педагогикалық аспектілері ескерілсе, тиімдірек болады.

Мамандық әлемі өте үлкен. Оған мыңдаған түрлі қызықты мамандықтар кіреді. Жасөспірімдік шақта әр адам таңдау алдында тұрады. Жоғары сынып оқушысын ондаған мамандықтар қызықтырады. Әртүрлі еңбек түрлері адамнан әртүрлі, кейде қарама-қайшы қасиеттерді талап етеді.

Сонымен, дұрыс таңдау алдында тұратын кәсіби еңбек қызметі қазіргі адамның өмірінде көп нәрсені анықтайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Кәсіби өзін-өзі анықтауды Е.А. Климов, И.С. Кон, А.К. Маркова, С.Н. Чистякова, Е.И. Головах; С.А. Боровикова, Г.С. Никифоров, М.Р. Гинзбург, Л.С. Выготский, Л.И. Божович, Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова және т.б. ғалымдар зерттеген [1].

Гендерлік зерттеулердің негізгі тақырыптарының бірі - еңбек саласындағы гендерлік қатынастар тақырыбы. Бұл зерттеулердің ресейлік авторларының қатарында М.Е.Баскакова, С.И.Голод, Е.В.Груздева, И.Е.Калабихина, М.М.Малышева, О.Мурачева, Л.Прокофьева, Л.Е., Н.М.Римашевская, И.Н.Тартаковская, П.Фести [2].

Гендер әлеуметтік жүйені ұйымдастыратын әлеуметтік тиістілік. Жас және басқа белгілермен бірге қоғамның әлеуметтік құрылымының негізгі өлшемдерінің бірі ретінде қарастырылады. Гендер білім алудың, кәсіби қызметтің, билікке қол жеткізудің, отбасылық рөлдердің және репродуктивті

мінез-құлықтың жеке мүмкіндіктерін анықтайтын әлеуметтік мәртебені сипаттайды.

«Гендер» ұғымы ер мен әйелдің әлеуметтік қабылдауын сипаттайтын ұғым. Гендер мазмұны ерлер мен әйелдердің мінез-құлқындағы рөлдер мен нормалар туралы, екі жыныс өкілдерінің психологиялық ерекшеліктері туралы идеялардан тұратын гендерлік-рөлдік стереотиптер. «Гендер» ұғымы жынысы бойынша тиесілілік категориясына сәйкес келетін қарым-қатынастар мен әрекеттер туралы нормативтік идеялар аясында ситуациялық мінез-құлықты ұйымдастыру қызметін қамтиды[3].

Ю.В.Кобазованың зерттеулері жоғары сынып оқушыларының өз мүмкіндіктерін түсінуіне сәйкес келетін іс-әрекет түрін таңдауға бейім екенін көрсетеді. Мектеп оқушыларының өз мүмкіндіктерін түсінуі көбінесе көрсеткіштерге сәйкес келмейтіндіктен, оларды таңдау жолында сәтсіздіктер күтіп тұрады.

Мамандық таңдауда үлкен мектеп оқушылары көп жағдайда өз бойындағы көрініс деңгейін, ең алдымен, адамгершілік-еріктік, содан кейін интеллектуалдық, ұйымдастырушылық қасиеттерді басшылыққа алады. Мектеп түлектері үшін мамандық таңдау – маңызды қадам. Бірақ мәселе олардың кәсіби өзін-өзі анықтаудың ғылыми негіздеріне, ең алдымен психологиялық негізде нашар бағдарланғанында.

Егде жастағы оқушының кәсіби өзін-өзі анықтау жүйесіндегі гендерлік сипаттамалардың психологиялық мазмұнын талдау келесі сипаттамалық белгілерді анықтауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, жасы ұлғайған студенттер арасында ер мінезді, нақты, техникалық мамандықтарға көңіл бөлу басым. Яғни, еркектік гендерлік ерекшелігі бар жас жігіттер дәстүрлі еркек мамандықтарына назар аударады, мұны қоғамда қабылданған стереотиптер мен дәстүрлерге сәйкес келуге ұмтылумен түсіндіруге болады. Екінші жағынан, әйелдік гендерлік сәйкестікке ие субъектілер тек шығармашылық кәсіптер мен адамдармен тұрақты қарым-қатынасты қажет ететін кәсіптерге ғана назар аударды және цифрлық белгілермен және есептеулермен байланысты техникалық кәсіптер мен кәсіптерге назар аударған жоқ.

Екіншіден, мамандық таңдау және қыздардың білім алу тәсілі отбасылық өмірді жоспарлауға көп байланысты. Қыздарға «әйелдік емес» нысандар туралы гендерлік стереотиптер әсер етеді, сонымен қатар ерте тәжірибе мен ересектердің үлгілері әлдеқайда аз. Жас жігіттерге мамандық таңдауға қатысты гендерлік стереотиптер аз әсер етеді. Ерлер әйелдерге қарағанда қолайсыз жағдайларда қызықты жұмыстан бас тартады. Студенттер арасындағы гендерлік айырмашылықтар кәсіби өзін-өзі анықтауға және өмірді жалпы ұзақ мерзімді жоспарлауға айтарлықтай әсер етеді.

Үшіншіден, биологиялық және психологиялық фактор мамандық таңдауға және кәсіптік бағдарға әсер етеді, атап айтқанда, ерлер субъектілері дәстүрлі еркек кәсіптеріне, ал әйелдер субъектілері дәстүрлі түрде әйелдер болып саналатын кәсіптерге көбірек көңіл бөледі. Бұл деректер әйелдердің кәсіби қызметінде өзара әрекеттестікке, ал ерлер проблеманы шешуге көбірек көңіл бөлетіндігі туралы қалыптасқан пікірді растайды.

Біз жоғары сынып оқушыларының білім беру, танымдық және кәсіби қызығушылықтарында айқын гендерлік айырмашылықтарды байқадық. Мүдделердегі бұл айырмашылықтар ұлдар мен қыздардың кәсіби ниеттері мен жоспарларындағы айырмашылықтарды да анықтай алатыны анық. «Ер» кәсіп түрлері «әйел» қызығушылықтарымен және бейімділіктерімен үйлесуі мүмкін және керісінше, көп нәрсе жағдай мен қызмет саласына байланысты.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіптік қызмет түрін таңдаудағы бейімділігіндегі гендерлік ерекшеліктерді зерттеу нәтижелеріне сәйкес, ең үлкен айырмашылықтар ұлдар арасында «технология» мамандығы бойынша, қыздар арасында кәсіби қызығушылықтардың басымдылығында расталды. «өнер» саласы. Мамандық түрін таңдауда ең үлкен гендерлік ерекшеліктер жас жігіттер арасында профильді таңдауда «адам-техника», қыздар арасында: «ер-көркем бейне» анықталды[4].

Гендерлік белгілердің студенттердің болашақ мамандығы бойынша өзін-өзі анықтауымен байланысын зерттей отырып, білім беру процесінде қоғамда қалыптасқан гендерлік стереотиптердің сақталуы мен сақталуын атап өтуге болады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық бағдарларының өзгеруі, нарықтық қатынастардың қалыптасуы, жұмыссыз халықтың пайда болуы, төмен білікті жұмысшылардың босатылуы және қоғамда туындаған әлеуметтік шиеленіс орыс жастарының жаңа жағдайларын анықтайды. Қатты бәсекелестік жағдайында нарықтық экономика бәсекеге қабілетті, шығармашылық еңбекке бейім, өзінің кәсіби деңгейін үздіксіз арттыра алатын, бейімделгіш және кәсіби ұтқырлықты, жауапкершілікті сезінетін мамандарды қажет етеді[5].

Бұл ретте қазіргі нарыққа маманды қалыптастыруға бағытталған педагогикалық үдерісте

бұрынғы білім беру парадигмасына сәйкес келетін тәсілдер басым. Демек, жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлар мен еңбек нарығы жағдайына тез бейімделе алатын, жоғары кәсібилік пен құзыреттілікке, бәсекеге қабілетті жоғары білікті жұмысшыларды даярлауға бағытталған білім берудің тұлғалық-бағдарлы моделін жүзеге асыру аса маңызды міндет болып табылады. Бұл мәселені шешудің табыстылығы көбінесе жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауының негізділігімен анықталады.

Мамандық таңдау, онда өзін-өзі анықтау, таңдаған кәсіптік қызмет саласында табысты қалыптасу және шоғырлану мәселесі барлық уақытта және дәуірде жастар үшін өзекті болып табылады. Бүгінгі әлемде әлеуметтік өзгерістер жағдайында ол әсіресе өткір. Оның себептері: өз мүшелерінен ақпараттық мәдениетті талап ететін ақпараттық қоғамға көшу (еңбек қызметінің барлық түрлерін ақпараттандыру); ашық кәсіпкерлік бастамасы бар қоғамға көшу (қызметтің барлық салаларына кәсіпкерлік психологияның енуі); қоғамдағы іскерлік қарым-қатынас стилінің өзгеруі[6].

Қазіргі заманғы қоғамның ерекше белгілерінің бірі әртүрлі салалардағы қызметті қайта құру қажеттілігі болып табылады. Өйткені әлеуметтік, оның ішінде кәсіби тәжірибедегі қолданыстағы үлгілер мен нормалар жаңа жағдайларға қайшы келеді. Бұл күрделі мәселені шешудің негізі кәсіби маманның жеке ұстанымы болып табылады. Қабілет, оны дамыта білу - тұлғаның өзін-өзі анықтауының ең маңызды құрамдас бөлігі.

Белсенділік әлемінде өзін-өзі анықтау үшін ол туралы идеялар қажет, олардың арқасында белсенділік ойлау объектісіне айналады, оны жүзеге асыру үшін қажетті құралдар мен әдістерді іздеуді ынталандырады. Сонымен қатар, өзін-өзі анықтаудың ең маңызды құрамдас бөлігі өзін-өзі тану қабілеті - өзінің «Меніне», өзінің мүмкіндіктеріне, өз қызметінің нәтижелеріне қызығушылық [7].

Кәсіби қызметтегі тұлғаның өзін-өзі анықтау процесі күрделі, қарама-қайшылықты және ұзақ. Жалпы білім беру мекемесінің шеңберінде қоғамда психологиялық-педагогикалық көмек көрсету бойынша арнайы ғылыми-практикалық іс-шараларды ұйымдастыру қажет. Сонымен бірге, жыл сайын 500-ге жуық жаңа мамандықтардың пайда болатынын, олардың көпшілігі бар болғаны 5-15 жыл «өмір сүретінін», содан кейін не «өлетінін» немесе адам танымастай өзгеретінін есте ұстаған жөн[8].

Жалпы білім беретін мектепте жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауын тиімді қалыптастыруды іздестіру бағыттарының бірі жоғары білім беру деңгейінде мамандандырылған білім беруді енгізу болып табылады, оның ерекшелігі орта мектепті кәсіптік бағдарлау мен дайындауда жатыр.

Жасөспірімдік және ерте жастық шақ өзіндік сананың өсуімен, өзінің «Меніне» деген қызығушылықтың артуымен сипатталады. Осы жағдайды ескеру мектеп оқушыларының кәсіптік бағдарын ұйымдастыру тұрғысынан принципті мәнге ие, өйткені бұл жаста мамандықты саналы және сенімді түрде таңдау қабілеттілігі адамның бейнесі сияқты психологиялық сапаның қалыптасуымен тығыз байланысты.

Адамның өзіне қойылатын талаптары, өзін-өзі тәрбиелеуі өзі өмір сүріп жатқан қоғамның талаптары мен болашағына байланысты. Қоғамның талаптары өзін-өзі тану мен өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды мотивтерінің бірі болып табылады. Адамның өзіндік ерекшеліктерін білу қажеттілігінің пайда болуы, өзіне деген қызығушылық пен өз-өзіне рефлексия жасау - жетілген балаларға тән қасиет.

Психологияда өзін-өзі бағалау өзін-өзі тану феномені ретінде қарастырылады. Өзін-өзі тану – адамның өзін, оның «Менін» тануы. Өзін-өзі жүзеге асыру дегеніміз – өзінің күшті жақтарын, мүмкіндіктерін, жеке қасиеттерін, олардың даму деңгейіне есеп беру, яғни оларды тиісті деңгейде бағалау.

«Өзін-өзі бағалау» сөзінің өзі оның мағынасын түсінуге көмектеседі. Тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауында өзін-өзі бағалау - бұл адамның өзіне, оның мүмкіндіктеріне, кәсіптің ерекшелігіне сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін бағасы.

Зерттеулер көрсеткендей, жоғары сынып оқушылары өздерінің мүмкіндіктерін түсінуіне сәйкес келетін әрекет түрін таңдауға бейім. Жоғары сынып оқушылары өзін объективті және толық бағалай алмайды. Өзін-өзі бағалауда оларда бір тенденция жок: біреулер өзін асыра бағалауға бейім, басқалары керісінше.

Жоғары сынып оқушылары, жасөспірімдерден айырмашылығы, олар объективті түрде оған дайын болмаса да, өзін-өзі бағалау қажеттілігін сезінеді. Өзін-өзі бағалаудың ішкі қажеттілігі оның тиісті жағдайларда сәтті қалыптасуының кілті болып табылады.

Жоғары сынып оқушыларында өзін-өзі бағалау екі мақсатқа қызмет етеді:

- Өзін-өзі тәрбиелеу;
- Болашақ мамандығын болжау.

Мамандық таңдау кезінде үлкенірек студенттер көп жағдайда өз бойындағы көрініс деңгейін, ең алдымен, адамгершілік-еріктік, содан кейін интеллектуалдық, содан кейін ғана ұйымдастырушылық қасиеттерді басшылыққа алады.

Ал жасөспірімдер өзін-өзі бағалауға әлсіз жүгінеді, яғни оның мамандық таңдаудағы рөлін дұрыс түсінбейді. Олардың көпшілігі өзін-өзі бағалауға жүгінбей мамандық таңдайды, ал таңдайтын болса, бұл өте үстірт. Жасөспірімдердің өзі туралы ойлары тайыз, жуықтап, жоспарлары мен ниеттері серпінді. Мамандық таңдау мәселесінің өзі оларды қатты алаңдатпайды [9].

Мектеп түлектері үшін мамандық таңдау – маңызды қадам. Бірақ мәселе олардың кәсіби өзін-өзі анықтаудың ғылыми негіздеріне, ең алдымен психологиялық негізде нашар бағдарланғанында. Ұлдар мен қыздардың көпшілігінде тұлға психологиясы туралы жалпы білімдері жоқ, олардың қызығушылықтарын, қабілеттерін, қасиеттерін және мінез-құлық ерекшеліктерін түсіну қиын. Олардың тұлға туралы идеялары көбінесе күнделікті, күнделікті пайымдаулар деңгейінде қалады. Осының барлығы объективті өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың шарты, мамандықты дұрыс таңдаудың шарты ретіндегі психологиялық білім біздің жоғары сынып оқушылары үшін өте қажет деп тұжырымдауға құқық береді.

Адекватты өзін-өзі бағалау студенттердің аз санына қол жетімді. Негізінен, олар өздерін асыра бағалайды немесе өздерін төмендетеді. Қайта бағалау кезінде талаптардың деңгейі қолда бар мүмкіндіктерден төмен. Осы негізде жасалған мамандық таңдау ақыр соңында көңілсіздікке әкеледі. Төмен өзін-өзі бағалау да мамандық таңдауға және тұлғаның дамуына кері әсерін тигізеді.

Өзін-өзі бағалаудың 3 деңгейі бар:

Жоғары деңгей қызығушылықтарын, қабілеттерін, жеке қасиеттерін өзін-өзі бағалауы мұғалімдер мен ата-аналардың бағалауымен толық сәйкес келетін оқушыларға тән. Бұл студенттің әр түрлі сабақтарда қол жеткізген жетістіктерімен белсенділікпен расталады.

Орташа деңгей оқушылар ересектердің бағалауымен салыстырғанда өз қабілеттерін ішінара асыра немесе төмен бағалаған жағдайда байқалады. Мектеп оқушылары мектептегі пәндерге сәйкестігіне қарамай танымдық қызығушылығына қарай мамандық таңдайды.

Төменгі деңгей мұғалім мен ата-ананың бағасымен салыстырғанда өзінің қызығушылығын, қабілетін, жеке қасиеттерін күрт асыра бағалау немесе төмен бағалау кезінде орын алады. Негізінде, өзін-өзі бағалаудың бұл деңгейінде мамандық таңдау негізсіз жасалған.

Өзін-өзі бағалау өзін-өзі тану құбылысы ретінде адамға табиғатынан берілмейді. Ол тұлғаның даму процесінде қалыптасады және әртүрлі объективтілік пен толықтық дәрежесіне ие. Өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, оның толықтығы мен адекваттылығы кәсіби бағыттылық міндеттерінің бірі болып табылады [10].

9-11 сыныптарда оқушылардың назар аударатын пәні кәсіби маңызды қасиеттер болуы керек. Мектепте білім деңгейін арттыратын белсенді жұмыс түрлері мен әдістерін тәжірибеден өткізу қажет. Ол оқушылардың тұлға психологиясы туралы, қабілеттердің, қызығушылықтардың, қажеттіліктердің, темпераменттің, мінез-құлық ерекшеліктерінің қандай екендігі туралы идеялары мен пікірлері болуы қажет.

Оқушыларды кәсіптік бағдар беру білімінің қажетті көлемімен қаруландыру, адамды еңбек субъектісі ретінде оқуға және түсінуге қызығушылықты белсендіру, өзін-өзі тану және оның қабілеттерін тексеру – мұның бәрі объективті өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Гендерные тетради. Выпуск первый. СПб., 1997.
2. Гендерный аспект процесса профессионального самоопределения старших школьников / Ю.В. Кобазова // Вестник Якутского государственного университета имени М.К. Аммосова. – 2009. – Т. 6. – 2. – С. 84-89., стр. 45.
3. Зеер, Э.Ф. Психология профессионального образования / Э.Ф.Зеер. – Воронеж. Изд. НПО «МОДЭК», 2003. – 480 с., стр. 24.
4. Майерс Д. Социальная психология. СПб., 1996.
5. Практическая психология образования [Текст] / И.В.Дубровина [и др.].– М., 1997. – 528 с., стр. 9.
6. Сольнин, Н.Э., Лингурарь, А.В. Гендерная специфика идентичности студентов [Текст] / Н.Э. Сольнин, А.В. Лингурарь // Проблемы современного педагогического образования. – 2016.– №53–

- 8.–с. 239-246.
7. Кобазова, Ю.В. Личностно-ориентированный подход в профессиональном обучении в общеобразовательной школе / Ю.В. Кобазова // Материалы V научно-практической конференции, аспирантов и молодых ученых.- Нерюнгри: Издательство ЯГУ, 2004. - С. 193 – 195.
  8. Кобазова, Ю.В. Влияние гендерной социализации на профессиональное самоопределение школьников / Ю.В. Кобазова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2009. – №6. – С. 53-63
  9. Гендерный аспект процесса профессионального самоопределения старших школьников [Текст] / Ю.В. Кобазова // Вестник Якутского государственного университета имени М.К. Аммосова. - 2009. - Т. 6. - 2. - С. 84-89.
  10. Методические рекомендации по написанию и оформлению курсовых и дипломных работ для студентов, обучающихся по специальности: 030301 – Психология / сост. Е.Н. Власова, С.В. Небыкова. – Абакан, 2007. – 48 с.

АТА-АНАСЫНЫҢ АЖЫРАСУЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ БЕЙІМДЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Психология, 4 курс Қалимоллина А.О.

Ғылыми жетекшіі: Ph.D., аға оқытушы Закарьянова Ш.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада ата-анасы ажырасқан жағдайда балалар мен жасөспірімдердің психологиялық әл-ауқатын бағалау мәселелері қарастырылған. «Психологиялық салауаттылық» ұғымының әртүрлі жас категорияларына қатысты шетелдік және отандық психологияда қолданылу тарихы бақыланады. Отандық авторлар ұсынған кәметке толмағандардың психологиялық салауаттылығын қалыптастыру моделі сипатталған. Педагогикалық психология шеңберінде профилактикалық және психокоррекциялық қажеттіліктерге арналған мектеп оқушыларының психологиялық салауаттылық деңгейін бағалау жүйесінің толық сипаттамасы берілген.

Кілт сөздер: психологиялық салауаттылық, ажырасу, баланың мүдделері

Қазіргі әлемде ажырасу отбасы институтының айтарлықтай өзгеруін көрсететін қарапайым оқиғаға айналу. Осыған байланысты ата-аналы толық отбасында ажырасу жағдайына тап болған балалар мен жасөспірімдер саны артып келеді. Біздің елімізде балалармен кәсіподақтардың күші дамыған елдер үшін орташа деңгейде: 2015-2020 жылдарға қарай Қазақстанда балалары бар әрбір үшінші отбасы ыдырайтын болады, ал АҚШ-та – әрбір секундтан астам, ал Италияда – әрбір оныншы[3]. 2000 жылдардағы ресми статистика бойынша Қазақстанда ортақ балалары бар ажырасулардың үлесі 50-60% құрады, ал балалы отбасылардағы бір ажырасу үшін орта есеппен 1,18-1,24 бала болды [5; 12]. Бұған соңғы жылдары неке бұзу кезіндегі балалардың мүдделерін қорғауға байланысты соттарда қаралатын азаматтық істердің өсуі де жанама дәлел. Сонымен, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Сот тәжірибесін талдау және жалпылау департаментінің мәліметтері бойынша, 2007 жылдан 2012 жылға дейін бөлек тұратын ата-аналардың балаларды тәрбиелеу тәртібі туралы талап арыздардың саны 2 еседен астам өсті [6].

Көптеген сарапшылардың пікірінше, отбасындағы ажырасу қазіргі уақытта кәметке толмаған отбасы мүшелерінің психикалық денсаулығы мен психологиялық жағдайына айтарлықтай теріс әсер ететін ең күшті стресс факторларының бірі ретінде қарастырылады. Ажырасудың балалар мен жасөспірімдерге әсер ету сипатын зерттеу нәтижелерінің сәйкессіздігі мен анық еместігіне қарамастан, кәметке толмағандарға психологиялық көмек көрсету, ал кейбір жағдайларда ұзақ мерзімді психологиялық қолдау көрсету қажеттілігі сөзсіз. Алайда, мұндай балалар әрқашан мамандардың назарына түсе бермейді және, әдетте, оларға мамандандырылған көмек көрсету қажеттілігі айқын болған кейінгі кезеңдерде. Олардың көпшілігі бір немесе басқа ата-ананың бастамасымен психиатрлардан, психологтардан және невропатологтардан көптеген кеңестер алады, алайда, жанұяда болып жатқан жанжалға байланысты олардың жағдайының жақсаруы уақытша. Кейбір кәметке толмағандар тұрғылықты жерін және оларды бөлек тұратын ата-анасының тәрбиелеу тәртібін анықтау үшін азаматтық істер бойынша сараптама шеңберінде психологиялық-

психиатриялық сараптамадан өтеді [7; 10]. Мұндай сараптама барысында, сондай-ақ азаматтық іс материалдарымен алдын ала танысу кезінде психолог бала туралы маңызды ақпарат алады, бұл оған сараптамалық сұрақтарды шешуге ғана емес, сонымен қатар негізгі проблеманы анықтауға мүмкіндік береді. Ең алдымен, психикалық бұзылулардың белгілі бір түрлері диагнозы қойылған балалар мен жасөспірімдер күрделі психологиялық-психиатриялық көмекті қажет етеді. Осылайша, ажырасуға дейінгі кезеңде психикалық жағдайының нашарлауы (азаматтық істер материалдары бойынша) балалардың 31% -ында байқалды. Барлық балалардың төрттен бірі ата-анасының нақты ажырасуына психикалық жағдайын өзгерту арқылы жауап берді. Бөлек тұратын ата-анасымен кездесуден кейін балалардың психикалық жағдайының нашарлауы туралы ақпарат шамамен 27% жағдайда тіркелген [7].

Дегенмен, балалардың 78% ерте ержету кезінде ешқандай ауыр психикалық бұзылулардың белгілерін көрсетпеген. Бұл факт ажырасу жағдайындағы кәмелетке толмағандардың едәуір бөлігінің табиғаты бойынша уақытша және кейіннен толығымен дерлік теңестірілуі мүмкін әртүрлі тереңдіктегі және ауырлықтағы эмоционалдық және мінез-құлық бұзылыстарын бастан кешіретінін көрсетеді. Осыған байланысты мұндай бұзушылықтарды кәмелетке толмағандардың айқын психотравматикалық жағдайға нормативтік реакциясынан аспайтын реакциялар ретінде қарастыруға болады. Балада психикалық ауытқудың жоқтығы туралы сараптамалық шешім психикалық даму процесінің қалыпты жүруіне кедергі келтіретін әртүрлі мәселелердің болуын жоққа шығармағанын атап өткен жөн. Кәмелетке толмағандардың, некені бұздан кейінгі балаларға қатысты отбасылық дауларды қарауға қатысушылардың психологиялық сараптамасының материалдарын талдауымыз кәмелетке толмағандар өмірінің әртүрлі салаларына қатысты мәселелердің бірнеше тобын анықтауға мүмкіндік берді. Біз шартты түрде «жеке деңгейдің мәселелері» деп атайтын мәселелердің бірінші тобына баланың қоршаған әлеуметтік орта жағдайларына бейімделуіне, сондай-ақ оның алдында тұрған даму міндеттерін шешудегі табысқа кедергі келтіретін психикалық даму ерекшеліктері жатады. Екінші топ «әлеуметтік өзара әрекеттесу деңгейінің мәселелерінен» тұрды, олар әртүрлі дәрежедегі жақындықтағы әлеуметтік топтардың өкілдерімен (ата-аналармен, туыстық деңгейі әртүрлі туыстармен, құрдастармен, басқалармен қарым-қатынастар) тұрақты жағымды қарым-қатынастарды құру және қолдаудағы қиындықтарды қамтиды. Қиындықтар мен проблемалардан басқа, ата-анасының ажырасу жағдайындағы балалар мен жасөспірімдерде ажырасудың жағымсыз салдарын ішінара болса да өтеуге мүмкіндік беретін әртүрлі оң мүмкіндіктер мен ресурстар болды. Осылайша, ата-анасының ажырасуын бастан өткерген кәмелетке толмағандарға психологиялық көмек көрсетудің тиімділігін арттыру үшін олардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, проблемалық және ресурстық аймақтардың сипаттамаларын қоса алғанда, олардың психологиялық жағдайын бағалау жүйесін эзирлеу маңызды міндет болып табылады. Интеграциялық көрсеткіш ретінде бізге кәмелетке толмағандардың психологиялық әл-ауқатының деңгейін пайдалану орынды сияқты.

А.В. Воронина, құрылымдық-деңгейлік көзқарас тұрғысынан (М.С. Роговин, Г.В. Залевский) мектеп оқушыларының психологиялық әл-ауқатының деңгейін бағалау жүйесін эзирлеуге және олардың арасында «гүлденген», «қолайсыз» анықтауға тырысты[1]. Автор «психологиялық салауаттылықты» салыстырмалы түрде автономды, бірақ иерархиялық бағынышты деңгейлерден тұратын, даму мен тәрбиелеу процесінде төменнен жоғарыға қарай дәйекті түрде қалыптасатын жүйелі сапа деп анықтайды. «Психологиялық салауаттылық» жүйесінің жағдайы субъективті және объективті бағалауды біріктіру арқылы бағалауға болатын «психологиялық салауаттылық деңгейін» сипаттайды. Оларды, өз кезегінде, сипаттамалардың үштігі арқылы іске асыруға болады: психологиялық күйзеліс белгілері, психологиялық жарақаттың болуы және бала өміріндегі қауіп факторлары. Психологиялық салауаттылық құрылымдық деңгейдегі білім ретінде қарастырылады, оның элементтері ретінде психосоматикалық денсаулық, әлеуметтік бейімделушілік, психикалық және психологиялық денсаулық ерекшеленді. Әрбір деңгей бірқатар объективті және субъективті критерийлер арқылы сипатталды. Бұл жағдайда ауру үш деңгейдің біріктірілген бұзылуы ретінде қарастырылады: психосоматикалық денсаулық, әлеуметтік бейімделу және психикалық денсаулық. Бір немесе екі деңгейде бұзушылық өтпелі «ауруға дейінгі» күйді көрсетеді.

Ұсынылған схема ата-анасының ажырасу жағдайындағы кәмелетке толмағандардың психологиялық әл-ауқатының деңгейін бағалау үшін негіз ретінде алынуы мүмкін. Сонымен бірге, ол бір жағынан барлық кәмелетке толмағандарға ортақ заңдылықтарды ұсынуға, ал екінші жағынан балалар мен жасөспірімдердің осы нақты контингентінің ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік беретін нақты психологиялық мазмұнмен толтырылуы керек. Алдымен кәмелетке толмағандардың

психологиялық саулығын құрайтын құрылымдық деңгейлерге қысқаша сипаттама берейік.

1. Психосоматикалық денсаулық деңгейі. Бұл деңгейдің сипаттамасы азаматтық іс материалдарынан және ата-аналармен әңгімелесуден алынған анамнестикалық мәліметтерді егжей-тегжейлі зерттеу негізінде жүзеге асырылады. Ең маңызды ақпарат ретінде баланың өмірінде әртүрлі психо-травматикалық жағдайлардың болуы немесе болмауы туралы деректер, сондай-ақ оның психикалық денсаулығының бұзылуына әкелетін қауіп факторлары қарастырылады. Бұл кәмелетке толмаған баланың анасындағы жүктілік ағымының ерекшеліктерін, сондай-ақ оның осы кезеңдегі жағдайын, жүктілік пен босану ағымын қиындататын әртүрлі қауіптердің болуы немесе болмауын қамтуы мүмкін. Бұл деңгейде бала дамуының барлық жас кезеңдері қарастырылады, оның бастан өткерген ауруларының саны мен салдары, әртүрлі стресстік сыртқы әсерлер және оның жауаптарының сипаты жазылады.

2. Әлеуметтік бейімделу деңгейі. Бұл деңгейде баланың қоғаммен қарым-қатынасқа, басқаларды қабылдауға немесе қабылдамау, мінез-құлықтың әлеуметтік немесе антисоциалды бағыттылығына бағдарлану дәрежесі талданады. Баланың әртүрлі әлеуметтік топтарға қосылу дәрежесі бағаланады. Әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларының болуы және даму дәрежесі, олардың топтағы жағдайына қанағаттануы атап өтіледі. Баланың жақын әлеуметтік ортамен қарым-қатынас ерекшеліктерінің, құрдастарымен және бейтаныс ересектермен қарым-қатынас құру қабілетінің сипаттамасы берілген.

3. Психикалық денсаулық деңгейі. Кәмелетке толмағандардың психикалық денсаулығының жай-күйін бағалау баланың өмірінің барлық кезеңдерінде психикалық ауытқушылықтың қалыптасу белгілерін анықтау тұрғысынан оның дамуын талдау негізінде жүзеге асырылады және оның құзыретіне жатады.

4. Психологиялық денсаулық деңгейі. Оны бағалау баланың психикалық дамуының деңгейі мен ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттауды қамтиды, ең алдымен олардың бала жататын жас кезеңінің стандарттарымен байланысын қамтиды. Психикалық дамуда ауытқулар болса, оларды сапалы түрде сипаттап, дизонтогенездің бір немесе басқа нұсқасына жатқызу керек. Баланың психикалық дамуының сипаттамаларына оның когнитивті даму ерекшеліктері, жеке психологиялық сипаттамалардың қайталанбас үйлесімі, оның эмоционалдық әл-ауқатының дәрежесін бағалау, сондай-ақ мінез-құлық компоненті жатады. Жастық дамуды ретроспективті, яғни баланың өткен кезеңдердегі әл-ауқаты тұрғысынан, сондай-ақ оның қазіргі кездегі даму барысының ерекшеліктері тұрғысынан сипаттау керек. Бұл жағдайда маңызды құрамдас бөліктер баланың белгілі бір жас кезеңіндегі жетекші қызметке қосылу дәрежесі, оның даму деңгейі, сондай-ақ белгілі бір жасқа тән психологиялық ісіктердің қалыптасуы болып табылады. Бала дамуының әлеуметтік жағдайын сипаттау кезінде жанұя ішілік қарым-қатынас саласына, жанұялық жанжалдың пайда болу уақытына, оның ауырлығына, оның жүру ерекшеліктеріне, баланың қатысу дәрежесіне ерекше назар аудару керек.

Екінші және төртінші деңгейде баланың психологиялық әл-ауқатын бағалау кезінде психологиялық әдістерді қолдану арқылы алынған объективті көрсеткіштер мүмкіндігінше баланың өзіне, оның өзіне деген қанағаттану дәрежесін көрсететін субъективті бағалаулармен толықтырылуы керек.

Төрт деңгейдің әрқайсысының сапалық және сандық бағалауы одан әрі психологиялық салауаттылық деңгейін интегралды бағалауға біріктіріледі, оның негізінде балалардың әрқайсысын үш топтың біріне жатқызуға болады. «Психологиялық қауіпсіз балалар» тобы психикалық және психологиялық денсаулық бұзылыстарының, психосоматикалық проблемалардың болмауымен сипатталады. Олар «психологиялық жастың» барлық қажетті құрамдастарының уақтылы қалыптасуымен жас дамуының алдыңғы кезеңдерінің қолайлы өтуімен, әлеуметтік бейімделудің жеткілікті дәрежесімен, эмоционалдық реакцияда байқалатын бұзылулардың болмауымен, адекватты және жеткілікті жоғары өзін-өзі ұстауымен сипатталады.

«Қолайсыз балалар» тобына психикалық бұзылулардың қандай да бір түрі бар белгілері түріндегі «психикалық денсаулығы» деңгейінде бұзылыстары бар немесе аурулары болмаса, олармен бірге тұрақты психосоматикалық бұзылыстарды көрсететін кәмелетке толмағандар кіреді.

Жоғарыда аталған екі топқа қосымша «тәуекел тобын» бөліп көрсету ұсынылады, бұл арқылы біз психикалық ауруға шалдығу қаупі жоғары кәмелетке толмағандар тобын айтамыз, оларда әртүрлі сипаттағы қауіп факторларының болуымен анықталады. Бұл топтағы балалар тұрақты психикалық және психосоматикалық бұзылулар болмаған кезде қолайсыз психологиялық анамнезімен, әлеуметтік бейімделудегі қиындықтармен, өзін-өзі бағалаудың бұзылуымен, эмоционалдық

саладағы психологиялық жайсыздық күйімен, сондай-ақ басқа да проблемалармен ерекшеленеді. Сонымен қатар, оларда сыртқы ортаның өздеріне қоятын талаптары мен интеллектуалды даму деңгейі мен дененің физикалық мүмкіндіктері арасындағы сәйкессіздік бар, бұл дененің психосоматикалық күйінің бұзылуында көрінеді.

Осылайша, ата-анасының ажырасуын бастан өткерген кәмелетке толмағандарға психологиялық көмек көрсетудің тиімді жүйесін әзірлеу алдын ала кезең ретінде осындай балалар мен жасөспірімдердің психикалық-психологиялық жай-күйін кешенді бағалау жүйесін құруды, одан әрі психикалық бұзылулардың әртүрлі формаларының пайда болуына және дамуына, сондай-ақ психологиялық күйзелістің көріністеріне ықпал ететін жеке факторларды және олардың комбинацияларын бөліп көрсететін осындай бағалау критерийлерін әзірлеу.

Ата-анасының ажырасу жағдайындағы кәмелетке толмағандардың психологиялық жай-күйінің жоғарыда аталған құрылымдық деңгейлері оларды одан әрі зерттеуді, параметрлер жүйесін бөлуді, сондай-ақ оларды бағалаудың барабар әдістемелік құралдарын таңдауды талап етеді. Ұсынылған үлгіні балалардың жас дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі психологиялық әл-ауқатының деңгейін бағалауға қатысты бейімдеу кезек күттірмейтін міндеттердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: дис ... канд. психол. наук. Томск, 2002. 24 с.
2. Дубовик Ю.Б. Психологическое благополучие в пожилом и старческом возрасте: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2012. 24 с.
3. Захаров С.В. Куда движется супружество в России [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. 2014. № 545–546. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0545/tema04.php>
4. Идобаева О.А. Психолого-педагогическая модель формирования психологического благополучия личности: дисс ... докт. психол. наук. М., 2013. 389 с.
5. Население России. 2010–2011: восемнадцатый-девятнадцатый ежегодный демографический доклад / Отв. ред. А.Г. Вишневский. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. 530 с.
6. Сафуанов Ф.С., Харитоновна Н.К., Русаковская О.А. Психолого-психиатрическая экспертиза по судебным спорам между родителями о воспитании и месте жительства ребенка. М.: Генезис, 2011. 192 с.
7. Слободчиков В.И., Шувалов А.В. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей // Вопросы психологии. 2000. № 4. С. 91–105.
8. Терехина С.А. Семейный контекст делинквентного поведения девочек-подростков // Российский психиатрический журнал. 2006. № 3. С.70-73.
9. Терехина С.А., Ошевский Д.С. Экспериментально-психологические методы обследования несовершеннолетних при производстве судебной экспертизы по гражданским делам о защите интересов ребенка // Психическое здоровье. 2012. № 11(78). С. 10-19.
10. Фесенко П.П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности. дис ... канд. психол. наук. М., 2005. 206 с.
11. Чурилова Е.В., Гутина Д.Д. Развод родителей: причины, влияние на ребенка и на взаимоотношения родителей и детей: теоретический обзор [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. 2014. № 615–616. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2014/0615/analit03.php>
12. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) // Психологическая диагностика. 2005. №3. С. 95–129.
13. Шувалов А.В. Интерсубъективные условия психологического здоровья детей: автореф. дисс ... канд. психол. наук. М., 2000. 26 с.
14. Bradburn N.M. The Structure of Psychological well-being. Chicago: Aldine Pub. Co., 1969. P. 320.
15. Deci E.L., Ryan R.M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychology. 2000, Vol. 55. P. 68–78.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ

Психология, 4 курс Қарынтаева Э.А.

Ғылыми жетекші: психол.ғ.к., аға оқытушы Садыкова Н. М.

Аннотация. Бұл мақала студенттердің отбасы мен некеге психологиялық дайындық мәселесін қозғайды. Қазіргі қоғамда отбасылық тәрбие дағдарысы орын алуда. Неке мен отбасылық қатынастарға дайындық құрылымдық күрделілігімен ерекшеленетіні атап өтілген. Жастардың некеге дейінгі өзара-қатынасы жастардың отбасы өміріне бейімделуінің ерлі-зайыптылардың жұбайынан деген күтулері ойынан шықпай, некемен қанағатсызданулар туындап отыр. Мақалада отбасының бақытты және сәтті болуы жастардың олардың некеге дейінгі қатынасының беріктігіне, үйлесімділігіне, көрген тәрбиелеріне, олардың бір-бірлерін табиғи күйінде қабылдап, туындаған мәселені бірлесе отырып шешуіне, қолдау көрсетіп түсінуіне байланысты. оны қалыптастыруға әсер ететін факторлар қарастырылған.

Кілтті сөздер: неке және отбасы; жастардың некеге дейінгі өзара қатынасы, студенттердің отбасы, өмірге психологиялық дайындығы.

Отбасы әрқашан адам өмірінің құндылықтарының ішіндегі ең маңызды орындардың бірін иеленді. Өйткені барлық адамдар өмірінің әртүрлі кезеңдерінде белгілі-бір отбасымен байланысты, бұл осы өмірдің табиғи бөлігі, ал отбасының дамуы мен оның функцияларының өзгеруі адамдардың оған деген құндылық қатынасын біртіндеп өзгертеді. Сондықтан, студенттік жылдары жастар көбінесе некеге тұруға, отбасын құруға, ересектердің тәуелсіз өмірін жоспарлауға қашан дайын болатындығы туралы ойлайды.

Отбасылық қатынастар, студенттердің отбасына, некеге және некеге дейінгі қатынастарға дайындығын қалыптастыру мәселелері В. В. Чечет, Н.И. Олифинович, Ю. Г. Коляго, В. В. Мартынова, А. Н. Ходосок және басқа ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Олардың барлығы отбасын адам өмірінің маңызды бөлігі ретінде қарастырды, ол оны тұлға ретінде қалыптастырады, оның идеялары мен өмір құндылықтарын қалыптастырады. Отбасы мен некеге деген қызығушылықтың артуы бірқатар себептерге байланысты. Қазіргі уақытта некелердің үштен бірі ажырасумен аяқталады. Некені нығайту және халықтың неке құрылымын жақсарту мәселесі туу проблемасына байланысты маңызды әлеуметтік мәнге ие болады. Соған байланысты, мұндай мәселелерді шешу отбасылық қатынастардың механизмдерін жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Отбасы мен некеге дайындық мәселесі қазіргі қоғамының өте өзекті мәселесі болып табылады, өйткені неке институты бірқатар маңызды өзгерістерге ұшырады. Бұған саяси және әлеуметтік өзгерістер, өмірлік құндылықтарды қайта бағалау және адамдардың санасында жаңа стереотиптердің қалыптасуы себеп болып отыр.

Көп жағдайда неке институтына деген көзқарастың өзгеруінің себебі ретінде психологиялық жетілмегендік немесе жеке тұлғаның отбасын құруға дайын еместігі қарастырылады.

Некеге психологиялық дайындықты түсіну үшін жалпы психологиялық дайындық ұғымын қарастырған жөн. Психологиялық дайындық ұғымы адамның жетілуі, оның белгілі бір мінез-құлық түріне қабілеттілігі ретінде қарастырылады.

Профессор Г. Крагидің еңбектерінде «дайындық» ұғымы толық ашылды, ол дайындықты жеке адамның өміріндегі уақыттың сәті ретінде, ол қол жеткізген жетілу деңгейі оған белгілі бір тәжірибеден пайда алуға мүмкіндік береді деп қарастырды.

Психологиялық әдебиеттерде некеге дайындық мәселесі әртүрлі деңгейлерде қарастырылады: тұлғалық, іс-әрекеттік және тұлғалық-іс-әрекеттік т.б.

Ғалымдар некеге дайындықтың негізгі көрсеткіштері ретінде: жалпы дайындық (ұзақ мерзімді) және психологиялық дайындық деп қарастырады.

Кейбір жіктеулерде некеге дайындықтың басқа детерминанттары қарастырылады: психологиялық, ғылыми-теориялық, практикалық, психофизиологиялық дайындық (Р.С. Сафин), алдын-ала және ситуациялық дайындық (М. Л. Дяченко, Л. А. Кандыбович), практикалық (Ю. И. Васильев, Б. Ф. Райский), жалпы және арнайы некеге дайын болу (Б. Г. Ананьев). Алайда, көптеген теорияларға қарамастан, неке туралы зерттеулердің көпшілігі неке-отбасылық қатынастарға дайындық-бұл отбасылық тәрбиенің, психологиялық дайындықтың және жеке тұлғаны психологиялық жұмылдырудың нәтижесі екенін атап көрсетеді.

Психологиялық әдебиеттерде неке мен отбасылық қатынастарға дайындық құрылымдық күрделілігімен ерекшеленетіні атап өтілген. Некеге дайындықты жиі анықтайтындар-бұл тұлғаның келесі компоненттері: когнитивті, эмоционалды, бағалау-ерік-жігер және белсенділік.

Когнитивті компонент жеке тұлғаны қазіргі ғылыми деңгейде әлеуметтік-философиялық

деңгейде игеруді қарастырады, психологиялық -педагогикалық, құқықтық, психосексуалдық білім және оңтайлы неке-отбасы қатынастарын құру ерекшеліктері мен шарттары және олардың шығармашылық даму қабілеттері туралы идеялар.

Тұлғаның дүниетанымдық жүйесінің қалыптасуы құндылықтарды, жоғары деңгейдегі ынталандыруды, өзін-өзі тануға деген қызығушылықты, эмпирикалық факторларды ғылыми жалпылау қабілетін, отбасының өмірлік циклінің құбылыстары мен оқиғаларын терең мағыналы түсіну мен түсіндіруді, олардағы қозғаушы қайшылықтар мен оларды шешу жолдарын ашуды, сондай-ақ таным процесін ұйымдастыруды қамтиды.

Некеге және отбасына жеке дайындықтың эмоционалды компоненті мыналарды қамтиды: адамзат тарихына, елге, халыққа, отбасына деген қызығушылық, отбасылық құндылықтардың бірегейлігі туралы жетілген түсінік, адамгершілік қатынастардың күрделілігі мен мәнін түсіну, отбасы мүшелерімен қарым-қатынаста жоғары адамгершілік сезімдер мен қатынастарды дамыту, неке-отбасы қатынастарының субъектісі ретінде өзіне деген оң көзқарас.

Бағалау-ерік компоненті болашақ неке-отбасы қатынастарының психикалық модельдерін құру және олардағы шығармашылық орнын анықтау қабілетін дамытуды білдіреді. Жеке адамдар өздерінің өмір сүру кеңістігін ұйымдастыруды білуі керек, тұлғааралық қақтығыстардың оң шешімін көруі керек, олардың іс-әрекеттерінің әлеуметтік салдарын болжау және барабар бағалау қабілетін дамытуы керек, өзін-өзі шектеу қажеттілігін түсінуі керек, мінез-құлықты ішкі реттеуге ұмтылуы керек.

Жеке тұлғаның неке-отбасылық дайындығының белсенді компоненті адамның ең жоғары құндылығы ретінде белсенділікті, іс-әрекетті, шығармашылықты түсінуді білдіреді. Өзара әрекеттесудің осы жазықтығында жеке тұлға идеалдан неке-отбасылық өзара әрекеттесудің практикалық жоспарына еркін ауысып, некедегі рухани және физикалық қатынастардың үйлесімділігіне қол жеткізуі керек, көмек, сүйіспеншілік, басқа адамды қорғау, серіктестіктегі, әке болудағы деструктивті процестерге қарсы тұру сияқты нақты қатынастар құра білуі керек.

Жоғарыда аталған компоненттердің өзара әрекеттесуі психологиялық жетілуді және неке қатынастарына психологиялық дайындықты көрсетеді

Отбасын құруға дайын болу-бұл бірқатар дәйекті кезеңдерден тұратын жеке тұлғаның өзін-өзі тануының өзгеруі. Бастапқы кезең-адамның өзін-өзі анықтауы.

Әрі қарай, неке-отбасылық қатынастардың идеалды моделі өзара әрекеттесудің нақты моделінде жүзеге асырылады. Қорытынды буын өзін-өзі растау және серіктестікте, некеде, әке болуда өзін-өзі жүзеге асыру нәтижесіне және (немесе) процесіне субъективті қанағаттануға қол жеткізу болып табылады. Белгілі психолог А. Адлер бұл жеке тұлғаның дамуында және некені ұйымдастыруда жетекші орын алатын некеге психологиялық дайындық екенін атап өтті.

Некеге тұру туралы шешім қабылдауда өзекті болып табылатын құндылық-мотивациялық механизмдердің ішінде ғалымдар (С.Занюк, М. А. Чумакова және т. б.) мыналарды анықтайды: дүниетаным, қажеттіліктер, мотивтер, идеалдар, мағына, құндылықтар, сенімдер, принциптер мен мүдделер адамның.

Ғалымдар эмоционалды механизмдерге (К.Е. Изард, С. Костюк және т. б.) өзекті эмоциялар, сезімдер, әсерлер, тілектер мен сенімдер жатқызады. Эмоциялар инстинкттермен, қажеттіліктермен, мотивтермен байланысты психикалық процестер мен күйлердің ерекше класы ретінде анықталады, олар тікелей тәжірибе түрінде көрінеді (қанағаттану, қуаныш, қорқыныш және т.б.) және адамға әсер ететін құбылыстар мен жағдайлардың оның өмірін жүзеге асыру үшін маңыздылығы.

Өзекті интеллектуалды механизмдер ретінде ғалымдар (Г.О. Балл, О. К. Тихомирова, В. М. Чернобровк қою және т. б.) проблематизацияны (адамның проблеманы табу және қою қабілеті), мақсат қоюды, гипотезаларды тұжырымдауды, дәлелдеуді, таңдауды, антиципация мен интуицияны ажыратады.

Ғалымдар (Л.С. Выготский, Г. С. Костюк, О. Р. Лурия және т. б.) белгілі бір қасиеттердің болуы немесе дамуы жағдайында жеке тұлғаның ерік-жігерін қамтиды.

Өмірлік серіктесті таңдау туралы өмірлік маңызды шешім қабылдау процесінде сезімдер, эмоциялар (махаббат, құмарлық, артықшылықтар) бірінші орынға шығады, яғни некеге дейінгі кезеңде эмоционалды механизмдер (эмоциялар, сезімдер, аффекттер, тілектер мен сенімдер және т.б.) өзекті болады. Әрі қарай-қалған психикалық процестер белсендіріледі.

Некеге дайын болу адамның эмоционалды саласымен тікелей байланысты. Отбасын құрудың ең көп ынталандыратын факторлары:

- махаббат;

- балалы болуға деген ұмтылыс;
- мүдделер, көзқарастар қызығушылығы;
- тұтынушылық, экономикалық факторлар;
- серіктесті психологиялық қолдау;
- жақын қарым-қатынас және өзара түсіністік;
- бірлескен бос уақыт;
- жеке бақытқа ұмтылу;
- қажеттілікті сезіну, жалғыздықтан қашу;
- әлеуметтік нормативтер мен дәстүрлердің қысымы;
- мәжбүрлі жағдайлар.

Алайда, бұрын айтылғандай, жас ұрпақ төмен қалыптасқан мотивациямен және отбасын құруға деген ұмтылысымен, сондай-ақ отбасылық қатынастарды дамытуға психологиялық дайындығымен ерекшеленеді.

Көптеген психологтар отбасылық қатынастарды дамыту және отбасын құруға бағытталған дұрыс мотивацияны қалыптастыру мәселелерімен айналысты. Бұл бағыттағы ең толық және қызықты жұмыстардың бірі И. В. Гребенниковтың жұмысы.

И. В. Гребенников жас ұрпақты отбасылық өмірге дайындау келесі аспектілерді қамтуы керек деп санайды:

1. Әлеуметтік аспект - мемлекеттің неке-отбасы қатынастары және демография саласындағы саясатын белгілейтін, сондай-ақ отбасының мақсаты, отбасылық құндылықтары, отбасы мен ата-ананың әлеуметтік рөлі туралы деректері бар.

2. Моральдық-этикалық аспект - ата-аналардың жеке адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуді қамтиды:

- басқа жыныстағы адамдарға мейірімді қарым - қатынас;
- анаға, әкеге, үлкендерге және кішілерге құрмет;
- балаларды тәрбиелеу қажеттілігі;
- жауапкершілік;
- адалдық;
- сәйкестік;
- басқа адамдар алдындағы борыш сезімі;
- интимдік сезім мәдениеті.

3. Неке және отбасы туралы заңнаманың негіздерімен; отбасы құқығының ережелерімен, ерлі-зайыптылардың бір-біріне, балаларға, қоғамға қатысты міндеттерімен танысуға бағытталған құқықтық аспект.

4. Психологиялық аспект, соның арқасында неке мен отбасылық өмірдің психологиялық негіздері туралы түсінік қалыптасады, сонымен қатар қарым-қатынас дағдыларын меңгереді.

5. Ерлер мен әйелдер организмдерінің физиологиялық ерекшеліктерін; жыныстық өмірдің ерекшеліктерін, жеке гигиена мәселелерін және басқа аспектілерді білуді қамтитын физиологиялық-гигиеналық аспект.

6. Балаларды тәрбиелеудегі отбасының рөлі, оның педагогикалық әлеуеті, отбасылық тәрбиенің ерекшелігі, әке мен ананың тәрбиелік функциялары, ата-аналардың педагогикалық мәдениетін арттыру жолдары туралы идеяларды қалыптастыратын педагогикалық аспект.

7. Шаруашылық-экономикалық аспект, өйткені отбасылық қатынастардың арқасында отбасы бюджеті, өмір мәдениеті, үй шаруашылығын жүргізу қабілеті туралы білім қалыптасады.

Отбасылық қатынастарды қалыптастыру процесі туралы осындай жұмысты психолог В. А. Сысенко да жүргізді. Нәтижесінде отбасылық өмірге дайындық бойынша келесі бағыттар қалыптасты:

- моральдық (некенің, балалардың және т. б. құндылығын түсіну);
- психологиялық (ерлі – зайыптылық өмірде қажетті психологиялық білімнің жиынтығы);
- педагогикалық (балаларды тәрбиелеу дағдылары мен қабілеттері);
- санитарлық-гигиеналық (неке және тұрмыстық гигиена);
- экономикалық және шаруашылық-тұрмыстық.

Танымал психологтар (И.Ф.Дементьева, В.Е.Каган, С.В.Ковалев, Д.В.Колесов, И.С.Кон, Н.Б.Сельверова, В.А.Сысенко) некеге дайындық жүйесінде жыныстық тәрбиеге ерекше рөл береді.

Жастардың некеге дейінгі өзара-қатынасы жастардың отбасы өміріне бейімделуінің ерлі-зайыптылардың жұбайынан деген күтулері ойынан шықпай, некемен қанағатсызданулар туындап,

арадағы қарым-қатынас байланысына нұқсан келеді. Болашақта отбасының бақытты және сәтті болуы жастардың олардың некеге дейінгі қатынасының беріктігіне, үйлесімділігіне, көрген тәрбиелеріне, олардың бір-бірлерін табиғи күйінде қабылдап, туындаған мәселені бірлесе отырып шешуіне, қолдау көрсетіп түсінуіне байланысты.

Неке мен отбасылық қатынастарға дайындық жастардың некеге дейінгі өзара-қатынасында алғашқы тұрақтандыру процесінде басталады. Яғни некенің алғашқы кезеңі отбасылық интеграциямен және бейімделумен сипатталады. Жастардың қарым-қатынаста бір-біріне бейімделуі - бұл олардың ортақ икемделуінің кезектестік процесі. Жастардың некеге дейінгі өзара-қатынасы - бұл ең біріншіден, олардың тұлғалық мінез-құлық реакцияларының, өзара талап, күту, ортақ мақсатпен сәйкес келуіне біршама деңгейде тәуелді болады.

Жастарды некеге, болашақ отбасылық өмірге дайындау - өсіп келе жатқан ұрпақ тәрбиелеудің жалпы жүйесінің ажырамас бір бөлігі болып табылады. Осыған дейін ғана жас жігітті нақты бір жасқа келгенде ол толығымен отбасы құруға дайын деген ой қалыптасқан болатын. Алайда отбасы қоғамдық қатынастардың мәдени-тарихи динамикасымен өзгеруімен шарттануы өсіп келе жатқан ұрпақтың отбасы өміріне арнайы дайындау мәселесін көрсетеді. Көптеген әлеуметтік, педагогикалық, мәдени-тарихи зерттеулер көрсеткендей, жігіттер мен қыздардың некеге тұру мен отбасы құруға дайындау психологиялық жұмыстың мақсаты болуы керектігін айтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андреева, Т. В. Семейная психология: Учеб. Пособие [Текст] / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Дружинин, В. Н. Психология семьи. [Текст] / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2008. – 176 с.
3. Гребенников, И. В. Основы семейной жизни : учебное пособие для студентов педагогических институтов / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
4. Олифинович, Н. И. Формирование готовности студенческой молодежи к семейной жизни : учеб.-метод. пособие / Н. И. Олифинович – Минск : БГПУ, 2008. – 175 с
5. Волков, Б. С. Методология и методы психологического исследования [Текст] : учеб. пособие для вузов / Б. С. Волков, Н. В. Волкова, А. В. Губанов – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. проект ; Фонд "Мир", 2009. – 352 с.
6. Шнейдер, Л. Б. Семейная психология [Текст] : учеб. пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер – М. : Акад. проект; Екатеринбург: Деловая кн., 2005. – 768 с.

ВЛИЯНИЕ СТРАХА ЗА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ БУДУЩЕЕ НА СОСТОЯНИЕ СТУДЕНТОВ

Психология, 2 курс Мадиева С.А.

Научный руководитель: к. психол. н., профессор Кабакова М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматривается проблема страха студентов относительно их профессионального будущего, поскольку этот вид страха часто встречается у студенческой молодежи и исследуется то, насколько он влияет на эмоциональное и физическое самочувствие студентов. Было выдвинуто предположение о том, что большое количество студентов будут иметь неопределенный образ своего профессионального будущего, также то, что страх будущего будет влиять на большее количество студентов без плана, по сравнению со студентами, у которых план есть. В исследовании приняли участие студенты в возрасте от 16 до 24 лет. Методом исследования послужил специально составленная анкета, и для сравнения результатов использовался статистический критерий ϕ^* -Фишера. В результате выявилось, что большое количество студентов имеет определенный четкий план на будущее и что чувство страха одинаково негативно влияет на эмоциональное состояние двух групп студентов, но на физическое состояние страх будущего оказывает не такое сильное влияние.

Ключевые слова: студенты, страх, будущее, профессиональное будущее.

Введение. Все студенты, поступая в университет и выбирая свою профессию делают большой и ответственный шаг к построению своего светлого будущего. И конечно же, многих студентов

беспокоят мысли и вопросы о том, насколько будет успешным их будущее, смогут ли они пробиться в карьере и достичь больших высот, окажется ли профессиональная деятельность плодотворной, найдется ли место работы по профессии. Эти тревожные мысли нередко трансформируются в сам страх профессиональной компетентности в будущем, в условиях неопределенности своего будущего, студенты начинают переживать и бояться за успешность своего будущего. У некоторых студентов уже при поступлении в университет или во время обучения появляется определенный план на будущее, рассмотренный на несколько лет вперед, что может уменьшать вероятность возникновения страха относительно будущего, но все же, могут появляться и тревожные мысли по поводу невозможности реализовать план, и эти страхи часто составляют большую часть страхов студентов, наряду с социальными страхами, учебными страхами и экзистенциальными страхами [1; 2].

Страх, вне зависимости от его вида, от причины возникновения, напрямую влияет на людей, на их эмоциональное и физическое состояние.

С точки зрения психологии, страх считается отрицательной эмоцией. Во время возникновения страха в нашем теле происходит много изменений. Гипоталамус, посылает импульс надпочечникам, чтобы они высвободили гормоны стресса — адреналин и кортизол, вызывая реакцию борьбы или бегства, секреция этих гормонов резко увеличивается при боли, стрессе, пограничных ситуациях, опасностях. Эти гормоны учащают наше сердцебиение и заставляют кровь приливаться к тем областям и органам, которые в ней больше всего нуждаются в чрезвычайных ситуациях, как например к мышцам, что приводит к ускорению мгновенных рефлексов. Гормоны стресса также влияют на дыхательную и сердечно-сосудистую системы, мы начинаем дышать быстрее, чтобы также быстрее распределять по телу богатую кислородом кровь. Сердце также начинает работать быстрее, гормоны заставляют наши кровеносные сосуды сужаться и направлять больше кислорода в мышцы, чтобы было больше сил. Все эти реакции организма также имеют и негативные последствия: дрожь в теле, жажда, общее истощение организма. Чем чаще люди испытывают страх, тревоги и стресс, тем вероятнее подавление иммунной системы, что, как следствие, приводит к различным болезням [3].

Наряду с физиологической реакцией, вполне возможно, что человек может испытывать и психологические реакции. Острый стресс и страх имеют тенденцию увеличивать интенсивность гнева, что может привести к тому, что в голове у человека станет пусто, что сделает практически невозможным ясно мыслить и решать, что делать дальше. Может возникнуть несколько психологических реакций: тревога, смещение фокуса, всплески внимания. Страх также ограничивает свободу человека, делает его пассивным, искажает и сужает восприятие происходящего. И если такой страх возникает снова и снова, если человек постоянно переживает тревожные реакции и стресс, то жить полноценной жизнью становится невозможно. Необоснованный страх может наносить абсолютный вред, становясь серьезной психологической помехой в жизни: в исследовании, в котором изучались области мозга, подверженные хроническому страху, тревоге и стрессу, появилась информация о том, что необоснованный и частый страх, тревога и стресс могут приводить к дегенерации и нарушению функционирования гиппокампа и префронтальной коры головного мозга, последствием которого может быть повышенный риск развития нервно-психических расстройств, включая депрессию и деменцию [4].

Цель, метод и выборка. Целью исследования было изучение влияния страха относительно профессионального будущего студентов на их эмоциональное и физическое самочувствие. Было выдвинуто предположение о том, что большое количество студентов будут иметь неопределенный образ своего профессионального будущего, что будет сказываться на их эмоциональном состоянии и физическом самочувствии. Также было выдвинуто предположение о том, что страх будущего будет влиять на большее количество студентов без плана, по сравнению со студентами, у которых он есть.

Всего в исследовании приняло участие 73 студента (57 девушек, 16 юношей), в возрасте от 16 до 18 лет (52 человека), от 19 до 21 лет (20 человек) и от 22 до 24 лет (1 человек). Выборку в большинстве составили студенты, обучающиеся на первом и втором курсах университетов.

Исследование было проведено методом анкетирования в онлайн формате, с помощью специально составленной анкеты в Google forms. Для сравнения результатов использовался статистический критерий ϕ^* - Фишера.

Результаты исследования и их обсуждение. В анкету были включены вопросы, касающиеся специальностей студентов, планов на будущее относительно их специальностей, страхов, связанные с будущим и их влиянием на студентов. Отвечая на вопрос о том, планируют ли студенты в будущем

работать по получаемой нынеспécialности, 65,8%, больше половины опрошенных (48 человек) ответили положительно, собираясь в дальнейшем работать по специальности, на которой обучаются. 28,8% студентов (21 человек) выразили неопределенность, указывая на затруднение отвечать и всего 5,5% (4 человека) не собираются в будущем работать по своей специальности.

На вопрос о том, как часто студенты задумываются о будущем 67% (49 человек) ответили, что очень часто, 29% (21 человек) ответили нечасто и 4% (3 человек) ответили, что не задумываются вообще.

Был вопрос касательно плана на будущее, ответы на который оказались примерноравными, 51% студентов (37 человек) ответили, что у них нет плана на будущее и 49% (36 человек) ответили, что у них уже разработан план на будущее. Предположение о том, что большое количество студентов будут иметь неопределенный образ будущего не нашло подтверждения, достаточно большое количество студентов имеют план на будущее и четкий образ своего будущего.

Далее вопросы анкеты были поделены на 2 группы, первую группу представляют студенты, имеющие планы на будущее, вторую группу представляют студенты, у которых нет планов.

У 56% опрошенных (20 человек) имеющих план на будущее, он распланирован на 1-4 года, у 31% опрошенных (11 человек) план распланирован на 5 лет, у 8% (3 человек) он распланирован дольше 10 лет и у 6% (2 человек) ровно на 10 лет.

На вопрос о том, уверены ли студенты в своем плане, большинство 61% (22 человека) ответили - частично, 31% (11 человек) ответили, что они уверены в своем плане и всего 8% (3 человек) ответили, что они недостаточно уверены в своем плане.

Этой группе опрошенных задавался вопрос о допущении мысли о вероятности провала плана и влиянии этого допущения на эмоциональное состояние студентов. 75% (27 человек) ответили, что такая мысль влияет на их эмоциональное состояние и 25% (9 человек) ответили, что это никак не влияет на них.

Второй группе опрошенных задавался вопрос о причине отсутствия плана, 57% (21 человек) ответили, что они неопределенны в своем будущем, 30% (11 человек) ответили, что предпочитают жить настоящим и не задумываться о будущем. 8% (3 человек) указали другую причину и 5% (2 человек) же высказали затруднение в ответе.

На вопрос о том, есть ли у студентов страх за профессиональное будущее 76% (28 человек) ответили - да и 24% (9 человек) ответили, что такого страха не чувствуют. Точно такое же количество опрошенных ответило и на вопрос о том, влияет ли этот страх на их эмоциональное состояние.

Далее для сравнения ответов двух групп на вопрос о том, влияет ли страх на их эмоциональное состояние рассмотрим результаты статистической обработки данных, полученных с помощью критерия Фишера, была построена ось значимости. См. рис. 1

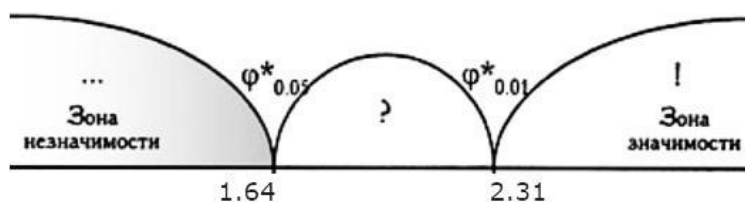

Рис. 1 – Ось значимости влияния страха на эмоциональное состояние

Полученное эмпирическое значение находится в зоне незначимости ($\varphi^*_{\text{эмп}} = 0.073$). H_0 принимается, H_1 отвергается. Доля лиц, на эмоциональное состояние которых влияет страх будущего, в группе студентов, имеющих план будущего, не больше, чем во второй группе, у которых нет плана.

При вопросе о том, влияют ли негативные мысли и эмоции на физическое состояние, больше половины людей в первой группе, 56% опрошенных (20 человек) ответили нет и 44% (16 человек) ответили положительно, указывая на проявление учащенного сердцебиения, дрожи в теле. Отвечая на этот же вопрос, больше половины людей во второй группе студентов без плана, точнее, 51% (19 человек) ответили отрицательно и 49% (18 человек) ответили положительно. Ответы на и этот вопрос сравнивались между двумя группами с помощью критерия Фишера и построения оси значимости. См. рис. 2

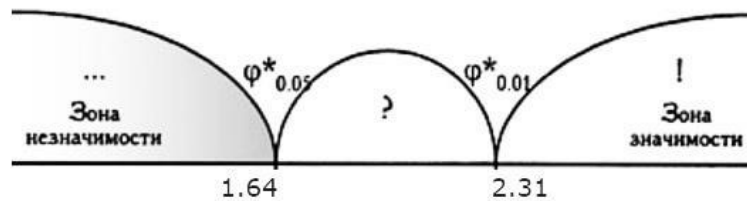

Рис. 2 – Ось значимости влияния страха на физическое состояние

Полученное эмпирическое значение находится в зоне незначимости ($\varphi^*_{\text{эмп}} = 0.359$). H_0 принимается, H_1 отвергается. Доля лиц, на физическое состояние которых влияет страх будущего, в первой группе студентов, имеющих план будущего, не больше, чем во второй группе, у которых нет плана.

Предположение о том, что страх будущего будет влиять на наибольшее количество студентов без плана, по сравнению со студентами, у которых он есть не нашло подтверждения, в обоих случаях принимается H_0 об отсутствии различий между подгруппами.

Далее две группы оценивали, насколько влияют тревожные мысли и страхи на их эмоциональное состояние. См. рис. 3, 4

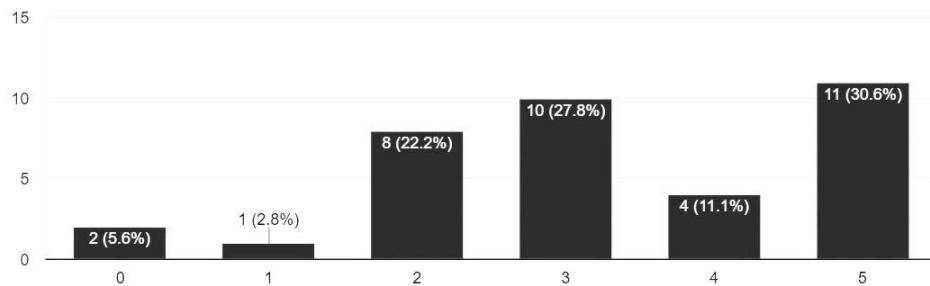

Рис. 3 – Оценка влияния страха на эмоциональное состояние 1-й группы

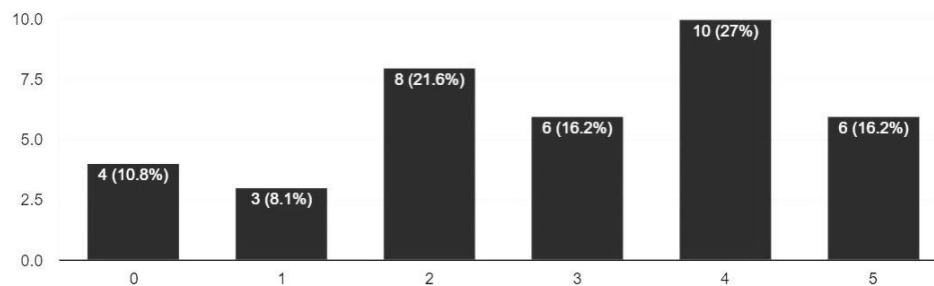

Рис. 4 – Оценка влияния страха на эмоциональное состояние 2-й группы

В первой группе студентов, из 36 опрошиваемых, 11 человек оценили это влияние на 5 баллов, 10 опрошенных оценили на 3 балла, 8 опрошенных оценили влияние на 2 балла, 4 человека оценило влияние на 4 балла, 2 оценили на 0 и один опрошиваемый оценил влияние в 1 балл.

Во второй группе при оценке влияния страха на их эмоциональное состояние, 10 человек оценило его на 4 балла, 8 человек оценило на 2 балла, 6 человек оценило на 5, также 6 человек оценило на 3 балла, 4 человека оценило на 0 и 3 человека оценило на 1 балл.

Можно сделать вывод, что страх относительно будущего достаточно сильно влияет на эмоциональное состояние студентов, в пределах от 3 до 5 баллов.

Также студенты оценивали, насколько страх влияет на их физическое состояние, вызывая учащенное сердцебиение и дыхание, дрожь в теле и различные другие реакции организма. См. рис. 5, 6

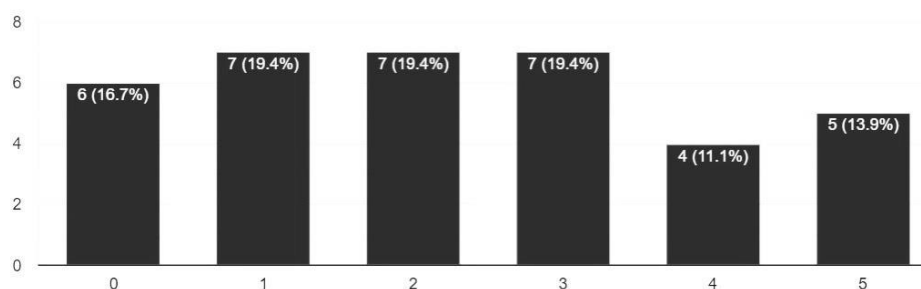

Рис. 5 – Оценка влияния страха на физическое состояние 1-й группы

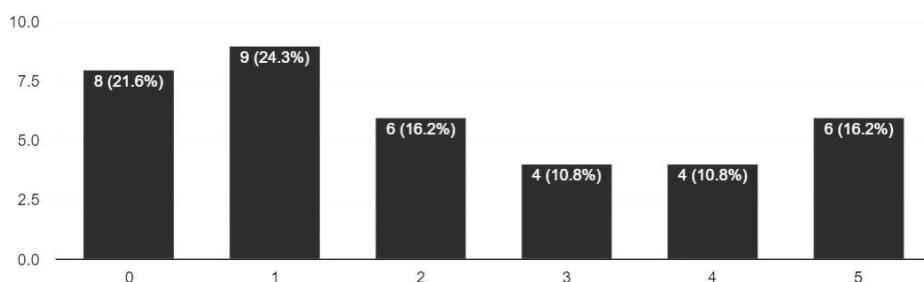

Рис. 6 – Оценка влияния страха на физическое состояние 2-й группы

Оценивая влияние, 7 опрошиваемых из первой группы оценили влияние на 1 балл, также 7 оценили на 2 и такое же количество оценило на 3 балла, 6 опрошиваемых оценили на 0 балла, 5 – на 5 баллов и 4 человека на 4 балла.

В то время как во второй группе, 9 людей оценило влияние страха на их физическое состояние в 1 балл, 8 из опрошиваемых оценили на 0, 6 – на 2 балла и также 6 – на 5 баллов, 4 человека оценило влияние в 3 балла и такое же количество оценило на 4 балла.

Это показывает, что по сравнению с влиянием на эмоциональное состояние, влияние на физическое состояние оценивалось относительно слабо, в пределах от 0 до 2 баллов, обе группы студентов ощущают влияние страха на эмоциональное состояние сильнее.

Заключение. Студенты часто думают о своем будущем и, в связи с этим многие уже составили для себя план на будущее, но они, также, как и студенты, не имеющие определенного плана на будущее, могут испытывать чувство страха в связи с появлениями мыслей о вероятности провала плана. Чувство страха одинаково негативно влияет на эмоциональное состояние двух групп студентов, заставляя их часто попросту тревожиться и испытывать стресс. Касательно физического влияния, страх также одинаково слабо влияет на две группы студентов, не вызывая определенных реакций организма при тревожных мыслях, студенты в частности не испытывают никаких физических недомоганий.

Список литературы

1. Кузнецов, М. А. Виды студенческих страхов и особенности их динамики // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія, Вип. 49. — Х.: ХНПУ, 2014. — С. 58-68.
2. Валиуллина М.Е., Габдрахманова Д.В. Студенческие страхи в контексте учебного процесса на примере студентов второго курса института психологии и образования Казанского федерального университета // Психология психических состояний. Сборник статей студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. Том 13. Под редакцией. А.В. Чернова, М.Г. Юсупова. Казань, 2019. — С. 332-338. -
3. MiaBelleFrothingham. Fight, Flight, Freeze, or Fawn: What This Response Means// Simply Psychology – 2021 – URL: <https://simplypsychology.org/fight-flight-freeze-fawn.html> (дата обращения 12.03.2023)
4. Baycrest Centre for Geriatric Care. Chronic stress, anxiety can damage the brain, increase risk of major psychiatric disorders. // ScienceDaily – 21 January 2016. – URL: <https://www.sciencedaily.com/releases/2016/01/160121121818.htm> (дата обращения 12.03.2023)

ТӘУЕЛДІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФЕНОМЕНІ

Психология, 4 курс Макаримова Н.Т.

Ғылыми жетекші: пед.ғ.к., доцент Қасен Г.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация. Бұл мақалада тәуелді мінез-құлық проблемасы, оның жеке тұлға үшін зияндығы қарастырылған. Тәуелділік – бұл басқа адамның өміріне терең сіңумен және толық араласуымен сипатталатын қарым-қатынастың патологиялық түрі деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: тәуелділік, тәуелді адам, мінез-құлық, психологиялық автономия.

Өмірлері басқа адамның мінез-құлқына, тәуелділігіне және қалауына бағынатын адамдардың көп саны бар. Ал егер олар өздерін бақытсыз сезінбесе, бәрі жақсы болар еді. Олардың өмірі, құндылықтары, қажеттіліктері мен мүдделері тек жақын адамын қалай түзетуге, оның мінез-құлқын қалай басқаруға бағытталады. Олар мұндай қарым-қатынастардан зардап шегеді және зардап шегеді, бірақ ештеңе өзгермейді. Мұндай қайғылы жағдай әрқашан олар түсінбес бұрын келеді.

Психологиядағы тәуелділікті зерттеу саласында өте күрделі жағдай қалыптасты. Бір жағынан, бұл құбылысты медицина, психиатрия, психология, кеңес беру, әлеуметтік қызмет көрсету саласындағы әртүрлі кәсіп өкілдерінің сипаттауы жиі кездеседі, бұл тәуелділікті зерттеуді ерекше өзекті етеді. Екінші жағынан, қазіргі авторлар тек осындай құбылыстың бар екендігін айғақтайтын сипаттамалардан арыға бармай, бұл құбылысты психологиялық білім жүйесіндегі жаңа парадигма деп жариялауға тырысады. Ешқандай тәжірибелік зерттеулер, ешқандай эмпирикалық деректердің сипаттамасы жоқ. Тіпті мінез-құлық көріністерінің сипаттамасы мен диагностикалық критерийлер психотерапевтік тәжірибеден туындайды. Нәтижесінде, тәуелділік психологиядағы ең аз зерттелген құбылыстардың бірі болып табылады.

Тәуелділік өте көп. Бұл сіз жақын араласатын адамдарға - олардың көңіл-күйіне, мінез-құлқына, ауруына немесе денсаулығына, олардың сүйіспеншілігіне немесе жек көруіне тәуелділік. Тәуелді адам өзінің маңызды тәуелділіктен болатын қолайсыздықтар туралы азап шегуіне соншалықты сіңіп кетеді, ол тек өзіне ғана емес, маңызды басқа адамға қатысты шындықты байқамайды. Бұл жағдайдың парадоксы. Тәуелді адам оқиғаға қабілетті емес, өйткені ол өзінің тәуелділік роліндегі болмысына тым сіңіп кетеді. Оқиға басқаның жеке басын көру мен қабылдауды қамтиды. Маңызды басқаға тәуелділіктің психологиялық себептерін түсіну ғана оған нақты көмекке әкелуі мүмкін. Алайда, тәуелді адам бұған қабілетті емес. Ол тәуелді, мағыналы басқалардың мінез-құлқын өзінің жеке себептері мен ыңғайлылығы үшін басқарғысы келеді. Тәуелділер іс жүзінде тек өздері туралы ойлайды. Мүмкін, тәуелділік-бұл ішкі жағынан бір нәрсені өтеу, белгілі бір бонус немесе керісінше, жаза. Сондықтан, тәуелді адам ұзақ уақыт бойы адам төзгісіз болып көрінетін жағдайда бола алады.

«Co-dependence» (тәуелділік) құбылыс ретінде психологияда салыстырмалы түрде жақында ғана ерекшеленді. Бұл терминді қай жерде, қашан және кім алғаш рет қолданғанын ешкім білмейді. Бірақ жақын ортаның маскүнемнің, нашардың және т.б. мінез-құлқына тәуелділігінің даму идеясы мен динамикасы XIX ғасырдың аяғында байқалды. 1986 жылға дейін Америкада бірлескен тәуелді адамдарға арналған алғашқы анонимді топтар пайда болды. Ал 1990 жылы NCC (Бірлескен тәуелділік жөніндегі ұлттық кеңес) құрылды. Негізгі себептердің бірі ретінде мазасыз, тәуелді немесе мұқтаж адамдармен қарым-қатынас (жеке немесе кәсіби) көрсетілген.

"Тәуелділік, шұғыл мәселе" кітабында Роберт Сабби [1] тәуелділік туралы былай деп жазды: "адамның ұзақ уақыт бойы қысым жасайтын ережелерге – сезімдердің ашық көрінуіне, сондай-ақ жеке және тұлғааралық мәселелерді ашық талқылауға кедергі келтіретін ережелерге ұшырауынан туындайтын эмоционалды, психологиялық және мінез-құлық жағдайы". Эрни Ларсен [1], тәуелділіктің тағы бір маманы және осы саладағы ізашар, тәуелділікті былай анықтайды: "бұл мінез-құлық формаларының немесе жеңіліске ұшыраған қасиеттің мінез-құлқындағы ақаулардың үйренген жиынтығы, бұл махаббат қатынастарын бастау және оған қатысу қабілетінің төмендеуіне әкеледі". Бехтерев В.М. [1] қоршаған орта жағдайлары жеке тұлғаның дамуына айтарлықтай әсер ететінін және өмір сүрудің әртүрлі жағдайларына байланысты ондағы белгілі бір белгілерді бекітетінін және қолдайтынын атап өтті. Адамның әлеуметтену ерекшеліктерінің бірі қоғамдық тәжірибені игеріп қана қоймай, оның өзіндік құндылықтарына, көзқарастарына, бағдарларына айналуы екені белгілі.

Тәуелді адам алдында басқа адам бар екенін ұмытып, оның қуанышы мен қиыншылығын өзіндікіндей қабылдап, өзін ұмытып кеткендей басқаның қажеттіліктерін сезіне бастайды. Соның салдарынан «мен» жоғалады. Қоршаған әлем ақиқатының бұл параметрлері, ақиқат сияқты, олардың еркінен, күші мен қолжетімінен тыс, сондықтан олар үшін шынайы өмірдің суреті қазірдің өзінде бұрмаланған.

Адам бұл өмірді сүрмегендіктен өмірге деген қызығушылығын жоғалтады; ол шешім қабылдай алмайды, өйткені ол шын мәнінде не қалайтынын білмейді; егер қиындықтар көбейсе, ол шындыққа сәйкес келмейтіндік сезіміне батып кетуі мүмкін - ол өзі үшін шынайы емес өзінің тұрақты күйінің жоғары көрінісі. Бұл күйді түсіну үшін ішкі әлемді орап жатқан шындықсыздық пердесінің сыртқы әлемге таралуға бейім екенін түсіну керек. Зерттеулердің нәтижелері бойынша, тәуелділік – әр адамға дерлік белгілі бір дәрежеде немесе жасырын түрде тән және оның психологиялық жай-күйімен, әл-ауқатымен, физикалық және психологиялық денсаулығымен тығыз байланысты тұлғааралық қарым-қатынас мәселесі. Тәуелділіктен зардап шегетін адам шын мәнінде өзін және өзінің қажеттіліктерін, мақсаттарын, құндылықтарын ұмытады, тіпті оларды өзінің ішкі мүмкіндіктерімен байланыстырмайды. Нәтижесінде адамның «өзіндік қасиеті» жоғалады, яғни психологиялық денсаулықтың маңызды шарттарының бірі бұзылады.[2]

Тәуелділік феноменін зерттейтін авторлардың көпшілігі тәуелді тұлғаның басты проблемасы олардың тәуелділікті білмеуі, проблеманы өз бойында көрмейтіндігі, басқа тәуелді адамды өзінің сәтсіз өмірінің кінәсі деп санайтыны туралы қорытындыға келді. Тәуелділік жеке ауру емес, өзара әрекеттесу кезінде көрінетін және өзін-өзі жоғалтумен сипатталатын невротикалық ішкі жанжалдың бір түрі деп қорытынды жасауға болады. Тәуелді адам, бір жағынан, манипуляцияға ұшырайды, ал екінші жағынан, ол басқа адамды өзі басқаруға тырысады, содан кейін ол жүгінетін психологиялық қорғаныс туралы айту заңды болып көрінеді. Бұл жағдайда манипуляция «басқаның өте нақты әрекеттерге жасырын мотивациясы арқылы бір жақты пайдаға қол жеткізу үшін қолданылатын психологиялық әсер ету түрі» ретінде түсініледі.[3]

Тәуелді адамның психикалық өмірі жиі қиын. Қиындықтардың себебі кейіпкерлердің акцентуациялары болуы мүмкін - жеке тұлғаның жеке және психикалық ерекшеліктері. Белгілі бір акцентуациямен байланысты кейбір сипаттамалар тәуелділікті сезінуге ықпал етуі мүмкін, басқалары кедергі келтіруі мүмкін. Мінез акцентуацияларының сипаттамаларын тәуелділік деңгейімен салыстыра отырып, тұлғаның тәуелділіктен шығу процесіне оң немесе теріс әсер ететін кейбір ішкі тұлғалық жағдайларды (акцентуациялардың сипаттамаларымен байланысты) анықтауға болады. Тәуелді адамның негізгі сипаттамаларының бірі - маңызды басқа тәуелді адамның күйі туралы алаңдаушылық. Мәңгілік бақылау, манипуляция, мұқият назар аудару. Мұндай жағдайда тәуелді тұлғаның тәуелдінің күйін бір қарағанда бағалауы өте маңызды. Шын мәнінде, тәуелді адам әр уақытта өзінің бет-әлпетіне тәуелді адамның психологиялық ерекшеліктерін қайта қабылдайды.

Тәуелділік ерте балалық шақтағы маңызды даму кезеңдерінің бірі психологиялық автономияны орнату кезеңінің толық болмауынан туындаған психологиялық бұзылыс ретінде анықталады. Психологиялық автономия ата-анадан бөлек, өзінің «Менін» дамыту үшін қажет. Маргарет Малер[4] және оның авторлары (1968) кең ауқымды зерттеу жүргізді, оның нәтижелері баланың туғаннан кейінгі психологиялық бірліктен екі-үш жасында психологиялық автономияға сәтті өтуіне ықпал ететін даму процесін жақсы түсінуге көмектеседі.

Олар дамудың осы кезеңін сәтті аяқтаған адамдар бұдан былай оларды басқару үшін сырттағы адамдарға немесе заттарға тәуелді болмайтынын анықтады. Олардың бірегейлігі туралы тұтас ішкі сезімі және өздерінің «мені» және кім екендігі туралы нақты түсінік бар. Олар өздерін тұлға ретінде жоғалтудан қорықпай басқа адамдармен тығыз қарым-қатынаста бола алады. Олар өздерінің барлық қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыра алады, егер көмек қажет болса, басқаларға тікелей жүгінеді. Ақырында, олар басқалар оларды сынаған кезде өздерінің жалпы оң имиджін жоғалтпайды. Сондай-ақ М.Малер [4] бұл өмірлік маңызды кезеңнің аяқталмауы адамды өзінің барлық адами қасиеттерінің түйсіктерінің толықтығынан айыруы және қорқыныш, шынайы емес мінез-құлық пен тәуелділік басым болатын өте жабық өмір сүруге мәжбүр етуі мүмкін екенін анықтады. М.М.Решетников[5] «От, мен және супер-мен» тұратын адамның психикалық құрылымы концепциясына сүйене отырып, депрессияның терең мәнін былайша сипаттайды: «Ол құрылымды емес, формасыз, инстинкттер сферасының көрінісі екенін білеміз. , ол себеп-салдарлық байланыстарды, ұғымдарды және кеңістік пен уақытты жасамайды және оның қызметі тек бір ғана принципке – ләззатқа бағынады. Ол шындықпен тек Мен арқылы байланысады, ол оған қатысты «қабықтың» бір түрі болып табылады.

Идентификатордан (ата-ана махаббатының «катализімен») дамитын Эгоның негізгі қызметі – шындықты сынау және шындықпен әрекеттесу. Эго идің талаптарын әлеуметтендіреді (соның ішінде сублимациялау) және оларды тұлға мен оның суперэгосына қолайлы етеді.

Супер-эго ішінара өзінен, ішінара ата-аналық және басқа да әлеуметтік тыйымдарды, моральдық нормалар мен көзқарастарды енгізу арқылы дамиды.

Яғни, әдетте, біз бұл гипотетикалық тұлға құрылымын «клетка» түрінде көрсете аламыз, оның ортасында «өзегі» - Ол Мен «қабығымен» қоршалған (және бұл қабықтың ішінде кейбір «мазмұн» түрі - Мен мазмұны) және осы қабықтың үстінде мазмұны бар Super-I-дің тағы бір «қабығы» бар.

Егер Мен бастапқыда балалық шағында «сынған» немесе тіпті жай ғана «сынған» болса, онда, біріншіден, оның «мазмұны» жоқ, ал бар болса да, бұл мазмұн (эго мазмұны) суперэгоның «қабығы» астына «таралып», соңғысының мазмұнымен араласып кеткен.

Не болып жатыр? Мен шын мәнінде жоқ болғандықтан, ол ләззат принципімен бекітілген және шындықпен ешқандай байланысы жоқ Оның қажеттіліктерін қабылдамайтын және қатаң айыптайтын Супер-мен тікелей байланысады.

Екіншіден, Мен ерте балалық шағында «сынған» болғандықтан, одан қалыпты жеке супер-мен дамыта алмады, сондықтан жалғыз «сыртқы қабық» толығымен дерлік ата-ананың тыйымдарымен және моральдық нормалар мен әлеуметтік көзқарастардың ең қатаң нұсқаларымен ұсынылған.

Нәтижесінде, бөлшектенген Мен (өзіндік мазмұны жоқ) жай ғана асығып қана қоймайды, ол Оның импульсті импульстері мен Супер-Меннің супер моральының бұдан кем емес қатаң талаптарының арасында «тұйықталған». Бұл Мен босаған және шындалған, оның сыртқы әлемге деген бүкіл сұранысы көбінесе махаббатқа, шексіз сүйіспеншілікке деген қажеттілікке байланысты, мысалы, оған көрінетін және бұл мүмкін емес - терапияда да, одан тыс жерде де. Бұл бастапқыда терапия шындықты адекватты сынауға және осы шындықтан не алуға болатынын барабар бағалауға қабілетті пациенттің адекватты Мен-ін қалпына келтіруге негізделуі керек дегенді білдіреді.

Тәуелді адамдардың тағы бір ортақ қасиеті бар: олар өздерін шын сүйген серіктесті құнсыздандырады немесе оның сезімін төмендетеді. Олардың күрделі логикасы үш бағытта жүруі мүмкін.

1. Бұл адам мені жақсы көретінін айтады. Бірақ бұл шындық болуы мүмкін емес, өйткені мені сүйе алу мүмкін емес. Демек, оның істегені мен айтқанының бәрі өтірік. Ал оның мақсаты – мені пайдалану.

2. Бұл адам мені жақсы көретінін айтады және ол шындықты айтып тұрған сияқты. Бірақ ол қателеседі. Ол мені емес, мен жасаған образды жақсы көреді. Немесе ол мені түсінбеді. Егер ол менің шын мәнінде қандай екенімді білсе, менсінбей, менен бет бұрар еді.

3. Бұл кісі мені жақсы көретінін айтады, шамасы, ол шындықты айтып тұр. Бірақ бұл оның мен сияқты, төмен адам, махаббатқа лайық емес екенін білдіреді. Егер ол шынайы болса, ол мені ешқашан сүйе алмас еді, өйткені нағыз жақсы адам мені сүйе алмайды.

Әрине, мұндай адамдар өздеріне деген сүйіспеншілікті сезіне отырып, тіпті шынайы сезімнен де қанағаттануды сезіне алмайды.

Тәуелділік әдеттерін анықтау оңай. Тәуелділіктің негізгі белгілерін келесі мысалдардан көруге болады:

- белгісіз себептермен алаңдаушылық және сенімсіздік сезімі;
- басқа адамдардан бас тарту туралы үнемі алаңдаушылық;
- қатыгез қарым-қатынасқа түсіп қалғандай сезіну;
- өзіне және өз шешімдеріне сенбеу;
- өзіңізге қамқорлық жасаудың орнына басқаларға қамқорлық жасау;
- басқа адамдарға ұнамды болу ниеті;
- жеке шекаралардың шамалы саны немесе толық болмауы;
- нені қалайтыныңызды немесе не қажет екенін білмеу;
- құрбан немесе шейіт рөлін ойнау.[6]

Осылайша, біз бұл құбылыстың өзектілігін көрсеттік. Тәуелділікпен күресуге болады, бірақ бұл тілек пен өз бетінше жұмыс істеуді талап ететін оңай, ұзақ сапар емес екенін түсіну маңызды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Артемцева Н.Г. Феномен созависимости: психологический аспект./ Артемцева Н.Г.– М.:РИО МГУДТ, 2012 - 222 с.

2. Артемцева Н. Г., Галкина Т. В. Особенности представления о психологическом здоровье у созависимых субъектов // Знание. Понимание. Умение. Научный журнал МосГУ. 2015. № 2.
3. Артемцева Н. Г. Феномен созависимости: общее, типологическое, индивидуально. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2017. – 227 с.
4. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. У 67 Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г. Чеславской — М.: Независимая фирма “Класс”, 2002. — 224 с. — (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 103).
5. В. Емельянова. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования / Е. В. Емельянова. — СПб.: Речь, 2014. — 320 с.
6. Уайнхолд Б. К., Уайнхолд Дж. Б. Бегство от близости. Избавление ваших отношений от контрзависимости — другой стороны созависимости. — СПб.: ИГ «Весь», 2011. — 528 с.

ПСИХОЛОГИЯ БАДМИНТОНА

Психология, 3 курс Маликов Д.С.

Научный руководитель: доктор психол.н., профессор Ким А.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В данной статье показано, какие психологические проблемы существуют в бадминтоне как виде спорта

Ключевые слова: бадминтон, психологические проблемы

Спорт является высокоспециализированным видом деятельности и насчитывает огромное множество видов, отличающихся по многим параметрам. В современном мире появляются все новые виды спорта, в том числе, такие необычные как киберспорт. Современный темп жизни предъявляет определённые требования к спортсмену как индивиду, личности и субъекту деятельности. Прежде всего, спортсмен должен получить общефизическую и специальную физическую подготовку. Кроме этого, в бадминтоне как игровом виде спорта огромное значение имеет тактическая подготовка спортсмена, предполагающая навыки социального взаимодействия как на спортивной площадке, так и вне ее. При подготовке к игре и во время ее спортсмен анализирует свою тактику борьбы с данным соперником в зависимости от текущей ситуации, учитывая свои и его сильные и слабые стороны. Наконец, большое значение имеет умение регулировать свое психологическое состояние в ситуациях неудачи, а также успеха, которые могут вызывать стрессовые реакции. Таким образом, с точки зрения системного подхода, подготовка бадминтониста должна быть всесторонней.

Отметим, что в психологической подготовке спортсмена важную роль играет спортивный психолог, однако не во всех случаях есть возможность обратиться к нему за помощью. Кроме того, не всегда спортивный психолог понимает специфику психологических проблем, связанных именно с данным видом спорта, как правило, плохо знает историю развития конкретного вида спорта и затрудняется привести соответствующие примеры из игровой практики, которые могли бы вдохновить спортсмена и придать ему сил в нужной ситуации. Поэтому желательно анализировать информацию, содержащуюся в трудах тех спортивных психологов, которые сами имеют личный игровой опыт и опыт участия в тренировочном процессе и соревнованиях по бадминтону.

В связи с этим для нас особый интерес представляет работа спортивного психолога и бадминтониста Предеина Е.В. [1]. Анализируя его взгляды, вытекающие из сложившегося опыта, мы ставим задачу не просто описать его опыт, но проанализировать его с позиций системного подхода [2].

Как известно, системный подход предполагает в первую очередь рассмотрение тех психологических проблем, которые связаны с человеком индивидом. Прежде чем стать бадминтонистом, спортсменом или тренером, человек должен родиться как биологический организм. Человек как индивид во всех своих проявлениях несет в себе отпечаток природных факторов, наследственности, определяющих биологический пол, роста-весовые, нейродинамические, конституциональные особенности, которые служат задатками успешности в той или иной спортивной деятельности.

Так, импульсивность мышечных реакций в значительной степени определяется природными

особенностями нервной системы, что при условии правильной технической подготовки может выступать преимуществом во многих видах спорта, связанных с перемещением небольшого предмета, каким является волан или мячик в настольном теннисе. Вместе с тем, при отсутствии должной технической подготовки, импульсивность может приводить к неудачным действиям в игровой ситуации, поскольку непроизвольно управляет неадекватными действиями спортсмена.

Как указывается в психологической литературе, именно импульсивность является тем качеством, которое наиболее трудно поддается переформированию. Здесь многое зависит от грамотной работы личного тренера, который должен обладать знаниями не только по методике тренировочного процесса, но и по психологии человека. Как правило, импульсивные игроки имеют опыт побед, основанных на преимуществах в скорости формирования ответной реакции во время игры и склонны к формированию жестко-атакующего стиля игры. В зависимости от уровня интеллекта игрока этот стиль может иметь ту или иную степень жесткости – быть способным к гибкому изменению, либо быть более простым и консервативным.

В тренировочной работе с импульсивным игроком важно с самого начала показать ему, что скорострельность – не единственный путь достижения игрового успеха, что не менее важно уметь контролировать мяч, тонко управляя им в пространстве. В связи с этим, трудно переоценить своевременную постановку и решение задач по формированию технических приемов владения воланом (мячом в теннисе). Как указывает Е. Придеин, важным отличием бадминтона в пространственной ориентировке в процессе игры является объемность движений, в этом отношении, по его мнению, лишь волейбол и баскетбол могут быть в какой-то степени аналогом. Укажем также, что настольный теннис также сочетает в себе как накаты, так и топ-спины, носящие характер управления мячом в пространстве, аналогично бадминтону. Современный настольный теннис высокого профессионального уровня опирается именно на эти объемные удары, комбинированные сложные вращения в пространстве и позволяющие придавать мячу порой непредсказуемые для соперника пространственные траектории. Техника выполнения подобных ударов доводится до автоматизма в ходе многолетних тренировок, именно поэтому такие виды спорта относятся к техническим.

Роль первого тренера в постановке правильной техники трудно переоценить, именно поэтому в случае, если спортсмен достигает высокого международного признания, наряду с именем его личного тренера обязательно упоминается имя первого тренера.

Совершенствование технического мастерства осуществляется в ходе тренировочного процесса, в котором тренером даются технические задания, выполнение которых оценивается им в обязательном порядке, после чего дается обратная связь начинающему бадминтону. В процессе осуществления обратной связи очень важно, чтобы несмотря на результат, который может быть далеким от совершенства, начинающий игрок сохранил уверенность в себе, позитивный настрой и мотивацию на совершенствование спортивного мастерства. Необходимо опираться на опыт ошибок как на информацию, позволяющую вовремя исправлять технические недочеты, не допуская их закрепления в двигательной памяти игрока.

Приведем пример из нашего исследования. Техническое задание тренера: «Перемещения по бти точкам». Оценка выполнения задания начинающим бадминтону: «5 баллов. Задание выполнено за нужное время, пройдена дистанция больше среднего, траектория отличная, хват ракетки правильный».

Оценка выполнения задания тренером:

«3 балла. Задание выполнено за нужное время, пройдена дистанция больше среднего, траектория отличная, хват ракетки правильный, однако волан остался вне площадки, постановка ног неправильная, запутался в последовательности».

Как показывает опыт ведущих российских спортивных психологов, очень важно выработать индивидуальную формулу настроя, своеобразную “мантру”, которую в последующем игрок может использовать перед выполнением удара. Выполнение каждого удара тренер старается превратить в аналог игры в целом с присущими ей подготовкой, полным фокусом внимания на выполняемом действии и сохранении баланса скорости и точности. Именно сохранение этого баланса представляет собой особую психологическую задачу, так как начинающие игроки часто склонны управлять воланом, стремясь поразить соперника прежде всего за счет скорости и силы удара, а не его контроля его движения в пространстве. В особенности, игроки определенного типа характера, склонны преувеличивать фактор силы и скорости в ущерб точности.

В психологии профессиональной деятельности хорошо известно, что скорость и точность как

регуляторы выполнения действия находятся в противоположных отношениях. При выработке двигательного навыка произвольное замедление движения является известным техническим приемом, способствующим концентрации внимания на правильности и точности движения. Это касается всех видов деятельности, в том числе, спорта и в частности, бадминтона.

В связи с этим фокус нашего исследования направлен на осознание игроком уровня правильности выполнения им данного тренером технического задания. Сравнение этой самооценки с экспертной оценкой тренера служит важным ориентиром для анализа и позволяет ставить более осознанные цели для самосовершенствования в ходе тренировочного процесса и не должно создавать впечатления непоправимой неудачи [3].

Список литературы

1. Предеин Е.В. Бадминтон для психологии URL://<https://www.b17.ru/article/3525/>(дата обращения 12.03.2023)
2. Ким А.М. Психология спорта.-Алматы: изд-во Қазақ университеті, 2007.-88 с.
3. Боязнь неудачи у юных спортсменов. URL://http://sport-school-okha.ru/images/treneram/%D0%9A%D0%B0%D0%BA_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5.pdf (дата обращения 12.03.2023)

ОТНОШЕНИЕ К ЛИЦАМ С НЕТРАДИЦИОННОЙ ОРИЕНТАЦИЕЙ В КАЗАХСТАНЕ

*Психология, 2 курс Низамова А. Р., Оразбекова А.Б.
Научный руководитель: к. психол. н., профессор Кабакова М. П.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема отношения казахстанского общества к сообществу ЛГБТК(A+), поскольку оно является меньшинством среди социальных групп и может игнорироваться в силу противоречий с менталитетом общества. Для данного исследования были поставлены следующие цели: зафиксировать изменения в отношениях к данному сообществу с течением времени и сменой поколений, также, установить связь между восприятием членов ЛГБТК и отношением к ним у респондентов в силу своего возраста и гендера. Результаты эмпирического исследования в виде онлайн опроса не только доказали некоторые гипотезы, но и немного удивили исходом. Респонденты, указавшие свой возраст и гендер, подтвердили прямую связь между последовательностью поколений и их отношением к людям с нетрадиционной сексуальной ориентацией. То есть, прослеживается тесная связь между возрастной группой и их мировоззрением. Однако, несмотря на это, большинство ответов не были крайне негативными или агрессивными по отношению к ЛГБТК сообществу, что очень порадовало. Но, не стоит забывать, что по сей день отсутствуют научные исследования, мало поднимаются темы, касающейся данного сообщества, и как следствие ЛГБТК персоны имеют множество проблем в социуме.

Ключевые слова: ЛГБТК(A+), поколения, менталитет, нетрадиционная сексуальная ориентация, дискриминация, отношение к ЛГБТ.

Современное общество включает в себя множество социальных групп, имеющих свои жизненные ценности, принципы и мировоззрение. Каждая из них имеет право на существование с условием взаимоуважения друг друга и личных границ. Именно в этом моменте есть определенные социальные конфликты, возникающие вследствие столкновения множества факторов и причин разных углов мировоззрения и некоторой «новизны» понятия, из-за чего отсутствуют уважение и понимание, наоборот же присутствуют бесконечное отрицание, агрессия и борьба против. Речь же идет о меньшинстве в обществе – ЛГБТК(A+)-сообществе.

ЛГБТК(A+)-сообщество (LGBTQ(A+)-community) — социальная общность, объединяющая лесбиянок (Lesbian), геев (Gay), бисексуалов (Bisexual), трансгендеров (Transgender), квир (Queer) или квесчининг (Questioning), асексуалов (Asexual) (отсюда и аббревиатура — ЛГБТК(ИА+) по интересам, проблемам и целям [1]. То есть, объединение людей с нетрадиционной сексуальной

ориентацией. К сожалению, в силу некоторых обстоятельств, нет официальной точной статистики количества членов данного сообщества в нашей стране. Однако, общественники отмечают, что около 10 процентов казахстанцев принадлежат к сообществу ЛГБТ [2, с. 1]. Учитывая это, возникает вопрос - почему же данная социальная группа мало и слабо изучена в нашей стране, ведь количество исследовательских работ на эту тему не превышает и несколько десятков работ. Можно предположить, что это тесно связано с прямым отношением казахстанского общества к данному сообществу.

В 2021 году в Актобе мужчины, узнав о запланированном митинге о правах членов ЛГБТК сообщества, вышли против них. Их главными аргументами были: «ЛГБТ противоречит многовековым традициям и религиозным убеждениям. Наши предки не для этого завещали земли» [3]. Тут явно были предпосылки к корням негативной призмы, через которую представители мужского пола осуждали людей с нетрадиционной сексуальной ориентацией. Анализируя данную ситуацию, можно копнуть глубже смысл и роль менталитета и многовековых традиций в сознании казахстанцев, которые не могут принять представителей ЛГБТК.

Традиции — это духовное «Я» народа. Они определяют коллективное мышление, эмоциональные шаблоны и эталон поведения всего этноса. В 19 веке появилось новое направление — «Психология этноса». Рассуждая о национальной психологии, Шпет писал, что «коллектив — субъект совокупного действия, которое по своей психологической природе есть не что иное, как общая субъективная реакция коллектива на все объективно совершающиеся явления природы и его собственной социальной жизни и истории. Каждый исторически образующийся коллектив — народ, класс, союз, город, деревня и т.д. — по-своему воспринимает, воображает, оценивает, любит и ненавидит объективную текущую обстановку, условия своего бытия, само это бытие — и именно в этом его отношении ко всему, что объективно есть, выражает его «дух», или «душа», или характер в реальном смысле» [4] [5].

Менталитет внушает доверие и проникает в наше бессознательное коллективное мышление, которому подчиняются все. Чем старше человек, тем больше он подвержен влиянию традиционного мышления. Поэтому, можно предположить, что старшие поколения X и Y против нетрадиционных сексуальных ориентаций, поскольку видят в ЛГБТК разрушающую силу влияния менталитета, института семьи и выход за рамки «традиционных» отношений, к которым они психологически привыкли и не готовы менять эту картинку. В то время, как поколение Z, в силу своей психологической и социальной открытости миру и развитию информационной сферы потребления, как минимум, относятся нейтрально, но, как максимум поддерживают их и признают право на существование сообщества ЛГБТК.

Сопrotивление многовековым устоям вызывает психологическую защиту у взрослых в виде отрицания существования биологически обусловленной нетрадиционной сексуальной ориентации. Им может быть легче обвинять ЛГБТК во всех грехах человечества, которые существуют сейчас по вине других, более скрытых причин. Несколько удивительно то, что спектр отрицательных мнений относительно членов данной группы очень широк и охватывает обвинения в сфере культуры и нравственности, физического здоровья нации, пропаганды и моды, религиозных соображений, ментальных и психических болезней.

Гомофобия глубоко существует на территории СНГ и Казахстана, в частности, благодаря советским законам. После получения Казахстаном независимости от СССР в 1991 году, из-за страха и насилия ЛГБТ в Казахстане продолжают скрываться и выражать себя лишь анонимно. Опрос почти 1000 человек из ЛГБТ-сообщества, проведенный в 2009 году фондом «Сорос-Казахстан», показал, что более 81% респондентов считают, что «общество в целом относится к лица нетрадиционной ориентации с осуждением и неуважением» [6]. Сопrotивление многовековым устоям вызывает психологическую защиту у взрослых в виде отрицания существования биологически обусловленной нетрадиционной сексуальной ориентации. Им может быть легче обвинять ЛГБТК во всех грехах человечества, которые существуют сейчас по вине других, более скрытых причин. Несколько удивительно то, что спектр отрицательных мнений относительно членов данной группы очень широк и охватывает обвинения в сфере культуры и нравственности, физического здоровья нации, пропаганды и моды, религиозных соображений, ментальных и психических болезней.

В целях выяснения общего климата отношений к данным представителям, а также, для выявления наиболее распространённых мнений обоих полюсов и степени поддержки каждой позиции был создан специальный опросник для некоторых возрастных категорий разных поколений.

Исследование проходило посредством опроса и в нем приняло участие 41 респондентов. Выборка состоит из людей от 18 до 57 летс упором на возрастной фактор и гендер. Средний возраст какой группы респондентов– 24, 37 и 50 лет.Сам опрос выполнен в виде порядковой шкалы и имеет пять уровней ответа, а именно:

- 1 - вовсе не согласен
- 2 - в меньшей мере согласен
- 3 - в некоторой мере согласен
- 4 - в большей мере согласен
- 5 - полностью согласен

На основе полученных данных мы вывели результаты используя метод χ^2 , для сопоставления трёх эмпирических распределений одного и того же фактора.

Таблица 1. Порядковая шкала среднего арифметического значения результатов онлайн-опроса на тему «Отношение к лицам с нетрадиционной ориентацией» [7]

Возраст	Позиции/мнение	18-30		31-43		44-56		Среднее арифметическое		
		М 3	Ж 11	М 1	Ж 6	М 7	Ж 10	18-30	31-43	44-56
Семейные факторы	Представляют опасность для будущего детей	1	1,54	2	2,5	4,14	3,3	1,42	2,42	3,64
Нравственные факторы	Расшатывают нравственные устои общества; Это большой грех	1,5	1,54	3	2,75	3,92	3,3	1,53	2,78	3,55
Медико-физиологические факторы	Являются психически больными; Они извращенцы; Распространяют венерические заболевания	1,66	2,8	3	1,94	3,09	3	2,23	2,09	3,03
Социальны и соц. психологические факторы (+)	Кого любить – это личный выбор человека; Любовь – это всегда прекрасно и неважно между кем	4,66	4,22	4,5	3,75	3,07	3,25	4,3	3,85	3,17
Социальны и соц. психологические факторы (-)	Они пытаются навязывать свои представления и устанавливать свои порядки; Это дань моде	3,66	1,8	3,5	2,6	2,71	3,2	2,25	2,78	3
Медико-физиологические факторы (+)	Гомосексуалисты ни в чем не виноваты, это врожденная особенность; Гомосексуализм – это одно из проявлений нормы	3	3,95	2,5	3,5	1,85	2,35	3,75	3,35	2,14

Семейные факторы

Их хотелось бы особенно выделить, ведь по результатам легко можно увидеть разницу между отношениями людей разного поколения. Отличие между группами буквально варьируется на один и более балл между собой, а первая и третья группа вообще имеют разницу больше чем в два балла. Фактор с самой большой разницей демонстрирует обеспокоенность старшего поколения за детей, чья психика формируется. Эмоциональная привязанность к образу семьи, как к союзу мужчины и женщины так укоренилось в сознании старшего поколения Казахстана, что они не готовы принимать то, что, просвещая тему всё больше, их же дети готовы принимать что-то настолько им чуждое.

Нравственные факторы

Эта группа факторов, также демонстрирует зависимость мнения Казахстанцев от возрастной группы. «Греховность» - как демонстрация религиозного влияния на мнение респондентов, «нравственные устои» демонстрируют откровенную неприязнь, обернутую в религию или общественные нормы. Но при этом респонденты сходятся в суждении, что «любовь сугубо личный выбор каждого», к чему мы ещё вернёмся. Религия — это важная часть нашей культуры, как и социальные нормы, их неприкосновенность обусловлена желанием стабильности и спокойствия. Если социальные нормы постепенно шагают в ногу со временем, многие религии сейчас могут показаться смешными и до ужаса жестокими. Как, к примеру греческие боги которым поклонялись люди, но обнаружив их неактуальность, просто забросили. Так и сейчас, люди не могут вписать людей нетрадиционной ориентации в свой настоящий мир, и если молодое поколение старается изменить для комфортного существования мир, то старшее поколение выберет порицание и ссылается на грех.

Медико-физиологические факторы (-)

Этот раздел не имеет столь ярко выраженной разницы, люди не согласны называть представителей ЛГБТК психологически больными, или оперировать венерическими заболеваниями, ведь те распространяются не только при однополым половым контакте. Малая осведомленность и не заинтересованность в теме не даёт достаточно ловко оперировать фактами, но знания элементарной биологии приводит к более лояльному отношению к этим фактом. Да и малые знания в сфере порождают противоречия, в которых ЛГБТ персоны не являются психически не здоровыми, и в плане физиологии проявляют себя, как и многие люди на планете, но вредят детям и нравственности.

Социальные и социально-психологические факторы (+).

Изначально необходимо отметить то, что коэффициент ответов выше трех во всех категориях возрастов и пола, что уже говорит, как минимум, об отсутствии резко негативного отношения к теме «любви» у людей, вне зависимости от сексуальной ориентации. Далее, нужно сделать акцент на убывании значения коэффициента и приближении к некой «нейтральности» - к числу 3 с увеличением каждой возрастной группы. Чем моложе респондент, тем выше шанс позитивного отношения и уважения к выбору других людей, особенно в любви вне зависимости от различных факторов. Вдобавок, удивителен тот факт, что в первых 2-х возрастных периодах у мужского пола более высокие показатели, чем у женского, ведь в обществе принята агрессивная реакция на разные «нетрадиционные» вещи именно у мужчин.

Социальные и социально-психологические факторы (-)

В этой категории, первый вывод, бросающийся в глаза, это абсолютная противоположность в типе роста значения коэффициента с возрастанием групповых периодов. Чем старше респондент женского пола, тем больше осуждения членов ЛГБТК и видение связи с модой и несерьезностью данного сообщества. В то время, как у мужчин наоборот, чем старше респондент, тем лояльнее они относятся к понятию «моды» - быть представителем этого движения. Однако, это может быть связано не с тем, что мужской пол больше поддерживает ЛГБТК, а с тем, что они видят причину с другого угла и придают им больше значимости. В целом, во всех категориях коэффициент не выше четырех, что означает отсутствие радикальности в отношении.

Медико-физиологические факторы (+)

Здесь, также, отмечается отрицательная динамика в поддержке позиции того, что «нетрадиционные сексуальные ориентации – это результат природно-биологических факторов». Чем старше респондент, тем меньше поддержки данному мнению относительно причинно-следственных связей появления членов сообщества ЛГБТК. Поколения X и Y верят меньше в научную гипотезу о биологическом характере нетрадиционных сексуальных ориентаций. Кроме того, нужно отметить то, что во всех возрастных категориях коэффициент значений в поддержке

данной позиции у женского пола больше, чем у мужчин.

Заключение

По итогам исследования, можно сделать несколько **выводов**:

Казахстанцы стараются относиться к ЛГБТК сообществу нейтрально, не переходя за черту радикальности, агрессии и жестокости. Это демонстрируют отдельные комбинации ответов респондентов, так и общая сводка коэффициентов среднего значения шкалирования.

Наблюдается прямая и тесная связь между поколением и их восприятием относительно «новой» и открытой социальной группы, которая имеет свои ценности и убеждения, хоть и противоречащие общественным устоям. Чем старше поколение, тем больше неприятия новизны, которая, по их мнению, не соответствует природному институту семьи и ценностей людей.

В силу того, что 21 век славится новыми инструментами передачи информации в виде СМИ, интернета и гаджетов, молодое поколение просвещается раньше и им легче воспринимать новизну в чем угодно. Поэтому, поколение Z более открытое, лояльное и понимающее по отношению к ЛГБТК сообществу.

Фундаментом мировоззрения казахстанцев служит менталитет, который и определяет фокус восприятия, традиционные установки и общественные ценности.

Людям все еще трудно смириться с тем, что биологическая обусловленность может существовать, когда дело касается сексуальных ориентаций.

Список литературы

1. Шевченко, З. В. Словник гендерних термінів / Шевченко, З. В., 2016 – URL: <http://a-z-gender.net/lgbt-oobshhestvo.html> (дата обращения 10.03.2023)
2. Косенов А. Общественники: 10 процентов казахстанцев придерживаются нетрадиционной сексуальной ориентации, URL: Tengrinews (новости)., 2013 - Режим доступа - <https://tengrinews.kz> (дата обращения 10.03.2023)
3. Журсин Ж.В. Актобе около ста человек протестовали против «митинга представителей ЛГБТ», URL: Радио Азаттык (новости)., 2021 - Режим доступа - <https://rus.azattyq.org/a/31400381.html>. (дата обращения 10.03.2023)
4. Никитина Т. С., Федотов В. А. Традиции как выражение этнической психологии, «Электронный ресурс»: КиберЛенинка (научная эл. библиотека)., 2021 - URL: - <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsii-kak-vyrazhenie-etnicheskoj-psihologii/> (дата обращения 10.03.2023)
5. Шпет Г.Г. Сочинение // Введение в этническую психологию // Правда, 1989. // Правда, 1927.
6. Атмосфера страха среди представителей ЛГБТ в Казахстане, «Электронный ресурс»: Хьюман Райтс Вотч (новости)., 2015 - URL: <https://www.hrw.org/ru/report/2015/07/23/288331> (дата обращения 10.03.2023)
7. Бескова Т.В. Факторы когнитивного и эмоционального компонентов психологического отношения к представителям сексуальных меньшинств в российской городской провинции // Интернет-журнал «Мир науки», 2018 №6, URL: <https://mir-nauki.com/> (дата обращения 10.03.2023)

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ТРЕВОЖНОСТИ И ОБЩИТЕЛЬНОСТИ У ПОДРОСТКОВ СО СКЛОННОСТЬЮ К ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОМУ ПОВЕДЕНИЮ

Психология, 4 курс Нутфуллина А.Р.

Научный руководитель: д.пед.н., профессор Мынбаева А.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматривается феномен интернет-зависимости и его особенности, которые способны оказать влияние на формирование аддиктивного поведения. Также описываются результаты исследования взаимосвязи различных параметров.

Ключевые слова: интернет-зависимость, общительность, тревожность, подростковый возраст.

Сегодня представить мир, в котором нет интернета, очень непросто, ведь он настолько стал неотъемлемой частью нашей жизни, что мы используем его практически для всего – от общения, покупок и развлечений до образования и работы. Как следствие распространения интернета и технологий, позволяющих получить к нему быстрый доступ, возникла проблема чрезмерного использования интернета.

Под аддикцией понимается зависимость человека от чего-либо, проявляющаяся в потребности регулярно совершать какие-нибудь действия или принимать препараты [1]. Аддиктивное поведение – это тип девиантного поведения, который формирует в человеке желание уйти от реальности посредством употребления определенных веществ или фиксации на видах деятельности, способных развивать и поддерживать интенсивные эмоции [2]. Главным мотивом личностей, склонных к таким формам поведения, является изменение своего психического состояния, которое они считают неудовлетворительным.

Интернет-зависимостью называют деструктивную модель поведения индивида, обусловленную использованием компьютерных средств информатизации, которые имеют доступ к глобальной сети интернет, и характеризующуюся прерыванием социальных связей и избеганием негативных чувств и эмоций в реальности [3].

Первым, кто употребил термин «интернет-зависимость» был американский психиатр А. Голдберг, предложивший в 1996 г. набор диагностических критериев, позволяющих выявить наличие патологического влечения. Исследование данной проблемы началось с К. Янг, разработавшей тест интернет-аддикции и выделившей следующие типы зависимости от интернета [4]:

1. Киберсексуальная зависимость;
2. Пристрастие к виртуальным знакомствам;
3. Навязчивая потребность в Сети (азартные онлайн-игры, постоянный шоппинг, участие в аукционах);
4. Навязчивый веб-серфинг;
5. Компьютерная зависимость.

Интернет обладает рядом особенностей, которые могут способствовать формированию аддиктивного поведения. К ним относятся:

- простота доступа;
- престижность;
- скорость получения информации;
- возможность общения с людьми из разных континентов;
- вероятность формирования новых взаимодействий;
- легкость коммуникации ввиду её анонимности и неполноценности, позволяющей воображению создать образ идеального собеседника;
- возможность предусмотрительно создать собственный образ, вызывающий желательную реакцию окружающих и способный завоевать их признание;
- возможность удовлетворения сексуальных потребностей;
- отвлечение от жизненных проблем;
- свобода самовыражения;
- безответственность в общении [5].

Подростковый возраст является сложным периодом психического и личностного

становления индивида, способным вызвать девиации в его поведении [6]. Несформированность осознанности и осмысленности, непостоянность ценностей и убеждений, потребностей и мотивов, неустойчивость эмоциональной сферы, проблемы со становлением «образа Я», кризис идентичности, а также желание общаться со сверстниками – всё это так или иначе создает почву для формирования интернет-зависимости у подростков [7].

Ряд критериев, присущих интернету, делает его привлекательным для многих молодых людей [5]:

1. Фактор анонимности считается основной причиной аддиктивного поведения в Интернете, поскольку он дает людям ощущение безнаказанности за свои действия. Это позволяет людям чувствовать себя более непринужденно во время онлайн-взаимодействия. Для подростков, которые испытывают трудности с общением или чувствуют себя изгоями в своем коллективе, анонимность может быть особенно привлекательной. Даже замкнутые люди могут уверенно выражать свое мнение в социальных сетях, не опасаясь критики или негативного суждения в свой адрес.

2. Удобство использования. Достижения в области технологий сделали возможным практически для каждого иметь доступ к сети независимо от времени или места. Во многих общественных местах имеются бесплатные точки доступа в интернет, а в некоторых из них даже есть зарядные устройства, позволяющие пользователям не ограничивать себя мощностью аккумуляторов.

3. Избегание. Большая часть интернет-пространства построена так, чтобы позволить людям отвлечься от проблем реального мира, временно забыть о проблемах в семье, школе или с друзьями. Это создает атмосферу «здесь и сейчас», в которую люди могут погрузиться с головой.

А. Е. Жичкина считает, что интернет имеет особое значение для тех людей, чьи социальные взаимодействия в реальной жизни из-за внутренних или внешних факторов ограничены. В таких ситуациях люди способны прибегать к сети интернет для замены своего непосредственного окружения [8].

Т.Ю. Виноградова также отмечает, что одной из причин, по которой люди обращаются к интернету как к средству коммуникации, может быть нехватка общения в реальной жизни [9]. Интернет-общение дает молодым людям возможность реализовать свою потребность в принадлежности к группе, получить поддержку, поддерживать психологический контакт и ощущать присутствие тех людей, которые находятся далеко [10].

Общительность в целом определяется как свойство личности, выражающее потребность и способность человека к общению с другими людьми, установлению с ними взаимопонимания, и включающее в себя легкость и широту контактов, возможность адаптации к различным ситуациям общения, проявление активности и инициативы [11].

Интернет также может предоставлять возможность для избегания общения лицом к лицу, что не может не привлекать людей с высоким уровнем социальной тревоги [10]. Как правило, у таких людей есть желание взаимодействовать, но они с трудом делают это в реальной жизни из-за страха негативной социальной оценки и повышенного уровня стресса в социальных ситуациях. В таком случае интернет-общение становится доступной заменой непосредственному социальному взаимодействию.

Т. Ю. Артюхова и Н. В. Басалаева отмечают, что жизнь подростка наполнена различными переживаниями, проблемами и кризисами [12]. В течение подросткового возраста происходят изменения в мироощущении, возникает чувство тревожности и психологического дискомфорта. У подростков может развиваться тревога по поводу норм развития, что связано с диспропорциями в развитии, с преждевременным развитием и его задержкой. Происходит большее сосредоточение на себе и своих физических особенностях. Подростки становятся более чувствительными к мнению других, у них повышается чувство собственного достоинства и обидчивость. Физические недостатки, которые они обнаруживают в себе, часто преувеличиваются. А повышение внимания к своему телу обуславливается не только физическими изменениями, но и меняющейся социальной ролью подростка.

Самосознание подростка часто противоречиво, что и затрудняет восприятие и адекватную оценку своих успехов и неудач. Фрустрация потребности устойчивого удовлетворительного отношения к себе становится причиной возникновения тревожности в этом возрасте.

Тревожность есть «переживание эмоционального дискомфорта, предчувствие грозящей опасности» [13]. В подростковом возрасте она посредством Я-концепции становится устойчивым личностным образованием.

Выделяется два основных вида тревожности, первый из которых – ситуативная тревожность, порождается конкретной ситуацией, объективно вызывающей тревогу, а второй – личностная тревожность, является чертой личности, проявляющейся в склонности испытывать тревогу в различных ситуациях, включая даже те, которые объективно к этому не располагают [12].

Подростки с повышенной тревожностью, проблемами в сфере общения и образе «Я», характеризующиеся ригидностью, испытывающие проблемы с самооценкой, сложности в принятии своего телесного образа, входят в группу риска, так как могут быть более других подвержены интернет-зависимости [14].

В связи с вышеизложенным, изучение проблемы взаимосвязи тревожности и общительности со склонностью к интернет-зависимого поведения у подростков имеет особую актуальность.

Наше исследование проводилось среди подростков 13-14 лет, в количестве 32 человек, обучающихся в 7-8 классах профильной школы КазНУ и КГУ «Общеобразовательная школа №2» отдела образования г. Шахтинска управления образования Карагандинской области. Были использованы следующие методики:

1. Шкала интернет-зависимости (С. Чен).
2. Опросник на киберкоммуникативную зависимость (А.В.Тончева).
3. Интегративный тест тревожности (А.П. Бизюк, Л.И. Вассерман, Б.В. Иовлев).
4. Оценка уровня общительности (В.Ф. Ряховский).

Согласно полученным результатам, минимальный риск возникновения зависимости от интернета характерен для 50% испытуемых (16 человек), склонностью к её возникновению обладает 37,5% (12 человек), а выраженный и устойчивый паттерн интернет-зависимости характерен для 12,5% (4 человека).

Опросник А.В. Тончевой показал, что низкий уровень киберкоммуникативной зависимости свойственен для 72% (23 человека), а её средний уровень, при котором социальные сети воздействуют на жизнь человека и являются причиной некоторых его проблем – для 28% (9 человек). Высокий уровень киберкоммуникативной зависимости, когда нахождение в социальных сетях вызывает значительные жизненные трудности, выявлен не был.

Ситуативная тревожность по методике ИТТ находится на низком уровне у 44% (14 человек), на нормальном уровне у 34% (11 человек), на высоком уровне у 22% (7 человек). Тем временем, личностная тревожность на низком уровне находится у 15,5% (5 человек), на нормальном уровне у 44% (14 человек), на высоком уровне у 40,5% (13 человек).

В тесте В.Ф. Ряховского 6% испытуемых (2 человека) набрали от 19 до 24 баллов. Они в известной степени общительны, в незнакомой обстановке чувствуют себя достаточно уверенно, несколько нерешительны в общении с новыми людьми и иногда чересчур саркастичны. 40,5% (13 человек), набравшие от 14 до 18 баллов, обладают нормальной коммуникабельностью. Они охотно слушают интересного собеседника, проявляют терпение, способны отстаивать свою точку зрения без вспыльчивости. Встреча с новыми людьми не вызывает у них неприятных переживаний. Однако им не нравятся шумные компании и экстравагантные выходки. У 37,5% (12 человек) баллы набраны в пределах 9-13. Они весьма общительны (но иногда даже излишне). Характеризуются как любопытные и разговорчивые, им нравится высказываться по разным вопросам. С удовольствием знакомятся с новыми людьми, любят быть в центре внимания. 5 % испытуемых набрали от 4 до 8 баллов. Они чрезвычайно общительны, всегда в курсе всех дел. Готовы с охотой говорить по любому вопросу, даже если имеют о нем мало представления.

Исследование взаимосвязи между различными параметрами осуществлялось при помощи коэффициента ранговой корреляции Спирмена в Excel. Анализ результатов показал, что в подростковом возрасте существует:

- слабая положительная связь между интернет-зависимостью и общительностью ($r=0,22$, таблица 1);

Таблица 1 – Корреляция между общительностью и интернет-зависимостью

	Интернет-зависимость	Общительность
Интернет-зависимость	1	
Общительность	0,224494	1

- слабая положительная связь между интернет-зависимостью и ситуативной тревожностью ($r=0,25$, таблица 2);

Таблица 2 – Корреляция между интернет-зависимостью и ситуативной тревожностью

	Интернет-зависимость	Ситуативная тревожность
Интернет-зависимость	1	
Ситуативная тревожность	0,251339	1

–умеренная положительная связь между киберкоммуникативной зависимостью и общительностью ($r=0,36$, таблица 3);

Таблица 3 – Корреляция между общительностью и киберкоммуникативной зависимостью

	Киберкоммуникативная зависимость	Общительность
Киберкоммуникативная зависимость	1	
Общительность	0,363101	1

–умеренная положительная связь между интернет-зависимостью и личностной тревожностью ($r=0,4$, таблица 4);

Таблица 4 - Корреляция между киберкоммуникативной зависимостью и личностной тревожностью

	Киберкоммуникативная зависимость	Личностная тревожность
Киберкоммуникативная зависимость	1	
Личностная тревожность	0,401332	1

– умеренная положительная связь между интернет-зависимостью и киберкоммуникативной зависимостью ($r=0,4$, таблица 5).

Таблица 5 - Корреляция между интернет-зависимостью и киберкоммуникативной зависимостью\

	Интернет-зависимость	Киберкоммуникативная зависимость
Интернет-зависимость	1	
Киберкоммуникативная зависимость	0,407146	1

Таким образом, под интернет-зависимостью понимается деструктивная поведенческая модель индивида, вызванной использованием компьютерных технологий, имеющих доступ ко всемирной паутине. Для интернета свойственен ряд особенностей, который может повлиять на формирование аддиктивного поведения. Определенный ряд критериев наподобие анонимности, удобства и возможности избегания трудностей, делает интернет привлекательным для молодежи.

Подростки, в силу своего возраста, склонны к различным девиациям и к зависимости от интернета в том числе. Помимо того, в этом возрасте происходит становление тревожности в качестве устойчивого личностного образования. По результатам нашего исследования интернет-зависимость имеет умеренную положительную корреляцию с личностной тревожностью, что может объясняться следующим образом: чем сильнее переживания подростка, тем больше его желание отвлечься от реальных проблем посредством ухода в сеть интернет.

А. Е. Жичкина и Т.Ю. Виноградова считают, что интернет является способом коммуникации для людей, которым не хватает общения в реальной жизни. Однако по результатам нашего исследования связь интернет-зависимости и общительности является слабой.

Также в нашем исследовании была установлена умеренная положительная корреляция между киберкоммуникативной зависимостью и общительностью, а также между интернет-зависимостью и киберкоммуникативной зависимостью.

Список литературы

1. Энциклопедический психологический словарь-справочник. 1000 понятий, определений, терминов / Р.А. Александрова [и др.].—Минск: Харвест, 2021. — 864 с.
2. Руководство по аддиктологии / под ред. В.Д. Менделевича.—СПб.: Речь, 2007.— 768 с.
3. Королев Н.П. Проблема определения понятия «интернет-зависимость» //Ratioet Natura. —2020. — № 2.
4. Янг К.С. Диагноз-интернет-зависимость //Мир интернет. —2000. —Т.2. —С. 24-29.
5. Осадчая А.В. Интернет-зависимость: причины и следствие //Актуальные проблемы профилактики аддиктивного поведения. —2018. —С. 122-126.
6. Абдуллаева Г.О. и др. Диагностика интернет-зависимости в подростковой среде // International Journal of Information and Communication Technologies. —2020. —Т.1.№ 3.— С. 134-143.
8. Абдрахманов А.Э., Тарасенко Е.Б. Психолого-педагогическая коррекция эмоционально-волевой сферы подростков с цифровой зависимостью //Хабаршы «Психология» сериясы. —2022. —Т. 72. — № 3.—С. 135-143.
9. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете. — М.: Дашков и Ко, 2004.—117 с.
10. Виноградова Т.Ю. Специфика общения в интернете// Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. —Казань, 2004. —С. 63-67.
11. Общение в интернете и социальная тревожность у подростков из разных социальных групп / Холмогорова А.Б., Авакян Т.В., Клименкова Е.Н., Малюкова Д.А. //Консультативная психология и психотерапия. —2015. —Т. 23. —№ 4. —С. 102-129.
12. Ненашев С.Д., Фомина Н.А. Общение и общительность как свойство личности //Актуальные проблемы среднего и высшего профессионального образования. — 2016. —С. 313-317.
13. Артюхова Т.Ю., Басалаева Н.В. Тревожность современных подростков //Альманах современной науки и образования. — 2009. — № 4-1. —С. 15-19.
14. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. —2-е изд. — СПб.: Питер, 2009. —191 с.
15. Бессонова Т.В. Профилактика интернет-зависимости старших подростков //Социальная педагогика. —2010. —№ 6. —С. 119-122.

ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫЛАРДАН ШЫҚҚАН ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ МІНЕЗ АҚЦЕНТУАЦИЯСЫ

Психология, 4 курс Полат Ә.Қ.

*Ғылыми жетекші: психология ғ.к., аға оқытушы Садыкова Н. М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аннотация. Бұл мақала толық емес отбасылардан шыққан жасөспірімдердегі мінез акцентуациясы мәселесін қозғайды. Қазіргі қоғамда отбасылық тәрбие дағдарысы орын алуда. Бала ата-ана мінез-құлқының адекватты емес түрлерін игере алады. Жасөспірім кезінде мінез-құлық ауытқуларымен ерекшеленетін мінез акцентуациялары пайда болады, сондықтан баланың бағытталуын білу маңызды. Мақалада тек бір ата-анамен тәрбиелеген жасөспірімдер арасында кездесетін мінез акцентуациясы түсінігі, оның жасөспірім мінез-құлқына әсері және оны қалыптастыруға әсер ететін факторлар қарастырылған.

Кілт сөздер: мінез акцентуациясы; жасөспірім; толық емес отбасы; тәрбие; мінез; акцентуация.

Қазіргі уақытта негізгі тәрбие институты - отбасы болып табылады. Отбасының пайда болуы әлеуметтік-мәдени және биологиялық себептерге байланысты. Соңғы уақытта отбасылық өмір салтының бұзылуы айқын: азғын және жанжалды отбасылардың саны артып келеді. Баланың жеке басын қалыптастыру негіздері отбасында қаланады. Оның жеке тұлға ретінде дамуына қажетті

негіздер мектепке түсер алдында қалыптасып қояды, өйткені ол өзінің отбасысының дәстүрінде тәрбиеленіледі. Қазіргі қоғамның өзекті мәселесі - ата-аналардың азаматтық некедегі немесе ажырасудағы өмірі. Көптеген елдерде толық емес отбасылар санының күр өсуі байқалады. Бала есейген сайын ата-аналардың функцияларының арақатынасы және олардың психологиялық маңыздылығы өзгереді [1]. Толық емес отбасыларда балаларға жоғары білім алу қиынға соғады, басты себеп - отбасының табысы бұған әрдайым мүмкіндік бермейді. Мәселені зерттеу некеде туылған балалар санының төмендеуімен бірге ажырасулар мен некесіз балалар санының артуымен байланысты. Отбасындағы балаларға деген көзқарастың сипаты өзгерді деп те айтса болады.

Толық емес отбасының өмір сүру ерекшеліктерін талдауға байланысты келесі авторлардың жұмыстарына тап өтсе болады [2]: М.Ю. Арутюнян, М.П. Ган, И.Ф. Дементьева, А.М. Демидова, О.М. Здравомыслова, Э. ИверЖалю, О.И. Ключко 2002 жылы, И.С. Кон, Дж. Коулман, Л.Г. Луныкова. Сонымен қатар бұл тақырыпты Т.И. Миронов өзінің «Балалар мен жастар топтарының элеуметтік-психологиялық денсаулығын оңалту: негіздері мен механизмдері» атты монографиясында атап өтті. Бұл мақала «акцентуацияланған тұлға» терминін енгізген неміс психиатры Карл Леонгардтың тұжырымдамасына негізделгенін атап өткен жөн [3].

Психопатиялар туралы ілімнің қалыптасуының басынан бастап оларды норманың экстремалды нұсқаларынан ажыратудың маңызды мәселесі туындады. 1886 жылы В.М. Бехтерев «психопатия мен қалыпты жағдай арасындағы өтпелі дәрежелер» түсінігімен және «психопатиялық жағдайды соншалықты әлсіз дәрежеде көрсетуге болады, сондықтан ол қалыпты жағдайда көрінбейді» деген тұжырымдамамен жұмыс істеген. П.Б.Ганнушкин 1933 жылы ұқсас жағдайларды «жасырын психопатия» деп атаған болатын, ал О.В. Кербиков 1961 жылы мұндай жағдайларды «препсихопатия» ретінде қарастырса, Г.К. Ушаков 1973 жылы «қалыпты сипаттағы экстремалды нұсқалар» ретінде қарастырған [4].

1968 жылы неміс психиатры және психологы Карл Леонгард «акцентуацияланған тұлға» терминін енгізді. Ол акцентуацияланған тұлғалардың алғашқы классификациясын жасады. Ал 1977 жылы А.Е. Личко тұлғалардың акцентуациясының жіктелуін енгізген болатын [5].

Тұлғалар типологиясын құру әрекеттері психология тарихында бірнеше рет жасалды. Ең танымал және ерте кезеңдердің бірінде - біздің ғасырдың басында неміс психиатры және психологы Э.Кречмер ұсынған. Біраз уақыттан кейін американдық ғалым В.Шелдон, ал қазіргі кезде К.Г. Юнг, Э. Фромм, К. Леонгард, А.Е. Личко және басқа да бірқатар ғалымдарда өз ойларын білдірген. Жалпы айтқанда, көптеген басқа да атаулар ұсынылды, бірақ ең сәтті «акцентуацияланған тұлға» терминін атапқан К.Леонгард болды. Бұл атау патологияның рудименттері туралы емес, норманың экстремалды нұсқалары туралы және бұл экстремалды нұсқалардың жеке ерекшеліктердің күшеюіне, акцентуациясына әсер ететіндігін көрсетеді [5]. Алайда, мұнда акцентуацияланған тұлғалар туралы емес, мінезакцентуациялары туралы айту дұрысырақ болар еді. Тұлға-бұл кеңірек ұғым, оған интеллект, қабілет, дүниетаным және т. б. жатады. Мінез жеке тұлғаның негізі болып саналады, ол негізінен жасөспірім кезінде қалыптасады, ал тұлға тұтас ретінде - жетілу кезінде. К. Леонгард тұлғаны емес, мінездің түрлерін, оның сипаттамаларында бір типті екіншісінен ерекшелендіретін мінездің ерекшеліктерін сипаттаған.

Мінездің акцентуациясы - бұл оның нормасының экстремалды нұсқалары, онда жеке қасиеттер шамадан тыс күшейтіледі, бұл басқаларға жақсы және тіпті жоғары төзімділікпен психогенетикалық әсердің белгілі бір түріне қатысты селективті осалдықты анықтайды.

Адам тұлғаларының барлық типологиялары бірқатар идеялардан шыққан. Олардың негізгілері келесідей [3]:

1. Адамның мінезі онтогенезде ерте қалыптасады және өмірінің қалған кезеңінде өзін азды-көпті тұрақты ретінде көрсетеді.
2. Адамның мінезіне енетін жеке қасиеттердің комбинациясы кездейсоқ емес. Олар мінездердің типологиясын анықтауға және құруға мүмкіндік беретін айқын ерекшеленеді.
3. Осы типологияға сәйкес адамдардың көп бөлігі топтарға бөлінуі мүмкін.

Ауырлық дәрежесіне байланысты мінезакцентуациясының екі дәрежесі бөлінеді: айқын және жасырын.

Айқын акцентуация акцентуация дәрежесі норманың экстремалды нұсқаларына жатады. Ол белгілі бір типтегі мінезде тұрақты белгілердің болуымен ерекшеленеді.

Жасырын акцентуация дәреже, шамасы, шектен тыс емес, норманың әдеттегі нұсқаларына жатқызылуы керек. Күнделікті, әдеттегі жағдайларда белгілі бір мінез типіндегі белгілер әлсіз көрінбейді немесе мүлдем көрінбейді.

А.Е. Личконың жетекшілігімен зертхана жүргізген акцентуациялардың бойлық зерттеулеріне сүйене отырып, мінезді акцентуациялау туралы идеялар өте статикалық нәрсе ретінде жоққа шығарылды және мінез акцентуациялардағы динамикалық өзгерістердің екі негізгі тобы анықталды [5].

Бірінші топ-өтпелі өзгерістер. Шын мәнінде, олар формада психопатиямен бірдей. Олардың арасында бірінші кезекте жедел аффективті реакциялар тұр. Жедел аффективті реакциялардың бірнеше түрі бар [3].

1. Интрапунитивті реакциялар аутоагрессия арқылы әсер ету разряды болып табылады. Көбінесе реакциялардың бұл түрі акцентуацияның екі түрінде кездеседі – сезімтал және эпилептоидты.

2. Экстрапунитивті реакциялар қоршаған ортаға агрессия арқылы әсер етуді білдіреді. Көбінесе реакцияның бұл түрін гипертимиялық, лабильді және эпилептоидты акцентуациямен көруге болады.

3. Инпунитивті реакция аффект аффектогендік жағдайдан абайсызда қашу арқылы босатылатындығында көрінеді, дегенмен бұл қашу бұл жағдайды түзетпейді. Реакцияның бұл түрі тұрақсыз, сондай-ақ шизоидты акцентуациямен жиі кездеседі.

4. Демонстрациялық реакциялар аффект «спектакльге», дауылды көріністерді ойнауға, суицид әрекеттерін бейнелеуге және т.б. әсер еткенде көрінеді. Реакциялардың бұл түрі истероидты акцентуацияға өте тән, бірақ эпилептоидты және лабильді жағдайда болуы мүмкін.

Жасөспірім кезінде айқын көрінетін мінез-құлық акцентуациясындағы өтпелі өзгерістердің тағы бір түрі-өтпелі психопат-тәрізді мінез-құлық бұзылыстары («жыныстық жетілу мінез-құлық дағдарыстары»).

Өтпелі мінез-құлық бұзылыстары құқық бұзушылық, нашақорлық мінез-құлық, үйден қашу және қаңғыбастық, жыныстық ауытқулар түрінде көрінуі мүмкін.

Ақырында, мінез-құлық акцентуациясындағы өтпелі өзгерістердің тағы бір түрі - олардың әртүрлі психогендік-психикалық бұзылуларфонында дамуы: невроздар, реактивті депрессиялар және т.б. Бірақ бұл жағдайда іс енді «акцентуация динамикасымен» шектелмейді: сапалы басқа деңгейге көшу-арудың дамуы болады.

Сипаттың акцентуациясындағы динамикалық өзгерістердің екінші тобына оның салыстырмалы түрде тұрақты өзгерістері жатады. Олар бірнеше түрлі болуы мүмкін.

«Айқын» акцентуацияның жасырын және латентті акцентуацияға ауысуы. Өсудің және өмірлік тәжірибенің жинақталуының әсерінен акцентуацияның мінез-құлық белгілері тегістеледі, өтеледі. Осы уақытқа дейін жасырылған акцентуацияның белгілі бір түрінің ерекшеліктері толығымен және кейде кенеттен ашылады.

Мінез акцентуациялар түрлерінің өзгеруі олардың жас динамикасындағы негізгі құбылыстардың бірі болып табылады. Бұл түрлендірулердің мәні, әдетте, бұрынғыға сәйкес келетін жақындардың қасиеттерін қосу болып табылады. Тіпті соңғысының ерекшеліктері басым болады. Керісінше, бастапқыда аралас типтегі жағдайларда, олардың біреуінің ерекшеліктері бірінші орынға шығуы мүмкін, сондықтан олар екіншісінің ерекшеліктерін толығымен жасырады. Бұл аралас түрлердің екі түріне де қатысы: аралық және амальгамалық [3].

Аралық типтер эндогендік факторларға және мүмкін ерте балалық шақтағы даму ерекшеліктеріне байланысты. Олардың мысалдары лабильді-циклоидты, конформды-гипертимді, шизоидты-эпилептоидты, истеро-эпилептоидты болуы мүмкін.

Амальгамалық түрлері бұрынғы эндогендік ядроға жаңа типтегі белгілердің қабаттасуы ретінде қалыптасады. Бұл қабаттар ұзақ әсер ететін психогендік факторларға байланысты. Мысалы, дұрыс емес тәрбие.

Типтерді түрлендіру тек белгілі бір заңдылықтарға сәйкес мүмкін - тек бірлескен типтерге қарай. Акцентуация түрлерінің жасына қарай өзгеруі эндогендік заңдылықтарға да, экзогендік факторларға да байланысты болуы мүмкін – биологиялық және әсіресе әлеуметтік-психологиялық.

Күшті трансформациялық фактор-бұл жасөспірім кезіндегі ұзаққа созылған қолайсыз әлеуметтік-психологиялық әсерлер, яғни тұлғалардың көптеген түрлерінің қалыптасу кезеңінде. Оларға, ең алдымен, дұрыс емес тәрбиенің әртүрлі түрлері жатады.

Жасөспірімдер үшін «мінезді акцентуация» термині ең дәл болып табылады. Балалық шақта мінездің түрі де қалыптаспаған және тек жеке акцентуацияны белгілер туралы айтуға болады [6].

Мінездің акцентуациясымен оның ерекшеліктері психопатиядан айырмашылығы барлық

жерде және әрдайым көрінбеуі мүмкін. Олар тіпті белгілі бір жағдайларда ғана анықталуы мүмкін. Ең бастысы, мінездің ерекшеліктері қанағаттанарлық әлеуметтік бейімделуге мүлдем кедергі келтірмейді немесе оның бұзылуы өтпелі болып табылады. Бұл бұзылулар жыныстық жетілу кезіндегі биологиялық пертурбацияларға байланысты ("жыныстық жетілу дағдарыстары") немесе көбінесе психикалық жарақаттардың, өмірдегі қиын жағдайлардың, атап айтқанда «ең аз қарсылық орнына» қойылатын талаптардың әсерінен болуы мүмкін [5].

Мінездер акцентуациясының әр түрі басқа «әлсіз жерлерден» ерекшеленеді, әр түрдің өзіндік ахиллес өкшесі бар. Мысалы, мұндай психикалық жарақаттар мен қиын жағдайлар гипертимиялық сипатқа қызмет етуі мүмкін - құрдастарынан оқшаулану, қатаң өлшенген режимде мәжбүрлі жұмыссыздық; шизоидтық сипатта-қоршаған ортамен терең бейресми эмоционалды байланыстарды тез орнату қажеттілігі. Егер психикалық жарақат, тіпті ауыр болса да, ең аз қарсылық орнына жүгінбесе; бұл ахиллес өкшесіне әсер етпесе; егер жағдай осыған байланысты жоғары талаптар қоймаса, онда іс әдетте ұзақ және айтарлықтай әлеуметтік бейімделуді бұзбай, тиісті жеке реакциямен шектеледі. Керісінше, кейбір қолайсыз жағдайларға қатысты мінез акцентуациясымен тіпті тұрақтылықтың жоғарылауы мүмкін. Шизоидты жасөспірім жалғыздыққа оңай төзеді, гипертимиялық-белсенділікке, бір сәттік тапқырлыққа икем.

Жалпы жасөспірімдердегі психогенияның негізгі көзі – отбасы. Жасөспірімнің отбасылық қарым-қатынасы оның ата-анасымен, сиблингтермен, көбінесе ата-әжесінің қарым-қатынасын қамтиды. Отбасында жасөспірім қарым-қатынас тәжірибесін алады, мінез-құлық нормалары мен ережелерін үйренеді. Бұл немесе басқа мінез-құлықтың қалыптасуы (физикалық және әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан анықталған) отбасының ересек мүшелері, ата-аналар мен бала арасындағы қарым-қатынастың қалай құрылатынына байланысты болады.

Отбасы көптеген себептерге байланысты жасөспірімде психогенияның көзі бола алады [7].

Біріншіден, жасөспірімнің отбасына тәуелділігі өте үлкен. Отбасы оның қажеттіліктерінің едәуір бөлігін, соның ішінде материалдық және тұрмыстық қажеттіліктерді және (әсіресе осы жаста тез өзгертін және онымен байланысты қарқынды күйзелістерді) эмоционалды қолдау, сүйіспеншілік пен жанашырлық қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Екіншіден, жасөспірімнің мінез-құлқына әлеуметтік бақылауды жүзеге асырудағы отбасының рөлі зор. Бұл жаста қоғамның ересек мүшесі ретінде тәуелсіз мінез-құлық үшін қажетті бірқатар психологиялық механизмдер қалыптасу сатысында. Отбасының жасөспірімге қатысты бақылау функциясын орындай алмауы оның мінез-құлқының бұзылуына да, тұлғаның дамуындағы бұзылуларға да әкеледі.

Үшіншіден, жасөспірім ересек адамның әлеуметтік рөлдерін қарқынды игеру кезеңіне енеді, оның әлеуметтік шеңбері тез кеңейеді, бейресми топтармен, мектеппен байланыс артады. Мұның бәрі жасөспірімнің денесі мен жеке басындағы қарқынды физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік өзгерістер жағдайында болады. Сондықтан, осы кезеңде ол отбасының басшылық және кеңес беру көмегіне өте мұқтаж: түсіндіруде, ақпараттандыруда, өмірдің әртүрлі жақтарын бағалауды қалыптастыруға жәрдемдесуде. Отбасының бұл тапсырманы жеңе алмауы жасөспірімді өте қиын және осал жағдайға душар етеді, оның әлеуметтік шындыққа бағдарланбауын анықтайды, оны әртүрлі қиындықтар мен қайшылықтарға қарсы қарусыздандырады.

Ата-аналардың балалармен қарым-қатынас стилінің әсері алыс әсер етеді және олардың өмір жолын анықтайды.

Ә. Роу өзара әрекеттесудің келесі сипаттамаларын зерттеді: эмоционалды қабылдау-қабылдамау, бақылаудың болуы-болмауы, баланың белсенділігін ынталандыру-ынталандырмау. Сонымен қатар, олардың кәсіби жолды таңдауға әсерін анықтады. Эмоционалды қабылдау немесе қабылдамау, тиісінше, кәсіби мүдделердің жеке немесе пәндік бағытын анықтайды; бақылаудың болмауы қорғаныстық-қорғаныссыз жауап түрімен байланысты, ал белсенділікті ынталандыру-ынталандырмау басқаларға немесе өзіне бағытталғандығын анықтайды [7].

Жасөспірім кезінде тұлға ең осал калпында және қоршаған ортаның әсеріне ықпалды, сондықтан тәрбие мен оқытудың әлеуметтік-мәдени жағдайларын өзгерту қажет. Жасөспірімдер ересектердің қамқорлығынан бас тартады және тәуелсіздікті талап етеді. Қарқынды физиологиялық жетілумен қатар, тұлғаның негізі ретінде мінездің одан әрі қалыптасуы жүреді. Әсіресе, осы кезеңде тұлғалардың акцентуациясы көрінеді.

Осылайша, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мінездің акцентуациясына байланысты келесі қорытындыларды шығаруға болады.

Мінездің акцентуациясы -бұл оның нормасының экстремалды нұсқалары, онда жеке қасиеттер шамадан тыс күшейтіледі, сондықтан психогендік белгілі бір түрге қатысты селективті осалдық анықталады: «басқаларға жақсы және тіпті жоғары төзімділікпен әсер ету».Көбінесе жасөспірім кезінде мінез-құлық ауытқуларымен ерекшеленетін мінез акцентуациялары пайда болады. Мұнда отбасы мәселесі үлкен рөл ойнайды.

Тағы бір айта кететін жайт, тұлғалардың акцентуациялары экстремалды болса да, норма нұсқалары болып табылады. Сондықтан«мінезді акцентуациялау» психиатриялық диагноз бола алмайды. К. Леонгардтың пікірі бойынша, дамыған елдерде халықтың жартысынан көбі акцентуациялы тұлғаларға жатады.

Акцентуацияны және оның түрін анықтау - эго әр түрлі бұзылулар пайда болуы мүмкін преморбидті фонды анықтау. Жедел аффективті реакциялар, невроздар және басқа реактивті жағдайлар, психотикалық емес мінез-құлық бұзылыстары, тіпті реактивті психоздар-тек осылар диагноз бола алады. Алайда, тұлғалардың акцентуацияларының басым көпшілігінде мұндай бұзылулардың дамуына қатысты мәселе жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений // Академия. – 2000. – С.192.
2. Федоров А.Ф. К вопросу о проблеме неполной семьи, где воспитанием занимается одинокая мать // Глобальный научный потенциал. –2020. – №11. –С. 132-134.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности // Феникс. –2000. –С. 544.
4. Ганнушкин П.Б. Избранные труды //Книговек. –2013. – С. 432.
5. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков //Медицина. –1983 –С. 256.
6. Ковалев В.В. Социально-психиатрический аспект проблемы девиантного поведения у детей и подростков // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 1981. – С. 69.
7. Личко А.Е. Острые аффективные реакции при акцентуациях характера у подростков//Психогенные (реактивные) заболевания: Материалы научно-практической конференции. – 1979. – С. 48.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЧУВСТВА ВИНЫ У МОЛОДЕЖИ (18–21 ЛЕТ)

Психология, 3 курс Сейдеханова А. Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В данной статье рассматривается феномен вины и выявляются проблемы в связи с повышенным развитием чувства вины у молодежи. Кроме того, в статье излагаются взгляды по поводу понимания чувства вины разными исследователями. Дается анализ исследования чувства вины у молодежи возраста 18–21. Далее исследуется различие чувства вины по половому признаку. Проводится эмпирическое исследование с использованием стандартизированных методик. В конце предлагаются практические рекомендации для молодежи по построению объективного отношения к своим поступкам.

Ключевые слова: чувство вины, феномен вины, молодежь 18–21 возраста, вина-состояние, вина-черта, моральные нормы.

В современном обществе придается большое значение соответствию к общепринятым стандартам правильности, успешности, что из-за этого мы часто злимся на себя, из-за какого-то поступка, занимаемся самоосуждением, тем самым вредя самим себе, вот почему нас заинтересовала тема чувства вины. В настоящий момент чувство вины предстает перед нами как противоречивое эмоциональное переживание не имеющего однозначного понимания и определения. Феномен вины исследуется как зарубежными, так и отечественными психологами, но научных исследований мало по сравнению с изучением других эмоциональных проявлений [1, с.39]. В психологии считается, что чувство вины может воздействовать как положительно, так и отрицательно на формирование личности, жизнь и на здоровье человека.

Исследования по поводу чувства вины начинаются зарубежом с работы З.Фрейда, где он считал вину как разновидность тревоги, однако другой психоаналитик О.Маурер вину определял как производную страха. В отечественной психологии изучали чувство вины такие ученые как К.

Муздыбаев, Ю.М. Орлов, В.И. Добренков, А.И. Кравченко, Л.Г. Ионин, В.В. Столин. В рамках вопроса о половозрастных особенностях переживания вины стоит отметить труды С.В. Горнаевой, Т.Н. Смотровой, П.Ю. Калистратова, также есть исследования по гендерным особенностям переживания чувства вины И.А.Белик. Среди зарубежных, в первую очередь, нужно отметить К. Хорни, Дж. Роттер, Д.М. Морано, Г.Мандлер, М. Хайдегер и др.

К примеру, З. Фрейд рассматривал чувство вины как отрицательное, деструктивное, но, с другой стороны, многие авторы изучают вину как регулятор человеческого поведения, с возможностью адаптироваться, ведь чувство вины помогает человеку переоценивать свои ценности и создавать свою жизнь, в соответствии с ними. Также это чувство поддерживает конформность, социальную ответственность, ограничивает эгоцентризм и эгоизм и тем самым способствует общительности. Кроме того, она указывает нам на ошибки и призывает что-то изменить, исправить. Но если у человека чувство вины слишком высоко или низко, то оно может нарушать социальную адаптацию, становясь помехой на пути межличностного общения, к тому же может приводить человека к чрезмерной чувствительности, к оценкам и мнениям окружающих. Помимо этого, чувство вины перекрывает все самое светлое в самом человеке: радость, уважение к себе, любовь и порождает чувство беспомощности, мешая нормально жить.

Избыточное чувство вины вызывает невыносимое переживание, разрушая важное чувство в человеке, чувство собственного достоинства. Отрицательное чувство вины направлено на разрушение и наказание себя, что человек начинает искать способы наказать себя, чтобы наконец-то от него избавиться. Но на деле переживание вины само по себе является наказанием для человека [2, с.50]. Также, чувство вины становится неадаптивной, когда для нее нет оснований и она преувеличена или сдерживается. Приводя тем самым к проблемам со здоровьем, хронической усталости или даже к суициду. Поэтому «вредность» вины заключается не в том, что она есть как таковая, а в том, что человек позволяет себе постоянно терзаться этим переживанием, человек будто постоянно и долгое время возвращается к произошедшим событиям «пережевывает» их [3, с.15]. И по исследованиям молодые люди больше подвержены к чувству вины в силу своей эмоциональности, но мало кто изучал сравнение возрастов, в связи нарастанием или понижением чувства вины у них. Ввиду этого актуальность исследования по изучению чувства вины у молодежи возраста 18-21 не вызывает сомнений.

Объект исследования: молодежь в возрасте 18–21 лет.

Предмет: становление чувства вины у молодежи 18-21 лет.

Цель исследования: исследовать чувство вины у молодежи возраста 18-21 лет.

Задачи исследования:

- 1) Проведение анализа научной литературы о чувстве вины у молодежи;
- 2) Эмпирическое исследование с использованием стандартизированных методик;
- 3) Разработка практических рекомендаций по построению у молодежи объективного отношения к своим поступкам и к самому себе.

Общая гипотеза: С возрастом у молодых людей чувство вины нормализуется в силу становления их личности и уже имеющего опыта.

Частные гипотезы:

- 1) В разном возрасте чувство вины у молодежи отличается;
- 2) У 18-летних совершеннолетних чувство вины выше, чем у 21-летних;
- 3) Чувство вины разнится по половому признаку.

Исследование проведено с помощью «Опросника вины» К. Куглера и У.Х. Джонса в адаптации И.М. Белика, в онлайн формате. Опросник состоит из 3-х шкал: 1) вина-состояние (ВС), 2) вина-черта (ВЧ), 3) моральные нормы (МН). Вина-состояние — это кратковременное эмоциональное состояние, за некий проступок, на данный момент, вина-черта — это стабильная индивидуальная характеристика, которая сопряжена сожалением, стремлением исправить ошибку, ненависти к себе. Моральные нормы — это преданность ценностям, нормам, нежели к вине как к эмоции.

Всего в исследовании приняло участие 116 совершеннолетних. Из них 48 - мужского пола, и 68- женского пола. Распределение по возрасту: 48 молодых людей - 18 лет, 19 молодых людей - 19 лет, 17 молодых людей - 20 лет, 32 молодых людей -21 лет.

Инструкция прохождения опросника: в опроснике имеется 45 утверждений и нужно оценить каждое утверждение по пяти-балльной шкале (1 — «полностью не согласен/не согласна», 2 — «не согласен/не согласна», 3 — «не знаю», 4 — «согласен/согласна», 5-«полностью согласен/согласна»).

Минимальные и максимальные баллы по шкалам вина-состояние, вина-черта, моральные

нормы составляют: вина-состояние (от -20; 20), вина-черта (от -40; до 40), моральные нормы (от -30; до 30). Если у респондента в итоге по всем шкалам выходит больше 10 баллов, то это говорит о выраженной негативной оценки человеком своего конкретного поведения, также то, что человек обладает устойчивой личностной характеристикой как чувство вины и о склонности человека руководствоваться морально-этическими принципами.

Анализируя ответы респондентов мы получили такие результаты:

1. Большинство респондентов не определились с ответом и в то же время 21,6% опрошенных считают, что не совершали много ошибок в своей жизни, однако 18,1% опрошенных все же согласны с тем, что совершили достаточно ошибок.

2. 30.2% опрошенных ответили, что придерживаются морально-этических принципов, когда как 1/3 респондентов еще не понимают.

3. Большинство респондентов ответили, что в своей жизни они испытывали большое сожаление или вину.

4. 23.3% опрошенных полностью подтвердили, что в прошлом у них есть что-то, о чем они сейчас сожалеют. Также 20,7% согласны с этим высказыванием.

5. 21,6 % опрошенных ответили, что зачастую они недовольны своими поступками.

6. 20,7% опрошиваемых подтвердили, что вина не сопровождает их всю жизнь, однако количество респондентов, которые считают, иначе не сильно разнится.

7. Большинство опрошенных отмечают, что чувство вины все же беспокоит их.

Проведя статистический анализ данных опроса по возрасту при помощи критерия Краскела-Уоллиса, мы получили результаты по всем шкалам. По шкалам вина-состояние вина черта выявили, такие показатели как h эмп. = 0.52835; p = 0.91262 и h эмп. = 0.25372; p = 0.96848. Это означает, что статистически значимых различий между 18,19,20,21 летними молодыми людьми в нашей выборки по чувству вины не выявлено. Полученные результаты опровергают предположение о том, что в разном возрасте чувство вины у совершеннолетних отличается. Объясняются эти результаты тем, что разница в возрасте в нашей выборке небольшая и они в целом являются еще студентами, что значит состояние чувства вины у всех находится на одном уровне. Однако результаты по шкале моральные нормы h эмп. = 17.87111; p = 0.00047, говорят о статистически значимых различиях ($p \leq 0,01$). Полученные результаты подтверждают предположение о том, что в разном возрасте чувство вины у совершеннолетних отличается. В связи с этим можно говорить, что моральные нормы с возрастом отличаются.

Также был проведен анализ данных в сравнении результатов 18-летних и 21-летних при помощи U-критерий Манна-Уитни. По шкалам вина-состояние и вина-черта было получено U эмп. = 776.5; U 0.01 = 531.0; U 0.05 = 599.0 и U эмп. = 776.5; U 0.01 = 531.0; U 0.05 = 599.0. это показывает, что статистически значимых различий между результатами 18-летних и 21-летних не имеется. И это опровергает нашу гипотезу о том, что у 18-летних юношей чувство вины выше, чем у 21-летних, ведь значимых различий не выявлено. Однако по шкале моральные ценности U эмп. = 352.5; U 0.01 = 531.0; U 0.05 = 599.0, говорят о наличии статистически значимых различиях ($p \leq 0,01$). Полученные результаты подтверждают предположение о том, что у 18-летних юношей чувство вины выше, чем у 21-летних, поскольку имеются значимые различия.

Осуществив статистический анализ данных опроса по полу при помощи t-критерий Стьюдента, мы получили по шкалам вина-состояние и вина черта, t эмп. = 0.59171; t 0.01 = 2.6196; t 0.05 = 1.981 и t эмп. = 0.24086; t 0.01 = 2.6196; t 0.05 = 1.981, где не выявили статистически значимых различий, это опровергает наше предположение о том, что чувство вины разнится по половому признаку. Это означает, что мужчины и женщины нашей выборки не отличаются по чувству вины. Однако по шкале моральные нормы результаты t эмп. = -2.13577; t 0.01 = 2.6196; t 0.05 = 1.981, говорят о статистически значимых различиях ($p \leq 0,05$). Полученные результаты подтверждают предположение о том, что чувство вины разнится по половому признаку.

Таблица 1 – Средние значения чувства вины 18 и 19-летних молодых людей (по «Опроснику вины» К. Куглера и У.Х. Джонса).

Возраст	18			19		
	ВС	ВЧ	МН	ВС	ВЧ	МН
Средние значение по чувству вины	-0,63	2,83	-3,23	-1,90	0,63	-1,47

Таблица 2 – Средние значения чувства вины 20 и 21-летних молодых людей (по «Опроснику вины» К. Куглера и У.Х. Джонса).

Возраст	20			21		
	BC	ВЧ	МН	BC	ВЧ	МН
Средние значения по чувству вины	-0,59	2,41	-2,88	-0,56	1,97	2,09

Анализируя данные по таблицам 1 и 2, можно сказать, что по шкале вина-состояние показатели всех возрастов находятся в пределах нормы, это означает, что имеется средне-выраженная негативная оценка определенного поведения, т.е. молодые люди умеют критически оценивать свои поступки и еще они обладают мотивацией исправления содеянного. И также по шкале вина-черта видно то, что совершеннолетние все же переживают и сожалеют по поводу нарушений интернализированных норм, совершенных проступков в прошлом, но они находятся в пределах нормы. А вот по шкале моральные нормы, все тоже находится в пределах нормы, но с возрастом идет большая склонность молодых людей придерживаться своих принципов в жизни. И эти результаты опровергает нашу основную гипотезу о том, что с возрастом у совершеннолетних чувство вины нормализуется в силу становления их личности и уже имеющего опыта.

Подводя итоги, можно сказать, что молодые люди современного общества не подвержены к чрезмерному влиянию чувства вины, поскольку могут объективно оценивать свои поступки, также они твердо придерживаются своих моральных норм, принципов в своем поведении. Как показали результаты опроса, многие все же указали, что хотели бы изменить кое-что в своем прошлом, о котором они глубоко сожалеют, помимо этого многие подтвердили, что часто испытывают к себе отвращение за некоторые поступки и недовольны собой. К тому же респонденты отметили, что у них порой бывают навязчивые мысли относительно поступков, которые совершали, кроме того, молодые люди подтвердили что в последнее время испытывают беспокойство и некую подавленность, но подверженность к чувству вины у молодежи объясняется их эмоциональностью, возбудимостью нервной системы, отсутствием навыков самоконтроля, ведь в этом возрасте от них требуется принятие важных решений, которые могут предопределить их будущее и вследствие этого увеличивается чувство ответственности, где им может казаться что любая ошибка непоправима и приводит к формированию чувства вины перед собой и это нормально в силу их возраста и результаты опросника подтвердили, что их показатели находятся в пределах нормы. Ведь в то же время респонденты отметили, что не часто испытывают сожаление и испытывают в последнее время спокойствие и ни о чем не переживают и ощущают гармонию с самим собой.

Таким образом, можно сказать, что сейчас молодежь не склонна к чрезмерному самоосуждению и не подвержена влиянию чувства вины, они способны разделять свой поступок от личности, не считая, что это «он плохой», а не неверное действие или слово. В целом ситуация обстоит хорошо, однако все же есть куда расти.

В связи с этим мы разработали некоторые рекомендации:

1. Нужно родителей научить давать оценку не личности ребенка, а именно поступка.
2. Следует научить детей брать ответственность за свои поступки и исправлять содеянное.
3. Стоит создавать четкое понимание того, что хочется от себя, а не слепо следовать стандартам, имеющимся в обществе и перестать корить себя за несовершенство.

Список литературы

1. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда. СПб.: С.- Петерб. фил. Ин-та социологии, 1995. — 39 с.
2. Васильева О.С. Особенности переживания вины в современном обществе // Московский психотерапевтический журнал. – 2004. – №1. – С.48-73.
3. Бубер М. Вина и чувство вины // Вестник РАГЭПП. 1994. N 2.- С. 7-34.

Андатпа: Эмоциялар адамның психикалық өміріндегі маңызды орындардың бірін алады, интеллектуалды және рухани - жеке саланың негізі болып саналады. Эмоционалды саланың мазмұнына эмоциялар, аффекттер, көңіл-күйлер түрінде болатын нақты эмоционалды күйлер кіреді, сонымен, интеллектуалды, эстетикалық, моральдық және басқа да сезімдер түріндегі тұрақты тұлғалық бекітіліп, оқшауланып, мінезге айналады. Әр түрлі, жағымсыз эмоционалды күйлердің ішінде реніш ерекше орын алады. Бір жағынан, әлеуметтік байланыстың бұзылуы туралы сигнал бере отырып, ол адамды әлеуметтік өзара әрекеттесу кезінде оң реттеуші бола отырып, оны қалпына келтіруге ынталандырады. Екінші жағынан, жиі реніштер адамның патологиялық көріністеріне дейін жеке қасиеті мен мінез-құлық қасиеті ретінде сезімталдыққа айнала отырып, өз тәжірибелеріне, өз тәжірибелеріне қамқорлық жасауға ықпал етуі мүмкін.

Кілт сөздер: эмоция, гендер, жыныс, әйел, еркек, реніш, кешірім, ашу, сезімтал, модуляция, шыдамдылық, манипуляция.

Кіріспе. Әрине, реніш өте кең таралған психикалық құбылыс, бірақ әлі күнге дейін отандық психологиялық ғылым оған жеткілікті көңіл бөлмейді. Осы уақытқа дейін реніш тақырыбы болып табылатын мамандандырылған зерттеулер өте аз. О. А. Апуновичтің айтуынша, функционалды түрде реніш "әлеуметтік байланыстың бұзылуын білдіретін жағымсыз тәжірибе" ретінде анықталады, сонымен бірге "оң реттеуші" болып табылады, адамды осы бұзылған контактіні қалпына келтіруге ынталандырады [11, б. 44]. Реніштің неғұрлым егжей-тегжейлі анықтамасында реніш "пайда болатын әділетсіздік пен дәрменсіздік ретінде бастан кешіретін жағымсыз эмоционалды күй" делінген. [1, б. 46]

О. А. Апунович сезімталдықты былай ажыратады мінез-құлықта бекітілген жеке қасиет, тіпті қорлаушының күтуі мен нақты мінез-құлқының сәйкес келмеуі минималды жағдайларда да ренішті сезінуге бейімділігімен ерекшеленеді. Автор келесі түрлерін тізімдей отырып, реніш типологиясын ұсынады: хабардарлық дәрежесі бойынша (Саналы және бейсаналық), ұзақтығы бойынша (қысқа және ұзақ), көріністің ерекшеліктері (формалары) бойынша (ашық және жасырын), дереккөздің шындық түрі бойынша (нақты және ойдан шығарылған, ойдан шығарылған), пайда болу уақыты бойынша (қазіргі және өткен), объектіге бағытталған (өзіне, басқа топқа реніш), көріну белсенділігі бойынша (белсенді әрекеттермен бірге жүреді және әрекетсіздікке әкеледі), нормадан ауытқу дәрежесі бойынша (қарым-қатынастың әдеттегі реттеушісі ретінде нормативті немесе патологиялық, девиантты мінез-құлықтың әртүрлі түрлеріне енеді), түзету мүмкіндіктері бойынша (түзетілетін және түзетілмейтін) [1, б. 47].

Негізгі бөлім. К. Леонгард өзінің типологиялық моделінде кейіпкерді екпіндеу әсер етудің патологиялық тұрақтылығына негізделген кептеліп қалған тұлға түрін анықтайды. Әдетте, сезімге жауап беру постында кез-келген эмоция төмендейді. Кептеліп қалған типте әсер өте баяу жарықтығын жоғалтады. Эффект жадта сақталады және ол пайда болған жағдайға аз ғана сілтеме жасай отырып, эмоциялар жаңа күшпен жыпылықтайды. Кептеліп қалған адамдарды ренжіту өте оңай. Бұл жағдайда әсер осал өзін-өзі сүйеге жауап береді. Қорлау, көңілсіздік, әдетте, кептеліп қалған түрмен ұмытылмайды. Осыған байланысты олар көбінесе сезімтал және кекшіл адамдар ретінде сипатталады. Осылайша, К. Леонгардтың көзқарасы бойынша, сезімталдық қалыптасқан кептеліп қалған мінез түрінің салдары болады [13].

А. Е. Личко кейіпкерлердің екпіндерін сипаттай отырып, сезімталдықпен сипатталатын бірқатар екпіндерді бөліп көрсетеді. Сонымен, истероидтық тип үшін басым белгілер-мінездің демонстрациясы, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы. Бұл қасиеттер акцентуацияның белгілі бір түрі үшін сезімталдықтың детерминанттары болып табылады. Акцентуацияның тағы бір сезімтал түрі – сезімтал. Ол жоғары сезімталдықпен, әсерлілікпен, күдікпен сипатталады, өзін-өзі төмен сезіну, оқшаулану. Бұл қасиеттер сезімталдықтың дамуын анықтайды, өйткені Бұл тип әлеуметтік өзара әрекеттесудің бұзылуына ерекше сезімтал және оған ренішпен жауап береді. Гипотимиялық тип осалдықпен, көңілсіздікпен, эмоционалды фонның төмендеуімен сипатталады. Бұл түрі жиі ренжиді, өйткені ол кез-келген әлеуметтік байланыста оның көңіл-күйінің төмендеуінің себебін көреді. Циклоидтық тип екі күйдің өзгеруімен сипатталады – гипотимиялық және гипертимиялық. Көңіл-күйдің төмендеу кезеңінде гипотим мен сезімталдықтың барлық жеке белгілері осы түрге тән.

Эпилептоидты тип агрессивтіліктің жоғарылауымен, ашуланшақтықпен, жеңіл жанғыштықпен және шамадан тыс мақтанышпен сипатталады. Бұл түрге сезімталдықтың себебі. Осыған байланысты, А. Е. Личко тұрғысынан сезімталдықтың психологиялық детерминанттары акцентацияның кейбір сипаттамалық ерекшеліктері болуы мүмкін [16].

Әдетте, реніш ешқашан болмайтын толық кешірімге дейін созылады [4]. Алайда, жоғарыда айтылғандай, кешірім әлі ашудың қалдықтары түрінде реніш іздерінің толық жойылуын білдірмейді [4]. Егер реніш сақталса, тіпті егер ол тереңдей түссе, онда бұл әдетте қарым-қатынастың нашарлауына немесе толық бұзылуына әкеледі.

Сонымен қатар, күшті реніш көбінесе біз кінәлі деп санайтын адамнан кек алу және жазалау ниетіне әкеледі. Бұл жағдайда, уәде етілген нәрсені орындамаған, алдаған немесе елемеген қылмыскерге қатысты зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрлеріне реніштің күшеюі мүмкін. Бұл зорлық-зомбылық кек алу үшін өте ауыр болуы мүмкін физикалық агрессияның қатал сипаты, және көбінесе мұндай реніш жағдайындағы жақын адамдар мұндай өршуге кедергі келтіріп қана қоймай, оған ықпал етеді.[12]

Әйелдер мен еркектердің реніштерін қарастыра отырып, зерттеушілердің көпшілігі олардың әртүрлі себептері бар екендігімен келіседі. Әйелдердің реніштері көбінесе эмоционалды тәжірибелермен, ал еркектер әлеуметтік шындықты қабылдаудағы когнитивті қисықтықтармен байланысты [2,11].

Әйелдердің реніштерінің себептері-алданған үміттер, айналасындағылардың (әсіресе мужчин) өз эмоцияларын жеткілікті түрде білдіре алмауы (нашар дамыған эмоционалды интеллект), өзін-өзі бағалаудың төмендігі аясында оң бағалардың болмауы, жалғыздықтан немесе бас тартудан қорқу [3,11]. Негізінен, әйелдердің реніші-Бұл "махаббатқа емес" реакция немесе манипуляция әдісі, оның көмегімен қылмыскердің кінәсі пайда болады: "ренжіткеніне"өкіну пайда болады. Бұл тұрғыда Ю берген реніштің анықтамасы қызықты.

Әйелдердің реніші, бұл сонымен қатар әйелдердің осалдығымен, өзін-өзі ақтауға деген көзқараспен байланысты нәрестелік тәжірибе (А. Шапкина) [5,11], сондай-ақ өзін-өзі бағалауға байланысты қатынастардағы невротикалық реакция, өзін-өзі растау, сондай-ақ сүйіспеншілік пен сүйіспеншілікке деген қажеттілікті қанағаттандырмау (С. Хорни) [6,11].

Өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өзін-өзі бағалаудың нашарлығы, өзін-өзі бағалауға және өзін-өзі растауға байланысты инфантильнневротикалық реакциялар әйелдерде де, ерлерде де реніштің себебі ретінде қарастырылады (З.Агеев, М. Гриценко) [7].

Зерттеушілер сатқындық, алдау, қорлау адамдар арасында тығыз эмоционалды байланыстар болған кезде ең көп танылатынын атап өтті. [7]

Егер адам өздеріне бауырластықпен қарайды деп күтсе және олар мүлдем дұрыс емес әрекет жасаса, олар ренжіп, азап шегіп, эмоционалды ыңғайсыздықты сезінеді. Дұшпандар арасында реніш болмайды, өйткені олардың бір-біріне деген үміттері маңызды емес. Олардың арасында араздық, дұшпандық, сақтық және қорлау немесе дұшпандық әрекеттерді күту бар. [7] [8]

Ауыр реніштің тікелей салдары- ашу эмоциясы. Осылайша, ренжіген адамдар санасыз түрде өткеннің барлық реніштерін еске түсіреді. Алайда, ашулану экстраполяцияны қажет етеді, ол әрекеттің активаторы, яғни шабуыл немесе кек алу болып табылады. Реніш ашулануға, ал соңғысы нақты әрекеттерге айналған кезде эмоционалды бұзылыс туралы айтуға болады. Реніштен туындаған ашулану жағдайы қауіпті, өйткені сана тарылған кезде адам дұрыс қабылдау қабілетін жоғалтып, аффекттік күйге түсуі мүмкін.

Ашушандық-репрессияланған реніш пен ашудың симбиозы, барлығына және бәріне созылмалы дұшпандықтың бір түрі, қатыгездік-деп жазады Е. Ильин [8].

Бірақ, жоғарыда айтылғандардың бәрі гендерлік деңгейде қалай көрінеді? Біз гендерді адамның өмірлік координаттарының әлеуметтік жүйесіндегі ерлер мен әйелдердің рөлдері стигматизацияланатын поло-рөлдік сипаттама ретінде қарастыратынымызды ескереміз. Бұл ерлер мен әйелдерге тән соматикалық (дене), психикалық және мінез-құлық қасиеттерінің көріністері [9,11]. Сонымен қатар, гендердің негізгі көріністері-еркектік (еркектік) және әйелдік (әйелдік), жеке тұлғаның поло-рөлдік қондырғыларының психологиялық сипаттамалары.

Ағылшын жазушысы және журналисті Гектор Хью Мунро (Саки) әйелдер ренішті ешқашан ұмытпайды деп мәлімдеді. Бұл ойды растайтын ол, олардың кекшіл екені дәлелдейді. Бұл әйелдерде, ерлер сияқты әлеуметтік интеллекттің дамымауымен байланысты. Сонымен қатар, әлеуметтік интеллекттің маңызды бөлігі эмоционалды интеллект болып табылады-эмоцияларды қабылдау, білдіру және түсіну және басқару қабілеті [10,11]. Эмоционалды интеллектісі дамыған әйелдер мен

ерлер өзін-өзі танудың жоғары деңгейімен ерекшеленеді, эмоцияларын тиімді басқарады, дисфункционалды депрессияға, мазасыздыққа, агрессияға және ашуға аз ұшырайды. Эмпатия қабілеті мұндай адамдарға басқалардың эмоцияларын оқуға және оларға дұрыс жауап беруге мүмкіндік береді.

Сезімтал әйел-невротикалық тұлға, көбінесе қайғы, көңілсіздік, ашуланшақтық, үмітсіздік, ашуланшақтық және жеккөрушілік сезімдерін бастан жиі кешіреді. Ол өмірден өзі қалаған нәрсені алмайды және өзін бақытқа лайықсыз сезінеді. Когнитивті деңгейде эмоционалды сәтсіздіктің рефлексиясы жиі кездеседі ол "бақытсыз" деген тұжырыммен аяқталады.[11]

Сезімтал еркектің психологиялық портреті, ең алдымен, эгоцентристік сипаттағы невротикалық тұлға, ұялшақтығының жоғары болуы, өзін-өзі бағалаудың төмендігі сияқты мәселелер болады. Сонымен қатар, әлеуметтік орта тарапынан қорқу деңгейінде көрініс табады. [11]

Сезімдерді жасыруға болатыны белгілі, бірақ эмоцияларды жасыра алмаймыз. Осылайша, ренжіген әйелдер мен феминді ер адамдар ренішті жасыру немесе оны орнату амплитудасын біраз уақытқа азайту үшін манипуляциялық әдістерді, проекцияларды, сублимацияны жиі пайдаланады. [11]

Қорытынды. Гендерлік деңгейдегі реніш инсталляцияның қарқындылығымен (ашуланшақтық, реніш, жеккөрушілік), модуляция ұзақтығымен (стресс, фрустрация, ауызша немесе физикалық агрессия) және туындайтын разрядпен (үнсіздік, қарым-қатынастан аулақ болу, әлеуметтік пассивті мінез-құлық, кек алу, татуласу, кешіру) сипатталады.

Әйелдердің реніштері көбінесе, шынайылық пен ашықтықпен ерекшеленеді және ұзаққа созылады. Бұл, ең алдымен, сыртқы ортаға деген көзқарас пен басқа адамдарға теріс әсер етеді. Сонымен қатар, манипуляциялық сипаттағы реніш ол ренжіткен адамға кінәсін сезінуге деген ұмтылыспен байланыстырады да, осылайша оны кінәсін өтеуге мәжбүр етеді. Ал ер адамдардың реніштері немесе оның еркектік көріністері, негізінен, эмоционалды шиеленістің қысқа мерзімділігімен, жағымсыз реакцияларды тазартумен ерекшеленеді. Бұл ретте ер адам невротикалық, эмоционалды интеллект деңгейі неғұрлым төмен болса, эмоционалды тәжірибенің тереңдігі, физиологиялық ауысулар, өткір аффективті күйлердің жоғары амплитудасының болуы, асоциалды және антисоциалды көріністер соғұрлым айқын болады.[11]

Шыдамдылық-бұл маңызды, әлеуметтік құнды қасиет, модуляцияның кең ауқымы бар, ол еркектерге қарағанда әйелдерде көбірек дамыған.

З. А. Агеева мен М. С. Гриценко "әлеуметтік-психологиялық табиғат және сезімталдық феноменологиясы" мақаласында осы сапаның әлеуметтік-психологиялық детерминанттарын анықтау бойынша зерттеу нәтижелерін келтіреді [14]. Зерттеуге 45 респондент қатысты, олардың сезімталдық көрсеткіштері әлеуетті болжаушылар ретінде қарастырылатын көп деңгейлі тұлғалық сипаттамалармен салыстырылды. Зерттеудің кейбір нәтижелерін төменде келтірейік:

-Жанашырлық тұлғааралық қарым-қатынас процесінде реніштің жиі тәжірибесінде көрінеді.

-Жанашырлықтың көрінісінде гендерлік айырмашылықтар бар. Сонымен, қыздарда сезімталдықтың белсенді сипаты реакцияның қысқа болуымен үйлеседі. Яғни, қыздар сезімтал, оңай ренжиді, бірақ реніш жағдайын тез босатады. Керісінше, жас жігіттерде ренішке салыстырмалы түрде жұмсақ реакция тәжірибенің ұзақтығымен үйлеседі.

-Корреляциялық талдау нәтижесінде авторлар сезімталдықтың келесі әлеуметтік-психологиялық детерминанттарын анықтады: өзін-өзі бағалаудың төмендігі, жоғары мазасыздық, қаттылық, коммуникативті төзімділіктің төмендігі, жанжал және агрессивтілік.

Э. Шостром манипуляцияға бейімділік сезімталдықтың себебі болуы мүмкін деп санайды [15]. Ол өзінің әлеуметтік сипаттағы типологиялық моделінде манипуляцияға бейімділіктің сезімталдыққа ауысу механизмін сипаттайды. Манипулятор өзінің әрекеттері мен қателіктері үшін жауапкершілікті өз мойнына алмайды, сондықтан ол бәріне ренжиді. Сонымен қатар, манипулятор өзін ренжітіп қана қоймайды, сонымен бірге өзін саналы түрде ренжітеді, көбінесе өзін: "Мен ренжіткім келмеді!" Э. Шостром манипулятордың үш түрін ажыратады: өткенге, бүгінге және болашаққа бағытталған. Ең сезімтал түрі-өткенге бағытталған манипулятор. Бұл тип көбінесе барлығына кінә, өкініш және реніш сезімін сезінеді және эмоцияны білдіруде қиындықтарға тап болады. Осылайша, Э. Шостромның пікірінше, сезімталдықтың әлеуметтік-психологиялық негізі-адамның манипуляциясы.

Реніш теріс көзқарас аясында қалыптасуы мүмкін. Ол ішкі жанжалда, өзін-өзі айыптауда және өзін-өзі басқарудың төмендеуінде көрінуі мүмкін. Мұндай адам бәріне күмәнданады, өз бетінше шешім қабылдай алмайды, өзіне деген теріс көзқарастың фонында шамадан тыс өзін-өзі қазумен

ерекшеленеді, өзін-өзі қорлаумен айналысады ("мені Ренжітіңіз, мен оған лайықпын"), ешқандай белсенділік танытқысы келмейді, фатализмге бейім. Жалпы жағымсыздық аясында қалыптасқан сезімталдықтың салдары өзіне деген қарым-қатынас тұлғааралық қарым-қатынаста күдік туғызады. Бұл көзқарас иеліктен, шағымдардан, басқалардың үнемі наразылығынан көрінеді. Мұндай адамдар өздеріне деген шынайы жақсы қарым-қатынасты қабылдай алмайды, бәрінен де аулауды іздейді. Олар кекшіл, сыни, тұлғааралық байланыста қиындықтарға тап болады. Көбінесе ауызша агрессияға жүгінеді. Бұл жағдайда сезімталдық бұзылған қарым қатынастың көрсеткіші және қарым қатынас серіктесіне қатысты күдіктеріңізді ақтау немесе даулау тәсілі ретінде әрекет етеді. Сезімталдықтың себебі өмірге деген жалпы дисгармониялық қатынас болуы мүмкін, ол эмоционалды қанықпау, мағынасыздық, оған қанағаттанбау түрінде көрінеді.

Сонымен қатар, өмірге деген теріс көзқарас өз күшіне деген сенімсіздіктен, шамадан тыс фатализмнен және бақылау қабілетсіздігінен көрінеді. Бұл жағдайда сезімталдық өмірдің қанағаттанбауының көрсеткіші ретінде әрекет етеді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері айқын теориялық және практикалық маңыздылыққа ие, өйткені олар сезімталдықты тереңірек зерттеуге негіз бола алады. Сонымен қатар, оларды психологтар жанашырлықты түзету үшін қолдана алады, бұл үйлесімді жеке және іскерлік қатынастарды құруға кедергі болып табылады. Психологиялық жұмысты құру логикасы клиенттің өзімен жеке үйлесімділікке қол жеткізу қажеттілігін жандандыруға, әлеуметтік ортаны және, ең алдымен, өзін қабылдау көзқарастарын қалыптастыруға бағытталуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Апуневич О. А. Коррекция обиды и обидчивости в подростковом возрасте // Психологическая коррекция как фактор обеспечения безопасности развития личности. – Череповец: Изд-во ЧГУ, 2011. – С. 44–95.
2. Агеева З. А. Социально-психологическая природа и феноменология обидчивости / З. А. Агеева, М. С. Гриценко // Вестник Ивановского государственного университета – 2009. – Вып. 1. – С. 19.
3. Дыбова И. Ракушка обиды. Попробуйте разжать. [Электронный ресурс] / Ирина Дыбова. – URL : <http://dybova.ru/news/rakushka-obidy-poprobujte-razzhat/>
4. McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Jr., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(6), 1586–1603.
5. Шапкина А. Н. Работа с обидой / А. Н. Шапкина // Консультативная психология и психотерапия. – 2005. – № 3. – С. 63–67
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / Карен Хорни; [пер. с англ. А. М. Боковиков]. – М. : Академический Проект, 2008. – 208 с.
7. Агеева З. А. Социально-психологическая природа и феноменология обидчивости / З. А. Агеева, М. С. Гриценко // Вестник Ивановского государственного университета – 2009. – Вып. 1. – С. 19.
8. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с. – (Серия «Мастера психологии»).
9. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь / М. И. Еникеев. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 560 с.
10. Майерс Д. Интуиция / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с. – (Серия «Мастера психологии»).
11. Гарькавец С. А., Яковенко С. И., Гарькавец С. О. Гендерные особенности инсталляции обиды. – 2016.
12. Zechmeister, J. S., & Romero, C. (2002). Victim and offender accounts of interpersonal conflict: Autobiographical narratives of forgiveness and unforgiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(4), 675–686.
13. Мкртчян Ц.Л. Психологические аспекты обиды и прощения как феномена межличностного общения // Вестник ЧГПУ, 2013. № 5. С. 76–86.
14. Агеева З.А. Социально-психологическая природа и феноменология обидчивости / Вестник Ивановского государственного университета, 2009. № 1. С. 19–23.
15. Шостром Э. Человек – манипулятор / Пер. с англ. Н. Шевчук, Р. Римская. М.: Психотерапия, 2008. 192 с
16. Изард К.Э. Психология эмоций / Пер. с англ. А. Татлыбаева. СПб, 2007. 464 с

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАЗАСЫЗДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Педагогика және психология, 4 курс Срайыл Ф. Ж., Түлебай Г. Т.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Бакетова М.А.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Андатпа. Қазіргі кезде жаһандық үдерістермен бірге келген нарықтық экономика жағдайында бастауыш сынып оқушыларының мазасыздық мәселесі психология мен педагогика саласында көкейкесті болып отыр. Бұл мақалада жалпы білім беретін орта мектептегі бастауыш сынып оқушыларының мазасыздық мәселесінің теориясы, пайда болуы, ерекшеліктері мен алдын-алу жолдары жан-жақты сараланған.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, оқушы, балалар, мазасыздық, мұғалім, тәрбиеші, орта мектеп

Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие жүйесіне назар аударсақ, бала тәрбиесінде олардың адамгершілігі мен отансүйгіштік, адалдық қасиеттерін дамытуға ерекше назар аударғанын байқауымызға болады. Бала өмірге келгеннен бастап, олардың бойындағы үрей мен қорқыныш, мазасыздық сияқты келеңсіз әрекеттерді болдырмау үшін тағқылымды ойлар айтып, іс жүзінде алдын - алып отырған.

Түрік ғұламасы әл-Фараби адам жаны мен тәні туралы тұжырымдарында, Жүсіп Баласағұнның тәрбие туралы толғамдарында, Махмұт Қашқаридің ақыл-ой туралы идеяларында, Ахмет Йүгнекидің ғибраттарында баланың тәрбиесі, ақыл-ой, қалыпты даму туралы түрлі пікірлері күні - бүгінге дейін маңыздылығын жоғалтпаған болатын [1, б.23].

Ұлт зиялысы, ғұлама М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» аттың еңбегінде жас баланың әсерленуіне қатысты бес негізгі ерекшеліктерді атап көрсетіп, жан- жақты саралап берген. Олар:

1. Тәннің тітіркенуі (бір жерді абайсыз кесіп алғанда, қол ұйығанда, шаршау кезінде және дем алғанда) болатын құбылыстар.

2. Жүйкенің әсерленуі (сыртқы жағдайдан жүйкенің шаршауы, жабырқау, жүйке ауруы және керісінше деннің саулығы, жадырап жүру) құбылыстары.

3. Қажеттілік және қан жүру әсері (қарынның ашуы, шөлдеу, жүректің айнуы) секілді құбылыстар.

4. Дем алу әсерленуі (жанның тыныштығы, таза ауаға серуендеуде, көңілге жағымды заттарды пайдалануда) болатын құбылыстар түрі.

5. Жанға жайлы жылылық пен суықтық әсерлері (ыстық ілтипат сезімі, көңіл бөлу немесе жанды жабырқататын жағдайлар, көңілдің түсуі) сияқты құбылыстар.

Осындай жан дүниенің әсерлері сайып келгенде тән құбылыстарына болмаса, ақыл мен санаға анау айтқандай пайдасы болмайды. Дегенмен бұл құбылыстарды дұрыс арнаға бұру, ақылға салу адамға пайдасы зор болады. Әлбетте, еркешора әрі, әркез айтқаны болып, өсіп келе жатқан баланың тәні шамалы болса да бұзылыстарға бой алдырса, яғни денесінің кез - келген жеріне бір зат тиіп өтсе де, кішкене жөтеліп қалса да, тынышы бұзылып мазасыздануы орын алады. Айтылған нәрселердің барлығы да бала әсеріне үлкендердің мән бермеуінен келіп туындайды [2, б.48].

Ұлы Абай ілімінде жақсылық пен жамандық, кісілік пен кішілік, жомарттық мен іштарлық ұғымдарына өзінің қара сөздері мен өлеңдерінде терең талдап берген.

Сонымен бастауыш сынып оқушыларының бойында ұшырасатын мазасыздық мәселесі тек педагогика және психология саласының зерттеу нысанына айналмаған. Қазіргі кезде бұл мәселе медицина саласын да толғандырып отырғандығы жасырын емес.

Мысалыға медицина саласы бойынша жарыққа шыққан энциклопедиялық сөздікте, бұл мәселені бала ана кұрсағында жатқанда сыртқы факторлардың әсерінен қалыптаса бастайтыны көрсетілген. Туа біткен мазасыздық, баланың үздіксіз жылауынан көрініс беретінін айта келе, жүре бара пайда болатын мазасыздықты дер кезінде назарға алмаса түрлі ауруларға алып келетінін жоққа шығармайды.

Жалпы жеке және жас өспірімдік психология саласында бадамның мінез-құлқы мен дағдарысын бірнеше кезеңдерге бөліп көрсеткен. Ғалымдардың тұжырымдаулары мен жеке адамдардың өмірлік даму жолдарына назар аударатын болсақ, ересек адамдарда кездесетін мазасыздық көбінде элеуметтік сыртқы орта жағдайларымен (қоғамдық орындарда, қарым-қатынаста, кәсіби іс - әрекетте, отбасында) байланысты қарастырылып келеді.

Ғылыми мәліметтерге қарағанда ересек адамдарға қарағанда жас балалардың бойында мазасыздық жиі ұшырасады екен. Балалардың іс - әрекеті көбінде ересек адамдардың көмегімен жүзеге асырылатындықтан, олардың қиылындағы кейбір әрекеттер шынайы қабылданады. Отбасындағы кикілжің, түрлі жағымсыз әрекеттер, өзге балалармен қарым - қатынастағы қиындық, өзіне деген сенімсіздік, тәрбиешінің талаптары және тағы басқа әрекеттер түптеп келгенде, баланың бойында үрей мен қорқынышты, сенімсіздік пен мазасыздықты туындатады.

Быттырғы жылы жарық көрген Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2022 - 2026 жылдарға арналып жасалынған тұжырымдамада, нақты қазіргі уақытта мектеп оқушыларына арналған оқу жүктемелері мөлшерден асып келгендігін жазып көрсеткен. Мысалы көршілес Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері арасында еліміздегі жалпы білім беретін орта мектептердегі бастауыш сатыдағы үлгілік жоспар 3662,5 сағаттан асып жығылады екен. Бір қызығы бұл көрсеткіш көршілес Ресей Федерациясында 2390 сағатты құраған. Бұл көрсеткіштен тақырыбымызға қатысты біршама жайттарды анықтауға мүмкіндік береді [3].

Жоғарыда атап көрсеткен жалпы және жас өспірімдік психологиясына, баланың дамуына назар аударатын болсақ, балабақшадағы тәрбиеден кейін, жалпы білім беретін орта мектептің бастауыш сыныбына оқуға қабылданған бала жаңа ортаға тап болғаннан кейін оның бойында белгілі бір деңгейде үрей мен қорқыныш, мазасыздық пен өзіне деген сенімсіздіктің болатыны жасырын емес. Ересек адамдарға қарағанда осындай келеңсіз әрекеттерді жеңуге бастауыш сынып оқушылары қауқарсыз келеді.

Мазасыздық мәселесін алғашқылардың бірі болып зерттеген З.Фрейд болған еді. Ол тұлға бойындағы мазасыздықты әлеуметтік ортамен байланыстыра отырып, оның салдары адамды депрессияға түсіретінін және девиантты, агрессивті мінез - құлықтың пайда болуына алып келетінін тұжырымдап берген.

З.Фрейдтің мағазасыздық туралы теориялары К.Роджерс, В.Франкл, А.Маслоу, Э.Фромм, К.Хорни және Г.С.Салливин еңбектерінде көрініс тауып, олардың пайда болуы мен ерекшеліктеріне сипаттама берген.

Мазасыздықты тек жағымсыз әрекет ретінде ғана емес, реті келгенде адамның мотивациясына қызмет ететін әрі өзіндік мендік қасиеттерін де дамытатындығын жоғарыда аталған ғалымдар дәлелдеуге тырысты.

З.Фрейд адам өз бойындағы мазасыздық деңгейін қалыпқа келтіру үшін олар ішкі жан дүниесі арқылы ойға салып, оптимистік бағыттарға аса мән беруі қажет екенін және де осы жағымсыз процесс орын алған кезде оған қарсы қорғаныс механизмдерін іске асыруы керектігін атап көрсеткен. Ғалымның пікірінше мазасыздық адамның психологиялық және физиологиялық дамуына үлкен кедергі келтіреді. Психологиялық деп отырғанымыз, адамды қалыпты жағдайдан шығарып, түрлі келеңсіз мінез-құлық афектілеріне ұшырататын болса, физиологиялық жағынан түрлі дене ауруларының дамуына ықпал етеді.

Мазасыздық мәселесінің психологиялық астарына көршілес Ресей ғалымдары да жан - жақты тұжырымдама беріп, өздерінің зерттеулерін арнаған болатын.

А.М.Прихожин, Н.В.Латвиенко, А.К.Бикматова, А.В.Микляева, П.В.Румянцова, А.К.Дусаевичкий, Е.Н.Новикова, Н.В.Иванова және тағы басқалар бастауыш сынып оқушыларында кездесетін мазасыздық мәселесі мен оның алдын - алу бойынша өздерінің зерттеу жұмыстарын жазған болатын.

Ал, елімізде мазасыздық мәселесі М.К.Бапаева, Қ.Жарықбаев, О.С.Саңғылбаев, М.Ә.Перлембетов, М.Б.Ахметжанова, Л.К.Керимов, Н.К.Тоқсанбаева, Б.Ж.Қуандықова, Б.Ж.Алдабергенова, М.Қ.Ерғалиева және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Мектеп оқушыларының эмоциялық жағдайына байланысты арнайы еңбек жазған Б.И.Кочубей мен Е.В.Новикова баладағы мазасыздық әр түрлі кикілжіңдерге байланысты мәселелердің болуына байланысты дамиды деп есептейтіндігін көрсете келе, оның мынандай түрлеріне ерекше тоқталған.

1. Ата-ананың, немесе мектеп пен балабақшадағы мұғалімдер мен тәрбиешінің талаптары. Мысалы, ата-ана баласын өзін нашар сезінгендіктен мектепке жібермейді, мұғалім оны «жоқ» деп белгілеп, басқа балалардың көзінше сабақты өткізіп жіберді деп жазалайды.

2. Адекватты емес талаптар (көбінесе жоғары бағаланған). Мысалы, ата-аналар баласына оның әрине үздік оқушы болуы керек екенін қайталайды, олар ұлы немесе қызының мектепте тек «бестік» алып қана қоймай, үздік оқушы емес екендігімен келісе алмайды.

3. Баланы қорлайтын, тәуелді күйге түсіретін теріс талаптар. Мысалы, тәрбиеші немесе мұғалім балаға: «Егер сен кімнің қылығын үйіңе айтсаң, анаңа сенің төбелесіп қалғаныңды» -

айтпаймын деп қорқытады. Мамандардың пайымдауынша, мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында ұлдар, ал 12 жастан кейін қыздар көбірек мазасыз күй кешеді. Сонымен қатар, қыздар басқа адамдармен қарым-қатынасқа, ал ұлдар зорлық-зомбылық пен жазаға көбірек алаңдайды. Қандай да бір «әдепсіз» әрекетке барған қыздар анасы немесе мұғалімі олар туралы жаман ойлайды деп қорқады, ал құрбылары олармен ойнаудан бас тартады. Дәл осындай жағдайда ұлдар үлкендердің жазалауынан немесе құрбыларының соққысынан қорқады [4, б.102].

Авторлардың берген объективті мәселелері қазіргі біздің демократиялық бағыттағы оқу-тәрбие ісінде кездеспейді деп айта алмаймыз.

Белгілі психолог А. Прихожан бастауыш сынып оқушыларының мазасыздығының келесідей ерекшеліктерін анықтайды.

- Оқудың салыстырмалы түрде жоғары деңгейі. Сонымен бірге мұғалім көп жағдайда баланы оқуға қабілетсіз немесе үлгермейтін деп санауы мүмкін.

- Тапсырманы бірден орындау мүмкін болмаса, мазасыз бала одан әрі әрекеттен бас тартады. Сәтсіздікті ол белгілі бір мәселені шеше алмауымен емес, ешқандай қабілетінің жоқтығымен бағамдайды.

- Сабақта мұндай балалардың мінез-құлқы оғаш болып көрінуі мүмкін: кейде олар сұрақтарға дұрыс жауап бермейді, кейде олар үнсіз немесе кездейсоқ жауап береді, соның ішінде күлкілі жауаптар болуы да мүмкін. Олар кейде дәйексіз, толқып, қызарып, ыммен сөйлейді, кейде әрең естіледі. Ал бұл баланың сабақты қаншалықты меңгергеніне еш қатысы жоқ.

- Мазасыз оқушыға өз қатесін көрсеткенде, мінез-құлқының оғаштығы күшейеді, ол жағдайдағы барлық бағдарын жоғалтқандай болады, өзін қалай ұстау керектігін түсінбейді.

А.А.Прихожан мұндай мазасыз мінез-құлық бірінші сынып оқушылары арасында байқалады деп есептейді. Дегенмен, мектептегі балалардың мазасыздығы басқа жастағы балаларға да тән. Бұл олардың бағаға деген көзқарасынан, сынақтар мен емтихандардан қорқудан және т.б. көрінуі мүмкін [5, б.12].

Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының мазасыздану белгілерінің ішінде, ең алдымен, мынаны атап өткен жөн:

- оқушының соматикалық денсаулығының нашарлауы, бұл психосоматика теориясы тұрғысынан әбден түсінікті. Мазасыз балалар жиі ауырады, осы себепті олар үйде отыруға мәжбүр. Кейде «себепсіз» бас ауруы немесе іштің ауыруы байқалады, қызуы күрт көтеріледі. Әсіресе жиі мұндай соматикалық бұзылулар бақылау жұмыстары мен емтихан алдында бірден пайда болады және бірінші сынып оқушыларынан бастап, жоғары сынып жастағы кез-келген білім алушыға тән.

- мектепке барғысы келмеу көбінесе мектептегі мотивацияның жеткіліксіздігі жағдайында пайда болады, дегенмен, бұл, ең алдымен, баланың мектепте өзін жайсыз сезінетінін көрсетеді.

- тапсырмаларды орындау кезінде шамадан тыс ұқыптылық. Кемелділікке қол жеткізген бала сынып пен үй тапсырмасын бірнеше рет көшіре алады, үй тапсырмасын орындауға күніне көп сағат жұмсай алады, бұл үшін серуендеуден және достарымен кездесуден бас тартады. Шамадан тыс іс - әрекет бірінші сынып оқушысы үшін дәптерден дәптерге таяқшалар мен белгілдерді көшіруге де, күніне алты-жеті сағатты «берілмеген» тапсырмаларды орындауда қиналуға жұмсайтын он бірінші сынып оқушысына да тән. Бұл жағдай кейде баланың мазасыздыққа ұшырауына алып келуі мүмкін.

Бастауыш сынып оқушыларындағы мазасыздануының келесі мінез-құлық белгісі де дың қақтығысымен байланысты.

Бастауыш сынып оқушыларындағы мазасыздықтың келесі түрі мінез-құлық белгілерімен, өзін-өзі бағалауындағы қақтығыстармен байланысты көрінеді

- субъективті мүмкін емес тапсырмаларды орындаудан бас тарту. Егер қандай да бір тапсырма орындалмаса, бала оны орындау әрекетін жай ғана тоқтатуы мүмкін, бұл жоғарыда сипатталған «тұйық психологиялық шеңбердің» механизміне байланысты.

- баланың ашушандығы мен агрессивті көріністері көбінесе психологиялық көмектің тәуелсіз «нысандары» ретінде қарастырылады, ал көп жағдайда олар мұндай оқушының мектептегі мазасыздануға бейімділігін көрсететін симптом болып табылады.

- немқұрайлылық немесе сабақтағы зейіннің төмендеуі – мектептегі алаңдаушылықтың белгісі, оның ерекшелігі көп жағынан алдыңғысына ұқсас. Агрессивтілік сияқты, беймазальықты зейіннің белгілі бір ақауын көрсететін тәуелсіз симптом ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, негізгі істі оқшаулау, соған шоғырландыру, әрекеттің барлық элементтерін өз зейінімен қамтуға ұмтылу мазасыз адамдарға (жасына қарамастан) тән екені белгілі.

Қазіргі кезде жалпы білім беретін орта мектептегі бастауыш сынып оқушыларының

мазасыздығының мынандай түрлері ерекше назар аударды қажет етеді.

- стресстік жағдайларда физиологиялық функцияларды бақылауды жоғалту. Мысалы, баланың беті қызаруы (бозаруы), тақтаға жауап беруден үрейлену, тіпті тізе мен колда дірілдің пайда болуы, жүректің айнуы, бас ауру және т.б. Маңызды сәттерде жүрек айнуы, аздап бас айналуы мүмкін - бұл бұрын-соңды ауыр мазасыздықты бастан өткерген кез келген адамға таныс жағдайлар. Дегенмен, бастауыш мектепте физиологиялық функциялардың өзін-өзі бақылауының жеткіліксіздігінің неғұрлым ауыр түрлері жиі байқалады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушылары мазасыздығының бірқатар нақты көріністері бірінші сынып оқушыларына тән. Мектепке қабылдау - бала өміріндегі өте маңызды оқиға, оған оқу іс-әрекетінің табыстылығы мен мектептегі мінез-құлық нормалары мен ережелерін сақтау жауапкершілігін жүктейді. Көптеген мұғалімдер кешігіп қалған оқушыларға әртүрлі жазаларды қолданады. Сондықтан, көбінесе бірінші сынып оқушысы мектепке, сабаққа кешігіп қалудан қорқады. Бұл қорқынышты сөзбен де білдіруге болады (бала өзін мектепке жинап жатқан ата-анасын асықтырады, өзі асығады, сағат қанша екенін сұрайды, дұрыс емес уақыт деп қорқады, кешке ұйықтап қалудан қорқады және т.б.) және вербальды емес (мектепке барар алдында үнемі сағатқа қарайды, қозғалыстар жылдамдайды, әбігерленеді, шыдамсыздық, тітіркену, ата-аналарға реніш интонациялары пайда болады),

- мектеп құралдарына алаңдаушылық. Жаңа портфель, қарындаш, оқулықтар мен дәптер оқушының алған мәртебесінің маңызды атрибуттары болып табылады және оларды жоғалтудың өзін азап санайды. Бұл жағдайды мектеп заттарының толық сақталуын талап ететін және баланы жоғалтқан қарындаштары мен сынған сызғыштары үшін қатты сөгетін ата-аналардың ерекше ұстанымы қиындауы мүмкін.

Бастауыш сыныптардағы мазасыздану көрінісінің барлық дерлік түрлері одан әрі сақталады. Екінші сыныптан бастап бала мектептегі жаңартылған білім беру жүйесіне тән бағалау жүйесімен бетпе-бет келіп, қорқыныш сезімі ұлғаяды.

Сонымен, мазасыздану қазіргі психологиядағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Адамның жағымсыз тәжірибесінің ішінде мазасыздық ерекше орын алады, көбінесе ол жұмыс қабілетінің төмендеуіне, өнімділіктің төмендеуіне, қарым-қатынаста қиындықтарға әкеледі.

Қорытындылай келе айтарымыз психологиялық тұрғыдан мазасыздықты бейімдеудің табыстылығы интеллектуалдық функциялардың, эмоционалдық-еріктік сфераның даму деңгейіне, коммуникативті дағдылардың қалыптасуына байланысты. Бұл көрсетілгендердің кез - келгенінің жетілмей қалуы жағымсыз себептерінің бірі болып табылады. Осы себептермен күресу педагог - психологтың негізгі мақсаты болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Бөлеев Қ., Саурықова Ж., Бупетаева С. Қазақ тарихи тұлғаларының педагогикасы //Оқу құралы. - Тараз: ТИГУ баспасы, - 2017. - 257б.
2. Жұмабаев М. Педагогика //Төте жазудан аударғандар: Маралбек Е., Оралбай Г. -Алматы: Marfu Press, - 2022. - 184б.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 941 қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941> (дата обращения 13.03.2023)
4. Кочубей Б.И., Новикова Е.В. Практическая психодиагностика. - М: Педагогическое общество России, - 1999. - 442 с.
5. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности // Психологическая наука и образование. № 2. 2008. С. 11 – 17.

ЖАСӨСПІМДЕРДЕ ТАҒАМДЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН)

Психология, 4 курс Төлегенова С.Ө.

Ғылыми жетекші: психология.ғ.к., аға оқытушы Кудайбергенова С.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Тағамдық мінез-құлқындағы ауытқулардың психологиялық мәселесі бүгінгі күні

өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Өзіне және өз денесіне қатынасының жасына байланысты психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, өзін-өзі бағалаудың қайта құрылуы, жаңа интимдік-тұлғалық қарым-қатынастардың қалыптасуы тамақтану тәртібі әсіресе жасөспірімдер үшін өзекті бола бастады. Бұқаралық ақпарат құралдарында «арық болу» өмірдегі табыстың кепілі деген идеялар белсенді түрде таралуда. Жарнамадағы әдемі модельдердің суреттері қыздардың өздерінің тартымдылығына күмән тудырады, психикалық және физикалық денсаулығының нашарлауына әкелетін идеалды денеге жетудің жолдарын белсенді іздеуге әкеледі. Д.С.Лысыкова жүргізген жасөспірімдердің дисморфофобия мәселесіне теориялық талдау жасау бұл психикалық бұзылу орташа жасы 15-17 жас аралығында өзгеретінін көрсетті. Өзінің сыртқы келбетін, соның ішінде денесін қабылдамау, өз кезегінде, тамақтану бұзылыстарын тудыруы мүмкін. Көптеген адамдар өзін-өзі бағалауды әртүрлі салаларындағы өзінің жетістіктері негізінде құралса, тағамдық мінез-құлық бұзылыстары бар адамдардың өзін-өзі бағалауы тек олардың салмағы мен дене пішініне, сондай-ақ олардың салмағын басқара алуы қабілетіне байланысты.

Кілт сөздер: жасөспірім, тағамдық мінез-құлық, өзін-өзі бағалау, жүйкелік анорексия, жүйкелік булимия.

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең - балалық шақ пен ересектік арасындағы онтогенетикалық даму кезеңі. Ол әдетте өтпелі, сыни, қиын және жыныстық жетілу жасы ретінде сипатталады. Жасөспірімдік шақ екі кезеңде өтеді: кіші және үлкен жасөспірім. Медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтанулық және заңгерлік әдебиеттерде жеткіншектік кезеңнің шекаралары әртүрлі түсініледі, бірақ шамамен орта және жоғары сыныптағы балалардың білім алуымен сәйкес келеді[1].

Жасөспірімдік кезең қарама-қайшылықтар, қақтығыстар және осы қиын жасқа тән мазасыздықтар тізбегімен бірге жүреді, олардың бірі жасөспірімнің сыртқы келбеті туралы алаңдаушылығы болып саналады. Жасөспірімдердегі тамақтанудың бұзылуы көбінесе өзін-өзі бағалаудың төмендеуімен, олардың салмағына қатысты жағымсыз сезімдер мен ойлармен байланысты, нәтижесінде дененің қалыпты жұмысын бұзатын белгілі бір тамақтану жүйесі мен әдеттер дамиды. В. Д. Менделевич тамақтану мінез-құлық арқылы «тағамға және оны қабылдауға құндылық қатынасы, күнделікті және стресстік жағдайда тамақтанудың стереотипі, өз денесінің имиджіне және оны қалыптастыру іс-әрекетіне назар аудару» деп түсінеді[4].

DSM-5 тағамдық мінез-құлық бұзылыстарын физикалық денсаулық пен психоәлеуметтік қызметке айтарлықтай теріс әсер ететін тұрақты тамақтанудың бұзылуы ретінде анықтайды[3]. Тағамдық мінез-құлық бұзылыстарын пайда болу себептері ретінде бірқатар факторлар кешені қарастырылады, отбасылық факторларға ерекше назар аударылады. Соңғы онжылдықтарда 16-19 жас аралығындағы қыздарды құрайтын тағамдық мінез-құлық бұзылыстар санының, сондай-ақ тәуекел тобының көбеюінің тенденциясы байқалды[11]. Ата-ана мен бала қарым-қатынасының табиғаты баланың жеке басының қалыптасуына әсер етеді. Бірқатар авторлар мұндай отбасылардағы ата-ана мен бала қарым-қатынасының белгілі бір ерекшеліктерін атап көрсетеді: баланың мәселелерінен алшақ қалған қатты мінезді ана және бейтарап позицияны ұстанатын әке.

Негізгі бөлім. *Тағамдық мінез-құлық бұзылыстары(ТМҚБ)* – адамның девиантты тамақтану әдеттерімен сипатталатын психологиялық аурулар[3]. Бұл аурулар адамның тамақты шамадан тыс немесе жеткіліксіз қабылдауына, сондай-ақ аурудың қатарлас асқынатын көріністеріне байланысты адамның психикалық және физикалық денсаулығына үлкен зиян келтіреді.

Мұндай жыныстық-жас ерекшеліктерінің себебі тағамдық патологиядағы гендерлік айырмашылықтарды түсіндіруде маңызды рөл атқаратын, когнитивті факторлармен түсіндіріледі, көбінесе әйел сұлулығының биологиялық факторлары мен идеалдарына дейін жеткізеді[2]. Т.Ю. Каданцева және В.Г. Петров анорексия бар жасөспірім қыздардың психологиялық ерекшеліктерін зерттегенде, осы науқастарға тән сыни ойлаудың бұзылуы, рефлексия процестерінің төмендеуі, көзқарастардың ригидтілігі, сонымен қатар инфантилизм мен мазасыздық(тревожность) анықталды.

Кинодағы, жарнамадағы, спорттық бағдарламалардағы және теледидардағы атақты адамдардың көпшілігі өте арық, бұл жасөспірімдерді, ең алдымен қыздарды «арық болу – сұлулық идеалы» деп санайды. Жастарға бұқаралық ақпарат құралдары да әсер етеді және ер балалар «мінсіз бейнелеріне» еліктеуге тырысуы мүмкін. Олар тамақтануды күрт шектей бастайды немесе, керісінше, белгілі бір тамақтану ережелерін сақтай отырып, бұлшықет массасын көбейтеді. Жасөспірімдердің көпшілігінде тамақтанудың бұзылуы 11 мен 13 жас аралығында пайда болады.

Бұл бұзылуларды дамытатын жасөспірімдер көбінесе өзін-өзі бағалауы төмен және олардың салмағы мен сыртқы келбетіне назар аударады, бұл олардың пікірінше, өзіне деген сенімділік сезімін алуға мүмкіндік беретін жалғыз құрал. Негізгі тағамдық тәуелділіктерге-аддикцияларға анорексия және булимия жатады. «Олар үшін келесі параметрлер ортақ: - өз дене салмағын бақылаумен айналысу; - дене бейнесін қабылдаудың бұрмалануы; – құндылықтар иерархиясындағы тамақтану құндылығының өзгеруі»[4].

Жасөспірімдерде тағамдық мінез-құлық бұзылыстарының себептері

Жеке тұлғаның кейбір ерекшеліктері де тамақтану бұзылыстарының басталуымен және дамуымен байланысты болуы мүмкін. Оларға мыналар жатады:

-перфекционизм - нервная анорексияның шектеуші типінің дамуына ықпал ететін айқын жеке қасиеттердің бірі болып табылады;

-мазасыз және күдікті, истерикалық мінез белгілері;

-субъективті төмендік сезімі, өзіне сенімсіздік, өзін-өзі төмен бағалау;

-дене бейнесінің бұзылуы (когнитивтік және сенсорлық компоненттерді қамтиды - ішкі органдардың қалыпты немесе бұзылған жұмысын, аштық пен қанықтыру сезімін көрсететін ішкі сезімдер);

- дисморфофобия синдромы;

-паранойялдылық, мазасыздық (тревожность), сензитивтілік, күдік(мнительность) және т.б.

Тағамдық мінез-құлық бұзылыстарының себептері психоәлеуметтік сипатта болуы мүмкін:

1. Бұл адам өміріндегі келесі оқиғалардан туындаған стресстер: *жыныстық, физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылық; жақын адамның (досының, туысының) қайтыс болуы; тұрғылықты жерін, оқу орнын өзгерту; ата-ана қамқорлығынан мемлекеттік қамқорлыққа көшу (баланы патронаттық отбасына, балалар үйіне беру); отбасылық ортаның тұрақсыздығы, ата-ананың немқұрайлылығы; баланың өмірлік жағдайларға байланысты «мүгедек» мәртебесіне өтуі және т.б.* Тек аталған ғана емес, сонымен қатар басқа себептер де адамның әдеттегі тамақтану тәртібін өзгертетін стресстік оқиғаларға айналуы мүмкін. Олардың әсері болған оқиғаның ауырлығы мен субъективті қабылдауымен анықталады.

2. *Ата-аналармен қарым-қатынас.* Ата-аналардың балаларға саналы немесе әдейі емес әсер етуі, олардың тамақтану әдеттеріне байланысты өз уайымдары мен мінез-құлқының берілуі, олардың сыртқы түріне деген көзқарасы да балалардың сыртқы келбетіне қанағаттанбауын және одан кейінгі тамақтану бұзылыстарын қалыптастыруы мүмкін[9]. Әсері ата-ананың мәдени немесе этникалық талғамына сәйкес баланың тамақтану стилін анықтауында көрінеді; отбасында қалыптасқан тамақтану әдетінде; ата-аналардың денесінің параметрлері, олардың сыртқы түрін қабылдауы; балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас; баланың диетасын бақылаудың жоғарылауында (соның ішінде тағамды шектеу, «көбірек жеуге» мәжбүрлеу).

3. *Құрдастарымен қарым-қатынас.* Құрдастардың әсері белгілі бір жағдайларда, әсіресе жасөспірім кезінде тамақтанудың бұзылуының қалыптасуында үлкен болуы мүмкін. Тамақтануға қатысты құрдастарының теріс әсерінің мысалдары жасөспірімдер компаниясында кездеседі, мұнда арықтық – «дене культі», ал жасөспірімдер тамақтанудың белгілі бір стилін ұстанады; топтың (сыныптың, секцияның және т.б.) қатысушылардың бірінің сыртқы түріне құрметтемеушілік қатынасы жағдайында, ол вербалды (қорлау) және вербалды емес түрде («басқа көзбен қарау», шеттету) және т.б. көрсете алады[10].

4. *Әлеуметтік-мәдени қысым.* Бұл қазіргі уақытта тағамдық мінез-құлық бұзылуының дамуының басым факторларының бірі. Сонымен, «дене сұлулығының» идеалдары, тек қоғамда бекітілген немесе қазірдің өзінде бекітілген, кейде адамдардың өзін-өзі қабылдауында маңызды рөл атқарады. Әсіресе үлкен әсер өзіне сенімсіз, психологиялық тұрғыдан жетілмеген немесе өзінің «мен» табу және қалыптастыру жолында жүрген адамдарға әсер етеді. Әлеуметтік-мәдени ықпал (телебағдарламалар, журналдар, жарнама, ғаламтор); сән индустриясы; спорт әлемі арқылы жүзеге асырылады; шоу-бизнестің мәдени мұраттарының стереотипі және т. б.

В.П. Медведев пен Т.Д. Лоскучерявой, алдын ала психикалық немесе физиологиялық патологиясы бар адамдарда ТМҚБ-дың даму үрдісін арттырады; кейбір адамдар үшін, алайда, ТМҚБ олардың жеке басының бұзылуының күшейген сайын дамиды. Авторлар ТМҚБ әртүрлі мәдени және физиологиялық факторлардың әсерінен күшеюі мүмкін деп санайды:

- әлеуметтік-мәдени әсер және соған байланысты туындайтын дене бейнесін субъективті қабылдау және «әлеуметтік стандарттарға» ұмтылу;

- жеке тұлғаның белгілі бір рөлдерді, міндеттерді орындауында оған ілеспе қоғамның

сұраныстарының артуынан туындаған стресс;

- дамып келе жатқан жыныстық жетілу және онымен бірге болатын гормондық өзгерістер және т.б.

Авторлар тағамдық мінез-құлық бұзылыстарға бейім және *тағамдық мінез-құлық бұзылыстар* бар адамның өзін-өзі адекватты субъективті қабылдау қабілетінің бұрмаланғанын атап өтеді. Ол өзінің сыртқы келбетіне барабар баға бере алмайды, бұл өзіне шамадан тыс талап қоюдан, супер жетістіктерге ұмтылудан, әсіресе сыртқы келбеті мен фигурасына байланысты болуы мүмкін. Адамның өзін толық және объективті түрде қабылдауға қабілетсіздігі ТМҚБ даму қаупін арттырады. Бұл ретте кері процесс болу мүмкін: пайда болған немесе дамып келе жатқан ТМҚБ бар адамдарда бұзылыстың даму сипатына сәйкес өзін-өзі қабылдаудың адекваттылығы төмендейді [5].

Психологиялық тұрғыдан алғанда, тамақтану тәртібі адамның қажеттіліктері мен эмоционалдық жағдайын көрсетеді. Атап айтқанда, тамақтану әрекетінің өзі қанағаттану және қанықтыру сезімімен байланысты жоғары аффективті шиеленіске ие. Тамақтану мінез-құлқының ерекшеліктерінде көптеген аффектілер көрінеді: махаббат, наразылық, ашулану, ұят сезімі. Бала кезінен тамақтану әрекетіне ерекше мән беріледі, оны тұлғааралық және ішкі жанжалдарды білдіру үшін қолдануға болады.

Ю.И.Савенков(1985) бойынша тағамдық мінез-құлықтың психологиялық функцияларға:

- психоэмоционалды күйзелістерді шығару;
- сезімдік ләззат алу өз алдына мақсат ретінде;
- қарым-қатынас, егер тамақтану ұжымда болумен байланысты болса;
- өзін-өзі бекіту, өйткені тамақтың беделі және сәйкес «қатты» сыртқы көрініс туралы идеялар көбінесе бұл жерде басты рөл атқарады;
- белгілі бір әдет-ғұрыптарды немесе әдеттерді (діни, ұлттық, отбасылық және басқа да дәстүрлер мен стереотиптерді) сақтау;
- қанағаттандырылмаған қажеттіліктерді өтеу (қарым-қатынасқа, ата-ана қамқорлығына және т.б. қажеттіліктер);
- тағамның дәміне байланысты марапаттау немесе мадақтау;
- эстетикалық қажеттіліктерді қанағаттандыру.

Тағамдық мінез-құлық бұзылыстарының бірқатар классификациялары бар.

Көптеген классификациялардағы *тағамдық мінез-құлық бұзылыстарының* ең көп тараған түрлері – жүйкелік анорексия және жүйкелік булимия; олар сондай-ақ импульсивті көп тамақтануды және т.б. ажыратады. Стандартталған медициналық нұсқаулардағы GMP («Аурулар мен байланысты денсаулық проблемаларының халықаралық статистикалық жіктелуі», «Психикалық аурулардың диагностикалық және статистикалық нұсқауы» және т.б.) психикалық бұзылулар ретінде сипатталады.

Жүйкелік анорексия - бұл «жеке адамның өзі тудыратын және қолдайтын салмақтың әдейі төмендеуі»[4]. Мұндай тамақтану мінез-құлқы тамақтан бас тартумен сипатталады, бұл әдетте адамның сыртқы келбетіне қанағаттанбауымен, шамадан тыс, жасөспірімнің пікірінше, оның толықтығымен байланысты. М.В.Коркина бойынша анорексия:–*инициалды*; – *белсенді коррекция*; – *кахексия*; – *редукция синдромы*[4].

Анорексия нервозына тән-бұл энергия шығынын арттыруға бағытталған мінез-құлық (айтарлықтай физикалық және интеллектуалдық жүктемелер). Аурушандықтың ең жоғары көрсеткіштері 13-20 жастағы адамдардың жас тобына тән, көбінесе бұзылыстың басталуы жасөспірім және ересек жаста болады. Сонымен қатар, анорексиялық нервозына-бұл суицидтің ең жоғары қаупі бар психикалық бұзылыс[8]. Бекітілген АХЖ-11 жобасында анорексия нервозасы мінез-құлықтың ең типтік үлгісіне (шектеуші, тазарту және оның анықталмаған түрі) сәйкес диагностикалық категорияларда ұсынылған дене салмағының әртүрлі нұсқалары (төмен, сыни төмен және қалыпты) түрлеріне бөлінеді.

Жүйкелік булимия «шамадан тыс тамақтанудың қайталанатын ұстамалармен, тіпті қысқа уақыт ішінде тамақсыз жүре алмауымен және дене салмағын бақылаудың шамадан тыс уайымымен сипатталады, бұл жасөспірімді жеген тағамның толық әсерін азайту үшін төтенше шаралар қабылдауға әкеледі»[4].

Булимияға салыстырмалы түрде жақын нозологиялық бірлік - бұл аурудың осы классификаторлары үшін ағылшын атауымен «binge eating disorder» деген жаңа бұзылыс. Орыс тіліндегі әртүрлі деректерге сәйкес кездесетін, бұзылыстың бұл түрі «көп тамақтану»[6] немесе «импульсивті артық тамақтану»[7] деп аталады. Бұл ауру жиі қайталанатын, шамадан тыс

тамақтану эпизодтарымен сипатталады, оның барысында адам тұтынылатын тағам мөлшерін бақылауды субъективті жоғалту сезіміне байланысты тұтынылатын тағам мөлшерін тоқтата немесе шектей алмайды. Патологияның бұл формасының булимиядан негізгі айырмашылығы - салмақтың өсуін болдырмауға бағытталған компенсаторлық мінез-құлық эпизодтарымен бірге жүретін шамадан тыс тамақтанудың тұрақты еместігі.

Компульсивті шамадан тыс тамақтану - бұл жасөспірімнің шамадан тыс мөлшерде тамақ қабылдау тағамдық мінез-құлық бұзылысы. Тағамдық мінез-құлық бұзылыстары бар жасөспірімдердің көпшілігі артық салмақпен ауырады. Оларда гипертония мен жүрек-қан тамырлары ауруларының қаупі жоғары. Көптеген жасөспірімдер тамақтану әдеттеріне байланысты ұят пен кінәні сезінеді. Артық тамақтанатын жасөспірімдер құпияны сақтауға тырысады. Үйде көп мөлшерде азық-түлік жоғалғаны анықталуы мүмкін, ал ата-аналар оны баланың бөлмесінен де таба алады.

Қорытынды. Сонымен, тағамдық мінез-құлық тәртібінің қалыптасуы көптеген жеке, психологиялық және әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерінен болатын күрделі динамикалық процесс. Өзінің сыртқы келбетін қабылдамау, фигураға және салмаққа теріс баға беру жасөспірімдерді өз денесін қалпына келтірудің әртүрлі жолдарын іздеуге итермелейді, бұл пайданан гөрі физикалық және психикалық денсаулыққа көбірек зиян тигізеді. Жасөспірімдік шақта дұрыс тамақтанбау мен әдеттердің пайда болуы көбінесе толықтықты стигматизациялаумен және қыздар арасында арық идеалды насихаттаумен түсіндіріледі. Жасөспірімдер үшін олардың денесі мен сыртқы түрі феминдік пен маскулиндік стереотиптік бейнесіне сәйкес келуі өте маңызды. Дегенмен, бұқаралық ақпарат құралдары таратқан физикалық тартымдылық идеалдары шындықтан алыс.

Пайдаланылған дебиеттер тізімі

1. Дурнева, М. Ю. Формирование отношения к телу и пищевого поведения у девушек подросткового и юношеского возраста: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.13. – М., 2014. – 30 с.
2. Opwis M., Schmidt J., Martin A., Salewski C. Gender differences in eating behavior and eating pathology: The mediating role of rumination, *Appetite*, 2016, vol. 110, pp. 103–107. Международная статистическая классификация болезней и проблем, связанных со здоровьем, 10-го пересмотра (МКБ-10) [Электронный ресурс]. — URL: <https://ftiza.su/mezhdunarodnaya-klassifikatsii-bolezney-i-problem-svyazannyih-so-zdorovem-10-go-peresmotra-mkb-10/> (дата обращения 11.10.2022).
3. Леушина, Е. А. и др. Донозологическая диагностика дезадаптивного пищевого поведения у лиц молодого возраста / Е. А. Леушина, Е. А. Морощенко, Е. А. Тукмачева // Сб. статей XII Международной научно-практической конференции «Наука и инновации в XXI веке: актуальные вопросы, открытия и достижения», Пенза, 05 марта 2019 г. – Пенза, 2019. – С. 226-228
4. Медведев, В. П. Нервная анорексия и нервная булимия у детей и подростков: диагностика и лечение / В. П. Медведев, Т. Д. Лоскучерявая // *Российский семейный врач*. — 2013. — № 1. — С. 4—15.
5. Кибитов, А.О. Генетические исследования нарушений пищевого поведения: выход из замкнутого круга нозологической систематики / А.О. Кибитов, Г.Э. Мазо // *Социальная и клиническая психиатрия*. – 2016. – Т. 26, № 4. – С. 63–70.
6. Ухер, Р. Классификация расстройств приема пищи: обзор доказательных данных и предложения для МКБ-11: пер. с англ. / Р. Ухер, М. Раттер // *Мировая психиатрия*. – 2012. – Вып. 11, № 2. – С. 80–92
7. Артемьева, М.С. Коморбидность нервной анорексии / М.С. Артемьева, Н.Г. Васильев // *Журнал научных статей «Здоровье и образование в XXI веке» (Серия медицина)*. – 2012. – Т. 14, № 1. С. 90–91.
8. Келина, М. Ю. Социокультурные факторы формирования неудовлетворенности телом и нарушений пищевого поведения / М. Ю. Келина // *Вестник МГЛУ*. — 2012. — № 7 (640). — С. 158—165.
9. Рубан, Т. А. Изучение удовлетворенности подростков своим телом // *Молодой ученый*. – 2016. – № 28. – С. 829-831
10. Demmler J., Brophy S., Marchant A., John A., Tan J. Shining the light on eating disorders, incidence, prognosis and profiling of patients in primary and secondary care: National data linkage study // *The British Journal of Psychiatry*, 2020. vol. 216 (2), P.105-112.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПТСР У ВЕТЕРАНОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ

Аннотация. В статье представлен теоретический анализ ПТСР у ветеранов боевых действий, приведен исторический очерк феномена, описаны симптомы синдрома, некоторые особенности, а также приведены психологические методики для психологической помощи ветеранам войны и частное направления психологической помощи в сопровождении недуга.

Ключевые слова: ПТСР, ветераны боевых действий, особенности, реабилитация, групповая психотерапия.

Введение. Война для человека всегда является тяжелым и ужасным бременем в жизни. Любая война и боевые действия всегда оставляют свой негативный отпечаток. На психическое состояние также будут влиять неожиданные обстоятельства, локальные конфликты к примеру события, которые произошли год назад в нашей стране, в частности в городе Алматы с 5 по 19 января, в то время психотравму получили и гражданское население и сотрудники правоохранительных, силовых и военных структур. Кто-то справляется с полученным стрессом, кому-то нужна психологическая помощь кратковременная или долговременная для восстановления здоровья.

Во время войны рождаются герои, но уничтожаются цивилизации, меняется ценности, но миропорядок остается прежним и ценна за венчание очень огромна. Человек во время боевых действий подвергается чрезмерным физиологическими, эмоциональными, психологическими и моральными стрессогенными факторами. В добавок человеческая личность меркнет под тяжестью принимаемых и судьбоносных решений, так как психотравма может возникнуть из-за действий вопреки человеческой природы, например, различные случаи самопожертвования, солдат накрыл гранату своим телом и спас коллег, но такая вариация случая точно будет не последней. Вторая причина психотравмы – это многократность тех или иных действий, которые тесно переплетены со смертью [1].

Поэтому совокупность перечисленных факторов влияет на развития ПТСР, который в свою очередь может проявляться в разные временные отрезки после психотравматизации. Достаточно интересная классификация у отечественных ученых: Пушкарев А. Л., Доморацкий В. А и другие, предоставили следующий вариант типов:

А) острый – в этом случае особенности ПТСР могут проявляться в течение полугода после психотравматизации и сохраняются тем же сроком.

Б) хронический – такой вид ПТСР может проявляться после полугода в моменте пережившего стресса и продолжаются в течение 6 месяцев.

В) отсроченные — данное проявление особенностей и синдромов ПТСР может возникнуть после N количества времени, исчисления может происходить в месяцах, а то и в годах и протекая какое-то количество времени. [2].

ПТСР может возникнуть в краткосрочные сроки, но для ветеранов более характерен развитие именно хронического ПТСР [3]. В исторический справке, первыми, кто обратил внимание на психические проблемы солдат после боевых действий, были русские ученые в период русско-японской войны. За время лечения солдат, были описаны различные психические явления, такие как кошмарные сны, зачастую сны со сценарием боевых действий, психоэмоциональные нарушения: раздражительность, беспокойство и тревожность. Как мы знаем, если человек не спит, то уровень тревожности и ПТСР может усиливаться.

Весомый научный вклад в ПТСР внесли американские психиатры, которые исследовали и прямо коррелировали отсроченные психические реакции военных из-за пережитого стресса, выделив наиболее часто встречаемые состояния людей: нетерпеливость, раздражительность, агрессивность, повышенная утомляемость, апатичность, трудности засыпания, напряженность, депрессивность, тремор, трудности концентрации. [1].

В XXI веке *симптомами ПТСР* согласно МКБ-10, являются следующие:

- настойчивое повторения травматического события путем переживания различными вариантами;
- возникают навязчивые образы, мысли;
- регулярные сны о тяжелых событиях;
- появляющиеся иллюзии, галлюцинации, «флешбэк – эффекты», проявляющие в просоночном состоянии;

- переживания психотравмирующих ситуаций путем напоминания каких-либо элементов в окружающем мире;
  - постоянное избегание стимулов, мест, людей, мыслей, чувств, разговоров, напоминающих или связанных с травмой;
  - постоянные симптомы возрастающего возбуждения;
  - трудности с засыпанием или плохой сон;
  - раздражительность или вспышки гнева;
  - затруднения с сосредоточением внимания [4].

Интересные исследования проводил А. Кардипер, который изучал ветеранов Первой мировой войны. Ученый сделал вывод, что наличие психологических проблем у военнослужащих возникает в результате внутреннего эмоционального, душевного и морального опустошения, такая совокупность факторов приводит к появлению дефицита ресурсов, жизненной силы, в свою очередь подстегивая к ослаблению этого состояния. Следовательно, солдат, вернувшийся из зон боевых действий, идентифицирует окружающий мир и обстановку как враждебная.

Со временем ученый выделил пять наиболее характерных отсроченных реакций после проживания психотравмы: фокусировка на травмирующем событии, кошмарные сны, снижение общего уровня психической деятельности, беспокойство, проявление агрессивного поведения, появление амнезии, блокирующее воспоминания о травме.[5].

По возвращению из боевых действий солдат сталкивается с новой мирной реальностью и действительностью, которая может усугубить полученные психические травмы. Военнослужащий может искать у общественности одобрение за участие в боевых действиях, тем самым компенсировать и убрать в пример чувство вины за какие-то действия или желание солдата получить одобрение за свои личные внутренние успехи, например, что солдат не дезертировал или вообще не сломался. Военнослужащие за частую будут ожидать особого положительного отношения к себе в социальном мире, так как у солдат возможно проявление внутреннего диссонанса из-за понимания «различности мира». К примеру, общество могло не заметить отсутствия конкретного военнослужащего или общество могло порицать собственных защитников, цели войны, способ ее ведения, а на другой стороне чаши жизнь солдата. Такое сравнение, вызывает у солдата действительно сложные внутренние противоречия и возвращая враждебность к социальному миру. Иными словами, человек переживший громадный стресс очень уязвим к любым изменениям.

Поэтому для разрешения подобных проблем с ПТСР военные психология предлагают такой комплекс *методов для психической саморегуляции человека*:

1. Нервно-мышечная релаксация. Конкретный метод достаточно полезен в вопросах преодоления появившихся фобий, страхов, различных проявлениях психоэмоциональных нарушений, к примеру тревожности и беспокойства, также методика направлена на восстановление психического состояния человека. Выполнение методики осуществляется в достижение напряжение мышцы в области тела с последующим расслаблением. Выполнять методику нужно в специальном порядке, начиная от верхних конечностей, заканчивая нижними, также не пропускать области мышц профиля лица, шеи, грудной клетки, мышцам кора. Напрягать мышцы по рекомендации следует не более пяти секунд, после этого следует расслабление, таким образом пациент заикливаясь на воздействии релаксации.

2. Медитативные техники [6]. Действующим методом психологической помощи при птср является медитация. С помощью данных техник можно снять беспокойство, тревожное и напряженное состояние. При начале использования методики стоит привести свое психическое состояние в состоянии покоя, не отвлекаться на постороннее, быть сосредоточенным. Выделяют следующие виды медитативных техник:

- Повторение в уме. Фокусировка внимания пациента сконцентрирована на специальных полезных словах или фразах.
  - Повторение физического действия. В этом случае концентрация пациента будет на каком-либо физическом действии. К примеру, разнообразные дыхательные техники.
- Сосредоточение на проблеме. В данном случае пациент фокусируется на решение необычных логических или нестандартных задачах.
- Зрительная концентрация. Непосредственный фокус концентрация является какой-либо зрительный образ, например пламя огня в зажигалке, внушающая расслабление.

3. Гипносуггестивная терапия с элементами саморегуляции по методу Куэ. Идейный смысл методики предполагает многократное повторение определенных фраз. Элемент

самовнушения о хорошем здоровье тела или конкретного органа, или о отличном внутреннем самочувствие. Такой метод позволяет переключаться с болезней на здоровье. Согласно автору методики, такие формулы должны быть простыми, легко произносимые для самого человека. Важная особенность методики состоит в правильности последовательных действий.

1. Методика начинается с ознакомительного и просветительского момента, где рассказываются об организационной части, описание самой методики и на что она влияет, что прорабатывает и какие результаты предполагает. На этом этапе строится понимание человека, что слова и мысли могут играть очень важную роль, воздействуя на психику.
2. Непосредственно создание самой формулы. К примеру «Я здоров». При составлении формулы нужно соблюдать рекомендации: простота, и конкретность. Произносить утверждение, можно в пол голоса, главное, чтоб пациент ее слышал, особо не фокусировать свое внимание на содержании формулы.
3. Последний этап, процесс самовнушения. Пациент, занимает удобную для себя позу за исключением стоячего положения, закрывает глаза, успокаивается и шепотом произносит порядка 20 раз формулу, которую придумал.

По времени метод занимает не более пяти минут с тремя повторами за день в течение двух месяцев. Достоинством данной методики является то, что пациент активно принимает участия в своем процессе лечения.

4. **Экспресс-методы психической саморегуляции** и наиболее эффективными из экспресс-методов являются следующие группы приемов.

1. Дыхательные приемы. Это дыхательная техника выполняется следующим образом, необходимо делать короткие и энергичные вдохи с медленным выдохом. Такие действия позволяют снижать уровень эмоционального напряжения. Так как именно медленный вдох и резкий выдох тонизируют нервную систему, повышают активность ее функционирования., необходимо выполнить 8–10 коротких вдохов и медленных продолжительных выдохов.

2. Техники, которые. воздействуют на биологически активные точки. Существуют такие *приемы*, которые прорабатывают блок проблем, связанных со сном:

- Прием «Рисунок сна» состоит в детальной прорисовке сна и «понимании» его с позиции «художника».
- Прием «Рассказ о сне» предполагает детальную вербализацию сна с выходом на понимание его «миссии» в жизни ветерана [7].

Также военные психологии выделяют групповую психотерапию как один из основных методов оказания психологической помощи лицам, перенесшим ПТСР. Такой метод имеет ряд преимуществ:

во-первых, охватывает большое количество людей, создавая определенный климат, способствующий облегчению психического состояния, так как в группе присутствуют люди, которые пережили сходные психотравмы, таким образом создается благоприятный климат, поддерживающий человека;

во-вторых, групповая психотерапия помогает облегчать симптоматику, позволяет менять позицию отдельных членов группы и усиливать у них чувство принадлежности к группе с помощью внутригрупповых взаимодействий и эмоциональных реакций.

В ретроспективном очерке истории, еще в далеком 20 столетии в период 1944 года, эффективность данного метода подчеркивал учений Г.Роум, который выделил и факторы эффективности групповой психотерапии:

- схожесть психотравм у членов группы
- снятие внутреннего нервного напряжения
- преодоления чувства неполноценности
- создания благоприятных и доверительных отношений
- возможность проявлять эмоциональное раскрепощение. [8].

Заключение

Таким образом, психологическая реабилитация является наиболее верным решением для лиц, переживших травмирующие ситуации. Своевременное и раннее вмешательство в работе с ПТСР увеличивает вероятность быстрого устранения психоэмоциональных нарушений, различных симптомов, видов и особенностей проявления посттравматического стрессового расстройства, также восстановления нормального психического состояния, нормализация социального взаимодействия и создания адекватных поведенческих реакций.

С учетом происходящих событий и в мире и неожиданных ситуаций в нашей стране, подчеркивается необходимость создания специальных реабилитационных центров для военнослужащих всех категорий, которые будут отвечать не только вопросам реабилитации, но и подготовки, обучению военнослужащих на влияние боевых действий на психическое состояние человека. Также для членов семей военнослужащих, тем более в семьях в которых есть ветеран боевых действий, данные центры должны предоставлять получение психологической и просветительской помощи. Так как своевременная психологическая помощь помогает человеку мягко преодолевать ПТСР и адаптироваться в обществе, но непосредственно через компетентную помощь специалистов.

Список литературы

1. Съедин С. И., Абдурахманов Р. А. Психологические последствия участия в боевых действиях. — М., 1992. — 68 с.
2. Нечипоренко В.В., Литвинцев С.В., Снедков Е.В., Маликов Ю.К., Саламатов В.Е. Психолого-психиатрические аспекты реабилитации участников войны // Медицинская реабилитация раненых и больных. СПб., 1997№4. - с. 22 -26.
3. Пушкарев А.Л., Аринчина, Катько Е.В. и др. Диагностика и медико-социальная экспертиза ПТСР у участников военных действий. (Метод. рекомендации) – Минск, 2002. – 22 с.
4. Международная статистическая классификация болезней и проблем, связанных со здоровьем. 10-й пересмотр. ВОЗ. Женева: 1995–1998 – С.1–3.
5. Соловьев И. О. Посттравматический стрессовый синдром: причины, условия, последствия, оказание психологической помощи и психореабилитация. — М., 2000 с. 41-43.
6. М. И. Марьина. Организация психологической реабилитации сотрудников органов внутренних дел. — М., 2002.-270 с.
7. Караяни А. Г., Сыромятников И.В. *Прикладная военная психология*. — СПб.: Питер, 2006. — 480 с
8. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. — М., 2001. —272с.

«TRANSFORMATION IN THE SYSTEM OF EDUCATION AND UPBRINGING:
COMPARATIVE ANALYSIS»

«ТРАНСФОРМАЦИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ»

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ СТАРШЕКЛАСНИКОВ С ООП

Педагогика и психология, 4 курс Аббозова А.М.

Научный руководитель: Старший преподаватель кафедры педагогики и образовательного менеджмента Махамбетова Ж.Т.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные проблемы профессионального самоопределения старшеклассников с особыми образовательными потребностями. На основании проведенного анализа литературы делается вывод о том, что проблема профессионального самоопределения старшеклассников с ООП актуализируется в части психологической составляющей. Таким образом, в статье обосновывается необходимость психолого-педагогической работы в процессе профессионального самоопределения старшеклассников с ООП.

Статья подготовлена в рамках финансирования Проекта: ИРН АР 14872130 «Формирование профессионального самоопределения студентов с особыми образовательными потребностями (ООП) как национальная стратегия в области инклюзивного образования в Республике Казахстан», выигравшего Грант по итогам Конкурса Министерства образования и науки РК на грантовое финансирование научных и (или) научно-технических проектов на 2022- 2024 годы.

Ключевые слова: самоопределение; профессиональное самоопределение; особые образовательные потребности; психолого-педагогическое сопровождение.

Аннотация: Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру мәселесіне ғылыми зерттеулерге шолу сипатталған. Бұл мәселені зерттеуді шетелдік және қазақстандық ғалымдар жүргізуде. Осыған қарамастан, мәселенің жеткіліксіз зерттелуі анықталды. Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыруға арналған конкурсының қорытындысы бойынша гранты жеңіп алған "Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру саласындағы ұлттық стратегия ретінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің кәсіптік өзін-өзі анықтауын қалыптастыру (ЕББ)" жобасын қаржыландыру шеңберінде дайындалған.

Түйін сөздер: өзін-өзі анықтау; кәсіби өлшемді өзін-өзі анықтау; ерекше білім алуға деген қажеттілігі бар білім алушылар; психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу.

Annotation: The main problems of professional self-determination of high school students with special educational needs are discussed in this article. Based on the analysis of the literature, it is concluded that the problem of professional self-determination of high school students with SEN is actualized in terms of the psychological component. Thus, the article substantiates the need for psycholo-pedagogical work in the process of professional self-determination of high school students with SEN. The article was prepared as part of the financing of the Project: ИРНАР 14872130 "Formation of professional self-determination of students with special educational needs as a national strategy in the field of inclusive education in the Republic of Kazakhstan", which won a Grant following the results of the Competition of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for grant financing of scientific and technical projects for 2022-2024 years.

Keywords: self-determination; professional self-determination; special educational needs; psychological and pedagogical support.

Социально-экономические изменения в Казахстане усилили внимание общества к вопросам самореализации и самоактуализации личности, в том числе, прежде всего, в области профессионализации. Требования к качеству подготовки специалистов выросли и продолжают ужесточаться в прямой зависимости от успешности их профессионального самоопределения, которое сейчас признано важнейшей составляющей образования и на всех его направлениях и всех уровнях.

Чистякова С.Н. считает, что важнейшими задачами школы являются развитие ответственного, субъективного отношения к содержанию своих знаний; оказание информационной, психолого-педагогической и деятельностно-практической поддержки учащимся в профессиональном самоопределении, содействие поэтапной осмысленной реализации будущего выбора сферы профессиональной деятельности [1, с.11].

Хмель Н.Д. также считает, что основной задачей системы образования, является создание необходимых условий для получения такого образования, которое будет направлено на развитие профессионального становление личности[2, с.142].

Профессиональное самоопределение является одним из важных этапов в жизни человека, с которым сталкивается каждый школьник в старших классах. Пиком процесса профессионального самоопределения, переломным моментом в жизни является акт принятия решения о выборе будущей направленности. По времени он обычно совпадает с окончанием школы. Так как именно от определения будущей деятельности, зависит раскрытие потенциала личности.

Средняя школа должна стать центром профессионального самоопределения учащихся. Одной из задач школы является психолого-педагогическое сопровождение процесса профессионального самоопределения старшеклассников.

В психолого-педагогической литературе по проблеме профессионального самоопределения есть большое количество точек зрения, в защиту каждой из которых приводятся доказательные основания. Бесспорно, это трактуется тем, что процесс профессионального самоопределения сложен.

Возникновение потребности в самоопределении подразумевает достижение очень высокого уровня развития личности, который характеризуется стремлением занять свое собственное, не зависимое положение в структуре информационных, духовных, коммуникативных, профессиональных и иных контактов с другими людьми. Самоопределение рассматривается как сознательный выбор и закрепление своей позиции в проблемных ситуациях.

Существует два уровня профессионального самоопределения:

- 1) Гностический (перестройка сознания и самосознания);
- 2) практический уровень (фактическое изменение статуса человека в обществе) выбор профессионального пути во многом определяет дальнейшую судьбу человека.

Блинов В. И., Сергеев И. С. в считают, что удовлетворенность или неудовлетворенность условиями жизни напрямую связана с трудоустройством и построением карьеры в будущем [3, 29 с.].

Чтобы выбрать будущую профессию, старшеклассник должен понимать, каких целей он хочет достичь, иметь представление об окружающем мире, мире профессии. Также важно развивать у ребенка самостоятельность, ответственность за свой выбор и базу знаний, которые помогут ему сделать правильный шаг в выборе профессии.

На данном этапе проблема профессионального самоопределения еще не решена должным образом. Старшеклассники часто делают такой важный выбор интуитивно, под влиянием определенных факторов: выбора профессии родителями, школой, друзьями. Вот почему так важно помочь ребенку не ошибиться в этом выборе.

Введение современных требований к общему образованию значительно усилило разработку научно-практических проблем профориентации. Что говорит о том, что одной профориентационной работы в школе недостаточно. Задачей психолого-педагогического сопровождение должно быть создания условий для формирования у старшеклассников сугубо личностной потребности в выборе профессиональной деятельности в соответствии с индивидуальными возможностями, желаниями самой личности и требованиям современной ситуации на рынке труда.

Самоопределение детей с особыми образовательными потребностями объясняется изменениями, происходящими в современном казахстанском обществе, в частности объявлением об изменении отношения общества к в отношении инвалидов и путем максимальной реализации их личного и профессионального потенциала.

Масалимова Р.С. дает следующее определение: «Инклюзивное образование - это процесс обучения и воспитания, в рамках которого все дети, независимо от их физических, умственных, интеллектуальных и других характеристик, обучаются по месту жительства вместе со своими сверстниками, не являющимися инвалидами, в одних и тех же общеобразовательных учреждениях которые являются частью общей системы образования и учитывают их особые образовательные потребности и оказывают необходимую специальную поддержку. Концепция инклюзивного образования - это совершенно новая концепция, которая породила феномен уважения достоинства, присущего всем людям» [4, 58 с.].

В силу своих особенностей дети с ООП сталкиваются с различными препятствиями при выборе профессии и способности работать. Кроме того, особенности воспитания таких детей и обучение в отдельном учреждении способствуют возникновению проблем, связанных с выбором профессии и отношением к работе.

Одной из функций школьного образования должна быть подготовка учащихся к жизни в реальном мире. Выпускники школы должны понимать проблемы, с которыми они сталкиваются, что они могут сделать в ответ на ожидания общества.

Что касается обучения, то следующие навыки учащихся являются ключом к профессиональному самоопределению:

- 1) применение знаний, навыков и ловкости в незнакомой жизненной ситуации;
- 2) решение жизненной проблемы, с которой я никогда раньше не сталкивался;
- 3) адаптация к быстро меняющемуся современному миру.

Профессиональное самоопределение - это длительный процесс, который охватывает весь период профессиональной деятельности человека, начиная с появления профессиональных намерений.

Иванова Е.М. считает, что подготовка к профессиональному самоопределению включает 4 компонента:

- 1) на уровне когнитивного компонента:
  - знание мира профессий и их характеристик;
  - знание выбранной профессии;
  - представление потребностей рынка труда в регионе.
- 2) на уровне мотивационного компонента:
  - необходимость достижения важных результатов;
  - иметь самооценку, соответствующую индивидуальным способностям и способности приобретать необходимые знания;
  - стремление к самообразованию в интересующей профессиональной сфере;
  - наличие ценностных ориентаций, направленных на самосовершенствование и личностное развитие.
- 3) на уровне эмоциональной (аффективной) составляющей:
  - привлекательность профессии;
  - опыт успешной работы по общим и индивидуальным дисциплинам, видам образовательной деятельности;
  - способность противостоять усталости и стрессу.
- 4) на уровне добровольного компонента:
  - усилия, необходимые для достижения желаемого результата;
  - самоконтроль, самоорганизация, самообразование;
  - ответственность за результаты своей работы;
  - личная ответственность за свой выбор [5, 89 с.].

Учащимся с особыми образовательными потребностями сложно овладеть вышеперечисленными навыками, а готовность к профессиональному самоопределению очень низка. Это обусловлено особенностями их индивидуального и психофизиологического развития.

Учащиеся с ООП не всегда адекватно оценивают себя, им часто не хватает саморегуляции и самоконтроля, желая учиться на низком уровне и самодисциплины. В связи с этим профориентационная работа с ними строится с учетом индивидуальных особенностей.

Выбор профессии - это всегда сложный, а иногда и длительный процесс мотивации. Это особенно сложно для детей с особыми образовательными потребностями. В то же время выбор профессии - сложный и напряженный период не только для самих молодых людей, но и для их близких, особенно родителей.

Маллер А. Р. считает, что для успешного профессионального самоопределения учащихся с ООП важно развивать активное отношение к самим себе и своим способностям, обусловленное пониманием важности и необходимости самоопределения и адекватное отношение к ситуации выбора профессии, основанное на понимании их желаний и способностей. Кроме того, важную роль в успешной профориентации играет фактор наиболее адекватной оценки психофизиологических характеристик обучающихся [6, 35 с.].

Чтобы быть готовым к самостоятельной жизни, подросток с ООП должен обладать необходимым багажом знаний. Ему необходимо развивать адаптивность, уметь правильно выстраивать отношения с людьми.

Это непросто, и тем более сложен процесс социально-профессиональной адаптации. При решении проблемы осознанного выбора профессии детьми с ООП следует учитывать необходимость разработки комплексного подхода к профориентационной работе, одним из важнейших аспектов которого является выбор и модификация методических пособий с учетом индивидуальных особенностей.

Подбор методических пособий с учетом особенностей школьников с ООП позволяет более точно оценить текущее состояние учащегося, создавая с ним индивидуальную или групповую работу.

Таким образом, можно выделить следующие факторы, которые необходимо учитывать при организации работы со старшеклассниками с ООП:

- позиция родителей;
- учитывая состояние здоровья, соотнося его с требованиями профессии;
- осведомленность о профессиональной деятельности для дальнейшего выбора профессии, соответствующей индивидуальным способностям;
- поддержка учителей.

Предлагаемые формы и методы профориентационной работы с детьми и подростками с особыми образовательными потребностями весьма разнообразны:

- беседы по профориентации;
- занятия в кружках творческого мастерства;
- экскурсии на предприятия, профессиональные учебные заведения;
- встречи со специалистами;
- участие в "Днях открытых дверей";
- участие в конкурсах, выставках, товарных ярмарках;
- использование средств массовой агитации: стендов, стенгазет, фотоальбомов и др.

Формирование у подростков с ООП в процессе профессиональной ориентации мотивации к профессиональному выбору и деятельности, соответствующей их возможностям, является важной проблемой, поскольку они испытывают трудности следующего характера:

- из-за ограничений в познании окружающего мира часто недостаточно сформированы представления о видах профессиональной деятельности; учитывая эту особенность, следует соблюдать принцип соответствия выбранной профессии интересам, склонностям, способностям и слабостям подростка, связанным с его конкретными индивидуальными возможностями. Подросток должен знать перспективы осуществления будущей профессиональной деятельности.

Для успешного профессионального самоопределения учащихся с ООП важно, чтобы они развивали активное отношение к себе, к своим способностям, поскольку они понимают важность и необходимость самоопределения и адекватно относятся к ситуации выбора профессии на основе знаний от их желаний и способностей. Кроме того, фактор наиболее адекватной оценки психофизиологических характеристик учащихся играет важную роль в успешной профессиональной ориентации.

Для решения вопроса о профессиональном будущем каждого подростка также важно диагностировать способности, индивидуальные особенности, интересы и склонности, связанные как с условиями воспитания и обучения, так и с природными факторами. Выбор методологических инструментов, адаптированных для старшеклассников с ООП, позволяет более точно оценить текущее состояние учащегося, что позволяет продолжить индивидуальную и/или групповую работу.

Современный подход к профориентации предполагает скоординированную работу множества социальных учреждений: школ, различных психологических центров (медицинских, социально-психологических, центров занятости, центров профориентации молодежи и т. д.), клубов и домов

технического творчества, учреждений профессионального образования, общественных организаций, СМИ и т. д. В настоящее время роль этого координатора часто выполняет школа, а также школьные психологи и социальные педагоги, а в редких случаях открываются специализированные центры профориентации городского или районного подчинения.

Особенности работы по профессиональному самоопределению со старшеклассниками с ООП.

Особенности профессионального консультирования подростков с особыми образовательными потребностями определяются различными объективными и субъективными факторами.

1. основным из них является неоднородность разделения групп подростков по принципу инвалидности, характеризующаяся определенными психологическими, когнитивными, эмоциональными, волевыми процессами, особенностями личностного развития, межличностных отношений и общения.

Таким образом, в профессиональном консультировании необходимо реализовывать строго индивидуальные и индивидуально ориентированные подходы, преобладание индивидуальных форм групповой работы. Профессиональной ориентации должно предшествовать знание результатов психодиагностики и медицинского диагноза, имеющихся в личном деле подростка, а также специфики его основного расстройства.

2. биологический дискомфорт, являясь предпосылкой нарушения взаимодействия с окружающим миром, может привести к появлению отклонений в психическом развитии. В группу ООП входят дети не только с психофизиологическими трудностями. Также, дети с девиантным поведением и дети с деликвентным поведением. Дети с отклоняющимся развитием поведением.

3. различия в развитии подростков с ООП очень велики: от нормальных, временных и относительно легко разрешимых трудностей в развитии до детей с необратимыми поражениями центральной нервной системы. От детей, получающих специальную поддержку в области образования наравне со своими нормально развивающимися сверстниками, до детей, нуждающихся в индивидуальной образовательной программе, адаптированной к их способностям. В то же время существует явная разница не только в общей группе людей с ООП, но и в каждой категории, которая к ней относится.

Орёл В.Е. рассматривал в своих работах каждую из групп и пришел к выводу, что все эти характеристики затрудняют психолого-педагогическую работу по профессиональному самоопределению в этих группах. Трудности возникают как на этапе выбора методических средств диагностики, так и при выборе профиля профессиональной подготовки. Профессиональное консультирование и профориентация подростков с ООП имеют свою специфику [7, 48 с.].

Таким образом, формирование профессионального самоопределения учащегося с особыми образовательными потребностями осуществляется в ходе специально организованной научно-практической деятельности-профориентации и дополнительной психолого-педагогической работы, рассматриваемой на определенных этапах развития человека как система равноправного взаимодействия личности и общества, оптимально соответствующая индивидуальным особенностям и запросам общества.

Список литературы:

1. Чистякова С. Н. Цель Концепции определена верно // Профессиональное образование. Столица. - 2015. - № 10. - С. 11-13.
2. Н.Д. Хмель, Г.Т. Хайруллин, Б.И. Муканова. Педагогика: Учебник - Алматы: Print-S, 2005.- 145 с.
3. Блинов В. И., Сергеев И. С. и др. Концепция организационно-педагогического сопровождения профессионального самоопределения обучающихся в условиях непрерывности образования. Москва: Перо, 2014. - 38 с.
4. Масалимова Р.С. Роль социального педагога в современном инклюзивном образовании в Республики Казахстан // Международный научный журнал «Вестник науки». – 2022. - № 10 (55). – Т 5. – С. 58-64.
5. Иванова Е.М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности. - М.: Изд-во МГУ, 1987. – 132.
6. Маллер А.Р. Дети с нарушением интеллекта: социально-трудова адаптация. - М., 2010. - 123 с.

7. Орёл В.Е. Психологические основы профориентационной работы со школьниками. - 1990, 83 с.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПО ОРГАНИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Агимсалова Д.Б.

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, студентка 4 курса ОП «Педагогика и психология»

Научный руководитель: к.пед.н., доцент Бактыбаев Ж.Ш.

Аннотация: Данная научная статья представляет собой анализ текущего состояния психолого-педагогической работы, связанной с организацией культурно-досуговой деятельности для подростков. В ней рассматриваются актуальные проблемы, которые влияют на организацию культурно-досуговой деятельности подростков, такие как социальная изоляция, снижение интереса к культуре и досугу, а также необходимость индивидуального подхода к каждому ребенку. Предлагаются практические рекомендации для педагогов и психологов, которые работают с подростками, чтобы помочь им развивать интерес к культурно-досуговой деятельности и преодолеть социальную изоляцию. Также обсуждаются примеры хорошей практики из различных стран, которые могут быть использованы для улучшения психолого-педагогической работы в данной области.

Ключевые слова: подростки, культурно-досуговая деятельность, социализация, развитие, психолого-педагогическая работа, молодежная политика, социальная адаптация, коммуникативные навыки, творческие проекты, междисциплинарность.

Аннотация: Бұл ғылыми мақала - жасөспірімдерге арналған мәдени-демалыс қызметін ұйымдастырумен байланысты психологиялық-педагогикалық жұмыстың қазіргі жағдайын талдау. Ол әлеуметтік оқшаулану, мысалы, мәдени-сауықтыру, мәдениет пен демалыс, сондай-ақ әр балаға деген қызығушылықтың төмендеуіне әсер ететін шұғыл мәселелерді қарастырады. Әлеуметтік және демалу жұмыстарына қызығушылық тудыратын және әлеуметтік оқшаулануды жеңуге көмектесу үшін жасөспірімдермен жұмыс жасайтын мұғалімдер мен психологтар үшін практикалық ұсыныстар ұсынылады. Сондай-ақ, осы саладағы психологиялық-педагогикалық жұмысты жақсарту үшін қолдануға болатын әртүрлі елдерден жақсы тәжірибенің мысалдары талқыланады.

Негізгі сөздер: Жасөспірімдер, мәдени-демалыс, әлеуметтендіру, дамыту, психологиялық-педагогикалық жұмыс, жастар саясаты, әлеуметтік бейімделу, коммуникативті дағдылар, шығармашылық жобалар, пәнаралық білім беру.

Annotation: This scientific article is an analysis of the current state of psychological and pedagogical work related to the organization of cultural and leisure activities for adolescents. It examines current issues affecting the organization of cultural and leisure activities for adolescents, such as social isolation, declining interest in culture and leisure, and the need for an individual approach to each child. Practical recommendations are offered for educators and psychologists working with adolescents to help them develop an interest in cultural and leisure activities and overcome social isolation. Additionally, examples of good practice from different countries are discussed, which can be used to improve psychological and pedagogical work in this area.

Key words: adolescents, cultural and leisure activities, socialization, development, psychopedagogical work, youth policy, social adaptation, communication skills, creative projects, interdisciplinary.

Культурно-досуговая деятельность является важной частью жизни подростков. Она помогает им проявлять свой творческий потенциал, развивать личность и находить новых друзей. Однако, организация такой деятельности требует соответствующей психолого-педагогической работы. В данной статье мы рассмотрим современное состояние этой работы, связанной с организацией культурно-досуговой деятельности подростков.

Актуальные проблемы

Одной из главных проблем, влияющей на организацию культурно-досуговой деятельности подростков, является социальная изоляция. Подростки, которые сталкиваются с этой проблемой, испытывают трудности в общении и поиске друзей. Это может привести к ухудшению психического и физического здоровья, а также к развитию плохих привычек, например, употреблению наркотиков и алкоголя. [1]

Еще одной проблемой является снижение интереса подростков к культурно-досуговой деятельности. В наше время подростки предпочитают проводить свободное время за компьютерами или мобильными устройствами, играя в игры или смотря видео. Это может привести к негативному влиянию на здоровье и развитие личности.

Одним из ключевых моментов, связанных с организацией культурно-досуговой деятельности подростков, является необходимость индивидуального подхода к каждому ребенку. Каждый подросток уникален и имеет свои потребности и интересы. Поэтому, педагоги и психологи должны учитывать индивидуальные особенности каждого ребенка при организации культурно-досуговой деятельности. [2]

Для того чтобы помочь подросткам проявить интерес к культурно-досуговой деятельности и преодолеть социальную изоляцию, педагоги и психологи могут использовать следующие практические рекомендации:

Развитие коммуникативных навыков. Организаторы досуга для подростков могут проводить специальные игры, тренинги, дискуссии, которые способствуют развитию коммуникативных навыков и социальной компетентности. Важно, чтобы мероприятия проводились в непринужденной атмосфере и были ориентированы на интересы подростков.

Развитие творческих способностей. Культурно-досуговые мероприятия для подростков могут включать в себя творческие занятия, такие как рисование, музыкальные занятия, театральные постановки и др. Такие занятия позволяют ребятам проявить свой творческий потенциал, а также развивать навыки самовыражения и самореализации.

Организация спортивных мероприятий. Спорт помогает подросткам не только укрепить здоровье, но и развить социальные навыки, такие как командная работа, дисциплина, уважение к сопернику. Педагоги и психологи могут организовывать спортивные соревнования, игры и занятия, которые будут интересны для подростков.

Помощь в выборе профессии. Культурно-досуговые мероприятия могут также помочь подросткам определить свои профессиональные интересы и склонности. Педагоги и психологи могут организовывать встречи с представителями разных профессий, проводить курсы профориентации и обсуждать вместе с подростками их желания и планы на будущее. [3]

Различные мероприятия могут проводиться в качестве культурно-досуговой деятельности подростков. Это может быть театральное представление, поход в музей или выставку, участие в художественных конкурсах, музыкальные концерты, спортивные мероприятия и т.д. Такие мероприятия помогают подросткам не только расширять кругозор, но и развивать социальные навыки, повышать самооценку и самоуважение.

Однако, организация культурно-досуговой деятельности для подростков требует компетентной работы педагогов и психологов. Они должны учитывать возрастные особенности подростков и разрабатывать программы, которые помогут им в развитии личности и социальных навыков. Также необходимо учитывать интересы и потребности подростков, чтобы мероприятия были максимально эффективными.

Современное состояние психолого-педагогической работы по организации культурно-досуговой деятельности подростков показывает, что существует множество подходов и методов, которые используют педагоги и психологи. Некоторые из них включают в себя индивидуальные занятия, групповые занятия, проектную деятельность и так далее.

Один из наиболее эффективных методов - это проектная деятельность, которая позволяет подросткам развивать свои личностные качества и социальные навыки через практическую деятельность в рамках определенного проекта. При этом, подростки работают в команде, учатся решать проблемы, развивают свою творческую мысль и находят интересные решения. [4]

Еще одним методом, который используется при организации культурно-досуговой деятельности для подростков, является индивидуальная работа с каждым ребенком. Этот метод позволяет педагогам и психологам учитывать индивидуальные особенности каждого подростка и работать с ними над теми аспектами, которые нуждаются в развитии.

В целом, психолого-педагогическая работа в организации культурно-досуговой деятельности подростков является важным компонентом их развития. Она помогает не только развивать творческие способности и социальные навыки, но и предотвращать негативные явления, такие как девиантное поведение, наркотическая зависимость, и т.д.

Однако, для эффективной работы в этой сфере, необходимо иметь компетентный и образованный педагогический и психологический коллектив. В настоящее время существует потребность в совершенствовании системы подготовки специалистов в области организации культурно-досуговой деятельности, а также в повышении квалификации уже работающих специалистов.

Большое внимание также уделяется сотрудничеству с муниципальными и государственными органами власти, а также общественными организациями, для получения необходимой поддержки и ресурсов. Кроме того, важным является обратная связь с подростками и их родителями, что помогает адаптировать программы досуговых мероприятий к актуальным потребностям и интересам подростков. [5]

Современное состояние психолого-педагогической работы по организации культурно-досуговой деятельности подростков требует от специалистов постоянного совершенствования и адаптации к меняющимся социальным условиям. Однако, при правильном подходе, культурно-досуговая деятельность может стать мощным инструментом для развития подростков и формирования у них положительных жизненных ценностей. Кроме того, на сегодняшний день все большее внимание уделяется онлайн-досугу, который также может оказывать влияние на психологическое состояние подростков. Поэтому важно учитывать как традиционные формы культурно-досуговой деятельности, так и новые, онлайн-варианты.

Организация культурно-досуговой деятельности подростков требует индивидуального подхода и внимания к особенностям каждого подростка. Психолого-педагогическая работа в этой сфере должна быть направлена на создание условий для развития творческих способностей и интересов подростков, поддержание их эмоционального благополучия, формирование социальных навыков и умений. Важно учитывать разнообразие интересов и потребностей подростков, а также учитывать их мнение и пожелания в организации культурно-досуговых мероприятий.

Помимо этого, важным является взаимодействие педагогов и психологов с родителями, чтобы создать благоприятную атмосферу в семье и поддерживать связь между семьей и школой. Также следует использовать современные технологии в организации досуга, чтобы предоставлять подросткам интересные и полезные развлекательные возможности.

В целом, современное состояние психолого-педагогической работы по организации культурно-досуговой деятельности подростков требует учета и анализа многих факторов, таких как социально-экономическая ситуация, возрастные особенности, интересы и потребности подростков, а также новые тенденции в сфере онлайн-развлечений. [6]

Например, в Швеции создана программа "Ung Kultur Möts", которая направлена на поддержку молодежной культуры и развитие ее творческих потенциалов. Она включает в себя различные проекты и мероприятия, такие как концерты, выставки, спектакли и фестивали, которые организуются совместно с молодежными организациями и учреждениями. Такие мероприятия позволяют подросткам выразить свои творческие способности, участвовать в культурной жизни общества и социализироваться.

В Германии также существует успешная практика организации культурно-досуговой деятельности для подростков. Например, программа "Jugendkunstschule" (Школа молодежного искусства) предлагает подросткам различные курсы по изобразительному и прикладному искусству, танцам, музыке и театру. Такие занятия помогают подросткам развивать творческие способности, повышать самооценку и уверенность в себе.

В США в последнее время все большее внимание уделяется развитию молодежных центров, которые предлагают подросткам различные программы и мероприятия, включая спортивные соревнования, танцевальные вечера, мастер-классы по музыке и искусству, а также образовательные курсы. Такие мероприятия помогают подросткам не только развиваться творчески, но и налаживать контакты со сверстниками и взрослыми, что способствует их социализации и интеграции в общество.

Психолого-педагогическая работа в области культурно-досуговой деятельности подростков имеет важное значение для их формирования как личности и интеграции в общество. Эффективное использование практических рекомендаций, основанных на современных теоретических и

практических достижениях в этой области, может значительно повысить качество работы педагогов и психологов и улучшить жизнь подростков. При этом также важно учитывать культурные и социально-экономические особенности регионов и стран, в которых осуществляется работа с подростками.

Таким образом, психолого-педагогическая работа по организации культурно-досуговой деятельности для подростков является важным направлением работы с этой возрастной группой. Педагоги и психологи должны помогать подросткам не только развивать свои творческие и социальные способности, но и преодолевать социальную изоляцию, формировать свою жизненную позицию и определить свои профессиональные интересы. Кроме того, существует множество примеров хорошей практики в организации культурно-досуговой деятельности подростков в различных странах, которые могут быть использованы для улучшения психолого-педагогической работы в данной области.

В конечном итоге, организация культурно-досуговой деятельности для подростков должна быть ориентирована на их потребности, интересы и возможности. Педагоги и психологи должны тесно сотрудничать, чтобы создать безопасную, поддерживающую и стимулирующую среду для развития подростков.

Список литературы

1. Агапова, Е. В. (2019). Организация культурно-досуговой деятельности в работе социального педагога. *Инновационные технологии в науке и образовании* – 336 с.
2. Гринева, Н. В. (2020). Культурно-досуговая деятельность подростков: проблемы и пути их решения. *Молодой ученый* – 317 с.
3. Карачарова, А. В., & Искакова, М. А. (2018). Организация культурно-досуговой деятельности в работе социального педагога. *Вестник КазНУ. Серия Педагогическая* – 237 с.
4. Константинова, И. А., & Смирнова, А. А. (2019). Роль культурно-досуговой деятельности в процессе социализации подростков. *Научный диалог* – 262 с.
5. Кулькова, Ю. В., & Кулешова, Е. В. (2020). Психолого-педагогические аспекты организации культурно-досуговой деятельности подростков. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика* – 419 с.
6. Ларина, М. Ю. (2020). Организация культурно-досуговой деятельности подростков в современной педагогической практике. *Молодой ученый* – 382 с.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ

“7M01106 - Инклюзивті білім беруді медициналық-педагогикалық сүйемелдеу” мамандығының I курс магистранты, Асылбек Р.А.

“7M01106 - Инклюзивті білім беруді медициналық-педагогикалық сүйемелдеу” мамандығының I курс магистранты, Турлыбаева А.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа. Мақалада білім беру жүйесінде инклюзиялық кеңістіктің кеңеюіне байланысты оқу орындарында білім беру субъектілеріне бірлескен түрде психологиялық кеңес беру қажеттілігі туындады және осыған орай, инклюзиялық кеңістікке қатысы бар субъектілердің инклюзивті білім беру жөніндегі функционалды білімдерін жетілдіруді қамтамасыз ететін психологиялық кеңес жүргізудің сұранысына сәйкес кеңес берудің шаралары баяндалған.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, психологиялық кеңес беру, ерекше білім беру қажеттіліктері, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу.

Аннотация. В статье изложены мероприятия совместного психологического консультирования субъектов образования, имеющих отношение к инклюзивному пространству, обеспечивающее совершенствование функциональных знаний субъектов в соответствии с запросом проведения психологического консультирования, возникшее в связи с расширением инклюзивного пространства в системе образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психологическое консультирование, особые образовательные потребности, психолого-педагогическое сопровождение.

Annotation. The article outlines the activities of joint psychological counseling of subjects of education related to the inclusive space, which ensures the improvement of the functional knowledge of the subjects in accordance with the request for psychological counseling, which arose in connection with the expansion of the inclusive space in the education system.

Keywords: inclusive education, psychological counseling, special educational needs, psychological and pedagogical support.

"Инклюзивті білім беру" ұғымы білім алуға барлық адам құқылы және ол әділетті қоғам үшін негіз жасайды деген сенімнен қалыптасқан. Барлық білім алушылар жеке қасиеттеріне немесе мәселелеріне қарамастан білім алуға құқылы [1].

Әлемдік қоғамдастық нәсілдік, этникалық, жыныстық, физикалық, психикалық және басқа да айырмашылықтарына қарамастан барлық адамдардың құқықтарының теңдігі қағидатын басшылыққа ала отырып, БҰҰ-ның халықаралық құқықтық актілерінде инклюзивті білім берудің негізгі қағидаттарын бекітті.

"Инклюзивті білім беру-бұл әртүрлі қажеттіліктер мен қабілеттерді, оқушылар мен қауымдастықтарды оқытудағы сипаттамалар мен үміттерді ескере отырып, барлығына сапалы білім беруді қамтамасыз етуге, кемсітушіліктің барлық түрлерін жоюға бағытталған жалпы білім беруді дамытудың үздіксіз процесі" (ЮНЕСКО 2008).

Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сай елімізде 2011 жылдан бастап инклюзивті білім беру кезеңімен енуде. Білім беру ұйымдарында психологиялық-педагогикалық қолдап отыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы № 6 бұйрығына сәйкес мынадай мақсаттарға қол жеткізуді көздейді:

1. Инклюзивті білім беруді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеумен қамтамасыздандыру, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу үшін арнайы кабинеттер ұйымдастыру, орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің сұранысқа ие жұмысшылар бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеу, педагог мамандардың біліктілігін арттыру.

2. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар жандар үшін білім берудің барлық кезеңдеріне қолжетімділікті қамтамасыз ету жөнінде жұмыс жүргізу, жан басына шаққандағы қаржыландыру аясында қаржыландырудың жоғары нормасы қойылған, оларды оқытуға мемлекеттік тапсырыс ұлғайтылды.

3. Өзара іс-қимылды ұйымдастыру балаға көмек көрсету жолдарын айқындауға және оларды пікірлестер командасының іске асыруына бағытталған бірыңғай мақсаттар мен міндеттерді қоюмен қамтамасыз етіледі [2].

Көзделген мақсаттар білім беруде ерекше білім беру қажеттіліктері бар жандарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу мен түзетудің қажеттілігін нақтылайды.

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына сәйкес оқуда қиындықтарға тап болған оқушылар үшін арнайы жағдайлар жасалады [3]. Қазіргі уақытта қазақстандық білім беру жүйесінде оқытудың арнайы жағдайларын жасау кезінде ерекше білім беру қажеттіліктерінің мынадай тізбесін пайдалану ұсынылады (1-сурет).

1-сурет. Оқытудың арнайы жағдайларын жасауда ескерілетін ерекше білім беру қажеттіліктері

Оқу жоспары мен оқу бағдарламаларын өзгерту;
Оқу нәтижелерін бағалау тәсілдерін өзгерту (оқушының жетістіктері);
Оқытудың вариативті, арнайы және балама әдістерін қолдану;
Оқулықтарды, оқу құралдарын таңдау, жеке оқу материалдарын дайындау;
Оқыту формасын таңдау;
Кедергісіз орта құру және оқу орнын бейімдеу;
Компенсаторлық және техникалық құралдарға қажеттілік;
Арнайы психологиялық-педагогикалық көмек (психолог, логопед, арнайы педагог, олигофренопедагог, сурдопедагог, тифлопедагог);
Педагог-ассистенттің көмегі;
Әлеуметтік-педагогикалық көмек.

Дүние жүзіндегідей, Қазақстанда да психофизикалық дамуы бұзылған біршама балалар бар. 2018 жылғы ПМПК мәліметтері бойынша олардың саны бүкіл балалар популяциясының тек 2,7% құрайды. Оқуда қиындықтары бар балалардың көпшілігінде психофизикалық даму бұзылыстары жоқ.

Инклюзивті білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде ерекше білім беру қажеттіліктерінің келесі анықтамасын пайдалану ұсынылады – бұл оқушылардың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік және басқа да көмекке деген қажеттіліктері, онсыз сапалы білім алу мүмкін емес.

Инклюзивті білім беруді іске асыру жалпы білім беру жүйесі мен жалпы білім беретін мектептің алдына, атап айтқанда, оқу процесін ұйымдастыру және оны оқу-әдістемелік қамтамасыз ету бойынша бірқатар мәселелі бірқатар сұрақтарды қояды.

Инклюзивті білім беру идеясын таратуды іске асыруға кедергі келтіретін психологиялық-педагогикалық мәселелерді зерделеу қажеттілігі өзекті болды.

Инклюзивті білім беру жағдайында түзету жұмыстарын жүзеге асырудың негізгі көздерінің бірегейі-білім беру үдерісінде әртүрлі тараптағы мамандардың ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды бірізді сүйемелдеуін қамтамасыз ететін білім беру орны мамандарының оңтайлы құрылған өзара іс-қимылы. Мұндай өзара қызмет мына міндеттерді қамтиды:

- баланың мәселелерін анықтау мен шешудегі, оған әртүрлі бейіндегі мамандарға білікті көмек көрсетудегі кешенділік;
- баланың жеке және танымдық дамуын көп қырлы талдау;
- баланың оқу-танымдық, эмоционалдық-еріктік салаларының жекелеген жақтарын жалпы дамыту мен түзетудің кешенді жеке бағдарламаларын жасау.

Психология, педагогика, медицина, әлеуметтік жұмыс саласындағы әртүрлі мамандардың күш-жігерін шоғырландыру кешенді психологиялық-медициналық-педагогикалық қолдау жүйесін қамтамасыз етуге және баланың проблемаларын тиімді шешуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде мамандардың ұйымдасқан өзара іс — қимылының ең кең таралған және пәрменді нысандары-бұл балаға және оның ата-анасына (заңды өкілдеріне), сондай-ақ білім беру мекемесіне денсаулығы орта халдегі мүмкіндігі шектеулі балаларды бейімдеу, оқыту, тәрбиелеу, дамыту, әлеуметтендіруге байланысты мәселелерді шешуде көпсалалы көмек көрсететін білім беру мекемесінің консилиумдары мен сүйемелдеу жұмыстары.

Өзара іс-қимылдың педагогикалық құрамдас бөлігі жалпы мәдениетті қалыптастыруға, ерекше білім беру қажеттіліктерін ескере отырып, мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сәйкес келетін оқушылардың дайындық деңгейін қамтамасыз етуге, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен бейімдеудегі қиындықтарды жеңуге бағытталған.

Өзара іс-қимылдың әлеуметтік-педагогикалық құрамдас бөлігі оқушылардың әлеуметтенуіне, өмірдің әртүрлі салаларында баланың бейімделу мүмкіндіктерін арттыруға, балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алуға, құрдастарымен бірлескен іс-әрекет процесінде денсаулығы шектеулі балалардың әлеуетін дамытуға, баланы тәрбиелеу, әлеуметтік қорғау және көмек көрсету мәселелерінде отбасымен өзара іс-қимылды дамытуға, сондай-ақ құқықтар мен бостандықтарды іске асыруға ықпал етеді.

Өзара әрекеттесудің психологиялық-педагогикалық компоненті оқушылардың психикалық және/немесе физикалық дамуындағы ауытқуларды түзетуді қамтамасыз етеді, баланың психологиялық және соматикалық денсаулығын сақтауға, оқушының жеке басының резервтік мүмкіндіктерін ашуға ықпал етеді.

Өзара іс-қимылдың медициналық-педагогикалық құрамдас бөлігі оқушылардың денсаулығын нығайтуға ықпал етеді, шамадан тыс жүктемелердің, жүйке бұзылуларының алдын алуды, балалар мен жасөспірімдерде денсаулықты сақтауға бағытталған тұрақты өмірлік ұстанымдарды дамытуға мүмкіндік беретін отбасы ресурстарын қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Компоненттердің тұтастығы олардың өзара тәуелділігімен және ортақ мақсатқа бағынуымен анықталады.

Параллель қызметтердің құрылымдық ұйымы біртұтас кешенді құрайтын өзара байланысты және сонымен бірге жеткілікті тәуелсіз бөлімдер түрінде ұсынылуы мүмкін. Олардың әрқайсысына арнайы міндеттер қойылады. Бұл қызметтерге қызметтің мақсаттарына, міндеттері мен мазмұнына байланысты келесі модульдер кіреді: кешенді диагностика және кеңес беру, медициналық, психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық, түзету-педагогикалық.

Түзету жұмыстарын жүзеге асырудың тағы бір жолы ретінде білім беру орнының сыртқы ресурстармен (әртүрлі ведомстволардың ұйымдары, қоғамдық ұйымдар және қоғамның басқа институттары) кәсіби өзара іс-қимылын көздейтін әлеуметтік серіктестікті белгілеу керек. Әлеуметтік әріптестікке мыналар кіреді:

- білім беру мекемелерімен және басқа да ведомстволармен денсаулық сақтау мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқыту, дамыту және бейімдеу, әлеуметтендіру, денсаулық сақтау мәселелері бойынша ынтымақтастық;

- мемлекеттік емес құрылымдармен (мүгедектердің қоғамдық бірлестіктерімен) ынтымақтастық;

- психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу қызметі мамандарының педагогикалық ұжыммен тұрақты жұмысының ата-аналық нысандарымен ынтымақтастық түрлері төмендегідей болуы мүмкін: мұғалімдердің, ата-аналардың, әкімшіліктің жеке және топтық кеңестері; "миға шабуыл"; психологиялық-педагогикалық консилиум; мамандардың сабаққа қатысуы; бірлесіп оқу, семинарлар.[4].

М.Жұмабаевтың «Білімдінің сөзі - ем, мейірімі көп, өзі- кең» деген тұжырымын инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын педагогикалық кадрларға қойылар талап деп түсіну керек. Сондай-ақ, «Айналасын түгел сыйлай білген жан - құрметке лайық» қағидасын басшылыққа алу - күтілетін нәтижелерден де зор табыстарға жетелері сөзсіз.

Жоғарыда айтылған мәліметтердің көрінісі 1 кестеде берілген:

1 кесте – Инклюзивті білім берудегі субъектілердің өзара әрекеттесуі

<i>Қызметтің міндеттері (бағыттары)</i>	<i>Күтілетін нәтижелер</i>	<i>Қызмет пен іс-шаралар өту түрлері мен формалары</i>	<i>Мерзімі (жыл бойы)</i>
Инклюзивті білім беру мәселелері бойынша педагог қызметкерлерге кеңес беру	1. Ұсыныстар, әдістер, жаттығулар және т. б. материалдар. 2. Баламен, ата-аналармен, сыныппен,	Индивидуалды, топтық, тақырыптық кеңес беру	Бөлек жоспар-кесте бойынша

	мектеп қызметкерлерімен консультациялық жұмыс жоспарын әзірлеу		
Анықталған проблемалар бойынша білім алушыларға кеңес беру, алдын алу көмек көрсету	1. Ұсыныстар, әдістер, жаттығулар және т. б. материалдар. 2. Баламен консультациялық жұмыс жоспарын әзірлеу	Индивидуалды, топтық, тақырыптық кеңес беру	Бөлек жоспар-кесте бойынша
Ата-аналарға инклюзивті білім беру, тәрбие стратегиясын таңдау, балалардың психологиялық-физиологиялық ерекшеліктері мәселелері бойынша кеңес беру	1. Ұсыныстар, әдістер, жаттығулар және т. б. материалдар. 2. Ата-анамен консультациялық жұмыс жоспарын әзірлеу	Индивидуалды, топтық, тақырыптық кеңес беру	Бөлек жоспар-кесте бойынша

Консультативтік жұмыс білім алушыларды оқытудың, тәрбиелеудің, түзетудің, дамытудың және әлеуметтендірудің сараланған психологиялық-педагогикалық жағдайларын іске асыру мәселелері бойынша денсаулығы шектеулі балалар мен олардың отбасыларын арнайы сүйемелдеудің үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Психологиялық кеңес берудің жалғасы баланы әлеуметке бейімдеу мен түзетудің интеграциялануы болуы қажет. Бұл орайда атқарылатын қызметтер төмендегідей болмақ:

- ата-аналардың психологиялық ұстанымдарын өзгертуге ұмтылу;
- баламен жұмыс жасаудың бағытын көрсету;
- отбасының педагогикалық мүмкіндіктерін кеңінен ашу.

Инклюзивті кеңестіктегі психологиялық кеңес беру қызметінің тиімділігінің көрсеткіштері:

- мектеп қоғамдастығында мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарастың өзгеруі;
- ата-ананың балаға қатысты ұстанымының өзгеруі;
- бала мен ата-ананы мектеп қоғамдастығына қосудың тиімділігі.

Қорытындылай келе, ҚР білім беру мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы стратегиялық міндеттердің бірі ретінде айқындаған инклюзивті білім беру даму ерекшеліктерінен туындаған белгілі бір білім беру қиындықтары бар балаларды қоса алғанда, барлық оқушылардың сапалы білім алуына қол жеткізуді қамтамасыз етуді көздейді. Осыған байланысты қазіргі мұғалім білім алушылардың әртүрлілігіне назар аударуды талап етеді: оқушылардың мүмкіндіктерін анықтау, оқу материалын бейімдеу, әр оқушыны сабақтағы белсенді жұмысқа қосу үшін вариативті әдістер мен оқыту құралдарын қолдану мүмкіндігі. Қазіргі уақытта біздің елімізде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар жалпы білімге енгізілген, ал мұғалімдер инклюзивті білім беру практикасын жүзеге асыруға әлі дайын еместігі даулы жағдай ретінде сақталуда. Осыған байланысты оқушылардың ерекше білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру мәселелері бойынша оқытушылардың құзыреттілік аясын кеңейту мақсатында жалпы білім беру мұғалімдеріне кеңес беру және сүйемелдеу өзекті болып отыр. Инклюзивті білім беру идеяларын жүзеге асыруға көшу мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін кеңейтуді көздейді: жаңа және арнайы білімді игеру, педагогикалық қызметтің нәтижелері үшін жауапкершілікті қабылдау, ресурстарды іздеу және оларды пайдалану мүмкіндігі, кәсіби болашағының бейнесін салу.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР БҒМ, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО баспасөз хабарламасы [Электронды ресурс] – URL: <https://www.unicef.org/kazakhstan/kk>, қаралған күні 20.02.2023
2. Білім беру ұйымдарында психологиялық-педагогикалық қолдап отыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы

№ 6 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2022 жылғы 18 қаңтарда № 26513 болып тіркелді [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026513>, қаралған күні 25.02.2023

3. "Білім туралы" 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2023.26.02. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электронды ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747, қаралған күні 01.03.2023

4. Елисеева И.Г., Чумакова О.Ф. Профессиональное сопровождение педагогов общеобразовательных школ, реализующих инклюзивную практику: методические рекомендации. – Алматы: ННПЦ КП, 2015. - 48 с.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК СЕРІКТЕСТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ МӘНІ

Педагогика және психология мамандығы, постдокторант, PhD Атабекова Б.Б.

Ғылыми кеңесші: п.ғ.д., профессор Турғунбаева Б.А.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті

E-mail: Baktygul1111@mail.ru

Аңдатпа.

Мақала заманауи жағдайда өзекті және білім үшін жаңа болып табылатын әлеуметтік серіктестік мәселесіне арналған. Бұл мәселе бүгінгі таңда жалпы әлеуметтік кеңістік субъектілері мен субъектіліктің, саналылықтың, дербестіктің, өзара әрекет ететін әр тараптың таңдау еркіндігінің өсу бағытындағы білім арасындағы қарым-қатынас сипатының түбегейлі өзгеруіне байланысты. Әлеуметтік серіктестік жағдайындағы білім мекемелері қызметтерінің ерекшеліктері талданады, заманауи білімдегі серіктестік қызметінің жағдайы мен оны зерттеу және дамыту бағыттары қарастырылады.

Кілттік сөздер: әлеуметтік серіктестік, қарым-қатынас, білімдегі серіктестік қызмет, зерттеу және дамыту бағыттары.

Аннотация

Статья посвящена актуальной в современных условиях и новой для образования проблеме социального партнерства. Эта проблема связана сегодня с принципиальным изменением характера отношений между субъектами социального пространства в целом образования в частности в направлении роста субъектности, осознанности, самостоятельности, свободы выбора каждой из сторон взаимодействия. Анализируются особенности деятельности образовательного учреждения в условиях социального партнерства, рассматриваются состояние партнерской деятельности в современном образовании и направления его исследования и развития.

Ключевые слова: социального партнерства, взаимодействия, партнерской деятельности, исследования и развития

Annotation

Social partnership in education is regarded. This issue is related to the basic changes of character of attitudes among the subjects of the social space as a whole, and education, in particular, the changes are described as the growth awareness, independence, freedom of a choice. The activities of an educational establishment in the conditions of social partnership are analyzed, and the directions of the research and development are considered

Key words: social partnership, the directions, development are considered.

Білім беру қоғамның экономикалық дамуының негізі, әлеуметтік тұрақтылық факторларының бірі болып, халықтың рухани-адамгершілік әлеуетінің және интеллектуалдық өсуінің қайнар көзі ретінде таптырмас құндылық болып есептеліп келген. Қазіргідей адам капиталын қалыптастыру мен дамыту мәселесін шешу негізгі міндет ретінде қарастыратын заманда, халықтың білімдік қажеттіліктері өсіп, жоғары, орта арнаулы, кәсіби қосымша білім алуға деген үміткерлердің саны артуда. Осыған орай, білім беру ұйымдарының салалануы артып, түрлі типтегі оқу орындарының саны көбейіп, білім берудің инфрақұрылымы, басқару формалары, әдістемелік, ғылыми қызмет түрлері дамуда. Оларды білім алушылардың жеке сұраныстары мен мүмкіндіктеріне қарай

бағыттаудың барысында білімнің сапасына қойылатын талаптар да артып, сол саланың әлеуметпен өзара әрекеттестігіне негізделген құрылымдық-қызметтік дамуының көкейтестілігі ұлғаюда.

Педагогикалық оқу орындарындағы студенттер кәсіби білім, білік, дағдыны меңгеріп қана қоймай, мамандық бойынша келешекте қызмет атқаруға қажетті мәнді сапаларын да жетілдіруі тиіс. Белгілі бір мамандық даярлаудың сапасы мен оның біліктілігіне қойылатын талаптарға сай кәсіби білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі – жұмыс берушілердің талаптарын қанағаттандыру болып табылады. Білім беру ұйымы әлеуметтік – педагогикалық жүйе ретінде сыртқы ортамен тікелей байланысады. Ол байланыс оқу орындарының әрекетінің тиімділігін арттыруға, басқару ісінің құрылымын жетілдіруге, даму болашағын бағдарлап, бәсекеге қабілеттілігін арттыруға септігін тигізеді. Сондықтан әлеуметтік серіктестік құрудың тетіктерін қалыптастыру қазіргі кәсіби білім беру жүйесін жаңғыртудың басты бағыттарының бірі.

Педагогикадағы серіктестік қоғам игілігіне қызмет етуге дайын мамандар дайындауға қатысты ортақ мақсаттарға жету үшін оқу орындары мен әлеуметтік институттардың бірлесуі. Кең мағынада әлеуметтік серіктестік деп - Үкімет пен оның органдары арқылы әрекет етіп отырған мемлекет пен басқа субъектілердің: жеке тұлға, отбасы, мемлекеттік емес ұйым, кәсіби білім беру мекемелері арасындағы қарым-қатынас деп түсінген жөн. Серіктестік жоғары оқу орындары мен әртүрлі қоғамдық институттардың қызығушылықтарының бір арнаға тоғысуына негізделеді және ортақ мүдделерінің кірігінде көрініс береді. Мұндай бірлескен әрекеттестіктің нәтижелі болуы мақсаттың дұрыс қойылып, міндеттердің нақты айқындалуына, екі жақтың да рөлдерінің дұрыс бөлініп, оларды жүзеге асырудағы жауапкершілікке тікелей тәуелді болады.

Тәжірибеде іс жүзіне асыру тұрғысынан өте маңызды, сондай-ақ айтарлықтай күрделі және аз қарастырылғаны – педагогикадағы әлеуметтік серіктестік механизмдері мен қағидаларын іздеу мәселесі болып табылады. Бұған мысал ретінде, ресейлік ғалымдар: Е.К.Кашленконың, Ю.В.Медованың, А.В.Корсуновтың және т.б. жұмыстарын атап көрсетуге болады. Нақты серіктестік, серіктестік қатынастардың тараптары олардың өзара пайдалылығы мен өз мәселелерін басқалармен бірікпей шешу мүмкін еместігін түсінген кезде ғана пайда болады [1].

Сонымен қатар тиімді серіктестікке кедергі жасайтын факторлардың ішінде, Ю.В.Медова, мысалы, «тәрбие әрекеттері субъектілерінің бытыраңқылығы..., өткізілетін шаралардың жүйесіздігі, мектептің үстемді рөлі», деп көрсетеді [2]. Көптеген жылдар бойы жергілікті қауымдастық та, мемлекет басшылығы да, мектептің өзі де нақ осы «Мектептің үстемдік рөліне» тырысса да, оның қазіргі уақыттағы жағымсыз сипаты өзіне назар аудартады. Серіктестік қатынас жағдайында мектеп қандай позицияны алу керек? Әрине, ол шетте қала алмайды, оның рөлі өзінің әлеуетіне сәйкес анықталады: әртүрлі форумдар мен шараларды (конференцияларды, семинарларды және т.б.) өткізуге көмектесу үшін ол ата-аналар мен социум өкілдерін ұйымдастыруға қабілетті педагогикалық сауатты ұжым.

Орыс ғалымы Е.К.Кашленко өзінің зерттеуінде әлеуметтік серіктестіктің ұйымдастыру-педагогикалық талаптарын талдап, «білімдегі жағымды өзгерістерді көрсететін «әртүрлі әлеуметтік институттар әрекеттерін түйіндестіру» қажет деген қорытындыға келген. Білім беру мекемелерінде осы үрдіс «мақсатты бағытталған, саналы және кәсіби тексерілген сипатта» болған кезде, басқа институттарда ол, әдетте, кездейсоқтық, болжамсыздықтың үлкен элементтерімен байқалады, сонымен қатар шешім қабылдауда стандарттылық жоқ болады [3].

А.Б. Темирбекова, Н.Б. Тастандиеваның «Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік серіктестіктің теориялық және құқықтық аспектілері» атты мақаласында «Қазақстандағы әлеуметтік серіктестік Халықаралық Еңбек Ұйымының (ХЕҰ) іс-қағаздарында, елдің әлемдік қоғамдастық заңдық нормативтік құқықтық актілерінде қалыптастырылып, жалпы принциптерге негізделген», - деп атап көрсетілген [4]. Демек, елде әлеуметтік серіктестік мәселесінің нормативтік-құқықтық базасы қалыптасқан, деп толыққанды айтуға болады.

Серіктестік әлеуметтік өзара әрекеттің түрі ретінде бір үрдіске әртүрлі тараптардың қосылуын және олардың қызметтің барлық сатыларында – жоспарлаудан нәтижені бағалағанға дейін қатысуын көздейтін болғандықтан, өзара әрекеттің осы деңгейінде осы бірлескен қызметті үйлестіретін орган қажет. Осы мәселе бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиетті және әлеуметтік-білім жобаларының сәйкес конкурстарының материалдарында берілген білім мекемелерінің әлеуметтік серіктестік тәжірибесіне талдау жасай келе, іс жүзінде білім саласында әлеуметтік серіктестіктің көбіне келесідегідей ұйымдастыру-үйлестіру нысандары жасалып, жүзеге асырылады, деген қорытынды жасауға болады:

- *Қамқорлық кеңесі* – заңды тұлға статусы жоқ, жалпы білім беретін мекеменің Жарғысы негізінде әрекет ететін орган;
- *Қамқорлық кеңесі* дербес заңды тұлға ретінде – коммерциялық емес серіктестік, қор түрінде;
- *Жалпы білім беретін мекеменің қамқорлық кеңесі* – мекеменің білім қажеттілігін жүзеге асыруға мүдделі жеке және заңды тұлғаларды ерікті негізде біріктіретін қоғамдық, коммерциялық емес ұйым (мысалы, ардагерлер кеңесі, ғылыми-әдістемелік орталықтар, қоғамдық ұйымдар);
- БМ базасындағы *әлеуметтік серіктестіктің ресурс орталығы*;
- *аумақтық ведомствоаралық үйлестіру кеңесі* – бірлескен тәрбие бағдарламаларын жасау мен жүзеге асыруды басқаратын орган;
- *рефлексивті семинар* – серіктес субъектілік деңгейін көтеретін орган;
- *әлеуметтік серіктестіктегі ресурс орталығы* – социумның әлеуметтендіру мүмкіншіліктерін кіріктіретін орган; және т.б.

Сонымен, осы және басқа зерттеулер негізінде біз, әлеуметтік-білім серіктестігінде мектеп позициясының «социуммен өзара әрекет» немесе «социумдағы жұмыс» позициясынан қандай айырмашылығы бар екендігі туралы қорытынды жасай аламыз:

- мектеп әртүрлі серіктестер арасындағы *байланыстырушы звено* бола алады және болуы тиіс, өйткені сөз болашақ ұрпақты тәрбиелеу мен оқуытудың сапасын көтеру туралы болып отыр, бірақ бұл жағдайда өзара әрекеттің басқа тараптарына үстемдік жасаудан бас тарту керек;
- өзінен «басқарушы және бағыттаушы» рөлді алып тастап, оны *ұйымдастыру-үйлестіру* рөліне (бірінші кезеңде) ауыстырып, кейіннен оны толығымен үйлестіруші органдарға беру керек;
- педагогикалық ұжымның міндеті оқу-тәрбие міндеттерін шешу саласында қандай да бір себептермен өз көмегін ұсынуда да, жеке мақсаттарға қол жеткізуде *өзара келісуде* де белсенділік көрсететін *тараптарды іздеу* болып табылады;
- тараптардың бірінің бастапқы анық серіктестік позициясы болмаған жағдайда, әлеуетті серіктес өзара әрекет ету қажеттілігін түсінгенге дейін *алдымен оның субъектілігін көтеру* керек, содан кейін онымен жоғарыда көрсетілген қағидалар негізінде қарым-қатынас құру керек.

Білім саласындағы серіктестік қарым-қатынастың нақты жағдайы туралы бүгінгі таңда не айтуға болады? Білім саласындағы серіктестік – жаңа, толығымен әлі игерілмеген құбылыс, бірақ өте өзекті мәселе. Қазіргі уақытта білім практикасының көпшілігінде «әлеуметтік серіктестік» деп аталатын құбылыстар іс жүзінде қайырымдылық, демеушілік, ынтымақтастық пен инвестициялау элементтері кіретін аралас нысан болып табылады. Әдетте, нақты әлеуметтік серіктестікті енді ғана түсініп, енді ғана қалыптастырылып келеді. Тәжірибе, «серіктестік» деңгейіне дейін «өсу» үшін, біз жоғарыда көрсеткен алдыңғы деңгейлерден (барлығынан болмаса да, көбінен) өту керек.

Нақты жағдайда қалыптасқан өзара әрекет жағдайын сипаттау үшін, келесі сұлбаны пайдалануға болады:

- *өзара әрекеттің бағыттылығы* – бұл мәселелерін шешуге (нақты қандай екендігін белгілеу керек); әлеуметтік мәселелерді шешуге (атау керек);
- *мақсатты топ* - өзара әрекет оның мәселелерін шешуге бағытталған;
- өзара әрекет *субъектілері*;
- тараптардың *қатысу уәждері*, олардың пайдасы;
- өзара әрекетпен қамтамасыз етілетін *қызмет түрлері* (бағдарламалар, жобалар, жоспарлар және т.б.);
- тараптар күштерін, *үйлестірудің ұйымдастыру формалары* (кеңес, комитет, ресурс орталығы және т.б.);
- тараптардың мәселені шешуге *қатысуы* (қайырымдылық, демеушілік, тауар алмасу, инвестициялық, меншікті серіктестік);
- әр тараптан өзара әрекетке тартылатын *ресурстар* – мамандық, қаржы, материалдық, ұйымдастырушылық және т.б.;
- *қарым-қатынастар* – бір реттік, кезеңді, ұзақ;
- *өзара әрекет нәтижесінде болжанатын, өзгерістер* – жергілікті, модульді, жүйелі;
- *өзара әрекет сипаты* – ведомствоішілік (білім кеңістігінде); ведомствоаралық (білім, мәдениет, спорт, жастар саясаты, әлеуметтік қорғау және т.б. мекемелер арасындағы); сектораралық (мемлекеттік мекемелер және кәсіпорындар, қоғамдық ұйымдар мен бизнес-құрылымдар арасында);

– әлеуметтік-білім бойынша өзара әрекеттердің нормативтік-құқықтық базасы (шарттар, келісімдер, ережелер және т.б.).

Ең тиімдісі және перспективасы бар өзара әрекет кестенің оң жақ бағанына сәйкес келетін серіктестік қарым-қатынастар деңгейі екені анық. Екінші жағынан, бірден серіктестік деңгейіне шығу мүмкін емес екені түсінікті, сондықтан нақты практиканың белгілі бір кезеңінде әртүрлі параметрлер бойынша әртүрлі деңгейлер бірігетіні анық (мысалы, ұйымдастыру формалары орта деңгейде болғанымен тараптардың араласу деңгейі жоғары болуы немесе өзара әрекеттің тек ішкі-немесе ведомствоаралық сипатының болуы). Нақты деңгей параметрлердің барлығы бойынша басымдық көрсететін сипаттамалар бойынша анықталады (жоғары, орта немесе төмен деңгей). Біздің ойымызша, деңгейдің математикалық анықтамасы емес, осы мезетке қалыптасқан әлеуметтік өзара әрекеттің сапалық бағасы маңызды екенін барлығымыз білеміз. Ол жалпы өзара әрекет тиімділігін әрі қарай көтеру үшін тараптардың болашақтағы қызметтерін жоспарлауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда білім практикасында серіктестік қатынастар саласын ведомствоішіліктен ведомствоаралық және сектораралық қатынастарға дейін кеңейтуге байланысты үрдістер жүріп жатыр. Күрделі әлеуметтік мәселелерді шешу барысында қоғам ресурстарын біріктіру мәселесінің өсіп келе жатқан өзектілігі жағдайында, серіктестік тұлғаға білім беру саласындағы өзара қарым-қатынастың жаңа типін қалыптастыратын өте жағымды тенденция болып отыр. Білім саласындағы осы жаңа үрдісте әзірше көптеген жасалмаған және зерттелмеген тақырыптар көп екендігі анық, атап айтқанда, практикалық жүзеге асыру тұрғысынан білім сапасын көтеру құралы ретінде ондағы әлеуметтік серіктестіктің (соның ішінде сектораралық) жолдарын, кезеңдерін, формалары мен механизмдерін келешекте кеңірек зерттеулер жүргізу талап етіледі.

ИРН АР14972706 «Әлеуметтік серіктестік негізінде болашақ педагогтерді кәсіби дамытудың инновациялық моделі». постдокторанттық жобалық тақырып аясында дайындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Чуса С.Ю. РФ аймақтарындағы әлеуметтік серіктестік. Құқықтық реттеудің кейбір мәселелері // Әлеуметтік серіктестік: нормативтік-құқықтық база. М., 2001.
2. Медова Ю.В. Ауыл оқушыларын тәрбиелеудегі әлеуметтік серіктестіктің педагогикалық мүмкіншіліктері: Автореф. дис... пед.ғыл. канд. Калуга, 2005.
3. Кашленко Е.К. Әлеуметтік серіктестікті оқушы тұлғасын әлеуметтендіру факторы ретінде құрудың ұйымдастырушылық-педагогикалық талаптары: Дис... пед.ғыл. канд. Омск, 2004.
4. Темирбекова А.Б., Тастандиева Н.Б. «Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік серіктестіктің теориялық және құқықтық аспектілері» - Электрондық ресурс.

TIMSS ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*«7M01107– Педагогикалық өлшемдер» ББ 2 курс магистрі Әбушахман А.Ә
Ғылыми жетекші: проф.п.ғ.к., Қоңырбаева С.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Білім беру саласының қазіргі таңда жан-жақты даму нәтижесінде оқушылардың оқу іс-әрекеттері, оқудағы жетістіктері, білім сапасы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл мәселемен тікелей байланысты ұғым халықаралық зерттеу бағдарламаларының нәтижесі және бағдарламаға мектептердің қатысуы. Мақалада TIMSS халықаралық бағдарламасының білім беру саласындағы орны мен артықшылықтары қарастырылған. Халықаралық бағдарламалардың білім беру сапасына әсері, оқытудағы қиындықтардың себептері мен оқушылардың оқу жетістіктерін анықтауға мүмкіндік беретіндігі баяндалған.

Кілт сөздер: білім беру сапасы, халықаралық бағдарлама, TIMSS халықаралық зерттеу бағдарламасы, мониторинг.

Аннотация: В результате всестороннего развития сферы образования в настоящее время одной из актуальных проблем остаются учебные действия, успехи в обучении, качество знаний учащихся. Это понятие напрямую связано с результатом международных исследовательских

программ и участия школ в программе. В статье рассматривается место и преимущества международной программы TIMSS в сфере образования. Изложено влияние международных программ на качество образования, причины затруднений в обучении и возможность выявления учебных достижений учащихся.

Ключевые слова: качество образования, международная программа, Международная исследовательская программа TIMSS, мониторинг.

Abstract: As a result of the comprehensive development of the field of education, currently one of the urgent problems remains educational activities, success in learning, the quality of students' knowledge. This concept is directly related to the result of international research programs and the participation of schools in the program. The article examines the place and advantages of the international TIMSS program in the field of education. The influence of international programs on the quality of education, the causes of learning difficulties and the possibility of identifying educational achievements of students are described.

Keywords: Quality of education, international program, International Research Program TIMSS, monitoring.

Әлем тәжірибесі көрсеткеніндей, кез-келген мемлекеттің әлеуметтік экономикалық дамуы сол елдің білім беру жүйесі мен азаматтарының білім дәрежесімен тығыз байланысты. Осыған сай Қазақстан Республикасының әлемдегі бәсекеге қабілетті елдердің қатарына ену үшін білім сапасының дәрежесі жоғары болуы қажет. Білім беру сапасы көпқырлы ұғым.

Білім беру сапасы - мектепте білім алып жатқан оқушылардың және мектеп бітіруші түлектің білім алу арқылы әзірлігінің сапасы және де білім беру қызметінің сапасын қамтитын негізгі түсінік.

Қазір білім беру процесін жетілдірудегі жетекші бағыттардың бірі мектепте білім сапасын дамыту және бақылау мониторингі арқылы басқару жүйесін қалыптастыру. Ол мектеп қауымдастығының барлық мүдделі қатысушыларын жұмылдыра отырып жүзеге асырылады. Білім беру сапасын қамтамасыз етудің тиімді жүйесін жасау үшін оған негіз болып табылатын мынадай үш міндетті орындау шарт:

- Басқарудың түпкі мақсаттарын көздейтін (білім беру стандарттарына, әлеуметтік стандарттарға сәйкес) сапа эталонын қалыптастыру;
- Қол жеткізген даярлық деңгейін эталонмен салыстыру және осы негізде сапаны бағалау;
- Қол жеткізген сапаны анықтайтын шарттар мен факторларға орын алған ауытқуларды жою бағытында пәрменді ықпал ететін шаралар қабылдау[1].

Халықаралық білім беру кеңістігінің даму тенденцияларының бірі оқушылардың білім нәтижелерін бағалау және зерттеуді ұйымдастыру.

Халықаралық зерттеу бағдарламалары – еліміздің білім сапасы мен оқушылардың оқу жетістігін анықтап, сараптайтын негізгі бағалаудың халықаралық бағдарламасы. Оқушылардың білімінен күтілетін нәтижелеріне жетуін бағалаудың кеңінен танымал халықаралық зерттеулеріне мыналар жатады PISA, TIMSS, PIRLS.

TIMSS халықаралық зерттеу бағдарламасы—(Trends in International Mathematics and Science Study) 4 және 8 сынып оқушылардың математикалық және ғылыми жаратылыстану сауаттылықтарын анықтайтын және мектептегі білім беру сапасын сараптайтын халықаралық зерттеуі әлемнің 60-тан астам елінің жаратылыстану математика бағытындағы даму тенденциясы туралы ақпаратты ұсынушы жетекші мониторингтік жоба.

TIMSS халықаралық зерттеуінде математикалық құзыреттіліктің үш деңгейі қарастырылады: білу (еске түсіру), қолдану (байланыстарды орнату), ойлау (пайымдау) деңгейі.

Білу деңгейі бойынша оқушылардың терминдерді, сандардың қасиеттерін еске түсіру арқылы суреттеу және есептеу; график пен кестеден мәліметті алу; құралдарды қолдану; классификациялау, математикалық объектілерді тану қабілеттері бағаланады.

Қолдану деңгейі бойынша нәтижелі шешу тәсілін таңдау; математикалық ақпаратты талдау және көрсету; модельдеу; тізбекке байланысты тапсырмаларды орындау; стандартты есептерді шешу қабілеттері бағаланады.

Ойлау деңгейі бойынша объектілердің арасындағы тәуелділікке талдау жасау; қорытындылау, әртүрлі шешу жолдарын синтездеу; дұрыс/бұрыс айтылғандарды дәлелдеу; стандартты емес есептерді шешу қабілеттері бағаланады [2].

TIMSS халықаралық зерттеу құралдары:

1. Оқушылар жетістіктерінің тесттері;

2. Респонденттер сауалнамалары (оқушылардың және пән мұғалімдерінің, мектеп әкімшілігінің, ұлттық үйлестіруші, зерттеуді жүргізудің сапасының халықаралық бақылаушысы);

3. Әдістемелік кешен (зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу, іріктеулерді қалыптастыру, тестілерді жүргізу, еркін жауапты тапсырмаларды тексеру, мәліметтерді енгізу бойынша ұлттық және мектеп үйлестірушілерінің нұсқаулығы);

4. Бағдарламалық кешен (мектептер, сыныптар және оқушылардың, зерттеу нәтижелерінің халықаралық және ұлттық дерекқоры).

TIMSS зерттеуінің негізгі компоненттері төменде берілген принциптер негізінде жасалған білім алу жетістіктерінің тестілері болып табылады:

Тексерілетін мазмұн мен оқу – танымдық іс-әрекет түрлерін сәйкес қамту;

Қатысушы елдердің оқыту материалдарына максималды сәйкестік;

Тексерілуі тиіс оқу материалының математика және жаратылыстану ғылымдарынан білім беруді дамыту тарапынан маңыздылығы;

Тест тапсырмаларының оқушылардың жас ерекшелігі жетістіктерін бағалауға сәйкестігі [3].

TIMSS халықаралық бағдарламасының артықшылығы:

- Математикалық және ғылыми жаратылыстану сауаттылығын анықтауға көмектеседі;
- Оқушылардың математикалық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған, яғни математикалық құзыреттіліктің даму деңгейлеріне арналған тапсырмаларды шешіп үйренеді;
- Мектептің білім сапасын бағалауға жан-жақты мүмкіндік береді;
- Оқушылардың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға бағыттайды;
- Оқу барысында алған білімдері мен дағдыларын өмірдің түрлі жағдайларына бейімделуге, шешімін табуға, сауаттылыққа үйретеді;
- Берілген тапсырмалар арқылы шапшаңдыққа, ойлау қабілеттерінің дамуына, шешім қабылдауға үйренеді;
- Тек оқушылар емес, мектеп ұжымының да нақты білім сапасының көрсеткішін жан-жақты сараптауға жағдай жасалады.

Кездесетін қиындықтар аясы:

1. Оқушылардың математикалық және жаратылыстану сауаттылықтарын арттыруға арналған арнайы жұмыстардың толық деңгейде ұйымдастырылмауы;
2. Ұйымдастырушылық, зерттеушілік жұмысты іске асырудың төмендігі;
3. Бақылау, анықтау, салыстыру, жүйелеу, қорытындылау сынды жұмыстардың төмендігі;
4. Оқушылардың алған білімдерін, дағдыларын өмірлік жағдайда дұрыс қолдана алмауы;
5. Функционалдық, математикалық, жаратылыстану, компьютерлік сауаттылық деңгейлері бойынша толық түсініктің қалыптаспауы.

TIMSS жобасын жүзеге асыруда танымал ғылыми-зерттеу орталықтары қатысады: білім беру саласындағы тестілеу қызметі (ETS-Educational Testing Service, АҚШ), Канадалық статистика орталығы (Statistics Canada), Білім беру жетістіктерін бағалау бойынша халықаралық (IEA, Нидерланды), Білім беру жетістіктерін бағалау бойынша Халықаралық қауымдастықтың мәліметтерін өңдеу орталығы (DPC IEA-Data Processing Center IEA, Германия).

TIMSS жобасының кеңес комитеттерінің құрамына әлемнің 50-ден астам елдерінен білім беру сапасын бағалаудың жетекші сарапшылары кірді. TIMSS зерттеуінің халықаралық үйлестіру орталығы Бостон колледжі (ISC-International Study Center, Boston College, АҚШ) болып табылады. Зерттеуге танымал беделді ұйымдардың қатысуы жүргізіліп жатқан зерттеудің жоғары сапасын қамтамасыз етіп қана қоймай, эксперименталды тексеруден өткен халықаралық стандарттар негізінде оқушылардың білім алатын жетістіктерін бағалудың инновациялық тәсілдерін жасауға көмектесті [4].

Ал, Қазақстан да зерттеуді ұйымдастыруды IEA Білім беру жетістіктерін бағалау бойынша халықаралық қауымдастығы айналысады. Халықаралық зерттеуді жоспарлау, ұйымдастыру, бағдарламалық тапсырмаларды құрастыру, нәтижелерді сараптау, өңдеу, қортындылау және арнайы ақпараттық жариялаумен толықтай жұмыстар жүргізеді. TIMSS халықаралық зерттеуінің тесттік тапсырмалары 4-ші және 8-ші сыныптардың мазмұндық блоктары мен оқу-танымдық әрекеттері түрлеріне сәйкес жасалады.

4 сыныптың тест тапсырмаларының көпшілік пайызы «Сандар» мазмұндық блогына беріледі. 8- сыныптың тест тапсырмаларында «Алгебра» және «Сандар», «Геометрия» және «Мәліметтер мен болжамдар» блоктарына сұрақтар мен есептер бірдей бөлінеді.

«Сандар» мазмұндық блогы цифрлардың, жәй және ондық бөлшектердің мәндерін түсінуге, көптаңбалы сандардың жазылуын, оларды беру тәсілдері, олардың арасында байланыс орнату, сондай-ақ натурал сандарды пайдалану және оларға амалдар (қосу, азайту, көбейту және бөлу) қолданудың базалық біліктеріне бағытталған тест тапсырмаларын қамтиды. Оқушылар өлшем бірліктері арасындағы байланысты түсінуі, бір өлшем бірлігін екіншісіне (минутты секундке немесе күнді сағатқа) түрлендіре білулері керек.

«Геометриялық фигуралар және өлшеулер» мазмұндық блогының тест тапсырмалары 4-сынып оқушыларының сызықтар, бұрыштар, сондай-ақ түрлі геометриялық фигуралардың қасиеттері мен сипаттамаларын талдай, анықтай алу біліктерін айқындауға бағытталған.

«Мәліметтерді беру» мазмұндық блогы тапсырмаларын орындай отырып оқушылар кестелердегі, диаграммалар және графиктердегі деректерді оқи және түсіндіре білетіндіктерін, осындай деректерді талдауға негізделген қорытындылар бере алатын біліктерін көрсетулері керек. 8-сынып оқушыларына арналған «Сандар» мазмұндық блогы цифрларды және натурал сандарды, жәй және ондық бөлшектерді, пропорциялар мен пайыздарды түсіну ғана емес, оларды түрлі есептер шығаруда пайдалана алу біліктерін көрстеулерін де қамтиды.

«Алгебра» мазмұндық блогының тест тапсырмалары сандық заңдылықтарды анықтауға және математикалық есептерді шығаруда алгебралық символдарды пайдалануға бағытталған сұрақтардан тұрады.

Халықаралық тесттің «Геометрия» мазмұндық блогының тапсырмаларын орындай отырып, оқушылар қабырғалардың ұзындығы, бұрыштардың мөлшерлері, екі және үш өлшемді геометриялық фигуралардың қасиеттері мен сипаттамаларына талдау жасай білулері және негізделген жауаптар бере білулері керек.

«Мәліметтер және болжамдар» мазмұндық блогы графиктер мен кестелердегі деректерді беру және түсіндіруге берілген тапсырмаларды қамтиды.

TIMSS халықаралық зерттеуінің тесттік тапсырмалары жабық және ашық типті сұрақтармен беріледі. Жабық типті сұрақтар TIMSS зерттеуі тест тапсырмаларының жартысынан артығын құрайды, мұнда оқушыларға төрт нұсқадан бір жауапты таңдауға құқық берілген. Сұрақтың бұл түрі дәл жауап алуға және оны тез өңдеуге ыңғайлы, бірақ оқушылардың дағдылары мен білімдеріне толық баға бере алмайтынын атап өтуіміз керек. Ашық типті тапсырмалар оқушылардың графиктер, диаграммалар мен кестелерді беру және түсіндіруін, еркін жобаланған жауаптарын көздейді[5]. Зерттеу нәтижесі арнайы мониторинг жүйесі арқылы қорытынды жасалады.

Мониторинг- педагогикалық өлшем ретінде. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында: «Мониторинг (лат. Monitor – қараушы, қадағалаушы, сақтандыру)- қоршаған табиғи орта жағдайының антропогендік факторлардың әсер- ықпалынан өзгерудің болжау мен бағалаудың, бақылаудың кешенді жүйесі», - деп анықтама берілген. «Мониторинг термині БҰҰ –ның қоршаған орта жөніндегі Стокгольмдегі конференциясының кезінде (1972) «бақылау» ұғымына толықтыру ретінде пайда болды. Адамдардың іс-әрекеттеріне байланысты мониторингке деген қажеттілік артуда. Мысалы соңғы он жылдың ішінде 4 миллионнан артық жаңа химиялық қосылыстар синтезделіп, жыл сайын 30 мыңдай әртүрлі химиялық заттар өндірілген. Мониторинг телевизия, көп спектрлі түсірілім және т.б. әдістер арқылы іске асырылады. Мониторингтің базалық, аймақтық, авиациялық, ғарыштық т.б. деңгейдегі түрлері бар»[6].

Заман талабына сай ғылым мен техниканың қарқынды дамуы білім беру тәсілі мен сапасын арттыруды, жаңашылдықпен ілгері жүргізуді талап ететіні сөзсіз. Жаңа ғасыр, білім беру жүйесіндегі жаңа міндеттерді жүктеп, осы салада қызмет етіп жүрген мұғалімдердің кәсіби шеберлігін жаңа ұстанымдарға сай ұйымдастыруды талап етуде. Еліміздің білім беру мекемелерінде білім сапасын бақылаудың әртүрлі бағыттары мен алғышарттары қалыптасқан. Осы ретте білім сапасын бақылаудың кеңінен тараған түрі – білім беру жүйесін мониторингілеу үрдісі екені анық.

Қазақстан халықаралық зерттеуге тек 2007 жылдан бастап қатысып келеді. Әр 4 жыл сайын болатын зерттеуде басымдық танытатын мемлекеттер қатарына Финляндия, Сингапур, Тайланд, Оңтүстік Корея, АҚШ елдері алдыңғы қатарға шығып, тіпті бұл елдер білім сапасы жоғары сөзінің синониміне айналып үлгерді. TIMSS халықаралық зерттеуі негізінен білім саласындағы әлемдік артықшылықтарды көрсететін, нәтижелерді талдау және білім саясатына қажетті ғылыми дәлелденген қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Бұндай халықаралық зерттеулер білім

сапасының тек жетістіктерін ғана анықтап қоймай, кем тұстарын да көрсетіп және сол бойынша алға жоспар құрып, нақты жұмыс жасауға көмектеседі.

Қорытындылай келе, халықаралық бағдарламалар білім беру саласындағы негізгі бағыттардың бірі. Қазақстанның ілгері білім беру сапасын дамыту үшін, білім беруінің сипатын сақтап қалу үшін бұл зерттеулер оң әсерін берері сөзсіз. Жаңа білім беру, жаңа деңгейге көтерілу Қазақстанның әлемнің білім беру кеңістігінде жоғары нәтижеге жетуіне септігін тигізеді. Сондай-ақ, білім беру сапасының көрсеткіштерінің айтарлықтай артуына алып келетіні белгілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. И.Р. Власянц, Г. М. Абилова «Білім сапасының мониторингі». Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №8 (56)2011, 45 бет.

2. Результаты международного исследования оценки учебных достижений учащихся 4-х и 8-х классов общеобразовательных школ Казахстана. Национальный отчет. – Астана: НЦОСО, 2013. – 237 стр.

3. TIMSS 2011 Ұлттық есеп

4. TIMSS - 2011 Халықаралық зерттеу нәтижелері

5. Ғ.З. Данияров «Оқушыларды халықаралық зерттеулерге дайындаудағы математикадан PISA, TIMSS тапсырмаларының ерекшеліктері». Оқытудың теориясы мен практикасы №2, 2017. 6 бет.

6. Ш.Т. Таубаева, Г.А. Мұратбаева, С.С. Қоңырбаева. Педагогикалық өлшемдердің теориялық негіздері: Оқулық. – Алматы: ИП «Ашиқбаева», -2018.- 150 бет

ҚАЗАҚХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЗДАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ ДІЦЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

7M01802 Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, I курс Әлетай А.М

Ғылыми жетекші: пед.ғ.к., доцент Бактыбаев Ж.Ш

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа

Мақалада Қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздарды адамгершілікке тәрбиелеудің ерекшеліктерінің әдіснамалық негіздері қарастырылады. Ғылыми талдаулар нәтижесін өлшеу үшін қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздарды адамгершілікке тәрбиелеудің ерекшеліктерін ескеру арқылы қазақ қызының ұлттық келбетін қалыптастырудың компоненттері, өлшемдері, көрсеткіштері анықталды. Қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздарды адамгершілікке тәрбиелеу ерекшеліктерінің моделін жасауға тырыстық.

Кілттік сөздер: халық педагогикасы, адамгершілік тәрбие, тәрбиелеудің ерекшеліктері.

Аннотация

В статье рассматриваются методологические основы особенностей нравственного воспитания девочек-подростков в казахской народной педагогике. Для измерения результатов научноанализируются определены компоненты, критерии, показатели формирования национального облика казахской девушки с учетом особенностей нравственного воспитания девочек-подростков в казахской народной педагогике. Мы постарались разработать модель особенностей нравственного воспитания девочек-подростков в казахской народной педагогике.

Ключевые слова: народная педагогика, нравственное воспитание, особенности воспитания.

Annotation

The article discusses the methodological foundations of the features of moral education of adolescent girls in Kazakh folk pedagogy. To measure the results of scientific analyzes, the Components, criteria, indicators of the formation of the national image of the Kazakh girl were identified, taking into account the features of the moral education of adolescent girls in Kazakh folk pedagogy. We tried to create a model of the features of moral education of teenage girls in Kazakh folk pedagogy.

Key words: folk pedagogy, moral education, features of Education.

Қазақ халық педагогикасының зерттелуі мен жүзеге асуындағы басты әдіснамалық мәселенің бірі — жалпыадамзаттық құндылық пен адамгершілік, ұлттық ерекшеліктерді үйлестіріп отыру. Бұл мәселеде ұлттық шектелушіліктің болғаны ақылға қонымсыз. Әрбір ұлттың қыз бала тәрбиелеуде ескіден келе жатқан жолы бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып келе жатқандықтан, әр бір тәрбиеші, сөзжөк, әр ұлттың қыз баласы өз ұлтының намысын ойлайтын болғандықтан, тәрбиеші қыз баланы сол ұлт тәрбиесімен яғни халық педагогикасымен адамгершілікке тәрбиелеуге міндетті.

Тәуелсіз елімізде жүзден астам ұлт өкілдері өмір сүруде. Қазақ халық педагогикасының қарама-қайшылығы мен қиындығының бір түйіні осында. Соған орай барлық ұлттың ар-ожданын тең құрметтей отырып, ортақ Отанымыздың рухын жан-жақты тереңдету тәрбиесі пайдалы. Бұл белгілі мерзімде жаңа оқу-тәрбие үдерісі арқылы қалыптасады. Сондықтан Қазақ халық педагогикасының талап ететін өзіндік қажетті заңдылықтары бар.

Демек, Қазақ халық педагогикасының аса қажетті кезеңі әрі оның іргетасын нығыздай түсудің көкейкестілігі де осымен байланысты. Қазақ халық педагогикасының топтастырылу жүйесіне келсек, бұл мәселе оның әдіснамалық негізділігіне тікелей қатысты. Оның қалыптасу табиғаты мен оған ықпал жасайтын тарихи-әлеуметтік, оқу-тәрбиелік т.б. факторларды анықтау басты талапқа жатады. Қазақстан Республикасында қазақ ұлтының ұлттық бірегейленуі жүріп жатқаны мәлім. Бұл тарихи міндетті жүзеге асыруға Қазақ халық педагогикасы зор ықпал етеді. Ол үшін халқымыздың тарихи жетістігі мен мақтанышын арқау етіп, бүгінгі қоғам жағдайымен үйлестіре жүргізілген адамгершілік тәрбие ғана пәрменді болмақ.

Қазіргі кезде жасөспірім қыздарымызды қазақ халқының ұлттық дәстүрлері негізінде адамгершілікке тәрбиелеудің заңды объективті қажеттігі туындауда. Мұндай жағдайда жасөспірім қыз балаларымызды өз халқының рухани қазынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрып дәстүрлерімен тереңірек танысу қажеттігі бірінші орында тұрады. Өйткені өз халқының ұлттық ерекшеліктерін сезбей, басқа халықтың өзіне тән ерекшеліктерімен салыстырмай, бағаламай өзіндік рухани байлығын арттыру мүмкін емес. Тәрбиені ұйымдастырудағы сыртқы ұқсастықтарға қарап, адамгершілік тәрбие барлық халықтар үшін біртұтас деп айтуға себеп болмайды деген заңдылық осыдан туындайды. Мұндағы адамгершілік тәрбиесі жан-жақты тәрбиенің аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Адамгершілік тәрбие дегенімізді – жасөспірім қыз бойындағы мінез-құлықтың белгілі бір сипаттарын қалыптастыру және олардың өздерінің де бір-біріне, отбасына, басқа адамдарға, мемлекетке, Отанға деген қатынасын анықтайтын мінез нормалары мен ережелерін бойына қалыптастыру жөніндегі тәрбиешілердің арнаулы мақсат етіп көздеген қызметі болып табылады.

Білім беру мекемелеріндегі тіпті бастауыш білім беру сатысына дейін–ақ халық педагогикасынан тәлім-тәрбие берудің қайнар көзі әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жөн-жосық, жол-жоралғы сияқты этностық ерекшеліктеріміздің психологиялық мәнін зерттеп, өзіндік қайталанбас белгілерін, көлеңкелі жақтарын қалыптастыру бүгінгі күннің талабы болып отыр.

Қазақ халық педагогикасы салт-дәстүрлердің қоғамдағы маңызы жайлы ғалымдардың: С.Қ.Қалиев[1], Қ.Жарықбаев[2], Ж.Наурызбай[3], К.Ж.Қожахметова[4], Қ.Қ.Шалғынбаева[5], Р.Дүйсембінова[6], С.С.Қоңырбаева[7] және т.б. еңбектерінде арқау болғанын. Осы ғалымдардың берген ғылыми бағалары, пайдалану жолдарына байланысты ұсыныстары біздің зерттеу еңбегіміз үшін маңызы ерекше.

Қазақ халық педагогикасынегізінде жасөспірім қыз баланың адамгершілікке тәрбиелеудің моделін жасауда келесі қоғамдық талаптар ескерілді. Оларға:

- қоғамның қазіргі дағдарыстан шығу — жаңару мен даму кезеңінде болып жатқан саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік және т.б. өзгерістердің, ұрпақ тәрбиесіндегі жаңа бетбұрыстардың, білім және тәрбие беру жүйесінің ісін жаңасатыға көтеру қажеттілігіне көңіл бөлу;

-қазіргі мектептің оқу-тәрбие үдерісінде қазақ халқының жасөспірім қыз тәрбиесіндегі тәжірибесін тәрбие құралы ретінде пайдалану арқылы оқушы қыздардың бірегей дүниетанымын, адамгершілік көзқарасын қалыптастыруды жүзеге асыру, халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін білуге үйрету, отбасының ұйытқысы, болашақ ана, ұлтының тұтқасы ретінде сезінуге тәрбиелеу;

-өркениетті қоғамғасай білімді, іскер, шығармашыл, өз еркімен жауапты шешім қабылдай алатын, оның салдарларын болжай білетін, ынтымақтастыққа икемді, белсенді, елінің тағдырына, салт-дәстүрлеріне, әдет-ғұрпына үлкен жауапкершілікпен қарайтын жасөспірім қыз тұлғасын тәрбиелеу.

Негізгі өлшемдер мен көрсеткіштерін анықтағанда жасөспірім қыз балалардың тәрбиелілігін қазақ халқының дәстүрлі тәрбиесі негізінде қалыптастырудың деңгейлерін, жас ерекшеліктерін,

қазақ халқының салт-дәстүрінен хабардар болуын ескере отырып, еліміздің білім және тәрбие саласындағы талаптарын басшылыққа алып, қыз балалардың адамгершілік тәрбиелілігін қазақ халқының педагогикасы негізінде қалыптастырудың міндеттері мен мазмұнын, меңгеру жолдарын анықтау және қалыптастыруда тәрбие құралы ретінде пайдаланудың эксперимент жүйесін жасаудың маңызы ретінде қарастырдық. Осының негізінде, біз жасөспірім қыз балаларды қазақ халқының педагогикасы негізінде адамгершілікке тәрбиелеуді жоғарыда аталған қоғам талаптарын ескере отырып, тәрбиелеудің төрт компонентін бөліп алдық: танымдық, эмоционалды-мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік. Сонымен қатар осы компоненттерді анықтаудың өлшемдерін, көрсеткіштері мен деңгейлерін анықтадық. Негізгі өлшемдер мен көрсеткіштерін анықтағанда қазақ халық педагогикасының жасөспірім қыздар тәрбиесі түрлері негізінде қалыптастырудың деңгейлерін, жас ерекшеліктерін, қазақ халқының салт-дәстүрінен хабардар болуын ескере отырып, еліміздің білім және тәрбие саласындағы талаптарын басшылыққа алып, қазақ халқының дәстүрлі жасөспірім қыздар тәрбиесі түрлері негізінде қалыптастырудың міндеттері мен мазмұнын, меңгеру жолдарын анықтау және қалыптастыруда адамгершілік тәрбие құралы ретінде пайдаланудың эксперимент жүйесін жасаудың маңызы ретінде қарастырдық. Қазақ халық педагогикасының дәстүрлі жасөспірім қыздар тәрбиесі түрлерін пайдалануға кәсіби даярлықты нығайтуды талап етеді. Олай болса, осы талапқасай бағдармалар жасап, арнайы курстар мен әр түрлі жұмыс формаларын ұйымдастыру алдағы уақыттың еншісінде. Біз осы мәселелердің шешімін табу жолында, зерттеу кезеңінде, қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесінің моделін құрастырдық. Қазақ халық педагогикасының жасөспірім қыздарды адамгершілікке тәрбиелеудегі дәстүрлі түрлері көп қырлы тәрбие үдерісі әр түрлі формалар мен әдіс тәсілдердің көмегімен жүзеге асырылады. Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы жасөспірім қыздардың ұлттық келбетін қалыптастыру моделі танымдық, эмоционалды-мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік компоненттердің бірлігінде байқалады және келесі көрсеткіштермен, өлшемдермен сипатталады. Алдымен моделді құрастыру үшін оның болжап отырған нәтижесінің бейнесін сипаттау қажет. Сондықтан осы нәтижені өлшейтін қазақ халық педагогикасының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы жасөспірім қыздардың адамгершілікке тәрбиелеуге қойылатын талаптарға сәйкес және ерекшеліктерін ескеру арқылы жасөспірім қазақ қызының адамгершілігін қалыптастырудың компоненттері, өлшемдері, көрсеткіштері 1-кестеде көрсетіледі.

Кесте-1. Қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздардың адамгершілігін қалыптастырудың компоненттері, өлшемдері, көрсеткіштері.

Компоненттер	Танымдық	Эмоционалды-мотивациялық	Мазмұндық	Іс-әрекеттік
Өлшемдер	Қазақ халық педагогикасын меңгергендігі	Спалық қасиеті қалыптасқан	Білімінің жүйелілігі мен көлемділігі	Адамгершілік тәрбиесі
Көрсеткіштер	Қызығушылық, талпыныс, түсіну	Салыстырып, сипаттай алуы	Дербестігінің қалыптасуы	Адамгершілік тәрбиесі мінез құлықтың көрінуі

Келтірілген кестеден қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздардың адамгершілігін қалыптастырудың компоненттері, өлшемдері, көрсеткіштерін таратып айта кетер болсақ:

- Танымдық компонент қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесіне жағымды қарым-қатынасымен анықталады. Белгіленген компоненттің көрсеткіштері мыналар: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесіне қызығушылығы; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін өз өмірінде қолдануға деген қажеттілік; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін бүгінгі күнге үйлестіріп, ұлттық намыс, ар-ұят, абырой-ождан туралы түсініктерін саралап, дамытудағы маңызын түсінуі; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін қолдануға талпынысы.

- Эмоционалды-мотивациялық компонент қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі бойынша білімдерінің жүйелілігі мен көлемділігінің бірлігінен құралады. Белгіленген компоненттің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасының жасөспірім қыздар тәрбиесі жайлы мазмұнын түсінуі, бір-бірінен ажырата алуы, сипаттама бере білуі; қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесінің мазмұнын білуі; қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі арқылы қыздар тәрбиесіне байланысты ұғымдарының қалыптасуы.

- Мазмұндық компонент қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі жайлы ойдың негізгі сапа-қасиеттерінің қалыптасуын көрсетеді. Бұл компоненттің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі жайлы ойларды (талдау, жинақтау және т.б.) меңгеруі; қазақ халық педагогикасындағы арқылы танымдық үдерістерінің (түйсік, қабылдау, зейін, ес, ойлау) дамуы; қазақ халық педагогикасындағы қыздардың тәрбиелілігінің тереңдігінің, тұрақтылығының, саналылығының, дербестілігінің қалыптасуы.

- Іс-әрекеттік компонент қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі саласынан адамгершілік қарым-қатынастық дағдысы, ұлттық мінез-құлықтың қалыптасуынан тұрады. Бұл компоненттің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі жолдары мен тәсілдерін меңгеруі; қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесінің мазмұнын өзгелерге насихаттап, жеткізе білуі; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің адамгершілік қарым-қатынастағы құндылығына баға бере білуі, ұлттық мінез-құлықтың көрінуі. Сонымен қатар қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі бойынша оқушы қыздардың білім деңгейлері де анықталған.

- Танымдық компонент бойынша өлшемдерінің жоғары деңгейлерінің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесіне қызығушылығы байқалады, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін өз өмірінде қолдануға деген қажеттілігі қалыптасқан, қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесін бүгінгі күнге үйлестіріп, ұлттық намыс, ар-ұят, абырой- ождан туралы түсініктерін саралап, дамытудағы маңызын түсінуі; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін қолдануға талпынысы белсенді, орта деңгейлерінің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесіне деген қызығушылығы кейде байқалады, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесіне деген қажеттілігі ішінара, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін бүгінгі күнге лайықтап дамытудағы маңызын түсінеді, қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесін қолдануға талпынады; төмен деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесіне қызығушылығы байқалмайды, қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесіне деген қажеттілігі нашар, қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесін бүгінгі күнге лайықтап дамытудағы маңызын түсінбейді, қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесін қолдануға талпынбайды.

- Эмоционалды-мотивациялық компонент бойынша жоғары деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің мазмұнын терең түсінеді, бір-бірінен нақты ажыратаалады, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің жолдары мен тәсілдерін жетік біледі, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы қыздар тәрбиесі жайлы ұғымдары толық қалыптасқан, қазақ халық педагогикасының қыздар тәрбиесінің мазмұнын жетік біледі; орта деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін түсінуі үстірт, бір-бірінен ажыратуда шатасады, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің құралдары мен тәсілдерінің кейбіреулерін ғана біледі; қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі арқылы жасөспірім қыздар тәрбиесіне байланысты ұғымдарының қалыптасуы жеткіліксіз; қазақ халық педагогикасының қыздар тәрбиесінің мазмұны жөніндегі мағлұматтары шамалы; төменгі деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін терең түсінбейді, бір-бірінен ажырата алмайды; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі жолдары мен тәсілдерінен хабарсыз; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы қыздар тәрбиесі жайлы ұғымдары қалыптаспаған; қазақ халық педагогикасының қыздар тәрбиесінің мазмұнын білмейді.

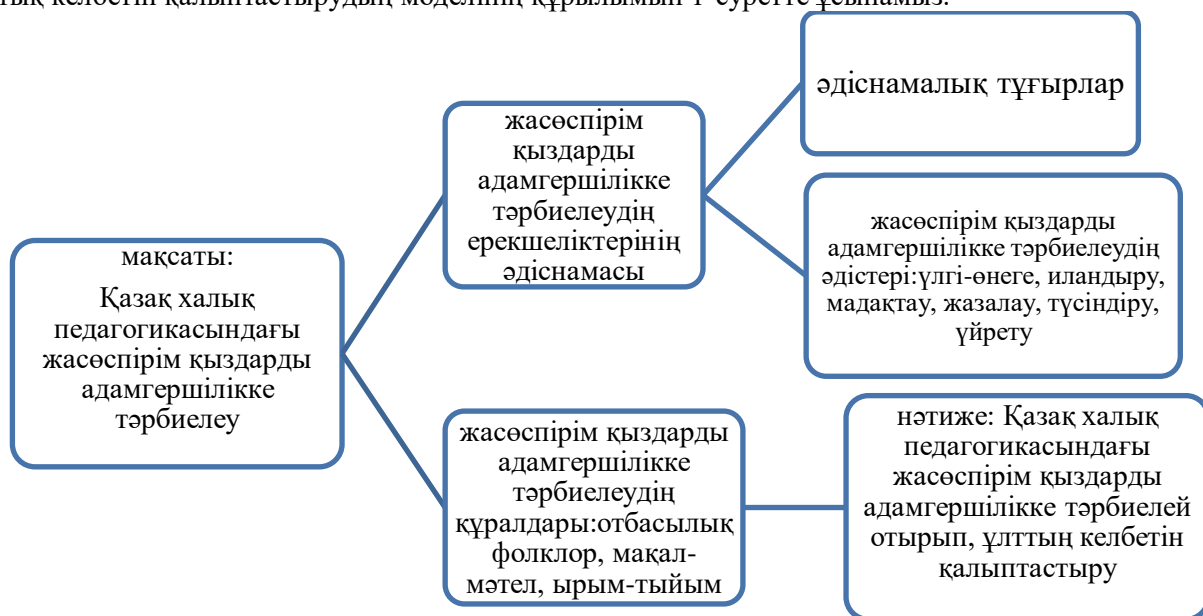
- Мазмұндық компонент бойынша жоғары деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі арқылы танымдық үдерістердің дамуы бірқалыпты; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы жасөспірім қыздар тәрбиелілігінің тереңдігі, тұрақтылығы, саналылығы, дербестілігі қалыптасқан; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы іс-әрекеттерінің тәсілдерін жетік меңгерген; орта деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі арқылы танымдық үдерістердің дамуы біркелкі емес; қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі арқылы қыздар тәрбиелілігінің тереңдігі, тұрақтылығы, саналылығы, дербестілігі қалыптасуы жеткілікті емес; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы іс-әрекеттері тәсілдерінің кейбіреулерін меңгерген; төмен деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы танымдық процестердің дамуы нашар; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесі арқылы қыздар тәрбиелілігінің тереңдігі, тұрақтылығы, саналылығы, дербестілігі қалыптаспаған; қазақ

халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесі арқылы іс-әрекеттерінің тәсілдерін меңгермеген.

- Іс-әрекеттік компонент бойынша жоғарғы деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің құралдары мен тәсілдерін жетік меңгерген; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің мазмұнын өзгелерге насихаттауда, жеткізуде белсенділік танытады; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің адамгершілік қарым-қатынастағы құндылығына баға береді; ұлттық мінез-құлық бар; орта деңгейдің көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің құралдары мен тәсілдерінің кейбіреулерін меңгерген; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің мазмұнын өзгелерге жеткізуге талпынады; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің адамгершілік қарым-қатынастағы құндылығына баға бере алады; ұлттық мінез-құлықтың көрінісі бар; қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесін өз бетінше мұғалімнің көмегімен қолдана алады; төменгі деңгей көрсеткіштері: қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің құралдар мен тәсілдерін меңгермеген, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің мазмұнын насихаттауды, жеткізуді қажет емес деп санайды, қазақ халық педагогикасындағы қыздар тәрбиесінің адамгершілік қарым-қатынастағы құндылығына баға бере алмайды; ұлттық мінез-құлықтың көрінісі жоқ; қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздар тәрбиесін өз бетінше қолдана алмайды.

Көрсетілген өлшемдер қазақтың жасөспірім қызының ұлттық келбетін қалыптастыру үдерісінің нәтижесін анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан осы үдерістің бір құрылымдық компоненті ретінде қарастыра отырып, қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздардың ұлттық келбетін қалыптастырудың моделінің құрылымын 1-суретте ұсынамыз.

Сурет-1. Қазақ халық педагогикасындағы жасөспірім қыздарды адамгершілікке тәрбиелеу ерекшеліктерін дамытудың моделі.

Берілген 1-суретке сәйкес қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қазақ қызын адамгершілікке тәрбиелеу ерекшеліктері арқылы ұлттық келбетін қалыптастырудың мақсатын жүзеге асыра отырып, білім беру жүйесінде қазақ қызының ұлттық келбетін қалыптастырудың жүйесін құрастыру негізгі міндет болып табылады. Бұл міндет қазақ халқының дәстүрлі адамгершілікке тәрбиелеу түрлері арқылы қазақ қызының ұлттық келбетін қалыптастырудың төрт компонентін жүзеге асыруды көздейді.

Ғылыми негіздерден қазақтың жасөспірім қыздарының адамгершілікке негізделген ұлттық келбеті қаланады. Сонымен бұл модел қазақ қызының ұлттық келбетін қалыптастыруды айқындауға жол ашады. Демек, қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздардың ұлттық келбетін қалыптастырудың нобайы қыздардың табиғатпен біртұтастық сезімін ұштауға, дәстүрлерден тағылымдық алу шеберлігін шыңдауға меңгерген тәрбиесінен рухани құндылықтарды игеруіне мүмкіндіктер береді.

Осы моделде қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы жасөспірім қыздардың ұлттық келбетін қалыптастырудың бүгінгімен жалғасуын ескеру қажеттілігі зерттеу барысында байқалды. Мұнымен бірге оның адамгершілікке тәрбиелеуқағидасын, адамның өзін-өзі тануын, рухани құндылықтарды қалыптастыруын, имандылығының терең болуын қамтамасыз етуіне рөлі ашылды.

Моделден шығарар қорытындымыз:

- Қыз тәрбиесіне байланысты дәстүр, салт, әдет-ғұрыптардың жаңаруы;
- Халық санасында сақталған жасөспірім қыз тәрбиесінің озық дәстүр, салт-ғұрыптардың қайта жаңғыруы;
- Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздардың ұлттық келбетін қалыптастыру амалының сұрыпталуы.

Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздардың ұлттық келбетін қалыптастыру толыққанды тәжірибеде қолдану мақсатында біз де ртәрбие үдерісіндегі ұлттық келбетті құрдық. Ата-ана баласын өнегелі сөзімен, жеке басының үлгісімен тәрбиелейді. Оның азаматтық келбеті, мінез-құлқы отбасындағы жандардың күшті ықпалымен қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі бала да үлкендердің сөзіне, қылығына, іс-әрекетіне електеушілік басым. Қазақ халқы қыз бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Тәрбие тірегі — халық мұрасы. Өйткені халықтық педагогика — белгілі бір ұлт өкілдерінің, әдебиеттің, мәдениеттің т.б. ежелден жинақталған, толығынан сақталған келер ұрпаққа қалдырған бай қазынасы. Бұны жас ұрпаққа жеткізу, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді жаңғыртып, үздіксіз білім беру жүйесінде қыз балалардың бойында қалыптастырып тәрбиелеу — тәрбие саласындағы қызметкерлердің міндеті.

Халықтардың кәсібіне, сенім-нанымына, тіршілігіне байланысты қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын салт-дәстүрдің әр адам өмірінде алатын орны ерекше. Себебі бізге туғаннан бастап ұлттық рәсімдер, салт-дәстүрлер арқылы ұлттық тәрбиені бойымызға қалыптастырады. Халқымыз «Бала тәрбиесі бесіктен басталады» дейді. Сондықтан білім беру жүйесінде жасөспірім қыздардың адамгершілікке негізделген ұлттық келбетін қалыптастыру қажет. Оның өзі ана тілін білу, үйрену арқылы жүзеге асырылады. Өйткеніанатіліарқылығанаадам өз халқының мәдениетіне, тарихына, дәстүріне ұмтылады, ұлттық мінез-құлық пен ой-қабілет ерекшелігін бойына сіңіреді.

Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы болашақта жасөспірім қазақ қызының адамгершілікке негізделген ұлттық келбетін сақтау және оның уақыт пен кеңістігіне үндес дамып отыру үдерісін тарихи сананың негізінде іске асыру деп үсінеміз. Ы. Алтысариннің «Адамгершілік тәрбиесі оқушыларды адамгершілік ұғымы, мінез құлық нормалары жайындағы біліммен кемелдендіреді»,- деген [8] философиялық түйінінен байқаймыз.

Сондықтан да қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздар тәрбиесін қалыптастыруды өңдеу қазақ қызының ұлттық келбетін қалыптастыру жөнінде жұмыстың мақсаты, міндеттері, мазмұны, формасы, әдістерін, құралдарын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ қызының ұлттық келбетін қалыптастыруда келесі нәтижеге қол жеткізуді болжаймыз:қазақтың жасөспірім қызына сай адамгершілікке негізделген ұлттық келбеті қалыптасқан, ана тілін терең білетін, ата-тегі, адалдығы мен пәктігі бойына дарыған, өз ұлты мен жалпы адамзаттық құндылықтарын игерген, ұлттық дәстүрлі тәрбие түрлерін жете меңгерген қыз тұлғасы.

Біз модел жобасын құру барысында тәрбие үдерісінің ерекшеліктеріне де сүйендік. Тәрбие үдерісі — күрделі динамикалық жүйе. Қазіргі теориялық педагогикада тәрбие үдерісі жүйесінің төмендегідей өлшемдер бойынша құрылған нобайы белгілі: тәрбие үдерісінің мақсаты мен міндеттері, мазмұны,үдерістің жүру шарттары, тәрбиеші мен тәрбиеленушілердің өзара іс-әрекеті, қолданылатын әдістер, формалардың, үдерістің даму сатыларының, т.б. өзара байланысында.

Демек, қазақ халық педагогикасындағы дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздардың ұлттық келбетін қалыптастыруға жасалған нобай негізінде қазақ қызының ұлттық келбетін адамгершілікке негізделген тәрбиелеудің нәтижелі болуы тәрбие үдерісінің бірте-бірте өзін-өзі тәрбиелеу үдерісіне ұласуына байланысты болатындығын есепке алу маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі: Оқу құралы. -А: Санат, 1995. — 352-б.
2. Наурызбай Ж.Ж. Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — Алматы, 1997. — 45 с.

3. Кожухметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. — Алматы: Ғылым, 1998. — 317 с.
4. Шалғынбаева Қ. Қазақ халық педагогикасындағы еңбек тәрбиесі: Пед. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2006. — 265-б.
5. Ұзақбаева С.А. Халықтық педагогикадағы эстетикалық тәрбие: Пед. ғыл. д-ры ... дис. автореф. — Алматы, — 46 с.
6. Дүйсембінова Р.Қ. Қазақ этнопедагогикасын оқу-тәрбие процесіне ендірудің ғылыми-педагогикалық негіздері: Пед. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2001. — 321-б.
7. Қоңырбаева С. Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары. — Алматы, 2008. — 153-б.
8. Ы.Алтынсарин «Екі томдық шығармалар жинағы». Алматы, 2003ж.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Баймаханова Г.К.¹, Баймахан С.Н.²

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада ЖОО студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың ерекшеліктері қарастырылған. Сондай-ақ авторлар тарапынан жоғары дәрежелі мамандар дайындау мәселелері өзектілігіне назар аударылады. Жоғары оқу орнындағы білім беру процесінде студенттердің коммуникативті құзыреттілігін дамытудың педагогикалық, психологиялық ерекшеліктері қарастырылып, коммуникативті құзыреттіліктің құрылымдық компоненттері көрсетілген. Жоғары оқу орны студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігі коммуникативті үдерістің тиімді жүруін қамтамасыз етуде қалыптасқан кәсіби білім, коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттер, өзін-өзі басқару, вербалды және бейвербалды мәдениетінің жиынтығымен сипатталады. Авторлар тарапынан «құзырет», «құзыреттілік», «коммуникативтік құзыреттілік» ұғымдары бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге талдау жасалып, студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үлгісі берілген. Студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үлгісін әзірлеу белгілі әдіснамалық негізге сүйеніп жасалған. Үлгіде оқыту үдерісінде студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға деген тұрақты қызығушылығын көрсететін теориялық, әдістемелік білімдерінің көрсеткіштері мен деңгейлері сипатталады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, кәсіби маман, ЖОО студенттері, қарым-қатынас, коммуникативтік қабілет, коммуникативтік біліктілік, кәсіби құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования коммуникативной компетентности студентов вузов, а также обращено внимание на актуальность подготовки высококвалифицированных специалистов. Рассмотрены педагогические и психологические особенности развития коммуникативной компетентности студентов в образовательном процессе в высшей школе, показаны структурные компоненты коммуникативной компетентности. Коммуникативная компетентность студентов вуза характеризуется сочетанием профессиональных знаний, коммуникативных и организаторских навыков, самоуправления, вербальной и невербальной культуры, сформированных для обеспечения эффективного проведения коммуникативного процесса.

Авторы анализируют психолого-педагогическую литературу по понятиям «компетенция», «компетентность», «коммуникативная компетенция» а также приводят пример формирования коммуникативной компетенции студентов. Модель описывает показатели и уровни теоретических и методических знаний, отражающие постоянную заинтересованность студентов в формировании коммуникативной компетенции в процессе обучения.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативная компетентность, профессиональный специалист, студенты ВУЗа, общение, коммуникативная способность, коммуникативные навыки, профессиональная компетентность.

Abstract. The article discusses the features of the formation of the communicative competence of university students, and also draws attention to the relevance of training highly qualified specialists. The pedagogical and psychological features of the development of students' communicative competence in the educational process in higher education are considered, and the structural components of communicative competence are shown. The communicative competence of university students is characterized by a combination of professional knowledge, communication and organizational skills, self-government, verbal and non-verbal culture, formed to ensure the effective conduct of the communicative process. The model describes the indicators and levels of theoretical and methodological knowledge, reflecting the constant interest of students in the formation of communicative competence in the learning process.

Key words: competence, communicative competence, professional specialist, university students, communication skills, communication ability, communication, professional competence.

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесінде бәсекеге қабілетті дамыған елдердің қатарына ену үшін жасалып жатқан талпыныстар жағдайында әр түрлі жаңаша әдістерді оқу-тәрбие процесінде қолдана отырып, бәсекеге қабілетті білімді, ізденімпаз барлық іс-әрекетінде шығармашылықпен жұмыс жасайтын тұлғаны қалыптастыру маңызды міндет болып отыр. Осы міндеттерді шешу үшін болашақ мамандардың кәсіби даярлығын білім стандарттарына сәйкес олардың кәсіби біліктілігін дамытып, жаңа бағыттағы білім мазмұны негізінде құзыреттілігін қалыптастыру қажет. Сондықтан білім берудің қазіргі жағдайы мен даму үдерісінде студенттердің сапалы білім алып, жоғары кәсіби маман болып қалыптасуы үшін олардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтау үшін ең алдымен «құзыреттілік» «коммуникативтік құзыреттілік» ұғымына тоқталуды жөн көрдік. «Құзыреттілік» ғылыми термин ретінде айналымға енгізген американдық ғалым Н.Хомский: «Құзыреттілік жеке тұлғаның белгілі бір мәселені шешудегі өзара байланысты білім, білік, дағдыларының жиынтығы және адамның жеке өзінің іс әрекет, қызмет саласына сай құзыреттерді меңгеруі», - деген анықтама береді [1].

Педагогикалық-психологиялық сөздікте «құзырет – жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» - делінсе, психологиялық сөздікте «құзыреттілік – жеке тұлғаның қоршаған ортадағы адамдармен тиімді қарым-қатынас жасай алу қабілеті» деген анықтама берілген. [2]

Жүсіпова Ж.А. «Педагогикалық шеберлік» еңбегінде бір топ ғалымдардың «құзырет» ұғымына берген анықтамаларын зерттей келе, төмендегідей кесте ұсынады. (1-кесте)

Авторлар	Қабілет	Білім,білік,дағды жиынтығы	Тәжірибе	Әрекет тәсілдері
В.П.Шапалов	құзыреттілік			
М.М.Чошанов		құзыреттілік		
Б.Т.Кенжебеков	құзыреттілік			
М.Ж.Жадрина		құзыреттілік		
Ш.Т.Таубаева	құзыреттілік	құзыреттілік	құзыреттілік	
К.Ж.Аганина			құзыреттілік	
А.В.Хуторской		құзыреттілік		құзыреттілік

1- «Құзыреттілік» ұғымдарына берілген анықтамалардың мәні

Кестеден көрініп тұрғандай, В.П.Шапалов, Б.Т.Кенжебеков, Ш.Т.Таубаевалар құзыретті қабілет десе, М.М.Чошанов, М.Ж.Жадрина, А.В.Хуторской білім,білік,дағды жиынтығы дейді. Ш.Т.Таубаева құзыреттілікті қабілетпен бірге тәжірибе деп те қарастырады. Ал А.В.Хуторской білім, білік, дағды жиынтығы және әрекет тәсілдері деп қарайды. Біздің ойымызша, А.В.Хуторской анықтамасын басшылыққа алған дұрыс деп есептейміз. [1]

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында «Құзыреттілік – оқушылардың іс-әрекетінің әдіс-тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі», - делінген. Оқу қызметі үш құрамдас бөліктердің тұтастығын береді, атап айтқанда:

- ақпараттық құзыреттілік;
- мәселенің шешімін табу құзыреттілігі;
- коммуникативтік құзыреттілік [2].

Жоғарыда аталған құзыреттіліктердің әрқайсысы субъект тұлғасын қалыптастыруда маңызды орынға ие. Басты құзыреттіліктердің негізі ретінде біз қарастырып отырған коммуникативтік құзыреттілік танылады, себебі, адам қоғамда өмір сүргендіктен ол ең алдымен, басқа адамдармен байланысқа түседі. Ал адамдардың қарым-қатынас жасауға қабілеттілігі психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде бірқатар ғалымдардың (Н.В.Кузьмина, Г.М.Андреева, А.Б.Добрович) коммуникативтік терминімен беріліп, белгілі бір қарым-қатынас іскерліктерімен байланыстырылады. Олар:

1. Тұлғааралық қарым-қатынас жасау іскерліктері (сөздік және сөз қолданылмайтын қарым-қатынас құралдарын меңгеруі, қажетті және сезімдік ақпараттарды беруі).
2. Бірлескен әрекетті ұйымдастыру іскерлігі (кері байланыс орнатуы, қоршаған ортаға ықпал етуі).
3. Басқаларды қабылдай, түсіне білуі (алдын-ала дайындықсыз қарым-қатынасқа түсе білуі, әр түрлі жағдайларға байланысты қарым-қатынасты дамыта алуы) [3].

Коммуникативтік құзыреттілік мәселелерін философиялық тұрғыдан Л.П.Буева, О.В.Лармина, М.С.Каган, Г.С.Батищев, К.Ясперса және тағы да басқа ғалымдар зерттеген, қарым-қатынас мәселесін іс-әрекет тұрғысынан ал педагогика және психология ғылымдарында Г.М.Андреева, В.В.Давыдов, Л.С.Выготский, А.А.Леонтьев зерттесе, жеке тұлғалық жағынан А.Г.Ковалев, Б.Ф.Ломов, Л.А.Петровская және т.б. ғалымдар қарастырған.

Ресей ғалымы А.В.Добрович коммуникативтік құзыреттілікті қарым-қатынас жасауға әрдайым дайын болу тұрғысынан қарастырып, оны адам санасы ойлауының ерекшелігімен түсіндіреді, адам үнемі ой процесінде, яғни диалогтік жағдайда болады дейді [4].

Біз қарастырған әдебиеттерде ғалымдар коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру міндетін шешудің алғышарттарының бірі педагогикалық қарым-қатынасты жоғары деңгейде қамтамасыз етуге жағдай туғызу деп қарастырады.

ЖОО студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру олардың кәсіби маман ретінде қалыптасуының қажетті факторларының бірі болып табылады. Коммуникативтік құзыреттілік тиімді педагогикалық қарым-қатынастың негізгі факторы және педагогтың кәсіби құзыреттілігінің ажырамас бөлігі болып табылады. ЖОО-ның міндеті – студенттерге жоғары білікті маман ретінде қажетті тұлғаның коммуникативтік қасиеттері туралы дұрыс түсінік беру және оқу жылдарында осы сапаларды қалыптастырып, жетілдіру.

Коммуникативтілік – болашақ маманның кәсіби сапаларының бірі, ол барлық педагогикалық әрекетті орындау үшін қажет. Бұл тіл табысқыштық, эмоционалды экспрессия, тілдің дамуы (ойдың анықтығы, дұрыстығы, сауатты сөйлеу) педагогикалық такт, оқушылардың бет-әлпеті мимикасы іс-әрекеті арқылы олардың көңіл-күйін, жан дүниесін тани алу қабілеті. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру іс-әрекеттік сипатқа ие және іс-әрекет субъектісінің тұлғалық дамуының нәтижесі түрінде көрінеді. Бұл кәсіби сапалардың қарым-қатынаста алатын орны ерекше. Сонымен, қарым-қатынаста тиімді әрекет етудің қажетті базасы, яғни педагогикалық шарты-коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасуы.

Мұғалім сөзінің сапасы тиімді оқытудың маңызды факторы саналады. Мұғалімдердің оқушылармен әңгімелесуге көп уақыт жұмсайтынын ескере отырып, оқу бағдарламасында оны қалай тиімді ұйымдастыруға болатыны туралы ұсыныстар берілгені жөн. Мұғалімнің сыныпта бай әрі шұрайлы тілдік орта қалыптастыруы, негізінен, түсіндіру, сұрақ қою және пікірталас секілді әрекеттерді сапалы ұйымдастыруына байланысты.

Коммуникативтік құзыреттілік нақты өмір жағдайында өзінің міндеттерін шешу үшін ауызша және жазбаша түрлі байланыс құралдарын қолдануға; әдептілік талаптарына сәйкес өзіндік пікірін, көзқарасын білдіру үшін; жалпы нәтижеге қол жеткізу үшін білім алушылармен қарым-қатынас диалогын құруға мүмкіндік береді.

Үздік мұғалім жеке оқушымен, топпен жоғары сапалы пікірталас ұйымдастыра алады. Алайда күнделікті сабақ арқылы әр баланың ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыру – бұл тәжірибелі мұғалімдер үшін маңызды міндет. Партия бүкіл сынып қатысқан пікірталастағы мұғалімнің рөлін

барлық оқушыға қатысуға мүмкіндік беретін модератор рөлімен салыстырады. Біріккен Корольдік үкіметі оқушылардың сөйлесу және тыңдау дағдыларын дамыту үшін жылдар бойы қолдау көрсетіп келді. Алайда көп мектепте бүкіл сыныптың өзара әрекеттесуіне негізделген дәстүрлі модель сақталды. Мұғалімдердің көпшілігі ашық пікірталастың орнына өзі қойған сұрақтарына «дұрыс» жауап алуды көздеп, пікірталастың өрбуін шектейді. Р.Григт «Бастауыш мектеп мұғалімі. Шеберлікті шыңдау» еңбегінде талқылауға барлығы қатысқаны орынды болатын жағдайларды көрсеткен. Дәлірек айтсақ, мұндай жағдайда оқытушылар: 1) оқушылардың пікірі мен талқылауға деген ынтасын дамытуы керек; 2) сыныптың физикалық кеңістігін бөлуі қажет; 3) пікірталас кезінде оқушылардың идеяларын алдымен талқылауға шақыруы тиіс; 4) тыңдатуға себеп табу керек; 5) оқушыларды бір-біріне сұрақ қоюға және жауап беруге ынталандыруы тиіс. [5].

Белгілі ғалым Б.Т.Кенжебеков студенттердің кәсіби, коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру жөнінде «кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі», - деп тұжырым жасаған [6]. Автордың пікірі бойынша, құзыреттілік белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауда, іс-әрекеттің барысында теориялық білімінің практикалық нәтижелеріне талдау жасауға, үнемі ұтымды түзетулер енгізіп отыру іскерліктерінен көрінеді. Зерттеу тақырыбымыз тұрғысынан келетін болсақ, ЖОО студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасуы олардың кәсіби құзыреттілігінің негізі болып табылады, – деп тұжырым жасаймыз.

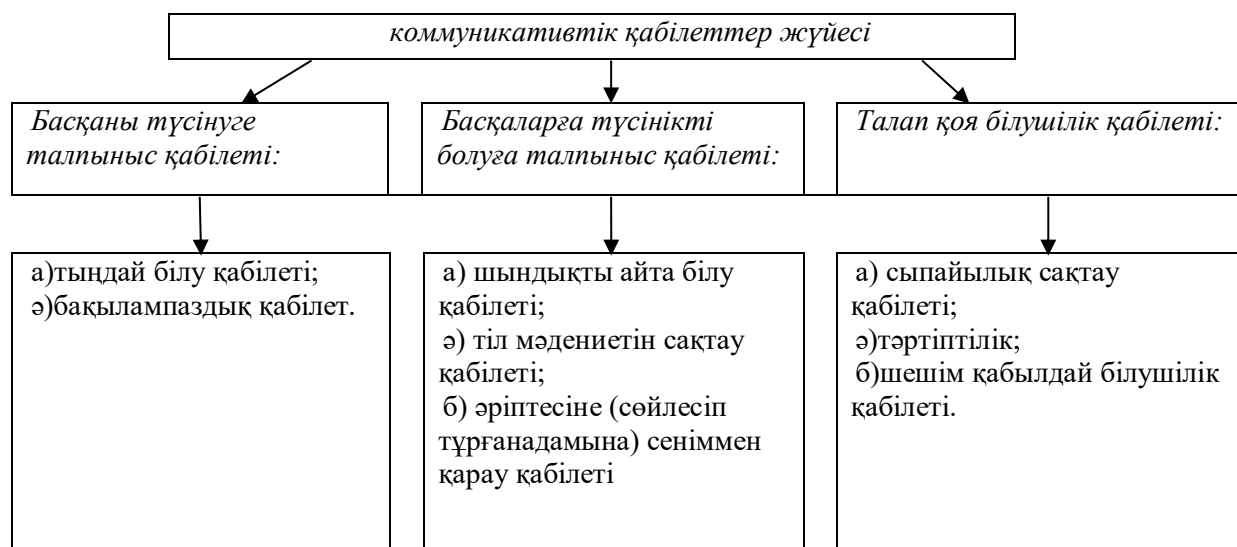
Г.У.Сыздықбаева жоғары оқу орны студенттерінің кәсіби-тұлғалық құзыреттіліктерін қалыптастырудың жолдарын көрсетіп, әдістемелік кеңес бере отырып, ұсыныстар дайындаған. Халықаралық стандарттар талабына сай кәсіби мамандар даярлау және әлемдік білім кеңістігіне ену бағытындағы жұмыстарды кең көлемде жалғастыра алады. Болашақ мамандардың кәсіби-тұлғалық құзыреттіліктерінің негізі оның коммуникативтік құзыреттілігінде деп санаймыз. Л.А. Петровская қабілеттерді меңгеру, басқа адамдармен қарым-қатынас құра білу және оны жалғастыру әрекеті – коммуникативтік құзыреттілік болып табылады, – деген анықтама берген. [7]

Жоғары оқу орны студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігі коммуникативтік үдерістің тиімді жүруін қамтамсыз етуде қалыптасқан кәсіби білім, коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттер, өзін-өзі басқару, вербалды және бейвербалды мәдениетінің жиынтығымен сипатталады. *Белгілі психолог Е.В. Сидоренко коммуникативтік құзыреттіліктің мәнін түсіндіру үшін келесі схеманы ұсынады: коммуникативтік құзыреттілік – бұл коммуникативтік қабілет + коммуникативтік білім + коммуникативтік біліктілік.*

Коммуникативтік білімге субъектілердің қарым-қатынас, оның түрлері, даму заңдылықтары, коммуникативтік әдіс-тәсілдер, олардың мүмкіндіктері мен шектеулері туралы жалпы түсінігін жатқызамыз.

Коммуникативтік біліктілік – субъектілердің қарым-қатынасты жүзеге асыру қабілеттілігі [8].

Тіл арқылы адамдар қарым-қатынасқа түседі, яғни сөйлеседі. Сөйлесе білу үшін де арнайы қабілеттер қажет. Ондай қабілеттердің жүйесін *коммуникативтік қабілеттер* жүйесі деп атайды. Коммуникативтік қабілеттер жүйесінің 1-суретте берілген сызбасына назар аударайық.

Сурет 1- Коммуникативтік қабілеттер жүйесі

Бұл кестеден біз білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда коммуникативтік қабілеттердің үш жүйесі бір-бірімен тығыз байланысты, біртұтас, бір адамның бойынан табылуға тиісті қасиеттерден тұратынын байқаймыз.

Студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бұл бір-бірімен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігі мен оны орнату қабілеттілігінен тұрады. Болашақ мамандардың тиімді қарым-қатынасқа түсуі: серіктестікте өзара қарым-қатынаста өзара түсіністігін айқындайды, кез-келген жағдаятты жақсы түсінеді, мәселені шешетін қарым-қатынас құралын, мақсатқа жетуде тілдік ресурстарды ұтымды қолдануды меңгереді. Қарым-қатынасты дамыту үшін оның қолайлы жағдайда жүзеге асырылуын қадағалау қажет. *Біріншіден*, әрбір студенттің жеке коммуникативтік ерекшелігін есепке алу қажет. Әрбір адам басқа адамнан өзінің табиғи қасиеттерімен, оқу және тілдік әрекетті жүзеге асыру іскерлігімен, тұлғалық қасиеттерімен ерекшеленеді. Коммуникативтік оқыту студенттердің барлық ерекшеліктерін есепке ала отырып, қарым-қатынас үшін жағдайлар жасайды: коммуникативтік мотивация тудырады, сөйлеудің мақсаттылығын қамтамасыз етеді, өзара қатынас қалыптасады т.б. *Екіншіден*, коммуникативтік оқыту үдерісінің тілдік бағыттылығында пайда болатын қарым-қатынас құралдарын меңгеру практика барысында жүзеге асады. *Үшіншіден*, коммуникативтік оқытудың қызметінен көрінеді. *Төртіншіден*, коммуникативтік оқыту жағдаяттарынан көрініс табады. Ситуациялық жағдай бұл қарым-қатынасқа түсушілердің өзара қатынасының ісәрекетпен байланысы. *Бесіншіден*, коммуникативтік әрбір сабақ құрылымында пайда болатын оқыту үдерісіндегі жаңалықты білдіреді.

Зерттеу жұмысымызда студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үлгісін құруда когнитивтік, интерактивтік, перцептивтік компоненттердің бірлігінде қарастырамыз. Бұл компоненттер студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру дәрежесін сипаттайтын негізгі өлшемдер мен көрсеткіштерді анықтауға мүмкіндік берді.

Қорыта келе, жоғарыдағы айтылған теориялық идеяларға сүйене отырып, жоғары оқу орны студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігі – алған теориялық тілдік білімін тәжірибеде пайдалана білу белсенділігі, болашақта таңдаған мамандығына сәйкес кәсіби даярлығына қатысты қарым-қатынас әдістері, технологиялары мен құралдарын меңгеруде өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін және әсер етуші қоршаған орта факторларын шеше алатын тұлғалық қасиеттер жиынтығы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі. – Алматы, 2008. –112 Б.
2. Жүсіпова Ж.А. Педагогикалық шеберлік: Оқулық. – Алматы. Экономика, 2011. –103Б.
3. Кенжеғұлова А.12 жылдық білім беру жүйесінің педагогикалық-психологиялық негіздері //оқу әдістемелік құрал. –Ақтөбе,2008. –99 Б.
4. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: М., 1989. –9Б.
5. Р.Григг. Бастауыш мектеп мұғалімі.Шеберлікті шыңдау. –Алматы: «Ұлттық аударма бюросы», 2020ж. –468Б.
6. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру. – Қарағанды, 2005. –167Б.
7. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социально-психологический тренинг.М., 1989.– 9Б.
8. Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. – Санкт-Петербург:Речь. –65-67С.

ОҚУШЫЛАРҒА КӘСІПТІК БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Педагогика және психология, 4курсстуденті Бегалиева Л.

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., аға оқытушы Бақтыбаева К.С.

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа: Мақалада Ұлыбритания, Франция, Германия, Ресейдің кәсіптік бағдарлау жүйелерінің ерекшеліктері, тәжірибесі зерделенген. Оқушыларды кәсіптік бағдарлаудың отандық жүйесінде қолдануға болатын осы жұмыстың оң бағыттары анықталды.

Кілт сөздер: кәсіптік бағдар, мамандық таңдау, бағдарлау, кәсіп.

Аннотация: В статье изучены особенности, опыт система профориентации Великобритании, Франции, Германии, России. Выявлены положительные направления данной работы, которые могут быть использованы в отечественной системе профессиональной ориентации школьников.

Ключевые слова: профориентация, выбор профессии, профессиональная ориентация, профессия.

Annotation: The article examines the features and experience of the career guidance system of Great Britain, France, Germany, Russia. The positive directions of this work have been identified, which can be used in the domestic system of vocational guidance of schoolchildren.

Keywords: career guidance, choosing a profession, orientation, profession.

Кәсіптік бағдарлау – психологтардың, педагогтардың және басқа да мамандардың мақсатты қызметі, бұл оларға мамандық таңдауға және студенттердің белгілі бір мамандықтың қажеттіліктеріне сәйкес сапаларын, қабілеттерін, мүдделерін ескере отырып оқытағакөмектеседі [1, 21-26б].

Кәсіп бағыттары мен мамандандырылудың көптеген түрлерінің пайда болуына байланысты адамдар арасында таңдау жасау қиындықтарды тудырды. Әр елдің кәсіптік бағдарды ұйымдастыру мен жүргізудің өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, Франция мемлекетінде кәсіптік бағдарлауды іске асыруды Білім туралы заңның негізінде заңнамалық органдар реттейді. Осыған орай, білім алушылардың қабілеті мен ынтасын жүйелі бағдарлы бағалау бастауыш мектептің бірінші сыныбынан бастап жүзеге асырылады екен. Осылардың арқасында мектептегі міндетті оқу негізінде кәсіптік бағдарлау арқылы шәкірттің келешектегі мамандықты таңдауына жол дұрыс көрсетіледі. Оқушыларды кәсіптік бағдарлау негізінде 15-16 жасар жасөспірімдерге бағытталып, осының барысында кәсіптік бағдар жұмысының топтық нысаны қарастырылады.

Елдегі кәсіптік бағдар жұмысының негізі – оқу орнындағы қызметкердің оқушының өзімен және тікелей ата-аналарымен жұмыс жасауында. Француз ғалымдарының айтуына сүйенсек, кәсіптік бағдар жұмысының ерекшелігі – педагогикалық бағыт көрсетуде, осының арқасында оқушылар мамандықты дұрыс таңдай алатын болады және таңдау барысында объективті мен субъективті факторларды ескере алу деңгейінде болады. Француз ғалымдарының пікірінше кәсіптік бағдар беру жұмысының осындай әдістемесі білім алушыларға экономикалық, әлеуметтік және жеке өмірінде өзіне деген сенімділікке жетелейді. Кәсіптік бағдар беру жұмысының тағы да бір бағыты – ақпараттық бағыттылық болып табылады. Ғалымдардың айтуына сүйенсек, кәсіпті таңдаудағы маңызды ескерілетін жәйт – ақпараттың көптігі [2, 85-89 б.].

Франция мемлекетінде кәсіптік бағдар жұмысын 3 ұлттық агенттік атқарады, олардың қызметін білім және еңбек министрлігінің өкілдерінің комитеті реттеп көрсетеді:

1. Білім беру және кәсіптік ақпарат беру жөніндегі Ұлттық бюро төмендегі жұмыстарды ұйымдастырумен айналысады:

- кәсіптік бағдар беру мен кәсіптік дайындық жөніндегі әдістемелік ұстанымдар, құралдар жасаушы болып білім және кәсіптік ақпарат бере алады;

- бүкіл елдегі кәсіптік бағдар бера бойынша жалпы әдістемелік және де үйлестіру жұмыстарын;

- елдегі кәсіптік бағдар жұмыстарын жүргізу әдістемесін және оны ұйымдастыру жұмыстарына аналитикалық шолулар дайындау;

- сұранысқа ие кәсіптер жайлы ақпараттармен қамтамасыз етуді жетілдіру есебінен зерттеуді ұйымдастырады. Олардың құрамына бюролар мен өңірлік бөлімдер кіреді және олар жергілікті жерде кәсіптік бағдар бағыты бойынша ақпараттар жинауды және таратуды ұйымдастыруы міндетті.

2. Білім алушылардың кәсіптік бағдар жөніндегі мектеп бағдарламаларын жасап, мектеп мұғалімдерінің жұмысын басқарып, ата-аналардың жұмыстарын ұйымдастырып, кәсіптік бағдар ісі бойынша іс-шараларға қатысу – кәсіптік бағдар беру жұмысын үйлестіру жөніндегі ұлттық

орталықтың міндетінде. Және де бұл орталық психологиялық тесттер мен арнайы құралдардың көмегімен білім алушылардың психологиялық мінездемесін анықтау барысында жұмыстар жүргізеді.

Жұмысқа қамтушы ұлттық орталықтар өзінің мемлекеттік агенттіктерінің жұмысқа тарту бюросымен бірігіп, осылардың негізінде ересек адамдармен әрекет жасайды, тек кей мемлекеттік агенттіктердің құрамында ғана жеткіншектермен жұмыс жасау жөніндегі арнайы бөлімдер бар [3,101-111 б.].

Ұлыбританиядағы кәсіптік бағдар жұмысының түпкілікті мақсаты – оқушылардың кәсіп түрін таңдауына көмек көрсету, оларды еңбек нарқының талап-тілектеріне сай өз мамкіндіктерін бағалай алуына үйретеді. Мектеп бітіруші түлектің кәсіп түрін өзі таңдауына көптеп көңіл бөледі. Сол себептен, оқушылармен кәсіби кеңестер мен психологиялық тренингтер жүргізіліп, өнеркәсіп орындарына түрлі экскурсиялар ұйымдастырылады. Оқыту түрінің белсенді әдістері мен нысандарын қолдануға көптеп назар аударылады, оқыту бағдарламаларына имитациялық бағдарламалар, виртуалды зертхана жұмыстары, еңбек тәжірибелері кіріктіріледі. Аталған кәсіптік бағдарлар мемлекеттің еңбек нарығының ерекшеліктерін ескеріп қана қоймай, оқыту барысында түрлі еңбек және әлеуметтік жағдайлар тудырып, оларға тиісті жауаптарды іздеуге үйретеді.

Айта кететін жәйт, Ұлыбританияда білім алушылардың кәсіптік бағдар бағыттарының бір түрі – білім беру ұйымдарында аз көлемді кәсіпорындар тұрғызу болып табылады, ол жерде шәкірттер өндірілетін өнімдердің немесе қызмет көрсету түрлерін анықтаумен шұғылданады, маркетинг жүргізіп, өнімдерді сатады. Осындай қызмет типтері білім алушылардың бейімділіктері мен қызығушылықтарын арттырып, шағын бизнесте кәсіпкерлік ебін қалыптастыруға көмек беріп, жасаған әрбір іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауды үйретеді.

Ұлыбританиядағы кәсіптік бағдарлау жұмыстарын Білім және ғылым министрлігі мен Жұмысқа тарту министрлігі басқарып отырады. Бұлардың жергілікті жерлерде орталықтары мен агенттіктері, бюролары орналасқан. Бұдан басқа жұмысқа тарту министрлігінің құрамында еңбек ресурстары комиссиясы жұмыс жасайды, олар кәсіпті таңдау бағытында әртүрлі шаралар өткізіп, жас өркеннің мамандық алуына және қызметке орналасуына жағдай жасайды. Бұл комиссияның құрамына жастардың кәсіптік мансабы бойынша ұлттық консультациялық кеңес кіреді. Осы кеңестің құрамына кәсіподақ өкілдері, білім саласының қызметкерлері, кәсіпкерлер мен ғылыми қызметкерлер жинақталған. Кеңестің басты мақсаты – кәсіптік бағдар қызметінің жұмысын талдау мен жастарды жұмыспен қамтамасыз ету және осы қызметті жақсарту мақсатында 3 жылда бір рет мақалалар жариялап тұру, мақалалардың маңыздыларын шығарып отыру, білікті мамандардың тізімін жыл сайын анықтап, топтастырып отыру.

Кәсіптік мансап қызметінің қызметкерлері болып табылатын консультанттар мен мұғалімдер кәсіптік бағдар жұмысының тәжірибелік бөлігінде жұмыс жүргізеді. Кеңес берушілер әр білім алушының жеке бас ерекшеліктерін басшылыққа ала отырып, кәсіп түрлерінің тізімін жасайды, бірақ такәсіптік принциптерді қабылдау міндетті емес болып табылады.

Жинақталған деректер орта мектепті бітіргеннен соң шәкірттер үшін оқуды қалай жалғастыру қажет екендігін анықтауда басты роль атқарады [4, 100-104 б.].

Германия мемлекетінде оқушыларды кәсіптік бағдарлау мақсатында кәсіптік кеңестер мен сауалнамалар, тестілеу, ата-аналармен бірлікте түрлі шаралар жүргізіледі. Әр баланың жұмыс дәптерін толтырып, ол дәптерде отбасы, жеке бастың қызығушылығы, ынтасы мен ептілігі, алдын ала кәсіпті таңдау жайлы ақпарат берілуі – Германиядағы кәсіптік бағдар жұмысының бірден бір ерекшелігі. Бұдан бөлек дәптерде тестілеу нәтижелері мен баланың үлгерімі жайлы қосымша деректер жазылады. Бұлардың барлығы дерлік кәсіптік кеңес өткізуге түрткі болады. Кеңес беруші қажет болған жағдайда психологиялық және дәрігерлік көмекті шақыраалады.

Федералдық институт Германия мемлекетіндегі кәсіптік жұмысты басқарады. Федералдық институт Еңбек және әлеуметтік мәселелер жөніндегі министрлікке бағынады. Институт мектептер мен университеттердегі кәсіптік бағдарды қамтып, бұдан басқа да кәсіптік бағдар мен еңбекпен қамтамасыз ету функцияларын да қосаалып жүре алады. Германиядағы кәсіптік бағдар жұмысының басқа мемлекеттерден ерекшелігі – кеңес беруші кәсіптік дәрежеде кеңес береді және өзіндік кәсіптік ұстанымдарын жасайды. Сонымен қатар, техникалық және әкімшілік жұмыстарды, кәсіптік ақпарат беру жұмыстарын мектептердің техникалық бөлімдері атқарып отыр [5, 194-199 б.].

Келешек ұрпақтың кәсіптік дамуына қойылатын жаңа талаптар АҚШ-тағы кәсіптік бағдар беру жұмысының қайта қаралуына алып келді. Алғаш рет Ф.Парсон 1895 жылы Американың Бостон

каласындакәсіптік бағдар орталығын ашқан болатын. Және де Ф.Парсон «Кәсіпті таңдау» атты еңбек жазды. Бостондағы орталықтың негізгі мақсаты – тұлғаларды түрлі кәсіптердің психофизикалық ұйымдасуынақойылатын талаптармен таныстыру, адамға оның жеке басының қасиеттері, психологиялық ерекшеліктері жайлы ақпараттар беру, барлық деректерді салыстырып болған соң әр адамға тиімді ұсынымдар беру болып табылады.

Ф.Парсонның таңдап алу теориясы қызметкерді кәсіптің талаптарына сай іріктеп алу болып табылып, бұл әдісті «Қабілеттерді жақындату әдісі» я болмаса, «Кадрларды таңдап алудың америкалық моделі» деп те атауымызға болады. Парсон 1909 жылы төмендегідей теория ұсынды:

А) мансаптық өсу мен кәсіптік қызметпен қанағаттану адамның жеке басының талаптары мен қасиеттеріне, қабілетіне байланысты;

Б) тұлға өзінің бойындағы қабілетімен бір ғана кәсіпке бейім болады;

С) адамның кәсіп түрін таңдауы саналы да тиімді үдеріс болып табылады және ол жерде тұлғаның немесе кәсіптік кеңес беруші өзінің психологиялық пен физиологиялық сапасын анықтайды, өлшейді және де оны кәсіптерге қойылатын талаптармен салыстырады.

Парсонның әдісі арқылы тұлғаны терең тестілеу көзделіп, олардың кәсіптік сапасы өлшенеді, барлық кәсіптің функционалдық ерекшеліктері зерделенеді. Батыста Парсонның теориясы 60-шы жылдардың ортасына дейін қолданылып, жастардың кәсіпті таңдаудағы ұйымдастырудың негізгі парадигмасы болды. Сонда да бұл теорияның төмендегідей елеулі кемшіліктері де болды.

- Әр кәсіп түрінің динамикалық өзгеруі, еңбек құралдарының өзгеруі, еңбек өнімділігінің артуы сияқты жәйттар ескерілмеді.

- Тұлғаның даму мүмкіндігі мен өзіндік жетілдірулері ескерілмей, әр адамның жеке қасиеттері табиғаттан беріледі және олар өзгеріске түспейтін шамалар деп көрсетілді.

- Кәсіп түрін таңдау жүйесі өте күрделі болып, көп уақытты талап етіп отырды. Қажетті үміткерді алу үшін Парсон теориясы бойынша біршама адамдарды сынақтан өткізу қажет болды және осының өзінде таңдалып отырған адам өзінің функционалдық міндеттерін орындай алатынына ешқандай тұлғакепілдік бере алмай, басқалай айтқанда, адами факторлар ескерілмейді.

Негізге тестілеулердің нәтижелері ғана алынады, сол себептен, тұлғаның мүмкіндігі түгел ескерілді деп айтаға болмайды [5, 195-197 б.].

Америка ғалымы Джон Голланд (John Holland) 1950-ші жылдардың бас кезіндегі мынадай теория ойлап тапқан болатын:

а) Адамдар зерттеуші, реалистік, әлеуметтік, реалистік, конвенциалдық, кәсіпкерлік сынды 6 түрлі ортада өмір кешеді.

б) Адамдар әркашан өздерінің дағдылары мен ептілігін, қабілетін көрсете алатын, өзінің көзқарасын білдіре алатын, өздерінің мәселелерін шеше алатын орта түрін іздейді.

в) Адамның мінез-құлқы, өзін-өзі ұстауы қоршаған ортамен тығыз байланысты қарым-қатынасына орай қалыптасады, бұған оның кәсібінің әсері өте зор.

Голландтың теориясына сүйенер болсақ, барлық кәсіп түрінің адамдары өзара тез тіл табысады, өйткені олардың бір-біріне тартатын ортақ қызығушылықтары мен ынтасы болады.

Голланд теориясының негізгі қорытындысы төмендегідей болады:

- Кәсіп түрімен айналысушы адамдар өз типтеріне ұқсас ортада жұмыстарын қызығушылықпен істеп, ұжымда үлкен беделге ие болады.

- Қалауынан тыс кәсіп түрімен айналысушы адам өз типіне сәйкес емес қызметпен айналысқанда өзінің жұмысына көңілі толмайтын болады, қызметін ауыстырғысы келіп, өзінің функционалдық міндеттерін орындағанына мүлде көңілі толмайды.

Голланд тұлғаның типін ажырататын арнайы тест ойлап тапқан болатын және де осы тесттің көмегімен адамдарға белгілі бір қызмет типтерін ұсынуға болады, бірақ та осының негізінде кәсіптің динамикалық өзгеріске ұшырауы, тұлға құндылықтарының өзгеруі, еңбек нарығындағы жағдайлардың өзгерістері сынды жәйттер ескерілмейді [5, 195-198 б.].

Ресейде кәсіптік кеңестің бюролары мен зертханалары XX ғасырдың 20 жылдары пайда болды. Және де бұл орталықтарда жастарды кәсіптік таңдау шараларында социология, педагогика, психология мен психотехника ғылымдарының деректерін пайдаланды. 1922 жылы кей оқу орындарда медицина мен педагогикадан, техникадан кәсіптік бағыттар енгізілген болатын. 1922 жылы өнеркәсіптік психотехника зертханасы ашылып, кәсіпті психологиялық тұрғысынан зерделеу мен кәсібиграмма тұрғызу орталықтың негізгі мақсаты болып қарастырылды. Аталған жұмыстар барлық елде кәсіптік кеңестік бюролар құрудың бастапқы шарты еді және осы құрылымдарда жеткіншектердің таңдалған еңбек бағыттары бойынша физиологиялық және психологиялық

қорытынды беретін еді. Ол кезеңде өнеркәсіп орындары мен фабрикалық, зауыттық оқуларға осы сынды қорытынды негізінде қабылдайтын, қазіргі таңда мұндай қорытынды емес, дәрігерлік тексеру негізінде қабылданып жатыр. Кәсіптік бағыт оң нәтиже көрсетіп, 1925 жылы орта мектептің 10-сынып оқушылары үшін сараланған кәсіптік бағыт енгізу дұрыс деген шешімге келді. Кәсіптік бағдар беру бағдарламаларын мұғалімдер өздері қандай өңір қай кадрларға зәру екендігін ескеріп жасады, сол себептен бағдарламалардың көлемі де мазмұндары да әртүрлі болды. Осының өзі әр аймақта кадрлардың алуан түрлі дайындалуына әкеліп тіреді. Осыған орай бірдей бағдарламалар мен материалдық базаның болмауына байланысты материалдық техникалық база мен бір типті бағдарламалардың болмауына орай жалпы мектептерде қиындықтар туды. Ленинградтың еңбек биржасы мен адам миын зерттеу институтында кәсіптік кеңес бюросы 1927 жылы құрылған болатын. Бұл бюроның негізгі мақсаты – білім алушыларды еңбек өнімділігі түрлерімен алдын ала таныстыру болды. Және де осы бюро қызметкерлері көптеген әдістемелік құралдар жасады. Мысалға келтірер болсақ, қырық сұрақтан тұратын жеке тұлғаны зерделеу жоспары бар «Кәсіптік кеңес карточкасы» жасалды, солардың негізінде шәкірттерді белгілі бір кәсіптік жоспар бойынша дайындауға жіберетін алдын ала қорытынды берілетін болған [6, 37-39 б.].

Ленинград бюросының тәжірибесі дұрыс нәтиже көрсетуі үшін, 2 жыл өткен соң әр ай сайын 800 жасөспірім қараудан өтіп тұрды. Жасалынған тәжірибенің нәтижесінде Калининде, Орёлда, Таганрог пен Тамбовта бюролар ашылып, 1932 жылы олардың барлық саны 50-ге жетті. Бірақ 1936 жылдан бастап, кәсіптік кеңес бюролары өз жұмыстарын тоқтатып, бүкіл мектептер бірыңғай білім беру жүйесіне өтті.

Елуінші жылдардың аяғы мен алпысыншы жылдардың басында кәсіптік бағдар мен кәсіптік кеңестер теориясы мен тәжірибесіне байланысты мақалалардың шығуына орай педагогтар 60-шы және 80-шы жылдарда осы мәселені шешу жолында біріге күш жұмсаған.

Кәсіптік бағдар Кеңес Одағы кезеңінде тек өткен ғасырдың 70-шы жылдарында ғана Е.А. Климовтың еңбектеріне байланысты қайта жаңғыртыла бастады. Климов кәсіп таңдау мен кәсіпграфияның, сонымен қатар кәсіп жіктеушінің теориялық негіздерін қалады. Ресей Федерациясында осы негіз әлі күнге дейін қолданылу үстінде.

1960 жылдардың бас кезінде еңбекке баулу шарасы мен оқушыларды кәсіптік бағдарлау саясатының өзгеріске түсуіне байланысты әр өңірлерде кәсіптік бағдарлау ісі бойынша қызмет көрсету органдары құрыла бастады; кәсіптік кеңес беру пункттары, атқарушы биліктік кеңестер мен кәсіптік бағдарлау сынды орталықтар құрылды. Орта білім беретін мектептерде бір түр кәсіп бойынша шәкірттерге білік пен дағды қалыптастыруға көмек беретін политехникалық білім беру етекала бастады. Оқу орындарындағы кәсіптік бағдар беру жұмыстары нәтижелерін көрсете бастады, өйткені мектеп түлектері өз аудандарындағы, бүкіл Қазақстан бойынша қажетті кәсіптер жайлы ақпарат алаалатын болды [7, 246б.].

Комбинаттардың құрылуы үшін өндіріс және де ауылшаруашылық өндіріс орындары мен мемлекеттік және кооперативтік ұйымдар белсене ат салысқан болатын. Елімізде осы сынды 300-ден көп мектеп аралық оқу өндірістік комбинаттар іске қосылды. Жеткіншектер оқу-өндірістік комбинаттарда мейірбике, суретші, тігінші, аспазшы, есепші, дәнекерлеуші және тағы да басқа мамандықтары бойынша білім алуға мүмкіндіктер алды. Мектеп бітірген жастар ересек өмірге білікті маман болып бара алтын нәтиже көрсетті. 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың бас кезінде барлық мектептерде оқу-әдістемелік бөлмелер құрылып, ол жерде шәкірттермен, олардың ата-анасымен мамандықтар жайлы үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп, пән мұғалімдеріне кеңес берілді, осылардың арқасында кәсіптік бағдар беру жұмыстары оң нәтижесін берді.

Кеңес өкіметі тарағаннан соң жастардың кәсіптік бағдар жайлы ісәрекеттерінің маңыздылығы нашарлап, өнеркәсіп орындарының көпшілігі дерлік жабылып қалды, я жабылып қалу жағдайына түсті. Осының салдарынан 1998-2010 жылдар аралығында еңбек нарығында ЖОО-ның бітіруші түлектер өзінің мамандықтары бойынша жұмыс табаалмай, жұмыссыздар қатарына қосылу үстінде болды.

1980-1990-шы жылдар аралығы кәсіптік бағдар жұмысының қарқындап дамыған кезеңі. 1980-шы жылдардың орта тұсында білім беру жүйесінде елеулі өзгерістердің болу қажеттігі туындады. Кеңес Одағындағы білім беру орындарындағы кәсіптік бағдардың тиімділігін зерттеу нәтижесінде оқытудың төмендегідей 3 факторын атауымызға болады:

- оқушының жеке кәсіптік бағдарлануы;
- жалпы білім беру жұмысының кәсіптік бағдарлануы;
- кәсіптік даярлықты әлеуметтік және техникалық жабдықтау.

Осы ұстанымдарға сүйене отырып, тұлғаның жан-жақты дамуы мен қызметтің кәсіптелуінің артуы арасындағы әлеуметтік түсінбеушілікті шешуге мүмкіндіктер туды [8, 89-93 б.].

Мектеп оқушыларының кәсіптік бағдар жұмысының нашарлауы Кеңес Одағының ыдырауымен тығыз байланыста болды. Шаралар тек қана жоғары білім алу бағыттарында ғана атқарылды, мұның өзі жұмысшы кадрлардың жетіспеуіне, ортақ кәсіп мамандарының тапшылығына әкеліп тіреді. Және де осы жағдай заң саласындағы, экономика саласындағы мамандардың көбеюіне, технологиялық пен техникалық мамандардың азаюына себепкер болды. Сол себептен оқушылармен жүргізілетін кәсіптік бағдардың ауқымы кеңейіп, осы бағыт бойынша кәсіби бағдардың бірнеше түрлері жүргізілетіндігі анықталынды.

Қазіргі таңда кәсіптік бағдар беру тағы да өзекті мәселе болып отыр, бірақ кеңестік дәуірдегі тәжірибе жаңа жағдайда пайдалануға келмейді. Себебі, сол уақытта кәсіптік бағдар жұмысы халық шаруашылығы мен елдің қорғаныс саласына ғана арналып жүргізілетін, ал қазіргі таңда әлеуметтік еңбек, педагогикалық, түлектердің психологиялық бейімделу сынды мәселелерді шешу қажет. Осының өзі оқу орындарының қызметі нақты адамның кәсіптік өзіндік ажыратылуына бағытталуы керек. Сол үшін, тұлғаның өзіндік анықталу үдерісін жаңартып қана қоймай, сонымен қатар білім алушылар мен жастарды даярлау жүйесінің толықтай өзгеруін талап етіп отыр [9, 24-29 б.].

Мектеп оқушыларының мамандықты таңдау факторына: ата-аналары, баланың достары, мектеп ұжымы, туыстары, қоғамда болып жатқан жағдайлар, сыныптан тыс ұйымдастырылатын іс-әрекеттер, оқытылатын пәндер және т.б әсер етеді. Оқушылардың болашақтағы кәсібіне жеке көзқарастарын қалыптастырудың маңызы өте зор, өйткені жұмысқа аларда кандидаттардың білімі мен кәсіпкерлігі, жоғары моральдік сапасы мен ынталылығы және қызметтегі табыстылығы ескеріледі. Кәсіптік бағдар беру бағдарламасының түйіні кәсіптік кеңес болып есептеледі, соның негізінде шәкірттерге төмендегідей көмек көрсетіледі:

- тұлға өзінің бойындағы ерекшеліктерін білуі;
- қабілеті мен қызығушылығын, ептілігін дамыту;
- білім алуды әрі қарай жалғастыру барысында оқу орнын таңдауға немесе қызмет саласын таңдауға көмек беру;
- жеке басының мүмкіндіктері мен шегін анықтау, жауапкершілігін қалыптастыру;
- кәсіп түрлерін топтастыру;
- таңдаған кәсіптері жайында мағлұматтармен қамту;
- кәсіп түрі мен оқу орынын дұрыс таңдау. Осы жұмыстың негізінде кәсіптік кеңес беруші оқушының әлеуетті мүмкіндігін іске асыру барысында әр шәкірттің дамыған, саналы тұлға екенін, қабілеті мен қызығушылығы бар екендігін білуі қажет.

Сонымен қорытындылай келе, біз кәсіби бағдар беру жұмыстарының тарихы жөнінде және шет елдердегі кәсіби бағдар беру жұмыстарының жүргізілу жағдайлары жөнінде сөз еттік. Мектеп оқушыларына кәсіби бағдар беру жұмыстарының көмегімен жастарымыздың білікті маман болып қалыптасуына көмек бере аламыз. Осы орайда тек қана педагог-психолог жұмыс атқармай, баланың ата-анасы, мектеп ұжымы бірлесе күш біріктірер болса, келешегіміздің кемел болары анық. Жастарға әрбір мамандықтың құндылықтары мен ерекшеліктерін жан-жақты талдап көрсеткен дұрыс. Өйткені жастар мамандықтар туралы толық малімет алмайды және өздерінің тұлғалық қасиеттеріне қарай тандай алмайды. Нәтижесінде мамандық таңдауға деген қызығушылығы төмендеп, әркімнің айтуымен тандайды. Осы мәселеге байланысты жоғарыда зерделенген шет мемлекеттердің кәсіби бағдар жұмыстарын ұйымдастыруда қолданған әдістерін тиімді пайдаланып, кәсіби бағдар жұмыстарын мектептерде дұрыс жіргізсек, жастар мамандық таңдауда жаңылыспайтын еді деген тұжырымға келіп отырмыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Мүсілімов Ә. Мамандық таңдау – бағдарға байланысты // Қазақстан мектебі. 2002. №9. 188-190 б.
- 2 Гриншпан, С.С. Опыт создания госадагственной службы профориентации во Франции / С.С. Гриншпан // Педагогика. – 2004. - №7. – С. 85 – 91.
- 3 Шамсатдинова, И. Г. Профессиональная ориентация учащихся во Франции / И.Г. Шамсатдинова, О.И. Павлова // Педагогика. – 2007. - №4. – С. 101 – 111.
- 4 Гриншпан, С.С. Организация профориентации школьников в Великобритании / С.С. Гриншпан // Педагогика. – 2005. - №7. – С. 100 – 105.

- 5 Казнецов, В. Зарубежный опыт организации взаимодействия рынка труда и системы профессионального образования / В. Казнецов // Народное образование. – 2007. - №1. – С. 194 – 199
- 6 Мельникова М. А. Организация и проведение профориентационной работы / М. А. Мельникова, А. А. Васильев // Среднее проф. образование. — 2021. — № 12. — С. 37-39.
- 7 Бендюков М. А. Ступени карьеры: азбука профориентации. - Санкт-Петербург: Речь, 2006. – 236 с. 4. Володина Ю.А. Дорога в жизнь или патешество в бадашее...Тренинговая программа профессионального и жизненного самоопределения для воспитанников детских домов и школ-интернатов. - М.: Генезис, 2012
- 8 Гарова Е. В. Профориентационная работа в школе: методическое пособие. - Москва: Просвещение, 2007. – 95 с
- 9 Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям: Педагогика и психология, Соц. педагогика, Педагогика. - М.: Academia, 2004. – 301 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТІҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖҰМЫСЫ

«7M01802» - Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, 1-курс, Бүркітбаева А.А.
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Әрінова Бақыт Айтұқызы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақалада әлеуметтік педагогтің ұлттық құндылықтар арқылы жасөспірімдерді әлеуметтендіру жұмысы қарастырылады. Мектеп оқушыларымен әлеуметтік тәрбие тұрғысынан ұйымдастырылатын іс-шаралардың мазмұнында ұлттық құндылықтардың орын алуы баланың бойында елжандылық, сүйіспеншілік, адамдарға құрмет сияқты ізгілікті қарым-қатынасқа құрылады. Жасөспірімдердің психологиялық күй-ахуалдары, мінез-құлық ерекшеліктері және эмоционалды тұрақтылықты талдауда автор тұлғаның әлеуметтенуі мәселесіне баса назар аударады. Мақалада сол сияқты ұлттық тәрбие, әлеуметтену мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалады.

Кілт сөздер: әлеуметтік педагогика, әлеуметтену, ұлттық құндылық, жасөспірім, тәрбие

Аннотация: В статье рассматривается работа социального педагога по социализации подростков через национальные ценности. Наличие национальных ценностей в содержании мероприятий, организуемых с точки зрения социального воспитания, строится на гуманных отношениях у ребенка, таких как патриотизм, любовь, уважение к людям. В анализе психологических состояний подростков, особенностей поведения и эмоциональной устойчивости автор акцентирует внимание на проблеме социализации личности. В статье также проводится анализ работ ученых, изучавших проблемы национального воспитания, социализации.

Ключевые слова: социальная педагогика, социализация, национальная ценность, подростковый возраст, воспитание

Abstract: The article discusses the work of a social pedagogue on the socialization of adolescents through national values. The presence of national values in the content of events organized from the point of view of social education is based on humane relationships in the child, such as patriotism, love, respect for people. In the analysis of psychological states of adolescents, behavioral characteristics and emotional stability, the author focuses on the problem of socialization of personality. The article also analyzes the works of scientists who have studied the problems of national education, socialization.

Keywords: social pedagogy, socialization, national value, adolescence, upbringing

Қазақстан заңнамасына сәйкес жасөспірімдік жастағы тұлғалар 12-16 жас мөлшерін қамтиды. Бұл кезең адамның сенімсіздік пен жүйесіздік кезеңінен шынайы ержету шағы. Жасөспірім кезеңінде адамдарда өмір құндылықтарын таңдау мәселесі пайда болады. Жасөспірім жасындағыларды «Қиын», «өзгерілу», «ауысу жастары» деп атайды. Соңғы жағдайда «ауысу жасында» жеткіншек балалық кезеңдерден ересек жасына ауысады. Себебі бұл кезеңде оның психикалық даму ерекшелігі жас бала мен ересектерге қарағанда әлдеқайда өзгеше болады. Бұл

кезеңге тән тағы бір ерекшелік жасөспірім барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкен адамдардың қамқорлығы мен ақыл кеңесінен құтылғысы келеді.

М.Ю. Красовицкий жасөспірім жасындағыларды – барлық қатынас жағынан ересек адам деп көрсетеді. М.И. Шардақтың пікірі бойынша жасөспірімдік кезең адамның тұрмыстық құндылықтары ретіндегі заттық дүниеге психологиялық тұрғыда тәуелді болып қалу. Олар өз өміріне ой жүгірте бастайды, сол арқылы ортаға бейімделеді.[1]

Ұлттық құндылықтарымыз – ұлтымыздың қорғаны, келешегіміздің кемел болу жолында сәулесін шашып, құлдырап кетуден сақтап тұратын мәңгілік шамшырағымыз. Өзін қазақпын дейтін бұл әлемді алшаң басып жүрген әр пенде «Мен өз елімнің ұлттық жауһары тілімді терең меңгере білдім бе? Қазақтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын өз деңгейінде сақтап жүрмін бе? Ұлттық аспаптарымызды, ұлттық киімдерімді лайықты құрметтеп жүрмін бе» деген сыни сұрақты өзіне қоя білуі керек. Осы сұрақты шынайы қоя отырып, шын ниетпен еш жасандылықсыз адал жауап бере білуі тиіс. Халқымыздың бұл әлемде ұзақ жасауы, гүлденуі, ұлттық құндылықтарымыздың сенімді бойтұмарымыз болып, ұрпақтан-ұрпаққа күн сәулесіндей шашырап, мәңгілік ғұмыр кешуі бізге байланысты. Құндылықтар – адамның бұл әлемде басшылыққа алатын ең сенімді серігі. Адаммен бірге жасап, өмір сүру қағидаларын дұрыс реттей білуге көмектесетін құндылықтардың бұдан кейін де қанша ғасыр өтсе де өзінің бұл өмірдегі маңыздылығы арта бермек.

Барлық тіршілік иелерінің ішінде адамға аса жауапты міндет жүктелген, оның өлшемі кісілік құндылықтармен айқындалады. Адамның тіршілік ортасына қарай жалпыға ортақ құрылым атаулары қалыптасқан. Мысалы, топ, ұлт, мемлекет, ел. Әр елдің рухани өзіндік ерекше құндылық өлшемі қалыптасады, рухани құндылық оның тұрмысы мен мәдениетінің орнын анықтайды.

«Құндылық» сөзінің түп төркініне мән берер болсақ «құнды» сөзінен шыққан. Құнды деп танитын дүниелер біздің өмірімізде өте көп. Алайда адамдар көбіне құнды дүниелерге материалдық заттарды көбірек құрметтейтін кезеңге аяқ басты. Құнды дүниеміздің ең елеулісі ол – рухани құндылықтарымыз. Өйткені рухани құндылықтарымызды ұлықтау арқылы рухымыз көтеріліп, ата-бабамыздың біздің бойымызға сіңірген игі қасиеттерін санамызда жаңғыртып, жүрегімізде ұйықтап жатқан ұлттық болмысымызды оята білуге септігі тиеді. Рухы биік елді ешқашан жау ала алмайды. Елдің рухани, имани иммунитеті әлсірегенде халықтың күйрегені. Ұлтымызға қорған болған, жаһандану сияқты алпауыт үдерісте өзіндік келбетімізді сақтап, дариядай толқып жатқан өмір тербелісінде алып елдердің ығында жұтылып кетпей сақтаушы күш - ол ұлттық құндылықтар.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» екендігі атап көрсетілгендігін ерекше атап өтуге болады.

Әлеуметтік педагогика – әлеуметтендіру процесін білімдік-тәрбиелік құралдармен реттеудің және жүзеге асырудың, танымның теориясы мен практикасын қамтитын ғылым саласы болғандықтан, әлеуметтік болмыстың адам өмірі барысындағы мақсаты мен міндеттеріне ықпалын қарастырады. Әлеуметтік саясат индивидтің қажеттілігі негізіндегі әлеуметтендірудің мақсат, міндеттерін жүзеге асыруда адекватты түрдегі бағдарламаларды, оқу-тәрбие жүйелерін, әдістері мен құралдарын жасап, оларды тәжірибеге енгізеді. Әлеуметтік педагогика жеке адамадарға, тұрғындардың топтарына көмек көрсетуді өз міндетіне жатқызады.[2]

Әлеуметтік педагогтың мынадай негізгі қызметтерін (функцияларын) бөліп көрсетуге болады:

1. Тәрбие берушілік;
2. Диагностикалық қызмет;
3. Ұйымдастырушылық;
4. Алдын ала болжау қызметі;
5. Әлеуметтік-терапевтік;
6. Делдалдық қызмет;
7. Реттеушілік қызмет;
8. Қорғаушылық қызмет;
9. Алдын алушылық қызмет.

Алдымен әлеуметтік педагогтың жеке басының сипатын анықтап алайық.

Әлеуметтік педагог мамандық ерекшелігі бойынша байқағыштық, жағдаяттардан тез шығуға қабілетті болу, интуиция және т.б. қасиеттерге ие болуы керек. Ал жеке адам ретіндегі қасиеттері:

1. Ізгілік қасиеті (мейірімділігі, жоғары сезімталдығы, адалдығы, әділдігі және т.б.);

2. Психологиялық мінезділігі (психикалық процестерге жоғары деңгейде талдау жасай білуі, тұрақты психологиялық көңіл-күйде болуы, ерік күші мен көңіл күйін басқара білуі және т.б.);

3. Психоаналитикалық қасиеті (өзін-өзі бақылай білуі, өзіне-өзі сын көзбен қарай білуі, өзіне-өзі дұрыс баға бере білуге қабілетті болуы);

4. Психологиялық-педагогикалық қасиеті (тез тіл тапқыштық, көпшіл болу, салмақтылық және т.б.).

Бүгінгі әлеуметтік педагог маманы өз қызметінің мазмұнын қоғам талаптарына сайжаңа технологиялармен толықтырумен қатар жеке басының дамуында да әлеуметтендірушілікті жүзеге асыруы тиіс. Өткені бүгінгі қоғам талаптары әлеуметтік педагогтар алдына адамды қоғамға ендіруде немесе тұлғаны қоғам талабына сай қалыптастыруда үлкен жауапкершіліктерді жүктейді.

Ал «әлеуметтендірудің міндеті – қоғамда жаңа ұрпақтарды тәрбиелеу» деген Э.Дюркгейм мен Т.Парсонстың теориялары көптеген зерттеушілерге түрткі болды. Сөйтіп, педагогикалық терминдер сөздігінде «әлеуметтендіру – бұл отбасымен және қоғаммен қарым-қатынас кезінде адамдардың рөлдерінің алмасу процесі» деп сипаттама беріледі.[3]

Әлеуметтену процесінің тиімді жүзеге асырылуы адам қоғамға өзін бейімдеп отыра алғанда ғана болады. Ал егер адам қоғам өзгерістеріне сай пайда болған жаңа талаптарға сәйкес бейімделе алмаса, онда ол әлеуметтенудің құрбаны болады. Мысалы: қазіргі уақыттағы жұмыссыз жүрген адамдарды алайық. Олар өз кезегінде жақсы маман иелері болған. Бірақ бүгінгі күннің талабына сай келмей қалуына байланысты, яғни қоғам талаптарына сай өз мүмкіндіктерін жетілдіріп, дайындалмауынан әлеуметтену құрбанына айналып отыр.

Сонымен қатар адам қолайсыз жағдайлардың да құрбаны болуы мүмкін. Мысалы, ата-анасы ішімдікке салынып кеткен отбасындағы балалар, медициналық қателіктің нәтижесі, экологиялық орта және т.б. баланың қалыптасуында оның әлеуметтену құрбаны екендігін көрсетеді.

Мектеп жасына дейінгі кезеңде аурушандық, рухани соққы алу, отбасындағы жоқшылық, кедейшілік те кейде әлеуметтік ауытқуға алып келеді. Бастауыш мектеп жасында ата-анасының ішімдікке салынуы, өгей әке мен шешенің болуы, тәрбиеде дұрыс қамқорлықтың болмауы баланың тілінің дұрыс дамымауына әкеліп соқтырады.

Сондай-ақ жасөспірім кезде ата-ананың ажырасуы, мұғалімнің қатал қарым-қатынасы бала дамуында, яғни әлеуметтенуінде үлкен рөл ойнайды.

Сонымен, адам әлеуметтену процесі кезінде оның объектісі де, субъектісі де және құрбаны да болады екен.

Қазақтың біртуар ақыны Абай Құнанбевтың «Тәртіптің нашарлығы – ғылым, білімнің жоқтығынан» деп айтуы ұрпақ тәрбиесін түзеу үшін ең алдымен ұнамды әрекетке апаратын ақпараттардың болуын қажет ететіндігін түсіндіреді. Бала бойында қандай да бір ұнамды әрекетті қалыптастыру үшін сол әрекетінің дұрыс екендігіне сенімін санасында тудыруымыз керек. Көзқарасында ұнамды әрекеттерге деген сенімді ақпараттардың толып жатқан жүйесін әлеуметтік педагог ретінде қалыптастыруымыз керек.

Әйтсе де, бұл бала тәрбиесін жүзеге асырудың бірінші сатысы ғана болғандықтан, бала санасында сенімді қалыптастыру оны түбегейлі оң бағытта тәрбиелеп қойдық деген сөз емес. Оған дәлел, барлық балалар өтірік айтпау керектігін, сабақтан кешікпеу керектігін, еріншек жаман қасиет екендігін және т.с.с толып жатқан талаптардың дұрыстығын біледі.

Соған қарамастан олар сабаққа кешігеді, біліп тұрып жалқаулыққа бой алдырады және т.б. Демек балалар санасында ұнамды әрекеттер, оның дұрыстығы мен бұрыстығы туралы білімдер болғанымен, сол қасиеттерді бала бойында дағдыға айналдыратын екінші кезеңде қолданылатын әдістер тобын пайдалану қажеттілік туғызады.

Жеке тұлғаның тәрбиелілігі оның түсініктері мен сенімдерінен басқа нақты істері мен әрекеттері арқылы көрінеді. Сондықтан іс-әрекетті ұйымдастыру мен қоғамдық мінез-құлық тәжірибесін қалыптастыру тәрбиелік процестің өзегі болып есептеледі.

Ал ұлттық менталитеттің адамның әлеуметтену процесіне әсері қай жағынан болсын өте жоғары. Әсіресе, ұлттық менталитеттің отбасы тәрбиесіне әсері ерекше.

Ғалым Б.Кішібеков қазақ халқының мінез-құлқы оны қоршаған ортаға – кең далалық кеңістікке, географиялық жағдайға, баққан малға, оның шаруашылығына байланысты қалыптасты, - деп тұжырым жасайды. Ғасырлап ең далада мал соңында асықпай көшіп-қону арқылы қалыптасқан мінез-құлқын ғалым төмендегідей етіп сипаттайды. [4]

Біріншіден, ол ерекше бір жағдай болмаса етек-жеңін жимай, кеңге салып, асықпай, байсалды өмір сүрген. «Асыққан шайтанның ісі» деп қараған. Әлеуметтік педагог жасөспірімдермен жұмыс барысында байыппен жасалған жұмыстың нәтижесі жақсы боларын түсіндірер еді.

Екіншіден, қазақ әңгімелескенде асықпай, әр нәрсенің мән-жайына жетіп, түсінисуді қажет еткен. Сөйлескенде қашан да әңгіменің түйінін іздеген. Мәселе көп немесе аз сөйлеуде емес. Сол көп сөздің тобықтай түйінінде деп ұққан.

Үшіншіден, қазақ көп жағдайда қойылған сұраққа тез жауап қайтармаған. Түсінбеген, естімеген адамдайүнсіз қала берген. Сырын білмейтін адам оның бұл мінезін естімеді, тыңдамады деп те ойлаған. Шынында олай емес. Әрбір айтылған сөзді талдап, пайымдап барып жауап қайтаратын болған.

Төртіншіден, қазақ жерін жиһангез, жолаушылар жаз кезінде аралап, қазақтарды ойын-сауықшыл, жұмыс істеуді ұнатпайтын, жалқау халық деп ойлап, солай жазып кеткен. Бұл пікір, әрине, негізсіз де емес. Қазақ халқының сауықшыл болғаны да, жұмыс істемей қыдырымпаз болғаны да рас. Көшпелі тұрмыста мұның бәрі орынды құбылыс. «Қолы бостық, уайым жоқтық аздырар адам баласын!» деп Абай тегін айтпаған. Сол кезеңде қыстан аман шығу – қазақтың аса басты мұраты еді. Сондықтан қазақ «Наурызды» ағынан жарыла қуана қарсы алып, бірімен-бірі көрісіп амандасқан.

Бесіншіден, қазақ кешірімді, кең пейілді болған. Ешқашан тарығып, таусылып сөйлемеген. Әр нәрсенің ақырын күткен.

Алтыншы, қазақ халқының мінезіндегі ерекшелік – ол ешбір халықты жатырқамайтыны. Мәселен, кім болмасын, үйіне келіп түссе, ол бай ма, әлде кедей ме, тани ма, танымай ма, оны қонақ деп қабылдаған.

Жоғарыда аталған ойды қорыта келгенде, қазақ халқының көшпенді өмірі олардың мінез-құқының қалыптасуы мен болмысының әлеуметтенуінің мынадай қырларын айқындады деуге болады:

1. Қазақ халқы қарапайым киінген. Киген киімі қашан да мол, етек-жеңі кең болып келеді. Киімге емес, сөзге мән берген.
2. Қазақ кекшіл емес. Іштарлық та басқа халықтарға қарағанда, қазақта бәсеңдеу.
3. Қазақтың түсі суық емес, жайдары беті ашық. Қазақта бас кесу, дарға асу, зынданға салу деген жаза болмаған.
4. Қазақ пейілі кең халық. «Өле жегенше, бөле же», - деген.

Тұлғаның даму процесі барысында балалық шақта бейсаналы адамзаттық деңгейдегі ұлттық өзіндік сана қалыптасады. Дәл осы тұста, яғни балалық пен жастық шақта адамның өзінің ұлттық байланыстары мен оған деген қатынасының жиынтығын қабылдау басталады.

Әлеуметтік педагогика өзінің практикасында ғылыми педагогиканың тәрбие қағидаларына сүйенеді. Соған қарамай әлеуметтік педагогика баланың ересек болғанға дейін ең алдымен бала болып қалуын қалайды.

Әлеуметтік педагогтің ізгілік принципі арқылы жасөспірімдерді әлеуметтендіру жұмысын қолдаймын. *Әлеуметтендірудің ізгіліктілік принципі*. «Гумандылық», «гуманизм» ұғымдары латынның «адамдық» деген сөзінен аударылғанда «адамға деген құрмет» деген мағынаны білдіреді. Ол мына ережелерді сақтауды қажет етеді.

- қоғамдағы барлық балалардың дене материалдық және әлеуметтік жағдайына қарамай оларға деген дұрыс қарым-қатынас пен құрмет болуға тиіс;

- әрбір баланың бойындағы «мен» ұғымының қалыптасуы мен дамуына көмектесу, айналадағы адамдарға құрметпен қарау;

- мейірімділік пен қайырымдылықты гуманизмнің алғашқы басқышы ретінде түсіну.

Әлеуметтендірудің ізгіліктілігі, бағыттылығы принципі – адамның өмірін, оның дене, психикалық және адамгершілікті саулығын, сондай-ақ рухани байлықтарын адамның жоғары құндылықтары ретінде мойындау. Әлеуметтендіру процесіндегі педагогикалық ықпалдың негізгі мақсатының өзі оны тек танып қана қоймай, сол құндылықтарға қол жеткізу болып табылады.

Ізгіліктілік бағыттылықта жасөспірімдер мен жастарға тәрбие беру мынадай тиімділік береді:

1. Тек тәрбие ғана белгілі бір мөлшерде әлеуметтену объектісі болып табылатын адамның мінез-құлқындағы өзгерістердің дамуының бағытын анықтауға мүмкіндік береді;

2. Тәрбие арқылы ғана адамның субъект ретінде өз идеясын жүзеге асыруына мүмкіндік жасауға болады;

3. Тәрбие ғана адамның бір ортадан екінші ортаға бейімделуіне мүмкіндік жасайды. Мысалы, ол бұрын әлеуметтену құрбаны болған болса, енді өмір сүру ережелерін үйренуін тәрбие арқылы қалыптастырамыз;

4. Тәрбие ғана адамды әлеуметтену процесінің құрбаны болып кетуден сақтандырады.

Әлеуметтік педагогиканың ізгілікті принципі ізденушілік және практикалық іс-әрекетте төмендегідей үш идеямен байланысты болады:

- адамды жоғары әлеуметтік құндылық ретінде тану;
- адамды қоғамдық дамудың мақсаты ретінде мойындау;
- адамды қоғамдық өмірдің жалпы барлық салаларын кез келген әлеуметтік-педагогикалық жобалар мен технологияларды бағалаудың жоғарғы критерий ретінде тән алу.[5]

Қазақта ізгілікті әрекеттер қашан да жастарға тәлім тәрбие беруде насихатталып келген, ол өскелең ұрпақты әлеуметтендірудің басты көрсеткіші ретінде насихатталған. Осы тұста М. Жұмабаевтың: «Кімде-кім өзін сүйсе, туысқандарын сүйсе, сол адамды ізгі деп айтамыз», - деген сөздеріне жүгінсек, ізгілік қазақтың қанында бар қасиет екендігіне әбден көзіміз жетеді. Оған дәлел қазақтағы «Қол ұшын беру», «Асар», «Пітір-садақа тарату» секілді дәстүрлеріміздің болуы, қазақ халқына отбасында болған қуанышты бастамаға асарлатып көмектесіп, жақсылықтың тездетіп орындалуына себепкер болуға талпынған, ал қайғы-қасіретте қол ұшын берген. Осылайша халқымызды адамды өз ортасына бейімдеу оны ізгі шараларға қатыстырумен байланысты іске асырылған.

Тіл – адамзаттың баға жетпес құндылықтарының бірі. Оладамзат арасындағы қарым-қатынас пен болмысты танудың басты құралы ғана емес, қоғамдағы мәдени-рухани, тарихи өзгерістердің куәсі және сол ақпараттарды бойында сақтай отырып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші құрал. Тілдік зерттеулер негізінен екі бағытта жүргізіліп келеді: бірі-тілді басқа ғылым салаларымен (психология, мәдениеттану, әлеуметтану, философия, елтану) байланысты зерттеу; екіншісі тілдің құрылымдық жүйесін тереңірек және ұлттық тілдің табиғатын толық ашып көрсету мақсатындағы тілдік бірліктердің тұлғасы мен мазмұндық жағын, олардың арақатынасын тілдің өз заңдылықтары тұрғысынан қарастыру. Өмірдің жаңа талабына сәйкес маман даярлау түбегейлі өзгеріске түсіп отыр. Қоғамға тек маман ғана емес мәдениетаралық қарым-қатынасқа түсе алатын құзіретті маман қажет. Сондықтанда тіл үйренушінің санасында қалыптасқан өзінің төл мәдениетінің негізінде тілін үйреніп жатқан елдің мәдениеті арқылы, сол шет тілін меңгереді.

Хандық дәуіріндегі ақын-жыраулар жиі қолданатын кісілік құндылықтың бірі – тектілік.

Қазақтың «жеті атасының атын білген бала, жеті рулы елдің қамын жейді» деген нақыл сөзі бар. Т. Ғабитов жеті аталық үрдісті исцестке тыйым салудың дәйекті түрі десе, көптеген зерттеушілер жеті аталық үрдісті «туысқандық қоғамның» айқын көрінісі деп қарастырады. Осы тұрғыда әлеуметтік педагогтің жұмысына тағы бір салмақ түседі. Бұл жерде тек ол емес пән мұғалімдерінің де қатысуы абзал болар еді.

Сондай-ақ тәлім-тәрбие, ұлттық дәстүрлер мен патриоттық тәрбие, әскери-патриоттық, интернационалдық және ерлік тәрбиесі мәселелері А.А. Бейсенбаева, Ү.К. Санабаев, С.Ешімханов, Е.Жұматаева, С.Т. Иманбаева, Ғ.Б. Базарғалиев, Д.С. Құсайынова, А.К. Салимолдаева, С.Ә. Әбдіманапов, Л.А. Шкутина, С.К. Нурмукашева, К.Жетпісбаева, С.Әбілдина, Н.Р. Рамашовтың еңбектерінде ашып көрсетілсе, соңғы жылдары қазақ халқының өткені мен бүгінін байланыстыратын сабақтастықты негіздейтін зерттеулер жүргізіліп келеді.

Бала санасының ұлттық рухта қалыптасып, оларда ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтар туралы тұтас ұғым түзілуіне түркі әлеміне ортақ ежелгі әдеби мұраларда (VI-VIII ғғ. – Орхон-Енисей жазба ескерткіштері, Қорқыт ата, әл-Фараби), түркі ғұламаларының (XI-XIV ғғ. – Ж.Баласағұни, М.Қашқари, А.Жүйнеки, Қ. Иассауи т.б.) психологиялық идеяларында, қазақ ақынжырауының (XV-XIX ғғ. – Асанқайғы, Қ.Жалайри, М.Дулати, Шалкиіз, Жиебет, Ақтамберді, Бұхар, Шал ақын, Дулат, Махамбет т.б.) этнопсихологиялық ой-пікірлерінде ерекше мән беріледі. XIXғ. екінші жартысы мен XXғ. бірінші жартысындағы қазақ ағартушы-ғалымдары мен қоғам қайраткерлері, психолог және педагог ғалымдары (Ш.Уалиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Дулатов, Н.Құлжанова, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Т.Тәжібаев т.б.) тұлғаның қалануын оның ұлттық өзіндік санасының қалыптасуымен бірлікте іске асыруды көздеп, онда баланың жас ерекшеліктерін ескеруге және оқыту мен тәрбиелеудегі әдіс – тәсілдерге үлкен көңіл бөлген.[6]

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлеуметтік педагогика: Оқулық. Қ. Т. Әтемова. – Алматы: 2012, - 272 бет.
2. Әлеуметтік педагогика негіздері : оқу құралы / А. Б. Айтбаева. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2011.
3. Педагогиканың философиясы және әдіснамасы: оқулық / Ш. Т. Таубаева; ҚРБілім және ғылым м-гі. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2016.
4. Әлеуметтік педагогика тарихы: оқу құралы / Ғ. У. Қабеменов, Б. Ә. Есенбаева. - 2-бас. - Алматы : Қарасай, 2011.
5. Жолдасбеков М. Ұлттық құндылықты сақтап қалу – бабалар аманаты // Мемлекет және дін журналы. – Астана, 2016. - №4 (39).
6. Асылханова М.А. Ұлттық тәлім-тәрбие (этнопедагогика және этнопсихология) // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. психология ғылымдар сериясы. V жинақ. - 1997.- 21-25 б.

ИЗУЧЕНИЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА УРОКАХ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ М. ГОРЬКОГО «ДЕТСТВО»)

*Специальность: «Русский язык и литература», 5 курс Гибайдуллина Файруза Асгатовна
Научный руководитель: кандидат филологических наук, доцент Галиуллин Р.Р., НГПУ,
Набережные Челны, Россия*

Аннотация: Настоящая статья посвящена способам организации уроков в рамках изучения автобиографической повести М. Горького “Детство”. В работе представлены как распространенные, так и малоизвестные педагогические приемы и технологии, упрощающие процесс изучения и анализа биографии и художественного текста.

Ключевые слова: М. Горький, повесть, приём, метод.

Annotation: This article is devoted to the ways of organizing lessons in the framework of the study of M. Gorky's autobiographical story "Childhood". The paper presents both common and little-known pedagogical techniques and technologies that simplify the process of studying and analyzing biography and literary text.

Keywords: M. Gorky, story, device, method.

Каждый УМК дает свое видение изучения творчества М. Горького в контексте детской литературы. В одних учебниках составители делают акцент на теоретическом материале, касающемся личности писателя, в других – на практической составляющей параграфа: на количестве и качестве вопросов и заданий, помогающих в закреплении изученной информации. При работе с разными УМК целесообразным считаем использование на уроке различных педагогических методов, приемов и технологий, которые позволяют облегчить усвоение содержания произведения, сделать этот процесс более наглядным. Их выбор будет основан на целях, теоретическом материале, данном для изучения на определенном этапе урока.

В. В. Голубков называет три основных метода занятий по литературе: лекционный метод, который рассматривается как объяснение нового материала обучающимся; метод литературной беседы, благодаря которому можно проанализировать прочитанный художественный текст, определить авторскую позицию и выстроить собственное мнение о произведении; метод самостоятельной работы учащихся, который ориентирован на индивидуальную и групповую подготовку проектов, рефератов, сочинений и т.д. [2, с. 70]. За основу материала выбрана наиболее распространенная классификация Н. М. Верзилина, Е. Я. Голанта, Е. И. Перовского [5, с. 34].

По определению И. Я. Лернера: «Метод обучения как дидактическая категория – это теоретическое представление о предписанной системе норм взаимосвязанной деятельности учителя и учащихся, в ходе которой осуществляется организация и регулирование познавательной и практической деятельности». [4, с. 135]

Применение современных подходов в представленной статье будет рассмотрено на примере автобиографической повести М. Горького «Детство». В силу большого объема рассматриваемого произведения, необходимости более детального анализа биографических сведений о писателе уместным считаем разделение изучения произведения на 4 урока.

Первый урок – знакомство с личностью автора, обращение к информации о его общественно-педагогической деятельности, в том числе акцентирование внимания на влияние литератора в развитии словесного творчества, ориентированного на юных читателей;

Второй урок – начальное знакомство с произведением, анализ первых глав;

Третий урок – изучение последующих глав. Полный литературный анализ прочитанных эпизодов автобиографической повести. Закрепление изученного материала;

Четвертый урок – написание сочинения- рассуждения по прочитанному произведению.

Подобное распределение изучаемого материала поможет рассмотреть особенность изображения детского мира в автобиографической повести М. Горького «Детство», понять авторский замысел и сформировать собственное представление о прочитанном.

На этапе актуализации знаний вводного урока уместным считается использование приема «Корзина идей», который позволит собрать всю известную обучающимся информацию по личности автора произведения. Положительный аспект данного приема заключается в возможности обобщения обучающимся имеющихся знаний.

Удачной формой проведения вводного урока является заочная экскурсия, с применением словесных методов – лекции и работы с книгой. При организации такого вида урока стоит учитывать и общественно-историческую ситуацию рассматриваемой эпохи. Перед объяснением биографических сведений о жизни и художественной деятельности М. Горького, необходимо кратко рассказать о состоянии литературы для детей. Важным аспектом изучения информации о писателе является акцентирование внимания на ключевых моментах детства автора: рассказ о его родителях, о трудностях жизни, об отражении этих фрагментов в автобиографической повести и т.д. Лекционный материал о судьбе писателя стоит подкрепить наглядно- иллюстративным методом. Самым простым способом организации заочной экскурсии является составление презентации, отражающей ключевые этапы жизни и деятельности М. Горького. Особый интерес представляют программы, позволяющие создавать онлайн-экскурсии. «Tour Builder» - наиболее простой вариант организации виртуального путешествия по местам, связанным с личностью автора. Подобное сопровождение лекционного материала отличается иллюстративностью и соответствует требованиям проведения урока в рамках ФГОС.

Использование рассмотренных методов и приемов будет целесообразным на этапе решения проблемной ситуации.

Полученную в ходе изучения биографии М. Горького информацию можно зафиксировать, используя следующие приемы: кластер, mind-map (интеллект карта) и различные схемы. Законспектированная в подобном формате информация будет отличаться наглядностью, доступностью, обучающиеся смогут легко актуализировать знания с помощью представленных вариантов.

К интересным способам закрепления биографических данных можно отнести: игру «редакторы», в которой обучающиеся могут исправить фактические ошибки, филворды – игра, направленная на поиск слов связанных с жизнью писателя, «заполни пропуск» - игра, позволяющая обучающимся по памяти восстановить пропущенные данные. Особенно современным ученикам может понравиться заполнение страницы литератора в социальной сети (Вконтакте или инстаграм). Указанные приемы проверяют способность обучающихся запоминать биографические данные и делают этот процесс более интересным.

На этапе закрепления учитель может организовать составление синквейна, который помогает в обобщении полученных на уроке знаний. На этапе первичного закрепления уместным будет использование метода работы с учебником. После прочтения параграфа или составления кластера обучающиеся могут ответить на вопросы после биографических данных.

Второй урок проводится с учетом того, что обучающиеся ознакомились с первыми четырьмя главами повести «Детство». Дальнейшее обсуждение произведения строится на содержании художественного текста.

Второй урок по произведению можно начать с традиционного приема изучения текста – пересказу. Л. Т. Ахмедова отмечает, что: «Пересказ всегда вызывает работу мысли, эмоций, готовит учащихся к самостоятельным творческим выступлениям, способствует развитию речи, подготавливает к анализу текста». [1, с. 57]. Однако этот прием можно представить в более интересной форме, чем простое изложение текста по памяти. Обучающиеся могут передать содержание от лица определенного героя, пересказать с добавлением описания или анализа чувств

и переживаний персонажей, отметить конкретные эпизоды, которые являются важными для того или иного героя.

Следует отметить и прием «Тонкие и толстые вопросы». Содержательный аспект этой педагогической технологии можно разделить на два этапа урока. Например, тонкие вопросы, то есть ту категорию заданий, которая направлена на базовое знание текста, целесообразно использовать на этапе первичного усвоения новых знаний. Примерная формулировка вопросов: «С чего начинается произведение «Детство» М. Горького?», «Как звали главного героя?», «С кем плыл мальчик в Нижний Новгород?», «Кто встретил приезжих?» и т.д. На этапе первичного понимания усвоенного материала возможно использование толстых вопросов, которые ориентируют обучающихся на размышление, высказывание своей позиции касательно поступков героев. Эта категория заданий является более расширенной версией первых. Возможна следующая формулировка вопросов: «Объясните, в чем сходство и различие бабушки и дедушки главного героя?», «Если бы ты оказался в ситуации, произошедшей в доме Кашириных, как бы ты поступил?», «Объясни, почему воспитание бабушки играло важную роль в жизни мальчика?»

Во время фронтального опроса на этапе повторения изученного материала удачным будет использование «Попс-формулы», которая за короткий промежуток времени позволяет проверить усвоение материала большого количества людей, учитывает точку зрения ребенка на действия того или иного персонажа. Прием строится на четырех основных компонентах. Рассмотрим на примере проблемного вопроса: «Почему Алеша Пешков сохранил доброе сердце в суровых условиях жизни?»:

- 1) Позиция «Я считаю, что воспитание бабушки, Акулины Ивановны, сыграло значительную роль в его воспитании и помогло справиться с суровыми условиями жизни»
- 2) Обоснование «Потому что она даже в самые трудные моменты была рядом с внуком, оберегала его, помогала»
- 3) Подтверждение «Эта мысль подтверждается на примере следующих эпизодов ...»
- 4) Следствие «Следовательно, близкие люди стали той жизненной опорой, которая помогла главному герою сохранить доброе сердце и пронести милосердие, подаренное ему бабушкой».

На этапе первичного закрепления уместным будет использование приема Mind-map (интеллектуальная карта). Подобный наглядный материал можно оформить при обсуждении особенностей характеров героев произведения. Назвав карту «Семейство/дом Кашириных», обучающиеся могут представить родственные отношения между персонажами повести. Информация, указанная в подобной схематической и наглядной форме, помогает детям при составлении текста пересказа или при написании сочинения.

На этапе первичного закрепления, после ответов на вопросы по содержанию произведения и фронтального опроса удачным будет использования приема дискуссии. Данная составляющая словесного метода способствует включению в процесс обсуждения всего класса, формирует мировоззрение, помогает найти частичные ответы на остросоциальные вопросы. Одним из подобных тем для коллективного обсуждения может стать вопрос: «Является ли физическое наказание важным способом воспитания детей в семье?». Аргументы, приводимые в доказательство собственной позиции, должны быть подкреплены конкретными эпизодами из прочитанного художественного текста.

Этап актуализации третьего урока целесообразно начать с теста. Его использование позволит определить уровень усвоения прочитанного материала и определит, насколько внимательно обучающиеся ознакомились с произведением.

Основная часть урока может быть посвящена составлению сопоставительной характеристики главных героев произведения. Так как в данной повести образы бабушки и дедушки мальчика являются противоположными, сравнительную таблицу целесообразно построить на примере этих персонажей.

Критерий сравнения	Дедушка	Бабушка
Внешность	"...дед следит за мною умными и зоркими зелеными глазами..." [3, с. 19]	«круглая, большоголовая, с огромными глазами и смешным рыхлым носом» [3, с. 3]
Характер	«Под старость жаден стал, ему деньги дороже детей	«...Иногда меня трогает за сердце эта слепая, всё

	кровных, он рад даровщине!...» [3, с. 48]	примирающая доброта...» [3, с. 195]
Отношение к окружающим	«Мне казалось, что дед злой; он со всеми говорит насмешливо, обидно» [3, с. 19]	Относилась к окружающим с добротой и лаской

На этапе закрепления третьего урока можно использовать прием «Личные ассоциации». Подобный вариант подведения итогов по произведению станет интересным способом преобразования в литературного героя. Обучающиеся предлагают собственные ассоциации, возникшие при анализе образов.

Четвертый урок посвящается написанию сочинения по прочитанному художественному тексту. При выборе темы письменной работы необходимо учитывать специфику рассмотрения детства изучаемом произведении. Примерный вариант темы сочинения «В чем состоит особенность изображения детства в автобиографической повести М. Горького?»

Интересным завершением уроков по обсуждению произведения М. Горького может стать «Raft-технология». Подобный вариант выступает творческой альтернативой обычному сочинению. Работы в рамках данной технологии организуются в виде проектов. Обучающиеся могут выступать как индивидуально, так и в составе группы. Организация деятельности обучающихся в подобном формате позволяет не только анализировать содержание изученного художественного произведения, но и добавлять элемент творчества, развивать актерское мастерство,

Проведение уроков по изучению автобиографической повести М. Горького «Детство» с учетом проанализированных выше педагогических методов и приемов позволит рассмотреть с обучающимися все аспекты особенностей изображения описываемого возрастного периода в одном из самых известных произведений писателя XX века.

Литература

1. Ахмедова Л. Т. и др. Методика преподавания литературы. – Ташкент, 2009. – 304 с.
2. Голубков В. В. Методика преподавания литературы: учеб. пособие. – Москва, 1962. – 283 с.
3. Горький М. Детство. – М.: АСТ, 2009. – 253 с.
4. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.
5. Лордкипанидзе, Д. О. Принципы, организация и методы обучения. – Тбилиси: Издательство Института, 1955. – 196 с.

ТРУДНЫЕ СЛУЧАИ ИЗУЧЕНИЯ ТЕМЫ «СЛОВСОЧЕТАНИЕ» НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВОСЬМОМ КЛАССЕ

*Специальность: «Русский язык и литература», 5 курс Загертдинов Рузиль Насимович
Научный руководитель: кандидат филологических наук, доцент Калинин К.А., НГПУ,
Набережные Челны, Россия*

Аннотация: В статье рассматриваются трудности изучения темы «Словосочетание» на уроках русского языка в восьмом классе. На основании сравнения теоретического материалы различных учебно-методических комплексов выявляются их сильные и слабые стороны в подаче материала темы. Особое значение уделяется роли изучения понятия о цельном словосочетании на уроках русского языка.

Ключевые слова: синтаксис, словосочетание, цельные словосочетания, урок русского языка, учебно-методический комплекс.

Annotation: The article deals with the difficulties of studying the topic "Phrase" in the Russian language lessons in the eighth grade. Based on a comparison of the theoretical materials of various educational and methodological complexes, their strengths and weaknesses in the presentation of the topic material are identified. Particular attention is paid to the role of studying the concept of a whole phrase in Russian language lessons.

Keywords: syntax, phrase, whole phrases, Russian language lesson, educational and methodological complex.

Синтаксису, как одному из сложнейших для изучения разделов лингвистики в школе, уделяется особое внимание при изучении русского языка в восьмых и девярых классах. Трудность освоения этого раздела заключается в том, что синтаксис является высшим уровнем языка и включает в себя разные его элементы: фонетические, лексические, морфологические и др. Именно на уровне синтаксиса реализуется основная функция языка – коммуникативная. Известный синтаксист В. В. Бабайцева подчеркивает, что синтаксические единицы не могут существовать без опоры на другие языковые уровни, то есть в языке просматривается взаимозависимость разных уровней [2, с. 12].

Синтаксис как раздел лингвистики изучает строй связной речи и включает в себя две основные части: учение о словосочетании и учение о предложении. К сожалению, изучению словосочетания в школьном курсе отводится меньшее внимание, чем к другим единицам синтаксиса. Многие обучающиеся не в полной мере получают представление о данном разделе языкознания. Это объясняется тем, что составители некоторых учебников стараются упростить изучаемый материал, отводя большее количество теоретического материала для освоения пунктуации. С одной стороны, это имеет практическое значение, но с другой – многие трудные случаи изучения словосочетания в школе остаются вне внимания педагога и обучающихся, что впоследствии вызывает трудности при дальнейшем освоении синтаксиса. Например, при определении членов предложения при синтаксическом разборе.

Такое неполное изложение теоретического материала даётся в одном из распространённых в школах учебно-методическом комплексе (далее – УМК) под редакцией М. А. Ладыженской. Обратная ситуация наблюдается в УМК под редакцией В. В. Бабайцевой и УМК под редакцией А. Д. Шмелёва, при использовании которых обучающиеся получают более полное представление о словосочетании как единице синтаксиса.

Каждый УМК трактует термин «словосочетание», основываясь на собственном методическом материале. Первый УМК под редакцией Т. А. Ладыженской обозначает этот термин как «сочетание двух слов самостоятельных частей речи, которые связаны друг с другом по смыслу и грамматически» [3, с. 35]. Также авторы указывают, что словосочетание состоит из главного и зависимого слова. Определение же второго УМК под редакцией В. В. Бабайцевой отличается от определения первого. Главное различие между ними состоит в том, что второй УМК определяет словосочетание как «сочетание двух или более знаменательных слов», когда первый определяет как «сочетание двух слов самостоятельных частей речи». В упражнении под номером 55 в первом УМК можно встретить выделенное жирным шрифтом словосочетание «устоявшейся тишине ночи» [3, с. 34–35]. Таким образом, теоретический материал первого УМК расходится с практическими заданиями, когда определяют словосочетание как сочетание только двух знаменательных слов.

В данном случае мы разделяем точку зрения В. В. Бабайцевой и полагаем, что как словосочетания должны рассматриваться в школьном курсе конструкции типа *красивое платье в горошек, гулять в осеннем лесу, мешаться с клубами дыма*.

УМК под редакцией В. В. Бабайцевой допускает наличие не только подчинительной связи в словосочетаниях, но и сочинительной [1, с. 279]. По мнению составителей, словосочетаниями являются следующие конструкции: *день и ночь, между городом и деревней*. Такой подход не является методически оправданным, так как, по мнению большинства исследователей (П. А. Лекант, С. Г. Ильенко и др.), одним из основных синтаксических признаков словосочетания является подчинительная связь. Сама В. В. Бабайцева в учебнике для вузов отмечает данные примеры как сочетания слов. Они могут входить в состав словосочетаний только как его «цельный структурно-семантический компонент», то есть может быть как главным, так и зависимым элементом [2, с. 42]. Введение в школьную теорию русского языка понятия «сочинительные словосочетания», скорее всего, объясняется попыткой авторов упростить сложный материал синтаксиса, основанный на учебниках для вузов.

Сравнение двух школьных УМК позволяет сделать вывод, что у каждого из них есть свои методически неоправданные решения. В данном контексте стоит отметить УМК под редакцией А. Д. Шмелёва, который даёт наиболее точное определение словосочетания, которое соответствует современным представлениям большинства лингвистов.

Также некоторые составители УМК уделяют неоправданно недостаточное внимание на изучение семантической спаянности членов словосочетания. Поэтому у многих обучающихся возникают трудности при синтаксическом разборе предложений, а именно в определении членов предложений. Например, в предложении *Три друга пошли в кино* обучающиеся сталкиваются с трудностью определения грамматической основы. В данном случае грамматической основой является *три друга пошли*, где несвободное словосочетание *три друга* является подлежащим, а *пошли* – сказуемым.

УМК под редакцией Т. А. Ладыженской упускает этот материал и не сообщает обучающимся об этом синтаксическом явлении. Вопрос о несвободных словосочетаниях в этом УМК остается открытым.

Университетские учебники и справочники дают полное определение такому языковому явлению как семантическая спаянность словосочетаний. Так, В. В. Бабайцева и Л. Ю. Максимов даже предлагают классификацию словосочетаний по семантической спаянности. Словосочетания могут быть свободными и несвободными (цельными). Свободными называются словосочетания, в которых каждое слово сохраняет свое лексическое значение: *красное платье, идёт по парку, любоваться природой*. В несвободных же сочетаниях слов у главного слова возникает информационная недостаточность, поэтому зависимое слово восполняет эту недостаточность. К примеру, *груда камней, двое из группы, полет от Москвы до Казани*. Стоит отметить, что несвободное словосочетание в предложении будет являться одним членом предложения. Также в этих словосочетаниях трудно задать вопрос от главного слова к зависимому.

УМК под редакцией В. В. Бабайцевой и УМК под редакцией А. Д. Шмелёва дают подробное понятие о несвободных (цельных) словосочетаниях. Включение этого материала в учебники объясняется более углубленным изучением курса русского языка. Поэтому данные УМК рекомендуется использовать и в классах с базовым уровнем изучения русского языка, так как задания с этими видами словосочетаний часто встречаются в заданиях ОГЭ. Так, во втором задании нужно выполнить синтаксический анализ небольшого текста. К примеру, в одном типовом варианте ОГЭ дан текст, где есть следующее предложение: *Колокольню в итальянском городе Пизе строили четыре архитектора*. Первый вариант ответа утверждает, что грамматическая основа этого предложения является «*четыре архитектора строили*». Обучающиеся в данном задании должны выбрать правильные суждения. Они в большинстве случаев сталкиваются с проблемой определения подлежащего в вышеприведенном предложении, так как здесь подлежащее выражено цельным словосочетанием *четыре архитектора*.

Таким образом, особенности изучения темы «Словосочетание» обусловлены общей направленностью курса русского языка, которая наиболее ясно проявляется при систематическом изучении синтаксиса, и лингвистической базой, на которую опирались авторы при разработке данной темы. Именно поэтому в восьмом классе на изучение словосочетания отводится разное количество часов (это также обусловлено объемом понятий, изученных в пятом классе и особенностями подачи материала) и представлено разное количество упражнений по данной теме.

В этой сложившейся ситуации представляется полезным дать учителю ту научную перспективу, которая позволит ему самостоятельно аргументировать введение того или иного синтаксического понятия, обнаруживать те реальные языковые явления, обозначающиеся лингвистическими терминами, строить уроки так, чтобы грамматическое задание не сводилось к единственно возможному «прикреплению» лингвистических терминов, а стало поводом для серьезных исследовательских размышлений.

Литература

1. Бабайцева В. В. Русский язык. Теория. 5–9 кл. Углублённое изучение: учеб. для общеобразоват. учреждений. – М.: Дрофа, 2012. – 415 с.
2. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Синтаксис. Пунктуация: учеб. пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1981. – 271 с.
3. Русский язык. 8 класс: учеб. для общеобразоват. организаций / Л.А. Тростенцова, Т.А. Ладыженская и др. – М.: Просвещение, 2014. – 271 с.

STEM ЖҮЙЕСІ НЕГІЗІНДЕ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

«Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу» білім беру бағдарламасы, 4курс студенті Жалғасбаева Айнұр Аманкелдиевна

*Ғылыми жетекшілер: қауымдастырылған профессор, п.ғ.к. Сапаева К.Х.,
п.ғ.м., оқытушы Сатыбалдиева А.М.*

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аңдатпа: Мектепке дейінгі балалардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың STEM жүйесі біріктірілген және дербес пайдалануға ұсынылатын балалардың танымдық іс-әрекет процесінде интеллектуалдық қабілеттерін дамыту және оларды ғылыми-техникалық шығармашылыққа баулуға бағытталған модульдерін қарастырады. STEM жүйесі арқылы баланың сыни ойлауын дамытып, қатарластарымен тіл табысуды үйретуге, өзіне деген сенімділігін арттырып кез келген жағдайдан шығуға, техникаға және шығармашылыққа деген ынтасын арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі жас, таным процестері, STEM жүйесі, ЛЕГО құралдары, Фребель сыйы.

Аннотация: система STEM развития интеллектуальных способностей дошкольников предусматривает модули, направленные на развитие интеллектуальных способностей и приобщение их к научно-техническому творчеству в процессе познавательной деятельности детей, интегрированные и рекомендуемые к самостоятельному использованию. Система STEM позволяет развивать критическое мышление ребенка, учить ладить со сверстниками, повышает уверенность в себе, повышает мотивацию к технике и творчеству.

Ключевые слова: дошкольный возраст, процессы познания, система STEM, инструменты ЛЕГО, дар Фребеля.

Annotation: the STEM system for the development of intellectual abilities of preschoolers provides modules aimed at developing intellectual abilities and introducing them to scientific and technical creativity in the process of cognitive activity of children, integrated and recommended for independent use. The STEM system allows you to develop a child's critical thinking, learn to get along with peers, increases self-confidence, increases motivation for technology and creativity.

Keywords: preschool age, cognition processes, STEM system, LEGO tools, Froebel's gift.

Инновация адамның әрекет ететін барлық саласында жаңа технологияларды құруға бағытталған. Мектеп жасына дейінгі білім саласында инновациялық технологияларды құрудың мақсаты, балаларға жаңа бағытта білім беру болып келеді. Дәстүрлі оқытудың кемшіліктерінің бірі ол оқудың теориялық тұрғыда жалпылама түрде оқу болып табылады. Білім алып жатқан оқушылар, бала бақшадағы балалар, студенттер алып жатқан ақпараттарын неге оқып жатқандарын түсіне бермейді. Әр түсініктерді мағынасыз жаттап, болашақта оны қалай қолдану керектігін білмейді.

Жаңа технологиялар заманауи білім жүйесінің негізі болып келеді. Бұндай технологиялар мамандарға жас ұрпақты болашаққа қадам басу кезінде пайда болатын, кәсіби қызметті таңдау кезіндегі қиыншылықтардан оңай өтуге, өмірдің мүмкін болатын сынақтарына барынша дайын болуға мүмкіндік береді. Өйткені, қазіргі бала дүниетанымдық қабілеті жоғары; дарынды, өнертапқыш; ізденімпаз; талапты, өз алдына мақсат қоя білетін болуы тиіс.

STEM білімнің ерекшелігі ол барлық білім саласын бөлек қарастырмай, оларды бір жобаға біріктіреді, яғни бала жүйелі түрде барлық пәнді бір кезеңде өтеді. Осындай білім ортасында бала тек білімді алып қана қоймай оны қолдануды да үйренеді.

STEM технологиясын білім беруге енгізудің артықшылықтары:

- Техникалық пәндерге қызығушылықты дамыту;
- МДҰ-да, мектептерде, институттарда және басқа да мамандандырылған мекемелерде прогрессивті жүйені бекіту оқушыларды оқу процесіне тартуға мүмкіндік береді;
- Сыни ойлау дағдыларын жетілдіру;
- Оқушылар мен студенттер әр түрлі тәжірибелерді тестілеу және өткізу арқылы стандартты емес міндеттерді еңсеруді үйренеді;
- Осының бәрі оларға ерекше, стандартты емес проблемаларға тап болатын ересек өмірге дайындалуға мүмкіндік береді;

- Коммуникативтік дағдыларды белсендіру, жүйе негізінен командалық жұмысты қамтиды;
- Балалар өз модельдерін бірге зерттейді және дамытады.

STEM технология бүкіл әлем халықтарымен тығыз қарым-қатынасқа түсуге жол ашады. Қазақстанда бұл бағытта үлкен мән берілген, реформа бойынша информатика, химия, физика және биология пәндері ағылшын тілінде оқытылатындай етіп жасалынауда. Қазірдің өзінде ҚТЛ(БИЛ), Назарбаев мектебінің оқытушы құрамы және оқушылары волонтерлік негізде жұмыс жасауға тілек білдіріп отыр. [1; Б.300]

Қазіргі уақытта STEM әлемдік білім берудегі басты трендтердің бірі болып табылады. Технологиялардың қарқынды дамуы арқасында жаңа мамандықтар пайда болуда. Соңдықтан Австралия, Қытай, Ұлыбритания, Израиль, Корея, Сингапур, АҚШ сияқты көптеген елдер STEM білім беру саласында мемлекеттік бағдарламалар жүргізуде.

STEM технологиясындағы робототехника бағыты арқылы әлеуметтік ортаға да көмек беруге мүмкіншілік бар. Әр түрлі ауруларға жалдыққан немесе әлеуметтік жағдайына байланысты адамдарға көмек көрсету мақсатында, қажетті заттардың роботтық үлгісін жасау іске асырылуда. Бұл жағдайларды іске асыруда Қазақстан Республикасы өзінің азаматтарын қолдайды. Мектепке дейінгі білім саласында STEM технологияны енгізу 21 ғасырдағы көптеген ақпарат ағымында бағдарлануға және заманауи өмірге сай практикалық дағдылар мен біліктерді дамытып, баланың шығармашылық қабілетін ашуға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі жас – танымдық қажеттіліктерді дамыту үшін сенситивті кезең, сондықтан танымдық процестерді дер кезінде ынталандыру және балалардың барлық қызмет салаларында оларды дамыту өте маңызды. Танымға деген қызығушылық табысты оқудың және жалпы білім беру қызметінің тиімділігінің кепілі болып табылады. Танымдық қызығушылықты оқыту үрдісінің дидактикасында дәстүрлі үш функциясы бар: оқыту, дамыту, тәрбиелеу. Баланың танымдық жүйесін дамыту үшін STEM технологияда бағдарламалар қолданылады.

Бала қоршаған ортаға қабылдау мен қозғалысты үйлестіруді жетілдіру арқылы бейімделеді. Сәби кезінде баланы көп орап жатқызса, оған қимыл жасауға мүмкіндік бермесе, физикалық және биологиялық жағынан дұрыс дамымайды. Бұнын өзі баланың психикасына қатты әсер етеді, өсе келе ол пассивті дамып, тек басқалардың көмегімен ғана өмір сүре алатындай болады. Баланы қарапайым іс әрекеттерді жасауды кішкентай кезінен үйрету қажет, сондықтан оған кедергі болудың орнына, көмекшісі бола отырып оған белсенді түрде қимылдауға жағдай жасаған жөн.

Қызығушылық, үнемі бақылау және тәжірибе жасауға, қоршаған әлем туралы мәліметтерді іздеуге ұмтылу-балалар мінез-құлқының маңызды белгілері. Бала зерттеуші - бұл оның табиғи жағдайы. Зерттеуге ішкі ұмтылу баланың зерттеушілік мінез-құлқын тудырады және баланың психикалық дамуы өзін-өзі дамыту процесі ретінде дамуына жағдай жасайды. [2; Б.98]

ЛЕГО құралдарымен ойын іс-әрекеті барысында педагог балалардың назарын аудара отырып, олардың танымдық қызметін белсендіреді, сенсорлық-тактильді және қимыл-қозғалыс саласын жетілдіреді, коммуникативтік қызмет пен оқуға деген қызығушылықты дамытады. Бұл ең алғашқы сабақтан бастап қалыпты психофизикалық дамуы бар мектеп жасына дейінгі балаларға дамытушылық әсер етуге мүмкіндік береді. ЛЕГО құралдарын қолданудың ерекшелігі ол балаларға диагностика, яғни бақылау жүргізу болып келеді. Ұзақ уақыт бойы эксперимент арқасында жады дамиды; талдау және синтездеу, салыстыру, жіктеу және қорыту операцияларын жасау қажеттілігіне байланысты ойлау процестері белсендіріледі. Көргендері туралы айтып, анықталған заңдылықтар мен қорытындыларды талқылайды. Оның салдары баланы жаңа фактілермен таныстыру ғана емес, сонымен қатар ақыл-ой тәсілдері мен операциялар қорын жинақтау болып табылады. Ғалымдар эксперименттердің баланың эмоционалдық саласына, қоршаған ортаға деген шығармашылық қабілеттері мен танымдық қызығушылықтарының дамуына оң әсерін атап өтті.

ЛЕГО - мен еркін конструктивті ойын тек жетекшімен, ата-анамен, қатарлас балалармен байланыс орнатып қана қоймай сонымен қатар, баланың даму ерекшелігін, сөйлеу мүмкіндіктерін, коммуникативтік деңгейін ашуға мүмкіндік береді.

Құрастыру баланың сезімтал және интеллектуалды дамуына байланысты. Ол көру өткірлігін, түс қабылдау дәлдігін, тактильдік қасиеттерді жетілдіру, қол саусақтарының ұсақ бұлшықеттерін дамыту, нысанның пішіні мен өлшемдерін, кеңістікті қабылдау үшін ерекше маңызға ие. Балалар заттың неге ұқсайтынын және оның басқалардан айырмашылығы неде екенін анықтауды үйренеді; заттардың енін, ұзындығын, биіктігін өлшей білуді меңгереді; конструктивтік міндеттерді шеше бастайды; бейнелі ойлауды дамытады; түрлі кеңістіктік жағдайларда заттарды көрсетуге, олардың

өзара орналасуын оймен өзгертуге үйренеді. Сабақ барысында интеллект, қиял, кіші моториканы диалогтық және монологтық сөйлеуді дамыту, сөздік қорын кеңейту мақсатында шығармашылық тапсырмалар жұмыстары жүргізіледі. Осы құрылымның көмегімен балалардың конструкторлық шығармашылығын қалыптастыру үшін үш шартты орындау қажет.

Бірінші шарт ол үш кезеңнен тұратын мақсатты оқыту жүйесін ұйымдастыру, яғни, балалар үшін жағдай жасау, балаларға міндеттерді шешуге мүмкіндік беру, балалардың дербестігін ұйымдастыру Мұндай жүйе бес-жеті жастағы балаларды оқыту үшін жақсы. Мектепке дейінгі кіші жастағы (үш-төрт жас) балалармен оларды құрастыруға тарту және осы қызметке қызығушылықты қалыптастыру мақсатында тәрбиешінің көмегімен сюжеттерді ойнауға негізделген "сюжеттік" құрастыруды ұйымдастырған жөн.

Екінші шарт - үйретуде қарапайым қиын емес бекіту тәсілдері бар және балаларға тәжірибе жасауға, бағдарлы-ізвестіру қызметін жүргізуге, бір міндетті шешу нұсқаларын табуға және олардың сюжетті ойларын іске асыруға мүмкіндік беретін конструкторлық материалды пайдалану. Бұл шартты жиынтықта әртүрлі балалар құрылымдарын кеңістіктік және сюжеттік біріктіретін үлкен пластиналардың-тіреулердің (кейбір алаңдардың) болуы ықпал етеді.

Үшінші шарт-балалар қызметінің басқа түрлерімен, ең алдымен ойынмен, ертегілер шығарумен және әр түрлі тарихпен, сурет салумен тығыз байланыста құрастыру.

Ата-аналардың рөлі мектепке дейінгі балалардың дарындылығын дамытуда да маңызды болып келетіндіктен, балабақшада ЛЕГО құралдарымен жұмыс жасау процессін ересек адамдар да үйренуі қажет. Ол ата-анаға балаларының қандай қабілеттерінің айтарлықтай дамып жатқанын көрсетеді және олардың таланттарын анықтауға ықпал етеді. Сол үшін ата-аналарға ашық іс-шаралар өткізу пайдалы, олар ЛЕГО бойынша сабақтың қалай ұйымдастырылатынын, модельдерді жасау кезінде өз баласына қалай көмектесе алатынын көре алады. Сондай-ақ олар педагогтан кеңес алып, өзі де көмегін ұсына алады.

Құрастыру – үлгі бойынша, шарт бойынша және өз ойы бойынша құрылым құруды көздейтін мектепке дейінгі бала қызметінің өнімді түрі". Конструктивтік қызмет мектепке дейінгі тәрбиеде маңызды орын алады және күрделі танымдық процесс болып табылады, оның нәтижесінде балалар зияткерлік жағынан дамып, маңызды белгілерді анықтауды; бөлшектер мен заттар арасындағы қарым-қатынас пен байланыс орнатуға үйренеді.

ЛЕГО-конструкторлар баланың іздеу және эксперименталды-зерттеушілік іс-әрекеті үшін үлкен мүмкіндік беретін жарқын, әсем, көп функционалды материал"болып табылады. Оның көмегімен қиын тапсырмаларды қызықты жасампаз ойын арқылы шешуге болады. Лего конструкторлар элементтерінің алуан түрлілігі бар олар өлшемдері, пішіні бойынша әр түрлі болып келеді, сонымен қатар элементтердің бір-бірімен бекітудің қарапайым нұсқалары да көрсетіледі. Бұл нұсқаулар арқылы ойын жағдайларында конструкторлардың әртүрлі түрлерін құрудың шексіз мүмкіндіктерін құрайды. Конструктивті іс-әрекеттің ерекшелігі ол мектепке дейінгі жастағы баланың мүдделері мен қажеттіліктеріне жауап береді. Құрастыру геометриялық денелермен әрекет етуге, іс жүзінде олардың түсін, пішінін, көлемін білуге, бөлшектердің дұрыс атауларын меңгеруге, кеңістіктік қатынастарды қабылдауды жетілдіруге мүмкіндік береді. Сабақтың ойын түрі балалардың танымдық қызығушылығын дамытуға ықпал етеді, шаршаудан сақтауға мүмкіндік береді, позициялардың жиі ауысуын белсендіреді (отырып, тұрып, кілемде, үстел үстінде және т.б.). Балалар лего-конструкциялау сабағының көмегімен ақыл - ой және дене жұмысқа қабілеттілігін арттырады. Заттар мен құбылыстар туралы түсініктерді кеңейтеді, олардың сипатты, елеулі белгілерін анықтай білуді дамытады, оларды сол белгілері бойынша қорытады.

Бірнеше сабақта балалар өз бетінше және тәрбиешінің көмегімен жаңа конструкторлық материалмен және оның қасиеттерімен танысады, оны іс жүзінде байқайды. Ұйымдастырылған сабақтардан тыс балалар өздері алған тәжірибелерді пайдалана отырып, қуана-қуана ойнайды және құрастырады. Төрт жасар балалармен конструкциялау процесінде олардың назарын аударумен байланысты мақсатты жұмыстар ұйымдастырылады. Бұл ретте де ойын тәсілдерін қолдану маңызды болып келеді, соның арқасында бұл процесс дәлелді және қызықты болады. Осы жаста балаларда олардың кеңістіктік сипаттамаларын: "жоғары-төмен", "кең-тар", "ұзын-қысқа" көрсете білуді қалыптастырылады. Балаларға кеңістіктік сипаттамаларды үйрету үшін: қысқа және ұзын жолдар; түрлі өлшемдегі машиналарға арналған кең және тар қақпалар; жоғары және төмен дуалдар, мұнаралар және т.б. ұсынуға болады. Бұған үш-төрт сабақ арнауға болады, және олардың әрқайсысының соңында машинкаларды, жануарлар фигураларын, әр түрлі адамдарды пайдалана отырып, дайын конструкциялармен ойын жүргізуге болады. [3; -Б.133]

Фридрих Фребель мектеп жасына дейінгі педагогиканы бөлек сатыға шығарған, бала ойын арқылы әлемді таниды деген тұжырымды алғашқы болып дәлелдеген әлемге әйгілі неміс педагогы. Ол осы ойынға деген сүйіспеншілігі арқылы дидактикалық ойындарды құрған.

Ф.Фребель “сыйлық” деп аталатын әлемдегі ең алғашқы дидактикалық құралдарды ойлап тапқан. Ойындарға көлік, қуыршақ ойыншықтарын пайдаланбайтындай етіп, барлық балаларға қол жетімді доп, кубиктер, ағаш бөліктерін, қағазды пайдалануға жағдай жасалынған. Фребель ойыншықтары қарапайымдылығымен ғана емес, сонымен қатар түрлілігімен ерекшеленеді. Олармен әр түрлі дамыту жұмыстарын, яғни, жабыстыру, соғу, сурет салу, кескіндеме жасау сияқты әрекеттер жасауға болады. Баланың жас ерекшелігін де ескере отырып, ең кіші жастағы балаларға қарапайым құралдар, ал жасы үлкен балаларға өзіндік жауапкершілікті пен ептілікті қажет ететін құралдар пайдаланылады.

Ф.Фребельдің жүйесінде баланың белсенділігіне, ойын барысында дербес қызметін ұйымдастыруға үлкен мән берген. Ф.Фребель баланың ойын түрінде ұсынылатын материалды практикалық қызметте жақсы меңгереді деп есептеді. Фребельдің педагогикалық жүйесі негізінде көптеген мектепке дейінгі құралдар әзірленген: Никитин кубиктері, Дьенеш блоктары, Кьюзинер таяқшалары, Монтессори материалдары және т. б. Мектеп жасына дейінгі балалардың дамуында Ф.Фребельдің жиынтықтарын пайдалану пайдалану арқылы әлеуметтік және коммуникативтік біліктерді дамыту; сенсорлық дамытуға; танымдық-зерттеу қызметін дамытуға; қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастыруға; логикалық қабілеттерін дамытуға болады.

Фребель жиынтығы баланы заттарды түсі, пішіні, өлшемі, материалы, салмағы және олармен жасауға болатын іс-әрекеттерге салыстыруға үйретеді. Фрагменттерден фигураларды құрастыруға, құрастыруға, санауға үйретеді, шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Ф.Фребельдің ұсынған құралдары алты “сыйдан” тұрады:

1. Әр түрлі көлемдегі, жұмсақ, жіптен тігілген, боялған доптар болуы қажет. Доптың бірінші сыйлық болуының себебін, автор оның ыңғайлылығымен түсіндіреді.

2. Үш-төрт жастағы балаларға арналған ағаш шар, цилиндр және куб. Осы заттармен ойнай отырып, бала заттардың негізгі қасиеттерімен: олардың формасымен, салмағымен, қаттылығымен, қозғалыстылығымен танысады.

3. Төрт жастағы балаларға арналған сегіз бірдей текшелерге бөлінген ағаш текше. Оның көмегімен бала "Сан", "бүтін" және "бөлік" ұғымдары туралы түсініктерді алады, санауды, текшелерден түрлі заттарды салуды үйренеді.

Төртінші сыйлық - 8 ағаш плитканың. Әрбір плитканың ұзындығы ені екі есе көп. Әрбір плитканың ені қалыңдығы екі есе көп. Мақсаты үшінші сый сияқты. Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға арналған кубиктерден, призмалардан, брустардан тұратын ойын жиынтығы (шіркеу қасбетін, қала сыртындағы сарайды, Рим су құбырын құру).

Фридрих Фребельдің "сыйымен" жұмыс жасау 7 кезеңге бөлінеді:

1. құралдарды көзбен қарап шығу

2. еркін ойын әрекеті

3. құрылысты тінту және оны баланың пәндік және әлеуметтік ортасымен байланыстыру;

4. жаңа құрылыс материалынан жасалған баланың дербес құрылыстары;

5. педагогтың көмегімен бірлескен құрылыстар

6. үлгі бойынша құрылыс

7. Құрылыс және қайта құру: үлкен-кішкентай, бір заттың екіншісіне ауысуы немесе затқа жаңа қасиеттер, қасиеттер беру; берілген қасиеттері бар затты құру.

Ф.Фребельдің «Мозаика. Баулар» құралымен жұмыс жүргізудің мақсаты кіші моториканы, зейінділік пен есте сақтауды, қиял мен бақылаушылықты дамыту. Бұл құралды пайдалану арқылы сәби кезден мектеп жасына дейінгі баланың дамуына маңызды рөл атқаратын кіші моториканы жан жақты жетілдіреді. Алдымен бала заттарды алақанмен, саусақтармен ұстап көруді үйренеді. Ұсақ моторика жүйке жүйесімен, зейінмен, есте сақтаумен және қабылдаумен байланысты. Ұсақ моторика қолдың ептілігіне, одан әрі қалыптасатын сызықшаға, баланың реакциясының жылдамдығына тікелей әсер етеді. [4; Б.156]

Кіші моториканы жетілдіруге көмектесу үшін онымен дамытушы ойын ойнап, жүйелі дамытатын жаттығуларды орындау қажет. Егер баламен апта сайын айналысса, онда баланың қозғалыстары әр жолы тегіс, айқын және үйлестірілген болады.

Е.И.Щербакова мектепке дейінгі балалардың математикалық дамуы деп, әдетте, қарапайым математикалық ұғымдарды және олармен байланысты логикалық операцияларды қалыптастыру нәтижесінде болатын баланың танымдық белсенділік формаларындағы сапалық өзгерістерді түсінетінін жазады.

А.В. Белошистая, математикалық даму деп математикалық ойлаудың негізгі қасиеттері мен сапасын қалыптастыру және дамыту бойынша мақсатты әдістемелік жұмысты әр баланың барынша мүмкін болатын деңгейіне дейін түсінеді. Ал бұл, оның пікірінше, математикалық білім берудің үздіксіздігін, оның сабақтастығын және мектепке дейінгі жастағы баланың математикалық дайындығының сапасын арттыруға алып келеді. Көріп отырғанымыздай, авторлар баланың математикалық даму процесін, ең алдымен оның танымдық саласының дамуымен, танымдық қызметімен, сондай-ақ ойлаудың математикалық стилінің дамуымен байланыстырады.

Л.В.Воронинаның пікірінше, мектепке дейінгі балалардың математикалық білімінің нәтижесі баланың ойлау қызметін дамыту, өсіп келе жатқан адамның қажетті логикалық, аналитикалық және алгоритмдік ойлау мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Мектепке дейінгі жастағы баланың математикалық мәдениетін қалыптастыру-қоғамның ақпараттандыру және технологияландыру үдерістеріне табысты әлеуметтік бейімделу үшін балаға қажетті жүйелі және мақсатты процесс. Баланы жан жағынан мөлшері, пішіні, түсі, саны жағынан әр түрлі заттар қоршайды. Ересектердің көмегімен оларды атауды және ажыратуды, пайдалануды үйренеді. Ерте балалық шақта шындықты танудың қажетті сатысы болып табылатын санның алғашқы қарапайым танымы орын алады. Өмірдің алғашқы күнінен бастап бала заттар, құбылыстар әлеміне түседі, заттардың әр түрлі мөлшерін ғана емес, дыбыстарды, қозғалыстарды да қабылдайды. Балада сандар туралы ретсіз, түсінік қалыптасады. Ересектер бұл әсерлерді жүйелеуге көмектеседі, балаларды жекелеген заттармен және заттар топтарымен әр түрлі іс-қимылдарға үйретеді, олардың сөздерін жиынтықтарды қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, сан мен сандық қатынастардың сан емес сипаттамасына жататын ерекше сөздермен байытады. Ересектермен ойнай отырып, бала заттарды біріктіруді, үйренеді. Үш жастағы балалар әр түрлі жағдайда көп, аз, бір ұғымдарын дұрыс түсінеді және салыстырады.

Өмірдің үшінші жылында балалар өз бетінше пәндер топтарын құра алады. Олар заттардың екі жиынтығын салыстыру әдісін меңгеріп, бір затты екіншісіне салып немесе қоя алады. Балаларда теңсіздік қатынасын анықтаудың алғашқы әрекеттері пайда болады. Салыстыру нәтижесінде олар ересек адам артық деп аталатын қалған заттарды көреді. Балалар аз және көп түсініктерді көбірек меңгере бастайды.

Үш жаста заттар санын қабылдауда айтарлықтай сапалы өзгерістер орын алады. Балаларда анализдеуші қабылдау дамиды және заттардың қасиеттері мен қасиеттеріне қарамастан саны біртіндеп анықталады. Бала өмірінің үшінші жылында әр түрлі пәндермен салыстырғанда қызығушылық дамиды: теңдікті (көп, тағы да көп) және теңсіздікті (көп, аз) түсіну. [5; Б.69]

Қорыта келгенде, қазіргі кезде әлем бойынша барлық салалар табысты жұмыс жасау үшін ескі тәсілдердің орнына жаңа әдістерді қолдану қарқынды жүруде. Әсіресе, 21 ғасырда әлемді қызықтыратын ол цифрлық технологиялар болып табылады. Адамзат баласына білім, технология жағынан да нәтиже әкелетін заманауи STEM жүйесі білім барлық саласында қолдануға тұрарлық, себебі бұл жүйе бірнеше пәнді өзіне біріктірген. Мектеп жасына дейінгі балалар сол кезден бастап білім жағынан табысты көрсеткіш беруі үшін ғылым, математика, технологиялар және инженерия сияқты басты академиялық салаларда бір мезгілде даму керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дүйсенова Ж.Қ., Қ.Н. Нығметова Балалар психологиясы/ оқулық// Алматы ТОО «Полиграфкомбинат», 2012 ж. - Б. 300.
2. Губанова Н.В., Пятница И.А., Котова Л.Н Лего-энциклопедия: практическое пособие// Донецк: Истоки, 2017. –С.98
3. Формирование навыков конструктивно-игровой деятельности у детей с помощью ЛЕГО: Пособие для педагогов-дефектологов / Авт.-сост. Т.В. Лусс. Под ред. Т.В. Волосовец, Е.Н. Кутеповой. – М.: РУДН, 2007 – С.133.
4. Дүйсенова Ж.Қ., Қ.Н. Нығметова Балалар психологиясы/ оқулық// Алматы ТОО «Полиграфкомбинат», 2012 ж. – Б.156.
5. Суркова Л. От 3 до 7 лет. Интенсивное воспитание и развитие / Л. Суркова — «АСТ», 2017. – С.69

РАБОТА С РОДИТЕЛЯМИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

«7М01106 – Медико-педагогическое сопровождение инклюзивного образования», магистрант,
I курс, **Жанузакова П.М.**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Аннотация. В статье отмечается, что количество детей, охваченных инклюзивным образованием, с каждым годом увеличивается. Актуальность темы заключается еще и в том, что образовательный процесс в условиях инклюзивного образования предполагает качественно иные взаимодействия субъектов, чем в других образовательных процессах. В статье рассмотрены вопросы эффективной работы педагога-психолога с родителями детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, субъекты образовательного процесса и психолого-педагогического сопровождения, родители детей с особыми образовательными потребностями, работа с родителями.

Аңдатпа. Мақалада инклюзивті біліммен қамтылған балалар саны жыл сайын артып отырғаны атап өтілген. Сонымен қатар, тақырыптың өзектілігі инклюзивті білім беру жағдайындағы білім беру үдерісі басқа білім беру үдерістеріне қарағанда субъектілердің сапалы әр түрлі өзара әрекеттесуін көздейтіндігінде. Мақалада педагог-психологтың ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың ата-аналарымен тиімді жұмыс жасау мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, оқу-тәрбие процесінің субъектілері және психологиялық-педагогикалық қолдау, ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың ата-аналары, ата-аналармен жұмыс.

Annotation. The article notes the number of children covered by inclusive education is increasing every year. At the same time, the relevance of the theme is that the educational process in inclusive education involves a qualitatively different interaction of subjects than in other educational processes. The article discusses the issues of effective work of a teacher-psychologist with parents of children with special educational needs.

Key words: inclusive education, subjects of the educational process and psychological and pedagogical support, parents of children with special educational needs, work with parents.

В 2022-2023 учебном году в школах Казахстана возросло количество учащихся с особыми образовательными потребностями (далее ООП): если в 2021-2022 учебном году в инклюзивных классах обучались более 49 тысяч особенных детей, то в этом году обучаются уже около 55 тысяч [1]. Вместе с тем все еще решаются задачи по переходу к качественному инклюзивному образованию. Одной из таких задач и, пожалуй, самой приоритетной их них является должноучастие всех субъектов в образовательном процессе в условиях инклюзивного образования. В Правилах психолого-педагогического сопровождения в организациях образования, утвержденных от 12 января 2022 года Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан, участниками процесса психолого-педагогического сопровождения являются:

- администрация;
- педагогические кадры (учителя, воспитатели, психолог (педагог-психолог);
- логопед (учитель-логопед);
- специальный педагог, социальный педагог, педагог-ассистент;
- работники организации образования, воспитанники/обучающиеся, в том числе лица (дети)

с ООП и их родители (законные представители). Взаимоотношения участников образовательного процесса строятся на принципах гуманизации образования/воспитания и командного подхода [2].

В основе плодотворного сотрудничества школы и родителей в инклюзивной образовательной практике зарубежных стран лежит принцип командного подхода, подразумевающий, что все, кто задействован в социализации ребенка, должны работать вместе, чтобы создать для ребенка с ООП наилучшую образовательную среду. В действительности, однако, большинство родителей, не только детей с ООП, склонны полагать, что педагогические кадры образовательных учреждений

находятся в лучшем положении для принятия решений по воспитанию и обучению детей. Немало родителей детей с ООП, среди которых есть создатели и руководители общественных организаций, работающих в интересах таких семей [3, с. 115]. Это, как правило, неравнодушные, активные, настойчивые, образованные люди, умеющие работать с информацией, лидеры по натуре – они быстрее справляются с шоком, находят эффективные пути решения проблем своих детей и реально поддерживают другие семьи. Позитивный настрой помогает им концентрировать духовные и физические силы для достижения цели. А посередине этой условной «шкалы» находятся родители, желающие помочь детям справиться с ситуацией, но еще не знающие, как это сделать, куда обратиться, с кем посоветоваться. Возможно, они просто растерялись, не вышли еще из состояния ступора, в который их повергли диагноз и прогнозы. Опыт работы школ, реализующих инклюзивную практику, показывает, что необходимо понимать равноправную значимость наличия знаний и компетенций содержательного и методического характера, учета психоэмоционального состояния, как педагогических кадров, так и родителей.

Роль родителей в образовательном процессе важна, поскольку ребенок находится в наибольшем эмоциональном контакте именно с родителями: они несут основную ответственность за развитие и обучение своих детей, являются первыми воспитателями в их жизни. Работа, проводимая в стенах школ и специализированных учреждениях должна поддерживаться и продолжаться в домашней обстановке, так как при отсутствии таковой эффективность всего процесса снижается в геометрической прогрессии.

Общие теоретические и практические проблемы психологического и педагогического просвещения родителей рассмотрены в работах А.Ю. Монахова, Р.В. Овчарова, Н.В. Пилипко, М.Р. Битяновой. Кроме того стоит отметить, что многие авторы считают эту проблему частью общей проблемы работы с семьей. Существенные эвристические возможности в данном смысле имеет подход Р. М. Битяновой, которая считает, что идея сопровождения позволяет сфокусироваться на личности ребенка, когда поддержку ему могут вместе оказать взрослые: педагоги, психолог и родитель. Такой подход в практической плоскости реализуется также в работе Л. М. Шипицыной, А. А. Хилько, Ю. С. Галлямовой, Р. В. Демьянчук, Н. Н. Яковлевой, которыми были предложены приемы включения родителей детей с ограниченными возможностями в процесс их комплексного сопровождения [4]. В тоже время сегодня у родителей нет недостатка в информации. Интернет позволяет узнать всю информацию о диагнозе ребенка, найти различные методы лечения и коррекции любого заболевания. Важно научить/-ся просеивать эту информацию, чтобы не пойти по ложному пути и не тратить на это время и ресурсы. Также анализ научных исследований и психолого-педагогической литературы в области изучения инклюзии позволяет сделать вывод, что значительное внимание исследователи оказывают вопросам доступности образовательной среды для детей с ООП, вопросам профессиональной и психологической готовности педагогов к реализации инклюзивного образования, вопросам содержания деятельности служб психолого-педагогического сопровождения. Но исследований психологической готовности родителей к обучению детей в инклюзивной образовательной среде не настолько много, насколько требует динамичное развитие инклюзивной системы образования [5]. В условиях инклюзивного образования включенность родителей в образовательную среду является существенным фактором ее индивидуализации. Рассмотрение родителей обучающихся с ООП как субъектов психолого-педагогического сопровождения предполагает стимулирование их субъектной активности, адекватной потребностям ребенка и целям инклюзивного образования. Решение данной задачи возможно при условии понимания разнообразия их ожиданий от инклюзивного образования как значимого аспекта поликультурной и гетерогенной образовательной среды. В этой связи необходимо заметить, что будущие исследования должны быть направлены на разработку стратегии и/или программ по вовлечению родителей детей с ООП в школьную жизнь.

Для родителей очень важно найти ребенку подходящее учебное заведение, а точнее учителей и воспитателей. «Роль личностей» в истории семей с ребенком с ООП несомненна. Одним из «алгоритмов успеха» является единомышленники среди специалистов. Педагогу-психологу, как участнику процесса психолого-педагогического сопровождения, определяющий задачи и содержание школьной психологической службы, важно грамотно выстроить эмоциональный контакт с родителями. В Типовых квалификационных характеристиках должностей педагогических работников и приравненным к ним лиц, утвержденных Приказом Министерства образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2022 года, указаны следующие должностные обязанности педагога-психолога:

- содействует реализации принципа инклюзивности, обеспечивать толерантную культуру поведения всех участников образовательного процесса;
- оказывать консультативную помощь учителям, специалистам, особенно родителям в решении конкретных психологических проблем;
- осуществляет психологический анализ по материалам исследовательских работ с целью разработки рекомендаций педагогическому коллективу, а также родителям учащихся или лиц, их заменяющих по проблемам личностного и социального развития обучающихся [6]. Принимая во внимание выраженную озабоченность, высокий уровень тревожности родителей, воспитывающих детей с ООП, педагогу-психологу необходимо не только четко выполнять свои должностные обязанности, но и повышать уровень своего эмоционального интеллекта.

Первым шагом в установлении педагогом-психологом прочных отношений с родителями детей с ООП является обсуждение и изучение их желаний и опасений в отношении их детей, а также знакомство со значимыми занятиями и рутинной, в которых дети участвуют дома. Очень важно поддерживать это общение на протяжении всего времени пребывания ребенка в образовательной среде. Необходимо задавать вопросы, чтобы узнать о стратегиях, которые работают дома, и рассматривать возможность их использования в классе. Благодаря такому взаимодействию педагог-психолог может построить доверительные отношения, чтобы и ему, и родителям было комфортно делиться не только проблемами ребенка, но и их сильными сторонами.

Для семей, уже получающих поддержку от специалистов, вне учебного заведения, постоянный контакт, как с семьями, так и со специалистами имеет решающее значение для поддержания согласованности между индивидуальным маршрутом, построенным для конкретного ребенка и домашней средой. Когда все специалисты в жизни ребенка постоянно используют одни и те же эффективные стратегии, содействующие развитию и результатам, дети с большей вероятностью получают пользу и осваивают новые навыки.

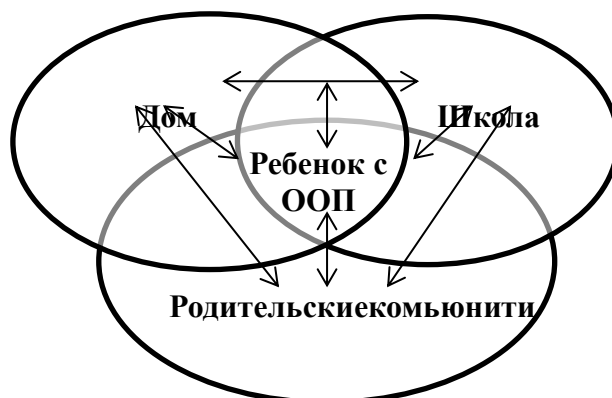
В работе педагогу-психологу с родителями детей с ООП важно признавать и уважать сильные стороны и уникальный опыт семьи, осознавать способность родителей принимать правильные решения. Это означает, что когда пожелания и решения семьи отличаются от рекомендации педагога-психолога, последнему важно отнестись к решениям семьи с уважением. Ведь многие родители отмечают взвешивание рекомендации специалистов на весах своей интуиции как одного из «алгоритма успеха» [3, с. 212]. В конечном счете, содержательное общение и построение плодотворных отношений обогатят опыт работы с детьми с ООП как педагога-психолога, так и семьи, с которым он работает. Есть много способов и методов организации работы, которые педагог-психолог может использовать в своей работе с родителями, демонстрируя при этом уважение и внимание к семьям, воспитывающих детей с ООП. Рассмотрим следующее:

- понимать, что родители лучше всех знают своего ребенка, и задавайте им вопросы об услугах, ресурсах, которые могут быть полезны другим специалистам и субъектам образовательного процесса;
- установить постоянную связь между школой и домом. Листы коммуникации — отличный способ поддерживать общение. Не только учителя, но и педагоги-психологи тоже, могут делиться заслуживающими внимания наблюдениями, событиями или ежедневными проблемами, а семьи могут реагировать на них или делиться своими новостями или размышлениями. Хотя журналы общения можно использовать с семьями всех детей инклюзивного класса, они могут быть особенно ценным инструментом для установления согласованности между домашней и школьной средой для детей с ООП;
- включить детские книги в свою классную библиотеку, которые учитывают различные способности и различия;
- приглашать родителей поговорить о своем ребенке. Например, член семьи может прийти в класс и рассказать о том, как их ребенок использует адаптивное оборудование (например, скобы, кресло-коляску или устройство связи) и какие трудности он испытывает. Это может помочь детям и другим семьям понять аспекты их жизни. Это также способствует принятию различий;
- помочь родителям получить больше информации и предоставить им доступ к веб-сайтам, которые помогут им понять, как вести себя с ребенком с особыми потребностями. Кроме того, необходимо предоставить им раздаточные материалы, в которых конкретно рассказывается о сути, принципах, нормативно-правовых документах инклюзивного образования, и любые дополнительные рекомендации;

- организовать встречу родителей с экспертами в области инновационных образовательных программ, учебно-наглядных и воспитательных средств;
- создать систему социально-правовых, медико-психологических, социально-педагогических занятий для родителей

Одним из факторов, влияющих на реализацию инклюзивного образования, является транслируемое отношение родителей детей, благодаря которым класс становится инклюзивным. Очень важно, чтобы и родители «нормотипичных» детей класса правильно влияли на своих детей. В контексте данного фактора невозможно переоценить влияние родителей на атмосферу в классе, ведь все они вносят свой вклад опосредованно через детей. Даже один ребенок в классе, крайне негативно настроенный по отношению к ребенку с ООП, может нарушить процесс инклюзии. Учитывая наши сегодняшние реалии, возникает вопрос «Каким образом можно улучшить коммуникацию педагога-психолога с родителями?». Ответ на этот вопрос требует интегрального подхода. Профессиональный опыт в сфере инклюзивного образования позволяет сформулировать некоторые выводы. Во-первых, изменения происходят тогда, когда каждый чувствует себя важной частью процесса, в который каждый вносит свой вклад в соответствии со своими способностями, возможностями и навыками. В этом процессе следует учитывать, что семья является доминирующим ресурсом. Во-вторых, важной стороной работы с семьями, является создание комьюнити – родительское сообщество. Сам факт существования таких сообществ, в первую очередь, вселяет в родителей убеждение, что они не одиноки в своей ситуации, во-вторых, члены сообщества могут успешно делиться ценными знаниями, наработками и опытом не только с другими родителями, но и педагогами. Подобные объединения помогают преодолевать социальную изоляцию членов семей, создают группы родителей, реализующих социальные инициативы. Происходит укрепление родительской компетентности и партнерской позиции со школой. При реализации родительского сообщества создаются условия, повышающие педагогическую культуру родителей, расширяется их образованность в вопросах воспитания, обучения детей с ООП. Также появляется возможность общения и консультирования в онлайн формате, так как некоторым родителям в силу занятости сложно найти время для офлайн-собраний. Накапливается условный ресивер педагогических средств и методических приемов их применения, обмен опытом с родителями (рис. 1).

Рисунок 1 – Взаимодействие субъектов в условиях инклюзивного образования

В заключении к созданию родительского сообщества как ключевому элементу, позволяющему сделать значительные позитивные шаги в развитии детей в инклюзивном образовании, необходимо, чтобы родители и педагоги имели позитивный настрой, понимали свою миссию в этом непростом процессе. Достижение инклюзивного образования зависит не только от законов и нормативных документов, а от того, как это воспринимают конкретные участники, родители и педагогические кадры.

Список литературы:

1. Пресс-служба Министерства просвещения РК. [Электронный ресурс] –URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/430080?lang=ru>, дата обращения 01.03.2023

2. Об утверждении Правил психолого-педагогического сопровождения в организациях образования Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 января 2022 года № 6. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026513>, дата обращения 01.03.2023

3. Ата-ананың қолынан келмейтін іс болмайды = Как много могут родители // Алматы: «Ашықмектеп» ҚББ.–2014. – 224 бет.

4. Афонькина Ю. А. Психолого-педагогическое сопровождение семьи в контексте социализации ребенка с инвалидностью // Проблемы современного педагогического образования. – 2017. – Вып. 57. – Ч. 4. – С. 244–250.

5. Саитгалиева Г. Г. Формирование родительской компетентности в вопросах сопровождения детей с инвалидностью в инклюзивном образовании // The Journal of scientific articles «Health and Education Millennium». — 2016. — Vol. 18. — № 2. — С. 788—793.

6. О внесении изменений в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 13 июля 2009 года № 338 «Об утверждении Типовых квалификационных характеристик должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц». Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2022 года № 121 [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027394#z6>, дата обращения 10.03.2023

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

«БВ01101 – Педагогика және психология» ББ 4 курс студенті **Кадирова Н.Д.**

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Дүйсенбаев А.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазіргі заман ағымы мен өмір талабына сай болашақ ұрпақтың ой-өрісінің шыңдалуын, мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеті мен психологиялық ерекшеліктерін дамыту мен зерттеу бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің бірі болып табылуда. Сондықтан мақала мазмұнында мектеп оқушыларына креативті ойлау дағдыларын қалыптастырудың педагогикалық аспектілері жан-жақты талданып, бүгінгі таңдағы проблемалық тұстарына сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: тұлға, креативті ойлау, ойлау процесі, шығармашылық ойлау, дарындылық.

Аннотация: Одной из актуальных проблем на сегодняшний день является изучение и развитие творческих способностей и психологических особенностей школьников, закаленных в жизни и потребностях современного поколения. Поэтому в содержании статьи всесторонне проанализированы педагогические аспекты формирования навыков креативного мышления у школьников, дана характеристика современных проблемных моментов.

Ключевые слова: личность, креативное мышление, мыслительный процесс, творческое мышление, одаренность.

Abstract: One of the urgent problems today is the study and development of creative abilities and psychological characteristics of schoolchildren, hardened in the life and needs of the modern generation. Therefore, the content of the article comprehensively analyzes the pedagogical aspects of the formation of creative thinking skills in schoolchildren, characterizes modern problematic moments.

Keywords: personality, creative thinking, thought process, creative thinking, giftedness.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде жүргізілген кең ауқымды реформалардың мазмұнында оқушылардың креативті дағдыларға үйретуге, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға, адами құндылықтарын дамытуға көңіл бөліне бастады. Білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы – оқушылардың шығармашылық қабілеттерімен тығыз байланысты. Қазіргі психологиялық-педагогикада шығармашылық (креативтілік) бұрын-соңды болмаған жаңаның құрылуы ғана емес, сондай-ақ жаңаның ашылуына қатысты шартты түсінік болып саналады. Жалпы сөздіктерде «креативтілік» ұғымына келесі анықтама беріледі: «Креативтілік ағылшын сөзінен /creativity/ аударғанда – шығармашылық дарындылық деңгейі, шығармашылыққа қабілеттілік, әрі бұл тұлғалық ерекшеліктерді сипаттайды. Кейінгі кезде бұл ұғым Отандық

психологияда кеңінен қолданысқа енді. Креативтілік – бұл тұлғаның шығармашылық қабілетінің, білім мен ынтасының, түрткілерінің жиынтығы, ол өзінің басқаға ұқсамайтындығымен, бірегейлігімен көрінетін ерекше қабілет» болып табылады [1, б.101].

Ғалымдардың пікірінше, баланың креативтілік қабілеті оның оқуға деген қабілетімен тікелей байланысты жан-жақты білімдерге ғана бағытталмайды. Шығармашылық адамдарына мына қасиеттер тән:

- ой тереңдігі;
- ой икемдігі;
- даралық;
- таңғажайыптылық;
- сезім дамуы және т.б.

Міне, осы қасиеттер – тұлғаның ешкімге ұқсамайтын ойлау қабілеті мен талантының бастауы. Тұлғаның креативтілік қабілет деңгейінің даму көрсеткіші барлық педагогикалық технологияның жоғары нәтижесі болып есептеледі. Дегенмен, шығармашылық қабілеттің дамуында басты роль атқаратын технологиялар да бар екендігі бізге мәлім. (Т.С.Альтшуллер, И.П.Волков, И.П.Иванов т.б.) Креативтілік қабілеттің көрінуінің басты ерекшеліктерін шығармашылық іс-әрекеттер барысынан аңғаруға болады деп тұжырымдайды ғалымдар: Н.Н.Поддьяков, Д.Н.Узнадзе, А.В.Запорожец, А.М.Матюшкин, Б.М.Теплов, Л.С.Рубинштейн. Әрі олар креативтілік қабілет пен шығармашылық іс-әрекеттің келесідей түрлерін атап көрсеткен болатын. Ал шығармашылық ізденістің, креативтілік қабілеттің көрінуін төмендегідей белгілер арқылы ажыратуға болады:

- Қайта құрастырылған шығармашылық /реконструктивное творчество/;
- Комбинаторлық шығармашылық /комбинаторное творчество/;
- Аналогия арқылы жүзеге асырылған шығармашылық /творчество через аналогию/.

«Шығармашылықтың гүлденуі мен тұлғаның өсуі – барлық педагогика-психологияның маңызды бағдарламалық шешімі, ал жоғары мектептегі әуес педагогикасы шеңберінде ол күрделене түседі. Сондықтан да күрделі мәселені оқыту елімізде кеңінен тараған – дейді А.М.Матюшкин, - ал маңызды әлеуметтік тапсырма шығармашылық тұлға жасауға ықпал етеді» [2, 83].

Шығармашылық – бұл адам іс-әрекетінің түрі, бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігімен сапалы, дәлелді шешімдер кезінде қабылдай білуге үйренуі керек, тек шығармашылық қана адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік әпереді.

• Оқушылардың интеллектуалдық, рухани, табиғи нышандарын дамытуға өзінің қызығушылықтары мен бейімділіктерін іске қосуға жағдай жасайды.

- Жеке тұлғалық сенімдерін қалыптастыруға жағдай жасайды.
- Ұжымдық және жеке іс-әрекеттер тәсілдеріне үйретеді.

Баланың еркін шығармашылықпен ойлауына, оның барлық қабілеттерін дамытуға, өз күшіне деген сенімінің болуына жағдай жасайды. Ұстаз үшін ең маңызды мақсат – әр сабағын түсінікті, тартымды, тиімді өткізу. Оны жүзеге асырудың бір жолы – оқушыларға білім беру, тәрбиелеу барысында кеңінен қолданылып келген, оқушылардың білім сапасын көтеруге жағдай жасайтын, сабақты тиімді ұйымдастыруға, сабақ уақытын ұтымды пайдалануға, оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға көп назар аудару болып табылады. Мұғалім жаңа сабақты өтпес бұрын тақырыбын, проблемалық ой тудыра отырып хабарлайды, оқушы жаңа сабаққа ерте еніп, ұмтылып жауап іздейді, талпынады, қызығушылығы артады. Үнемі сұрақ қою жүйесімен жұмыс жасау білімді меңгерту барысында оқушы деңгейін шығармашылық сатыға көтеруге негіз болып табылады. Бұл – сабаққа жан бітіріп, шығармашылық серпіліс тудырады. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арыру үшін қосымша әдебиеттерді, ертегілерді, жұмбақтарды, жаңылтпаштарды, мақал-мәтелдерді де бала шығармашылығы дамитындай етіп пайдаланған жөн. Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақ барысында мынадай жолдармен өткізген дұрыс:

- Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
- Сабақты түрлендіріп өткізу;
- Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, кестелер мен сызбаларды пайдалану;
- Интерактивті тақта мен слайдтарды тиімді қолдану;
- Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Оқушыларды шығармашылық қабілетін арттыруда мынадай нәтижеге жетуге болады:

- Өз бетімен оқуға, жұмыстануға дағдыланады.
- Шығармашылық ізденіске жетелейді.
- Өз ісіне деген сенім пайда болады.
- Әр нәрсеге сын көзбен қарауға үйренеді.
- Салыстыруға, қорытынды жасауға үйренеді.
- Шығармашылық белсенділік артады.
- Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдысы қалыптасады.
- Кез келген ортада өзін еркін ұстауға дағдыланады.
- Бәсекеге қабілетті және құзіретті тұлға ретінде қалыптасып, кез келген топпен тіл табысып, туындаған мәселені шеше білуге үйретеді.

Осылардың нәтижесінде дарынды, қабілетті жеке тұлға қалыптасады. Кіріктірілген білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше болып табылады. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жеілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни бір жыл бойына бірнеше рет қайталанып отыратын және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Қазіргі кезде мектеп оқушыларына креативті ойлау дағдыларын дамытуға жан-жақты мән берілген. Соның бірі коммуникативті көру дағдыға баса назар аударылады. Осыған дейін оқылым мен жазылымға аса мән беріліп келсе, жаңа білім беру мазмұнында ең бірінші тыңдалым мен айтылымға мән берілуінің қоғамдық қажеттіліктерден туындағанын тәжірибе барысы дәлелденеді. Себебі тыңдалым дағдысының балада емес үлкендер тарапынан да жетіспейтіні белгілі. Тыңдалым болған жағдайда қалған үш дағдының өз нәтижесін бермейтіндігі анық. Сондықтан қазіргі күні оқу процесінде «ең алдымен тыңдаймыз» деп оқушылардың тыңдалымға дағдылануына баса назар аудару оқушыда өз бетімен тыңдауға назар аудару дағдысын қалыптастыруда. Күнделікті сабақ басталмас бұрын бүгінгі сабақтың мақсатын таныстыру оқушыда өз алдына мақсат қоя білуге, сабақ соңында бүгінгі мақсатқа қол жеткізгендігіне қайта шолу жасау арқылы өз нәтижесінде саралау жасауға мүмкіндік беру бұл да жаңа білім беру мазмұнының жаңа бір қыры деп айта аламын. Әр пәнде үш тілділік саясатының жүзеге асуы және барлық пәнге тән ортақ тақырыптың болуы, сабақтың кіріктіріле өткізуге негізделуі оқушының белгілі бір тақырыпты жан-жақты қырынан зерттеуіне, өз бетімен тұжырым жасауына ықпал етеді.

Жалпы оқып үйрену мен тәрбие ісінде оқу орындарының жаппай заманауи технологияларды қолдануға көшу процесінде мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру – қоғамның басты мәселесі. Мұғалімдердің кәсіби даму үдерісін дамыту барысында мектептің даму жоспарында желілік қоғамдастық, тәлімгерлік инновациялық, интерактивті әдістерді пайдалану арқылы білім сапасын арттыру, интернет жүйесімен байланысты жандандыру, жаңа ақпаратты технологияны меңгеру, жан-жақты ұстаздар қауымымен пікір алмасу қарастырылған. Ал мұғалім үнемі ізденіп, білім қорымен өзінің іс-тәжірибесін таратып, өзгенің жаңалығын үйреніп отырса, оның сабақтары да қызықты, бала үшін тиімді болмақ. Ал бұл жағдай бүгінгі күні ауыл мектептері аталатын шалғайдағы ауылдар үшін де тиімді. Кәсіби тұрғыда жаңа сатыға қадам басып, білім жүйесіне енген жаңалықтың қыр-сырын зерттей бастаған сәтімде арнайы курсқа баруым бағдарлама туралы туындаған сұрақтарымың жауабын табуға берілген мүмкіндік секілді көрінді. Әр күн жаңалықтарға толы болып, курс тыңдаушылары жаңартылған білім беру бағдарламасы, АКТ-дың әлеуеті жайлы пікір алмасып және ауыл мектептерінің жоғары сапалы білім беруді қолжетімді ету үшін ақпараттық-білімдік ресурстарының қазіргі жағдайын талдадық. Педагогтар арасында өткізілген түрлі тақырыптардағы коучингтер, ықшамсабақтар бұған дейін өз жұмысын өзі жеке атқарып жүрген әріптестердің арасында ынтымақтастық орнап, ұстаздардың көзқарасы өзгеріп жаңа инновациялық мүмкіндіктерді пайдалануға талпынысы басым болды.

Қорыта айтқанда, заман талабына сай жабдықталған әр ұстаздың осы талапқа сай жұмыстануға бетбұрстары айқын көрініс тауып жатыр. Бүгінгі мұғалімнің еңбегі, тынымсыз ізденуді, үздіксіз кәсіби дамуды талап етеді. Қоғамның сұранысына лайықты ақпараттық-коммуникативтік технологияларды меңгерген мұғалім ғана өз бетінше білім алып, шешім қабылдау алатын, болашаққа жан-жақты көзқарасы бар, ой-өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты тұлғаны қалыптастыра алады. Елімізде креативті ойлайтын, білім алуды өз ойын анық жеткізетін тұлғаны тәрбиелеу – уақыт талабы деп білеміз.

1. Дүйсенбаев А.Қ. Педагогика және психологиядан анықтамалық сөздік. – Алматы, 2021. – 204 б.
2. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – Москва: «Педагогика», 1972. – 168 с.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: СИПАТТАМАСЫ, МӘНІ, МӘСЕЛЕЛЕРІ

7M01802 Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, I курс, Курманбек А.Қ
Ғылыми жетекші: пед.ғ.к, аға оқытушы Қудайбергенова А.М
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада еліміздегі білім беру саясатының өзекті мәселелерінің бірі инклюзивті білім берудің сипаттамасы, мәні, мәселелері қарастырылады. Инклюзивті білім беру саласындағы тәжірибе мен зерттеулерді жинақтап талдау, қоғамның мүгедек балаларды қалыпты дамып жатқан қатарластарымен бірге оқытуға деген оң көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Бұл білім беру мекемелерінің өздеріне де маңыздылығын айқындайды, себебі олардың оқытудың жаңа үлгісіне дайындығы табыс өлшемдерінің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: инклюзив, инклюзивті білім беру, қалыптастыру, зерттеу.

Аннотация: В статье рассматривается характеристика, сущность, проблемы инклюзивного образования, одна из актуальных проблем образовательной политики страны. Обобщенный анализ опыта и исследований в области инклюзивного образования позволит сформировать позитивное отношение общества к обучению детей – инвалидов совместно с нормально развивающимися сверстниками. Это определяет значимость и самих образовательных учреждений, поскольку их готовность к новой модели обучения является одним из критериев успеха.

Ключевые слова: инклюзивность, инклюзивное образование, формирование, исследования.

Annotation: The article discusses the characteristics, essence, problems of inclusive education, one of them ostpressing problems of the country's educational policy. A comprehensive analysis of experience and research in the field of inclusive education will create an opportunity to form a positive attitude of society to the education of children with disabilities to get her with their normally developing peers. This also determines the importance of educational institutions for themselves, because their readiness for a new learning model is one of the criteria for success.

Key words: inclusive, inclusive education, formation, research.

Жаңа Қазақстанның білім беру жүйесіне бүгінде тек дені сау балаларға ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік факторларды, әлеуметтену ерекшеліктерін есепке ала отырып, дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға да білім беріп, тәрбиелеу жұмыстарын жүргізу ауадай қажет. Бұл мәселенің маңыздылығы сонша, бұл туралы халықаралық және отандық құқықтық құжаттарда ашық та айқын анықталғандығына бүгінде күміз. «Қазақстан Республикасында мүгедек адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспар» [1]. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 28 мамырдағы № 326 қаулысымен бекітілген «...білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында: «...ерекше білім беру қажеттіліктері (мұқтаждықтар) – дене бітімінде және ақыл-есінде кемістігі бар балаларды қоса алғанда, білім алуда қандай да бір себептермен тұрақты немесе уақытша қиындықтарға тап болатын балалардың қажеттіліктері», - делінсе, «инклюзивті білім беру – білім беру бағдарламаларына сәйкес басқа да санаттардағы білім алушылардың тең қолжетімділігін көздейтін даму мүмкіндіктері шектеулі адамдарды бірге оқыту мен тәрбиелеу, арнайы жағдайларды қамтамасыз ету арқылы түзету – педагогикалық және әлеуметтік қолдау», - деп көрсетілген болатын [2]. Дамуында ерекшелігі бар балалардың білім алу бағдарламасының тиімділігі адамның жасымен денсаулығындағы қиындықтардың негізгі тетігін анықтаудан басталады. Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған білім беру мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы аясында мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру жүзеге асырылуда [3].

Бүгінге дейін орта білім беру ұйымдарындағы балалардың 32%-ы инклюзивті оқытумен қамтылған. Бұл мекемелерде арнайы жағдайлар жасалып, мүмкіндігі шектеулі 25 995 бала (28%)

дені сау қатарластарымен тең дәрежеде білім алуда. 2022 жылға дейін мектептердің 70%-ы инклюзивті білім беруге лайықталынуы көзделіп отыр.

Қазақстан Республикасының адам құқықтары бойынша заңдылықтары еліміздің басты құндылығы болып табылатын балалардың барлығының да білім алуға тең құқылы екендігіне негізделген. Әрбір бала мектепте білім берудің талаптарына сай болуы немесе болмауына қарамастан, оның жеке басын сыйлау және оның даралығын гуманистік тұрғыдан түсініп-қабылдауын қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру идеясы педагогтердің құзыреттілігіне заман дамуына сай жаңа талаптар қойып отыр.

Білім беру – барлық уақытта да мәдениеттің даму мен қызмет етуінің күрделі тарихи үдерісінің бөлігі болып қала беретінінің тағыда бір дәлелін арнайы білім берудің даму барысын қарастырған ғалым Н.Н.Малофеевтің зерттеулеріндегі бөліп көрсеткен кезеңдерінен байқаймыз. Н.Н. Малофеев қоғам мен мемлекеттердің ауытқуы бар адамдарға деген қарым-қатынас эволюциясын барлай отырып, оны 5 кезеңге бөліп қарастырады [4]. Ол кестені төменнен көруге болады (1-кесте).

Кесте 1 – Шетелдердегі ерекше білім беруді қажет ететін адамдарды оқытудың пайда болуы мен қалыптасу кезеңдері.

Атауы Уақыт	Ерекше білім беруді қажет ететін адамдарды оқыту кезеңдердің сипаттамасы
Пайда болу кезеңі Б.э.д. VIII ғасыр–б.э. XII ғасыр	Ауытқуы бар балалардың құқықтық нормалары мен заңдылықтарын бекіту қажеттілігін жете түсінуі мен мойындауы.
Оқыту мүмкіндігін жете түсіне бастауы XII ғасыр – XVIII ғасыр	Сенсорлық бұзылыстары бар балаларды оқыту. Алғаш арнайы мекемелердің пайда болуы.
XVIII ғасыр – XX ғасыр	Арнайы оқу орындарының ашылуы мен арнайы білім беруді кіріктіру туралы алғашқы заңдылықтар мен актілердің пайда болуы.
Барлық бұзылыстары бар балаларды оқыту қажеттілігінің бар екенін жете түсіну XX ғасырдың басымен–XX ғасырдың 70 жылдары	Ауытқу түріне байланысты көмек қажет ететін балалардың барлығына қолдау көрсету. Интеграциялау – «Нормаға келтіру моделінің» жүзеге асуы.
Арнайы білім беру үдерісінен балаларды қоғамға кіріктіру XX ғасырдың 70-жылдарымен қазірге дейінгі кезең	«Нормаға келтіру моделінің» жүзеге асуы. Арнайы білім беру үдерісінен жалпы білім беру үдерісіне енуі.

«Инклюзивті білім беру» ұғымының мәні ағылшын термині «inclusion», яғни «кіріктірілу, ендіру» дегенді білдірсе, француз тілінен аударғанда «inclusif» «өзіне ендіру», латын тілінен аударғанда «include» - «ену» дегенді білдіреді. Сөздіктерде инклюзивті білім беру дегеніміз – жалпы білім берудің даму үдерісіндегі барлық адамдарды оқыту, сонымен қатар әр түрлі қажеттіліктерге ие балаларға қарай бейімдеу арқылы ерекше мұқтаждықтары бар балалардың білім алуына қол жеткізу екендігі көрсетілген.

Қабылданған халықаралық құқықтық актілер адамның жынысы, нәсілі, діни, мәдени-этникалық немесе тілдік белгілері, денсаулық жағдайы, әлеуметтік шығу тегі, қашқын мәртебесі болуы, тағы басқалай белгілері бойынша еш кемсітушілікті болдырмайтын білім алу құқықтарын белгілейді. Осы ретте зерттеу нысанымызға байланысты біріншіден «инклюзивті білім беру» ұғымына берілген анықтама туралы тоқталайық.

«Инклюзивті білім беру» ұғымы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында ашып көрсетілген [5]. Бұл ұғым ерекше білім алу қажеттіліктері мен жеке-дара мүмкіндіктері ескеріле отырып, барлық білім алушылардың білім алуға тең қолжетімділігін қамтамасыз ететін үдеріс ретінде түсіндіріледі. Бұл жағдайда қосымша білім беретін білім беру бағдарламаларын қажет ететін тұлғалар (ҚР «Білім беру туралы» Заңының 1 бабы). Яғни, мәселе, ең алдымен, оқушылардың шектеулі отыр («денсаулығына байланысты білім алуға тұрақты немесе уақытша қиындыққа тап

болуда»). Бұл жағдайда дарынды балаларды емес, пайдаланылады. Яғни, мұнда да ерекше білім алу қажеттіліктері түсінігі ауқымды емес.

ЮНЕСКО-ның әдістемелік материалдарында көрсетілген инклюзивті білім беру туралы ұғымға мынадай анықтама берген: «Инклюзивті білім беру дегеніміз – барлық балалар дене, психикалық, зерде, мәдени- этникалық және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, жалпы білім беру жүйесіне қосылып, тұрғылықты көздейтін білім беру үдерісін ұйымдастыру. Бұл жағдайда мектептер білім алуғағы ерекше қажеттіліктерді ескеріп, өз оқушыларына қажетті арнайы қолдауды жүзеге асырады».

Ал, Саламанка Декларациясының құжаттарында: «Бұл жалпы білім беру мекемесі жағдайында білім беру қызметінің жүйесі, тұрғылықты мекен-жайы бойынша балалардың білім алуға және оқуға толық құқығы бар ұстанымы негіздемесінде жүзеге асады», – делінген. (Саламанка, Испания 1994 жыл)

«Инклюзив» терминінің анықтамасына отандық ғалымдардың еңбектерінде де, шетелдік ғалымдар еңбектерінде де түрлі қырынан қарайтынын көруге болады. Зерттеу барысында ғылыми анықтама жіктеле отырып қарастырылды. Олардың ішіндегі ең танымал бағыттарды қамтып көрсететін бірнешеуін төмендегі кестеден көруге болады.

Инклюзивті білім беруді түсіндіруде отандық зерттеушілердің де бірыңғай ұстанымы жоқ екендігі келесі кестедегі пікірлерден көрінеді (2-кесте).

Кесте 2 – Отандық және шетелдік зерттеу еңбектеріндегі «Инклюзивті білім берудің» анықтамасы

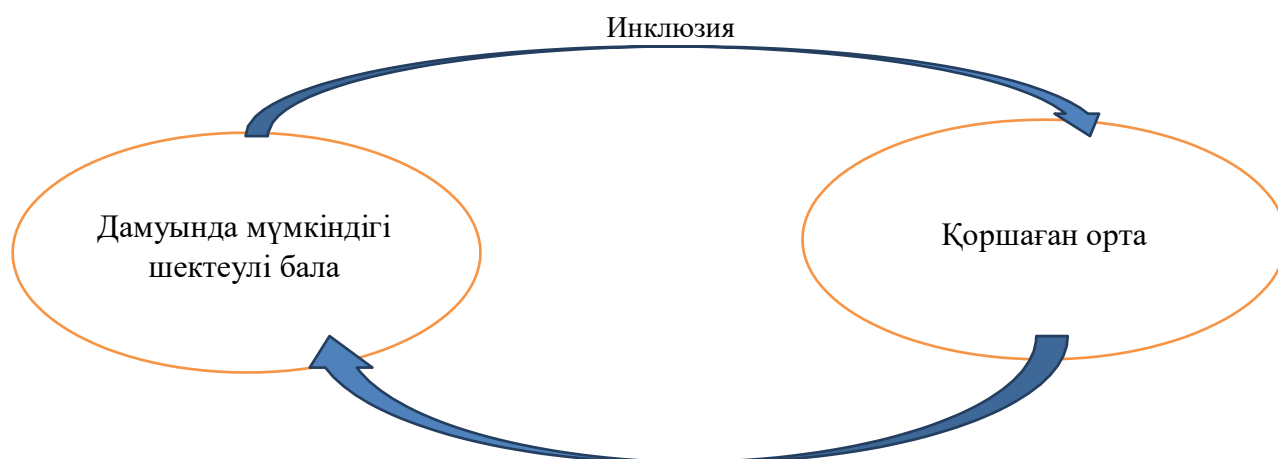
Автор	Инклюзивті білім туралы берген анықтамасы
Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері	Инклюзивті білім беру – баршаның сапалы білімге қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған білім беру жүйесін тарату процестерінің бірі болып табылады. Ол балалардың дене, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беру ортасына айрықша білім алу қажеттіліктері бар балаларды қосуды, барлық кедергілерді жоюды, олардың сапалы білім алуы үшін және олардың әлеуметтік бейімделуін, социумға кірігуін көздейді [6].
Сүлейменова Р.А.	Денсаулық жағдайына, әлеуметтік, этникалық және экономикалық жағдайына қарамастан, барлық балаларды ақысыз оқу үдерісіне қосуды көздейтін білім беру үдерісінің құраушысы [7, б.56].
Оралканова И.А.	Балалардың әртүрлі білім алу қажеттіліктерін түсіну және білім беру үдерісіне толығырақ қатысу, жұртшылықты тарту және білім берудегі бөлектеумен кемсітуді жою арқылы осы қажеттіліктеріне сай қызметтер көрсету [8,б.32].
Voltz D.L.	мүмкіндігі шектеулі балалардың мектеп кеңістігінде басқа оқушылармен бірге толық ынтымақтастықта араласуы және сыныптан тыс іс-шараларға бірге қатысуы [9].
Ryndak D.L.	ерекше қажеттіліктері бар балаларды бір оқу жоспарына қосу, олардың мектеп ұжымына кірігуіне көмек көрсету, әлеуметтік бейімдеу, жағымды ахуал құру [10].
Вакке Т.В.	жалпы білім беру үдерісіне мүгедек балаларды да толық қамту үшін жағдай жасау [11].

Келтірілген кестедегі берілген анықтамалардың түрлілігіне қарап, инклюзивті білім беруді түрлі тұрғыдан түсіндіру тәжірибесін байқаймыз. Бір мәселенің түрлі қырынан танылуын байқауға болады. Яғни отандық та шетел ғалымдарының да «инклюзияға» анықтама беруде бір ыңғайлылық байқалмады.

Отандық және шетелдік түрлі тәсілдерді зерттеу нәтижесі «инклюзивті бағдарланған білім беруде басты рөл ерекше қажеттіліктері бар балаға беріледі» деген тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, инклюзияны білім беру үдерісімен емес, қоғамдағы баланың жағдайымен тікелей байланысты таныған дұрыс деп саналады.

Инклюзивті оқыту мәселесімен бірге дербес оқу мүмкіндіктері бар балалар туралы мәселеде бір қатарда қарастырылады. Дербес оқу мүмкіндіктері бар балалар жөнінде анықтамасы заңда келтірілмеген. Оксфорд психологиялық сөздігінде оқушының дербес мүмкіндіктері дегеніміз – бұл нақты бір адамды басқалардан құрылымдық (конституционалдық) ерекшеліктері, миының нейродинамикалық өзгешеліктері, мидың үлкен жарты шарының функционалдық асимметриясының ерекшеліктері және тағы басқа белгілері бойынша ажырататын психофизиологиялық сипаттама екені көрсетілген. Оқушының психофизиологиялық сипаттамасының өзгешелігі – оның дербес мүмкіндіктері деп танылған.

Инклюзивті білім беру мәселелері туралы талдау барысы төмендегідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Кіріктірілген білім беру жағдайында негізгі мақсат даму ерекшелігі бар баланы жалпы білім беру ортасының жағдайларына бейімдеу, ал инклюзивті білім беруде – оқу үдерісін осындай баланың қажеттілігіне қарай икемдеу немесе өзгерту болып табылады. Бұдан шығатын қорытынды, интеграция мен инклюзия – екі ілеспелі үдеріс (1-сурет).

Сурет 1 – Кіріктірілген және инклюзивті білім беру

Осылайша, дамуында ерекшеліктері бар бала қалай болғанда да, жалпы жағдайларға икемделіп, білім беру кеңістігіне бейімделуі керек. Осы бейімдеу үдерісінде балаға көмек беру – бұл кіріктірілген білім берудің міндеті. Екінші жағынан, білім берудің әдістемелік, материалдық, ақпараттық аспектілерін құраушылардың қырларында тек осындай балаға сай икемделуі тиіс – бұл инклюзивті білім берудің міндеті.

Ғалым З.А.Мовкебаеваның тиімді инклюзивті білім берудің жолындағы басты кедергі–білім беру мекемелері педагогтерінің осы үдеріске білікті дайындығының төмендігі деген ұстанымы маңызды болып табылады [12,бб.]. Аталған кедергілерді жою арқылы ғана тиімді білім беру үдерісін қалыптастыруға мүмкіндік туады. Сол кедергілерді жойғанда ғана инклюзия жалпы және арнайы білім беру жүйелерінің біртіндеп тұтас бір жүйеге бірігуіне алып келеді.

Қазақстандық мамандардың көпшілігі инклюзивті білім беру елімізде жаңа аяғына тұрып келе жатыр деп түсіндіреді. Атап кету керек, ол мамандардың барлығы дерлік инклюзивтік жүйені оқу үдерісіне белсенді енгізу керектігі жөнінде ортақ пікірге келген. Себебі білім берудің мұндай үлгісі мүмкіндігі шектеулі балалардың тұлғалық дамуы үшін тең жағдайларға ие болу мүмкіндігін беретініне сенім мол. Мектептерде тиімді инклюзивті білім беруді қалыптастырудағы түзетуші-дамытушы кеңістіктің маңызды рөлін А.К.Жалмұхамедова өз еңбегінде айқын талдап көрсеткен [13,б.39].

Ортаның дамытушы және кедергісіз болып қалыптасуы үшін оған орта ресурстарының әсері тиеді деген түйін жасауға болады. Баланың жеке басының психофизиологиялық ерекшеліктері ортаның мазмұндық құрамына да біршама әсер ететінін жоққа шығаруға болмайды. А.Т.Баймұратованың пікірінше, білім беру үдерісіндегі инклюзиясының табысқа қолжеткізуі ортаның пәндік құраушы бөлшектеріне, атап айтқанда, оқу сыныптарының санитарлық талаптармен қауіпсіздік нормаларына сәйкестігіне, дербес түзету құралдарының, компьютерлік бағдарламалардың, әдебиеттің, көру мүмкіндігін жақсартатын жабдықтардың және тағы басқа қажетті құралдардың толық болуына байланысты [14,б.55].

Инклюзивті білім беруге арналған кеңістік ресурстарына мынадай маңызды құраушылар жатады: турниктер, шектеуші сызықтар, жеделсатылардың болуы, оқу сыныптарының жарықтандырылу деңгейі, сыныптардағы және жалпы мектеп бойынша дыбыстық белгі беру тіректері. Инклюзивті білімберуде тұлғаны тәрбиелеу мен дамытуға арналған дидактикалық және түзетуші жабдықтарға айрықша маңыз беріледі. Оқушыларға берілетін сыныптағы деген түйін жасауға болады. Баланың жеке басының психофизиологиялық ерекшеліктері ортаның мазмұндық құрамына дабіршама әсер ететінін жоққа шығаруға және сыныптан тыс жүктемені дұрыс есептеу аса маңызды. Өйткені оқудан бөлек, толыққанды тұлға қалыптастыру үшін және олардың қабілеттерін ашу үшін оқушыларды денсаулық жағдайымен дамуына қарамастан, сабақтан тыс іс-әрекеттерге де қатыстыру керек.

Инклюзивті білім беру үдерісінің әлеуметтік-психологиялық ресурстары әр оқушының бойында мынадай маңызды қасиеттердің қалыптасуына тірек болады:

- Ынтымақтастықта жұмыс жасауға қабілетті болуы;
- Білім беру үдерісіне және сабақтан тыс іс-шараларға белсенді қатысуы;
- Жетекшілік етуге және жетекшіге еруге ынталы болуы;
- Сыртқы келбетінің қанағаттанарлық болуы;
- Қолайлы әлеуметтік мәртебеге ие болуы;
- Дене белсенділігі өсуі т.б.

Мектептерде бірыңғай білім беру кеңістігін құру үшін әлеуметтік-психологиялық ресурстар пайдаланылады. Мектепте дамуында ерекшелігі бар балалардың әлеуетін ашуға басты назар аударылуы тиіс. Мұндай бағыт жан-жақты дамуға ұмтылған үйлесімді тұлғаны қалыптастыру мақсатында оның әлі де ашылмай, жасырын қалған ішкі қабілеттерін ашу үшін жеке тұлғаның болмысын белсенділікке негіздеп қайта құруға арналады.

Осы айтылғандарға сүйене келе, *инклюзивті білім беру ортасын* – бұл дамуында ерекшелігі бар балалардың әлеуметтенуге және білім, біліктермен дағдыларды игеруге деген дербес қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құрылатын құндылықты-бағдарланған орта деп танимыз. Инклюзияның әлеуметтік құраушысы педагогика саласына қарағанда, басым артықшылыққа ие. Білім беру инклюзиясының тиімділігі көп жағдайда мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік бейімделуінің нәтижелілігімен айқындалатын болады. Бұл – ерекшеліктері бар тұлғалардың әрбір санаты үшін белгілі бір орталар саны мен жеке білім беру кеңістігі құрылуы қажет деген сөз.

Еліміздің әлеуметтік дамуының басты ұстанатын бағдары – еліміздің әрбір азаматының өз жаратылысындағы қабілетін жетілдіріп, мүмкіндігін жүзеге асыруға ұмтылуға қолайлы жағдай жасау. Инклюзивтік білім берудің қандай ұстанымы болса да, олардың әрбірін аксиологиялық құндылықтың көрінісі деп қабылдау керек. Өйткені адамның, оның өмірінің құндылығын оның қабілетімен қол жеткен табыстарымен ғана өлшенбеуі керек. Өйткені әрбір жарық дүниеге келген адам өмірдің, мына жаратылыстың тыныс жүйесімен бір тұтас тіршілік жүйесіне еніп, сезінуге, ойлауға қабілетті. Сезім мен ой берілген әрбір адам өзінің ой қызметі арқылы туындаған мәселелерді келесі адамға білдіргісі, айтқысы келеді. Ол адам баласы ретінде сол ойын басқаға білдіруге және оны тыңдауын талап етуге құқы бар. «Адамның күні адаммен» дегендей, адам болып өмірге келген соң, адамдар өзара біріне-бірі мұқтаж. Өмірді тану үшін, білім алу үшін, тек басқа адамдармен қарым-қатынас орнатып қана білім алуын жүзеге асыра алады. Адам баласының табиғаты достыққа, жолдастыққа әрдайым ұмтылыста болады.

Әдебиеттер тізімі:

1 «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726>.

2- <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326>.

3- <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=kk>

4- Малофеев Н.Н. История становления развития национальных систем специального образования (социокультурный аспект) // Специальная педагогика / под ред. Н.М. Назарова. - М., 2000. – Т. 2. – С. 22

5- Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III // <http://online.zakon.kz/>

- 6- Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдемесі (01.06.2015 жылғы №348)//<http://online.zakon.kz/>
- 7- Сулейменова Р.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей с ограниченными возможностями. Проблемы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. Алматы: Раритет, 2002.- 917 с.
- 8- Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... докт. философии (PhD). – А, 2014. – 210 с.
- 10 Voltz D. L. What matters most in inclusive education: A practical guide for moving forward // Intervention in School and Clinic. - 2001. - Vol. 37. - №1.- P. 23- 30.
- 9- 10 Ryndak D. L. Defining school inclusion for students with moderate to severe disabilities: What do experts say? // Exceptionality. - 2000. - Vol. 8.-№2. - P. 101 - 116.
- 11 Вакке Thomas W. Existing and Emerging Technologies in Education. Monograph Series. - New York, 2014. - 101 p.
- 12 Мовкебаева З.А., Денисова З. А., Оралканова И. А., Жакупова Д. С. Методические рекомендации по подготовке педагогов к внедрению инклюзивного образования. - Алматы: Дайкпресс, 2013. - 165 с.
- 13 Жалмухамедова А. К. Организационно-методические основы раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс: дисс. канд. пед. наук: 13.00.01. - Алматы, 2006. - 204 с.
- 14 Баймуратова А. Т. О некоторых трудностях детей с нарушением слуха в процессе обучения в общеобразовательной школе // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии.-2011.-№4.-С.54-57с.

МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу білім беру бағдарламасының,
Зкурс студенті **Қалиева А.И.**
Ғылыми жетекшілер: п.ғ.к, қауымдастырылған профессор Кудышева Б.К.,
п.ғ.м, оқытушы Ермекова А.Д.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті.

Аңдатпа. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың мазасыздығы мен интеллектуалды дамуының өзара байланысын қарастыра отырып, оның мектепте оқуға немесе оқу іс-әрекетіне дайындығына қатынасы қарастырылған. Мектепке дейінгі жастағы мазасыз баланың жеке басының дамуының психологиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне теориялық талдау жасалынды. Сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларының мазасыздық деңгейінің жоғарылауының себептерінің бірі ретінде ата-ана тәрбиесінің стилі көрсетілген.

Кілт сөздер: мазасыздық, эмоция, интеллект, отбасы, ата-ана.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь тревожности и интеллектуального развития дошкольников, их отношение к подготовке к учебе или учебной деятельности в школе. Проведен теоретический анализ психологических, физиологических особенностей развития личности тревожного ребенка дошкольного возраста. Также в качестве одной из причин повышенного уровня тревожности у дошкольников и младших школьников обозначен стиль воспитания.

Ключевые слова: тревога, эмоции, интеллект, семья, родители.

Annotation. The article examines the relationship between anxiety and intellectual development of preschoolers, their attitude to preparing for school or learning activities at school. The theoretical analysis of psychological, physiological features of personality development of an anxious preschool child is carried out. Also, as one of the reasons for the increased level of anxiety in preschoolers and younger schoolchildren, the parenting style is indicated.

Keywords: anxiety, emotions, intelligence, family, parents.

Психикалық денсаулық – баланың рухани дамуының негізі. Соңғы уақытта балалар мен жасөспірімдерде шекаралық жүйке-психикалық бұзылулардың өсуі байқалды.

Психикалық тепе-теңдік пен физикалық денсаулық арасында тығыз байланыс бар екендігі дәлелденді, ал оң жағдай жеке тұлғаның дамуының маңызды шарттарының бірі болып табылады. Қоғамның қазіргі жағдайлары, отбасылық қатынастардағы тұрақсыздық және ерте интеллектуализация мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалды дамуындағы бұзылулардың көрінісіне ықпал етеді, бұл баланың сезімталдығын күшейтеді, мазасыздық деңгейін жоғарылатады және невротизацияға әкеледі. Бұл мазасыздыққа байланысты балаға сырттан, ересектер әлемінен, отбасындағы ата-аналар, тәрбиешілер, балалар тұлғааралық қарым-қатынаста қоятын қатынастар жүйесінен келетін мазасыздық пен толқуларға бейімділік[1].

Мазасыздық, эмоционалды тұрақсыздық факторы ретінде, эмоционалды-ерікті, танымдық саланың дамуына және эмоционалды-жеке білім берудің қалыптасуына кедергі келтіретін бейімделмейтін сәт ретінде әрекет етеді. Бұл тұрғыда әсіресе қауіпті-бұл даму дағдарысы мен әлеуметтік жағдайдың өзгеруімен бірге жүретін мектепке дейінгі жас.

Белгілі болғандай, Л.С.Выготский психикалық өмірдің қарапайым және күрделі формаларын ұйымдастыруда интеллектуалды және аффективті бірлік идеясын алға тартады.

С.Я. Рубинштейн психикалық бірлік әрқашанда интеллектуалды және аффективті компоненттердің бірлігін қамтиды деп есептейді.

Л. С. Выготский балалардағы танымдық белсенділіктің дамуы динамикалық өзгеретін эмоционалды-ерікті саламен байланысты екенін көрсетеді.

Эмоционалды-еріктік сипаттамалардың қалыптаспауы немесе бұзылуы баланың интеллектуалды тапсырмаларын қиындатады, бұл өз кезегінде баланың жеке басының дамуына теріс әсер етеді.

Балалардың эмоционалды саласындағы бұзылулар интеллектуалды мүмкіндіктерді төмендетіп қана қоймайды, сонымен қатар мінез-құлықтың бұзылуына әкелуі мүмкін, сонымен қатар әлеуметтік бейімделу құбылыстарын тудыруы мүмкін[2].

Мазасыз баланың өзін-өзі бағалауы жеткіліксіз: төмен, жоғары, жиі қарама-қайшы, жанжалды. Ол қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады, бастаманы сирек көрсетеді, невротикалық сипаттағы мінез-құлық, бейімделудің айқын белгілері бар, оқуға деген қызығушылық төмендейді. Ол сенімсіздікпен, қорқынышпен, өзін-өзі минималды жүзеге асырумен сипатталады.

Мазасыз балалар көбінесе топтың танымал емес балаларының қатарына жатады, өйткені олар көбінесе өзіне сенімсіз, тұйық, коммуникативті емес немесе керісінше, тым ашық, тітіркендіргіш. Танымал болмаудың себебі кейде олардың өз-өзіне күмәндануына байланысты бастамашылдығы болып табылады, сондықтан бұл балалар тұлғааралық қарым-қатынаста көшбасшы бола алмайды[3].

Мазасыз балалардың бастамасыздығының нәтижесі-басқа балаларда оларға үстемдік етуге деген ұмтылыс пайда болады, бұл мазасыз баланың эмоционалды фонының төмендеуіне, қарым-қатынастан аулақ болуға, қарым-қатынас саласына байланысты ішкі қақтығыстарға әкеледі, өзіне деген сенімсіздік күшейеді. Сонымен бірге, құрдастарымен жағымды қарым-қатынастың болмауы нәтижесінде шиеленіс пен мазасыздық күйі пайда болады, бұл кемшілік пен депрессия немесе агрессивтілік сезімін тудырады[4].

Танымалдылығы төмен бала топтастарының жанашырлығы мен көмегіне сенбейді, көбінесе өзімшіл, алшақтайды. Бұл екі жағдайда да жаман, өйткені ол балаларға, жалпы адамдарға деген теріс көзқарастың, кекшілдіктің, дұшпандықтың, жалғыздыққа ұмтылудың қалыптасуына ықпал етуі мүмкін.

Мектеп жасына дейінгі балалардың мазасыздығы мен интеллектуалды дамуының өзара байланысын қарастыра отырып, "мазасыздықтың жоғарылауы кез-келген әрекетті (әсіресе маңызды) ұйымдастыра алмайтынын" атап өткен жөн[5].

А.М. Прихожан жоғары мазасыздық негізінен мектеп жасына дейінгі балалардың іс-әрекетінің нәтижелеріне теріс, ұйымдаспайтын әсер етеді деп санайды.

Х. Граф, балалардың мазасыздығын зерттей отырып, оның іс-әрекетке, әсіресе балалардың футбол ойынына әсерін зерттеді. Ол ең нашар ойыншылардың ең мазасыз екенін анықтады. Зерттеу барысында Х. Граф баланың мазасыздық деңгейі ата – ананың қамқорлығымен байланысты екенін анықтады, яғни баланың жоғары мазасыздығы ата-ананың шамадан тыс қамқорлығының нәтижесі болып табылады.

Е.А. Савина, Н.А. Шанина өз зерттеулерінде, өзін-өзі бағалау мен мазасыздану деңгейінің арақатынасы бойынша, мазасыз балалар көбінесе өзін-өзі бағалаудың төмендігімен сипатталатыны анықталды. Мазасыз балалар өздерінің сәтсіздіктеріне өте сезімтал, оларға шамадан тыс жауап береді, қиындықтарға әкелетін әрекеттерден бас тартуға бейім".

Мазасыздықтың деңгейі жоғары балалар шамадан тыс алаңдаушылықпен сипатталады, кейде олар оқиғаның өзінен емес, оның алдын ала болжауына қорқа бастайды. Көбінесе олар жақсыдан гөрі жаманды күтеді. Балалар өздерін дәрменсіз сезінеді, жаңа ойындарды ойнауға, жаңа әрекеттерді бастауға қорқады. Өздеріне жоғары талаптар қояды, өздеріне өте сын көзбен қарайды. Олардың өзін-өзі бағалау деңгейі төмен, мұндай балалар шынымен де өзін барлық жағынан басқалардан нашармын, ең ұсқынсыз, ақымақ, ебедейсізбін деп санайды. Олар барлық мәселелерде жігерлендіруді, ересектердің мақұлдауын іздейді, күтеді.

Мектеп жасына дейінгі мазасыз балаларға соматикалық мәселелер де тән: іштің ауыруы, бас айналуы, бас ауруы, тамақтың қысылуы, енгігу және т.б. Мазасыздықтың көрінісі кезінде олар жиі ауыздың құрғауы, тамақтың түйілуі, аяқтардағы әлсіздік, жүрек соғуы сезінеді.

Мектепке дейінгі жастағы мазасыз баланың жеке басының дамуының психологиялық ерекшеліктеріне мыналар жатады:

- "төмен құндылық", кемшілік позициясының басым болуы;
- тікелей-өзіне деген сезімдік қатынас;
- өзіне қайғы, қорқыныш, ашу және кінә сияқты жағымсыз эмоцияларды жатқызу;
- өзіне деген сенімсіздік, басқалардың пікіріне тәуелділік;
- бала өзінің жеке басы туралы теріс түсінік қалыптастырады;
- ауруды тұрақсыз бағалау, пессимизм мен депрессияның жоғарылауы байқалады;
- мотивтердің иерархиясы өзгереді, олардың ынталандыру күші төмендейді[5].

Мазасыз балаларға шешім қабылдаудың қабілетсіздігімен, тартыншақтық, күмән, жұмысты бастаудағы қиындықтар, алғашқы қадам жасаудан қорқу, әр тапсырмада бағдарлаудың айқын кезеңі тән. Олар барлық әрекеттерді жеке операцияларға бөлуге және бәрін мұқият талдауға бейім.

«Дені сау» отбасыларда ата-аналар мен балаларды табиғи күнделікті қатынастар байланыстырады. Бұл олардың арасындағы тығыз байланыс, соның нәтижесінде рухани бірлік, негізгі өмірлік ұмтылыстар мен іс-әрекеттердің жүйелілігі туындайды. Мұндай қарым-қатынастардың табиғи негізі ата-аналық сүйіспеншілік пен балалар мен ата-аналарға деген қамқорлық мейірімінен көрінетін туыстық байланыстар, аналық және әкелік сезімдер болып табылады.

Көптеген ата-аналар өздерінің тәрбиесінің кемшіліктерін жақсы біледі, бірақ көбінесе олардың мәселелерін шешу үшін қарапайым психологиялық сауаттылық жетіспейді.

Отбасы жеке тұлғаның дамуы мен эмоционалдық-психологиялық қолдауының күшті факторы, сонымен қатар психикалық жарақаттың және онымен байланысты әртүрлі тұлғалық бұзылулардың: невроздардың, психоздардың, психосоматикалық аурулардың, жыныстық бұзылулардың және мінез-құлық ауытқуларының көзі бола алады.

Адам өмір бойы отбасылық атмосфераға, оның жағдайы мен болашағына сезімтал. Алайда, отбасы қалыптасып келе жатқан тұлғаға үлкен әсер етеді. Отбасында баланың өзіне және айналасындағы адамдарға деген көзқарасы қалыптасады. Онда тұлғаның алғашқы әлеуметтенуі жүреді, алғашқы әлеуметтік рөлдер игеріледі, өмірдің негізгі құндылықтары қаланады. Ата-аналар өз балаларына табиғи түрде әсер етеді: ата-аналық мінез-құлық үлгілерін имитациялау, сәйкестендіру және интериоризациялау механизмдері арқылы. Отбасылық тәрбиенің бірегей катализаторы-туыстық сезімдер. Отбасылық тәрбие жеке болып табылады, сондықтан оны анонимді тәрбиемен алмастыру мүмкін емес. Оның болмауы немесе кемшіліктерін адамның кейінгі өмірінде толтыру мүмкін емес.

Тәрбиелік микросоциум, бағытталған және бағытталмаған тәрбиелік әсерді жүзеге асыратын және баланың жеке басының қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік микроортаның бөлігі.

Отбасының тәрбиелік әлеуеті-бұл баланы тәрбиелеу, дамыту және әлеуметтендіру функциясын жүзеге асыру қабілеті. Зерттеушілердің көпшілігі, мысалы, В.М. Миниаров, оны психологиялық атмосферамен, тұлғааралық қатынастар жүйесімен, балаларға деген қарым-қатынас сипатымен, олардың қызығушылықтарымен, қажеттіліктерімен, ата-аналардың психологиялық-педагогикалық және жалпы мәдениетінің деңгейімен, отбасының өмір салтымен, құрылымымен, ата-аналардың жеке типологиялық ерекшеліктерімен байланыстырады [6].

Мазасыздықтың себептері туралы мәселе қазіргі уақытта ашық күйінде қалып отыр. Алайда, көптеген авторлар мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларының мазасыздық деңгейінің жоғарылауының себептерінің бірі ретінде ата-ана тәрбиесінің дұрыс емес стилін қарастырады.

Е.Ю.Брель балалардағы мазасыздықтың қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік-психологиялық факторларды анықтауға бағытталған арнайы зерттеу жүргізді. Бұл зерттеу оған ата-аналардың жұмысына, материалдық жағдайына және өмір сүру жағдайларына қанағаттанбауы сияқты әлеуметтік-психологиялық факторлар балалардағы мазасыздықтың пайда болуына айтарлықтай әсер етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасына отбасының түрі, ересектердің ұстанымы, қарым-қатынас стилі және олардың отбасындағы балаға беретін рөлі әсер етеді. Ата-аналық қарым-қатынас түрінің әсерінен баланың жеке басы қалыптасады. Сонымен қатар, отбасындағы қарым-қатынас әр түрлі сипатта болуы мүмкін, ал ата-аналық қатынастың тиімсіз түрін қолдану баланың мазасыздығының пайда болуына әкеледі.

Айта кету керек, қазіргі уақытта балалардың мазасыздығының орталық, "негізгі" себебі ретінде отбасылық тәрбие факторлары, ең алдымен "ана — бала" қарым-қатынас жүйесі ерекшеленеді [6].

Балалардың мазасыздығының пайда болуына әкелетін ата-аналық стильдерге іс жүзінде барлық дұрыс емес типтерді жатқызуға болады. Мазасыздықтың себебі тұрақты емес тәрбие болуы мүмкін, себебі бала үнемі қарама-қайшылықта болады. Көбінесе мұндай балалар не істей алатынын және не істей алмайтынын білмейді және ата-аналары оны айыптамас үшін қандай да бір жағдайда қалай дұрыс әрекет ету керектігін білмейді. Бала үнемі бейімделуге мәжбүр болатын қолайсыз және өзгертін жағдайларда өмір сүреді.

Ата-аналық тәрбиеде «айқын қаталдық» сияқты стильді ұстану баладағы мазасыздықтың көрінуіне әкелуі мүмкін. Мұның себебі-баланың ата-анасының сүйіспеншілігін сезінбеуі, олар баланың мінез-құлқын қатаң бақылайды, оның ішкі әлеміне қызығушылық танытпайды. Ата-ананың бұл стилімен бала қателесуден қорқып өмір сүреді, бастама көтеруден қорқады, өзін ешкімге қажет емес сезінеді, ата-аналарға ауыртпалық түсіреді.

Тәрбиенің өте талап етілетін түрі балаларда мазасыздықтың пайда болуына әкелуі мүмкін. Бұл жағдайда ата-аналар балаға жоғары талаптар қояды, олардың артында көбінесе жеке амбициялары болады. Бұл талаптар, әдетте, баланың мүмкіндіктеріне қайшы келеді, нәтижесінде бала ата-анасының үмітін ақтамаудан үнемі қорқып өмір сүреді, бұл өз кезегінде баланың мазасыздық деңгейін жоғарылатады.

Шамадан тыс талап қою және рұқсат беру сияқты ата-аналық стильдерді бір-біріне қарама-қарсы деп атауға болады. Екеуі де баланың дамып келе жатқан тұлғасына жағымсыз әсер етеді.

Гиперқорғау түрі бойынша тәрбиені жүзеге асыратын ата-ананың мазасыз баланы тәрбиелеу ықтималдығы жоғары. Бұл жағдайда ересек адамның баламен қарым-қатынасы авторитарлық сипатта болады, бала өзіне және оның қабілетіне деген сенімін жоғалтады, ол үнемі теріс бағадан қорқады, ол бір нәрсені дұрыс емес жасай бастайды деп алаңдай бастайды.

Гиперопека түрі бойынша тәрбиені симбиотикалық тәрбиемен біріктіруге болады. Бұл жағдайда ересек адамның баламен қарым-қатынасы авторитарлық және демократиялық болуы мүмкін. Белгілі бір сипаттамалары бар ата - аналар баламен осындай қарым-қатынас орнатуға бейім-мазасыз, күмәншіл. Баламен тығыз эмоционалды байланыс орната отырып, мұндай ата-ана өзінің қорқынышын ұлына немесе қызына жұқтырады, мазасыздықтың пайда болуына ықпал етеді.

Захаров А.И., егер ата-ана өз балаларын тәрбиелеуде «алтын ортаны» таба алса, бала үшін ең қолайлы болады дейді. «Қабылдау және сүйіспеншілік» түріне сәйкес білім беру стилі ең қолайлы болады деп қорытынды жасауға болады.

Мамандар ата-аналар мен тәрбиешілерге келесі әдістерді қолдануға кеңес береді: баланы мүмкіндігінше жиі атын атаңыз және оны басқа балалар мен ересектердің көзінше мақтаңыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аракелов Г. Г. Психофизиологический метод оценки детской тревожности // Психологический журнал. — 2015. — Т. 18. № 2. — С. 102–113.
2. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. - М.: Педагогика, 2015. - 425 с.

3. Балалар психологиясы: оқулық / Ж.Қ.Дүйсенова, Қ.Н.Нығметова / — 2012.
4. Панфилова М. А. Тревожность и ее коррекция у детей // Школа здоровья. — 2016. — № 1. — С. 17-28.
5. Пасечник Л. Тревожный ребёнок // Дошкольное воспитание. — 2014. — № 9. — С. 89-95.
6. Славина, Е.А. Родительские представления и установки: понятие, виды, структура [Текст] / Е.А. Славина // Семейная психология и семейная терапия. – 2001, № 3. – С. 21-24.

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ АСПЕКТІЛЕРІ

«7М01802 – Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» ББ 1 курс

*Магистранты **Қаржауова З.Ә.***

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., аға оқытушы Құдайбергенова А.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазіргі заман талабына сәйкес интеллектуалды тұлғаны дамыту мен зерттеу бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің бірі болып табылуда. Сондықтан мақала мазмұнында әлеуметтік педагогтің кәсіби имиджін қалыптастырудың ғылыми аспектілері жан-жақты талданып, бүгінгі таңдағы проблемалық тұстарына сипаттама беріледі.

Кілт сөздер: имидж, стиль, кәсіби іс-әрекет, шығармашылық, эмпатия.

Аннотация: В соответствии с современными требованиями развитие и изучение интеллектуальной личности является одной из актуальных проблем на сегодняшний день. Поэтому в содержании статьи всесторонне анализируются научные аспекты формирования профессионального имиджа социального педагога и дается характеристика современных проблемных моментов.

Ключевые слова: имидж, стиль, профессиональная деятельность, творчество, эмпатия.

Abstract: In accordance with modern requirements, the development and study of intellectual personality is one of the urgent problems today. Therefore, the content of the article comprehensively analyzes the scientific aspects of the formation of the professional image of a social pedagogue and gives a description of modern problematic moments.

Keywords: image, style, professional activity, creativity, empathy.

Біздің әрқайсымыз белгілі бір образды – имиджді – сырт келбеті, әдеттері, сөйлеу мәнері, ділі, іс-әрекеттері және т.б. негізінде жинақталатын адам туралы түсінікті қалыптастырамыз. Имидж туралы мәселе соңғы жылдары қоғамдық, саяси нарықта және басқа да жағдайларда туындайтын бәсекелестік, адамдар үшін таңдау қиындығы өрістегенде өзекті бола бастады. Көпжылдық тәжірибе көрсеткендей, мақсатқа сай, қалыпты имидж әлеуметтік қызметтің кез келген түріне аса қажет. Имидж қалыптастыру үшін адамның жеке басы туралы әртүрлі мінездемелерді қарастыру және психикамызда осы адамның образын қалыптастыру аздық етеді, сонымен қатар осы образға, дәлірек айтсақ, осы образдың прототипіне белгілі бір көзқарастың пайда болуы және баға беру, сонымен қатар осы образдың прототипі туралы белгілі бір пікір туындауы қажет. Білім берудегі қазіргі жағдайдың қызығы сонда, мұғалімге елде болып жатқан әлеуметтік өзгерістер жағдайында жұмыс жасауына тура келеді. Біздің қоғамымызда бәрі де ашық түрде жүріп жатыр: батыс педагогикасының жетістіктері белсенді түрде қолданылуда, білім беру үдерісіне жаңа тұжырымдамалар мен технологиялар ендірілуде. Сөйте тұрып, оқушылар мен мұғалімдер әртүрлі идеологиялық және мәдени құндылықтарды ұстана алады. Бұл мұғалімнің ашық және шыдамды болуын, әңгімелесушіні тыңдай білуін, эмпатияға бейім болуын талап етеді. Қазіргі зерттеушілер мұғалімнің имиджіне, кәсіби қалыптасуына және жұмыстағы әдістемелік тәсілдерін жетілдіруіне көп мән береді. Бұл мәселеге қатысты А.А.Калюжный, М.В.Короткова, П.Г.Постников, О.Ю.Стрелова, В.В. Шоган және т.б. педагогтар мен психологтардың зерттеу еңбектері бар. Мұғалімдік қызметте маман иесіне ұдайы үйренуге, өз пәні арқылы оқушының жеке тұлғасын дамытумен байланысты білім беру міндеттерін шеше отырып, әдістемелік базасын жетілдіруге тура келеді.

Осымен байланысты әлеуметтік педагогикада, сондай-ақ басқа да бірқатар ғылымдарда «имидж» өзін танытып келеді. Өз имиджін қалыптастырған мұғалімнің пайда болуы имиджелогияның жаңа саласының, яғни педагогикалық имиджелогияның пайда болғанын айтуға мүмкіндік берді. Профессор А.А.Калюжныйдың пікірінше, мұғалім имиджі – оқушылар ұжымының, әріптестерінің, әлеуметтік ортасының, көпшіліктің танымындағы педагог образын сезінудің экспрессивті боямалы стереотипі. Оқытушы имиджінің қалыптасуы барысында, бойындағы мінездері қоршаған ортаның пікіріне сай қасиеттермен жымдаса бірігіп кетеді [2, б.123]. Мұғалім имиджінің мынадай әлеуметтік-психологиялық анықтамасын ұсынуға болады: имидж дегеніміз – тұтас педагогикалық үдерістегі педагог пен оқушылардың өзара іс-әрекеті барысында жасалатын нысанның символдық образы. Мұғалім имиджінің аса маңызды құраушылары мыналар: сырт келбеті, қарым-қатынаста тілдік және тілдік емес сөйлесу құралдарын қолдануы, мамандық образының ішкі «МЕН»-іне сәйкес келуі. Кәсіпқой маманның имиджінің құрылымында, А.А.Калюжныйдың ұсынуы бойынша, сыртқы, процессуалдық және ішкі компоненттерге мән берілген. Сыртқы құраушыларға ым, іс-қимыл, дауыс тембрі мен күші, костюм үлгісі, өзін-өзі ұстау мәнері, жүрісі жатады. Мұғалімнің сырт келбеті негізінен сабақ өтуге ынталылық немесе немқұрайдылық көңіл-күй тудырады, өзара түсіністікке жол ашып, педагогикалық қарым-қатынасты жеңілдетеді немесе кедергі келтіре отырып, қиындатады. Кәсіби іс-әрекет, А.А.Калюжныйдың пікірінше, имидждің процессуалдық құраушысы арқылы ашылады, бұл қарым-қатынастың кәсіпқойлық, бейімділік, нақыштылық және т.б. түрлерімен нақтыланады. Эмоцияға бай мұғалім, сезімін тілдік және тілдік емес тәсілдермен жеткізе және мақсатты түрде пайдалана отырып..., сабақты жандандыра алады, оны экспрессивті етіп, қарапайым қарым-қатынасқа жақындата алады. Ішкі құраушы – бұл адамның ішкі әлемі, оның рухани және интеллектуалды дамуы, қызығушылықтары, құндылықтары туралы түсінік, яғни толықтай алғанда оның тұлғасы.

Сонымен, мұғалімнің имиджі келесі құраушы компоненттерден тұрады: жеке және тұлғалық қасиеттері, кәсіби қызметіндегі және тәртібіндегі қарым-қатынас ерекшеліктері. Қоғамдық санада, біріншіден, мұғалім мамандығының имиджі орын алады, бұл әртүрлі педагогтарға ортақ жалпы сипаттамаларды жинақтайды және оларды образ-стереотип түрінде бекітеді. Қоғам, мұғалімнің кәсіби имиджіне талап қоя отырып, оның мазмұнына ықпал етеді. Дегенмен мұғалімнің балаларға деген сүйіспеншілік, мейірімділік, шынайылық, араласу қабілеті секілді қасиеттері өзгермей ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатыр [1, б.15-19].

Профессор А.А.Калюжный атап көрсеткен мұғалім имиджінің төрт негізгі компонентіне нақтырақ тоқталайық. Мұғалімнің сырт келбеті оқушылардың түйсігінде өзіндік мағыналық жүгін көтереді, бірақ сабақтағы әрбір нақты жағдайда ол маңызды немесе маңызды емес болуы мүмкін. Бір жағдайда бала үшін ымдау маңызды болса, келесіде – іс-қимыл, үшіншіде – мұғалімнің костюмі.

«Имидж» ағылшын тілінен аударғанда «образ» дегенді білдіреді. Образ дегенде визуальді, көзге көрінетін образ (түр, әлпет) ғана емес, сондай-ақ ойлау, іс-әрекет, дағды образы деп те түсінуіміз керек. Көптеген ғалымдар бұл ұғымның аясында адамның анатомиялық ерекшеліктері және киім стилімен анықталатын сырт келбетін ғана емес, оның қабылдауға болатын барлық қасиеттерін қарастырады. Мұғалімнің айрықша кәсіби және қоғамдық қызметтері, өз тәрбиеленушілерінің, олардың ата-аналарының, жалпы халықтың алдында үнемі биікте болу қажеттілігі мұғалімнің жеке тұлғасына, моральдық келбетіне қойылатын талапты күшейтеді. Бұл, өз кезегінде, педагогикалық қызметтің жетістігін анықтайды. Педагог үшін ішкі мазмұн, қызмет пен сыртқы келбетінің бірлігі қажет. Сондықтан мұғалім имиджінің құрылымын жеке қарастыру қажет. «Киіміңе қарап қарсы алып, ақылыңа қарап шығарып салады» деген мәтелді еске түсірейік. Көптеген адамдар үшін сыртқы образдан алынатын ақпарат адам туралы жалғыз ғана «мәліметтер банкі» болып табылады, және осының негізінде олар өзара қарым-қатынас орнатады. Және де педагог образы неғұрлым дәлірек жасалса, адамдардың онымен араласуы жеңілірек болады, және де өз оқушыларымен ортақ тіл табысуына да аз күш кетеді.

Визуальді тартымдылық – педагог имиджінің бірінші дәрежелі құраушысы. Бұл жерде жұмыс костюмінің бояулар жиынтығы да, дұрыс жасалған макияж да, сән үлгісімен қиылған немесе таралған шаш та маңызға ие. Дегенмен адамның сырт келбеті аздық етеді. Мұғалім өзін еркін сезініп, оның өз-өзіне сенімділігі аудиторияға әсер етуі керек. Егер педагогтың сырт келбеті тартымды болса, ол алғашқы сөзін айтпай тұрып-ақ аудиторияның назарын өзіне қаратып алады. Бұдан басқа көптеген кәсіби педагогтардың дауыс мәнері де жетістік кепілі болып табылады. Мұғалімнің сырт келбетін талқылағандай, дауысы туралы да бірнеше секунд ішінде адамдар пікір түйеді. Педагогтың дауысы зор мәнге ие: ол сөздің мәнділігін жоғарылататын құрал

болып табылады, дегенмен кейде сөздің мәнділігін ұштауға да септігін тигізеді, қарама-қайшылық туралы жағымды әсер беріп, бұзылғалы тұрған іс-әрекетті орнына келтіреді. Дауысы педагогтың жетістікке жетуіне ықпал етуі тиіс. Шетелде кейбір компаниялар өз қызметкерлерін дауыс түзету бойынша семинарлар мен жеке курстарға жібереді. Ол жерде сөйлеу дұрыстығы мен артикуляция анықтығын кәсіби тұрғыда ұштайды. Педагогтың дауысы жағымды болса, тыңдаушылар оны ынтамен тыңдайды. Адамның өз дауысы қандай болғаны маңызды емес. Жүйелі жаттығуларға сәйкес, педагог акценттен арылып, дыбыстарды дұрыс артикуляциялап, дұрыс айтуға үйренеді [2, 89].

«Бейвербалды» имидж біздің ым, әрекет, жүріс сияқты жағымды әдеттерге қаншалықты ие екенімізбен байланысты. Жақсы қылықтар кез келген жағдайға тез үйренісуге септігін тигізеді, адамдармен қарым-қатынас орнатуды жеңілдетеді. Мұғалімнің бейвербалды әрекеттерін балаларға деген қарым-қатынас белгісі деп сипаттасақ, мынадай жағдайларда дауыстың өзгеруін қадағалау қажет: алдымен орындыққа асықпай жайғасып, аяқтарды айқастырып, сонан соң ойындағы абстрактілі адамға қаратып сөйлеу керек. Содан кейін отырысыңды өзгерту қажет: алға қарай ұмтылып отырасың. Екі жағдайда да дауыс екпіні белгіленеді. Нәтижелерін суретке түсіріп, мұғалімнің дене көрінісінің сөйлеу мазмұнына және екпініне қалай әсер ететінін байқауға болады: екінші жағдайда тілек, сыпайы сөйлеу болады да, ал біріншісінде өтініш байқалмайды, қайта тәкаппарлық, бұйрық сезіледі. Мұғалімнің дене бітімінің орналасуы оқушылармен өзара қарым-қатынаста маңызды орын алады. Дененің алға қарай сәл ұмтылуы, басты бір жаққа қарай жеңіл бұрып, күлімдеу – аудиторияға жағымды әсер етумен қатар, педагогтың көзқарасын бөлісуді талап етеді. Мұғалімнің жүрісі туралы айтқанда, оның да имидж белгісі екенін атап айту керек. Мұғалімнің кабинетте бір қалыпты қозғалған еңкіш жүрісі оқушыларды педагогикалық талаптарды орындауға мәжбүрлейді, оларды психологиялық мазасыздық қалпында ұстайды. Жеңіл, «ұшып жүрген» жүріс, керісінше, балаларға өзін бос ұстауға ықпал етеді және олардың бойында қарама-қарсы ыңғайды тудырады. Бұл жағдайда оқушыларды оқу тапсырмаларын орындауға жұмылдыру деңгейі аз болады. Бұл ретте оқушылардың зейіні көбіне мұғалімнің сәнді тұлғасында болады да, оқу материалының маңыздылығына көзқарас азаяды. Бет қимылының (мимика) мәнділігі адам сезімінің, күйзелісінің, эмоциясының көрінісі сияқты, көп жағдайда мұғалімнің бет қозғалысына ие бола алмай, ымның әсері сөйлеу реакциясынан озып кетеді. Балалар өте байқағыш келеді, және мұғалім сөзінің мағыналық мазмұны мен микроимикалық реакциясын дәл байланыстырады. Егер тілдік және тілдік емес сөйлеуді салыстыру кезінде олар жалғандықты, алдауды, екіжүзділікті байқаса, мұны жасаған мұғалім келесіде оқушылардың жеке сеніміне кіре алмайды. Мамандық образының ішкі сәйкестігі – ішкі «МЕНИ», біздің көзқарасымызша, педагогикалық имидждің басты құраушысы, себебі ұнай алушылық пен өзіне басқа адамдарды тарта білу кәсіби және жеке қарым-қатынаста қажетті қасиет болып табылады. Имидждің қалыптасуына мұғалімнің қоршаған ортасы да әсер етеді. Бұл құраушы педагогтың өмір сүріп жүрген жасанды қоршаған ортасын – оның кабинеті, үйі және т.б. сипаттайды. Бұл біздің тілектерімізге бағынбайтын көптеген факторларға байланысты екені түсінікті. Дегенмен, мұғалім өзіне байланыстының барлығын жасап, әрдайым жақсаруға ұсмытылуы керек. Ұжымда инновациялық климатты орнату, сондай-ақ қызметтің барлық кезеңдеріндегі әріптестерінің қолдауы кез келген мұғалімнің өзін өзі көрсете алатын сәттілігінің ажырамас бөлшегі болып табылады. Сөйтіп мұғалім дегеніміз – тарихи дамудың мәдени мағыналарын игерумен және таңдаумен, педагогикалық қызметтің құндылықтар жүйесінде өзін анықтай алуымен байланысты өзінің рухани, тұлғалық және кәсіби өсуін құрастыра алатын адам. Оның парызы азаматтыққа, өткенге құрметпен қарауға тәрбиелеу, адамгершілік принциптерін сіндіру. Бүгінде белсенді өмірлік позиция, ойлау және өз ойынды жеткізе алу қабілеті қажет [3, б.7].

Әлеуметтік педагог мамандығы – ерекше болып табылады. Мұғалімдер – үнемі ел алдында жүретін адамдар, олардың жанында әрдайым ата-аналар, мұғалімдер, әріптестер болады. Дегенмен көптеген адамдардың ойынша, педагогикалық ЖОО-лар, ең алдымен, белгілі бір білім көлеміне, дағдыларға, технологияға ие маманды дайындау керек, ал адамтану пәндеріне екінші орын беріледі. Бұлай ойлау жас педагогтың адамдармен, соның ішінде оқушылармен жұмыс жасай алмауына әкеп соғады. Көп жағдайда педагог тұлға ретінде қызықтыра алмағандықтан өзінің шәкірттерін жоғалтып алады, ал мұғалімге қызықпағаннан кейін пәнге де қызығушылық болмайды. Егер кейін келе мұғалім тұлғасына деген қызығушылық төмендеп, пәнге деген қызығушылық артса, жағдай басқаша. Мұғалімнің тұлғасына деген қызығушылық, пәнге деген қызығушылықты арттыру құралы. Оқушылар мұғалімге өмір сүру энергиясын береді, ал мұғалім «жаңа көкжиектердің» ашылуына мүмкіндік жасайды. Сондықтан педагог образы адамды қанаттандыру керек. Мұғалім

қанша жерден кәсіби дайындықтан өтсе де, ол өзінің тұлғалық қасиеттерін ұдайы жетілдіріп, осы арқылы жеке басының имиджін құрайды. Өсіп келе жатқан жас ұрпақты тәрбиелеуде мұғалімнің жеке тұлғасы зор мәнге ие. Қазіргі жас ерекшелігі психологиясынан белгілі болғандай, мектепке барғаннан, яғни жеті жастан немесе тіпті алты жасынан бастап баланың өмірінде талаптар өзгереді. Ата-ананың орнын белгілі бір дәрежеде мұғалім алады. Ал мұғалімі образы оқушы үшін сенім тудырады. Қоршаған орта туралы білім беретін адам шын мәнінде рухани сенімге айналады. Егер мұғалім адамгершілік үлгісін көрсетпесе, оның сөзі мен ісі бір жерден шықпаса, және өмірі еліктеуге тұрарлық үлгі болмаса, бұл оқушылардың дүниетанымындағы әдепсіздікке және адамгершілік азғындыққа әкеп соқтыруы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Григорович Л.А. Педагогика и психология. – Москва: «Наука», 2021. – 244 с.
2. Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – Москва: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 2004. – 222 с.
3. Чудновский В.Э. Личностная модель труда учителя // Вопросы психологии. – 2019. – №2. – С.34

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНЫХ
ОРИЕНТАЦИЙ ЦИФРОВОГО ПОКОЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ**

*Педагогика и психология, 4 курс Ли Н.Д.
Научный руководитель: к.п.н., доцент Акрамова А.С.
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби*

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются теория поколений и характерные особенности каждого поколения. Раскрыт феномен неопределенности, а также уникальность условий неопределенности. Описаны основные психолого-педагогические особенности ценностных ориентаций цифрового поколения в условиях неопределенности. Автором были предложены психолого-педагогические рекомендации в работе с цифровым поколением.

Ключевые слова: поколение, зумеры, ценности, ценностные ориентации, психолого-педагогические особенности, неопределённость, условия неопределённости, психолого-педагогические рекомендации.

Аннотация: Бұл ғылыми мақалада ұрпақтар теориясы мен әр ұрпақтың ерекшеліктері қарастырылады. Белгісіздік феномені, сонымен қатар белгісіздік жағдайларының бірегейлігі ашылады. Белгісіздік жағдайында цифрлық ұрпақтың құндылық бағдарларының негізгі психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері сипатталған. Автор цифрлық ұрпақпен жұмыс істеуге арналған психологиялық-педагогикалық ұсыныстарды ұсынды.

Негізгі сөздер: ұрпақ, Z ұрпақтары, құндылықтар, құндылық бағдарлар, психологиялық-педагогикалық ерекшеліктер, белгісіздік, белгісіздік шарттары, психологиялық-педагогикалық ұсыныстар.

Annotation: This scientific article examines generation theory and the characteristics of each generation. It reveals the phenomenon of uncertainty, along with the uniqueness of any conditions of unclarity. Furthermore, it describes the core psychological and pedagogical peculiarities of the digital generation's value orientations under uncertain conditions. The author proposed psychological and pedagogical recommendations for working with children in the digital era.

Key words: generation, zoomers, values, value orientations, psychological and pedagogical features, uncertainty, uncertainty conditions, psychological and pedagogical recommendations.

С древних времен люди учились понимать друг друга, и продолжают учиться этому по сей день. Языки меняются, психология развивается, вербальное общение активно смешивается с невербальным. И даже спустя тысячелетия, все ещё не существует однозначного варианта общения, который был бы применим одинаково успешно к каждому из нас. При выборе правильного способа обращения к человеку, в первую очередь, необходимо рассматривать: географическое

расположение, социальную иерархию, внутрисемейное воспитание, физиологические, психические и другие характерные особенности собеседника. В этом заключается главный интерес коммуникации - индивидуальный подход.

Если рассматривать индивидуальный подход в рамках педагогической деятельности, то можно назвать его одним из ведущих инструментов для построения полноценного образовательного процесса. Для того, чтобы грамотно определить вышеперечисленное и в последствии создать располагающие условия педагогической среды, необходимо владеть базовыми знаниями своей аудитории: половые и возрастные особенности, интересы и потребности учащихся, а также вектор их психологического развития. По перечисленным факторам можно объединить учеников в определенный контингент, которому будет характерны одинаково прожитые исторические, политические, экономические, научные события и их влияние на становление принадлежащим им мировоззренческих взглядов.

Исходя из этого, в недалёком 1991 году была разработана Теория поколений, основоположниками которой были американские социологи - Нил Хау и Уильям Штраус, получив признание не только на границах США, но и за его пределами.

Поколенческие циклы условно меняются каждые 15-20 лет, и их представители имеют сходные социально-психологические черты:

➤ Поколение X (1964-1980): предпочитают стабильность, для них всегда на первом месте - семейные ценности, с энтузиазмом берутся за любую работу, а также довольно скептически относятся к различным новшествам.

➤ Поколение Y - миллениалы (1981-1996): в отличие от предыдущего поколения, они отдают предпочтение карьерному росту, но славятся своей гордыней; охотно берутся за любое обучение и с осторожностью подходят к выбору спутника жизни.

➤ Поколение Z - зумеры - цифровое поколение (1997-2012): отличаются своей скоростью развития в связи с широкой доступностью к любой информации, клиповым мышлением, оптимизмом и яркой толерантностью. [1]

С недавних пор также выделяют поколение, рождённое после зумеров, характеристику которому даёт австралийский ученый - Марк Маккриндл. Он рассматривает поколение Альфа в качестве «поколения стекла» в связи с колоссальным воздействием инновационных технологий на их жизнь, имея самое качественное образование и материальную обеспеченность.

На данном этапе развития нашего пространства, в силу вступает цифровое поколение, охватывая самые разные сферы жизнедеятельности. Рождённые в эпоху самовыражения и свободы слова, поколение Z старается качественно использовать свои ресурсы для достижения поставленных целей, не имея при этом склонности расплыться, что зачастую воспринимается как лень и нежелание трудиться.

Вопреки подобному, американский и достаточно известный журналист Дэниел Пинк поделился теорией «Мотивация 3.0» против принципа кнута и пряника – «Мотивация 2.0». Суть новой мотивации состоит в том, что учащиеся либо очень хотят и делают, либо не хотят совсем и ничего не делают - все ложится на их самостоятельность и внутреннее желание действовать, получая удовольствие от заданной цели. [2]

Реальность зумеров строится по законам цифрового мира, где за секунду успевают произойти множество различных событий. Имея склонность отождествлять себя с другими людьми и стремление быть частью общности, учащиеся стараются быстро определить для себя желаемое в соответствии с социальными тенденциями и алгоритм его достижения. И для того, чтобы достичь – определенно нужно выйти из зоны комфорта, научившись приспосабливаться к новым условиям, которые ежедневно меняются. От чего вытекает их высокий уровень мобильности и открытость ко всему новому в сегодняшних условиях неопределенности.

Если обращаться к законам физики, то принцип неопределенности подразумевает невозможность абсолютно точно измерить положение и скорость объекта, так как объект имеет свойство вести себя совершенно по-разному, как и любой живой индивид или же жизненная ситуация при всевозможных обстоятельствах. [3]

Любой человек в рамках неопределенности познает себя и этот мир, открывая каждый раз что-то совершенно новое и ранее неизведанное. Учитывая то, как быстро сейчас растёт мир, невозможно представить день без неопределенности, которая побуждает нас прийти как раз-таки к определённости и шагнуть вверх.

Потому условия неопределённости стали для цифрового поколения чем-то совершенно обыденным. Широко известная с недавних пор концепция обучения «Life long learning» напрямую относится к теме непостоянства нынешней действительности. [4]

Профессия, полученная несколько десятилетий назад, может уже не иметь своей актуальности сегодня. В связи с этим появляется множество других профессий, которые можно освоить быстрее четырёх лет, но не менее эффективно, к чему цифровое поколение наиболее склонно, так как осознают ценность времени и необходимость адаптироваться под условия мирового спроса при наличии пространства для личностного самовыражения. Для них стабильность - враг прогресса.

При наличии понимания психологических особенностей мышления и поведения цифрового поколения, появляется возможность успешно выстроить план педагогической деятельности и благополучно наладить контакт с учащимися.

При составлении педагогического плана, стоит придерживаться следующих рекомендаций: Напоминать и помогать выстраивать внутреннюю мотивацию. Пусть их работа строится по принципу "Мотивация 3.0", при которой каждый выполняет общие задания для достижения личной цели [5].

✓ Рассматривать проявление чувств как способ коммуникации. Большинство зумеров настроены агрессивно к старшему поколению из-за непонимания друг друга и боязни быть осуждённым. Спрашивая чаще и искренне интересуясь эмоциями учащихся, можно завоевать их доверие и легко расположить к себе.

✓ Спрашивать, а не критиковать. Чаще всего, дети двухтысячных пытаются проявить себя достаточно неординарно, на что требуется большая смелость и весомый повод. Сначала надо выявить по какой причине ребёнку захотелось поступить именно так. Возможно, что поняв истинный замысел, можно помочь ученику проявить это как-то иначе и наиболее дозволено в рамках предусмотренных правил.

✓ Визуальное восприятие. Если стоит острая необходимость запомнить большой объем информации, то стоит преподнести его через фотографии или видео вырезки. Зумеры не любят читать, но очень легко воспринимают информацию посредством технологий, в связи с тем, что мозг привык к данному формату. Креативный подход. Поколение Z любят все яркое и нестандартное. Они чувствуют давление от любых рамок и категоричности. Завлекая в образовательный процесс, нужно помнить о том, что зумеры любят искать совершенно новые пути решения задач, которые могут показаться абсурдными, на первый взгляд.

✓ Командные работы. Некоторые учащиеся склонны проявлять себя иначе других: стихи, рисование, дизайн, музыка, хореография и другие виды творческой деятельности, которой они добровольно и самостоятельно учатся. Но от того им дается сложно выступать перед публикой. Стоит объединить учеников и методом наблюдения выявить сильные стороны каждого члена команды, не делая преждевременных выводов, ведь каждый человек индивидуален.

Рассматривая принципы построения педагогического процесса с поколением Z, Дж. Коатс выделяет несколько важных моментов: [6]

– Учащийся должен находиться в центре внимания. А также все, что соответствует его интересам и потребностям, так как во главе стоит личность. Практичность знаний. Детям цифрового поколения намного легче овладеть теоретической информацией через практику, применяя уже имеющийся при этом опыт. Их мотивация напрямую связана с личной выгодой, понимая, при каких условиях и как скоро смогут опробовать свои навыки.

– Время-ресурс. Для представителей Z очень важно правильно воспользоваться своим временем, используя минимум усилий, но максимум пользы, так как концентрация внимания не удерживается более 30 минут.

– Любая информация должна содержать конкретную структуру. Ограничение времени, ключевые пункты должны быть выделены, информация должна быть сжата. Чем насыщеннее причины стараться, тем больше будет приложено усилий. В нынешних реалиях редко можно увидеть, что ученики стараются ради оценки и получения аттестата. Для цифрового поколения очень важно понимать для самого себя значимость желаемого. Диалогический подход. Молодое поколение стремится к пониманию и гармонии в семье, и это правило работает для них во всей жизни. Важно быть услышанным, но и не менее важно слышать других.

– Чем больше учащиеся видят информацию, тем легче её воспринимают. Эмоциональный фон. Для современных детей важно чувствовать и находиться в этом состоянии. Если от преподавателя исходит пассивность и эмоциональная невзрачность, то концентрация учеников будет значительно снижена.

– Обратная связь. Цифровое поколение любит и умеет разговаривать, но в таком огромном пространстве, в котором они привыкли проживать свой день, становится очень важно чувствовать себя ценным.

– Поощрение. Для поколения Z важно получать обратную связь. И лучше всего это демонстрируют различные награды и поощрения.

– Мудрое руководство. Для учащихся важна заинтересованность педагога в процессе обучения собственным делом.

Таким образом, для цифрового поколения большое значение имеют коммуникабельность, открытость и любознательность, эмоциональная привязка, социальная принадлежность и отсутствие резкой критики. Уникальность данного поколения заключается в его критическом мышлении, экономии ресурсов, желании быть услышанным и стремлении к самопознанию, для чего необходимо строить образовательный процесс через интерактивное обучение, позволяя каждому ученику почувствовать себя эмоционально важным и интересным человеком для окружающих людей.

Список литературы:

1. Никонов Е., Шамис Е. Теория поколений. Необыкновенный Икс. 1964 – 1984.-М.: Litres, 2017 г.-130 с.
2. Пинк Д. «Драйв. Что на самом деле нас мотивирует» / Дэниел Пинк; Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2013
3. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. Тбилиси: Мецниереба, 1984. - 81 с
4. Обзор новейших теорий образования: Педагогика 2.0, Образование 3.0 и Хьютагогика / Педагогикалық ғылымдар сериясы. №4 2019 / А.К. Мынбаева
5. Пинк Д. «Драйв. Что на самом деле нас мотивирует» / Дэниел Пинк; Пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2013
6. Коатс Дж. Поколения и стили обучения. М.:МАПДО; Новочеркасск: НОК, 2011. Поколение Z: те, кто будет после

МУЛЬТФИЛЬМ ЖӘНЕ МУЛЬТФИЛЬМНІҢ БАЛА ОЙЛАУЫНА ЖАҒЫМДЫ, ЖАҒЫМСЫЗ ӘСЕРІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасы, 3 курс

Манатова Әселқан Темірханқызы

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, магистр А.А.Гиниятова

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті

Аңдатпа: Мақалада бала дамуына отбасы, сыртқы, ішкі факторлар қалай әсер ететіндігі және мультфильмнің баланың сыни ойлауын дамытудағы мүмкіндігінеоң және теріс әсері қарастырылған.

Кілттік сөздер: сыни ойлау, тұлға, қарым-қатынас, анимация, сана, тәрбие.

Аннотация: В статье рассматривается, как на развитие ребенка влияют семья, внешние, внутренние факторы и положительное и отрицательное влияние мультфильма на способность ребенка развивать критическое мышление.

Ключевые слова: критическое мышление, личность, общение, анимация, сознание, воспитание.

Abstract: The article examines how the child's development is influenced by family, external, internal factors and the positive and negative impact of the cartoon on the child's ability to develop critical thinking.

Keywords: critical thinking, personality, community, animation, creation, education.

Бала дамуына көптеген факторлар әсер ететіні белгілі. Өйткені бала дамуы-күрделі процесс. Тәжірибе баланың қалыпты дамуы дұрыс қарым-қатынастың болуына, бала айналасындағы адамдардың бірін-бірі ұнатуына, құрметтеуіне, бала күн тәртібінің дұрыс жолға қойылуына байланысты екенін көрсетеді. Мұндай ортада бала көңілді әрі қалыпты өсіп дамиды. Кейде бала үшін барлық жағдай болғанның өзінде баланың дұрыс қалыптасуына негіз бола бермейді. Балалар бірдей биологиялық, психологиялық заңдылық бойынша дамиды. Демек, өсіп келе жатқан тұлғаның қалыптасуы да бұзылуы да аяқ астынан болуы мүмкін. Қалай болғанда да дұрыс берілген тәрбие, тұлғада "Мен" бейнесінің пайда болуын қамтамасыз етеді [1].

Қазақстан Республикасында балалар өмірін қамтамасыз ету бойынша жұмыстар үнемі жүріп жатыр. Балалыққа қатысты саясаттың тиімділігін арттыру мақсатымен соңғы жылдары Қазақстан Республикасы балалар құқығын қорғайтын халықаралық ұйымдармен қызметтестік тәртіпте жұмыс атқаруда [2].

Бала дамуына отбасы, сыртқы, ішкі факторлар әсер етеді. Бала тәрбиесіне қатысты тәлім-тәрбиелік идеялар қазақтың халық педагогикасында Қорқыт ата кітабында, Әбу Насыр әл-Фараби еңбектерінде, Жүсіп Баласағұни, Сайф Сараи шығармаларында, хандық дәуірдегі ақын-жыраулар мұраларында, Ы. Алтынсарин еңбектерінде, Абай Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, мұраларынан да елеулі орын алғанымен әлі толық зерттеле қойған жоқ. Ата-ана — алғашқы тәрбиеші балаға ең үлкен әсер етушілер.

Ж.Ж.Руссо: "Балаға соңғы тәрбиешінің әсерінен гөрі алдыңғысынікі көбірек", - деп тұжырымдаған.[1.20] Бүгінгі таңда бала тәрбиесіндегі дағдарыстардың шиеленісуі, оның ішінде әке мен баланың, анасы мен қызының тіл табыса алмау мәселелері, нәтижелерінде қақтығыстардың, үйден кету жағдайларының мысалдарына жиі кезігіп жүрміз. Оның зардаптары, жалпы жас қоғамымыз үшін, айқын көрінуде. Оған себеп, балаға деген жылулыққа, татулыққа деген саналы көзқарастың жетіспеушілігі, мәдениеттің төмендігі. Мұның өзі уақыт талабына сай ізгіліктік негізінде балаға деген жағымды қарым-қатынасты қалыптастыру қажеттілігі мен бұл мәселенің жеткілікті зерттелмеуі арасында қарама-қайшылықты тудырады. Бала қай жас ерекшелік кезеңінде болмасын, ол әрдайым ересектердің, яғни ата-ананың, тәрбиешінің қамқорлығын қажет етеді. Сол кезеңнің бірі мектепке дейінгі кезең [1].

Мектепке дейінгі кезең – бұл адамға өмірлік құндылықтар жайында түсінік беретін алғашқы ұжым. Адам қандай дәрежеге жетеді, жалғыз тұлға бола ма немесе адамгершілік тұрғыдан кеміс болып қалыптасады ма, мұның бәрі көбіне ол адамның балалық шағында қаншалықты дұрыс тәрбие алғанымен, кімдермен қарым-қатынас жасағанына байланысты.

Қарым-қатынас барысында екі не бірнеше психологиялық жүйе, екі не бірнеше рухани әлем және ой-пікір, сана-сезім, мінез-құлық, келісім, не өзара түсінік тұрғысында, не болмаса қақтығыс, талас-тартыс, қарама-қайшылық тұрғысындағы мәміле үрдісі іске асады. Қатынас арқылы бала алғаш рет өмір жолымен танысады, моральдық нормаларын игереді, сыни ойлауға үйренеді. Сондықтан мектепке дейінгі шақ - жеке адамның азамат болып өсуінің негізі. Осы орайда, мектепке дейінгі білім берудің басты мәселелердің бірі - баланың тіршілік әрекетін ұйымдастыру.

Мектепке дейінгі бала тіршілік әрекетін ұйымдастыру аса жауапты іс. Өйткені, сол арқылы бала дамиды, азамат боп қалыптасады. Қазіргі таңдағы басты мәселелердің бірі мектепке дейінгі кезеңнен баланы сыни ойлауға, шындалған ойлауға үйрету. Ал сыни ойлауға үйрету үшін оның белгілі бір жолы, құралы қажет. Яғни, бұл арада сыни ойлауын қалай дамытуға болады?- деген сұрақ туатыны анық. Сыни ойлауға үйрету жолы көп. Соның бірі мультфильмдер ақылы сыни ойлауға үйретудің мүмкіндігі. Бұл жерде, мультфильм дегеніміз не, оның бала дамуына әсері қандай?-деген заңды сұрақ туындайды.

Мультфильм немесе мультипликациялық фильм (лат. mult, лат. Iрlicatio-көбейту, ағылш. film -таспа) – көптеген суреттерден және солардың қимыл әрекетінен құралатын үздік туындылардан тұратын фильм.

Мультфильм бірнеше түрге бөлінеді:

Жасау тәсіліне қарай

- Ермексазды қолданып жасалған мультфильмдер
- Сурет салынған мультфильм
- Компьютерлік графиканы қолданылған мультфильм
- Қуыршақ фильм

Ұзақтығына қарай

- Толық метражды мультфильмдер
- Қысқа мультфильмдер

Қазіргі кезде заман талабына сай бірнеше анимациялық мультфильмдер түсірілуде. Олардың бұрынғы кезінде жасалған мультфильмдермен салыстырар болсақ, қай нәрсенің де екі жағы болатыны сияқты бұрынғы мен бүгінгі, отандық және шетелдік мультфильмдер арасында айырмашылықтар, ерекшеліктер, жағымды, жағымсыз әсерлер көптеп кездеседі.

Мультфильмнің баланың сыни ойлауын дамытудағы мүмкіндігіне қатысты болғандықтан, бірінші мультфильмнің оң әсеріне тоқталамыз.

Қазақ мультфильмінің тұңғышы ретінде біз «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» фильмін атаймыз. Бір ғана қазақтың тұңғыш анимациялық фильмі болған «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» атты мультфильмі жарыққа шыққалы бері көрермендердің ыстық ықыласына бөленіп келеді. Бүкілодақтық тұсауы кесілген сәттен бастап-ақ, мультфильм шетелдерге ұсынылып, 48 елдің экранынан көрсетілді. Осы туындыны дүниеге әкелген қазақтың мультипликациялық фильмдерінің атасы Әмен Қайдар одан кейінгі өз туындыларында да ұлттық рух пен болмысты көрсету арқылы жас өркендерге орасан зор тәрбие беруді көздеді. Ол өз мақсат-мүддесінен шыға да білді. Мұнан кейін өзіміздің төл туындыларымызды «Ақсақ құлан», «Қырық өтірік», соңғы кездері көрермендерге жол тартқан «Сақ» киностудиясының «Момын мен Қарақшы», «Қошқар мен Теке» т.б. анимациялық фильмдерін мысалға келтіруге болады. Көрсең, көңілің тоятын дүниелер. Осындай туындыны дүниеге әкелген жандарға іштей алғыс жаудырасың. Соңғы уақытта балалардың көзайымына айналып үлгерген «Қошқар мен Теке» фильмі де өзіндік мән-мазмұнымен ерекшеленеді. Ұлттық дүниелерімізді барынша қамтуға тырысқан туындының тілі жатық, баланың ойлау қабілетіне сай.

Мультфильм – өсіп келе жатқан жас ұрпақ тәрбиесінде аса қажет құралдардың бірі. Қазақ халқы өзінің бет бейнесі мен болмысын, ұлттық салт-дәстүрін, ұлттығын, өзінің ғасырлар бойы арман еткен Тәуелсіздігін болашақ ұрпағы арқылы ғана қорғай алады. Сондықтан ұрпақ тәрбиесі қашанда алдыңғы орында болуы шарт. Ал, мектеп жасына дейінгі балаларға ұлттық тәрбие берудің, ұлттық сананы оятудың, ұлты туралы сыни ойлауын дамытудың жолы ұлттық мультфильмдер көрсету.

Ендігі кезекте мультфильмнің теріс әсеріне тоқталайық. Теледидар адам баласы үшін дүниетанымдық тұрғыдан қосымша әлеуметтендіруші құрал ретінде қарастырылады және ол соған қызмет етуде. Демек, ол адамзаттың дүниені танып-білуінде, қосымша білім алуында үлкен рөл атқарады. Сол сиқырлы жәшікке әуестенбейтін бала кемде кем. Қазіргі мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балалар уақытының көбін теледидармен өткізеді, тіпті оларсыз балалардың өмірін көзге елестетудің өзі қиынға соғатын болды. Теледидардың көрермендерді өзіне тәуелді ету ықпалының өте жоғары екенін ескере отырып, одан берілетін қандай да бір бағдарламаның көрерменді әртүрлі сезімде ұстау мүмкіндігін де естен шығаруға болмайды. Теледидар жас жеткіншекке эмоционалдық тұрғыдан, яғни бірде қатты қуануына, енді бірде қобалжуына, мазасыздануына, үрейленуіне тікелей әсер ете алады. Бұған қоса соңғы он-он бес жылдың көлемінде еліміздің кабельді және спутниктік телеарналардың өрісі кеңейе түсті. Өз кезегінде олар жеткіншектерді өз идеологиясы шеңберінде “арбап” ұстайды. Әсіресе, Батыста, кейінгі кезде Ресейде де көптеп шығарылып жатқан қатыгездікке толы фильмдер, мағынасы түсініксіз мультфильмдер, айқай-шуға толы музыка жеткіншектер санасына, денсаулығына, тәрбиесіне теріс әсер ететіні сөзсіз.

Иә, бала тәрбиесінде теледидардың алар орны бөлек. Бүгінде әрқилы ақпараттық технологиялар баланың күтушісіне айналды. Мойындау керек, тілі былдырлап, енді ғана қылық шығарып келе жатқан бүлдіршін күнұзаққа көкжәшікке телміріп, сансыз мультфильмнен көз алмайды. Әйткенмен, сан түрлі мультфильмдердің пайдасынан гөрі зияны көп. Бұл – мамандардың пікірі. Көпшілік балалар шет елдік мультфильмдерді қарағанды ұнатады. Кеңестік кезеңдегі мультфильмдер аз көрсетілгендіктен, экранды америкалық және жапондық мультипликационды фильмдер жаулап алды.

Ал заманауи мультфильмдердің жас балалардың жақсы өсіп жетілуіне әсері аз. Психологиялық жағынан қарасақ қазіргі заман мультфильмдері балаларды жауыздыққа, ақылсыздыққа әкеледі. ХХІ ғасырдың жаңа мультфильмдері "Бэтмен", "Супермен", "Өрмекші адам" қарайтын болсақ қылмыскерлердің адамдарға жасаған жауыздықтарын көре аламыз.

Ендігі кезекте мамандар ұсынған мультфильмдердің бірқатар кемшіліктерін санамалап көрелік.

Біріншіден, ондағы жағымды кейіпкерлердің өзі басқа кейіпкерлерді өлтіріп, қылмыс жасайды. Зұлымдыққа барады. Қан суша ағады. Баланың осыдан барып сол кейіпкерге ұқсағысы келіп, қатыгездікке бармасына кім кепіл? Мамандардың айтуынша, мұндай мультфильмдер баланың психологиясына кері әсерін тигізеді.

Екіншіден, қаншама зұлымдық, қатыгездік жасап жатса да ондағы кейіпкерлер жазаланбайды. Ондағы кейіпкерлер ата-анаға деген құрметті де білмейді. Жақсы мен жаманның ара жігін ажыратып бермейді. Бұдан бала санасында «дәл сондай жасасам мені де ешкім жазаламайды» деген ой қалыптасары анық.

Үшіншіден, мультфильмдердегі қуыршақтардың сыртқы көрінісі де балалар үшін аса маңызды. Бірақ шетелдік туындыларда жағымды кейіпкерлерге тән жылылық, мейірімділік кездесе бермейді. Ал жағымсыз кейіпкерлер іс-әрекетіне қарай түр-әлпеті де сүйкімсіз болуы тиіс. Бірақ ол шығармалардан ондайды ажыратудың өзі қиын. Өйткені ондағылардың бәрі дерлік – құбыжықтар.

Төртіншіден, телеарналардан көрсетіліп жатқан мультфильмдерде ері қайсы, әйелі қайсы ажыратып болмайсың. Ол туындылардағы ер адамдар бойынан жігітке тән намысшылдықты, қайсарлықты көру қиын. Ал қыздары нәзіктіктен жұрдай. Бұл мәселе де балаға оң әсер ете қоймасы анық.

Бесіншіден, ондағы сөздердің өзінде мәдениеттілік көрінбейді. Кейбір анимациялық фильмдерде кейіпкерлер аузынан небір былапыт сөздердің шығатындығы да шындық. Бұл әлі қалыптасып үлгермеген бала үшін қандай тәрбие болмақ?

Алтыншыдан, ең сорақысы да осы, кейбір телеарналардағы мультфильмдер жыныстық қатынасқа жақын дүниелерді де көрсетіп жатады. Бұл дегеніміз барып тұрған сорақылық.

Психологтардың мәлімдеуінше, қарапайым ғана мультфильмдер баланың дамуын тежеп, бірнәрсеге тәуелді етіп қояды. Ал ең сорақысы, кейбір мультфильмдер баланың бойында психологиялық ауытқудың алғашқы белгілерін қалыптастырады екен. Сонымен қатар психологтар бала өздігінен жүріп, сөйлеуді меңгермегенше оны пассивті көрермен ретінде экран алдына отырғызуға болмайтынын айтады. Өйткені теледидарға телмірген баланың қимыл-қозғалысы, сөйлеп үйренуі тежеледі.

Міне біз мультфильмдердің оң және теріс әсерлерін ғалым, психолог, әлеуметтанушы, журналист мамандардың келтірген деректеріне сүйене отырып талдап шықтық. Жоғарыда келтірілген ақпараттардан түсінгеніміз мультфильм бала дамуына оң әсерін тигізеді. Бірақ оны балаларға көрсетуде мына шарттарды орындау міндет:

- ата-аналар, тәрбиешілер балалардың сүйікті мультфильмдерін бір мезет өзі көріп, ой елегінен өткізуі тиіс.

- мультфильм таңдау барысында кейіпкерлердің іс-қимылы мен мимикасы үйлесімді болуы керек және туынды қандай да бір оқиғаны арқау етуі тиіс.

- туындының мазмұны бала үшін аса маңызды образдар мен оқиғаларға толы болғаны дұрыс. Мәселен, 5 жасар балаға махаббат хикаясын немесе бұзықтық жасайтын, зорлық-зомбылыққа шақыратын туындыны көрсетпеген жөн.

- мультфильм баланың әлемге, өмірге көзқарасына әсер етпеуі керек.

Мультфильмдегі оқиғалар баланың ойлауы мен қиялын дамытуда, көзқарасын қалыптастыруда тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Осылайша, мультфильм баланы тәрбиелеудің әсерлі құралы. Бірақ, мультфильм бала қажет ететін ересектермен қарым-қатынастың орнын толтырмайды. Бірде бір мультфильм баланың ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасына жетпейтінін ата-аналар түсінуі тиіс. Сондықтан баланы жан-жақты дамытуда, соның ішінде сыни ойлауға үйретуде мультфильмді пайдалануға болады, бірақ мына жағдайларды ескеру қажет:

1. Мультфильмнің бала психикасына әсері зор болғандықтан, ең бастысы бала мультфильм көріп отырғандағы көңіл-күйін бақылау керек. Егер бала жақсы, іші позитивті эмоцияларға толы мультфильм көрсе, оны көріп болғаннан кейін бала көтеріңкі көңіл күйде жүреді. Ал егер бала іші агрессиялы қорқынышты көріністерден құрылған мультфильмді көрсе бала бойында да сөзінде де іс-қимылында да агрессия пайда болады.

2. Балалардың теледидар немесе компьютер алдына жалғыз қалуы дұрыс емес. Әсіресе бала мультфильмді алғаш көрейін деп экран алдына жайғасқанда қасында үлкендердің бірінің болуы міндетті. Себебі бала мультфильм көру барысында түсініксіз жайттарға кезіккенде ата-ананың түсіндіру сондай-ақ, олардың мультфильмге қатысты пікірін білу балаға да қызық болады.

3. Мультфильм аяқталған соң оны міндетті түрде талқылау керек. Мысалы, «кейіпкердің орнында болсаң не істер едің?» деген сияқты сұрақтар қою арқылы баланың ойын білу керек.
4. Мультфильмді көруге ыңғайлы уақыт күндізгі кез. Көптеген педиатр мен психологтардың пікірінше, түскі және түнгі ұйқының алдында мультфильм көрсетуге болмайды.
5. Үлкендер алдын ала ұзақ мультфильмдерді бөліп көрсетуді ойластыру керек.
6. Көру кезінде бала экраннан кем дегенде екі метр қашықтықта отыру қажет. Ал егер баланың көзі қызарып, жасаурай бастаса, теледидар көрсетуді дереу тоқтату керек.
7. Балаға кез келген жаңа мультфильмді әкелгенде ересектер оны міндетті түрде бірінші көріп шығуы қажет.
8. Үш жасқа дейінгі балаларға жануарлары бар қысқаша өлеңдері бар көп мағлұмат қамтылмаған мультфильмдер көрсеткен жөн.
9. Ал 3 жастан жоғары балаларға достық туралы, адамдармен арадағы тату қарым-қатынас жайында, қорқыныштарды жеңуге арналған мультфильмдерді көрсетуге болады. Бірақ мультфильмдегі кейіпкерлер түр сипаты мен қарым-қатынастар балаға түсініксіз болмауы қажет. Себебі бұл жастағы балаларда абстрактілі ойлау әлі дамымағандықтан түсініксіз көріністер баланы қорқытуы мүмкін.
10. Мектеп жасындағы оқушыларға саяхаттау, достық пен сатқындық, таңдау мен жауапкершілік туралы мультфильмдерді көрсеткен абзал. Жасөспірімдерге өмір құндылықтары, қорқыныш пен өлім, жақсылықтың жамандықты жеңетіні туралы, адамгершілік пен сыйластық жайындағы мультфильмдерді ұсынған жөн.
11. Мектепке дейінгі мекемелерде мультфильм бала жасына, тақырып түріне байланысты таңдалуы тиіс.
12. Мультфильмдер ұлттық мазмұнда, бала табиғатына сай болғаны дұрыс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлмұқанова Г. Шығармашылық деңгеймен жұмыс жасау. –Алматы, 2013. –Б.111-120.
2. Жарықбаев.Қ.Б. Психология.- Алматы: Білім,1993. –Б.17
3. Маханова.Ж. Шығармашылық бастауы//Қазақстан мектебі. -№6. 2014.-Б.10,11.
4. Almaty-akshamy.kz//Балаңыз қандай мультфильм көреді? «Бала тәрбиесіне мультфильмнің әсері» ALASHINFORM ақпараттық агенттігі Назерке Ерғазиева
5. Бақытгүл Салыхова Қазақ тілін үйрену барысында мультфильмдерді қолдану bilimpaz.kz
6. «Отбасы мен Балабақша» журналы №3.2017 жыл17-бет
7. Нұрманбетқызы Ж. Шығармашылықты қалыптастыру қажеттілігі. -№10. 2016. –Б.16,17.

АРТ-ТЕРАПИЯ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ТҮЗЕТУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

*Педагогика және психология білім беру бағдарламасының,
4курс студенті Мұратова М.Б.*

*Ғылыми жетекшілер: п.ғ.к, қауымдастырылған профессор Кудышева Б.К.,
п.ғ.м, оқытушы Ермекова А.Д.*

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті.

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы және оны арт-терапия арқылы түзету мәселесі қарастырылады. Арт-терапия әдісін заманауи түсіну, оның маңызды артықшылықтары, көпфункционалдығы көрсетілген, бұл оның техникасы мен жаттығуларын көптеген мәселелерді шешуде қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге арт-терапия әдісінің негізгі міндеттері мен функциялары, психокоррекциялық практикадағы арт-терапияның мүмкіндіктері және оның бүгінгі күнге дейінгі маңызы сипатталған.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, жасөспірімдер, психокоррекция, арт-терапия.

Аннотация. В статье рассматривается девиантное поведение подростков и проблема его коррекции с помощью арт-терапии. Показано современное понимание метода Арт-терапии, ее существенных преимуществ, многофункциональности, что позволяет использовать ее технику и упражнения при решении многих задач. В то же время описаны основные задачи и функции метода

арт-терапии, возможности арт-терапии в психокоррекционной практике и ее значение на сегодняшний день.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростки, психокоррекция, арт-терапия.

Annotation. The article discusses the deviant behavior of adolescents and the problem of its correction with the help of art therapy. The modern understanding of the Art therapy method, its essential advantages, versatility, which allows using its technique and exercises in solving many problems, is shown. At the same time, the main tasks and functions of the art therapy method, the possibilities of art therapy in psychocorrective practice and its significance today are described.

Keywords: deviant behavior, adolescents, psychocorrection, art therapy.

Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі жасөспірімдер арасында девиантты мінез-құлықтың өсуі болып табылады. Соңғы жылдары қылмыс, әсіресе кәмелетке толмағандар арасында айтарлықтай өсті. Бұл жағдайда жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлық қазіргі педагогика мен психологияның орталық мәселелерінің бірі болып табылады. Девиантты мінез-құлықты зерттегенде оның дамуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды, оның алдын алу және жену мүмкіндіктерін зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Девиантты мінез-құлықты жасөспірімнің ішкі дүниесі қиын және көп қырлы, ауытқудың себептерін түсіну үшін оның мінезінің ерекшеліктерін мұқият зерделеу қажет.

Көптеген психологтар, әлеуметтанушылар, педагогтар, ғалымдар мен практиктер жасөспірімдердегі мінез-құлық бұзылыстары олар үшін әдеттегі өмір салтына айналмауы үшін жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың дамуына ықпал ететін факторларға әсер етуге тырысады, түзету әдістері білім беру мекемесіндегі жеке мінез-құлықтың мұндай жағымсыз көріністерінің алдын алады. Қазіргі әлемде девиантты мінез-құлық жасөспірімдердің жеке өсуіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін, бұл арт-терапия сияқты түзету педагогикасы саласының негізі болып табылады.

Арт-терапия-бұл мамандандырылған және көркем өнер мен шығармашылыққа негізделген психотерапияның бір түрі. Психологияның бұл саласы мінез-құлқында ауытқулары бар жасөспірімдермен түзету жұмыстарының тиімді әдісі бола алады [1].

Арт-терапия жасөспірімдердің проблемаларын түзетудің тиімді құралы, сонымен қатар диагностика мен талдаудың гуманистік әдісі бола алады. Әдебиеттерде девиантты мінез-құлық (латын тілінен аударғанда *deviatio* – ауытқу) термині көбінесе жалпы қабылданған, ең кең таралған және қалыптасқан әлеуметтік нормалардан ерекшеленетін адамның тұрақты мінез-құлқын білдіреді [2].

Ауытқу әсіресе жасөспірім кезінде, адам құндылықтарды қалыптастыру процесіне, болашаққа деген көзқарасқа, мүдделер мен қажеттіліктерге, сондай-ақ оның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалауына ерекше әсер ететін әртүрлі қатынастар жүйесіне біріктірілген кезде байқалады.

Гуманистік тұрғыдан алғанда, арт-терапиялық түзету мүмкіндіктері жасөспірімдерге өзінің «Менін» растайтын және танитын шығармашылық өнімдерде өзін-өзі көрсету және өзін-өзі тану үшін іс жүзінде шексіз мүмкіндіктер берумен байланысты. Баланың дүниеге эмоционалдық қатынасын көрсететін, қарым-қатынас процесін жеңілдететін және басқа маңызды адамдармен қарым-қатынас орнататын туындылары [4].

Арт-терапияны қолдану адамның ішкі болмысы оның жұмысында көрініс табатындығына негізделген. Сурет салу кезінде жасөспірім қобалжудан, мазасыздықтан, агрессиядан, өзіне деген сенімсіздіктен және басқа да ішкі мәселелерден қашып қана қоймай, өзіне деген сенімділік пен табысқа ие болады, сонымен бірге оң тәжірибе мен мінез-құлық моделдеріне ие болады. Сондықтан психологиялық-педагогикалық көмек жүйесінде балаларға арт-терапия әдісімен әсер етуге болады.

Девиантты мінез-құлықты психокоррекциялаудағы арт-терапияның бағыты әрбір жасөспірім тұлғасының ішкі шығармашылық мүмкіндіктеріне бағытталған. Бұл көбінесе баланың эмоционалдық, мінез-құлық және интеллектуалдық бұзылыстары мен кемшіліктерін түзетуге мүмкіндік береді [5]. Өзін-өзі көрсету және өзін-өзі тану арқылы жасөспірімнің жеке басын қалыптастыруды үйлестіру арт-терапияның негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Классикалық психоанализдің негізінде арт-терапиядағы түзету әрекетінің орталық механизмі сублимация механизмі болып табылады.

Швейцариялық психолог Карл Юнгтың пікірінше, арт-терапия, атап айтқанда, аңыздарды, мифтерді және өнерді қолдану бейсаналық және саналы «Мен» арасындағы идеалды тепе-теңдікті

орнатуға негізделген адамның тұлғалық даму процесін айтарлықтай жеңілдетеді. Арт-терапевтік өзара әрекеттестіктің маңызды әдістерінің бірі белсенді қиялдау техникасы болып табылады, ол өз кезегінде сана мен бейсананы бетпе-бет келтіру және оларды тиімді әрекеттесу арқылы бір-бірімен біріктіру мақсатын қояды.

Арт-терапияның міндеттері:

1) агрессияның және басқа да жағымсыз эмоциялардың әлеуметтік ортасын анықтау (сызбалармен, картиналармен, мүсіндермен жұмыс істеу - күйзелісті босатудың және стрессті азайтудың қауіпсіз әдісі);

2) емдеу процесін жеңілдету (бейсаналық ішкі қақтығыстар мен тәжірибелерді ауызша түзетуден гөрі визуалды бейнелермен көрсету оңайырақ және оңай)

3) түсіндірме және диагностикалық қорытындылар үшін материал алу (дизайн мазмұны мен стилі жасөспірім туралы оның жұмысын түсіндіруге көмектесетін ақпарат алуға мүмкіндік береді);

4) әдетте бала өзін басуға дағдыланған ойлар мен сезімдер арқылы жұмыс жасау (кейде вербалды емес құралдар күшті сезімдер мен сенімдерді білдіруге және түсіндіруге болатын жалғыз құрал болып табылады.);

5) психолог пен бала арасындағы қарым-қатынасты жақсарту (шығармашылық сабақтарға бірлесіп қатысу эмпатия және өзара қабылдау қарым-қатынасын дамытады);

6) ішкі бақылау сезімін дамыту (сурет салу, кескіндеме немесе мүсіндеу түстер мен пішіндердің орналасуын қамтиды);

7) сезімдер мен эмоцияларға назар аударыңыз (бейнелеу өнері сабақтары кинестетикалық және визуалды сезімдермен тәжірибе жасауға және оларды қабылдау қабілетін дамытуға көптеген мүмкіндіктер ұсынады);

8) өзін-өзі бағалау және көркемдік қабілеттерін дамыту; арт-терапияның тағы бір қосымша өнімділігі-жасырын таланттарды анықтау және олардың дамуы нәтижесінде пайда болатын қанағаттану сезімі [6].

Өнер арқылы жасөспірімдердің мінез-құлқын түзету мүмкіндіктері, негізінен, бұл балалар үшін жаңа жағымды эмоциялардың, сезімдер мен тәжірибелердің орталық көзі болып табылады, сонымен қатар жаңа шығармашылық қажеттіліктер мен оларды әр түрлі формада қанағаттандыру тәсілдерін тудырады. Жасөспірімдердің эстетикалық қажеттіліктерін арттыру, баланың әлеуеті мен көркемдік-практикалық шығармашылығын жандандыру - бұл өнердің психологиялық-педагогикалық қызметін жүзеге асыру.

Жасөспірімдермен оңалту, профилактикалық және түзету жұмыстарының психологиялық-педагогикалық бағыты өнер арқылы екі жолмен жүзеге асырылады:

- өмірде де, өнер туындылары арқылы да шындықты эстетикалық тұрғыдан қабылдау қабілетін тәрбиелеу арқылы;

-өнерге байланысты іс-шаралар арқылы (театр, көркем-ауызша, музыкалық, визуалды).

Өнер, көркемдік дамудың факторы бола отырып, баланың эмоционалды және сенсорлық саласына әсер етеді, коммуникативті, реттеуші және катартикалық функцияларды орындайды. Жасөспірімдерді құрдастарымен және ересектермен бірге көркемдік іс-әрекетке тарту олардың әлеуметтік тәжірибесін кеңейтеді, бірлескен іс-әрекетте барабар өзара әрекеттесу мен қарым-қатынасты үйретеді, коммуникативтік бұзылулар мен девиантты мінез-құлықтың алдын алуды, түзетуді және оңалтуды қамтамасыз етеді [7].

Арт-терапияның бірнеше негізгі функциялары бар:

- катарсистік (газарту, жағымсыз күйлер мен эмоциялардан босату);

- реттеуші (жүйке-психикалық стрессті жеңілдету, психосоматикалық процестерді реттеу, оң психоэмоционалды жағдайды модельдеу);

- коммуникативті-рефлексивті (қарым-қатынас бұзылыстарын түзетуді, өзін-өзі бағалау мен тұлғааралық мінез-құлықты қалыптастыруды қамтамасыз етеді);

- профилактикалық.

Қазіргі әдебиетте арт- технологиялар жүзеге асырылу формасына қарай жеке және топтық болып екі үлкен топқа бөлінеді.

Кішігірім психикалық проблемалары мен бұзылыстары бар жасөспірімдерге арналған арт-терапияда жұмыстың жеке формалары одан әрі профилактикалық және түзету жұмыстарына жарамды. Жеке арт-технологияларды жүргізудің басында жасөспірімге бірлескен жұмыс не болатынын, жасөспірім не істей алатынын және не істей алмайтынын түсіндіру қажет. Көбінесе жасөспірім өз жұмысын - қазір жұмыс істеп жатқан жұмысын да, оның бір немесе бірнеше алдыңғы

жұмыстарын да бұзуға тырысуы мүмкін. Бұл ол әлі біріктіре алмайтын сол немесе басқа ауыр тәжірибені немесе айқын ауыр ішкі қақтығысты көрсетуі мүмкін. Көп жағдайда мұны болдырмауға болмайды, бірақ сонымен бірге жасөспірімнің бұл қалауының себебін анықтау керек. Көркем-технологиялық жұмыс арқылы жеке түзету ұзақ уақытқа созылуы мүмкін. Көп жағдайда бұл бірнеше ай немесе тіпті бірнеше жыл. Жасөспірімді «қорғаусыз» қалдырып, жұмысты қажетсіз кенеттен тоқтатуға болмайды. Жұмыстың аяқталуы белгілі бір уақыт аралығында жасөспірімде орын алған белгілі бір жеке «өсуді» білдіреді [8].

Қазіргі уақытта арт-технологиялық жұмыстың топтық формалары да өте танымал. Кез-келген түзету әдісі сияқты, топтық өнер технологиясының мақсаты топ мүшелерінің жағдайы мен әлеуметтік мінез-құлқындағы белгілі бір өзгерістер болып табылады.

Педагог-психолог өзінің практикалық жеке түзету жұмысында арт-терапияның әртүрлі әдістері мен технологияларын қолдана алады, мысалы: коллаж, мандала терапиясы, музыкалық терапия, ертегі терапиясы, Логотерапия, мориотерапия және т.б. олардың кейбірін қарастырайық.

Коллаж әдістерін қолдану көбінесе жасөспірімдерге «көркемдік дарын» мен дағдылардың жетіспеушілігімен байланысты ұялшақтықты жеңуге көмектеседі. Сонымен қатар, олардан жаңа композиция жасау үшін дайын заттар мен бейнелерді пайдалану жасөспірімдерге сенімділік пен қауіпсіздік сезімін береді, өйткені олар өздерінің тәжірибелерін осы заттармен және бейнелермен салыстырмайды. мысалы, сурет салу кезінде.

Әңгімелесу психотерапиясының әдісі – логотерапия – жасөспіріммен эмоционалдық күйлерді вербализациялауға бағытталған әңгіме, эмоционалдық тәжірибені ауызша сипаттау.

Тәжірибелерді вербализациялау жасөспіріммен сөйлескен адамға оң көзқарасты, эмпатияға дайын болуды, басқа адамның жеке басының құндылығын мойындауды тудырады. Бұл әдіс жасөспірімнің жеке тәжірибесіне, ойларына, сезімдеріне, тілектеріне назар аударған кезде өзін-өзі жүзеге асыруға әкелетін вербальды аргументтердің және жасөспірімнің ішкі күйінің сәйкестігінің пайда болуын қамтиды [9].

Музыкалық терапия – түзету жұмыстарын, музыкалық шығармаларды және музыкалық аспаптарды қолдануды қарастырады. Қатты мазасыз, қорқыныш пен шиеленісті бастан кешіретін жасөспірімдер үшін тапсырмаларды орындаумен біріктірілген қарапайым музыка тындау жүзеге асырылады [10]. Музыка емдік құрал ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері бойынша көңіл-күйді реттейді, көңіл-күй мен әл-ауқатты жақсартады, қалпына келтіру ерік-жігерін ынталандырады. Бұл адамның музыканы қабылдауға деген табиғи қажеттілігінен, зиянсыздығынан, қол жетімділігінен, музыкалық шығармаларды тандаудың жеңілдігіне байланысты. «Өнер» және би-қозғалыс технологияларын біріктіру арқылы үлкен жетістік байқалады.

Әрине, ойын психотерапиясының принциптері мен процедураларын ескеру қажет. Көптеген арт-технологиялық жаттығулар мен әдістердің ойындық сипаты күнделікті өмірде қолданылатыннан өзгеше анықтамалық шеңберді қамтамасыз етуге көмектеседі. Мұндай ойындар арқылы тікелей талқылау өте ауыр болатын өзекті мәселелерді жанама түрде шешуге мүмкіндіктер ашылады.

Осылайша, арт-терапия элементтерінің девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдермен педагог-психологтың жұмысына қосылуы девиантты мінез-құлықты тиімді түзетуге, жағымсыз эмоционалды жағдайларды азайтуға, жасөспірімдердің психологиялық денсаулығын сақтауға, оқу мотивациясын жақсартуға, өнімділікті арттыруға, зейін мен есте сақтауды тұрақтандыруға, сондай-ақ олардың мінез-құлқындағы ауытқу қаупін азайтуға ықпал етеді деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Думов С.Б. К вопросу создания системы профилактической работы с несовершеннолетними девиантного поведения // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2010. - № 1. С. 15-19.
2. Тигунцева Н. Девиантное поведение в подростковом возрасте: теория и практика. Учебное пособие. - Иркутск, 2013. 143 с.
3. Копытин А. И., Свистовская Е.Е. Арт-терапия детей и подростков. -М.: Когито-Центр, 2007. 197 с.
4. Кузьмина Н. Е. Эффективность психологических средств коррекции личностных качеств, определяющих девиантное поведение подростков // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Педагогика и психология, 2009. № 5. С. 120-127.
5. Шабышева Ю.Е. Психологические средства коррекции дезадаптивного поведения подростков: дис канд. психол. наук. - Омск, 2006. 204 с.

6. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Учебное пособие. - М.: СФЕРА, 2002. 510 с.
7. Малкиоди К. Палитра души. Преобразующая сила искусства: путь к здоровью и благополучию. - К.: «София»; М.: ИД «София», 2004.
8. Медведева Е.А., Левченко И. Ю., Комиссарова Л. Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. - М.: Академия, 2001. 248 с.
9. Колошина Т. Ю., Трусъ А. А. Арт-терапевтические техники в тренинге: характеристики и использование. Практическое пособие для тренера. — СПб.: Речь, 2010. 189 а
10. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. — СПб.: Речь, 2007. 17 с.

ЖАСӨСПІРІМДЕР ОРТАСЫНДА ЭТНОСАРАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

*Педагогика және психология білім беру бағдарламасының,
4курс студенті Мухаммедова А.Х.*

*Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымдастырылған профессор Джонисова Г.Қ.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті*

Аңдатпа. Мақалада жасөспірімдер арасындағы этносаралық толеранттылықты зерттеу нәтижелері көрсетілген. Толерантты тұлғаның басты белгілері басқа адамдарға деген бейімділік, мейірімділік, шыдамдылық, әзілқойлық, сезімталдық, сенімділік, альтруизм, келіспеушіліктерге шыдамдылық, өзін-өзі ұстай білу, ізгі ниет, басқаларды айыптай алмау, гуманизм, әңгімелесушіні тыңдай білу, қызығушылық, эмпатия қабілеті екендігі дәлелденді.

Кілт сөздер: толеранттылық, этносаралық толеранттылық, этнос.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования межэтнической толерантности среди подростков. Доказано, что главными признаками толерантной личности являются склонность к другим людям, доброта, терпение, юмористичность, чуткость, уверенность, альтруизм, терпение к разногласиям, самодисциплина, доброжелательность, неумение осуждать окружающих, гуманизм, умение слушать собеседника, любопытство, умение сопереживать.

Ключевые слова: толерантность, межэтническая толерантность, этнос.

Annotation. The article presents the results of a study of interethnic tolerance among adolescents. It is proved that the main signs of a tolerant personality are a tendency to other people, kindness, patience, humour, sensitivity, confidence, altruism, patience for disagreements, self-discipline, benevolence, inability to judge others, humanism, the ability to listen to the interlocutor, curiosity, the ability to empathize.

Keywords: tolerance, interethnic tolerance, ethnicity.

Қазіргі заман қатыгездікке толы, тіпті балалар қатыгез болып кетті. Сол себептіде толеранттылық әрбір адамның – ересек пен баланың өмір сүру нормасына айналуы тиіс. Сондықтан да дүниежүзілік қауымдастық толеранттылықты өмір сүру үшін күрестің жан-жақты құралы ретінде адамгершіліктің негізгі қағидасы ретінде таңдады. Осыдан-ақ толеранттылық рухында тәрбиелеу өмірдің алғашқы жылдарынан басталуы керек және бұл ретте жетекші рөл ұстаздарға жүктелетінін аңғаруға болады. Жас ұрпақ қазіргі қоғамның агрессивтілігі, төзімсіздігі күшейген жағдайда дамып келеді. Жас ерекшеліктеріне байланысты жас ұрпақтың қазіргі тұлғааралық, әлеуметтік және этникалық проблемаларды жеткілікті терең түсінуге қажетті білімі жоқ, жалпы мәдениеті және оларға қатысуға психологиялық дайындығы жоқ.

Зерттеп отырған тақырыпты толықтай ашу үшін, алдымен, толеранттылықты концепт ретінде қарастырып, оның мәнін ашып алайық. «Толеранттылық» (лат. «tolerantia» - шыдам, төзім) терминіне шет тілдері сөздігінде екі мағынада түсініктеме беріледі: 1) бір нәрсеге, біреуге төзімділік, төзу, шыдау; 2) биологиялық, медициналық тұрғыда - иммундық реакцияның жартылай немесе толықтай болмауы, яғни организмнің ауруға қарсы тұратын антиденелер шығару қабілетінің болмауы. Ал педагогикалық сөздіктерде бұл ұғымға «қайсыбір жағымсыз факторға жауап әрекеттің болмауы не бәсеңсуі; оның әсеріне сезгіштіктің төмендеуінің нәтижесі» деген анықтама беріледі.

Толеранттылық (лат. *tolerantia* — төзімділік, көнбістік) — басқа ойға, көзқарасқа, наным-сенімге, іс-әрекетке, әдет-ғұрыпқа, сезім-күйге, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті. Толеранттылық — адам құқығы мен бостандығы, плюрализммен қатар демократиялық принциптердің бірі болып есептеледі. Толеранттылық — қоғамның жалпы және саяси мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші. Толеранттылық бүгінгі қазақ тіліндегі ғылыми айналымға «төзімділік» болып еніп отыр. Бірақ кейбір көзқарастар, мысалы, Татьяна Марголина төзімділік (терпимость) пен «толеранттылық» ұғымдарын ажырата келе, төзімділік өзгеге жол беру және оның амалсыздан істелетін шара екендігін айтса, «Толеранттылық» адам өз еркімен және саналы түрде баратын белсенді әлеуметтік мінез-құлық деп баға береді. Қазақ тілінің бай қорында оны адекватты түрде алмастыратын ұғым болуы ықтимал. Дегенмен, оны концепт ретінде ұсынсақ, ауқымына: төзімділік, шыдамдылық, төтеп берушілік, көнбістік, жұмсақтық, талап етпеушілік, ұстамдылық, өзгені терең түсінушілік т.б. сөздер енеді[1].

Жалпы алғанда, толеранттылықтың негізі - өзінің «басқаға, бөтенге» қатынасын бақылау болып табылады. Бұл күнделікті кездесетін, тұрмыстық деңгейден бастап кәсіби қарым- қатынас жасауға дейінгі аралықты қамтитын мәселе болып саналады.«Толеранттылық» терминін саралау барысында ғалымдар арасында елеулі қайшылықтар туындайды. Біраз жағдайда оны тікелей «төзімділік» сөзімен байланыстырады. Қазақ тілінде «төзім» сөзі «шыдам», «сабыр», «тағат» мағынасында да қолданылады. Яғни, «төзімді болу» - басқаға, оның ісіне, құбылыстарға шексіз төзу, шыдауды білдіреді.

Жалпы тұлғада толеранттылықтың қалыптасуы үшін ол рухани дамудың белгілі бір сатыларынан өтуі тиіс, ал ол педагогикалық проблема болып табылады. Сондықтан 1995 жылғы 16 қарашада ЮНЕСКО-ға мүше елдер қабылдаған «Толеранттылық принциптерінің Декларациясында» білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілген. Педагогика ғылымында оның саласы ретінде «толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлінеді. Менталитет» және «толеранттылық» категориялары білім беру жүйесіне тікелей қатысты. Өйткені ол адам мен социумның менталдық қасиеттерін белсенді әрі мақсатты қалыптастырады. Сондықтан болашақ педагогтар бұл түсінікпен өздерінің кәсіби қызметін бастамас бұрын танысу тиіс, өйткені олар көпмәдениетті ортада жұмыс жасауға даярланады. Еліміздің білім беру жүйесінде басқа да қоғамдық институттар сияқты қоғамдық өмірде болып жатқан құбылыстар өз көрінісін табады[2].

Әр отбасынан келген балаларды бір-біріне үйрету педагог мамандар өзінің кәсіби іс-әрекетінде «басқа», «бөтен» ортада жұмыс жасауға дайындау, басқа ортаға үйрету құндылықтарын құрметтеуге қабілетті болуы тиіс. Сол себептен оқу- тәрбие процесінің субъектілері мен объектілерінде толеранттылық қалыптастыру қажеттігі туындайды. Осы қажеттілікті қанағаттандырудың бір жолы - педагог мамандарды кәсіби даярлау барысында толеранттылықты қалыптастыру және оның деңгейін көтеру міндетін шешу болып табылады. Мәселен, ХІХ ғасырдың соңы - ХХ ғасырдың басындағы гуманистік және антропологиялық (К. Ясперс), биогенетикалық (С. Холл) және психотерапевтикалық (Дж. Дьюи және басқалар) бағыттар өкілдері толеранттылық қарым-қатынас табиғатына талдау жасаған.

Қоғамдық өмірдегі толеранттылықтың орны мен ролі туралы қағидалар Б.С. Гершунский, В.А. Лекторский, А.Н. Леонтьев, М. Мчедлов, А.В. Петровский, В.А. Тишков, О. Хеффе, т.б. еңбектерінде кездеседі. Бұл авторлар негізінен толеранттылықтың әлеуметтік-мәдени және этникалық сипаттарына көңіл бөледі. Педагогикалық зерттеулердің бірқатарында толеранттылық проблемасымен астасып жататын мәселелерге назар аударылады: ұлтаралық қарым-қатынастар, ұлтаралық қарым-қатынастарды тәрбиелеу, т.б. Толеранттылықтың жекелеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне де арқау болды: Г.К. Искакова, М.А. Кучерова, П.И. Мамедова, Б.А. Тұрғынбаева, т.б. толеранттылықты қалыптастырудың жалпы мәселелерін қарастырса, С. Әмірғазин еңбектерінде дінаралық толеранттылық мәселелерінің әр жақтары ашылған. Г.А. Уманов осы жерде маңыздылыққа ие болады[3].

Толеранттылық қазіргі ғылымда әр түрлі аспектіде қарастырылады: әлеуметтік, діни, саяси, жыныстық, этникалық, т.б. Педагогикалық шарттар кешені этникалық толеранттылықты қалыптастырудың әдістемелік жағын сипаттайтын оқу- тәрбие жұмысының ұйымдық формаларының жиынтығын іске асырумен толықтырылады. Сол себепті де қазіргі уақытта білім берудің маңызды мәселелерінің бірі-этносаралық қатынастар жүйесінде гуманистік, толерантты идеяларды жеткізуші жаңа тұлға қалыптастыру тәрбиенің маңызды мәселелерінің бірі болып

табылады. Бұл мәселені шешуде тұлғаның әлеуметтенуінің ең маңызды институты ретінде мектептің алатын орны зор.

Шектеулі аумақта көптеген этностардың өмір сүру жағдайлары этносаралық шиеленістің күшеюіне әкеледі. Осыған байланысты этникалық топтардың әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынастары көбінесе конфликттік сипатқа ие болады. Бүгінде этникалық төзімсіздік көпұлтты қоғамның дағдарыстық қайта құруларының нақты көрінісі болып табылады. Этнофобия жұқтырған, көші-қон ағындарын тудыратын этносаралық шиеленіс аймақтарын этностық төзімсіздік аймақтары деп атауға болады.

Этносаралық толеранттылық мынадай функцияларды орындайды:

1) топтық тұрақтылықтың қалыптасуы мен сақталуына ықпал ететін топаралық және топ ішілік жанжалдардың алдын алады;

2) мемлекеттік органдармен, әлеуметтік топтармен және ұйымдармен неғұрлым өнімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін тұрақты және ұйымшыл топтың бейнесін жасайды. Этносаралық толеранттылықты қалыптастыру факторларының бірі-адамның әлеуметтік маңызы бар мінез-құлық нормалары мен ережелерін игеруі. Олар адамның тарихи дамуы барысында жасалады және оның үйлесімді және біркелкі дамуына ықпал етеді.

Толерантты тұлғаның басты белгілері басқа адамдарға деген бейімділік, мейірімділік, шыдамдылық, әзілқойлық, сезімталдық, сенімділік, альтруизм, келіспеушіліктерге шыдамдылық, өзін-өзі ұстай білу, ізгі ниет, басқаларды айыптай алмау, гуманизм, әңгімелесушіні тыңдай білу, қызығушылық, эмпатия жасау қабілеті.

Өзінің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін этникалық, әлеуметтік және мәдени біртектілігі жоқ кез келген қоғам этносаралық төзімділікті қажет етеді. Көпмәдениетті қоғам әрқашан бір әлеуметтік топ мүшелерінің басқа ұлттық немесе мәдени топтардың өкілдеріне деген екіұшты қатынасымен сипатталады. Бұл сөзсіз мемлекеттердің кез-келген полиэтникалық ортасына тән этносаралық қатынастардың асқынуының жеке жағдайларының пайда болуына әкеледі.

Этносаралық толеранттылықтың қалыптасуы-мектепке дейінгі жылдардан басталатын және өмір бойы жалғасатын ұзақ және күрделі процесс. Бұл процесс көптеген факторлардың әсерінен жүреді және олардың арасында отбасы мен білім, атап айтқанда мектепке дейінгі білім беру шешуші болып табылады. Сондықтан Білім жеке тұлғаны қалыптастыру және әлеуметтендіру, жинақталған тәжірибені, білімді, құндылықтар мен нормаларды жаңа ұрпаққа беру үшін құрылған негізгі қоғамдық институт ретінде баланың өзімен ғана емес, сонымен бірге оның отбасымен де, жақын ортасымен де жұмыс істеуге дайын болуы керек.

Отбасы жас ұрпақтарды жеке тұлға ретінде қалыптастырудың қайнар бастауы. Бала үшін отбасы бір жағынан - тіршілік қоршауы болса, екінші жағынан - тәрбиелік орта. Отбасында толеранттылыққа тәрбиелеу жолдарына келетін болсақ, М.И. Рожков пен М.А. Ковальчук толеранттылыққа тәрбиелеуде оқушылармен ата-аналардың өзара қарым-қатынасының сәтті шешу үшін педагог-психологқа субъектілік, тепе-теңдік, жекелеу, рефлексивтік көзқарас, толерантты орта жасау принциптерін ұсынды. Отбасындағы қарым-қатынастың дұрыс болып қалыптаспауы мұғалімдерді де, ата-аналарды да ойландыратын ортақ мәселелер[4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдрасилов, Турганбай Курманбайұлы. Толеранттылық түсінігі / Турганбай Курманбайұлы Абдрасилов, М. Т. Тулеев. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 5.1 (191.1). — С. 1-2. — URL: <https://moluch.ru/archive/191/48228/>
2. Асмолов А.Г. О смыслах понятия толерантность / Асмолов А.Г., Сол-датова Г.У., Шайгерова Л.А.// Век толерантности. 2001. - № 1.
3. Комогоров П.Ф. Философско-психологические основы толерантности как педагогического феномена / Комогоров П.Ф.// Образование и наука.2000. -№ 1 (3). 118.
4. Рожков М.И. Воспитание толерантности у школьников / Рожков М.И., Байбородова Л.В., Ковальчук М.А., Ярославль: Академия развития, 2003.

PROSPECTS FOR USING MOBILE PODCASTS IN ENGLISH LESSONS

Специальность «два иностранных языка», магистратура, 2 курс **МухтарТ.Г.**
Научный руководитель: ХошаеваГ.Б., к.ф.н., ассоциированный профессор

Abstract. In this article, the author considers the main issues related to the prospects for using podcasts in English classes in high school. Learning listening skills is one of the most difficult tasks in teaching a foreign language. This is due to the fact that successful listening and understanding of foreign speech is acquired through a lot of practice.

The author comes to the conclusion that the use of podcasts in education shows how mobile and adaptive the education system is now. Podcasts are simple, accessible, and easy to use. Their application can cause great interest and motivation among students.

The author of the article, as a result of the analysis of research literature, gives recommendations on the use of podcasts in English classes, with which you can develop listening skills.

Keywords: listening, English, podcast, teaching technology, teaching methods, digital technologies.

Аңдатпа. Бұл мақалада автор орта мектептегі ағылшын тілі сабақтарында подкасттарды пайдалану перспективаларына қатысты негізгі мәселелерді қарастырады. Тыңдалым дағдыларын меңгеру – шет тілін оқытудағы ең қиын міндеттердің бірі. Себебі, шетел тілін сәтті тыңдау және түсіну көп жаттығу арқылы алынады.

Автор білім беруде подкасттарды пайдалану қазіргі кезде білім беру жүйесінің қаншалықты мобильді және бейімделгіш екенін көрсетеді деген қорытындыға келеді. Подкасттар қарапайым, қолжетімді және пайдалану оңай. Оларды қолдану студенттер арасында үлкен қызығушылық пен мотивация тудыруы мүмкін.

Мақала авторы зерттеу әдебиеттерін талдау нәтижесінде ағылшын тілі сабақтарында тыңдау дағдыларын дамытуға болатын подкасттарды пайдалану бойынша ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: тыңдау, ағылшын тілі, подкаст, оқыту технологиясы, оқыту әдістері, цифрлық технологиялар.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает основные вопросы, связанные с перспективами использования подкастов на уроках английского языка в средней школе. Обучение навыкам аудирования является одним из самых сложных задач в преподавании иностранного языка. Это обусловлено тем, что успешные навыки слушания и понимания иностранной речи приобретаются при помощи большой практики.

Автор приходит к выводу, что использование подкастов в обучении показывает, насколько сейчас мобильна и адаптивна система образования. Подкасты просты, доступны и удобны в использовании. Их применение может вызвать большой интерес и мотивацию у обучающихся.

Автор статьи в результате анализа исследовательской литературы дает рекомендации к использованию подкастов на уроках английского языка, с помощью которых можно развить навыки аудирования.

Ключевые слова: аудирование, английский язык, подкаст, технология преподавания, методика обучения, цифровые технологии.

In recent years, the use of mobile technology in English classes has become increasingly popular. Among the various tools for teaching English, mobile podcasts occupy a special place. This article will look at the prospects for using mobile podcasts in English classes.

Listening is closely connected with other types of speech activity since in everyday life we simultaneously perceive information and perform various actions [1, p.472].

Despite the fact that listening is considered the most commonly used language skill in communication and communication, it should be noted that very little time is devoted to it in the process of learning a foreign language. Lack of listening skills is one of the biggest obstacles for students who are not native speakers. One of the reasons for such disappointing indicators is the presence of a psychological barrier, the lack of ideas about the speech of native speakers. This is the source of frequent problems, worries and disappointments for people studying a foreign language, since it becomes difficult to understand oral speech by ear without certain skills. Listening to the speech of a foreigner, the student suddenly finds that he does not understand what is being said. Therefore, many students simply switch off from the internal dialogue, trying to translate every word. Many of the students begin to think that they will never be able to understand a foreign language, which reduces their motivation [2, p.127].

The didactic literature considers a special learning model for improving listening skills. This model consists of three stages: before listening, during listening and after listening. Each of these stages has its own specific goals and ways of its implementation. Students develop certain skills and abilities at each stage [3, p.163].

Before the mass advent and use of the Internet, the audition was conducted using professional television and radio programs. Now, in mastering this skill, they use Internet resources, particularly podcasts.

A podcast is a way to distribute audio and video information on the Internet. Podcasts are video broadcasts or audio blocks that are available for listening or downloading on the Internet. Initially, podcasts were used as a way to convey information, as well as for entertainment purposes. However, teachers later noticed its great potential as a means of teaching and learning.

The first thing to note is the possibility of using mobile podcasts to improve students' listening skills. Podcasts are audio files that can be downloaded to mobile devices and listened to at any convenient time. Thanks to this, students can improve their listening skills by listening to podcasts in their free time, in public transport, while exercising in the gym or even at home, which does not require much time.

It is also worth noting the authenticity of this digital didactic resource. Authentic materials are a great way to introduce students to a different culture, history, traditions, and also serve as an excellent way to motivate students, as a native speaker's speech on modern topics, as well as life stories, bring students closer to the real conditions of using the language and show a variety of linguistic means .

In addition to using podcasts to give their students additional listening practice, teachers can also create their own podcasts or guide students in creating their own podcasts. Also in these podcasts, teachers can give additional information that was not given in the classroom. Moreover, it gives the students who were in the class the opportunity to listen again to what the teacher said on the topic, double-check these notes and make sure they are correct. A good podcast can also reduce study time by summarizing the main points of the lesson topic. A simple presentation in a podcast frees up time in the classroom for practical tasks, as well as focusing students' attention on the subject of research, without diverting aside minor facts [4, p.34].

So, summarizing the above, we can conclude that podcasts have great didactic potential, due to a number of their features, such as:

Authenticity. Podcasts carry original material from the mouth of the speaker, due to which they can significantly enrich the knowledge of the English language.

1. Relevance. The relevance lies in that the material and the archive are constantly updated with modern information.

2. Media literacy of the initial level. In order to use the podcast in training, you only need to download it to your device.

3. User autonomy. It is one of the main advantages of the Internet as a platform for learning, as it allows the user to choose the level of the task according to his knowledge.

4. Mobility. It lies in the fact that you can listen to a podcast anytime and anywhere due to the mobility of the device to play it.

5. Multifunctionality. Podcasts improve not only listening comprehension but also writing and speaking skills.

6. Productivity. Halfcasts imply the use of two formats of work. When students create their own podcasts, this format is called productive, and when students work with ready-made podcasts, this format is called reproductive.

7. Interactivity. It consists in the interaction between users around the world through the Internet, as well as in the perception of information through viewing, listening and reading through the use of various devices.

The process of listening is a complex type of speech activity, so its specifics should be taken into account. Initially, it should be remembered that the principles of listening are the understanding and processing of information by ear at the time of its inception [5, p.158].

When developing and selecting exercises for podcasts, it is worth considering exercises of varying complexity aimed at developing listening skills. There are four difficulty levels for these tasks. The first level includes tasks that do not involve any independent actions. These tasks involve listening and simple repetition of the text after the speaker. They, as a rule, play the role of pre-speech exercises and are aimed at the formation of initial auditory skills.

Tasks of the second level require simple answers and non-verbal actions. These include exercises for filling out tables, diagrams, drawings, etc. as well as questions that can be answered in one word.

In tasks of the third level, detailed written and oral answers are used. These include correcting errors in the text, drawing up and filling out maps, underlining correct and incorrect answers, etc., as well as finding answers to certain questions that test the meaning and content of the text.

Tasks of the fourth level are aimed at advanced auditors. They assume that on the basis of the information received, the auditor will be able to solve various problematic issues (cases). It follows from this that when selecting podcasts in the learning process, it is necessary to follow certain principles and requirements. For example, according to Lauer, before starting work, first of all, the teacher needs to determine the target group, the level of knowledge and language proficiency. The need to edit this material should be determined [6, p.36].

In the course of the analysis of literary sources, we came to the conclusion that in order to work with podcasts to develop listening skills, it is necessary to know the algorithm of actions. Knowing the specific steps for working with podcasts is important, as it will help the teacher optimize the learning process in English classes. Specific steps will help the teacher select podcasts that target specific learning goals and use them in an effective manner. It will also allow the teacher to deliver lessons with a high degree of interactivity and ensure that students fully understand the material. We have identified 8 stages of working with podcasts, thanks to which a foreign language lesson will be more productive.

Step 1: Choosing the right podcast

The teacher needs to choose the right podcast for each lesson. The podcast should correspond to the topic of the lesson and the level of knowledge of the subject. It is recommended to use podcasts that contain adapted vocabulary and a slow pace of speech for beginner students.

Step 2: Preselect your podcast

Before using a podcast in class, the teacher should listen to it beforehand. This will help ensure that the podcast is relevant to the topic of the lesson, does not contain errors, and is appropriate for the student's proficiency level.

Step 3: Get familiar with the vocabulary and topic of the podcast

Before listening to a podcast, the teacher should first introduce students to the vocabulary and topic of the podcast. This will help students better understand the context and master new vocabulary.

Step 4: Play the podcast

At this stage, the teacher plays the podcast in class. It can play the podcast in whole or in parts. While listening, students can take notes to improve their listening skills.

Step 5: Discuss the podcast

After listening to the podcast, the teacher can lead a discussion with the students. During the discussion, students can share their thoughts and impressions about the podcast, as well as use the new vocabulary they have learned.

Step 6: Using a podcast for writing assignments

After discussing the podcast, the teacher can give students the task of writing an essay or report on the podcast they listened to. This will help students improve their writing skills and use new vocabulary in context.

Step 7: Use a podcast to improve your pronunciation

The teacher can also use podcasts to improve student pronunciation. He can play excerpts from the podcast and ask students to repeat them after them. This will help students improve their classroom and pronunciation practice.

Step 8: Use a podcast for homework

After the lesson, the teacher can give students the task of listening to the podcast at home and writing a report about it. This will help students consolidate new knowledge and improve their listening comprehension skills.

In addition, mobile podcasts can be used to develop more advanced listening comprehension skills. For example, students can be encouraged to listen to podcasts with native speakers who speak at a fast pace and use a variety of slang expressions to help them improve their level of understanding.

In addition, students can use podcasts to create their own texts and share them with their classmates or teacher. For example, teachers can ask students to record a podcast on a given topic, which can then be used for in-class discussion.

Teachers can recommend homework podcasts that students can listen to in their spare time. This will help students continue learning English outside of school and improve their listening comprehension.

However, the use of mobile podcasts in English classes also has its drawbacks. Some podcasts may contain overly complex vocabulary or a fast pace of speech that may be difficult for beginner students. In addition, the use of mobile technology can lead to distraction for students, who may be inclined to use their devices for other purposes during the lesson.

In conclusion, the use of mobile podcasts in English classes has many perspectives. They can be used to develop listening, speaking, reading and writing skills, as well as teach English outside of school. However, it is necessary to be aware of the potential disadvantages and use mobile podcasts according to the age and language proficiency of the students.

References

1. Fatika N. F., Rahayu E. M. Using podcast media on teaching listening in new normal era //Academic Journal Perspective: Education, Language, and Literature. – 2021. – Т. 9. – №. 1. – P. 68-76.
2. Basenko G., Baskakova V. Podcasts in the teaching media space //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2021. – Т. 273. – P. 12122.
3. Sysoyev P.V. Metodika obucheniyainostrannomuyazyku s ispol'zovaniyemnovykhinformatsionno – kommunikatsionnykh Internet – tekhnologiy [Tekst] / P.V. Sysoyev, M.N.Yevstigneyev. – M: Feniks, 2020 – 163 s (In Russian)
4. Alfa R. R. Using podcast as authentic materials to develop studentsâ€™ speaking skill //JELLT (Journal of English Language and Language Teaching). – 2020. – Т. 4. – №. 1. – С. 65-74.
5. Jana B., Iveta R. Six technological innovations that changed English language teaching //International Journal of Information and Communication Technologies in Education. – 2019. – Т. 8. – №. 1. – P. 30-38.
6. Lauer J. How Teachers Use Podcasts to Improve English Skills //Hiroshima Students in Language and Language Education. – 2019. – 22 ed. – P. 91-99.

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ НАЗАР ЖЕТІСПЕУШІЛІГІ СИНДРОМЫ ЖӘНЕ ГИПЕРАКТИВТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫ МКЕТЕПТЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, 4 курс Мырзағали А.А.

Ғылыми жетекші: пед.ғ.д., профессор Булатбаева А.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақала назар жетіспеушілік және гиперактивтілік синдромы бар балаларғы қысқаша зерттеу. Оның зерттелу тарихы, пайда болу себептері мен педагогтың және ата –ананың ол балалармен қалай қарым-қатынас орнату қажеттігі туралы айтылып. Назар жетіспеушілік пен гиперактивтілік синдромы бар балалармен қарым-қатынас орнату моделі мен жүргізуге болатын ойындар ұсынылған.

Кілт сөздер: гиперактивтілік, психоәлеуметтік фокторлар, марфо-функциялық бұзылыстар, дипривация, назар-жетіспеушілік және гиперактивтілік синдромы, психология, отбасы.

Аннотация: Статья краткое исследование детей с синдромом дефицита внимания и гиперактивности. Рассказано об истории его изучения, причинах возникновения и о том, как педагог и родители должны выстраивать отношения с этими детьми. Предложена модель построения отношений и игры, которые можно проводить с детьми с синдромом дефицита внимания и гиперактивности.

Ключевые слова: гиперактивность, психосоциальные фокторы, марфо-функциональные расстройства, дипривация, синдром дефицита внимания и гиперактивности, психология, семья.

Annotation: the article is a brief study of children with attention deficit hyperactivity disorder. It tells about the history of its study, the causes of its occurrence and how the teacher and parents should build relationships with these children. A model of building relationships and games that can be carried out with children with attention deficit hyperactivity disorder is proposed.

Keywords: hyperactivity, psychosocial factors, marfo-functional disorders, diprivation, attention deficit hyperactivity disorder, psychology, family.

Алғаш рет гиперактивтілік синдромының көркем сипаттамасын 1854 жылы неміс невропатологы Н.Н. Hoffman ұсынған болатын. Ал, гиперактивтіліктің ғылыми сипаттамасын 1902 жылы британдық дәрігер G.F. Still ұсынды, оның пікірінше гиперактивтілік синдромы «тежелген ерік-жігер» мен «жеткіліксіз моральдық бақылау» әсерінен пайда болады.[1]]

M. Laufer (1957) және тағы басқа авторлардың көмегімен ғылымға «гиперактивтілік синдромы» XX ғасырдың екінші жартысында енгізілгеннен кейін оның белсенді зерттелуі басталды, ал гиперактивтіліктің ең ықтимал себебі ретінде мидың ең минималды дисфункциясы деп есептелді.

Уақыт өте келе «назар жетіспеушілік және гиперактивтілік синдромы» -деп термин өзгертіліп тарала бастады, Себебі, гиперактивтілік пайда болған ауытқулар кешенінің тек бір көрінісі болып табылады, ең негізгі бұзылыстар назар механизміндегі ауытқулар мен мидың бақылауының тезелуі. Сонымен қатар, гиперактивті балаларға білім беру практикасының жетілуіне байланысты көптеген әдебиеттерд оның педагогикалық-психологиялық аспектеріне, синдромның диагностикасы мен коррекциясына аса назар аударылып, қатаң медициналық көзқарастар аумағын кеңейтті.

Өртүрлі ғалымдардың зерттеуінде назар жетіспеушілік пен гиперактивтілік синдромының кездесу жиілігі 8 бен 20% аралығын құраса, оқуында қиындығы бар балаларда 80%-ға дейін жетеді. [2]. Тағы атап өтетін дүние, қыз балаларға қарағана ер балаларда кездесу жиілігі 2-3 есе көбірек. Оның себеб, бала жатырда жатқан кезде ер балалар, қыз балаларға қарағанда осалдау болып келеді.[3].

Назар жетіспеушілік пен гиперактивтілік синдромының пайда болуын екі топқа бөліп қарасақ болады: Бірінші топқа- биологиялық факторларды жатқызсақ болады, ол өзіне генетикалық факторларды және ми функциясының марфо-функциялық бұзылыстарын кіргізеді. Биологиялық фактор ішіндегі жетекші факторға тұқымқуалаушылық жатады. А.К. Leung, J.F. Lemaу (2003) зертеулері бойынша, психикалық ауытқулардың ішіндегі бұл синдромның тұқым қуалауы ең жоғары – 76% құрайды, жақынтұыстар арасында –30% -ды құрайды. Тағы бір маңызды факторы, ол –ұрықтың даму кезіндегі оған әсер еркен жағымсыз жағдайлар; жүктілік мерзімінің бұзылуы, анасының жүктілік кезіндегі психоактивті немесе дәрілік заттарды пайдалануы, оның жүктілік кезінде физикалық немесе психикалық соққыны бастан кешіу, аурулар тағы сондай секілді факторлар әсер етеді [4],[5].

Екінші топқа – көптеген психоэлеуметтік факторлар, адекватты емес тірбиелеу стилі, отбасыдағы жағымсыз психо-элеуметтік климаты, жан-жақты депривация, ата-анасының төмен білімі, статусы, алкогольдік ішімдіктерді пайдалануы және т.б. жағдайларды жатқызсақ болады [6],[7]. Аталған жағдайлар ауытқуды тудыра алмайды, бірақта биологиялық фактор әсерінен пайда болған ауытқуды күшейте түседі.

Назар жетіспеушілік пен гиперактивтілік синдромы бар балалар үшін мектеп дағдыларын меңгеру қиындыққа соғаны оқу, жазу, санау т.с.с. Интелектің жоғары болуына қарамастан, оқуды меңгеруіндегі айтылған қиындықтар баланың сабақ үлгерімінің төмен болуына әсер етеді. Назар жетіспеушілік пен гиперактивтілігі бар балаларда – назар аудару, есте сақтау, ойлау және қабылдау қабілеттеріндегі бұзылыстар да оқу үлгеріміне әсер етеді.

Осылайша, назар жетіспеушілік синдромы ең алдымен зейінде және оны ұстап отырудағы қиындығынан көрінеді, ол аландаушылықтың жоғары болуымен, күш-жігердің сарқылуы, табандылықтың жоқтығы және жеткілікті мотивацияның болмауымен байланысты.

Э.Голдберг (2003) пайымдауында, бұл мәселе сабақты субъективті тұрғыдан «қызықсыз» болып ұйымдастырылып өткенде пайда болады, ал сабақ қызықты ұйымдастырылса назар жетіспеушілік мәселесі пайда болмайды және оның тапсырмаларын орындаудан бала ләзәт алады деп есептеген. Автор кейбір жағдайларда назар жетіспеушілігі мен жоспарлау қабілетімен породоксальді түрде қатар жүреді.[8] Осылайша бұл оң мотивацияны қалыптастыруды, міндетті мақсатты құрулы және ол мақсат оқушының ынтасын оятуы қажет, ол қойылатын талап ересектер тарапынан қаралып, тексерілуі қажет.[9] Назар жетіспеушілігі мен гиперактивтілік синдромы бар балалар мақсатты психологиялық көзқарасты қолдайтын және жоспарлауды, өзін-өзі тануды, өзін-өзі бақылауды және өзін-өзі бағалауды қамтитын өзін-өзі реттеуді қамтамасыз ететін процестердің аралас және реттелген өзара әрекеттесуінің бұзылуымен сипатталады.

Назар жетіспеушілік және гиперактивтік синдромын емдеу кешенді болуын ескерген жөн, яғни дәрілік терапияны да, психологиялық түзетуді де қамтуы керек. Ең дұрысы, баланы дәрігер мен психолог бақылап отыруы керек, сонымен қатар ата-аналардың қолдауын, емдеудің оң

нәтижесіне деген сенімін сезінуі керек. Бұл қолдау баланың емдеу процесінде пайда болатын дағдыларын нығайтады.

Дәрі-дәрмектерді дәрігердің нұсқауы бойынша қатаң тәртіппен қадағалау керек екенін есте ұстаған жөн:

1. Гиперактивті балалардың психологиялық ерекшеліктері-олар сөгіс пен жазаға қарсы иммунитетке ие, бірақ кішкене мақтауға тез жауап береді. Нұсқауларды нақты, анық, қысқа тұжырымдау ұсынылады. Мұндай баланың кез-келген нұсқауды немесе өтінішті орындауы үшін олар аз сөзден тұруы керек (он сөзден аспауы керек), әйтпесе бала сізді елемейді. Ата-аналар оларға бір уақытта бірнеше тапсырма бермеуі керек, нұсқауларды бергенде оларды бөлек –бөлек берген жөн.

2. Ата-аналар күн тәртібінің сақталуын қадағалап отыруы керек: тамақтану, серуендеу, ойын, үй жұмысы, ұйқы уақытын нақты реттеңіз.

3. Балаға физикалық жаттығуларда, ұзақ серуендеуде, жүгіруде артық энергияны сыртқа шығаруға мүмкіндік берген жөн.

4. Мінез-құлықты түзету үшін оны баламен ашық талқылау, жақсы және жаман мінез-құлықты ынталандыру және жазалау жүйесін қолдануға болады; сонымен қатар балабақша мен үй тобындағы мінез-құлық ережелерінің жинағын балаға ыңғайлы жерде орналастырыңыз, содан кейін баладан осы ережелерді дауыстап айтуын сұраңыз. Тыйым салынатын болса, оның көп болмауын қадағалау. Тыйымдар баламен алдын-ала келісіліп, нақты түрде тұжырымдалуы керек; бала осы тыйымдарды бұзудың салдары туралы білуі керек. Жазалау бала тәртіп бұзғар сәтте жасалуы қажет, егер уақыт өте келе жасалынша бала тарапынан ол дұрыс қабылданбайды.

5. Тапсырмаларды орындау кезінде баланы шамадан тыс шаршамау керек, шаршаған сайын гиперактивтілік жоғарылауы мүмкін.

6. Егер бала ауырса, оны мойынсұнбағаны үшін ұрысу пайдасыз ғана емес, сонымен қатар зиян. Мұндай жағдайларда балаға тек, сабырмен асықпай жылы сөздермен жеткізген жөн. (Мысалы, "сен жақсы баласың, бірақ қазір қателесесің, осылай әрекет етуің керек"деп айту). Қандай жағдай болмасын балаңызды басқа балалармен салыстыруға болмайды ("Арман жақсы, ал сен жамансың!«»).

7. Теледидар мен компьютерлік ойындарды көру уақытын қысқарту ұсынылады. Гиперактивті бала үшін теледидар бағдарламаларын және компьютерде отыруда шектеулер бар(ол компьютерде неғұрлым көп уақыт өткізсе, оның эмоционалды қозуы соғұрлым жоғары болады, оны тыныштандыру сәйкесінше қиын болады).

8. Шамадан тыс талаптар мен шамадан тыс оқу жүктемелері баланың тұрақты шаршауына және оқуға деген қызығушылығын жоятынын есте ұстаған жөн.

9. Бала үйге келгеннен кейін, сіздің назарыңыз оған кем дегенде бір сағат балаға арналуы тиіс. Осы уақыт ішінде бала сөйлей алады және сізбен күні бойы оны мазалаған нәрселермен бөлісе алады. Ұйықтар алдында (2-3 сағат бұрын) серуендеу, баламен тыныш сөйлесу, оның әңгімесін тыңдау пайдалы екенін есте ұстаған жөн. Шамадан тыс кернеуді жеңілдету үшін жеңіл, тыныштандыратын массаж жасау және релаксация жаттығуларын үнемі жасау қажет. Мұндай балалар қорқынышқа бейім. Олар сіздің қолдауыңыз бен мақұлдауыңызды қажет етеді.

Кейбір балалар өздерінің гиперактивтілігінен "асып түседі", яғни жасөспірім кезінде синдромның белгілері жоғалады. Бірақ балалардың жартысында назар етіспеушілік пен гиперактивтілік синдром көріністері жасөспірімдік шаққа да, ересек жасқа да ауысады (әсіресе, егер сіз оларды емдемесеңіз).

Гиперактивті балаларға арналған ойындардың мысалдары:

"Слалом-алып".

Слаломның екі параллель "тректері" орындықтардан жасалады, оларды бәсекелес командалар екі ұшын артқа қарай алға жылжыту арқылы жеңуі керек. Креслолардың арасына түсіп, олардың біреуіне қол тигізген адам қайтадан әрекет ету үшін стартқа оралады. Бірінші қатесіз жүгірген команда жеңеді.

"Көшбасшы жарысы".

Жарыстың екі қатысушысы орындықтар шеңберінің артында тұр. Олар шеңбердің диаметрінің екі шетінде орналасқан. Сонымен қатар, ойыншылар қарсыласын қуып жетуге тырысып, артқа қарай жылданмен жүгіреді. Жеңімпаз бес айналымнан кейін анықталады. Егер бұған дейін біреу орындықты үш рет ұрса, онда ол жеңілді деп саналады.

"Қосалқы орындық".

Кез-келген ойыннан шыққан адам орындықта ол аяқталғанға дейін отыруы керек. Егер ол орындыктан тұрса немесе айналса, бүкіл командаға айыппұл салынады немесе жеңіліс есептеледі.

"Балауыз фигурасы".

Ойын аяқталғанға дейін әр қатысушы "мүсінші" қалдырған қалпында қалуы керек.

"Үнсіз айтыңыз".

Ойын шарттары бойынша балалар бір-біріне кеңес беретін жерде мұны жасауға рұқсат етіледі, бірақ үнсіз ғана. Айғайлаған адамға бүкіл команда айыппұл салады немесе жазалайды.

"Ритмді жалғастырыңыз".

Әрқайсысы шеңбердегі көршісінен кейін бір ғана шапалақ алуға құқылы игерілген ритмді үздіксіз жаңғыртуға қатысады. Кідіруге шыдамаған немесе қосымша ритм жасаған ритммен кешігіп қалған адам шығарылады.

"Альпинистер".

Қатысушылар бос қабырға бойымен жүруі керек, оған кем дегенде үш аяқпен бір-бірден сүйенуі керек. Бір уақытта екі аяқ-қолды жұлып алған немесе жылжытқан адам "жыртылған" болып саналады және стартқа оралады. Барлық құраммен қарама-қарсы бұрышқа жеткен бірінші команда жеңеді.[10]

Қорытындылай келе, назар жетіспеушілігі мен гиперактивтілік синдромы бар балалар аса көңіл бөлуді және көптеген факторды назардан тыс қалдырмауды талап етеді. Жүктілік кезінде ана тарапынан бейсалдылық болиауы қажет, ад егерде балада ол анықталса онымен жағыиды атмосфера құрай отырып барлық тараппен жұмыс жасаған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мэш Э, Вольф Д. Детская патопсихология. Нарушения психики ребёнка. — СПб.:ПРАЙМ ЕВРОЗНАК
2. Глозман Ж.М. Нейропсихология детского возраста. - М.: Академия,2009
3. Кучма В.Р., Платонова А.Г. Дефицит внимания с гиперактивностью у детей России распространённость, факторы риска и профилактика. –М., 1997.
4. Leung A.K, Lemay J.F. Attention deficit hyperactivity disorder: an update. Advanced in Therapy. - 200. - Vol. 20. – P. 305–318
5. Барашнев Ю.И. Истоки и последствия минимальных мозговых дисфункций у новорождённых и детей раннего возраста// Акушерство и гинекология - 1994.- №2.- С.20-24
6. Schmitt J.,Romanos M.Prenatal and perinatal risk factors for attentiondeficit/hyperactivitydisorder. – Arch. Pediatr .Adolesc. Med. – 2012. -166:1074–1075
7. Заваденко Н.Н. Гиперактивность и дефицит внимания в детском возрасте. - М., 2005
8. Голдберг Э. Управляющий мозг: лидерство и цивилизация. – М., 2003.
9. Брызгунов, И. П., Касатикова Е.В. Дефицит внимания с гиперактивностью у детей. – М.: Медпрактика, 2002
10. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью, материалы с сайта <https://www.unicef.org/kazakhstan/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D> (дата обращения 14.02.23 г.)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ПО РАЗВИТИЮ АДАПТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ ВОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Специальность: Социальная педагогика и самопознание, 4 курс Нургалиева Л.Б.

Научный руководитель: док.пед.н, профессор Булатбаева А.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Основная цель этой статьи о детей и их адаптации и привыкание, в первое время учёбы или в новом классе. В частности о том, что они испытывают и какие могут возникнуть проблемы.

Ключевые слова: Адаптация, помощь с адаптацией ребенка, воспитание детей, быстрое приспособление, профессиональность педагога.

Аңдатпа: Бұл мақаланың негізгі мақсаты балалар туралы және олардың бейімделуі мен үйренуі, бірінші оқу кезінде немесе жаңа сыныпта. Атап айтқанда, олар не сезінеді және қандай проблемалар туындауы мүмкін.

Кілттік сөздер: Бейімделу, баланы бейімдеуге көмектесу, балаларды тәрбиелеу, тез бейімделу, мұғалімнің кәсібилігі.

Annotation: The main purpose of this article is about children and their adaptation and habituation, during the first time of study or in a new class. In particular, about what they are experiencing and what problems may arise.

Keywords: Adaptation, assistance with the adaptation of a child, upbringing of children, rapid adaptation, professionalism of a teacher.

Период адаптации ребенка к школе – это тот промежуток времени, который мы посвящаем жизни с нашими детьми всеми разрывами, которые влечет за собой их включение в образовательный центр, понимание того, что они чувствуют, и поддержка их в поиске позитивных решений возникающих проблем.

Выделяет прогрессивную адаптацию, при которой возможно единство интересов и целей, как личности, так и социальных групп и общества в целом. Именно данный вид адаптации приводит к всесторонней социализации личности. При этом адаптация может быть и регрессивной (формальной) при которой личность лишь формально принимает общественные требования и нормы, что ограничивает развитие её потенциала и приводит к сложностям взаимодействия с социумом.[1]

Социальная адаптация- это активное приспособление человека к среде с помощью социальных средств, которое характеризуется тем, что человек, формирует новые способы поведения, направленные на гармонизацию отношений с окружающими.

Неготовность ребёнка к школе можно обнаружить в первый год обучения, которая проявляется в повышенной тревожности, страхах, которые переходят в школьные неврозы и в хроническую неуспеваемость. Многие дети худеют, плохо спят, у многих головные боли, повышенная усталость, нежелание посещать школу. Важно создать условия, при которых описанные трудности не будут влиять на успеваемость ребёнка, а наоборот способствуют благоприятному ходу адаптации младших школьников к школе. [2]

С другой стороны, в этом процессе участвуют не только дети: семья и школа также должны адаптироваться. Здесь заключается важность принятия этого периода адаптации как времени знаний, обмена и общения, чтобы создать доверие и привязанность между ребенком, семьей и школой.

А также отношение со сверстниками и психического здоровья в связи с развитием социальной компетентности помогает получить знания о влиянии индивидуального уровня компетентности на индивидуальную и социальную адаптацию.

Школьный мир не ограничивается педагогом и классом, но в школе есть еще много вещей.

1. Внутренние пространства. Другие классы, кухня, аптечка, офисы, тренажерный зал, лазарет, услуги и т. д.

2. Внешние пространства. Внутренний дворик для пожилых людей, детский дворик, деревья, сады, баскетбольные площадки, футбольное поле, сады и зеленые насаждения, экспериментальный сад, парковка и вокруг школы.

3. Люди. Кухонный и клининг, учителя и педагоги, ладе, врачи, координаторы, поставщики, обслуживающий, кулинарный и уборочный персонал и т. д.

Пространство, в котором дети собираются провести большую часть дня, теперь для них новое. Для студентов, независимо от того, являются ли они новыми или нет, класс будет отличаться от их дома или класса в прошлом году. Важно, чтобы ребенок чувствовал себя комфортно в этом пространстве, чтобы он знал его и знакомился с ним для достижения лучшей адаптации. Было бы интересно, если бы вы могли рассматривать пространство своей школы или школы как что-то свое.

Таким образом, педагоги должны попытаться ознакомить детей с расположением школьного материала, вешалкой, которая им соответствует, пространством, которое они занимают на полу во время игры, столами, доской и т. д. Аналогичным образом, ребенок должен адаптироваться к новому пространству, которое ему соответствует в столовой: он должен знать, за каким столом он должен сидеть, в каком месте и рядом с какими друзьями.

Однако социализация - это небольшая часть всего процесса. Недостаточно привыкнуть к новым сверстникам и учителям. Адаптация детей к школе в первую очередь находится в центре внимания. Ребенок не должен понимать, что он ходит в школу, потому что это так необходимо, потому что здесь можно будет узнать много новой и полезной информации. Задача родителей и учителей - заботиться о ребенке.

Нет одинаковых людей. Поэтому у детей есть свои психологические характеристики. У кого-то есть всего несколько дней, чтобы привыкнуть к новым обстоятельствам, и кто-то и месяц будут чувствовать себя некомфортно в чужой команде.

На ранних стадиях обучения дети не принимают условия, в которые они должны попасть. Они могут разговаривать со своими друзьями в классе, они не слушают слова учителя. Эти ребята не заинтересованы в обучении в начале. В частности, в эту группу входят дети, которые не получают дошкольного образования. Если родители проведут соответствующий разговор о том, что произошло до 1 сентября, адаптация детей к школе будет быстрее. Стоит объяснить ребенку будущее интересных изменений, которые принесут пользу жизни. При необходимости психолог может работать с ребенком.

Например: Наиболее распространенной жалобой большинства родителей является лень маленького ученика. На самом деле, ребенок ни в чем невиновен. Он просто потерял мотивацию. Его не интересует этот предмет или урок, он делает домашнее задание по определенному предмету. Несомненно, многие родители заметили, что дети рады посещать такие занятия, как пение, физкультура, рисование. Потому что им может быть интересно провести время. Задача учителей и родителей - привлечь интерес ученика к предмету, где теряется интерес.

Развитие и продвижение социальных навыков у детей и подростков является актуальной темой. С одной стороны, поскольку с социально-экономическими изменениями, происходящими в ходе глобализации, все больше и больше возлагаются на индивидуальные ресурсы и достижения подростков. Они необходимы для того, чтобы справиться с типичными задачами развития, такими как переход от класса в класс, и, таким образом, обеспечить социальную интеграцию подростка в общество. С другой стороны, потому что доля психологических проблем и проблем со здоровьем у детей и подростков все еще высока. Исследования подозревают, что трудности с психической адаптацией, такие как депрессия и проблемы со здоровьем у подростков, с большей вероятностью возрастут в будущем. Это связано с тем, что доля относительной нищеты и ограничительных подходов к образованию растет, и в то же время требования к индивидуальным навыкам и квалификации растут. Какую роль играют социальные навыки в этом контексте? С одной стороны, социальные навыки могут быть использованы в качестве ресурсов развития или факторы устойчивости поддерживают психологическую и социальную адаптивность. С другой стороны, исследования показывают, что социальные навыки также актуальны для академических достижений. Основной задачей вклада в этом томе является, с одной стороны, анализ процессов развития и условий социальных навыков в детском и подростковом возрасте.

Таким образом даются советы, нужно общаться с детьми так, чтобы они могли адаптироваться в обществе. Потому что, на детей не будет возлагаться огромное напряжение и затруднение. О воспитании родителей и их воздействие на детей, это влияет на развитие ребенка. Если родитель, не усмотрит или оставит сам травму ребенку, ему это запомнится и всю жизнь человек будет травмированным: на это требуется особое внимание! Нужно уметь воспитывать и уделять ребенку должное внимание, что входит в обязанности родителей. Также, о подходе учителей к ученикам, каждый учитель - является вторым родителем ребёнка. Учитель, должен помочь с адаптацией ребёнка (входит в обязанность). Об отношении сверстников к ребенку. Учитель, родитель, должны помогать и понимать, что существуют дети, которые могут навредить ребенку ненарочно (не осознавая того). Учитывается безопасность детей, дети в школе должны себя чувствовать в безопасности. Родитель, отдавший в школу своего ребенка, перед этим вынужден знать о том, что его ребенок будет в безопасности. А самое главное, говорилось о трёх типах детей. К примеру, дети со слабым здоровьем; ранее перечисленное, дети с негативным влиянием; дети, которые с первых дней легко. У всех детей адаптация воздействует по-разному. Школа, учителя, родителя - обязаны следить за ребенком и его состоянием, в первые дни обучения. В целом, должны размышлять, как им помочь и какой сделать подход.

Список литературы:

1. Блинова М.Л. Адаптационный потенциал: психологическая характеристика понятия [Текст] / М.Л. Блинова // Психологическое сопровождение образования: теория и практика: сборник статей по материал V Международной научно-практической конференции (Йошкар-Ола, 24–26 декабря, 2014). – С. 103–112.

2. Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. М.: Просвещение, 2013. 167 с.

ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

*Специальность: Социальная педагогика и самопознание, 4 курс
Нуртуган Б.Н.*

*Научный руководитель: Доктор педагогических наук, профессор Булатбаева А.А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Андатпа: Бұл мақаланың негізгі мақсаты – жасөспірімдердің бос уақытын қалай ұйымдастыру керектігін көрсету. Бос уақыттың түрлері мен формалары, бос уақытты таңдау сипатталады. Содан кейін бұл іс-шаралардың дамудағы нақты рөлі талқыланады, атап айтқанда. Сондай-ақ, жасөспірімдердің өміріндегі бос уақыт туралы айтылады.

Кілт сөздер: бос уақыт, бос уақыт, жасөспірімдер.

Annotation: The main purpose of this article is to show how to organize leisure activities of teenagers. The types and forms of leisure, the choice of leisure will be described. Then the specific role of these activities in development, in particular, will be discussed. It also talks about leisure in the life of a teenager.

Key words: leisure, free time, teenagers.

Аннотация: Основная цель этой статьи - показать, как организовать досуговую деятельность подростков. Будут описаны виды и формы досуга, выбор досуга. Затем будет обсуждена конкретная роль этих мероприятий в развитии, в частности. Также говорится о досуге в жизни подростково.

Ключевые слова: досуг, свободное время, подростки

В современном мире вопрос досуга стоит очень остро. Подростки проводят много времени в социальных сетях, иногда забывая о действительности и их время проведение является в большинстве случаев пассивным. Поэтому организация досуговой деятельности подростков становится важной задачей.

То, как кто-то проводит свое свободное время в детстве (например, будучи социально или физически активным или неактивным), может повлиять на досуг во взрослой жизни. Исследования показывают, что дети и подростки, которые были активны в различных видах физической активности, также намного более активны во взрослом возрасте. Кроме того, досуг может сопровождаться повышенным или пониженным риском развития заболеваний. Например, было показано, что достаточная физическая активность способствует физическому и психическому здоровью, тогда как чрезмерное использование средств массовой информации, как сообщается, связано с ухудшением психического и физического здоровья.

Участие в досуге является ключевым фактором повышения качества жизни детей и молодежи с результатом для здоровья. Участие в досуге связано с улучшением благосостояния за счет повышения психологической и социальной компетентности, самоэффективности, академической успеваемости, чувства поддержки сверстников и дружбы и развития инициативы и самоопределения.

Существует много интерпретаций слова «досуг». Одним из определений досуга является «сочетание свободного времени с ожиданием предпочтительного опыта», при этом «предпочтительный опыт» определяется лично [1].

Свободное время для подростков – это период времени, когда у них есть возможность для самоопределения и самореализации. Таким образом, свободное время – это, прежде всего, время, в течение которого можно наслаждаться и жить относительно свободно. Свободное время используется многими молодыми людьми в основном для того, чтобы избежать контроля со стороны родителей и образовательных учреждений.

В свободное время дети и молодежь имеют возможность преследовать свои собственные интересы, например, занимаясь культурными, спортивными мероприятиями или средствами массовой информации или просто ничего не делая.

Организация досуговой деятельности требует от педагога творческого моделирования различных методов воспитания и обучения детей. Выбор методов зависит от содержания досуговой деятельности, от возраста воспитуемых, от используемой формы организации досуга[2].

Действительно, досуг – это область, где можно сделать выбор. Таким образом, досуг кажется раскрытием интересов и психологических потребностей детей и подростков. В этом смысле они, вероятно, предоставят полезную информацию психологам и консультантам-психологам о взаимодействии между личностью подростка и его окружением. Действительно, многие факторы, похоже, работают в отношениях, связывающих личные характеристики молодых людей с досугом, который они практикуют.

При всем многообразии досуговых форм (некоторые ученые насчитывают до 500 видов деятельности) любой досуг способен выполнять четыре главные функции: отдых, развлечение, общение, саморазвитие. И часто подростки выбирают развлекательные способы проведения свободного времени.

Подростки также широко поддерживают мультимедиа и праздность. Чем меньше деятельность кажется ограниченной и смежной со школьными потребностями, тем больше она соответствует идее досуга среди молодежи.

Благодаря этим представлениям появляются два фундаментальных измерения: свободный выбор и удовольствие, центральность которых подтверждается с наступающим возрастом. Эти аспекты, присущие досугу, придают им изменчивость как в времени, посвященном им, так и в характере осуществляемой деятельности.

Досуг состоит из занятий, практикуемой в свободное время, которые позволяют освободить ум от обычных занятий, таких как занятость, образование детей, домашняя деятельность и т.д. Это могут быть спортивные, творческие занятия, такие как рисование или музыка, культурный досуг и т.д. Как вместе с семьей или индивидуально, в сопровождении анимации или в автономном режиме, нет недостатка в возможности развить свои увлечения и побаловать себя любимыми увлечениями.

Спорт и досуг. Регулярно занимайтесь спортом, занимайтесь скалолазанием, отправляясь в горы, участвуйте в ралли, катайтесь на коньках, открывайте для себя подлесок на горном велосипеде, бегите трусцой, станьте шкипером на паруснике, отправляйтесь с друзьями на охотничьи или рыбацкие выходные или преодолевая свои пределы, занимаясь сенсационным видом спорта, таким как прыжки с парашютом или рафтинг: есть тысяча и один способ совместить спорт с свободным временем и найти в этом источник радости.

Преимущества деятельности бесчисленны. Спорт приносит непредвиденные преимущества, такие как облегчение повседневной жизни, защита от хронических заболеваний, улучшение качества сна, борьба со стрессом и т. д.

Досуг и отдых. Личности с городским профилем могут воспользоваться своим культурным досугом, чтобы посетить музеи, присоединиться к театральной труппе, одеться с детьми или потанцевать и весело провести время ночью.

Другие предпочитают резвиться в парке в хорошей компании, веселиться в водных играх или волновом бассейне или дешево веселиться в библиотеках, читая комиксы и романы, садоводство, ухаживая за животными или играя в стратегические игры, шашки и шахматы, все можно совместить с досугом и отдыхом.

Творческое хобби. Сделайте керамику, ювелирные изделия, декоративные предметы, создайте фантастическую модель автомобиля, напишите увлекательные стихи и рассказы, нарисуйте очаровательный пейзаж, подсветите свои воспоминания в серии красивых альбомов для скрапбукинга: вы найдете множество творческих идей для отдыха.

Просто дайте свободу воображению, чтобы провести приятные часы. Привить творчество в вашу жизнь полезно для вашего здоровья! Это помогает раздвинуть границы заболеваний (особенно психических), улучшить самочувствие, а также вооружиться высокими дозами хорошего настроения.

Музыка. Гитара в руках или скрипка, все ваши чувства будут взбудоражены еще больше, чем обычно! Даже ваш мозг будет вмешиваться необычным образом. Чтобы спеть в хоре или практиковать музыкальный инструмент, такой как скрипка или флейта, обратитесь в музыкальные

учебные заведения и общественные центры в вашем регионе, чтобы узнать о музыкальных практиках, которые вас вдохновляют.

Музыка способствует снижению беспокойства, повышению самооценки, а также дает значительное чувство контроля над своей жизнью. Дети, которые растут, практикуя музыкальный инструмент, развивают свою концентрацию и лучше справляются с дисциплиной.

Культурный досуг. Будучи волонтером в ассоциации социального обеспечения детей, участвуя в написании газеты или школьного радио, просматривая веб-страницы, чтобы найти широкий спектр информации, становясь спасателем-добровольцем или пожарным, помогая пожилым людям делать покупки или посещать людей с хроническими заболеваниями, вы имеете возможность выбрать найти деятельность, которая позволит вам стремиться к высшему видению того, кто вы есть!

Так же государство должно помогать финансово для реализации досуга детей. Например:

1. Эффективно вовлекать детей, подростков и молодежь в образовательные-развлекательные мероприятия, рассматривая их как активных субъектов, а не просто как пассивных потребителей.

2. Стимулировать команды аниматоров, которые скоординированным образом организуют образовательные досуговые мероприятия с профессиональным подходом, независимо от того, проводят ли они их профессионально или добровольно, сохраняя при этом суть социокультурной анимации и образования в свободное время.

3. Обеспечить, чтобы образовательные досуговые мероприятия проводились при обеспечении безопасности и защиты участвующих лиц, для чего необходимо:

- Ввести такие элементы защиты, как страхование ответственности.
- Обеспечить профессиональную подготовку персонала, участвующего в мероприятиях.
- Осмотреть помещения и оборудование для проведения мероприятий.

4. Необходимо поддерживать добровольчество среди молодежи как форму активизации образовательных-досуговых мероприятий.

5. Необходимо поощрять, распространять и популяризировать образовательные досуговые мероприятия, проводимые в различных социальных, культурных, спортивных.

6. Обеспечить, чтобы образовательные досуговые мероприятия проводились при уважении целостности, свободы и автономии людей, с образовательной точки зрения и с преобразующей целью.

7. Работать над тем, чтобы образовательный досуг помогал формировать зрелых, поддерживающих и счастливых людей.

Таким образом, способ использования свободного времени отражает интересы, предпочтения каждого, а также возможности и ограничения, которые будут влиять на его развитие и укреплять его. Если различные внешние факторы влияют на использование свободного времени, это остается областью, где существует определенная свобода принятия решений, которая тем более раскрывает личность подростка и позволяет ему быть актером в этом развитии. Для того чтобы подростки правильно использовали все эти формы и виды досуга нужно дать им право выбора. Взрослые могут знакомить детей с разными секциями и кружками, чтобы заинтересовать их. Подростковый возраст это такой возраст, где подростки сами выбирают путь, и на это большое влияние оказывают сверстники. Просто им нужно довериться и помочь понять, что они должны правильно использовать своё свободное время.

Мы должны информировать людей о важности свободного времени. Правильное использование нашего свободного времени поможет нам с пользой проводить время, помогая нам при этом оставаться подальше от многих вещей, которые влияют на общество, таких как тревога, депрессия, изоляция, алкоголизм, наркомания и т. д. Наблюдая за тем, что может вызвать в обществе свободное время, учреждениям необходимо реализовать серьезные программы, отвечающие этим социальным потребностям, которые в конечном итоге помогут нам улучшить качество нашей жизни. Но для того чтобы подростки правильно выбрали, то направление которое им нравится нужна помощь взрослых. Взрослые должны подсказать, сделать так чтобы детям было интересно, а не принуждать их. Нужно почаще делать мероприятия и знакомить детей с разными формами досуга. Необходимо чтобы в школе была программа для них, которая познакомит в целом с досугом и поможет направить свою энергию в полезную деятельность. Так же и в городах, и в селах должны быть специальные просвещения для подростков, которые должны знакомить с разными объединениями в городе.

Таким образом, можно сделать вывод, что свободное время может как принести положительный результат, так и отрицательный. А особое влияние свободного времени на подростков, мы можем наблюдать уже сейчас. И только от общего усилия педагогов, родителей, школ, государства зависит к какому результату мы придем.

Список использованной литературы:

1. Электронный источник: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/dmcn.12788>
2. Электронный источник: Аржевитина Е.И. Организация досуговой деятельности детей и подростков

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE FORMAT OF DISTANCE LEARNING

4th year student of the specialty "Foreign language: two foreign languages" **Oktyabrova A.B.**

Scientific supervisor: senior lecturer, master of pedagogical sciences Gabdesheva A.E.

M. Utemisov West Kazakhstan University

Аннотация: Ежелден бері оқу процесі мұғалімнен оқушыға ақпарат беру процесі ретінде құрылды. Бүгінгі күні, мектеп жүйесі үлкен өзгерістерге ұшыраған кезде, мұғалімнің негізгі қызметі оқушыға білім беру емес, олардың белсенді қабылдауын қамтамасыз ететін, өз күштеріне сенімділік беретін, сондықтан тірі бейімділікті оятатын осы білімге белгілі бір эмоционалды қатынасты құру болуы керек. Оқу процесі оқытуға емес, оқушылардың жеке қабілеттерін, мүмкіндіктері мен қызығушылықтарын жүзеге асыруға негізделген. Тек өз іс-әрекетінің арқасында әркім қоршаған әлемді біледі, өзіне белгілі бір өмір сүру жағдайларын жасайды және өмірлік, жеке және кәсіби мәселелерді шешудің жолдарын іздейді.

Түйінді сөздер: оқу процесі, өзіндік жұмыс, қашықтық, білім.

Аннотация: С незапамятных времен процесс обучения строился как процесс передачи информации от учителя к ученику. Сегодня, когда школьная система претерпевает серьезные изменения, основной функцией учителя должна быть не передача знаний ученику, а создание определенного эмоционального отношения к этим знаниям, которое обеспечит их активное восприятие, вселит уверенность в свои силы и, следовательно, пробудит живые наклонности к учёбу, помогай найти призвание. Обучение процесс основан не столько на преподавании, сколько на реализации индивидуальных способностей, возможностей и интересов учащихся. Только благодаря своей собственной деятельности каждый познает окружающий мир, создает для себя определенные условия жизни и ищет способы решения жизненных, личных и профессиональных проблем.

Ключевые слова: учебный процесс, самостоятельная работа, дистанция, знания.

Abstract: From time immemorial, the learning process has been built as a process of transferring information from teacher to student. Today, when the school system is undergoing serious changes, the main function of the teacher should not be the transfer of knowledge to the student, but the creation of a certain emotional attitude to this knowledge, which will ensure their active perception, instill confidence in their strength and, consequently, awaken lively inclinations to study, help find a vocation. The learning process is based not so much on teaching as on the realization of individual abilities, opportunities and interests of students. It is only through their own activities that everyone learns about the world around them, creates certain living conditions for themselves, and looks for ways to solve life, personal and professional problems.

Keywords: learning process, independent work, distance, knowledge.

The learning process requires the active activity of both teachers and students. No matter how hard the teacher tries, if the students do not do their job, the process of cognition is not carried out. The main thing is to teach children to work independently.

The priority direction of the development of the School of Modern Pedagogical Science determines the humanistic approach to the organization of the educational process. The guiding principle of the

humanistic model of the educational process is the development of the student as a person. The level of development of a student is measured and evaluated by his ability to independently acquire new knowledge and use it in educational and practical activities. The modern general education system is not yet completely humanistic. In this regard, the school does not fully contribute to the development and self-development of students, prepares them for the creative fulfillment of all tasks in the new society

The most important factor contributing to the formation of creative activity of students is independent work. Only purposeful systematic independent work of each student allows you to deeply assimilate knowledge, develop and consolidate skills, turn them into appropriate mental skills [1].

The relevance of research. In the process of learning, each student must achieve a certain high level of independence, which allows solving various tasks, mastering new knowledge in the process of solving educational tasks.

The process of forming students' independence is closely related to the solution of two tasks. The first of them is the development of students' independence in cognitive activity, teaching them independent learning, the formation of their worldview; the second is teaching the independent use of existing knowledge in educational and practical activities.

The process of students' academic work is a great opportunity to solve the tasks set. This is explained by the fact that in the materials of the reform, much attention is paid to improving the content, methods, organizational forms and means of training. Explains the need to provide the student with an active role in the educational process, increasing his responsibility for the quality of independently acquired knowledge, diversification of forms of academic work and the need to use lectures, seminars, interviews along with classes. In order to develop independent thinking and foster independent learning, it is important for students to be able to work with a book and other sources of knowledge [2].

Learning English is possible only with the use of active forms and methods of teaching. One of the ways to increase the cognitive activity of students is to organize and conduct various independent work. The organization of independent work of students occupies a special place in modern education, since in the process of independent work the student independently acquires new knowledge. The student must work in class under the guidance of the teacher. Independent work teaches the student to look for an answer to a question, read additional literature, be fluent in the language, give and explain, think and search.

Independent work of students gives quite positive results, but it should be remembered that students cannot quickly solve all tasks without resorting to the help of teachers and classmates. It is important to think over the content of independent work and prevent the transition of the educational process to the stage of the teacher's removal from communication with children. Based on the above, the independent work of students in the process of educational activity is very important and is of scientific and practical interest, the organization of independent work is becoming particularly relevant today. [3].

The influence of independent work on the quality of knowledge and the development of cognitive abilities of students.

The development of independence in teaching English in each class and throughout the school time should not be associated with an increase in the amount of independent work, but with the complication of cognitive activity of students when performing these works. Elementary school students may first need the help of a teacher, but over time, independence skills develop and are formed in the process of performing individual, pair and group tasks.

Cognitive independent activity as a didactic category consists in solving educational actions by students under the indirect (indirect) guidance of a teacher of educational tasks. In addition, they can choose the way to solve the problem, perform mental and practical actions to master the subject, make observations and conclusions.

Independent work has a significant impact on the depth and strength of students' knowledge of the subject, the development of their cognitive abilities, the pace of mastering new material.

Depending on the content of the work and the preparation of the class or individual students, it is important to determine the measure of students' independence.

The variety of independent work in teaching English is determined, first of all, by the peculiarities of the content of the subject, the sources of knowledge in its study, as well as the level of previous training of students, their age characteristics [5].

In order to achieve a conscious assimilation of knowledge, it is necessary to teach students the methods of educational work, that is, a system of actions performed in a certain sequence. This is the only way to master various skills and abilities.

Independent work has a significant impact on the depth and strength of students' knowledge of the subject, the development of their cognitive abilities, the pace of mastering new material.

The implementation of the practical part of the program requires close coordination of practical and theoretical activities of students, performing a large number of works in the process of learning new material. Each independent work should be carefully planned. The goals of each work should be clearly formulated, the forms of establishing results in accordance with the requirements of normalization of its volume and workload, as well as the sources of information necessary to perform the work [4 p. 95].

In order for independent work to be included in the learning process, it is advisable to plan them at different stages of the lesson – both during the new training, and at the stage of consolidating knowledge and skills, monitoring learning outcomes.

Educational work is often carried out in the form of checking previously studied material at the first or second level of independence, when students act on a model. Works of this nature should also be submitted for homework. But in any case, students should be instructed in detail, explain to them the purpose of each work and help them choose the most appropriate type of approval of the results, so that students do not spend a lot of time and effort on mechanical work - rewriting, redrawing, etc. [6].

When conducting independent work in English, it is necessary to clearly formulate tasks for students, make a description in order to avoid broad, verbal characteristics.

In the practice of mass school, the most common forms of work organization, such as business games, project and abstract defense, conferences and round-table meetings, solving independent entertainment tasks, crossword puzzles, etc., are possible when organizing work in English. Of course, when choosing the forms of organizing the activities of schoolchildren, it is necessary to take into account the peculiarities of the content of the material.

The organization of students' performance of various independent works for didactic purposes and content contributes to the development of their cognitive and creative abilities, the development of thinking and independence.

With a carefully thought-out method of independent work, the pace of formation of practical skills and abilities of students accelerates, which, in turn, has a positive effect on the formation of cognitive skills.

Over time, by systematically organizing independent work in the classroom and combining it with various types of homework on the subject, students develop stable skills of independent activity. As a result, in order for the work to be carried out with approximately the same volume and degree of complexity, students spend less time than students in a class in which independent work is carried out completely unorganized or irregularly. This makes it possible to gradually increase the pace of studying the program material, increase the time for solving problems, performing experimental work and other creative work [7].

In modern forms of research, this concept is defined as "educational independence", "intellectual independence", "intellectual independence" and is increasingly viewed as an interiorization from active assimilation of knowledge to methods of obtaining it.

The most complete definition of independent work is given by V. I. Andreev. His point of view is due to the fact that various teaching methods and techniques can be used in the process of independent work of students, therefore, in his opinion, it is incorrect to bring independent work as a general concept to the concept of "method". He also believes that the concept of "tool" is only an auxiliary, personal feature, and not the main one, and it cannot be perceived as a general concept.

Thus, independent work of students is a form of organization of educational activities carried out under the direct or indirect guidance of a teacher, during which students completely independently perform various tasks in order to develop knowledge, skills and personal qualities. [11].

Any science aims not only to describe and explain a certain range of phenomena or objects, but also to manage these phenomena and objects in the interests of man and, if necessary, to change them. Phenomena can be controlled and changed only when they are sufficiently described and explained. In science, the functions of control and transformation are performed by rules that include the principles and rules of transformation of phenomena. Thus, knowing the subject or phenomenon, it is necessary to familiarize yourself with it and consider it as a whole. Determine the functional relationship of its parts, and then describe. After describing an object or phenomenon, it is necessary to explain them (the functional relationship of their parts and the structure as a whole), formulate the law of their existence, and then establish how to control them, how to change these objects and phenomena using certain operations..

This is independent work that develops not only the culture of reading, reading techniques, record keeping, but above all the need for independent activity, the desire to understand the essence of the problem,

to penetrate into the depths of the problems that have not yet been solved. In the course of such work, the individual abilities of students, their inclinations and interests are fully determined, they contribute to the development of the ability to analyze facts and phenomena, teach independent thinking, which leads to creative development and the creation of their own opinions, views, ideas, positions. [12].

In didactics, independence is interpreted as the ability to independently achieve a goal without anyone's help. In this regard, the study separately identifies concepts related to the concept of "independence".

Independent activity is a subjective, practically individual independent activity, its individually defined components: goal, leading need, motivation and ways of implementation.

Self-realization is a subjectively related internal motivation of activity.

Self-organization is a property of self-organization to purposefully, actively use all its capabilities to achieve intermediate and final goals, rationally using time, effort, and means.

Self-regulation is initially psychological support for activities that acquire personal meaning in subsequent development, i.e., in fact, mental content.

Self-control is a necessary component of an activity that performs activities at the individual level [13].

Ignoring the contradictions in the definition of "self-determination", scientists have united in one thing: self-determination is the most important property of a person; self-sufficiency cannot be isolated from other personal qualities (will, will, purposefulness), without self-sufficiency a person cannot be complete.

According to experts, independence and activity is a mental state of a person, including: the ability to set tasks; the ability to remember the ultimate goal of activity and systematize their actions as they achieve it; the ability to perform actions of a certain degree of complexity without excessive help, compare the result.

In the process of preparing and performing independent work, personal independence, cognitive and creative abilities, the need for self-education, and a high work culture should develop.

If the teacher systematically organizes this work and skillfully manages it, an increase in the active mental activity of students in the process of independent work is achieved. At the same time, the teacher is guided by the following didactic requirements:

1. independent work should be organized in all sections of the educational process, including the process of mastering new material.

2. it is necessary to put students in an active position, to make them direct participants in the cognitive process. The tasks of independent work should not be aimed at mastering individual facts, but at solving various tasks. In independent work, it is necessary to teach students to see and formulate various problems, solve problems independently, choose the knowledge and skills available for this and check the results.

3. to activate mental activity, it is necessary to give work that requires possible mental stress.

Over time, by systematically organizing independent work in the classroom and combining it with various types of homework on the subject, students develop stable independent work skills. As a result, in order for the work to be carried out with approximately the same volume and degree of complexity, students spend less time than students in a class in which independent work is carried out completely unorganized or irregularly. This makes it possible to gradually increase the pace of studying the program material, increase the time for solving problems, performing experimental work and other creative work [9].

Independent work is the acquisition of scientific knowledge, practical skills and abilities in all forms of organizing training under the guidance of a teacher or independently. It is necessary to purposefully manage the independent activities of students. Independent work can be carried out through a plan or scheme, indication of the main and additional sources, questions and tasks for self-control of acquired knowledge, tasks for the development of necessary skills, terms of counseling and forms of control.

Personality formation is impossible without independent creatively oriented activity. Independence as an integrative quality of personality is the basis of continuous self-education and professional growth. We evaluate independence as an ambiguity that characterizes the student's activity in a specific situation, which as a result becomes an important professional quality.

Independence as a characteristic of students' activity in a specific learning situation, it implies the ability to achieve the goal of activity without constant help.

We see an important pedagogical reserve for the purposeful development of professional independence of students in the didactic provision of the educational process.

References:

1. Baban.K. optimization of the educational process.- M.: Enlightenment, 1992. - pp. 193-205.
2. Baban.K. problems of improving the effectiveness of pedagogical research.- M.: Enlightenment, 1992. - pp. 172-195.
3. Orlov V. N. activity and independence of students. - M.: Enlightenment, 1998. - p. 155.
4. Ushinsky K. D. collected works. - Moscow: Prosveshchenie, 1994. - pp. 185-190, 447-449.
5. Gornostaeva Z. Ya. the problem of independent cognitive activity – M.: Enlightenment, 1998. – pp. 88-95.
6. Shchukina G.I. pedagogical problems of the formation of cognitive interests of students. - M.: Pedagogy, 1988. - p. 203.
7. Shchukina G.I. the role of activity in the educational process. - M.: Pedagogy, 1997. - p. 115.
8. Vyatkinl.G. development of cognitive activity and independence of students and students.- Saratov: Kub, 2009. - p. 39.
9. Evdokimova G.Yu. one hundred ways for a student to achieve success in the classroom. - Moscow: Bustard, 2008. - p. 97.

IDENTIFYING WAYS OF INCREASING STUDENTS' PRODUCTIVITY IN ENGLISH CLASSES THROUGH ACTION RESEARCH

6B01705-Foreign languages: two foreign languages, 3rd-year **Olzhabek Zh.**

Kazakh National Women's Teacher Training University

Supervisor: Shapambayeva A.N.,

Master of Arts in Educational Leadership and Management

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract: This study aimed to conduct action research to identify student-centred methods and activities to increase students' productivity in English lessons. As a research site, one of Almaty's schoollyceum was chosen, where the researcher underwent the teacher practice within a pre-service teacher education program. Fourth-grade pupils were taken as a study sampling. Within the stages of conducting action research, it was identified some methods and the effectiveness of these methods and techniques has been proved.

Keywords: action research, productivity, student-centred methods.

Андатпа: Бұл зерттеудің мақсаты ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың белсенділігін арттыруға арналған “student-centred” әдістерің анықтау үшін іс-әрекеттегі зерттеу жүргізу болды. Зерттеу орны ретінде Алматы қаласындағы мектеп-лицейі таңдалды, онда студент-зерттеуші мұғалімдерді даярлау бағдарламасы шеңберінде педагогикалық практикадан өтті. Зерттеуге қатысушылар ретінде төртінші сынып оқушылары таңдалды. Іс-әрекеттегі зерттеу кезеңдерінде кейбір әдістер анықталды және осы әдістермен техникалардың тиімділігі дәлелденді.

Кілт сөздер: іс-әрекеттегі зерттеу, белсенділік, “student-centred” әдісі

Аннотация

Это исследование было направлено на проведение исследования в действии с целью выявления “student-centred” методов и подходов для повышения активности учеников на занятиях английского языка. Местом проведения исследования была выбрана одна из школ-лицей г. Алматы, где студент-исследователь проходила педагогическую практику в рамках программы подготовки учителей. В качестве выборки были взяты ученики четвёртого класса. На этапах проведения исследования в действии были определены некоторые методы, и была доказана эффективность данных методов и техник.

Ключевые слова: исследование в действии, активность, методика “student-centred”

Introduction

English can be learned and taught using a variety of methods and technologies. However, teachers should identify methods that work for their pupils. Even the most complicated lessons will be interesting to pupils if the correct teaching methods are used. Due to this, children will actively participate in the class. In this way, the lesson will be more effective, students' skills will be improved, and their confidence in their

knowledge will grow. As a result, it requires proper attention in schools that need more content about student-centred methods. Most teachers do not pay attention to the effectiveness of their own lessons. According to the updated education system in Kazakhstan, students should be taught various approaches in order to be creative and skilled individuals. Based on this, the purpose of this study is to answer the following research question: *How does a teacher increase activity and involve 4th-grade children in the lessons?*

Literature review

Student-centred approach: its definition and aims

The simplest definition of student-centred learning is an educational strategy in which students decide what to learn and how and why that subject might interest them [1]. This method helps to switch the main role in lessons from teacher to student. It includes active learning. For instance, discussion, work in pairs or small groups, debate, games, simulations, etc. With this type of learning, the student takes the lead in the learning process and has a choice in what they are learning. Lynch [2] notes that student-centred learning creates a healthy environment in the classroom where children are allowed to have leadership in their learning. The researcher also pointed when learners are involved in lessons they are more active and engaged. The student-centred method helps the teacher to create interesting lessons where students are motivated and energetic.

Effective methods of student-centred learning

In order to increase motivation and activity, flashcards are applied to the visual learning lesson. Flashcards are a study or memorization tool, with information on one or both sides. The use of flashcards in teaching vocabulary helps get pupils interested in and understanding English vocabulary.

Gamification is a must-have element of education nowadays, especially while teaching a second language. The term "gamification" is defined by Kapp [3] as "...using game-based mechanics, aesthetics, and game thinking to engage people, motivate action, promote learning, and solve problems". Gamification is not only about playing games during the lessons, but also it needs strategies, rules, and methods relating to the lesson's topic. Using gamification in the classroom engages pupils' motivation toward learning English. Vera, Camé, and Canese [4] in their research figure out that gamification impact on students' motivation.

One of the methods of student-centred learning used during action research was role-play. Role-playing is a technique that allows students to explore realistic situations by interacting with other people in a controlled manner to gain experience and test different strategies in a safe environment [5]. In their study, Aliakbari and Jamalvandi [6] note that role-play is "... an effective and fruitful activity for English language courses".

Methodology

Research design

This study was carried out with action research in teaching practice. During action research, the researcher needs to improve their skills, carefully observe and try various ways to achieve the aims. Isaac and Michael [7] note that the purpose of action research is "to develop new skills or new approaches and to solve problems with direct application to the classroom or working world setting".

According to Mertler and Charles [8], there are four main steps to doing action research. These are the planning, acting, developing, and reflecting stages. Also, Johnson [9] mentioned action research as a repetitive process. This study was conducted in two circles to get the answers to the research question. In this action research, we used the quantitative method as a research design. It selected students' summative assessments for the unit to gather information for a research project. Quantitative research focuses on gathering numerical data and using it to understand a specific event or generalize it across groups of individuals [10].

Research site and sampling

Action research was conducted by a researcher who is a 3rd-year student in teaching practice at the school. 4th-grade pupils from the school lyceum in Almaty were included in the research sample. To clarify this action research, 35 students from 3 groups were selected. The action research plan was prepared for 3 hours twice a week and it was implemented for 6 weeks.

Procedure

Observation

During the first week of practice, the lessons were observed. Some problems were revealed during the observation: lack of vocabulary, listening tasks, and most of the students were passive in lessons. After this, the action research plan was prepared for identifying methods for solving problems of students being inactive during the lessons.

Circle 1

After the observation, therefore various materials were added to the lessons. The fact that they have a very weak method of memorizing new words was revealed. A teacher wrote down the words on the blackboard, and the children just copy these words with translation. In the next lessons, we changed the way to teach and introduce new words. The new words are first introduced using a presentation, repeated with audio (1. students listen to, 2. students repeat with the teacher), and then reviewed using flashcards in the following lesson. According to Rahmasari [11], flashcards can motivate students to be active in the teaching-learning process, because the students make learning by playing. So, by using flashcards the teaching-learning process will be more varied, especially to add vocabulary for the prior learning of the students in elementary school.

Circle 2

“Don't be sage on the stage” with such thoughts, it was decided to use various student-centred activities. Gamification and role-play were added to the action research plan. During the lesson, games like Find Letters, Word Search Activity and Quizzes, etc. were provided. Quizzes and tests in the form of games were used to cover the topic during the class, which encouraged pupils in learning the content more quickly and increase their productivity.

One of the best activities that be used for a student-centred approach is simulations. For this activity, the role-play method was chosen. During the lessons, the teacher gave various situations related to the topic and pupils worked in pairs or small groups. This method encourages students to develop their speaking skills and teaches them “problem-solving” and communication with each other as well. Due to this, the activity in the lessons increased. All the students were involved in the lessons.

Ethical issues

Participants were informed of the potential risks and benefits of this study, as well as their right to refuse of participating in the study at any time. Remember that participation is entirely voluntary, moreover, it maintains anonymity and confidentiality.

Findings

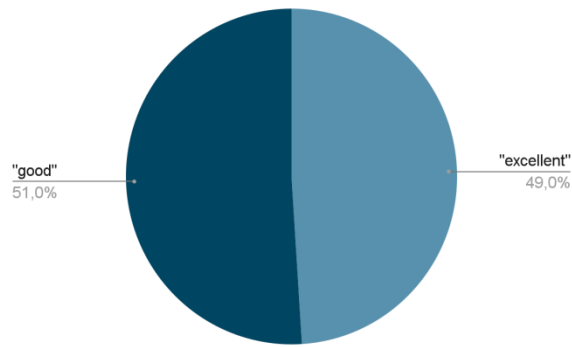
In the 1st circle, students` summative assessment works were the primary source of data collection. Summative assessment works are designed to evaluate students` learning by comparing it to a benchmark or standard after a lesson or module. The summative assessment tasks for the unit include the Reading and Vocabulary Sections. 27 students out of 35 participated in the summative assessment for the unit.

Group	1-4 score	5-8 score	9-10 score
1st (9 Ss)	0	6	3
2nd (8 Ss)	0	4	4
3rd (10 Ss)	0	6	4

Picture 1. Results of the Summative Assessment for the Unit

As a result of this, 41% of students passed with an “excellent” mark. And 59% of them passed with a “good” mark. 67% of pupils didn't do mistakes in the Vocabulary section which means children's memorization improved when flash cards were used as a routine for repeating words.

Picture 2. Results of the Summative Assessment for the Unit in percent

The pupils enjoyed the role-playing method, which was actively used during the lessons in the 2nd Circle, but it had little effect on the students' speaking skills. They could name all the things, compose sentences, and make dialogues at that moment, but lack of time was our problem. One month was not enough to improve their speaking skill using the role-play method.

Conclusion

This action research was implemented during pedagogical practice. During the practice, the results of using student-centred activities were calculated, which effectively affected the student's academic performance and skills. Although even if the role-play method did not give its results as expected, even the use of this method during the lesson increased the motivation of students for the lesson, which affected the effectiveness of the lesson. The results of Circle 1 figure out how effectively the use of flashcards as a routine help pupils memorize new words. It is highly recommended for teachers and 4th-grade pupils.

In the 21st century, it is essential to have abilities to think critically, reflex on yourself, and other skills students need to develop. And unfortunately, this idea is not widely accepted in many schools, because in most cases teachers use a single book and do exercises one after the other, regardless of whether these exercises are aimed at achieving learning goals. In other instances, teachers even skip exercises, as was noticed by the researcher. To encourage students to learn to be more creative and productive, teachers need to use a wide range of approaches. This action study has demonstrated the efficacy of methods that can be used with students from elementary schools. Also, the research will be expanded upon due to the topic's significance.

References

1. Rogers, C. As a teacher, can I be myself? In *Freedom to learn for the 80s* // Ohio: Charles E. Merrill Publishing Company. – 1983.
2. Lynch, M. What is Student-centered learning and why is it important? // <https://www.theedadvocate.org/what-is-student-centered-learning-and-why-is-it-important/> – 2022.
3. Kapp, K. *The gamification of learning and instruction: Game-based methods and strategies for training and education* // San Francisco, CA: Pfeiffer. – 2012.
4. Vera, F. E., Figueredo, M. N., Canese, V. *Gamification in the English Classroom: An Action Research on How it Might Impact on Students' Motivation and Engagement* – 2021.
5. Mizan, M. R. *Role-playing Method in Education and the Technique of Role-playing Method in the Classroom* – 2022.
6. Aliakbari, M., Jamalvandi B. *The Impact of 'Role Play' on Fostering EFL Learners' Speaking Ability: A Task-Based Approach* – 2010.
7. Isaac, S., & Michael, W. B. *Handbook in Research and Evaluation for Education and the Behavioral Sciences*. – 1987.
8. Mertler, C. A., Charles, C. M. *Introduction to Educational Research* – 2011.
9. Johnson, B., Christensen, L. *Educational Research (4th ed.)*. // Los Angeles, CA: Sage – 2012.
10. Babbie, E. *The practice of social research*. – 2010.
11. Rahmasari, B. S. *The Use Of Flashcards In Teaching Vocabulary At Fourth Grade Students Of SDN Sukosari 02 DaganganMadiun*. – 2016.

МЕКТЕПТЕ ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану, 4-курс Сансызбаева А.

Ғылыми жетекші: пед.г.д, профессор Булатбаева А.А

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Андатпа: Мақалада аутизмнің түсінігі, оның пайда болу себептері, әлеуметтік-педагогикалық сүйемелдеу, балаларды алып жүруге арналған мектеп психологиялық-педагогикалық қызметінің негізгі жұмыс бағыттары және ерте балалық аутизмі бар балаларды бейімдеу, түзету жұмыстары көрсетілген.

Кілт сөздер: Аутизм, педагогика, психология, әлеуметтік педагогика, диагностика, генетика, психокоррекция, эмоция

Пояснение: В статье описаны понятие аутизма, причины его возникновения, социально-педагогическое сопровождение, основные направления психолого-педагогической деятельности школы сопровождения детей, адаптации и коррекции детей с ранним детским аутизмом.

Ключевые слова: Аутизм, педагогика, психология, социальная педагогика, диагностика, генетика, психокоррекция, эмоция.

Explanation: The article describes the concept of autism, the causes of its occurrence, social and pedagogical support, the main directions of the psychological and pedagogical activities of the school for accompanying children, adaptation and correction of children with early childhood autism.

Key words: Autism, pedagogy, psychology, social pedagogy, diagnostics, genetics, psychocorrection, emotion.

Алғаш рет америкалық зерттеуші 1943 жылы Л.Каннер бала аутизмін психикалық дамудың жеке бұзылысы ретінде ерекшеленеді. Ол бала дамуындағы ауытқушылықтың ерекше түрін сипаттап және оны ерте жастағы бала аутизмі деп атады. Қазір оны Каннер синдромы деп те атаймыз. Бала аутизмін айналасындағы адамдармен эмоциялық қарым-қатынасты орнатудағы үлкен қиындықтардан, сөздерді және іс-әрекеттерді үнемі қайталай беруге талпынуынан, тәртіптің қайталанатын, белгілі бір объектілермен іс-әрекеттерге қатты берілуінен, сөйлеу тілін меңгеру мүмкіндігінің төмендігі, сөйлеу тілінің болмауы (мутизм) немесе сөйлеу тілінің адамдармен қатынаста пайдаланбауынан, басқа салаларда танымдық қабілеттерінің жақсы болуынан байқаймыз. Л.Каннер бұл бұзылыстар ерте жастан екі жарым жасқа дейін байқалады деп есептеді, бұл кейіннен аутизмнің балалардың психикалық дамуының туа біткен және ерекше бұзылыстары деп айтуға мүмкіндік туғызды.

Бала аутизмі – бұл сан қырлы бұзылыстарға жататын, психологиялық дамудың өзіндік бұзылысы. Аутизмдегі әр түрлі ауытқушылықтардың арасынан бала аутизмі синдромының негізгі және міндетті үш белгісін ерекшелейді:

- Қарым-қатынастың сапалы бұзылыстары;
- Әлеуметтік өзара әрекеттестіктің сапалы бұзылуы;
- Тәртіптің стереотиптік түрлері.

Сәби жастағы немесе ерте жастағы бұзылыстарда биологиялық шығу тегіне және психикалық бұзылыстарға тән ремиссиясыз және асқынусыз тұрақты ағымы көрсетіледі.

Бала аутизмі психиканың барлық жақтарындағы: танымдық және эмоциялық аймақтағы, сенсорлық және моторлық дамудағы, сондай-ақ жоғары психикалық қызметтердің, еркін тәртіптің, сананың және тұлғалық қалыптасуындағы бұзылыстарда байқалады дизонтогенезді білдіреді. Патопсихологияда «ерте балалық аутизм» ден көрсетілген. Негізі тұқым қуалайтын психикалық аурулар немесе психоз, олигофрениямен кірістірілген. Интеллектуалды түрде бұндай балалар қалыпты емес себебі жеке тұлғалым білім алуы, санау, оқу, жазуы уақытша меңгере алмайды. Ерте балалық аутизм психикалық дамудың күрделі бұзылуы сонымен қатар ол 2,5 және 3 жасқа дейін қалыптасады. Аутизмге тән көптеген белгілер бар ата кетсем:

- Қарым-қатынас және әлеуметтік даму қабілетінің дұрыс жетілмеуі сонымен қатар эмоционалды қарым-қатынастың орнығуы, басқалармен қарым-қатынас орнатуы өте қиын;

- Стереотиптік мінез-құлық, сөйлеу дамуының жетілмеуі, мақсаттылықтың болмауы, бала сұрақ қоймайды және жауап бере алмайды.

Аутизммен ауыратын бала туралы айтқанда, оның белгілерін азайтуға көмектесуіміз керек деп ойламайық, өйткені бұзылу ретінде біз оның қоршаған ортаға интеграциялануын жеңілдету арқылы оның жеке өсуіне көмектесуіміз керек. Сондықтан маңызды рөл атқаратын функциялардың бірі - мотивация, ол ешқашан болмауы мүмкін емес, өйткені психологиялық деңгей өте маңызды рөл атқарады, егер бала оны таппаса, ол жиі жоғалып кетуі мүмкін. Аутизммен ауыратын балалар сезімдерге ерекше назар аударады, сондықтан оларды өз денесін білуі керек жағдайларға қойған дұрыс болар еді, содан кейін олар бұрын қарастырылған тақырыптардың өкілдіктерін көріп, соңында ауызша сөйлесе алады. Баланың мектебін дамыту үшін тәрбиелік әдіс өте маңызды. Аутистикалық бұзылыс туралы айтатын болсақ, бірнеше маңызды нәрселерді ескеру қажет, соның ішінде:

Қоршаған ортаның бейімделуі- оқушыны қоршап тұрған ортада оның дамуына кедергі болатын бірқатар сипаттамалар бар, өйткені оны қоршап тұрған жағдайлар немесе заттар оның үлгеріміне кедергі жасайды. Бұл жағдайларда белгілі бір студентті шамадан тыс ынталандыру немесе оқуды орындау үшін ережелер мен нұсқауларды пайдалану сияқты белгілі бір жағдайларда табуға болады. Бұл жағдайда аутизммен ауыратын бала жоғалады, біз керісінше оның мектепке бейімделуіне кедергі келтіретін мінездемелерді азайтуды көздейміз. Түсінікті оқыту- білім берудің мәдени мақсаты бар, сондықтан оқу процесі жүзеге асуы үшін баланың қажеттілігіне қарай бұрын жоспарланған іс-әрекеттерді дайындау қажет. Мектеп контекстіне енгізілген тақырыптар физикалық әлем мен дененің өзін талдау, қарым-қатынас, қиял және өзгерістерге бейімделу икемділігі болады. Бұл қабілеттер оқу тәжірибесі үшін қажет, бірақ олар аутизм ауруы бар студенттер үшін одан да маңызды.

Қабілеттерін дамыту- Әдетте аутизммен ауыратын оқушылар когнитивтік функциялар тұрғысынан табиғи немесе тамаша дамиды (көру-кеңістіктік қабілеттер, есте сақтау ...), бірақ олардың қабілеттері неғұрлым жақсы дамыған сайын, олар физикалық әлемге соғұрлым көп интеграцияланады, өйткені осыларға негізделген қабілеттері, олар қоршаған әлемді түсінуге қол жеткізе алады. Осылайша, біз олардың өзін-өзі бағалауына және олардың әлеуметтік ортасынан (достары, әріптестері, мұғалімдері, отбасы...) түсінуіне көмектесеміз. Аутизмі бар балаларға бағытталған іс-шаралар жоғары функционалды, өте жақсы ұйымдастырылған және құрылымды болуы керек және олардың анықтығы мен қарапайымдылығымен ерекшеленуі керек. Материалдарға келетін болсақ, балаға өз бетімен орындауға тиісті тапсырмаларды көрсетуге мұқият болу керек. В.Е.Каган, О.С.Никольская, В.М.Башина- сынды ғалымдардың зерттеулері бойынша аутизм орталық жүйке жүйесі жеткіліксіздігінің әртүрлі белгілерін анықтады. Қазіргі ұстаным бойынша ерте балалық аутизм ерекше патологияның салдары болып табылады. Бұл балаларда ми қызметінің бұзылу белгілері байқалады сонымен қатар биохимиялық метаболизмнің бұзылуы, генетикалық және хромосомалық ауытқулар және туа біткен метаболизм бұзылуы, жүйке жүйесінің органикалық бұзылу нәтижесінде, онымен қоса жүктілік кезінде, босану кезінде патологиясының қорытындысы бойынша орын алады. Балаларға кешенді психологиялық, медициналық-педагогикалық қолдау көрсету мүмкіндігі шектеулі. Қазіргі педиатриялық популяциядағы жеткілікті үлкен топ мүмкіндігі шектеулі балалар болып табылады. Ағымдағы тәжірибе көрсеткендей, ерте араласу жағдайында мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуы тұрақты оң үрдіске ие болады. Мүмкіндігі шектеулі балаларға көмек көрсету және қызмет көрсету парадигмасында ең сәтті жүзеге асырылды. Мүмкіндігі шектеулі баланы сүйемелдеу - онтайлылықты үнемі қамтамасыз ету және баланың білім беру ортасына бейімделуі басты рөлде. Қолдау көрсетудің негізгі мақсаты, авторлардың пікірінше, баланың үздіксіз тепе-теңдік арасындағы жағдайды барлық мамандармен қамтамасыз ету баланың қабілеті мен тәрбиелік ықпалы. [1] И.И. Мамайчуктың айтуынша, балаларға психологиялық қолдау көрсету және мүгедектік – психологтың қызмет, клиникалық және психологиялық интеграцияланған жүйесін құруға бағытталған, психологиялық, педагогикалық және психотерапевтік жағдайлар сәтті бейімделуге, оңалтуға және тұлғалық өсуге ықпал ету қоғамдағы балаларды бейімдеу.

- балаларға жүйелі психологиялық көмек көрсету, кеңес беру, психокоррекциялық, психологиялық қолдау көрсету;

- балалардың ата-аналарына жүйелі психологиялық көмек көрсету;

- баланың қоғамдағы өмірін оның ескере отырып ұйымдастыру, психикалық және физикалық қабілеттерін дамыту

- клиникалық-психологиялық жүйелі бақылау және оның психикалық динамикасындағы баланың психологиялық-педагогикалық жағдайын қолға алу;

- тиімді болу үшін әлеуметтік-психологиялық жағдай жасау балалардың қоғамда дамуы;

Мамандардың зерттеулеріне негізделген заманауи білім беру, ең бірі деп айтуға болады, өзекті мәселелер аффективтік бұзылыстары бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың интеграцияланған жүйесін құру және аутизм спектрінің бұзылуы. Қазіргі таңда осы санаттағы балалар санының артуы, сондай-ақ үлкен әртүрлі бұзылыс туралы көзқарастар мәселенің нақты күрделілігін көрсетеді және жан-жақты қарау қажет етеді. Сол себепті балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуді ұйымдастыру, түзету және дамуға аутизм спектрінің бұзылыстарын орнына келтіруге көмектеседі. Балалардағы ақаудың әртүрлі және күрделі құрылымын ескере отырып аутизм спектрінің бұзылуы, зерттеушілер үшеуін ажыратады: гностикалық және сөйлеуді психологиялық түзету үлгілерінің негізгі түрлері процестер: жүйелік-құрылымдық модельдер; онтогенетикалық модельдер; аффективті модельдер [2]. Мүмкіндігі шектеулі балаға жеке қолдау көрсету аутизм саласы жан-жақты дамытуға бағытталғанмен жұмыс істегенде осы санаттағы балалар когнитивті де дамуы керек эмоционалды-ерікті сонымен қатар жеке салаларды қолға алу. Сондықтан диагностикада және балалармен түзету жұмыстарында аутизм спектрінің бұзылыстары үшін кешенді көзқарас маңызды болып саналады. Осы тәсіл негізінде балалар негізгі сызықтар бойынша тексеріледі: әлеуметтік даму (психолог, логопед, дефектолог), физикалық (жаттығу терапиясының оқытушысы, дефектолог, психолог), когнитивтік (дефектолог, психолог, логопед).

Диагностика барысында олар қазіргі даму деңгейі ретінде анықталды бала барлық белгіленген бағыттар бойынша сонымен қатар оның ең жақын аймағында дамыту, баламен көптеген жұмыстар жүргізу керек яғни түзету-дамыту жұмысының мақсаттары мен міндеттерін одан әрі белгілеу және жеке бағдарлама жасау мақсатында даму. Әлеуметтік даму деңгейіне диагностика жүргізілді процесінде мамандар (психолог, логопед, дефектолог) [3]. Қойылған мақсаттарға жету үшін мыналар түзету-дамыту әдістері, жаттығулары, тәсілдері мен құралдары: Оқыту процесінде эмоционалдылықты орнату, баламен байланыс, көрнекі байланысқа ынталандыру, қалыптастыру ересек адамды тыңдай білу, үндеуге жауап беру, қарапайым орындау нұсқау: «Маған кел»; «Маған қара»; «Маған ойыншық көрсет»; Айтыңыз: «Сәлеметсіз бе»; «Қоштасу» т.б. Яғни, ерекше балаларға сұрақ қойып, іс-әрекеттерін байқап, жұмыс жүргізу керек. Эмоционалды дамыту үшін баламен байланыс, сенімді қарым-қатынас, сенсорлық сабын көпіршіктері, дөңдер, құм, су, жарық және т.б. бар ойындар жүргізу керек. Сондай-ақ сыныптар баланың стереотиптеріне қосылу сияқты әдісті қолданып мән бере отырып, баланың іс-әрекетіне еліктеу, оқыту барысында қорытынды шығару сюжетті ойын әрекеті. Ойындар: «Қуыршақты тамақтандырамыз», «Қуыршақты шомыламыз», «Аю төсекке кетеді» т.б.

Еліктеу ойындары. Психогимнастика элементтер түзету процесінде ол ерекше маңызға ие және аутист баланың еліктеу қабілетін дамыту, бұл қоғамдық тәжірибені меңгеру жолдарының бірі болып табылады. Осы мақсаты, әртүрлі әдістемелері мен психотехникалық жаттығулары қолданылады. Бейвербалды қолдануға негізделген жаттығулар өзара әрекеттесу және қозғалыс экспрессиясы. Психогимнастикалық жаттығулар балаларды оқытуға бағытталған сезімді білдіру, эмоционалдық күй, эмоционалдық қимылдар, пантомима, би, ойындар көмегін тигізеді. Жаттығу кезінде әртүрлі жүгіру опцияларының көмегімен стрессті жеңілдету, әлеуметтік-психологиялық мәні бар серуендеу (мысалы, кімжүп және т.б.). Психогимнастикалық әдістерге мимика және пантомимикалық зерттеулер, балалардың міндеті - жеке тұлғаны бейнелеу эмоционалдық күйлер. Балалар экспрессивтік элементтермен танысады және түрлі қимылдары: мимика, ым-ишара, тұрыс, жүріс-тұрысын бақылау. Сондай-ақ эскиздер мен ойындар, жеке тұлғалық қасиеттер мен эмоцияларды көрсетуге бағытталған [4].

Қорытындылай келе аутист баланың дамуының барлық ерекшеліктерін жоғарыда атап кеткендей оның жалпы сыртқы ортамен байланыста болмауы және туыстарымен, әлеммен белсенді қарым-қатынасты ұйымдастыру тәсілдерінің дамуының бұзылу қалпын көрсетеді. Қазіргі таңда мамандандырылған емдеуді және түзету-сауықтыруды ұйымдастыру аутизмді бар балалардың үштен бірінен астамының әлеуметтік бейімделуіне әкелуі мүмкін. Мұндай көмек түрлері аутист балалардың ата-аналарының қоғамдық пайдалы еңбекке қатысуына жағдай жасайды. Балаларыңызға қамқор болыңыз!

Қолданылған әдебиеттер:

1. Семаго Н.Я. Оку маршрутын аныктау технологиясы мүмкіндігі шектеулі балаға. Инклюзивті білім беру. 2-шығарылым. - М.: 2010 ж.
2. Мамайчук И.И. Психикалық денсаулығында ақауы бар балаларға психологиялық қолдау көрсету даму. – Петербург: Сөз, 2008. – 224 б.
3. Практикалық нейропсихология. Балалармен жұмыс тәжірибесіоу қиындықтарын бастан кешіру / Ред. Дж.М. Глозман.– М.: Жаратылыс, 2016. – 336 б.
4. Башина В.М. Балалық шақтағы аутизм. М.: Медицина, 1999.236 б.

СОЦИАЛЬНАЯ НЕУВЕРЕННОСТЬ: У ДЕТЕЙ И У ВЗРОСЛЫХ; ПРИЧИНЫ, СЛЕДСТВИЯ И МОЖНО ЛИ ЭТО УСТРАНИТЬ?

Сейтжанова А., студент 2 курса образовательной программы Педагогика и психология университета С. Демиреля

*Научный руководитель: PhD, старший преподаватель университета С. Демиреля
Ертаргынқызы Д.*

Аннотация: В данной статье изучен термин социальная неуверенность. Проявление данной психологической особенности у детей и у взрослых. Причины появления социальной неуверенности и последствия, которые ведут за собой. Рекомендованы методы устранения данной проблемы у детей и взрослых.

Бұл мақалада элеуметтік сенімсіздік термині зерттелген. Бұл психологиялық ерекшеліктің балаларда және ересектерде көрінісі. Элеуметтік сенімсіздіктің пайда болу себептері және салдары. Бұл мәселені балалар мен ересектерде жою әдістері ұсынылады.

In this article, the term social insecurity is studied. The manifestation of this psychological feature in children and adults. Reasons for the emergence of social insecurity and the consequences that lead to. Methods of eliminating this problem in children and adults are recommended.

Ключевые слова: социальная неуверенность, социальное неуверенное поведение, аспекты социальной неуверенности,

В данном докладе собрана информация про термин «социальная неуверенность», ее проявление у детей, то есть, как она зарождается и что будет, если не устранять причину и то, как она будет проявляться во взрослой жизни.

Затронуты следующие темы:

- Социальная неуверенность
- Социальная неуверенность у детей
- Аспекты социально неуверенного поведения
- Можно ли устранить социальную неуверенность?

Социальная неуверенность - это психологическое состояние, которое приводит к особому поведению человека, характеризующемуся боязливостью, нерешительностью, напряженностью, скованностью и неуклюжестью в обществе, вызванными неуверенностью в себе или отсутствием социальных навыков.

Социальная неуверенность зачастую совсем не связана с терминами, как самооценка, интроверсия или социофобия. Одно может влиять на другое, однако данные явления выражаются в человеке по разному. Самооценка — комплексное понятие, глобальное мнение о себе как о личности. Интроверт — это тип личности, предложенный швейцарским психиатром Карлом Юнгом для характеристики людей, которые направляют жизненную энергию внутрь себя. Они предпочитают мыслить обособленно от внешнего мира, с погружением во внутренний. Но интроверсия — это не обязательно маркер и, тем более, не синоним неуверенности. Социальная фобия входит в Международную классификацию болезней и представляет собой тревожное расстройство. Подверженные ей люди боятся внимания со стороны других людей, публичных пространств и больших компаний — иногда до приступов паники, и потому избегают социальных ситуаций.

Социально неуверенные дети

По словам Абульханова-Славская [3], если у нас есть диагностика личностных качеств, которые соответствуют инициативному и ответственному подходу к работе, то мы можем более точно выбирать людей для определенных задач и использовать эти знания в процессе их воспитания. Мы также можем более грамотно стимулировать общественную активность, учитывая психологические аспекты инициативности и ответственности, как ключевых качеств личности и способов осуществления деятельности.

Дети, страдающие социальной неуверенностью, часто испытывают трудности в общении с окружающими и не умеют взаимодействовать гармонично с собой и социальной средой. Внутренние проблемы могут привести к социальным проблемам и проявляться в виде застенчивости, тихости, неспособности к общению и аутизма - так называемой гипоактивности. Но также неуверенность в себе может проявляться в форме гиперактивности, которая может включать непослушание и агрессивность. Гиперактивность и гипоактивность представляют собой защитные механизмы, используемые социально неуверенными детьми для уменьшения стресса и беспокойства. Эта тема широко описана в педагогической и психологической литературе, однако, важно понимать, что каждый ребенок уникален, и для эффективного решения проблемы необходимо индивидуальное и дифференцированное подход к ребенку.

Причинами того, что ребенок становится социально неуверенным это не приспособление к жизни. Получение постоянной помощи, отсутствии надлежащего опыта в пределах возраста приводит к тому, что ребенок не стремится найти решение из ситуации и будет ориентирован на результат. Складывая все данные факты медленно, но верно ребенок начинает быть социально неуверенным, так как не будет надлежащего опыта, как это должно быть. Решением данной ситуации является помощь со стороны родителей, педагогов и психологов. Для нормального развития каждый ребенок нуждается в том, чтобы он находился в атмосфере любви и психологического благополучия. Если этого нет, ребенок испытывает негативные переживания, осознавая или не осознавая их, что отражается на его развитии. Ребенок воспринимает любовь окружающих его людей физически, интеллектуально, эмоционально. И если он недополучает ее по какому-либо каналу, то это подталкивает его к инфантильному поведению, к неадекватным защитным поведенческим реакциям, формируя социальный страх в разных его формах – беспокойство, тревогу, вину, гнев, т.е. то, что мы называем социальной неуверенностью. Чтобы ребенок был способен лучше адаптироваться и преодолевать трудности, ему необходимо иметь положительное представление о себе – положительную Я-концепцию, которая определяется тремя факторами:

- Чувством собственной значимости;
- Уверенностью в способности к какому-либо виду деятельности, т.е. осознанием собственной компетенции;
- Убежденностью в импонировании другим людям.

Индивидуальные и групповые тренинги для социально неуверенных детей (Petermann amp; Petermann, 1996b)

Индивидуальный тренинг

- Осознание социальной тревоги и неуверенности
- Повышение чувствительности к восприятию процесса взаимодействия
- Рефлексия ожиданий относительно поведения других
- Рефлексия собственных социальных страхов или социальной неуверенности
- Формирование критериев для оценки социального поведения
- Формирование альтернативных способов поведения

Групповой тренинг

- Проявление позитивных чувств и радости
- Осуществление собственных требований и осознание требований других
- Способность устанавливать контакт; умение воспринимать критику и адекватно ее перерабатывать
- Достижение адекватного самоутверждения - Понимание социального контекста
- Проявление негативных чувств и умение высказывать критические замечания.

Аспекты социально неуверенного поведения

Со временем признаки социально неуверенных детей, как стеснительность, гиперреактивность или гипоактивность начинают сменяться иными признаками, которые становятся для нас во взрослой жизни нормой. Например:

- Избегание социальных ситуаций - человек может избегать ситуаций, в которых нужно общаться с другими людьми, например, вечеринок или собраний. Он может также стараться не привлекать внимания к себе в общественных местах.

- Неуверенность в общении - человек может испытывать страх перед общением с другими людьми. Он может бояться выглядеть глупо или неумело, бояться осуждения со стороны других людей.

- Опасения по поводу своего внешнего вида - социально неуверенный человек может часто беспокоиться о своей внешности, поэтому он может часто проверять свой облик в зеркале, переживать из-за своей внешности и тратить много времени и усилий, чтобы выглядеть лучше.

- Неумение начать разговор - многие социально неуверенные люди испытывают трудности с началом разговора, поэтому они могут быть молчаливы в компании или избегать инициативы в разговоре.

- Отсутствие уверенности в своих мнениях и решениях - человек может испытывать трудности с выражением своих мнений и принятием решений, поэтому он может часто соглашаться с другими людьми, не выражая своего мнения.

- Стремление угодить другим - многие социально неуверенные люди стремятся угодить другим людям, поэтому они могут часто отказываться от своих желаний, чтобы удовлетворить желания других людей.

- Ощущение дискомфорта в социальных ситуациях: люди, страдающие от социальной неуверенности, могут чувствовать сильный дискомфорт в социальных ситуациях, таких как публичные выступления, интервью или презентации. Они могут испытывать физические симптомы, такие как потливость, сердцебиение или дрожь.

- Излишняя самокритичность: люди с социальной неуверенностью могут быть излишне самокритичными. Они могут слишком сильно фокусироваться на своих ошибках и недостатках, что приводит к негативным эмоциям и затрудняет установление социальных связей.

Одним из примеров может послужить история из статьи Марковна Е. «Неуверенность в себе и другие проблемы с социумом» [2]. Клиентка выразила свою тревогу о трудностях в отношениях с обществом, низкой самооценке и неуверенности в себе. Она чувствовала, что ее не замечали и не поддерживали, и страдала от нехватки признания. Она также испытывала страх социализации и имела проблемы с проявлением своей личности.

В процессе консультации было выяснено, что у клиентки не была удовлетворена ее базовая потребность в признании и принятии в детстве, что оказало влияние на формирование ее личности. Часто такие проблемы возникают из-за негативного опыта отношений с матерью, который может проявляться во взрослой жизни. Это было и случаем ее клиентки.

Она понимала, что в этой ситуации может потребоваться использование классического психоанализа, чтобы помочь клиентке определить рамки и работать над ее проблемами.

Данный пример является показателем того, что социальная неуверенность может сформироваться еще в младенческий период и дать знать о себе во взрослой жизни.

Можно ли устранить социальную неуверенность?

Очень важно понимать разницу между тем, как мы себя видим и какими мы на самом деле являемся. Если мы хотим быть успешными в достижении своих целей, то нужно четко понимать, где мы находимся в данный момент, а для этого необходимо провести самодиагностику своей социальной уверенности. При этом не стоит делать вид, что все хорошо, если это не так, и не использовать оправдания и отговорки, так как это только мешает нам продвигаться вперед и решать свои проблемы. Важно быть честными и готовыми принимать вызовы, чтобы достичь успеха в жизни [3].

- Зачастую социальная неуверенность не сразу распознается, это может быть, как избытки характера или особенностями вашей личности. Поэтому распознать саму проблему не совсем бывает легко. Определение проблемы это уже 50% успеха. В тот момент, когда человек обнаруживает данную проблему у себя начинается постоянный анализ и фокус на этой проблеме. Обозначение проблемы не говорит, что обозначена и причина. Данный процесс будет очень длительным, так как установки, которые закрепились в вашей голове оборвать будет не легко, но это возможно. Определенного решения, который будет подходить ко всем не существует. Однако, существуют масса книг, фильмов, статей и др., которые могут стать базой для вас при борьбе с социальной неуверенностью:

- Распознать свои мысли и переживания: первым шагом в борьбе с социальной неуверенностью является осознание и признание своих мыслей и переживаний. Запись своих мыслей и эмоций в дневнике или разговор с другими людьми может помочь понять свои страхи и более конструктивно подойти к их решению.

- Поиск поддержки и помощи: обратиться за поддержкой к друзьям, семье или специалистам может помочь справиться со страхами и переживаниями, связанными со социальной неуверенностью. Разговор с психологом или тренером по социальным навыкам может быть очень полезным.

- Постепенное расширение зоны комфорта: постепенное расширение зоны комфорта может помочь снизить уровень социальной неуверенности. Начинать следует с маленьких и безопасных шагов, таких как знакомство с новыми людьми в формате онлайн-чата или участие в небольших групповых мероприятиях, чтобы постепенно привыкать к общению с новыми людьми и ситуациями.

- Развитие навыков коммуникации: изучение навыков коммуникации, таких как активное слушание, умение задавать вопросы и поддерживать разговор, может помочь повысить уверенность в общении с другими людьми. Существуют множество курсов и тренингов по развитию навыков коммуникации.

- Тренировка публичных выступлений: практика публичных выступлений может помочь снизить уровень социальной неуверенности. Участие в групповых занятиях, тренировка перед зеркалом или запись видео с выступлением - это все способы улучшить навыки публичных выступлений и повысить уверенность в себе.

- Развитие позитивного мышления: положительное мышление может помочь изменить отношение к себе и своим возможностям. Практика благодарности, постановка и колесо баланса.

Исследования свидетельствуют о том, что развитие личности в значительной степени зависит от влияния определенных систем на индивидуальный опыт. Воздействие педагогических систем будет формировать соответствующий индивидуально-психологический характер человека, который в свою очередь начинает влиять на его выбор связей и отношений с окружающими людьми. Для наиболее успешного развития личности необходимо обеспечить открытое взаимодействие с окружающей средой [4].

К чему может привести социальная неуверенность:

Социальная неуверенность может привести к ряду негативных последствий как для индивидуума, так и для его окружения. Некоторые из них могут включать:

Избегание общения с другими людьми: люди, страдающие от социальной неуверенности, могут избегать ситуаций, в которых им приходится общаться с другими людьми. Это может привести к отсутствию развития социальных навыков, замкнутости, одиночеству и социальной изоляции.

Ограничение возможностей для карьерного и личностного роста: социальная неуверенность может стать препятствием на пути к достижению личных и профессиональных целей. Например, человек может не рискнуть выступить на публике, отказаться от важной встречи или не участвовать в проекте из-за своих страхов.

Развитие депрессии и тревожных расстройств: социальная неуверенность может быть связана с повышенным уровнем тревожности и рисковать развитием депрессии и тревожных расстройств, которые могут серьезно повлиять на психическое и физическое здоровье.

Ухудшение качества жизни: социальная неуверенность может привести к ухудшению качества жизни, поскольку она может привести к чувству беспокойства, страха, низкой самооценки и неудовлетворенности жизнью.

Ограничение возможностей для личной жизни: социальная неуверенность может также повлиять на личную жизнь, например, человек может избегать знакомств или отношений, из-за своих страхов и неуверенности.

Социальная неуверенность является распространенным явлением, которое может оказывать негативное влияние на различные аспекты жизни человека. Ее причины могут быть связаны с недостаточным опытом общения, низкой самооценкой, страхом оценки окружающих, переживанием прошлых неудач и другими факторами.

Однако, социальная неуверенность не является неизлечимым состоянием, и существуют различные методы и стратегии, которые могут помочь в борьбе с ней. К ним можно отнести: практику общения с другими людьми, постепенное расширение зоны комфорта, поиск

профессиональной помощи, работу над улучшением самооценки и самопринятия, а также развитие позитивного мышления и уверенности в себе.

Важно понимать, что преодоление социальной неуверенности может потребовать времени и усилий, но это достижимо, и результаты могут быть значительными. Более уверенное и открытое общение с окружающими людьми может привести к улучшению качества жизни, большому самопониманию, развитию личности и достижению личных и профессиональных целей.

Список литературы

1. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности // Психологический журнал. – 1985. – No5. С. 15-18.
2. Марковна Е. Неуверенность в себе и другие проблемы с социумом//Журнал психология общества. – 2022. – No2. – С.1-2.
3. Кинг П. Социальная уверенность//Книга. – 2016. – С. 27-28.
4. Тарасов С.В. Образовательная среда: понятие, структура, типология // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2011. – No3. С. 133–136.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАЗАСЫЗДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Педагогика және психология» мамандығының 4 курс студенттері

Срайыл Ғазиза Жубанқызы, Тулебай Гүлбала Талгатқызы

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Бакетова М.А.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Андатпа: Қазіргі кезде жаһандық үдерістермен бірге келген нарықтық экономика жағдайында бастауыш сынып оқушыларының мазасыздық мәселесі психология мен педагогика саласында көкейкесті болып отыр. Бұл мақалада жалпы білім беретін орта мектептегі бастауыш сынып оқушыларының мазасыздық мәселесінің теориясы, пайда болуы, ерекшеліктері мен алдын-алу жолдары жан-жақты сараланған.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, оқушы, балалар, мазасыздық, мұғалім, тәрбиеші, орта мектеп

Аннотация: В настоящее время в условиях рыночной экономики, пришедшей с глобальными процессами, проблема тревожности младших школьников становится важной проблемой в области психологии и педагогики. В данной статье всесторонне дифференцируются теория, возникновение, особенности и пути профилактики проблемы тревожности у учащихся начальных классов общеобразовательной школы.

Ключевые слова: начальная школа, ученик, дети, тревожность, учитель, воспитатель, средняя школа

Annotation: At present, in the conditions of a market economy that has come with global processes, the problem of anxiety among younger students is becoming an important problem in the field of psychology and pedagogy. This article comprehensively differentiates the theory, occurrence, features and ways of preventing the problem of anxiety in primary school students of a comprehensive school.

Keywords: elementary school, student, children, anxiety, teacher, educator, secondary school

Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие жүйесіне назар аударсақ, бала тәрбиесінде олардың адамгершілігі мен отансүйгіштік, адалдық қасиеттерін дамытуға ерекше назар аударғанын байқауымызға болады. Бала өмірге келгеннен бастап, олардың бойындағы үрей мен қорқыныш, мазасыздық сияқты келеңсіз әрекеттерді болдырмау үшін тағқылымды ойлар айтып, іс жүзінде алдын - алып отырған.

Түрік ғұламасы әл-Фараби адам жаны мен тәні туралы тұжырымдарында, Жүсіп Баласағұнның тәрбие туралы толғамдарында, Махмұт Қашқаридің ақыл-ой туралы идеяларында, Ахмет Йүгнекидің ғибраттарында баланың тәрбиесі, ақыл-ой, қалыпты даму туралы түрлі пікірлері күні - бүгінге дейін маңыздылығын жоғалтпаған болатын [1, б.23].

Ұлт зиялысы, ғұлама М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» аттың еңбегінде жас баланың әсерленуіне қатысты бес негізгі ерекшеліктерді атап көрсетіп, жан- жақты саралап берген. Олар:

1. Тәннің тітіркенуі (бір жерді абайсыз кесіп алғанда, қол ұйығанда, шаршау кезінде және дем алғанда) болатын құбылыстар.

2. Жүйкенің әсерленуі (сыртқы жағдайдан жүйкенің шаршауы, жабырқау, жүйке ауруы және керісінше деннің саулығы, жадырап жүру) құбылыстары.

3. Қажеттілік және қан жүру әсері (қарынның ашуы, шөлдеу, жүректің айнуы) секілді құбылыстар.

4. Дем алу әсерленуі (жанның тыныштығы, таза ауаға серуендеуде, көңілге жағымды заттарды пайдалануда) болатын құбылыстар түрі.

5. Жанға жайлы жылылық пен суықтық әсерлері (ыстық ілтипат сезімі, көңіл бөлу немесе жанды жабырқататын жағдайлар, көңілдің түсуі) сияқты құбылыстар.

Осындай жан дүниенің әсерлері сайып келгенде тән құбылыстарына болмаса, ақыл мен санаға анау айтқандай пайдасы болмайды. Дегенмен бұл құбылыстарды дұрыс арнаға бұру, ақылға салу адамға пайдасы зор болады. Әлбетте, еркешора әрі, әркез айтқаны болып, өсіп келе жатқан баланың тәні шамалы болса да бұзылыстарға бой алдырса, яғни денесінің кез - келген жеріне бір зат тиіп өтсе де, кішкене жөтеліп қалса да, тынышы бұзылып мазасыздандуы орын алады. Айтылған нәрселердің барлығы да бала әсеріне үлкендердің мән бермеуінен келіп туындайды [2, б.48].

Ұлы Абай ілімінде жақсылық пен жамандық, кісілік пен кішілік, жомарттық мен іштарлық ұғымдарына өзінің қара сөздері мен өлеңдерінде терең талдап берген.

Сонымен бастауыш сынып оқушыларының бойында ұшырасатын мазасыздық мәселесі тек педагогика және психология саласының зерттеу нысанына айналмаған. Қазіргі кезде бұл мәселе медицина саласын да толғандырып отырғандығы жасырын емес.

Мысалыға медицина саласы бойынша жарыққа шыққан энциклопедиялық сөздікте, бұл мәселені бала ана кұрсағында жатқанда сыртқы факторлардың әсерінен қалыптаса бастайтыны көрсетілген. Туа біткен мазасыздық, баланың үздіксіз жылауынан көрініс беретінін айта келе, жүре бара пайда болатын мазасыздықты дер кезінде назарға алмаса түрлі ауруларға алып келетінін жоққа шығармайды.

Жалпы жеке және жас өспірімдік психология саласында бадамның мінез-құлқы мен дағдарысын бірнеше кезеңдерге бөліп көрсеткен. Ғалымдардың тұжырымдаулары мен жеке адамдардың өмірлік даму жолдарына назар аударатын болсақ, ересек адамдарда кездесетін мазасыздық көбінде әлеуметтік сыртқы орта жағдайларымен (қоғамдық орындарда, қарым-қатынаста, кәсіби іс - әрекетте, отбасында) байланысты қарастырылып келеді.

Ғылыми мәліметтерге қарағанда ересек адамдарға қарағанда жас балалардың бойында мазасыздық жиі ұшырасады екен. Балалардың іс - әрекеті көбінде ересек адамдардың көмегімен жүзеге асырылатындықтан, олардың қиылындағы кейбір әрекеттер шынайы қабылданады. Отбасындағы кикілжің, түрлі жағымсыз әрекеттер, өзге балалармен қарым - қатынастағы қиындық, өзіне деген сенімсіздік, тәрбиешінің талаптары және тағы басқа әрекеттер түптеп келгенде, баланың бойында үрей мен қорқынышты, сенімсіздік пен мазасыздықты туындатады.

Бытырғы жылы жарық көрген Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2022 - 2026 жылдарға арналып жасалынған тұжырымдамада, нақты қазіргі уақытта мектеп оқушыларына арналған оқу жүктемелері мөлшерден асып келгендігін жазып көрсеткен. Мысалы көршілес Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері арасында еліміздегі жалпы білім беретін орта мектептердегі бастауыш сатыдағы үлгілік жоспар 3662,5 сағаттан асып жығылады екен. Бір қызығы бұл көрсеткіш көршілес Ресей Федерациясында 2390 сағатты құраған. Бұл көрсеткіштен тақырыбымызға қатысты біршама жайттарды анықтауға мүмкіндік береді [3].

Жоғарыда атап көрсеткен жалпы және жас өспірімдік психологиясына, баланың дамуына назар аударатын болсақ, балабақшадағы тәрбиеден кейін, жалпы білім беретін орта мектептің бастауыш сыныбына оқуға қабылданған бала жаңа ортаға тап болғаннан кейін оның бойында белгілі бір деңгейде үрей мен қорқыныш, мазасыздық пен өзіне деген сенімсіздіктің болатыны жасырын емес. Ересек адамдарға қарағанда осындай келеңсіз әрекеттерді жеңуге бастауыш сынып оқушылары қауқарсыз келеді.

Мазасыздық мәселесін алғашқылардың бірі болып зерттеген З.Фрейд болған еді. Ол тұлға бойындағы мазасыздықты әлеуметтік ортамен байланыстыра отырып, оның салдары адамды депрессияға түсіретінін және девиантты, агрессивті мінез - құлықтың пайда болуына алып келетінін тұжырымдап берген.

3.Фрейдтің мағасыздық туралы теориялары К.Роджерс, В.Франкл, А.Маслоу, Э.Фромм, К.Хорни және Г.С.Салливин еңбектерінде көрініс тауып, олардың пайда болуы мен ерекшеліктеріне сипаттама берген.

Мағасыздықты тек жағымсыз әрекет ретінде ғана емес, реті келгенде адамның мотивациясына қызмет ететін әрі өзіндік мендік қасиеттерін де дамытатындығын жоғарыда аталған ғалымдар дәлелдеуге тырысты.

3.Фрейд адам өз бойындағы мағасыздық деңгейін қалыпқа келтіру үшін олар ішкі жан дүниесі арқылы ойға салып, оптимистік бағыттарға аса мән беруі қажет екенін және де осы жағымсыз процесс орын алған кезде оған қарсы қорғаныс механизмдерін іске асыруы керектігін атап көрсеткен. Ғалымның пікірінше мағасыздық адамның психологиялық және физиологиялық дамуына үлкен кедергі келтіреді. Психологиялық деп отырғанымыз, адамды қалыпты жағдайдан шығарып, түрлі келеңсіз мінез-құлық афектілеріне ұшырататын болса, физиологиялық жағынан түрлі дене ауруларының дамуына ықпал етеді.

Мағасыздық мәселесінің психологиялық астарына көршілес Ресей ғалымдары да жан - жақты тұжырымдама беріп, өздерінің зерттеулерін арнаған болатын.

А.М.Прихожин, Н.В.Латвиенко, А.К.Бикматова, А.В.Микляева, П.В.Румянцова, А.К.Дусаевичий, Е.Н.Новикова, Н.В.Иванова және тағы басқалар бастауыш сынып оқушыларында кездесетін мағасыздық мәселесі мен оның алдын - алу бойынша өздерінің зерттеу жұмыстарын жазған болатын.

Ал, елімізде мағасыздық мәселесі М.К.Бапаева, Қ.Жарықбаев, О.С.Саңғылбаев, М.Ә.Перлембетов, М.Б.Ахметжанова, Л.К.Керимов, Н.К.Тоқсанбаева, Б.Ж.Қуандықова, Б.Ж.Алдабергенова, М.Қ.Ерғалиева және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Мектеп оқушыларының эмоциялық жағдайына байланысты арнайы еңбек жазған Б.И.Кочубей мен Е.В.Новикова баладағы мағасыздық әр түрлі кикілжіңдерге байланысты мәселелердің болуына байланысты дамиды деп есептейтіндігін көрсете келе, оның мынандай түрлеріне ерекше тоқталған.

1. Ата-ананың, немесе мектеп пен балабақшадағы мұғалімдер мен тәрбиешінің талаптары. Мысалы, ата-ана баласын өзін нашар сезінгендіктен мектепке жібермейді, мұғалім оны «жоқ» деп белгілеп, басқа балалардың көзінше сабақты өткізіп жіберді деп жазалайды.

2. Адекватты емес талаптар (көбінесе жоғары бағаланған). Мысалы, ата-аналар баласына оның әрине үздік оқушы болуы керек екенін қайталайды, олар ұлы немесе қызының мектепте тек «бестік» алып қана қоймай, үздік оқушы емес екендігімен келісе алмайды.

3. Баланы қорлайтын, тәуелді күйге түсіретін теріс талаптар. Мысалы, тәрбиеші немесе мұғалім балаға: «Егер сен кімнің қылығын үйіңе айтсаң, анаңа сенің төбелесіп қалғаныңды» - айтпаймын деп қорқытады. Мамандардың пайымдауынша, мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасында ұлдар, ал 12 жастан кейін қыздар көбірек мағасыз күй кешеді. Сонымен қатар, қыздар басқа адамдармен қарым-қатынасқа, ал ұлдар зорлық-зомбылық пен жазаға көбірек алаңдайды. Қандай да бір «әдепсіз» әрекетке барған қыздар анасы немесе мұғалімі олар туралы жаман ойлайды деп қорқады, ал құрбылары олармен ойнаудан бас тартады. Дәл осындай жағдайда ұлдар үлкендердің жазалауынан немесе құрбыларының соққысынан қорқады [4, б.102].

Авторлардың берген объективті мәселелері қазіргі біздің демократиялық бағыттағы оқу-тәрбие ісінде кездеспейді деп айта алмаймыз.

Белгілі психолог А. Прихожан бастауыш сынып оқушыларының мағасыздығының келесідей ерекшеліктерін анықтайды.

- Оқудың салыстырмалы түрде жоғары деңгейі. Сонымен бірге мұғалім көп жағдайда баланы оқуға қабілетсіз немесе үлгермейтін деп санауы мүмкін.

- Тапсырманы бірден орындау мүмкін болмаса, мағасыз бала одан әрі әрекеттен бас тартады. Сәтсіздікті ол белгілі бір мәселені шеше алмауымен емес, ешқандай қабілетінің жоқтығымен бағамдайды.

- Сабақта мұндай балалардың мінез-құлқы оғаш болып көрінуі мүмкін: кейде олар сұрақтарға дұрыс жауап бермейді, кейде олар үнсіз немесе кездейсоқ жауап береді, соның ішінде күлкілі жауаптар болуы да мүмкін. Олар кейде дәйексіз, толқып, қызарып, ыммен сөйлейді, кейде әрең естіледі. Ал бұл баланың сабақты қаншалықты меңгергеніне еш қатысы жоқ.

- Мағасыз оқушыға өз қатесін көрсеткенде, мінез-құлқының оғаштығы күшейеді, ол жағдайдағы барлық бағдарын жоғалтқандай болады, өзін қалай ұстау керектігін түсінбейді.

А.А.Прихожан мұндай мазасыз мінез-құлық бірінші сынып оқушылары арасында байқалады деп есептейді. Дегенмен, мектептегі балалардың мазасыздығы басқа жастағы балаларға да тән. Бұл олардың бағаға деген көзқарасынан, сынақтар мен емтихандардан қорқудан және т.б. көрінуі мүмкін [5, б.12].

Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының мазасыздану белгілерінің ішінде, ең алдымен, мынаны атап өткен жөн:

- оқушының соматикалық денсаулығының нашарлауы, бұл психосоматика теориясы тұрғысынан әбден түсінікті. Мазасыз балалар жиі ауырады, осы себепті олар үйде отыруға мәжбүр. Кейде «себепсіз» бас ауруы немесе іштің ауыруы байқалады, қызуы күрт көтеріледі. Әсіресе жиі мұндай соматикалық бұзылулар бақылау жұмыстары мен емтихан алдында бірден пайда болады және бірінші сынып оқушыларынан бастап, жоғары сынып жастағы кез-келген білім алушыға тән.

- мектепке барғысы келмеу көбінесе мектептегі мотивацияның жеткіліксіздігі жағдайында пайда болады, дегенмен, бұл, ең алдымен, баланың мектепте өзін жайсыз сезінетінін көрсетеді.

- тапсырмаларды орындау кезінде шамадан тыс ұқыптылық. Кемелділікке қол жеткізген бала сынып пен үй тапсырмасын бірнеше рет көшіре алады, үй тапсырмасын орындауға күніне көп сағат жұмсай алады, бұл үшін серуендеуден және достарымен кездесуден бас тартады. Шамадан тыс іс - әрекет бірінші сынып оқушысы үшін дәптерден дәптерге таяқшалар мен белгілдерді көшіруге де, күніне алты-жеті сағатты «берілмеген» тапсырмаларды орындауда қиналуға жұмсайтын он бірінші сынып оқушысына да тән. Бұл жағдай кейде баланың мазасыздыққа ұшырауына алып келуі мүмкін.

Бастауыш сынып оқушыларындағы мазасыздануының келесі мінез-құлық белгісі де дың қақтығысымен байланысты.

Бастауыш сынып оқушыларындағы мазасыздықтың келесі түрі мінез-құлық белгілерімен, өзін-өзі бағалауындағы қақтығыстармен байланысты көрінеді

- субъективті мүмкін емес тапсырмаларды орындаудан бас тарту. Егер қандай да бір тапсырма орындалмаса, бала оны орындау әрекетін жай ғана тоқтатуы мүмкін, бұл жоғарыда сипатталған «тұйық психологиялық шеңбердің» механизміне байланысты.

- баланың ашушандығы мен агрессивті көріністері көбінесе психологиялық көмектің тәуелсіз «нысандары» ретінде қарастырылады, ал көп жағдайда олар мұндай оқушының мектептегі мазасыздануға бейімділігін көрсететін симптом болып табылады.

- немқұрайлылық немесе сабақтағы зейіннің төмендеуі – мектептегі алаңдаушылықтың белгісі, оның ерекшелігі көп жағынан алдыңғысына ұқсас. Агрессивтілік сияқты, беймазальқты зейіннің белгілі бір ақауын көрсететін тәуелсіз симптом ретінде қарастыруға болады. Дегенмен, негізгі істі оқшаулау, соған шоғырландыру, әрекеттің барлық элементтерін өз зейінімен қамтуға ұмтылу мазасыз адамдарға (жасына қарамастан) тән екені белгілі.

Қазіргі кезде жалпы білім беретін орта мектептегі бастауыш сынып оқушыларының мазасыздығының мынандай түрлері ерекше назар аударарды қажет етеді.

- стресстік жағдайларда физиологиялық функцияларды бақылауды жоғалту. Мысалы, баланың беті қызаруы (бозаруы), тақтаға жауап беруден үрейлену, тіпті тізе мен қолда дірілдің пайда болуы, жүректің айнуы, бас ауру және т.б. Маңызды сәттерде жүрек айнуы, аздап бас айналуы мүмкін - бұл бұрын-соңды ауыр мазасыздықты бастан өткерген кез келген адамға таныс жағдайлар. Дегенмен, бастауыш мектепте физиологиялық функциялардың өзін-өзі бақылауының жеткіліксіздігінің неғұрлым ауыр түрлері жиі байқалады.

Сонымен, бастауыш сынып оқушылары мазасыздығының бірқатар нақты көріністері бірінші сынып оқушыларына тән. Мектепке қабылдау - бала өміріндегі өте маңызды оқиға, оған оқу іс-әрекетінің табыстылығы мен мектептегі мінез-құлық нормалары мен ережелерін сақтау жауапкершілігін жүктейді. Көптеген мұғалімдер кешігіп қалған оқушыларға әртүрлі жазаларды қолданады. Сондықтан, көбінесе бірінші сынып оқушысы мектепке, сабаққа кешігіп қалудан қорқады. Бұл қорқынышты сөзбен де білдіруге болады (бала өзін мектепке жинап жатқан ата-анасын асықтырады, өзі асығады, сағат қанша екенін сұрайды, дұрыс емес уақыт деп қорқады, кешке ұйықтап қалудан қорқады және т.б.) және вербальды емес (мектепке барар алдында үнемі сағатқа қарайды, қозғалыстар жылдамдайды, әбігерленеді, шыдамсыздық, тітіркену, ата-аналарға реніш интонациялары пайда болады),

- мектеп құралдарына алаңдаушылық. Жаңа портфель, қарындаш, оқулықтар мен дәптер оқушының алған мәртебесінің маңызды атрибуттары болып табылады және оларды жоғалтудың өзін азап санайды. Бұл жағдайды мектеп заттарының толық сақталуын талап ететін және баланы

жоғалтқан қарындаштары мен сынған сызғыштары үшін қатты сөгетін ата-аналардың ерекше ұстанымы қиындауы мүмкін.

Бастауыш сыныптардағы мазасыздану көрінісінің барлық дерлік түрлері одан әрі сақталады. Екінші сыныптан бастап бала мектептегі жаңартылған білім беру жүйесіне тән бағалау жүйесімен бетпе-бет келіп, қорқыныш сезімі ұлғаяды.

Сонымен, мазасыздану қазіргі психологиядағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Адамның жағымсыз тәжірибесінің ішінде мазасыздық ерекше орын алады, көбінесе ол жұмыс қабілетінің төмендеуіне, өнімділіктің төмендеуіне, қарым-қатынаста қиындықтарға әкеледі.

Қорытындылай келе айтарымыз психологиялық тұрғыдан мазасыздықты бейімдеудің табыстылығы интеллектуалдық функциялардың, эмоционалдық-еріктік сфераның даму деңгейіне, коммуникативті дағдылардың қалыптасуына байланысты. Бұл көрсетілгендердің кез - келгенінің жетілмей қалуы жағымсыз себептерінің бірі болып табылады. Осы себептермен күресу педагог - психологтың негізгі мақсаты болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөлеев Қ., Саурықова Ж., Бупетаева С. Қазақ тарихи тұлғаларының педагогикасы //Оқу құралы. - Тараз: ТИГУ баспасы, - 2017. - 257б.
2. Жұмабаев М. Педагогика //Төте жазудан аударғандар: Маралбек Е., Оралбай Г. -Алматы: Marfu Press, - 2022. - 184б.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 24 қарашадағы № 941 қаулысы. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000941>.
4. Кочубей Б.И., Новикова Е.В. Практическая психодиагностика. - М: Педагогическое общество России, - 1999. - 442 с.
5. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности // Психологическая наука и образование. № 2. 2008. С. 11 – 17.

БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР:САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Таджибаева А. Б.

Ақтөбе облысы, Алға ауданы, Алға қаласы, №4 Алға орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші

Аңдатпа:Бұл мақалада білім беру мен тәрбиедегі өзгерістер мен жаңашылдық айтылды. Сонымен бірге ұлы ақындар мен ойшылдардың даналық сөздері негізге алынды.СТО әдіс-тәсілдерді пайдаланып, оның нәтижесі көрсетілген.

Аннотация: В этой статье рассказывается об изменениях и инновациях в образовании и воспитании. В том же время за основу были взяты мудрые слова великих поэтов и мыслителей. С помощью метода критического мышления показан результат.

Annotation: In this article were mentioned changes and innovations in education and training. Also they said about wise words of great poets and thinkers. It was used STO methods,then its results are shown.

Кілт сөздер: Сын тұрғысынан ойлау, диалогтік оқыту, шығармашылық ойлау, ұлттық сана, талантты балаларды оқыту

«Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы»
Әбу –Насыр Әл Фараби

Бүгінгі таңда заман талабына сай өркениетті ел азаматтарын тәрбиелеп өсіруде жастардың бойына әдет- ғұрып, салт- дәстүр негізінде қалыптасқан әдеп нормаларын, яғни ұлттық тәрбие беру- сол халықтың түп тамырынан, негізгі өзегінен нәр алу болып табылады.

Тәрбие-Халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым- қатынасын,

дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез- құлқын қалыптастыру. Тәрбиенің негізгі мақсаты- дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани дәрежесі биік , мәдениетті, парасатты, ар- ұжданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Ұлттық өнерімізді, мәдениетіміз бен дәстүрлеріміздің үлгілерін, тіліміздің орасан зор байлығын жас жеткіншектердің жан дүниесіне сіңіріп, сол арқылы әлемдік рухани өркениеттің өріне шығып нәр алу- бүгінгі күн талаптарының маңыздысы. Ата – бабаларымыздың сан ғасырлар бойы ұрпағына азық болған ақыл- кеңес, ана тілімен мәдениетін қалыптастыру сезімін ояту- баршамыздың парызымыз. Сондықтан ұлттық сана- сезімі толыққанды жетілген, туған тілін еркін білетін, ұлттық сипаты мен ұлттық рухын жоғалтпаған ұрпақ тәрбиелеу ұстаздар парызы .

Ұл болып ұйысып, ел болып еңсемізді көтерген кезеңде қолға алар ісіміздің өзі – ұрпақ тәрбиесі. Ұлы кемеңгер Абайдың «Адамның адамшылығы жақсы ата-ана мен жақсы ұстаздан болады» дегендей тәрбиенің таразы секілді екенін ескерсек, екі басының тең түсуіне көп көңіл бөліп, мән берген абзал.

Қазақтың жарық жұлдызы ақын Мағжан Жұмабаев «Баланы дұрыс тәрбиелеу үшін әркімнің өз тәжірибесі жетіспейді. Басқа адамдардың тәжірибесімен үнемі танысып отыру қажет» деген сөзін назарда ұстап, өз тәжірибемде қолданып келемін. Өскелең ұрпақ білім мен ұлттық тәрбие негіздерін өзінің ұлттық мектебінен алатыны сөзсіз. Ұлттық мектеп дегеніміз- ұлттық рухта тәрбие беретін орын. «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілесің» демекші ата дәстүріміздің қалыптаса беруіне тәрбиенің маңызы зор.

Жалпы мектептер үшін , мұғалімдер үшін басты, маңызды мәселе болып отырғаны: «... нені оқыту керек?» және «...оқушыларды қалай дайындау керек?». Білім беру саласында қол жеткізілген бүкіл әлемдік бітімнің мәні оқушылар үшін білімнің, дағдылардың тең дәрежеде маңызды екендігін көрсетеді. Замануи тәсілдің ең негізгі ерекшелігі оқушылардың алған білімдерін жай ғана иеленіп қоймай, оларды орынды жерде қолдана білуіне басты назар аудару болып табылады. Мұғалімдер сабақтарында АКТ, СТО, диалогтік оқыту, дарынды және талантты балаларды оқыту, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту мен оқу, оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау деген жаңа технологиялардың стратегияларын шеберлікпен пайдаланады. Оның үстіне әрбір оқушымен болатын жеке кері байланысты да естен шығармайды. Мұғалімдер жекелеген оқушыларды оқуға ынталандыру, олардың көңіл-күйлері, толғаныстары туралы және олардың мектептен тыс өмірі туралы толық біліп жүреді.

Қазақ тілі сабақтарында сын тұрғысынан ойлау технологиясының стратегияларын тиімді пайдалану.

«Балалардың бойында ұлы мүмкіншіліктердің бәрі бар» деп Т.Фуллер айтқандай ,бала бойындағы дарындылық, ғылымилық қабілетін ашу, жақсы танымдық қасиеттерін зерттеу-бүгінгі заманның талабы.

Мұғалімнің міндеті – баланың өзіне деген шығармашылық қабілетін дамыту,өзін тұлға ретінде сезінетіндей мүмкіндік ашу.Өзін тұлға ретінде сезінген бала әрқашан өмірде өз жолын таба алады.

Білім берудің сапасын жақсарту мақсатында «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясын өз сабақтарымда қолданып жүрмін. Сын тұрғысынан ойлау технологиясының мені қызықтырғаны баланың өзі материалдарды іздеп дәлелдеуі. Ол бұрын тек тыңдаушы болса, енді ізденуші,ойланушы, өз ойын дәлелдеуші, ал мұғалім осы әрекетте бағыттаушы, ұйымдастырушы.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – сабақта оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойын еркін және зерттей талпындырып, тұжырым жасау; ой қозғай отырып, өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естігенін ,білгенін талдап,салыстырып, реттеп, сұраптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясымен жұмыс жасау кезінде бұл сабақтар баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал ететіндігіне көзім жетті:

1. Оқушылар бір-бірімен пікірлесе отырып, ортақ қорытынды шығарады.
2. Тақырыптық түсініксіз жерлерін айқындайды.
3. Бірлесе отырып сұрақтарына жауап береді.
4. Қорытынды шығарады ,өз пікірлерін дәлелдейді.
5. Сыни тұрғыдан оқу мен жазудың көмегі зор.
6. Оқушы жеке жұмыс істеуге жаттығады.
7. Өз ойын көпшілікке жеткізуге ықпал етеді.

Сабақта оқушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы баланың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді.

Сабақтың мақсаты үш бөліктен тұрады:

- а) қызығушылықты ояту-сұрақ қою;
- б) мағынаны ажырату – жауаптар іздеу, мәселені зерттеу;
- в) ой толғаныс – ойлау процесінің ең жоғарғы сатысы.

Мен сабақтарымда СТО стратегияларымен оқу бағдарламасына сәйкес бірізді жүйелі түрде қолданамын. Қызығушылықты ояту кезеңінде: бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Оқушы өз білетінің еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау», «Ыстық орындық» т.б. стратегиялармен пайдаланамын.

Екінші кезеңде оқушы жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасаймын. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол бойынша оқушыға тақырыппен танысу барысында V- «білемін», - «мен үшін түсініксіз», + - «мен үшін жаңа ақпарат»? - «мені таң қалдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады. INSERT – оқығаның түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Бұл кезеңінде оқушылар білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді.

Бағдарламаның үшінші кезеңі: ой толғаныс. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта» сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр – жеңілдігіне лайықтыла қолданылады.

Сын тұрғысынан ойлау – жеке тұлғаға әсер етеді:

- 1) танымдық процестеріне;
- 2) еріктік процестеріне;
- 3) сезімдеріне, эмоцияларына.

Осының бәрі :

- өздігінен білім ала білуін
- сын тұрғысынан ойлау іскерлігін,
- кейбір әдістемелік тәсілдерді дағдыға айналдыруын қалыптастырады.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту сабақтарының негізінде менің сабағымда оқушылар арасында:

- 1) бір-бірінің пікірін тыңдау, сыйлауға ;
- 2) өзін жеке дара тұлға ретінде тануға жол ашуға;
- 3) бір-біріне құрметпен қарауға;
- 4) өз ойын ашық, еркін айтуға, пікір алмасуға;
- 5) өзін-өзі, бірін-бірі бағалауға;
- 6) мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыруға;
- 7) достарының ойын тыңдай отырып, проблеманы шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге көмектесу;

8) белсенді шығармашылықты ойлауға негіз қаланды.

Белгілі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы былай депті: «Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу.» Бір сабақтың әр кезеңдерінде түрлі әдістерді орнымен пайдалану арқылы көп нәтижеге жетуге болады.

Әр ұстаз оқу – тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, жаңа заман талабына сай, озық ұлттық рухта тәрбиелеп, сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың түрлі әдіс- тәсілдерін

пайдаланса игі нәтижеге жетері сөзсіз. Ұстаз бен шәкірттің бірлесе жасаған еңбегінің нәтижесі – сапалы білім болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. А. Құралұлы Ұлттық дүниетаным А, «Өнер», 1998 ж
2. Қазақ тілі мен әдебиеті журналы . //Ғылыми әдістемелік басылым. 10-2012 жыл.
3. Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде журналы.// Ғылыми- әдістемелік басылым. 6- 2014 ж.
4. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (оқулық) а, //«Санат» 1994 ж.
5. Тіл тағлымы. «Ана тілі», 1992 ж

АУЫЗША ЖӘНЕ ЖАЗБАША КЕРІ БАЙЛАНЫС БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭССЕ ЖАЗУ КЕЗІНДЕ ДӘЛЕЛДЕРДІ ҚҰРУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Шетел тілі: екі шетел тілі (негізгі ағылшын тілі), 2 курс магистранты, Хасенова Р.А. Ғылыми жетекші: пед. ғыл. кандидаты, қауымдастырылған профессор Ниязова А.Е. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аңдатпа. Тіл үйренушілер үшін сыныптастарынан да, мұғалімдерден де кері байланыс алу өте маңызды, өйткені кері байланыс оқушыларға мақсатты тілді меңгеруге көмектеседі. Жазу сабақтарында мұғалімдер әдетте оқушыларға жазбаша және ауызша кері байланыс береді, алайда мұғалім тарапынан кері байланыс нақты берілмесе, көп оқушылар оны дұрыс түсінбеуі мүмкін. Бұл жұмыста ауызша және жазбаша кері байланыс берудің тиімділігі мен эссе жазу кезінде оқушылардың дәлелдерді құру дағдыларын дамытудағы рөлі зерттелді. Біз кері байланыстың бірнеше түрін қолдануды жоспарладық, мысалы, мұғалім мен оқушы арасындағы ауызша конференция, сараптамалық бағалау, бүкіл сыныптық талқылау және жазбаша түзету кері байланыс түрлері – айқын, жасырын және кодталмаған.

Нәтижелер кері байланыстың екі түрін тиімді деп көрсетті, атап айтқанда мұғалім мен оқушы арасындағы конференц-байланыс, онда мұғалімдер мен оқушылар өз рөлдерін қайта-қайта алмасып, олардың бір-бірімен ақпарат алмасуына, сұрақтар қоюға және қателерді нақтылауға тең мүмкіндіктері болды; екіншісі кодталмаған кері байланыс, бұның айқын және жасырын кері байланыс түрлеріне қарағанда айтарлықтай тиімділігі артты. Дегенмен, оқушылар кері байланыстың барлық түрлерін жемісті деп тапты, өйткені олар эссе жазуда көп көмегін тигізді.

Түйін сөздер: түзетуші кері байланыс, мұғалім мен оқушы арасындағы конференц-байланыс, айқын, жасырын, кодталмаған.

Аннотация. Для изучающих английский язык очень важно получать обратную связь либо от сверстников, либо от учителей, так как обратная связь помогает учащимся овладеть целевым языком. На уроках письма учителя обычно дают письменную и устную обратную связь в процессе обучения, однако письменная обратная связь учителей иногда не очень хорошо понимается учащимися, потому что обратная связь не уточняется учителями. В этой работе изучалась эффективность устной и письменной обратной связи, и роль в развитии навыков построения аргументов у учащихся при написании эссе. Мы планировали использовать несколько типов обратной связи, таких как устная конференция между учителем и учеником, экспертная оценка, обсуждение всего класса и письменная корректирующая обратная связь - как явная, неявная, так и не кодированная.

Результаты показали, что два типа обратной связи, а именно конференц-связь между учителем и учеником, где учителя и ученики обмениваются своими ролями между собой, и у них обоих есть равные шансы поговорить, задать вопросы и уточнить ошибки, а также не кодированная обратная связь была намного эффективна, тогда как неявная и явная были менее эффективными. Тем не менее, учащиеся сочли все виды обратной связи плодотворными, поскольку они помогают им в написании эссе.

Ключевые слова: Корректирующая обратная связь, конференцсвязь между учителем и учеником, явный, неявный, не кодированный.

Annotation. It is essential for language learners to get feedback either from peers or teachers because feedback is helpful for students to achieve the target language. In writing class, it is common for teachers to give written and oral feedback during the learning process, yet the teachers' written feedback is sometimes not well-understood by the students because the feedback are not further clarified by teachers. This work examined the effectiveness of oral and written feedback and the role in developing students' argument-building skills while writing essays. We planned to use a number of feedback types as oral - Teacher-Student conferencing, Peer review, Whole class discussion and written corrective feedback - as explicit, implicit and uncoded.

The results indicated that two types of feedback, namely, teacher-student conferencing where teachers and students exchange their roles back and forth and they both have equal chances to talk, to ask questions and clarify the errors and uncoded feedback were significantly effective whereas the implicit and explicit were less effective. However, learners considered all types of feedback fruitful as they support them in writing essays.

Key words: Corrective feedback, teacher-student conferencing, explicit, implicit, uncoded.

Kipicne

Кері байланыс – адамның өз білімі мен әрекеттерін талдау, сол туралы өзіне есеп беру болғандықтан мұнда басқа адамдардың пікірлері мен бағалауының алатын орны ерекше, өйткені өзіне сырт көзбен қараған адам басқа адамдардың өзі туралы пікірлері арқасында рефлексиясын тереңдете түседі. Кері байланыс өзіндік тәжірибе, өзін-өзі тану мен өздігімен үйрену туралы ойлану. Ол білім алушыларға өзінің үйрену әрекеттері мен амалдарын айқындау мен нақтылау, үйренудің мақсат-міндеттерін тұжырымдау, үйрену нәтижелерін сараптап, ой елегінен өткізу мүмкіндіктерін береді. Бұл зерттеудің басты бағыты оқушылардың жазу дағдыларын дамыту болып табылады, өйткені сыртқы қорытынды бағалау нәтижелері бойынша оқушылардың көпшілігі жазбаша тапсырмаларды жеткілікті деңгейде орындай алмайтыны байқалды. Жоғары сынып оқушыларының жұмыстарын талдай отырып, біз оқушылардың көпшілігінің ресми эссе жазу кезінде кейбір қателіктер жіберетін анықтадық. Оқушылар тақырыптан ауытқып, маңызды емес ақпарат беріп отырды; дәлелдердің жеткіліксіздігі мен түсініксіз негіздемелер беріліп, олардың аргументтері әлсіз және кеңейтілмеген форматта жазылғандықтан талаптарға сәйкес болмады. Миллер мен Пессоа көптеген орта және орта білімнен кейінгі мектеп оқушылары, әсіресе шетел тілін меңгеретін оқушылардың дәлелдер жазуда қиындық көретіндігін анықтады [1].

Оқушылардың жазу дағдыларын қалыптастыратын ең тиімді тәсілдерін анықтау үшін біз осы тақырып бойынша жүргізілген зерттеулердің нәтижелеріне жүгіндік. Көптеген зерттеушілер сабақ үрдісінде оқушыларға кері байланыс беріп отыру оқушылардың жазу дағдыларын жетілдіруге бағытталған ең жақсы әдісі деп есептейді. Себебі, кері байланыстың мәні – бұл бір реттік құбылыс емес, жүйелі жұмыс. Кері байланыс аяқталғаннан кейін оқушы өзінің жұмысына түзетулер енгізіп, үлгерімін бағалай алу керек [2]. Бұл дегеніміз кері байланыстың оқу үрдісінде алатын орны ерекше. Өйткені үйрену деңгейі адамның өз әрекеттерін ұйымдастыру мен өзгертулерді қалайша ойластыра білетіндігіне байланысты. Хайланд К. және Хайлан Ф. кері байланыс бүкіл әлем бойынша шетел тілін үйрету бағдарламаларын жазудың негізгі түрі екенін көрсетті [3]. Исмаил, Хассан және Маулан сабақ үрдісінде оқушыларға тіпті минималды кері байланыс беру арқылы олардың өзін-өзі бағалауына және жазбаша түрде қателерін түзетуіне көп көмегін тигізетінін анықтады [4]. Сондай-ақ, қателіктері туралы жазбаша кері байланыс алған оқушылар өз қателері туралы кері байланыс алмағандарға қарағанда жазу сабақтарында аргумент беру дағдыларын арттыра алатындығы дәлелденді (Битченер, [5]). Психолог Бизяева А.А.: «Кері байланыс – адам миындағы метанымдық (метакогнитивтік, «танымды тану») процестермен байланысты», – деп айтты [6]. Басқаша сөздермен айтқанда, кері байланыста адам өзінің ойлау, зерделеу процестерінің қалай өтетіндігі туралы ойланады, танымдық әрекеттерін түсінеді және түсіндіреді, оларға мақсат қояды, жоспарлайды, шешім қабылдайды, әрі қарай не болатындығын болжайды. Бұл әрекеттер арқылы адам өз білгенін сынайды, білімін сыни тұрғыдан талдайды.

Алдыңғы және соңғы зерттеу жұмыстарының нәтижелерін ескере отырып, оқушыларға ауызша және жазбаша түзету кері байланысын ұсыну осы мәселені шешу үшін таңдалды. Зерттеудің мақсаты оқушылардың эссе жазу кезінде дәлелдеу дағдыларын дамытуға бағытталған ауызша және жазбаша пікірлерді дұрыс қабылдауы мен оған көзқарасын зерттеу болды.

Бұл зерттеу келесі зерттеу мәселелерін қарастырады:

1. Кері байланыс пен оқушылардың жазуды меңгерудегі ілгерілеушілік арасындағы байланыс қандай?

2. Оқушылардың эссе жазу кезінде дәлелдер құру дағдыларын дамытуға бағытталған жазбаша және ауызша кері байланыс беру әдісі қаншалықты тиімді?
3. Оқушыларға аргумент құру дағдыларын дамытуға көмектесетін кері байланыстың ең тиімді әдістері қандай?

Оқытудың ең жақсы тәсілдерін табу – бұл алдымызға қойған тағы бір міндет. Сондықтан да болар Браун «Біз оқушылардың жазу дағдысын арттыру үшін оңтайлы кері байланысты қамтамасыз ету жолдарын әлі де зерттеп жатырмыз», – деп айтқан болатын [7]. Мотивация – жетістікке жетудің кілті, кері байланыстың негізгі элементтерінің бірі. Көбіне адамдар сыртқы мотивацияны (төсбелгі, лидер тақтасы, қолма-қол ақша және т.б.) қажет етеді. Ал, сыртқы мотивация көбінесе ұзақ мерзімді перспективалық нәтижелердің көрсеткіші болып келеді. Сәйкесінше, «Материалдық сыйақы, әсіресе қызықты тапсырмалар үшін ішкі ынталандыруды айтарлықтай төмендетеді» [8].

Шинтани мен Эллис кодталмаған кері байланыс оқушыға қатені анықтауға және түзетуге мүмкіндік беретінін атап көрсетті [9]. Ахмади, Мафтун және Мехрдад шетел тілін үйрену кезінде оқушылардың жазу сабақтарында кері байланыстың екі түрін де (жасырын және айқын) қолдануын ұсынды [10]. Алайда, бұл барлық оқушыларға бірдей кері байланыс қолданылатын және барлық жағдайларда әртүрлі қателермен жұмыс жасайтын кері байланыс стратегиясы жоқ екенін білдіреді. Хайланд К. мұғалімнің оқушыларға жазбаша түсініктеме, қателерді түзету, мұғалім мен оқушы арасындағы конференцияларды өткізу немесе құрдастарымен талқылау түріндегі кері байланыс беруін маңызды құралдарының бірі ретінде танылады деп тұжырымдады [11].

Зерттеу негізінде түзетуші кері байланыстың екі түрі қарастырылды: жазбаша кері байланыс (айқын, жасырын және кодталмаған) және ауызша кері байланыс – мұғалім мен оқушы арасындағы конференц-байланыс, сараптамалық бағалау, бүкіл сыныптық талқылау.

Таңдалған кері байланыс түрлері оқушыларға жазба жұмыстары кезінде дәлелдер құру дағдыларын қалыптастыруға көмектесетін тиімді әдіс екені анықталды. Қажетті дағдыларды игеру оқушыларға жазбаша түрде жетістікке жетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеуде деректерді жинау үшін сандық және сапалық мәліметтер алынды. Сандық және сапалық зерттеулер алғашқы ақпарат көздерінен алынған деректерді жинау мен талдауды және олардың статистикалық мәліметтерін қамтыды. Зерттеу барысында арнайы фокус-топ таңдалып, тәжірибе жүргізілді.

Мұғалім сыныпта ауызша кері байланыстың көптеген түрлерін қолданды. Зерттеу барысында мұғалімдер сыныпта оқушыларды ауызша және жазбаша кері байланыс түрлерінің тиімділігі туралы тиісті ақпарат пен мәліметтер жинау үшін бақылап отырды. Бұндағы мұғалімнің басты міндеті – оқушыларды үздіксіз бақылауда ұстап, жазба жұмыстары кезіндегі дәлелдерді беру дағдысын қалыптастыру болды. Мұғалімдердің ескертулері біржақтылықтан аулақ болуға және мәліметтерді объективті түрде түзетуге мүмкіндік берді.

Зерттеу 3 циклде жүргізілді, онда оқушылар 1-ші циклде мұғалімнің басшылығымен стратегиялық аялдамаларды аяқтау үшін жұптастырылды және келесі циклдардағы тапсырмаларды өз бетінше шешуге тырысты.

Стратегияның сипаттамасы:

1. Бұл кезеңде оқушыларға мәтін беріледі. Қолданылатын мәтінге байланысты сұрақтар енгізіліп, жазбаша түсіндірілуі керек. Мұнда оқушыларға өз жауаптарын түсінуге және/немесе жолдастарымен бөлісуге мүмкіндік беріледі. Мұндағы мақсат оқушыларға мәтіннің табиғатын жазбаша таныстыру, сонымен қатар мәтіннің қызықты бөліктеріне ескертулер алу.
2. Бұл кезең 1-кезеңде жазылған жауаптарға сәйкес жоспарлануы керек. Мәтінге байланысты сұрақтар қайта қойылады, осылайша оқушылар енді мәтін қалай жұмыс істейді деген сұраққа жауап беруге шақырылады және осылайша оқушылардың түсінігін тереңдетеді.
3. Оқушылар мәтінде тілдің қалай қолданылып жатқанын білгеннен кейін, келесі кезеңде өз дәлелдерін жазу үшін эссе жазуға дағдыланады. Дәл осы кезең оқушылардан сыни тұрғыдан ойлауды және абзац байланыстарын ескере отырып, қорытынды жасау талап етіледі.
4. Енді оқушыларға мәтін контекстіне сәйкес өз ойларын тиісті дәлелдермен жеткізу үшін эссе жазу ұсынылады.
5. Мұғалім тарапынан ауызша және жазбаша кері байланыс беріліп, оқушылар тапсырманы орындаудан не үйренгені туралы қорытынды абзацты ұсынумен айналысады.

Сандық мәліметтерге келетін болсақ, оқушылардың түзету кері байланысының әртүрлі тәсілдеріне қатынасын анықтау үшін төрт тармақтан тұратын сауалнама қолданылды. Бұл төрт

таңдау элементі бар жабық түрдегі сауалнама, оларға 24 қатысушы қатысып, ұсынылған түзету кері байланысының төрт нұсқасының бірін таңдау арқылы жауап беруге шақырылды.

Зерттеу кезеңінің соңында 5 оқушыдан құралған фокус-топпен сұхбат жүргізілді. Олардың эссе жазу кезінде кері байланысқа деген көзқарастары, қабылдауы және сенімдері сұралды. Фокус-топтармен талқылау жүргізу статистикалық тұрғыдан түсіндіруге болмайтын сауалнама нәтижелерінің мәнін зерттеуге мүмкіндік берді.

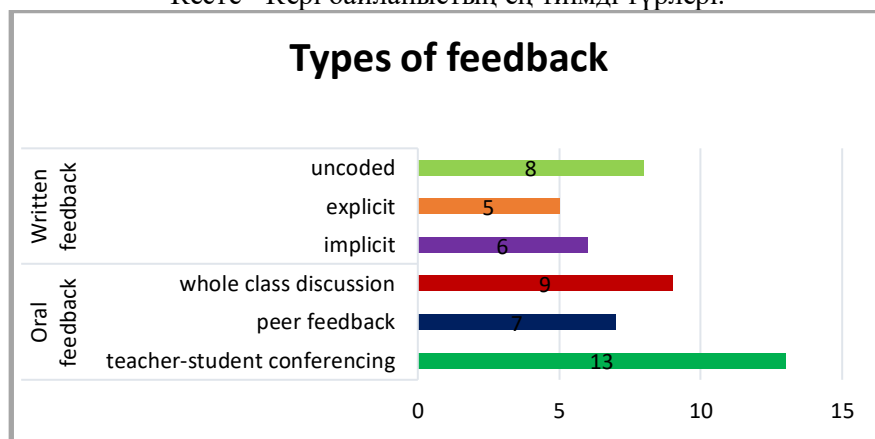
Зерттеу нәтижелері

Кері байланыс беріліп, мұқият тексерілген эсселерді талдау кезінде оқушылардың дәлелдерді құру дағдыларының айтарлықтай дамығандығын байқауға болады. Токсан мен жылдық қорытынды бағаларын зерттей отырып, оқушылардың алдыңғы емтихандардың нәтижелеріне қарағанда жазбаша тестілеу бойынша жақсы бағалар мен жоғары балл ала бастағаны көрінді.

Сауалнама нәтижелеріне сүйенетін болсақ, кері байланыстың ауызша түрі жазбаша түзету түрлерімен салыстырғанда анағұрлым құнды, оң және тиімді екенін көре аламыз. Оқушылар ауызша пікірлердің ішінде мұғалім мен оқушы арасындағы конференциялық байланыстарды жіберілген қателерді егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік беретіндіктен ең тиімді деп тапты. Мұғалім мен оқушы арасындағы конференциялық байланыс көп уақытты қажет ететініне және сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылғанына қарамастан, олар кері байланыстың бұл түрін дәлелдер құру және қателіктерін түзету үшін тиімді деп шешті.

Жазбаша түзету кері байланыстардың ішінен кодталмаған кері байланыс түрі кері байланыстың жасырын және айқын түрлеріне қарағанда жақсы деп танылды. Фокус-топ оқушылары бұл кері байланыс түрінің тіл үйренушілерге өз қателіктерін жақсы түсініп, талдау жасай алуына және өзін-өзі түзету арқылы болашақта сол қателіктерді қайталамауға мүмкіндік беретінін атап өтті. Бижамидің зерттеу нәтижелері өзін-өзі тексерудің оқушылардың сыни ойлауы мен тәуелсіздігін арттыруға мүмкіндік беретінін дәлелдеді [12].

Кесте - Кері байланыстың ең тиімді түрлері.

Жалпы, барлық оқушылар кері байланыстың кез-келген түрі тиімді екенін және олардың жазбаша дағдылары мен дәлелдерді құру дағдыларын жетілдіруде үлкен үлес қосатынын жеткізді. Альвираның зерттеу нәтижелері кез-келген кері байланысты қолдану оқушылардың жазу дағдыларын дамытуға оң нәтиже беретіндігін атап өтті [13].

Мансуризаде өзінің зерттеуінде әртүрлі кері байланыс түрлерін қолдану үшін оқушыларды үш топқа бөлді [14]. Нәтижесінде, топтың барлық мүшелері тесттен кейінгі жазудың дәлдігін арттыра алды. Әсіресе, ауызша топ жақсы нәтиже көрсетті деуге болады. Мансуризаде зерттеуінде ауызша кері байланыстың практикалық маңыздылығы мен уақытты үнемдейтіні анықталды. Біздің оқушылар да ауызша кері байланыстың аса тиімділігін айтты. Алайда, біздің жағдайда уақыттың жетіспеушілігінен оқушылармен жеке кері байланысты қамтамасыз ету оңай болмады.

Сыныпта қолданылатын кері байланыстың бір түрі құрдастарымен кері байланыс болды. Сух зерттеуінің нәтижелері бойынша жазбаша түзету кері байланысы сараптамалық бағалау сессияларына қарағанда тиімді болды [15]. Оқушылардың тілдік құзыреттілігі сыныптағы құрдастарымен кері байланысты ұйымдастыруға кедергі келтіруі мүмкін, өйткені сараптамалық бағалауды қолайлы жүзеге асыру барлық оқушылар сындарлы кері байланысты қамтамасыз ете

алатын кезде ғана қолжетімді болады. Фокус-топта талқылау барысында біздің оқушылар да осы фактіні атап өтті.

Ключокали жүргізген зерттеу кері байланыс пен оқушылардың жазбаша сөйлеуді қабылдауы арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті [16]. Эмпирикалық зерттеулер егжей-тегжейлі мазмұнды кері байланыс алу оқушыларға жазу дағдыларын дамытуға және емтихандарда жақсы нәтиже көрсетуге көмектесетінін дәлелдеді. Соңғы Халықаралық емтихан кезінде біздің оқушылар жазба жұмыстарында жақсы нәтижелер көрсетті және сындарлы кері байланыстың оқушылардың алға жылжуында маңызды рөл атқаратыны анықталды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, кері байланыстың кез-келген түрі сынып оқушылары үшін тиімді деп танылды. Кері байланыстың қандай түрі берілетіні маңызды емес, дегенмен оқушылар үшін кері байланыстың қаншалықты пайдалы екендігі маңызды болып отыр. Кері байланыс арқылы оқушының қажеттіліктерін біліп, оларды жинақылыққа тәрбиелейді. Сабақтағы оқушының ой-пікірін, көңіл-күйін біліп қана қоймай, сабақ мазмұнын қай деңгейде меңгергенін анықтауға болады. Сонымен, кері байланыстың тиімділігіне тоқталар болсақ: біріншіден, кері байланыс – оқушыны өз-өзіне есеп беруге баулиды; екіншіден, кері байланыс арқылы оқушының қажеттілігін біле аламыз; үшіншіден, оқушының өзіндік көзқарасы қалыптасады; төртіншіден, білім беру барысының сапасын жақсартуға болады және нәтижесінде оқушының сыни көзқарасы қалыптасады, өз-өзіне баға бере алады.

Ауызша кері байланыс жазбаша кері байланыспен бірге эссе жазудың тиімділігін арттыру үшін қолайлы және практикалық маңызды болды. Сондай-ақ, осы зерттеуге қатысушылар ауызша кері байланысты оқу мен жетістік тұрғысынан тиімді және жемісті деп тапты.

Бүкіл сыныптық талқылау да, мұғалім мен оқушы арасындағы конференция да пайдалы болды, дегенмен оқушылар эсседе дәлелдер құру туралы түсініктерін жақсартуда соңғысын таңдады. Мәтін жазу конференциялары аясында бір-бірімен бетпе-бет сөйлесу оқушыларға өздерінің жазу стилін көрсетуге мүмкіндік берді, ал мұғалімдер осы арқылы өз оқушыларының күшті және әлсіз жақтарын тани алды. Оқушылардың әртүрлі тілдік құзыреттіліктеріне байланысты сараптамалық бағалау әрдайым сәтті бола бермеді.

Оқушылар тілдік қателіктермен жұмыс жасау кезінде айқын және жасырын кері байланыстың маңыздылығын айтты; алайда кодталмаған кері байланыс қателерді қайта қараудың, оларды өздігінен түзетудің және дәлелдер келтірудің ең жақсы әдісі деп танылды.

Зерттеуде стратегияны қолдану оқушыларға мәтіндегі ойларға сүйене отырып, өз дәлелдерін дәлелдеу дағдыларына үйретті. Оқушылар мәтіннің тілі бойынша сүзгіден өткізіп, өз тұжырымдарын дәлелдеуге негіз болатын сәйкес идеяларды пайдалану арқылы өз пікірлерін жазбаша дәлелдеуді үйренді, дегенмен сөздердің мағынасын анықтауға көп уақыт қажет болғандықтан, бұл көп уақытты қажет етті.

Нәтижелерді түсіндіру кезінде осы зерттеудің бірнеше шектеулері болды. Зерттеу сауалнамаларға және тек бір ғана мектептің сыныптарын бақылауға негізделді. Осылайша, жағдай туралы толығырақ ақпарат алу үшін мұғалімдер мен оқушылардың сұхбаттарын негізге алуға болатын еді. Сауалнамаға оқушылардың көп бөлігін қатыстыру жақсы статистикалық мәліметтерді алуға ықпал етуі мүмкін еді.

Ұсыныстар.

Ағылшын тілі сабақтарында оқушыларға кері байланыс беру тәжірибесін жақсарту үшін мұғалімдерге келесідей кеңес беріледі:

1. Мұғалімдерді оқыту және олармен ынтымақтастық орнату оларды кері байланыстың тиімді әдістері мен әртүрлі тәсілдерін қолдануға, сондай-ақ өз сыныптарында қашан және қалай кері байланыс беруге ынталандыруда маңызды рөл атқарады.

2. Мұғалімдер өз сабақтарында кері байланыстың әртүрін қолдануы қажет, себебі оқушылардың өз ерекшеліктері бар. Кері байланыстың белгілі бір түрі барлық оқушылар үшін бірдей нәтижелі бола алмайды, сондықтан оны оқушылардың қажеттіліктеріне қарай мұқият таңдауы керек.

3. Мұғалімдер мен оқушылар арасында тиімді конференциялар өткізу кезінде мұғалімдер шыдамды болуы керек, себебі оқушыларға тез шешім қабылдауды ұсыну оларға әрдайым жаңа дағдыларды қалыптастыруда қажетті тәсіл болмауы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Miller, R.T., & Pessoa, S. Where's your thesis statement and what happened to your topic sentences? Identifying organizational challenges in undergraduate student argumentative writing // *Tesol Journal*. – 2016. – 7(4), 847-873.
2. «Директория – онлайн» Ежедневное интернет-издание об управлении образовательным учреждением. Учителя боятся обратной связи: как быть? URL: <https://medium.com/direktoria-online/100-days-603d2f263ada>
3. Hyland, K., & Hyland, F. Feedback on second language students' writing // *Language teaching*. – 2006. – 39(2), 83-101.
4. Ismail, N., Maulan, S., & Hasan, N. The impact of teacher feedback on ESL students' writing performance // *Academic Journal of Social Studies*. – 2008 – 8(1), 45-54.
5. Bitchener, J., Young, S., & Cameron, D. The effect of different types of corrective feedback on ESL student writing // *Journal of second language writing*, – 2005. – 14(3), 191-205.
6. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. — Псков, – 2004. – 216 б.
7. Brown, H.D. Teaching by principles: An approach to language pedagogy // New Jersey. Englewood Cliff. – 2001.
8. «РО узнай больше». В.Михайлов. Роль обратной связи в электронном обучении. URL: <https://education.ru/rol-obratnoj-svyazi-v-elektronnom-obuchenii.html>
9. Shintani, N., & Ellis, R. The comparative effect of direct written corrective feedback and metalinguistic explanation on learners' explicit and implicit knowledge of the English indefinite article // *Journal of Second Language Writing*, – 2013. – 22(3), 286-306.
10. Ahmadi, D., Maftoon, P., & Mehrdad, A. G. Investigating the effects of two types of feedback on EFL students' writing // *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, – 2012. – 46, 2590-2595.
11. Hyland, K., & Hyland, F. (Eds.). Feedback in second language writing: Contexts and issues // Cambridge university press. – 2019.
12. Bijami, M., Kashef, S.H., & Nejad, M.S. Peer feedback in learning English writing: Advantages and disadvantages // *Journal of Studies in Education*, – 2013. – 3(4), 91-97.
13. Alvira, R. The impact of oral and written feedback on EFL writers with the use of screencasts // *PROFILE Issues in Teachers' Professional Development*, – 2016. –18(2), 79-92.
14. Mansourizadeh, K., & Abdullah, K.I. The effects of oral and written meta-linguistic feedback on ESL students writing // *3L, Language, Linguistics, Literature*, – 2014. – 20(2).
15. Suh, J. Peer feedback interactions in EFL compositions: Written feedback versus oral feedback // *ENGLISH TEACHING (영어교육)*, – 2005. – 60(3), 91-116.
16. Küçükali, E. The effect of oral vs. written feedback in EFL writing // *Journal of applied linguistics and language research*, – 2017. – 4(7), 47-67.

ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ПОВЫШЕННОГО УРОВНЯ ТРЕВОЖНОГО СОСТОЯНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Педагогика и психология, 4 курс Шайсултанова А.И.
*Научный руководитель: к.п.н., доцент Акрамова А.С.,
 Казахский национальный университет имени Аль-Фараби*

Аннотация: В научной статье рассматриваются понятия “тревожность”, “психолого-педагогическая коррекция”. Рассмотрены психолого- педагогические причины возникновения высокого тревожного состояния у подростков, раскрыта разница между ситуативной и личностной тревожностью. Описаны основные принципы составления психолого- педагогических программ, автором были предложены задачи коррекционной программы.

Ключевые слова: тревожность, ситуативная тревожность, личностная тревожность, психолого- педагогическая коррекция, психолого- педагогическая программа, коррекционная программа.

Аннотация: Ғылыми мақалада «мазасыздық», «психологиялық-педагогикалық түзету» ұғымдары қарастырылады. Жасөспірімдердің жоғары мазасыздану жағдайының пайда болуының

психологиялық-педагогикалық себептері қарастырылып, ситуациялық және жеке мазасызданудың айырмашылығы ашылды. Психологиялық-педагогикалық бағдарламаларды құрудың негізгі принциптері сипатталған, автор түзету бағдарламасының міндеттерін ұсынады.

Негізгі сөздер: мазасыздану, ситуациялық мазасыздық, жеке мазасыздану, психологиялық-педагогикалық түзету, психологиялық-педагогикалық бағдарлама, түзету бағдарламасы.

Annotation: The scientific article deals with the concepts of “anxiety”, “psychological and pedagogical correction”. The psychological and pedagogical reasons for the emergence of a high anxiety state in adolescents are considered, the difference between situational and personal anxiety is revealed. The basic principles of drawing up psychological and pedagogical programs are described, the author proposes the tasks of a correctional program.

Key words: anxiety, situational anxiety, personal anxiety, psychological and pedagogical correction, psychological and pedagogical program, correctional program.

От чего может зависеть психологическое здоровье, уровень воспитания, знаний подростков? Если мы будем рассматривать данный вопрос в рамках образовательного учреждения, то большая часть нагрузки лежит именно на педагогов. Их знания, опыт, педагогическое мастерство служит основой для полноценного развития ученика в школе. Важно отметить, что еще в К.Д.Ушинский говорил, «Если педагогика хочет воспитывать человека во всех его отношениях, то она должна, прежде всего, узнать его тоже во всех отношениях» [4, с. 23].

Для того, чтобы обучать и воспитывать детей необходимо знать психологию ребенка, его интересы, увлечения и индивидуальные черты характера. Проблема тревожного состояния подростков изучается педагогами, психологами долгое время, но в 21 веке эта проблема становится все более актуальной [10]. В арсенале школьных психолог большое количество диагностических и коррекционных методик, но тревожных детей, особенно подростков, становится с каждым годом больше. Р.С. Немова пишет, «Тревожность - постоянно или ситуативно- проявляемое свойство человека приходит в состояние повышенного беспокойства, испытывать страх и тревогу в специфических социальных ситуациях» [1].

Психологами раскрываются причины возникновения высокого тревожного состояния у подростков. Важно понимать, что к проблеме каждого ребенка нужно подходить индивидуально.

Анализ психолого-педагогической литературы позволяет выделить следующие причины возникновения тревожности в подростковом возрасте:

- Неправильное воспитание и неблагоприятные детско-родительские отношения.
- Неблагополучные взаимоотношения со сверстниками.
- Фрустрация потребности устойчивого удовлетворительного отношения к себе, чаще всего связанная с нарушениями отношений со значимыми другими; низкий уровень самооценки.
- Успешность/неуспешность в школе.
- Формирование психастенической акцентуации характера, отличительной особенностью которой является тревожно-мнительные черты [2].

У каждого человека есть свой так называемый “оптимальный уровень тревожности”. Такая особенность каждой личности способствует саморефлексии, умению адекватно воспринимать самого себя, служит инструментом для самоконтроля. Данную особенность также можно назвать “полезной тревожностью”. Исследователи в области педагогики и психологии выделяют ситуативную и личностную тревожность.

Рисунок 1 – Характеристика ситуативной и личностной тревожностью [9].

Термин «психолого-педагогическая коррекция» понимается как:

- организованное воздействие на клиента с целью изменения показателей его активности в соответствии с возрастной нормой психического развития [3, с. 19];
- деятельность, направленная на исправление особенностей психического развития, не соответствующих оптимальной модели, которая отражает возрастную норму и обуславливается индивидуальными возможностями индивида [5, с. 38];
- система мероприятий, направленных на исправление недостатков психологических свойств личности и поведения индивида с помощью специальных методов психологического воздействия [6, с. 24].

При составлении программы необходимо придерживаться ряда принципов:

1. Принцип системности и единства профилактических, коррекционных и развивающих задач - общая цель и задачи программы не должны противоречить друг другу, преследуя миссию всестороннего развития подростков.

2. Деятельностный принцип коррекции - данный принцип гласит о том, что необходимо при построении программы опираться на активные методы воздействия.

3. Принцип комплексности методов психологического воздействия – необходимо использовать методики из различных областей наук.

4. Принцип учета объема и степени разнообразия материала – подростки не всегда могут активно идти на контакт с психологом, поэтому важно сделать коррекционный процесс не только полезным, но и интересным.

5. Принцип учета эмоциональной сложности материала - данный принцип гласит о том, что при переходе на другой уровень, важно понять сформировался ли тот или иной навык у детей [7].

Задачи программы по коррекции повышенного уровня тревожного состояния у подростков.		
Первое направление- работа с учителями.	Второе направление- работа с подростками.	Третье направление- работа с родителями подростков.
1. Сформировать у учителей школы правильное понимание оценивания учебно-воспитательной работы, разделять личные потребности с общественными. 2. Научить правильно понимать эмоции и чувства детей. 3. Развить у педагогов благоприятное отношение к неудачам подростков в жизни и в школе. 4. Сформировать у учителей критические навыки, умение предъявлять требования к подросткам.	1. Донести до подростков мысль о том, что неудачи-ключ к дальнейшим победам, успех- как результат собственных действий. 2. Сформировать коммуникативные навыки и учения. 3. Повысить моральный облик каждого подростка, укрепить положительное отношение к себе и своим действиям. 4. Научить подростков навыкам саморегуляции, правильно оценивать свои возможности, требования, предъявляемые к ним.	1. Сформировать у родителей подростков навыки контроля, понимания эмоций и чувств своих детей. 2. Повысить психолого-педагогическую культуру родителей. 3. Диагностировать стиль детско-родительских отношений, воспитания в семье. 4. Помочь родителям понимать действия и поступки подростков.

Таблица 1 – Задачи психолого- педагогической программы коррекции тревожного состояния [8].

Методическое формирование комплекса велось на основе ведущих исследований в этой области (А. И. Захаров, 1998; М. И. Чистякова, 1990; И. Г. Швец, 2000 и др.).

Программа коррекции повышенного тревожного состояния состоит из 3 основных направлений работы педагога- психолога в школе. Каждое направление имеет собственную психологическую основу, и является составной частью программы. Рассмотрим подробнее данные направления.

1. Первое направление непосредственно связано с ролью учителя в жизни подростков. Педагог- психолог оказывает помощь педагогам в развитии у них правильного и демократического взгляда не только на учебную часть работы, но и понимания чувств и эмоций тревожных подростков.

Педагог- психолог раскрывает значимость произнесенных слов, действий учителей на внутренний мир подростка, таким образом, проводя профилактическую работу с педагогами. Учитель, понимающий эмоции и чувства детей, может помочь в снижении тревожного состояния у подростков. Педагог- психолог на этом этапе может оказывать консультационную помощь, таким образом, разрешая данную проблему детей.

2. Второе направление связано с оказанием психолого- педагогической поддержки детей с повышенным тревожным состоянием. Данный вид работы непосредственно связан с коррекцией ситуативной и личностной тревожности подростков.

Выше в таблице 1 рассмотрены основные задачи этого направления, следует также отметить, что в данном виде работы предусматривается направленность педагога- психолога на

- Снятие внутреннего напряжения;
- развитие эмоциональной устойчивости;
- формирование понимания, как работают эмоции и как они влияют на жизнь подростка;
- привитие чувства эмпатии к другим людям;
- развитие “Я” образа;
- формирования адекватной самооценки.

3. Данное направление связано с родителями детей, страдающих от повышенного уровня тревожного состояния. Основной целью педагога- психолога на этом этапе является коррекция негативных тенденций в стиле воспитания родителей, формирование понимания, как влияет родительское воспитание на психологическое состояние подростков.

Проведение психолого- коррекционной работы с родителями требует иных подходов к пониманию целей родителей. Использование методов групповых дискуссий, круглого стола, моделирования конкретных жизненных ситуаций, ролевых игр требует от педагога-психолога хорошей и тщательной подготовки.

Необходимо также отметить роль мероприятий родителей с их детьми. На данном этапе, важно, чтобы родители могли организовать иной досуг со своими детьми. Роль родителей в снижении повышенного тревожного состояния довольно обширна. Помогая своим детям в разрешении их насущных проблем, даст понять подростку, что он на этом пути не одинок, и может рассчитывать на помощь и поддержку своих родных.

Рамки научной статьи не позволяют нам в полном объеме раскрыть итоги проведенной нами работы, но необходимо описать результаты психолого- педагогической работы. Используя авторскую программу коррекции повышенного тревожного состояния, нам удалось значительно снизить тревожность у подростков.

Следственно, процесс психолого- педагогической коррекции повышенного тревожного состояния у подростков достаточно сложен. Необходимо активное участие не только подростков, но и их родителей, педагогов школы. Основное внимание следует уделить развитию навыков саморефлексии, самоконтроля, укрепить у подростков чувство собственного достоинства, сформировать ценностное отношение в себе. Кроме этого, программа психолого-педагогической коррекции тревожности включает консультативно-просветительскую работу с родителями, направленную на восстановление благоприятных для личностного роста семейных взаимоотношений между подростками и родителями, а также работу с педагогами, направленную на повышение их психологической грамотности.

Список литературы:

1. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. - 4-е изд. - М.: ВЛАДОС, 2003. Кн. 1: Общие основы психологии. - 688 с.
2. Н. Э. Сольнин, Е. П. Лебедева Психологические причины тревожности в подростковом возрасте // Ярославский педагогический вестник. - 2016. - № 6. - С.281-284.
3. Сальцева С.В. Развитие профессиональной компетентности социального
4. работника: научно-методические рекомендации / С.Н. Жданова [и др.] / Под. ред. С.В. Сальцевой. – Оренбург: ОренПечать, 2013. – 291 с.

5. Ушинский К. Д. Полное собрание сочинений : в 11 т. Т. 8 / под ред. А. М. Егорова. М. ; Л., 1948—1952.
6. Овчарова Р.В. Истоки трудного детства [Текст] / Р.В. Овчарова. – М.:
7. НОУ ВПО Московский психолого-социальный университет. – 2014. – 256 с.
6. Осипова А.А. Общая психокоррекция [Текст] / А.А. Осипова. – М.:
8. Сфера, 2012. – 512 с.
7. Маркина О. В. Особенности психолого-педагогической коррекции тревожности подростка //Студенческая наука XXI века. – 2016. – №. 1-1. – С. 202-205.
8. Анн Л.Ф. Психологический тренинг с подростками [Текст] / Л.Ф. Анн. –
9. СПб.: Питер. – 2013. – 272 с.
10. Микляева А.В., Румянцева П.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. - СПб.: Речь, 2007. - 248 с.
11. Картунова А. А. Анализ научных исследований по изучению уровня тревожности личности // Азимут научных исследований: педагогика и психология (Тольятти). 2014. № 4. С. 66-69.

TA'LIM JARAYONIGA INNOVATSION KLASTER USULINI TATBIQ QILINISHI

Chirchiq davlat pedagogika universiteti assistenti **H.T.To'rayeva**

Ilmiy rahbar: Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti, professor A.K. Abdushukurov

Annotatsiya: Bugungi kunda oliy ta'limning sifat jihatidan yangi ta'limga o'tishi o'quv faoliyatini tashkil etishning mutlaqo yangi shaklini va maqsadlarga erishishda ta'lim jarayoni ishtirokchilarining o'zaro ta'siri shaxsiy, ijtimoiy va kasbiy shakllanishi va rivojlanishiga qaratilgan. Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarini kadrlar tayyorlash samaradorligining zarur sharti zamonaviy ta'lim texnologiyalari va usullaridan foydalanish hisoblanadi. Ushbu maqolada aytib utilganki, amaliy faoliyatga asoslangan pedagogik metodlardan biri bo'lgan klaster usuliga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Uglevod, disaxarid- maltoza, sut kislotasi, glukon kislotasi, dekstrin, glyukoza, kolloksilin, asetat tola, sellofan.

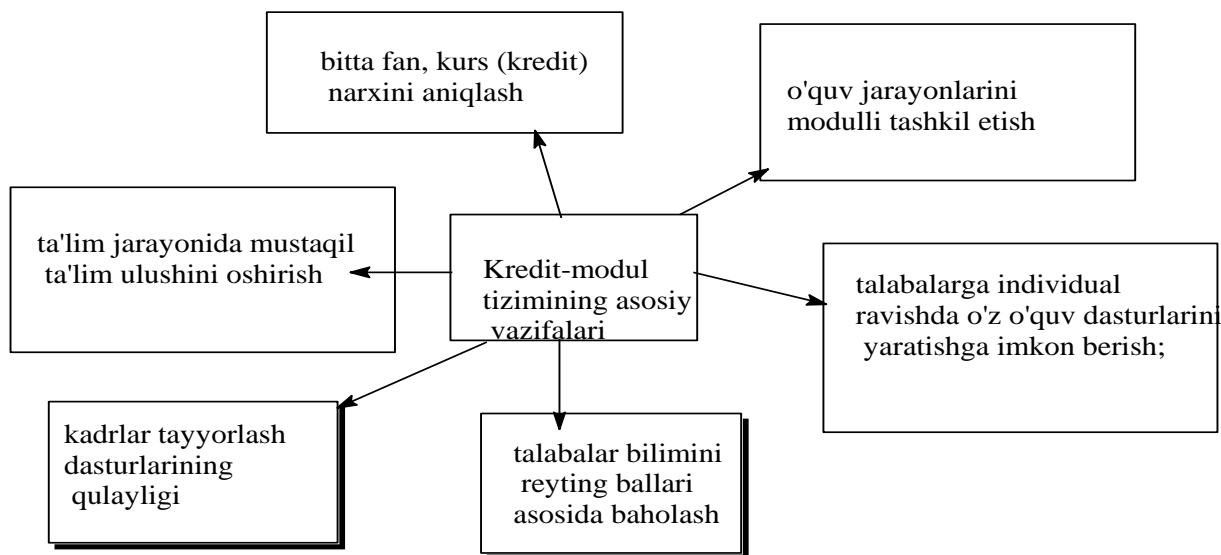
Аннотация: Сегодня переход высшей школы к качественно новому образованию направлен на совершенно новую форму организации образовательной деятельности, а взаимодействие участников образовательного процесса в достижении целей направлено на личностное, социальное и профессиональное становление и развитие. Использование современных образовательных технологий и методов является необходимым условием эффективности подготовки кадров профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений. В данной статье отмечается, что внимание уделяется кластерному методу, который является одним из педагогических методов, основанных на практической деятельности.

Ключевые слова: Углеводы, дисахарид - мальтоза, молочная кислота, глюконовая кислота, декстрин, глюкоза, коллоксилин, ацетатное волокно, целлофан.

Abstract: Today, the transition of higher education to a qualitatively new education is aimed at a completely new form of organization of educational activities, and the interaction of participants in the educational process in achieving goals is aimed at personal, social and professional formation and development. The use of modern educational technologies and methods is a necessary condition for the effectiveness of training the teaching staff of higher educational institutions. This article notes that attention is paid to the cluster method, which is one of the pedagogical methods based on practical activities.

Keywords: Carbohydrates, disaccharide - maltose, lactic acid, gluconic acid, dextrin, glucose, colloxylin, acetate fiber, cellophane.

Kredit-modul tizimi ta'limni tashkil etish jarayoni, o'qitishning modulli texnologiyalari majmui va kredit mezonlari asosida baholash modelidir. Uni bir butun sifatida olib borish ko'p qirrali va murakkab jarayondir. Kredit-modul yondashuvi ikkita asosiy masalaga qaratiladi: talabalarning mustaqil ishini ta'minlash; Talabalar bilimni reyting asosida baholash.

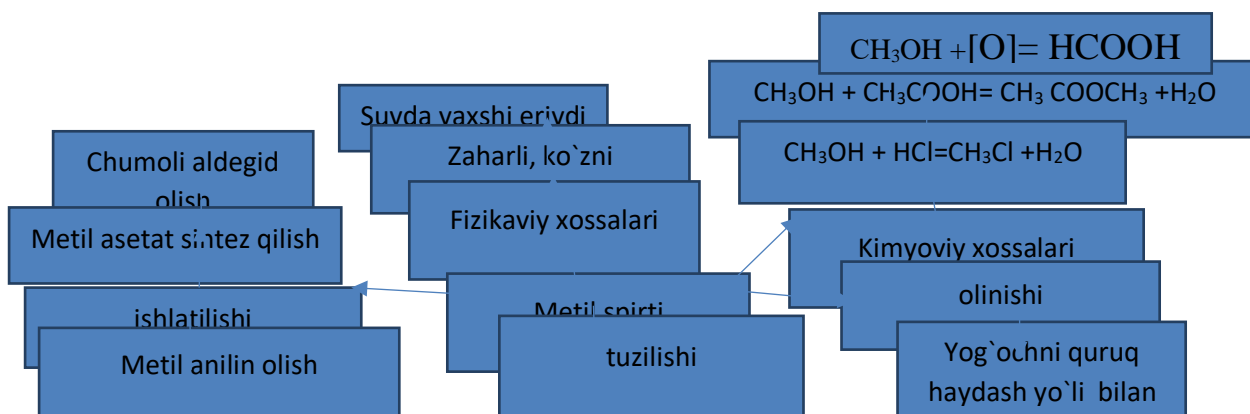
Bular qatoriga nafaqat innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish, balki o'quvchilarning mustaqil bilim olishi, ta'limga yangicha yondashish, mehnat bozori ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda zarur va chuqur nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni egallash ham kiradi. Xulosa qilib aytganda, bu tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga qaratilgan. U ilm-fan sohibining umrbod bilim olishini ta'minlash, shuningdek, mehnat bozori va zamonaviylik talablariga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgan.

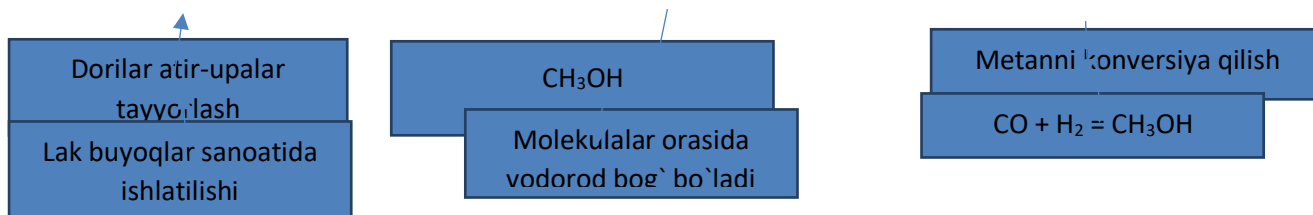
Kredit –modul tizimi talabalarga zamonaviy ta'lim berish jarayoni hisoblanadi. Chirchiq davlat pedagogika universitetining kimyo ixtisosligi talabalari 1-semestr uchun kimyo fani 6 kreditni uzlashtirishi kerak. Ya'ni 1 kreditimiz 30 soatni tashkil etsa bunda 180 soat bo'ladi. Shundan 90 soatini mustaqil holda va 90 soatini auditoriyada (30 maruza, 60 soat tajriba mashg'ulotlari) olib boriladi. Tabiiy fanlar fakul'tetini kimyo yo'nalishi II bosqich kunduzgi talabalari o'rtasida 2023 o'quv yillari davomida tajriba sinov ishlarini o'tkazdi.

Tajriba-sinov ishlari universitetning 60530100-kimyo yo'nalishida ta'lim olayotgan 16-21 tajriba, 17-21 nazorat guruhlar talabalari o'rtasida o'tkazildi.

Tadqiqotchi tomonidan talabalarni o'z ustida mustaqil ishlash maqsadida organik kimyoni klaster usulida o'qitish metodikasini keng qo'llash barobarida bilim saviyasi yuqori darajaga erishildi. Organik kimyo fanining bir atomli to'yingan spirtlar, to'yingan va to'yinmagan bir asosli monokarbon kislotalar, uglevodlar mavzularini klaster usulida olib borildi. Bundan tashqari har bir mavzuni tushuntirishda talabalar nazariy, laboratoriya mashg'uloti, amaliy ish, mustaqil ta'lim mavzularini yanada mustahkamlab olib borildi. Talabalar dars va darsdan tashqari faoliyatlarida faol ishtirok etishi, milliy ong, milliy axloq va milliy madaniyatni faol aks etishida kasbiy kompetensiyalarini: adaptatsiya, kognitiv, interaktiv tarzda bosqichma-bosqich rivojlantirishga imkon beruvchi shaxsga yo'naltirilgan o'quv-metodik ta'minoti uzviylik tamoyiliga ko'ra takomillashtirilgan.

Organik kimyo fanini klaster usulida o'qitish metodikasini takomillashtirishda olib borilgan tadqiqot natijalari talabalarining innovatsion o'qitilishi ularning erkin fikrlashga va o'z ustida ko'proq ishlashi natijasida yuqori bilimga ega bo'lishini ko'rsatdi. Talabalar organik kimyoni mustaqil ta'lim mavzularini keng miqyosida o'rgandilar.

Bunda talabalarni erkin fikrlashga va ko'proq vaqtini ARM, AKT larda o'tqazib mustaqil ishlashga olib keladi. Shu universitetdagi talabalar uchun kimyo fanining tajriba mashg'ulotlaridan 2 soatlik darsni klaster usulda kurib chiqamiz. Bir atomli spirtlar bo'yicha qisqacha talabalarga ma'lumot beriladi. Klaster usulini joriy qilishni spirtlar mavzusida tushuntirib o'tganlar. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, doskaga yoki oq qog'ozning o'rta qismiga mavzuiga oid tayanch tushuncha yoki biror spirtning nomi yoziladi. Klaster tuzishda har bir o'quvchi yoki kichkina guruhdan iborat talabalar birgalikda qatnashishi mumkin. Masalan, guruhdagi 27 ta talaba 5 tadan 4 guruhga bo'linadi. 1-guruhga vodorod bog'lanish, 2-guruhga metil spirit, 3-guruhga etil spirit, 4-guruhga bir atomli spirtlar tushunchalari beriladi. O'quvchilar berilgan ma'lumotni oq qog'ozning o'rta qisimga yozib, u bilan bog'liq holdagi moddaning xossasi, tuzilishi, olinishi, ishlatilishi bo'yicha tarmoqlarni tuzib chiqadilar. Masalan, metil spirit tushunchasi bo'yicha tarmoqlar tuzishni keltiramiz.

1. Metodik mashg'ulotlarni organik kimyo fanini klaster usulida o'qitish jarayoniga kiritish organik kimyo fanini cho'qqurroq o'zlashtirish sifatini va bo'lajak kimyo o'qituvchilarining metodik ko'nikmalarini bilish darajasini oshiradi;

2. Uzluksiz ta'lim sharoitida talabalarda mustaqil ta'limni o'zlashtirishi, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va integratsiyaga asoslangan ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish sifatini oshirish, zamonaviy talablarga javob beradigan kadrlar tizimini qaror toptirish, o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini real hayotiy ahamiyatini oshirish, talabalar erkin fikrlashga va ularda organik kimyo fanini o'rganishda klaster tizimidan foydalanish kerakligini ko'rsatadi.

3. Organik kimyo fanini klaster usulida olib borilishidan maqsad nazariy va laboratoriya, amaliy mashg'ulotlarini olib borilishi bilan birgalikda mustaqil talim mavzulari ham berilib borilishi natijasida talabalarni bilim darajasi yanada yuksalishini ko'rsatdi.

4. Talabalarga organik kimyo fanini o'zlashtirish bilan bir vaqtda metodik ko'nikmalarni rivojlantirishga imkon beradigan muammoli vaziyatlar va metodik xarakterdagi vazifalar tizimi ishlab chiqilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusupov D., Turobjonov S.M., Kodirov X.E., Ikromov A., Karimov A.U. Organik kimyoning boshlangich asoslari. Toshkent, 2006. -290 b.
2. Sobirov Z. Organik kimyo. Toshkent, 2005. - 403 b.
3. Alovitdinov A.B., Ismatullaeva M.G., Xolmuradov N.A. Organik kimyo, T.; O'qituvchi, NMIU, 2005. -416 b.
4. Yunusov R. Yu. Organik kimyo. T.: O'zbekiston, 1995. -328 b.
5. Гитис С.С. Органической химии. М.: Высшая школа, 1991.

**«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ
ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС»
«ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ЦЕННОСТЯХ МОЛОДЕЖИ НОВОГО
КАЗАХСТАНА»
«PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE VALUES OF THE YOUTH OF NEW
KAZAKHSTAN»**

ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ ВОЛИ В ФИЛОСОФИИ

Курсант 4 курса Мурзаканов С.А.

Аннотация. Актуальность данной работы заключается в том, что человечество всегда задавалась вопросом, есть ли на самом деле свобода воли. Этот вопрос беспокоит всех мыслителей человечества с древних времен. Философы, занимающиеся этим вопросом, разделялись в своих убеждениях на два. Первые утверждали, что свобода воли присуща человеку, вторые, что ее у человека нет. Автор данной публикации предполагает, что свобода воли присуща человеку, причисляя себя к числу первых. Этот вопрос должен решать каждый человек по-своему. В этом будет дальнейшее рассуждение автора работы.

Ключевые слова: свобода воли, свобода, человек.

Психологическое составляющее играет важную роль в решении данного вопроса. Это можно объяснить следующим образом. Человек, находясь в трудном положении, думает, что у него ограниченные возможности для действий, полагая, что в существовании человека не имеется свобода воли. В случае если он принимает данный факт и действует исходя из этого, можно с уверенностью сказать, что человек волен. 2020 год стал переломным моментом в истории человечества. Беспрецедентный случай распространения коронавирусной инфекции поставил весь мир на колени. Для безопасности граждан разными правительствами было принято решение о введении ограничительных мер в виде повсеместного карантина. По мнению автора, от данного случая можно дальше развить мысль данной работы. Некоторые лица хотели остановить все меры предостережения от распространения коронавирусной инфекции. Социальная среда оставалась напряженной. Но это не повод печалиться и прекращать действовать, полагая, что человек не волен. От последнего пострадает лишь субъект печали. В период пандемии по всему миру у человечества не было другого выхода. Кто-то адаптировался под эту ситуацию и начал свою счастливую и свободную жизнь. Он принял факт изоляции, придумал интересное занятие и развивался дальше.

Есть факторы, которые ограничивают наш выбор. Здесь необходимо разделить реальности на субъективную и объективную. Ведь каждый человек по-своему судит, по-своему любит, смотрит на мир. Естественным образом у каждого человека своя эмпирическая составляющая. Но, в любом случае при любых раскладах есть истина. Все утверждается в рамках субъективных знаний того и другого. Если же смотреть с объективной точки зрения, присущее истине, ничего не известно. Мы не можем определить ближайший к истине вариант. Это относится ко всему. Для каждого человека есть свой идеал. В сказанном и состоит наша человечность. Если бы все знали объективное, жизнь была бы понятнее, следовательно, без поражений.

Многие могут возразить, что человек не волен. В качестве аргумента он приведет следующее: если человек был бы волен, при желании обрести крыльями, он бы взлетел. Но значит ли это отсутствие свободы воли? Нет. Автор повторяет свою точку зрения. При принятии этого факта человек обретает волю, так как людям по природе заложен разум. Как говорил Фома Аквинский в своей книге «Сумма теологии» свобода воли есть в следующем случае: «человек обладает свободной волей, в противном случае советы, наставления, распоряжения, запреты, награды и наказания были бы тщетны. Дабы это стало очевидным, нам следует иметь в виду, что некоторые вещи осуществляют деятельность произвольно, например, камень падает вниз; подобным образом действуют все вещи, лишённые познания. Некоторой произвольностью, но все же не свободой, наделены скоты. Так, овцы, завидев волка, стремятся к тому, чтобы его избежать, но делают это по природе, а не вследствие свободного выбора, поскольку их стремление проистекает не из разума, а из природного инстинкта. И то же самое можно сказать обо всех скотских устремлениях. Но человек действует согласно принятому решению, поскольку благодаря силе восприятия он принимает решение о том, к чему надлежит стремиться и чего избегать. И так как это решение относительно того или иного частного действия проистекает не из природного инстинкта, а из некоторого акта сравнения в разуме, то, следовательно, он действует на основании свободного решения и сохраняет способность склоняться к различным вещам. В самом деле, разум, когда речь идет о вещах возможных, может выбирать из противоположностей, как это мы видим в случае диалектических силлогизмов и риторических аргументов. Но частные действия возможны, и потому в подобных случаях суждение разума, не будучи изначально определенным к чему-то одному, может склоняться к противоположностям. И так как человек разумен, то необходимо, чтобы он обладал свободной волей» [1].

Свобода воли зависит только от человека. По определению, судьба дает лишь источник блага и зла. Поэтому человеку решать, что благо и что зло. Эпикур в свое время говорил в своей работе: «Сознание греха – начало исправления» [2].

В свое время римский философ Луций Сенека в своей книге «Нравственные письма к Луцилию» говорил: «Кто хорошо уживается с бедностью, тот, в сущности богат. Не тот беден у кого мало, а тот, кто хочет большего». В последующем говорит об условиях богатства: 1) иметь необходимое; 2) довольствоваться необходимым. «Безмятежная жизнь не выпадает на долю из тех, кто слишком заботиться о продлении, кто между прочими благами жизни считает за благо долголетие». Доводы Сенеки подтверждаются точкой зрения автора. Человек, довольствуясь тем, что у него есть, волен. Довольство – первый шаг к развитию, совершенствованию, к обладанию свободой воли. Но не каждый способен к этому. Корень не в вещах, а в душе, как говорил Сенека. Человек по причине своей разумности волен, так как сущность всего коренится в душе [3].

Сенека в вышеприведенной работе комментировал, что, в самом деле, кто не считает себя грешным – не думает об исправлении. Сначала необходимо уличить себя в греховности. Иным считается хвастаться своими пороками. Естественно, кто считает свои пороки за достижения, не подумает об исправлении. Как отмечалось выше в отступлении от темы, субъективная реальность играет здесь важную роль. Никто на объективном уровне не докажет греховность того или иного поступка. Каждый человек принимает позицию относительно чего-то разными путями. «Злой обращает все во зло, хотя бы в его распоряжение были даны лучшие блага; напротив, здравый и прямодушный исправляет ошибки судьбы, смягчает несчастья и горести умением их переносить, принимает удачу скромно и с благодарностью, переносит бедствия терпеливо и мужественно» [3, с. 57]. Истинное благо всегда благо, но от человека зависит дальнейшее. Сенека: «Многие отдают справедливость людям, но никто не хочет отдать ее богам. Постоянно мы недовольны судьбой. Но скажи мне, что, по твоему, справедливее, чтобы мы подчинялись законам природы или чтобы она подчинялась нам? Продолжительность жизни не зависит от меня, но от меня зависит, сколько времени я буду жить как человек» [3, с. 100]. Если же ты подчинишься правилам природы, то есть по собственной воле будешь жить по обстоятельствам, ты волен и свободен. Истинно же свободен тот, кто живет как человек. Так Сенека говорил, что «истинное благо свободы ты только сам можешь дать себе – так требуй ее лишь у себя самого». Так и здесь подтверждается мысль автора работы. «Кто охотно повинуется приказаниям, тот избегает самой неприятности рабства – делать то, чего не хочешь. Несчастен не тот, кто исполняет чужие приказания, а тот, кто исполняет их против воли» [3, с. 165]. Это же говорил в XX веке Герой Советского союза Бауыржан Момышулы: «Тәртіпке бағынған құл болмайды».

Нассим Николас Талеб в своей книге «Черный Лебедь» отождествляет свободу воли с случайностью. «Случайность – это плохо, но отнюдь не всегда так. Удача – куда более демократична, чем даже интеллект. Если бы люди получали строго по своим способностям, все равно такое устройство мира не было бы справедливым – люди ведь не вольны выбирать свои способности. Случайности предоставлена счастливая возможность перетасовывать карты и она может сбить с ног какого-нибудь великана» [4]. Как выше отмечалось, судьба дает нам источники блага и зла, что свою очередь случайности, человек дальше выбирает своей путь своими же решениями, приняв факт случайности. Это еще раз подтверждает свободу воли человека.

Юваль Ной Харари в своей работе пишет следующее: «Счастье – субъективное благосостояние. Счастье внутри меня – это либо непосредственное переживание удовольствия, либо долгосрочное удовлетворение тем, как идет моя жизнь. Оно не зависит от объективных условий. Скорее корреляции между объективными условиями и субъективными ожиданиями» [5]. Опять же все зависит от субъективных ожиданий человека. Если бы люди были более умеренными в своих желаниях, они обрели бы настоящее счастье. Автор не говорит, что не следует продвигаться вперед для достижения высоких целей. Стимул всегда должен быть высоким. Но если же на пути к мечте произошло поражение, это не повод к огорчению. Огорчаясь, человек рассуждает, что в жизни нет свободы воли. Поэтому решение принимать вам. «Биологи считают, что нашими мыслями и эмоциями управляют биохимические механизмы, отточенные миллионами лет механизмами. Как любое состояние души, субъективное ощущение счастья определяются не внешними параметрами – жалованьем, системой отношений, политическими правами – а сложной системой нейронов, нервов, синапсов и биологическими активными веществами: серотонином, дофамином, окситоцином. Счастье не сводится к превалированию приятных моментов над неприятными. Скорее, счастье в том, чтобы наполнять жизнь смыслом и придать ей цель. В испытаниях осмысленная жизнь

приносит удовлетворение, а бессмысленная превращается в пытку при самых комфортных условиях» [5, с.124]. Поэтому важно, чтобы люди были более стойкими к жизни. Будда учил людей не гоняться за внутренними ощущениями и внешними достижениями. По вышеприведенному отрезку можно сказать, что счастье по-научному точки зрения – внутренние процессы организма. Поняв это и перестав гоняться за удовольствиями, человек избавится от страданий.

В заключении автор хочет сказать, что вопрос свободы воли имеет одну из самых длинных хронологий рассуждения. С самых древних времен мыслители придавали огромное значение этому глубоко спрятанному вопросу человечества. Автор в данной работе приводит свою точку зрения, приводя в пример от самых простых до мыслей великих философов. В итоге автор пришел к выводу, что человек сам выбирает, волен он или нет, есть ли у него свобода воли или он зависит от других обстоятельств.

Список литературы:

1. Аквинский Ф. «Сумма теологии» с комментариями и объяснениями Константина Бандуровского. – М.: АСТ, 2019. – 320 с.
2. Эпикур: Главные мысли. – М.: АСТ, 2012. – 224 с.
3. Сенека Л.А.: Нравственные письма к Луцилию. – М.: Азбука, 2015. – 352 с.
4. Талей Н.Н. Черный Лебедь. Под знаком непредсказуемости (2-е изд., дополн.). – М.: Колибри, 2015. – 736 с.
5. Харари Ю.Н.: Краткая история человечества. – Москва: Синдбад, 2016. – 520 с.

МЕТАМОДЕРНДЕГІ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫ КҮЙЗЕЛІСТІ ШЕШУДІҢ ЗАМАНАУИ ДИСКУРСЫ

Философия 4 курс *Сағындықова Айзат*

Ғылыми жетекші: Философия ғ.д., профессор *Раев Д.С.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Зерттеу жұмысында қазіргі метамодердік жағдайдағы экзистенциалды күйзелістерді бүгінгі дәуірдің әлеуметтік шындығы ретінде қарастыра отырып, оның бүгінгі техногендік астарына, көріну формалары мен деңгейлеріне, себептері мен шартты белгілеріне, ерекшеліктерін көтерілген тақырып контекстінде кешенді зерттеу мақсаты көзделді. Соның ішінде, адамның экзистенциалдық ахуалы, оның әлеуеттегі мақсаты мен орыны анықтау қазіргі қоғамда тенденцияға айналуы баса назарда болады. Жұмысының барысында экзистенциалдық күйзелістің негізгі идеялық бастамасы және метамодернизм туындатқан ішкі конфликт мәселесіне психо-философиялық талдаулар жүргізіле отырып, философиялық бағыт психо-философиялық бойынша мәселені шешу жолдарын қарастыруға алғаш рет қадам жасалады.

Кілт сөздер: Экзистенциалдық күйзеліс, Метамодерн, Стоицизм, Мінез-құлық психотерапиясы.

Экзистенциализм (латын тілінен алынған *existentia* – бар болу) 20 ғасырдағы ең ықпалды философиялық бағыттардың бірі. Экзистенциалистік идеялар Ресейде (Шестов, Бердяев), кейін Германияда (Хайдеггер, Ясперс) және Францияда (Сартр, Марсель, Камю) кеңінен дамыды. Экзистенциализм өмірдің мәні, жеке бас бостандығы мен жауапкершілігі мәселелеріне назар аударады. Бұл философиялық бағыттың негізгі ұғымдарының бірі – болмыс. Тұлғаның негізі ретінде болмыс концепциясын экзистенциалистер өздерінің предшественниктерінің бірі деп санайтын дат философы Кьеркегор енгізді. Экзистенция – нақты бірегей тұлға ретіндегі адамның «Менінің» орталық өзегі; оны психологиялық мағынада тәжірибеге келтіруге болмайды деп тұжырымдайды. Әмбебап ойлау санасына емес, болмыс субъектінің объектіге қарсы тұруына негізделген рационалистік ойлауға қол жетпейтін субъект пен объектінің бөлінбейтін тұтастығын қамтиды. Адам өзін болмыс ретінде, ең алдымен, «шекаралық жағдайда» - өліммен, аурумен, апатпен бетпе-бет келгенде, сирек - күнделікті өмірде түсінеді. Адам еркіндігі экзистенциализмде өзін-өзі таңдау еркіндігі (Сартр), өзінің іс-әрекеті мен ісі арқылы өзін қалыптастыру деп түсініледі. Адам өзін түсінгенде ғана бар, ал еркін адам өз таңдауына жауапты. Экзистенциалистер адам болмысын қобалжу, бас тарту, үмітсіздік тұрғысынан сипаттайды.

Психология мен психотерапияда экзистенциалдық дағдарыс (лат. *existentia* – бар болу; басқа грекше *κρίσις* – шешім, бетбұрыс) – өмірдің мағынасыз екендігін сезінумен сипатталатын ішкі конфликт. Экзистенциалды дағдарыстар мазасыздық және стресспен бірге жүреді, ол көбінесе

адамның күнделікті өмірінің қалыпты жұмысына кедергі келтіріп, депрессияға әкеледі. Олардың өмірге және мағынаға деген теріс көзқарасы экзистенциализм деп аталатын философиялық қозғалысқа тән әртүрлі ұстанымдарды көрсетеді. Синонимдер және бір-бірімен тығыз байланысты терминдерге экзистенциалды қорқыныш, экзистенциалды вакуум, экзистенциалды невроз және иеліктен шығару жатады. Экзистенциалды дағдарыстармен байланысты әртүрлі аспектілер кейде эмоционалдық, когнитивтік және мінез-құлық компоненттеріне бөлінеді. Эмоциялық құрамдас бөліктер эмоционалдық ауырсыну, үмітсіздік, дәрменсіздік, кінә, алаңдаушылық және жалғыздық сияқты сезімдерді білдіреді. Когнитивті компоненттерге мағынасыздық мәселесі, жеке құндылықтарды жоғалту және өз өліміне рефлексия жатады. Сырттай экзистенциалды дағдарыстар көбінесе тәуелділікте, антисоциалды және компульсивті мінез-құлықта көрінеді. Теоретиктер экзистенциалды дағдарыстардың әртүрлі түрлерін ажырата отырып, бұл мәселені шешуге тырысады. Классификациялар, әдетте, экзистенциалды дағдарыстардың негізінде жатқан мәселелер адамның өмірінің кезеңіне және оның жеке дамуына байланысты әртүрлі болады деген идеяға негізделген. Академиялық әдебиеттерде жиі кездесетін түрлерге: жасөспірімдік дағдарыс, ширек өмір дағдарысы, орта жас дағдарысы және кейінгі өмір дағдарысы жатады. Олардың барлығын өмірдің мәні мен мақсатына қатысты тартыс біріктіреді. Кейінгі өмірдегі дағдарыстар көбірек ретроспективті болып келеді. Олар көбінесе кінә, өкініш және өлім қорқынышымен сипатталатын әсерден туындауы мүмкін. Адамның жасы әдетте олар өздері бастан кешіретін дағдарыс түріне сәйкес келеді, бірақ әрдайым емес, өйткені жеке даму деңгейі айтарлықтай өзгеріп отырады. Кейбір адамдар бұл түрлердің кейбірін ғана сезінуі мүмкін немесе мүлде сезбейді. Егер адам бұрынғы экзистенциалды дағдарыс мәселесін дұрыс шешетін болса, әдетте оған келесі дағдарыстарды шешу немесе болдырмау оңайырақ болады. Экзистенциалды дағдарыстар алаңдаушылық пен нашар қарым-қатынастардың қалыптасуы сияқты жеке деңгейде де, ажырасудың жоғары деңгейі мен өнімділіктің төмендеуі сияқты әлеуметтік деңгейде де әртүрлі жағымсыз салдарға әкеледі. Олар сондай-ақ жәбірленушіні негізгі мәселені шешуге итермелеу арқылы оң әсер ете алады және осылайша тұлға ретінде дами алады. Психология мен психотерапиядан тыс «экзистенциалдық дағдарыс» термині кейде бір нәрсенің өмір сүруіне қауіп төндіретінін анықтаманы білдіреді. Психология мен психотерапияда «экзистенциалды дағдарыс» термині ішкі жанжалдың бір түрін білдіреді. Ол өмірдің мағынасыз екенін сезінумен сипатталады және стресс, алаңдаушылық, үмітсіздік және депрессия сияқты әртүрлі жағымсыз тәжірибелермен бірге жүреді. Экзистенциалды дағдарысты тудыруда немесе шиеленістіруде сыртқы жағдайлар әлі де рөл атқаруы мүмкін, бірақ негізгі қақтығыс ішкі деңгейде орын алады. Экзистенциалды дағдарысты шешудің ең кең тараған тәсілі – осы ішкі қақтығысты шешу және өмірдегі мағынаның жаңа көздерін табу. Экзистенциализмнің көптеген формаларының маңызды аспектілерінің бірі - индивид мағыналы өмір сүруге ұмтылады, бірақ өзін мағынасыз және бей-жай әлемінен шыға алмайды. Дәл «экзистенциалдық дағдарыс» термині философия бойынша дәстүрлі экзистенциалистік әдебиеттерде жиі кездеспейді. Бірақ экзистенциалды қорқыныш, экзистенциалды вакуум, экзистенциалды үмітсіздік, экзистенциалды невроз, экзистенциалды ауру, мазасыздық және иеліктен шығару сияқты бір-бірімен тығыз байланысты әртүрлі техникалық терминдер талқыланады. Әртүрлі авторлар экзистенциалды дағдарыстың анықтамаларында әртүрлі аспектілерге назар аударады. Кейбіреулер экзистенциалды дағдарыстардың негізінде сәйкестік дағдарыстары деп санайды. Осы тұрғыдан алғанда, олар «Мен кімін?» деген сұрақ төңірегінде өз өміріннің мәнін ашқысы келедін және олардың мақсаты - адамның өзі туралы және әлемдегі ұстанымы туралы біршама айқындыққа қол жеткізу. Сәйкестік дағдарыстары сияқты, олар көбінесе адамның өзіне деген көзқарасының әртүрлі тәсілдерін зерттеу түрінде қарқынды интроспекцияны қамтиды. Олар өмір сүру, өлім, бостандық және жауапкершілік сияқты адам жағдайының белгілі бір негізгі аспектілерімен жеке қарсылықты білдіреді. Басқалары өлім мен бақылаудың жоқтығы сияқты адами шектеулермен бетпе-бет келуді атап көрсетеді. Кейбіреулер экзистенциалды дағдарыстардың рухани табиғатына баса назар аударады, егер оларда тиісті рухани даму болмаса, сыртқы табысты адамдар әлі де олардан қаншалықты қатты әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. «Экзистенциалды дағдарыс» термині көбінесе психология мен психотерапия контекстінде қолданылады. Бірақ оны бір нәрсенің өмір сүруіне қауіп төніп тұрғанын білдіру үшін экзистенциалды дағдарыс ретінде де қолдануға болады. Бұл мағынада, егер саяси шиеленіс, жоғары қарыз немесе әлеуметтік өзгерістер қарастырылып отырған субъектінің жойылуына әкелуі мүмкін болса, ел, компания немесе әлеуметтік институт экзистенциалды дағдарысқа тап болады. Экзистенциалды дағдарыстар әдетте әртүрлі құрамдас бөліктерден құралған деп түсінуге

болатын күрделі құбылыстар ретінде қарастырылады. Кейбір тәсілдер эмоция, таным және мінез-құлық салаларына қатысты компоненттердің үш түрін ажыратады. Эмоциялық аспектілер экзистенциалды дағдарыстың құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл әдетте эмоционалды ауырсынумен, үмітсіздікпен, дәрменсіздікпен, кінәлілікпен, алаңдаушылықпен және жалғыздықпен байланысты. Когнитивтік жағынан, аман қалғандар көбінесе өз мақсатын жүзеге асырумен бірге өмірдегі мағына мен мақсатты жоғалтады. Мінез-құлық тұрғысынан экзистенциалды дағдарыстар тәуелділік пен қоғамға қарсы мінез-құлықпен көрінуі мүмкін, кейде ритуалистік мінез-құлықпен, қарым-қатынастың жоғалуы және денсаулықтың нашарлауымен біріктіріледі. Осы үш құрамдас бөліктің көріністері әдетте экзистенциалды дағдарыстың әрбір жағдайында анықталуы мүмкін болғанымен, олардың көрініс табуында айтарлықтай айырмашылықтар жиі кездеседі. Дегенмен, бұл құрамдастарды экзистенциалды дағдарыстардың неғұрлым біртұтас анықтамасын қамтамасыз ету үшін пайдалануға болады деп ұсынылды. Экзистенциалды дағдарыс келесі аурулармен және жағдайлармен байланысты болуы мүмкін:

- қоғамнан ұзақ оқшаулану;
- өз өміріне қанағаттанбау;
- ауыр психологиялық жарақат;
- әлемде жалғыздық пен оқшаулану сезімі;
- өмірдің мәнін іздеу;
- шындықты жоғалту;
- мағынаны іздеуге итермелейтін тәжірибенің, ләззаттың немесе азаптың төтенше дәрежесі;
- Әлемнің адам санасы қол жеткізе алатындан әлдеқайда күрделі екенін түсіну (агностицизм).

Қазіргі адам өзінің мазмұны мен даму тенденциялары бойынша күрделі әлемде өмір сүреді.

Бұл болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жалпы адамзатқа да, оларды қоршаған ортаға да қойған мүлде жаңа талаптардың пайда болуына байланысты. Тұлғаның даму динамикасына әсер ететін әртүрлі әлеуметтік құрылымдар (отбасы, мектеп, кәсіби қызмет және т.б.) түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Бұқаралық ақпарат құралдары психикаға деструктивті әсер етіп, тұлғаның эмоционалды-еріктік саласының бұзылуының, психикалық бұзылулардың, девиантты мінез-құлықтың алғышарты бола отырып, әрқашан жағымды рөл атқармайды. Мұндай қиындықтардың ең жарқын көріністерінің бірі - депрессиялық күйлер.

Қорытындылай келе, Сөзсіз, адам бойындағы құнды нәрсе – оның мүмкіндігі. Ол сондай-ақ өзінің, құмарлықтарын, жүйке күйзелістерін бақытқа деген құштарлықпен жеңген кезде шынайы болмысқа ие болады. Әлеуметтік эволюционизмнің әлеуметтік-тарихи үдерісі дамуының қазіргі кезеңіндегі адамды философиялық және биоәлеуметтік білімнің объектісі ретінде қарастыра отырып, біз өмірдің тарихи ретроспективасында адам әлеуметтік қатынастар мен процестердің күрделі жүйесіне біріктірілгенін түсінеміз. Бір жағынан, адам тек өзіне ғана тән табиғи бірегейлікке ие, ерекше, дара және оқшауланған физикалық тіршілік иесі. Екінші жағынан, байланыс пен бірлескен іс-әрекетте жанама түрде дамыған II-ші сигналдық жүйенің болуы, еркіндік, сана және парасат - оның әлеуметтік-биологиялық мәнінің екі жақты сипаты. Дәл осы екі жақты табиғат әр дәуірдегі философтарды адамның маңызды негізі туралы ойлануға мәжбүр етті.

Экзистенциалдық күйзеліс тудырған рухани мәселелерді психо-философиялық тұрғыда сараптау барысында біз бірнеше практикалық психотерапияның дәстүрлі бағыттарын ұсына аламыз:

Мінез-құлық психотерапиясы. Бұл әдіс адамның психологиялық көзқарастары мен мінез-құлық үлгілерін барабар және тиімді етіп өзгертуге негізделген. Бұл әдіс белгілі бір жағдайда өзін-өзі басқаруды үйретуге арналған.

Когнитивті психотерапия. Сенім, ой (таным) және қабылдау белгілі бір дәрежеде белсенділіктің басым бағыты болып табылады және психологиялық мінез-құлықты модельдейді. Оқиғаларды шынайыдан алшақтататын қате түсіндіру психикалық патологиялардың пайда болуына әкеледі. Когнитивті психотерапияның мақсаты - оқиғаларды дұрыс түсіндіруді үйрену, сонымен қатар жағымсыз, дисфункциялық ойлар мен көзқарастарды анықтау және оларды жағымдылармен ауыстыру. Өзіңіздің қате пайымдауларыңызды ойлаудың жаңа түрлеріне өзгерту арқылы эмоционалды бұзылулардан арылту.

Экзистенциалдық психотерапия. Бұл әдіс әр адам өз өмірінің қожайыны және оның белсенді іс-әрекетімен өмірінің сипатын өзгертуге ғана құдіреті бар деген тұжырымға негізделген. Әдіс

әрекет ету, шешім қабылдау қабілетін дамытуға көмектеседі. Ол барлық мүмкіндіктерді пайдалануға, дұрыс таңдау жасауға және толық және бай өмір сүруге үйретеді.

Экзистенциалды күйзеліске бар адам үнемі үмітсіздік сезімін бастан кешіреді және өмірдің мәнін табу үшін күреседі. Симптомдар адамның өмірін бұзады және адам өзін оқшауланған сезінеді. Экзистенциалды күйзеліске ұшыраған адамдар үнемі жауаптары жоқ сұрақтардың үстінен ойлайды, бұл олардың үмітсіздігіне әкеледі. Бұл тек рухани емес сонымен қатар әлеуметтік, саяси мәселелер экзистенциалды күйзелістің қалыптасуының маңызды факторларының бірі екендігі туралы гипотезаны растайды. Күйзелістің барлық түрлерінде қосымша сынақтар анықтай алатын триггерлер бар. Экзистенциалды күйзеліс адам өмір туралы және өзін үмітсіз немесе бақытсыз сезінетін нәрселер туралы жиі ойлайтын кезде дамуы мүмкін екендігі диллом жұмысы барысында толықтырылды. Адам өмір мен болмыс туралы жауаптары жоқ сұрақтарды қарастырғанда, мысалы, өмірдің мәні неде, адамдар неліктен азап шегеді немесе өлгеннен кейін не болады - олардың мағынасын табу қиын болуы мүмкін. Себеptі әділетсіздіктен, ауырсыну мен бақытсыздықтан табу, олар жоқ кезде экзистенциалды дағдарысқа әкелуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Матвеев П. Е. Этика. Основы общей теории морали: Курс лекций. Ч. 1 / Владим. гос. ун-т. — Владимир, 2002. — 51 с. 1ши
2. Камю, А. Миф о Сизифе / А. Камю. - М.: АСТ, 2011. - 740 с. 2ши
3. Камю А. Сочинения. В 5 т. Т. 2. - Харьков: Фолио, 1997. - 527 с.
4. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. — М.: Высшая школа, 1991. — 512 с 4ши.
5. Виктор Франкл О смысле жизни Издательство Альпина нон-фикшн, 2023
6. Гуревич П.С. Философская антропология//Философия: Учебник/Под ред. В.Д. Губина, Т.Ю.Сидориной, В.П.Филатова. М., 1997. С. 365 5ши
7. Деррида Ж. Письмо и различие. СПб., 2000. С. 130

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Мейіргер ісі мамандығы, 2 курс Даниярова Айзара, Абылқакова Айым

*Ғылыми жетекшісі: ҚР білім беру саласының үздігі Асқарова Кенжегуль Исламжанова,
Алматы қаласының қоғамдық денсаулық басқармасы
ШЖҚ КМК «Жоғары медициналық колледж»*

Аңдатпа: Қандай заман болмасын жеке тұлғаның бойындағы құндылықтар аса маңызды мәдени әлеуметтік маңыздылық. Адам бар жерде адаммен бірге оның бойындағы құндылықта қатар жүргеннен кейін, құндылық ұғымының мағынасын ашып алу маңызды. Ең алдымен құндылық дегеніміз не? Бұл сөзді қалай дұрысынан жеткізсек болады? Біреу-міреуден «Қалай ойлайсың, жаңа Қазақстанның жастарының құндылығы неде» деген сұрақ қояр болсақ, әр біреуінің жауабы, ойлауы өзгеше. Әрине, біреу үшін мынау, біреу үшін анау құнды. Олардың қайсысының дұрыс, қайсысы қателесіп тұрғанын релятивистік тұрғыдан оны ажыратып жатуда мағына болмайды. Сондықтан құндылық, өзін қоршаған ортада жеке тұлғаның бағалайтын заттары не құбылысы десек артық болмас. Еліміздің маңызды адами ресурстары білімді жастар болғандықтан, құндылықтар адамның жеке тұлға болып қалыптасуына, қоғамда өз орнын табуға ықпалын тигізеді, әрі маңызды бөлшек болып саналады. Құндылықтар жеке тұлғаның белсенді позициясын дамытуға, өзін-өзі анықтауға және жас ұрпақтың дүниетанымын қалыптастыруда негіз болады.

Кілт сөздер: Құндылық, қиындық, қазақ зиялылары

Әр индивидтің құндылығы оның тәрбиесіне, мәдениетіне, я болмаса туып өскен жеріне де байланысты әр түрлі болуда. Сонымен, қай елдің болмасын, дамуы оның ең әуелі рухани құндылығымен байланысты болып келеді. Тарихқа көз жүгіртер болсақ сонау заманнан бері ата бабаларымыз көптеген қиыншылықты басынан кешірген болатын. Бертіннің өзінде тәуелсіздік үшін қуғын-сүргінді, апатты да, аштықты да көрген елімізге өз тәуелсіздігімізге жеткенімізге 32 жыл болды. Қаншама қазақ зиялылары, жүректері қазақ деп соғып тұрған талай азаматтарымыз өз елінің

болашағы үшін өздерін өлімге тіккен болатын. Соның өзінде талай қиындықтарға қарамастан салт-дәстүрлерді, мәдениетімізді, батырларымыздың ерліктері арқылы адам бойындағы батылдылықты, қайсарлықты, жалпы құндылықтарымызды өздерінің ұрпақтарына жеткізе білді. Оған мысал қазақ ғұламасы Абай: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», - дейді. Осындай тәрбие алған ата-әжелеріміздің немере десе ет-жүрегі езіліп, өзінің аңыз ертегілерімен мейірімділікке, даналыққа, адалдыққа тәрбиелейді. Ал әке-ағаларымыз тоталитарлық мінезбен өсті. Әр істің қайыры бар дегенге сеніп, шыдамдылық пен ізгілікті тәрбие негізі етті. «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы», «Тәртіпке бағынған құл болмайды» деген нақыл сөздермен өскен. Сондықтан да, осының бәрі біз үшін ғасырдан ғасырға жеткен қазына болып саналады. Осылардың бәрін сақтап, оны жас ұрпаққа, келешек ұрпаққа жеткізу біздің міндетіміз.

Қазігі заманауи өзекті мәселелердің бірі ретінде жастардың алдыға қойған басты құндылықтардың түп тамырымен өзгеруі болып саналады. Соған байланысты қоғамдағы қажеттіліктердің бірі де осы жастардың болашағын жақсарту. Жаңа мемлекетті құрып, оның егемендігін сақтайтын жастардың бейнесі қандай, оларға қандай қасиеттер керек деген орынды сұрақтар туындайды. Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Аманат партиясы жастар қанатының кезектен тыс съезінде Жаңа Қазақстан жастары үшін негізгі ұстаным болатын 3 басымдықты атап, бұл сұрақтың жауабын берген болатын. Біріншісі- білімге деген құштарлық, екіншісі- еңбексүйгіштік, үшіншісі- патриотизм.

Уақыт өте келе, адамдардың ой өрісінің өзгеруі нәтижесінде, заманымыз жаңарды. Біздің заманымыздағы көптеген ойшылдар, ғалымдар қоғамға өз үлестерін қосты. Яғни, көптеген технологиялар, мифологеманың өзі адамдардың әлемге деген көқарасын өзгертті. XX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 60-70 жылдардан бастап қазақ прозасында мифтік құштарлық осы дәуір әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін белгіледі. Яғни, заманауи қазақ қоғамы батыс менталитетіне қызығушылықпен қарай бастады. Әрине бұл біздің өмірімізге жақсы тұстармен өзгерістер енгізді. Жаңа технологиялар еліміздің экономикасын дамытуға үлесін қосты және адамдардың өмірін біршама жеңілдетті. Мысалы, жұмыссыздықтың төмендеуі. Оған мысал, 14 пен 29 жас аралығындағы жұмыссыз жастардың үлесі 2001 жылы 18,6 процентті құраса, биылғы көрсеткіш бойынша жұмыссыздың деңгейі 7,7 процентке дейін кеміген. Сонымен қатар, жастардың білімінің артуы, яғни шетелдегі білім сапасының жоғары болуы. Жапондық инвесторлардың қатысуымен химия өнеркәсібі, машина жасау, инфрақұрылым, агроөнеркәсіптік кешен және кен-металлургия салаларында бірқатар жобалар жүзеге асырылып жатты және асырылуда. Мысалы, Алматы облысындағы «Mareven Food» жапондық компаниясы дайын азық-түлік пен жартылай фабрикаттарды шығаратын зауытты іске қосты. Дегенмен, бәрін таразыға салар болсақ қанша жерден жақсы тұстары болғанымен, өкінішке орай оң тұстарынан теріс тұстары басымырақ. «Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен» дегендей уақыт өте келе адамдар итбалықты соя алмай, жалқаулықты жоя алмай жануардан кем емес болып бара жатқандай.

Еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейін әлеуметтік желілерде өте көп отырады, одан аз қимыл болады, аз қимыл семіздікке алып келеді, семіздіктің салдарынан аяққа екі еседей күш түседі де, варикоз дамиды және адам өміріне қажетті ағзаларға май жинақталып қызметін нашарлата береді. Мысалы, әлем бойынша ең қауіпті өлімге алып келетін инфарктің өзі атеросклероздан туындайды. Семіздік тек аз қимылдан болмайды дұрыс емес тамақтанудан болады, қазір трендте болып жатқан фаст-фудтарды жеу өте зиян. Олар адам ағзасына қажетті минералдармен тұздарды және витаминдерді мүлде бермейді, сонымен қатар екі есе майлы болуымен асқазан өт жолдарының ауруына шалдықтырады. Жалпы айтқанда көптеген ауру осы дұрыс тамақтанбағаннан болады, мысалы емі жоқ ауру рақтың өзі. Одан бөлек адамдар телефонмен компьютерлерде дұрыс отырмайды, омыртқаның қисық қалыптасуына алып келеді, қисық омыртқалар өздерінен шығып тұрған сегменттерді қысып, сол сегмент барып тұрған ағзалардың қалыпты жұмысы өзгереді. 24 сағат телефонда отырған адамның көзінің көруі нашарлап, көптеген жастар көзілдірік тағуға мәжбүр. Телефонмен көптеген мәселерді шешуге болады, бірақ адамға ойланудың өзі қажет етпейтіндіктен, ол мидың қызметін тежейді. Яғни осылардың бәрін айта келсек, қалалық өмірмен қоса мәдениетке, үнемі жаңарып отыратын технологиялық жаңалықтарға бейімділіміз адами құндылықтарымызды жойып бара жатыр.

Қай кездің жастары қашан қандай "идеялармен ауырды", олардың трендіндегі мәдени-әлеуметтік немесе субмәдени құбылыстар, ең басты приоритеттері, жалпы мағыналық идеалдары, кеңінен қолдау тапқан жаңаша жөн-жоралғылар, неге алаңдады, нені қажетсінді т.б. тәрізді шоғыр-шоғыр сауалдар қазіргі жастардың образын ашудың параметрі бола алады. Мұндағы негізгі өлшем

– құндылықтар жүйесі. Әр ұрпақтың өз түсінік-көзқарасы барын ешкім жоққа шығара алмайды. Біздің білуімізше, құндылықтардың әлеуметтік-тұрмыстық, моральдық, абсолютті-мәңгілік, жалпыадамзаттық, ұлттық, материалдық, саяси, рухани-діни, мәдени, тарихи түрлері бар. Бүгінгі жастар өміріндегі қалыптасқан жағдайға тәуелді түрде дәстүрлі орныққан этноқұндылықтар рөлі әлсіреп барады. Қысқаша айтқанда бұрынғы заманда адам мен адами ара-қатынас басты қасиеттер болса, қазіргі кезде бұл қасиеттің енді құны да, салмағы да жоқ. Нақты айтар болсақ, жастар арасында теріс қасиеттер басым болып кеткен қазіргі кезде. Жастар қоғамның дамуына қатысып қана қоймайды. Жас ұрпақ өмірдің барлық қырларын білуге ұмтылады және кейде оқыту үшін таңдалған әдістер өте айыпты. Адам қазіргі қоғамдағы жастардың рөлі туралы эссе жазған кезде, ол әдетте жағдайды әсемдейді. Жастардың жағымсыз қасиеттері қандай? тәуелділік, бекершілік, белгісіздік, немқұрайлылық, өз өзін жоғалту деген қасиеттер жастарда көп дамып кеткен. Ал біздің бабаларымыз білімді, саналы, патриот ұрпақ болуымызды қалады. Жастардың айналасын танып-білуі мен діни-танымдарынан қарағанда, қазіргі кезде олардың арасында плюрализм дамыған. Оған мысал ретінде Абрахам Маслоудың атына атап кеткен «Маслоу пирамидасы» атты адами құндылықтарды ретке сала отырып салыстырсақ болады. Оның бұл теориясы адам дамуы психологиясындағы басқа теориялармен қатарласып, адам өсуі мен жетілуінің сатыларын айқындайды. Ол қоғамдық жалпы қажетсінуді сипаттайтын классификация жүйесін жасайды және оны тәжірибеден келген сезімдермен толықтырады. Маслоудың қажетсіну иерархиясы адамның не үшін мәлім әрекеттерге ниеттенетінін оның түрлі деңгейдегі талап-тілектерімен түсіндіреді. Осы пирамиданың астындағы екі сатысы - жан бағу және қауіпсіздік адам өмірінің төменгі қажеті, басқасының бәрі осы екеуін алғышарт етеді. Тыныс алу, тамақ жеу, ұйықтау, шабуылға ұшырамау секілділер болмаса, қалғаны болмайды.

Ал, қарны тойып, жаны бағылып, өзін қауіпсіз сезінгендердің ары қарай эмоциялық қажеттіліктері ояна бастайды: қуанғысы, күлгісі, достасқысы, сүйгісі, рахаттанғысы келеді. Бұл үшінші саты. Сосын адамдар ендігі жерде Қошаметелгісі келеді. Бұл төртінші деңгей. Қоғамым мені білсе дейді, қоғамдағылар мен туралы жақсы сөздер айтса екен дейді - міне соны аңсайды. Ол адамдардан құрмет, қошамет аңсайды, мақтау дәметеді, дәріптеу күтеді. Жер шарындағы көп санды адамның өмірге қояр негізгі талабы осы төрт деңгейден көп ұзай қоймайды. Олар үшін тірі жүрсе болды, ішіп-жеп игіліктенсе болды, қауіпсіз болса болды, күлді-көмеш рахатқа батса болды, ары болғанда айналасындағы адамдар оны мақтап-қошаметтесе болды, одан ары жоғарғыға басын қатырмайды. Дегенмен адамдардан озып шығатын адамдар бар, олар жан бағу мен қауіпсіздікті, көңіл қуанышы мен қошаметті негізгі мақсат көрмейді, жай ғана қажетті шарт көреді. Олар төменнен қол үзбейді, бірақ оны одан да жоғары деңгейге талпынудың сатысы етеді. Бұл ең жоғары деңгей. Өзін актуализациялау. Олар өздерінің потенциалын түгел оятады, ол жай ғана құрмет-қошамет күту емес, қайта түбегейлі актуалды адам болу, шынымен маңызды, қажетті, кем болса болмайтын адам болу, өмірде өзін нағыз адам етіп қайта жарату, жоғары қабілеті арқылы ең жоғары деңгейдегі іс тындырған толық адам болу. Әрине, көп адам үшін бұлай болу ертегі құсап көрінеді. Бірақ сондай деңгейге жеткен адамдар әлемде бар.

Осыдан бірнеше жыл бұрын халқымызбен бірге өзімізді жетілдіре түсу қажеттілігі бірінші, яғни басты құндылық болып саналған еді. Тек содан кейін ғана сый құрмет, әлеуметтік, қауіпсіздік және физиологиялық қажеттіліктер орын алатын. Назар аударайық, физиологиялық қажеттілік ең соңғы сатыда болатын. Физиологиялық қажеттіліктерге біз адамға өмір сүруге керекті факторларды, яғни тамақ, су, киім кешек, ұрпақ жалғастыру, ақша және де т.б факторларды жатқызамыз. Бірақ уақыт өте келе, көріп тұрғанымыздай, пирамидамыздағы сатылы құндылықтар толығымен орындарымен, яғни қажеттіліктерімен, маңыздылығымен толығымен 180 градусқа аударылды. Қазіргі кезде жастар тұрмақ, үлкен ұрпаққа да материалдық тұрмыстың маңызы көбірек орын алады. Сол себепті анкета нәтижесіне байланысты өзіміз де бір ойға баттық. Атам қазақ, “Алдыңғы арба қалай жүрсе, соңғы арба солай жүреді” демекші, қазіргі ұрпақ мүмкін осыған байланысты өз пікірлерін өзгертуде ме? Ерте замандағы ата-әжелеріміздің құндылығы тәлім-тәрбие мен білім болса, қазіргі кезде басты құндылықтардың бірі- материалдық құндылықтар.

Оған дәлел ретінде біздің Алматы қаласы Жоғары медицина колледжі студенттер арасында өткізген сұрақ-жауапты анкетамызды алсақ болады. Және де бұл сұрақ-жауабымызды әрине Маслоу пирамидасы бойынша зерттеуге кіріскен едік. Бізде санақ бойынша 101 студенттің пікіріне құлақ асып, қазіргі кездегі өзекті проблемалардың біріне көзіміз түсті.

Зерттеу нәтижелері:

- Өзіңді жетілдіру: 22

- Сый-құрмет қажеттілігі:8
- Әлеуметтік қажеттіліктер:17
- Қауіпсіздік қажеттілігі:7
- Физиологиялық қажеттілік:47

Яғни ең жоғарғы көрсеткіш физиологиялық қажеттілікте. Нақтырақ айтар болсақ мәселенің бәрі ақшаның құнында. Көре тұғын 47 студент , яғни басым бөлігі дәлірек айтқанда тамақ не үй емес, ақша деп кеткен еді. Ал келесі, бір қуантарлық десекте болатын жайт-өзінді жетілдіру. Өзінді таныта білу деп 22 студент айтып кеткен. Онда әрқайсысы әр түрлі пікірде болған еді. Біреуі жетістікке жетсем, алдыма қойған мақсаттарым десе, біреуі рухани дамуым және көбірек білсем деген ойда болған еді. Үшіншіде әлеуметтік қажеттіліктер. Яғни, 17 студент «сіздің ең басты құндылығыңыз неде?» деген сұраққа отбасым, адамгершілік, жылы кө қарас деген-ді. Өзін-өзі құрметтеу қажеттілігін 8 студент қана көрсеткен. Сый-құрмет қажеттілігі деп «бастық орыны», атақ, мәртебені құнды еткен. Және де соңғысы, аса көпшіліктің ойынша құнды деп қарастырылмайтын критерий қауіпсіздікке деген қажеттілік екені анықталды. Бұл сатыға біз акцент салып тәртіп пен тұлғаның өз-өзіне деген денсаулық күтімін айтқымыз келіп отыр. Біз бірнеше оқу орынымыздың студенттерінен тыс жас ұрпақтан сауалнама алу барысында да қазіргі жастардың басты көздейтін әрі өздеріне расында құнды деп санайтын тек материалдық, ашығынан айтар болсақ, ақша екеніне көзіміз жетті. Бұл ретте мың құбылма ойлар болды. Қазіргі заман жастары ақша деп ойлағанымен, еліміздің дамуына, басқа елдермен экономикалық тұрғыда терезесі тең ете қоймай, сыртқы және ішкі сауда-саттығымызды дамытар. Алайда, көпке топырақ шашпайық . Жартысынан көбі ақшаны тек өз қара басының пайдасы ретінде, мақсатсыз, жоспарсыз қолдануды көздейді. Қорыта айтқанда, «тоғызыншы территорияның» жастары заманауи көзқарас ұстанатыны, өмірлік құндылықтары аға буын өкілдерінен мүлдем басқа екені анық аңғарылады.

Пролезитистік бағытқа беріліп кеткен, тіпті мәдениетімізді дұрыс білмейтін мәдени әлемнен қалып қалған, мәдениетіміз тұрмақ тілімізді дұрыс білмейтін «шала қазақ» термині, адами қасиеттердің не екенін де білмейтін, тұрақты тұрмысы не отбасы, не білімі, не табыскөзі жоқ жастар қазіргі дамыған заманымызда да жетіп артылады. Бұл сөздерді атақты Сократ б.э.д. V ғасырда айтып кеткен. Бірде ағылшын парламентінде жастар туралы мәселе көтерілген көрінеді. Шешен мінбеден жастар, келешек ұрпақ туралы былай деген екен. «Қазіргі жастар сән-салтанатпен, бай киінуді ұнатады. Олар нашар тәрбиеленген, бас-шыларын мазақтап-мысқылдап, қарияларды құрметтемейді. Біздің қазіргі балаларымыз мейірімсіз тирандарға айналды. Олар бөлмеге үлкен кісі кіргенде орын-дә-рынан тұрмайды, ата-аналарына қарсы сөй-лейді. Қарапайым түр-де айтсам, олар өте нашар. Егер қазіргі жастар басқару билігін қолына алып, елді басқаратын болса, онда мен елім-нің болашағына қатысты барлық үмітімді жо-ғалттым. Өйткені қазіргі жастар адам төзгісіз, шыдамсыз, сұмдық»

Әрине көпке топырақ шашып керек емес, білімді жастар бар, дегенмен біздің еліміз жастарымыздың уақытын бос өткізбей, бар уақытын пайдалы істерге жұмсап, адами құндылықтарды дамытса деймін. Адами құндылықтар – жақсы әстердің бастауы мен жақсы нәтиженің болуы. Жеке құндылықтар біздің өміріміздегі дұрыс механизм болғандықтан, олар адамды оның даму жолына бағыттайды, оның мінез-құлқының ерекшеліктерін, оның мінез-құлқы мен іс-әрекет түрін, біз оны түсінеміз бе, жоқ па, қарамастан анықтайды. Міне жастардың да кемшілігі осында. Бірінші адами-рухани құндылықты емес, физиологиялық құндылықтарды, қажеттіліктерді бірінші орынға қойғандығында. Осы сүйекті мәселемізде құндылықтардың дұрыс қалыптасуында ата-аналар мен жастардың арасындағы қарым қатынас және тәрбие маңызды орынды алады. Яғни қазіргі кездегі жастар арасындағы ең көп алаңдататын – суицид, есірткі, компьютерлік ойындар секілді құмар ойындарға тәуелділік, жыныстық ориентацияның ауытқу түрлері бәрі отбасыдағы ата- ана мен бала арасындағы қарым қатынас және балаға берілген тәрбиеден бастау алады. Және жастардың өз арман-мақсаттарын отбасылық қағидалар жолына құрбан етуі бұл отбасының дұрыс тәрбие бермеуінде тікелей байланысты. Мысалға алып қарастыратын болсақ, Аристотельден кейінгі екінші ұлы ұстазымыз, философиядан бөлек көптеген білімнің бастауына өз үлесін қосқан Әл-Фараби «Тәрбиелеу дегеніміз – адамның бойына білімге негізделген этикалық құндылықтар мен өнер қуатын дарыту»- деп, басты құндылық ретінде тәрбиені және білімді алғы шарт деп дәріптеген. Яғни тәрбие-тал бесіктен.

Қорытындылай келе біз қазіргі жастардың ой-өрісі мен ой-пікірлерінің толыққанды өзгергенін байқаймыз. Тиынның екі жағы бар демекші, біз осы сауалнамामызда бұл жайттың жақсы да жаман да тұстарын көрсеткен едік. Бұны қалай шешеміз? Біздің ойымызша ұлттық

құндылықтарды ұрпақ санасына тиюі үшін ең бірінші кезекте- тәлім-тәрбие болу керек деп ойлаймыз. Жеке тұлғаны ұлттық тәрбие арқылы дамыта отырып, нақты әрекет арқылы оқытуда төмендегі құндылықтардың болуы қажет:

- белсенді қарым-қатынас: оқушы мен мұғалімнің әрбір мәселеде өз көзқарастарын білдіріп отыруы;

- индивидтік: мұғалімнің әр жеке оқушының ерекшелігін дамыту, қоғам алдындағы жауапкершілігінің болуы;

- өзіндік тәртіп: өзіндік бақылау мен бағалауды шешім қабылдауды үйрену;

- шыдамдылық: әр түрлі пікірлерді қабылдай алу, бір-бірінің пікірлері мен ерекшеліктерін құрметтеу, қабылдау.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың сана-сезімін қалыптастыру;

- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;

- ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;

- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездері қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана біз мақсатқа жете аламыз.

Бала бойына ұлттық құндылықтарды дамытудағы негізгі құралдарға мыналарды жатқызуға болады: сыныптағы тәрбие сағаттары; баспасөз және қабырға газеттері; бұқаралық ақпарат құралдары; тәрбие шаралары (пікірталас, тәрбие сағаты, кеш, дәріс, таным-өнеге сағаттары, т.б.) кітап оқу; мектептен тыс және сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру; шығармашылық жобалар қорғау; қоғамдық ұйымдармен байланыс жасау; саяхат жасау; үйірмелерге қатысу.

Жалпы бүгінгі күнде жастарды әдепті де саналы етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен тәрбие ережелеріне сүйене отырып, ұлттық дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, дінімізді, ата-бабаларымыздан қалған насихат-мұраларды жастардың санасына сіңіре білуіміз қажет. Тәрбиенің көзі ата-бабамыздан қалған мұралар мен дана сөздер десек, біз соларды насихаттайтын жүргізушіміз. Бүкіл қоғам болып қолға алып, мәдениетті, тәрбиелі болып жүруді әрқайсысымыз өзімізден бастасақ, жас ұрпақтың тәрбиесі де өз жемісін берері анық.

Әдебиеттер тізімі:

Абай Құнанбайевтың нақыл сөздері

[https://kk.wikipedia.org/wiki/ Құндылық](https://kk.wikipedia.org/wiki/Құндылық)

[https://kk.wikipedia.org/wiki/ Маслоудың_қажетсіну_пирамидасы](https://kk.wikipedia.org/wiki/Маслоудың_қажетсіну_пирамидасы)

Абайдың қара сөздері

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӨМІР ФИЛОСОФИЯСЫ

Фармацевтикалық өндіріс технологиясы мамандығының

2-курс студенті Бауыржанова Г.

Ғылыми жетекші: Философия докторы (PhD), аға оқытушы Балабекұлы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл зерттеу мақаласында ерте кездегі қазақ жазушыларының, яғни соның ішінде Төлеген Айбергеновтың шығармашылығын философиямен байланыстыра білу. Қарапайым философиямен емес өмір философиясымен байланыстыру. Тек онымен қоймай өмір философиясына шолу жасау. Бұл мақала арқылы қазіргі жастар өмірлеріне керек дүниелерді алатыны сөзсіз. Өмір философиясы туралы кішкенеде болсын саналарына түсінік қалыптасатынына сенеміз.

Кілт сөздер: Төлеген Айбергенов, философия, қазақ философиясы, өмір, қазіргі жас буын.

Ең алдымен, Төлеген Айбергенов туралы ақпараттарға шағын шолу жасай кететін болсақ, Төлеген Айбергенов Қарақалпақстанның Қоңырат өлкесінде дүниеге келген қазақ жазушыларының бірі. Қазақ поэзиясында үлкен алып тұрар орны бар шығармалары да жеткілікті десек те болады. Не үшін Төлеген Айбергенов? Төлеген Айбергенов өзге мемлекетте дүниеге келсе де өзінің отанына

деген махаббатын ұмытпай, онымен қоса өмір шындығына жетелейтін, оны нақты түрде бейнелейтін туындыларын жалпы қазаққа ұсынды десекте болады. Онымен қоса, ол өзінің өлеңдері арқылы өзінің ұлтына олардың қиын кездегі өміріне жұбанышы болу мақсатына «Адамдар» өлеңінде айта білді деп ойлаймын.

«О, адамдар, біргемін мен сендермен,
Ықыласыңа еш нәрсені теңгермен.
Сендер менің бақытымның бұлағы,
Сендер менің дарыныма жел берген.
Өздеріңмен өмір шыңын бірге астым,
Жарты құртты бөліп жедім, сырластым [2]».

Осы өлеңінен ақ өмірдегі өзінің ұлтына деген сыйластығын айтқыс келді деп есептесек болады.

Келесі кезекте «Өмір» сөзін философиялық тұрғыдан талдайтын болсақ, жалпы қазіргі өмір адамға көп мүмкіндік беретін фәни десекте болады. Өмір сүре білген адам ол басқа өлке де болса да, өз жерінде болса да өткеніне өкінбейтіндей өмір сүреді. Яғни, адам өмірге келдім, бірақта соңы өліммен бітеді деп өмір сүрмеу керек. Өмірге келдің бе, өмірінді өзің қалағандай дамып, оқып, әртүрлі қызықты дүниелермен айналысып, зейініңді ашып, тек өмір сүрмей қызық көру керек. Алайда, біз барлық дүниені көруіміз керек деп те шектен шығуға да болмайды. Әр нәрсе өз шегінде әр нәрсе белгілі бір деңгейде орындалуы керек секілді, әр адам қалағанын жасап кететін болса өмірдің де мәні кететіндей. Өмір гауһар тас іздеп кенді күректен өткізетін адам сияқты! Алмаздар дегеніміз не? Бұл бізге осы дүниеде әрекет етуге мүмкіндік беретін мотивация, ал бірақ мотивациямыз өзгеріп отыруы мүмкін, тиімді әрекет етуді жалғастыру үшін мотивацияны толтыру керек. Мотивация қайдан келеді? Мотивацияның негізгі көзі – ақпарат, ақпарат болғанда да әртүрлі емес, ал дұрыс ақпарат қысылған серіппе секілді, дұрыс қабылданса, серіппе кеңейіп, дәл болады және біз нысанаға яғни мақсатқа өте тез жетеміз. Мотивацияны дұрыс қабылдасақ, қысылған серіппе маңдайымызға қамшыдай болып тиеді. Неліктен бұл болып жатыр? Өйткені, біздің ішкі ниетіміз - біздің әрекет етуімізге, нені алғымыз келетінімізге және біздің уәждеделген әрекеттеріміз басқаларға зиян тигізетініне негіз болады! Өмір бізге бастапқы мүмкіндікті береді: бірақ қолда бар мүмкіндіктердің қайсысын алу және оларды қалай пайдалану бізге байланысты[1]. Өмір сүру - бұл энергиямен әрекет ету болса, ал өмір - бұл ерлікпен және адал күресу керек күрес. Өмір сүру дегеніміз - сезіну, өмірден ләззат алу, үнемі жаңалықты сезіну, бұл бізге өмір сүретінімізді еске салады. Тұрақты еңбек – өнердің де, өмірдің де заңы. Өмірдің мәні - өзін-өзі көрсету деп есептеймін. Осылай қорытындылай келе, Төлеген Айбергеновтың шығармасында өміріміздегі ішкі рухани жетістік және ішкі еркіндікке ие болу, сыртқы әлем мен рух арасындағы үйлесімділікке жету деп есептесек болады. Философия біздің өмірлік тәжірбиеміздің бір бөлігі болып табылады. Біз мұны мойындасақ та, қате пікірге шығарсақ та философиялық ой-толғаулар біздің күнделікті өмірімізді толықтырып, адамзат дамуының бүкіл ұзақ жолына ілесіп келеді. Дәл осылай жазушы шығармасы арқылы өмір философиясына тоқталсақ болады[3].

Жазушы шығармасына тұжырым жасап ғана қоймай, өмір философиясына да назар аударсақ, өмір – материяның тіршілік етуінің белсенді формасы. Ұзақ уақыт бойы философияда Ф.Энгельстің: «өмір - ақуыз денелерінің тіршілік ету тәсілі, осы зат алмасудың тоқтауымен тіршілік те тоқтайды, яғни бұл ақуыздың ыдырауына әкеледі» деген анықтамасы басым болды. Бұл сөзге тоқтала кетер болсақ ақуыз деп біздің өмірімізді алсақ болады, ал оның ыдырауы деп біздің жан тапсырып бақилық болып, өміріміздің аяқталуы. Орыс кибернетикасының анықтамасы, профессор А.А.Ляпунов қызығушылығы бойынша: өмір – бұл «сақтау реакцияларын дамыту үшін жеке молекулалардың күйлерімен кодталған ақпаратты пайдаланатын материяның жоғары тұрақты күйі» секілді. Қазір жансыз және тірі материя бір екендігі анықталды. Бұл бірлік барлық жансыз заттар мен тірі заттар мен денелердің химиялық элементтердің бірдей атомдарынан тұратынында жатыр. Сонымен қатар жансыз және тірі табиғаттың барлық түрлері зат пен энергияның сақталу заңына бағынады. Тірі материя энергияны жансыз табиғаттан алады. Жердегі тіршілік 4,5 миллиард жыл бұрын пайда болды, яғни жансыз материя тірі материяны тудырды. Әртүрлі теңеулер арқылы өмір философиясына шағын түсініктер келтіруге де болады. Панспермия теориясы бойынша тіршілік яғни өмір жерге ғарыштан әкелінді деп мәлімдейді. А.И.Опариннің ойынша, мұхиттарда кездесетін қарапайым қосылыстардың алуан түрлілігі, жер бетінің ауданы, энергия мен уақыт шкаласының болуы мұхиттарда тіршілік пайда болғанын, органикалық заттардың бірте-бірте онда жинақталғанын және т.б. -«бастапқы оқиғалар» деп аталатын болды[4]. Әрбір тіршілік иесіне

«тіршілік үштігі» тән: материя, энергия, ақпарат. Ақуыз - өмірдің маңызды компоненттерінің бірі. Яғни сол секілді өмір де адам үшін маңызды десекте болады. Адам материяның ең жоғарғы өнімі. Адамзаттың шығу тарихын зерттеу үшін көп күш жұмсалып келеді. Ежелгі заманнан бері данышпандар адамның шығу тегі мен мәні мәселелерін түсінуге тырысты. Бірінші философ Гомер адамның Мұхит арқылы жаратылғанын атап өтеді. Ал заман дами келе адамның пайда болуы туралы көптеген теориялар бар. Бірақ адам жай ғана өмір сүрмейді, ол өз өмірінің мәнін түсінуге тырысады. Философияда өмірдің мәні мәселесі бірнеше аспектіде қарастырылады: 1) объективистік көзқарас, ол христиандық дәстүрмен байланысты, мұнда адам өзіне жоғарыдан тағайындалған тағдырға бағынады; 2) Субъективист. Ол шығармашылық дербестік пен адам әрекетіне негізделген. Тіршіліктің мәні мәселесінде олар үш өлшемнен келеді: 1 - Әлемдегі барлық тіршілік иелері туғанына байланысты өмір сүруге құқылы, 2 - өмір шектеулі; 3 - өлместікті іздеу.

Адам болмысының басты мәселесі: өмірдің мәні неде? Өмірдің мәні туралы көптеген ұғымдар бар, бірақ олардың барлығы бір нәрсеге тоғысады. Өмірдің мәні - өзін тұлға ретінде жүзеге асыру, өз бойынан үйлесімділік таба білу. Адам өзін-өзі жетілдіре отырып, айналасындағы әлемді жақсартады. Осылайша, «өмір» ұғымының өзі құндылыққа ие болады, яғни өмірдің өзінде өмірдің мәні. Өмірдің мәні мен өмірдің мақсаты жиі шатастырылады, өмірдің мәні адам өмірінің белгілі бір кезеңінде өзекті болып табылатын өмір мақсаттарынан тұрады. Өмірдің мәні өмірдің мақсатына құмар болмау керек, әйтпесе адамның өмірі өзінің мағыналы өмірлік бағдарын жоғалтады. Өмірдің мәні – жасаудың, өзін-өзі жетілдірудің мәні. Мағынасы не болды өмір сүр. Біз не үшін өмір сүріп жатырмыз? Өмірдің мәні әрқашан болашақта, болашақ қазіргі уақытта[5].

Өмір философиясындағы таным теориясы туралы айтар болсақ - иррационалдық интуиционизмнің бір түрі, «өмір» динамикасы, субъектінің жеке табиғаты жалпы мағынада білдірілмейді, тікелей қалау, интуиция әрекетінде түсініледі, ол көркемдік ену сыйына жақындайды, бұл өмір философиясында ондағы панестетикалық ұғымдардың қайта тірілуіне. романтизм, шығармашылық пен данышпандық культінің жандануы. Өмір философиясында дүниеге философиялық және ғылыми көзқарастың түбегейлі айырмашылығын, үйлесімсіздігін атап көрсетеді: ғылым дүниені игеруге және оны өзіне бағындыруға ұмтылады, ал философия оны өнермен байланыстыратын ойшылдық ұстанымымен сипатталады. Органикалық және рухани тұтастықты танудың ең әдепті түрі. Осыған байланысты өмір философиясында тірі құрылымның барлық элементтерінде өзін қайта тудыратын прототип ретінде Гетенің алғашқы құбылыс туралы іліміне сүйенуге тырысады. Шпенглер тұқымнан шыққан өсімдік сияқты осы тектік құбылыстан өсіп келе жатқан әрбір мәдениеттің «үлкен жан белгісінен» ежелгі және жаңа заманның ұлы мәдениеттерін «орналастыруға» ұмтылды; Зиммель де осыған ұқсас әдіске жүгінеді. Бергсон кез келген философиялық концепцияны оның авторының жеке басы сияқты өзінің мәні бойынша айтылмайтын, қайталанбас және дара тұлғаның негізгі терең интуициясының көрінісі ретінде қарастырады. «Өмір философиясының» шеңберінде неміс философы Фридрих Ницшенің еңбектері ерекше орын алады. Егер А.Шопенгауер әлемдік Ерікті болмыстың алғашқы негізіне жатқызса, Ф.Ницше Ерік категориясына әлеуметтік моральдық мән-мағына беріп, оны «билікке деген ерік» ретінде түсінеді. Оның ойынша, өмір билікті неғұрлым жете сезінгісі келеді. Егер А.Шопенгауердің «Әлемдік Ерік» біреу ғана болса, Ф.Ницше ондай монистік көзқарастан бас тартып, еріктің көптігін, сол себепті олардың бір-бірімен бітпейтін күресте екендігін мойындайды. Үшінші ерекшелігі, А.Шопенгауер адам еріктен бас тартып қана өзін сақтай алады деген болса, Ф.Ницше, керісінше, адам, егер ол құл емес, нағыз адам болса, билікке деген еркін өмірге енгізеді, сол үшін күреседі[9].

Өмір философиясының шеңберінде «өмір» ұғымына әртүрлі ғалымдар әртүрлі мазмұн-мағына береді. Биологиялық-табиғи көзқарас ұстаған ғалымдар өмірді инстинктер, өмір сүруге деген құштарлыққа, ерікке т.с.с. теңейді. Тарихтық көзқарасқа негізделген бағыт өмірді нақтылы-тарихи мәдениетті бойына сіңірген тұлғаның ішкі жан тебіреністерімен ұштастыра алады. Пантеистік тұрғыдан өмір өне бойы өзінің жаңа формаларын тудырып отыратын ғарыштағы күш ретінде түсініледі[6].

«Өмір философиясының алғашқы өкілдерінің бірі және бәрегейі Вильгельм Дильтей мен Георг Зиммель өмірді ерік пен іңкәрлік, сезім мен тебіреніс деректері деп анықтайды. Өмір хаосты тәртіпке келтіреді. Өмірдің организмдік және одан да биік формалары бар. Өмір организмдік деңгейде өліммен шектелсе, организмдіктен биік формалары мәдениетті құрайды. Осы тұрғыдан алғанда, шындық — өмірден алған тәжірибенің өзі. «Өмірлік тәжірибе» — зердеге тең емес, ол ақыл ойға сыймайды. Өмір — ағым, өзгеріс, шығармашылық, онда жалпылық деген жоқ. Өмірді тек

қайталанбайтын жекелік арқылы ғана суреттеуге болады. Оны В.Дильтей герменевтика деген ұғыммен береді[7]

Философия тарихында «өмір философиясының» екінші түріне аса көп мән берілген деседі. Ол Дильтей мен Шпенглер сияқты ойшылдардың есімімен байланысты болған. Мұнда «өмір» адамның іштен туа біткен әбігерленуімен, тікелей сезінуімен байланысады. Егер «өмір философиясының» басқа нұсқаларында жалпы адамзат туралы сөз болатын болса, ал бұл түрінде тек қана жеке адам, оның ойы, өмірі туралы айтылады. Сондықтан осы бағыттан герменевтика келіп шығады. Кейіннен Дильтейді «түсіндірме психологиясы» жарық көріп, Шпенглердің тарихи морфологиясы пайда болады. Бергсон нұсқасында «өмір философиясы» «өмірлік екпінмен, ұмтылыспен, қарқынмен» байланысады. Үстіміздегі ғасырдың ортасында «өмір философиясының» негіздерін оның орнына келген экзистенциализм, персонализм және философиялық антропология ағымдары жалғастырады. Өмір философиясы – Батыс философиясының белгілі, өкілдері өте көп бағыттарының бірі сөп бағыттарының бірі. Өмір философиясы өмірді дүниенің бір бөлігі ретінде ғана қарастырумен шектелмей, оны дүниенің бір бөлігі қақ ортасына қояды, өмір ұғымына сүйене отырып, дүние мен өмірді толық түсінуге талпыныс жасайды. Өмір философиясының міндетін тек осылай түсіндіреді, себеб мәселесін зерттейтін ғылым болса, адам үшін өмірден жоқ деп есептейді[8].

Қорытындылай келе, Төлеген Айбергенов болсын басқа да өмірдің ащы мен тұщысын қатар көріп келген жазушыларымыз өз пікірлерін, өкініштері мен ойларын шығармалары арқылы халыққа жеткізеді. Дәл сондай шығармаларының біріне біз кішкенеде болсын шолы жасалды. Тек оған ғана тоқталмай, өмір философиясына да мән беріп, түсініктемелер айтылды. Біз өмірді оған тек жақындау арқылы танимыз: басқаша айтқанда өмірді түсінудің табиғатында оның әртүрлі көзқарастар тұрғысынан уақыт ағымында танығандықтан сан алуан жақтарынан көретініміз рас. Еске түсіруде маңыз категориясы да тұңғыш пайда болды. Әрбір қазіргі реалдыққа толы. Оған біз негативтікте, позитивтікте құндылықты таңамыз. Келешекке ұмтылғанымызда мақсат, мұрат, өмірдің қалыптасуы категориялары пайда болды. Өмірдің құпиясы барлық жеке мақсаттарды өзіне бағындыратын ең биік мақсат іске асады. Осы категориялардың әрқайсысы өз тұрғысынан өмірдің тұтастығын қамтиды: сол арқылы ол өзінің көмегімен өмірді түсінудің категориясына айналады. Ол категориялардың еш қайсысы басқасына бағынбайды ғой, өйткені әр қайсысы белгілі бір көзқарас тұрғысынан өмірді түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан да олар бір-біріне салыстыруға келмейді. Сондықтан да болса бұл жерде бір айырмашылықты көрсету қажет. Бастан кешіп отырған қазіргіні толғандудың өзгеше құндылықтары бір-бірінен оқшау келеді. Оларды тек салыстыруға болады. Осындай құндықтар тұрғысынан өмір сүрудің жағымды да, жағымсыз да жақтарын, ерекше құндылықтардың шексіз тоғысуы болып көрінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Что ты выберешь?». Тал Бен-Шахар. 2012 г.
2. Т.Айбергенов. “Біргемін мен сендермен”. 1997ж.
3. Философия (Ред. Т.Х. Ғабитов). – Алматы, 2008.
4. Заховаева А. Г., Философия и её смысл 2017.
5. Лит.: Риккерт Г., Философия жизни, П., 1922; Современная буржуазная философия, М., 1972.
6. Әбжанов Т., Нысанбаев Ә. Қысқаша философия тарихы, Алматы.
7. Ақмамбетов Ғ.Ғ. Философия тарихы: Оқулық. Шымкент.
8. Философия тарихы: Оқулық/Ж.Алтай, А.Қасабек, Қ.Мұхамбетәли. Алматы.
9. Бейсенов Қ.Ш. Философия тарихы: Оқулық. Шымкент.

Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Фармацевтикалық өндіріс технологиясы мамандығының 2-курс студенті Рысқұлбек Б.Б.

Ғылыми жетекші: Философия докторы (PhD),

аға оқытушы Балабекұлы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл зерттеу мақаласында қазақтың ұлы ғалымы Ш. Уәлихановтың ағартушылық мәдениетті қалыптастырудағы рөлі туралы тұжырымдалды. Автор Ш.

Уәлихановтың философиялық ойларына тоқтала кетіп, оны өз халқының жанашыры ретінде қарастырады. Адам мәселесінің әлеуметтік-этикалық проблемалары көп қаралады. Ш. Уәлихановтың мәдениетке біртұтас әлеуметтік феномен ретінде қарауы ерекше айтылып, философиялық этика, эстетиканың негізі мәселелеріне өзінің көзқарасын біршама айқын көрсеткені зерделенеді.

Кілт сөздер: мәдениет, философия, қазақ философиясы, ағартушылық, көзқарас, қазақ.

Тек ақиқат білім ғана күдік туғызбайды,
ол өмірді бағалауға, тұрмыс құруға үйретеді

Ш.Ш. Уәлиханов

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап дүниетаным мәселелерімен қазақ зиялылары айналыса бастады. Олардың ішіндегі ең көрнекті өкілі- өзгеріске толы XIX ғасыр мен XX ғасыр тоғысында қазақтың дәстүрлі философиялық ой-толғауының прогресті дамуының берік ірге тасын қалаған Шоқан Уәлиханов болды.

Қазақстанның Ресей империясына қосылуына әр түрлі көзқарастар болуы, қазақ қауымының санасында екі жік туғызды. Бұл жік орыс отаршылдарына жек көрушілік пен қарсы тұру арқылы, екінші жағынан, қазақ ағартушылығы арқылы сипатталады. Бір жақта «Зар заман» ақындары шығармашылықтары, 1836-1838 жылдары И. Тайманов бастаған қарулы көтеріліс, 1837-1847 жылдары Кенесары Қасымов бастаған ұлт азаттық қозғалыс. Екінші жақта - Еуропа өркениет жетістіктерін экономикалық қатынастан қоғамдық институттарға дейін белсенді қабылдаған Ш. Уәлиханов шығармалары.

Қазақ қауымы дамудың болашағын таңдау жолында тұрды. Бұл таңдаудың қасіреттілігі сол - аңсаған тәуелсіздікті де, мемлекеттікті де жоғалтты. 1822 жылы орта жүзде, 1824 жылы кіші жүзде, 1845 жылы Бөкей ордасында хан билігі шектетілді. Бірақ қазақ тұрмысының қасіреті Ш. Уәлиханов, Абай, Кенесары Қасымов хан және басқалары сияқты қазақ рухының алыптарын дүниеге келтірді.

Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұраларының мәні өте зор. Оның ғылыми дарыны этнология, тарих, география, әдебиет, тіл білімі, заңгерлік, әскери ғылым, философия саласында таныды, Ш. Уәлиханов өзі зерттеген ғылымның барлық саласында айқын із қалдырды. Ойшыл өмір сүруге тура келген, қазақ халқы үшін қасіретті кезең оның шығармашылығында көп қырлылығымен, көп жақтылығымен, қасіреттілігімен және қарама қайшылықтарымен сипатталады. Қазақстанда отарлау, яғни мемлекеттілікті ғана жоғалту емес, сонымен бірге ұлт азаттығын жоғалтумен сипатталатын қазақ тарихындағы өзгерісті кезең, Ш. Уәлиханов дәуірін сипаттайтын ерекшелік. Ұлттық рухтың маңыздылығы, осы рухты білдіруші Ш. Уәлихановтың ұлылығы сол ол көшпенділердің іргелі негізін бостандығын жоғалтқанына қарамастан бұл жағдайды түсіне білді. Қазақ ағартушысының әлем ғылымы мен өзінің халқының алдындағы сіңірген зор еңбегі ерекше этнос ретіндегі қазақ халқының тарихи құқығын анық және логикалық дәлдікпен қалпына келтірді, оны ғылыми тұрғыдан әлем халқы қатарына қосты.

Ш. Уәлиханов - жаңа заманда Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан, аймақтың нағыз өзегіне, оның адамына жол ашқан алғашқы ғалым. Адам мәселесі ойшылдың дүниетанымында маңызды орын алады. Бұл тақырыпқа ол жан-жақты қарайды: өлкенің географиясы, тілі, салт-дәстүрі, этнографиясы, фольклоры, этносы, тайпалар мен халықтар тарихы, қоғамның әлеуметтік құрылымы. Қазақ ағартушысының шығармаларында адамгершілік тұжырымдар, адам өмірінің мәнін орынды бағалау мен адам жер бетінде толыққанды; бақытты өмір сүруге толық құқылы деген түйін бар.

Ш. Уәлиханов шығармаларында адам мәселесінің әлеуметтік-этикалық проблемалары көп қаралған. Адам тұрмысының мәні мәселесін шешуде ол бақыт ұғымына баса назар аударады. Ойшыл қоғам мүддесінің өмірде жүзеге асуына ықпал етпеген адам бақытты бола алмайды деген нық сенімде болды. Бақыт мәселесіне осындай көзқарас қазақ ағартушыларының бәріне тән. Олар қоғам игілігі ең жоғары игілік деп санады. Қазақ ойшылдарының, оның ішінде Шоқан Уәлихановтың да, әлеуметтік-этикалық көзқарастарының өзегі - халықтың бақыты, сонымен бірге жеке адам бақыты. «Пайда», «игілік» ұғымдары «мүдде» ұғымымен сәйкес. Бұдан жеке адам мен қоғам мүддесі қатынастары мәселесін шешуге ұмтылу байқалады.

Жеке адамның және қоғам мақсаттары мен міндеттерінің үндесуі (халықтың, пайдасы, қоғам игілігі, халық қажеті т.б) Ш. Уәлиханов үшін жеке бастың, да сондай-ақ қоғамның мүддесін де

ескере отырып, жүзеге асыруды күтіп тұрған әлеуметтік-этикалық идеал болды. Ойшыл сол кезеңдегі қазақ халқы өзінің мүддесін түсінбегеніне қатты өкінді.

Жеке бас пен қоғам мақсаттары мен міндеттерінің үйлесуіне кедергі келтіріп тұрған нәрсе ағартушылықтың жетіспеуі дер санады Ш. Уәлиханов. Ол үндестік пен бірлікке ағарту іс-шараларын жүргізу арқылы жетуге болады деп есептеді. Ойшыл білімге негізделген заңдар ғана адамдар арасындағы қайшылықтарды жоюға, нағыз бақытқа жетуге және адамды жақсы қасиеттерінің дамуына қажетті алғышарт бола алады деген сенімде болды.

Ш. Уәлиханов білімділік пен ар-ұждан туралы түсінік болмай тұрып өнегелілік туралы сез қозғау артық деп есептейді. Бұл қасиеттердің болмауы дегеніміз өнегелілік жоқ деген сөз. Яғни оның орнын өнегесіздік басады деген қорытындыға келеді ойшыл. Ол өнегелілік түсініктердің белгілі бір шегімен анықталады, ал тазалық дегеніміз адамның ішкі дүниесінің таза болуы деп түйіндейді. Білімділік пен ар-ұждан, нағыз өнегелілікті қамтамасыз ететін, адами құндылық. Ш. Уәлихановтай оқымысты, Ш. Уәлихановтай ақсүйек үшін білімділік пен ар-ұждан әрі биік адами құндылық болып саналады.

Қазақ ағартушысы еркіндік адамда жағымды өнегелілік қасиеттің дамуына ықпал етуге ең қажетті нәрсе дегенді баса айтты. Бірақ толыққанды өнегелілікке жетуге бір ғана еркіндік жеткіліксіз, себебі сол еркіндікті дұрыс пайдалана алу керек. Осы еркіндікті көзі ашық адам ғана пайдалана алады, надан адамның қолынан бұл келмейді. Мұнымен қоймай ойшыл надандық еркіндікті дұрыс пайдалануға кедергі жасап қана қоймайды, сонымен қатар адамдарды азғындауға итермелейді деп түйіндейді.

Өзінің мәдениет туралы ой-толғауларында Ш. Уәлиханов өркениет дегеніміз тек қана материалдық мәдениет емес, ол - өркениетті адам деп түйеді. Сауатты, әрі бай елде тұрып жаңалық ашып жүрген адам, поэзияға, әдебиет пен ғылымға жақын адам. Ойшыл ілгері ұмтылушылық пен ағартушылық идеяларына қаныққан өнегелілік тәрбие мен білім ұлттың өзіндік даму болмысы болып табылады, ал мәдени жаңғыруға жасалған алғашқы қадам - бұл жаппай сауаттылық деген топтамға келеді. Ш. Уәлиханов халықтардың мәдени дамуына қажетті шарт олардың өзара бірігіп әрекет етуі мен жақындасуы деген идеяны ұсынды. Ол «Сот реформасы туралы жобасында» былай дейді: «Біз еуропалық, жалпы адамзаттық сауаттылыққа үйренуге тиіспіз және осы мақсатқа жетуге кедергі келтірушілерге қарсы қажырлы күрес жүргізу - мәдениетке, дамуға мүмкіндігі бар барлық халықтар үшін түпкі мақсат болуы керек деп ойлаймыз» [1].

Ш. Уәлихановтың мәдениетке біртұтас әлеуметтік феномен ретінде қарауы, даму логикасы ойшылдың саяси-идеялық эволюциясына сәйкес келетін, біршама тиянақталған тұжырымдардан тұратынын айта кету жөн. Мәдениет мәселелері оның аса көпқырлы мұраларын іштей жақындастырып тұрған шиеленісті де, өткірі де болып табылады. Ш. Уәлихановта «мәдениет» ұғымының өзі, оның әр жақты әрі шын мәні, тек контексте ғана айқындалады. Көбінесе, «білімділік», «сауаттылық» сөздері «мәдениет» сөзінің синонимі ретінде жұмсалады. Сол сияқты «мәдениет» тәрбиелілік, өнегелілік жай-күй, адам мен қоғам ізеттілігі ретінде түсіндіріледі. Жоғарыда айтылған мағыналарды жинастыра келе Ш. Уәлиханов «мәдениет» деп адамның іс-әрекеттерінің нәтижесін (рухани немесе материалдық, не екеуін де қоса), табиғи және құдай жаратқан әлемнен ерекшеленетін, адам өз қолынан тұрғызған әлемді түсінеді деп айтуға болады. Ол адамның шығармашылық күшін іске асырушы мәдениеттің ізгіліктік мәні туралы терең ой айтты.

Қазақ ағартушысы қазақ халқының төл мәдениетін қорғауға бел шешіп кірісті және дәстүр мен жаңаның үйлесімді қосылуы нәтижесінде мәдениеттің интернационалдануы терең прогресшіл идеялар айтты. Ш. Уәлиханов, шын мәнінде, этникалық тұйықтықтан шығуға және әлемдік мәдениетке қосылуға бағдарланған жаңа қазақ мәдениетінің бастамашысы болды. Бұл жерде ол өз халқын тіпті де орыстандырғысы келген жоқ, өз Отаны, Қазақ даласының, мәдени өрлеуі - көне ұлттық дәстүрлердің жалпыеуропалық мәдениет элементтерімен үндесе қосылуы, әлемдік өркениетті елдердегі жағымды нәтижелерді сіңіруі деп түсінді. Оның айтуынша, барлық жаңалықтар дәстүрді ескере отырып, енгізілуі керек. Жаңа өміршең мазмұн ала отырып, мәдениет өзінің ұлттық төл тумадылығын сақтауы керек.

Ш. Уәлихановтың көшпелілердің рухани мәдениетінің ерекшеліктері мен көшпелі өмір салты жағдайындағы сабақтастықтың өзіне тән формалары туралы ой-толғауларының орны бөлек. Ол көшпелі халықтардың поэтикалық шығармашылыққа, әсіресе суырып салма ақындыққа ерекше бейім екендігіне алғашқы болып назар аударғандардың бірі. Көшпелілердің өлең-жырға бейімділігінің, суырып салма ақындық өнердің болуының себептерін Ш. Уәлиханов олардың өмір сүру салтымен байланыстыра түсіндіруге тырысты [2].

Көшпелі халықтардың ауызекі өнерінің ерекшелігі - ұрпақтан ұрпаққа тарихи, генеалогиялық, құқықтық, тұрмыстық мәліметтері, салт-дәстүрі, өнегелері беріліп отырады. Ол мұндай ерекшеліктерді ауызекі өнерге, оның ішінде «бір рудан бір руға, ұрпақтан ұрпаққа көне Грецияда рапсодтардың Гомер жырларын жеткізгені сияқты, қазақ ақындары да ауызша жеткізген» [3] халық поэзиясына талдау жасай отырып, ашып көрсетеді. Ш. Уәлихановтың ойынша, халық ауыз екі шығармашылығы, әсіресе көшпелілерде, « өмірдің очерктері, олардың өзінің қоғамы туралы түсініктері мен оған қатысы болып табылады»[4] әрі қазақ халқының және басқа да көшпелі халықтардың тарихын зерттеуде құнды қосымша материал бола алады.

Халық ауыз шығармашылығына ойшыл халық даналығының туындысы деп қарады және оқиғаларды сипаттауда әсірелеушілік басым болса да, өмір шындықтары көрініс тапқан деп санайды. Қазақтардың поэзиялық ой-толғауларындағы аңғал реализм мен айтушылардың берілген материалдарға аса ұқыптылықпен қарайтыны сияқты ерекшеліктерді көрсете отырып, Ш. Уәлиханов қазақ ауыз әдебиеті «бір адамның аузынан шыққан тәрізді сезілетін халықтық туынды» және бұл шығармалар тарихи мәліметтерге сәйкес келеді деп жазды.

Ол өнер, яғни халықтың ауызекі өнері, өмірді сипаттайды дейді. Қазақ ойшылы бұл оның мәні мен мағынасы деген байламға келді. Онымен қоса Ш. Уәлиханов халық ауыз шығармашылығының құндылығын оның адам қоғамындағы нақтылы тарихпен, өмірмен байланысына қарай бағалады.

Қазақ ойшылының эстетикалық ой-толғауларында халықтың ауызекі өнер туындылары әр уақытта шындықты барлық ерекшеліктерімен қоса сипаттайды дегенін ескеру керек және оның фольклордың формасы мен мазмұны туралы түсінігінде, өнердің теориялық мәселелерін шешуінде оған материалистік тұрғыдан келу үрдісі бар екені байқалады.

Ш. Уәлиханов өзінің этикалық және эстетикалық теориясын жасауды алдына мақсат етіп қоймаса да этика, эстетиканың негізі мәселелеріне өзінің көзқарасын біршама айқын көрсетті. Адамдардың өнегелілік мінез-құлықтарының, олардың эстетикалық түсініктерінің табиғи негіздерін және жалпы көркем туындылардың заңдарын ашуға үнемі тырысқаны оның ең басты әрі ең маңызды ерекшелігі деп бағалауға болады. Шоқанның ой-толғауларының өзегі ойшылды өмір бойы толғандырған ең күрделі мәселе - халқының өмірінің қайнар көзі, халқының тағдыры, оның жалпы адамзаттық құндылықтар мен прогреске қосылу мүмкіндігі. Ш. Уәлиханов ғұмырын ақыл-ой мен ізгілік идеяларының салтанат құру үшін күреске арнады, бұл жолда аянбай еңбек еті. Ш. Уәлихановты терең толғандырған қазақ халқының тағдыры, оның жаппай сауаттануы, қазақтарды жалпы адамзаттық құндылықтар мен прогреске қосудың жолдары туралы маңызды мәселелер көрнекті қазақ ойшылдары үшін де басты мәселе болды. Зұлымдықпен, әділетсіздікпен және азғындықпен күрес идеялары сол кездің ойшылдарының да этикалық көзқарастарына тән[5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах Т. 1. Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. С. 166
  2. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах С. 285-286
  3. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах С. 304
  4. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах Т. 1. Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984 С.70
- Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти том С. 302

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Фармацевтикалық өндіріс технологиясы

мамандығының 2-курс студенті Есбусинова Ж.Ж.

Ғылыми жетекші: Философия докторы (PhD), аға оқытушы Балабекұлы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада қазақ философиясындағы мақал-мәтелдерге тоқталып өтті. Олардың мәні мен сырлары ашылып, оқырманға пайдалы мағлұматтар жеткізілді. Осы жұмыс арқылы мақал-мәтелдердің адамдарды ұйымшылдық, ынтымақ пен бірлікке шақыратынын, тәлім-тәрбие беретінін жеткізеді.

Кілт сөздер: қазақ халқы, мақал-мәтел, философия, қазақ философиясы, фольклорлық мұра, ауыз әдебиеті.

Қазақ халқы, басқа халықтар секілді, жазу-сызу өнері болмаған кездің өзінде- ақ ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін тудырып, солар арқылы тұрмыс- тіршілігінің әр-алуан жақтарын суреттеген; қоғамдық өмірін, дүниеге көзқарасын, таптық күресін, арман-мүддесін бейнелеп көрсеткен. Осы негізде туған және ауыз әдебиетінің күрделі бір түрі деп халықтың мақал-мәтел, жұмбақтарын атаймыз.

Мақал-мәтел, жұмбақтар бір ғасырдың ғана жемісі емес. Олардың алғашқы үлгілер есте қалмаған, ерте заманда туып, өзінің қалыптасу, даму, өсу процесінде талай ғасырмен бірге жасасқан, бұл жолда әр түрлі қоғамдық, таптық тілектерге сәйкес өзгеріп, жаңарып отырған[1].

Қазақ мақал-мәтелдері - ертек, аңыз-әңгіме, батырлық-ғашықтық жырлар, қара өлеңдер секілді халық шығармаларымен қатар жасап келе жатқан көне жанр. Олай дейтініміз XII-XIII ғасырлардан сақталған сирек жазба деректерде мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Мәселен, Орхон жазуларында: «Жырақ болса жаман сыйлық берер, жақын болса жақсы сыйлық берер», «Бастына еңкейткен, тізеліні бүктірген» («Күлтегіннен»), «Жұқаны таптау оңай, жіңішкені үзу оңай», «Өлімнен ұят күшті» («Тоньюкөктен») деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Ал Махмут Қашқаридың «Дивани луғат-ат түрік» сөздігінен: «Ұлы болсаң кішік бол, халық үшін бәлік бол». «Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында», «Тай ат болса-ат тынар, ұл ер болса - ата тынар» дейтін мақалдарды, ал «Құтадғу біліктен»: «Біліп сөйлеген білікке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр», «Ауыздан бірде от, бірде су шығар, бірі жанса, бірі сөндірер» дейтін мақал-мәтелдерді кездестіре аламыз[2].

Алайда, ертедегі құлпы тастарда, сирек кітаптарды жазылып қалған бірен- сарандары болмаса, қазақ мақалдары мен мәтелдері, негізінде, халық жадында ауызша айтылып сақталған. Оларды жинап, жазып қағаз бетіне түсіру, баспасөз арқылы жариялау XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бұлардың кейбір үлгілерін ертеректе ел арасынан жинап жазып алғандар Ш. Уалиханов пен В. Радлов болғанын білеміз[2].

Мақалдар мен мәтелдер - мағынасы да, формасы да әлдеқашан қалыптасқан, өзгеріске онша тез ұшырамайтын тұрақты данр. Фольклорлық мұраның даму дәуірін белгілегенде бұл ерекшеліктерді елемеуге, ескермеуге болмайды. Сайып келгенде, мақал - мәтелдердің алатын орны ерекше. Ол бейнелі сөз, тапқырлық, даналық сөз. Көлемі қысқа, тілі ұста, құрылысы тұрақты сөйлем. Сондықтан да ол жаттауға, есте сақтауға, керекті кезінде қынаптан қылыш суырғандай жаңғыртуға, пайдалануға оңтайлы[2].

Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, мақалдың өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар. Ең алдымен, әдебиеттік жағынан алғанда, мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып табылады. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. М. Горькийдің «Мақал мен мәтел еңбекші халықтың тарихын, әлеуметтік барлық өмір тәжірибелерін үлгілі, қысқы түрде айтып береді», - деуі осыдан.

Қандай мақалды алсақ та, оның шығуына үлкен оқиға, мәнді әңгіме себеп болған. Мақал соларға берілген баға, жасалған қорытынды, яғни «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» есебінде жүреді. Халық аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, өзінің өмірінде көргендерін, бастан кешірген кездерін, алған тәжірибелерін мақал арқылы айтып береді. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар ақыл-өсиет, нақыл сөз есебінде қызмет атқарады.

Мақалды тудырушы - еңбекші халық. Ол халық данышпандылығының алтын қазыналы мұрасы болып табылады. Бұдан, әрине, барлық мақалды халық шығарды деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, мақал да таптық ой-санадан, таптық көзқарастан туған. Мақалдарды үстем тап та шығарып, оған таптық идеясын қосқан, идеологиялық құрал еткен. Мәселен, «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін», «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Алтын басты әйелден, бақа басты бала артық» деген сияқты үстем тап адамдары шығарған мақалдар халықтың тілегіне, көзқарасына мүлде жат, жанаспайды. Сондықтан оларды еңбекші халық қабылдамаған[2].

Мақалдар халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне, еңбегі мен тәжірибесіне байланысты туғандықтан, оның тақырыбы да орасан көп. Бұл ретте мақалға қосылмаған нәрсе жоқ деуге болады. Халықтың тұрмыс- тіршілігі, әдет-ғұрпы мен салты, дүние танудағы

көзқарасы, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен қайғысы, айтатын ақыл-өсиеті, үйрету мен үкімі, қысқасы халық өмірінің барлық жақтары - мақалдардың басты тақырыбы болып отырады[3].

Халық мақалдарының тақырыбы өте көп, соның ішінде мен үшін маңызды деген «еңбек ету», «ұйымшылдық, ынтымақ, бірлік жайында», «қожа- молдалар, діни ұғым», «оқу, білім, тазалық, тәрбие, мінез-құлық, әдет-ғұрып» жайларына толық тоқталып, философиялық қырларын айта кетсем...

Еңбек Адамы мақсат-мұратқа жеткізуші, абырой әперетін іс екенін халық мақалдары арқылы дәлелдеп көрсетеді «Еңбегі бардың - өнбегі бар», «Еңбек түбі - мереке» деп, халық адал еңбекті ардықтайды. Дүние - байлық, шат өмір еңбек арқылы болатындығын, адамды тек еңбек қана қатарға қосатындығын суреттейді. Еңбек етпеген адамды, жатып ішер жалқауларды халық өзінің мақалы арқылы сынға алады. Бұған «Еңбегі аздың - өнбегі аз», «Еріншектің ертеңі таусылмас» деген мақалдарды келтіруге болады.

Еңбек тақырыбына арналған мақалдардың қайсысы болса да ақыл-өсит түрінде айтылады. Еңбек ету оңай еместігін, қиыншылығы мен бейнеті, ауырпарлығы барлығын ескертеді. Осылардың барлығын еңбегімен жеңген адам ғана мақсатына жететіндігін аңғартады. Мұны «Бейнет, бейнет түбі зейнет», «Бейнетсіз рақат жоқ», «Әрекет болмай, берекет болмас», «Еңбек етсең - емерсін» деген секілді мақалдардан көреміз. Бұл тектес мақалдар адамды еңбек - кәсіп етуге, жұмыс істеуге үндейді, тек еңбек қана абырой-атақ алып келеді деп қорытынды жасайды.

Адал еңбекті ардақтаған халық кәсіп ет, жұмыс істе дегенде ең алдымен мал бағуды ұсынады. Оның себебі қазақ халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі төрт-түлік малға байланысты болғандығынан.

Қазақ мақалдарының көрнекті тақырыбының бірі- ұйымшылдық, ынтымақ, бірлік жайын қамтиды. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізінде ақыл-ой сергек халықтың аталған мәселелер жөніндегі даналық көзқарасы, өмір тәжірибесінен алып, білгірлікпен жасаған қорытындысы жатады. Тұрмыс талқысынан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсетпек болады. Үй ішінің, ел-жұрттың, бүкіл қоғамның құралуы ұйымшылдық пен бірлікке байланысты деп біледі. «Бірлік бар жерде тірлік бар», беркінген күші бар деп бағалайды. Мұны «Бірлік болмай тірлік болмас», «Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ», «Ырыс алды - ынтымақ» деген мақалдардан көреміз[2].

Бұл көрсетілген мақалдардың бәрі де өмір шындығына негізделіп туғандығын, халық ынтымақ пен бірлікті, ұйымшылдықты жақтайтындығын білдіреді. Бұлар тұрған жерде халық алға басады, нығайып күшейеді, алынбас қамалға айналады деп түсінеді. Ал бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық жоқ жерде ыдырырап тозудың орын алатындығын аңғартады. Халықтың: «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді; төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деуі осыдан.

Қандай істің болса да белгілі бір нәтижеге жетуі - адамдардың бірлік, ынтымақ, ұйымшылдыққа байланысты дей отырып, халық мақалдары бұл жөніндегі қорытындысын ақыл-өсиет, нақыл сөз ретінде келтіреді. «Саяқ жүрсең, таяқ жерсің», «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас» деп, жекелік пен даралықты, көпшіліктен бөлініп шығушылықты шенейді. Барлық күш-қуат көпшілікте, халықта екендігін дәлелдейді. «Көп ісінде - береке», «Көптен шыққан көмусіз қалар», «Көпке тентек болсаң да, көпке тентек болма», «Құдайға жазсаң да, көпке жазба», «Көпке топырақ шашпа», «Көп қорқытады, терең батырады» деп көпшіліктің, яғни бүкіл халықтың күшін сипаттайды. Бұл ретте халық өзін қоғамдағы барлық материалдық және рухани байлықтарды жасаушы, салт-сана, әдет-ғұрып, тұрмыс - тіршілігін түрлерін қалыптастырушы, оларды әрбір тарихи жағдайларға, өмір тілектеріне сәйкес өзгертуші, алға қарай дамытушы негізгі күш деп таниды. Бұларды жасау, іске асыру, жеке адамдарың қолынан келмейтіндігін дәлелдейді. Сондықтан да халық мақалдары адамдарды ынтымақты, ұйымшылдық пен бірлікте болуын өсиет, нақыл етеді[2].

Халық мақалдары қоғамдық мәселерді сөз еткенде, қожа-молдалар, діни ұғым жайын да қарастырады; бұған да көңіл бөліп, сын-бағасын беріп отырады. Қазақ халқы дін жолын қуған, дін үгітіне мүлде беріліп кеткен халық емес. Қазақтар дін сөзін екі жағдайда ғана есіне алатын секілді: басына ауыртпалық түсіп, қысылған кезінде немесе қатты ауруға ұшыраған күнінде құдай дегенді, дін сөзі дегенді аузына алады, басқа түскен қауіптен құтылу жолын іздеп қарманады. Ал басқа уақытта қазақтың діншіл, құдайшыл болуы өте сирек кездеседі.

Діни сенімі осындай болған қазақтар қожа-молдалар айтатын, солар тарататын үгітке онша көп илана қоймайды, оған кейде сықақ, әжуа түрінде қарайды. Мұнымен қатар, қожа-молдалар, олар айтатын діни үгіттер еңбекші халықтың қамын емес, қанаушылардың пайдасын көздейтінін, олардың үстем тап адамдарымен бірлесе отырып халықты езетіндігін мақалдары қожа-молдалардың жағымсыз образын жасайды, оларды обырлар, халықты алдап басын айналдырушылар деп көрсетеді. «Сопы сұмнан шығады», «Қисық арба жол бұзар, дүмше молда ел бұзар», «Өлеңді жерде өгіз семіреді, өлімді жерде молда семіреді», «Аңқау елге - арамза молда», деп дін иелерін келекеге айналдырады.

Қожа-молдалар өздерінің үгіт сөзінде дүниедегі ең адал, ең әділ, ең турашыл - періште десе, оған халық «Алтын көрсе періште жолдан таяды» деп сын айтады, періште жайындағы діни ұғымды бекерге шығарады. Дін үгіті бойынша, әрбір адам күніне бес рет намаз оқуға, бірнеше рет дәрет алуға тиісті; солай еткен адам ғана жұмаққа барады-мыс. Халық бұл ұғымды да сықақ етеді, «Дәрет дамбал шірітер», «Мың жұмақтан бір күнгі тірлік артық» - деп қорытынды жасайды. Сондықтан да халық «Алладан ойбайым тыныш» деп, өзіне түсініксіз дін сөздеріне, дін үгітіне бой ұрмайды.

Әрине, дін жайында шығарылған мақалдарды халықты діни ұғымдармен күресуге, оған қарсылық көрсетуге шақыратын үгіттер жоқ. Ондай әңгімелерді халық ертеде ашық айта да алмаған. Бірақ халық дінді, діни ұғымдарды, оларды таратушы қожа-молдаларды сынайды. Әжуа, келеке, мазақ етеді. Мұның өзі дінге қарсы ашық күреске шақыру болмаса да, халықтың дінге көзқарасы қандай екендігін айқындайды.

Халық мақалдарының қоғамдық мәні бар тақырыптарының бірі - оқу-білім, тазалық-тәрбие, мінез-құлық, әдет-ғұрып жайлары. Бұлар жөнінде халықтың ойы, көзқарасы, шығарар қорытындысы, айтар ақыл-өсиеті қандай екендігі байқалады. Жақсы нәрсені үлгі ету, жаманнан жиіркеніш тауып бездіру - аталған тақырыптағы мақалдардың басты мәселесі.

Өнер-білім, оқу, ғылым жайын сөз қылғанда, халық мақалы әңгімені бұлардың адам баласына тигізетін пайдасы көп екендігін көрсетуден бастайды. Жақсылығы көп жарық дүние - оқу-ғылым арқылы жасалад дей отырып, оны қараңғылық пен надандыққа қарама-қарсы қояды, салыстыру жасап, түйінді қорытынды шығарады. «Оқу - білім бұлағы, білім - өмір шырағы», «Оқыған - озады, оқымаған - тозады», «Білек сүріндіре алмағанды - білім сүріндіреді», «Өнерліге өлім жоқ», «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады», «Білімдіге - дүние жарық, білімсіздің - түбі ғарыш», «Өнерлінің өрісі - ұзақ» деген мақалдарымен халық өнер-білімді, оқу мен ғылымды аса жоғары бағалайды. Бағасын бере отырып, ақылын айтады: оқы, үйрен, білімді бол! - дейді. Әрине, оқу білім алу жолы оңай еместігін де халық мақалына қосады. «Оқу - инемен құдық қазғандай» қиын екендігін аңғартады. Бірақ қиыншылықтан қорқып оқымай қалуға болмайды, оқи берсе, оған ынта-жігермен беріле кіріседі, адам баласы мақсатына жетеді деп көрсетеді. Халық «оқу оқы, білім ал» дегенді текке айтпайды, білім алған адам халыққа қызмет етеді, пайдасын тигізеді, халықтың ілгерілеп алға басуына үлкен үлес қосады деп түйеді. Ал адам оқымаса, оған ұмтылмаса қараңғылық пен надандықтың шырмауына түседі, ғарыштық халге ұшырайды деп біледі. Сондықтан да халықтың бұл алуандас мақалдары жас ұрпаққа арналған үгіт, ақыл-өсиет, нақыл сөз болып отырады. Өмір бойына оқи бер, «оқып болдым, жетілдім» деуден сақ бол дегенді де ескертеді.

Денсаулық, тазалық, тәрбие жайындағы мақалдардан халықтың арте заманнан келе жатқан және тұрмыс-тіршілігенде сыналған тәжірибелері орын алғандығын байқаймыз. «Ауру-астан», «Саулық негізі - тазалық», «Денсаулық - зор байлық», «Көзің ауырса, қолыңды тый; ішің ауырса, тамағыңды тый», «Аурудың алдын ал», «Жасыңда салақ болсаң, бара-бара былық боларсың» сияқты мақалдар халықтың денсаулық, тазалық жайындағы ұғым-түсінігін көрсетеді, тазалық сақтаған адам ауру-сырқаудан аман болады деп біледі. Мұнысы-халықтың бүгінгідей дәрігері, емханасы болмаған кезде жасаған тәжірибесі, содан шығарған қорытындысы, жұрттың үлгі алуы үшін айтқан нақыл сөзі [2].

Мақал мен мәтел құрылысы, түрі, сөзі саптасы жағынан бір-біріне жақын және ұқсас келеді. Бірақ өзара айырмашылығы да бар. Басты айырмашылық-бұлардың мазмұнында.

Қай мақалды алсақ та, оның мазмұнында өмірде болған елеулі оқиға, әңгімелер жатады, мақал соларға берілген даналық қорытынды, тұжырымды түйін болып отырады. Ал мәтелдерде бұл секілді мазмұнды, оқиғалы әңгімелер өте аз кездеседі. Мәтелдер, көбінесе, сөз айшығы, көркем теңеу, сөз образы ретінде қолданылады. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады. Мәтел айтайын деген ойын турасынан білдірмей, жанама түрінде, әр түрлі салыстыру, теңеу арқылы жеткізеді; кейбір сөздерін

тыңдаушының өзі аңғарып түсінер деген оймен әдейі қалдырып кетеді. Бұл мәтелдің өзіне тән ерекшелігі болып табылады [4].

Дастан, хиссаларға қарағанда мақал-мәтелдердің ерекше қасиеті көлемінің шағындығы, мазмұнының кеңдігі, тілінің өткірлігі, мағынасының тереңдігі. Әрі ол барлық халыққа бірдей әсерлі, жалпы адамзатқа ортақ, көңілге бөлекше қонымды, ұтымды келеді. «Бөтен елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол!»; «Елінен безген ер оңбас, көлінен безген қаз оңбас!» - десе, қазіргі солардың ұрпағы біз оны қалай мансұқ етіп, бекер дейміз?! [5].

Тегінде мақал-мәтелдер қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тірлігінің айнасы; ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса арзымас мақал-мәтелдерінің айтары-өсиет, ұлағат, тәлім, парасат, ізгілік.

Мақал-мәтелдер де - халық мұрасы. Оның жылдар өткен сайын әр сөзі алтындай жарқырап, құлпыра түспесе әсте көмескеленіп, күнгірттенбесі ақиқат. Демек, бұл қазақ халқының алтын қазынасы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ фольклористика, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, Алматы-1972. Жауапты шығарушылар-филология ғылымдарының кандидаттары К. Сейдеханов, Б. Уахатов. Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор М. Ғабдуллин

2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Оқулық, 4 - басылуы. - Алматы, «Санат», 1996, - 368 бет.

3. Қазақ мақал-мәтелдері. Жинап, құрастырған Ө. Тұрманжанов. Алматы: Ана тілі, 1997, 184 бет.

4. Құрастырушы: Мереке Құлкенов, Қазақ мақал, мәтелдерінің антологиясы. - Алматы: «Өлке» баспасы. 2012ж. - 496 бет.

5. Қазақ халық әдебиеті. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері. Құраст.: Алпысбаев Қ., Әуесбаев П., Әлібеков Т., Қосанов С., Сәкенов С., - Алматы: ҚазмемҒАҒЗИ, 2001. - 463 бет.

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ СИПАТЫ

Фармацевтикалық өндіріс технологиясы 2-курс студенті Устамбай Р.М

Ғылыми жетекші: Философия докторы (PhD), аға оқытушы Балабекұлы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Осы зерттеу мақаласында қазақ философиясының маңыздылығы, оның құраушысы қарастырылды. Автор қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын тұжырымдады.

Кілт сөздер: экзистенциализм, қазақ философиясы, философия, адам мәселесі.

Философияның мақсаты – ойларға қисын арқылы көз жеткізу.

Людвиг Витгенштейн

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, түркілік ерекшеліктерді танытатын философиялық ойлар мен тұжырымдар айтарлықтай жеткілікті болғаны белгілі. Мәселе сол рухани інжу-маржанның қадірін біліп, қаймағын бұзбай қазіргі жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтай алуда және оны әрбір келетін жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен бере білуде болып отыр. Осы істі абыроймен жүзеге асырған жағдайда еліміздің Еуроазиялық кеңістіктегі ерекше халық ретіндегі этникалық сипатымыздың, басқа халықтар алдындағы құрметіміздің асқақтай түсері анық. Өйткені оның өзі рухани құндылықтарын аялаған, өрбіткен ел ғана, оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту сипатын берген халық қана адамзаттың күрделі тарихының ауқымында шынайы бағалануға иеленері белгілі.

Ең алдымен біз экзистенциализм деген ұғымға тоқталайық. Экзистенциализм дегеніміз латынша аударғанда «өмір сүру» деген мағынаны білдіреді. Ол адам өмірінің мәнін, жеке адамның тұлғалық болмысын зерттеу турасында батыс философиясындағы иррационалистік бағыт. Бұл бағыт айтарлықтай адамның өзіндік менін тануын өмір мен өлімнің мәнін, еркіндіктің мағынасы, адамгершілік, рахымдылық, сұлулық, әділеттілік пен ақиқат, адамның дүниеге келудегі мақсаты, қоғамдағы орны сияқты үлкен үлкен философиялық мәселелерді қарастырады. Экзистенциализм бағыты өкілдерінің ой пікірі бойынша: адам өзіндік менін түсіну мен қоса өзге адаммен санасу

адамды саналы әрекетке жетелейді. Экзистенциалды философия XX ғасырдың басында ерекше бедерленіп байқалған философиялық ілімдердің бірі болып табылды.

XX ғасырдың бетке ұстар азамат ойшылдарының ішінде Шәкәрімді адам мәселесі аса қатты мазалаған болатын. Адам мәселесі - Шәкәрім творчествосының орталық тақырыбы. Адам феноменін ол табиғат пен тарих мүмкіндіктерінің өзіндік өлшемі, материалды дүниенің көптүрлі формалары дамуының үлгісі ретінде қарастырады. Сонымен қатар Шәкәрімнің дүниенің «адами сипатына» жасаған анализі оптимистік тұжырымдар мен соны да бірегей концепцияға әкеледі. Шәкәрім өз философиясындағы алғашқы міндет тұтас әлемдік картинаны жасауда деп білді. Ойшыл дүниедегі адам орны мен табиғатын сол әлемдік тұтастық тұрғысынан қарастырады, адам туралы ілімінің негізіне Шәкәрім белгілі онтологияны қояды. Шәкәрім философиясындағы негізгі мәселелер XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы маңызды философиялық міндеттерді бейнелейді. Бұл тақырыпқа арналған басты шығармалары - «Үш анық» трактаты, «Тіршілік, жан туралы», «Тумақ, өлмек - тағдырдың шын қазасы», «Ақыл деген - өлшеусіз бір жарық нұр», «Адам немене», «Тәңірі мен жан», «Анық пен танық», «Жан мен дене һәм көңіл», «Жылым - қой, жұлдызым - июнь» деп басталатын өлеңдері, «Тау басындағы ой» циклді өлеңдер жинағы. Барлығында да жан мен тән, ақыл-ойлылық пен материалдылық, адам танымы жолдары, адам өмірі мен дүние құрылымы секілді дәстүрлі философиялық сұрақтар қарастырылады және өз философиялық тұжырымдарын бекіте түсу мақсатында Шәкәрім әртүрлі білім салаларына - физика, химия, ботаника, физиология, психология, антропология, этнография, педагогика, тарих, философия, логикаға жүгінеді. Түрлі мектептер мен бағыттардың ой-пікірлерін ескере отырып, Шәкәрім өзінің «Үш анық» атты трактатында шебер түрде диалог жүргізеді. Сөйтсе де трактат құрылымынан оның негізгі сұрақтарға жауабымен көзқарасын қиналмай табамыз. Трактат авторының методологиялық мақсатынан байқайтынымыз - уақыт талап еткен мәселелерді ғылым мен философиялық және оккультивті саланың жетістіктеріне сүйенбей шешу мүмкін еместігі жөніндегі қорытындысы.

Оның жаратылыс тарихы, тіршіліктің шығуы туралы түсінігін мынадай жолдары баяндайды:

Өсімдік күннен алады ас,
Күн суық болса, түпке қаш.
Дым тиіп, нұр кеп жылытса
Өс, тағы жайнап, көңіл аш -
Дейтұғын жанда мән болар.

Жұмыртқада ұрық жатпай ма?!
Олар да тамақ татпай ма?!
Жылынса, яки егілсе
Онан да таңы атпай ма?

Орсаң да өлмес бидайы.
Жандықта шаһуат болмай ма?
Жатынға барып қонбай ма?
Құбылып қаннан тән жасап
Түзеліп әбден толмай ма?
Сіздерге мәлім әр жайы.

Жанына қарай тән өскен,
Өсімдік жаны нашар боп,
Олардан жәндік және өскен
Жәндіктен адам таралған.
Жадында қанды емізген.
Ауызсыз қорек жегізген,
Өзінді - өзің дегізген,
Тіршілік сөйтіп таралған.
Осы өлең жолдарында Шәкәрім тіршіліктің біртіндеп, себеп-салдар қатынасы бойынша дамитындығын, жәндіктің өсімдіктен, адамның жәндіктен таралу идеясын күптайды[1,366].

«Қазақ философиясы» деген терминнің қисындылығы, біздің ойымызша, төмендегідей негіздермен анықталады. Біріншіден, ұлттық философия әр халықтың болмыс формаларымен тығыз байланысты. Өйткені әр халықтың орналасу аймағына, тіршілік салтына, өмір сүру дағдыларына байланысты ортақ мінез-құлық ережелеріне, жүріс-тұрысы, тыныс-тіршілігі қалыптасады. Табиғи және әлеуметтік өмірді тікелей бейнелеу, дүниенің құрылымы, оның жасарын күштері туралы тұрпайы түсінік - бұл қазақ философиясының бастапқы кезеңі еді. Ол кезде жүйелі және негізделген көзқарас болған жоқ, сондықтан да философияның басты бағыттары да айқындалмаған еді. А. Қасабек мифологиялық көзқарас пен табиғат және қоғам туралы жаңа дамып келе жатқан ғылым элементтерінің арасындағы қайшылықтарды шешу философияның пайда болуының жолы деген де қалыптасқан тұжырымдар бар дейді.

Философия мифке тән дүниеге тұтас көзқарастық бағытты сақтауға тырысады. Соның негізінде не мифологиялық, не аллегориялық-көркем, не символикалық-діни, не нақты-ғылыми ойлау, бірақ олардың әрқайсыған қабылданған түрлеріне сыймайтын, жаңа түсініктегі ойлау формаларын құрайды. Белгісіз дүниені түсіндіруге тырысудан одан белгісіздігі мол дүниені танып білуге ұмтылу, егер де ол дүние тіпті танып-білуге мүмкіндік бермесе тәңірге немесе құпия ғаламат күшке сілтеме жасау мифтің көзіне тән ерекшелігі. Адамға әлеуметтік басқару жүйесін таңып, оны түсініксіздеу әлдебір күштің әсерімен түсіндіру, ғылым мен дамудың барысында оған сенбеушілік пайда болған жағдайда, жеке адамға өзінің дүниеге көзқарасын өзгерту мүмкіншілігін жетілдіру - бұл миф пен философияның ара салмағын ажыратудың бір жолы. Ақылмен ой қозғау, табиғаттың өзіне бет бұру, дұрыс көзқарастың қалыптасу философияның пайда болуындағы диалектикалық синтез, бастапқы қайшылықтардың шешілу процесі. Қазақ философиясының пайда болуы туралы сөзді тек ойшылдардың дүниеге көзқарасы жалпылықты көзқарастың (эмбебапты) универсалды принциптерін немесе «бастауларды» анықтаудағы заңды бағыттары болған кезде ғана айтуға болады. Діни-мифологиялық тұжырымдар әдет-ғұрып пен беделге бой ұрса, философия заттар мен құбылыстардың, оқиғалардың мәнін ашуға, пікірсайыс ретінде қолданылатын рационалды ойлауға, дүниені танып білудегі қайшылықтарды аңғару мен шешуге тырысады. Бұл әрекет адамның жан-жақты ойлауы және оның интеллектуалды интуициямен бірегей қабысқан нәтижесінде тауды. Қазақ тарихында көп кездесетін «рулық» генетизм осы қоғамның әлеуметтік, таптық бөлінуі және «ақсүйектік» рулар пайда болған кезінде күшейді. Соңғылардың қоғамдағы «заңдың орындары олардың төркіні құдайдан немесе батыр бабаларынан басталады деп түсіндірілді. Сөйтіп олардың әлеуметтік дүниенің қажетті және заңдастырылған бөлшегі ретінде қоғамдағы белсенді ролі бекітілді. Осы рулардан шыққан ойшылдардың әлеуметтік идеялары қоғамның даму тенденциясын біршама дұрыс бейнеледі. Осыдан келіп олардың көзқарасы жеке бастың көзқарасы ғана емес, қоғамның тарихы дамуының мүддесіне сай келгендіктен қоғамдық пікір ретінде қалыптасы. Мысалы, Төле би, Қазбек би, Әйтеке би және тағы басқалардың ой-жүйесі, олардың ақыл-кенесі, айтқан тұжырымдары осыған дәлел. Жалпы дүниежүзілік тарихтан белгілі болғандай, қоғам дамуының көп сатыларында алдыңғы орына экономикалық мүдделер мен саяси қызметке қарағанда философиялық, этикалық, діни т.б. проблемалар шығады. Олар азаттық және адам еркіндігі, діни сенім және ақыл-ой, сүру және адамгершілік қасиеті, бостандық пен құлдық, керек болса “қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған алтын ғасыр” және “ақыр заман” туралы және басқа мәселелер.

Қазақ философиясының ерекшеліктері

Ұлттық философия - халықтың өзін өзі тұрақтандыратын және оның барлы әрекеттеріне негіздеме беретін, оның асқақ мұраттарын қалыптастыратан рухани ізденіс аймағы. Ұлтымыздың философиясын, дүниетанымын зерделеудегі басты мәселе біздің өскелең ұрпаққа басқа елдермен терезесі тең боларлық рухани қор жинадық па, жинамадық па? деген сұраққа барып тіреледі. Адамзат қол жеткізген ғылыми-техникалық жаңалықтардың нәтижесінде ел мен ел қарым-қатынасы тез өрбіп, күн өткен сайын кеңейіп келе жатыр. Бұрындары ұшы-қиыры жоқтай болып көрінетін үлкен әлем бүгінгі коммуникация құралдарының күрделенуінің арқасында бір ауылдай кішігірім болып қалған сияқты. Осы заман талабы философиялық мұраны да кең тұрғыдан қарастыруды қажет етеді, өйткені бүгінгі халықаралық байланыстар, бүгінгі мәдени сұхбат деңгейі томаға тұйықтыққа жол бермесі хақ. Сондықтан да мәдени қор жасау өз халқымыздың қолда бар мәдени мұрасы мен рухани игіліктерін сақтап, оны жаңғыртумен шектелмесе керек. Рухани қазынамызды байытуда бүкіл әлемдік алдыңғы қатарлы, озық ой үлгілерінің тәржімаланып, жалпы жұрттың қолына жеткізу ісі аса маңызды да жауапкершілікті бастама екендігі сөзсіз. Онсыз біз ұлттық философиямызды өрелі өркениеттілікке бас бұрғанын іс жүзінде емес, тек сөз жүзінде ғана көрсетіп қойған болар едік[2].

Қазақ философиясының ерекшеліктеріне тоқталудан бұрын, жалпы философия не деген мәселені анықтап алайық. Философияның ежелгі грек ой-шылдарының дәуірінен бері «даналыққа құштарлық» деп анықталып келгендігі белгілі. Алайда философияның кең танымал осы ұғымынан өзге түсініктері де тарихи-философиялық еңбектерде молынан ұшырасады. Мысалы, Платон «...геометрия және басқа философиялар» деген сөздерінде философия ұғымын «ғылым» сөзінің мағынасына жақын қолданады. Оның айтуынша Сократ «философия» терминін даналыққа құштарлықты, ақиқатқа жетуге деген құмарлықты белгілеу ретінде пайдаланған. Ал Аристотельдің шәкірттері болса, болмыстың іргелі негіздерін айқындауға мүмкіндік беретін жалпылама ғылым ретінде бұл «бастапқы философияны» метафизика деп атады. Аристотельдік мағынада бұл термин болмыстың өзіндік тұтастығындағы әралуандылықты игеруге бағытталған философиялық білім түсінігімен тығыз байланысты. «Физика», әдетте, жаратылысты, натуралды табиғатты, оның заттар мен процестердегі сыртқы көрінісін зерттейді. Демек «метафизиканың» үлесіне бұл құбылыстардан «кейін» орналасқан, олардың арғы жағындағы нәрсе тиесілі. Аристотельдің пайымдауынша заттардың, жағдайлардың, құбылыстардың, процестердің сыртқы көрінісінің арғы жағында мәнділік орналасқан. Метафизика осы мәнділікті, болмыстың универсалдық заңдылығын, яғни сезімдік таным деңгейінен тыс, тікелей және жанама қабылдаудан жасырын жатқан нақтылықты зерттейді. Демек, бұл «арғы жаққа үңілу» жасырын нақты мәнділікті ашуға бағытталған белсенді танымдық ойлаудың қозғалысы пайымдаушы күш. Ал М. Хайдеггер былай деп жазады: «... Метафизика-мәнділікті жеке және тұтас түрінде принципіалды тану. Бірақ бұл «дефиницияны» мәселенің қойылуы ретінде ғана бағалауға болады, яғни мынадай сұрақ қойылады: «бар нәрсе болмысының мәні деген не?» Демек, осыдан күрделі сұрақтар тізбегі құралып, «не өмір сүреді?» деген мәселе туындайды. Мұны «не нақты өмір сүреді?» деген сұрақ жалғастырады. Бұл жерде бар нәрсенің өмір сүруі туралы мәселеден оның мәнділігі туралы мәселеге көшеміз. Бұл сұрақтардың тізбегін осы мәнділікті тану мүмкіндігі мәселесі аяқтайды, яғни бұл жерде таным процессінің мәні туралы мәселе қойылады. Сонымен, болмыс туралы сұрақ ойлау туралы сұраққа алмасады. Хайдеггердің 1935 жылы жазған «Гельдерлин және поэзияның мәні» деген еңбегінде осы айтылған цикл тіл туралы сұрақпен аяқталады. XX ғасырдың ұлы философының пайымдауынша тіл ең соңғы негіз, адамзат болмысының соңғы нақты тұрағы және сонымен қатар, оны игерудің жалғыз универсалды құралы болып табылады[3,806].

Өнер де, өлместік күйге жету де, өмірді мағыналы ету де еңбектің арқасында орындалды. Еңбекпен келген ғылым – дүненің кілті. Ол адам жанын көр соқырлықтан емдейді. Осыған көзін жеткізген Абай таусылмас қазына мал емес, білім мен ғылым екенін атап айтады. Дүнге келген адам бәрі біліп тумайды. Адамдық деңгейге, толық кемелденген күйге бірте – бірте үйренетінін Абай өзінші түсіндіреді. Алайда мәнді өмір сүруге үгіттегі Абайдың өсиеті өз жұртының санасына жете қоймады. Қараңғылық пен надандық, мансапқұмарлық, пайдакүнемдік, атақұмарлық тұмшалып ұйықтаған сананы сөзбен оятпақ болған ақынның жігері құм болады. Меңмен жалғыз алысқан данышпанның жанын мұң жайлап, ғұмырдың байынсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген – білгендер тіршілтен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық та қайғымсыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын деген тоқтам жасайды. Түркі топырағының атақы ойшылдар Ж.Баласағұн, А.Ясауи секілді ғұламалар кешен өмірмәндік экзистенциалдық күизеліске адам да ұшырады, өкінішті көп өмір кеткен өтіп қайғы мен мұңға шөкті. Ол қазақтың жаман мінездерін, өмірін текке өткізіп жатқандарын өткір тілімен бетіне басып айта білді. Пендешілік күйбеңмен өтіп кеткен есіл өміріне оның көңілі толмады. Ондағы мақсаты – жақсы мен жаманды айырмай, береке – бірліксіз, дүне мен нәсіп қызығынан ұзап шыға алмай, байлық пен билікке таласумен ғана ғұмарын сырап қылып жатқан рухан дүнесі аш құрсақ күйінде қалған елінің қалған санасына ой түрекі беру еді. Ол адам баласына өмірлік құндылық байлық пен мансап емес, адамгершілікті сақтау, адам болып дүниге келген соң адам деген ұлы атақ лайықты өмір сүріп, адам болып өлу екендігін ұғындыруға тырысты.

Адамзат бүгін адам ертең топырақ

Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ

Ертең өзің қайдасың, білемісің

Өлмек үшін туғансың, ойла шырақ, - дейді Абай.

Алайда өзін қоршаған меңіреу қоғам өмірдің өткіншілгін еске салған Абайдың өсиетін де ақылын да керек қылмады, терең ойы мен ішкі жан дүниесін түсінуге де тырыспады. Арқа сүйеніп, жан сұрар, пікір бөлісер, өзіндей биік деңгейден болмаса да, тым құрыса өзі шамалас тұрғыдан түсінер жан табылмайды. Қоғам мен адам арасындағы осындай дистармония әдетте

субекті оқушыларға сан мыңдаған адам арасында өзін жалғыз сезінуге мәжбүр етеді. Өзінің қоршаған ортаны тастап кеткенімен, Абай одан рухани безді, Рухани оқушыланды, өгейленді: Ішім толған у мен өрт, сыртым дүреи, моласындай асқаның жалғыз қалдым тап шыным дейтін де сондықтан. Г. Есімов

Жалғыздық – даралықтың, данышпандықтың белгісі. Мың сан адамның ішінде жүріп жалғастыру, ол адамның өзгелерден тым ілгері кеткендігі, теңін таппағандығы, Абай айтқан сөздер естір құлақтың болмағандығы. Абайдың рухани күзелісі, оның қаны қарайтып, жанын жаралап тұрған сол деп тұжырымдаған. Өмір болмасын терең байлығын адам, одан ешқандай қызыққа кенелуді көздемейді. Тарихта қызық әрі еліктіргіш өмірден баз кешіп, тақуалыққа салынып, рухани дүнесін байыту жолында өмірін сарып еткендер аз емес. Өмір туралы ойланып Буданың ел кезіп кетіп, диуаналық күй кешу, Диогеннің бөшкеде өмір кешуі, Ясауидің жер астына – қылуатке түсіп күннің көзін көрмей ғұмырын өткізу осының мысалы. Аса діншіл сопы болмаса да өмірдің қызығын қумады дәріптейтін сарын Абай философиясынан да көрініс табады. Байлық мансапқа құмар болу мәңсіз өмірді қалыптастырады. Абай осындай өмірден өлімді жоғары қояды. Сондықтан өлімге тым салмақты көзқараспен, мағыналы өмір – шын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ философиясы. Ғабитов Т.Х
2. Шәкәрім философиясы. Гауһар Абдрасилова.
3. Қазақтану. Ж. Молдасбеков.
4. Қазақтану және жаңару философиясы. Ж. Молдабеков.

ТҮРКІ ӘЛЕМІ: СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ

(Орта Азия елдерінің негізінде)

Өнертану, 2 курс **Аранбай А.С**

Ғылыми жетекші: филос. ғ.к. **Божбанбаев Б.М.**

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Аңдатпа: Бұл мақалада жалпы қолданбалы өнердің тарихына қысқаша тоқталып, түркі әлеміндегі қолданбалы өнердің мәні қарастырылады. Аталған өнердің бұрынғы заман мен жаңа заман арасындағы байланысы нақтыланады. Қолданбалы өнердің қазіргі қоғам арасында қандай деңгейде екендігі анықталады.

Кілт сөздер: Сәндік-қолданбалы өнер, Түркі әлемі.

«Сәндік-қолданбалы өнер» ұғымы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы алпысыншы жылдардың ортасында пайда болды. Сәндік-қолданбалы өнер кербез ерекшеленетінін негізгі сипаттамасы, оның тиімділік, күнделікті өмірде қолдана білу ғана емес, эстетикалық толтыру болып табылады. Бұған дейін ол халықтың қарапайым түсінігінде, «қолөнер» ұғымының аясында қабылданып, пайдаланылып келді. «Сәндік-қолданбалы өнер», «қолөнерінің» өңделіп жетілген формасы іспеттес болғандықтан, екеуін бір-бірінен бөлектеп қарауға болмайды, керісінше, олар бірін-бірі мазмұндық тұрғыда толықтыра түседі.

Баяндама тақырыбының өзектілігі көбінесе өнертанушылар, әлеуметтанушылар және сол секілді өзге ғылым иелері бейнелеу өнерінің барлық түрін зерттеу нысанына алып, бірақ сәндік қолданбалы өнер ұмыт болып кетіп жатқан жерлер бар. Сәндік қолданбалы өнер халықтың ежелден келе жатқан өнері болып саналады. Сол себептен, бұл тақырып талқыланбай қалмауы қажет.

Баяндама мақсаты - Түркі әлеміндегі сәндік қолданбалы өнерге сараптамалық шолу жасау. Сәндік қолданбалы өнердің кешесі мен бүгінің кезеңдерге бөліп, салыстыра отырып өнердегі мәселелерді қарастыру.

Зерттеу материалы ретінде Түркі әлеміндегі қолөнер туралы жазылған шетелдік және отандық авторлардың баяндамалары алынған.

Теориялық - практикалық маңызы. Бұл мақала «Бейнелеу өнері», «Қазақстан тарихы» сынды пәндердің бағдарламаларында пайдаланылуы мүмкін. Өнертану, мәдениеттану секілді пән студенттері үшін пайдалы бола алады.

Автордың еңбегінің нәтижесі практикалық мақсаты бар және айналадағы кеңістікті безендіруге арналған заттар болып табылатын көркем шығармашылықтың бір түрі. Сәндік - қолданбалы өнердің ежелден келе жатқан тарихи тамыры бар, ол дәстүрлі өнер қолөнерімен және ескі қолөнермен тығыз байланысты. Сәндік - қолданбалы өнер ұзақ уақыт бойы адам өмірінде маңызды рөл атқарды. Әр түрлі әдістер мен материалдардың көмегімен шеберлер тек пайдалы ғана емес, сонымен қатар эстетикалық рақат сыйлайтын заттар жасапта отырды.

Сәндік-қолданбалы өнер келесі негізгі критерийлер бойынша бірнеше топқа бөліп, былай топтастыруға болады:

- Функционалды қолөнер (утилитарлық бұйымдар, зергерлік бұйымдар немесе сәндік және практикалық мақсаты бар заттар жасау);
- өндіріс әдісі (жаппай, сериялық немесе жеке);
- қолданылатын материалдар (ағаш, тас, тоқыма, керамика, шыны, металл);
- өндіріс объектісіне (декор, киім, жабдық, ыдыс-аяқ, ойыншықтар, жиһаз);
- материалды өңдеу технологиялары арқылы (ою, құю, кескіндеме, тоқу, тігу, желімдеу) деген сынды бес топқа топтастырсақ болады.

Сәндік - қолданбалы өнердің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

1. Металды шебер өңдеу (монета, гравюра, құю, соғу, филигран).
2. Өрім (жіптерден, сабақтардан, өсімдіктердің қабығы мен талшықтарынан, моншақтардан, бамбуктан, жүзімнен, қайың қабығынан, шыбықтардан).
3. Тоқыма (тоқу станоктарында киім, кілем, тор, көрпе, белбеу, дастархан жасау).
4. Тігін (алтын, патч, көрпе, гүл жасау).
5. Кесте тігу (киім-кешек пен декорды түрлі-түсті жіптермен безендіру).
6. Аппликация (эртүрлі материалдардың бөліктерін негізге жабыстыру).
7. Кірістіру (интарсия, маркетри және мозаика).
8. Киіз басу (табиғи жүннен тұрмыстық заттар мен декор жасау).
9. Күйдіру (ағаш немесе мата).
10. Ою (ағаш, тас, сүйек).
11. Түрлі-түсті кескіндеме (керамикалық, металл, ағаш, шыны, фарфор беттерінде).
12. Теріні авторлық өңдеу. Балшықтан, балауыздан, гипстен және басқа да пластикалық материалдардан мүсіндеу.
13. Оригами және киригами (қағаз фигураларын бүктеу және кесу өнері).

Сәндік-қолданбалы өнер әрқашан қол еңбегін пайдаланатын адамның экономикалық қызметінің эртүрлі салаларымен, соның ішінде қыш және ағаш ұстасы, киім мен аяқ киім өндірісінде, металл мен былғары өңдеуде тығыз қарым-қатынаста болды. Жердің әр түкпірінде қол жетімді материалдарды өңдеудің ерекше әдістеріне негізделген халықтық қолөнер түрлері біртіндеп қалыптасып, көптеген жылдар бойы жетілдірілді. Қолөнердің дамуына әр аймақтың мәдени, діни, әлеуметтік және климаттық ерекшеліктері үлкен әсер етті.

Түркі өнері(Қазақ халқының негізінде). Қазақтардың халық қолөнері мен қолөнерінің бастауы ғасырлар бойы қалыптасқан. Археологиялық олжалар Қазақстан аумағында Андронов мәдениетінен көптеп табылды. Қазақ халқының мәдениетінің дамуына Оңтүстік Сібір, Орта Азия халықтары үлкен әсерлерін тигізді. Дәстүрлі халық қолөнері ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында айтарлықтай биік деңгейге жетті. Жоғарыда атп өткендей, әр халықтың қолданбалы өнерінде өзіндік ұлттық ерекшеліктері бар. Дәл сол сынды, қазақ халқының қолөнер бұйымдарында да ұлттық мән аса қатты рөл ойнады. Мәселен, хаттардың формасы, ыдыс-аяқ, жиһаз, киім халықтың әдет-ғұрыптары мен өмір салтымен, оның эстетикалық көзқарастарымен байланысты болды. Қолданбалы өнерде адамдардың жас айырмашылықтары да ескеріліп отырды. Сол кезеңде көптеген ауылдардың қалада тұрмыстық заттарды сатып алу мүмкіндігі болмағандықтан, ауыл тұрғындары жергілікті қолөнершілердің бұйымдарын пайдаланды. Ертоқым, зергерлерлік бұйым, етік және т. б. жасау шеберлерінің бұйымдары ерекше үлкен сұранысқа ие болды. Ал зергерлік бұйымдар мерекелік және күнделікті болып екіге бөлінді. Қазақтарда ең көп таралған форма - жарты ай болған. Тұмардың функциясын ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында кең таралған түрі - Қасиетті Құран кітабынан жазылған дұғалары бар бойтұмарлар болды.. Әшекейлер алдыңғы бетінде сәндік элементтері бар қуыс құбырлы және үшбұрышты бұйымдар түрінде жасалған. Зергерлік бұйымдар негізінен күмістен жасалатын, оны қолөнершілер жергілікті саудагерлерден сатып алған.

Қазіргі таңда, қазақ халқында өнердің бұл түрі жоғалмағанын, керісінше одан әрі дамып келе жатқанын көре аламыз. Сәндік қолданбалы өнерді заманауи типте жасағаны халық арасында үлкен танымалдыққа ие. Қазақ орнаменттерінің әдемілігімен тек қана қазақтар ғана емес, шетел тұрғындары да қызығады. Мәселен, шетелде жұмыс жасайтын Қазақстандық суретші Аяя Шалқардың жасап шығаратын жұмыстарына шетел тұрғындары тамсанады.

Таулы Алтай өңірінің негізінде. Түркі тайпаларының Азияның тереңінен алдымен Батыс Түркістан аумағына, содан кейін ежелгі дәуірден бастап мәдениет ошақтары болған жерлерде, яғни

Иран, Оңтүстік Кавказ, Кіші Азияға ену процесі б.з. д. VI ғасырда анықталды. Кейбір үлкен дүмпулер ғасырлар бойы, XV ғасырға дейін жалғасты. Патшалықтың отаршылдық саясатына қарамастан, алтайлықтардың халықтық мәдениеті орыс халқының дамыған өркениетімен тығыз байланыста дами бастады. Қазіргі уақытта Таулы Алтай туралы өте кең тарихи және этнографиялық әдебиеттер бар, бірақ халық өнеріне арналған жұмыс өте аз, дегенмен бұл мәселеге қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап пайда бола бастады. Алтайлықтардың металдан жасалған сәндік-қолданбалы өнерінің негіз ретінде ала алтын үлгілері аз. Негізгі заттардың ішінде металл бляшкалары бар былғары белдіктер жиі кездеседі. Жазбаша ескерткіштерден көрініп тұрғандай, түркі дәуірінде мұндай белдіктер әрбір ересек адамға тиесілі болған. Бұған ежелгі түркі тас мүсіндері де дәлел бола алады. Құрай қорғанынан алынған қола белдік ою-өрнектің зооморфты мүйіз тәрізді мотивін өсімдіктер мотивіне біртіндеп айналдыру процесі айқын көрініс тауып тұр. Былғары белдіктер мен сөмкелерге, оттар мен аң аулау пышақтарына сәндік безендірілген металл тақтайшалар мен бляшкалар бекітіліп, тұтқалар мен қабықтарды әрлеуге көп көңіл бөлінді. Суретшілер Г.И.Гуркин, И.В.Титков, Н.В.Шагаевтың эскиздері мен сипаттамалары, сондай-ақ өнертанушы И.И.Каплан жинаған материалдар темір ұсталарының негізгі мотиві атқа мінуге арналған түрлі құрылғыларды безендіруге бағытталғанын көрсетеді. Әшекейленген металл бөлшектер мен төсеніштер ақсүйектердің ат әбзелдерін безендірді. Белдіктер темір сақиналармен, өрімдермен, ілмектермен бекітіліп, белдіктер жалғанған жерлерде бляшкалар мен тақтайшалармен безендіріліп - дөңгелек, көпбұрышты немесе көп қабатты розеткалар түрінде жасалып отырды. Көбінде ат әбзелдеріне қола жалатылған металлдар қолданылды.

Өзбек халқының негізінде. Өзбекстан аумағында ғасырлар бойы сәулет өнерінің өзіндік "бесігі", көркем және сәндік-қолданбалы қолөнер орталықтары қалыптасты. Әр аймақ өзінің бағытымен танымал, бұл өнердің дамуына, жергілікті стильдер мен шеберлердің, өрнектер мен түстері тән қолтаңбасының қосылуына ықпал етті. Чустада қолөнершілер пышақтар мен бас сүйектер жасады, оюланған шілтер шеберлері Қоқан қаласында тұрып, өз өнерлерімен бөлісе отырды, Бұхара бұрынғыдай алтын тігумен, Риштанмен және Гидиванмен - тендесі жоқ керамикамен, Шахрисабзмен – ұлттық кестемен әйгілі болды. Өзбекстанның сәндік-қолданбалы өнерінде Бұхара, Хиуа, Қоқан, Самарқанд, Шахрисабза, Карши, Ташкент, Маргилян, Наманган, Андижан және Орта Азияның басқа да елді мекендерінің зергерлік бұйымдары ерекше орын алады. Жас ерекшеліктерінің және әлеуметтік жағдайының көрсеткіші ретінде әйелдерге әшекейлер тұтынушылардың тапсырыстарына сәйкес орындалып отырған. Жергілікті зергерлердің өнімдерінде мәдени-экономикалық байланыстар мен көрші елдердің қолөнершілерінің өзара әсері кеңінен көрініс тапты. Бір кездері өзектілігін жоғалтқан сияқты, бүгінде өзбек халықтық және сәндік-қолданбалы өнері қайта жандануда. Жаңа формаларға ие бола отырып, ол әлі күнге дейін қолөнершілердің бұрынғы даңқы мен шеберлігінің іздерін сақтай отырып жасалып жүр.

Қырғыз халқының негізінде. XIX ғасырдың ортасында орыс саяхатшысы Левшин алғаш рет жайлауда болған кезінде ол сол жердің ұлылығы мен тыныштығына таң қалды. Керуен кетіп бара жатқан гүлденген даланың кеңдігіне қарап, ол: неге көшіп жүрсіндер? Деп сұрағаныңда, былай жауап алыпты: Адам қозғалуы керек, өйткені Күн мен Ай, жұлдыздар, жануарлар, балықтар — бәрі қозғалады, тек жер мен өлілер орнында қалады. Көшпелі өмір сүру жағдайлары ұтымдылыққа ғана емес, сонымен бірге тұрақты серіктердің көркемдік түсінігіне де түрткі болды. Жүн, былғары, жануарлардың терісі ең көп таралған материалдар. Бірақ айналадағы заттар сұлулық заңдарына сәйкес безендіріліп отырған, яғни, ат пен шабандоздың әшекейлерінің жарқыраған әсемдігі, киіз үйлердің сұлулығы мен сәнділігі, ыдыс-аяқтың сәнділігі. Сонымен, киім мен тұрмыстық бұйымдардың геометриялық және зооморфтық ою-өрнектерінің символикасы, спектрдің бес негізгі түсі — бес тілек, бес сезім - мәңгілік пен адалдықты, тазалықты, қасиеттілікті, байлықты, қуанышты, жеңісті, қараңғылықты және т. б. бейнелейтін түс символикасында болды. Ғасырлар бойы қалыптасқан қырғыз халқының сәндік-қолданбалы өнері ерекше, алуан түрлі және басты ерекшелігі — практикалық, утилитарлық құндылық пен заттардың бай көркемдік дизайнының үйлесімі.

Қорытынды. Сәндік-қолданбалы өнер қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени негіздерін модернизациялау жағдайында дәстүрдің нысаны ретінде кеңінен дамыды. Дәстүрлі этникалық мәдениеттердің өзгеруі өнердің өмір сүруінің жаңа формаларын тудырды. Дәстүрлі мәдениетте өнер оның барлық басқа салаларынан бөлінбейді. Онда экономикалық, эстетикалық, діни, нормативтік, дүниетанымдық параметрлердің барлық кешені, этникалық мәдениеттің тұтастығы көрсетілген. Барлық функциялардан басқа, шынайы өнер этникалық топтың бейнесін көркемдік құралдармен құра отырып, этнодифференциалды және этноинтеграциялық рөл атқарады.

Қазіргі қоғамға бейімделу процесінде әлеуметтік-экономикалық және мәдени-саяси өзгерістер дәстүрлі мәдениеттің оның матаcына енетін инновациялардың әсерінен өзгеруіне әкеледі. Бұл жағдайда халықтық мәдениет пен өнердің өмір сүру формасы сәндік-қолданбалы өнерге айналады.

Оның қалыптасуы мен эволюциясына әсер ететін факторлар: шикізат ресурстарының болуы, қолөнер өндірісінің қалыптасқан дәстүрлері; жердің аздығымен қатар жүретін шағын өнеркәсіптің дамуы; қала мен ауыл мәдениетінің әртүрлі жақтарының тығыз өзара іс-қимылы; нарықтың кеңеюі; негізінен эстетикалық мақсаты бар кәсіпшілік бұйымдарын өндіру және тұтыну үшін әлеуметтік ортаны қалыптастыру; этникалық өзіндік сананың ұлттық және трансформациясын қалыптастыру; жергілікті, аймақтық және азаматтық қауымдастықтардың жеке басын көрсетудің жаңа жолдарын іздеу.

Шынайы қолөнер дәстүрлерін дамыта отырып, халықтық қолөнер мәдениеттердің қиылысында қалалық және ауылдық, жергілікті және шеттен алып келген, этникалық және модернизацияланған жаңа нәрселер пайда болады. Олардың стилистикасы көбінесе дәстүрлердің синтезімен, шығармашылықтың айқын өзгергіштігі мен даралығымен анықталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аяган, Б.Г. Тюркские народы: энциклопедический справочник. - Алматы:Қазақэнциклопедиясы. 2004. - 382 с.
2. 2.Культура и традиции коренных народов Северного Алтая. СПб., 2008 - 145 с.
3. Назаров И.И. Этнографические коллекции Музея археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета Этнография Алтая и сопредельных территорий: М-лымеждунар. научн-практ. конф. Барнаул, 2005. Вып. 6. С. 214-215.
4. Николаев В.В. Материалы по традиционной семейной обрядности кумандинцев (по итогам полевых исследований 2001-2002 гг.) // Культура Сибири и сопредельных территорий в прошлом и настоящем: Мат-лы 43-й всеросс. археол-этнограф. конф. Молодых ученых. - Томск, 2003 - 98 с.
5. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство - Алма-ата, 1987. - Т.2.
6. Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Отрар XVI—XVIII веков по итогам раскопок 1971—1973 годов.—«Древности Казахстана». А.-А., 1975.
7. Антипина. К.И., Особенности материальной культуры прикладного искусства южных киргизов, Фрунзе, 1962, с.32
8. Аргынбаев Х. А. Обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством — «Хозяйство казахов на рубеже XIX—XX веков», А.-А., 1980.
9. Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. А.-А., 1986. .
10. Богуславская. И .Я Традиции народных художественных промыслов и проблемы сувениров. Советское декоративное искусство 77/78, - М., 1980, с. 116-122.
11. Басенов Т.К. Орнамент Казахстана в архитектуре. Изд. Академий наук КазССР, Алматы, 1957. с 54
12. Бадяева Т.А. Роль цвета в эстетическом восприятии орнамента // Эстетические основы народного искусства и художественных промыслов. Сборник научных трудов НИИХП / Отв. ред. Н.В.Черкасова, сост. Т.М. Разина. -М., 1992, с. 79-84
13. Бакушинский А.В. Избранные искусствоведческие труды. Исследования и статьи. М., 1981, с. 235-336.
14. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971.
15. Касиманов С. "Прикладное искусство казахского народа" Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. - с 345

«ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТАРИХИ МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚ»

Мамандық: Эстрада вокал, 2 курс Қултимова А.М

Ғылыми жетекші: филос. ғ.к Божбанбаев Б.М.

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Аннотация

Бұл мақалада – халықтың рухани байлығы, мәдени мұрасы, өткені мен болашағының маңыздылығы қарастырылады. Тарихи мәдени мұра – ата-бабаларымыздың аманаты. Аманатқа адал болу – әрбір қазақтың мәңгілік заңнамасы.

Тарихи-мәдени құндылықтарды қорғау және ұқыпты пайдалануға қатысты мемлекеттік реттеу мәселелері, іс-шаралар Қазақстан Республикасында басым мәселелердің бірі болып отыр. Тарихи-мәдени мұра халықтың тарихи тағдырының аса маңызды айғағы ретінде, оның бүгінгі және болашақта дамуының негізі және сөзсіз шарты ретінде, бүкіл адамзаттық өркениеттің құрамдас бөлігі ретінде барлық қауіп-қатерден тұрақты түрде қорғап отыруды талап етеді. Қазақстан Республикасында мұны қамтамасыз ету барлық заңды ұйымдар мен нақты адамдардың адамгершілік борышы және ата-заңымыз Конституциямен белгіленген міндеті болып табылады.

Материалдық мұралардың сақталуын, ғылыми және мәдени пайдаланылуын қамтамасыз ету мемлекеттің өзіндік мәдени және ұлттық бірегейлігін дамытуға жағдай жасайды, қазіргі жаһандық және интеграциялық процесс жағдайында қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Бүгінгі таңда тарихи, археологиялық, архитектуралық және мәдени ескерткіштер жойылып, толығымен жойылып кету қаупіне ұшырауына байланысты, бұл мәселе одан да өзекті бола түсуде. Болып жатқан күрделі экологиялық және антропогендік факторлар табиғи және мәдени ортаның жай-күйіне, оның маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын тарихи және мәдениет ескерткіштерінің жойылуына ықпал етеді. Осындай жағдайларда орналасқан ескерткіштерді анықтау және зерттеу археологиялық зерттеулердің арнайы әдістерін қолдануды, ғылым мен білімнің әртүрлі жүйелерін бір бағытта біріктіретін көптеген жаңа бағдарламалар мен жобаларды әзірлеуді талап етеді. Барлау және іздестіру жұмыстарында нанотехнологиялық және инновациялық әдістерді қолдану көбінесе тапсырманың нақты маңыздылығына және сәйкесінше, мамандардың кәсібилігіне тікелей байланысты болады.

Біздің мәдени мұраларымыздың қатарына қазақтың салт-дәстүрлерін жатқыза аламыз. Қазақтардың кейбір дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, өкінішке орай, әрқашан жақсы жаққа бейімделе бермейді. Кейде олар әдемі, ағартушылық және философиялық мағынаға толы қазақтардың тарихи қалыптасқан дәстүрлері өзінің бастапқы келбетін жоғалтып келеді.

Қазір, мысалы, "қыз ұзату тойы" (қалыңдықты шығарып салу) бұрын-соңды болмаған әдеттермен өткізілуде. "Ақ жолға" раушан жапырақтарын шашып, жолдау сөздері, жастардың түн ортасына дейін көңіл көтеруі және т.б. Ертеде қалыңдықты күн шы-ғысымен – жаңа күннің, жаңа өмірдің символымен таңертең ерте алып кеткен. Бір күн бұрын қалыңдық туыстарымен қоштасып, барлық туыстарымен "сыңсу"әнімен қоштасқан.

Қазақ халқының ежелден келе жатқан салты бар. Бұл "жеті" санын білдіретін өрнек. Бұл туыстықпен тікелей байланысты. Бұл "әке отбасы" дәстүрі. Яғни, "жеті ата" дәстүрі бойынша әр адам жеті атасын білуі керек. Бұл ата-аналарға, әкелерге, балаларға, немерелерге, шөберелерге, шөпшек және т.б. қатысты. Сонымен қатар, туысқан адамдардың ұлы мен қызды ешқашан үйленбеген. Міне, бұл да қазақ халқының қан тазалығын бейнелейді. Шамамен айтқанда, егер екі жастың жеті атасы қарапайым адаммен кездеспесе, жастарға үйленуге рұқсат етіледі. Сонымен қатар, қазақтар үш жүзге бөлінеді. Олар "ұлы жүз", "орта жүз", "кіші жүз"деп аталады. Әр жүз бірнеше тарауларға бөлініп, руларға ұласады. Бұл да қанның тазалығына әсер етеді. Нәтижесінде қазақ мұрасы өте үлкен. Есте сақтау керек, олар күнделікті өмірге де байланысты. Қазақ халқы-тамаша мәдениетке бай, асыл және дана халық.

Мәдени құндылықтарымыздың бірі - қасиетті тіліміз. "Тәрбие басы – тіл" дейді қазақ халқымыз. Абай атамыз жиырма бесінші қара сөзінде «Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» деп, тіл үйренуге шақырады.

Мемлекет басшысы бір сұхбатында «Қазақтың тілі – қазақтың жаны! Халқымыздың тарихы да, тағдыры да – тілінде. Мәдениеті мен әдебиеті де, ділі мен діні де – тілінде. Тіл тарихымызбен ғана емес, бүгін мен болашақты байланыстыратын құрал.

Міне, осылай рухани тәрбие мен сапалы білім беру мақсатында біз Абайдың дүниетанымы - қадірлі құндылығымызды терең түсінуіміз керек. Абай идеясы, философиясы "Адам бол!". Тұлға болу дегеніміз - ойлауы қалыптасқан, сана, дүниетанымы бар адам болу. Білім-ғылым да, өнер де ең алдымен талаппен, ынта мен қуатпен келетін қасиеттер. Сондықтан да "Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек", - дейді Хакім Абай. Ұрпағымыздың тағдыры бәрімізге ортақ. Сонымен қатар, ұлттық рухани, білімді және білімді тұлғаны қалыптастыру біздің міндетіміз.

Қазіргі қазақстандық қоғам әлемдік қоғамдастықтың мүшесі ретінде жаһандану үдерісін бастан кешуде. Бұл дамудың жағымды және жағымсыз жақтарымен қатар, бұл біздің Отанымызға және тәуелсіздік жолында нығая бастаған азаматтарымызға үлкен әсер етеді. Бұл әсіресе уақыт тапшылығын тудырды. Қазіргі заманғы азаматтардың көпшілігінің, әсіресе жастардың уақыты

элеуметтік желілерде және интернет-беттерінде өтетіні рас. Алайда, олар азаматтардың санасын әлемге деген ортақ көзқарастарымен және бізді таң қалдыратын жасанды құндылықтарымен баурап алуы тиіс.

Тарихи кезеңдер мен біз бастан өткерген өзгерістер сабақтастықтың әлсіреуіне ықпал етті. Бұл қазіргі заманғы азаматтардың сөздік қорының жетіспеушілігі және біздің ғалымдардың идеялары мен пайымдауларын түсіну қабілеті. Осы себепті, әлемге өзіндік көзқарасы бар Шығыс данышпанының шығармаларының бірін оқудың орнына, оны ойға, тілге немесе қабылдауға қысым жасамайтын жеңіл ақпаратпен толтыру оңайырақ.

Қазақтарда" түрікмен - «Түркімен – төр ағам, өзбек – өз ағам» деген ежелгі мақал бар. Мәшһүр Жүсіп Көпешұлының шежіреге негізделген осы қанатты сөз тіркесін талдағанда, осы мақал бойынша түрікмендер, қазіргі Түркіменстанның түрікмендері ғана емес, бұрынғы Османлы елінде тұратын барлық түркі тайпалары қазақтардан бес үлкен ата-баба болған; ал өзбектер қазақтардың менің Үш ата-бабам бар деп жазады. Сонда қазақтар түркі бауырларының ең кішісі болып, қара шаңыраққа ие болады. Қазақтардың санасындағы бұл тұжырымдама Мағжан Жұмабаевтың өлеңінде де көрініс тапқан:

“Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып
жан туып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазаққа қара шаңырақ қалған жоқ па?”

Түркі мәдениеті тұрғысынан қазақтар дала халқы ретінде түркі мәдениетінің ең таза үлгісін сақтай алды, өйткені олар солтүстігінде Еділ мен Орал, оңтүстігінде Сырдария мен Әмудария жағалауларында өмір сүрді. Сондықтан қазақтардың әдет-ғұрыптары, тілі мен әдебиеті, музыкасы, дүниетанымы, шежіре дәстүрлері нағыз ежелгі түркі өркениетінің жалғасы болып табылады. Мұның басты себептерінің бірі ХХ ғасырға дейін қазақтардың Еуразияның соңғы көшпенділері ретінде өмір салтын жалғастыруы болды.

Қорыта келсек, қазақ елі - түркі әлемінің қара шаңырағы. Қазақтар өздерінің түркі ағалары алдында да жауапты екенін есте сақтаған жөн, өйткені қара шаңырақта отырған әулеттің белгілі бір міндеттері бар. Бұл жауапкершілік қазақ халқының мұрасын, тарихи жәдігерлерін, тілі мен дәстүрлерін қазіргі заман талабымен ұштастыра отырып меңгеруді талап етеді. Күшті елдің рухы жоғары екенін ескере отырып, біз ата-бабаларымыздың рухани мұрасын алып, оны жаңа ұрпаққа беру үшін елімізді жандандыруымыз керек.

Біздің ата-бабаларымыз мемлекетті қалыптастыру, нығайту кезінде тарихи санаға ерекше назар аударғанын түсіну маңызды. Олар оны халықтың ортақ үйі ретінде насихаттады және елдің мүддесіне аянбай қызмет етті. Әл-Фараби мен Абай-өз заманындағы мәдениеттің ең жарқын өкілдері.

Фараби кемелдік жолы - өмірлік процесс деп пайымдайды. Ол бақытты түсіну - сапалы білім алу. Бақытқа жету - бұл жақсы, жарқын істер жасау арқылы адамдардың өздерін дамытуда атқарған жұмысы. Ал Абай философиясы адамгершілік және гуманистік идеяларға, ізгі ниетке, құрметке, достыққа, махаббатқа толы. Адам деген не деген сұраққа жауап бере отырып, өз еңбектерінде: "адамның мәні – махаббат, әділеттілік және шынайылық. Адамдар бұл бастамаларсыз ештеңеге қол жеткізе алмайды. Адам осы сезімдер арқылы бір-бірімен дос бола білуі керек.

Бұл екі ойшылдың ең үлкен артықшылығы – олар өз шығармаларында гуманизм, ағарту және адамгершілік идеяларына негізделген әр мемлекеттің, қоғамның дамуына, жалпы халыққа маңызы бар терең тұжырым жасады.

Білім берудің жалпы негізі рухани және азаматтық құндылықтар болуы тиіс. Рухани және азаматтық құндылықтар балаға үлкендер мен кішілер арасындағы нақты қарым-қатынас кезінде сіңетіні белгілі. Сондықтан мұғалімнің басты мақсаты-оқушыға өзінің рухани және азаматтық құндылықтарын сіңіре отырып, жүрегінің тереңінде өзінің рухани қазынасын ашу, әр баланы тұлға ретінде жақсарту үшін ондағы бар құндылықтарды дамыту. Мектепте, сыныптан тыс уақытта, рухани-адамгершілік, азаматтық жүйеде біздің қызметімізді жалғастыратын тұлғалар болып табылатын оқушылар тәрбиелеу.. Мектеп қабырғасында жақсы тәрбиеленген, саналы білім алған оқушы өмірден өз орнын табады.

Әр ұлт, әр мемлекет ғасырлар бойы қайта жанданып, рухани жаңарады. Білім беру жүйесінде болып жатқан өзгерістер де заманауи өзгерістерді қажет етеді. Біздің данышпандарымыздың "білім бар жерде ғана сапалы білім, саналы ұрпақ болады" деген мақалына сәйкес, білім қайта өрлеу мен

рухани жаңғыруда маңызды рөл атқарады. Біз ұлттық ерекшеліктерімізді сақтап, ескеруіміз керек және әлемде болып жатқан оқиғаларды қабылдай білуіміз керек. Үш тілде сөйлейтін адам ештеңе жоғалтпайды.

Өскелең ұрпақты ұлтшыл етіп тәрбиелеу қазіргі қоғамның басты міндеттерінің бірі болып табылатынын, ал балалық шақ - Отанға деген асыл махаббаттың іргетасы нығайтылатын кезең екенін атап өткен жөн. Бала кезінен бастап балаға туған жеріне, туған ауылына, туған өлкесіне, Отанына, адамгершілік қасиеттеріне ие болуына әрине, "Алтын Орда - Алтын ұясы" септігін тигізеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы "Ortalyq Qazaqstan". <https://ortalyq.kz/541321-2/>

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АЛҒАШҚЫ КӨШПЕЛІЛЕРІ

Эстрада вокал мамандығы, 2 курс Керимкулова Ж.М.

Ғылыми жетекші: филос. ғ.к. Божбанбаев Б.М.

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Көшпелілік басталған б.з.д. 1-мыңжылдықтан б.з. 1-мыңжылдығының ортасына дейінгі аралықта малшы тайпалар алдымен шөл далалардағы сусыз аймақтарды қыстық жайылым ретінде игерді. Содан соң көшудің жоғары-төмен, шеңберлік, ендік түрлерін игерді. Шеңберлік немесе айналмалы көшпелілік дегеніміз — белгілі бір шеңбермен, ортадағы су көзінен алыстамай, айнала көшіп-қонып отыру. Әдетте, бұл көшпелілік малды құдықтан немесе көлден суаратын малшы тайпалар тәжірибесінде болған. Ендік көшпелілік — батыстан шығысқа, одан соң шығыстан батысқа көшіп-жылжып отыратын көшпеліліктің түрі. Б.з.д. 1-мыңжылдықтың ортасына қарай көшпелі шаруашылық иен тұрмыстың жаңа жетістіктері пайда болды. Олар — темір үзеңгінің шығуы, кереге, уық, шаңырағы бар киіз үйдің шығуы, т.б. Көшпелілер туралы нашар түсініктер сол ерте заманда - ақ қалыптасты. Көне Қытайда "көшпелілер жабайы, мәдениеттің қас жауы" деген түсінік қалыптасты. Еуропада да көшпелі ғұндарды "тағы - жабайылардың тұқымы, өркениеттің жауы" деп есептеді. Көне заманда қазақ жерінде өмір сүрген тайпалар, одан кейін орта ғасырдағы түркілер бүкіл Еуропаның көне және ортағасырлық өркениеттер мен әртүрлі себепкер арқылы араласты. Көшпелілер өздеріне түрлі халықтардың жақсы мәдени жетістіктерін қабылдады, өздерінің мәдени үлгілерін басқа халықтарға танытқан болатын. Қазақстан шеңберінде Каспий маңы ойпаттары, Үстүрт, Торғай, Жем, Іле Алатауларының тау беткейлері және таулы өлкелері жүріп өткен. Көшпеліліктің шығуы, көпшілік жағдайда, географиялық ортаның тікелей әсерімен байланысты. Сондықтан да көшпелілік белгілі бір нақты тарихи кеңістіктерде ғана таралды. Көшпеліліктің пайда болуы — белгілі бір климаттық жағдайлар, экологиялық ұяның шектеулі мүмкіндіктері, табиғи ресурстардың сол өлкеде өмір сүруші этностың алдына қоятын табиғи талаптарына байланысты. Көшпелілік белгілі бір геофизикалық, табиғи-климаттық аймақтарда қалыптасады.

Бүгінгі таңда көшпелі ата-бабамыздың біздің қанымызға сіңіп қалған қасиеттері мен құндылықтары біршама. Оның айқын бір дәлелі Ұлы Даланың шексіз, шетсіз кеңдігі тәрізді ой-санамыздың шексіздігі. Өмірдің сан қырлы сферасында ой жүгірткен өз заманының қаһармандарындай, біз де технологиялық жаңа дәуірдің ерекшеліктерін тез сіңіріп, игере алудамыз.

Сары даланың самалын есіп өскен кеңдіктің ұрпақтары ешқашан кем болмайды. Себебі, дүниенің қай саласында болмасын ой кеңдігі әрдайым басты назарда. Қоғамдағы өзгерістер мен даму барысындағы теріс дүниелерді де өз деңгейінде қабылдап, ұлттық кодты сақтау үстіндеміз. Сақ дәуіріндегі бас боларлық Шырақтай ерлер мен Томирестей әйелдер бүгін де ұлт мүддесі үшін аянбай еңбек етуде. Ерте кездегі тайпа ішіндегі бірлік мәселесі де сырт қалмай, демократты түрде бұл мәселе аясында қоғамдық жұмыстар атқарылуда. Сондай маңызды істердің бірі – Рәміздердің бекітілуі еді. Еске алар болсақ, көшпелі қоғамның басынан да бұл белгіні байқауға болады.

Қазаққа тән қасиет-бауырмалдық. Қазір Ресейден ағылып келе жатқан орыс халқының өзіне бауырмалдық танытып отырмыз. Бұл қазақ қоғамының жасампаздығын, рухани жағынан өскендігін көрсетеді. Бұл- құлдық ойлау жүйесі емес. Өркениеттіліктің белгісі деп қарауымыз керек. Олар осы тұрғыдан алғанда бізден үлгі алуға тиіс сияқты. Демек, адамгершілікті, парасаттылықты, ар мен ұятты ту ету бірліктің жемісі. Біз сырттан келіп жатқан құндылықтардың бәрін өз қазанымызда

қайнатып, өз қажеттідігіміз бен дамуымыздың маңызды тетіктеріне айналдыруымыз керек. Сонда ғана біз рухани бірлікке жаңаша сипат беріп, өркениет көшіне ілесеміз.

Қазақтың көшпелі қоғамының негізін қалаған мәдениет ежелгі дүниеден бастау алатыны белгілі. Содан бері қазақтың дәстүрлі мәдениеті мәдени-тарихи және этногенетикалық тұрғыда үздіксіз дамып келеді. Бүгінгі Қазақстан аумағын мекендеген көптеген тайпалардың бұл процеске тікелей қатысы болғандығы да күмәнсіз. Олардың бай құндылықтарының қазақтың мәдени мұраларынан көрініс тауып, осы күнге дейін жеткендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген.

Сонымен қатар, бұл байланыстар ерте кезеңдегі көшпелі тайпалардың мәдениетінің, қалыптаса бастаған әлеуметтік институттары мен рухани өмір-тіршілігінің өзара жақындығын, байырғы қазақ мәдениетінің ішкі бірлігінің беріктігін де көрсетеді. тарих халықтың кешегісі ғана емес, сонымен қатар, ол оның бүгінгісі және ертеңгісі. Мемлекет іргесінің берік болуы оның халқының сапасына байланысты.

Алдағы уақытта көшпелілер тарихына назар салатын зерттеушілер үшін ескеретін ұсыныстарымыз бар:

Бірінші – ұлттық тарихтың басымдығы. Біз ұлттық тарихты әлем тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруымыз керек. Бірақ білім берудің ұлттық жүйесі тек абстрактілі адамгершілік тәрбие, дағды мен білім қалыптастырумен шектелмеуі қажет. Ең жоғары мақсат қазақтың, бірегейлік негізі, ұлттық сананы қалыптастыру екендігін естен шығармағанымыз абзал.

Екінші-қазақ тарих ғылымын отарсыздандыру. Жасыратыны жоқ, қазақ тарих ғылымы осы күнге дейін еуроцентристік эпистемологиядан арыла алмай жүр. Өткендегі тарихи оқиғалар мен құбылыстарға баға беру ескірген концепциялар негізінде жасалады.

Ұлттық тарихтың жаңа концепциясын Ұлы даладағы немесе Еуразия кон-тинентіндегі көшпелі өркениеттің пайда болуы, өркендеуі және күйреу үдерісі ретінде қарастыру. Тарихи процестің жалпы кезеңді кестесін мынадай жолдармен болған:

* аграрлық қоғамның мал және егін-шілікпен айналысқан кешенді шаруашылық түрінде пайда болуы;

* жылқыны қолға үйрету арқылы ат-қа мінгендер қоғамы пайда болды. Мұның өзі ел арасында байланыстың кеңеюіне жол ашты. Сөйтіп көшпелілер әлемдік өркениеттер арасында алтын көпір деңгейіне көтерілді. Азия мен Еуропа арасындағы қарым-қатынас орнады. Батыс елдері шығыстың мәдени жетістіктерімен танысты;

* өзен және теңіз жағалауына қоныстанған адамзат қоғамдарының баламасы ретінде тарихи аренаға көтерілген екі бірдей орталығы бар аттылар өркениеті Еуразия кеңістігінде доминанттық дәрежеге қол жеткізді;

* Еуразияны мекендеген, негізгі шаруашылығы мал және жартылай егіншілік болған қоғамдардың гүлденуі, ыдырауы, дала империяларының бір орталыққа бағынуы немесе керісінше бөлініп кетуі, көшпелілердің қалалар мен егіншілік орталықтармен тығыз байланысы жаңаша талдауды қажет етеді;

* аграрлық қоғамның дағдарысы, Ұлы даладағы күйзеліс, Еуразия малшылар қоғамының соңғы тірегі Алтын Орданың ыдырауы.

Тарихи сана қоғамдық сананың тұтас бір бөлшегі. Оны қалыптастыру мемлекеттік органдар, оқу орындары мен мәдени мекемелердің қасиетті борышы. Ал оларға ғылыми негіз беретін тарих ғылымы. Елдің толық тәуелсіздігі сананың тәуелсіздігіне тығыз байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. Издательство “Өлке” – Алматы 1994. 207 б
2. Қолданылған интернет-ресурстар:
<http://textovod.com/unique/link?url=https%3A%2F%2Faqiqat.kazgazeta.kz%2Fnews%2F11478&key=c2f888067d36d436c57e1ccb339ec525>

«РОЛЬ ИСКУССТВА В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СТРАНАХ»

*специальность “КТД”, 2 курс **Ерназар А.Е.***

Научный руководитель: филос. н.к Божбанбаев Б.М.

Казахская Национальная Академия Искусств имени Темирбека Жургенова

Аннотация: В данной статье рассмотрены культура и искусство в жизни древнетюркских народов. Также, в статье исследуются достижения и ценности

изобразительного искусства древне-тюркских народов. Работа может быть использована при изучении истории древнетюркских народов, в ней раскрываются особенности и место древнетюркского искусства в мировой культуре.

Ключевые слова: *Культура тюрков, прикладное искусство, изобразительное искусство, Орхон-Енисей, наскальные рисунки, кочевники, тюркские народы, цивилизация.*

Культура тюрков-это форма культуры, сформированная древнетюркской страной. Эта культура, история которой восходит к VI веку и распространилась по всей Средней Азии, сыграла важную роль в современной истории. История сложилась и сформировала бытие народа. Казахские ремесла среди тюркских народов - очень богатые и духовно-эстетические, с широким кругом обучения и воспитания. В своем развитии он поднялся по очень высокой лестнице развития и распространился по всему тюркскому народу. К фактическому духовному наследию тюркских народов относятся наскальные рисунки, высеченные на камне, найденном по Орхон – Енисею. Учеты выразительным языком рассказывали о быте и обычаях, культуре и нравственных подвигах племен античности в тюркские времена. От орхон-енисейского письма выводят многочисленные другие письменности, прежде всего тюркских народов— в частности, письменность памятников на черепках из Саркела (Хазарский каганат), а также чувашские, якутские руны и другие. С азиатским тюркским письмом связывают восточноевропейские руноподобные надписи IX—X вв. (главным образом из приазовско-донского региона), предполагая их принадлежность тюркоязычным хазарам, болгарам или печенегам. [1]

Декоративно – прикладное искусство является старейшей и наиболее распространенной отраслью изобразительного искусства. Основная цель изобразительного искусства. В рукоделии к народной традиции относят орнаментальное изображение. Если мы проведем гигантский анализ орнаментов любого народа, все они будут подчиняться определенным композиционным, симметричным, цветовым закономерностям. Например, способы создания орнаментальных композиций можно решить с помощью простых методов круговой симметрии, круговой угловой симметрии, смешанной симметрии и т. д. Истоки народных промыслов и ремесел казахов уходят в глубь веков. Археологические находки свидетельствуют о развитии ткачества у племен андроновской культуры на территории Казахстана. Казахский народ стал преемником духовной и материальной культуры племен, издавна обитавших на территории Казахстана. На развитие культуры казахского народа большое влияние оказали народы Южной Сибири, Средней Азии. Значительных высот достигли традиционные народные ремесла во второй половине XIX - начале XX в. [2]. Прикладное искусство имеет национальные черты. Форма предметов - посуды, мебели, одежды - связана с обычаями и образом жизни народа, с его эстетическими воззрениями. В прикладном искусстве учитываются и возрастные различия людей.

Наряду с такими материалами, как дерево, кожа, Железо, камень, декоративные поделки, драгоценными камнями, такие как золото, серебро являются не только бесценными произведениями искусства, но и зеркалом тюркского мировоззрения, взгляда на жизнь, культуры.

Племя саков, проживавшее на юге и востоке страны в I тысячелетии до нашей эры, вступило в период государственного строительства в процессе общественного развития. В те времена в племени саков развивалось скотоводство, а также земледелие, а также переработка железа. Красно - коричневая и магнитная железная руда не отставала от текстильного искусства, а также производила инструменты, различные виды оружия и украшения, необходимые для работы по дому.

Прикладное творчество тукок-жителей города и степи отличается наибольшим разнообразием. В первую очередь выделяются мелкий пластик, терракота, художественная керамика и металл. Многие сюжеты резьбы по металлу и дереву перенесены на керамику. В искусстве резьбы освоены новые технические приемы, в частности, лепка, тупые и острые стеки, пунсон, молдинги. Широкое развитие получили тонкая гравировка и полировка. Сюжет орнаментов также более разнообразен: символы и эмблемы религиозно-магического характера, антропоморфные и зооморфные мотивы.

Терракота представляет собой изображения согдийцев, тукок с характерным рисунком лица, волос и одежды. Они изображены на антропоморфных сосудах, а также на этикетках сосудов. Терракота имеет более разнообразных персонажей, некоторые из которых связаны с изображениями зороастрийских и буддийских богов иконографии. В этом аспекте характерен образ царя в образе Бога, нарисованный на терракотовой плакетке в Кызыл-Озене, или аровахиштских богов, держащих (держащих в левой руке жертвенный инструмент, увенчанных замысловатой короной и

украшенных жемчугом). [3]. Потолок крышек оссуариев часто украшают в виде головы человека, птиц и Анд, чудесных мифологических образов. Оссуарии были украшены различными изображениями, вырезанными из глины, формованными, наклеенными и раскрашенными. Особенно интересны изображения в двух оссуариях. Они были сделаны овальными, на передней стене изображена сцена траура, на которой в центре композиции изображен прямоугольный, как оссуарий и шкатулка с изображением трех человек, которые молятся и прижимают руки к груди, а в храме изображен освященный костер. В центре-ступенчатый высокий мехрап с пламенем изнутри, а по бокам-жрецы, одетые в длинные рубашки с поясом, стилизованные в мелкую складку и трижды обернутые. В руках жрецов и вокруг них находятся различные самогоны, характерные для ритуала молитвенного чтения в храме. Многие предметы искусства кочевого и оседлого населения являются украшениями одежды. Обивка, брелки и контргайки сборных ремней, украшения конской упряжи отличаются богатством орнаментов. Изображения изящных сборных поясов сохранились на турецких каменных статуях, фресках Пенджикента и Афрасиаба. Фасады географически представляют собой квадратные, как Луна, скульптуры в форме сердца. Надетые вдоль Пояса и украшенные растительными и зооморфными орнаментами, они создают впечатление единого ансамбля. Ремни были не только атрибутами одежды, боевых принадлежностей, но и отличительным знаком и показателем художественной культуры. В целом художественную культуру можно описать следующим образом. Турки, покорившие всю Среднюю Азию за короткое время широко использовали искусство оседлых цивилизаций, которые часто представляли собой скульптурные композиции"... "интересовали иконографические каноны, замысловатая резьба..."", они изучают и развивают» растительную резьбу согдийцев», "превращая ее в сочетание абстрактных элементов". В то же время культура кочевников, в свою очередь, также способствовала оседлому обществу согдийцев. Яркость варахшских тигров, чуткость тараканов и павлинов в серебряных чашах невольно напоминают стильные и в то же время живые, казалось бы, живые тигры и леопарды, кабаны и павлины, куланы и косули. Турки быстро появились на Исторической сцене и исчезли, оставив свои имена многим народам. Этот народ, занимающий место в истории, уже создал систему власти, чтобы признать свою власть вокруг себя. Каганат, у которого был свой правитель, народ, культура, имел свои границы. Его территория: его граница на Западе примыкала к Византии в конце VI века, Персии и Индии на юге и Китаю на востоке. [4].

В заключение, мы получили много информации о тюркской культуре, которая имеет свое место, оказала особое влияние на становление мировой культуры, человеческой цивилизации в целом. Мы видим это в записях, оставленных Культегином и Тоникоком, изображенных на тюркской духовной культуре и Орхоно-Енисейских памятниках. С момента становления тюркской эпохи нас очень впечатлили многовековые традиции и тесные связи тюркской культуры, которые выделялись из века в век, особенно многообещающие перспективы. Эта культура, объединившая Азию и Европу, Восток и Запад, оказала большое влияние на развитие многих других культур. Вкратце, начиная с оседлых тюркских племен, населявших территорию Казахстана еще в далекие времена, тюркская культура в процессе развития претерпела множество этапов и претерпела различные изменения. Т. е. тюркская культура в ходе своего развития проходит различные этапы и становится всемирно известной цивилизацией. Тюркская культура является неотъемлемой частью концепции глобальной культуры.

Список литературы:

1. Абилев А.К., Евдокимов В.В. Казахстан в древности: учеб. пособие. – Караганда: Изд.-во КарГУ, 1991. – 130 с.
2. Акишев К. А., Байпаков К. М. «Вопросы археологии Казахстана». Байпаков К.М. Таймагамбетов Ж.К.
3. Байпаков К. М. «По следам древних городов Казахстана». Алма-ата, 1989г. Наука КазССР
4. Байпаков К. «Средневековая городская культура южного Казахстана и Семиречья» Алма-Ата. 1985г.

ЗАМАНАУИ КИНО ТАРИХЫ

Анимация режиссурасы, 2 курс Бекбашева К. С.

Ғылыми жетекші: филос. ғ.к. Божбанбаев Б.М.

Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

***Аңдатпа:** Кино - бұл әлемдегі барлық нәрсеге орын бар жеке әлем: махаббат, достық, қылмыс, фантастика, тарих. Кино жаңа білімнің, әсердің және эмоцияның қайнар көзі болып табылады. Бұл көрерменді ойландыратын, өмірлік құндылықтарды қайта қарастыратын немесе кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне күлетін өнер мен ойын-сауық.*

Кино – тарих. Өткен күн елесін сұлбасымен жеткізер нағыз мәдени мұра. Кино тарихы сонау ықылым заманнан бастау алмаса да өзіндік қоры бар дүниелер. Әр даму сатысымен жылма-жыл өркендеп уақыт талабына келген жаңашылдыққа ілесіп, кино әлемі де өз таспа беттерін жаңғыртып келеді. Әйтсе де құндылығы қанынан жанына өткен бұл мұраның бағасын шарықтау шегінен түсірмейтін таспалар өз биігінен түсірмек емес.

***Кілт сөздер:** кино, құндылық, көрермен, кинетоскоп, кадр, мүмкіндік, сурет, дыбыс, графика, Голливуд, Режиссер, мәдениет.*

Ертеде фильм түсіру таңдаулылардың ғана кәсібі болып саналатын, бірақ соңғы онжылдықтарда бәрі өзгерді: жаңа компьютерлік технологиялар фильмографиямен, осы қызмет түріне қызығушылық танытқандардың бәріне шығармашылықпен айналысуға мүмкіндік берді, ал бүгінде фильмдер ерекше сұранысқа ие бола бастады.

Бірақ көбінесе сіз қолөнерді игере алып, техниканы жақсы біліп, барлық технологияларды қолданып көріп, көптеген "Кино" түсірсеңіз де, көрермендердің жүрегін жаулап алатын фильм жасай алмайсыз. Сіздің болашақ фильміңізді өзіңіз ғана емес, басқа көрермендерді де қызықтыратындай етіп қалай жасау керек? Фильмдегі мәдениетті қалай есте қаларлықтай етіп жеткізуге болады? Несімен құнды?

Кино - бұл әлемдегі барлық нәрсеге орын бар жеке әлем: махаббат, достық, қылмыс, фантастика, тарих. Кино жаңа білімнің, әсердің және эмоцияның қайнар көзі болып табылады. Бұл көрерменді ойландыратын, өмірлік құндылықтарды қайта қарастыратын немесе кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне күлетін өнер мен ойын-сауық.[1]

Фильмнің рөлі қазіргі таңда орасан зор. Кинокартиналардан адамдар тарихи оқиғалар туралы біледі, кейіпкерлермен бірге түсініксіз қылмыстық әлемге енеді немесе кейіпкерлердің қарым-қатынасы туралы алаңдайды. Кино - бұл көрнекі құрал, бұл шындықтан құлап, басқа қалада, елде, теңізде, таудың басында өзіңізді басқа адам сияқты сезіну мүмкіндігі.

Кез-келген оқиғаның бастауы болады. Сол секілді кино тарихын білмей сіз жаңа туындылар шығара алмайсыз. Түп тамырда жатқан терең тарихты ақтарып қана сіз айналаңызды тани білесіз, жеке тәжірибе аласыз, жаңашылдықтар ашуға да болады.

XIX ғасырдың соңғы онжылдығында кино ойлап табылғанымен, кинематографиялық идея әрқашан адаммен бірге қоса жүрді. Ол өз тарихында бірнеше кезеңнен өтті, бұл оны ағайынды Люмьерлердің алғашқы қарапайым "тәжірибелерімен" арнайы эффектілерге толы заманауи цифрлық фильмдерге айналдырды.

1891 жылы Американдық ойлап тапқыш Томас Эдисон Уильям Диксон, жас лаборантпен бірге қазіргі кинопроектордың алғашқы түп нұсқасын ойлап тапты. Құрылғы «Кинетоскоп» атауын алған болатын.[7]

Бұл жеке көрермендер қозғалатын кескіннің елесін сезіне алатын терезесі бар шкаф болды. Целлулоидты пленкадан жасалған перфорацияланған жолақ Шам мен линзаның арасында тез айналды, ол арқылы көрермендерге Эдисон киностудиясында кинетоскоппен түсірілген жеке сәттер көрсетілді. Ең алғашқы кадрларда: цирк қойылымдары, биші сылқым қыздар, этештер қақтығысы, тіс дәрігерінің отасы мен бокс көрсетілген болатын.

Кинетоскоп танымал бола бастағанда, Эдисон компаниясы қонақ үй фойелерінде, ойын-сауық саябақтарында және залдарда демонстрациялар өткізе бастады. Көп ұзамай бүкіл ел бойынша клиенттер кіру үшін шамамен 25 цент төлей алатын кинотеатрлар ашылды. Достары мен қызметкерлері Эдисонға кинетоскоптың суреттерін үлкен аудитория көру үшін проекциялаудың жолын табуды ұсынғанда, ол бұл аз пайда әкелетін кәсіпорын болады деп бас тартты.

Эдисон халықаралық қолдау көрмегесін, кәсібін мойындамағасын, Кинетоскопты Еуропада таратып, көшірмелерін жасай бастады. Ойын-сауықтың бұл жаңа түрі бірден сәтті болды. Бірқатар механиктер мен өнертапқыштар мүмкіндікті көріп, үлкен экранға қозғалатын кескіндерді проекциялау әдістерімен тәжірибе жасай бастады.

Осылайша кино тарихына жаңа бастауды Ағайынды Люмьерлер әкелген болатын. 1895 жылы Ағайынды Люмьерлер кинематографты - жеңіл кинопроекторды ойлап тауып, патенттеді. Эдисон аппаратынан айырмашылығы, ол ашық ауада түсіруге ыңғайлы болды. Оның көмегімен

ағайындылар 1 мыңнан астам қысқаметражды фильмдер түсірді, олардың көпшілігі күнделікті өмірдегі көріністерді бейнеледі. 1895 жылы желтоқсанда Париждегі Рю де Капюшен көшесіндегі Гранд кафесінің жертөлесінде "Люмьер фабрикасынан шыққан жұмысшылар" атты әлемдегі алғашқы коммерциялық кинокөрсетілім өтті.

Луи Жан Люмьер киноны «болашағы жоқ өнер туындысы» деп санаған. Олардың жаңа кәсібі бүкіл Еуропаны тандандырғаны сонша, Люмьерлердің арнайы жұмысшылары Еуропаны шарлап, тур жасап, кино көрсетуге аттанған болатын.

XIX ғасырдың аяғында, қозғалатын кескіннің жаңалығына қатысты қоғамдық толқулар біртіндеп сөнген кезде, кинорежиссерлер экранда сиқырлы түрлендірулер тудыратын арнайы эффектілермен тәжірибе жасай бастады: гүлдер әйелдерге айналды, адамдар түтін арасында жоғалып кететін. Егер бұрын режиссерлер тек бір минутқа немесе одан аз уақытқа созылатын көріністер жасаса, американдық Мелиес әңгімелер жасау үшін осы қысқаметражды фильмдерді біріктіре бастады. Оның Жюль Верннің романы «Путешествие на Луну» (1902) атты фильмі 30 кадрдан түсіріліп, заманының атақты фильмдерінің біріне айналды.

Қазақ жеріндегі алғашқы кино тарихы өзінің бастауын 1910 жылы 22 маусымда алған болатын. Қазіргі Алматы, кезіндегі Верныйда «Марс» кинотеатрында ең алғашқы киносеанс өткен еді. Сол жылы Көкшетауда алғашқы жазғы кинотеатр өз жұмысын бастаса, 1911 жылы Верныйда «Электротатеатр XX век» - ең алғашқы үнемі жұмыс жасайтын кинотеатр жұмысын жандандырды. Өкінішке орай, барлық киносеанстар тек коммерциялық болды, олар ешқандай киноның дамуына үлесін қоспай, кино индустриясына жол аспады. 1930 жылы Алматыда «Алма-Ата», «Ударник», Қарағандыда «Қазақстан», «Шахтер», Қызылордада «Аман-гельды» кинотеатрлары ашылды. [2]

Қазақстандық киноны құру бағытындағы алғашқы қадамдар 1925 жылы, Қызылорда қаласында өткен республика Кеңестерінің V съезінің хроникалық түсірілімі өткізілген кезде өтті. Сол жылы Ленинградтың "Совкино" студиясы шығарған "ҚазАССР-дің бес жылдығы" атты Қазақстан туралы алғашқы деректі фильмі пайда болды.

Кино ойын-сауық ретінде енді ешқайда кетпейді. Біреу теледидар алдында отырғанды ұнатады, басқалары бүкіл отбасымен жиналады. Қазіргі уақытта жыл сайын өте көп фильмдер шығарылады. Әркім өзіне ұнайтын нәрсені таба алады. Көңіл-күй мен өз қалауларына байланысты детектив, мелодрама, қорқынышты, тарихи фильмдерді көруге мүмкіндіктері зор. Фильмдер сан түрлі эмоцияларды жеткізе алады, нақты өмірде жоқ жағдайларды бастан өткереді. Ал кино адамдардың өміріндегі маңызды орнын жоғалтпайды. Бүгінгі таңда кино көру көрермендерге қолжетімді. Олай деуге негіз теледидар, ноутбук, ұялы телефон арқылы көруге және де арнайы кинотеатрларда сеанстарға барып көруге мүмкіндік мол. Интернет кинотеатрларға теледидарда немесе кинотеатрларда көрсетілгеннен гөрі, жаңалықтарды бірінші болып көрудің және өз қалауыңыз бойынша таңдаудың артықшылығын береді.

Киноиндустрия біріншісінен бастап тұрақты өсуде пайда болған бейне. Қазіргі уақытта фильмдер өндірісінде өндіруге мүмкіндік беретін тамаша технологиялар қолданылады, тамаша сурет сапасы мен таңғажайып фильм арнайы эффектілер, 3D сурет, дыбыс, заманауи графика көрерменді болып жатқан оқиғаның кейіпкері ретінде сезінуге баурап алады.

Арнайы эффектілері жоқ фильмдер өте қысқа уақытқа аяқталады. Адамдар жаңа өнерді ашқан сайын ойлана бастады, бұрын болған нәрсені экранда қалай көрсетуге болады деген ой олардың қиялында еді. Арнайы эффект - бұл кинематография мен теледидар технологияларының жиынтығы, нәтижесінде экранда шын мәнінде жоқ сурет пайда болады, бірақ көрермендер павильонда немесе табиғатта түсірілгеннен ерекшеленбейді.

Жаңа заман талабы көп нәрсені ығыстырған болатын. Уақыт өте киноның адам өміріндегі рөлі, құндылықтары мен талаптары, мәдениеті, анатомиясы өзгерген болатын. Қазіргі киноларда орын алып жатқан құндылықтар сақтала ма? Оларды уақыт ығыстырды ма әлде керісінше баули алды ма?

Қазіргі кино әлемінде бұл ең қол жетімді және танымал өнер түрлерінің бірі. Қазіргі адам кино өнеріне көп уақыт бөлетін шығар, өйткені теледидар арқылы кинофильмдер әр үйде көрсетіледі. Қазіргі таңда әрбір адам күн сайын кино көреді деп толық айтуға болады. Өйткені оқиға желісі, байланысы, аяқталуы көрерменге әсер етпей қоймайды. Бұл әсердің дәрежесін өлшеу қиын, бірақ оның болуын жоққа шығару мүмкін емес.

Киноның балалар мен жастарға әсері, яғни кез-келген әсерге ең сезімтал топтарды және киноның жалпы қоғамға қалай әсер ететінін қарастырсақ. Балалар кинофильмдерді көргенде, олар осы фильмдердің жағымды кейіпкерлеріне еліктеуге тырысады: ұқсас өрнектерді, қимылдарды

қолданады және ұқсас әрекеттерді жасайды. Егер фильмде жағымсыз кейіпкерлер жанашырлықпен көрсетілсе, онда бала мұндай кейіпкерлерге еліктеуге тырысуы мүмкін. Сондай-ақ, күнәкар әрекеттерді сыни және тіпті жағымды түрде көрсету кішкентай көрерменге оларды жасауға деген ұмтылысты оятуы мүмкін, өйткені олардың сүйікті кейіпкерлері осылай жасайды және бұл жақсы және мақтауға тұрарлық сияқты.

Жалпы қоғамға кино әсер етеді және соның салдарынан өзгереді. Мысалы, Ресейде 1916 жылы ішкі істер министрі А. Н. Хвостов ол кинотеатрға мемлекеттік монополияны қолдап, киноны халықты тәрбиелеу құралы болуға тиіс деп санады. Кеңес дәуірінде кино білім беру және қоғамға идеологиялық әсер ету құралы болды. Бұл күндері барлық жерде әлемге кинематография бұқаралық ақпарат құралдарының бірі "саяси және әлеуметтік өмір-жақсылық үшін де, жамандық үшін де" әсер етеді деп санаған. Фильм көрермендерді тәрбиелеу және оларға әсер ету құралы болып табылады. Кинофильмдерді жасаушыларға белгілі бір жауапкершілік, соның ішінде адамгершілікті сезіну қажет. Өйткені олар адамдарды жақсылыққа немесе жамандыққа бағыттай алады. Көптеген қазіргі заманғы кино түсірушілері, өкінішке орай, ойланбайды немесе кино туындыларын жасау кезінде бұл жауапкершілікті дұрыс түсінбей, моральдық проблемаларды тудырады.

Көптеген фильмдер моральдық нормалардың бар екендігін, олардың өзгермейтіндігін жоққа шығарады. Кейде бүкіл фильм идеясы бас кейіпкердің іс-әрекетін ақтау болуы мүмкін. Мысалы, режиссер Ларс фон Триердің «Рассекая волны» фильмінде бас кейіпкер Бэсс зинақорлықты күйеуіне деген махаббаты деп санайды. Кейін күйеуін құтқару үшін өзін қарақшыларға сатып, күйеуін аман алып қалуға тырысады. Режиссер Бэсттің бұл ісін құптап, аспаннан қоңырау шығарып, Құдайдың алғысы ретінде көрсеткен болатын. Осылайша зинақорлық игі іс ретінде саналып, өзін жәберлеген адамды құптайды. Католикалық моральдан бұл дұрыс емес болатын.

Азғын мінез-құлық ақтау мақсаты болмаса да, жанашырлықпен немесе айыптаусыз көрсетілетін фильмдердің санаты бар. Бірақ фильмдер белгілі бір оқиғаларды жай ғана бейнелеп қоймайды, олар көрерменге осы оқиғаларды түсінуге негіз береді. Көрермендер мұндай мінез-құлықты кәдімгі, айыпты емес деп қабылдауы мүмкін екенін, тіпті кино кейіпкерлеріне еліктей бастайтынын режиссерлер ескермейді. Мәселен, Оливер Стоунның «Табиғи туылған өлтірушілер» фильмі шыққаннан кейін, бірнеше жасөспірім оны көргеннен кейін екі кісі өлтіреді. Фильмде өлтірушілер романтикалық кейіпкерлер ретінде суреттеледі, олар жасаған жан түршігерлік зорлық-зомбылық әрекеттеріне қарамастан көрерменнің жанашырлығын тудырады. Бұл күнәкар мінез-құлық басқа адамдарды зұлымдыққа итермелеу үшін азғыру.[6]

Жамандық әрқашан жақсылықты жеңеді немесе біздің әлем зұлымдықта жатыр деген фильмдер бар. Олар идеалды ұсынбайды және үміт бермейді. Мысалы, Ларс фон Триердің «Догвилл» фильмінде Догвиллдің келбетті азаматтары бірте-бірте өздерін мүлде азғын тұлғалар ретінде көрсетеді. Фильмнің соңында басты кейіпкер барлық қала тұрғындарын өлтіруді шешеді, өйткені оның пікірінше (және режиссердің пікірінше) олардың ешқайсысын түзету мүмкін емес. Мұндай киноның нигилистік философиясы шын мәнінде барлық адамдар күнәкар болып табылатын, бірақ Құдай әрекет ететін әлем туралы бұрмаланған көрініс береді.

Кинотеатрдағы зорлық-зомбылықты көрсету көптен бері көрермендерді тарту және көңіл көтеру құралы болды. Режиссерлар зорлық-зомбылық көріністерін шынайы және таң қалдыратын етіп көрсетуге тырысады. Мысалы, Гаспард Ноэдің «Қайтымсыз» фильмінің көрсетілімінде кейбір көрермендер зорлау көрінісін көргеннен кейін өзін нашар сезінді. Экшн фильмдерінде «позитивті» кейіпкерлер өз әрекеттерінің әділдігіне күмәнданбай, қарсыластарын аяусыз өлтіреді. Көрсетілген зорлық-зомбылық көрерменнің көңілін көтеру – күнә, көрерменді зорлық-зомбылыққа жеңіл қарауға, тіпті зорлық-зомбылық жасауға итермелеу. Кинотеатрда өлтірілген туыстары немесе достары үшін кек алу идеясы жиі кездеседі - бұл әділ, ал кек алу үшін өлтіру қылмыс емес. Квентин Тарантиноның «Билді өлтіру» фильмінде кейіпкер жауларынан кек алып, жол бойында ондаған адамды өлтіріп, жаралайды.[5]

Кино әлемі өмірдің көрінетін бейнесіне өте жақын. Шындық иллюзиясы, біз көргеніміздей, оның өзіне тән қасиеті. Дегенмен, бұл әлемде бір таңғаларлық белгі бар: ол әрқашан бүкіл шындық емес, экранға сәйкес келетін оның бір бөлігі ғана. Нысан әлемі көрінетін және көрінбейтін сфераларға бөлінеді және кинотеатр объективінің көзі бір нәрсеге бұрыла бастағанда, қазір деген сұрақ оның көргені туралы ғана емес, ол үшін ненің жоқтығы туралы да туындайды. Экранның артындағы әлемнің құрылымы туралы мәселе кино үшін өте маңызды болып шығады. Экран әлемінің қашанда әлдебір басқа дүниенің бір бөлшегі болуы киноның өнер ретіндегі негізгі қасиеттерін айқындайды. Л.Кулешов өзінің кино түсірудің практикалық дағдыларына арналған бір

еңбегінде кеңес беруі кездейсоқ емес. Терезесі кинокадрының пропорциясында қиылған қара қағаз парағы арқылы жоспарланған түсіру нысандарына қарап, көру қабілетін жаттықтырыңыз. Осылайша, өмірдегі және экрандағы көрінетін әлем арасында елеулі айырмашылық туындайды.

Көптеген адамдардың түсінігінде Голливуд шығармашылық алаңның бір түрі, шығармашылық адамдар өз идеяларын жан-жақты жүзеге асыра алатын өнер және кино әлемі ретінде қарастырылады. Бейтаныс адам Голливудта болып жатқан жағдайға қарайды, ол қызыл кілемді, прожекторларды, ерекше дарынды тұлғалардың шоғырын көреді. Бірақ мұның барлығының шындыққа еш қатысы жоқ.

Голливуд бір ғана мақсатқа қызмет етеді – құндылықтарды қалыптастыру. Жалған мәндер. Кез келген үгіт-насихат құралы сияқты, Голливудтың түпкі мақсаттары мен міндеттері бар. Олар егеменді мемлекеттерді жоюдан, жер бетіндегі барлық нәсілдерді араластырудан, отбасын дәстүрлі институт ретінде жоюдан және корпорациялар синдикатының бақылауындағы қандай да бір бірыңғай монотехнократиялық корпоративтік мәдениетті қалыптастырудан тұрады. Голливуд олардың қолындағы құрал ғана.

Сіз байқаған боларсыз, әр фильмде дерлік әйелдер «құтқарушы» ретінде келеді. Бұл негізгі хабар. Бұл ерлерде өзін әлсіз өріс ретінде көрсету идеясын қалыптастыру үшін қажет. Өйткені, дәрменсіз адам елді былай қойғанда, отбасын да қорғай алмайды.

Өлгендердің рухтары комедияларда жиі кездеседі, ал басқа кейіпкерлер өлімді немесе өлілерді мазақ ете алады, оны мазақ етеді. Өлім кәдімгі, кейде тіпті көңілді оқиға сияқты.

Ақ кейіпкерлер әрқашан зұлым болуы керек. Олар қандай да бір психопаттар болуы керек. Тиісінше, қара батырлар – оң кейіпкерлер. Бұл қоғамда басқа нәсіл туралы оң көзқарас болуы үшін жасалады. Әсіресе әйелдерде. Бұл фильмдердегі әйелдер афроамерикалықтарға үйленеді. Нәсілдердің араласуы мемлекеттердің шекарасын бұлдыратады, «үйі, Отаны және туы жоқ» космополиттерді тудырады.

Гомосексуалдың бейнесі прогресс пен талантты адамдарда байланысты болуы керек. Біржынысты қатынастарды насихаттау тандау еркіндігі мен толеранттылықты насихаттау ретінде.

Христиан конфессиясының қаһармандары фильмдерде артта қалған адамдар ретінде көрсетіледі. Өйткені бұл «жарқырау» үшін қоғамдағы адамдардың ең проблемалық санаты. Мұндай адамдар әдетте тым консервативті, Құдайға сенеді және заманауи құндылықтардың жетегінде жүруге өте құлықсыз. Және оларды өте «батпақ халық» ретінде көрсету керек. Басқалардың арасында күлкі мен дұшпандық тудыратын нәрсе ретінде.

Ал жалпы планетаны адамдардан құтқару керек. Бұл тақырып популяция саны мен популяцияны бақылауға қатысты. Ол субкортекстегі адамдарды шабыттандырады. Шын мәнінде, көптеген ғылыми зерттеулер жаһандық жылыну аңыз екенін растайды.

Балалар көбінесе өте ақылды және қабілетті адамдар ретінде көрсетіледі. Балалар мен ересектердің достық қарым-қатынасын бір-біріне тең позициямен көрсетеді. Мұның бәрі болашақта педофилия тақырыбын кәдімгі және қалыпты нәрсе ретінде ілгерілету үшін баланың қандай да бір кішкентай ересек адам ретіндегі көзқарасын қалыптастыру үшін жасалуда.

Дәстүрлі отбасылық құндылықтар Голливуд фильмдерінің прокатында ұзақ уақыт бойы көрсетілмеді. Керісінше, ажырасқан ата-ана, дұрыс емес қарым-қатынас, бір ата-анасы бар бала типтік сюжеттік желі. Бізге дайындалып жатқан болашақтың бейнесінде берік шаңыраққа орын жоқ шығар. Ал жеті болмаса, қорғайтын, күресетін ештеңе жоқ.

Егер бұрын фильмдерде адамдар шекаралар, мұнаралар салған, өздеріне шабуыл жасаған варварлардан қорғанған оқиғалар болса, қазір мұндай оқиғалар құпталмайды. Керісінше, жақсы адамдар шекараны бұзып, өзін босататынын, ал жаман адамдар бұл қабырғаларды тұрғызатынын көрсету керек. Және бұл эмиграция тақырыбымен тамаша сәйкес келеді.

Егер қандай да бір режиссер осы тақырыптардың барлығын бір картинада біріктіре алса, онда мұндай жоба Голливуд киносындағы ерекше маңызды оқиға болып саналады. Бұл фильмдер кинофестивальдарда «Оскар» және басқа да беделді марапаттарға ұсынылған.

Голливуд – «ақша шеберлерінің» үгіт-насихат машинасы. Меніңше, оның өнерге еш қатысы жоқ. Голливудтың саяси мақсаты бар - мемлекеттерді жою, Жер тұрғындарының санын азайту және қалғандарын бір үкіметі бар әлемге айналдыру.[4]

Кино – тарих. Өткен күн елесін сұлбасымен жеткізер нағыз мәдени мұра. Кино тарихы сонау ықылым заманнан бастау алмаса да өзіндік қоры бар дүниелер. Әр даму сатысымен жылма-жыл өркендеп уақыт талабына келген жаңашылдыққа ілесіп, кино әлемі де өз таспа беттерін жаңғыртып келеді. Әйтсе де құндылығы қанынан жанына өткен бұл мұраның бағасын шарықтау шегінен

түсірмейтін таспалар өз биігінен түсірмек емес. «Адамдар киноға бір арманмен бөлісу үшін келеді»
-, Бернардо Бертолуччи.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кириллова Н.Б. Аудиовизуальные искусства и экранные формы творчества: Учебное пособие. – 2013
2. Онер Б. Ж., Попов В. И. Авторский и зрительный кинематорграф Казахстана: связь, различия, синтез // Магистерская диссертация. – 2020
3. Мусский И. А. 100 великих режиссеров. – 2006
4. <https://vc.ru/u/541909-maksim/137251-formirovanie-cennostey-gollivudom-kak-tebya-formatiruyut>
5. <https://doc4web.ru/mkh/nravstvennie-problemi-v-sovremennom-kinematografe.html>
6. <https://nauka.club/fizika/kinematograf.html>

ТЮРКСКИЙ МИР: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ. ДУХОВНОЕ ПРееМСТВЕННОСТЬ

Ерен Е.С. КазНАИ имени Т.Жургенова

*г.Алматы, Республика Казахстан Научный руководитель:
доцент кафедры «История Казахстана и социальные науки»,
к.ф.н. Божбанбаев Б.М.*

Аннотация: В статье рассматривается Тюркский мир как уникальная цивилизация, и его тысячелетняя история, которая проходила на огромном пространстве Центральной Евразии. Степная зона Центральной Евразии – родина многих достижений, без которых невозможно представить историю человеческой цивилизации. Это приручение лошади, рождение металлургии и многое другое. Именно отсюда начались политические события, которые не раз поворачивают колесо мировой истории. Великие государства, созданные тюркскими народами, на многие века определили политическую карту Евразии.

Это могущество гуннов, и Тюркский каганат, могущество сельджуков и Золотой Орды, империи Великих Моголов и мамлюков, оставившие неизгладимый след в истории и культуре стран континента, современных государств - Россия, Китай, Индия, страны Западной Европы.

Ключевые слова: Тюркский мир, цивилизация, культура, Центральная Азия, наследие, народ, кочевничества.

Историко-культурное наследие – это совокупность материальных и духовных ценностей, которые создавались веками и передавались из поколения в поколение и имеют особое значение в сохранении и развитии индивидуальных особенностей народов. Культурное наследие является составной частью национальной идентичности и служит сохранению и восстановлению исторической памяти народа. Возрождение культурного наследия становится решением проблемы национально-культурной идентичности, что грозит разрушением историко-культурным местам и ограничивает возможности для самовыражения. В условиях современной глобализации сохранение и развитие национальной культуры является делом государственной важности и одним из приоритетных направлений государственной политики турецких государств.

Тюркские народы прожили вместе сотни лет и не утратили своей свободы. Они предпочли покинуть свою землю и родину и остаться без государства, чем подчиниться другим. Но это временное положение просуществовало недолго, поэтому тюркские народы никогда не оставались без вождя. Ценности везде помогают хорошо организоваться, восстановить разрушенное в одночасье государство, а главное, собрать и сплотить народ. Такие ценности, как свобода и независимость, вера, справедливость, ответственность и терпимость, объединили народ и способствовали ее продолжению. Существует множество ценностей, связанных с национально-духовными особенностями тюрков, которые обеспечивают все эти элементы. Эти ценности помогают сохранить и сплотить тюркский народ, и тюрки живут этими ценностями, понимают их и передают новым поколениям. Таким образом, этот цикл продолжается бесконечно. [3]

Этот вопрос возник в форме дискуссии, возникшей в связи с переходом от национального государства к процессу глобализации в конце 20-начале 21 века. Культура и идентичность — два взаимосвязанных социологических понятия. Ведь элементы, раскрывающие природу общества, являются в то же время выражением культурных особенностей этого общества.

Верования, обычаи и традиции, которые общества используют для выражения своей идентичности, также формируют их культурные ценности. Вот почему необходимо правильно отображать элементы национальной культуры для здорового формирования национальной идентичности общества. Для этого при определении элементов национальной культуры бывают случаи, когда некоторые переплетенные культурные ценности отличаются друг от друга. Эта ситуация создает как новые проблемы, так и новые возможности. Потому что изменения в идентичности, вызванные процессом глобализации и одновременным развитием локализации, были важной темой исследований для социологов.

Культура состоит из ценностей и представлений о мире, абстрактных убеждений, которые информируют и отражают поведение человека. Культура распространяется представителями определенного общества и формирует модели поведения, понятные представителям этого общества. Культура – это не биологическое богатство, оставленное нашими предками. Культуру необходимо изучать, только разные ее части могут функционировать в едином виде.

С древних времен турки кочевали с Востока на Запад и сталкивались с разными культурами и ценностями. Эта демографическая мобильность не позволила тюркам утратить свои культурные ценности и самобытность, но в то же время не помешала им принять новую культуру. С этой точки зрения тюрки, с одной стороны, смогли приспособиться к новой культуре, а с другой - сохранить собственную культуру. Обсуждая этот процесс, Бродель объясняет проблему идентичности как процесс установления гармонии между прошлым и настоящим. [1]

Тюркская история и культура является одной из составляющих мировой цивилизации. Историко-культурное наследие тюрков до сих пор не изучено в полной мере в силу многих социальных и политических причин. Новые тюркские государства формируют новую идеологию, в обществе идут процессы ревизии историко-духовного наследия предков, по-новому освещаются исторические и языковые источники, шедевры материальной и духовной культуры тюрков освещаются по-новому. Цивилизационный подход к изучению многообразия тюркского мира в его взаимодействии с цивилизациями Востока и Запада помогает показать новую важную роль тюркского мира в глобальных мировых процессах.

Акцентируя внимание на особенностях тюркской культуры, которая возникла и жила независимо от культур Ирана и Китая, Л. Гумилев сказал: «Пора перестать рассматривать народы Средней Азии только как соседей Китая и Ирана. Наконец, необходимо сделать практический вывод из того бесспорного положения, что их история и культура развивались независимо. Только так можно понять, как они жили, чувствовали, торжествовали». [2]

Суть этих исходных условий заключается в том, что тюрки принесли с собой образцы и элементы высокой культуры того времени. Здесь следует подчеркнуть переход от каменного и бронзового веков к железному веку. Это произошло в VII веке до нашей эры. Это событие ознаменовалось приходом нового бога - Тенгри. Он научил людей плавить железную руду.

Началась новая эпоха в жизни не только алтайцев, но и других народов. Железо — древний металл. Железо также производилось на Кавказе и в Малой Азии. Отличие в том, что вместо плавления они получили отожженное, «кричащее железо». Что касается алтайских тюрков, то они изобрели собственную технологию, которая сегодня используется во всем мире. Им пришла в голову идея не сжигать железную руду, а плавить ее в печах и, в свою очередь, получать железо и сталь. Это давало огромные прибыли и увеличивало выход металла. Турецкое слово «чугун» то же, что и «булат». Это памятники ушедшей эпохи, когда в истории человечества начиналась новая эпоха. Железо в руках тюрков было уже не сокровищем, как у фараонов Египта, а рабочим металлом. По словам Л. Гумилева, «хотя кочевники и раньше знали железо, но только тюрки привезли его и широко использовали. [1]

Особое внимание следует уделить явлению кочевничества, которое привело к существованию на евразийском пространстве динамической системы, условно называемой «степь-город». Его структурные отношения определили основные аспекты исторического развития континента, в результате чего сформировались многие тюркские народы, их система ценностей и мировоззрение. Несмотря на происходящие на евразийской оси транскультурные процессы, тюрки сохранили свою идентичность и не утратили своей этнической территории, которая формировалась на протяжении многих веков. На бескрайних просторах Средней Азии сложилась уникальная система комплементарных «цивилизаций» - оседлое земледелие с развитыми городами, ремеслами, религией, письменностью, литературой, торговлей и орошением с одной стороны, и кочевое - раздробленное строение, с другой стороны населенного пункта. На протяжении всей истории тюрки

находились в тесном контакте с городами и селились в городах. Эти города и оазисы определили особенности культурно-исторических процессов в оседло-земледельческих районах, являющихся обособленной частью кочевого мира.

В свою очередь, степи стали важными окраинами оазисов, городов и оседлых государств. Тесная связь и взаимопроникновение различных хозяйственно-культурных и цивилизационных комплексов оказали существенное влияние на генезис и эволюционные процессы тюркских государств.

Следует отметить, что учебники в основном были изданы в прошлом веке, в котором, например, единый регион Центральной Азии был искусственно разделен в основном по этническому или государственно-политическому признаку.

Сейчас у нас есть "История Казахстана" в основном история Казахстана, "История Узбекистана" преимущественно история Узбекистана, "История Кыргызстана" преимущественно история Кыргызстана и так далее. Но у нас нет истории этой культурно-исторической области во всем ее многообразии и общности.

Независимость независимых государств Центральной Азии усилила распад единого культурно-исторического пространства, что привело к мистификации и этнизации культурно-исторического наследия, преувеличению уникальности и исключительности вопреки историческим фактам и объективной действительности.

В настоящее время перед исторической наукой стоят фундаментальные проблемы, требующие новых путей их решения, пересмотра исторического процесса, формирования нового исторического мышления. [5]

Состояние развития этнической идентичности тюрков выдвигает проблему избавления от глубоких, комплексных, умозрительных, абстрактных и упрощенных способов изучения истории и динамики государственности. Мифологические исследования последних лет были идеологизированы или занимались отдельными вопросами вне контекста более широкой истории евразийских стран и восточных народов.

Тюркский кочевой мир, принявший эстафету культурных достижений предшествующей эпохи (сак, сармат, уйсун, канлы), имеет свой колорит и отличается от суетливой степной культуры. Опыт древних не был уничтожен, а был освоен, переработан, переосмыслен, дополнен и вновь потряс мир в Средние века. В пространственном отношении культуры тюркских этносов до сих пор занимают среднеазиатский степной коридор. Но только время расширяется и приближается к настоящему, а духовные символы, характеризующие мифологическое мышление тюрков, сохранившиеся в легендарных сказаниях, сохранившихся в письменных памятниках и других видах искусства, составляют основу этнического самовоспитания. - сознание народов современного тюркского мира.

Тюркский мир за свою долгую историю был уникальным местом, где зарождались и развивались мощнейшие культуры и цивилизации, оказавшие большое влияние на ход и развитие мировой истории, культуры и цивилизации. Его воздействие и влияние были обусловлены географическим положением тюркского мира в центральной части Евразийского континента и тем, что он был мостом, соединяющим две великие культуры Востока и Запада. [4]

Список использованной литературы:

1. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Л., 1990. С. 115.
2. Гумилев Л. Древние тюрки. М.: ООО «Издательство АСТ»
3. А. Аманжолов. Генезис тюркского рунического алфавита. - Алматы, "Мектеп".- 2003
4. Бартольд В.В. Сочинения в 9-ти томах. Т. 6. Работы по культуре ислама и Арабского Халифата. М., 1966.
5. Касымжанов А.Х. Портреты и штрихи к истории степи. Алматы, 1999.

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

*Ақушер ісі мамандығы, 1 курс Әбілқайырова Қарлығаш
Ғылыми жетекші: Білім беру саласының үздігі Асқарова К.И.
Оқу орны: Алматы қаласының қоғамдық денсаулық басқармасы
ШЖҚ КМК «Жоғары медициналық колледж»*

***Аңдатпа:** Қазіргі таңда Жаңа Қазақстанның құрылып, қарыштап даму үшін елеусіз еңбектер атқарылып жатыр. Жаңа Қазақстанды құрушы ең маңызды бөлік-Жастар екенін естен шығармаған абзал. Ал сол жастардың қазіргі құндылығы қандай? Бүтін мемлекетті жаңғырту үшін қаншалықты әрі қандай құндылықтарды жоғары қоя білмек? Оларға құндылық сөзінің мағынасы қандай? Құндылық-объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым, белгілі бір заттың маңыздылығы, керектігі»-деген анықтама алдым. Сан жылдар осы ілімді зерттеп, зерделеп, әр философиялық ұғымды тереңінен түсіндіруге тырысқан ғалымдардың пікіріне қарсы келу әлбетте қате, әрине. Алайда бұл ұғымның мағынасын әлі де кеңінен талқылап, аша түсу маңызды. Бұл эссе адами құндылықтардың не екенін анықтаудан басталуы керек, бірақ біз нақты тұжырымдаманы таба алмаймыз, өйткені әркімнің өзіндік ерекшелігі бар. Біреу үшін жақын адамдарымен жылы қарым-қатынас, отбасындағы түсіністік маңызды, ал біреу үшін құндылықтар қаржылық әл-ауқат көлемінде, бірақ соған қарамастан кез келген адам үшін «құндылықтар» өте маңызды нәрсе. маңызды және қымбат.*

Кілт сөздер: құндылық, жастар, адами құндылықтар, отбасы, болашақ, рухани құндылықтар

Әлем үнемі өзгеріп отырады, тарих бір орында тұрмайды. Демек, адамның заманауи әлемдік прогресспен қатар жүруінде таңғаларлық ештеңе жоқ. Қазір жастар супержаңа технологиялар заманында өсіп, дамып келеді. Сондықтан өзгерістер бұрынғыға қарағанда тезірек келеді. Ғалымдар 21 ғасырды жас ұрпақтың адамгершілік құндылықтары саласындағы дағдарыс кезеңі деп санайды. Қазіргі таңда Жаңа Қазақстанның құрылып, қарыштап даму үшін елеусіз еңбектер атқарылып жатыр. Алайда осы мезетте Жаңа Қазақстанды құрушы ең маңызды бөлігі-Жастар екенін естен шығармаған абзал. Ал сол жастардың қазіргі құндылығы қандай? Бүтін мемлекетті жаңғырту үшін қаншалықты әрі қандай құндылықтарды жоғары қоя білмек? Оларға құндылық сөзінің мағынасы қандай? Ғылыми деректер мен қоғамдық зерттеулерге сүйене отырып, өз ойымды қоса, құндылық ұғымының мағынасын ашуға тырысып көрмекшімін. Ең алдымен ғаламтор желісінен құндылық не деген сұраққа жауап іздеу барысында «Құндылық-объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым, белгілі бір заттың маңыздылығы, керектігі»-деген анықтама алдым. Сан жылдар осы ілімді зерттеп, зерделеп, әр философиялық ұғымды тереңінен түсіндіруге тырысқан ғалымдардың пікіріне қарсы келу әлбетте қате, әрине. Алайда бұл ұғымның мағынасын әлі де кеңінен талқылап, аша түсу маңызды. Бұл эссе адами құндылықтардың не екенін анықтаудан басталуы керек, бірақ біз нақты тұжырымдаманы таба алмаймыз, өйткені әркімнің өзіндік ерекшелігі бар. Біреу үшін жақын адамдарымен жылы қарым-қатынас, отбасындағы түсіністік маңызды, ал біреу үшін құндылықтар қаржылық әл-ауқат көлемінде, бірақ соған қарамастан кез келген адам үшін «құндылықтар» өте маңызды нәрсе. маңызды және қымбат. Ал біз адами құндылықтар туралы не білеміз? Біз «құндылық» ұғымының әркім үшін өзіндік субъективті түсіндірмесі бар екенінен бастау керек, сондықтан біз бұл туралы жалпылама түрде айта алмаймыз. Оның үстіне адам сенімі өзгерген кезде моральдық құндылықтар да өзгереді. Қазіргі қоғамда материалдық құндылықтар барған сайын моральдық және рухани құндылықтарды алмастыруда. Егер бұрын жастар болашақтан қорықпайтын етіп тәрбиеленсе, ата-анасына, еліне деген демеу, қолдау көбейіп келе жатқаны анық болса, ал қазіргі жастарға қарасақ, жастар үшін болашақ қорқынышты. Бұрын жастағар үлкенге қандай жағдайда да қол ұшын беруге дайын болғаны, үлкенді сыйлайтын, елін сүйетін, мектепте жақсы баға алғаны, оқыған кітаптарының саны, оқыған өлеңдері, спорттағы, түрлі үйірмелердегі жетістіктері мақтаныш болатын. Қазір керісінше, жастар үлкендерді, оның ішінде ата-анасын сыйлауды қойды, бейтаныс үлкенге дөрекі, ал қазіргі жастардың көпшілігі соңғы үлгідегі қымбат телефондармен, қымбат брендтік киімдермен мақтанады. Құндылықтардың жоғалуына тек жастардың өзі ғана кінәлі деп айтуға болмайды, бұған ата-ана да жауапты, өйткені ата-ана болмаса, кім бала бойына рухани құндылықтарға деген сүйіспеншілік пен құрметті жастайынан сіңіре алады. Баламен театрлар мен мұражайларға бару, дұрыс әдебиетті оқу тек жақсылыққа үйретеді. Бірақ, өкінішке орай, әрбір ата-ана өз баласына мұндай тәрбие бере алмайды, себебі баланы теледидардың алдына отырғызу немесе оған планшет беру әлдеқайда оңай, ал «ол қалағанын көрсін, мен істеймін. менің бизнесім» деген пікірмен бала тәрбиесін кейінге қалдырады. Иә, әртүрлі технологиялардың дамуы жақсы, бірақ дәл осының арқасында қазіргі қоғамға ешқандай пайда әкелмейтін, тек жаңа, сәнді дүниеге қызығатын жастар көбеюде. Егер жасөспірімде жаңа гаджеттер, қымбат және сәнді киімдер болмаса, онда ол өз

сыныбында, мектебінде, институтында беделді болмайды. Жасөспірімнің басындағы осы канондардың барлығы белгілі бір себептермен пайда болады, мұның бәрі әртүрлі телешоуларды көру және Интернетке көтерілу нәтижесінде пайда болады, мұнда жасөспірім негізгі құндылықтарды тек сыртқы сұлулықпен, қымбат гаджеттермен, сәнді киімдер және ақшамен байланыстырады. Бірақ тағы да, қазіргі жастар арасында қандай құндылықтар бірінші орында болатыны, әрине, ең алдымен ата-аналарға, сондай-ақ теледидар мен Интернетте көрсетілетін мазмұнға байланысты екенін ұмытпаған абзал. Алайда әрбір жастың өзіне тән өмірлік құндылықтары бар. Кейбір жастардың бойындағы рухани құндылықтарды басқа жастар таппауы мүмкін. Кез келген уақыттағыдай, жастардың арасында әдептісі де, әдепсізі де бар.

Қазіргі жас ұрпақтың әрбір өкілінің өзіндік рухани құндылықтары бар деген қорытынды жасауға болады. Құндылығын жоғары қоя білетін жастар махаббатқа, отбасына, достыққа, адал да әділ өмірге ұмтылса, өз құндылығы төмен жастар ләззат алуға, материалдық және әлеуметтік игіліктерге ұмтылады. Материалдық әл-ауқат пен байытуды өзінің болмысының мәні мен философиясына айналдырған қоғам жастардың тиісті мәдениеті мен өмірлік қажеттіліктерін қалыптастырады. Ал енді осы жастар, жалпы жас адам дегеніміз кім? Ол не үшін қоғамды қалыптастырады? Жас адам үстемдік етуші қоғамдық қатынастардың мінез-құлық стандарттарын игере отырып, оның рухани қажеттіліктерін біріктіретін, оларды негізінен рекреациялық салаға әкелетін бұқаралық мәдениет шеңберінде ғана өзінің жоғары сәйкестендіру шекарасын анықтай алады. Мұндай жоғары сәйкестендіру конформистік сипатқа ие және рухани құндылықтарды тұтынуға қатынасты қалыптастырады. Сыртқы сәйкестендіру әрқашан ішкіге өте бермейді, яғни. өзін-өзі сәйкестендіруде индивидтің оның әлеуметтік ролін анықтайтын саналы сенімдер мен құндылық бағдарларды меңгеруі маңызды. Сәнге табыну, дүниеқоңыздық, тұтынушылық жастардың санасын жаулап алып, жалпыадамзаттық сипат алады. Классикалық мәдениет құндылық тартымдылығын жоғалта бастайды, жат және архаикалық бола бастайды. Жастардың мәдени сәйкестендіру мәселелерін социологиялық талдау мәдени тұтыну мен бос уақытты өткізу тәртібін стандарттау процестерін күшейту тенденциясын, мәдениетке бекітілген пассивті-тұтынушылық қатынасты анықтайды. Мәдениеттің қоғам өміріндегі орны мен рөліне құрмет көрсете отырып, жастардың көпшілігі қазір рухани құндылықтың маңызы жоқ деп есептейді. Халық мәдениетін (салт-дәстүр, әдет-ғұрып, әдет-ғұрып, фольклор, т.б.) жастардың көпшілігі анахронизм ретінде қабылдайды. Сонымен бірге, әлеуметтік-мәдени сабақтастықтың нығайтқыш буыны этникалық мәдениет болып табылады. Осыған орай, этномәдениетті өзіндік сәйкестендірусіз өскелең ұрпақтың бойында Отанға деген сүйіспеншілікті, өз халқының тарихы мен салт-дәстүрін білуді қалыптастыру мүмкін емес. Тәрбиелік идеалды құрастырған кезде қазіргі жастар қабылдайтын құндылықтарды, олардың әрі қарай дамуы үшін маңызды деп санайтын мұраттарды елемеге болмайды. Жастар құндылығын зерттеу өте аралас көріністі ашады және ол шынайы жағдайды дұрыс көрсетеді: жастар біртекті болудан алыс және құндылықтардың таралуы барлық мүмкін спектрде – қарапайымдылықтан жоғары деңгейге дейін.

Өсіп келе жатқан адамда идеалдардың қалыптасу механизмі мен құндылықтардың пайда болуын түсіну үшін олардың жасына байланысты ауыстыру диалектикасын қарастыруға болады. Адам санасының даму (кеңейту) процесі және соған сәйкес оның құндылық бағдарларының өзгеруі келесі кезеңдерден өтеді:

- 5-деңгей — жалпы құндылықтар (рухани, кеңейтілген сана);
- 4-деңгей – жалпыадамзаттық құндылықтар;
- 3 деңгей – қоғамдық, азаматтық, ұлттық құндылықтар;
- 2-деңгей — отбасылық (байланысты) құндылықтар;
- 1-деңгей – эгоцентрилік құндылықтар, өзін-өзі бекіту.

Ал қазіргі жастардың құндылық бағдарлары қандай? Құндылық бағдарлары жеке тұлғаның өмірлік тәжірибесімен, оның тәжірибесінің жиынтығымен сипатталады. Осыған байланысты литвалық профессионал Б.Битинас үш жүйені – трансценденттік, социоцентристік, антропоцентристік құндылықтарды анықтайды. 5-деңгейдегі құндылықтарға мыналар жатады: жан, өлместік, сенім, махаббат, үміт, өкіну, т.б.; 4-деңгей – еркіндік, теңдік, бауырмалдық, еңбек, бейбітшілік, жасампаздық, гуманизм, келісім және т.б. Тәрбиенің негізгі құндылықтары – өзін-өзі жүзеге асыру, дербестік, қанағаттану, пайда, ашықтық, даралық. Рухани құндылықтарды нақтылай отырып, С.Гроф этикалық, эстетикалық, қаһармандық, гуманистік және альтруистік құндылықтарды қамтиды. Тұлғаның құндылық бағдарларын анықтау үшін жасалатын психодиагностикалық әдістер- мектеп оқушыларына басымдықтарды таңдау қажет

тұжырымдамалар тізбесі ұсынылатын типтік тәсіл болып табылады. Мысалы, американдық мектеп қызметі «Гидтер» жасөспірімдерден құндылық жайлы сауалнама алу барысында келесі тізімді ұсынады: сыртқы келбет, адалдық, табыс, білім, отбасылық жауапкершілік, бедел, еркіндік, құқық қорғау, мүлік, билік, денсаулық, теңдік, ақша, шығармашылық, махаббат. Зерттеулердің бірінде жоғары сынып оқушыларына осындай тізімнен негізгі құндылықтарды таңдау ұсынылды: әртүрлі ләззат, отбасылық әл-ауқат, әлеуметтік әділеттілік, адалдық, мойындау және танымалдық, пайдалы неке, тәртіп. елдегі ізгі ниет, билік пен ықпал, отбасындағы тіл алғыш балалар, азаматтар арасындағы өзара түсіністік, мұқтаж жандарға көмек, жеке қауіпсіздік, бейбіт кәрілік, елдің амандығы, табиғатпен үйлесімділік. Күткендей, мектеп оқушыларының таңдауы шашыраңқы болып шықты. Шын мәнінде, пікірлердің барлық ауқымы болды. Ал енді БҰҰ сарапшыларының болжамы бойынша, 2050 жылға қарай әлемнің барлық дерлік елдері халықтың қартаю процесіне тап болады. Әрине бұл жағдайдан Қазақстан да шет қалмайды. Осы уақытқа дейін еліміздің әрбір бесінші тұрғыны 60 жастан асқан болады. Ұлттың қартаюы экономикалық жүйедегі теңгерімсіздікке әкеледі. Бұл жағдай зейнетақы төлемдерін жүзеге асыратын зейнетақы қорын қалыптастыруға әсер етуі мүмкін, сондай-ақ әлеуметтік қажеттіліктерге бюджет шығыстарының ұлғаюына ықпал етеді. Мамандардың айтуынша, мәселені шешу үшін жастар біздің басты құндылығымыз екенін ұғынатын тиімді мемлекеттік жастар саясаты қажет. Қазақстан жастары дара, шығармашыл, еркіндік сүйгіш. Жаңа технологиялар жастың тұлғалық өсуіне, оның материалдық әл-ауқатына пайдалы болатындай жағдай жасау арқылы ғана ұрпақтар арасындағы келісімге қол жеткізіп, оларға аса маңызды құндылықтарды жеткізе аламыз. Сонымен бірге, олардың бойында ұлттық және отбасылық құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелеуді ұмытпау қажет. Екіншісі – мемлекет қаншалықты бай болса да, біз әрқашан шектеулі қаржылық және материалдық ресурстар жағдайында өмір сүретінімізді түсіну керек. Сондықтан жастарымыздың болашағына жүйелі түрде әсер ететін түйінді мәселелерді шешуге баса назар аударғанымыз дұрыс болар еді. Бұл жас жеткіншекті шығармашылық, шығармашылық ойлауға, өз ана тілі мен тарихын білуге, отансүйгіштікке, еңбексүйгіштікке, дұрыс адамгершілікке баулу, сонымен қатар денсаулығын нығайтуға көңіл бөлу болып табылады. Мұның бәрін балалар ересектер өздеріне ұсынатын әлемді шын жүректен қабылдауға дайын болған кезде бастауыш мектепте салуға болады. Бұл олардың жастар санатындағы жасында өмір сүруінің шарты болады. Сондықтан ең мықты педагогикалық кадрларды тартуға, оларды барынша қатаң дайындауға және іріктеуге негізделген жағдай жасай отырып, бастауыш мектепті барынша, жан-жақты, басымдықпен қамтамасыз ету қажет. Бастауыш мектептің басымдығы білімнің, ғылымның, денсаулық сақтаудың және т.б. басқа деңгейлерге жүйелі даму береді. Үшіншісі, жас жеткіншек үшін ең қиыны – өмірдегі белгісіздікті жеңу екенін түсіну. Бұл болашақ мамандықты таңдау, әлеуметтік өзін-өзі жүзеге асыру, материалдық әл-ауқат, отбасын құру, денсаулық және т.б. Сондықтан жастар саясатын жүргізу құралдары осы белгісіздіктерді барынша тарылтуға бағытталуы керек. Жастар жұмысы мен тәжірибесі, мемлекеттік органдардағы, компаниялардағы, дағдарыс және ресурстық орталықтардағы жастарға арналған квоталар, тұрғын үй жеңілдіктері және т.б. жаңа ұрпақтың болашаққа деген сенімін тудыруы тиіс. Жастар саясатын жүзеге асырудағы формализм жас азаматтарымыздың үлкен көші-қонына, яғни жоғалған ұрпақтың көбеюіне әкеледі. Төртіншіден, жастар үшін қандай жоспарлар мен іс-шараларды жүзеге асырсақ та, басты мақсат қашанда сақталуы керектігін ұғыну. Бұл мақсат аға және жас ұрпақ өкілдерінің пайдалы өзара әрекеттесуі болып табылады. Тәжірибені, білімді, өмірлік құндылықтарды қарым-қатынас арқылы беру арқылы біз қоғамның тұрақтылығын арттырамыз және өзімізді лайықты ауыстыруды дайындаймыз. Ғалымдардың пікірінше, жастар мәселесі экономикалық процестерге, әсіресе үй шаруашылықтары мен мемлекеттің шығыстары мен кірістеріне тікелей әсер ететінін де есте ұстаған жөн: жастарды жұмысқа кеш тарту ата-анаға қаржылық жүктемені арттырады, олардың өмір сүру сапасын төмендетеді. ; жастардың білім алу мерзімін ұзарту үрдісі мемлекеттің білім беру инфрақұрылымына, шәкіртақы төлеуге, жатақхана құрылысына жұмсалатын шығындарын ұлғайтады; жастардың білім көші-қоны елден капиталдың кетуін арттырады; қылмыстың өсуі мен жастардың ішімдікке, нашақорлыққа, құмар ойындарға тәуелділігі денсаулық сақтау мен құқық қорғау органдарына мемлекеттік шығындарды көбейтеді. Қорытындылай келе, ол біздің жастарымыз қартайған кезде өз елінде немесе дүние жүзінде тәжірибе, білім жинап, өз қателіктерін жасап, жарқын жеңістерге жете алатынын ұғынуымыз қажет. Бұл қалыпты жағдай. Бірақ кәмілеттік жасқа келгенде олардың туған жеріне деген жоғары жауапкершілік сезімі болуы керек. Ол үшін сүйіспеншілік сезімін, балаларымызға лайықты өмір сүруге деген ұмтылысты мемлекеттік саясат дәрежесіне көшіруге тырысуымыз керек.

Сонда жастарымыз проблема емес, баға жетпес байлық болады. Сонда ғана жаңа Қазақстанды құрушы жастарымыз өзі үшін басым құндылықтарды анықтай алады.

Ендеше, бүгінгі жастар – батыстық ойшыл, біздің шындықта бар жаңа адамдар. Бұл индивидуализммен, ойлауымен, ұжымшылдық рухымен жарысатын адамдар. Бұлар құндылықтары идеялардан гөрі инстинкттерге ұқсайтын адамдар. Осы тұрғыдан алғанда, олар бүгінгі жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға мемлекеттің басты және анықтаушы ықпалына айналады. Мемлекет спорт кешендерін салып қана қоймай (бұл да өте маңызды), сонымен қатар жастарды саяси идеологияға қатысы жоқ қызықты шараларға тартуға көмектесу функцияларын өз мойнына алуы керек. Заңнамалық база қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың өскелең ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуге мүдделілігін қамтамасыз етуі керек. Жастар арасында адамгершілік құндылықтарды тарату үдерісін жүзеге асыру үшін ең дарынды жастарды арнайы ғылыми-білім беру орталықтарына насихаттау қажет. Сондай-ақ, жастарды тұлға етіп қалыптастыратын маңызды факторлардың бірі – білім беру жүйесі. Мектептер мен университеттерде өзін-өзі басқару жүйесі болуы керек. Білім культі болуы керек. Әсіресе жастардың теледидарсыз, интернетсіз өмір сүре алмайтынын ескерсек, адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеуде бұқаралық ақпарат құралдары ең маңызды рөл атқаруы керек. Жануар бейнесін насихаттауды тоқтату олардың құзырында. Олар жастарды әлемдік және ұлттық мәдениетке қол жеткізуге тарта алады. Жастарға олардың белсенді қатысуымен ғана өмірді барлық жағынан жақсарту мүмкіндігі туралы идеяны жеткізу қажет. Бірақ ауқымды үгіт-насихатқа бәрі бірдей мән бере бермейтініне сенімдімін. Менің өз ойымдағы өмірлік құндылықтарым: отбасы, еркіндік, достар, адалдық және әдептілік. Өмірдегі ең жақсы нәрселер тегін екені әрқашан есімде. Достар, отбасы, бақыт, махаббат, күлкі - біз мұның бәрін тегін аламыз! Мұндай сыйлықтарды телефон үлгісіне, киім брендіне немесе көлік брендіне қалай айырбастауға болатынын түсінбеймін. Ал не нәрсеге ұмтылу керектігін әркім өзі шешеді, сондықтан менің үкім шығаруға құқығым жоқ. Мен біздің жастарға қазіргі әлемнің обсессивті стереотиптеріне қарамастан, өзіндік құндылықтарын қалыптастыруын үйренгенін қалаймын. Адамның адамгершілік санасы оның дамуының ең жоғарғы көрінісі болғандықтан, адамгершілік сана жоқ жерде жеке ішкі дүниесі бар тұлғаның толық қалыптасуы да болмайды. Осылайша, қорытындылай келе, қазіргі жастардың құндылық бағдарлары мен қалаулары айтарлықтай әртүрлі деп айтуға болады. Жақсылық, еркіндік құндылықтары қоғамдағы өзгерістерге әсер етпейді. Жастар әлеуметтену процесінде нарықтық қатынастардың қай салаға әсер етсе де: экономикалық, саяси немесе рухани: «Ең бастысы – бастама, іскерлік және ізденіс» деген негізгі қағидасын меңгереді. Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: біздің алдымызда көпшілік қабылдаған бақылаудан, әдет-ғұрып, нормалардан арылған, жаңаны іздеу жолында жаңарған ұрпақ тұр. Жастар мәселесі тек жастардың ғана емес, оның бүгіні мен болашағына мүдделі болса, бүкіл қоғамның мәселесі, өйткені жастар – қоғамның басты құндылығы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Харчева А. Г. Философиядағы құндылық мәселесі // Ғылым, 1966. - 262 б.
2. Хабермас Ю. Адамгершілік сана және коммуникативті әрекет // Ғылым, 2001. - 382 б.
3. Розов Н.С. Проблемалық әлемдегі құндылықтар: конструктивті аксиологияның философиялық негіздері және әлеуметтік қолданулары. // 1998. - 292 б.
4. Қаған М.С. Құндылықтар теориясының философиясы. // 1997. - 205 б.

ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ШӘКӘРІМНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРІН ТАЛДАУ

Философия мамандығының 1-курс студенті Сamedов М.Р.

Ғылыми жетекші: Философия докторы (PhD), аға оқытушы Балабекұлы Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл зерттеу мақаласында әл-Фараби мен Шәкәрімнің философиялық көзқарастары туралы негіздемелер тұжырымдалған. Шәкәрім мен әл-Фарабидің философиялық ойларының мәні туралы жан-жақты зерделенді. Сонымен қатар, бұл екі ойшыл өздерінің философиялық көзқарастарын қоғамда және өз еңбектерінде қалай тұжырымдалғаны туралы зерттелді. Бұл мақала жас буынға ойды қалай қалыптастыру екендігін және оны қоғамда қалай

қолдану керектігін терең аңғартады. Ұсынылып отырған мақала екі ойшылдың философиялық көзқарастарының ерекшеліктерін зерделеуге бағытталады.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, әл-Фараби, философия, шыншыл, ойшыл, тұлға, философиялық көзқарас, ілім, теология, білім, дін, бақыт, дүниетаным, ислам философиясы, қазақ философиясы, мәдениет, рухани құндылықтар, материализм, идеализм, пікір, гуманист.

Көп жылдық құпиясы бар бұл екі ойшылдың философиялық көзқарастары көбінесе таным мен тәрбие мәселелерін қарастырады. Шәкәрім 19-шы ғасырдағы қазақ әдебиетінің жолын толықтырып, гуманистік және реалистік бағыттарды жаңа заманмен байланыстырды. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық мұрасының алдамның адамгершілік құндылықтары мен қасиеттерін дәріптейтін, философиялық көзқарастар берілген. Шәкәрім биік белестерге және биік мақсаттарға жету үшін, адам қоғамға өз пайдасын тигізуі керек ойлайды, сонымен қатар білімді болуы керек деп айтқанда қателеспегенін аңғара аламыз. Жалпы қоғамның береке-бірлігінде ар-ұждан, адамгершілік сынды қасиеттердің болуы қажет екендігін атап өтеді. Біз Шәкәрім атамыздың бұл көзқарасымен толықтай келісуге болады. Өйткені, қоғамның ішінде аталып кеткен қасиеттер болмаса, ынтымақ, бірлік жойылып, алауыздыққа ұласып кетеді. Көрсетілген үш қасиет бәріне, көбіне билік етуі керек атап көрсетеді. Сонымен қатар, Шәкәрімнің тек қана ислам ойшылы болғанына қарамастан, оның философиялық көзқарастары, даналығы дінаралық, Шығыс пен Батыстың, ислам діні мен христиан негізгі үлгісі немесе байланыстырушы басты көпірдің бірі десек те болады [4].

Шәкәрім үшін адамның бойында болуы керек қасиеттердің бірі – ар-ұждан болып табылады. Ар-ұжданды қасиет деп те емес, ғылым ретінде де қарастырады. Бұл ғылымды бала туылғаннан бастап үйрету керек деп есептейді. Бұл көзқараспен келісуге толық негіз бар. Себебі, баланың бойына кішкентай кезінен бастап адамгершілік қасиеттерін сіңіртпесе, кейін ол қатыгез болып, мейірімділігі жоқ бала болып өседі. Осы аталған ғылым адам болмысының өзіндік бір концепциясын қарастырады. Және де адам болмысының өзіндік концепциясын жасаған бірегей философиялық шығармасы «Үш анық» кітабының негізгі тақырыбы болып табылады.

Ар-ұжданның үні жалпы әртүрлі болып келеді. Яғни, ар-ұжданмен байланысты ғылымдар мен қасиеттер өте көп. Шәкәрім соның біріне Құдайды негізге алады. Құдайдың дауысын бәрінен бұрын қояды. Бұл туралы көптеген айтылған пікірлер бар. Соның бірі «Адамның жүрегінде, бойында Құдай жазған заңдылықтар бар, ар – адамның әулиелерінің ішіндегі құпия, ең қасиеттісі, ол Құдаймен бірге, оның жанының тереңінде үні естіледі». Сондықтан да болар, Шәкәрім Құдайбердіұлы ар-ұжданды тек этикамен яки болмаса, моральмен байланыстырып қана қоймай, Құдайды философиялық-теологиялық категория тұрғысынан алып қарастырды. Сондықтан да Шәкәрім ғылым, жүрек, ар-ұждан сынды категорияларды өмірдің басты құндылықтары деп айтады. Осы үш зат болмаса адам болашаққа жол аша алмайды және Алла Тағаламен бірге бақытқа жол аша алмайды деп атап көрсетеді. Бұл қазіргі қоғамға тән десек қателеспейміз. Өйткені, Шәкәрім өмір сүрген замансен, қазіргі заманды салыстырып алатын болсақ әртүрлі. Қазіргі қоғам көбінесе Батыс елдерінің салтына қатты еліктейді. Ал Шәкәрім атамыздың заманында қазақи салт-дәстүр толық сақталып, қалыптасқан. Ар-ұждан мен тәрбие басты орында тұрған [1].

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық-этикалық мәселерінің орталығында Жаратушы идеясы жатыр деп айтсақ қателеспейміз. Адамның бойындағы адамгершілік заңы ар-ұжданға тікелей байланысты. Сонымен қоса, жанның бар екендігіне сенумен тұспа-тұс байланысты болып келеді. Адамның бойында ар-ұждан болатын болса, ол жанның бар екендігіне сенеді. Ал егер адам жанның бар екендігіне сенбесе, онда оның өмірге деген сүйіспеншілігі басым болады. Адамның адамгершілік қасиеті, оның тазалығы, ойы жанның биік көтерілуіне басты себепшілердің бірі ретінде алып қарастыруымызға болады. Ал осы қасиеттерді бір ортаға біріктіретін – ар-ұждан болып табылады. Ар-ұждан адамгершіліктің негізгі өлшемдерінің бірі, егер де ар-ұждан болмаса адам баласы жақсылық пен жамандықты ажырата алмай қалады. Ал ар-ұжданның негізгі идеясы: жақсылық пен жамандықты айыра білу. Шәкәрім атамыздың ар-ұжданға келтірілген теориялары басқа да философтардың теорияларымен астасып жатыр. Мәселен, Дальдың сөздігінде ар-ұждан, «адамның адамгершілік санасы, жақсылық пен жамандықтың ішікі санасы» сияқты сөздермен келтіріледі. Жалпы ар-ұжданға, адамның қайырымдылығы мен қарапайымдылығын, оның мейірімділігін атап көрсетуімізге болады. Сонымен қоса, адам бойындағы барлық қасиеттердің басты өзегі деп айтатын болсақ қателеспейміз. Яғни, біз ар-ұжданды этикалық тұрғыдан алғанда, негізгі қасиеттердің бірі ретінде алып қарастырғанын аңғара аламыз. Шәкәрім атамыздың бұл

дүниетанымы өте күрделі, өзекті, қайшылықты болып келеді. Шәкәрім шығармашылығының өзі көптеген философиялық көзқарастарға, мәселелерге толы болып келеді. Сонымен қатар, Шәкәрім атамыз өз шығармашылығында әлеуметтік-философиялық мәселелерді көп қозғайтынын байқай аламыз. Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарасын қорыта келе, ол жақтағы басты идея – ар ғылымы екеніне көз жеткізуге болады. Адамның қарапайымдылығы, оның әділдігі мен мейірбандығы адамгершілік кемелдігінің негізгі көрінсі ретінде қалыптасқанын басып айтуымыз қажет. Ойшылдың өз заманында жазған шығармашылығы мен философиялық көзқарастары, қоғам ішінде өте өзекті мәселелердің бірі ретінде қарастырылады [2].

Ендігі кезекте әл-Фарабидің философиялық көзқарастарын талдап, айқындасақ: әл-Фарабидің философиялық ғылымында материяға көп көңіл бөлінеді. Негізгі бастапқы материя болып табылатын төрт элементтің әртүрлі бөліктерінен тұрады. Әл-Фараби әлеуметтану, этика, эстетика мәселелерін қамти отырып, өз дүниетанымын жүйелейді. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Бақытқа жету туралы» трактаттарында ол адам қоғамының шығу тегін, оның тұрмыс-тіршілігін, адам мінез-құлқын сипаттап айтады. Біріншіден, ол өзі өмір сүріп жатқан қоғамдық құрылымды талдайды. Қалаларды бөледі, ол мінсіз де үлгілі құрылым ретінде «Қайырымды қаланы» таңдайды да, еңбекшілер тұратын «мұқтаж қаласын» ең жақын және бір-бірімен байланысқан қалалар құрылымы деп санайды. Одан кейін әл-Фараби «қашықтық қаласы» мен «азап пен қирау қаласы» деп бөліп ажыратады. Фараби өзінің ізгі мемлекет туралы ілімінде Платонға еліктейді, мемлекетті адамның формасы сияқты, оның әрбір мүшесінің белгілі бір қызметі бар деп атап көрсетеді.

Әл-Фарабидің ойынша болмыс – ол Құдай, ал Құдай болмыстың мәні болып есептеледі. Әл-Фараби өз еңбектерінде Құдайды бар деп мойындайды.

Әл-Фараби ақиқатты біреу-ақ, бірақ оған әр бағыттан, әр түрлі деңгейден қарауға болады, сондықтан ол туралы түрлі қорытындылар жасауға болады десек қателеспейміз. Оның философиялық көзқарастарын, белгілі бір дәуірмен байланысты қарағанда ғана ерекшеліктері мен ақиқаттылығын дұрыс түсінуге болады. Ол дәуірде материалистік философия жүйесі ашық қалыптаса қойған жоқ. Сондықтан орта ғасырлар заманында философиялық ойдың дамуы құдайды дәріптейтін діни-теологиялық сипат алды. Яғни, осы жерден біз, әл-Фараби мен Шәкәрім атамыздың көзқарастарының ұқсас екенін аңғаруымызға болады. Демек, әл-Фарабидің философиялық ілімі мен көзқарасы — негізінен дүниені бір Құдай жаратты деген қағиданы басшылыққа алған деген идеалистік ілім болып табылады. Фарабидің данышпандығы мен білімпаздығы бұл жүйені толықтай болмаса да, едәуір өзгертті десек қателеспейміз. Араб тарихшысы Усейбидің айтуы бойынша, Фарабидің философиялық жүйесінде маңызы кейінірек барып біліне, анықтала бастаған бірден көзге түсе қоймайтын жерлері көп, олар қазіргі заманғы терминология бойынша айтсақ, материалистік нышанды немесе идеализм мен материализм арасындағы ауытқуды білдіреді. Фарабидің философиялық жүйесі мен көзқарасы ортағасыр философиясындағы барлық мәселелерді өзектендіріп қамтыған деп айтсақ артық болмайды. Олар: болмыс жөніндегі ілім, материя және оның дамуы туралы көзқарастар, адамның тану әрекеті — мәселесі, логика мәселелері, ақыл және оның адамның қоғамдық іс-әрекеттеріндегі алатын орны, этика, эстетика мәселелері т.б. қамтиды десек те болады [5].

Фарабидің философиялық көзқарастарын жақсы түсіну үшін оның ғылымдар топтауын (классификациясын) кеңінен қарастыру қажет. Бұл ғылымдар Аристотельдің классификациясына ұқсайды десек болады, алайда әл-Фарабиде табиғаттану-математика ғылымдары нақты түсіндіріледі, кең де әр түрде көрініс табады, бұл оның ортағасырдағы Шығыс философиясының материалистік тұрғыдан дамығанын көрсетеді. Идеализм мен исламның негізгі заңдылықтары мен категорияларынан бастау алатын Әл-Фарабидің философиясы Батыстың философиясынан өзгеше және әртүрлі келеді. Ғалым мұрасы мен философиялық көзқарастарын зерттеушілер әл-Фараби философиясына тірек болған дәйектемелерді көрсетеді. Олар:

- 1) дүниені мәңгілік деп тану;
- 2) зерттеу принципі ретіндегі детерминизм;
- 3) парасат жайындағы ілім;

Жалпы Фарабидің философиясын, Шәкәрім атамыздың философиялық көзқарастарымен салыстырғанда аса бір айырмашылық байқалған жоқ. Ол әрине діни тұрғыдан деп айтуымызға негіз бар. Шәкәрімде жанның мәнін Құдай деп түсіндірді. Әл-Фараби атамызда «Ақиқатты – бұл Құдай» деп түсіндірді. Яғни, әл-Фараби мен Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарастарының астасып жатқанын байқай аламыз. Сонымен қатар, екі ойшыл философиясының ұқсастығы – адам

кандай болу керек, бақытты адам концепциясы, адам тәрбиесі мен ар-ұжданы, бақытты болу үшін адам не істеу керек сынды сауалдарға жауап іздейді. Бұл мәселе әл-Фарабидің:

1. «Бақытқа жету жайында»;
2. «Қайырымды қала тұрғындары»;
3. «Бақыт жолын сілтеу»;
4. «Азаматтық саясат»;

5. «Қоғамды зерттеу» кітаптарында кеңінен зерттеліп, тарқатылған десек қателеспейміз. Әл-Фараби қоғамда адамдар дұрыс өмір сүру үшін, адамдардың өздері әділ, мейірімді, мейірбан т.б. болу керек деп айтады. Яғни, адам тіршілігінің мәні – бақытқа жету болып табылады. Бұл жақта адамзат кемелдігінің ең биік дәрежесіне жеткен адам, бақытты адам концепциясын қалыптастырып, бақытты адам болады. Сонымен қоса айтсақ, адам бақытты болу үшін, сол мемлекетті басқарып отырған басшының, билеушінің өзі кемел адам болып қалыптасуы керек. Яғни, сол мемлекетті басқарып отырған билеуші бақытты болуы керек. Ол әділ, еліне адал қызмет атқару керек, өз мемлекетіне қамқор болуы керек. Шәкәрім атамыздың философиялық көзқарасымен, әл-Фарабидің көзқарастарының ұқсас екенін аңғара аламыз. Шәкәрім Құдайбердіұлы адамның бойында болу керек қасиеттердің бірін – ар-ұжданды атап көрсетеді. Ал бұл қасиеттер әл-Фарабидің мемлекет басшысының бойында болу керектігін аңғартады. Сонымен қатар, бақытты адам болу үшін осы қағидаттарды ұсынады [5].

Қорыта келгенде біз, Шәкәрім атамыздың және Әл-Фарабидің философиялық көзқарастарын талдадық. Және Шәкәрім Құдайбердіұлының философиясының негізгі мәні – ар ғылымы екеніне көз жеткізуімізге болады. Яғни, адамның мейірбандығы мен әділдігі және адамгершілігі, оның ар-ұжданында жатыр. Ал біздің қазіргі міндетіміз, Шәкәрім атамыздың философиялық көзқарасымен, оның тағылымын түсініп, оны зерттеу болып табылады. Әл-Фараби белгілі тұлғаның білімін – адамның практикалық өміріндегі басты қағида болып табылады деп көрсетеді. Мемлекет басқаруда басшының, қоғам ішіндегі жеке адамдар және тұлғалар арасындағы адамгершілік қасиеттер, қарым-қатынастарды құру мен сақтаудың өзегі болып табылады. Философия және оны тануға, түсінуге себеп болатынның барлығы бақытқа жетуге, бақытты болуға тікелей қызмет етеді. Оны ары қарай жүзеге асыру үшін адамдардың оған қол жеткізудегі бірлескен күш-жігерінің нәтижесіне байланысты, қоғамнан оқшауланбастан және тұтастай мемлекеттің игілігіне көздеу арқылы ғана жете алады деп есептеймін. Бақытқа жету жолында адам, тұлға мен мемлекет бір-бірімен тығыз байланысты болып келеді. Әл-Фараби тірі ағзада барлық органдар бір-бірімен өзара тығыз байланысты, ал мемлекетте барлық мүшелері бір-біріне бақытқа жеке адамның ғана емес, барлық қоғамның мүддесі ретінде қол жеткізуге көмектеседі. Қоғамда өмір сүруге, адамдармен бірге тіршілік етуге жаралған адам үнемі бірігу идеясын негізге алуы керек. Әл-Фарабидің қайырымды қаласын біз - бұл өзара көмек және рухани құндылықтарға негізделген. «Адамдардың бірігу мақсаты - шынайы бақытқа қол жеткізетін істерде өзара көмек көрсету болып табылатын қала - бұл қайырымды қала деп көрсетіледі. Ал адамдар бір-біріне бақытты болуға, бақытқа жетелеуге көмектесетін қоғам - бұл қайырымды қоғам десек қателеспейміз. Мемлекеті мен қалалары бақытқа жету үшін бір-біріне көмектесетін адамдар - қайырымды адамдар деп атаймыз. Сол сияқты, егер адамдар бір-біріне көмектесіп, бақытқа жетуге септігін тигізетін болса бүкіл жер қайырымды болады». Қайырымды қала – бұл ізгі адамдардың қаласы, бұл адамның рухани болмыс ретіндегі тіршілігі болып есептеледі, ол басқа адамдармен өзара көмек негізінде бірлескен рухани құндылықтарға негізделген ұжым. Дегенмен бұл қаланың басқа да қалалардан айырмашылығы: «қаланың бөліктері мен көшелері бірігеді, сүйіспеншілікпен байланысады; олар әділеттілікке арқа сүйеп, соның негізінде өмір сүреді».

Сонау заманда саяси институттар мен адамдардың саяси байланыстары қоғамдық тұрмыс-тіршілікті қамтамасыз ететін сыртқы фармациялар ретінде әрекет етеді. Егер олар әлеуметтік қатынастардың жетекші факторына айналған күннің өзінде, бұл уақытша болатын құбылыс ретінде орын алады, өйткені олар парасат пен рухани болмысқа бағынышты болып келеді. Қоғамдық қауымдастықтың барлық мәселелері, ең алдымен, парасаттылық пен жеке адамдардың адамгершілік жетілуі белгілі бір тармаққа жүйеленген де ғана шешіледі. Бұл «надан қалаларды», яғни адам өмірінің шынайы құндылықтары, әлеуметтік дамудың мақсаттары мен міндеттері туралы адасушы бағытта жылжып бара жатқан қалаларды сынға алумен негізделеді. Қалалардың надандығының көрсеткіші олардың тұрғындарының моральдық-психологиялық ерекшеліктері болып табылады. Олардың тұрмыс салты мен құндылықтарын ізгілік көрсеткіші ретінде қабылдауымыз керек. Себебі «надан қалалар», ең жақсы жағдайда әлемге тұтынушылық күн көріс бұрышынан қарайтын

прагматикалық құндылықтар қалыптасатын және өзімшілдік, менмендік сынды қасиеттер ұлықтанатын орта болып табылады. Қайырымды қала надан қалаларға қарсы тұрады. Олардың ішінен «қажеттілік қаласы», «айырбас қаласы», «атаққұмарлар қаласы», «азғындық пен бақытсыздық қаласы», «тәкәппарлық қаласы» және «құмарлық қалалары» бар деп айқын айтуымызға болады. Осылардың барлығы белгілі бір моральдық кемшіліктер үстемдік ететін ақиқатты тани алмаған қалалар ретінде сипатталады. Мысалы, «атаққұмарлар қаласының» тұрғындары «өздерінің атақ, даңққа ие болғанын, өздерінің мадақталуын, басқалардың оларға қызығып, жұртшылыққа танымал болуын және олардың сөзбен де, ісімен де ұлықталуын, көптеген адамдардың немесе бір-бірінің көз алдында мінсіз көрінуін аңсайды ...».

«Надан», «кұбылмалы» және «адасқан» деп сипаттаған қалаларды бақытқа апарар жол мен танымдары теріс түсінікке негізделген әлеуметтік қатынастар жүйесі ретінде сипаттап, бағалайды. Бұл қалалардың билеушілері өздерін кемел сипатта көрсетуге тырысқанымен, шындығында тек екі жүзділікпен, мейірімсіздігімен көрінеді. Мұндай қалалардың басқару жүйесінің дамымағандығы мен жетілмегендігін өздерінің өмірлеріндегі жалғандық, алдау, арбау, екіжүзділік және басқа да адамгершілікке жатпайтын қасиеттерді әдетке айналдырған тұрғындар мен билеушілердің рухани хәлдерінің жетілмегендігімен байланыстыруға болады. Сонымен қатар, надандықтан ізгілікке, мейірбандыққа ауысу мүмкіндігін көрсететін нысан - бұл «ұжымдасқан қала» болады, оның мысалын келтірсек әл-Фараби үшін Бағдад болады. Осы жақта қайырымды билеушінің он екі жоғары адамгершілік қасиеттерін атап өте отырып, біз әл-Фараби рухани кемелдену мәселесін одан әрі тереңдете түскенін аңғара аламыз. Сондықтан да, қайырымды қала мен кемел адам идеалдарын тұжырымдай отырып, әл-Фараби адамзаттың гуманистік ойлар тарихына терең енген, оның әлеуметтік-саяси философиясының терең мақсаты болып табылатын өзінің пайымдарын ұсынады. Содан болар, оның аталмыш идеялары бүгінгі күнге дейін өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Мемлекеттік басқару, оны ары қарай дамыту мәселесіне, оның әміршісінің бойындағы адамгершілік қасиетіне, адамдарды басқаруға және адам мен мемлекеттің мүдделеріне бағытталған әділ саясатты жүзеге асыру мәселелерінде қызығушылық тудыртады [3].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қанатқалиева, Т. Шәкәрім шығармаларындағы адам, қоғам, дін мәселелері [Мәтін] / Т. Қанатқалиева // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 2014. — № 2. — Б.75-80.
2. Күмісбаев, Ө. Шәкәрім және шығыс мәдениеті [Мәтін] / Ө. Күмісбаев // Мәдениет. — 2014. — № 4. — Б.2-5.
3. Тасилова, Н. А. Шәкәрім еңбектеріндегі адамгершілік мәселесі [Мәтін] / Н. А. Тасилова, С. С. Кулмесканова // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті хабаршысы. Тарих сериясы. = Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. — 2014. — № 4. — Б.43-48.
4. Нұрғазы, Д. Зият Шәкәрімұлы: тағдыры тылсым тұлға [Мәтін] / Д. Нұрғазы // Отан тарихы: Ш. Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2016 — N 4. — Б.168-173.
5. А Көбесов, Әл – Фараби – Алматы: Қазақстан. – 1994. Б.43.

**«ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС: ӨЗГЕРМЕЛІ КОНТЕКСТТЕГІ
МАМАНДЫҚТЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
«SOCIAL WORK IN KAZAKHSTAN: PROBLEMS OF THE PROFESSION IN A CHANGING
CONTEXT»
«СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИИ В
МЕНЯЮЩЕМСЯ КОНТЕКСТЕ»**

ЦЕРЕБРАЛЬДЫ САЛ АУРУ КЕЗІНДЕГІ ҚИЫНДЫҚТАР МЕН МӘСЕЛЕЛЕР

*Әлеуметтік саясат және басқару мамандығы, I курс магистранты Амангелді А.С.
Ғылыми жетекшісі: PhD доктор, аға оқытушы Мустафина А.С.
Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: балалар, денсаулық, жағдай, отбасы.

Балалар церебралды салдануы әртүрлі экономикалық зияндықтардан, эмбрион тұқымға немесе жаңа туған нәрестеге әсер етуінен пайда болады. Қимыл-қозғалыс бұзылулары - салдану, парез, еріксіз қимылдар, атаксия т.б.; сөйлеу қабілеті мен психикалық бұзылулары БЦС клиникалық суреттемесіне жатады. БЦС-ның клиникалық көрсеткіштері полиморфты, олар мидың патологиялық даму кезіндегі өзгерістеріне байланысты. Моториканың толық дамымауы мен патологиялық даму ұштастығында әсіресе маңызды және қиын болатыны бұлшық ет тонусы регуляциясының бұзылысы: ол спастикалық, ригидтік, дистониялық, гипотониялық түрде кездеседі. Бұлшық ет тонусы регуляциясының бұзылуы, әсіресе аурудың алғашқы сәттерінде, тоникалық және нұсқаулық рефлекстердің патологиялық дамуымен, осы негізде патологиялық синергияның қалыптасуымен байланысты. Адам миының дамуы - бұл ұрықтың дамуы кезінде басталып, өмір бойы жалғасатын ұзақ және өте күрделі процесс. Бұл орган және бүкіл жүйке жүйесі біздің ағзаның негізгі функциялары деңгейінде де, мысалы, ерікті қозғалыс сияқты әрекеттерге жол беруде де біздің организміміздің функциялар жиынтығы реттелетін негіздер болып табылады. Алайда, кейде ұрықтың дамуы кезінде, босану кезінде немесе өмірдің алғашқы жылдарында мидың дамуы дұрыс жүрмейтін және әртүрлі қабілеттердің көрінуіне немесе әртүрлі функцияларды жүзеге асыруға жол бермейтін әртүрлі мәселелер туындайды. Мидың пайда болуының осы проблемалары ерікті қозғалысты жүзеге асыра алмауды тудырғанда, **автор церебралды сал ауруы туралы айтып отыр.** Қазіргі қоғам үшін церебралды сал ауруы өзекті мәселе екені айдан анық. Біріншіден, онаталдық емес көмекті жетілдіру ОЖЖ-нің ауыр перинаталдық зақымдануы бар балалардың, осы нозологияның қалыптасу қаупі жеткілікті жоғары туу кезінде өте төмен және өте төмен мас денесі бар шала туылған нәрестелердің өмір сүруінің айтарлықтай ұлғаюына әкелді. Екіншіден Қазақстан Республикасында, бүкіл әлемдегі сияқты, балалардың мүгедектік деңгейінің жоғарылауы байқалады, оның қалыптасуына балалардың церебралды сал ауруы айтарлықтай үлес қосады. Бұдан басқа, болжам бойынша, бұл көрсеткіштің одан әрі өсуі күтілуде. Осылайша, медицинаны дамытудың белсенді қарқыны және күтімнің жаңа әдістерін іс жүзінде енгізу, бірақ туылғандар церебралды сал ауруымен ауыру және церебралды сал ауруы салдарынан мүгедектік көрсеткіштерін төмендетуге мүмкіндік бермеді. Бұл өз ретінде ата-аналар қарым-қатынасына әсерін айтарлықтай тигізеді. ата-аналар ауыр аурудың ықтималдығы туралы және олардың баласы басқалар сияқты емес деген ойдан бас тартады. Көбінесе олар бір-бірін және жақын туыстарын нашар тұқым қуалаушылық, дұрыс емес мінез-құлық үшін кінәлауға бейім. Физикалық ақауды немесе ауруды жоққа шығару кінә тәжірибесімен ауыстырылады. Ата аналар бір уақытта баласына деген сүйіспеншілікті және оған деген мақтаныш сезімін сезінеді.

Елімізде сал ауруымен ауыратын балалардың саны, өкінішке орай, азайған емес. Еліміздегі оңалту орталықтары мен басқа да денсаулық сақтау мекемелерінде бұл балалардың көпшілігі жыл сайын ем қабылдағанымен, тіпті, шетел асып, қымбат-дәрі-дәрмек пен операцияларға жүгінгенімен, аяқтан тұрып кететіндері бірен-саран екені баршаға аян. Әйтсе де жылт еткенді жақсылыққа балайтын әрбір ата-ана өз баласының болашақта сауығып кетуінен үміттеніп, үміт отын өшірмек емес. Отбасы-кез-келген тұлғаны тәрбиелеу мен дамытудың әлеуметтік-мәдени ортасы. Алайда, дамуында ауытқулары бар бала туатын отбасының өзіндік ерекшеліктері бар. Біздің жағдайда баланың ауруына байланысты бұл

церебральды сал ауруы (церебральды сал ауруы), барлық отбасы мүшелері тәрбиелік, әлеуметтік материалдық және моральдық сипаттағы көптеген қиындықтар мен проблемаларға тап болады. Отбасыда бір адамның бір аурумен байланысты болуы, әрқашан қайғылы, ал туған балада ауру болса, ол ата-анаға тікелей әсерін тигізеді.

Церебральды сал ауруы ата-аналар мен отбасы мүшелеріне айтарлықтай әсер етіп, олардың өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсер етуі мүмкін, бірақ бұл ең біріншіден, отбасыға тікелей байланысты деп ойлаймын, Ата-аналар мен отбасы мүшелері церебральды сал ауруы диагнозы туралы білгеннен кейін қайғы, кінә, ашулану немесе мазасыздық сияқты көптеген эмоцияларды сезінуі мүмкін. Олар сондай-ақ баласына елестеткен өміріне байланысты қайғы мен жоғалту сезімдерін сезінуі мүмкін. Бұл диагноздың ең бірінші келген сәті, дәрігерлер бұл кезеңді «Төзімділік жолы» деп өзара атайды. Яғни, осы жерде ата-анаға өмірдегі бар эмоциямен күреседі, Қазақстан Республикасының отбасы құру және ажырасу мәлімдемесі бойынша, еліміздегі әрбір 15-ші отбасы балалардың ауру болғандықтан, ажырасуға барады. Оның негізгі себепті балада емес, сол аурудың алдын алуы. Церебральды сал ауруы бар балаға күтім жасау көбінесе дәрігерге баруды ұйымдастыру, дәрі-дәрмектерді тағайындау, күнделікті іс-шараларға көмектесу және физикалық, кәсіптік немесе логопедиялық терапия жүргізу сияқты қосымша міндеттерді қамтиды [1].

Бұл ата-аналар мен қамқоршыларда стресс пен шаршаудың жоғарылауына әкелітіні анық. Яғни, ата-ананың күнделікті өздерінің жұмысынан бөлек, қосымша күнделікті мәселелер пайда болады. Қосымша, церебральды сал ауруына байланысты шығындар, соның ішінде медициналық көмек, терапия, бейімделу жабдықтары және үйді өзгерту отбасылар үшін айтарлықтай қаржылық ауыртпалық болуы мүмкін. Бұл стресс пен мазасыздыққа, сондай-ақ ресурстарды бөлу туралы қиын шешімдерге әкелуі мүмкін. Ал мемлекеттік ажырасу статистикасының 2018-2022 кварталдық мәлімдемесі бойынша, Қазақстандағы ажырасудың бірінші орындағы себебі – қаржылық тұрақсыздық [2]. Яғни, көріп тұрғанымыздай бұл ауру ата-аналар арасындағы қатынасқа әсерлі септігін тигізеді. Бірақ, атап өткендей ол отбасыға тікелей байланысты.

Ата-аналардың баласының ауруын қабылдауы уақыт өте келе өзгеруі мүмкін, әсіресе олар церебральды сал ауруы диагнозымен байланысты әртүрлі кезеңдерден өтеді. Мәселені зерттеп, мен оны келесідей бөлдім:

1. Бастапқы қорқыныш пен күдік: бұл кезеңде ата-аналар дамудың кешігуін, әдеттен тыс қозғалыстарды немесе баласының денсаулығына қатысты алаңдаушылық тудыратын басқа мәселелерді байқауы мүмкін. Олар жауап іздей бастағанда және денсаулық сақтау мамандарымен кеңескенде шатасуы, сенімсіздігі және мазасыздықты сезінуі мүмкін.

2. Диагноз қою: церебральды сал ауруы диагнозын алғаннан кейін ата-аналар шок, теріске шығару, қайғы, ашулану немесе кінә сияқты бірқатар эмоцияларды сезінуі мүмкін. Олар сондай-ақ баласы үшін елестеткен өміріне қайғыруы мүмкін. Диагнозды алғашқы қабылдау өте қиын және эмоционалды түрде қиын болуы мүмкін.

3. Ақпарат пен емдеу нұсқаларын іздеу: ата-аналар бастапқы эмоциялардан асып кеткенде, олар көбінесе церебральды сал ауруы, оның себептері және емдеудің қол жетімді нұсқалары туралы ақпаратты іздей бастайды. Олардың ауруды қабылдауы ақпараттандырылған және егжей-тегжейлі болуы мүмкін, өйткені олар баласының дамуын қолдаудың жағдайы мен тәсілдері туралы біледі.

4. Қабылдау және бейімделу: уақыт өте келе ата-аналар диагнозды қабылдап, жаңа шындыққа бейімделуді үйрене алады. Бұл 2-3 ай аралығында, немесе одан да көп уақытта болуы мүмкін. Олардың ауруды қабылдауы жоғалту немесе трагедия сезімінен баланың күшті жақтарына, қабілеттеріне және әлеуетіне назар аударуға ауысуы мүмкін. Олар баласының әлі де толыққанды өмір сүре алатынын мойындай отырып, заттарға неғұрлым теңдестірілген және жігерлендіретін көзқарас қалыптастыра алады.

5. Қиындықтар мен кезеңдерді жеңу: бала өсіп, әртүрлі қиындықтарға тап болған кезде, ата-аналардың ауруды қабылдауы өзгере береді. Олар баласының күтімін басқару және олардың жетістіктерін атап өту қабілетіне үлкен сенімділікке ие бола алады, сонымен бірге үздіксіз қиындықтарды мойындап, оларды шеше алады. Мүмкіндігі шектеулі баладан басқа қарапайым балалар бар отбасыларда ата-аналар ерекше қиындықтарға тап болады. Олар дені сау және ауру балаларға қатысты тәрбие мен мінез-құлықтың әртүрлі әдістерін қолдануы керек. Егер олардың мінез-құлқы ақылға қонымды және түсінікті болса, онда олар бір-біріне көмек қылып, мұқият көмекшілер табады. Науқас балаға қатысты бейсаналық және шешілмеген қақтығыстар басқа балаларға теріс әсер етуі мүмкін. Көбінесе балалар науқас бауырға агрессивті емес, керісінше

бөлек қарайды. Кейде олардың мінез-құлқы регрессияға ұшырайды, эмоционалды бұзылулар болады, невротикалық жағдайлар дамиды.

6. Ұзақ мерзімді жоспарлау және насихаттау: церебральды сал ауруы бар бала жасөспірім мен ересек жасқа ауысқан сайын, ата-аналар өздерінің назарын білім беру, баспана, Жұмыспен қамту және қоғамға қатысуды қоса алғанда, ұзақ мерзімді жоспарлауға аудара алады. Олардың ауруды қабылдауы баласының тәуелсіздігін көтермелеуге және оның құқықтары мен мүмкіндіктерін қорғауға көбірек көңіл бөлуі мүмкін.

Осы кезеңдерде ата-аналардың баласының ауруын қабылдауына әртүрлі факторлар әсер етуі мүмкін, мысалы, жеке күресу стратегиялары, Әлеуметтік және кәсіби қолдаудың болуы және баласының церебральды сал ауруының ауырлығы. Ақпаратты іздеу, қолдау желілеріне қосылу және денсаулық сақтау мамандарымен тығыз жұмыс істеу арқылы ата-аналар баласының церебральды сал ауруы диагнозымен байланысты эмоционалды және практикалық мәселелерді жақсырақ шеше алады. Келесі мәселе, шамадан тыс қорғаныс, қорғаныс, қамқоршылық, күзет реакциясы. Ата-аналар шамадан тыс аяушылық пен жанашырлық сезіміне толы, бұл баланы тәрбиенің барлық қауіптерінен тым қамқор және қорғайтын түрінде көрінеді. Аномальды нәресте-бұл ананың шамадан тыс сүйіспеншілігінің тақырыбы, бұл ата-ананың өзі үшін бәрін жасауға тырысуына әкелуі мүмкін, осылайша бала ұзақ уақыт, кейде өмір бойы нәресте деңгейінде бола алады. Балаға күтім жасау сүйіспеншілікке толы ата-ананың сүйіспеншілігін және оның балаға шамадан тыс көңіл бөлуін көрсетеді [3.666].

Баланың ауыр ауруы ата-ананың жеке өмірін нашарлатады екені түсінті, мысалы елімізде ата-ананың кәсіби қызметін шектейді. Аналар (әкелерге қарағанда жиі) жұмыстан кетуге, толық емес жұмыс уақытына ауысуға немесе мамандықтан тыс жұмыс істеуге мәжбүр. Ауру балалардың ата-аналарында іс жүзінде бос уақыт қалмайды; олар театрлар мен мұражайларға сирек барады; үйдегі бос уақыт та азаяды. Отбасының өмірін қамтамасыз етуге байланысты проблемалар, науқас баланы тәрбиелеу және оқыту бірінші кезекте әйелге жүктеледі. Науқас баланың әкесі негізінен отбасының экономикалық базасын қамтамасыз етеді. Ол мұндай баланың туылуына байланысты өз жұмысының профилін қалдырмайды немесе өзгертпейді және қоғам өмірінен ана ретінде алынып тасталмайды. Баланың әкесі анасынан аз уақыт жұмсайды, өйткені ол жұмыста жұмыс істейді және өзінің отбасылық міндеттерін дәстүрлі түрде түсінеді. Осыған байланысты әкенің психикасы ауру баланың анасының психикасы сияқты стресстің патогендік әсерін еңсермейді. Осының барлығынан депрессия, өмірден түңілу басталуы әбден мүмкін. Күнделікті алаңдаушылық көңілсіздіктер мен сәтсіздіктермен бірге келеді. Баласына деген шынайы сүйіспеншілікті сезінсе де, ата-аналар оны әрдайым көрсете алмайды. Көбінесе олар мен науқас баланың арасындағы қарым-қатынас кешегі тәжірибеге және болашақта қиындықтарды күтуге негізделген. "Осында және қазір" жағдайында баламен байланыстың болмауы эмоционалды өзара түсіністікті қиындатады. Атап өткендей, ата-аналар көбінесе кемшілік, кемшілік сезімін сезінеді, өкінішке орай, басқалардың оларға және балаға деген көзқарасы нашарлайды, бұл қолайсыз болуы мүмкін. Егер отбасылар бөлінбесе де, оларда тұлғааралық қатынастар проблемалары, баланы тәрбиелеу, оған күтім жасау міндеттерін бөлу туралы қақтығыстар жиі кездеседі. Ата-аналардың қолайсыз психологиялық жағдайы баланың мүмкіндіктерін дұрыс бағалай алмауына, оны дұрыс тәрбиелемеуіне әкеледі [4.666].

Тәрбиенің барлық осы түрлері, қандай да бір жолмен, баланың жеке басын деформациялайды, оның одан әрі әлеуметтік бейімделуін қиындатады. Ажырасудың сыртқы себебі әрдайым науқас бала деп аталмайды. Көбінесе балалардың ата-аналары отбасылық қатынастардың бұзылуының себебін түсіндіре отырып, жұбайының (немесе жұбайының) бұзылған сипатына, отбасында түсініспеушілікке, жиі жанжалдарға және соның салдарынан сезімдердің салқындауына сілтеме жасайды [5,44-476].

Толық сеніммен айтуға болатын дүние - отбасы мүшелерінің психикасын бұзатын объективті стресс-бұл науқас баланың туылу фактісі және оның кейінгі кезеңдегі денсаулығы. Қалыптасқан жаңа жағдай ерлі-зайыптылар арасындағы, сондай-ақ әрбір ата-ана мен науқас бала арасындағы сезімдердің шынайылығын тексеру үшін сынаққа айналады. Мұндай қиындықтар отбасын біріктіретін жағдайлар бар. Алайда, кейбір отбасылар мұндай сынаққа төтеп бере алмайды және ыдырайды, бұл дамуында ауытқулары бар баланың жеке басын қалыптастыру процесіне теріс әсер етеді. Мақаланың қорытынды бөліміне келе отырып, ата - ананың науқас баламен қарым-қатынасының екі негізгі түрін ажыратуға болады - бұл отбасының өмірі баланың қажеттіліктеріне сәйкес құрылған кездегі максималды берілгендік және ата-ананың отряды, ол үшін жауапкершілікті

мемлекеттік оқу орны мен медициналық мекеме толық немесе ішінара беру. Көптеген ата-аналар медициналық әсерге үлкен мән береді, ал тәрбиенің дәйекті процесі көбінесе жеке бұйрықтар мен тәрбиелік әңгімелермен ауыстырылады. Психикалық тұрғыдан ата-аналарға үлкен сын түседі, оны балалары сау ата-аналар түсінбейді десем, қате айтпаспын. Бала өмір бойы ауытқулармен өмір сүреді деген өте қиын, алайда «шешілмейтін түйін жоқ» дегендей, балаға бірінші күннен зор махаббат, қолдау көмекпен, ата-анасы, туыстары бірігіп қол ұшын созу керек, балада күнә жоқ екенін естен шығармау қажет деп ойлаймын.

Мақала бойынша, келесідей авторлық тұжырымдама жасауға болады:

1. Дамуында ауытқулары бар бала тәрбиеленетін отбасында психологиялық денсаулық ұғымы ерекше мәнге ие болады. Мұнда психологиялық денсаулық деңгейі өте төмен болуы мүмкін. Әсіресе, балаға диагноз қою кезеңінде. Осы кезеңде және одан кейінгі бейімделу кезеңінде мұндай отбасы психологиялық сүйемелдеу мен көмекке мұқтаж, өйткені "ерекше" бала дүниеге келген сәттен бастап оның барлық мүшелері көптеген әлеуметтік және психологиялық проблемаларға тап болуға мәжбүр.

2. Мұндай отбасылардағы негізгі психологиялық жүктеме, әдетте, анасына түседі. Сондықтан ол депрессиялық және невротикалық жағдайларға көбірек ұшырайды және сәйкесінше ерекше назар мен көмекке мұқтаж.

Әдебиеттер тізімі:

1. [Электрондық ресурс] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/
2. [Электрондық ресурс] URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=31&slug=-26&cat_id=2&lang=ru
3. [Электрондық ресурс] URL: <http://medqaz.com>
4. Бәйгембаева С.А «Сал ауруы неге отбасыға кедергі?» Астана баспасы, 2019, 66б.
5. Ғасырбек Р.Н «Сал ауруы дегеніміз не?» мақалалар жинағы. Мейрамбек баспасы, 2014, 44-47б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АӘК ЖҮЙЕСІМЕН СЫНАЛАТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

Әлеуметтік саясат және басқару, 1 курс магистранты Аметова Ж.Ж.

Ғылыми жетекші: соц.ғыл.д., доцент Қылышбаева Б.Н.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Кілт сөздер: атаулы әлеуметтік көмек, әлеуметтік саясат, әлеуметтік қолдау, халықтың әлеуметтік осал топтары, әлеуметтік төлемдер.

Қазақстанда халықтың аз қамтылған осал топтарын әлеуметтік қолдау мемлекеттің халықты әлеуметтік қорғаудың негізі болып саналады. Олардың қатарына 3 негізгі деңгей бойынша өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдар, отбасылар жатады: отбасылық мәртебе, денсаулық деңгейі және табыс деңгейі. Қазіргі таңда халықтың осы санаттарына мемлекет тарапынан әлеуметтік қолдау көрсетудің негізгі жүйелері бар. Олардың ішінде атаулы әлеуметтік көмек жүйесі басты рөл атқарады. Атаулы әлеуметтік көмек жүйесі дегеніміз отбасылық табысы белгіленген кедейлік шегінен төмен отбасыларға шартты және шартсыз ақшалай көмек түрінде берілетін ақшалай көмек нысандағы төлем. Әлеуметтік көмектің негізгі қағидаттары оның құқықтық заңнамалық негізі, халықтың оны қол жеткізе алу мүмкіндігі туралы хабардар ету, әлеуметтік көмектің қаржылық жүйесі, яғни көрсетілген әлеуметтік көмекті тиісті бюджеттер тарапы қаражатынан қаржыландыру болып табылады. Негізгі қағидаттардың қатарына қазіргі жағдайда ерекше негізге ие болатын атаулылық қағидасы да кіреді. Атаулылық қағидатының басты мақсаты халықтың барлығын және әрқайсысын әлеуметтік қамсыздандыру шаралары жүйесімен қамту негізгі идеясы емес, керісінше, шынайы нақты мұқтаж адамдар санатына шын мәнінде мұқтаж емес және өзінің күнкөріс көзі бола алатын адамдарды қосу мүмкіндігін болдырмау болып табылады. Атаулылық қағидаты әлеуметтік қамсыздандырудың әлеуметтік тәуелділік, иждивенция сияқты жағымсыз құбылысқа айналуына жол бермейді.

Кедейшілік шегінен төмен табысы барларды анықтауға байланысты көп мәселелер кездеседі, себебі, олар өздерінің нақты жиынтық отбасылық табыстарын, кірістерін жасырады. Өтініш

бойынша әлеуметтік көмек беріледі, бірақ әлеуметтік көмек алушылардың саны әрдайым кедейлік шегінен төмен отбасылық табысы бар халық санына пропорционалды немесе тең бола бермейді. Ауылдық жерлерде АӘК рәсімдеумен байланысты бірқатар қиыншылықтар байқалады. Біріншіден, АӘК жүйесі ауыл және халық еңбегіне теріс әсер етеді. Екіншіден, халық жұмыс істеуге мотивация болса да, халықты жұмыспен қамтудың шектеулі мүмкіндіктеріне байланысты ауылдық жерлерде еңбек нарығында тиімді саясат жүргізу қиын.

Алайда, аз қамтылған табысы кедейлік шегінен төмен азаматтарды әлеуметтік қолдау шараларын іске асыру жаңа форматтағы АӘК тиімділігін төмендететін біркелкі теріс кемшіліктерді анықтады. Ең алдымен, бұл АӘК жүйесінің жүйелі болмауы, бұл біркелкі теріс нәтижелерге әкелді: жұмыс іздеуге, істеуге деген ынтаның төмендеуі, ұзағырақ уақытқа әлеуметтік қамсыздандыруды қалап отырады, барлық әлеуметтік көмекті алу үшін отбасылық мәртебенің немесе тұрғылықты жерді ресми өзгертеді. Сондай-ақ, бұл жергілікті әкімдіктердің аз қамтылған отбасылардың мәселелерін шешуге деген үстірт көзқарасы.

Г. Әбдіқалықованың пікірінше, аз қамтылған отбасыларды әлеуметтік қолдаудың жаңа форматының басты негізгі элементі отбасын жеке сүйемелдеу тетігі болуы тиіс. Бұл ретте, іс жүзінде жеке әлеуметтік сүйемелдеу ресми түрде жүзеге асырылатыны және азаматтарды жұмыспен қамтуға көмектесу шараларына қатысатын АӘК алушылардың міндетті зейнетақы жарналарының уақтылығы мен толықтығына мониторингке келтірілетіні атап өтілді. Мұндай мәселенің себептерінің бірі - бұл қызметті жұмыспен қамту орталықтары қызметкерлерінің орындауы, олардың құзыретіне және қызметіне, ең алдымен, АӘК алушыларды жұмыспен қамтуға көмектесу және осы мәселелерді шешу кірмейді. Сонымен қатар, кепілдендірілген әлеуметтік пакетті қалыптастыру және ұсыну процесінің толық ашықтығын қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар оның тиімділігі мен барлық мемлекеттік құрылымдар мен мекемелердің сапасы үшін жауапкершілік қажет [1].

Әлеуметтік көмекке қол жеткізудегі кедергілер:

Халықтың әлеуметтік көмек туралы хабардарлықтың жеткіліксіздігі әлеуметтік көмекке қол жеткізудің негізгі кедергісі болып табылады. Халықтың хабардарлықтың жеткіліксіздігінің себебі, халықтың ақпаратсыздығы, жергілікті әкімшілік тарапынан ақпараттық-түсіндіру жұмыстарының болмауы, аз қамтылған азаматтар өтінім беру рәсімдері және олардың әлеуметтік қолдау бағдарламасына қатысуға әлеуетті құқығы туралы білмеуі. Шалғай ауылдық жерлердегі халық арасында атаулы әлеуметтік көмек шаралары және жәрдемақы тағайындаудың заңдылық шарттары мен ережелері туралы хабардарлығы өте төмен. Мектептер, медициналық қызметтер және полиция арқылы ақпараттық-түсіндіру науқаны және мақсатты хабардарлықты арттыру арқылы адамдардың АӘК жайлы хабардарлығы мен түсінігін арттыруға болады.

Өтінім беру процесі туралы ақпараттың жеткіліксіздігі - әлеуметтік көмекке қол жеткізудің негізгі кедергісінің бірден бір себебі. Өтінім беру процесі туралы ақпараттың жеткіліксіздігінің себебі, халықтың әлеуметтік көмек туралы ақпараттың болмауы, әлеуметтік көмек алу шарттарына сәйкестік критерийлері туралы ақпараттың болмауы, өтінім беру рәсімдері туралы білімнің болмауы. Әлеуетті әлеуметтік көмек алушы халықтың әлеуметтік көмек туралы ақпарат алудың негізгі арналары-көршілер, туыстар, достар және ақырында жергілікті әкімшілік болып саналады. Көптеген әлеуметтік көмек алушылар үшін ақпарат көздері - алушылардың өздері болып табылады.

Сәйкестік критерийлері туралы ақпараттың болмауы (табыс деңгейі бойынша). Себептері: осы жәрдемақыларды алу критерийлеріне, атап айтқанда, табыс деңгейі бойынша қолайлылықты анықтау үшін үй шаруашылығының табысы қалай есептелетініне қатысты түсінбеушілік, шынайы кедей үй шаруашылықтарының жәрдемақы алу мүмкіндігін болдырмайтын жарамдылық критерийлеріне сәйкестікті анықтаудың шектеулі ережелерінің кең аспектісінің болуы.

Өтінім беру үшін қажетті құжаттама. Құжаттарды жинау әлеуметтік көмек алуға өтініш берушілер үшін де қиындық туғызады. Осы кезде кездестіретін қиындықтар: жалпы шатасу, және құжаттарды жинау бойынша ілеспе ақпараттың болмауы, жұмыссыздың анықтамасын алудағы қиындықтар, отбасы жағдайы және алимент төлеу туралы құжаттарды ұсынуға қойылатын талаптар.

Әлеуметтік көмек тағайындау және материалдық жағдайды тексеру үшін шектеуші ережелер. Кедергі келтіретін себептер: жәрдемақы тағайындау критерийлерін бағалау үшін үй шаруашылығының кірісін есептеуге әлеуметтік трансферттерді қосу, толық емес жұмыс күнінен

түскен табыс, кездейсоқ табыс кірістерді бағалауға қосылады, мал мен машиналардың болуы әлеуметтік көмек алуға кедергі келтіретін тосқауыл болып табылады [2, б.37-38].

Әлеуметтік көмекке қол жеткізудегі кедергілер, жалпы хабардарлықты арттырумен байланысты; сол үшін хабардарлықты мақсатты түрде арттыру және әлеуметтік қызметкерлердің ақпараттық-түсіндіру қызметін кеңейту жұмыстарын жүргізу қажет.

Атаулы әлеуметтік көмекті алушылар жеткілікті, бірақ көп мұқтаждар көмек тағайындаудың қатаң шарттары мен қажеттілік критерийлеріне байланысты атаулы әлеуметтік көмекпен қамтылмаған күйде қалуда. Үкімет атаулы әлеуметтік көмектің шарттары мен критерийлерін, сонымен қатар, іске асыру тетігін өзгерту қажет. Адам құқықтары саласындағы өздерінің міндеттемелерін орындау үшін үкімет АӘК-ті рәсімдеуді оңайлату және тұрғылықты жері бойынша тіркеудің болуы туралы талапты алып тастау немесе түзету мүддесінде АӘК рәсімдеу тәртібін қайта қарауға, сондай-ақ табысты есептеу тетігін қайта қарауға тиіс. Себебі, нақты көптеген мұқтаждар кедейшілік шегінен 100 теңге асып кеткенге, өздерінің және балаларының тұрақты тұрғылықты тіркеудің болмауынан, үй шаруашылықтарында бірнеше отбасы тұратындардың барлығының табыс көзі есептелуінен АӘК-пен қамтылмай қалып жатыр. АӘК тағайындаудың шектеулі ережелері мен қатаң шарттары аз қамтылған отбасылардың әлеуметтік көмек бағдарламаларына қатыса алмауына әкеледі [3, б.154].

Атаулы әлеуметтік көмекті алу үшін азаматтар өздерінің отбасылық мәртебесін өзгертеді, мәселен, жәрдемақы үшін ресми түрде күйеу немесе әйелдерімен ажырасады. Жалақыларын өсіруге деген, жалақысы жоғары жұмыс орнына тұруға деген, өмір сүру деңгейін, өмір сүру сапасын көтеруге деген ынталары жоғалады. Себебі, әлеуметтік көмектен айырылып қаламыз деген ой болады. Әлеуметтік көмекті ұзақ алу халықтың иждивенцияға келуіне алып соғады, жұмыс істеуге деген мотивация болмайды, жұмыс күші азаяды.

Сонымен қатар, әлеуметтік көмек үшін шынайы табыстарын жасырады. Ресми түрде ғана белгілі бір табыс көлемін көрсетіп қояды. Сондай-ақ, нақты тұратын тұрғылықты жерлерін жасырады. Учаскелік комиссия тексеріске келген кезде ескі жалдамалы үйде тұрамыз деп көрсетеді.

Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың басты басымдықтарының бірі әлеуметтік қызметкерлердің ролі мен функцияларын және олардың қызметтерін күшейту, дамыту болып табылады. Әлеуметтік қызметкерлер дұрыс оқыту курстарын бітіретін болса, олар маңызды функцияларды орындайды, әлеуметтік көмек жайлы ақпараттандыру жұмыстары, соның ішінде ақпарат тарату, қиын жағдайда қалған отбасыларды анықтау бойынша ақпараттық-ағарту қызметі, тұрақты мониторинг қызметін алуға бағыт беру және жәрдемдесу. Ақпараттық-ағарту жұмыстарын жүргізудегі әлеуметтік қызметкердің ролін күшейту әсіресе әлеуметтік осал, әлсіз отбасыларды анықтау және әлеуметтік көмек пен қызметкердің қолжетімділігін арттыру үшін маңызды. Отбасыларға көрсетілетін мемлекеттік қолдау туралы ақпарат алу үшін нақты үйлестіру тетігі немесе байланысатын тұлға қажет. Ақпарат беру, ағарту жұмыстарын жүргізу және қажетті құжаттаманы жинауға жәрдемдесу арқылы әлеуметтік жұмыс функцияларын нығайту және өтініш берушілерді қолдау үшін әлеуметтік қызметкерлерді тағайындау өте маңызды [3, б.156].

Әлеуметтік көмек жұмысқа орналасуға кедергі болып табылады. Басқаша айтқанда, халық жұмыс іздеудің орнына әлеуметтік төлемдерге сүйенеді. Алайда, қазіргі уақытта жұмыспен қамту орталығының жұмыспен қамту бағдарламаларын қолдау үшін жұмыс істеудің орнына, АӘК алуға өтініш беру процесі жүзеге асырылуда, бұл процесс іс жүзінде жүйеге қарсы жұмыс істейді. Бұл әсіресе шалғайдағы ауылдық жерлерде тұратын халықтарға тән, олар төмен жалақы үшін қоғамдық жұмыстарға жұмыс істеуге келісуі керек. Бұл жалақының төмендігі соншалық, көлік шығындары мен кездейсоқ кірістерді жоғалту мүмкіндігінің болуы адамдарды жұмыссыздық есебіне тіркелмеуге және әлеуметтік жұмыстардан бас тарту туралы рационалды шешім қабылдауға мәжбүр етеді. Сондықтан да, халық ресми емес жұмыс істейді, қара жұмыстарда жұмысшылар болып жұмыс істеп жүреді.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Үкіметі алдындағы Жолдауында [4] халықтың ашықтығын, әділдігін және еңбекке деген ынтасын, талпынысын, күшін қамтамасыз ету үшін атаулы әлеуметтік көмек көрсету тетігін түзету, сондай-ақ аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларға кепілді әлеуметтік пакет беруді енгізу міндеті нақты қойылды.

Атаулы әлеуметтік көмектің мәні барлығын және әрқайсысын әлеуметтік көмек шараларының кешенімен қамту ниеті емес, шын мәнінде мұқтаж емес және қол жетімді өмір сүру көздері бар мұқтаж адамдар қатарына қосу ықтималдығын жою болып табылады. Атаулы әлеуметтік көмек іс жүзінде оған мұқтаж, өмірлік қиын жағдайға тап болған, әлеуметтік осал, әлсіз топтарға және өз

күшімен мұндай жағдайдан шығуға мүмкіндігі жоқ адамдарға бөлінеді. Егер төрт және одан да көп баласы бар отбасы жаңартылған жәрдемақы алатын болса, онда мұндай отбасына жаңадан өзгертілген өзгерістерге сәйкес атаулы әлеуметтік көмекті де, кепілді әлеуметтік пакетті де қоса алғанда, жаңа қағидаттарға негізделген әлеуметтік қолдау көрсетіледі.

Осылайша, АӘК алушылар тарапынан теріс пайдалану мүмкіндіктерін және АӘК тәуелділікті дамытуды барынша болдырмау тиіс. Сонымен қатар, нақты шынайы мұқтаждық мәселесін тоқсан сайын қарау осы әлеуметтік көмек алушыларының нақты шынайы әлеуметтік жағдайының ықтимал регрессиялық дамуын ескеруге мүмкіндік береді, өйткені отбасы мүшелерінің жан басына шаққандағы отбасылық табысы тек жоғарылап қана қоймай, сонымен бірге төмендеуі мүмкін (мысалы, бала туылған кезде, жұмысынан айырылып қалу кезінде, әлеуметтік мәртебесінен айырылу және т.б.). Мұндай жағдайда атаулы әлеуметтік көмекті рәсімдеу, тағайындау үшін тоқсан сайын жүгіну тағайындалған көмектің мөлшерін көбейтуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда аса күрделі және бір қарағанда мұқтаж адамдарға, әлеуметтік осал топтарға әлеуметтік көмек көрсетудің ұйымдастырылған тетігі жұмыс істеп тұрғанын қорытындылауға болады. Осыған қарамастан, оған жақсы ұйымдастырылған болып көрінетін әлеуметпен бұл механизм икемсіз, барлық көрсеткіштер бойынша тиімді жұмыс істеу үшін жеткіліксіз жұмыс істеуді сақтайтынын атап өткен жөн. Мәселен, мұқтаждардың көпшілігі бірқатар себептер бойынша атаулы әлеуметтік көмекке жүгіне алмайды: гаджеттердің болмауы, интернетке қосылу, аудан орталықтарына келу қажеттілігі, ақпараттың жеткіліксіздігі және т. б. Осыған байланысты учаскелік комиссиялар институтын, әлеуметтік қызметкер институтын күшейткен жөн, бұл әлеуметтік көмекке мұқтаждарды анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар консультациялық көмек көрсету, сондай-ақ шартты көмек алушылардың белсенділігін бақылауды жүзеге асыру үшін қажет [5, б.155].

Осылайша, Қазақстанда халыққа атаулы әлеуметтік көмек көрсету тәсілдерін және жүзеге асыру тетігін әлі де одан әрі жетілдіру және дамыту қажет. Атаулы әлеуметтік көмекке қол жеткізудегі кедергілер анықталды, халықтың әлеуметтік көмекке оңай әрі тез қол жетуі үшін үкімет тарапынан атаулы әлеуметтік көмекті тағайындау, жүзеге асыру тетігіне реформалар енгізу қажет. Осы тұрғыда осы мақалада көрсетілген бірқатар көрсеткіштер бойынша айтарлықтай аймақтық айырмашылықтарды жою мақсатында әлеуметтік саясат саласындағы әртүрлі шараларды қоса алғанда, жүйелі шараларды әзірлеу ерекше маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Правительственный час» в Мажилисе: «Об эффективности реализации государственной политики по адресной социальной помощи» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id47517/1/1>, свободный. - (дата обращения: 22.03.2023).
2. Люси Скотт, Джорджина Стердж и Бабкен Бабаджанян. Барьеры доступа к получению социальной помощи и специальных социальных услуг в Казахстане [Электронный ресурс]. –Режим доступа: <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/181/file.pdf>, свободный. - (дата обращения: 22.03.2023).
3. Кожаметова, А. А. Адресная социальная помощь как особый вид государственной социальной помощи / А. А. Кожаметова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2021. – № 2. – С. 153-157.
4. Об утверждении Программы по снижению бедности в Республике Казахстан на 2003-2005 : постановление Правительства Республики Казахстан от 26 марта 2003 года N 296. Источник: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P030000296>.
5. Сайтова, Н. А. Социальная политика как инструмент обеспечения стабильности в Казахстане / Н. А. Сайтова, М. А. Мекебаева // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. - 2015. - № 1. - С. 150-157.
6. О государственной адресной социальной помощи: Закон Республики Казахстан от 17 июля 2001г. №246-ІІ
7. Дунаев, В. Ю. Ключевые понятия новой модели социальной политики Республики Казахстан / В. Ю. Дунаев, В. Д. Курганская // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. - 2022. - № 2. - С. 120-132.

8. Карпенко О.И., Павловская О.Ю. Адресная социальная помощь: история, современность, перспективы [Текст]// Право. Журн. Высшей школы экономики. - 2018. - №1. - С. 78-91.

ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әлеуметтік жұмыс, I курс магистранты Анарбекова А.А
Ғылыми жетекшісі: әлеум.ғ.к, аға оқытушы Мамытканов Д.К
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: әлеуметтік бейімделу, индивид, мигрант, көші-қон, дезадаптация.

Мигранттардың әлеуметтік бейімделуі - бұл жеке және топтық деңгейлерде бір уақытта жүретін процесс. Деңгейлер мазмұны бойынша бірдей емес, бірақ жеке тұлғаға қатысты ортақ қасиеттерге ие. Жеке деңгейдегі әлеуметтік бейімделу өмір сүру процесінде қалыптасатын жалпы биологиялық және әлеуметтік-психологиялық процестеріндегі генетикалық байланысты көрсетеді. Институционалдық деңгейдегі әлеуметтік бейімделу жеке тұлғаның дамуына мемлекеттік қажеттілікпен байланысты сәттерді сипаттайды және қоғам, тіршілік, өзін-өзі сақтау [1]. Жалпы түрдегі әлеуметтік бейімделу-бұл бағытталған іс-әрекет бағалауды қамтитын адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын реттеу, оның негізінде адамның мінез-құлқын және әлеуметтік ортаға қарай түзелу [2].

Мигранттарды бейімдеудің негізгі тәсілі-жаңа әлеуметтік топтың құндылықтары мен нормаларын қабылдау.

Мигранттардың әлеуметтік бейімделу құрылымы:

- ақпараттық қамтамасыз ету;
- жұмысқа орналастыру;
- тұрғын үймен қамтамасыз ету;
- медициналық және әлеуметтік қызмет көрсету;
- әлеуметтік-психологиялық оңалту.

Дезадаптациялық синдром

Дезадаптациялық синдром адамның ерекше психофизиологиялық жағдайын сипаттайды. Индивидтің немесе адамдар тобының әлеуметтік бейімделу қажеттілігі басқа әлеуметтік ортаға енген кезде пайда болады. немесе адамдар топтары басқа әлеуметтік ортаға енген кезде пайда болады. Және осы себепті индивидтің жағдайында өзгерістер орын алады [3]. Көші-қон ағындарының бағыттары, формалары, ауқымы бірқатар күрделі әлеуметтік, экономикалық, моральдық-психологиялық және саяси мәселелер тудырады [3]. Қазіргі әлемде көптеген мигранттардың пайда болуы мемлекеттің, қоғамдық құрылымдардың көші-қон саясаты, күнделікті шешім көптеген мәселелер жаңа тәсілдерді қажет етеді [3].

Халықтың көп бөлігінің жаңа жағдайларға жаппай қоныс аударуы ұйымдастырылмау мен жұмысқа жарамсыздық көші-қонның ұзақ кезеңдерін тудырады. Бұл көптеген жағымсыз жағдайларға әкеледі [3].

Әлеуметтік бейімделудің маңызды құрамдас бөлігі шағымдар мен өзін өзі бағалауды үйлестіру, субъектінің мүмкіндіктеріне байланысты деп ойлаймын [3].

Мигранттардың әлеуметтік бейімделу формалары.

Мигранттардың әлеуметтік бейімделуі екі формада болуы мүмкін:

1. Белсенді форма. Субъект әлеуметтік ортаға әсер ете отырып, әлеуметтік мінез-құлық ережелері мен нормалары туралы идеяларын өзгертуге тырысады. Әдетте, мұны толық көлемде жүзеге асыру мүмкін емес, өйткені бар әлеуметтік орта, өз кезегінде, қалыптасқан нормаларды және мінез-құлық ережелерін сақтауға тырысады.

2. Пассивті форма. Субъект мүше болған топтың мінез-құлқын, нормалар мен ережелерін инертті қабылдаумен сипатталады. Бұл жағдайда индивид өз көзқарастары мен ұстанымдарын толығымен қайта қарап, жаңа ережелермен өмір сүреді. [4]

Шынайы өмірде әлеуметтік бейімделудің таза түрлері сирек кездеседі, әдетте бейімделу аралас сипатқа ие.

Мигранттардың бейімделуіне әсер ететін факторлар.

Мигранттардың бейімделуіне әсер ететін факторлар сыртқы және ішкі факторлар болып бөлінеді. Сыртқы факторлар қоныстану аймағына жатады және мыналарды қамтиды:

демографиялық құрылым және өңір халқының тығыздығы (жұмыс күшіне қажеттілік), инфрақұрылымның дамуы, бос тұрғын үй қорының болуы; ресурстық әлеуеті (топырақ сапасы, бос тұрғын үй қорының болуы жер, су ресурстары және т.б.), климат, аумақтың экологиялық жағдайы [4]. Ішкі факторлар мигранттардың өздерін сипаттайды. Мұндай факторларға мыналар жатады: жыныстық жас көрсеткіші, білімі, біліктілігі, материалдық қамтамасыз етілуі, отбасылық жағдайы, басқа мәдени ортаға интеграция деңгейі, ерекшеліктері сипаты мен психологиялық мәртебесі [4].

Сәтті бейімделу үшін мына факторлар маңызды рөл атқарады: көші-қонды жүзеге асыру қажеттілігі және оған "мәжбүрлілігінің" дәрежесі.

Мигранттардың жаңа жағдайларға бейімделу құрылымында бірнеше бағытты бөлуге болады:

1. Құқықтық бағыт. Мигранттардың бейімделу процесінің нормативтік түрде реттелуін көздейді

2. Әлеуметтік-экономикалық бағыт. Жұмыспен қамту және жәрдемақы төлеу мәселелерін қарастырады.

3. Әлеуметтік-психологиялық бағыт. Көші-қонға әкелуі мүмкін ұлтаралық қақтығыстар, азаматтық соғыстар, саяси және этикалық қудалау, елден күштеп шығару немесе депортациялау, қауіптер физикалық жойылу, табиғи апаттар және т. б. стресстің басым болуы мәжбүрлі қоныс аудару мигранттардың психологиялық жағдайына әсер ететін факторлар [5].

Қортындылай келгенде, мигранттардың әлеуметтік-психологиялық бейімделу ерекшеліктері өте көп және соған сай олардың шешімдеріде жеткілікті. Әлеуметтік бейімделудің маңызды құрамдас бөлігінің бірегей шешімі өзін өзі бағалау(самооценка) дәрежесін субъектінің мүмкіндіктеріне байланысты көтеру деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Berry J. W., Phinney J. S., Sam D. L., & Vedder P. (Eds.). (2006). Immigrant youth in cultural transition: Acculturation, identity, and adaptation across national contexts. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
2. Berry J. W. Immigration, acculturation and adaptation // Applied psychology, V. 46, 1997. – P. 5-34.
3. Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations // Cultures in contact / S. Bochner. – Oxford, Pergamon Press, 1982. – P. 5-44.
4. Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. - L. & N.Y., 1986.-P. 220.
5. Bogardus E. S. Measuring social distance // J. of Applied Sociology. 1925. – P. 299-308.

ӘЛЕУМЕТТІК ИНКЛЮЗИЯ КОНЦЕПЦИЯСЫН МҮГЕДЕКТІГІ БАР АДАМДАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Әлеуметтік жұмыс мамандығының I курс докторанты Аширбекова К.С.

Ғылыми жетекшісі: әлеум.ғ. д., доцент Шеденова Н.У.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: әлеуметтік инклюзия, эксклюзия, интеграция, мүгедектігі бар адам, әлеуметтік жұмыс.

Соңғы жылдарда елімізде азаматтардың құқықтық және әлеуметтік теңдігін нығайту үшін жасалып жатқан іс әрекетке қарамастан, әлі де болса мүгедектігі бар адамдардың құқықтары мен еркіндіктерінің шектеуге ұшырап жататындықтан, бұл мәселеге көңіл аударуды талап етіп отырған өзекті мәселе болып табылады.

Мүгедектігі бар адамдар адам құқықтарын толықтай иеленгенімен де, қазіргі таңда, көптеген әлеуметтік кедергілермен жолығып жатады, осының нәтижесінде қоғамдағы түрлі әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастардан ажырап қалады. Яғни, сапалы білім алуға, жұмыспен қамтылуға қол жеткізе алмай, көп жағдайда кедейлік деңгейінде қалу қаупі жоғары, бүгінгі таңда мүгедектігі бар адамдардың өз бетінше және тәуелсіз өмір сүруіне қол жеткізуі тек әлеуметтік инклюзия дамыған елде іске асатындығы сөзсіз.

Осы тұста мүгедектігі бар адамдарға қатысты жоғарыда аталған міндеттерді іске асыруда өз үлесін қосатын бағыттың бірі әлеуметтік жұмыс саласы болып табылатындықтан, қоғамда әлеуметтік инклюзияны толыққанды іске асырудағы әлеуметтік жұмыстың орнын анықтау. Алдымен «әлеуметтік инклюзия» түсінігін қарастырып, оған қатысты қазіргі кезеңдегі түрлі

анықтамаларға тоқталып өтетін болсақ. Әлеуметтік инклюзия деген кезде онымен бірге жүретін интеграция түсінігін де қарастыру қажеттігі туындайды, бұл түсініктерге қатысты, көптеген ғалымдардың пікірлері екіге жарылып жатады.

Осы аталған екі түсінікті О. Н. Ертанова өз еңбегінде семантикалық тұрғыдан қарастырып былай деп тоқталып өтеді. Шет тілдер сөздерінің сөздігіне сәйкес «интеграция» (лат. Integratio- қалпына келтіру, толықтыру; integer — бүтін, толық) түсінігі: 1. белгілі бір бөліктерді, элементтерді біріктіру; 2. Өзара бейімделу және бірігу үдерісі. Ал, ағылшын тілінде бір түбірлі сөздер былай аударылады: 1. integrate — бүтін құрау, біріктіру, құрамы, толық, бүтін; 2. integration — бір бүтінге бірігу; 3. integral — бүтін, толық, бүтін; ажырамас, маңызды; 4. integrality — тұтастық, толықтық; 5. integrant — бүтіннің ажырамас бөлігі. Шет тілдері сөздігінде «инклюзия» сөзі жоқ, себебі ол ағылшынның inclusion — өзіне қосу, қосу сөзінің транслитерациясы болып табылады. Оның бір түбірлі сөздерінен мысал келтіретін болсақ, 1. Include — қамту, өзінде ұстау, кіріктіру; including — оның ішінде, сонымен қатар; 3. inclusive — құрамына қосу, құрамында.

Батыста аталған терминология мәселесі әлі де талқылануда екендігін атап өту керек. Мысалы, Т. Бут [2] негізгі міндеті білім берудегі барлық кедергілерді жою болып табылатын тәсілдің барысында, «интеграция» мен «инклюзияны» бір процестің екі фазасы ретінде қарастыру заңды деп есептейді, басында тек қатысу болса, содан кейін білім беру жүйесіне толық енгізуді қамтамасыз етеді [1, б. 17-18].

Бірқатар авторлар «әлеуметтік инклюзия» және «әлеуметтік интеграция» ұғымдарына қатысты интеграция түсінігі инклюзиядан да кең ұғым деп санайды. Астойнц М.С.: «Әлеуметтік инклюзия әлеуметтік интеграцияға әкелетін процесс ретінде, ал интеграцияның өзі осы процестің нәтижесі ретінде қабылданбауы керек». Бірақ 2017 жылы Европа Кеңесінің қолдауымен, Елена Ярославской-Смирнованың редакциялаумен жарық көрген «Әлеуметтік қызмет көрсетудегі мәдениетаралық құзыреттер. Инклюзивті ұйымдасқан мәдениеттің құрылуы: методологиялық нұсқаулық» жинағында инклюзия интеграцияға қарағанда кеңірек екендігі көрсетілген, өйткені ол жеке тұлғалардың немесе топтардың интеграциясына жатпайды, бірақ түзетуші емес, құрылымдық өзгерістерге әкелетін, қызметтің барлық салаларын қамтитын жан-жақты және жүйелі әрекеттерді, соның ішінде барлығын қамтиды дейді. [2, б. 215]. Осы тұста біз «инклюзия» ұғымының қоғамның барлық салаларында қандай да бір топтың бөлінбей қатысуы екендігімен келісеміз, ал «интеграцияны» қоғамның белгілі бер топтарының белгілі бір аспектіге байланысты толығы деп түсінеміз.

Әлеуметтік инклюзия академиялық және саяси бағыттағы әдебиеттерде көптеген анықтамалары бар дау тудыратын термин болып табылады. Саяси интеграция қоғамның осал топтарының білім алуда санын арттыру саясаты болса соңғы кезеңдерде әлеуметтік инклюзия қол жетімділік және теңдік түсініктерін алмастыруға дайын. Әлеуметтік инклюзия идеясы кем дегенде ХІХ ғасырдағы неміс әлеуметтанушысы Макс Вебердің жұмыстарында қарастырылады. Әлеуметтік эксклюзия (әлеуметтік оқшаулау) терминінің заманауи қолданысы Францияда қоғамдық әлеуметтік бірігудің маңыздылығының көрінісі ретінде қолданылған болатын. 1970 жылдары «les exclus» (тыс қалғандар) концепциясы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіне қатыса алмай тыс қалғандарға қатысты айтылған болатын [3, б. 129].

80-ші жылдары «les exclus» (тыс қалғандар) түсінігі әлеуметтік қорғалмаған топтың біршама қабатына қатысты кең тарай бастайды. Оларға психикалық және физикалық кемістіктері бар, қарттар мен мүгедектерді, суицидке бейім адамдарды, зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаларды, нашақорларды, қылмыскерлерді, жалғызбасты аналар мен әкелерді, маргиналды, әлеуметтік жеке адамдар, көптеген проблемалары бар отбасылар және басқа да өмірге нашар бейімделген «жолы болмаған» жандарды жатқызуға болады [Silver, 1994]. Қандай да жолмен «les exclus» (тыс қалғандар) пен күресу қажеттілігі барысында әлеуметтік қолдауға негізделген түрлі әлеуметтік программаларды құрсатыруға алып келді. Уақыт өте келе, ХХ ғасырдың соңына қарай «әлеуметтік эксклюзия» термині экономикалық қиындықтарды емес, әлеуметтік байланыстардың өсіп келе жатқан тұрақсыздығын түзетеді: отбасылардың тұрақсыздығы, жалғыз тұратын адамдар санының артуы, әлеуметтік оқшаулану және әлеуметтік ынтымақтастық деңгейінің айтарлықтай төмендеуі, альянстардың барлық түрлеріне, көршілер мен қауымдастықтарға, сонымен қатар озық әлеуметтік желілерде. Осылайша, әлеуметтік оқшаулауды тек материалдық тұрғыдан ғана емес, символдық тұрғыдан да қарау керек.

Dan Allman еңбегінде инклюзия мен эксклюзия концепцияларының дамығандығы сонша, бірнеше контекстерде әлеуметтік гармонияға ерекше қауіп төндіретіндердің дескрипторлары

ретінде қолданылады (Silver & Miller, 2003). Жалпы, әлеуметтік инклюзия мен әлеуметтік эксклюзия терминдері барлық әлеуметтік ғылымдар мен әдебиеттерде түрлі жолдармен пайдаланылды: қоғам ішіндегі әлеуметтік жағдайын анықтау барысында қолданылатын тәртіпті бейнелейтін принцип ретінде, қоғамдағы адамдар мен жаруарлардың арасындағы әлеуметтік стратификация актын бейнелеуге, сонымен қатар, бір немесе бірнеше топтардың нәліктен басқалардың пайдасына немесе есебінен негізгі орталығына немесе периферияға кіруге лайық екенін түсіндіру және кейде негіздеу үшін баяндау ретінде деп көрсетеді [5, б. 7].

Әлеуметтік мемлекет әлеуметтік қатынастарға араласа отырып, инклюзия көмегімен әлеуметтік құқықтардың орындалуын қамтамасыз етеді. Қоғамның өсіп келе жатқан мәдени әртүрлілігі әлеуметтік институттарды мигранттарға, мүгедектерге, әртүрлі деңгейдегі табыстар мен жас топтары өкілдеріне қатысты инклюзияның жаңа тәжірибесін дамытуға мәжбүр етеді.

В. Антонова В. Ярскаяның пікірімен келісе отырып, кең ауқымда әлеуметтік инклюзия мағынасында біз «белгілі бір әрекетке немесе мәдени процеске қатысу мақсатында жеке адамды немесе топтарды үлкен қауымдастыққа қосудың демократиялық әрекеті» деп түсінеміз [Ярская, 2008. 11 б.] және біз әлеуметтік инклюзия этникалық тегіне, мәдени және әлеуметтік капитал деңгейіне, денсаулық шектеулерінің болуына қарамастан қоғамның барлық мүшелерін адал азаматтарға айналдыратын әлеуметтік интеграцияға әкелетін міндетті үдеріс екенін қарастырамыз дейді [4, б. 157-158].

Осылайша, «қосу» идеясын жүзеге асыру аяушылықтан немесе қайырымдылықтан болмаса, «денсаулығында кемшіліктері жоқ көпшіліктің» басқа азшылыққа деген мейірімділігінен емес, барлық адамдардың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі идеясынан туындайды. «Инклюзия» және «интеграция» категорияларына ғылыми талдау жасау интеграция мүгедектерді қоғамға «қайтару» әрекетімен сипатталып, сегрегацияға, шеттетуге қарсы балама ұсыным ретінде қамтамасыз етеді. Инклюзия барлық адамдардың әлеуметтік процестерге қатысу дәрежесін арттыруға бағытталған. Интеграциядан айырмашылығы, инклюзия оның дамуына мүмкіндігі шектеулі адамдар ғана емес, барлық адамдар мүдделі деп есептейді. Олардың барлығы инклюзиядан күтілетін нәтижеге қол жеткізуге белсенді түрде қатысады, өйткені инклюзивті қоғамда адамдар өздерінің ерекшеліктеріне қарамастан, бір әлеуметтік мақсаттарға ұмтылып қана қоймайды, сонымен қатар қолайлы әлеуметтік мәртебе, өзін-өзі - іске асыру, сүйіспеншілік секілді әртүрлі тәсілдермен де қол жеткізеді. Әлеуметтік инклюзия да интеграция сияқты адамдардың жекелеген топтарының мүдделері үшін ғана емес, сонымен бірге құқықтар мен бостандықтарды сақтауға бағытталған жалпы демократиялық қоғамның даму мүдделері үшін әртүрлілікті қолдайды, яғни ол барлық адамдардың өмір сүру сапасын жақсартады [4, б. 154].

Әлеуметтік инклюзияның шетелдік моделі келесі жүйе бөлімдерінен тұрады: саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік, аумақтық, символдық (Ф.Фаррингтон). Олардың әрқайсысының көрсеткіштері білім, біліктілік, дағды бөлімдерінде қайталанатын. Келесі жиынтықтар қажет: а) білім (зандар, құқықтар, міндеттер; экономика негіздері; мәдени құндылықтар; адам психологиясы; жеке тұлғаның ерекшеліктері; әлеуметтік ортаның ерекшеліктері (отбасы, маңызды топ, мектеп, университет және т.б.); қоғамда өзін-өзі анықтау жолдары.); б) дағдылар (қоғамдық және саяси бірлестіктерге, ұйымдарға қатысу; әлеуметтік жеңілдіктерді пайдалану; ақшаны басқару; оның құны мен мәнін бірте-бірте анықтай отырып, білім алу; мәдени, бос уақытты және әлеуметтік маңызды іс-шараларға қатысу); в) қарым-қатынастар (саяси жүйе бөлімдерін қоғамдық игілік ретінде қабылдау; әлеуметтік әл-ауқаттың негізі ретінде адал еңбекке деген мотивация; сапалы білім алуға мотивация; отбасы мен туыстық қарым-қатынасты сақтауға және достық қарым-қатынас орнатуға мотивация; қазіргі және болашақтағы табысқа жету мотивациясы). Жоғарыда аталған көрсеткіштердің жиынтығы жеке тұлғаның белгілі бір ортаға, белгілі бір қоғамға қосылуға дайындығының деңгейінің жоғары болуы қажеттігін көрсетеді [7, б. 163].

Инклюзивті қоғамды құру барысында: әлеуметтік инклюзияны ілгерілетудің нақты стратегиялары мыналарды анықтайды: әлеуметтік инклюзия – жынысына, жасына, әлеуметтік мәртебесіне, біліміне, ұлтына және т.б. қарамастан барлығына тең мүмкіндіктерге қол жеткізуге бағытталған белгілі бір күш-жігерді қамтитын процесс, өмірдің барлық салаларында, соның ішінде азаматтық, әлеуметтік, экономикалық және саяси белсенділік салаларда толық және белсенді қатысуын қамтамасыз етуді, сондай-ақ өз бетінше шешім қабылдау үдерісіне қатысу, қоғамның кедейшілікпен және әлеуметтік оқшауланумен күресу үдерісіне қатысуы болып табылады [Creating

an Inclusive Society... 2009. P. 12]. Қалай болғанда да, қоғамдағы әлеуметтік интеграцияға қол жеткізу оның өмірінің барлық салаларында инклюзивті тәжірибені енгізуді білдіреді [4, б. 156].

Мүгедектігі бар адамдарға қатысты әлеуметтік инклюзия тар мағынада, тек білім алу жүйесіне жатысты көтеріліп жатады да, ал еңбек белсенділігі, саяси белсенділік, қоғамдағы орны мен өз бетінше тәуелсіз өмір сүру мәселелері көп жағдайда назардан тыс қалып жатады, яғни инклюзия түсінігі мен философиясының өте ауқымды және терең екендігі айқын.

Әлеуметтік инклюзияның қоғамда толыққанды іске асырылуына көптеген кедергілердің бар екендігі белгілі, Осыған орай Л. Н. Фахрадова әлеуметтік инклюзия кедергілерінің мынандай түрлерін бөліп көрсетеді. Мүгедектігі бар адамдардың әлеуметтік шеттетілуін еңсеру жолында инклюзияның негізгі кедергілерін жоюды көздейді. Әлеуметтік инклюзияның кедергілерін ішкі және сыртқы деп бөлуге болады. Ішкі кедергілерге менталды кедергілер, сонымен қатар топ мүшелерінің өздерінің мінез-құлқы жатады; сыртқыға – қоғамдық ортада болуы мүмкін барлық кедергілер: инструменталды мәселелер (заңнамалық базаның жетілдірілмегендігі, ведомствоаралық өзара іс-қимылдың және әлеуметтік қолдау көрсету тетіктерінің тиімсіздігі), экологиялық кедергілер (мысалы, мүгедектердің қозғалуын қиындататын әмбебап дизайнның болмауы), менталды кедергілер (ішкі кедергілер сияқты). Егер сыртқы аспаптық кедергілердің болуын диагностикалау салыстырмалы түрде оңай болса, онда менталды кедергілердің болуын анықтау күрделірек, ол үшін арнайы социологиялық зерттеулерге жүгінуге тура келеді. Мүгедектердің инклюзиясының менталды кедергілері – халықтың мүгедектерге қатысты көзқарастары, сенімдері, стереотиптері. Жалпы, менталды кедергілердің әсері объективті ақпаратты бұрмалау, мүгедектер туралы әлеуметтік мифтерді тарату болып табылады, бұл олардың білім алуын, отбасын құруын, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруын қиындатады, қоғамға тең қатысуға кедергі жасайды [8, б. 63]. Біздің пікірімізше, әлеуметтік инклюзияның аталған кедергілерін еңсерудің бір жолы, қоғамдағы адамдармен мүгедектікке қатысты ойларын өзгерту бағытында жұмыс жасаумен қатар, әлеуметтік қызметкерлердің мүгедектігі бар адамдармен менталды кедергілерді жою бағытында ұтымды еңбек етуі. Осы бағыттағы арнайы жұмыс бағдарламаларын, арнайы жобаларын жасау, әлеуметтік инклюзия тақырыбында түрлі видео жобалар, бағдарламалар даярлау маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Шет елдердегі заң шығару мүгедектікке байланысты қолданылатын бір немесе басқа саясатқа негізделгендіктен, мүгедектердің құқықтарын қамтамасыз етудегі тәсілдердің айырмашылығы мен мүгедектерге қатысты қолданылатын әлеуметтік саясаттың ерекшелігі оны қарастыратын мүгедектіктің моделіне байланысты болады дей келе А.Е.Думбаев пен Т.В.Попова зерттеу жұмыстарында мүгедектікті қарастыратын түрлі концептуалды модельдерді талдайды [9, б. 5].

Жалпы мүгедектікті түсіндіретін модельдерді қарастыру, бізге мүгедектік мәселесін ұғынуға, қарастыруға мүмкіндік береді. Қоғамның дамуына, тарихи үдерістерге байланысты мүгедектіктің модельдері кезең-кезеңімен дамып отырған болатын. Мысалы, мүгедектіктің моральді (діни) моделінен бастап, мүгедектіктің түрлі жаңа парадигмаларын айтуға болады.

И.П. Лотованың көрсетуі бойынша: «Бүгінгі таңда мүгедектіктің 12-ден аса моделі белгілі, шартты түрде мүгедектіктің екі бағыттағы парадигмасын: «ескі» (дәстүрлі, медициналық) және «жаңа» (постдәстүрлі, әлеуметтік) бөліп көрсетуге болады»-дейді [10, б. 55].

«Медициналық тәсіл» деп те аталатын дәстүрлі парадигмаға моральдық (діни), классикалық медициналық, экономикалық, оңалту модельдері және функционалдық шектеулер модельдері жатады.

Аталған тәсілдер мүгедектік ұғымының эволюциясын және қоғам өміріне белсенді араласуындағы кедергілер мен денсаулығының бұзылуы бар индивидтер арасындағы қарым-қатынастың нәтижесін көрсетеді [11, б. 227-228].

Соңғы жылдары қоғамның назары мүгедектіктің медициналық моделінен әлеуметтік моделіне ауыса бастады. Дәстүрлі медициналық формада мүмкіндігі шектеулі адамдарды денсаулығында кемшілігі бар адамдар ретінде қарастырылып, негізгі әлеуметтік қызметке араласуға мүмкіндік берілмеген болатын. 1980 жылы Халықаралық денсаулық сақтау Ұйымының жіктеуі бойынша мүгедектік және Handicap ICIDH-1 (International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps) медициналық терминдері мүгедектіктің айқын мысалы болды. Екінші жағынан, мүгедектіктің әлеуметтік теориясы қоғамдағы дискриминациялық кедергілерге баса назар аударады. Осылайша, мүгедектік әлеуметтік қатынастар мен құрылымдардың, сондай-ақ адам мен қоршаған орта факторларының өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Осындай тәсілді

1999 жылы Халықаралық денсаулық сақтау Ұйымы қабылдап, 1999 жылы ICIDH-2 сыныптауында көрсетіледі. Халықаралық денсаулық сақтау Ұйымы 2001 жылы мүгедектіктің және денсаулықтың халықаралық қызметінің класификациясын бекітіп, адам мен қоршаған ортаның қарым-қатынасына баса назар аударылады [12, б. 1426].

Осы тұста, жоғарыда айтылып өткен Handicap концепциясына тоқталып өтетін болсақ, 1970 жылдары еуропаның әлеуметтік қызметкерлері «мүгедек» терминіне бас тарта бастады. Мүгедек сөзі «жарамсыз», «қатардан шыққан» деген мағынаны білдіргендіктен біртіндеп қолданыстан шыға бастайды да оның орнына англосаксондық Handicap (hand in cap) түсінігі ене бастады, яғни тура аудармасы «қалпақтағы қол». Handicap – дегеніміз бастапқы кезеңде ешқандай ойын материалдары болмаған уақытта адамдар өздерінің бос уақытын өткізу үшін ойнайтын ойын түрі болған. Ойынға қатысушылар белгілі әрекеттерді байлаулы қолдарымен жасаған. Ондай кедергілер ойынға қатысушылардың қимылын шектеген болатын, осы уақытша қиындық оларды мүгедектігі бар адамдардың алдында тұрған өмірлік қиындықтармен салыстырып, мүгедектігі бар адамдардың басқа адамдарға қарағанда қандай әлеуметтік тиімсіз жағдайға ұшырайтындығын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл концепцияның авторы (Ф.Вуд) өзінің моделін мынандай қарапайым постулатта құрастырған болатын, яғни қалыпты өмір сүруде түрлі кедергілер мен шектеуге ұшырап, нәтижесінде тиімсіз әлеуметтік жағдайда қалатын кез келген адам мүгедек болуы мүмкін дейді. Қайғылы оқиғалар, сырқаттану, және тағы да басқа себептер организмнің қызметінің жеткіліксіздігіне алып келетін (Handicap паталогиялық аспект) органикалық бұзылушылықтар, нәтижесінде әлеуметтік тұрақсыздықтарға, тиімсіз жағдайғаларға (жағдайлық аспект) алып келеді.

Әлеуметтік қызметкер мүмкіндігі шектеулі адамды адаптациялауға және әлеуметтенуге апаратын жолда сүйемелдейді. Бүгінгі таңдағы әлеуметтік жұмыстың ғылым және тәжірибелік қызметі ретінде алдында тұрған негізгі міндеттерінің бірі мүмкіндігі шектеулі азаматты қоғамға интеграциялау, түрлі әлеуметтік кедергілерді жоя отырып (ғимараттарға кіруге, түрлі ақпараттарға қол жеткізуге, көлікке мінуді, негативті қарым қатынасты жеңу) өзінің жеке біліктілігін дамытуға мүмкіндік беру болып табылады. Handicap концепциясының адаптациясы көптеген еуропа елдерінің халықаралық келісімдерде қоғам мүшелерінің мүмкіндігі шектеулі азаматтарға деген азаматтық позициясын анықтады және құқықтық қоғамдағы азаматтық статустарын нығайтты [9, б. 10-11].

Біз осылардың ішінде соңғы кезеңдерде қалыптасқан модельдерге тоқталып өткіміз келеді. Соңғы жылдары мүгедектіктің "ең жаңа" деп аталатын парадигмасы пайда болды, онда техникалық және жұмыссыздық моделін бөліп қарастырсақ. Техникалық модельді жақтаушылар, егер құқықтардың теңдігі мен мүгедектердің қоғамға толық инклюзиясы үшін күрес сәтті болса, онда мүмкіндігі шектеулі адамдарды дені сау адамдардан бөліп қарастырудың қажеттілігі жоғалады деп санайды. Мүгедектер жоғалған қабілеттерін өтейтін түрлі техникалық құралдарды пайдалануда белсенділігімен бөлінеді [11, б. 285].

Көріп отырғанымыздай, мүгедектіктің жаңа парадигмаларындағы модельдердің әрқайсысы өзінше ерекшеленеді. Сонымен қатар, қазіргі таңда мүгедектіктің қайырымдылық моделін ұстанып, көмек көрсетуге тырысатын жағдайлар да жиі кездесіп жатады. Әсіресе түрлі әлеуметтік желілердің дамуымен, кең тарап жатыр. Siti Nurhayati былай дейді: «Қайырымдылық моделі мүмкіндігі шектеулі жандарды көмекке мұқтаж адамдар ретінде қарастырады. Олар өздері өз бетінше ештеңе жасай алмағандықтан, басқа адамдар оларға ылғи қамқорлық жасап, оларды қамтамасыз етіп, олар үшін шешім қабылдауы керек секілді. Бұл "механизмнің" едәуір бөлігі мемлекет тарапынан субсидияланбағандықтан, игі іс қаражат жинауды қажет етеді және бұл әдетте мүгедектердің әлсіздігіне баса назар аударуға алып келеді. Қайырымдылық-таптырмас ұйымдастырылған іс болғанымен де, бұл мүмкіндігі шектеулі адамдардың өзін-өзі басқаруына, бостандығына, тіпті құқықтарына қауіп төндіруі мүмкін. Бақылау мен билік мүгедектігі жоқ дені сау, жақсы ниетті адамдарға тиесілі болғандықтан, олар «азап шеккендердің» пайдасына жақсы мүмкіндіктер туғызуға тырысады, бұл қолданылатын әдіс медициналық модельдегі әрекеттерге ұқсас. Қорытындысында мүгедектер алған көмектеріне риза болып, бағынышты жағдайға түседі деп күтілуде» [13, б. 7-8]. Біз бұл пікірмен келісе отырып, мүмкіндігі шектеулі азаматтарды стигмаға ұшыратпай, қоғамның көмекке зәру тобы ретінде емес, мүгедектігі жоқ азаматтармен тең құқылы болатындай, өз бетінше өмір сүре алатын жағдай жасауымыз керек.

Қазіргі таңда көптеген елдерде кең тараған модельдердің бірі мүгедектің әлеуметтік моделі. Мүгедектерге қысым көрсетудің теориялық моделін немесе мүгедектіктің әлеуметтік-саяси моделін 1994 жылы АҚШ-тың мүгедектер қозғалысының белсендісі және оқытушы Харлан Хан ұсынған

болатын. Бұл модельде қысым көрген азшылық ретіндегі мүгедектіктің негізгі үш постулаты бар: мүгедектердің кездесіп жататын қиындықтарының себебі, бірінші кезекте әлеуметтік аттитюдтардың салдары болып келеді, қоршаған ортаның көптеген қажетті жағдайлары қолайлы қоғамдық саясаттың нәтижесінде құрылуы мүмкін, сайып келгенде, демократиялық қоғамда, көзқарастар мен құндылықтардың көрінісі болып қана қоймай, сонымен бірге олардың қалыптасуына белсенді әсер етуі керек. Осы бағыттың өкілдері, мүгедектердің қоғамдық-саяси қатысуының төмендігінің себебін, ұйымшылдық пен өзін-өзі анықтау сезімдерінің жеткіліксіз дамығандығынан деп есептейді. Ынтымақтың болмауының себебі, ең алдымен, жақсы дамыған мүгедектік субмәдениетінің жоқтығында [9, б. 56]. Осы тараптан мүгедектігі бар адамдар қоғамда кездесіп жататын мәселелерді шешу мақсатымен интеграцияланып, әлеуметтік белсенділіктерін арттыруы керек.

Әлеуметтік модель құрылыс шешімдерін жеке тұлғаға емес керісінше қоғамға бағыттау керек деп есептейді. Осылайша мүгедектігі бар адамдардың жағдайын жақсарту, олардың физиологиясын емес, саяси әрекеттер мен әлеуметтік өзгерістерді талап етеді (Bingham et al., 2013). Денсаулығындағы бұзылулар, олар ерекшелік формалары, ол бағаланып және дәріптелуі керек (Roush & Sharby, 2011) [14, б. 5]. Аталған пікірмен келісе отырып, мүгедектігі бар адам емес, қоғам өзгеруі керек деп есептейміз.

Ең бірінші орында, әлеуметтік жұмыс – бұл қоғамдағы мәртебесі немесе орны маңызды емес, қиын жағдайда қалған адамдарға көмектесуге бағытталған әлеуметтік қозғалыс. Психологиялық, эмоционалдық немесе физикалық қолдау тегін көрсетіледі және сенімге, сүйіспеншілікке және мейірімділікке негізделеді [15, б. 348].

Әлеуметтік инклюзияға деген қажеттіліктері туындап отырған қоғам мүшелерінің көп екендігіне қатысты Л.Э.Панкратова былай деп көрсетеді. Қазіргі әлеуметтік шынайылықтың белгісіздігі, трансформациясы, мобильділігі және шамадан тыс әртүрлілігі физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық пен жарақатқа ұшыраған адамдарды, нашақорларды, суицидтік мінез-құлыққа бейім адамдарды, панасыздарды, денсаулығы бұзылған адамдар мен мүгедектігі бар адамдарды, мигранттар мен босқындар, сығандар, қылмыскерлер, жалғызбасты аналар мен әкелер, асоциалды және маргиналды тұлғалар және т.б. «Әлеуметтен тыс қалғандар», «жаңа кедейлер» (әлеуметтік эксклюзияланғандар) толық немесе ішінара әлеуметтік қызметтерге, еңбек нарығына, білімге, медицинаға, мәдени-демалыс қызметі мен нысандарына, ақпараттық қызметтерге, тіпті көбінесе өмір сүру құралдарына қол жеткізуден айырылғандар болып табылады. Бұл санатқа жататын адамдар әрқашан әлеуметтік қызметкердің қызметінің объектісі болды.

Әлеуметтік жұмыс ғылым ретінде негізінен әлеуметтануға негізделген, теориялық тұрғыдан алғанда, аталған термин өзінң категориалы тұжырымдамалық аппаратына эксклюзияның үдерісін зерттеуді енгізуі керек, әлеуметтік қызметкердің практикалық қызметі арқылы әлеуметтік инклюзияның құрылуына жағдай жасау керек және әлеуметтік тыс қалған адамдармен жұмыс барысында тиімдірек әдістерді таңдау қажет.

Әлеуметтік жұмыс ғылым ретінде бүгінгі күні кем дегенде өзінң терминологиялық қорын «әлеуметтік инклюзия» және «әлеуметтік эксклюзия» ұғымдарымен жаңартты, дегенмен бұл ұғымдар қазіргі әлемдегі әлеуметтік үдерістердің трансформациясының негізгі тенденцияларын көрсетеді және бізге әлеуметтік жұмыстың дәстүрлі тәсілдерін қайта қарастыруға мүмкіндік береді. Бүгінгі күн тәртібінде әлеуметтік ұйымдардың инклюзивті мәдениетін, әлеуметтік қызметкерлердің инклюзивті құзыреттілігін және тұтастай алғанда қоғамның инклюзивті мәдениетін қалыптастыру мәселесі тұр [2, б. 213-216].

Нәтижесінде, әлеуметтік тәсілдер әлеуметтік инклюзияны мүгедектігі бар адамның физиологиялық ерекшеліктеріне болмаса денсаулығындағы қандай да бір бұзылушылықтарды негізге алмай, тең құқылы адам ретінде және өз бетінше тәуелсіз, қоғамның барлық саласына институционалды тұрғыдан белсенді қатысуын көздейді. Осы тұста, біз әлеуметтік инклюзияның негізінде, әлеуметтік жұмыстың қалай өзгеретіндігіне көңіл аударуымыз қажет деп есептейміз. Қазіргі таңда елімізде мүгедектігі бар адамдарға қатысты жүргізіліп отырған әлеуметтік саясат, әлеуметтік жәрдемақылар, тегін медициналық қызмет көрсетуді және басқа да көптеген жеңілдік түрлерін ұсынып отыр. Мүгедектігі бар адамдармен жұмыс жасайтын әлеуметтік қызметкерлердің қызметтері, тек әлеуметтік көмек көрсетумен шектелмейді, олардың шешуі керек мәселелер ауқымы одан да кең және маңызды деп ойлаймыз. Мысалы, әлеуметтік инклюзия концепциясының негізінде әлеуметтік қызметкерлер мүгедектігі бар адамдармен жұмыс барысында олардың жеке потенциалдарын дамытып, өз бетінше тәуелсіз өмір сүруге, қоғамға қосу бағытында жұмыс

жасайтын болса элеуметтік жұмыс саласының тиімділігінің артатындығы сөзсіз. Қорыта келгенде, қазіргі кезеңде кең таралған патернализм түріндегі қызмет қана емес, сонымен қатар, мүгедектігі бар адамдарға және жалпы элеуметтік эксклюзияға ұшыраған топтарға қатысты элеуметтік инклюзия шеңберіндегі элеуметтік жұмыс идеясын дамыту қажеттігі туындап отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ертанова О. Н. Интеграция и инклюзия в аспекте семантики // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии. Материалы Международной научно-практической конференции, 20—22 июня 2011 года. - С. 17-18
2. Панкратова Л. Э. О концептах «социальная инклюзия» и «социальная эксклюзия» в социальной работе // Социальная работа и социальная политика в условиях меняющейся архитектуры социального государства : материалы Всероссийской конференции, 6–7 апреля 2021 года, г. Екатеринбург. - Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2021. - С. 212-218.
3. Jennifer M. Gidleya , Gary P. Hampsona , Leone Wheelera and Elleni Bereded-Samuel Higher. From Access to Success: An Integrated Approach to Quality Higher Education Informed by Social Inclusion. Theory and Practice Education Policy, 2010, 23, p.123 -147.
4. Антонова В. Концепты социальной инклюзии и эксклюзии в глобальном обществе: дрейф по социальным институтам, акторам и практикам // Журнал исследований социальной политики. Том 11. № 2, 2013. - С. 151-170 .
5. Dan Allman. The Sociology of Social Inclusion. SAGE Open. January-March, 2013. p. 1–16
6. Афонькина Ю.А. Социальная инклюзия лиц с инвалидностью и проблема человеческого достоинства // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). №11(55), 2015. С. 149-162 . www.sisp.nkras.ru
7. Маслиева С. Н., Интеграция и инклюзия: парадигмальная характеристика // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 2 (24), С.159-165
8. ФАХРАДОВА Л. Н. Проблемы социальной инклюзии инвалидов: опыт регионального исследования. // Проблемы развития территории. Выпуск 6 (86). 2016. С. 58-75
9. А.Е. Думбаев, Т.В. Попова. Инвалид, общество и право. -Алматы: ТОО «Верена», 2006. С. 180
10. Лотова И.П. Качество жизни инвалидов как междисциплинарная проблема // Медико-социальная экспертиза и реабилитация. Том 18, № 2, 2015. С. 53-57.
11. И. В. Калашникова, А. А. Тринадцатко, 2017 Эволюция социальных моделей инвалидности // ВЕСТНИКТОГУ. 2017. № 3(46). С. 277-288.
12. В. Gannon, В. Nolan The impact of disability transitions on social inclusion. Social Science & Medicine 64 (2007) p. 1425–1437
13. Siti Nurhayati, Social inclusion for persons with disabilities through access to employment in indonesia, PROPHEICL A W Volume 2, Issue 1, June 2020 R E V I E W,
14. Justin Anthony Haegle and Samuel Hodge. Disability Discourse: Overview and Critiques of the Medical and Social Models, Quest, 68(2) p.1-14. Published online: 09 Mar 2016. : <http://dx.doi.org/10.1080/00336297.2016.1143849>
15. Огольцова Е. Г., Саблюкова В. В., Кузьмина А. А., Нестерова О. А. Роль инклюзивного образования в практике социальной работы. // «Молодой учёный» . № 24 (366) . Июнь, 2021. С. 346-349.

АУЫЛДАҒЫ КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ

Әлеуметтік жұмыс мамандығының 2 курс магистранты Батырбаева А.Т.

Ғылыми жетекшісі: әлеум.ғ.д., аға оқытушы Мамытканов Д.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: көпбалалы отбасы, элеуметтік қолдау, мемлекеттік жәрдемақы, ҚР заңнамасы, элеуметтік қызмет.

Қазіргі таңдағы ауылдық жерлердегі көпбалалы отбасыларға байланысты мәселелердің күрделілігі мен маңыздылығын бұл отбасыларды жақтаушылар да, немесе оларды сынаушылар да

жоққа шығара алмайды. Төрт және одан да көп көпбалалы отбасылардың өмірінде кездесіп жатқан басты қиындықтар мен мәселелерді талдауға назар аударуымыз керек. Көпбалалы отбасылар кейбір жағдайларда қоғамдық пікірге қалып жатады. Біздің елімізде ана, бала, отбасы мемлекет қорғауында. 2022 жыл Қазақстанда балалар жылы болып жарияланды. Осыған байланысты президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың жарлығымен балалар мен олардың ата-аналарына түрлі мемлекеттік бағдарламалар арқылы қолдау көрсетілді [1, б.57]. Дегенмен, көпбалалы отбасылар әлі де халықтың ең осал санаттарының бірі болып қала береді. Бұл отбасыларға мемлекет тарапынан әлеуметтік, экономикалық, құқықтық қолдау көрсету маңызды шаралардың бірі саналады.

Жалпы көпбалалы отбасы деп отырғанымыз 18 жасқа толмаған төрт және одан да көп баласы бар, тұрақты немесе уақытша белгілі бір аймақтың аумағында тұратын отбасыларды атаймыз. Елді мекендердегі көпбалалы отбасылардың жеке және әлеуметтік қажеттіліктері туындайды. Көпбалалы отбасындағы балалар бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста өседі және ерте жастан бастап белгілі бір міндеттерді орындауға, екінші бір кісіге көмек қолын созуға дағдыланады [2, б.71]. Алайда, экономикалық тұрғыдан алғанда, көпбалалы отбасылар мемлекет тарапынан әлеуметтік қолдауды қажет етуі мүмкін. Әлеуметтік қолдау дегеніміз қиын өмірлік жағдайға уақытша тап болған, халықтың еңбекке қабілетті жеке топтарына ақшалай жәрдемақы, несиелер, ақпараттар, оқу мүмкіндіктерін және өзге де жеңілдіктерді ұсыну. Бұл бағыттағы нәтижелер көпбалалы отбасылар аудиториясы үшін мағыналы түрде қолданылуы мүмкін.

Көпбалалы отбасыларда барлығы жеке және әлеуметтік қажеттіліктерді жүзеге асыруға ықпал етеді. Отбасында қолайлы атмосфера мен білім алу үшін жағдай жасалады, өйткені балалар бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста өсіп, дамиды. Отбасы ұжымында оларды жастайынан белгілі бір міндеттерді орындауға, бір-біріне көмектесуге үйретеді. Бірақ көпбалалы отбасыларды экономикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, онда көпшілігінде олар ең қиын жағдайға тап болады.

Әдетте, отбасында анасы жұмыс жасамайды, ал бір әкесі отбасын қалыпты өмір сүру жағдайларымен қамтамасыз ете алмай қалады. Осындай жағдайларға байланысты туындаған мәселелер отбасының әрбір мүшесіне әсер етеді. Ауылдық көпбалалы отбасылар қаржылық мәселелерден бастап психологиялық-педагогикалық мәселелерге дейін көптеген жағдайларға тап болады, осыған байланысты бүгінде көпбалалы отбасыларға мемлекеттік қолдау көрсету, жәрдемақы төлеу және жәрдемақылар беру маңызды рөл атқарады [3, б.23]. Қаржылықпен қатар, тұрғын үй, жұмыспен қамтылу және медициналық, психикалық, педагогикалық сипаттағы мәселелер де бар. Бұл аталған жайттарды әлеуметтік саладағы қызметтерді және халықты әлеуметтік қолдаудың шараларын жетілдіру арқылы шешуге болады. Көпбалалы отбасыларға әлеуметтік қолдауды жүзеге асыру нәтижесінде әлеуметтік-медициналық, әлеуметтік тұрмыстық, психо-педагогикалық, әлеуметтік-құқықтық және әлеуметтік бейімдеу мен оңалту бойынша әлеуметтік қызметтер маңызды рөл атқаратындығын көруге болады. Қазіргі уақытта әр баланың дүниеге келуімен отбасының табысы күрт төмендейді. Қазіргі кезеңге дейінгі жүргізілген көптеген зерттеулер отбасындағы балалар саны мен отбасының әр мүшесіне келетін табыс арасындағы ең тығыз байланысты, ал жалпы алғанда оның сарқылу дәрежесін тапты. Бұл бойынша, отбасында төртінші баланың туылуы көп жағдайда кедейлікке әкеледі деп айта аламыз. Жалпы көпбалалы отбасылар экономикалық бағытта қолдауды қажет етеді. Ауылдағы көпбалалы отбасыларда көбінесе табыс көздерінен айырылғандығына байланысты, жұмыссыздық деңгейдің басым болуы, баспаналары жоқ немесе ана мен баланың денсаулықтарының елеусіз қалуы және білім сферасында қажетті деңгейде дамудың төмендегінің байқалатындығын көреміз. Көпбалалы отбасындағы ата-аналарды бастықтар жұмысқа қабылдағысы келмейді. Себебі бірнеше жұмысқа кедергі келтіретін факторлар туындайды. Мысалы, уақыт тапшылығы, балалар ауырып қалғанда жұмыстан сұрану көп болады. Осындай жағдайлардың себебінен ата-ана дәрігердің жазып берген дәрілерін сатып алуға материалдық тұрғыдан дәріменсіз болуы мүмкін. Бұл мәселе де көпбалалы отбасылардың жағдайына кері әсер етеді. Осы ақпараттарды жинақтай келе, балалары бар отбасылардың өмірінде әлеуметтік тұрмыстық, психо-педагогикалық, әлеуметтік-құқықтық және әлеуметтік бейімдеу мен оңалту бойынша әлеуметтік қызметтер маңызды рөл атқаратындығын көруге болады. Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көпбалалы отбасылардағы аз қамтылудың қазіргі уақытта сақталып отырғанын көруге болады. Көпбалалы отбасылардағы табыстың төмен деңгейі тамақтану сапасына айтарлықтай әсер етеді. Азық-түлік айтарлықтай шығындарды талап ететіндіктен, көптеген отбасылар үнемдеу үшін арзан, аз сапалы өнімдер сатып алу қажет болады. Бұл ересектер мен балалардың денсаулығына белгілі бір әсерін тигізеді. Иммунитеті әлсіреп, суыққа және басқа

ауруларға көбірек бейім болып келеді. Нәтижесінде көпбалалы отбасылардың денсаулық деңгейінің төмендеуі байқалады.

Жалпы көпбалалы отбасыларды үш категорияға бөліп зерттеуге болады [4, б.3]:

- жоспарлы түрде көпбалалы атанатын отбасылар (мысалы, ұлттық дәстүрлерге, діни нұсқауларға, мәдени-идеологиялық ұстанымдарға, отбасылық дәстүрлерге байланысты). Мұндай отбасылар табысының аздығынан, баспананың тарлығынан, ата-аналардың жұмысының ауырлығынан, денсаулық жағдайына байланысты көптеген қиындықтарды бастан кешіреді, бірақ ата-ананың балаларын тәрбиелеуге деген ынтасы бар болып келеді;

- ананың немесе әкенің екінші және одан кейінгі некелері нәтижесінде жаңа балалар туылатын отбасылар. Зерттеулер көрсеткендей, мұндай отбасылар айтарлықтай жақсы өмір сүруі мүмкін, бірақ олардың мүшелері толық емес отбасылық сезіміне ие болады;

- ата-аналардың жауапсыз мінез-құлқы нәтижесінде, кейде зияткерлік және психикалық даму деңгейінің төмендігі, маскүнемдік, қалыпты емес өмір салтын ұстану барысында қалыптасқан көпбалалы отбасылар. Мұндай көп балалы отбасылардың балалары әсіресе көмекке, оңалтуға мұқтаж болып табылады. Ата-анасының қамқорлығынан айырылған жағдайда олардың тағдырын реттеу қиынға соғады, өйткені отбасы заңнамасы балалардың бір отбасынан бөлінуіне жол бермейді және әртүрлі жастағы және әртүрлі дәрежедегі 4 немесе одан да көп баланы асырап алуға әркімнің де шамасы келе бермейді.

Отбасына берілетін жәрдемақылар мен өтемақы төлемдері жүйесін талдау көпбалалы отбасыларды әлеуметтік-экономикалық қорғаудағы рөлінің аз екенін айтуға мүмкіндік береді. Аз қамтылған отбасылардың өмір сүру деңгейі балаларға берілетін жәрдемақы табысының айтарлықтай бөлігін құрайтынына қарамастан, қазіргі таңда сапалы өзгерістер әлі де орындалуы тиіс жағдайда болып отыр. Әсіресе, табысы жоғары отбасылар тобында бұл жәрдемақылар олардың өмір сүру деңгейін анықтауда ешқандай рөл атқармайды. Бұл өтпелі кезеңде қалыптасқан өмір жағдайында көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қорғау проблемасының принципті маңызы бар дегенді растайды. Сонымен бірге оны нарықтық экономиканың қалыптасу кезеңінде жүзеге асыру сапалы жаңа тәсілді қажет етеді.

Бүгінгі уақытта көпбалалы отбасын әлеуметтік қолдау қоғамда болып жатқан динамикалық процестерге байланысты халықтың әртүрлі топтарына қатысты сараланған және әртүрлі министрліктер мен ведомстволарға сәйкес құрылымдалған көпқырлы әлеуметтік қызмет болып табылады. Отбасылар, соның ішінде көпбалалы отбасылар әлеуметтік көмек пен мемлекеттің қорғауына мұқтаж деп санай аламыз. Оның үстіне әлеуметтің көмек кепілдендірілген және мақсатты болғаны дұрыс. Қазақстанның әрбір аймағында оның әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерін ескере отырып, жан-жақты ойластырылған, теңдестірілген ауылдық жерлердегі көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың әлеуметтік бағдарламаларын жаңартып қайта қарап, нәтижеге жұмыс істеу қажет.

Қазақстанның отбасылық-демографиялық саясатының тарихындағы ең маңызды реформаларға, мысалы, балаларға және көпбалалы отбасыларға жәрдемақыларды енгізу, көпбалалы аналарды «Алтын алқа» және «Күміс алқа» алқаларымен марапаттау жатады. Көпбалалы аналардың беделін арттыру мақсатында отбасы күнін белгілеу, жыл сайынғы «Мерейлі отбасы» ұлттық байқауын құрулар жатады.

Көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдау мәселелері мемлекет басшысының 2012 жылғы 14 желтоқсанындағы «Қазақстан - 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына жолдауын іске асыру жөніндегі ұлттық іс-шаралар жоспарында да көрсетілген.

Қазақстанда балалы отбасыларды қолдау «Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақылар туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес жүзеге асырылады. Төлемдердің бірнеше түрі бар: баланың тууына байланысты жәрдемақы, бала бір жасқа толғанға дейін оның күтімі үшін, мүгедек баланы тәрбиелеуге берілетін жәрдемақы, төрт немесе одан да көп баласы бар отбасыларға берілетін жәрдемақылар.

«Қазақстан Республикасындағы арнаулы мемлекеттік жәрдемақы туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 5 сәуірдегі Заңына сәйкес арнаулы мемлекеттік жәрдемақы төленеді:

1) «Алтын алқа», «Күміс алқа» алқаларымен марапатталған, бұрын «Батыр ана» атағын алған, сондай-ақ I және II дәрежелі «Ана даңқы» ордендерімен марапатталған көпбалалы аналар;

2) бірге тұратын төрт және одан да көп кәмелетке толмаған балалары бар көпбалалы отбасылар, оның ішінде орта, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында, жоғары оқу

орындарында күндізгі оқу нысанында оқитын балалары кәметтік жасқа толғаннан кейін білім беру ұйымдарын бітіргенге дейін, бірақ бала жиырма үш жасқа толғанға дейін беріледі.

Қолданыстағы заңнамалар бойынша балалары бар аз қамтылған отбасыларға әлеуметтік қолдау көрсету мақсатында [5, б.18]:

1) атаулы әлеуметтік көмек – жан басына шаққандағы орташа табысы кедейлік шегінен төмен отбасыларға.

АӘК алушылардың негізгі үлесін ауыл тұрғындары құрайды – 59,6%, тиісінше, АӘК-ке бөлінген жалпы шығыстардың 60,4%-дан астамы ауыл тұрғындарына көмек көрсетуге бағытталған.

2) 18 жасқа дейінгі балаларға арналған жәрдемақы – жан басына шаққандағы орташа табысы азық-түлік себетінің құнынан төмен отбасыларға.

3) тұрғын үй көмегі – коммуналдық төлемдерге, тұрғын үйді ұстауға шығыстары шығыстардың рұқсат етілген шекті үлесінен асатын отбасыларға. Тұрғын үй көмегін көрсетудің мөлшері мен тәртібін жергілікті өкілді органдар белгілейді.

Әсіресе ауылдық жердегі төрт және одан да көп баласы бар отбасылар әлеуметтік қолдауға мұқтаж. Мұндай отбасылардағы әлеуметтік жұмыс күнделікті отбасылық мәселелерді шешуге және ішкі ресурстарды тұрақтандыруға бағытталуы керек.

Ауылдық жерлердегі көпбалалы отбасыларды қолдау, негізінен, мемлекеттің туу деңгейін ынталандыруға, жұмыспен қамтуды арттыруға және халықтың осал топтары арасында кедейшілікті болдырмауға ынталандыруымен байланысты. Осы мақсатта отбасыларға балаларды кәметке толғанға дейін бағып-күтуде қолдау көрсету мақсатында түрлі материалдық және материалдық емес көмек түрлері енгізілуде.

Отбасылар мен балаларды әлеуметтік қорғау шеңберінде қолдау атаулы, шартсыз және әлеуметтік жәрдемақыларды, бала күтімі бойынша жәрдемақыларды, ата-ананың күтіміне арналған демалысты, мектепті тамақтандырумен, мектеп формасымен және оқулықтармен қамтамасыз ету және т.б. қамтиды. Төлемдерді бір уақытта, ай сайын бөлуге болады. , ерекше қажеттіліктер үшін, сондай-ақ тұрғын үй көмегі және балабақшалар мен мектептерден орын алу үшін жеңілдіктер түрінде берілуі мүмкін. Бала тууға ынталандыру және балалы, оның ішінде көпбалалы отбасыларды қолдау мақсатында Қазақстан заңнамалық деңгейде балалы отбасылардың әлеуметтік қолдауға құқықтарын қамтамасыз етті. Мәселен, 2003 жылдан бастап бала тууына байланысты республикалық бюджеттен біржолғы мемлекеттік жәрдемақы төленеді, оның мөлшері отбасындағы балалардың санына қарай сараланады: бірінші, екінші, үшінші бала туғанда 38,0 айлық есептік көрсеткіш төленеді; төртінші және одан да көп балаға – 63,0 айлық есептік көрсеткіш.

2005 жылы Қазақстан Республикасының «Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақылар туралы» Заңының қабылдануымен елімізде балалы отбасыларды қолдаудың тұтас моделі қалыптасты [5, б.12]:

Төрт және одан да көп кәметке толмаған балалары бар көпбалалы отбасыларға да жәрдемақы төленеді. 2020 жылдан бастап олардың өлшемдері айтарлықтай өсті:

төрт балаға – 16,03 айлық есептік көрсеткіш;

бес балаға – 20,04 айлық есептік көрсеткіш;

алты балаға – 24,05 айлық есептік көрсеткіш;

жеті балаға – 28,06 айлық есептік көрсеткіш;

сегіз және одан да көп балаға – әр балаға 4 айлық есептік көрсеткіш.

Осылайша, Қазақстан балалы отбасыларға әлеуметтік қолдау көрсету бойынша мемлекет қабылдаған міндеттемелерді орындауда.

Қазақстанның қолданыстағы заңнамасын, сондай-ақ оның халықаралық міндеттемелерін талдау бүгінгі таңда елімізде заңнамалық деңгейде көпбалалы аналардың әлеуметтік-экономикалық құқықтарын жүзеге асыруы үшін жағдай жасалғанын, кешенді шаралардың жасалғанын көрсетеді. Ауылдық жерлердегі көпбалалы аналарға әлеуметтік қолдау көрсетіледі.

Қазақстан Республикасының Үкіметі әлеуметтік әл-ауқатты жақсартуға бағытталған көптеген мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыруда. Алайда, әлеуметтік қолдау көрсету бағдарламаларының кең тобының болуына қарамастан, ақпараттық асимметрия елді мекендердегі көпбалалы отбасылардың көпшілігінде қолданыстағы бағдарламалар, жеңілдіктер мен қолдаулар туралы толық ақпараттың жоқтығына әкеледі. Мұның себебі, басқалармен қатар, жиі қайталанатын қолдау бағдарламаларының көптігі. Көпбалалы отбасылардың құқықтары мен мүмкіндіктері туралы хабардар болу үшін түсіндіру жұмыстарын жүргізіп, «Көп балалы отбасылардың жол картасын» жасау қажет.

Осы уақытқа дейін әлеуметтік қорғау ұйымдарында көпбалалы отбасылардың барлық мәселелерін шешуге кешенді көзқарас жоқтың қасы. Қызмет көпбалалы отбасылардың материалдық жағдайына назар аударады, содан кейін ғана біздің еліміздің аймақтық заңнамасы аясында балалар жәрдемақысының мөлшерін, жәрдемақы түрлерін және әлеуметтік төлемдердің мөлшерін анықтайды. Алайда, біздің елде халықтың осы санаттарына берілетін жеңілдіктер көпбалалы отбасылардың мәселесін шешпесе де, өте аз мөлшердегі жәрдемақылармен ерекшеленеді.

Ауылдық жерлердегі көпбалалы отбасылар әлеуметтік қорғалмағандықтан және әлеуметтік осалдығы артқандықтан әлеуметтік мәселелердің ерекше назар аударатын объектісі болып табылады. Халықтың осал топтарын әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік саясаты ең алдымен осы саладағы қиындықтарды болдырмауға көмектесетін профилактикалық іс-шараларға бағытталуы керек. Қазіргі даму кезеңіндегі көпбалалы отбасы әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, әлеуметтік институт ретінде отбасына қатысты құндылық бағдарлар мен басымдықтардың өзгеруімен туындаған дағдарыс жағдайында. Бұл саладағы келеңсіз үрдістерді еңсеру үшін әлеуметтік қолдау және елді мекендердегі көпбалалы отбасын қорғау саясатын күшейту қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Захаров М.Л. Право социального обеспечения России // Издательство «БЕК». - 2010. — С. 57-59.
2. Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы // Монография. - 2004. – С. 70-76.
3. Чемпорова М.Р., Неустроева А.Б. — Основные проблемы сельских многодетных семей (на примере Вилюйского района Республики Саха (Якутия)) // Политика и Общество. – 2020. – № 2. – С. 23 - 29.
4. Зайцева Н. М. Первые шаги // Социальная работа. - 2007. – С. 3.
5. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 маусымдағы №-63 Заңы. (01.01.2018 бастап қолданысқа енгізілді) «Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақылар туралы» // ҚР Әділет заң порталы. – 2018. № 63. Б. 12-18.

КЕДЕЙЛІКТЕГІ АДАМДАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС: ЖАҢА ПАРАДИГМА

Беркінбай М.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: кедейлік, парадигма, әлеуметтік жұмыс, қажеттілік.

Қазіргі уақыттың өзекті мәселелердің бірі – кедейлік. Әрбір елде бұл мәселе өкінішке орай бар, Қазақстан соның ішінде. Кедейлік-бұл басқа, жалпы проблеманың құрамдас бөліктерінің бірі-әлеуметтік теңсіздік. Кедей болуы көптеген факторларға, соның ішінде адамның жасына, жынысына, отбасы құрылымына, этникалық тегіне байланысты. Кедейлікте өмір сүру дегеніміз-өмірді қолдау үшін қажетті қаражаттың болмауы: киім, тамақ, үй мүлкі, тұрғын үй сатып алу және т.б. алайда кедейлікті анықтау және өлшеу қызу пікірталас тудырады. Бұл мұқтаж адамдарға көмектесуге деген ұмтылыс немесе құлықсыздық немесе қатаң ғылыми ойлар емес, саяси мүдделер, бюджетті бөлуге және салықтардың мөлшерін анықтауға байланысты практикалық мәселелер және т. б.

Кедейлікте өмір сүретін адамдармен әлеуметтік жұмыс дәстүрлі түрде қайырымдылық немесе азық-түлік, баспана және киім сияқты шұғыл қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тікелей көмек көрсететін әлеуметтік қамсыздандыру моделі тұрғысынан қарастырылды. Алайда, бұл тәсіл кедейліктің жүйелік себептерін жоймайды және тұрақты шешімдер қабылдауға ықпал етпейді. Кедейліктің негізгі себептерін жоюға және әлеуметтік және экономикалық әділеттілікке ықпал етуге бағытталған кедейлікте өмір сүретін адамдармен әлеуметтік жұмыстың жаңа парадигмасы қалыптасуда.

Кедей адамдармен әлеуметтік жұмыс жалпы қоғам үшін және жеке адамдар үшін үлкен маңызға ие. Кедей адамдармен әлеуметтік жұмыс жасаудың маңызды болуының себептері:

Әлеуметтік әділеттілік: кедейлік көбінесе теңсіздік пен жүйелі кемсітушіліктің нәтижесі болып табылады. Кедей адамдармен әлеуметтік жұмыс теңсіздік пен кемсітушілікпен күресуге көмектеседі және әлеуметтік әділеттілікті насихаттайды.

Тұрақты даму: кедейлік тұрақты даму мен экономикалық өсуге кедергі келтіруі мүмкін. Кедей адамдармен әлеуметтік жұмыс тұрақты дамуға және теңсіздікті төмендетуге жағдай жасауға көмектеседі.

Өмір сүру сапасын жақсарту: кедейлік өмір сапасының төмендеуіне, соның ішінде сапалы тұрғын үйге, денсаулық сақтауға, білім беруге және басқа қызметтерге қол жетімділіктің болмауына әкелуі мүмкін. Кедей адамдармен әлеуметтік жұмыс олардың осы қызметтерге қол жетімділігін жақсартуға көмектеседі.

Кедейліктегі адамдармен әлеуметтік жұмыс біздің Республикамызда 1991 жылдан бастап өз ісін атқарып келеді. Бірақ көп уақыт бойы аса халық алдында танымал болмады десек, артық айтпаспыз. Оның себебі – бағдарламалардың аз болуы [1]. Қазіргі таңда, 2018 жылы қабылданған «Кедейлікпен күрес жолында» бағдарламасы аса қарқынды дамып жатыр. Бағдарламаның концепциясы, атақты Джон Форд дәйексөзімен ұқсас: «Кедей адамға балық берме, бітіп қалады, кедей адамға қармақ бер, сонда мүмкіндік бергенімен тең» [2]. Яғни, тек қана ақшалай көмек беріп адамды жібере салу емес, біршама мәселелерді көтеріп, нақты жағдайға байланысты көмек көрсету. Әлеуметтік көмек ұйымы қазіргі уақытта барлық қалаларда орналысқан. Олар күнделікті өмірде: Жұмысқа тұрғызу органдары, қиын жағдайда көмек. Мысалы бухгалтерлік, балаларды балабақшаға орнатуы болып табылады. Кешенде әлеуметтік қорғау жүйесі материалдық қамтамасыз етілмеудің экономикалық және әлеуметтік салдарын бағалауға, осы әлеуметтік құбылыстың алдын алу тетіктерін құруға бағытталған. Қазіргі жағдайда аз қамтылу оның көрінісінің тоқырау түріне айналмауы өте маңызды. Қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайда бұл жұмыссыз азаматтардың, босқындар мен мәжбүрлі қоныс аударушылардың, белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдардың, бас бостандығынан айыру орындарынан шыққан адамдардың жекелеген санаттарына тән. Халықтың осы санаттарының материалдық жағдайын арттыру мәселесін шешу бойынша әлеуметтік жұмыс тиімділігінің мәні мемлекет пен қоғамның, Халықты немесе оның жекелеген элементтерін әлеуметтік қорғау жүйесінің тұрғындардың, ең алдымен, оның әлеуметтік осал бөлігінің сұраныстарына, қажеттіліктеріне оң жауап беру және жауап беру қабілетінде көрінеді.

Отандық экономикалық жүйе барлық тілек білдірушілерді жеткілікті түрде жұмыспен қамтамасыз ете алмайды деп саналады. Бәсекеге қабілетті әлеуметтік құрылым сөзсіз адамдардың қолайсыз топтарын тудыруы керек. Кедейлік, егер кейбір адамдар топтары ресурстарды бөлу жүйесі әділ емес деген көзқарасты ұстанатын болса, өткір әлеуметтік мәселеге айналуы мүмкін. Басқаша айтқанда, кедейлік экономикалық, әлеуметтік және саяси жүйелердің жетілмегендігінен туындайды[3].

Қалай болғанда да, кедейліктің себептерін құрылымдық түсіндіру жанжалды перспективаны қамтиды. Мәселені шешу әлеуметтік құрылымның өзгеруінен немесе әлеуметтік қорғаудың жоғары деңгейінен көрінеді.

Кедейлікте өмір сүретін азаматтарды әлеуметтік қолдау традициялық қалыптастқан жағдайда, әртүрлі нысандарда көрінуі мүмкін: ақшалай көмек түрінде; материалдық игіліктер, тегін тамақтану, баспана, баспана беру; медициналық, заңгерлік, психологиялық көмек көрсету; патронат, қамқоршылық, бала асырап алу. Бұл ретте жеке тұлғаның материалдық және әлеуметтік жағдайы ескеріледі. Қажеттіліктер мен тілектерден бос адамдар жоқ. Кез-келген адамға белгілі бір игіліктер мен қызметтер қажет. Әрине, материалдық және әлеуметтік, психологиялық факторларды ескере отырып, адам өзінің барлық қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды. Осыған байланысты мұқтаждық деңгейі және соның салдарынан аз қамтылу туралы айтуға болады[4]. Кедейлікке бағытталған әлеуметтік жұмыстың негізгі міндеті-кедейліктің негізгі себептерін жою және кедейлікте өмір сүретін адамдар мен қауымдастықтарға қолдау көрсету. Кедейлікпен күресуге бағытталған әлеуметтік жұмыс жеке адамдар мен қауымдастықтардың кедейлікті жеңу және әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатқа қол жеткізу мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған. Кедейлікпен күресуге бағытталған әлеуметтік қызметкерлердің жұмысы мыналарды қамтуы мүмкін:

Кедейлікте өмір сүретін адамдар мен қауымдастықтардың қажеттіліктері мен проблемаларын анықтау үшін қажеттіліктерді бағалау. Негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыруға көмектесу, Денсаулық сақтау, білім беру және кәсіптік оқыту бағдарламаларына қол жеткізу сияқты тікелей қызметтерді ұсыну. Нақты мысал ретінде, еліміздегі жоғары білім алу кезіндегі арнайы квоталарды атап өтуге болады. Мысалы көпбалалы отбасыдағы балаларға оқуға жеңілдік немесе грант беріледі. Ата-аналары тегін дәрі-дәрмек көлемін көбейте алады.

Кедейліктің негізгі себептерін жоюға және әлеуметтік және экономикалық әділеттілікке ықпал етуге бағытталған саясат пен бағдарламаларды қолдау. Экономикалық және әлеуметтік ұтқырлық жолындағы өзгерістерді жүзеге асыру және жүйелік кедергілерді жою үшін жеке тұлғалар мен қауымдастықтардың мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған қоғамдық ұйымға және даму күш-жігеріне қатысу. Жеке адамдар мен отбасыларға психикалық денсаулық, нашакорлық және тұрмыстық зорлық-зомбылық сияқты кедейлік мәселелерін шешуге көмектесу үшін кеңес беру және қолдау қызметтерін ұсыну. Әлеуметтік жұмыстың ерекшелігі-оның тиімділігі әлеуметтік-экономикалық тәуекел жағдайына тап болғандарға көмек көрсету дәрежесіне байланысты. Материалдық қамтамасыз етілмеу деңгейін анықтау үшін тәуекелдің пайда болу мүмкіндіктерін бағалау, яғни зиян келтіру ықтималдығын, салдардың ауырлығын анықтау маңызды. Ол аз қамтылу қаупінің факторларын, олардың қарқындылығын, залалдың мөлшерін анықтау арқылы жүзеге асырылады. Тәуекел факторы адамның экономикалық тәуелсіздігі мен әлеуметтік әл-ауқатының қауіптілік, жоғалту немесе шектеу көзін білдіреді. Тәуекел факторларын бағалау схемасы олардың сапалық және сандық салыстыруларға негізделген рейтингін қамтиды, ол үшін қауіпті сипаттайтын табиғи көрсеткіштер қажет.

Тұтастай алғанда, кедейлікпен күресуге бағытталған әлеуметтік жұмыстың негізгі міндеті жеке адамдар мен қауымдастықтарға кедейлікті еңсеруге және тікелей қызметтер, адвокатура, қоғамдастық пен қолдау қызметтерін ұйымдастыру және дамыту арқылы үлкен әлеуметтік және экономикалық әл-ауқатқа қол жеткізуге мүмкіндік беру болып табылады. Кедейліктің негізгі себептерін жою және мұқтаж жандарға қолдау көрсету арқылы кедейлікпен күресуге бағытталған әлеуметтік жұмыс Әлеуметтік және экономикалық әділеттілікке ықпал етуде маңызды рөл атқарады. Мысалы Қазақстандағы әлеуметтік көмек ұйымының жетекшісі, Саймұрат Н.С. өзінің «Қазақ халқының шығындары мен кірістері» кітабында келесідей тұжырымдама берген: Отбасылардың нақты көмекпен қамтамасыз ету үшін, бір жағынан, әлеуметтік қызметкердің осы отбасыларға қатысты ұстанымын дамыту қажет. Екінші жағынан, жаңа білім мен дағдыларды игеру. Біз позиция туралы сөйлескен кезде, біз әлеуметтік қызметкер отбасылар мен әртүрлі ұйымдар арасындағы делдалдық функцияны қабылдауы керек және сол арқылы осы отбасылармен қарым-қатынастың басқа тәсілін, басқа көзқарасын, басқа стилін дамытуы керек, яғни олармен мұғалім немесе судья тұрғысынан емес, олармен байланысу керек дегенді білдіреді.. кім бәрін біледі, немесе кім дұрыс және бұрыс деп айта алады, ал серіктес немесе делдал тұрғысынан. Әрине, оған қосымша кәсіби дағдылар, құқықтық мәселелер, әлеуметтік қорғау мәселелері бойынша білім, отбасымен байланыс орнату дағдылары, отбасы мүшелерін өзгерістерге ынталандыру және бағаланбайтын қарым-қатынас дағдылары қажет. Кедейлік шегінен төмен отбасылардың кейбір қызметтерге, соның ішінде медициналық, білім беру қызметтеріне жүгінуіне қосымша мотивация ретінде материалдық ынталандыру, материалдық көмек қандай да бір қызмет көрсетумен үйлесетін жағдай өте жақсы жұмыс істейді, яғни олар материалдық көмекке келеді, олар біледі, келесі жолы олар осында келгенде, олар оны қайтадан алады, сол үшін олар келіп, өмірлерінде басқа нәрсе жасайды, бір нәрсені өзгертеді» [5].

Кедейліктегі адамдармен әлеуметтік жұмыс ол әртүрлі жағдайларда қолданылады, соның ішінде: Қоғамдық ұйымдар: тұрғын үй, білім беру, денсаулық сақтау және жұмыспен қамту сияқты кедейлікке қатысты мәселелерді шешу үшін қолайсыз қауымдастықтармен жұмыс істейтін коммерциялық емес ұйымдар мен қауымдастық топтары. Мысал ретінде Қазақстандық Qareqet. Qazaq Elі сияқты ұйымдар.

Мемлекеттік мекемелер: әлеуметтік қамсыздандыру, Medicaid және басқа да әлеуметтік қамсыздандыру бағдарламаларын қоса алғанда, табысы төмен отбасыларға және жеке тұлғаларға әлеуметтік қызмет көрсететін мемлекеттік мекемелер. Мектептер мен университеттер: академиялық жетістікке жету үшін қолдау мен ресурстарды қамтамасыз ету үшін студенттермен және аз қамтылған отбасылармен жұмыс жасайтын білім беру мекемелері. Денсаулық сақтау мекемелері: медициналық көмекке қол жеткізу, созылмалы ауруларды басқару және психикалық денсаулық қызметтері сияқты денсаулық мәселелерін шешу үшін табысы төмен науқастармен жұмыс істейтін медициналық қызмет көрсетушілер [6].

Тоқсан сөздің тобықтай түйініне келіп, қорытындылайтын болсақ, кедейліктегі адамдармен әлеуметтік жұмыс қазіргі уақыттың маңызды бөлігі болып табылады. Ол қарапайым тілде айтқанда, кедей адамға ақшаны беріп, құтылып кету жолы емес, адамның толық мәселесін жеке қарастырып, содан шешім шығарып, көмектесу. Ең маңыздысы, бұл көмек адамға ынта (мотивация) береді,

соның салдарынан адам ары қарай қадам басып, еңбектеніп кедейлік дағдысынан арылады. Бұл негізі жалпы адамзаттың ең дұрыс шешімі десек, артық айтпаспын. Себебі көп елдерге осы уақытқа дейін тек қаржылай көмек негіз болып табылатын, алайда кедей адамдардың саны азайған жоқ, керісінше көбейген болатын. Яғни, кедейліктегі адамдармен әлеуметтік жұмыс: жаңа парадигма мәселенің түп-тамырынан шешеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ халқының өмір сүру деңгейі // Қазақстан Мемстаты: статистикалық сенбі, 2023..
2. Д.Форд «Мен және кедейлік» Арегон, 1995 –56
3. Республикадағы әлеуметтік жұмыстың жағдайы мен болашағының өзекті мәселелері: мамандарды сапалы даярлау ғылыми орталығы. М., 2021–76б.
4. Саймұрат.Н.С Қазақ халқының шығындары мен кірістері // Экономика және өмір 2023 .№ 6. – 114б
5. Диханбек Т.Ә. "Әлеуметтік жұмыс"мамандығына кіріспе. Оқу құралы. Балашов, 2019.
6. Кайгородова Л. А., Фадеев Ю. В., Дуброва О. А. «Әлеуметтік жұмыс теориясы. Әлеуметтік жұмыс факультетінің сырттай бөлім студенттеріне арналған оқу құралы. – КазНУ имени Аль-Фараби, 2016.

ҚАЛА ЖАҒДАЙЫНДА АУЫЛДАН КЕЛГЕН ОТБАСЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІ

Әлеуметтік жұмыс мамандығының I курс докторанты **Болат Ж.Б.**
Ғылыми жетекшісі: PhD доктор, аға оқытушы *Мұстафина А.С.*
Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: миграция, ауыл, қала, отбасы, әлеуметтік интеграция, бейімделу.

Елімізде ішкі миграциялық процестердің қарқыны жоғары көрсеткішке ие. Жыл сайын ірі қалалар мен мегаполистерге ауылдық аудандардан көшіп келушілер саны артуда. Қазақстан халқының ішкі көші – қоны – бұл кез - келген қоғамның объективті даму барысына, сондай - ақ ішкі қазақстандық проблемаларға негізделген, ең бастысы - ауылдың әлеуметтік - экономикалық проблемалары, бірқатар облыстарда ауыл шаруашылығының құлдырауы, ауылда өмірлік перспективалардың болмауынан халықтың қалаларға жаппай көшуі болып табылады [1а].

Урбанизация – қарапайым формада бұл ауыл тұрғындарының есебінен қала тұрғындарының санының көбеюі. Ішкі миграциялық үрдістер санының артуына тікелей аймақтардағы инфрақұрылымдық жүйенің заман талабына сәйкес болмауы себеп болып табылады. Мемлекеттің ең басты назарында қалалық елді – мекендерді дамытуды жүзеге асыру тұрады. Көпшілігінде ауылдық елді – мекендерді дамыту, қаржыландыру саясатының қарқыны төмен. Аудан орталықтары мен ауылдық елді – мекендерде жұмыс орындарының тапшылығы және медициналық мекемелер мен білім беру орындарының қызмет көрсету сапасы мен заман талабына сәйкес мүмкіндіктерді ұсына алу жағдайының төмендігі аймақтың демографиялық тұрақтылығына кері әсерін тигізуде. Ауылдық жерлердегі өмір сүру деңгейінің төмендігі және қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндіктің жоқтығынан тұрғындар қалалық жерлерге қоныс аударуда. Ауылдан қалаға қоныс аударып келу отбасылар үшін өмір сүру сапасын жақсарту мүмкіндігі болғанымен, бірақ бұл отбасылардың оң позицияда қала жағдайына бейімделуі мен қалыптасуына әлеуметтік – саяси тұрғыдан қолдаудың төмен деңгейде екендігі анық. Ішкі көші - қон халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттырудың алғышарттарының бірі болып табылады. Әрине, тиімді мемлекеттік саясат жүргізілген жағдайда. Елімізде заңдық тұрғыда ауылдан қалаға қоныс аударған отбасыларды қолдау бағытында нақты саяси бағыттың жоқтығы белгілі.

Мигранттың әлеуметтік бейімделу механизмі екі өлшемде жүзеге асырылады: құрылымдық және мәдени. Құрылымдық - бұл мүмкіндіктердің теңдігі (құқық пен билік, мәртебе мен бедел, материалдық және материалдық емес игіліктерге қол жеткізу), ал мәдени – тілдік айырмашылықтарды қолдау (ол нормалар мен мінез - құлықты, адамгершілікті, тіл мен дінді қамтиды). Мигрант қаланың жаңа әлеуметтік - мәдени кеңістігіне бейімделеді, оған белгілі бір мақсатпен және белгілі бір рөлдік позицияны күтумен қоныс аударды. Мақсатты жүзеге асыру кезінде ол алдымен өзінің бұрынғы идеялары негізінде нақты іс - әрекеттерге кіріседі, содан кейін

процесте оларды өзгертеді және қабылдаушы елдің қалалық қоғамдастығының өмірі туралы жаңадан алынған идеялар негізінде жүзеге асырады. Жаңа әлеуметтік - мәдени ортада өмір сүру ұзақтығы бейімделу процесіне әсер ететін маңызды көрсеткіш болып табылады, өйткені сәтті бейімделу ықтималдығы мигранттың жаңа жерде өмір сүру сапасының артып, әлеуметтік идеялардың трансформациясы жақсы өтіп, өмір сүру деңгейі жеңілдейді, сонымен қатар қалада бейімделу тезірек жүреді [2].

Д.Н.Узнадзеңнің мигранттардың бейімделу қабілеттерін талдай отырып және оларды қалалық кеңістікке қолдана отырып, қалалық қоғамға кірген кезде мигрант өзінің бейімделу қабілеттерін жұмылдыратындығын алға тартты (іс-әрекетке және белгілі бір мінез-құлыққа фактор ретінде орнату):

1. қала имиджін қалыптастыруға - тікелей пәндік және әлеуметтік ортаны өмір сүру кеңістігі ретінде қабылдау, қызмет саласы және өзін - өзі жүзеге асыру;

2. эмпирикалық қызметке - мақсаттарға жету үшін қоршаған орта объектілерін манипуляциялау;

3. жаңа қалалық әлеуметтік - мәдени кеңістіктің маңызды элементтерін ұтымды тануға және оны өз әлеуетімен, құралдарымен, мақсаттарымен және қызмет нәтижелерімен байланыстыруға ұмтылу;

4. құндылық қатарларын қалыптастыруға - ескі құндылықтарына да, жаңаларына да таңдамалы қатынас орнату, артықшылықтарды ретке келтіру. [3, с. 231-232]

Т. Ф. Маслова пікірінше, біріншіден мигранттардағы стресстің әсерінен келесі қасиеттер өзектендіріледі -

1. әлеуметтік - экономикалық - қалада өмір сүру үшін өзін-өзі реттеу және экономикалық өзін - өзі ұйымдастыру үшін материалдық ресурстарды заңдастыру, ұлғайту және ұтымды ету, әлеуметтік өмір нормаларын және экономикалық қатынастардың ерекшеліктерін қабылдау (ынтымақтастық және әлеуметтік келісім ортақ өзара тиімді мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған іс - әрекеттер ретінде өзін-өзі ұйымдастыру, әлеуметтік әріптестік және көмек, жұмыспен қамту, инновация және жауапкершілік, экономикалық дербестік, материалдық әл - ауқат, өзін - өзі тәрбиелеу, қалалық кеңістікте кездесетін шаруашылық жүргізуші субъектілердің этикасы);

2. әлеуметтік - құқықтық - әлеуметтік стандарттарды қамтамасыз етуге құқықтар, қауымдастықтар мен олардың субъектілерінің интеграцияға құқықтары, ынтымақты интеграциялық уәждерді білдіру құқықтары, қабылданатын шешімдерге ықпал ету құқықтары, құқықтарды өзара құрметтеу;

3. моральдық - психологиялық - жергілікті тұрғындарды оң қабылдау, травматикалық өзгерістерді жеңу, аймақтық, соның ішінде қалалық, қалалық қоғамдастықпен сәйкестілік пен өзін-өзі сәйкестендіруге ықпал ететін индикаторларды шоғырландыру, сондай-ақ қоғамда болумен байланысты субъектілердің бағалау жағдайы (қоғамдық пікір, әлеуметтік әл - ауқат, әлеуметтік қадір - қасиет, жағымды эмоционалдық әл-ауқат) [4];

4. мәдени - коммуникативті - мәдени әлеуетті арттыру (алдыңғы тәжірибені ескере отырып), жаңа қоғам туралы білім, өзара түсіністік, мәдени стереотиптерді өзгерту, тіршілік негіздерінің тұрақтылығын сақтай отырып, қалалық қоғамдастықта өзара әрекеттесу үшін байланыс базасын құру, субъектілердің өзара әрекеттесуін, байланысын және өзара әрекеттесуін реттеу (толеранттылық, әлеуметтік ақпарат, қарым-қатынас тілі, Мәдениетаралық байланыстар, мәдени сәйкестендіру және дәстүрлер);

5. әлеуметтік - демографиялық - даму, адам өмірі мен денсаулығы, отбасы, бала туу [5].

Миграциялық көші - қон отбасылардың өзара әлеуметтік, психологиялық қарым - қатынастарына ықпал етеді. Көші - қон көбінесе отбасылық іс - әрекет, стресстік өмірлік оқиға болып табылады, ол тек жеке отбасы мүшелеріне ғана емес, сонымен қатар отбасылық қатынастарға да әсер етеді. Әдебиеттер көрсеткендей, көші - қон кейде отбасының дисфункциясына әкелуі мүмкін, ал басқа отбасылардың сәтті бейімделуіне ықпал етеді [6]. Отбасының тұрақтылығы отбасының қиын өмірлік жағдайлармен сәтті күресу және өзгерістер мен дағдарыс жағдайында бейімделу қабілетіне сілтеме жасай отырып, өтпелі кезең немесе дағдарыс тәжірибесін түсінудің теориялық негізін қамтамасыз етеді [7]. Жаңа бейімделудің күйзелісі мен дағдарысына тап болған отбасылар өздерінің отбасылық мүмкіндіктерін (мысалы, отбасылық ресурстар мен күресу тәсілдері) пайдалана отырып, оларға қойылатын талаптарды теңестіруге тырысады [8]. Отбасылардың өзгерістерді қалай қабылдайтыны, сондай-ақ олардың қиын тәжірибелермен күресу дағдылары мен ресурстары олардың өміршеңдік деңгейін анықтайтын факторлар болып табылады.

Көші - қон жағдайында отбасының даму кезеңдеріне әсер етуі мүмкін стресстік оқиғалар дағдарысқа әкелуі мүмкін қауіп факторлары ретінде қарастырылады [9]. Жылы жаңа жағдайға бейімделу үшін отбасы өзінің ішкі функциялары мен құрылымдарын өзгертіп, оны құруы керек тұлға мен қарым - қатынастың өзгеруіне бейімделіп және қиындықтардан шығу жолын қарастыруы қажет. Бұл процесс кезінде бейімделу процесінде отбасының бейімделу шешімдерін қабылдау үшін отбасы ішіндегі және одан тыс әртүрлі ресурстарды пайдалану тәсілі маңызды рөл атқарады.

Әдебиетте көші - қон үлгілерінің өзгеруімен не болады (мысалы, жеке адамдардың көші-қонымен салыстырғанда бүкіл үй шаруашылықтарының көші - қоны, қалаларда болу мерзімін ұзарту және мигранттардың жас буынының үнемі қалуға деген ұмтылысы қала тұрғындары ретінде) қоғамдық интеграция арқылы әлеуметтік интеграцияға жәрдемдесу қажеттілігі артып келетіндігін көрсетеді. Ауылдық жерлерден қалаға қоныс аударған көптеген мигранттар өздерінің туған ауылдарына ұқсас ауылдық өмір салтын жалғастырады, бұл «аккультурацияның бөліну стратегиясы»[10]. Ауыл тұрғындарында қала өміріне әлеуметтік бейімделу проблемалары бар. Сарапшылардың айтуынша, Қазақстандағы урбанизация көптеген проблемаларды тудырады, оның ішінде жалпы мәдениеттің төмендеуі, қылмыстың өсуі, мигранттардың тұрақсыздығына байланысты әлеуметтік шиеленістің өсуі. Мұның бәрі «ескі» және «жаңа» қала тұрғындары арасында ғана емес, мигранттар мен билік арасында да қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Ауылдан қалаға қоныс аударған отбасыларға жаңа ортаға бейімделуде жүйелі түрде алғашқы көмек көрсетуді жүзеге асыру маңызды болып табылады. Бұл адамдарды материалдық, құқықтық, әлеуметтік тұрғыдан толық қорғауды аумақтық қызмет көрсету мекемелері заңнамалық бекітумен жүзеге асыруы керек. Ауылдан қалаға қоныс аударатын отбасыларға қатысты әлеуметтік көмек көрсету саясатын мемлекеттік қайта қарауды жүзеге асыру қажеттілігі бар.

Көші-қон мен әлеуметтік бейімделудің себептерін қарастыра отырып, Т. Н. Юдина мигранттың әлеуметтік әлеуеті (бейімделудің сәттілігіне ықпал ететін нәрсе) білім, біліктілік, денсаулық жағдайы, интеллектуалдық әлеует, дүниетаным, адамгершілік және моральдық көзқарастар, көркемдік - эстетикалық әлеует, өткен тәжірибе (субъективті сипаттамалар), әлеуметтік критерийлермен қоршаған орта, қабылдаушы қоғам, оның әлеуметтік нормалары, ережелері мен көзқарастары (объективті сипаттамалары) анықталатындығын көрсетті. [11, с. 105]. Көптеген бұрынғы ауыл тұрғындарын тек ресми тұрғылықты жері бойынша қала тұрғындарына жатқызуға болады. Көбінесе олар тұрғылықты жерін ауылдан қалаға ауыстырады, бірақ дәстүрлі ауылдық қағидаларды сақтайды, сонымен қатар ойлау түрі және сәйкесінше мінез-құлық формаларымен қала халқынан ерекшеленіп тұрады. Ауылдық мигранттарды қалалық кеңістікке біріктіру процесі көбіне бейімделу механизмдері белгілі бір жағдайларда қаншалықты тиімді жұмыс істейтіндігіне байланысты.

Ауылдан келген мигранттар тек қана сыртқы бейнесімен ғана емес, сонымен қатар тілі, діні, дәстүрлерімен ерекшеленеді. Олар «өздерімен бірге өз әдеттерін әкеледі, өмір салты және ұстанымдарын әлеуметтік ортасына қалыптастырады» [12]. Мигранттарды әлеуметтендіру процесінің ең маңызды көрсеткіштерінің бірі қалаларда олардың кәсіби саладағы жетістіктері болып табылады. Яғни анықтаушы қалалардағы ауылдық мигранттардың бейімделу процесінде мигранттардың бейімделуі маңызды еңбек нарығында, яғни олардың қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес жұмыс істеуі еңбек тауашалары [13]. Қалаға кез-келген көші - қон ағындары бұл аймақ үшін өз әсерін қалдырады, бұл құбылыс жаңа қалалық кеңістіктің пайда болуына ықпал етеді. Қоныс аударған ауыл халқының ықпалымен қаланың жаңа белгілерге ие болу жағдайы мен қалалық кеңістіктің даму тенденциялары, олардың оң немесе теріс жақтарын айқындау маңызды болып табылады.

Қазақстанда тіркелген ауқымдағы ішкі көші – қон жаппай құбылысқа айналады, ел аумағындағы Астана, Алматы қалаларына қоныс аударған халықтың қарқыны жоғары. Ішкі формула Қазақстандағы көші – қон қарқыны дамушы елдердегі көрсеткішпен сәйкес келеді. Посткеңестік кеңістіктегі, әсіресе Орталық кеңістіктегі көші-қон процестері Азия елдеріндегі процестер өте ұқсас және басты трендке сәйкес келеді. Урбанизация орталықтары тартымдылыққа ие, ал ауыл - жүйенің әлеуметтік - экономикалық буыны ретінде деградацияға ұшырайды, яғни адамдар жұмыс пен жақсы өмір іздеу қалаларға «жүгіреді». Бұл ретте қалаларда құрылымдалмаған белгілі бір жұмыс вакуумы құрылады. ауылдық жерлерден келген мигранттардың стихиялық массасы көрініс табады. Тәжірибе көрсеткендей, ішкі көші-қонды жүйелі реттеуге болады және әлеуметтену тетіктерін құрған елдер қалалардағы ішкі мигранттар қосымша даму факторына ие болды [14]. Көші - қон процестеріне еңбек нарығының жай - күйі, өңірдегі тұрғын үймен

қамтамасыз етілуі, орташа табыс, өңірлердің әлеуметтік тартымдылығы сияқты факторлар әсер етеді. Равенштейннің көші - қон заңдары - бұл ескі макродеңгей теориясы, оған сәйкес халық ауылдық жерлерден ірі қалалардың шетіне ауысады, өйткені адамдар әрқашан мүмкіндігі төмен аудандардан қашып, мүмкіндіктері жоғары тартымды аймақтарды табуға тырысады [16].

Ішкі көші-қонның өзектілігіне қарамастан (бұл қазіргі уақытта жұмыс күші көп өңірлерден азаматтарды еңбек тапшылығына көшіру) және бағдарламалардың кең ауқымы қабылдаушы өңірлерде қоныс аударушылардың бейімделуі мен өмір сүру мәселелері бойынша ғылыми зерттеулер жоқ. Ерекшелік олар тек статистикалық мәліметтермен және сәтті және сәтсіз тәжірибенің бірнеше жеке жағдайларымен жаңалықтар топтамасынан мәліметтер алуға болады. Сондықтан саясаткерлер мен әлеуметтік қызметкерлер осы мигрант отбасыларға пайдаланылмаған ресурстарды жұмылдыруға, көші - қон стрессорларын тиімдірек жеңуге және балаларға жақсы көмек көрсетуге қолдау жасауға шаралар қабылдап, көші - қон ауысуын бастан өткеріп жатқан отбасылардың тәжірибесін жақсырақ түсінуі маңызды болып табылады.

Қорытындылай келе, ауылдық жерден қалаға қоныс аударған мигрант отбасылар жаңа ортаға бейімделу барысында түрлі формадағы мәселелерге тап болады. Мигранттар қала жағдайында қаржылық – экономикалық қиындықтармен қатар, әлеуметтік – мәдени бейімделу сатыларынан өтеді. Отбасылардың қала жағдайына бейімделу трансформациясы кезең бойынша жүзеге асырыла отырып, жағымды немесе жағымсыз формада жүзеге асады. Мигранттардың жағымсыз формада бейімделуі ортада қылмысты топтардың қалыптасып, деградацияға ұшыраған халық тобының пайда болуына ықпал етеді. Алынған зерттеу нәтижелері, ауылдық жерден қалаға қоныс аударған отбасылардың жаңа ортаға әлеуметтік – мәдени бейімделуі түрлі фазада жүретіндігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асанбаев М.Б. Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане. – Алматы: 2010. – 234 с.
2. Завьялов А. В. Мигрантофобия и гуманизм в миграционной политике / А. В. Завьялов // Социодинамика. – 2016. – № 9. – С. 52-66. DOI: 10.7256/2409-7144.0.0.19696. – [Электронный ресурс]. – URL: http://e-notabene.ru/pr/article_19696.html
3. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М.: «Наука», 1966. – 451 с.
4. Полюшкевич О. А. Территориальная идентичность мигрантов в принимающем обществе / О. А. Полюшкевич // Трансформация человеческого потенциала в контексте столетия : Материалы Международной научно-практической конференции в рамках III Всероссийского научного форума «Наука будущего – наука молодых» / под общ. ред. З. Х. Саралиевой. – Нижний Новгород: Изд-во ООО «Научно-исследовательский социологический центр», 2017. – С. 527-531.
5. Маслова Т. Ф. Социокультурная интеграция вынужденных переселенцев в местное сообщество на рубеже XX-XXI веков (на примере Ставропольского края) : автореф. дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.06 / Маслова Татьяна Федоровна, Ставрополь, 2009. – 55 с. – [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.dslib.net/sociologia-kultury/sociokulturnaja-integracija-vynuzhdennyh-pereselencev-v-mestnoe-soobwestvo-na.html>
6. Garcia, E. C. (2001). Parenting in Mexican American families. In N. Boyd Webb (Ed.), Culturally diverse parent-child and family relationships: A guide for social workers and other practitioners (pp. 157–80). New York: Columbia University Press.
7. Walsh, F. (1996). The concept of family resilience: Crisis and challenge. Family Process, 35, 261–81.
8. Patterson, J. M. (1988). Families experiencing stress & the family adjustment and response model: Applying the FAAR.
9. model to health-related issues for intervention and research. Family Systems Medicine, 6, 202–37.
10. Greeff, A. P., & Holtzkamp, J. (2007). The prevalence of resilience in migrant families. Family Community Health, 30, 189–200.
11. Guan, X. P. (2010). [The role of social work in social services for migrant workers: Needs, content, and main areas.] Studies & Practices, 4, 91–9. (In Chinese).
12. Юдина Т. Н. Социология миграций: к формированию нового научного направления / Т. Н. Юдина. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003. – 399 с.
13. Дятлов В.И. Этнизация общественного пространства: причины и механизмы процесса // Вестник Томского государственного университета. История. - 2015. - No5 (37). – С. 6.
14. Рязанцев С. В., Пуга Мария Долорес Методика оценки этнических характеристик демографических и миграционных процессов в Испании и России //Актуальные проблемы глобальной экономики :

материалы XI научной конференции молодых ученых экономического факультета, 23 апр.2010 г. / [отв. ред. И. Н. Белова]. - Москва : Экон-Информ, 2010. – С. 17 – 21.

15. Дидух, Наталья Николаевна.Трудовая миграция как фактор развития Дальневосточного региона (социологический анализ) / Н. Н. Дидух ; Федер. агентство по образованию, Тихоокеан. гос. ун-т. - Хабаровск : ТОГУ, 2008. - 113 с.

ORGANIZATION OF SOCIAL ASSISTANCE AND SOCIAL WORK TO HELP VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE

Social policy and management, 2 course, N.M.Bolatova

Scientific adviser: Doctor of Social Sciences, Associate Professor N.U.Shedenova

KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Keywords: domestic violence, family, social work, help, technology.

The current domestic violence problem becomes especially relevant, which is associated both with the increase in cases of such violence, and with the desire of social services to draw public attention to the problem. The danger of domestic violence lies in the fact that, firstly, it threatens the life and health of family members, as physical and mental; second, victims domestic violence, especially minors, suffer ill-treatment of others, and in the future themselves begin to commit acts of violence against members of their families; thirdly, domestic violence leads to an overall increase social tension and contribute to the development delinquent and criminal forms of behavior, which is especially noticeable among minors. But I also learned that I was not alone in my immediate, if fleeting, compulsion to associate particular forms of violence with ethnic identity in Kazakhstan. I soon found that police and women’s activists regularly invoked ethnicity as they confronted the serious social problem of violence in the home. But I also discovered that the way in which these individuals used ethnicity in their work varied quite distinctly. Trauma leads to deleterious effects on individuals and families causing many to seek treatment from social work practitioners across systems of care. Trauma comes in all forms, from community violence to domestic violence, including physical and sexual abuse of children and violence among intimate partners that leaves its victims devastatingly impacted. Women make up the majority of survivors of intimate partner violence (IPV) with studies revealing significant associated mental health problems. Social workers are bound to work with survivors of IPV and must be prepared to deliver effective trauma-informed services. While trauma-specific services exist for specific populations, researchers are finding that negative events in childhood and in family functioning can impact individuals’ lives in negative ways thus having implications for treatment across systems. For women survivors of IPV, the traumatic stress may be cumulative with varied emotional and mental health impacts that may force them to seek services across systems, not just domestic violence specific systems. As such it is imperative that social workers increase awareness of trauma, its impact on women, and the importance of the approach and environment in which they provide services. In this article the author aims to broaden social workers knowledge of the use of a TIC approach developed by the Substance Abuse and Mental Health Services Administration that’s applicable across systems of care, particularly when working with women survivors of IPV. My first aim in this article is to highlight the complexities of ethnic constructions and how these are performed within the framework of domestic violence in a specific socio-political setting. Drawing on interviews and participant observation among law enforcement officials, victim advocates, and other women’s activists in Kazakhstan, I examine how essentialist or primordialist notions of ethnicity are variously transmitted through these groups to frame domestic violence in distinct ways. My second goal is to show how each group employs these primordialist framings of ethnic identity, a process that I call ‘ethnicizing’, as competing political assertions about gender behaviour, religion, and the function of the law. These assertions are put forth not only in the general setting of Kazakhstan’s post-Soviet transition, but, more specifically, in the context of explaining domestic violence to outsiders as part of an international assistance project as well as in the process of dialoguing with state power and historical experience. In some cases, appeals to primordialism justify the ineffectiveness of police in helping victims of abuse. In others, ethnicizing is utilized to reshape gender and religious identities in order to combat domestic violence at the grassroots level. Primordialist positions are also employed to devise better ways to engage state institutions about the issue in the context of national revitalization. Yet irrespective of the ways in which ethnic representations serve to explain the phenomenon or to shape assistance to victims, I also find a slippage between how people link domestic

violence to ethnicity and how and among whom cases of battering empirically occur. I therefore discuss not only how these disparate identity positionings and performances serve as local explanations and/or solutions to domestic abuse, but also how they may inevitably contribute to concealing the problem in a multi-ethnic society.

Kazakhstan lies at the heart of the Eurasian continent and has therefore constantly been at the mercies of East and West conflicts. As a part of the Soviet Union from 1920 to 1990 it underwent both the Virgin Lands Project and nuclear testing. The main obstacles in realization of the rights of women and their participation on an equal basis with men in life of society are violence and threat of commission of violence against women. On international law, under any act made on the basis of sexual character which causes is understood by violence over women or can cause physical, psychological damage or sufferings to women and also threats of commission of such acts as coercion or imprisonment, whether it be in public or private life. The domestic violence it is type of abusive behavior, its violation against human rights, in most cases against women. The bill of decriminalization of domestic violence was initiated by government, the official explanation that criminal code should not include a domestic violence cases. Kazakhstan followed Russia in this general amendment in Criminal Code. The amendments would decriminalize a first offense of family violence that does not cause serious harm requiring hospital treatment. Only violence that leads to serious injuries like broken bones or a concussion would remain criminalized. The law would apply to violence against any family member, including women and children. Abusers, if found guilty, would face a minimal fine, up to 15 days' administrative arrest, or compulsory community service. According to Agency of Static RK, 70 percent of women in Kazakhstan at least once in life were exposed to domestic violence. And experience of the crisis centers in the republic shows that on the heaviest cases of violence the police is informed only by 10 percent of injured women. Meanwhile, according to UN Fund, in Kazakhstan more than 500 women a year (!) perish from a beating and tortures in family when such statistics became frightening, have started talking about it from high stands. Then it has become clear that 30-40 percent of all serious violent crimes are committed in family. And results of the research "Level of Awareness of the Population on Domestic Violence" have shown what the most widespread type of violence in family is moral and psychological.

What Is Domestic Violence? Let's start by talking about what domestic violence is and is not. We can define domestic violence as a pattern of behaviors used by one person in a relationship to exert power and control over the other person in that relationship. Domestic violence is not a "relationship problem" or a "rough patch" in a relationship. It is ongoing. It is a pattern of behavior that tends to begin with something seemingly minor, which then escalates over time and becomes increasingly dangerous in nature. The cycle of abuse typically begins when tension builds and the abusive person becomes angry. Some form of abusive behavior follows—it could be name calling, it could be throwing a dinner plate, or it could be any number of other actions. After the abusive incident, there may be a "honeymoon" or make-up phase in which the abusive person apologizes, promises to change, and/or swears the abuse will never happen again. The honeymoon phase is typically followed up by a time of calm in which the abusive person and possibly even the victim behave as if the abuse never happened.

Domestic violence exists in various forms, but the common thread among them is the aim to maintain power and control. Abuse may take the form of physical, sexual, emotional, financial, spiritual, or stalking. Technological abuse is becoming increasingly common as well. Technological abuse may include the abusive person posting pictures online of the victim or sending threats via text message or email. According to the National Coalition Against Domestic Violence, a woman is assaulted or beaten every nine seconds in the United States. The Coalition also reports that one in three women and one in four men is physically abused by an intimate partner, with the most common occurrence of domestic violence victimization found in women between the ages of 18 and 24. Effects of Abuse Abuse can have a variety of effects on the victim, children in the home, and on the community. Long-term effects of abuse on the victim differ from one person to another and may include flashbacks, panic attacks, anxiety, trouble sleeping, broken bones, head trauma, low self-esteem, eating disorders, depression, suicide ideation, and chronic pain. According to the National Coalition Against Domestic Violence, a woman is assaulted or beaten every nine seconds in the United States. Children who are exposed to domestic violence also respond in different ways and may show symptoms that vary by age. Infants may be easily irritated, difficult to soothe, and exhibit continuous fussiness or crying. Toddlers may use profanity, have frequent nightmares, show meanness toward others, or seem to not know how to play. Some children may bully other children, earn low grades, be unable to complete homework or other tasks, show an inability to follow directions, or even show regressive behaviors such as thumb sucking or bed-wetting. Teens who witness or experience violence in

the home may show aggressive or violent behavior toward others, develop depression or anxiety, isolate, or engage in self-destructive behavior. They may also engage in obsessive-compulsive behaviors or appear to be overachieving and perfectionistic. Domestic violence also impacts the community as a public health problem. It reduces productivity in the workplace. Many victims miss work because of abuse-related injuries or because of fear that the person abusing them will know where to find them. Victimization is also associated with costs for hospital care, emergency room visits, physician care, dental care, ambulance transport, physical therapy, and mental health care. Why Victims Stay A recent online campaign known as #WhyIStayed/ NeMOLCHi became popular among domestic violence survivors following a widely publicized incident involving then-NFL player Ray Rice knocking his then-fiancée (now wife) unconscious in an elevator. Instead of focusing on why someone would hit a partner, many in the media and on the Internet asked, “Why would she stay with someone who abuses her?” Survivors took to social media to share their stories about what kept them in abusive relationships. People may have many reasons for staying with an abusive partner, including:

- Fear of retaliation from the abusive person or the abusive person’s friends and family
- Having nowhere else to go
- Lack of adequate finances, or reliance on the abusive person financially
- Fear of losing custody of the children
- Fear that their immigration status will be reported
- Religious or cultural beliefs
- Hope that the abusive person will change
- Threats that pets will be harmed if the victim leaves

The moment a survivor decides to leave an abusive partner is often the most dangerous point. By deciding to leave, survivors are essentially making an effort to remove themselves from the control of their partners. When the abusive person recognizes that his or her partner is trying to leave, he or she may behave in dangerous ways to maintain their control, such as threatening suicide or by displaying or using weapons. Safety Planning and Seeking Help Whether a person decides to leave or stay with an abusive person, precautions can be taken to minimize risk and maximize safety. Packing an emergency bag with important items can help if someone needs to get away from an abusive situation quickly. The bag should be kept with a trusted person, such as a close friend or relative, and should include copies of important documents such as protection orders, bank account information, cash, extra keys, medication, and copies of birth certificates. If you’re not in an abusive situation but suspect someone you know is, you may offer to keep an emergency bag ready for when the timing is safe and without the abusive person present.

When the police training project began, members of secular women’s organizations in Kazakhstan originally focused their teaching on the problem of gender inequality. Their training modules concentrated on female economic and sexual exploitation with the aim to inform police of the way patriarchal power operates to reinforce local male power in the global economy. Armed with complex diagrams and graphs on flip-charts in front of the trainees, Kazakhstani activists intricately mapped out the imbalance of women’s economic and political power in society. Additionally, at great length and in fine detail, they described the uncompensated labour of reproduction and domestic production, in order to demonstrate women’s ultimate subordination and devaluation in society. After several sessions of this subject matter, however, and realizing their approach was not getting through to trainees, women NGO leaders started to incorporate what to me was a surprising discussion juxtaposing ethnicity and spousal abuse. After describing how some contemporary Kazakh customs propagated violence in the family, one female activist lawyer added something new to her module. Digging back into history, she vividly recounted a past Kazakh society free from violence: ‘In nomadic culture of the tenth century, Kazakh life was based on migration. Women in this society were respected. They were taught how to hunt, how to defend themselves and even be warriors. Kazakhs brought up girls to know the martial arts’.

Basing her remarks on local ethnological sources and historical studies, the lawyer argued that in the past, Kazakhs elevated the status of women, and followed an egalitarian life-way. She created an argument that suggested that the problem of gender domination and domestic abuse was initiated when Kazakhs shifted from pastoralism to sedentary agriculture, which was ushered in to some areas by Muslim invaders and later extended to still other regions by Russian colonists. The activist stated that, if one reached back far enough into the history of the Kazakhs, one could find a society where wives were never beaten. Her presentation included a video programme with breath-taking scenes of the country’s steppes, and colourful images of traditional Kazakh clothing, games, and icons. She then closed her presentation by challenging the police to remember their roots and return to this notion of gender equality. The presentation received high marks from trainees, who filled out post-training evaluations at the end of the three-day session.

Women’s activists who seek partnerships with the police have no doubt learned to present the issue of Kazakh identity tactically. In other venues, such as international conferences and service-provider trainings, members of women’s NGOs continue to present a paradigm of the global domination of women’s

lives, a phenomenon that they recognize as independent of women's ethnic affiliations. But in their work with police officers, they have found utility in promoting if not a wholly nationalist essentialism, then an idealized and mythologized materialist analysis of Kazakh culture that could be sympathetically received by members of a state in the process of revitalizing ethnicity.¹⁷ Activists implored trainees to hark back to a 'more authentic' Kazakh community where men and women apparently lived without violence. In so doing, they balance the folk theory of a pure and unadulterated Kazakh origin with their own mission to gain assistance from the police.

Local feminists in Kazakhstan clearly demonstrated their awareness of domestic violence as a social problem caused by one intimate partner's abuse of power in a personal relationship. And during their work in the training sessions, these local feminists proved to be very astute about the different kinds of relationships involved in their activist work. By incorporating ethnicity into their discussion, they recognize that in order successfully to address domestic violence among their communities, they must manipulate political relationships of identity and belonging. In so doing, they are able ostensibly to subvert conditions of their own 'subalterity' as non-governmental activists vis-à-vis the police and other state representatives, who, unlike government authorities, receive almost no local financial resources and have only restricted access to the state's legislative process. For example, NGO activists are beginning to work with police and lawmakers on drafting national domestic violence legislation.¹⁸ At the same time, they are producing shadow reports to critique the government's explicit commitment to CEDAW and other UN protocols that address women's rights and safety. Between these critical and collaborative roles, women's activists use primordialism to write new moral scripts in an attempt to at first unveil and then transform destructive male behaviour through police training.

Conclusion

While discussing intimate partner aggression in Kazakhstan, one will find that ethnicized subjects are not only individuals who consider themselves and are considered by others to be 'culturally distinct from other, more powerful groups inhabiting the same national space' (Arias 2001: 75). In addition, we find ethnicized subjects of conversation under the topic of domestic violence that shift from people (Kazakhs and Russians or rural vs urban Kazakhs) to problem (violent behaviour), and from source (Russian and Muslim pasts) to solution (pre-Muslim and pre-Russian pasts, Islam) depending on who is speaking and for what purpose. Likewise, these discourses range from perhaps innocently uttered proverbial sayings, to pointed assertions of stereotypes, to conscious presentations of specific histories and experiences. By examining how the representations of a topic, especially one viewed to be a social problem by members of diverse ethnic groups, serves in the group-making and othering processes available to people in multi-ethnic states, we are able to shed light on how and why ethnicities are performed, maintained, and managed, particularly during periods of political and economic transition. Muslim women play up the legacy of Russian domination and downplay Kazakh linkages to violence in an effort to promote their political agenda of ethnic revitalization through religion. For this group, manipulating ethnic tropes protects the 'family' as a sacred and spiritual space, shrouded in secrecy – away from the gaze of a potentially threatening secular state. Kazakh police use ethnicity as a means to explain the problem in the face of a lack of systematic data and to excuse their own ineffectiveness as state actors in the eyes of foreign professionals with significantly more experience with the issue in their own society. Women's NGOs play along with cultural themes as a strategy to open up dialogues with the state about other important factors such as gender inequality and patriarchal power. In all of these cases, the topic of domestic violence becomes a screen on which local stakeholders project and challenge essentialisms both for political purposes and for their individual ideas about how best to deal with the problem. Thus the data presented here show not only how the meaning of ethnicity is likely to vary among local stakeholders, but also the unique ways in which the subject of ethnicity is performed, elaborated, and prioritized, perhaps at the cost of the community's understanding of other variables or recognizing the severity of the problem within the newly subordinate Russian ethnic minority or among Kazakhstan's middle class.

Although the US training project attempted to respond to participants' emphases on ethnicity and primordialism, the process of understanding the complexities and nuances of domestic violence, its presence among all ethnic and socio-economic groups, and the length of time involved in developing effective responses to the problem remains a dynamic endeavour. For example, in the United States, the criminalization of domestic violence entailed over thirty years of grassroots work, some of which encouraged and insisted that law enforcement respond to family abuse as a crime.¹⁹ Although the products of this kitchen-by-kitchen activism now include state-supported legal mechanisms such as protection orders, mandatory arrest policies, as well as community resources such as crisis centres and shelters for

battered women, US activists and scholars continue to critique and to try to improve on the effectiveness of these measures. The point of this article is therefore not to argue against the importance of 'ethnicity' as a variable anywhere it might appear (i.e. as possible source, solution, or effect) in the domestic violence equation. My aim rather has been to show how various stakeholders, who themselves inhabit different positions within a so-called 'ethnic group', ethnicize the problem in unique ways (victims, aggressors, causes, interventions, and solutions), and incorporate it into the project of post-socialist nation-building in a multi-ethnic state. Indeed a better understanding of ethnicity in the social milieu might be crucial to introducing new interventions and treatments to domestic violence, which itself is comprised of complex personal and political relationships of domination, control, and access to the performance of identity.

References:

1. Акшалова Б. 2002. Казахские традиции и пути. Алматы: Dyke Press.
2. AnDERson, B. 1983. *Imagined communities*. London: Verso.
3. Arias, A. 2001. Authoring ethnicized subjects: Rigoberta Menchu and the performative production of the subaltern self. *Proceedings of the Modern Languages Association* 116, 75-88.
4. Barker, A. 2004. *Growing pains: domestic violence in the new Russia*. ISAR Resources for Environmental Activists. Moscow: Institute for Soviet and American Relations.
5. Bart H, F. 1969. *Ethnic groups and boundaries: the social organization of cultural difference*. London: Allen & Unwin.
6. Bentley, C. 1987. Ethnicity and practice. *Comparative Studies in Society and History* 29, 24-55.
7. Berman, L. 1998. *Speaking through the silence: narratives, social conventions and power in Java*. New York: Oxford University Press.
8. Briggs, C. 1996. The politics of discursive authority in research on the 'invention of tradition'. *Cultural Anthropology* 11, 435-69.
9. Brubaker, R. 2004. *Ethnicity without groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
10. Calhoun, C. 1983. The radicalism of tradition: community strength or venerable disguise and borrowed language? *American Journal of Sociology* 88, 886-914.
11. Cohen, R. 1978. Ethnicity: problem and focus in anthropology. *Annual Review of Anthropology* 7, 379-403.
12. Comaroff, J. 1991. *Humanity, ethnicity, nationality: conceptual and comparative perspectives on the USSR*. Theory and Society 20, 661-87.
13. Coombs-schilling, M.E. 1989. *Sacred performances: Islam, sexuality, and sacrifice*. New York: Columbia University Press.
14. Counts, D., J.K. Brown & J. Campbell (eds) 1999. *To have and to hit: cultural perspectives on wife beating*. Urbana: University of Illinois Press.
15. Dombrowski, K. 2002. The praxis of indigenism and Alaska native timber politics. *American anthropologist* 104, 1062-73.
16. Douglas, m. 1966. *Purity and danger*. London: praeger.
17. Erwin, p. 2004. *Exporting u.s.-based domestic violence reform: unintended consequences of an individual rights discourse*. Paper presented at the annual meetings of the law and society association, chicago, 28 may.
18. Gal, s. 1994. Gender in the post-socialist transition: the abortion debate in hungary. *East european politics and societies* 8, 256-86.
19. Kligman (eds) 2000. *Reproducing gender: politics, publics, and everyday life after socialism*. Princeton: university press.
20. Grant, b. 1995. *In the soviet house of culture*. Princeton: university press.
21. Hale, c. 1999. 'comments' on edward f. Fischer, 'cultural logic and maya identity: rethinking constructivism and essentialism'. *Current anthropology* 40, 491-2.
22. Handler, r. 1988. *Nationalism and the politics of culture in quebec*. Madison: university of wisconsin press.
23. Hansen, t.b. & f. Stepputat (ed.) 2001. *States of imagination: ethnographic explorations of the postcolonial state*. Durham, n.c.: duke university press.
24. Harbor house 2000. *Newsletter (summer)*. Kankakee, ill.: kankakee county coalition against domestic violence.

25. Hayden, r. 1998. Blueprints for a house divided: the constitutional logic of the yugoslav conflicts. Ann arbor: university of michigan press.
26. American anthropologist 102, 27-41. Herzfeld, m. 1997. Cultural intimacy: social poetics in the nation-state. New york: routledge.
27. Hirsch, s. 1998. Pronouncing and persevering: gender and the discourse of disputing in an african islamic court. Chicago: university press.
28. Hobsbawm, e. & t. Ranger (eds) 1983. The invention of tradition. Cambridge: university press.
29. Kelly, l. & j. Radford 1998. Sexual violence against women and girls: an approach to an international overview. In rethinking violence against women (eds) r.e. dobash & r.p. dobash, 53-76. Thousand oaks, calif.: sage publications.
30. Lazarus-black, m. 2001. Law and the pragmatics of inclusion: governing domestic violence in trinidad and tobago. American ethnologist 28, 388-416.
31. Olcott, m. 1995. The kazakhs. Stanford: university press.
32. Pleck, e. 1987. Domestic tyranny: the making of a social policy against family violence from colonial times to the present. New york: oxford university press.
33. Ro'i, y. 1995. The secularization of islam and the ussr's muslim areas. In muslim eurasia: conflicting legacies.
34. Schatz, e. 2000. The politics of multiple identities: lineage and ethnicity in kazakhstan. Europe-asia studies 52, 489-506. 2004.
35. Modern clan politics. Seattle: university of washington press.
36. Shelley, l. 1994. Crime and the collapse of the soviet state. In the social legacy of communism (eds).
37. S. Wolchik & j. Millar, 130-47. New york: cambridge university press.
38. Shepard, m. & e. Pence (eds) 1999. Coordinating community responses to domestic violence: lessons from duluth and beyond. London: sage publications.
39. Sider, g. 1993. Lumbee indian histories. New york: cambridge university press.
40. Snajdr, e. 2005. Gender, power, and the performance of justice: muslim women's responses to domestic violence in kazakhstan. American ethnologist 32, 294-311.
41. Verdery, k. 1994. From parent-state to family patriachs: gender and nation in contemporary eastern europe. East european politics and societies 8, 225-55.
42. Werner, c. 2003. Women, marriage and the nation-state: the rise of non-consensual bride kidnapping in post-soviet kazakhstan. In the transformation of central asia: states and societies from soviet rule to independence (ed.)
43. P. Jones luong, 58-89. Ithaca, n.y.: cornell university pres.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

*Социальная работа, магистрант 2 курса Джамалова Н.А.
Научный руководитель: канд.соц.наук Авсыдыкова К.А.
Казахский национальный университет им.аль - Фараби*

Ключевые слова: инвалидность, психологические особенности.

Лица с ограниченными возможностями здоровья – это группа лиц, имеющих инвалидность, то есть дефекты в физическом или психическом развитии. Ввиду этого, нуждающиеся в специальных условиях обучения и жизни. Это лица с нарушениями слуха, зрения, речи, интеллекта, опорно-двигательного аппарата, эмоционально-волевой сферы и так далее. По мировой статистике, проблемы со зрением находятся на пятом месте среди всех заболеваний органов. В Казахстане, по данным Министерства Здравоохранения, зарегистрировано более 56 тысяч человек, из которых 1800 детей. Общая направленность подхода помощи инвалидов заключается в большем социальном включении их в общество, преодоление сегрегации. Исследований психологических особенностей поведения инвалидов по зрению в Казахстане нет. Большая часть исследований в области тифлопсихологии приходится на 90-ые годы 20 века. Меняющиеся условия жизни и научный прогресс очень сильно повлияли на жизнь инвалидов по зрению.

Почти 80% информации об окружающем мире человек получает с помощью зрения. Взаимодействию с другими людьми, поведению в обществе мы учимся с помощью наблюдений. Это начинается с самого момента рождения. Первые социальные навыки младенец получает, глядя на свою мать и других близких. Слепому ребёнку недоступна визуальная информация, которую получают естественным путём его зрячие сверстники. Поэтому так важно начать его обучение социальным навыкам с самого раннего возраста.

Люди с ограниченными возможностями больше остальных нуждаются: в специализированной социально-психологической помощи; эмоционально комфортному положению на работе, в быту, отношениях с семьей и окружающими; социальной адаптации; свободе передвижения, доступе к объектам культурным и социально-бытовым объектам; возможности получать новые знания и навыки. Инвалидность требует от человека мобилизации всех его физических и психических сил. Очень часто самостоятельно справиться с такой нагрузкой человек попросту не может.

Исследования показывают, что социальные навыки являются базой для всех остальных навыков. Поэтому в случае их плохого развития, ребёнок, став взрослым, рискует остаться изолированным от общества, столкнётся с большими трудностями при межличностном общении, устройстве на работу, не сможет вести самостоятельную и независимую жизнь. Именно поэтому научить слепого ребёнка взаимодействию с другими людьми - одна из основных задач родителей и педагогов. Большой вклад в развитие современной тифлопедагогики и тифлопсихологии в условиях специализированных школ внесли Солнцева Л.И., Денискина В.З., Стернина Э.М. и другие.

В начальных классах у незрячих и слабовидящих детей появляются большие возможности по развитию своих социальных навыков. Однако, если ребёнок учится в специализированной школе, где его окружают такие же незрячие и слабовидящие дети, то он приобретает навыки, подходящие именно в этой ситуации и не набирается опыта общения со зрячими сверстниками. Оказавшись среди зрячих детей, ребёнок не знает, как себя вести, не может влиться в коллектив, завязать общение и, вследствие этого, вынужден быть ограничен общением с друзьями по спецшколе.

Прежде всего, следует определить психологические особенности лиц, имеющих ограниченные возможности здоровья. Исследованием вопроса психологических особенностей инвалидов занимались: Федоров А.В. [1], Соколова Е.Т.[2], Ткач Н. [3], Дементьева Н.Ф. [4] и др. Исходя из имеющихся исследований, наиболее распространенными психологическими проблемами становятся изоляция и фрустрация. Ограниченность жизнедеятельности и неопределенность будущего фрустрируют, часто приводят к истощению психических сил. Также характерной особенностью является комплекс неполноценности. Это понятие обозначает энергетический потенциал психической активности, вызванный переживанием каждым человеком ощущения собственной недостаточности. Характеризуя самооценку инвалидов, исследователи обращают внимание на ее противоречивость. Это проявляется в резких различиях оценки себя по отдельным качествам. Также в тенденции давать себе крайние оценки. Исследователи выяснили, что лица с ограниченными возможностями, невысоко оценивают свою активность, что указывает на интровертированность, пассивность, попытки сдерживать эмоциональные проявления. Часто встречается эгоцентризм, озабоченность своим статусом, сосредоточенность на своих проблемах.

С точки зрения психологического подхода к проблеме инвалидности можно выделить несколько научных теорий, опираясь на зарубежные исследования.

1. Теория неполноценности (А. Адлер). Одним из основных понятий этой теории в контексте проблемы инвалидности является "чувство неполноценности", "замещение", "комплекс неполноценности". Согласно этой теории, люди с выраженной органической слабостью или недостатками пытаются компенсировать эти недостатки различными упражнениями и достичь больших успехов в некоторых видах деятельности. Он считал, что почти все люди, стремящиеся преодолеть чувство неполноценности, могут быть преувеличены и развиваться в комплекс неполноценности у некоторых людей. В основе комплекса неполноценности лежат три типа детских страданий: неполноценность, чрезмерная опека и родительская депривация.

2. Психоаналитическая теория личности (З. Фрейд). Известный психоаналитик считал, что "комплекс неполноценности" вряд ли используется в психоанализе. "Комплекс неполноценности" имеет глубокие эротические корни. Но еще важнее чувство неполноценности, созданное по отношению к эго на эго Суперэго, которое, подобно чувству вины, является выражением напряженности между ними. Чувства неполноценности и вины, как правило, трудно разделить. Ребенок чувствует себя неполноценным, когда понимает, что его не любят, как взрослого. Конечно,

матери, которым судьба подарила больного или испорченного ребенка, пытаются восполнить эту несправедливость чрезмерной любовью.

3. Теория об организации мозгом высших психических функций (А. Р. Лурия). Ученый, основываясь на теории функциональных систем, формулирующих общие принципы работы мозга, переводит высшие психические функции, которые позволяют нам брать на себя и анализировать различные их нарушения в зависимости от локализации поражения мозга. Большинство из них в той или иной степени атипичны из-за нарушения мозговых процессов, поэтому их изучение должно включать анализ мозговой активности.

Наиболее тяжело инвалидность переживают люди молодого возраста, которые внезапно обрели дефект, отличающих их от остальных. Они сталкиваются с трудностями восприятия себя в новой «роли» в семье, с негативными реакциями общества, которых ранее они не испытывали. Таким людям необходимо проходить длительный процесс адаптации к новой жизни.

Характеристика адаптации к приобретённой инвалидности включает в себя следующие этапы:

-Шок, который проявляется эмоциональным и физическим ступором. Может продолжаться несколько дней.

-Отрицание имеющейся проблемы. Данный этап может длиться от пары недель до нескольких месяцев, что значительно тормозит процесс реабилитации больного.

-Депрессия, плавно переходящая в агрессию, направленную чаще всего на близких для больного людей. Встречается аутоагрессия. В состоянии депрессии больной замкнут, не желает поддерживать общение, раздражителен.

-Восприятие. Человек начинает адекватно оценивать свое состояние, пытается решить вопросы, связанные с образованием, семьей, работой.

Посттравматическое стрессовое расстройство в результате инвалидности. Человек умеет приспосабливаться к различным обстоятельствам; с изменением нашей жизни меняемся и мы сами. Происходящие в нас перемены помогают выжить, в какие бы условия мы ни попали. По определению психиатров, «травмирующим называют событие, выходящее за пределы нормального человеческого опыта».

Если травма была сравнительно небольшой, то повышенная тревожность и другие симптомы стресса постепенно пройдут в течение нескольких часов, дней или недель. Если же травма была сильной или травмирующие события повторялись многократно, болезненная реакция может сохраниться на многие годы. В то же время человек стремится думать, чувствовать и действовать так, чтобы избежать тяжелых воспоминаний.

Подобно тому, как мы приобретаем иммунитет к определенной болезни, наша психика вырабатывает особый механизм для защиты от болезненных переживаний. Например, человек, переживший трагическую потерю близких, в дальнейшем подсознательно избегает устанавливать с кем-либо тесный эмоциональный контакт.

Когда у человека нет возможности разрядить внутреннее напряжение, его тело и психика находят способ как-то примениться к этому напряжению. В этом, в принципе, и состоит механизм посттравматического стресса. Его симптомы – которые в комплексе выглядят как психическое отклонение – на самом деле не что иное, как глубоко укоренившиеся способы поведения, связанные с экстремальными событиями в прошлом.

Клинические симптомы ПТСР:

1. Немотивированная бдительность. Человек пристально следит за всем, что происходит вокруг, словно ему постоянно угрожает опасность;

2. «Взрывная» реакция. При малейшей неожиданности человек делает стремительные движения (нагибается при звуке низко пролетающего вертолета, резко оборачивается и принимает боевую позу, когда кто-то приближается к нему из-за спины);

3. Притупленность эмоций. Бывает, что человек полностью или частично утратил способность к эмоциональным проявлениям. Ему трудно устанавливать близкие и дружеские связи с окружающими, ему недоступны радость, любовь, творческий подъем, игривость и спонтанность;

4. Агрессивность. Стремление решать проблемы с помощью грубой силы. Хотя, как правило, это касается физического силового воздействия, но встречается также психическая, эмоциональная и вербальная агрессивность. Попросту говоря, человек склонен применять силовое давление на окружающих всякий раз, когда хочет добиться своего, даже если цель не является жизненно важной;

5. Нарушения памяти и концентрации внимания. Человек испытывает трудности, когда требуется сосредоточиться или что-то вспомнить, по крайней мере, такие трудности возникают при определенных обстоятельствах. В некоторые моменты концентрация может быть великолепной, но стоит появиться какому-либо стрессовому фактору, как человек уже не в силах сосредоточиться;

6. Депрессия. В состоянии посттравматического стресса депрессия достигает самых темных и беспросветных глубин человеческого отчаяния, когда кажется, что все бессмысленно и бесполезно. Этому чувству депрессии сопутствуют нервное истощение, апатия и отрицательное отношение к жизни;

7. Общая тревожность. Проявляется на физиологическом уровне (ломота в спине, спазмы желудка, головные боли), в психической сфере (постоянное беспокойство и озабоченность, «параноидальные» явления – например, необоснованная боязнь преследования), в эмоциональных переживаниях (постоянное чувство страха, неуверенность в себе, комплекс вины);

8. Приступы ярости. Не приливы умеренного гнева, а именно взрывы ярости, по силе подобные извержению вулкана. Однако бывают и в отсутствие алкоголя или наркотиков, так что было бы неверно считать опьянение главной причиной этих явлений;

9. Злоупотребление наркотическими и лекарственными веществами. В попытке снизить интенсивность посттравматических симптомов многие употребляют алкоголь и (в меньшей степени) наркотические вещества;

10. Непрошенные воспоминания. Это наиболее важный симптом, дающий право говорить о присутствии ПТСР. В памяти внезапно всплывают жуткие, безобразные сцены, связанные с травмирующим событием;

11. Галлюцинаторные переживания. Это особая разновидность непрошенных воспоминаний о травмирующих событиях с той разницей, что при галлюцинаторном переживании память о случившемся выступает настолько ярко, что события текущего момента как бы отходят на второй план и кажутся менее реальными, чем воспоминания;

12. Бессонница (трудности с засыпанием и прерывистый сон). Когда человека посещают ночные кошмары, есть основания считать, что он сам невольно противится засыпанию, и именно в этом причина его бессонницы: человек боится заснуть и вновь увидеть это. Регулярное недосыпание, приводящее к крайнему нервному истощению, дополняет картину симптомов посттравматического стресса. Бессонница также бывает вызвана высоким уровнем тревожности, неспособностью расслабиться, а также не проходящим чувством физической или душевной боли;

13. Мысли о самоубийстве. Человек постоянно думает о самоубийстве или планирует какие-либо действия, которые в конечном итоге должны привести его к смерти. Когда жизнь представляется более пугающей и болезненной, чем смерть, мысль покончить со всеми страданиями может показаться заманчивой. Когда человек доходит до той грани отчаяния, где не видно никаких способов поправить свое положение, он начинает размышлять о самоубийстве.

В связи с переживанием чувства неполноценности возникают психогенные реакции, которые в случае гиперкомпенсации формируются в двух направлениях: пассивно-оборонительном и агрессивно-защитном. Некоторые исследователи для решения этой проблемы используют концепцию Юнга об экстраинтравертированных личностях. Людям со спастической диплегией более свойственны интравертированные черты характера: пугливость, склонность к различным страхам, любовь к повышенному вниманию, которое гарантирует безопасность. Для людей с гиперкинезами характерны экстравертированные черты: общительность, легкая возбудимость, вспыльчивость, эмоциональная неустойчивость.

Зрение - самый мощный источник информации о внешнем мире. 85-90% информации поступает в мозг через зрительный анализатор, и частичное или глубокое нарушение его функций вызывает ряд отклонений в физическом и психическом развитии человека. Зрительный анализатор обеспечивает выполнение сложнейших зрительных функций. Согласно зарубежным источникам, принято различать пять основных зрительных функций:

- 1) центрального зрения;
- 2) периферического зрения;
- 3) бинокулярного зрения;
- 4) свето-ощущения;
- 5) цветоощущения.

Выделяются следующие нарушения зрения - незрячие и слабовидящие. Незрячих делят на тотально слепых (Vis - 0) и с остаточным зрением (Vis от 0 до 0, 04 с оптической коррекцией

стеклами на лучшем глазу. Слабовидящими считают людей, имеющих остроту зрения от 0,2 до 0,6 (с оптической коррекцией стеклами на лучшем глазу). К данной категории относятся люди со следующими заболеваниями: близорукость, дальнозоркость, косоглазие, астигматизм, альбинизм, амблиопия, нистагм, микрофтальм, люди с монокулярным зрением, а также с нарушениями центрального и периферического зрения и др. Об этом свидетельствуют исследования Е.М.Старобиной.

Из-за недостатка зрения нарушено произвольное внимание. Снижение произвольного внимания обусловлено нарушением эмоционально-волевой сферы и ведет к расторможенности - низкому объему внимания, хаотичности, т. е. не целенаправленности, переходу от одного вида деятельности к другому, или, наоборот, к заторможенности детей, инертности, низкому уровню переключаемости внимания.

Дефекты зрительного анализатора, нарушая соотношение основных процессов возбуждения и торможения, отрицательно влияют на скорость запоминания. Быстрое забывание усвоенного материала объясняется не только недостаточным количеством или отсутствием повторений, но и недостаточной значимостью объектов и обозначающих их понятий, о которых люди с нарушением зрения могут получить только вербальное знание. Об этом говорит Ю.В. Кадочникова.

Ограниченный объем, сниженная скорость и другие недостатки запоминания студентов с нарушением зрения имеют вторичный характер, т.е. обусловлены не самим дефектом зрения, а вызываемыми им отклонениями в психическом развитии. У людей с нарушением зрения увеличивается роль словесно-логической памяти. Выявлена слабая сохранность зрительных образов и снижение объема долговременной памяти. Объем кратковременной слуховой памяти у всех категорий людей с нарушением зрения высокий.

В зависимости от степени поражения зрительных функций нарушена целостность восприятия. У слабовидящих доминирует зрительно-двигательно-слуховое восприятие. Они способны одновременно воспринимать одно-два движения или отдельные элементы движений. Процесс узнавания у слабовидящих цветных, контурных и силуэтных изображений не однозначен. Из всех видов изображений лучше всего узнают цветные картинки, так как цвет дает им дополнительную к форме изображений информацию. Чем сложнее форма предмета и менее приближена к геометрическим формам, тем труднее они опознают объект. При восприятии контурных изображений успешность опознания зависит от четкости, контрастности и толщины линии. Так, линии толщиной в 1,5 мм и выполненные черным цветом на белом фоне дети воспринимают быстрее всего.

Психологические особенности незрячих людей изучали: Бюрклен К. [5], Зотов А.И. [6], Литвак А.Г. [7], Лубововский В.И. [8]. Из зарубежных исследователей: Fraser C. F. [9], Foxall MJ, Barron CR [10], Sihota R, Tandon R. [11], Bhagotra S, Sharma AK [12] и другие. Многие исследователи отмечали, что слепота влечет за собой изменения в характере эмоциональных состояний в сторону преобладания астенических, подавляющих активность индивида настроений грусти, тоски либо повышенной раздражительности, аффективности. Однако, компенсаторные процессы, а также адекватное, специально организованная среда способны минимизировать негативное влияние нарушений развития на психоэмоциональную сферу. Рассмотренные выше психологические проблемы негативно сказываются на работоспособности, общем мировосприятии и усугубляют социальное положение инвалида и также препятствуют реабилитации.

Таким образом, психологические особенности лиц с инвалидностью во многих случаях включают в себя: изоляцию, фрустрацию, комплекс неполноценности, неадекватную оценку своих возможностей, пассивность, сдержанность эмоций, негативизм и эгоцентризм, выраженную работу компенсаторных механизмов психики.

Можно сделать вывод, что к психологическим особенностям лиц с нарушениями зрения можно отнести как определенные психологические черты (мнительность, агрессивность, замкнутость и т.д.), так и психологические состояния (апатия, депрессия, ПТСР и т.д.). То есть, при оказании психологической помощи необходимо в первую очередь учитывать данные особенности и направлять силы на коррекцию и гармонизацию данных состояний.

Список литературы:

1. Федоров А.В., Социальная защита молодых инвалидов граждан в условиях перехода к рыночной экономике. – Спб.: С-Петербургский ун-т, 1999. - 104 с.

2. Соколова Е.Т., Исследования «образа тела» в зарубежной психологии // Вести. Моск. Ун-та. Сер. 14. - Психология. 1985. №4.
3. Ткач Н., Для тех, кто стал инвалидом // Социальное обеспечение. 2000. №2. С.24-26.
4. Дементьева Н.Ф., Формы и методы медико-социальной реабилитации нетрудоспособных граждан.- М.: Инфра, 1991. -368 с.
5. Бюрклен К., Психология слепых. - М., 1934. - С. 137-189.
6. Зотов А.И., Актуальные вопросы изучения личности слепых и слабовидящих детей. - М.: Наука, 1977. - 129 с.
7. Литвак А.Г., Психология слепых и слабовидящих. – СПб.: РГПУ, 1998. - 271 с.
8. Лубововский В.И., Специальная психология. - М.: Академия, 2004. - 152 с.
9. Fraser C. F. Psychology of the Blind: The American Journal of Psychology, University of Illinois Press, 1917, pp. 229-237.
10. Foxall MJ, Barron CR, Von Dollen K, Jones PA, Shull KA. Predictors of loneliness in low vision adults. West J Nurs Res. 1992; pp. 86–99.
11. Sihota R, Tandon R. The Cause and Prevention of Blindness in Parsons' Diseases of the Eye. Section. pp. 523–36.
12. Bhagotra S, Sharma AK, Raina B. Psycho-social adjustments and rehabilitation of the blind. J Med Educ Res. 2008; pp. 48–51.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС БОЙЫНША МАМАНДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІНІҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әлеуметтік саясат және басқару, 1 курс магистранты Досмағамет А.Д.

Ғылыми жетекші: Абжалиева А.Т., PhD доктор, аға оқытушы

Әл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Кілт сөздер: теория, әлеуметтік қорғау, әлеуметтік жұмыс, заңнама, құқық, нормативті актілер, заң, жүйе.

«Әлеуметтік жұмыс – бұл әлеуметтік өзгерістер мен дамуды, қоғамның біртұтастығына, адамдардың мүмкіндіктерін кеңейтуге және бостандыққа шығуға ықпал ететін академиялық пәні болып табылатын тәжірибеге негізделген мамандық. Әлеуметтік жұмыстың негізгі бөліктері – әлеуметтік әділеттілік, адам құқықтары, ұжымдық жауапкершілік және этностық-мәдени айырмашылықтарды құрметтеу қағидаттары. Әлеуметтік жұмыс теориясына, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымға, жергілікті мәдениет ерекшеліктері мен жергілікті тұрғындар туралы білімге сүйене отырып, әлеуметтік жұмыс адамдардың әл-ауқатын жақсарту мақсатында тұрмыстық проблемаларды шешуге адамдар мен әртүрлі құрылымдарды біріктіреді». Жоғарыда көрсетілген анықтаманың мағынасы ұлттық және/немесе өңірлік деңгейде кеңеюі мүмкін» [1].

«Әлеуметтік жұмыс» мамандығының дамуы және әлеуметтік қызметкерлердің кәсіби дайындығы мемлекеттік әлеуметтік қорғау және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін дамытуға, әлеуметтік қорғалмаған және мұқтаж адамдар мен топтарға әлеуметтік қолдаудың коммерциялық емес және коммерциялық нысандарын кеңейтуге бағытталған.

Қазақстан Республикасында әлеуметтік қызметтер көрсету және әлеуметтік жұмысты кәсібилендіру жүйесін қалыптастыру өтпелі кезеңнің қиын жағдайында жүзеге асырылды.

Әлеуметтік қызметкерлерді даярлау жүйесінің қалыптасу тарихын, оның ішінде әлеуметтік жұмыс бойынша мамандардың қызметінің нормативтік-құқықтық актілерін қарастыратын болсақ, осыдан 10 жыл астам уақыт бұрын «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Бұл нормативтік акт бір уақытта Қазақстанда әлеуметтік жұмыс мамандығы ретінде қалыптасуына серпін берді.

2008 жылы қабылданған «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы әлеуметтік жұмыстың форматын өзгертті:

- әлеуметтік қызметкерді адамның лайықты өмір сүру құқығын мойындайтын жаңа, тәуелсіз кәсіп ретінде заңнамалық тұрғыдан бекітті;

- әлеуметтік қызметтердің басты мақсатын анықтады - адамның, отбасының қиын және дағдарыстық жағдайдан шығуын жеңілдету, олардың тәуелсіз және экономикалық тиімді өмір қабілетін қалыптастыру үшін олардың әлеуетін дамыту;

- қиын өмірлік жағдайға тап болған адамдарға, оның ішінде мемлекеттік емес меншікке қолдау көрсету үшін жаңа типтегі мекемелердің дамуына үлесін қосты. Бұл норма әлеуметтік қамсыздандыру мекемелерінің желісін едәуір кеңейтті;

- әлеуметтік қызмет көрсету нарығына қызмет алушылардың жаңа санаттарын енгізді: әлеуметтік маңызы бар аурулары бар адамдар, зорлық-зомбылық құрбандары, жазасын өтеп шыққандар, белгілі тұрағы жері жоқ адамдар және т.б.;

- мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты орындау арқылы арнайы әлеуметтік қызметтерді көрсетуге үкіметтік емес және жеке-меншік ұйымдарға мүмкіндік берді [2].

Қазақстан Республикасының «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Заңының қабылдануымен жүйелік өзгерістер әлеуметтік қызметкер кәсібінің дамуына, мамандандырылған ұйымдарда тиісті жұмыс орындарының енгізілуіне ықпал етті.

Қабылданған заңнамалық актіні іске асыруда білім деңгейін ескере отырып, орындалған жұмыс үшін қажетті білім, іскерлік және дағдылардың көлемін анықтайтын халықты әлеуметтік қорғау саласындағы әлеуметтік қызметкерлерге қойылатын Біліктілік талаптары бекітілді, жәнede жоспарлы немесе мерзімінен бұрын аттестаттау арқылы жұмыс істейтін азаматтардың санатын арттыруға және мансаптық өсуге мүмкіндік берілді.

Аталған Заңның енгізілуімен әлеуметтік қызметтер секторында жаңа позициялар пайда болды: қажеттілікті бағалау және анықтау бойынша маман, әлеуметтік жұмыс жөніндегі маман, әлеуметтік жұмыс жөніндегі орынбасары, әдіскерлер, дефектологтар, логопедтер, дене шынықтыру мұғалімдері, еңбек терапиясының нұсқаушылары, музыкалық жетекшілер, невропатологтар, бұның барлығы қиын өмірлік жағдайдан шығу дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру үшін тікелей енген [2].

Бүгінгі күні Қазақстанның заңнамалық саласында әлеуметтік жұмыс саласындағы мамандар қызметінің негізін анықтайтын нормативтік-құқықтық құжаттар кешені бар. Оларды төмендегі хронологиялық тәртіпте көрсетуге болады:

• 2008 жылы - «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды.

Бұл нормативтік құқықтық акт әлеуметтік жұмыс мамандығы ретінде Қазақстанда қалыптасу кезеңіне ерекше серпін берді. Өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдарға, оның ішінде мемлекеттік емес меншікке қолдау көрсету үшін жаңа типтегі мекемелердің дамуына үлес қосты. Бұл норма халықты әлеуметтік қорғау мекемелерінің желісін едәуір кеңейтті [3].

• 2009 жылы «Денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік қызметкерлерге қойылатын біліктілік талаптарын және оларды аттестаттау ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің N 134 Бұйрығы.

Қабылданған заңнамалық актіні іске асыру барысында келесі құжаттар бекітілді: денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік қызметкерлерге қойылатын біліктілік талаптары, ол білім деңгейін ескере отырып, орындалған жұмыс үшін білім, білік және дағдылардың қажетті көлемін және жоспарлы немесе мерзімінен бұрын аттестаттау арқылы мансаптық өсуге және жұмыс істейтін азаматтар санатын арттыруға мүмкіндік берді.

• 2011 жылы - «Халықты әлеуметтік қорғау саласындағы әлеуметтік қызметкерлерді аттестаттау қағидасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің № 237-ө Бұйрығы.

• 2015 жылы - «Арнайы әлеуметтік қызметтер ұсынатын субъектінің меншік нысанына қарамастан әлеуметтік қызметкерлерге қойылатын біліктілік талаптарын және оларды аттестаттау қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің № 538 бұйрығы;

• 2017 жылы - «Қазақстан Республикасында педиатриялық көмек көрсетуді ұйымдастыру стандартын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің № 1027 бұйрығы.

Стандарт балалардың ауруының алдын-алу, аурушандықты, мүгедектікті және өлім-жітімді азайту жөніндегі шараларды жүзеге асыруды көздейді. Жүкті әйелдерге, жаңа туған сәбилерге және жас балаларға патронаттық қадағалауды ұйымдастыру БҰҰ Балалар қоры (ЮНИСЕФ) ұсынған

эмбебап прогрессивті модель негізінде, өмірге қауіп төндіретін медициналық немесе әлеуметтік тәуекелдерді анықтау және азайту мақсатында жүзеге асырылады [4].

• 2017 жылы - «Халықты әлеуметтік қорғау және жұмыспен қамту ұйымдарының басшылары, мамандары және басқа да қызметшілері лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің м.а. № 360 бұйрығы.

Халықты әлеуметтік қорғау және жұмыспен қамту ұйымдарының басшылары, мамандары және басқа қызметкерлері лауазымдарының типтік біліктілік сипаттамалары. Бұл құжатта халықты әлеуметтік қорғау және жұмыспен қамту ұйымдарының басшыларының, мамандарының және басқа қызметкерлерінің міндеттері зерттелген. Қамқоршыларға әлеуметтік көмек көрсету үшін қайырымдылық және демеушілік көмек көрсететін адамдарды тартуға көмектеседі.

• 2018 жылы - «Әлеуметтік жұмыскерлерге қойылатын біліктілік талаптарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің № 350 бұйрығы;

Осы бұйрық әлеуметтік қызметкерлерге қойылатын біліктілік талаптары «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы Заңына сәйкес әзірленген және халықты әлеуметтік қорғау саласындағы келесі әлеуметтік қызметкерлерге қойылатын біліктілік талаптарын анықтайды :

1) арнайы әлеуметтік қызметтерге қажеттілікті бағалау және анықтау үшін әлеуметтік қызметкер;

2) әлеуметтік жұмыс жөніндегі кеңесші;

3) әлеуметтік жұмыс жөніндегі маман;

4) қарттар мен мүгедектерді күту жөніндегі әлеуметтік қызметкер;

5) мүгедек балаларды және жүйке-психикалық аурулары бар он сегіз жастан асқан мүгедек балаларды күту жөніндегі әлеуметтік қызметкер.

• 2018 жылы – «Арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін ұйымдар қызметінің қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің № 379 бұйрығы.

Бұл Ереже арнайы әлеуметтік қызметтер көрсететін ұйымдар қызметінің тәртібін анықтайды: ауруханада, жартылай стационарда, үйде.

• жүйке-психикалық патологиясы бар мүгедек балалар (бұдан әрі - балалар),

• тірек-қимыл аппараты бұзылған мүгедек балалар (бұдан әрі - ОДА бұзылыстары бар балалар),

• психоневрологиялық аурулары бар он сегіз жастан асқан мүгедектер (бұдан әрі - он сегіз жастан асқан адамдар),

• бірінші және екінші топтағы мүгедектер (бұдан әрі - мүгедектер),

• кәрілікке байланысты өзіне-өзі қызмет көрсетуге қабілетсіз адамдар (бұдан әрі - қарттар);

• бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған және (немесе) пробация қызметінде есепте тұрған, тұрақты тұратын жері жоқ адамдарға уақытша болу жағдайында (бұдан әрі - уақытша болуды ұйымдастыру бойынша көрсетілетін қызметті алушылар).

• 2019 жылы – «Психологиялық және әлеуметтік жұмыс» кәсіптік стандартын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің № 292 бұйрығы.

«Психологиялық-әлеуметтік жұмыс» кәсіби стандарты біліктілік пен құзыреттілік деңгейіне, мазмұнына, сапасына және еңбек жағдайларына қойылатын талаптарды анықтауға арналған және мемлекеттік заңды тұлғалар ұсынатын қызметтерге қолданылады. Бұл кәсіби стандарт білім беру бағдарламаларын құруға, соның ішінде кәсіпорындарда кадрларды даярлауға, қызметкерлер мен білім беру ұйымдарының түлектерін аттестаттауға арналған және персоналды басқару саласындағы міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

• 2019 жылы - АИТВ және басқа да созылмалы аурулармен өмір сүретін балаларға және жасөспірімдерге психоәлеуметтік қолдау көрсету бойынша нұсқаулық. Әдістемелік ұсынымдар. Қазақ дерматология және жұқпалы аурулар ғылыми орталығының ғылыми кеңесімен бекітілді және рұқсат етілді.

Бұл нұсқаулықта АИТВ-мен немесе басқа созылмалы аурулармен өмір сүретін балалармен және жасөспірімдермен жұмыс жасаудың, балалар мен ата-аналарға психологиялық қолдаудың негізгі аспектілері сипатталған. СПИД-тің алдын алу және күресу орталықтарының мамандарына, балалар емдеу-профилактикалық мекемелерінің мамандарына, АҚТҚ-мен немесе басқа созылмалы аурулардан зардап шеккен балалармен және отбасылармен жұмыс жасайтын үкіметтік емес

ұйымдарға, сондай-ақ жоғары оқу орындарының, колледждер мен мектептердің оқытушыларына арналған [5].

- 2019 жылы - Қазақстан Республикасында АИТВ-мен өмір сүретін адамдар мен тұрғындар арасында АИТВ-ға араласуды жүзеге асыратын аутич-жұмысшыларға, әлеуметтік қызметкерлерге және теңбе-тең келетін кеңесшілерге арналған лауазымдық талаптар және функционалдық міндеттер;

- 2020 жылы - «Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік қызметкердің әлеуметтік мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасы Заңы жобасының тұжырымдамасы.

Заң жобасы «әлеуметтік жұмыс» ұғымын, мәртебесін, құқықтары мен міндеттерін, әлеуметтік қызметкерлерді қаржылық және материалдық қолдау шараларын нормативті анықтау арқылы әлеуметтік жұмысты жақсартуға бағытталған.

- 2020 жылы - Қызметтік міндеттерін орындау кезінде өзін-өзі ұстаудың кәсіби этикасы бойынша халықты әлеуметтік қорғау саласындағы әлеуметтік қызметкерлерге арналған әдістемелік ұсынымдарды бекіту туралы.

Қызметтік міндеттерді орындау кезінде өзін-өзі ұстаудың кәсіби этикасы бойынша халықты әлеуметтік қорғау саласындағы әлеуметтік қызметкерлерге арналған осы Нұсқаулық халықты әлеуметтік қорғау саласында әлеуметтік қызметкерлерге басшылыққа алатын этикалық қағидалар мен мінез-құлықтың негізгі стандарттарын анықтайды.

- 2020 жылы - Қазақстанның әлеуметтік қызметкерлерінің Әдеп кодексі.

Әлеуметтік қызметкердің этикалық кодексі - бұл халықты әлеуметтік қорғау саласындағы мамандардың өздерінің кәсіби міндеттерін орындауына байланысты әлеуметтік жұмыстың негізгі құндылықтары мен принциптерін анықтайтын құжат.

- 2020 жылы – «Денсаулық сақтау саласындағы мамандықтар мен мамандандырулар номенклатурасын, денсаулық сақтау қызметкерлері лауазымдарының номенклатурасы мен біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің № ҚР ДСМ-305/2020 бұйрығы.

Бұл құжатта денсаулық сақтау қызметкерлерінің номенклатурасы мен біліктілік сипаттамалары талқыланады [6]. Денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік жұмыс маманының лауазымдық міндеттері: әлеуметтік жағдайға және әлеуметтік қызметтерге жеке қажеттіліктерге жалпы диагностика жүргізеді; әлеуметтік қызметтер пакетін анықтайды; халықты арнайы әлеуметтік қызмет түрлері туралы ақпараттандырады; өз проблемаларын өз бетінше шешу қабілетін дамытуға көмек көрсетеді, пациенттерді әлеуметтік қалпына келтіру үдерісіне қосады.

- 2020 жылы - «Әлеуметтік қызметкердің отбасыларды/пациенттерді қашықтан әлеуметтік сүйемелдеу» операциялық рәсім (жұмыс) стандарты;

- 2020 жылы - Медицина қызметкерлерінің балаларға қатысты зорлық-зомбылықты анықтау және оларға жауап берудің операциялық рәсім (жұмыс) стандарты.

Қорыта келгенде, жоғарыдағы көрсетілген әлеуметтік жұмыс саласындағы мамандар қызметінің негізін анықтайтын нормативтік-құқықтық құжаттардың қабылдануы, әлеуметтік қызметкерлердің мәртебесін көтерудің алғы шарттары деп есептеуге болады. Әлеуметтік қызметкердің мәртебесін көтеру тек кәсіби кадрлық потенциалды қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге халыққа әлеуметтік қызметтер көрсету деңгейін арттыруға және әлеуметтік жұмыстың заңнамалық анықтамасын бекітуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлеуметтік қызметкерлердің халықаралық федерациясы (IFSW.) Шілде 2014 жыл. Әлеуметтік жұмыстың жаһандық анықтамасы. Осы сілтемеден алынған https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/ifsw-cdn/assets/ifsw_64406-5.pdf
2. Концептуальное видение развития системы многоуровневой подготовки социальных работников нового поколения https://inva.gov.kz/storage/documents/01_ru.pdf
3. <http://adilet.zan.kz/>
4. <https://www.unicef.org/kazakhstan/kk>
5. <https://hls.kz/wp-content/uploads/2021/01/СОП-Детское-насилие.pdf>
6. <http://www.rcrz.kz/index.php/ru/2017-03-12-10-51-13/standarty-organizatsii-okazaniya-meditsinskoj-pomoshchi>

ЖЕТІМ БАЛАЛАР – ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Әлеуметтік саясат және басқару мамандығы, 1 курс магистранты Дулат М.Ә.

Ғылыми жетекші: әлеу.ғ.д., профессор Садырова М.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Кілт сөздер: жетім балалар, әлеуметтену, қоғам, балалар мекемелері, балалар үйі, әлеуметтік қорғау, бейімдеу.

Жетімдік, әсіресе Қазақстанда соңғы екі онжылдықта өзектілікке ие жетімдер мәселесі отбасы, әлеуметтік және демографиялық саясат мәселелеріне арналған ғылыми әдебиеттердегі пікірталас тақырыбы ретінде жиі көрініс табуда. Бүгінде еліміздегі жетім балалардың 80 пайызы тірі ата-аналары бар жетімдер, 20 пайызы тұл жетімдер болып отыр. Бұл, өкінішке орай, жаһандық тенденция және жаһандану мәселесі. «Қазірде біздің мемлекет пен қоғамда жетімдерді асырап алуды және отбасылық типтегі балалар үйлерін салуды ынталандыру жобалары қолға алынуда» [1].

Егер 2017 жылы ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша 27,3 мың кәмелетке толмағандар жетім болып саналса, 2021 жылдың қорытындысы бойынша көрсеткіш 4 мыңнан астамға, 22,7 мың адамға дейін қысқарды [2].

Жетім балалар – ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар, бұл балалардың ерекше категориясы және олардың әлеуметтенуі көптеген факторларға байланысты.

Жетімдердің қоғамдағы рөлін қарастырап сәтте ең алдымен қазақ халқының қоғамдық өмірінде жетімдерге қандай назар болды, қандай әлеуметтік көмектер көрсетілгендігін қарастырып өткен жөн.

Жетімдерге қатысты қазақтардың әдет-ғұрпы - бауырына басу салты болды. Бала асырап алу әдеті негізінен отбасы баласыз немесе пайда болған ұрпақ аман қалмаған жағдайда ғана қолданылды. Екі жақтың алдын-ала келісімі бойынша жақын туыстарының, әдетте үлкен немесе кіші інілерінің балаларын асырап алды, бірақ көптеген жағдайларда бұл әдет ата-анасыз қалған балаларға қатысты болды. Баланы асырап алу, тапсыру және қабылдау салтанатты жағдайда, ауылдың барлық ақсақалдары мен туыстарының қатысуымен өтті. Рәсімдер аяқталғаннан кейін баланы қамқорлығына алушылар баланың өміріне жауапкершілік жайлы келісім ант берді [1].

Орталық Азия халықтарында (буряттар, шорцтар, алтайлар және т.б.) бала асырап алу және қамқорлық көрсетуге қатысты ұқсас дәстүрлер болды. Жоғарыдағы мысалдар арқылы қазақ қоғамында ежелден бастап жесірлер мен жетімдерді әлеуметті, рухани қолдау мен қорғаудың тиімді әдістері болғандығын көре аламыз.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ даласына жүргізілген Ресей империясының отарлау саясатына байланысты, қазақ қоғамындағы әлеуметтік жүйе құлдырай бастады. Атап айтқанда жетім балаларды әлеуметтік қорғаудың қалыптасқан жүйесінің жойылуы орын алды.

Қазақ қоғамындағы жетімдерді әлеуметтік қорғаудың қалыптасқан жүйесінің жойылуы 1917 жылғы революциямен, үш жойқын соғыспен (Бірінші Дүниежүзілік, Азаматтық, Ұлы Отан соғысы), террормен, 20-30-шы жылдардағы аштықпен, сондай-ақ 80-ші жылдардың аяғы мен 90-шы жылдардың басындағы қайта құру салдарымен байланысты қоғамдағы ерекше жағдайлар мен процестердің кешеніне байланысты үлкен өзгерістерге ұшырап, жойылудың нақ алдында болды [1]. Кедейлік, аштық пен ауру, отбасылық негіздердің жойылуы салдарынан көптеген балалар қайтыс болды немесе көшеде қалды. Бұрынғы қауым сияқты, рулық жүйе жетім балаларға айтарлықтай көмектесе алмады, түрлі саяси-әлеуметтік қиындықтар салдарынан туыстық байланыстар мен ұлттық құндылықтар өзгеріске ұшырай бастады.

Дегенмен, қазақ халқының адамгершілік құндылықтары жойыла қойған жоқ. Ұлы Отан соғысы жылдарында 1942 жылдың 1 мамырына дейін тек Қазақстан еңбеккерлері 2 мыңға дейін жетім бала асырап алғандығы осының дәлелі бола алады. Дегенмен, соғыстағы үлкен адам шығыны балалар үйлерінің қалыптасуымен қоймай жетімдер санының көбеюіне «толерантты көзқарас» қалыптастырды [1].

50-ші жылдардағы саяси бағдарлардың өзгеруімен елде отбасылық саясатта да өзгерістер болды. Үкімет отбасы институтын нығайтуға бағытталған бірқатар шаралар қабылдады. Алайда, қазақ қоғамында өзінің көп ғасырлық тарихында алғаш рет «бас тарту» құрбаны болған балалар

пайда болды. Бұл жауапкершілікті өз мойнына алғысы келмейтін аналардың ата-ана құқығынан біржола бастартуы. Мұндай балалар кейіннен балалар үйлері мен мектеп интернаттарды мекендей бастады [1].

Қазіргі таңда жетім балалар проблемасы бұрынғыдан да үлкен өзектілікке ие, себебі жетім балалардың саны азаймай отыр. Осылайша, XX ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстанды дүр сілкіндірген бұрын-соңды болмаған рухани, экономикалық, саяси, әлеуметтік дағдарыс құрылымдық құлдыраудың белгілі деңгейі бар отбасылар санының көбеюіне алып келді. Халықтың өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуі сияқты қиындықтардың тууы алғаш рет оны тамақтандыру мүмкіндігінің болмауымен баладан бас тарту сияқты құбылысты тудырды.

Қазақстанда ажырасу санының өсуі балалардың тағдырына қолайсыз әсер ететін факторлардың бірі болып табылады. Некесіз туылған балалардың саны артып келеді, жетім балалар, әлеуметтік жетімдер қауіп тобына жатады. Әлеуметтік жетімдер тобына көбінесе толық емес отбасылардың балалары жатады.

2011 жылғы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінде жетім бала және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған бала деп көрсетілген ұғымы қолданылады (1-бап) [3]:

1. жетім бала - екеуі де немесе жалғыз ата - анасы қайтыс болған бала (балалар).
2. ата-анасының қамқорлығынсыз қалған бала
3. ата-ана құқықтарының шектелуіне немесе олардан айырылуына, хабар-ошарсыз кетті деп танылған
4. қайтыс болды деп жариялануына, әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеті шектеулі деп танылуына
5. ата-ана бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеуіне, баланы тәрбиелеуден немесе оның құқықтары мен мүдделерін қорғаудан бас тартуына
6. ата-ана құқықтарының шектелуіне немесе одан айырылуына байланысты жалғыз немесе екі ата-анасының қамқорлығынан айырылған бала
7. сондай-ақ ата-анасының қамқорлығы болмаған жағдайларда жетім бала ұғымы қолданылады.

Статистика көрсеткендей, 96% әлеуметтік жетімдіктің себебі маскүнемдігі салдарынан ата-ана құқығынан айырылған отбасылар. Әлеуметтік жетімдіктің 20% - отбасының қиын материалдық және тұрмыстық жағдайлары, сондай-ақ қажетсіз, жоспарланбаған жүктілік себептерімен орын алуда. Әлеуметтік жетімдіктің 60% жағдайында баладан бас тартудың себебі оның ауыр ауруы болып табылады [4].

Жетімдіктің салдары әртүрлі, бірақ олардың барлығы адамның жан дүниесінде өшпес із қалдырады. Баланың қоршаған ортамен, ересектер мен құрдастар әлемімен эмоционалды байланысы бұзылады. Балалар үйінің тәрбиеленушілерінің 60% -на дейін ауыр созылмалы патологиясы бар балалар құрайды. Балалардың шамамен 55% -ы физикалық дамудан артта қалады. Басты мәселелердің бірі балалардың әлеуметтену процесі кешеуілдейді және қоғамдағы өз орнын қалыптастыру процесі үлкен қиындықтармен жүзеге асады.

1-сурет. Ranking.kz бойынша ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар саны

Жылдар	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы	27 274	25 753	24 239	23 410	22 692
Отбасыларда өмір сүрушілер	20 841	20 447	19 633	19 156	18 616
Қамқоршылықта(под опекой)	18 941	18 215	17360	17 023	16 402
Патронаттық тәрбиеде	1 900	2 232	1 982	1 751	1 816
Асырап алынғандар	-	-	158	195	178
Отбасы базасындағы отбасылық үлгідегі балалар үйлерінде	-	-	133	187	220
Мемлекеттік мекемелерде тұрушылар(интернат, балалар үйі, лиспансерлер)	6 223	5 306	4 606	4 254	4 076

Әлеуметтену (лат. solialis-әлеуметтік) - жеке адамның әлеуметтік тәжірибені, әлеуметтік байланыстар мен қатынастар жүйесін игеру процесі. «Әлеуметтену процесінде адам қоғамда

калыпты өмір сүру үшін қажетті сенімдерді, қоғамдық мақұлданған мінез-құлықтарды алады. Әлеуметтену деп әлеуметтік өмір мен әлеуметтік қатынастардың тәжірибесін игерудің барлық жан-жақты процесін түсіну керек» [5]. Әлеуметтену адамдар бірлесіп өмір сүруді және бір-бірімен тиімді қарым-қатынас жасауды үйренетін процестерді білдіреді. Жетім балалардың әлеуметтену процесі қалыпты ортада жүрмейтіндіктен басқа балаларға қарағанда біршама ерекшеліктер байқалады.

Жетім балалар жағымсыз тәжірибелермен, мінез-құлықтың жағымсыз үлгілерімен, өмірдің материалдық жағын түсінбеумен, қарым-қатынастағы қиындықтармен, инфантилизммен, өзін-өзі анықтаудың баяулауымен, өзін жеке тұлға ретінде қабылдамауымен, шешім қабылдай алмауымен ерекшеленуі ықтимал.

Бұл балаларды тәрбиелеудің қатаң ережелер, қатаң режим негізінде жүзеге асырылу салдарынан тәуелділік немесе толық тұлға ретінде қалыптаспауы жиі байқалуда. Жетім балалардың әлеуметтенуі тікелей балалар үйіндегі тәрбие процесіне, ондағы жағдаяттың ерекшелігіне байланысты. Әр нәрсенің өзіндік «кемшіліктері» мен «артықшылықтары» бар [6]. Балалар мекемелеріндегі жұмыс тәжірибесі келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- Балалар үйінде ұзақ уақыт болу баланың жетім рөлінің қалыптасуына ықпал етеді, яғни қоршаған ортада қолдауы, түсінігі және мақұлдауы жоқ адам болуы мүмкін. Бұл рөл баланы тәуелді күйде ұстайды және оның әлеуетті мүмкіндіктерінің көрінісі мен дамуына тосқауыл қояды.

- Балалар мекемесінде баланың жеке өміріне, жалғыз қалуына мүмкіндік беретін жеке кеңістігі жоқ. Жеке кеңістіктің болмауы, сондай-ақ мекеме режимін сақтау баланың өз жағдайын түсінуіне ықпал ететін қабілеттердің қалыптасуы мен дамуына кедергі келтіреді. Ол өзін-өзі анықтау үшін маңызды сұрақтарға жауап беру қиынға соғады: «Мен қазір не қалаймын? Мен қазір қандаймын?». Бұл жағдайда балаларда өтемақы ретінде қоршаған ортамен психологиялық бірігу пайда болуы мүмкін: «Мен басқалардың менен не қалайтынын қалаймын» деген түсінікке ауысып, бұл өз «мен» шекараларын жоғалтуға әкеледі.

- Ұзақ уақыт бойы оқушының немесе тәрбиеленушінің рөлінде болу баланы еркін сөйлеу қабілетінің жоғалуына әкеледі, нәтижесінде баланың тәуелсіздік, бастамашылдық, әлеуметтік құзыреттілік, жұмыс істеу қабілеті сияқты маңызды жеке қабілеттердің дамуының бұзылуына әкелуі мүмкін.

Бұл қасиеттердің дамуынсыз баланың жетілген тұлғаға айналуы өте қиын болады.

- Балалар мекемесінде болу ұзақтығы, өз кезегінде, бірқатар жағымды факторларға ие, оларға мыналар жатады:

- Тәрбиеленушіге үлгі болатын маңызды ересек адамның болуы және онымен қарым-қатынас баланы қорғалған, өзіне сенімді етеді, көптеген психологиялық мәселелерді шешуге көмектеседі.

- Бір мекемеде ұзақ уақыт болу баланың әлеуетті мүмкіндіктерін неғұрлым үйлесімді дамытуға, оның білім деңгейін арттыруға, одан әрі өмірді жоспарлауға ықпал етеді.

- Жоғары оқу орнына түсу кезіндегі стресстік жағдайды жою, жатақханада тұруға көшу және бүкіл әлеуметтік шеңберді мәжбүрлі түрде өзгертудің жоқтығы. Демек, бала жаңа жағдаяттарда өзін қалыпты ұстайды.

Бұл жағдайда тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде қалыптасуына және әлеуметтік нормалар мен мәдени құндылықтарды игерген қоғамның толыққанды мүшесі болуына барлық мүмкіндіктері бар.

Жетім балалар ата-аналық махаббаттың жетіспеушілігінен қатты зардап шегеді және айналасындағы ересектер тарапынан қарым-қатынас пен қолдауды қажет етеді. Көп нәрсе мекеме ұжымына, психологиялық климатқа, педагогикалық ұжымның дәстүрлері мен кәсібилік деңгейіне байланысты. Оқушының психологиялық ерекшеліктерін, қабілеттерін, қажеттіліктерін, мүмкіндіктерін, қызығушылықтарын, қарым-қатынас шеңберін, проблемаларын анықтай отырып, уақытылы және толық диагностика, өмірдің ерекшеліктерін, қоршаған ортаның жағымды және жағымсыз әсерлерін зерттеу және «әлеуметтік диагноз» қою баланы оңалту және бейімдеу бойынша жұмысты дұрыс жоспарлауға мүмкіндік береді [7]. Оның барлық жеке ерекшеліктерін ескеру маңызды. Бұл тек жақсы жұмыс істейтін қызметкерлермен, олардың жұмысында ең жаңа әдістер мен технологияларды қолданған кезде ғана мүмкін болады.

Баланың психикалық дамуының ерекшеліктері негізгі фактор бола отырып, әлеуметтенудің сәттілігіне және баланың жаңа өмір жағдайларына уақтылы бейімделуіне әсер етеді. Баланың мінез-құлқына әсер ететін негізгі факторлардың бірі - баланың күдіктенуінен, агрессивтілігінен және невротикалық механизмнің қалыптасуынан көрінетін сенімнің жоғалуы. Балалар үйі сынды мекемелерде тәрбиеленген балалардың сенсорлық тәжірибесі шектеулі, объектілерді саралау,

қатынастарды көру және белгілі бір әрекеттердің салдарын болжау қабілеті төмен болып қалыптасады деген тұжырымдар бар.

Әлеуметтену процесі, яғни, баланы әлеуметтік қатынастар жүйесіне қосу бірқатар қиындықтарға ие, оларды тек ересек пен баланың бірлескен күш-жігерімен жеңуге болады. Әлеуметтік рөлді игерудегі қиындықтар бала осы рөлдің мәні туралы жеткілікті хабардар болмаған кезде немесе ақпарат шындыққа жанаспаған кезде немесе баланың осы рөлде өзін-өзі сынауға мүмкіндігі болмаған кезде пайда болады.

Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, әлеуметтік бейімделудің сәттілігіне балалардың білім беру дайындығының деңгейі, олардың әлеуметтік тұрмыстық дағдыларды меңгеру деңгейі және балалар мекемесінде болған кезде қалыптасқан олардың психикалық даму ерекшеліктері үлкен әсер етеді. Жетім балалардың әлеуметтік бейімделуі олардың бос уақытын барынша кеңейтуге бағытталуы керек. Оған балалардың білімге деген ұмтылысын арттыратын, адамдарға қажетті мамандықты игеретін және балалар мекемесінің қабырғасынан тыс адамдармен тығыз және сенімді қарым-қатынас орнататын элементтер кіруі мүмкін.

Балалар үйі түлегінің әлеуметтік бейімделу процесінің аяқталуы келесідей анықталады:

- тәуелсіз өмірге жеке дайындықтың болуы, тұрмыстық қиындықтардан қорқудың болмауы, коммуникативті, еңбекке қабілеттілік, әлеуметтік және басқа дағдылардың қалыптасуы;

- өз отбасын құруға, бала тууға және тәрбиелеуге дайындығы, отбасылық бюджетті жоспарлау қабілеті, сондай-ақ еңбек қызметіне мотивацияның болуы және жеткілікті кәсіби дайындық;

- психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық, экономикалық, медициналық және құқықтық мәселелер бойынша хабардар болу деңгейінің жоғарылығы, түлектің өз бетінше өмір сүру кезеңінде негізгі өмірлік маңызды мәселелер саласында дербес шешім қабылдау қабілетінің болуы.

Балалар мекемелерінің түлектері негізінен оқуын жалғастыруда, оларға әрі қарай тәрбиеленушісін жақсы білетін балалар мекемесінің қызмет көрсету мамандары қолдау көрсетуі өте маңызды. «Осылайша, түлектің қоғамға одан әрі интеграциялануына және оның жаңа жағдайларға сәтті бейімделуіне бағытталған қалыптасқан қарым-қатынастар сақталады. Мәселелер әдетте жұмысқа орналасу немесе жеке отбасын құру кезінде туындайды» [6]. Өйткені, әлеуметтену процесі әлі аяқталмаған және түлектер әлі көп нәрсені үйренуі керек.

Қазақ қоғамы жоғарыда атап көрсеткеніміздей жетім балаларды өмірге бейімдеу бойынша арнайы әдіс-тәсілдерінің болуымен бұрыннан ерекшеленген. Өзгеріске ұшыраған құндылықтарды қалпына келтіру, ата-ана қамқорлығынсыз қалаған балалар санын азайту мақсатында мемлекет тарапынан дәстүрлі әдіс-тәсілді қайта жаңғырту бойынша жобалар жүзеге асырылмақ.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2022 жылғы 26 қарашадағы «Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауалды бағдарламасын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Жарлығымен Қазақстан Республикасы Президентінің сайлауалды бағдарламасын іске асырудың 2023 жылға арналған жоспарына сәйкес балалар мамандандырылған мекемелерін балаларды қолдау орталықтарына трансформациялау жөніндегі іс-шараларды өткізу, сондай-ақ жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды отбасылық орналастырудың балама нысаны ретінде кәсіби асырап алушы отбасыларды енгізу көзделген [8]. Бұл шара өз кезегінде балалар үйінің азайып, жетім балалардың асырап алушы отбасылар қамқорлығына өтуін және ата-ана қамқорлығымен толық және дұрыс әлеуметтену процесінен өтуіне алып келеді.

Ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар мәселесі – қашан және қай уақытта болмасын әрбір мемлекеттің ең өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Бұл балаларға еліміздің тарапынан қаншалықты жағдай жасалып жатқанымен де, ата-ананың аялы алақаны мен мейірімі жеткіліксіз. Қалыпты отбасыда тәрбие ала алмаған балалардың өзіндік ерекшеліктері болатындығы және қоғамда олар үшін қиындықтар туындау ықтималдығын жоққа шығара алмаймыз [9]. Сондықтан мемлекетіміз «жүрегі кең, тұрмысы тәуір азаматтар балалар үйінен қамқоршылыққа, патронатқа бала алып жатса, елімізде жетім балалар саны азаяды»- деген негізбен балалар үйінің санын азайтуға және жетім балалар санын азайтуға жұмыс істемек. Жетім балалардың дұрыс тұлға болып қалыптасуы, жалпы оларды әлеуметтену процесінде қоғамның алатын орны өте үлкен. Сол себептен де бұл мемлекеттік басқару институттарынан баса назар аударылатын мәселелердің бірі.

Қорытындылай келе жетім балалардың әлеуметтену процесінде бірқатар маңызды мәселелер ескерілу қажет екеніндігін көрсеткім келеді:

Олар мыналар:

- баланың дамуына жағдай жасау;
- балалардың денсаулығын нығайту және сақтау;
- материалдық қажеттілік тұрғысынан қамтамасыз ету;
- тәрбиеленушілердің құқығын, мүддесін қорғау;
- балалардың сапалы білім алуына жағдай жасау;
- тәрбиеленушілердің мәдениетін қалыптастыру және нығайту;
- өзін-өзі тануы және өзін дамытуға талаптануын қалыптастыру;
- өз мүмкіндігі мен қабілеттеріне қарай кәсіп таңдауына және оны меңгеруіне ықпал жасау.

Балалар үйінде тәрбиелену баланың психикалық дамуындағы ерекшеліктердің туындауына әсер етеді. Олардың әлеуметтену процесінде маңызды институт – отбасы болмайды. Балалар үйі олар үшін уақытша орын, демек балалар оқу бітірген соң өз беттерімен өмір сүруге мәжбүр болады.

Тәрбиеленушілерді әлеуметтенуі бойынша жүргізілген жұмыстардың тиімділігінің басты өлшем бірлігі балалар үйінен шыққаннан кейін баланың қоғамдық өмірге еркін бейімделіп кетуі.

Оның келесідей көріністері бар: біріншіден, бала өзінің білімін қай деңгейде жалғастыра алды, мамандық бойынша дайындала алды ма; екіншіден, тәрбиеленуші жұмысқа орналаса алды ма; үшіншіден, ол қаншалықты өз отбасын құрып, балалар тәрбиелеу процесіне қатыса алды.

Тәрбиеленушілердің әлеуметтену барысында тұлғалық дамуындағы кедергілер мен негативті ауытқушылықтардың алдын алу бойынша мақсатты түрде жұмыстар атқарылып отыруы тиіс.

Тәрбиеленушілердің дамуына олардың балалар үйінде болуының әсерін жеткілікті ескермеу және жүйелі жұмыстың жоқтығы психикалық даму ауытқушылығына және тұлғалық қарама-қарсы құрылымдардың туындауына әсер етеді. Сондықтан, жетім балаларды қоғамға бейімдеуде, балалар үйі немесе мектеп-интернаттарда оқыту және тәрбиелеу барысында әлеуметтік бейімдеу бойынша нұсқаулықтарды тұрақты қолдануды қадағалау қажет деп табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдақимов М.К., Кенжебаева С.К., Муликова С.А. Проблема сиротства в Казахстане: дисфункция родительства и кризис духовности // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. № 9-1. С. 172-176; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=7464> (дата обращения: 21.02.2023).
2. Социальная защита детей-сирот // [электрондық ресурс] URL: <https://ranking.kz/reviews/socium/rebyonok-naprokat-v-kazahstane-stali-chashhe-vozvrashhat-v-detdoma-detej-vzyatyh-pod-opeku-i-patronat.html>
3. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі// 2011. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
4. Муликова С.А., Кенжебаева С.К., Абдақимов М.К. Практика социальной работы с детьми сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей в Казахстане // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. № 11-1. С. 102-105.
5. Камбарова, К. У. Социализация: теоретические основы, понятие, сущность / К. У. Камбарова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. 2016. № 28 (132). С. 1045-1047. URL: <https://moluch.ru/archive/132/36845/> (дата обращения: 22.02.2023).
6. Бикүлова И.П. Особенности социализации детей- сирот // Москва, 2013 [электрондық ресурс]
7. Мазур Д. Н. Проблема социального сиротства в современном обществе // Молодой ученый. 2019. № 7 (245). С. 227-229. URL: <https://moluch.ru/archive/245/56592/> (дата обращения: 21.02.2023).
8. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>
9. Зинаханова, У. Т. Жетім балалардың мәселесін шешудің жолы – патронаттық тәрбиені қолға алу // Молодой ученый. 2014. № 2.1 (61.1). 36-38 б. URL: <https://moluch.ru/archive/61/9112/> (жүгіну күні: 22.02.2023).

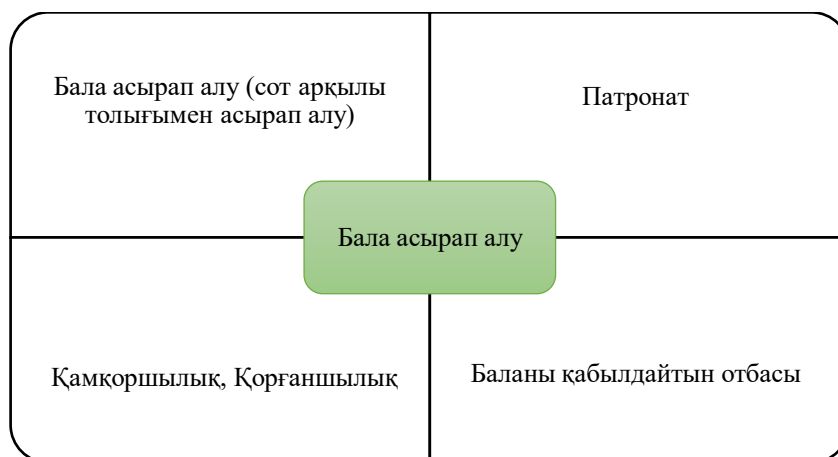

Әлеуметтік жұмыс мамандығының 1 курс магистранты **Енкебаева М.Т.**
Ғылыми жетекші: соц.ғыл.кандидаты **Авсыдықова Қ.А.**
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: Жетім, әлеуметтік жетім, бала асырап алу, қорғаншылық, қамқоршылық, патронат, екінші реттік жетімдік.

Қазіргі таңда жетімдіктің 2 түрі бар: жетім және әлеуметтік жетім. Яғни, **жетім бала** — ата-анасының екеуі де немесе жалғызбасты ата-анасы қайтыс болған бала. Ал **әлеуметтік жетім** — ата-анасының қамқорлығынсыз қалған бала, ата-ана құқықтарының шектелуіне немесе олардан айрылуына, ата-анасы хабар-ошарсыз кетті деп танылуына, әрекетке қабілетсіз (әрекет қабілеті шектеулі) деп танылуына, ата-анасының бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеуіне, ата-анасының баласын тәрбиелеуден немесе оның құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалтаруына, оның ішінде ата-анасының өз баласын тәрбиелеу немесе емдеу мекемелерінен алудан бас тартуына байланысты, сондай-ақ ата-анасы қамқорлық жасамаған өзге де жағдайларда жалғызбасты ата-анасының немесе екеуінің де қамқорлығынсыз қалған бала.

Бала асырап алу — ата-ананың қамқорлығынсыз қалған балалардың құқығын қорғау және оларды қамқорлыққа алу болып табылатынды. Ендігі кезекте еліміздегі бала асырап алудың түрлеріне тоқталып өтейік. Заң бойынша Қазақстанда бала асырап алудың төрт түрі қабылданған. Олар, бала асырап алу, патронат, қамқоршылық және қорғаншылық, **баланы қабылдайтын отбасы**.

1 сурет: Бала асырап алу түрлері
Ескерту: [1] Әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Бала асырап алу дегеніміз баланы толығымен отбасының асырап алуы. Яғни, асырап алу барысында баланың шығу тегі бойынша ата-ана құқықтары теңестіріледі. Заң бойынша мүліктік және мүліктік емес міндеттері мен құқықтары негізделеді.

Патронат дегеніміз ата-ананың қамқорлығынсыз қалған баланы басқа отбасыға тәрбиелеуге берудің бір түрі болып келеді. Бала белгіленген шарт бойынша көрсетілген мерзімге тәрбиелеуге алынады. Патронат отбасыға баланы тәрбиелеп отырғаны үшін ай сайынғы ақша төленіп отырады. Баланы патронат отбасыға беру барысында баланың жеке пікірі есепке алынатын болады. Патронат отбасына алу үшін баланың жасы оннан асу керек.

Қорғаншылық дегеніміз – он төрт жасқа дейінгі баланы уақытша тәрбиелеуге алу.

Қамқоршылық дегеніміз – егер бала он төрт пен он сегіз жас аралығында болса және зиянды әрекеттерге жақын болған жағдайда, қабылдаған адамдардың құқықтары мен мүдделерін құқықтық негізде қорғау.

Баланы қабылдайтын отбасы – жетім балаларға, ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарындағы кемінде төрт және оннан аспайтын жетім баланы, ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған баланы тәрбиелеуге қабылдайтын отбасына орналастыру нысаны.

Бала асырап алудың 5-ші түрі ретінде, «Қонақ отбасы» кезеңін қосуға болады. Яғни, баланы асырап алудың барлық түрінде ең алдымен ата-анамен баланың жақсы танысуы үшін 14 кездесу беріледі. Бұл кезең «Қонақ отбасы» деп аталады.

Заң бойынша бала асырап алушы ата-ана 8 тармақты құжат тапсыру керек. Ата-ананың бала асырап алу үшін жинауы керек құжаттардың тізімін қарастыратын болсақ, олар:

- 1) Ата-ананың жеке куәлік көшірмелері;
- 2) Ата-аналарға жақын адамдарының берілген келісімдері;
- 3) Отбасылық табыс жөніндегі анықтамалары (жұмыс орны, кәсіпкерлік табыстар және т.б.);
- 4) Отбасылық жағдайды анықтайтын құжаттар яғни отбасын құрға, ажырасқан, балаларының (бар болса) анықтама тағы да басқалары;
- 5) Медициналық анықтамалар;
- 6) Қылмыстың іс қозғалған немесе қозғалмағаны туралы анықтама;
- 7) Ата-аналарды бала асырап алу мектебінен өткенін жайлы анықтама.

Яғни, осы айтылған құжаттардың барлығы толығымен жиналса ата-анаға бала асырап алу құқығына ие. Бала асырап алуда кейбір ата-аналар өздерінің туыстарының балаларын асырап алып жатады. Өздерінің туыстарының балаларын асырап алуда дәл осы жоғарыдағы құжаттар талап етіледі [2].

Қазақстан Республикасының қазіргі отбасылық заңнамасының басты мақсаттарының бірі балалардың мүдделерін қамтамасыз ету болып табылады және оның орындалуына барлық бала асырап алу институтының нормалары жатады. Отбасылық заңның ішінде бала асырап алуға байланысты заңнамалық нормалар ерекше және маңызды орын алады. Бала асырап алу барысында сот тәртібін құру бала асырап алушы адамдардың құқықтары мен, ең бастысы, баланың жеке мүдделерінің бұзылмауын қамтамасыз ету маңызды, осыған байланысты бала асырап алу барысында заңдылық кепілдіктері іске асырылады.

Қазақстанда бала асырап алу жайлы және оның мақсаттары мен міндеттері, қандай жағдайда бала асырып алу заңды күшке ие, қандай жағдайда бала асырап алу жүзеге аспайды және басқа да бала асырап алуға байланысты заңдар «Неке (ерлі-зайыптылық) және Отбасы» туралы заңында толығымен көрсетілген.

Жоғарыда айтылған бала асырап алуға байланысты заңнан басқа, тағы балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға байланысты «Қазақстан Республикасының баланың құқықтары туралы» заңы бар. Айтылған заңның 28-бабында бала асырап алу жайлы анықтама беріліп өткен. Берілген анықтама бойынша заңда бала асырап алу дегеніміз ата-ананың қамқорлығынсыз қалған баланы отбасында тәрбиелеуге және өсіріп жетілдіруге жағдай жасау мақсаты ретінде қарастырылып өткен [3]. Бірақ, заңда бала асырап алуға байланысты толық анықтама берілмеген. Ал, «Неке (ерлі-зайыптылық) және Отбасы» туралы заңда бала асырап алу дегеніміз сот шешімінің негізінде асырап алуға берудің заңды түрі, туыстарының шығу тегі бойынша құқықтары мен міндеттерінің теңестірілген құқықтық нысаны болып табылады [4]. Жоғарыда қарастырылған екі заңдағы бала асырап алуға байланысты анықтамаға салыстыру жасайтын болсақ, «Неке (ерлі-зайыптылық) және Отбасы» заңында бала асырап алу толығымен анық және түсінікті қарастырып кеткен. Ал, «Қазақстан Республикасының баланың құқықтары туралы» заңында бала асырап алу тар мағынада және толығымен жазылмаған.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтерді талдай келе, берілген анықтамада бала асырап алу барысында заң бойынша ең алдымен ата-ананың заңдық құқықтары қарастырылады. Ата-ананың заң бойынша белгіленген барлық талаптарға сай келуіне байланысты, баланы ата-анаға асырап алуға рұқсат беріледі. Содан кейін, баланы асырап алуына байланысты ата-ананың немесе отбасының мүлктік мәселелері қарастырылады.

Ендігі кезекте асырап алушы баланың құқықтық мәртебесін қарастырып өтейік. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заңда барлық балалардың, соның ішінде ата-ананың қамқорлығынсыз қалған балалардың да теңдігі жазылып өткен. Заңның 1 тарауының 4 бабы бойынша барлық баланың құқықтарының теңдігін көрсеткен.

Заңда барлық баланың жеке ерекшеліктеріне, яғни, тіліне, мәдениетіне, өскен ортасына, физикалық және психологиялық жағдайына, ұлтына байланысты ешқандай кемсітушіліктер болмауы керектігі көрсетілген. Баланы оның басында қалыптасқан жағдайға қарамастан әрқашан қорғау. Баланы қорғау мемлекеттік деңгейде немесе ата-ананың жеке қорғауымен сипатталады.

Сондай-ақ, заң бойынша баланың жеке құқықтарын ешкім таптай алмайды және баланың құқығын бұзушылық заң бойынша қатаң түрде қудаланады.

Ендігі кезекте, балалардың мүдделері үшін құрылған мемлекеттік саяси нормаларды қарастырып өтейік. Жоғарыда келтірілген «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заңның 6 бабында балалардың мүддесін қорғауға байланысты құрылған мемлекеттік саясаттың негізгі мақсаттары заң жүзінде қарастырылып өткен.

Заңда баланың жеке мүдделерін қорғау және олардың құқықтарының қорлануын болдырмау маңызды екендігі көрсетіліп кеткен. Егер де баланың құқықтары бұзылған немесе ата-ана тарапынан баланың жеке құқықтарының тапталуы байқалған жағдайда, бұны тиісті заңды органдардың араласуымен және тікелей қатысуымен шешу керек. Заңда баланың жеке тұлға болып дамуына және оның барлық қажеттіліктерімен қамтамасыз етілуіне барлық жағдай жасау керектігі анық айтылған. Баланың физикалық денсаулығына қауіп келтіруші факторлардан қорғау заң бойынша міндетті және маңызды жұмыстардың бірі болып табылады.

Ендігі кезекте, «Неке (ерлі-зайыптылық) және Отбасы» туралы заңның бала асырап алуға байланысты 13 тараудың 86 бабы бойынша, бала асырап алушы ата-ананың құқықтары мен міндеттеріне тоқталып өтейік.

Бала асырап алушы ата-ана бірінші кезекте, асырап алынған баланың жеке дамуына, оның денсаулығына, рухани дамуына, адамгершілік тұрғысынан дамуына жағдай жасауға міндетті болып табылады. Асырап алушы баланың өз бетінше тәрбиелеуге және заңда көрсетілген талаптарды сақтауға және орындауға міндетті болып келеді.

Асырап алушы, бала асырап алуына байланысты заң бойынша біржолғы төлем алуға құқылы болып табылады.

Жоғарыда айтылып кеткен заңдардан бөлек бала асырап алуға байланысты «Бала құқығын қорғау» туралы Конвенциясы маңызды болып келеді. «Бала құқығын қорғау» туралы Конвенция ЮНИСЕФ ұйымында 1989 жылы 20 қарашада қабылдалған болатын. Ал, Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесі аталған заң 1994 жылы 8 маусымда ратификациялаған болатын [5].

«Бала құқығын қорғау» туралы Конвенция 3 бөлімнен және 54 баптан тұрады. Заңда, баланың жеке басының құқықтары туралы толығымен көрсетіліп өткен. Конвенцияға қатысушы мемлекеттердің баланың денсаулығының жақсы болуын қамтамасыз ету, білім алуын, жеке және рухани дамуын, барлық балалардың қадір-қасиетінің қорланбауын, баланың құқықтарының тапталмауын қадағалау және жүзеге асыру керектігі туралы жазылған.

Қорытындылай келе, бала асырап алу барысында заңдық нормалар үлкен маңызға ие болып табылатындығын көре аламыз. Қазақстан Республикасында бала асырап алуға байланысты көптеген заңдар қабылданған. Осындай маңызды заңдардың бірі «Неке (ерлі-зайыптылық) және Отбасы» туралы заңында асырап алу туралы толығымен және нақты мәліметтер беріліп кеткен. Бала асырап алу барысында «Бала құқығын қорғау» туралы Конвенция және «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заңдар да маңызды рөл ойнайды. Бала асырап алушы ата-аналар осы заңдардың барлығын білу міндетті. Себебі, бала асырап алу процесі қатаң түрде заңдық нормалар арқылы іске асырылып отырады.

Бала асырап алу қазіргі кезде елімізде өзекті мәселелердің бірі болып табылуда. Көптеген ата-аналар бала асырап алуға психологиялық тұрғыдан дайын болмайды, әсіресе жасөспірім балаларды. Отбасыларға үгіт-насихат және консультативтік қолдау көрсетілсе де, елімізде екінші рет жетім қалу статистикасы көбейді. Бала асырап алушы ата-аналар кейде бұл қадамның маңыздылығын толық түсініне бермейді. Көптеген балалары бар ата-аналар, оларда тиісті тәжірибе бар деп ойлайды. Бірақ бұл жағдайда ерекше көзқарасты қажет ететін балалардың тағы бір санаты бар екендігін ойламайды. Нәтижесінде жыл сайын отбасын тапқан балалар қайтадан балалар үйі қабырғасына оралып екі есе психологиялық жарақат алып жатады. Шет елдерде балалар үйіне қайта әкелініп тасталған балалардың пайызы 9% пайызды құрап отыр. Ал елімізде қазіргі таңда 17% болып отыр. Балалар көбінесе балалар үйіне бір емес бірнеше рет балалар үйіне қайтарылып жатады, бұл балалар үшін үлкен соққы. Мұндай жағдайлардың мүмкіндігінше сирек болуы немесе мүлдем жоқ болуы үшін психологтар мен басқа мамандар асырап алуға үміткер ата-аналарға арнайы кеңес беретін патронаттық ата-аналар мектебі ұйымдастырылған болатын. Көп жағдайда осы дайындықтан өту барысында ата-аналардың басым көпшілігі өзінің бұл жауапкершілікті алуға дайын еместігін біліп оқудан бас тартып жатады. Бұл баланы асырап алып қайта әкелгеннен әлдеқайда жақсы. Сол себепті мамандар осы оқыту бағдарламасы арқылы ата-аналарды толықтай

бақылап, дайындайды. Ата-ана толықтай дайын болмаса бала міндетті түрде балалар үйіне қайтады. Ал дайын болған жағдайда ата-ана кез-келген қиындықтан оңай шыға алады. Керек болған жағдайда мамандарға жүгініп мәселені шешуге тырысады. Осындай жағдайда психолог мамандар міндетті түрде ата-анаға көмегін ұсынады.

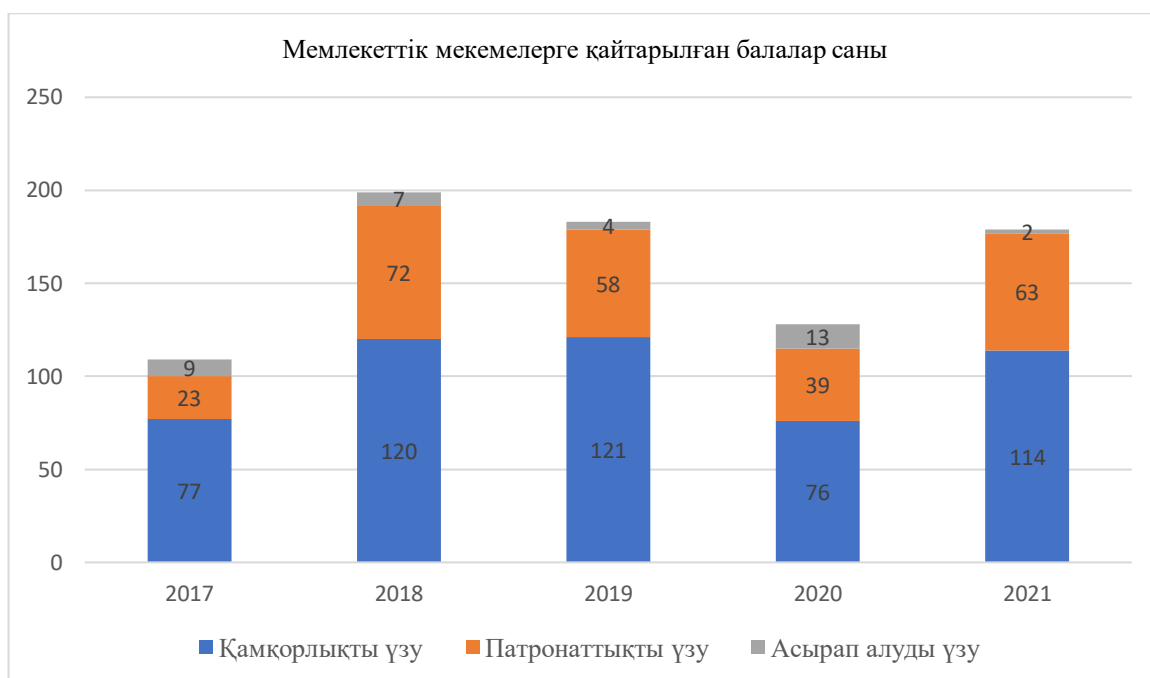
Екінші реттік жетімдік деп – қамқоршылар, асырап алушы ата-аналар, патронат тәрбиешілердің асырап алған баладан бас тартуын түсінуге болады.

	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы	27 274	25 753	24 239	23 410	22 692
Отбасыда өмір сүріп жатқандар	20 841	20 447	19 633	19 156	18 616
Қорғаншылық-қамқорлықтағылар	18 941	18 215	17 360	17 023	16 402
Патронаттық тәрбиелеушілер	1 900	2 232	1 982	1 751	1 816
Толықтай асырап алынғандар	-	-	158	195	178
Отбасылық үлгідегі балалар үйіндегілер	-	-	133	187	220
Мемлекеттік ұйымдағылар	6 223	5 306	4 606	4 254	4 076

1 кесте: Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар саны (адам)
Ескерту: [6] Әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Ал, 2022 жылғы көрсеткіш бойынша елімізде 23063 әлеуметтік жетімдер бар, оның 18796 отбасыларда тәрбиеленуде.

Кестеде көргеніміздей еліміздегі әлеуметтік жетімдердің көп бөлігі отбасылардың қамқорлығында, бірақ неғұрлым бұл көрсеткіш көбейген сайын Әлеуметтік екінші қайтара жетімдіктің де көрсеткіштері көбеюде. 2017–2022 жылдары асырап алушылар мен қамқоршылардың балаларды балалар үйлеріне қайтаруы 64% көбейді.

2 сурет: Мемлекеттік мекемелерге қайтарылған балалар саны
Ескерту: [2] Әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Жоғарыда көрсетіліп кеткендей, жетім баланың екінші рет қайта жетім қалуы қазіргі таңда ауқымды мәселе болып отыр. Екінші реттік жетімдік құбылысының пайда болу себептері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: тиісті құқықтық реттеудің болмауы, жетім балаларды отбасына орналастыру және баланы отбасына қайтару шарттарының оңайлығы, ата-аналардың бала асырап алу туралы білімінің аздығы және отбасындағы бейімделі кезеңіндегі үлкен қиындықтар.

Мәселенің профилактикасы ретінде Қазақстан республикасы 2020 жылдың 1 шілдесінен бастап бала асырап алатын кез-келген ата-ана «Бала асырап алуша ата-аналар мектебі» атты курсын оқуы және сәйкесінше сертификат алуы міндеттелді.

Өкінішке қарай, жетімдер үйінен бала алған отбасылардың барлығы бейімделу қиындықтарын жеңіп, балалар үйінің тәрбиеленушілерін шынайы қабылдай алмады. Балалардан бас тартушылар ең аз тіркелген уақыт 2017 жыл (109 адам) болды. Басқа жылдары әлдеқайда көп тіркелді (ең көбі — 199 адам). 2021 жылы мемлекеттік мекемелерге кәмелетке толмаған 179 бала оралды. [7]. Олардың арасында қамқорлық органы қызметкерлерінің өздері белгілі бір себептермен балаларды қайтарып алған кездері де болды. Ал балалар үйіне өз қалауларымен немесе мемлекеттік органдардың талабымен оралған жетім балалардың саны туралы жеке статистика жарияланбайды.

Екінші реттік жетімдіктің алдын – алу үшін бірнеше қадамдар жетілдіру қажет:

- бала асырап алушы ата-аналарға кандидаттарды іріктеу тәртібін күшейту;
- баланы отбасына тәрбиелеуге қабылдағысы келетін азаматтарға міндетті психологиялық курсты өткізу;
- балалардың жақын туыстары болып табылатын кандидаттар үшін арнайы міндетті оқуды енгізу;
- сүйемелдеу процесінде бала асырап алған отбасылар ала алатын қызметтер спектрін кеңейту;
- отбасылармен жұмыс істейтін мамандардың біліктілігін арттыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстандағы бала асырап алу түрлері https://egov.kz/cms/kk/articles/child/adoption_of_a_child_in
2. «Қазақстан без сирот» // <http://usynovite.kz/rus/content/adoption/>
3. «Қазақстан Республикасының баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2001 жылғы 12 ақпан N 223. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P010000223>

4. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
5. «Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400>
6. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы <https://bala.stat.gov.kz/deti-siroty-i-deti-ostavshiesya-bez-popecheniya-roditelej/>
7. Национальное бюро статистики Республики Казахстан, <http://stat.gov.kz>

ҚАРТТАРДЫҢ ӨМІР САПАСЫН ЖАҚСARTУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІ

Әлеуметтік жұмыс мамандығының 1 курс докторанты Ержігітова Б.С.

Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы Омарова Ә.Т.

Әл - Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Кілт сөздер: қарттардың өмір сапасы, қартаю, әлеуметтік, демографиялық, белсенді өмір сүру.

Адамзаттың қартаюуы-бұл адам ағзасының қызметінің ақырындап бәсеңдетуден басталатын ұзақ процесс. Оның үш кезеңі бар: егде жас-60-74 жас, кәрілік – 75-89 жас және ұзақ өмір сүру – 90 жастан жоғары. Жасы ұлғайған сайын психологиялық икемділік пен бейімделу қабілетінің төмендеуі байқалады, белгісіздікке деген қызығушылық тұрақтылық пен сенімділікке деген ұмтылыспен алмастырылып, күнделікті өмірде көрініс алуда. Әлеуметтік мәртебені жоғалтумен, физикалық шектеулермен және психикалық өзгерістермен байланысты қартаюдың еріксіздігін түсіну егде жастағы адамдардың қарым-қатынастардағы шектеулері, кемшіліктер мен қажетсіздік сезімдерінің пайда болуына, кейде ауыр депрессиялық жағдайларға әкеледі. Қартаю ағзаның бейімделу мүмкіндіктерін шектеуге және жасқа байланысты патологияның дамуына әкеледі. Мәселен, 2022 жылдың басында Қазақстанда 9,8 миллион әйел мен 9,3 миллион ер адам тұрады. Өмір сүру ұзақтығы-75,5 жыл [1].

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда егде жастағы адамдардың өмір сүруінің сапасына теріс әсер ететін физиологиялық, психологиялық, материалдық және рухани проблемалардың пайда болуына әкелетін көптеген әлеуметтік қауіптер бар. Қарт адамдар әлеуметтік қатерлердің әсерін азайтуға және олардың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған белсенді әлеуметтік қорғауды қажет етеді. Қазақстан егде жастағы халқы басым елдер санатына кіре бастағандықтан, көмекке мұқтаж зейнеткерлермен және жалғызбасты қарттармен жұмыс жыл бойы үздіксіз жүргізілуде.

Қалыптасқан демографиялық жағдай мемлекет пен қоғамның алдында жаңа бағыттағы мақсаттар мен міндеттер қоюда, ол тек қана егде жастағы халықтың негізгі өмірлік қажеттіліктерін қамту ғана емес, сонымен қоса қарт жастағыларға арнап саяси, қоғамның әлеуметтік салаларында белсенділіктерін арттыру үшін жағдайлар жасауды қамтиды.

Қарт адамдардың өмір сапасы: зерттеу теориясы

HelpAge International ұйымының өкілдері ХХІ ғасырда бұрын-соңды болмаған жаһандық демографиялық өзгерістердің байқалатындығын және бүкіл әлемде өмір сүру ұзақтығының өсуі мен халықтың қартаюуы туралы дабыл қағуда, өйткені 2050 жылға қарай егде жастағы адамдар (60 жастан асқан) жалпы әлем халқының санының бестен бірінен астамын (22%) және олардың саны 2,03 миллиард адамды құрайтындығы туралы болжам жасаған [2, б. 101–107].

Халықтың қартаюу процесі мемлекет үшін әлеуметтік, экономикалық, мәдени жаңа міндеттерді жүктейді, сонымен бірге әртүрлі жастағы адамдардың өмір сүрулерін жақсарту үшін жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Белсенді ұзақ өмір саласындағы саясат өмір сүру сапасын, егде қарт жастағы адамдардың тәуелсіз және өмір сүрулеріне, халықтың салауатты өмірін ұзарту мен денсаулықты сақтау мен нығайтуға, аға-буынның әлеуметтік және психологиялық әл-ауқаттарын жақсартуға, егде жаста өмірдің әртүрлі салаларына қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуге және мемлекетіміздің әлеуметтік - экономикалық дамуына бағытталуы керек [3, б.5].

«Өмір сапасы» ұғымын алғаш рет 1964 жылы американдық экономист J. Galbraith

«молшылық қоғамы» атты еңбегінде қолданған [4, б. 612]. Кейінірек «өмір сапасы» термині басқа ғылыми бағыттар өкілдерінің еңбектерінде қолданылды, бұл жеке адамның өмір сапасының мәні мен мазмұнын сипаттайтын бірқатар теориялар мен тұжырымдамалардың пайда болуына әкелді. Ал, философиялық теория контекстінде өмір сапасы «адамның рухани, мәдени

қажеттіліктерді іске асыру деңгейіне, қоғам жағдайындағы өміріне қанағаттануы» ретінде қарастырылады [5, б. 83–89]. Экономикалық бағытта өмір сапасын «субъектінің материалдық әлауқатының көрінісі және адамның материалдық байлығын көбейту және арттыру қабілеті» деп түсіндіреді [6, б. 112–119]. Психологтар өмір сапасын «адамның субъективті қанағаттануы» деп санайды

өз өмірімен, бұл оның қажеттіліктерін іске асыру деңгейі мен дәрежесін бағалауда көрінеді» [7, б. 141–161] деп тұжырымдаған.

Егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасының ерекшелігі көбінесе олардың күнделікті өмірінде пайда болатын және қиын өмірді тудыратын әлеуметтік қатерлермен байланысты жағдайлар. Жалпы алғанда әлеуметтік қатерлер экономикалық, әлеуметтік, саяси, табиғи, техногендік және т.б сипатта болуы мүмкін [8, б. 118–124], алайда егде жастағы адамдарға қатысты оны жасқа тән неғұрлым нақты әлеуметтік қатерлерді анықтап көрсеткен жөн, мысалы, кедейлік пен материалдық жағдайдың төмен болуы, денсаулықтың нашарлауы, мезгілсіз өлім қаупі, әлеуметтік оқшаулану, туыстық байланыстардың жоғалуы, мінез-құлық нормаларының деформациясы, алаяқтық және т.б.

Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерде егде жастағы адамдардың өмірінің негізгі проблемалары, олардың қазіргі әлеуметтік мәртебесіне қанағаттанбау, жұмысқа орналасудың қиындығы, отбасылық әлауқат атап өтіледі, сондай-ақ организмдегі физиологиялық өзгерістерді ауыр қабылдау. Бұл қоршаған ортаны есепке алу қажеттілігін ғана емес егде жастағы адамдардың қоғамдағы жағдайы, сонымен қатар сауатты ұйыммен өмір сүру сапасын жақсартуға және әлеуметтік тәуекелдердің теріс әсерін азайтуға қабілетті қарттарды үздіксіз әлеуметтік қолдау қажеттілігін анықтайды [9, б. 70–73].

Қарт адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету

Әлеуметтік қызметтерге әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-медициналық, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік-еңбек, әлеуметтік-құқықтық, коммуникативтік және шұғыл әлеуметтік қызметтер жатады. Әлеуметтік қызмет көрсетудің үш негізгі түрі бар: үйде әлеуметтік қызмет көрсету, жартылай стационарлық формада әлеуметтік қызмет көрсету, стационарлық формада әлеуметтік қызмет көрсету.

Қазіргі таңда елімізде әлеуметтік қызметтер жүйесі дамып келеді. Әлеуметтік жұмыс мақсаттары мен міндеттері, нысандары әлеуметтік-экономикалық факторлар әсерінен өзгеріске ұшырауда (тұрақтылық немесе тұрақсыздық тұрғыда). Халықтың әлсіз қорғалатын санаттарына, қарттарға, мүгедектерге әлеуметтік қолдау мен қызмет көрсетудің негізгі кепілдіктерін қамтамасыз етудің мемлекеттік сипаты қарқынды дамуда. Сонымен қатар әлеуметтік институттар жұмыстарын дамыту мен заманауи технологияларды әлеуметтік қызмет көрсету тетігі ретінде тәжірибеге енгізудің маңыздылығы басым. Қарттардың өмір сапасын әлеуметтік қызмет арқылы арттыру шараларына мыналар жатады: қарттарды олардың белсенділігін арттыруға, өзін-өзі жүзеге асыруға ынталандыру; қарттардың қызығушылықтарын ескере отырып клубтар құру; «үшінші дәуір университеті немесе күміс университет», «әлеуметтік туризм», «қарттарға арналған патронаттық отбасы», «компьютерлік сауаттылық» сияқты әлеуметтік жұмыстың инновациялық түрлерін құру және енгізу. Мысалы, «Күміс университет» жобасын іске асыруда алға қойылған негізгі міндеттердің бірі, ол егде жастағы адамдардың қазіргі өмірге сәтті бейімделуіне, өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі жетілдіруге қолайлы жағдайлар жасау, коммуникациялық ортаны қалыптастыру және дамыту, өмірге деген оң көзқарасты сақтау, салауатты өмір салтын насихаттау, заманауи техникалық құралдар мен ақпараттық технологияларды игеруге көмектесу, құқықтық сауаттылығын кеңейту, бос уақыттарын ұйымдастыру болып табылады.

Егде жастағы адамдарға әлеуметтік қызмет көрсетудің тиімді институты жүйелі түрде жетілдірілген жағдайда ғана әлеуметтік тәуекелдердің теріс әсеріне қарсы тұра алады. М. И. Черепанованың зерттеуінде әлеуметтік тәуекел тобындағы қарттардың суицид салдарының алдын алу және олардың шеттетілу мен шектелуімен байланысты әлеуметтік қызмет көрсетуінде корреляциялаудың маңыздылығы туралы айтылады. Ал, Е. Н. Касаткина мен Ю. А. Тузова әлеуметтік қызмет көрсету институтының егде жастағы адамдардың өміріндегі әлеуметтік қауіпті жағдайлардың алдын алуды көздейтін бастапқы объективті бағыты ретінде оның рөлінің ерекше екендігін атап көрсеткен.

Осыған байланысты әлеуметтік қызметтердің жекелеген нысандары мен түрлерінің тиімділігі, олардың мазмұнының егде жастағы адамдардың қажеттіліктеріне сәйкестігі, олардың әлеуметтік

тәуекелдерді азайту және өмір сүру сапасын арттырудағы қабілеттілігі мен рөлі, артықшылықтары туралы қосалқы мәселе туындайды.

Елімізде бүгінде әлеуметтік қызмет көрсету орталықтарының тәжірибесі осы әлеуметтік қызметтер жүргізетін жұмыстың маңыздылығы мен қажеттілігін айқын көрсетті. Әлеуметтік қызмет көрсету орталықтары қызметінің перспективалық бағыты әлеуметтік қызметтер спектрін кеңейту, қарт азаматтармен әлеуметтік жұмыстың инновациялық технологияларын енгізу болып табылады. Егде жастағы азаматтарға және жалпы мүгедектерге күтім жасау жүйесін құру әлеуметтік қызмет көрсету мен медициналық көмекті ұйымдастыру тәсілдерін өзгертуді, осы технологиялардың егжей-тегжейлі сипаттамасын, олардың әрбір нақты өмірде енгізуді нормалау, үйлестіруде республикалық деңгейдегі сарапшылардың тікелей тұрақты қатысуымен қарастырылуды талап етеді. Сондай-ақ егде жастағы азаматтарға және ерекше қажеттіліктері бар адамдарға көмектесу сау қартаюға барынша ықпал етуі қажет. Қарттардың толыққанды өмір сүруіне, қоғамдық іс шараларға қатысуға қабілетті болуына,

экономикалық, әлеуметтік, мәдени және саяси өмірге араласуына мүмкіндіктер жасалынуы тиіс.

Отанымызда ұзақ мерзімді күтім жасау жүйесі «арнайы әлеуметтік қызметтер туралы» атты өмірлік қиын жағдайындағы адамдар (отбасылар) үшін арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету саласында туындайтын қоғамдық қатынастар қызметтерін реттейтін заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады. Сондай-ақ халықты әлеуметтік қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарттарына негізделеді. Ұзақ мерзімді күтім жүйесі қарт азаматтарға және үйде немесе мамандандырылған мекемелерде ерекше қажеттіліктері бар адамдарға көрсетілетін арнайы әлеуметтік қызметтер жиынтығын қамтиды. Мемлекет өз кезегінде нәсіліне, ұлтына, тегіне және дінге көзқарасына қарамастан әлеуметтік әділеттілікке негізделген қызметтер аясында қажетті құрылғылармен, техникалармен жабдықтауға кепілдік береді. Қарт азаматтар мен ерекше қажеттіліктері бар адамдардың лайықты тыныс-тіршілігін қамтамасыз етуде әлеуметтік қорғау жүйесінде «қарттар мен мүгедектерге арналған медициналық-әлеуметтік мекемелер» жұмылдырылған. МӘМ – бұл егде жастағы және мүмкіндігі шектеулі адамдарға күтім бойынша қызметтер кешенін ұсынатын мемлекеттік мекемелер. Бүгінгі таңда барлық дерлік қалаларда осы орталықтар желісін дамыту бағдарламасын орындау бойынша жұмыстар жүргізілуде.

Әлеуметтік қызмет көрсетуді сараптамалық бағалау: қарт адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту факторы ретінде

Егде жастағы адамдарға әлеуметтік қызмет көрсетудің олардың өмір сүру сапасын жақсартудағы рөлін бағалау үшін сараптамалық бағалау әдісін қолдану арқылы эмпирикалық зерттеу ұйымдастырылды. Зерттеу нысаны қарттардың өмір сүру сапасы, ал әлеуметтік қауіп-қатерге ұшыраған адамдар және зерттеу тақырыбы егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту факторы ретінде әлеуметтік қызмет болды. Зерттеудің мақсаты - әлеуметтік қауіп-қатерге ұшыраған егде жастағы адамдардың өмір сүру сапасын жақсарту факторы ретінде әлеуметтік қызмет көрсету мүмкіндіктеріне сараптамалық бағалау жүргізу.

Эмпирикалық зерттеудің респонденттері 10 сарапшы болды. Сарапшыларды іріктеудің негізгі критерийі - егде жастағы адамдармен жұмыс жасаудағы үлкен тәжірибе мен үйде қарт адамдарға әлеуметтік қызмет көрсетумен айналысатын әлеуметтік қорғау бойынша мамандандырылған мекемелердің бірінде жұмыс істеу.

Зерттеу гугл формада алдын ала дайындалған сауалнамаларды толтыру арқылы жүзеге асырылды. Сауалнама сұрақтары ашық түрде негізгі төрт сұрақтан, бағыттан тұрды.

Кесте №1. Сарапшыларға алдын ала әзірленген сұрақтар тізбегі

1	Сіздің ойыңызша, қарт адамдарды әлеуметтік қамтамасыз етудің қандай проблемаларын мемлекеттік құрылымдар бірінші кезектегі пысықтауды қажет етеді?
2	Егде жастағы адамдар не туралы жиі шағымданады?
3	Соңғы жылдары зейнетақымен қамтамасыз ету және халыққа қызмет көрсету тұрғысынан жақсы жаққа не өзгерді?
4	Әлеуметтік қызметтердің жұмысын жақсарту үшін не ұсынасыз?

Сауалнама нәтижесінде сарапшылар бірінші сұрақ бойынша қарттардың өзін-өзі жетілдіру мен жеке бастарына көңіл бөлу мәселері тұрғызынан егде жастағы азаматтармен әлеуметтік қолдау

ұйымдарына баруын насихаттау жұмыстарын жүргізуді атап өтті. Респонденттердің 85%-ы аталмыш мәселені өзекті деп таныған.

Екінші сұрақ бойынша қазақ қоғамында ұлттық тәрбиенің басымдылығы салдарынан көп жағдайда егде жастағы адамдардың басым көпшілігі өз өмірлеріне қанағаттанатындарын көрсетсе (90%), кейбіреулері мемлекеттік қолдауға, медициналық қызмет түрлеріне - 30%, қоғаммен етене араласу мәселелері – 30%, зейнетақы мәселелеріне- 35% жиі шағымданатынын жеткізген, ал 5%-ы егде жастағы азаматтардың туысқандарымен, таныстарымен қарым-қатынас жасауы арқылы ләззат алып, қуаныш сезімін сыйлайтын сәттерді жиі талқылайтындықтарын да қозғаған.

Үшінші сұрақ бойынша сарапшылар бірауыздан жауап беруде қиындықтардың туындайтынын жасырмады.

Төртінші сұрақ аясында респонденттердің – 60%-ы орталықтардағы қызметкерлердің мардымсыз еңбек ақысын көтерсе, 30%-ы қарттармен жұмыс жасауда туындайтын психологиялық – әлеуметтік экономикалық мәселелерді шешуді жүйелі тұрғыдан жетілдіру механизмдерін қарастыруды атап айтқан және 10%-ы әлеуметтік қызметкерлердің қоғамдағы мәртебесін сөз еткен.

Сондай-ақ сарапшыларға қала деңгейінде қарттардың өмір сүру сапасын бағалау үшін арнайы критериялды аппарат құру қажеттілігі туралы сұрақ қойылды. Сарапшылардың 32% - ы мұндай критериялды аппарат халықты әлеуметтік қорғаудың тиімді мемлекеттік саясатын қалыптастыру үшін қажет деп жауап берді; сарапшылардың 26% - ы «қажет емес» деп жауап берді. Біз қарттардың өмір сүру сапасын бағалау үшін арнайы критериялды аппарат құру деп санаймыз. Ол әлеуметтік қызмет көрсетудің егде жастағы адамдардың өмір сапасына әсері туралы ақпаратты неғұрлым нәтижелі жүйелеуге және талдауға мүмкіндік береді.

Жүргізілген зерттеуді қорытындылай келе, біз егде жастағы азаматтардың өмір сапасын арттыруда тек қана әлеуметтік қызметтер механизмін реттеп қана қоймай, бұл мәселенің төңірегіндегі әлеуметтік қызметкерлер мәселелерін де қарастыруды талап ететіндігін аңғаруға болады. Жаһандану дәуірінде қоғам алдында шешімін табуы тиіс мәселелердің де күннен күнге артып бара жатқандығы мәлім. Сонымен қатар, қоғамнан, туыс-туғаннан оқшауланған қарттарымыздың қоғаммен етене араласуына мүмкіндіктер тетігін іске қосуды талап етеді.

Сарапшылардың көзқарасы бойынша қазіргі кездегі өзекті мәселе - егде жастағы адамдардың әлеуметтік қызметтермен қамтылмай қалулары. Сарапшылардың бірі өз зерттеулерінің нәтижелеріне сілтеме жасайды, оның нәтижесі бойынша Алматыда егде жастағы адамдардың 2% азы әлеуметтік қызметтермен қамтылған. Қарттарға арналған әлеуметтік қызметтерді көрсету сапасы, мамандардың пікірінше, әлеуметтік қызметкерлердің жалақысының төмендігі, олардың біліктілігі, әлеуметтік қызметкерлердің саны және олар көрсететін қызметтердің сапасына байланысты шешімін әлі күнге таппаған мәселелердің бірі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алтыншаш Оралбаева. Качество жизни пожилого человека [Electronic resource] // <https://zanmedia.kz/zha-aly-tar/93012/>. 2022.
2. Ю.О. Галушинская. К проблеме повышения качества жизни лиц пожилого возраста // Вестник Шадринского государственного университета. 2015. Vol. 1, № 4. б. 101–107.
3. Алимбекова Г.Т. Ш.А.Б., М.Г., Ж.А.С. Қазақстанда қарт адамдардың әлеуметтік- экономикалық жағдайлары мен қажеттіліктерін анықтау (ұлттық кешенді әлеуметтанулық зерттеудің нәтижесі). Алматы, 2020. б.5
4. Galbraith J.K. The New Industry State. Boston: MA : Houghton Mifflin, 1967. б.612
5. Мазепина О.Ю. Проблемы измерения уровня и качества жизни населения . Проблемы развития территории, 2014. Vol. 6. б.83–89
6. Павлова Л.Е. Обзор зарубежной литературы по проблемам качества жизни и качества населения // Демография и социология. 1993. б. 112–119.
7. Захарова А.Н. Междисциплинарная проблема качества жизни в контексте современных научных исследований // Вестн. психиатрии и психологии Чувашии. 2014. Vol. 10. б. 141–161.
8. Шарин В.И. Социальные риски как угрозы социальному положению и защита от них // Известия Уральск. гос. эконом. ун-та. 2013. Vol. 6. б. 118–124.
9. Перегуд С.А., К.Э.В. Социальное обслуживание граждан пожилого возраста и инвалидов // Инновационное развитие современной науки : сб. ст. Междунар. науч.практ. конф. / ed. А. А. Сукиасян. Уфа: ООО «Омега Сайнс», 2014. б. 70–73.

ORGANIZATION OF SOCIAL SUPPORT FOR A FAMILY OF A HARD OF HEARING CHILDREN

«8D11401-Social support» 1st year PhD student **Janpeysova Zh.**

Scientific supervisor: PhD, acting docent Assel Sarsenova

Al Farabi KazNU

Keywords: deaf, children, psychology, society, problems.

There are two main categories of children with persistent hearing impairments: deaf and hard of hearing.

Deaf children can respond to a voice of increased volume near the ear, but at the same time, they do not understand words and phrases without special training. For deaf children, the use of a hearing aid or a cochlear implant is mandatory. However, even when using hearing aids or cochlear implants, deaf children experience difficulties in perceiving and understanding the speech of others. The oral speech of these children does not develop independently, so they are involved in long-term systematic correctional and developmental work. The main directions of such activity are the development of speech (lexical, grammatical and syntactic structure), the development of auditory perception, including speech hearing, and the formation of pronunciation. In unity with the formation of verbal speech (in oral and written forms), the process of developing children's cognitive activity and the development of all aspects of the child's personality is underway.

Hearing-impaired children have different degrees of hearing impairment (mild, moderate, significant, severe) - from minor difficulties in perceiving whispered speech to a sharp limitation of the ability to perceive spoken volume speech. The necessity and procedure for the use of hearing aids, especially in classes and lessons, is determined by specialists (a sign language therapist and a sign language teacher). Hearing-impaired children, in comparison with the deaf, can independently, at least to a minimum extent, accumulate vocabulary and master oral speech. However, for the full development of the speech of these children, special correctional and developmental classes with a sign language teacher is also required, including the above-mentioned areas of auditory and speech development. Children with hearing impairments perceive the speech of others in three ways: auditory-visual, auditory, and visual.

Deaf/hard-of-hearing children do not always understand the interlocutor for a number of reasons. The features of the anatomical structure of the speaker's articulation organs (narrow lips, bite features, etc.), lip masking (moustache, beard, bright lipstick, etc.) and the specifics of speech production (fuzzy, fast speech, etc.) make it much more difficult for a child with impaired hearing to understand it. What matters is the location of the speaker in relation to the deaf/hard-of-hearing student and the number of people included in the conversation. For example, the perception of the speech of the interlocutor with his back to the light source, with his back or side to the child, the participation of two or more interlocutors in a conversation will negatively affect the understanding of speech.

The peculiarities of auditory capabilities (malfunction of the hearing aid; incomplete «hearing») and the limitations of the everyday and social experience of a child with impaired hearing (insufficient awareness of the general context/topic of conversation and the impact of this on the understanding of the message) are also destabilizing factors in the perception of speech.

So, the main problem of a child with hearing impairments is the violation of his connection with the world, the poverty of contact with peers and adults, limited communication with surrounding people, the inaccessibility of a number of cultural values, and sometimes education. The role of an educational institution in the socialization of deaf children in modern society is of great importance. For the socialization of hard-of-hearing children, it is necessary to create conditions for the gradual assimilation by children of socially significant behavioural experience, norms of culture of communication with other people, and moral and work culture. The problems of social adaptation and rehabilitation of children with hearing impairment are solved in conditions of purposeful socio-pedagogical influence through their inclusion of inaccessible areas of the household, and individual and socially significant activities, taking into account the personal interests and capabilities of children. For successful socialization, the stage of childhood is especially important, in which the foundation of adaptation is laid. The child gets acquainted with the rules of behaviour, customs, and manners, and learns the language of the people around him, i.e. masters human culture in the broad sense of the word. Children with hearing impairment are completely ordinary children.

They also like to run, play, dance, have fun and play pranks, experiment with different objects, build, sculpt and draw.

Research materials and discussions

Over the past two decades, our society has faced many social and economic problems, including the problems of families raising children with additional needs. Previously, in our country and in the post-Soviet space in general, the issue of disabled people, especially disabled children, and problems related to their upbringing, remained as closed. Since the beginning of 1991, the problems of children in a family with mental or physical features of development were actualized in the twentieth century.

The birth of a child with a developmental disability turns out to be a test for all family members. Since parents associate their hopes with their children, including the realization of their unfulfilled dreams, they thereby seem to rise to a higher level of personal development, assuming the responsibilities of educators of the next generation. Children with developmental disabilities, due to their characteristics, deprive parents of many opportunities. A contradiction is created between the maturation of new relationships in the family and the possibility of their implementation, which is aggravated in the case of the only possible child. These problems affect their hearing parents [1, p. 70-74].

For the formation of a harmonious personality, and the development of adequate self-esteem in a child, which is necessary when establishing proper relationships with other people, a loving and understanding adult should be next to the child, and best of all, a family.

The nature of communication between a deaf child and adults in the family undoubtedly affects his communicative competence and the choice of his position in communication. Studies show that children whose parents also have a hearing impairment and communicate using sign language are more active in communication, and more often take a leadership position.

The family as a social institution of education occupies one of the most important places in the process of formation and development of the personality of any child, including those with hearing impairment.

Advanced sign language teachers noted the need for early education of a deaf child in the family, and the development of his speech in the XVII-XIX centuries, long before the advent of public education of preschoolers with hearing impairments. In Russian sign language pedagogy, thoughts about the need for early education of a deaf child in the family were expressed by V. I. Fleury in his work "Deaf-mutes considered in relation to their condition and to the methods of education most characteristic of their nature" [2, p.310]. One of the most important factors in the development and formation of the personality of a deaf child, the scientist considered the care, attention and love for the child, which should surround his loved ones, primarily the mother. She also has to become the first educator of a child for whom she can do a lot.

A deaf child can be adapted to the society of people with hearing impairments and experience elements of social deprivation in relation to the hearing society. Mutual misunderstanding in the process of social contact causes significant differences in the emotional relationships of deaf children with others. However, with active work and the right attitude to the child both outside and inside the family, it is possible to achieve significant success in the socialization of a child with hearing impairment [3, p.5-9].

That is why it is important to understand the value of social, psychological and pedagogical work with families in which hearing impairments children are growing up.

The need to provide complementary assistance to such categories of people arises due to the huge number of various problems that these families encounter on a daily basis. L. V. Veko and A.V. Bobrova identify the following problems [4, p. 64-65] :

1. Problems of social and legal support: obtaining information about the rights and benefits for families raising a child with hearing impairment; assistance in preparing the necessary documents for registration of disability: letters, applications, documents to various state authorities, etc.

2. Problems of choosing effective medical care and means of socio-pedagogical rehabilitation: counselling parents on medical, psychological and pedagogical aspects of child development in family education; conducting developmental classes with a child; teaching parents the means and techniques of habilitation/rehabilitation of a child with hearing impairment.

3. Problems of social support for the family (parents): organization of contacts with parents in a similar life situation; provision of information about organizations and institutions providing services to a hearing impaired child and his family; socio-psychological assistance to parents to overcome the anxieties associated with the appearance of a disabled child with hearing pathology in the family supporting the situational needs of parents.

The difficulties that a family with a problem child constantly experiences are significantly different from the everyday worries that a family lives with, raising a normally developing child. As a result of the birth of a child, deviations in the development of relationships within the family and contacts with the surrounding society are distorted. The causes of the violations are related to the psychological characteristics of the sick child, as well as to the enormous emotional load that his family members bear due to long-term stress. Many parents find themselves helpless in this situation. And the situation can be characterized as an internal (psychological) and external (social) impasse.

It is of the utmost importance to create a favourable rehabilitation and correctional learning environment for a child with hearing impairment during his stay at home. This requires parents to have a certain amount of knowledge that contributes to understanding the needs and capabilities of the child. They should also have practical skills that allow them to communicate methodically with the child and raise him correctly [1, p. 74-75].

We believe that in supporting families with a hard-of-hearing child, it is necessary to use the technology of accompaniment. Accompanying a family and a child with disabilities is one of the new technologies of social work with the family, therefore, the methodological basis and regulatory framework need to be improved both at the state and regional levels. The most important mechanism of this technology is the reliance on family resources. The family should perceive the child with hearing impairment and begin to function as a systemic whole. At the same time, it should become a rehabilitation space for such a child. It is beginning to be influenced by many external factors that she has not encountered before. New specialists appear in the family environment, it is forced to establish interaction with various institutions and services. In order to effectively carry out family care, the family system must reach a new level of functioning, overcome the resistance that is natural for any system, and change in accordance with the new requirements of its development. All these are tasks of family support, i.e. a reference point for the activities of social services specialists. Based on this, we believe that the purpose of social, psychological and pedagogical support will be to help the family in creating favourable and safe living conditions for a child with hearing impairment, socialization, as well as a supportive environment for the family itself. The sequence of the supporting technology will be determined by the stages of formation and development of a family raising a child with hearing pathology:

1) work with the family to raise a child with hearing impairment, assist in creating favourable conditions for the development and upbringing of a child in the family;

2) implementation of an individual program of accompanying a child with hearing impairment and preparation for visiting educational, social, rehabilitation and other institutions; preparation and implementation of an individual program of accompanying a family raising a child with hearing impairment accompanying a child with hearing impairment at the initial stage of visiting educational, social, rehabilitation and other institutions. In our opinion, the solution to the identified problems will be facilitated by the development of interdepartmental cooperation in carrying out various activities to support families raising a child with hearing impairment. In this regard, there is a need at the regional level (first of all) to carry out activities to:

- improve the regulatory framework of health, education and social protection systems for children with hearing impairment and families raising them:

- creation and maintenance of a single data bank on disabled children for healthcare, education and social protection institutions and for children with hearing impairment; professional development of specialists of institutions of different departmental affiliations providing services to families raising children with hearing impairment; discussion by specialists of topical issues of comprehensive assistance to children with hearing impairment and their families of regional interdepartmental events: seminars, conferences, round tables, etc.

- support volunteer work with children with hearing disorders.

Currently, the family as a social institution is given considerable attention. Most specialists consider the family as a structure with significant rehabilitation potential, a significant proportion of which has not been in demand in special psychology until now.

Thus, a family with a hearing-impaired child, as a rule, does not receive systematic information, and psychological and social support. Institutions and services capable of providing assistance to a family that is raising a child with hearing impairment are also exposed - there are no norms and rules of interdepartmental interaction. Organizational disunity of specialists working in institutions of different departmental affiliation limits the possibility of implementing an integrated approach, which significantly reduces the effectiveness of social psychological, pedagogical, medical work. These problems are

especially acute in regions where some or either are absent, or parents do not have the opportunity to receive it in a timely and systematic manner.

Conclusion

In conclusion, we would like to note that only the joint work of social workers, teachers and parents in working with a family raising a child with hearing pathology will solve the problems of developing the personality of this child, contributing to his successful social rehabilitation and adaptation in the future.

Currently, state and non-state innovative projects are being implemented in the country to provide early assistance; adapted educational programs have been developed for children with hearing impairments of preschool age, which include sections for young children.

Early detection of hearing disorders and timely organization of correctional and developmental assistance depends on the active position of parents of children with hearing disorders. Parents should constantly talk to their child; systematically, day after day, engage with him, which will certainly bring results: it will help the inaudible baby to plunge into the world of sounds around him, adapt to it, and socialize as much as possible. Early mastery of sign language has an impact on the personal and cognitive development of a deaf child. There is evidence that with age in a special school, deaf children use oral speechless and less in communication with each other, completely switching to sign communication. Due to the limitations of social interaction, deaf children have personal communication problems – a later mastery of the verbal designations of emotions and understanding of the social context in which certain feelings arise; a later understanding of the essence of comradely and friendly relationships. The limited contact with the wider society generates fear and uncertainty in communicating with those who hear. And deaf children from hearing families are sometimes embarrassed by the fact that they have a poor command of gestures, and feel insecure even in communicating with other deaf people.

Also, it should be noted that special work is extremely necessary to enrich the emotional experience of children with hearing impairment, starting from a young age. It is necessary to include in the educational process technologies and techniques aimed at the development of the emotional and volitional sphere of such children, to organize such social activities that it would allow us to realize the accumulated experience of emotional, cognitive and creative development. Emotions play a special role in the formation of methods of techniques for various types of activities in children. Intellectual emotions influence the success of learning, and the effectiveness of the cognition process, and moral ones influence the formation of socially significant personality traits (humanity, responsiveness, etc.) The task of the versatile development of children with hearing impairment includes not only achieving a certain level of knowledge and skills, and possession of methods of mastering various contents but also a sufficiently high level of development of the emotional sphere, the foundation of which is knowledge about emotions.

References:

1. Л.И. Кильдяйкина. Организация социального поддержки семьи, воспитывающей ребенка с нарушением слуха // Инженерные технологии и системы. 2012. Vol. Социологическ. науки. P. 70–75.
2. Флери В. И. Глухонемые, рассматриваемые в отношении к их состоянию и к способам образования, самым свойственным их природе. Санкт-Петербург: тип. А. Плюшара, 1835. 310 p.
3. Бубен С. С. Интеграция : проблемы и перспективы // Дефектология. 1996. P. 5–9.
4. Веко Л. В. Служба сопровождения семьи и ребенка : инновационный опыт // Развитие форм сопровождения семьи, воспитывающей ребенка с ограниченными возможностями, в Нижегородской области. 2010. P. 64–65.

ИНКЛЮЗИВТІ МӘДЕНИЕТ МӘСЕЛЕСІ

Әлеуметтік жұмыс мамандығының I курс докторанты Исабекова А. С.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.ғ., к., доцент Қалымбетова Ә. к.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Кілт сөздер: Инклюзивті мәдениет, білім беру жүйесі, отбасы, балалар, әлеуметтік жұмыс.

Инклюзивті мәдениет-мақсаты әлеуметтік қатынастардың үйлесімділігі және осы қоғамдастықтың тұрақты дамуы болып табылатын қоғамдастықтың әртүрлі топтарындағы, страталары мен кластерлеріндегі адамдардың өзара көмегіне қатысу (партисипация) мәдениеті.

Қазіргі әлемде инклюзивті мәдениетті қалыптастырудың жетекші компоненттерінің бірі-білім берудегі инклюзивті қатынастар мәдениеті. Қазақстандық және басқа зерттеушілердің зерттеулері көрсеткендей, ерекше қажеттіліктері бар, дамуында ауытқулары бар, мүгедектігі бар балалар мен ересектердің саны үнемі өсіп келеді: көптеген қиындықтар және олармен байланысты деструктивті және патологиялық факторлар дамудың әртүрлі ауруларына әкеледі [1; 2; 3; 4; 5; 20; 28]. Сондықтан теңдік пен теңдік жағдайында мүмкіндігі шектеулі бар адамдарды қоғамға қосу бойынша күш-жігердің қажеттілігі артып келеді. Соңғы жылдары шетелде және Қазақстанда білім беру жүйелерінде инклюзивті білім беру мен инклюзия модельдерін ілгерілету мақсатында көптеген қадамдар жасалды. Инклюзиядағы табысты тәжірибеге өмір көрсеткендей, негізінен азаматтық қоғамның қолдауы, психологтар мен педагогтар, еріктілер мен ата - аналар көрсеткен кәсібилік пен ынта арқылы қол жеткізіледі. Инклюзивті білім кооперация, серіктестік, әлеуметтік білім беру және тәрбие қатынастарына және тұлғааралық қатынастардың құндылықтарына назар аударуды қамтиды. Инклюзивті білім үздіксіз өзгеріс пен бейімделуді қамтиды.

Білім беру жүйесі оқушылар мен оқушылардың сипаттамаларының әртүрлілігіне және оқушылардың, олардың отбасыларының, қоғам мен мемлекеттің білім беру қажеттіліктеріне жауап беру үшін ол жалпы білім беру жүйесі шеңберіндегі интеграция негізінде балалар мен жастарға сапалы білім беруге бағытталған. Инклюзивті білім беруді енгізудің бірқатар кезеңдерін атап өтуге болады: ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды сәйкестендіру; көпсалалы мектепшілік комиссиялар құру және отбасылық білім беру ортасын бағалау, бастапқы бағалау және кешенді бағалау, жеке оқу бағдарламаларын әзірлеу және қосымша немесе көмекші педагог таңдау; инклюзия процесінде балалар мен отбасыларға қолдау көрсету; әрбір педагог кадрларды оқыту арқылы Инклюзивті ортаны дамыту мектептер, көмекші педагогтарды, көпсалалы комиссия мүшелерін және орталықтардың үйлестірушілерін даярлау; ата-аналардың, сыныптастардың және қоғам мүшелерінің назарын аудару; ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың білім беру инклюзиясын мониторингілеу және бағалау (2, с. 145-147; 15).

Инклюзивті модель қолданыстағы терминология тиімді және өнімді психологиялық-түзету дамыту бағдарламаларын әзірлеуге барабар психологиялық-педагогикалық жоспарлауға кедергі келтіреді деп болжайды. Керісінше, егер қазіргі ғылымда - медицина, психология, педагогика және т.б. - мүгедектер мен науқастарды тиімді қалпына келтіру және оңалту әдістері белгілі болмаса, онда олар жоқ деген пікірді бекітеді. Мұндай қорытындылар мамандардың белгілі бір адамға көмектесе алмауынан адамның және оның қоршаған ортасының "кемшіліктері" мен кемшіліктеріне, шағымдануға және қайта қарауға жатпайтын "үкім" ретінде әрекет ететін ауруға немесе мүгедектікке баса назар аударады" [5; 7; 8; 13; 14; 18; 23; 25; 27]. Дизабилizm мүмкіндігі шектеулі/ерекше адамдарды кемсітуді қамтиды оларға төмен деп қарау. Қоғамның және адамның өзі адамның құндылығын оның "пайдалылығы" тұрғысынан қарастырады. Кейбір жағдайларда мүгедектік әлеуметтік мәселе ретінде қарастырылады. Сонда мүгедектік проблемасының мәні құқықтардың теңсіздігі жарияланған кезде мүмкіндіктер теңсіздігінде көрінеді. Сонымен қатар, мүгедектердің өз ресурстары қайтадан талап етілмейді: адамдар басқа ешкімге көмектесе алмайтын көмек тұтынушылары ретінде ғана қабылданады. Мүгедектіктің себептері мен мақсаттарын, моральдық-психологиялық мазмұнын көрсетпей, мүгедектерді "аяу" үрдісі де осыған байланысты. С.Остапенко дәл атап өткендей: "...жылап жылайтындар немесе құмарлықтарымен қуанатындар ақылға қонымсыз. Олар тек бір-бірін азғырады және құтқару ісіне зиян тигізеді... Егер адам жақындары үшін азап шегіп жыласа, өйткені олардың күнәлары өмірге көлеңке түсіріп, жанды құртады, содан кейін оған қосылыңыз, мүмкіндігінше жұбатыңыз және Құдайдан жылап, оларды кез-келген жолмен тәубеге келтіріп, оларды түзетуге көмектесуін өтініңіз" [19, 245-бет]. Дәстүрлі әлеуметтік жұмыс, оқыту және тәрбие мүгедектер мен олардың отбасыларына өздерінің "ажырамас" құқықтары туралы хабардар болуға көмектесетінін жариялайды, көбінесе олардың құқықтары үшін күресуге және басқалардың құқықтарының жоқтығын елемуге айналады. Өзіне және қоғамға қатысты міндеттерді мүмкіндіктері шектеулі бар адамдар және олардың отбасылары, сондай-ақ олардың "құқық қорғаушылары" алға тартпайды [13; 15; 20; 23; 24; 26]. Бұл адам мен қоғамның өмірін тұтыну мен бейімделуге тікелей азайтудың, міндеттерді елемей кезінде құқықтарды қорғауға көмектесуді азайтудың, ерекше қажеттіліктері бар адамдардың отбасылары, қоғам және мемлекет алдындағы ресурстары мен міндеттерін елемейдінің нәтижесі.

Алайда, мүгедектің дамуы да, қоғамның дамуы да толыққанды өнімді өзара байытатын өзара әрекеттесусіз, бір-бірімен байланыссыз және оның барлық алуан түрлілігінде әлеммен байланыссыз мүмкін емес [18; 22]. Дәстүрлі " көмек "мамандардың" жақсы ниеттерін " мүгедектерді сау

адамдардан оқшаулауға деген ұмтылыс ретінде айқын сипаттайды. Әлеуметтік психологтың, әлеуметтанушының, педагогтың және дәрігердің күш-жігері ерекше мұқтаж адамдарды стигматизациялайтын осы және осыған ұқсас ұстанымдарды еңсеруге, олар туралы қоғамдағы түсініктерді өзгертуге, қоғамды тәрбиелеуге, әр адамның, оның ішінде мүгедектің, жетімнің, сотталушының, көшіп-қонушының, қарттың жеке басының құндылығы мен бірегейлігі туралы түсініктерін дамытуға бағытталуы тиіс, кедей және т. б. адамдардың қасында емес, өмірлік қиын жағдайларға тап болған ерекше қажеттіліктері бар адамдармен бірге өмір сүруге деген ұмтылысын тәрбиелеу қажет [2; 3].

Сегрегация немесе эксклюзивтілік - бұл мүгедек мүлдем басқа, бар және "қалыпты" және "толыққанды" деп аталатын адамдардан, жалпы қоғамнан бөлек өмір сүруі керек деп бағаланатын позиция. Бұл ұстаным қоғамды іштен бұзады: қоғамның оның негізі ретінде қызмет ететін маңызды адамгершілік құндылықтарды иеліктен шығаруы. Иеліктен шығару басқа құндылықтарға және қажеттіліктерін "ерекше" деп атауға болатын адамдарға да қатысты: бірге өмір сүрудің орнына, бір-біріне ортақ мәселелерді шешуге көмектесудің орнына, адамдар "ең аз қарсылық" жолын таңдайды, олардың пікірінше, әл-ауқатты, олардың өмірін бұзуы мүмкін адамдарды алыстатады. Әлеуметтік сау және қоғамның табысты өкілдері. Қоғамның қарым-қатынасқа, ерекше қажеттіліктері бар адаммен қарым-қатынасқа, оны түсінуге және оны топтың, қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қабылдауға бағытталған ұстанымы ретінде Интеграция қоғамның барлық мүшелерінен (ауру, дені сау, бай және кедей, мигранттар мен байырғы тұрғындардан, "заңды" және сотталғандардан) талап етеді. және т. б.) бірге өмір сүруге ортақ күш-жігер, өзіне және қоғамға пайда әкелу, өзін және әлеммен қарым-қатынасын махаббат пен шығармашылық, өзара түсіністік, ұжымшылдық рухында дамыту [3; 5; 6; 8; 9; 15; 16; 17; 19; 22]. Инклюзия балалар мен отбасыларға "төзімді" өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етуде жабыла алмайды, бірақ олардың әлеуетін ашуға, оның ішінде қоғамға әлеуметтік қызмет ету, тұтынушылық және пассивті көзқарастарды жеңу және оларды белсенді сыйлық алмасу, өзара көмек қатынастарына айналдыруға бағытталуы керек (2; 7; 13; 10; 12; 13; 14; 20; 21). Сонымен қатар, "қалыпты адамдар" үшін, деп жазады А. Неклесса, "басқамен соқтығысудың мәдени шок - әдеттегі координаттар жүйесінде шешілмеген мәселелерді радикалды емдеуге мүмкіндік" [18, 286-бет]. Мейірімділік пен өзара көмек жеке тұлғаның маңызды экзистенциалды ресурстары болып табылады [5; 6; 7; 8; 16; 21; 22]. Мейірімділік өмір бойы қалыптасады және дамиды: бұл жеке және әлеуметтік жетілу мен психикалық денсаулықтың көрсеткіші. "Өзін - өзі трансценденттеу сияқты, - деп атап өтті Ю.Е. Ержанова, - мейірімділік-бұл адамның жеке мүдделерінен асып кету қабілеті, бірақ адамның жүрегінде осындай сүйіспеншілік пен шынайылықпен ерекшеленеді, ол көршісіне кез-келген көмек көрсету кезінде қуануға бейім" (21, 116-117 бб.). Қайырымдылықтан айырмашылығы, мейірімділік теңдікке, өзара көмек және ынтымақтастық ретінде инклюзияға бағытталған, ол "жомарттықты ғана емес, рухани сезімталдық пен моральдық жетілуді талап етеді; және адам өзін-өзі жоғарылатуы керек [жақсылыққа дейін, басқаға жақсылық жасай алу үшін зұлымдықты жою үшін", рулық, адамдық ынтымақтастықты жүзеге асыра отырып, тиімді қатысу және басқалармен шынайы, нақты, жалған емес қарым-қатынасқа түсу, көршісіне деген жанашырлықты, қызығушылық пен сүйіспеншілікті өз пайдасы мен әл-ауқаты үшін болдырмаудың және басудың орнына, "эмпатикалық күйзеліске" толық жауап беруге мүмкіндік беру, алыстағы және тұлғасыз қайырымдылық немесе күшсіз - үстірт сентименталдылыққа немесе "қолтырауынның көз жасына" (4; 21, б.115-118]. Сонымен қатар, жасы ұлғайған сайын көптеген адамдар жанашыр, беруші, өнімді және сенімді бола бастайды, бірақ мейірімділікті туғаннан бастап дамыту керек, ал мейірімділік дұрыс шешім қабылдауға және жүзеге асыруға мүмкіндік береді деп мәлімдейді, бұл адам бостандығының мәні [15]. Э. ван Дорцен сонымен қатар басқаларға көмектесу арқылы адам өзіне де көмектеседі, басқаларды және өзін түсіну өзінің және басқалардың осалдығы мен осалдығын, сондай-ақ өмір сүрудің орасан зор күші мен қабілетін мойындауды, алшақтық пен тәкаппарлықтан бас тарту жомарттық пен кішіпейілділікке қол жеткізуге көмектеседі, үйлесімді жақындыққа қол жеткізуге көмектеседі [14]. Қоғам өміріне өзара көмек, әлеуметтік қызмет және партисипация құндылықтарының идеологиялық бағдарлары деңгейінде, сондай-ақ Мемлекеттік бағдарламалар деңгейінде, қоғамдық, еріктілер мен қазыналық ұйымдар мен өзара көмек пен өзіне-өзі көмекке бағдарлау институттарының мақсаттары деңгейінде енгізу инклюзияны адамдардың қоғаммен және бір-бірімен жойылған байланыстарын қалпына келтірудің әмбебап принципі ретінде түсінуге ықпал етеді [3; 4; 5; 6; 7], иеліктен шығару, десақрализация, даму мен қайырымдылықтан бас тарту адамның шынайы мүмкіндіктерін қалпына келтіру минимумға дейін жетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алехина, С.В. Принципы инклюзии в контексте изменений образовательной практики // Психологическая наука и образование. - 2014.- №1. - С. 5-16.
2. Анализ мировой практики успешного внедрения принципов инклюзивного подхода в обучении по методологическому и научно-методическому сопровождению инклюзивного образования. - Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2015. - 160с.
3. Антонова, В.К. Концепты социальной инклюзии и эксклюзии в глобальном обществе: дрейф по социальным институтам, факторам и практикам //Журнал исследований социальной политики. - 2013.- Т. 11. - №2. - С.151-170.
4. Апресян, Р.Г. Дилеммы благотворительности /Апресян Р.Г. //Общественные науки и современность. - 1997. - №6.- С. 56-67.
5. Арпентьева, М.Р. Жизнеутверждение и нравственно-психологические аспекты здоровья и болезней. - Калуга: КГУ, 2017. - 454 с.
6. Арпентьева, М.Р. Семья и самореализация личности: жизнеутверждение и жизнеотрицание. - Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2016. - 534 с.
7. Арпентьева, М.Р., Богомолова, Е.А. Психосоциальное сопровождение лиц с ОВЗ и их семей: монография в форме эссе // Профессиональная библиотека работника социальной службы. - М.: ООО Изд-во «Социальное обслуживание», - 2017. - №1 - 256 с.
8. Арпентьева, М.Р., Корчагина, Н.С. Личностная готовность студентов-эдагогов к профессиональной деятельности. - Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2016. - 450 с.
9. Афонькина, Ю.А. Социальная инклюзия лиц с инвалидностью и проблема человеческого достоинства // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). - 2015. - №11 (55). - С. 149-162.
10. Бахарев, А.В. Разработка модели инклюзивного образования: международный опыт // Знание. Понимание. Умение. - 2014. - №2. - С. 330-335.
11. Боровикова, И.В. Нормоцентризм, социальная интеграция и социальная инклюзия инвалидов // Общество: философия, история, культура. - 2016. - №2. - С. 27-29.
12. Бут, Т. Политика включения и исключения в Англии: в чьих руках сосредоточен контроль? // Социальная инклюзия в образовании: хрестоматия / Сост.: Ш. Рамон и В. Шмидт. - М.: МВШЭСН, 2003. - 340с.
13. Влашу-Балафути, А., Зониу-Сидерис, А. Политика и практика в области специального и интегрированного обучения // Социальная инклюзия в образовании / Сост.: Ш. Рамон и В. Шмидт. - М.: МВШЭСН, 2003. – 340с.
14. Дорцен, Э. ван. Практическое экзистенциальное консультирование и психотерапия. - Ростов-на-Дону: Ассоциация экзистенциального консультирования, 2007. - 216 с.
15. Ленгле, А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия - М.: Генезис, 2004. - 128 с.
16. Минигалиева М.Р. Практическая подготовка психосоциального работника. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. - 508 с.
17. Нарзулаев, С.Б., Данилова Т.Б., Шуклова Л.А. Инклюзивное образование: проблемы, опыт, перспективы // Сибирский педагогический журнал. - 2010. - №4. - С. 242-248.
18. Неклесса, А.И. Сердце тьмы: травматическая инклюзия // Актуальные проблемы экономики и права. - 2015. - №2. - С. 280-295.
19. Остапенко, С., схимоигумен. Плоды истинного покаяния // Близок к нам Господь: Жизнеописание, воспоминания духовных чад и труды схиигумена С. (Остапенко) - М.: Сретенский монастырь, 2010. - С.230-250.
20. Российские и зарубежные исследования в области инклюзивного образования / Рыскина В.Л., Самсонова В.Е. (ред.). - М.: ФОРУМ, 2012. - 208 с.
21. Рязанцева, Е.Ю. Милосердие как экзистенциальный ресурс личности //Вестник Одесского Национального Университету. Психология. - 2010. - №5 (11-2). - С. 111-119.
22. Рязанцева, О.Ю. Экзистенциальные ресурсы личности, переживающей психологический кризис: дисс. .... канд. психол. наук. - Одесса: ОНУ, 2012. - 283 с.
23. Семаго, Н.Я., Семаго, М.М., Семенович, М.Л., Дмитриева, Т.П., Аверина, И.Е. Инклюзивное образование как этап на пути к включающему обществу // Психологическая наука и образование. - 2011. - №1. - С. 51-59 .

24. Соловей, Р. Инклюзивное образование. Методологический гид. - Кишинев: Keystone Moldova, Институт педагогических наук, 2014. - 157 с.
25. Шевелева, Д.Е. Особенности организации инклюзивного образования в России и за рубежом // Проблемы современного образования. - 2014. - №5.- С. 105-115.
26. Шеманов, А.Ю., Попова, Н.Т. Инклюзия в культурологической перспективе // Психологическая наука и образование. - 2011. - №1. - С.74-82.
27. Юн, Г. Дети с отклонениями. - Кишинев: Штиинца, 1987. - 175 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАРТТАРДЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ХӘЛ-АХУАЛЫ

*Әлеуметтік жұмыс мамандығының 3 курс студенттері Қырғызбай Д,
Қанапия А, Нұғман А, Райбек А.*

*Ғылыми жетекші: әлеуметтік жұмыс магистрі, аға оқытушы Ахмуллаева М.Ф.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті*

Кілт сөздер: егде жас, кәрілік, геронтология, қартаю, қарт адамдар.

Халықтың қартаюы және қарттардың қоғамдағы орны барлық дерлік экономикалық дамыған және дамушы елдер үшін аса маңызды мәселе болып табылады. Кәрілік – адам өмірінің ең қиын кезеңі, ал демографиялық қартаю қоғамға халықтың осы жас тобына күтім жасау үшін қаржылық және басқа да материалдық құралдарға көбірек шығындарды жүктейді. Геронтология – бұл кәрілік, қартаю, қарт адамдар, демек, өмір сүру ұзақтығы, денсаулық және ауру, ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ететін өмір салты туралы ғылым. Адам денсаулығы және оның өмір сүру ұзақтығы қартаю сипатымен тығыз байланысты.

Қартаю туралы ғылым – геронтология (грек тілінен. gerontos, тек. gerontos – қарт) адамның қалыпты қартаю процесін, оның негізгі көріністерін және қарттық өзгерістердің сипатына, қарқынына және қарқындылығына әсер ететін факторларды зерттейді. Гериатрия егде жастағы және қарт адамдардың ауруларын зерттейтін медицина саласы геронтологиямен тығыз байланысты. Геронтология үш негізгі бөлімнен тұрады:

- қартаю биологиясы – геронтологияның тірі ағзалардың (жоғары сатыдағы жануарлар мен адамдар) олардың ұйымдастырылуының әртүрлі деңгейлеріндегі: жасуша асты, жасушалық, ұлпалық, мүшелік және қартаю процесін зерттеуді біріктіретін бөлімі;

- гериатрия – егде жастағы және қарт адамдардың ауруларын зерттейтін ғылым. Гериатрия жасқа байланысты аурулардың пайда болуын, дамуын, диагностикасын, емдеуін және алдын алуды зерттейді;

- әлеуметтік геронтология адамның қартаюы мен қартаю процестеріне өмір сүру жағдайларының әсерін зерттейді және қоршаған орта факторларының теріс әсерін жоюға бағытталған шараларды әзірлейді;

- геронтология мәселелері бірнеше негізгі категорияларға бөлінеді;

- популяциядағы егде жастағы адамдардың көбеюінен туындаған әлеуметтік және экономикалық мәселелер;

- интеллектуалды белсенділік пен жеке бейімделуді қамтитын қартаюдың психологиялық аспектілері;

- қартаюдың физиологиялық негіздері. [1,с.10-11].

Қорғау, қайырымдылық көрсету, халыққа жақын әрі мейірімді болу баршамыздың азаматтық, әлеуметтік парызымыз деп санаймыз. Себебі, мемлекетімізге жанашыр болу арқылы біз көптеген өмірлік жетістіктерге жете аламыз. Біздің ойымызша, бүгінгі таңда халықты әлеуметтік қорғау мәселесі, өткен жылдарға қарағанда барынша өзекті әрі жүйелі және тұжырымды жағдай болып отыр. Осы ретте, елімізде мекендейтін әрбір отандастарымызды қорғау жағдайына шолу жасап өтейін. Жаңа ғана тәуелсіздігін алған сауатты қоғам, білім мен білік дағдылары енді ғана қалыптаса бастаған мемлекеттің халқы үшін жақсы жағдай жасау Қазақстан Республикасының үкіметі үшін басты міндет. Әлеуметтік қорғау дегеніміз, мемлекетіміздегі аса қамқорлықпен

көмекті қажетсінетін жандар үшін, үкімет тарапынан бөлінетін қаржымен не болмаса, киім-кешек, дәрілер және өмірлік қажеттіліктерін өтеу болып саналады. Қорғау мен қайырымдылық көрсету жұмыстарының ең маңызды әрі өзекті бөлімі – қарттық.[2,с 145].

Қарттық – әрбір адамның өміріндегі табиғи және міндетті түрде бастан кешіретін өмір заңдылығы. Жас әрі еңбекке жарамды уақытта, бос уақытымызбен өмір салтымызды жоғары және сау дәрежеде өткізсек, қарттық келіп, қалжыраған уақытта жемісін көретініміз анық. Қазіргі таңда адам өміріндегі барлық ішкі сыртқы жайттарды қоса алып, толғымен қамтуға мүмкіндігі бар 5 негізгі зерттеу мәселесі бар. Олар: психологиялық, әлеуметтік, рухани, экономикалық және құқықтық қорғау міндеттемелері. Осы ретте маңызы мен ауқымды тұстары мол болған рухани және психологиялық жағдайға назар аударайық. Жан мен тән бір-бірімен тығыз байланыста болғанымен, тән жарасының кетіп ал жан жарасы ұзаққа жүрек түпкірінде қалатыны көпшілігімізге белгілі. Бос уақыттың көптігі, жалғыздық, әлеуметтік байланыстың жоқтығы жан жарасының жүрекке жетіп, босаңсыйтыны анық. Аталған қарттық кезеңнің жайттарын шынайы сезінген тұста, тек теориялық тұрғыда емес тәжірибе жүзінде зерттеу керектігін ұғындым. Қала аумағында орналасып, бірнеше адамның басын біріктіріп, қамқорлық жасауға арналған, Алматы қаласы Жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының «"Шаңырақ" әлеуметтік қызмет орталығы» коммуналдық мемлекеттік мекемесінде өндірістік тәжірибеден өттік. Ата-анадан алған қасиетті тәлім-тәрбиенің бойымызға дарып, өмірлік жолдарда көмек болғандығы біздің адамдармен араласу қабілетімізбен тікелей байланыста екендігін ұғындық. Тәжірибе жүргізу барысында бірнеше айқын мәселелерді көріп, елімізде қарттарға әлеуметтік көмек пен қолдау жұмыстарының толыққанды дамымағандығына көзіміз жетті. Тәжірибе барысында қарттар үйлеріндегі ең ауқымды мәселелерді байқадық:

1. Тәжірибелі психологтардың жетіспеушілігі.
2. Рухани дамытуға арналған кездесулер мен кештердің аздығы және тіпті болмауы.
3. Моральдық тұрғыда рухани құлдырау. Жан тынышсыздығы мен ішкі сәйкессіздік.
4. Психологиялық сауаттылықтың жоқтығы мен дұрыс еместігі.
5. Шет елдердегі әлеуметтік қызмет көрсету орындарындағы тиімді қамтамасыз ету жұмыстарын енгізу.

Қоғамның әлеуметтенуіне тоқталатын болсақ адам қарым-қатынас жасамаса, тәжірибе мен қызығушылықты бөлісе алмаса және мәдени өмірге қатыспаса, оған ешқандай материалдық игіліктер көмектеспейді. Сондықтан шет елдік әлеуметтік орталықтары әлеуметтік медициналық және материалдық көмектен басқа әлеуметтенуге көбірек көңіл бөледі. Бұл материалда біз қарт азаматтарды әлеуметтендірудің заманауи тиімді технологиялары туралы айтатын боламыз. Егде жастағы адамдарды әлеуметтендіру әдістеріне тікелей кіріспес бұрын, стратегияға тоқталып, бұл әдістердің не негізделгенін түсінген жөн.

Әлеуметтік жұмыс теориясы мен технологиясы бойынша маман Марина Янцен әлеуметтену стратегиясының келесі маңызды бағыттарын анықтайды:

- ✓ қарттардың қызықты демалысы үшін жағдай жасау, әртүрлі хоббиге деген қызығушылықты арттыратын атмосфера;
- ✓ қаржылық және құқықтық сауаттылықты арттыру;
- ✓ әр түрлі жұмыспен қамтуды ынталандыру және нығайту;
- ✓ түрлі ресурстарға (білім беру, ойын-сауық)қол жеткізуді қамтамасыз ету;
- ✓ ресурстардың қол жетімділігі туралы хабардарлықты бекіту. [3,с.251].

Бұл стратегияның басты мақсаты - қызмет көрсетудің тиімді жүйесін құру және оның тиімділігін егде жастағы адамдарға жеткізу. Яғни, жағдай жасау жеткіліксіз, сонымен қатар қарт адам мен әлеуметтік орталық арасында сенім желісін құру маңызды.

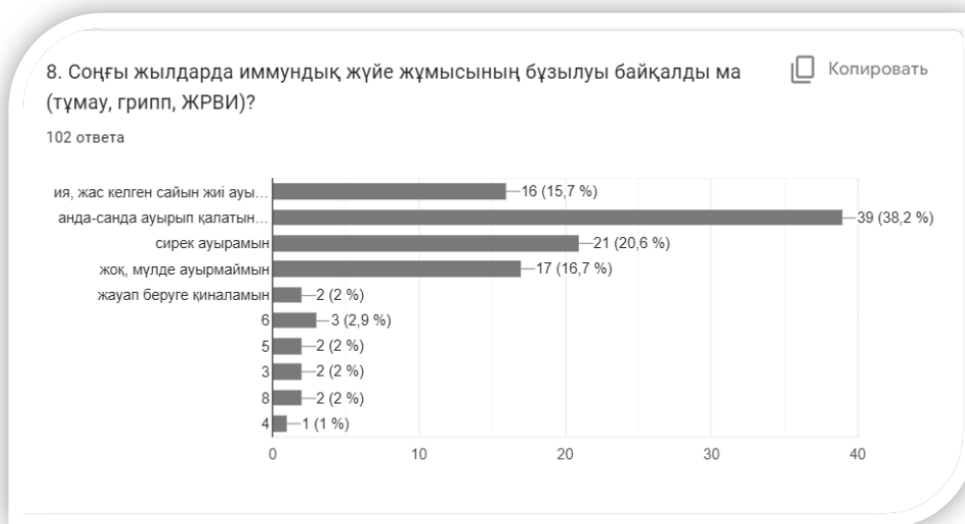
Өкінішке орай, кәрілік көбінесе генетикадан, қиын өмір сүру жағдайларынан және дененің табиғи қартаюынан туындаған әртүрлі аурулармен бірге жүреді. Шын мәнінде, жеңіл түрдегі аурулардың көпшілігі 30 жастағы адам жай ғана жас кезінде пайда болады, аурудың жеңіл белгілеріне назар аудармайды. Жасы ұлғайған сайын, дененің жалпы қартаюы аясында барлық аурулар тек дамып, қарт адамның өмір сүру ұзақтығы мен сапасына теріс әсер етеді.

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметінше, Қазақстанда өмір сүру ұзақтығымен қатар егде жастағы адамдардың аурулары да артып келеді. Осыдан 30 - 40 жыл бұрын кәрілік буындардың проблемаларымен, көру және есту қабілетінің нашарлауымен байланысты болса, 21 ғасырда қан айналымы және ас қорыту жүйелеріне байланысты аурулар бірінші орынға шықты.Бүгінде зейнеткерлік жастағы әрбір төртінші Қазақстандық (55 жастан асқан

әйелдер, 60 жастан асқан ерлер) жоғары қан қысымы мен гипертониядан зардап шегеді, бұл өз кезегінде көптеген басқа ауруларды тудырады. Әрбір бесінші зейнеткерде сүйек пен тірек-қимыл аппаратының зақымдануы анықталған. Тыныс алу жолдарының аурулары егде жастағы адамдарда да жиі кездеседі.

Өмір сүру ұзақтығының ұлғаю тенденциясы мен егде жастағы адамдарды медициналық тексеру статистикасын ескере отырып, диагноз қойылған онкологиялық аурулардың, жүрек-қан тамыр жүйесі мен асқазан-ішек жолдарының зақымдануы да артып келеді. Сонымен қатар, көптеген қарттар түрлі дертке шалдыққан әлеуметтік пансионаттарға түседі. Елорда мен ірі қалалардағы егде жастағы адамдардың сырқаттанушылық статистикасы, әрине, Қазақстанның әртүрлі аймақтарында Денсаулық сақтау министрлігі жинаған көрсеткіштерден ерекшеленеді. [4, с.43-47].

Кесте 1

Кесте нәтижесіне тоқталатын болсақ денсаулық - адам өміріндегі аса маңызды құндылық. Осы ұстанымды баса назарда ұстап, біз сауалнама сұрақтары қатарына, қазіргі таңда өзектілігі басым иммундық жүйе бұзылуы жайында ақпарат алуға тырыстық. Анда-санда ауырып қалатын, иммундық жүйесі қалыпты емес тұрғындар қатары басым екендігін анықтадық. Бұл көрсеткіш, уақытылы ем шара алмай, иммундық жүйенің маңыздылығын ескерусіз қалдырған тұрғындар санының басым екендігін аңғартты. Тұмау, грипп, ЖРВИ бей-жәй қарайтын аурулар қатарына жатпайды. Аталған аурулар пайда болған жағдайда уақытылы ем алып, медициналық көмекке жүгінгеніміз абзалырақ. "Дені саудың - жаны сау" - демекші әркім өз денсаулығын үлкен құндылық ретінде бағаласа, барлығы жақсы болмақ!

Егде жастағы адамдардың жиі кездесетін аурулары жүрек-тамыр жүйесі, тірек-қимыл аппараты, орталық жүйке жүйесі патологияларымен, буындардың серпімділігінің төмендеуімен байланысты. Олардың белгілері әдетте:

- Ұқыптылық пен есте сақтаудың нашарлауы;
- бүйрек тінінің көлемінің төмендеуі;
- бұлшық ет әлсіздігі;
- сүйектер мен қан тамырларының тығыздығының төмендеуі;
- репродуктивті функцияның төмендеуі болып табылады.

Маусымаралық кезеңде егде жастағы адамдардың созылмалы аурулары әсіресе белсенді. Осы сәтте қан тамырларының тонусы төмендейді, гипертензия және стенокардия ұстамалары байқалады, бас ауруы мен спазмы пайда болады. Мұндай уақытта денсаулығыңызды үнемі қадағалап отыру ұсынылады. Ол үшін қан қысымын, қант пен холестерин деңгейін бақылап, салмақтың өзгеруін бақылап, дұрыс тамақтану керек. Бұл түрдегі созылмалы ауруларға көбінесе артрит, артроз, бронх демікпесі, қант диабеті және жүрек жеткіліксіздігі жатады. Жалпы, егде жастағы көз аурулары әдетте 65 жастан асқан ерлер мен әйелдерде кездеседі. Сонымен қатар, көру қабілетінің бұзылуымен байланысты ең көп таралған патологиялар бар.

Олардың өзіндік белгілері мен көріністері бар:

- пресбиопия - линзаның икемділігі мен серпімділігін жоғалту;
- жасқа байланысты катаракта - онымен линзаның бұлттылығы, оның капсуласының өзгеруі;
- глаукома - көзішілік қысымның жоғарылауы түрінде көрінеді;
- макулярлы дегенерация - тек хирургиялық әдістермен емделген көру сапасының нашарлауы;

• диабеттік ретинопатия - қант диабетінің қауіпті асқынуы. Қан тамырлары мен көздің торлы қабатындағы өзгерістермен байланысты. [5, с.65-68].

Қартайған кезде де тамаша көруді сақтау үшін алдын алу шараларын сақтау керек. Сондай-ақ денсаулығыңызға мұқият болу, офтальмологтың үнемі бақылауында болу маңызды.

Кесте 2

Сауалнама статистикасына сүйене отырып, денсаулығында өзін аландататын мәселесі бар тұрғындардың ем алып, медициналық көмекке жүгініп жүргенін аңғардық. Ал тіпті денсаулығы жайында бас қатырмай, тексерістен өтпей жүрген жандар қатары аз емес екендігі байқалды. Алдағы уақытта ем алуы жоспарында бар адамдар саны да біршама өлшемде. Денсаулықтары жақсы жағдайдағы тұрғындар қатары да сауалнама статистикасында көрініс тапты. Негізінен, "Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде" - ұстанымы бойынша өмір сүрген дұрыс. Сонда ғана қазіргі өзекті проблемаға айналған аурулар қатары азайып, сау әрі сауатты ұрпақ саны мол болатындығымызға сеніміміз мол.

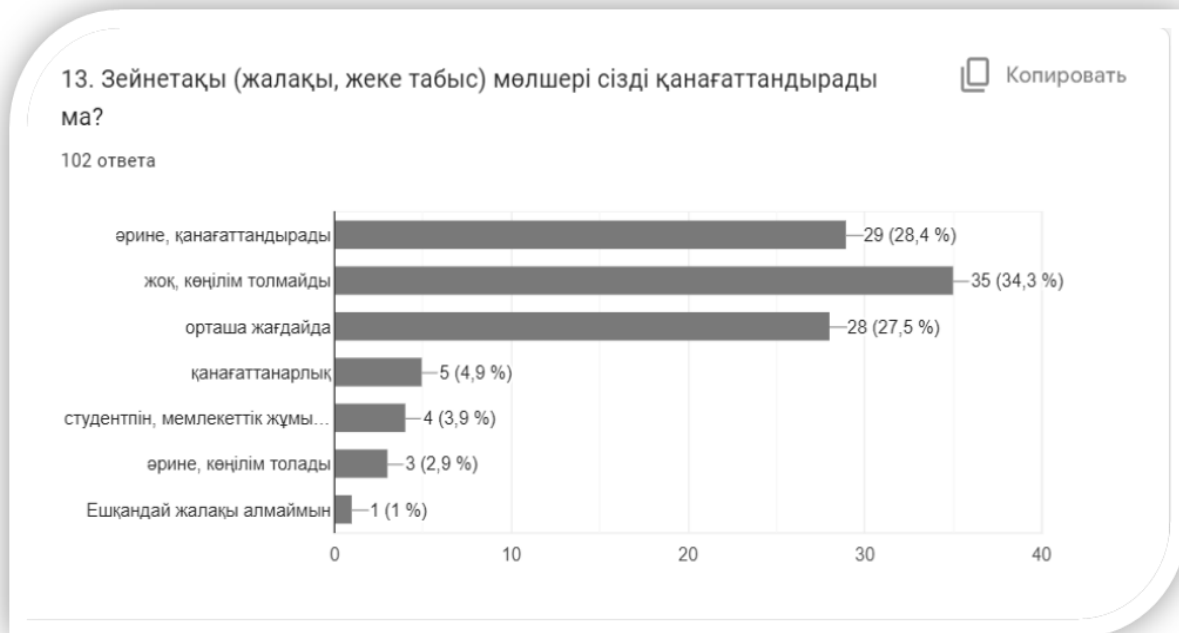
Қаржы мәселесіне тоқтар болсақ халықтың қартаю процесі бірқатар әлеуметтік-экономикалық проблемаларды тудырады: жыл сайын өсіп келе жатқан егде жастағы халықтың табыс деңгейін сақтау, егде жастағы адамдардың белсенді және өнімді өмірге қол жеткізуін қамтамасыз ету, көптеген адамдарды қайта құрылымдау қажет. экономиканың секторлары және т.б. Қоғамдағы өнімсіз топтардың өсуі еңбекке қабілетті халыққа түсетін салмақтың артуына әкеледі; қарт адамдар санының артуы ерекше күтім мен медициналық көмекті қажет етеді және т.б. Егде жастағы азаматтардың әлеуметтік осалдығы, сондай-ақ алатын зейнетақы мөлшерінің аздығымен, кәсіпорындарда да, үйде де жұмысқа орналасу мүмкіндіктерінің төмендігімен байланысты. Қаржылық жағдай денсаулықпен маңыздылығымен бәсекелесе алатын жалғыз мәселе. Қарттарды қаржылық жағдай, инфляция деңгейі, медициналық қызметтің қымбаттығы аландатады. Кіріс қарттың экономикасын қамтамасыз етеді, егер ол жоқ болса, онда қарт езілген топқа түсіп, толығымен қоғамның қайырымдылығына тәуелді болады. Меншік егде жастағы адамдардың тәуелсіздігі мен қауіпсіздігінің негізі болып табылады. Адамдардың өмір салты туралы айтатын болсақ, Қазақстан азаматтарының 26% -ы үшін негізгі табыс көзі зейнетақы екенін ескеру қажет. Біздің елімізде олардың өсуі орташа жалақы мен бюджеттің ең төменгі күнкөріс деңгейінің өсуін ескере отырып жүзеге асырылады. Мәселен, 1996-2005 жж. республикада ай сайынғы зейнетақының нақты мөлшері 3,8 есеге өсті. Қазақстанда соңғы жылдары зейнетақының орташа мөлшері жұмысшының орташа нақты табысының 50% дерлік болды (табыс салығынсыз). Халықтың ақшалай табыстарының өсуі олардың сатып алу қабілетінің өсуімен қатар жүрді. Егер еңбекке қабілетті азаматтарға қатысты мемлекеттік әлеуметтік саясат олардың еңбекке деген конституциялық құқығын және әділ еңбекақысын жүзеге асыруды қамтамасыз етуге бағытталса,

қарттар мен мүгедектерге қатысты оның негізгі міндеті – оларды материалдық қолдау және қамтамасыз ету болып табылады.

Әлеуметтік аударымдарды алушылардың ең үлкен тобын зейнеткерлер құрайды. Республикада зейнетақымен қамсыздандыру оның түрлерінің жалпыға бірдей қолжетімділігі, ынтымақтылығы, жан-жақтылығы және алуан түрлілігі қағидаттары негізінде жүзеге асырылады. Оған еңбек немесе әлеуметтік зейнетақы түріндегі құқық азаматтығына қарамастан республикада тұрақты тұратын барлық мүгедектерге беріледі. Республиканың зейнетақы жүйесі тұрақты жұмыс істейді, зейнетақылар қатаң белгіленген мерзімде төленеді. Өмір сүру құнының өсуі жағдайында зейнеткерлерді әлеуметтік қорғау мақсатында республикадағы орташа жалақының өсуіне негізделген еңбек зейнетақысын индекстеу жүргізіледі, бұл зейнеткерлердің табысын арттыруға мүмкіндік береді. экономикалық белсенді халықтың табысының артуы. Сонымен қатар, ең төменгі күнкөріс бюджетінің өзгеруіне байланысты ең төменгі еңбек зейнетақысы жылына 4 рет (1 ақпаннан, 1 мамырдан, 1 тамыздан және 1 қарашадан) индекстеледі. Еңбек зейнетақысына құқығы жоқ мүгедек азаматтарға тағайындалатын әлеуметтік зейнетақы да бюджеттің ең төменгі күнкөріс деңгейінің өзгеруіне байланысты жылына 4 рет индекстеледі. Бұл ең төменгі және әлеуметтік зейнетақының сатып алу қабілетін тұтыну бағасының өсуінен қорғауға мүмкіндік береді. Кез келген мемлекетте зейнетақымен қамтамасыз ету деңгейін бағалаудың жалпы қабылданған критерийі, әдетте, орташа зейнетақы мен орташа жалақының арақатынасы болып табылады (ауыстыру коэффициенті). 2003 жылы бұрынғы табыстар бойынша зейнетақыны ауыстыру нормасы 41,2% (1990 жылы – 39,8%, 2000 жылы – 40,8%) құрады. Бұл көрсеткіштер Беларусьпен ұқсас әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы басқа мемлекеттерге қарағанда жоғары. Бұл ретте объективті факторлар зейнетақымен қамсыздандырудың қазіргі жүйесіне кері әсерін тигізуде: - зейнеткерлерге қатысты жұмыс істейтін халықтың үлес салмағының қысқаруы;

- балаларға қатысты зейнеткерлік жастан асқан адамдардың үлес салмағының артуы;
- шаруашылық жүргізуші субъектілердің сақтандыру жарналарын төлеуге қарызы және т.б. [6,с.89-91].

Кесте 3

Тұрмыстық әл-ауқат саулнаманың статистикалық зерттеуге сүйенетін болсақ зейнетақы мөлшеріне көбісінің көңілі толмайтынын ұқтық.Қазақстан Республикасының зейнетақылық қамтамасыз ету реформасының он үш жылдық тәжірибесі көрсеткендей, мемлекеттік емес зейнетақылық қамтамасыз етуде түбегейлі өзгерістер болу қажет. Зейнетақылық қамтамасыз етуде институционализациялау, құрылымдау, зейнетақыны сақтандыру, зейнетақылық үрдістерді енгізу, қорлардың міндеттерін актуалды бағалау, табыс алу үшін активтерді инвестициялау бойынша

қажетті шараларды іске асырмайынша, зейнетақы реформасының қандай да болмасын нәтижелері тұрақсыз, уақытша сипатқа ие болады. Сондықтан халыққа жеткілікті зейнетақыны қамтамасыз ететін жаңа механизмдерді ұсыну қажеттілігі туындап отыр, яғни қазақстандық зейнетақылық қамтамасыз етуді модернизациялау қажет. Қазіргі кезеңде зейнетақы қорларының инвестициялық қызметінен түсетін табыстың төмендеуі байқалып отыр. Оның басты себебі қор нарығында қаржы құралдардың жетіспеушілігінен туып отыр. Осы қалыптасқан жағдайда жинақталған активтерді тиімді қолдануын ұйымдастыру қажеттілігі туып, бір жағынан халықтың зейнетақы жинақ көзінің нақты өсуі ретінде болса, екінші жағынан маңызды әлеуметтік халық шаруашылық міндеттерді шешу ретінде қарастырады. Әлеуметтік бағытталған мемлекетте экономика халықтың өмір сүру деңгейін көтеруіне, сыртқы ортаны қорғауға, материалдық, әлеуметтік қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталуы керек. Жасы егде тартқан адамдар әрбір өзгеріске, жаңалыққа сенімсіздік танытып, күдікпен қарайды. Одан қорқатын ештеңе жоқ. Зейнетақы жүйесінің жаңалығы еңбекке қабілетті азаматтар үшін қарастырылған. Өндіріс пен өз-өзіне жұмыс істейтін азаматтар жиналған қаражаттарынан хабардар болып отыру қажет. Мұндай жағдайда кезкелген қазақстандық жинақталған қаражатына қатысты өз-өзіне міндет қойып, болашағын ойлап отыру керек. Зейнетақы өзгергені азаматтардың жағдайын жақсартуды мақсат етеді. Соның нәтижесінде, әрбір азамат өзіне, ертеңгі күніне сенімді болмақ.

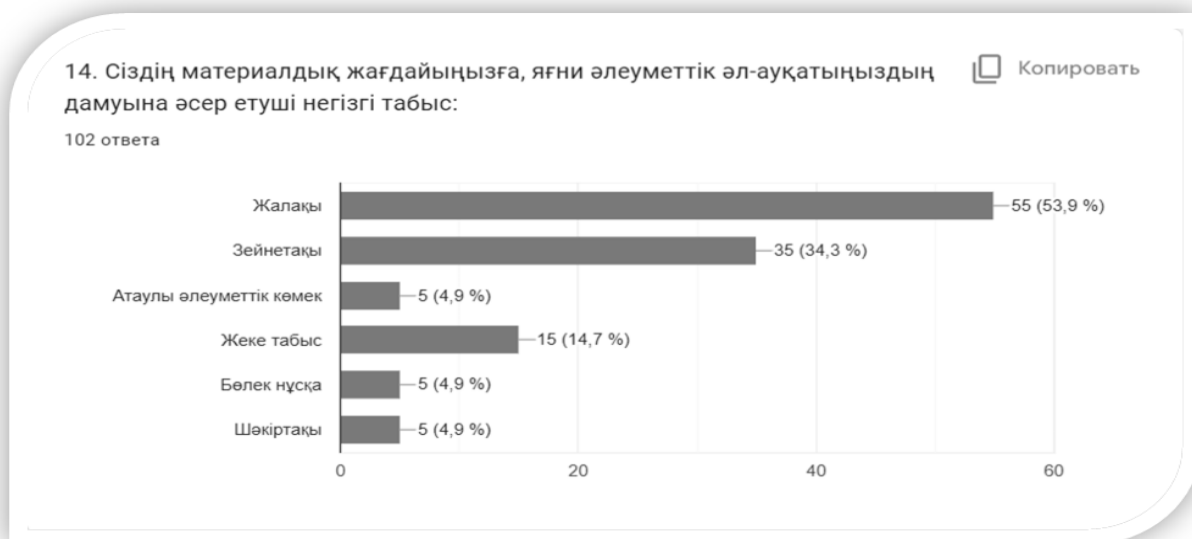
Зейнетақы жүйесін жетілдіру үдерісі елдегі нақты жағдайды ескере отырып жүзеге асырылады:

- әлеуметтік сақтандыру жарналарын төлеушілердің жеке (жекеленген) есебі енгізілді;
- зейнетақы және әлеуметтік сақтандыру бойынша міндетті сақтандыру жарналарының жекелеген тарифтері белгіленді;
- міндетті зейнетақы сақтандыруға жататын тұлғалар шеңбері кеңейтілді;
- сақтандыру зейнетақысына құқық сақтандыру жарналарын төлеумен байланысты;
- табыстан зейнетақы есептелетін кезең біртіндеп ұлғаюда; зейнеткерлік жасқа толған адамдарға кейіннен зейнетақы алмай жұмыс істеген кезеңдер үшін қосымша зейнетақыны арттыру көзделген және т.б.

Еңбек нарығы саясатының негізгі мақсаты – бақыланатын жағдайды сақтау және жұмыссыздықты әлеуметтік қолайлы шектерде ұстау. Жұмыссыздықтың аумақтық саралануын азайту үшін жұмыссыздық деңгейі тұрақты жоғары аймақтарда жаңа жұмыс орындарын құру бағдарламаларын әзірлеу қажет сияқты. Шағын қалалық елді мекендерде халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету мәселесін оларды кешенді әлеуметтік-экономикалық дамыту бағдарламаларын іске асыру, жергілікті кәсіпорындардың рентабельділігін арттыру мүмкіндіктерін іздестіру, іргелес өндірістерді қалыптастыру негізінде шешу жоспарлануда. жаңа жұмыс орындарын құру. Жолдар мен әлеуметтік инфрақұрылым нысандарын салу, қалалар мен ауылдарды абаттандыру, халыққа қызмет көрсету бойынша қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру да сондай маңызды іс-қимыл бағыты болып табылады. Еңбек нарығында бәсекеге қабілетсіз азаматтардың жұмысқа орналасуына ықпал ету бағытында мақсатты жұмыстар жүргізілуде. Еңбек қызметін тоқтату немесе шектеу. Жалақы халықтың негізгі табыс көзі болғандықтан, еңбекке қабілетті адам үшін жұмыстың болуы өмірлік маңызды болып табылады. Шағын қалаларда, әсіресе, қала құраушы кәсіпорындардағы қолайсыз экономикалық жағдай олардың жұмысшылары санының қысқаруына әкеліп соқтырған жерлерде жұмыспен қамту мәселесі бар. Негізгі қиындық егде жастағы адамдардың мәртебесін өзгерту және олардың тәуелсіз және белсенді өмірін барынша арттыру болып табылады, бұл ең алдымен еңбек қызметін тоқтату немесе шектеу, құндылық бағдарларын, өмір сүру және қарым-қатынас тәсілін қайта қараумен байланысты. сондай-ақ әлеуметтік және тұрмыстық және жаңа жағдайларға психологиялық бейімделуде әртүрлі қиындықтардың пайда болуы. Зейнеткерлікке шыққан адам негізгі рөлдердің бірін жоғалтады - ол отбасында «табыс табушы», әлеуметтік мағынада жұмысшы болудан қалады. Қазіргі қоғамда еңбек қызметі бірқатар функцияларды орындайды. Ол адамды күнкөріс құралдарымен қамтамасыз етіп, белгілі бір мәртебе беріп қана қоймайды, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік қызметін жүзеге асырады. Жеке тұлға деңгейінде ол әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі және өзін-өзі жүзеге асырудағы өз орнын саналы түрде анықтау және бекіту қабілеті ретінде қарастырылады. Әлеуметтік белсенділік – әлеуметтік белсенділіктің өлшемі және оның мақсаты – қоғамдардың, жеке тұлғаның осы әлеуметтік қауымдастықтың мүшесі ретіндегі мүдделерін жүзеге асыру. Кез келген адам үшін еңбек әрекеті оның пайдалы, қызықты өмірі, шығармашылық белсенділігінің алғышарты болып табылады. Сондықтан, жеке қызығушылықтары ауқымы айтарлықтай шектелген және тарылған

қарт адамдар үшін де жұмыс қажет. Халықтың қартаюы жағдайында көптеген елдер зейнет жасындағы еңбекті ынталандыруға және ерте зейнетке шығуды қысқартуға мәжбүр болады. Еуропа елдерінің көпшілігінде халықтың қартаюы жалпы проблема ретінде «жаңа сын-қатерлер» тізімінде бірінші орында тұр. Алдағы онжылдықтарда зейнеткерлер саны қарқынды өседі, ал жұмыспен қамтылғандар саны бұрынғы деңгейде қалады. Жағдай өзгермесе, 2050 жылға қарай жұмыссыз қарттардың саны екі есеге артады. Еуропада 2050 жылға қарай бір жұмысшыға бір зейнеткерден келеді. Егер адам 1970 жылғы жасында зейнеткерлікке шықса, онда бағаның өсуі мен өмір сүру сапасының ең төменгі стандарттарын есепке алмағанның өзінде оны ұстаудың әлеуметтік шығыны өмір сүру ұзақтығының ұлғаюына байланысты бүгінде екі есе дерлік артады. Дегенмен, егер халықтың қартаюының негізгі себептерін зерттейтін болсақ, онда бұл мәселе, демографтардың пікірінше, өз шешіміне айналуы мүмкін. Адамдар денсаулығын сақтай отырып, ұзағырақ өмір сүре бастады; нақты жұмыс өмірінің артуы. Жоғары өмір сүру деңгейі дамыған елдерге әлеуметтік байлықты өндіруде аз дамыған елдердегі мүгедек жас тобын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Әсіресе, білімге негізделген және ауыр дене еңбегімен байланысты емес кәсіптер басым болса. Егде жастағы азаматтарды белсенді еңбек қызметіне тарту барлық тұрғыдан алғанда ең тартымды шешім болып табылады. Экономикасы дамыған елдердің өзінде қарттар табысының 2/3 бөлігін негізгі қажеттіліктерге (тамақ пен баспанаға) жұмсаса, орта жаста – 1/3 дейін. Кедейлікке еңбек нарығында мүмкіндіктері төмен шағын қалалардың тұрғындары, сондай-ақ шалғай ауылдық елді мекендерде тұратын азаматтар көбірек бейім. Ауылдық жерлерде егде жастағы адамдардың едәуір бөлігі кедейлік шегінде тұрады, олардың материалдық жағдайы маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі болып табылады. Кедейлер санатына жұмыс күшінің бағасы төмен еңбекке қабілетті халық, әсіресе бюджеттік сала қызметкерлері арасында, жалақы бойынша қарыздар және т.б. жатқызылуы мүмкін. Кедейлік деңгейі бойынша ең осал болып асырауындағы адамдары көп отбасылар мен әйелдер (әсіресе жалғызбасты қарттар) жатады. Әйелдер үшін әлеуметтік қауіпсіздік желілеріндегі бұрмаланулар, әсіресе үздіксіз жұмыс тәжірибесі қажеттілігінен туындаған, кедейліктің одан әрі феминизациялануына әкеледі. Көптеген қоғамдарда кедейлік ең алдымен отбасын басқаратын әйелдерге, соның ішінде ажырасқан әйелдерге, жалғызбасты әйелдерге, жалғызбасты әйелдер мен жесірлерге қауіп төндіреді. Кедейлікті, әсіресе егде жастағы әйелдерді феминизациялау мәселесін шешу үшін арнайы әлеуметтік қорғау шаралары қажет. [7, с. 348-368].

Көптеген дамушы елдерде және өтпелі экономикасы бар елдерде жастардың ауылдық жерлерден кетуіне байланысты халықтың қартаю проблемасы ауылдық жерлерде өзекті болып отыр. Мұндай жағдайларда егде жастағы адамдар дәстүрлі отбасылық қолдаудан айырылып, тіпті тиісті қаржылық ресурстарсыз қалуы мүмкін. Азық-түлік қауіпсіздігі мен ауыл шаруашылығы өндірісінің стратегиялары мен бағдарламалары ауыл халқының қартаюының салдарын ескеруі тиіс. Ауылдық жерлердегі егде жастағы әйелдер, әсіресе олардың рөлі үйде ақысыз жұмыспен шектелген және олардың қолдауы мен өмір сүруі үшін басқалардың көмегіне тәуелді болған кезде, әсіресе экономикалық тұрғыдан осал. Дамыған елдердің және өтпелі экономикасы бар елдердің ауылдық жерлеріндегі қарт адамдар әлі де негізгі қызметтер мен экономикалық ресурстарға жетіспейді.

Тұрмыстық әл-ауқат сауалнаманың статистикалық көрсеткіші нәтижесі бойынша, тұрғындардың әлеуметтік әл-ауқаты мен материалдық жағдайына мемлекет тарапынан берілетін жалақы мөлшерінің үлесі зор екендігін көрсетті. Яғни, қазіргі таңда 1-айлықтан келесі айлыққа дейін күн кешіп жүрген адамдар саны басым. Зейнетақымен халықты қамтамасыз ету жағдайы да біршама екендігін аңғардық. Атаулы әлеуметтік көмекпен күн кешу жағдайы да қалыс қалмақ емес. Кішкене қаражатты қанағат тұтып, отбасының берекесін келтіріп отырған ата-аналарға да ырза болып қалғанымыз рас. Жеке кәсіппен айналысып, қаражатын табыс көзіне айналдырып отырған адамдар үлесі де көзқуантарлықтай дәрежеде. Осылайша, негізгі әрі басқа табыс көздерінен ерекше көзге түсетін жалақының маңыздылығы - қоғам үшін маңызды көмек екен деген нақты ой түйіндедік.

Қорытындылай келе қарты бар үйдің қазынасы бар. Қарттардың бар тілегі ел -жұрттың амандығы. Алайда қарттарымыздың қазіргі экономикалық, психологиялық және физиологиялық жағдайы мәз емес.

Қарттармен жұмыс жасай келе, қарттар үйіндегі адамдардың ішкі жан-дүниесімен жұмыс жасау керек екендігін байқадық. Жалпы қарттар үйіндегі келесі артықшылықтарды байқадық:

1. Ғимараттың, жатын бөлменің тазалығы.
2. Қызметкердердің жылы қарым-қатынасы.
3. Рухани кештер.

Өкінішке орай өзіндік кемшіліктерді де байқадық:

1. Психологиялық жағдайы нашар, агрессивті және өмірге құлшынысы жоқ адамдар бар. Орталықтағы психологтар қарттармен көп жұмыс жасамайды.
2. Физиологиялық жағдайлары, кезекте тұратын белгілі бір аурумен ауыратын адамдар уақытылы дәрі-дәрмекпен қамтамасыз етілмейді. Және күнделікті қолданатын дәрілерді сатып алады.
3. Экономикалық халі де мәз емес. Қарттардың зейнетақысының 70%-ын қарттар үйі алады. 30%-ын өздері алады екен. 30% зейнетақы қарттарға жетпейді, сырт киімінен бөлек ішіп-жейтінінен артылмайды.

Бұл бір қарттар үйіндегі жағдай емес, бұл әр қарттар үйіндегі қарттарымызға қатысты деп ойлаймыз. Мекеме мен орталықтарда психолог мамандар жетіспейді және маман деген аты ғана емес атына сай мамандар қажет. Өйткені қарттармен сөйлесіп ішкі хәл-ахуалын дұрыстауға көмек көрсете алу керек.

Ал экономика мәселесіне келсек орталықтарға қарттар үйлеріне мемлекеттен арнайы қаржы бөлінеді, жемқорлықты қойып сол бюджет бөлінген жерге жеткенін қалаймыз. Бірақ бәрі бір қарттар төлеу керек болса зейнетақының 30%-ын ғана алынып, 70% - ын қарттар өз қажеттіліктеріне арнаса дейміз. Егер экономиялық мәселені шешсек физиологиялық мәселеде шешілер еді, өйткені қарттар өзінің күнделікті қажетті дәрі-дәрмекті өздері сатып ала алар еді.

Әлеуметтік-медициналық жұмыстың шетелдік тәжірибесін Қазақстанның қазіргі жағдайында қолдану мақсатында оны сараптай отырып, ұқсас әлеуметтік құбылыстар мен процесстерге теоретикалық-әдістемелік ыңғайлардың ерекшелігін, жекелей, тұлғалық деңгейде әлеуметтік көмек көрсету технологиясын, сонымен қатар көмекке мұқтаж жандарға өмір сүрудің қолайлы жағдайларын қалыптастыру әрекетіндегі әдістерді есепке алу керек. Сонымен қатар Қазақстанда әлеуметтік институттармен тығыз байланысты, өзінің дәстүрлерімен ерекшеленетін әлеуметтік жұмыс пен әлеуметтік-медициналық көмектің үлкен тәжірибесі бар деп айтуға болады. Осылайша, Қазақстан мен шетелдегі әлеуметтік-медициналық жұмысты салыстыра отырып, келесі жағдайларды қарастыруымызға болады:

1. Шет елдердегі территориясы жағынан шағын елдерде елдің барлық аймағына әлеуметтік-медициналық көмек көрсету мүмкіншіліктері бар. Қазақстанның әр аймағына өзіндік ерекшеліктер тән. Соған қарамастан, Қазақстанда елдің барлық тұрғындарына мүмкіндігінше тегін әлеуметтік-медициналық қызмет көрсетуге тырысып бағуда. Яғни, орталықтандыру жүйесін қолға алу керек деп ойлаймыз.
2. Қазақстандағы әлеуметтік-медициналық қызметтердің барлық жүйесі мемлекеттік сипатқа ие, ал шет елдерде көбінесе жеке ұйымдар басым және ерікті түрде көмек көрсететін ұйымдар баршылық.
3. Арнайы автокөліктер. Әлеуметтік қызметкерлер қарт кісілермен медицина орталықтарына немесе бір орыннан екінші орынға қатынас жасағанда арнайы көліктер болса, әлеуметтік қызметкерлердің жұмысы біршама жеңілдер еді.
4. Қарт кісілерге арналған арнайы клубтар.
5. Мектепте оқытылатын пәндерге әлеуметтану пәнін қосу.
6. Шет елдегі сияқты медицина саласында қарт кісілер мен қоғамдағы әлеуметтік көмекке мұқтаж жандарға арнайы сақтандыру карточкасы берілсе, елімізде бәлкім денсаулық сақтау саласы біршама дамып, халықтың өмір сүру деңгейі жақсарар медеі деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Филатова С. А. 51 Геронтология. Учебник / С. А. Филатова, Л. П. Безденежная, Л. С. Андреева. - Изд. 4-е. - Ростов н/Д: Феникс, 2006. - 512 с. - [10-11 с].
2. Ұ.И. Ауталипова, Х.Т. Шерьязданова, Д.Е. Абдраманова. Жас ерекшелік психологиясы: Оқу құралы. - Алматы: ҚазМемҚызПу, 2010. -189 бет. [145 б. б.].
3. Гишинский Я.И. Стадии социализации индивида / Человек и общество// Я. И. Гишинский. - 2011. - №9. - С. 43-47.
4. Прохорова Л. В. Самореализация пожилых людей как способ преодоления социальной эксклюзии. Автореферат / Л. В. Прохорова. Новосибирск. 2011г..
5. Ковалева Н. Г. Қарт адамдар: әлеуметтік әл-ауқат/әлеуметтік/ / Н.Г. Ковалева. - 2014. - №7 - с. 62-64..
6. Социальная работа: теория и практика. А.Холостова, Москва 2004. 354 с-89-91..
7. Зейнетақы тағайындау және зейнеткерлік жасқа дейінгі жағдайдағы еңбекке араласудағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтар // Қартаю және қоғам. - 2020. -Т.40. - No2. - С.348-368.

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ КӘСІБИ ТӘУЕКЕЛДЕРГЕ АЛЫП КЕЛЕТІН ФАКТОРЛАР

Әлеуметтік жұмыс мамандығының І курс магистранты Марат М.

Ғылыми жетекші: Сарыбаева И. С. аға оқытушы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Кілт сөздер: әлеуметтік қызмет, кәсіби тәуекел, ұйқысыздық, стресс, эмоционалды күйзеліс, күйіп қалу, жұмыс барысындағы мәселелер, психологиялық, физиологиялық.

Әлеуметтік әлем – құбылмалы жайттарға толы дүние. Әлеуметтік қызметпен айналысатын мамандардың, тіпті, қарапайым адамдардың өмірі әрбір кезеңде тәуекелдерге толы. Тәуекел – бұл белгілі бір адамға немесе олар байланысқан басқа адамдарға жағымды немесе зиянды салдары бар оқиғаның болу ықтималдығы [1].

«Тәуекел» сөзінің мағынасы бір нәрсе үшін күрес, немесе, белгілі бір сынақтардан өту барысында туындайтын қиындықтар секілді болып көрінеді. Дегенмен, кез келген іс-әрекет, белгілі бір ережені ұстанбау, тәртіпке бағынбау деген сияқты факторалдың өзі де рисктарды тудыратын факторлар болып табылады. Ал әлеуметтік қызметтегі кәсіби тәуекелдерге алып келетін факторлар өзінің спецификасына байланысты ерекшеленеді.

Жалпы, қарастыратын болсақ, кез келген мамандық иелері үшін стресс, депрессия, апатия, ұйқысыздық, эмоционалдық күйзеліс, салауатты өмір салтын ұстанбау деген секілді мәселелер белгілі бір кезеңде кәсіби тәуекелге алып келетін факторлар бола алады. Біріншіден, ол адамның жеке бойындағы мәселелер, екіншіден, сыртқы әрекет етуші күштер негізінен туындауы мүмкін.

Ең алдымен, әлеуметтік жұмыс саласының жан-жақтылығын атап өткен жөн. Себебі, қызмет көрсету аясы мүмкіншіліктері шектеулі тұлғалармен басталып, өмірдің әр түрлі кезеңінде әлеуметтік көмекке зәру болған адамдармен аяқталады. Атап айтатын болсақ: зейнеткерлер, оқушылар, аяғы ауыр аналар, көпбалалы отбасылар, толық емес отбасылар, жалғыз басты аналар немесе әкелер, мүгедектігі бар азаматтар, экологиялық апатты аймақтарда тұратын тұрғындар, мигранттар және тағы да басқалары.

Әлеуметтік қызметтегі мамандардың кәсіби тәуекелдерге алып келетін мәселелері қызмет көрсету аясы, маманның кәсіби шеберлігі, жеке тұлға мәселелері, және сыртқы күштер әсерінен орын алатын жағдайлар деп бөліп қарастыруға болады.

Кәсіби тәуекелдерге алып келетін сыртқы факторлар:

- жоғары бәсекелестік;
- жұмыстың белгіленген стандарттағыға қарағанда көп болуы;
- уақыттың тапшылығы;

Қазіргі замандағы әлеуметтік-экономикалық жағдай мамандар арасынан ең үздігін анықтауға бағытталған, соның себебінен бір ұйым ішінде, аудандар, қалалар арасында тығыз бәсекелестік туындайды.

Тұлға болу және әлеуметтік маңызды қызметті жүзеге асыру қажеттілігі жоғары интеллектуалды қабілеттерді, білім деңгейін және басқа адамдар үшін тартымды қасиеттерге ие болуды талап етеді. Дамудың шыңына жетуге деген ұмтылыс, ең алдымен, кәсіби қызметте көрінеді. Қазіргі уақытта адам өмірінің кез-келген саласы соншалықты өзгермелі, сондықтан тәуекелдер жоғары деңгейдегі мамандарды күтеді. Прогрессивті тұлғалық даму мүмкіндігі өзін-өзі реттеу құралдарын және өзінің когнитивті ресурсын шебер игерумен байланысты, яғни адам өзінің психофизиологиялық қабілеттерін қаншалықты кеңейте алады.

Осылайша, акмеологиялық даму үздіксіз, көп бағытты және адам өмірінің белгілі бір кезеңінде белгісіз жағдайлардың әсерінен болатын процеске айналады. Бұл күрделілік шындықты басқарудың жаңа тәсілдерін, әлеуметтік тәуекелдерді болжау және жеңу қабілетін қажет етеді. Біз мансап пен кәсіби өсудің тоқырауының негізгі себептері белгісіздік және кенеттен өзгергісі келмеу деп санаймыз. Акмеологиялық тәсіл күрес пен бәсекелестікті тиімді мінез-құлық стратегиясы ретінде қарастырмайды, бірақ когнитивті, моральдық және әмбебап артықшылықтарға қол жеткізуде жетекші рөл атқарады[2]. Кәсібиліктің жоғары деңгейіне жету тек жалпы интеллект арқылы ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесуді үйренуге деген ұмтылыс арқылы да жүреді.

Яғни, жоғары бәсекелестіктің негізінде бір қарқында жүре алмау, қол сілтеу, жеңілу, бастаған істі аяғына дейін жеткізбеу сынды мәселелер стресске алып келуі мүмкін. Бұл өз кезегінде кәсіби эффективтіліктің деңгейін төмендетеді.

Жеке даму әрқашан тиімділіктің жоғарылауына немесе сәттілікке әкелмейді. Мәселе мынада, адам өз өмірінде белгілі бір қабілеттердің болмауына байланысты жеңе алмайтын жағдайларға тап болады. Лайықты кәсіби жағдайға жету процесінде тәуекелдер мен қиындықтарды саналы талдау кәсіби қызметте сәтсіздік немесе дағдарыс болған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Билік үшін күрес пен бәсекелестік реттеу құралы мен жеке байланыстарға жүгінуді қамтиды, бірақ бұл артықшылықтар басқа адамдардың күшімен және олардың әсер ету уақытымен шектеледі.

Дегенмен, сыртқы әсер ету факторлардан гөрі маманның жеке тұлғалық қабылдауы, кәсібилігі кәсіби тәуекелдерге алып келетін бірден бір мәселесі болып табылады. Себебі, адам белгілі бір мінез-құлық, іс-әрекеттер, көңіл-күй секілді физиологиялық-психологиялық факторларды елемей мүмкін емес. Соның негізінде, ұйқысыздық, стресс, дұрыс тамақтанбау мен эмоционалдық күйзелістің әсерлері жұмыс барысына да, маманның денсаулығына да кері, зиянды әсерін тигізетіндігін көрсету маңызды болып табылады. Ең алдымен, адамның қажеттілік пирамидасындағы бірінші баспалдақтағы жайттар қанағаттандырылмайтын болса, онда

денсаулыққа әсер етуші, жұмыс барысына әсер етуші, сонымен қатар, кәсіби тәуекелдерге алып келетін жайттар келесі кезеңдегі қамтамасыз етілуі қажет дүниелерді қанағаттандырмайды.

Біріншіден, *ұйқысыздық* мәселесі адам бойындағы басқа да мәселелердің салдары болуы мүмкін. Мысалы, ұйқысыздықтан зардап шегетін адамдарда түнде жақсы ұйықтайтын адамдарға қарағанда депрессияның даму қаупі он есе жоғары болуы мүмкін. Депрессияға ұшыраған адамдар арасында 75% ұйықтауды жалғастыруда [3, б. 1]. Ұйқысыздықтың салдарының ауқымын ескере отырып, бұл бұзылыстың жұмыс орнындағы мәселелермен байланысты болуы таңқаларлық емес [3, б. 5].

Жұмыс орнында туындайтын мәселелер:

- дедлайндарға үлгермеу;
- бюрократия;
- басқа мамандарға тәуелді болуы;
- жұмыс барысын дұрыс басқара алмау;

деген секілді мәселелердің өздері де маманның бос уақытын жұмысқа арнауымен өткізетіндігін бақылауға болады. Себебі, жұмыс барысының бір пунктін орындалмауы адамның еңбеу ету мотивациясын төмендетеді, ал ол өз кезегінде, материалдық жағдайдың нашарлауына алып келуі мүмкін. Өзінің мотивациясынан айырылмауы үшін адам ең оңай және қауіпті жолмен, яғни, ұйқыны қысқарту немесе мүлдем ұйықтамауға бел буады. Ал ұйқының жетіспеуінен денсаулыққа, жұмыстың өнімділігіне кері әсері болатын себептерге алып келеді.

Екіншіден, кәсіби *стресс* денсаулық сақтау саласының бұрыннан келе жатқан мәселесі болып табылады. Зерттеулер көрсеткендей, денсаулық сақтау және халыққа қызмет көрсету қызметкерлерінің нашарлық пен суицид деңгейі басқа кәсіп қызметкерлеріне қарағанда жоғары, сонымен қатар жұмыстағы күйзеліске байланысты депрессия мен мазасыздықтың жоғары деңгейін көрсеткен. Ұлттық еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау институты кәсіптік стрессті "жұмысқа қойылатын талаптар жұмысшының мүмкіндіктеріне, ресурстарына немесе қажеттіліктеріне сәйкес келмеген кезде пайда болатын зиянды физикалық және эмоционалды реакция" деп анықтайды [4].

Жұмыс орнындағы келесі факторлар (жұмыс стрессорлары) кәсіби тәуекелдерге әкелуі мүмкін:

- жұмысқа немесе тапсырмаға қойылатын талаптар (шамадан тыс жұмыс, тапсырмаларды бақылаудың болмауы, рөлдердің белгісіздігі);
- организация факторлар (нашар тұлғааралық қатынастар, әділетсіз басқару тәжірибесі);
- ақшалай және экономикалық;
- жұмыс және отбасылық рөлдер мен міндеттер арасындағы қақтығыс;
- мансапты дамыту мәселелері (өсу немесе жоғарылату мүмкіндіктерінің болмауы);
- нашар ұйымдастырушылық климат (негізгі құндылықтарға басшылықтың болмауы, қарама-қайшы қарым-қатынас стильдері және т. б.).

Стресс реакциялардың келесі түрлерімен байланысты болуы мүмкін:

- психологиялық (ашуланшақтық, жұмысқа қанағаттанбау, депрессия);
- мінез-құлық (ұйқы проблемалары, жұмысқа барғысы келмеу);
- физикалық (бас ауруы, асқазанның бұзылуы, қан қысымының өзгеруі);

Әдетте, жұмыстағы стрессті азайтуға бағытталған күш-жігер еңбек жағдайларын жақсартатын ұйымдық өзгерістерге басымдық беруі керек. Бірақ еңбек жағдайларын жақсартуға бағытталған ең адал күш-жігердің өзі барлық жұмысшылардың күйзелісін толығымен жоя алмайды. Осы себепті ұйымдық өзгерістер мен стрессті басқарудың үйлесімі көбінесе жұмыстағы стрессті төмендетудің ең сәтті әдісі болып табылады.

Әлеуметтік жұмыс қызметінде ең маңызды, ең өткір, кәсіби тәуекелдің болуының себепшісі – *эмоционалды күйзеліс немесе күйіп қалу*.

Эмоционалды күйіп қалу – бұл жұмыс орнындағы созылмалы стресстің нәтижесі ретінде тұжырымдалған синдром. Ол үш өлшеммен сипатталады:

- энергияның азаюы немесе шаршау сезімі;
- өз жұмысыңыздан немесе жұмысқа байланысты негативизм немесе цинизм сезімінен пайда болған үлкен психикалық қашықтық;
- кәсіби тиімділіктің төмендеуі.

Эмоционалды күйіп қалу кәсіби контекстегі құбылыстарды білдіреді және оны өмірдің басқа салаларындағы тәжірибелерді сипаттау үшін қолдануға болмайды [5].

Бұл кәсіптің эмоционалды стресстік аспектілері әлеуметтік қызметкерлердің күйіп қалу қаупін арттырады. Күйіп қалудың анықтамасы ол қолданылатын ортаға байланысты. Алайда, жалпы консенсус – бұл эмоционалды сарқылу, өзін-өзі бақылаудың болмауы, жұмысқа деген қызығушылықтың болмауы және өзіндік маңыздылық сезімінің төмендеуі.

Крейг пен Спрангтың (2010) зерттеуінде олар эмоционалды күйіп қалудың әлеуметтік қызметкерлер үшін жағымсыз салдары болғанымен, олардың қызмет алатын клиенттеріне де кері әсерін тигізетінін атап өтті. Бұл зерттеуге қатысушылар эмоционалды күйзеліске ұшыраған деп танылған ұлттық әлеуметтік қызметкерлер қауымдастығының (NASW) клиникалық психология және клиникалық әлеуметтік жұмыс тәжірибешілерінің кездейсоқ үлгісінен тандалды. Өмірдің кәсіби сапасының шкаласы эмоционалды күйіп қалуды, жанашырлыққа қанағаттануды және жанашырлықтан шаршауды өлшеу үшін қолданылды (ProQOL-III). Сауалнама дәлелді тәжірибе мен дәлелденбеген тәжірибені бағалау үшін пайдаланылды. Авторлар дәлелді тәжірибелер жанашырлықтың шаршауын азайтады, жанашырлыққа қанағаттануды арттырады деген гипотезаны қолдайтын дәлелдер тапты, бірақ қатысқан тәжірибелі терапевттердің саны барлық тәжірибешілер бойынша байланысты емес деректерге әкелуі мүмкін екенін көрсетті. Басқаларға көмектесуге деген ұмтылыс-көмекші мамандығының бөлігі болып табылатын адамдарға тән қасиет. Алайда, басқаларға көмектесуге деген ұмтылыс жеткіліксіз. Әлеуметтік қызметкер клиенттерге көмектесу үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектесу үшін білім мен кәсіби дайындықты қажет етеді. Әлеуметтік қызметкер болу үшін қажетті дайындық пен білім қызметкердің сапалы қызмет көрсету үшін сау психикалық және эмоционалды күйде болуы керек екенін жоққа шығармайды. Күйіп қалу тұтынушыларға қызмет көрсету сапасына әсер етуі мүмкін [6].

Бүгінгі күні адамдар өздерін немесе басқаларды шаршаған деп сипаттағанда, олар негізінен қатты физикалық және психикалық шаршау белгілерін, сондай-ақ эмоционалды шаршау сезімін білдіреді. Алайда, күйіп қалудың нақты қаупі шаршау сезімінен асып түседі. Мұндай эмоционалды және физикалық сарқылу күйіп қалған адамдарды жұмыстың өзінен ғана емес, олармен жұмыс істейтін адамдардан эмоционалды және когнитивті иеліктен шығаруға итермелейді. Олар мұны үлкен жұмыс жүктемелерімен және басқа жұмыс талаптарымен күресу үшін жасайды. Сонымен қатар, айналаңыздағы адамдарға (әріптестер мен клиенттерге) дөрекілік пен немқұрайлылық басқалардың талаптарын бақылауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, эмоционалды депрессияға ұшырағандар жұмыста тұлғааралық қақтығыстарды бастайды, олар басқаларға дұшпандық танытады және оларға назар аудармауы мүмкін. Бұл олардың басқаларға мұқият болу және шамадан тыс шаршау мен эмоциялардың дұрыс босатылмауына негізделген толып жатқан эмоцияларын реттеу қабілетін тежейтіндіктен болады. Демек, зардап шеккен адамдар техникалық қызмет көрсету тиімділігінің төмендеуін, жеке құзыреттілік пен өнімділіктің жетіспеушілігін және өзін-өзі бағалаудың төмендігін сезінеді. Шаршау сезімімен үйлескен циникалық көзқарас пен жеке жетістік сезімдерінің төмендеуі адамдардың өнімділігіне, олардың еңбек қатынастарына, сондай-ақ олардың психикалық және физикалық денсаулығына айтарлықтай әсер етуі мүмкін [6, б. 322].

Созылмалы күйіп қалудан зардап шегетін адамдарда ерте өлім қаупі жоғары (45 жасқа дейінгі өлім) және ауырсыну проблемалары 26-35 пайызға, болашақта депрессия мен жүректің ишемиялық ауруы қаупі үш есе және қант диабетінің даму қаупі 200 пайызға жоғары [5, с. 9]. Егер біз күйіп қалумен дұрыс күреспесек, жеке адамдар денсаулыққа үлкен баға төлейді, сонымен қатар ұйымдар өнімділіктің төмендеуі, айналым, кадрларды ауыстыру және қайта даярлау және көптеген медициналық төлемдер түрінде қаржылық және адами капиталдың жоғалуына тап болады.

Қорытындылай келе, әрбір маман үшін өмірінде орын алған кез келген жағдай әр түрлі деңгейде қабылданады. Яғни, әлеуметтік қызметкердің қиындықтардан өту, оған төзу деген секілді мәселелері индивидуалды түрде қарастырылатынына көз жеткізуге болады. Ең алдымен, адамның психологиялық және физиологиялық қажеттіліктері қанағаттандырылмаған жағдайда әсері кәсібіне, қоршаған ортасына, басқа адамдарға пайдасынан гөрі зияны тиеді. Демек, кәсібінің белгілі бір кезеңдерінде тәуекелдерге ұшырайды. Бұл жердегі тәуекел сөзінің мағынасы жоғарыда аталып көрсетілген.

Әлеуметтік қызметтегі кәсіби тәуекелдерге алып келетін фактор – эмоционалды күйзеліс. Бұның әсері маманның өзіне ғана емес, клиенттері мен жұмыс өнімділігіне де әсер етеді. Көбінесе, эмоционалды күйзеліс нәтижесі созылмалы стресс пен депрессияға алып келуі мүмкін. Сондықтан, бір маманда орын алған мәселе ұжымның ортақ мәселесі ретінде қарастырылып, белгілі бір алдын алу жағдайларының қарастырылуы маңызды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Risk identification and virtual interventions for social workers // Social care institute for excellence. – 2020. [электрондық ресурс] // <https://www.scie.org.uk/care-providers/coronavirus-covid-19/social-workers/risk-identification>
2. Л. В. Зубова Социальные риски в профессиональном развитии: теоритический обзор и подходы к изучению // Научный журнал. – 2013. – №11. – С. 1720.
3. NIOSH Occupational Hazards in Hospitals // Workplace society and health. – 2008. - №136. – С. 1-5.
4. Emily A. Kuhl Insomnia in Costly to the Workplace // Center for Workplace Mental Health. – 2015. – [электрондық ресурс] // <https://workplacementalhealth.org/mental-health-topics/insomnia>
5. Lawren Rohling Preventing burnout // Master of social work clinical research paper. – 2016. – №5. – С. 5-9.
6. Craig, C.D., Sprang, G. Compassion satisfaction, compassion fatigue, and burnout in a national sample of trauma treatment therapists // Anxiety, Stress, Coping, №23. – С. 319-339.

ТҰРМЫСТЫҚ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ - ЗОМБЫЛЫҚ КӨРГЕН ӘЙЕЛДЕРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС

*Әлеуметтік жұмыс мамандығының Ікурс докторанты Нурланова С.С.
Ғылыми жетекші: PhD, қауымдастырылған профессор Бейсенова А.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, отбасылық зорлық-зомбылық көрген әйелдер, әлеуметтік жұмыс.

Тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылықты барлық жерден кездестіруге болады. Ол өкінішке орай, өте кең таралған мәселе, соған қарамастан, оған қарсы жүйелі интервенция іс-шараларын жасап, дамыту оңай емес. Отбасында тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар әйел адамдар көп, бұл қоғамды қатты алаңдатады. Жәбірленушілердің физикалық және психикалық денсаулығына және сондай отбасында тұрып жатқан баланың өсуіне оның эмоциялық, психологиялық, когнитивті және физикалық тұрғыдан дамуына зияны көп болғандықтан тиімді интервенция шараларын тез арада қолдану қажет.

Тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылық дегеніміз - қазіргі немесе бұрынғы отбасылардағы, тұрмыстағы немесе жыныстық қарым-қатынастағы кез келген күш көрсетуге, қорқыныш ұялатуға, мәжбүрлеуге немесе бақылауға бағытталған мінез-құлық. Ол физикалық азаптауды ғана емес, сондай-ақ тікелей немесе жанама қорқытуды, жыныстық қатынасқа зорлап көндіруді, эмоциялық және психологиялық тұрғыдан қысым көрсетуді, экономикалық бақылауды, мүлікке зиян келтіруді, әлеуметтік оқшаулауды және адамның қорқынышта өмір сүруіне итермелейтін мінез-құлықтың барлық түрлерін қамтиды.

Отбасындағы зорлық-зомбылық бұл- қазіргі біздің дамыған қоғамымыздағы көкейкесті мәселе. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың нәтижесінде одан жиі әйел адамдар зардап шегеді.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық орын алуына ер азаматтарының ішімдікке тәуелді болуы және бұл зорлық-зомбылықтың орын алуына ең негізгі фактор болып табылады.

Нәтижесінде, отбасыларының шаңырағы бұзылып, балалар зардап шегеді. Ең бастысы зорлық-зомбылық кей жағдайларда ауыр қылмыстардың орын алуына алып келеді.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық оның нысандары мен байқалуының көп болуында адам құқықтарын және негізгі бостандықтарды бұзу болып табылады. Бүкіл әлемдегі әйелдер жасына, нәсіліне және ұлтына қарамастан, зорлық-зомбылыққа ұшырайды.

БҰҰ мәліметтеріне сүйенсек, елімізде жыл сайын 400-ге тарта әйел өз күйеуі, серіктесі, туыстарының қолынан тұрмыстық зорлық-зомбылық салдарынан қаза табады екен. Бұл елімізде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың азаймай тұрғанының салдары. «Отбасылық зорлық-зомбылық» термині отбасы мүшелері: аға-іні, ұрпақтар және ерлі-зайыптылар арасындағы зорлық-зомбылыққа қатысты қолданады. Отбасындағы зорлық-зомбылық терминін қолдану арқылы байырғы халық қауымдарының отбасындағы артықшылықтар сипатын байқауға болады. Өйткені бұл термин

ауқымды туыстық байланыстарды дәл сипаттап, зорлық-зомбылықтың барлық отбасы мүшелеріне қалай әсер ететінін көрсетіп бере алады [1,б.168].

Отбасылық зорлық-зомбылық физикалық, жыныстық немесе психологиялық сипаттағы, қорқытудан, бопсалаудан және эмоциялық күйзеліске ұшыратудан тұратын түрлі бақылау әрекеттерінің кең спектрін қамтиды. Бұл ерлі-зайыптылар, ата-ана мен балалар, аға-бауырлар сияқты жақын тұлғааралық қарым-қатынастарда, сол отбасының мүшесі болмағанымен, олардың жақын бір бөлігі болып есептелетін немесе отбасы қызметін атқарып жүрген адамдар арасында да кездеседі.

«Отбасылық зорлық-зомбылық» терминіне де қатысты мәселелер бар. Өйткені дүниежүзілік әдебиеттерде бұл термин зорлық-зомбылықтың гендерлік бейтарап анықтамасымен байланысты, сондықтан да жоғарыда келтірілген анықтамалар да бұдан тыс қала алмайды. Әйелдерді отбасылық зорлық-зомбылықтың негізгі құрбаны ретінде көрсететін гендерлік модель қарастырылған.

«Тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылық көрсеткен тарап» термині де проблемалық ұғым дер едік. Бұл термин адамның мінез-құлқын емес, жалпы адамды қамтиды. Сондықтан ер адамның мінез-құлқындағы өзгерісті білдіру үшін «зорлық-зомбылық көрсететін ер адам» немесе «зорлық-зомбылық көрсететін әке» термині қолданыла бастады. Ол сондай-ақ тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылықтың негізгі гендерлік аспектілерін де атап береді. Қалай болғанда да, бұл терминді зорлық-зомбылық көрсететін жеке адамнан гөрі топтық контексте қолдану оңайырақ. Әдетте гендерлік ерекшеліктерді көрсету үшін ер адамдарды зорлық-зомбылық жасаған қылмыскер деп, ал әйелдерді құрбандар яғни жәбірленуші деп атаймыз [2,б.43].

Әлеуметтік қызметкерлердің көбі тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына қайта-қайта немесе жиі көмек көрсетуі қажет болғандықтан, бұл жағдайдың жаппай таралуы әлеуметтік жұмыс практикасындағы өзектілігін көрсетіп отыр. Елімізде алты әйелдің кемінде біреуі қазіргі немесе бұрынғы жыныстық жұбы тарапынан физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылыққа тап болған, ал анда-санда кездесіп тұратын жұбы барын ескерсек, бұл көрсеткіш әр төрт әйелдің бірі зорлық-зомбылыққа ұшырайтынын дәлелдейді

Ауылдық жерде өмір сүретін әйелдер арасындағы зорлық-зомбылық деңгейі бұдан да жоғары. Бұл ретте қалада тұратын әйелдерге қарағанда алыс шалғайлардағы әйелдердің алған травмалары мен кесірі өте ауыр екенін де айта кеткен жөн. Мүмкіндігі шектеулі әйелдер де тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылыққа көп ұшырайды. Зерттеулерге жүгінсек, жасы елуге толмаған, мүмкіндігі шектеулі әйелдердің жастайынан бастап зорлық-зомбылық көріп келгенін анықтаса, Канадалық зерттеулер дені сау әйелдерге қарағанда мүгедек әйелдердің 40 пайызының жыныстық жұбы тарапынан зорлық-зомбылыққа тап болатынын көрсетіп отыр.

Зорлық-зомбылық көріп жүрген балаларға қатысты зерттеу нәтижелерін салыстыруға болады. Зорлық-зомбылықтың таралуына қатысты 2869 жасты қамтыған ұлттық зерттеуіне қатысқандардың 26 пайызы ата-аналары арасындағы зорлық-зомбылыққа кемінде бір рет куә болғанын, ал 5 пайызы оны ұдайы көріп келе жатқанын анықтаған. Бұл көрсеткіш 5000 жасөспірімдердің қатысқан зерттеуіне ұқсас. Онда зерттеуге қатысқандардың 25 пайызы ата-аналарының біріне қарсы зорлық-зомбылық жасағанына куә болғанын айтқан. Зерттеулерді қарастыратын болсақ, орта мектеп оқушыларына қатысты деректерге сүйенсек, олардың 7 пайызы соңғы 12 айда үйдегі ересектердің бір-біріне қол жұмсағанын немесе физикалық зақым келтіргенін көрсе, 14 пайызы үйдегі ересектердің балаларға қол жұмсағанына немесе физикалық зақым келтіргеніне куә болған.

Зорлық-зомбылықтың осылайша кең таралуы қауіпке бейім топтарды анықтап, құрбандар мен жәбір көрсетушілердің де әртүрлі екеніне мән беруді талап етеді. Әйелдер мен балалардың кейбір топтарының тұрмыстық зорлық-зомбылыққа көбірек ұшырайтыны әлеуметтік жұмыс тарапынан интервенция қажет етеді. Мұндай жағдайлар кеңінен таралып қана қойған жоқ, сондай-ақ бақылау тактикасының ауқымы да кеңейіп барады. Айталық, мүмкіндігі шектеулі әйелдер толық қамтылған әйелдерге қарағанда зорлық-зомбылыққа екі есе көп тап болады. Зорлық-зомбылық динамикасы мәселесіне келсек, батыс елдерде әйелдерге отбасының бірнеше мүшесі тарапынан зорлық-зомбылық көрсетілуі мүмкін. Оларды сондай-ақ қауымнан да, жерінен де қуып жіберу сияқты қатігездіктер де кездеседі. Мәдениеті мен тілі басқа ортадан шыққан әйел күйеуінің иммиграциялық мәртебесіне тәуелді болса елден қуылу қаупіне ұшырайды. Ал мүмкіндігі шектеулі әйелдер өздеріне қажет дәрі-дәрмек пен құрылғыларға қол жеткізе алмауы мүмкін. Егде жастағы әйелдер баспанасынан айырылып, қаржылық алаяқтықтың құрбаны болу қаупін бастан кешуі мүмкін.

Тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылықтан туындайтын қауіп-қатерді бағалау өзіндік мақсатқа айналу тенденциясын көрсетеді. Сол арқылы қауіпсіздікті жоспарлап, қауіп-қатерді

басқарудың негізін қаламай отырғанын байқауға болады. Тиімді практика осы тенденцияға қарсы тұрады, қауіп-қатерді бағалауды тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылықтан аман қалғандардың қауіпсіздігін жоспарлаудың «екінші жағы» деп түсінеді. Бұл балалардың жас ерекшелігіне сәйкес қауіпсіздік жағдайларын жоспарлауды талап етеді.

Жоғары деңгейдегі қауіп-қатерге алып келетін факторларды анықтау мақсатында отбасындағы адам өлтіру және жәбірлеудің қатігез формаларын (зорлау, ауыр жағдайларға алып келетін соққы түрлері) қолдануға қатысты жағдайлар жан-жақты зерттеліп, қауіп-қатерді бағалау құралдары жасалынды.

Мақсатына қарай қауіп-қатерді әртүрлі жағдайда бағалайды. Қауіпті тез бағалау үшін қолда бар мәліметтер базасын қараған жөн. Мамандар қауіпке баға беру үшін тиісті іс-шаралар қалай жылдам орындалатынын анықтап, жәбірленушіге негізгі сауалдарды қою керек. Дегенмен қауіпті кешенді түрде бағалаған дұрыс, өйткені ол әйел мен қызметкер арасында диалог орнатуға көмектеседі. Тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылыққа қатысты интервенция моделінің авторы Эллен Пенс қауіпті бағалау үшін белгілеп көрсететін жабық сауалдарға қарағанда, ойын шектеусіз білдіретін ашық сұрақтар қажет деген пікір білдіреді. Өйткені диалогтың көмегімен қол жеткізетін толық ақпаратқа сүйене отырып, қауіпсіздік жоспарын жасауға қажет ортақ тәсілді қалыптастыруға болады. Оның сұрақтары мынадай:

• Ол сізге немесе балаларға қатты зақым келтіреді деп ойлайсыз ба? Сіздің олай ойлауыңызға не себеп? Келіспесеңіз, оны да түсіндіріп берсеңіз?

• Одан қатты қорыққан немесе таяқ жеген кезіңіз туралы айтып берсеңіз? Жағдай ушығып барады деп ойлайсыз ба? Жәбірлеу түрлерін сипаттап берсеңіз (жиілігі, түрі, қауіптілік деңгейі, ушығуы).

Қауіпті бағалаудың түрлері тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылық факторларымен тығыз байланысты. Факторлардың саны және әйелдер тап болған қауіпті жағдайларға сай олардың күрделілік деңгейі қауіпті азайтуға қолданылатын түрлі құралдарға және қауіпті бағалау жүйесіне тәуелді, әрі әртүрлі айқындалады. Әдетте олар мына факторларды қамтиды:

- қару-жарақтың болуы және оны қолдану;
- тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қауіптілік деңгейін қоса есептегенде, зорлық-зомбылықтың бұрынғы тарихы;
- зорлық-зомбылыққа қатысты сот үкімі;
- жыныстық қатынасқа зорлап көндіру;
- ізіне түсу және қадағалау;
- жәбірлеушінің есірткі қолдануы және психологиялық денсаулық мәселелері;
- ажырасу және баламен қарым-қатынас;
- жүктілік;
- ушығу;
- өлтіруге әрекет жасау немесе қауіп төндіру; балаға қатігездікпен қарау;
- оқшаулау және көмек беруге кедергі жасау;
- қорқыныш деңгейі.

Қауіпті бағалау құралдары әйелдерді әуре-сарсаңға түсіретін эмоциялық-психологиялық залал есебінен физикалық зорлық-зомбылыққа көбірек көңіл бөлуі мүмкін деген сын да айтылып жүр.

Қауіп факторларын зорлық-зомбылық құрбанымен байланыстыра зерттеу тұрмыстық және отбасылық зорлық-зомбылықты анықтау процесінің ажырамас бөлігі деуге болады. Яғни сол арқылы әйел көрген зомбылықтың қаншалықты ауыр екенін бағамдайды және өзі мен балаларының өміріне шектеу қоятын мәжбүрлеп бақылау режиміне апаратын жәбірлеу тәсілдерінің қауіптілігін сезінеді. Анализ барысында әйелдің өзі мен балаларында ұйқысыздық, қаржылық қысым, физикалық-эмоциялық мәселелер сияқты басқа да факторлар анықталды.

Қауіпті бағалаудың өзі шектеулі құрал. Дәл осы қауіпті бағалау процесі арқылы әйел мен оның балаларының қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, қауіпті жағдайларды басқарудың жеке жоспарын жасауға болады. Ол жоспар әйелдің жұбайымен әрі қалай бірге тұрғанына, одан ажырасатынына немесе әлдеқашан ажырасып кеткеніне қарай әртүрлі болуы мүмкін. Сонымен қатар зорлық-зомбылықтың ушығуы, оған дейінгі атқарылған қорғау шараларының сәтсіз аяқталуы сияқты мәселелер де қауіпті жағдайларды жоспарлауға және басқаруға әсер етеді.

«Денсаулыққа келтірілетін залалдар туралы ескерту шаралары» қауіпті бағалауда қолданылатын әрбір іс-шараларда болуға тиіс.

• Біріншіден, бұрынғы зорлық-зомбылық болашақтағы зорлық-зомбылық ықтималдығын болжауға көмектеседі, алайда қауіпті жағдайлардың немесе нақты қауіп факторының әсерінсіз де зорлық-зомбылық өлім-жітімге апарауы мүмкін. Олай болса, өзекті мәселелерді кәсіби пікірлермен, зардап шеккен адамның қорқу деңгейімен немесе оның қауіп туралы түсінігімен қатар қойған маңызды.

• Екіншіден, қызмет көрсету жүйесіндегі сұранысты басқару үшін аса қауіпті жағдайларға қажет басымдықтарды анықтау мақсатында қауіпті бағалауды қолдану маңызды. Бұл ерте интервенцияға мән беруге деген мүмкіндікті азайтып, сұранысты басқаруға көмектесетін қауіпті бағалау құралына өте көп назар аудартады.

• Үшіншіден, қауіпті бағалаудың дәлдігі ақпараттың толықтығына байланысты болады. Өкінішке қарай, ақпарат алмасу процесінің нашарлығына немесе зорлық-зомбылық туралы ақпараттың кеш түсуіне байланысты көп жағдайда ақпарат толық болмайды.

• Төртіншіден, ажырасу туралы шешім, қылмыс жасаған адамның түрмеден босап шығуы, ішімдік ішу немесе есірткі қолдану негізінде мінез-құлықтағы әрбір өзгерістердің психикалық аурумен күресу үшін дәрі-дәрмек қолдану сияқты факторлардың кесірінен қауіп деңгейі түбегейлі немесе тез өзгеріп тұруы мүмкін. Қауіпті бағалау және оны басқару динамикалық, ұдайы өзгеріп отыратын процесс.

Зорлық-зомбылық көрген әйелдермен әлеуметтік жұмыстың негізгі технологиялары:

1. Әлеуметтік диагностика
2. Әлеуметтік терапия
3. Әлеуметтік қайта оңалту
4. Әлеуметтік түзету
5. Әлеуметтік алдын-алу

Әлеуметтік диагностика – әртүрлі деңгейдегі әлеуметтік мәселелер кешенін тудыратын қарым-қатынастар мен себеп-салдарлық зерттеу мен айқындау болып табылады. Әлеуметтік диагностиканы жүргізу барысында емдеуді қажет ететін көптеген себептер кешені айқындалады. Бұл үшін әлеуметтік терапия қажет. Әлеуметтік терапия дегеніміз әлеуметтік бұзылуларды жою мен сауықтыру мақсатындағы топтың немесе индивидтің психикасына, мінез-құлқына, жалпы жағдайына кәсіби ықпал ету жүйесі. Отбасылық терапия отбасылық қарым-қатынастарды үйлестіруге, отбасылық мәселелерді шешу мен алдын алуға бағытталған көмектің бір түрі. Мұнда әлеуметтік қызметкер отбасы мүшелерінің әлеуметтік рөлдері мен өзара міндеттерін ашуға, оларды икемді мінез-құлыққа шақыруға тырысады.

Зорлық-зомбылық құрбандарымен әлеуметтік жұмыс негізгі 3-міндеттерді алға қояды:

1. Оларды құтқару.
2. Әлеуметтік өмір сүруін қолдау.
3. Әлеуметтік дамуына ықпал ету.

Осы міндеттер уақытында жүргізілсе, зорлық-зомбылық көрген әйелдердің өмірге деген талпыныстары күшейеді, өмірге деген қызығушылықтарын қайта оятуға болады.

Зорлық-зомбылық көрген әйелдермен әлеуметтік жұмыстың негізгі бағыттары:

1. Моральдық-психологиялық реабилитация.
2. Ақпараттық-кеңес берушілік.
3. Құқықтық көмек
4. Медициналық көмек [3,б.199].

Осы бағыттар бойынша зорлық-зомбылық көрген әйелдермен әлеуметтік жұмыстар жүргізіледі. Соның нәтижесінде әйел адамдардың әлеуметтік мәселелері талқыланып, шешімін табады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен сәтті күрес жүргізудің негізгі шарты-қоғамның көзқарасын өзгерту. Ол үшін қоғамдық сана мен қалыптасқан стереотиптерді түбегейлі өзгертіп, отбасындағы зорлық-зомбылықтың салдарына сәйкес түсінік қалыптастыру қажет, қоғамға қарсы мінез-құлықты еркімен жібермеу керек. Әрбір жазасыз қалған үй бұзақысы өзінің бойында бұдан да ауыр құқық бұзушылықтарды жасауға негіз болатын жауапсыздық сезімін дамытады.

Зорлық-зомбылық құрбандарымен әлеуметтік жұмыста мемлекеттік мекемелермен, құқықтық қорғау органдарымен, денсаулық сақтау мекемелерімен, кризистік орталықтармен тығыз байланыс маңызды болып табылады. Әлеуметтік қызметкер маманы осы процесте негізгі рөлді атқарады, яғни ол қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелермен

байланысты орнатады. Соның нәтижесінде, зорлық-зомбылық көрген әйелдердің мәселелерін шешу жолдары табылады.

Бұл жұмыстың сәтті жүруіне мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының біріккен күшінің нығаюы септігін тигізеді, әсіресе отбасындағы зорлық-зомбылық мәселелерін практикалық тұрғыда шешумен айланысатын үкіметтік емес ұйымдармен әрекеттестіктің зор ықпал бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Коннолли М., Хармс Л., Мэйдмент Д. Әлеуметтік жұмыс контексі мен практикасы. Нұр-Сұлтан 2020ж. Б.167-170.
2. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын-алу/ М.Мұсабекова // Мәдениет.-2020.№9. Б. 42-43.
3. Сарыбаева И.С. Әлеуметтік жұмыстың әдістері мен технологиялары А., 2018ж. Б.198-200.

КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлеуметтік саясат және басқару мамандығының 1 курс магистранты Рафикова Ж.Б

Ғылыми жетекші: әлеу.ғ.к., аға оқытушы Мамытқанов Д.Қ

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: көп балалы отбасы, әлеуметтік саясат, мәселе, әлеуметтік көмек, қаражат, жәрдемақы.

Қазақстандағы көпбалалы отбасыларды қолдаудың әлеуметтік саясаты соңғы жылдары Үкімет пен азаматтық қоғам ұйымдары үшін маңызды мәселе болды. Қазақстанда туу көрсеткіші салыстырмалы түрде жоғары, көпбалалы отбасылар бірқатар экономикалық, әлеуметтік және мәдени мәселелерге тап болып жатқаны жасырын емес.

Қазақстанда көпбалалы отбасы төрт және одан да көп бала тәрбиелеп отырған отбасы болып саналады. Мұндай отбасыларға тәрбиеленетін кәмелетке толмаған балалардың санына сәйкес мемлекеттік жәрдемақы тағайындалады. Бүгінгі таңда Қазақстанда мемлекеттік жәрдемақылар, әлеуметтік төлемдер, жұмыспен қамтуға жәрдемдесу жөніндегі шаралар мен салық салу кезіндегі жеңілдіктер жүйесін және азаматтар өмірінің барлық кезеңдерінде әлеуметтік қорғаудың басқа да шараларын қамтитын балалары бар отбасыларды қолдаудың кешенді моделі құрылған. Біздің еліміз әлеуметтік мемлекет ретінде дамудың кез келген кезеңінде ана мен балаға көп көңіл бөлуі керек. Өйткені, балалар - кез-келген елдің болашағы, ал өскелең ұрпақты тәрбиелеу ата-ананың мойнына түседі. Еліміздегі көп балалы отбасыларды қолдау және тұрақтылық саласында белгілі бір шаралар қабылдағанына қарамастан, қабылданатын заңнамалық актілердің дәйектілігі мен айқындылығы мен олардың нәтижелері әрдайым байқала бермейді. Бүгінде демографиялық дағдарыс жағдайында қабылданатын және енгізілетін шешімдердің маңыздылығы бала туу туралы мәселе өте өткір болып тұр.

Көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың өзекті мәселелері деп біз күнде жаңалықтардан, теледидардан естіп жүреміз. Егер мемлекеттен көпбалалы отбасыларға көмек көрсетіліп жатса, нәтижесінде мәселе әлі де өзекті деген ретті сұрақ туындайды. Ең алдымен, менің ойымша, көпбалалы отбасы дегеніміз, кедей, немесе жағдайы төмен отбасы деп бір түптен айтуға болмайды. Себебі көпбалалы отбасыдағы балалар, кейбір кезде отбасыда бір бала өсіріп жатқан отбасыдан жағдайы жақсы болуы мүмкін. Әрине сыртқы бейнеден бағалау оңай, сондықтан нақты цифр мен фактілерді қарастырып, көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың өзекті мәселелерін қарастырған жөн.

Отбасы сияқты қоғамның маңызды бірлігі ондағы баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуына әсер етеді. Бұл оның үлкен әсері және тәрбие құралдарының бірегейлігі оны әлеуметтенудің қуатты және таптырмас құралы етеді. Әр түрлі сауалнамалар мен статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, көпбалалы отбасыларда біздің еліміздегі барлық балалардың шамамен 20% - ы тәрбиеленетіні белгілі болады, сондықтан біз көпбалалы отбасының қазіргі жағдайы қандай екенін және олардың жағдайын жақсарту үшін қандай жолдар ұсынуға болатындығын түсінуіміз керек [1, 106].

Баланың тууына арналған жәрдемақымен бір мезгілде отбасылар баланың бір жасқа толғанға дейін ай сайынғы төлемдер мен жәрдемақыларды ала алады. Оларды ата-анасының біреуі, қамқоршылары, қамқоршылары немесе балаға қамқорлық жасайтын отбасы мүшелері алуға құқылы. Бұл төлемдер жұмыс істемейтін және жұмыс істейтін ата-

аналар немесе қамқоршылар сәби туылғанға дейін өзгереді.

Жалпы айтар болсам, көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдау-бұл соңғы жылдары өзекті болып келе жатқан маңызды мәселе, өйткені өмір сүру құны өсуде және көптеген отбасылар күнкөріспен күресуде. Көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдауға қатысты кейбір өзекті мәселелер:

Қаржылық көмек: көп балалы отбасылардың алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі-өмір сүру құны. Бірнеше баланы тәрбиелеу қымбатқа түсуі мүмкін және көптеген отбасылар өздерін тамақ, киім және баспана сияқты қажетті заттармен қамтамасыз ете алмайды. Үкіметтер мен қайырымдылық ұйымдары бұл шығындарды азайтуға көмектесу үшін қаржылық көмек көрсете алады. Біздің елімізде, отбасыларды әлеуметтік қолдау жүйесі әртүрлі өмірлік жағдайларды көздейді және жүктілік және босану бойынша әлеуметтік төлемді (орташа айлық жалақының шамамен 40%), бала тууға арналған жәрдемақыны (бірінші,екінші,үшінші баланың тууына – 110 846 теңге, төртінші және одан да көп балаға – 183 771 теңге), бала күтімі бойынша жәрдемақыны қамтиды, бала бір жасқа толғанға дейін (16 802 теңгеден 25 962 теңгеге дейін), мүгедек баланы күтумен айналысатын ата-аналар үшін (48 023 теңге) отбасының табысын есепке алмай төленеді. 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап көп балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері 8,5% - ға өсті. Төрт балаға төленетін төлемдер 55 304 теңгені құрайды; бес балаға – 69 138 теңге; алты балаға – 82 973 теңге; жеті балаға – 96 807 теңге; сегіз балаға – 110 400 теңге. Сегізден астам бала тәрбиелеп отырған отбасылар үшін әрбір келесі балаға 4 АЕК (13 800 теңге) есептелетін болады. 1-ші диаграммада анық көрсетілген [2, 146].

1-ші диаграмма. Қазақстан Республикасының көпбалалы отбасыларға көмек мөлшері

Мақала тақырыбын зерттей отырып, аса көп жариялана бермейтін ақпаратты тапқан болатынмын: егер отбасында күндізгі бөлімде оқитын студенттер болса, олар 23 жасқа толғанға дейін жәрдемақы күте алады.

Мысалы табысы төмен отбасылар (отбасының әрбір мүшесіне – ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70% - дан төмен) атаулы әлеуметтік көмек ала алады. Аз қамтылған отбасылардан шыққан балаларға кепілдендірілген әлеуметтік пакет беріледі (мектеп жасындағы балалар үшін – оқу орны бойынша тегін тамақтану, қалалық қоғамдық көлікте жеңілдікпен жол жүру, мектеп нысаны мен керек – жарақтарымен қамтамасыз ету, мектеп жасына дейінгі балалар үшін-балаларға арналған азық-түлік жиынтықтарымен және тұрмыстық химия тауарларымен қамтамасыз ету)[3,206].

Денсаулық сақтауға қол жетімділік: көпбалалы отбасыларға медициналық сақтандыру мен балаларына медициналық шығындарды төлеу қиынға соғуы мүмкін. Қол жетімді медициналық көмекке қол жеткізу жиі тексеруді қажет ететін немесе созылмалы аурулары бар көп балалы отбасылар үшін өте маңызды және онымен қоса, кішкентай балалары бар отбасылар үшін қол

жетімді және сенімді бала күтімін табу қиынға соғуы мүмкін. Бала күтімі бойынша субсидиялар мен салықтық жеңілдіктер көп балалы отбасыларға бала күтімін қол жетімді етуге көмектеседі.

Білім: көп балалы отбасыларға оқу ақысын, сыныптан тыс қосымша сабақтарды және колледжде оқу ақысын төлеу қиынға соғуы мүмкін. Білім беру гранттары мен шәкіртақы жоғары білімді көп балалы отбасылардағы балаларға қол жетімді етуге көмектеседі. Нақыт мысал ретінде, грант жағдайын көрсетуіме болады. Қазақстан Республикасының ғылым және жоғары білім министрлігі мәлімдемесі бойынша, егер көпбалалы отбасы және қарапайым отбасыдан шыққан балалар Ұлттық бірінғай тесттілеуден бірдей балл жинаған жағдайда, грант бірінші балаға беріледі. Бұл халықаралық тәжірибе, бірақ әрине әрбір жағдай жеке қаралып, өзгеруі мүмкін. Жалпы, көп балалы отбасыларды әлеуметтік қолдау барлық балалардың өркендеуі үшін қажетті ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

«Тұрғын үй қатынастары туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 сәуірдегі № 94-І Заңында халықтың әлеуметтік осал топтарын (оның ішінде көп балалы отбасылар мен көп балалы аналарды) тұрғын үймен қамтамасыз ету жөніндегі нормалар көзделген. "Алтын алқа", "Күміс алқа" алқаларымен наградталған немесе бұрын "Батыр ана" атағын алған, сондай-ақ I және II дәрежелі "Ана даңқы" ордендерімен наградталған көп балалы аналардың көп балалы отбасылардың мемлекеттік тұрғын үй қорынан тұрғын үй немесе жеке тұрғын үй қорынан жергілікті атқарушы орган жалдаған тұрғын үй алуға бірінші кезектегі құқығы бар. "Алтын алқа" және "Күміс алқа" алқаларымен марапатталған көп балалы аналар да бірқатар салықтар мен мемлекеттік баждарды төлеуден босатылды. Төрт немесе одан да көп кәмелетке толмаған балаларды немесе 23 жасқа дейінгі күндізгі студенттерді тәрбиелеп отырған отбасыларға арналған жәрдемақылар отбасының табысына қарамастан тағайындалады. Мұндай төлемдерді тағайындауға өтінімді электрондық үкімет порталы арқылы беруге болады. Зерттеу барысында, бұл порталға кіріп, тексеріп көрдім, бар болғаны балалардың, ата-ананың жеке куәліктері мен туу туралы куәліктері. Барлық процесске онлайн қол жеткізуге болады екен[4, 256].

Ең өткір мәселелер, алдымен, қазақстандық отбасылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайымен байланысты. Мысалы, Алматылық көп балалалы отбасыларға орталықтың көпбалалы отбасылар бойынша жүргізген әлеуметтік зерттеулерінің нәтижелері көпбалалы отбасылардың көпшілігінің материалдық жағдайы төмен екенін көрсетті. Олар үшін негізгі табыс көзі-жалақы, жәрдемақы, әлеуметтік төлемдер және басқалар. Сауалнамаға қатысқандардың жартысына жуығы (46,8%) ақша тек қажетті заттарға жетеді деп мәлімдейді. Респонденттердің үштен бірінен астамы (35,5%) тұрмыстық техниканы сатып алу кезінде экономикалық сипаттағы проблемаларға тап болады, көп балалы отбасылардың шамамен 2% - ғана экономикалық проблемалар болмайды және қалауы бойынша тұрғын үй немесе автокөлік сатып ала алады [5, 1116].

Жалпы, отбасылық саясаттың ұлттық моделі отбасылық құндылықтарды насихаттауға, отбасы институтын нығайтуға, үлкендерге құрмет, жауапкершілік, патриотизмге тәрбиелеуге негізделген. Ата-аналардың міндеттері Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында көзделген, оған сәйкес балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-аналардың табиғи құқығы мен міндеті болып табылады. Өз кезегінде мемлекет құқықтар мен мүдделерді қорғау үшін қажетті жағдайлар жасайды. Осылайша, елдегі қалыптасқан экономикалық жағдай кезінде мемлекет балалары бар отбасыларды әлеуметтік қорғауды тиісті деңгейде көрсетеді. Бұл ретте, балалы отбасыларды қолдаудың қолданыстағы жүйесін одан әрі жетілдіру елдің экономикалық мүмкіндіктерін ескере отырып жүзеге асырылатын болады. Мәселені тереңірек зерттеу барысында, мен келесіні анықтадым: тек ана мен бала жәрдемақыларын төлеуге мемлекет жыл сайын шамамен 500 млрд теңге жұмсайды. Мәселен, 2022 жылға арналған республикалық бюджетте оларды төлеуге 470 млрд теңге қарастырылған. 2022-2024 жылдарға арналған республикалық бюджет жобасында осы мақсаттарға 1 трлн 705 млрд теңге (2022 жылы – 520 млрд теңге, 2023 жылы – 570 млрд теңге, 2024 жылы – 615 млрд теңге) көзделген[6-7,636].

Бірақ келесі бір мәселені аңғарған жөн, иә, көпбалалы отбасыға қаржылай көмек беріледі, алайда, «бес саусақ бірдей емес» деген халық сөзі бар. Жағдайы нашар отбасыдағы ата-аналар бұл қаражатты басқа қажеттіліктерге жұмсауы мүмкін, бұл ащы естіледі, бірақ болып жатқан жағдай. Менің ойымша, елімізде мұндай категория отбасыларына әлеуметтік саясат механизмдерін әлі де жетілдіру қажет. Отбасыдағы балалар бұл қаражатты өздері алмайды, ата-аналары алады, сондықтан да, балаға жақсы мектептерден орын, бала-бақшаға тегін орналасуы, киім-кешек, қосымша үйірмелерге тұрғызған жөн деп ойлаймын.

Тоқсан сөздің тобықтай түйініне келіп, мақаланы қорытындылайтын болсам, көпбалалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың өзекті мәселелері негізі тек қаражатқа келіп тірелмейді. Бала – болашақтың тірегі екенін ұмытпаған жөн, балаға тиісті түрде жағдай жасалуы тиіс. Республикамызда көпбалалы отбасыларға жағдайлар әр түрлі бағыта жүзеге асырылу үстінде. Әрине оны 100% сапалы және тиімді деп айта алмасақ та, өзіндік септігін тигізіп, көпбалалы отбасы мәселелерін біршама жеңілдетеді. Бүгінгі көпбалалы отбасы мәселелері күрделілігі мен жан-жақтылығын, мұндай отбасылардың жақтаушылары да, олардың сыншылары да жоққа шығаруы екіталай. Барлығын қамтуды талап етпестен, төрт немесе одан да көп бала өсетін отбасылардың өмірінде пайда болатын нақты қиындықтар мен ерекшеліктерді талдауға баса назар аудару керек. Қоғамдық пікір деп аталатын бірдей мәселелерге деген көзқарас көпбалалы отбасылар үшін тағы бір маңызды мәселеге айналады, өйткені қалыптасқан демографиялық проблемаларға қарамастан, көп балалы отбасы бүгінде талқылауға себеп болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. [Электрондық ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/221563-madgilis-dgumysyn-kopbalaly-otbasylardy-aleumettik-qoldau-turaly-qudgatpen-basta>
2. [Электрондық ресурс]. URL: <https://informburo.kz/kaz/elaynasy/kopbalaly-otbasylarga-qandai-aleumettik-qoldau-korsetiledi-zane-sarttary-qandai>
3. [Электрондық ресурс]. URL: https://egov.kz/cms/kk/articles/family_support/posobiya-i-lgoty
4. Асанов С. Н.0 Қазіргі уақыттағы көпбалалы отбасыларға көмек неліктен әлсіз? // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті. — 2011. — №
5. Әбділда Р.А Көпбалалы отбасылар институты // РАН. — 2022. — № 1. — б. 63-79
6. Файдарова Н. А. Анализ проблем многодетных семей в современный период РК / 2021 636.
7. [Электрондық ресурс]. URL: <https://moluch.kz/archive/235/54498/>

THE SOCIAL RISK OF CHILD MARRIAGE IN NIGERIA: GENDER ANALYSIS

Msc. social work Roseline P.T.

Scientific advisor: Doctor of Sociological Sciences Shedenova N.U.

Al Farabi KazNU

Keywords: Child marriage, Nigeria, social risk, gender analysis, gender inequality, poverty, cultural practices, religion, health consequences, education, domestic violence, empowerment, human rights.

Introduction

Child marriage is when one or both partners are under 18 years old. The World Health Organization (WHO) states that child marriage is defined as “a formal marriage or informal union before age 18” (WHO, 2020). The practice of child marriage is deeply ingrained in many cultures, especially in low- and middle-income countries. According to the United Nations Population Fund (UNFPA), an estimated 12 million girls marry yearly before the age of 18 (UNFPA, 2021). It is a prevalent issue in Nigeria, particularly in the country’s northern region, where poverty, gender inequality, and cultural factors perpetuate the practice. Child marriage is defined as a marriage where one or both partners are under 18. In Nigeria, approximately 43% of girls get married before age 18, with higher rates reported in the northern region. Early marriage is considered a human rights violation and a violation of the Convention on the Rights of the Child. It can have serious negative consequences for the health and well-being of young girls, including an increased risk of maternal mortality, early pregnancy, and limited opportunities for education and personal development (UNICEF, 2021).

School of Thought on Child Marriage

Child marriage is a complex phenomenon that is influenced by various factors. Several theories have explained why child marriage occurs in specific contexts. In this article, we will discuss three theories of child marriage, including the cultural theory, feminist theory, and social exchange theory.

The cultural theory: As proposed by Nour (2006), suggests that child marriage is a cultural practice deeply rooted in tradition and local customs. According to this theory, child marriage is a way of maintaining cultural continuity and preserving traditional values. In Northern Nigeria, for instance, child

marriage is viewed as a means of protecting a girl's virginity and ensuring that she is married into a family from the same cultural or religious background.

The feminist theory: Lepelle and Wekesa (2018), posits that child marriage manifests gender inequality, where males hold greater power and privilege than females. According to this theory, child marriage maintains patriarchal control over women's lives by forcing them into subservient positions. In Northern Nigeria, child marriage controls girl's sexuality and economic prospects. By marrying off girls early, families can control their daughters and ensure they maintain a submissive role in marriage.

The social exchange theory: According to research studies (Ahmad & Tariq, 2020), child marriage is a transactional arrangement between families rather than an act of cultural tradition. According to this theory, families use child marriage to exchange goods or resources like land, livestock, or money. Therefore, child marriage is considered a means of securing economic benefits to enhance the family's well-being. In Northern Nigeria, child marriage ensures that families can secure economic benefits by marrying off their daughters to wealthier families.

The theories of child marriage highlight the complex interplay of cultural, patriarchal, and economic factors that influence the prevalence of child marriage in specific contexts. By understanding these theories, policymakers and practitioners can better design interventions that target the root causes of child marriage and promote gender equality, education, and personal development for girls.

Theoretical Framework on Child Marriage

several authors have attempted to explain the practice of child marriage, including cultural, economic, and political factors. One of the prominent theories is the cultural theory, which argues that child marriage is a deeply ingrained cultural norm that reflects the values and beliefs of a particular community (Rashida & Aliyu, 2017).

According to Rashida and Aliyu (2017), cultural factors such as dowry, virginity, and family honour reinforce the practice of child marriage. These factors often dictate that girls get married at a young age to ensure that their virginity is preserved and that they bring honour to the family. Additionally, the theory posits that parents may marry their daughters off at a young age as a way of protecting them from unwanted sexual attention or to secure their financial future.

Another theory that attempts to explain child marriage is the economic theory. This theory argues that poverty and economic insecurity are the main drivers of child marriage (Li & Li, 2005). Child marriage reduces the financial burden on families by transferring the responsibility of caring for the girl-child to her husband's family. In communities with limited economic opportunities, marrying off a daughter at a young age may be viewed as a practical solution to economic challenges.

The political theory posits that child marriage is perpetuated by political and legal structures that do not adequately protect girls rights (United Nations, 2013). Child marriage is legal and recognized in some countries, making it difficult for girls to challenge the practice. Additionally, political and social systems may be designed to favour the interests of men over women, making it difficult to enact change.

The act of child marriage is a complex phenomenon that a single theory cannot explain. Somewhat it is influenced by various cultural, economic, and political factors. Addressing the root causes of child marriage requires a multifaceted approach that includes legal and policy reform, community engagement, promoting educational and economic opportunities and fighting gender inequality.

This theory attempts to explain that the practice of child marriage is a psychological theory. According to this theory, child marriage can be viewed as a coping mechanism girls use to deal with stressful and challenging situations (Clark & Ansell, 2015). Girls who experience poverty, violence at home, or limited educational opportunities may seek refuge in marriage to escape these difficult situations.

The psychological theory also notes that child marriage can lead to adverse psychological outcomes for girls. Early marriage can be a source of significant stress and anxiety, and girls who are married at a young age may experience feelings of isolation, depression, and low self-esteem (Clark & Ansell, 2015).

A related theory is the social learning theory, which suggests that child marriage is a learned behaviour passed down from generation to generation (Mensch, Bruce, and Greene, 1998). In this view, girls who grow up in communities where child marriage is common may believe it is necessary and desirable.

Additionally, the social learning theory suggests that child marriage is reinforced by social and cultural norms that support the idea that girls should be married off at a young age. These norms may be perpetuated within families, religious institutions, or other community organizations.

Education is a crucial component of human development, especially for girls. Girls who receive formal education are better equipped with knowledge, skills, and opportunities to fulfill their potential and contribute to sustainable development. However, child marriage in Nigeria puts girls at risk of losing education opportunities, limiting their economic prospects and opportunities for personal growth. According to Nmadu et al. (2019) and Sadiq et al. (2014), girls who get married young are likelier to drop out of school.

Child marriage also increases the risk of adverse health outcomes for girls. Girls who marry early are more vulnerable to maternal mortality and morbidity. Early pregnancy and childbirth can cause severe health problems, including obstetric fistulas, resulting in long-term health consequences such as chronic pain, nerve damage, and psychological trauma (Ali & Mahmud, 2015). Child brides are also at a considerable risk of experiencing emotional and physical violence (Abimanyi-Ochom, Mannan and Groce, 2018).

Child marriage also affects girls' mental and emotional well-being. Girls who are married out at a young age often struggle to adjust to married life, especially if their husbands are significantly older. They face immense pressure to conform to societal expectations and fulfill gender roles, often at the expense of their aspirations, dreams, and personal development. According to Akudinobi et al. (2019), child brides are more likely to experience depression and other mental health issues due to emotional, physical, and sexual abuse and neglect.

Furthermore, child marriage reinforces gender inequality in Northern Nigeria. The practice reflects patriarchal values and perpetuates the notion that girls are inferior to boys. According to Okeke and Ayogu (2018), child marriage is a powerful symbol of gender inequality. Patriarchal norms and values, prioritizing the male child and subordinating the female child, are deeply entrenched in many communities in Northern Nigeria.

In other words, the Nigerian child who are given out to be married early are exposed to social, economic, and health risks, contributing to the perpetuation of gender inequality. Ending child marriage requires addressing the root causes of poverty, social norms, and educational opportunities and promoting healthy gender norms, values, and respect for human rights.

Factors Facilitating Child Marriage in Nigeria

Child marriage is a prevalent issue in Nigeria, especially the Northern region, which may be influenced by various cultural, social, economic, and religious factors. These factors contribute to a complex web of issues that put young girls at risk of being forced into early marriage. Some of the main factors influencing child marriage in Nigeria include:

Poverty: Northern Nigeria for example is one of the poorest regions in the country, with high levels of poverty. Poverty forces many families to marry off their daughters to secure resources or reduce their financial burden. Child marriage is often considered a way to alleviate poverty, reduce the number of mouths to feed in the family, and ensure the security of the girl's future.

Traditional and cultural practices: Child marriage is deeply ingrained in traditional and cultural practices in Nigeria. In some cultures, girls are viewed as a source of income or an asset, and early marriage is seen as a way of enhancing family status and reputation.

Gender inequality: Gender inequality and women's subordination in Nigeria influence child marriage. Women are viewed as subordinate to men, and their role is primarily restricted to domesticity and child-bearing. Female education and empowerment are limited, restricting girls' personal and professional growth opportunities.

Religion: Religion plays a significant role in Nigeria, with most of the population being Muslims. Some interpretations of Islam permit child marriage, particularly in rural and conservative communities. Religious leaders, who serve as opinion leaders in the communities, can promote the practice, particularly in households that prioritize religious values.

Limited access to education: Limited access to education, particularly for girls, in Nigeria is another factor influencing child marriage. Many families cannot afford to send their daughters to school, or girls may miss out on schooling because of household chores and responsibilities, pregnancy, or early marriage.

Apparently, child marriage in Nigeria is influenced by multiple factors, including poverty, culture, religion, gender inequality, and lack of education. Addressing these underlying factors is crucial to reducing child marriage and promoting the well-being and empowerment of young girls in the region.

Consequences of Early Marriage

Child marriage in Nigeria has severe social consequences that disproportionately affect girls. This section outlines the outcomes of child marriage from a gender perspective, drawing on the insights provided by various scholars.

Health consequences: Child marriage in Northern Nigeria exposes young girls to various health risks that can have long-term physical and psychological effects. Early pregnancy is one of the most significant health risks associated with child marriage, as girls who give birth before their bodies are fully developed are at higher risk for complications, such as maternal mortality, obstetric fistula, and anemia. Child marriage also increases the risk of sexually transmitted infections, including HIV/AIDS, and limited access to health care can exacerbate these risks.

Education consequences: Child marriage in Nigeria leads to early dropout from school, which limits girls' opportunities for personal and professional growth. Girls who are married early are less likely to complete their education and are more likely to have lower literacy levels than their unmarried peers. Limited access to education can also limit girls' knowledge and skills, placing them at a disadvantage for future job opportunities.

Psychological consequences: Early marriage can lead to psychological harm, such as depression, anxiety, and low self-esteem. Girls who are married early face pressure to conform to traditional gender roles, which can limit their agency and sense of self-worth. They are also more likely to experience domestic violence and abuse, which can further affect their mental health.

Economic consequences: Child marriage in Nigeria perpetuates a cycle of poverty, as girls who marry early have limited opportunities for economic empowerment. When girls drop out of school early or do not have access to education, their future job prospects are limited, which increases their dependence on their husbands and families for financial support. Girls are more likely to remain impoverished without access to education and financial independence.

Economic: Child brides often face limited economic prospects due to a lack of education and skills. The impact of child marriage on girls affects economic productivity and results in poverty and dependency, particularly for those who were married off at a young age (United Nations, 2013).

Mental and Emotional Well-being: Child brides face significant challenges in adapting to married life, particularly when they marry much older men or when subjected to violence, abuse, and neglect. Child marriage increases girls' vulnerability to depression and anxiety due to emotional, physical, and sexual abuse (Akudinobi et al., 2019).

Gender Inequality: Child marriage manifests patriarchal values, prioritizing the male child and subordinate female children. Child marriage reinforces gender inequality by perpetuating the notion that girls are inferior to boys and reinforces deep-seated cultural norms that limit the potential of girls and women (Okeke & Ayogu, 2018).

Social isolation: Child brides are often isolated from their friends and communities, leading to depression and anxiety and losing their social support network. They may also suffer from a lack of agency and voice.

In conclusion, child marriage in Nigeria has widespread consequences that affect girls' health, education, self-esteem, and economic status. Using a gender analysis approach, we can identify the underlying factors contributing to child marriage and develop interventions to promote gender equality, expand access to education, and empower young girls to realize their full potential.

A Call to Action

Child marriage is a complex social issue that requires a multi-sectoral approach to address it effectively. Here are some of the ways to end the issues of child marriage in Northern Nigeria:

Increasing Access to Education: Education is one of the most powerful tools for addressing child marriage. By increasing access to education for girls, we create opportunities for them to pursue meaningful careers, which makes it less likely for them to enter into child marriage. Government and Non-Governmental Organizations (NGOs) should ensure that schools are accessible and affordable to girls in Northern Nigeria.

Promoting Effective Laws and Policies: Nigeria already has laws prohibiting child marriage, but they are not strictly enforced. The Nigerian government should enforce laws prohibiting child marriage and create additional policies prioritizing the girl child's rights.

Raising Awareness and Changing Social Norms: Child marriage is deeply ingrained in the culture of some communities in Nigeria. Raising awareness of the dangers and harmful practices surrounding child marriage can help shift people's attitudes toward marriage and encourage communities to prioritize girls'

education and future economic empowerment. Campaigns that challenge deep-seated cultural norms making girls vulnerable to early marriage as an acceptable social norm, should be intensified.

Creating Economic Opportunities: Creating economic opportunities for girls and their families is essential for reducing the risks of child marriage. Skill acquisition centers, vocational education, and entrepreneurship training programs should be developed to enable girls to acquire marketable skills and provide economic empowerment.

Strengthening Community-based Child Protection Mechanisms: Community-based institutions, such as women's groups, faith-based organizations, and traditional leaders, can play an essential role in preventing and mitigating child marriages in Nigeria. Communities should be empowered to address the issue of child marriage and devise solutions to avoid it in their domains.

Motivation and Encouragement: Government and NGO should provide the girl child access to every woman's essential needs, such as a sanitary towel. This will motivate and go a long way in protecting the girl child from seeking help from men who want to take advantage of them.

This a call to the good people of Nigeria at every level, to work together and end issues of child marriage in the country. Solving the issue of child marriage requires a range of actions beyond a single-sectoral approach. It requires a holistic approach that addresses economic, cultural, and social factors contributing to child marriage's perpetuation in Nigeria. By providing access to education, strengthening policies and laws, raising awareness, creating economic opportunities, and empowering communities, we can work towards ending the issue of child marriage in Nigeria.

Conclusion

In conclusion, the social risk of child marriage is a significant issue in Nigeria, with gender analysis revealing that it is rooted in gender inequality, poverty, and cultural and religious convictions, among other factors. The consequences of child marriage include health risks, limited access to education and opportunities, domestic violence, isolation, and economic disadvantage. The perpetuation of child marriage threatens girls' human rights and well-being, reinforcing harmful gender norms and practices. In order to reduce the risk of child marriage in Nigeria, a comprehensive strategy is necessary, including empowering girls through education, increasing access to healthcare, challenging traditional practices and beliefs, supporting gender equality, and promoting policies that safeguard girls' rights. By working towards these measures, Nigeria can create a more inclusive and equitable society where young girls can realize their full potential and live fulfilling lives, free from the harmful consequences of child marriage.

References:

1. UNFPA. (2021, April 8). Child Marriage. Retrieved July 19, 2021. //https://www.unfpa.org/child-marriage.
2. UNICEF. (2021). Child marriage. Retrieved July 19, 2021. //https://www.unicef.org/protection/child-marriage.
3. Nour, N. M. (2006). Health consequences of child marriage in Africa. *Emerging infectious diseases*, 12(11), pp.1644-1649.
4. Lepelle, M. W., & Wekesa, E. N. (2018). Child Marriage and Girls' Education in sub-Saharan Africa: a critical evaluation of feminist theory application. *Journal of International Women's Studies*, 19(1), pp.194-209.
5. Ahmad, S., & Tariq, F. (2020). Child marriage in Pakistan: socio-economic determinants and regional variations. *Journal of Biosocial Science*, 52(2), pp.169-186.
6. Li, L. & Li, S. (2005). Marriage age of women and population control policies. *Population Research*, 29(5), pp.52-57.
7. Rashida, M., & Aliyu, R. (2017). Assessing the effect of culture on girl-child marriage practices in Nigeria. *Journal of Research in Humanities and Social Science*, 5(10), pp.46-54.
8. United Nations. (2013). *Ending Child Marriage: Progress and Prospects*. United Nations Population Fund.
9. Clark, S., & Ansell, N. (2015). "It has been hard sometimes": growing up in the aftermath of family and community violence in rural Tanzania. *Children and Youth Services Review*, pp. 56, 120-128.
10. Mensch, B.S., Bruce, J., & Greene, M.E. (1998). *The uncharted passage: Girls' adolescence in the developing world*. Population Council.
11. Abimanyi-Ochom, J., Mannan, H., & Groce, N. (2018). Maternal health of women with disability: a global perspective. *Asia Pacific Disability Rehabilitation Journal*, 29(1), 43-52.

12. Akudinobi, B. E., Nwokeukwu, H. I., & Oyibe, C. O. (2019). The relationship between Child Marriage and the mental health of adolescent girls in Nigeria. *Journal of Public Mental Health*, 18(1), pp.14-27.
13. Ali, S. R. & Mahmud, S. (2015). Obstetric fistula in Nigeria: a review. *International Journal of Reproductive Contraception Obstetrics and Gynecology*, 4(5), pp.1305-1310.
14. Nmadu, A. G., Rabi, Z. U., & Abubakar, A. S. (2019). Determinants of early marriage among female adolescents in Gombe, Northeastern Nigeria. *International Journal of Reproductive Medicine and Sexual Health*, 1(1), pp.1-12.
15. Okeke, V. N., & Ayogu, N. (2018). Child marriage and gender inequality in Nigeria: examining the implications of the Child Rights Act. *Gender, Women and Development*, pp.25, 31-41.
16. Sadiq, S. S., Abdulrahman, S. A., & Muhammad, Z. (2014). Effects of early marriage on girls' primary school dropout in Northern Nigeria. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 4(8), pp.1-9.
17. United Nations. (2013). *Ending Child Marriage: Progress and Prospects*. United Nations Population Fund.

ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ (АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРДЕГІ)

*Әлеуметтік жұмыс мамандығы, 1-курс докторанты Сапирова М.М.
Ғылыми жетекші: PhD философия докторы Абенова К.А
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: Зорлық-омбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылық, әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық, ауылды жерлердегі әйелдер, отбасында әйелдерге қарсы күш көрсету, некедегі зорлық-зомбылық, гендерлік зорлық-зомбылық «әйелдерді қорғау» орталығы, қоғамдық пікір.

Еліміз тәуелсіздігін алғалы бері, әлеуметіміздің, тіліміздің, дініміздің мәртебесі артқан заман болды. Десе де Тәуелсіз ел атансақ та мемлекетімізде қылмыс пен жаза тоқтаған емес. Қоғамда «әйеліне қол жұмсаған ер адам мен ызадан күйеуіне қару ала жүгірген әйел» деген секілді тақырыптар көп талқылануда. Әсіресе мәселе ел тағдырын арқалаған азаматтарды дүниеге әкелуші аналарға қатысты болғанда біз бей-жай қарай алмаймыз.

Демек бұл қоғам. Қоғам бар жерде қылмыс та, зорлық-зомбылық көретін азаматтар да бар. Әйел адамдарға қатысты қылмыстардың барлығы әлеуметтік өзекті мәселеге айналған. Зәбір көретін әрбір үшінші әйел өзінің қоғамдағы орнын, құқығын білгісі келеді. Біз отбасы – шағын мемлекет десек те, бұл оның қоғамдағы алар орнына қарай айтылса керек.

Әрине, берекесі мен бірлігі жоқ, күндегі айқай шудан шаршаған әйелдердің көбі ажырасуға мәжбүр болады. «Тәрбие тал бесіктен басталады» десек, отбасындағы ұрпақ тәрбиесі еш уақытта қоғамды бей-жай қалдырған емес. Әрбір бесік тербеткен үшінші қазақ әйелі(бұл қазақ халқына қатысты) немесе Қазақстанда тұратын әйелдер тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шегетін болса, бұл өзекті емей немене?! Алдымен осы мәселеге қатысты тұщымды ой түймес бұрын, түп-тамырына, тарихына шолу жасап көрейік.

Осы мәселеге зерттеу жүргізген әлеуметтік-құқықтанушы, А.А.Бакытжанова, Г.Т.алимбекова, А.Б.Шабденова бастаған бірқатар ғалымдардың тұжырымдарына сүйенер болсақ, басқа мемлекеттерде, ағылшын тіліндегі көптеген шетелдік әлеуметтанулық және психологиялық еңбектерде, отбасындағы зорлық-зомбылықты сипаттайтын бірнеше терминдер бар. Олардың біреуі – «Domestic violence» [1,213] бұл отбасы ішіндегі отбасы мүшелерінің сол отбасыда өмір сүретін бір отбасы мүшесіне қатысты күш көрсету мен зорлық-зомбылық іс-әрекетінің жасалуын білдіреді. Яғни бұл терминнің мағынасы жалпы отбасылық зорлық-зомбылыққа қатысты айтып тұр.

Сонымен қоса, некелік қарым-қатынаста тұратын ерлі-зайыптылар арасында болатын, жасалынатын зорлық-зомбылық іс-әрекетін де сипаттайтын арнайы терминде бар, ол – «spouse abuse» [1, 214] (ерлі зайыпты жұп-тың бір мүшесінің өзінің жұбайына қиянат/ үстемдік жасауы), «wife battering» (әйеліне қатысты күш көрсету, қол жұмсау), «marital rape» (некелік қарым-қатынаста зорлау әрекетін жасау).

Біз зерттеп отырған тақырып жайлы теориялық мәліметтердің көп болуы, аталған мәселенің шет елдерде терең әртүрлі бағыттарда зерттелгендігін көрсетеді.

Бірақ бізде, Қазақстанда олай емес! Бізде қоғам да адам да, тіпті «әйел» де басқаша (қазақ әйелі).

Жоғарыда айтылған мәліметтер басқа мемлекеттердегі оқиғалар негізінде. Егер салыстырар болсақ, бізде, Қазақстанда ер адамның тарапынан тіркелген күш көрсету, зорлық көп, әйелдерге қарағанда. Демек, біздің елімізде, әсіресе, ауылдық жерлерде әйел адамдардың зорлық-зомбылыққа көп тап болатыны белгілі.

Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылық көрген әйелдерге көмек көрсету туралы, зерттеуші Д.Зүкәпіл таратып айтып кеткен. Оның келтірген деректері бойынша, Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылық көрген әйелдерді қорғау үшін, 16 бөлімше бар екен, онда 133 қызметкер жұмыс атқарады екен. [2,43]

Сондай-ақ бұрынғы Кеңес мемлекеттері ішінде бұндай ұйым құрған жалғыз мемлекет біз екенбіз. Сол ұйымдарда арнайы әлеуметтік психологтар мен мамандар жұмыс жасап, осы мәселенің алдын алып жатыр.

Осы орталықтардағы әлеуметтік педагогтар мен психологтар, «әйелдер мен олардың мен отбасының мүшелеріне жүргізілетін [психодиагностикалық](#), психокоррекциялық қызмет әдістерін негіздеп сараптайды. Социумдағы әлеуметтік жағдайды зерттеп және оған болжам жасау арқылы отбасы мен аналарға әлеуметтік-педагогикалық нақты көмек формаларын және түрлерін ұсынады.

Әйелдің жан-жақты психологиялық қалпына келуіне жағдай жасау, өмір сүруге деген теріс көзқарасты жою, салауатты өмір салтына оңды көзқарас қалыптастыру, болашаққа бағдарының бұзылу себептерін анықтап, қол көтеру фактісі болса себебін анықтап, алдын-ала сақтандыру шараларын жүргізеді.

Әлеуметтанулық зерттеулерде отбасы және некедегі зорлық-зомбылық мәселесі гендер әлеуметтануы мен гендерлік зерттеулер шеңберінде жүргізіледі де, аталған зерттеулер шеңберінде некедегі зорлық-зомбылық мәселесін зерттеуде басты негізге ер адамның қоғам мен отбасындағы, некедегі басымдық (доминирования) шеңберінде зерттеп, қарастырылады.

Демек, бұдан туындайтын ой, зәбір көрсеткен ер адамды соған мәжбүр еткенін де факторлар бар. Бұл әсіресе біздің қоғамда басым. Мысалы, ауылдық жерлерде.

Біріккен ұлттар ұйымының дерегінше, Қазақстанда жылына 400 әйел тұрмыстық зорлықтан қайтыс болады. [2,46] Күйеуінен қорлық көрген қыз-келіншек қатары пандемия кезінде де көбейді. Ер адам ұрғанда, тұрмыста зорлыққа ұшырағанда қайда жүгінуге болады?

Елімізде кез келген бала мен жас аналар көмек сұрап, хабарласа алатын «150» және «111» сенім телефоны жұмыс істейді. Бұл нөмірге қыз-келіншектер де қиын жағдайға тап болғанда хабарласа алады. «150» сенім телефонының

Сонымен қатар зорлыққа ұшыраған адам «102» нөміріне хабарласып, Ішкі істер департаменті қызметкерлеріне болған жағдайды айтып, арыз қалдыра алады.

Сондай-ақ, еліміздің бірқатар қалаларында әлеуметтік тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына арналған дағдарыс орталықтары бар. Олардың арнайы сенім байланыс нөмірлері де бар.

Ашынған отағасы әйелге қол көтеруін бұдан кейін еселей түсуі мүмкін. «Әйелдерді қорғау» орталығына қолдау іздеп келген әйелдердің саны көбейе түскен. Балалар да үйінде, мектепте және басқа да қоғамдық мекемелерде күнделікті қатыгездікпен және зорлық-зомбылықпен ұштасып отырады. Алайда осы кезге дейін қоғамдық проблемаға зейін қойып көрген жоқ. Бала үшін ата-анасының үйі әрқашан ең қауіпсіз жер бола бермейтінін айғақтайтын фактілер жиі кездеседі.

Отбасы мен некедегі зорлық-зомбылық әрекеттерін зерттеуде, сонымен қоса, мәселенің тарихи тамырын зерттеу бағыты да бар. Бұл бағыт бойынша тұрмыстық зорлық-зомбылық өткенде көрген зорлық пен күш көрсетудің іздерінің күш көрсетушінің бойында қалып қойған қалдығы ретінде қарастырады. Тарихи түп-тамыры ретінде көптеген елдердің салт-дәстүрлері мен заңдары, норма-ережелері бойынша ерлеріне некедегі әйелдерін ұруға жол беру мәселесі. Бұл бойынша, жаһандануға дейінгі кезеңде, күйеулері заң бойынша әйелдерін тәрбиелеу үшін қол көтеруге рұқсаттың берілуі болды. Бұл да ауыл-аймақтарда кездесетін тағы бір фактор болып тұр.

Ауылдық жерлерде, тұрмыстық зомбылықта көбіне зардап шегетін әйелдер мен жас балалар. Заң тұрғысында да бірқатар өзгерістер енгізілген. Мәселен, әйелге қол жұмсалғандығын растайтын құжаттар болса, әкімшілік жаза тартумен қатар, 15 күндік абақтыға жабу да қаралған. [3] 10-15 тәулік қамауда отырып шыққан адам үйіне оралады.

Бұл заң да біздің жарамызды емдемейді, тіпті одан ары үдетеді. Неге дейсіз ғой? Себебі, қол көтеру әдетке айналған отбасының ер адамы үшін 10-15 күндік қамау да әдет болып кетеді. Осы жерде, Кеңестік заманда, біздің ата-аналарымыздың кезіндегі «пәленнің әкесі ішіп кепті» деген үйреншікті сөз бірден ойыңа сақ ете қалады.

Ауыл болсын, қала болсын, жалпы қазақ әйелдерінің қадірін кетіретін осы аталған факторлар. Тіпті сол дәуірдің өзінде (Кеңес дәуірінде) бұл қалыпты жағдайға айналған. Ал қазір заман басқаша. Қазір отбасылық өмірге қадам басқан әрбір бесінші Қазақстандық еркек, дінмен саралайды. Байыптап, тындап, қол көтермеуге, зәбір көрсетуге ұмтылмайды. Өйткені заман басқа, заң басқа, қоғам басқа.

ҚР Конституциясының 17 бабында «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Ешкімді азаптауға зорлық-зомбылық жасауға болмайды» делінген. Ал 22 бабында «Әркімнің ар-ождан бостандық құқығы бар.»[4] Неке және отбасы кодексінің бабында ерлі-зайыптылар бір-бірінің алдында жауапты делінген.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алуға қатысты халықаралық құқықтық құжаттар ратификациядан өтті осыны кең көлемде халыққа түсіндіру керек деп ойлаймын.

Отбасының шырқын бұзған адамға айыппұл түбінде бүкіл отбасына салмақ түсіреді. Ал, оларды қамасаң бюджетке шығын. Сондықтан, бұзақыны қоғамдық жұмысқа тартқан дұрыс деп ойлаймын.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты түбегейлі жою туралы Декларация (Бас Ассамблеяның 48/104 Қарарымен 1993 жылы 20 желтоқсанда) қабылданды. [5]

Бас Ассамблея, әйелдердің теңдігіне, қауіпсіздігіне, бостандығына қатысты, барлық адамдардың абыройы мен жеке басының дербес құқықтылығына қатысты құқықтарына қатысты б баптан тұратын заң шығарды. Бұл да бір қылмыспен күресу мақсатындағы заңды іс-шара деп білемін.

Әйелдер тарапына қорлық көрсету қылмыстық іс болып табылады. Мейлі ол тұрмыстағы әйел болсын, мейлі жас қыз болсын. Жалпы азаматтық құқық жөнінен алғанда да бұл дұрыс емес.

С.А.Балтабаеваның зерттеу негізінде, төмендегідей мысалдар келтіреміз:

- қасақана адам денесіне жүйелі зомбылық әрекет немесе ұрып-соғу жолымен денесіне зақым келтіру немесе психологиялық зақым келтіру негізінде қасақана әрекет ету;

- зомбылықшының әрекеті әкімшілік құқық бұзушылық ретінде квалификацияланады: денеге әсер ету, кемсіту, сөзбен тиісу, үй тыныштығын бұзу, азаматтарды сыйламау, жеке өміріне қол сұғу;

- зорлықшы әрекетінен әкімшілік құқық бұзушылық белгілері де, болмаса қылмыстық істер де байқалмайды. Бірақ ол өзінің мінез құлқы мен жәбірленушінің өміріне қолайсыз жағдайлар жасайды. [6]

Қазіргі кезде қоғамда шешілмей отырған көп мәселелердің бірі отбасындағы әйелдерге қатысты тұрмыстағы зорлық-зомбылықтар болып отыр. Жалпы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа әлсіз балалар, қарттар, мүгедектер мен әйелдер қауымы ұшырайтынын білуші едік. Ал ресми статистикалық мәліметтер бойынша тұрмыстық зорлық-зомбылық әрбір үшінші әйел кездесетіні, тіркелген қылмыстардың 30 пайызын құрайды. Себебі – қызғаныш, маскүнемдік, бұзақылық, әлеуметтік жағдайдың төмендігі.

Осы арада мынандай сұрақ туады, сол жәбір көрген әйелдерге қандай көмек көрсетіліп жатыр деген. Мысалы, Алматы қаласында «Аналар» үйі бар, сол жерде әр түрлі жағдайда тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен аналарға арнайы әлеуметтік көмек ретінде сол үйді паналатады. Өрі жағдайы түзелгенше сол жерде тұруына рұқсат.

Сонымен қатар әр қалада әкімдік жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі аймақтық комиссия да әйелдерге көмек бере алады.

«Әйел бір қолымен бесікті, екінші қолымен әлемді тербетеді» деген танымдық сөзді бәріміз жақсы білеміз. Шынында, аналар қауымының қоғамда алар орны маңызды. Себебі, ана – ұрпақ жалғастырушы, ана – отбасының берекесі. Жалпы адамзат қоғамын әйел-Аналарсыз көзге елестету мүмкін емес. Солай бола тұра қоғамда, әсіресе ауылдық жерлерде ара-тұра болса да әйелдерге қарсы жасалған түрлі зорлық-зомбылықтардың орын алып жатқанынан хабардармыз.

Бүгінгі күні біздің қоғамда бұл жағымсыз қоғам құбылысын тоқтату жолдарын заң және қоғам шешуге тырысуда. Дегенмен мына нәрсені ұмытпауымыз керек. Біздің елде ғана аналар бесік тербетеді. Ал қазіргі кезде тіпті тек ауылды жерлерде ғана орын алатын салт. Демографиямызды көтеріп отырған да сол ауылды жерлердегі аналар. Біздің елдегі көптеген спорттық, басқа білім

саласындағы ой-додаларда жеңіске жеткен қыздар да сол ауылдан шыққан қарапайым, қарадомалақ қыздар. Олай болса біз неге нәзік жандылардың әдемі өмір сүруін қамтамасыз етпейміз? Олардың жан саулығын, тән саулығын неге қадағаламасқа.

Жоғарыда аталған А. Бақытжанова атты ғалым, Алматы қаласы тұрмыстық зорлық-зомбылық салдарынан жапа шегуші әйелдерге арналған кризистік орталықтағы бірнеше әйел адамдарға зерттеу жүргізген. Зерттеушінің айтуы бойынша орталықтағы әйелдердің басым бөлігі некелік қарым-қатынастағы ерлерінен тұрмыстық зәбір көрген әйелдер.

Зерттеуде отбасы мен некелік қарым-қатынастардағы ерлердің әйелдерге қатысты жасайтын тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесіне әлеуметтік талдау жасаған. Отбасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесін зерттеуде төмендегідей тұжырымға келген:

- Біздің тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбаны болған әйелдердің барлығы физика-лық тұрғыда әрдайым ерлерінің соққысынан жапа шегіп, әйелдері жүкті кезде де оларды ұрып, соңында әйелдері өлі туылған бала, әйелдердің репродуктивтік денсаулықтарына залал тигізген. Психологиялық соққы ретінде, некедегі әйелдердің ерлерден түрлі соққы алған салдарынан, күштеу мен зорлау салдарынан өздеріне қол жұмсауға дейін барған.

- Некелік қатынастардағы зорлық-зомбылықтың салдары отбасындағы қатынастардың өзгеруіне алып келеді. Ерлі-зайыптылар арасындағы жанжал мен тұрмыстық зорлық-зомбылық салдарынан көп жағдайда олардың балалары зардап шегеді.

- Отбасында болатын зорлық-зомбылықтың құрбаны әйелдерде медициналық ресурстарға қолжетімділік жоқ [1,218].

Бұдан түйетін ой біздің елде, әсіресе ауылдық жерлерде тұрмыстың нашарлығынан, отбасылық жағдайының төмендігі мен әлеуметтік жағынан көп қиындық көрген қыз балалар отбасылық өмірде де сәтті неке құрмайды. Немесе сол некенің сәтсіздігінің соңы зәбір көрумен, қылмыспен аяқталып жатады. Медициналық ресурстарға қолжетімділік жоқтығынан да олардың соңы өліммен аяқталып жатады.

Алматы қаласы Тұрмыстық зорлық-зомбылық салдарынан жапа шегуші әйелдерге арналған кризистік орталығының көмегіне жүгінген әйелдер, оның ішінде, таңдалынып алынған басты критерилер: денелерінде физикалық дене жарақаттары бар, психологтың көмегін алған, 2 баладан бала саны көп әйелдер.

Зерттеуші А. Бақытжанова қоғамдық пікірді зерттеу орталығының қызметкерлері 35 респонденттен сұхбат алып, тақырып бойынша 15 ең өзекті сұхбат іріктеліп алынған.

Сұхбат алып, оны толығымен жазып, гайд сұрақтары бойынша сандық талдау жасаған.

Зерттеу бойынша сұралған 15 респонденттің орта жасы 32,5 жас. Ұлттық ерекшеліктері бойынша 12 респондент қазақ, 2 респондент қырғыз, 1 респондент орыс ұлтының өкілдері. Алматы облысынан келгендер 4, Қызылорда облысынан 2, Шымкент қаласынан 2, Қырғызстанның Нарын облысынан 2 әйел келген (еңбек мигранттары болып қазақ жігітке тұр-мысқа шығып, соның қолынан зардап шеккен), Жаркент 1, Жамбыл облысынан 1, Түркістан облысы мен Қырғызстаннан бір әйел Кризистік орталықтың көмегіне жүгінген.

Сұхбатқа таңдалынып алған 15 респонденттің тек мамандықтары барлар саны 6, оның барлығы өз дипломында жазылған ма-мандықтармен жұмыс істемеген, ал мүлде мамандықтары жоқтар саны – 9.

Нәтижесінде анықтағаны 15 респонденттің 4-еуі 16 жасында тұрмыс құрғандар. [1,219]

Демек ерте жаста тұрмысқа шығып, қызық емес қорлық көрген жас аналар болып шыққан. Өздерін ұрып-соққан ер азаматтарымен айырылыса алмай отыр, ұрыстың соңында ер адамдар әрдайым балаларын да ұрып отырған, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болып отырған әйелдер медициналық көмекке зәру екендігін байқаймыз.

Алматы қаласындағы қиын жағдайларға тап болған әйелдерге көмектесетін кризистік орталықтың мысалы негізінде жалпы Қазақстандағы тұрмыстық зорлықтың құрбаны болып отырған барлық әйелдер жайлы айта алмаймыз. Дегенмен, Алматы қаласының мысалы негізінде біз отбасы мен некелік, азама-тық некедегі ерлер мен әйелдердің арасында болатын зорлық-зомбылықтың болу себептерін анықтай алдық.

Тағы бір айта кетерлігі, тұрмыстағы зорлық-зомбылық мәселесін дамыған мемлекеттердің өзі де жеңе алған жоқ.

Зерттеуші С.А.Балтабаева ұсынған ақпарат көздеріне сүйенер болсақ, тұрмыстағы зорлық-зомбылықпен күресу мақсатында, 1981 жылдан бастап әлем бойынша белсенді әйелдер 25-інші қараша күнін зорлық-зомбылыққа қарсы күн ретінде атап өте бастаған. Ал Біріккен Ұлттар

Ұйымының Бас Ассамблеясы 1999 жылдың 17 желтоқсанында 25 қарашаны әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы күрестің халықаралық күні деп жариялады. [6]

Қорыта айтқанда, мәселенің алдын алу үшін қоғамда үгіт-насихат жұмыстары жаппай жүргізілуі жөн деген ұсынысым бар. Сондай-ақ, әйелдеріне қысым көрсететін ер-азаматтарға жазаны күшейту керек деп ойлаймын. Осы орыда айта кетер жайт, әйелдердің тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырамауына сеп болатын тиісті жүйе қоғамымызда әлі жоқ екен. Соған арнайы қор құрып, немесе әрбір қалада «аналар» үйін паналап, бас сауғалайтын әйелдерге арнайы қаражат бөлінсе деген ұсынысым бар.

Жоғары аталған кризистік орталықтар тек қалалы жерлерде ғана бар. Ал кішігірім аудандарда, ауыл-аймақта осындай көмек көрсету орталықтары әзірге жоқ. Еліміздің ең үлкен қазынасы – халық. Сол халықтың басым бөлігі ауылда тұрады. Отбасы мен некелік қарым-қатынастағы әйел адамдарды тұрмыстық зорлық-зомбылықтан сақтау және ондай жағдайларды алдын алу мақсатында осы орталықтардың ауылды жерлерде де ашылуын ұсынар едім.

Әйелдердің өзін тұрсытық зорлық-зомбылықтың құрбаны етпеуі үшін үгіт-насихат жұмыстары күшейту керек. Үгіт-насихат жұмыстарын әкімдіктер мен дағдарыс орталықтарынан бастап діни ұйымдар мен үкіметтік емес ұйымдарға дейін жүргізгенін қадағалау керек. Қазақстанда зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің құқығын қорғайтын мемлекеттік және тәуелсіз дағдарыс орталықтары бар.

Сол орталықтардың жұмысын тексеріске алып, арнайы жоспар негізінде әрбір ананың жан айқайын тыңдап, қадағалап әлеуметтік қолдау көрсетуіміз қажет. Олар қандай да бір көмекті талап етсе, соны қамтамасыз ете алуымыз керек. Оларға заң жөнінен кеңес беріп, психологиялық, медициналық көмек көрсетуіміз керек. Тұғыры биік еліміздің болашағы сол анадан тарайтын ұрпағымыздың көктеп көгеруі үшін әрбір азамат осындай жағдайларға немқұрайлы қарамауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бақытжанова А.А. Отбасындағы әйелдерге қатысты жасалынған тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесін әлеуметтік зерттеудің нәтижесі (Алматы қаласындағы әйелдерге арналған Кризистік орталықтың мысалы негізінде) / А.А. Бақытжанова, Г.Т. Алимбекова, А.Б. Шабденова жб.// Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы. – 2020. - № 4. - 213-225 б.=Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева. Серия Педагогика.
2. Зүлкәпіл Д. Қазақстанда зорлық-зомбылық көрген әйелдерге көмек көрсетудің негізгі бағыттары мен формалары / Д. Зүлкәпіл// Фараби әлемі : VI международные Фарабиевские чтения. Международная научная конференция студентов и молодых ученых (2-11 апреля 2019) г.). – 1-том.- 42-46 б. Алматы, 2019
3. ҚР «Неке және отбасы» Кодексі 26.12.2011
4. ҚР Конституциясы 30.08.1995
5. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O9300000006>
6. Балтабаев С.А. Әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау бойынша халықаралық-құқықтық нормалардың даму тарихы / С.А. Балтабаев// Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы. – 2016.- № 3.- 8-11 б.

ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖҰМЫССЫЗДАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ

Әлеуметтік саясат және басқару мамандығының 1 курс магистранты Саттар А.Ә.

Ғылыми жетекшісі: әлеум.ғ.д., әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының профессоры, Шаукенова З.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: жұмыссыздық, қорғау, мәселе, көмек, қауіп.

Белсенділік көзі ретінде күшті мотивацияның болуы адамға қиындықтармен тиімді күресуге мүмкіндік береді. Бейімделу процесінде мінез-құлық стратегияларын таңдау мотивациялық әлеуеттің құрылымдық ерекшеліктерінің болуына байланысты. Мотивация мен мотивация сыртқы

және ішкі факторларға байланысты. Адамның мотивациялық саласының жалпы бағыты жеке тұлғаның жеке қасиеттеріне байланысты жеке сипатта болады. Қазіргі әлемдік кеңістікте мемлекеттердің ішкі саясаты мемлекеттердің тұрақтылығына қауіп төндіретін және оларды шешу үшін ынтымақтастықты талап ететін жұмыссыздық, климаттың өзгеруі, эпидет, экономикалық дағдарыс сияқты проблемаларды шешумен ұштасады. Соңғы үш онжылдықта жұмыссыздық дамушы елдерде ғана емес, дамыған елдерде де маңызды мәселелердің біріне айналды. Жұмыссыздық жаппай кедейлікке, жалақының төмендеуіне,

Әлеуметтік және саяси тұрақтылыққа қауіп төндіреді. Соның салдарынан көптеген елдерде, оның ішінде Қазақстанда, әлеуметтік қорғау жүйесі пайда болды. Бүгінгі мақаланың негізі осы болып, қосымша жұмыссыздардың мотивациялық саласының ерекшеліктері қандай, жұмыссыздарды жұмысқа орналастыру мотивациясын не арттыра алады деген сұрақтар қаралып, оларға автор өзіндік тұжырымдамасын береді. Қазақстан Республикасының жұмыссыздықпен күресу үшін көптеген жағдайларда бірнеше бағдарламалар жүргізіледі. Олардың бірі - "Еңбек" Дәстүрлік Программасы, осы бағдарлама арқылы мамандандырылмаған жұмыссыздарға дайындықтар, курстар, білім беру бағдарламалары және жобалаушылардың мүлікке жабылуына және бизнес құрылуына қарсы дайындықтар қолжетімді. "Еңбек" бағдарламасымен бірге, Қазақстанда жұмыс табу жөніндегі бағдарламалар өзгертіледі және жалпы көлемімен жұмыссыздықты азайтуға ынталанды. Осы бағдарлама арқылы, қызметкерлер табысқа жұмыс іздей алатын орындарға, оқуға және қайта мамандандыруға қатыса алады.[1.88б] Басқа қарулы жол - "Жаңа жұмыс жағат" бағдарламасы. Бұл бағдарлама арқылы жобалаушыларға білікті жұмысшыларды дайындауға тырысады, оларға көмектесу, мүлікке жабылу және жеке бизнес құруда көмек көрсету.[2.16б] Жұмыссыздықтың объективті сипатына қарамастан, оның әлеуметтік-экономикалық шығындары айқын: Тауарлар мен қызметтердің бір бөлігі өндірілмейді, егер адам жұмыс істесе, өндірілуі мүмкін еді. 1. Салық түсімдері төмендейді: жұмысшы салық салынатын кірісті (жалақыны) алады. 2. Жұмыссыздар отбасының өмір сүру деңгейі төмендейді өйткені жұмыссыздық бойынша жәрдемақы жалақыдан аз. 3. Жұмыссыздардың психологиялық жағдайы нашарлайды, отбасындағы жанжалдар жиі кездеседі және т. б. Өндірісті автоматтандыру, өндірістің де, қызмет көрсету саласының да салмағын қамтитын заманауи ақпараттық технологияларды енгізу адамдардың бір бөлігін жұмыс орнынан айырады. Техникалық капиталды жаңғырту жұмыс күшіне сұраныстың төмендеуіне, бұрын жұмыспен қамтылған жұмысшылардың бір бөлігін өндірістен шығаруға әкеледі. Мұндай процестердің нәтижесінде жұмыссыздықтың өсуі сөзсіз артады.[3.44б] Жұмыссыздардың мотивациялық саласы-бұл жеке тұлғалық қасиеттер, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар және мәдени құндылықтар сияқты әртүрлі факторлар әсер ететін күрделі және көп қырлы сала.

Жұмыссыздардың мотивациялық саласының негізгі ерекшеліктеріне мыналар жатады: 1) Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі: жұмыссыздық өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкелуі мүмкін, өйткені адамдар жұмыс таба алмауына немесе жұмыс істей алмауына байланысты өздерін жеткіліксіз немесе түкке тұрғысыз сезінуі мүмкін. 2) Мотивацияның төмендеуі: адам неғұрлым ұзақ жұмыссыз қалса, соғұрлым ол жаңа жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін белсенді іздеуге ынталы бола алады. Бұл үмітсіздік сезіміне, бас тартудан қорқуға немесе жалпы апатияға байланысты болуы мүмкін. 3) Қаржылық стресс: жұмыссыздық көбінесе мотивацияға теріс әсер етуі мүмкін қаржылық күйзеліске әкеледі. Қаржылық қиындықтар адамдардың ұзақ мерзімді мансаптық немесе жеке даму мақсаттарына қарағанда қысқа мерзімді қажеттіліктерге басымдық беруіне әкелуі мүмкін және жұмыстың болмауы әлеуметтік оқшаулануға әкелуі мүмкін, өйткені адам бұрынғы жұмысқа негізделген әлеуметтік желілерден алшақтап кетуі мүмкін. Мұндай оқшаулану мотивацияны одан әрі төмендетіп, жалғыздық пен депрессия сезімін күшейтуі мүмкін.[4, 67б]. 4) Жұмыссыздыққа бейімделу: уақыт өте келе кейбір адамдар жұмыссыз мәртебесіне бейімделе алады, өз позицияларына ыңғайлы және жұмыс іздеуге ынтасы аз болады. Яғни, адам ең басында жұмысты талпынып іздейді, бір ай өткен соң икемі азайып, жайлы өмірге үйрене бастайды. Мысалы таңертен асықпай оянып, тамақ ішіп, кептелістерде тұрмай, өзін ыңғайлы сезініп, жұмыс іздеу мотивациясы 0-ге түседі және жұмыссыздық көбінесе депрессия мен мазасыздық сияқты психикалық денсаулық мәселелерімен байланысты, бұл мотивация мен жұмыс іздеу қабілетіне теріс әсер етуі мүмкін. Жұмыссыздардың мотивациялық саласына әсер ету үшін мотивацияны арттыруға және жұмыс іздеу ықтималдығын арттыруға көмектесетін жұмыс іздеуге көмектесу, Кәсіптік оқыту және психикалық денсаулықты қолдау сияқты әртүрлі іс-шаралар жүзеге асырылуы мүмкін. Қазіргі әлемде, жаһандық экономикалық дағдарыс жағдайында халықты жұмыспен қамту мәселесі өте

өзекті екенін анықтадық. Еңбек нарығы қазіргі экономикада өте маңызды рөл атқарады. Өте күрделі тарату механизмі ретінде ол жұмысшылардың жұмыс орындарымен байланысын қамтамасыз етеді. Осылайша, ол өнімділікке, өсу қарқынына және экономиканың көптеген басқа параметрлеріне әсер етеді.

Жұмыссыздық деңгейі елдің экономикалық даму деңгейінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Жұмыссыздық деңгейі-экономикалық көрсеткіш, еңбек нарығындағы негізгі көрсеткіштердің бірі. Бұл қоғамдағы жұмыспен қамтылмаған азаматтар мен тұрақты жұмыс істейтіндер арасындағы байланысты көрсетеді. Дегенмен, жұмыссыздық әлеуметтік-экономикалық дамудың бүкіл барысымен анықталатын әлдеқайда терең негіздерге ие. Бұл еңбек нарығына көшудің нәтижесі ғана емес, сонымен қатар жұмыспен қамту тиімділігінің шарты болып табылады. Жұмыссыздықты тек әлеуметтік қорғау мәселесіне дейін азайтуға болмайды. Бұл фактор жоғары өнімді еңбектің жалақысы мен беделін арттыруға әсер етеді. Неліктен? Ең алдымен, жұмыс күшін тиімсіз өндірістен босату кезінде еңбек нарығында бәсекеге түсе алмайтындарға әлеуметтік қорғау және қосымша кепілдіктер қажет, олай болмаса, адамда ынты болмайды. Мемлекет жұмыс беруші және кәсіпорын ретінде жауап беретін қоғамдық тәуекел ретінде жұмыссыздықты әлеуметтік сақтандырудың сенімді жүйесін құру туралы мәселе туындайды. Келесі маңызды сұрақ, ол жұмыссыз адамдардың жұмыс іздеудің ынтасын арттыру.[5, 1176] Жұмыссыздардың жұмысқа ынтасын арттыру негізінен адамның өзіне байланысты. Мысалы жас студент оқуын бітіріп, жұмысқа кіре алмай жатып, бірнеше ай үйде болып, ол осы жағдайға үйренісіп кетеді. Ата-анасы қажет азық-түлікті алып беріп, біреудің арқасында өмір сүруге үйреніп кетеді. Жұмыссыздардың жұмысқа ынтасын арттыру үшін көптеген әрекеттерді орындау керек. Бірінші орында, жұмыссыздардың жұмысқа қабылдауын арттыру үшін, олардың мамандығын зерттеп, ұқсас жұмыс ұсынуға болады. Мысалы адам заңгер мамандығын бітіріп, сатушы жұмысын істеуге ынтасы болмайды, ал мысалы заңгер көмекшісі, заңгер сияқты жұмысқа, ол адам қуана барады. 4 Екінші орында, жұмыссыздардың жұмыс іздеу қабілетін арттыру үшін, олар өзін-өзі тіркеліп, жұмыс табу үшін сайттарға жазылуға болады. Бұл сайттарда жобалаушылар және бизнесмендер жұмыс орындарын іздеп жататында, жұмыссыздар оларға қатысты білімін жақсартуға болады. Көбінде, бағана айтып өткендей, бұл адамның өзіне байланысты. Үшінші орында, жұмыссыздардың табысқа жетуге мүмкіндігін арттыру үшін, олар өз біліктіліктерін қолдана отырып, әртүрлі іс-әрекеттерді жасауға болады. Бұл іс-әрекеттердің арасында, біреуі сату және тапсыру, әртүрлі онлайн бизнес құру және бірнеше басқа іс-әрекеттер бар. Мысалы, Қазақстанда E-gov қосымшасы арқылы, жұмыссыз адамдар тегін оқу курстарын оқып, мамандық бойынша жұмыс істей алады. Яғни, оқу кезінде оларға шәкіртақы тағайындалып, 3-6 ай көлемінде, шаштараз, бухгалтер, ұста сияқты мамандықтарды оқып алып, сол бойынша ары қарай жұмыс істей алады [6.106].

Адамның қиындықтармен тиімді күресу қабілетін анықтайтын маңызды фактор-бұл жағдайды сындарлы түрде өзгертуге әлеуметтік-психологиялық дайындық. Әлеуметтік-психологиялық дайындық деп біз интегралды көп компонентті және көп деңгейлі жеке білім беруді түсінеміз, оның негізгі компоненттерінің бірі-белсенділік көзі ретінде күшті мотивацияның болуы. Біздің жұмысымызда еңбек мотивациясын зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Адамның еңбек қызметіне байланысты мотивтерді үш топқа бөлуге болады: еңбек қызметінің мотивтері, кәсіпті таңдау мотивтері және жұмыс орнын таңдау мотивтері; түпкілікті қызмет, сайып келгенде, осы мотивтердің барлығымен анықталады (еңбек қызметінің мотивтері кәсіпті таңдау мотивтерін қалыптастыруға әкеледі, ал соңғысы жұмыс орнын таңдау мотивтеріне әкеледі). Бізді ең алдымен еңбек қызметінің мотивтері, жұмыстан босату мотивтері және жұмыс іздеудің мотивациясы қызықтырады. Негізінен айтар болсақ, адамды еңбекпен айналысуға итермелейтін себептердің ішінде келесі топтар ерекшеленеді. Себептер а) қоғамдық сипаттағы мотивтер. Бұл қоғамға пайда келтіру қажеттілігін түсіну, бұл басқа адамдарға көмек көрсетуге деген ұмтылыс (бұл балаларды оқытуда, науқастарды емдеуде, өз Отанын қорғауда және т.б. көрінуі мүмкін), бұл еңбек қызметінің қажеттілігіне қоғамдық көзқарас. б) өзіне және отбасына белгілі бір материалдық игіліктер алу: ақша табу материалдық және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру. с) Үшінші топ-өзін-өзі актуализациялау, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігін қанағаттандыру: адам табиғаты бойынша әрекетсіз бола алмайды, ал оның табиғаты-ол тек тұтынушы ғана емес, сонымен бірге жасаушы. Құру процесінде ол шығармашылықтан қанағат алады, өзінің өмірінің мәнін ақтайды. Сол топқа басқалардың құрметіне қоғамдық тану қажеттілігін қанағаттандыруға байланысты мотив жатады. Мысалы еліміздің танымал бизнес –кәсіпкері

Юлдашев Сағадат Аралбайұлы өзінің «Қазақстандағы жұмыссыздардың мотивациясын арттыру жолдары» кітабында келесідей жоспарды ұсынған:

«Жұмыссыздарды жұмыс іздеуге ынталандыру қиын болуы мүмкін, өйткені олардың мотивациясының болмауына бірқатар факторлар ықпал етуі мүмкін. Дегенмен, тиімді болуы мүмкін бірнеше стратегиялар:

- Мансап бойынша кеңес беріңіз: көптеген жұмыссыздар жұмыс іздеуді неден бастау керектігін білмеуі мүмкін. Мансап бойынша кеңес беру олардың күшті және әлсіз жақтары мен мүдделерін анықтауға және өздеріне сәйкес келетін жұмыс іздеу жоспарын жасауға көмектеседі.

- Оқу және біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін ұсыныңыз: көптеген жұмыссыздарда белгілі бір жұмыс орындарына қажетті дағдылар мен біліктіліктер болмауы мүмкін. Оқу және біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін ұсыну үміткерлерге жұмыс іздеуде табысқа жету үшін қажетті дағдылар мен біліктілікті дамытуға көмектеседі.»[7, 96] Менің ойымша, жалпы тек бір жақтан ғана ұсыныс, жұмыс атқарылып келуі дұрыс емес. 5 Адамда өмірге, жұмысқа, жаңа белестерді бағындыруға мәртесі болмаса, қандай да болсын тиімді бағдарлама, тиімді ұсыныс адамға әсерін тигізбейді. Ал жалпы түрде біздің мемлекеттегі бағдарламалары туралы айтар болсам, оларға менің ойымша, жарнама жетіспейді. Егер шынымен оқып қарайтын болсақ, бұл бағдарламаларды біз күнделікті өмірде тіпті естімейміз де болады. Жаңалықтар арасында 1-2 рет кішкене ғана айтылып, сол күйінде қалады. Егер бұл бағдарламалар интернет желілерінде, теледидар, радио арналарында жиі шығып тұратын болғанда, онда бізде жұмыссыздық саны азайып, экономика салдары көтерілетін еді деп ойлаймын.

Тоқсан сөздің тобықтай түйініне келіп, қорытындылайтын болсақ, әлеуметтік қорғау жүйесіндегі жұмыссыздардың экономикалық белсенділігін арттыру тек біржақты болуы мүмкін емес. Мемлекет өз тарапынан көмек, қол ұшын создырады, алайда бұл жерде негізгі мәселе адамның өзінде. Егер адам шынымен ізденіп, табатын болса, онда ол жұмысқа орналысады. Әлеуметтік қорғау жүйесіндегі жұмыссыздардың экономикалық белсенділігін арттыру ол бір күндік жұмыс емес, сондықтан бұл жерде тек біржақтан нәтиже күту дұрыс емес. Адамдар ізденіп, жақсы өмір сүруге ұмтылатын болса, мемлекет тарапынан да тиімді бағдарламалар болады. Сөзімнің соңын Ыбырай Алтынсарин атамыздың «Кел, балалар оқылық» [8.136] шығармасының үзіндісімен аяқтағым келіп отыр: «Оқысаңдар, балалар, шамнан шырақ жағылар» яғни, ізденіп, тырысқан адам жұмысты міндетті түрде табады деген ойдамын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының жұмыспен қамтамасыз етудегі мемлекеттік бағдарламалар, Астана, Ақ-Орда 2022. —1016
2. «Еңбек» бағдарламасының «Қазақстан - 2030» жоспары. Алматы баспасы, —336
3. Тілепберді Иманғали Иманов «Неге жұмыс жоқ?» авторлық кітабы, Сатай баспасы, 2019 жыл. — 56
4. [Электрондық ресурс] <https://egemen.kz/article/271665-elimizde-dgumyssyzdyqdenhgeyi-osti>
5. [Электрондық ресурс] <https://www.primeminister.kz/kz/news/kazakstanda-zhastararasyndagy-zhummyssyzdyk-dengeyi-tomendedi-s-shapkenov-269519>
6. Ұлттық статистика бюросы. [Электрондық ресурс] <https://stat.gov.kz/official/industry/25/statistic/7>
7. Юлдашев С.А «Қазақстандағы жұмыссыздардың мотивациясын арттыру жолдары» Қоспа баспасы, 2019—96
8. Ыбырай Алтынсарин «Кел, балалар, оқылық» Білім баспасы, 2010 жыл. — 136.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ДАҒДАРЫСТЫҚ ӨМІРЛІК ЖАҒДАЙҒА ТҮСКЕН КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әлеуметтік жұмыс мамандығының 1 курс докторанты Султанова А.М.

Ғылыми жетекшісі: әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор Абдикерова Г.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: Әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік қызметкер, отбасы, өмірлік мәселелер, дағдарыс.

Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде, қоғамдағы проблемалар құрылымның кеңірек мәселелеріне, сондай-ақ жеке, отбасылық және қауымдық күйзеліс пен оны жақсартуға шақыратын тәжірибе жүзінде жан-жақты назар аударылады. Жалпы, негізгі төтенше жағдайға қарамастан, біз оның болуына ықпал ететін үлкен факторларды кеңінен қарастыруымыз керек. Климаттың, яғни мәселедегі туындаған шынайы және өмірлік отбасылық жағдайдағы экстремалды, қоғамдағы түрлі оқиғалардың көбеюі одан әрі қиындыққа әкелуін қарастыру болып табылады. Бізге бұл мәселе бойынша нақты саяси көшбасшылық және жеке адамдардың, топтардың және қауымдастықтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін дереу жағдаяттық, климаттық, құбылыстық шаралар қажет. Әлеуметтік қызметкерлер жедел әлеуметтік қызметтерді ұйымдастыруда және осы кезеңде бейресми көмек жүйелерін дамыту үшін қауымдастықтарға қолдау көрсетуде маңызды рөлге ие болатынын атап өту керек. Әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік дамудың жаһандық күн тәртібі арқылы өмірлік жағдайға әділеттілікке қатысты нақты позицияны ұстанды, бұл бүкіл әлемдегі әлеуметтік қызметкерлердің қоршаған ортаны қорғау құқықтарын кәсіби тәжірибесінде адам құқықтарымен бірдей біріктіруіне әкелді. Бұған хабардарлық пен жауапкершілікті ілгерілететін қоғамдастықтың әрекетін жеңілдететін әлеуметтік жұмыс болып табылады.

Әлеуметтік жұмыстың басты назар аударатын ерте әрекеті және әлеуметтік жұмыстың мәні болып табылатын қоладаныстағы негізгі элементтері:

- жеке адамдар мен отбасылар үшін қауіпсіздік, баспана, азық-түлік, қолдау және
- қорғаудың байқалған қажеттілігіне дереу кеңес беру.
- ақпараттық-насихаттау мен әрекетке ықпал ету.

• негізгі оқиғаларға, олардың себептері мен салдарына сыни талдау жасау. Яғни, адамдардың құқықтары мен әлеуметтік әділдік – әлеуметтік жұмыстың маңызды қағидалары болып табылады.

Түлі өмірлік әлсіз әлеуметтік жағдайларда яғни, денсаулығының нашарлығы, қорғалмаған немесе жеткіліксіз тұрғын үй, және қысымшылық, кемсітушілік, қорғаншылықтың жетіспеушілігі сонымен қатар стигмаға тап болған адамдар, отбасылар және қауымдастықтар өздерінің нашар жағдайларына тап болу қаупі бар екенін білдіретін жағдайда әлеуметтік жұмыс саласы азаматтық қоғамдағы жеке тұлғалардың мүдделерін сүйемелдеуге, қоршаған ортаның өзгеруіне әлеуметтік дағдарыстық қиындықтардан қалай шығу жолдарын шешуге ықпал етеді. [1].

Әлеуметтік саясат пен тәжірибеде отбасылық түрлі өмірлік жағдайларды қарастырып, ағымдағы болып жатқан саясатты сыни тұрғыдан қарастырады. Әлеуметтік жұмыс теориясында жалпы қабылданған деп өмірлік қиын жағдайға тар анықтаманың берілуін айтамыз. Яғни бұл анықтамада, субъект пен объектінің әлеуметтік жұмыста ортақ іс-әрекеттері арқылы берілген өмірлік қиын жағдайға баға берумен қатар, оларды жеңу мен нәтижелерін саралау қарастырылады.

Әлеуметтік жұмыстағы өмірлік қиын жағдайларды төменгі критерийлер бойынша сатыларға жіктеуге болады:

- Субъектінің мінездемесі бойынша жеке, топтық, отбасылық және басқа да жағдайлар.
- Жасы бойынша бала, жасөспірім, жеткіншек және т.б. жастағы жағдайлар.

• Жағдайға байланысты психологиялық реакциясы бойынша адекватты, мобильденген реакциямен және адекватсыз, демобильденген реакциялармен байланысты жағдайлар.

• Жағдайға бейімделу деңгейі бойынша белсенді және енжар бейімделумен байланысты жағдайлар.

2008 жылы ҚР Ата Заңы «Арнайы әлеуметтік қызметтер» туралы заң қабылдады. Бұл заң арнайы көмекке мұқтаж және өмірлік қиын жағдайларға тап болғандарға бағытталған болатын. Заңның ерекшелігі – арнайы әлеуметтік көмек көрсету орталығында мемлекеттік қолдаудағы ұйымдармен қатар, жеке ұйымдар да айналыса алады. Заңға сәйкес, арнайы әлеуметтік қызметке субъектілік сұраныс танытатын өмірлік қиын жағдайдағы отбасылар; қарт жасқа байланысты әлеуметтік маңызы бар ауру түрлері мен өмірлік қызметке деген шектеудің пайда болуына байланысты әлеуметтік көмекті қажет етеді [2].

Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде көпбалалы отбасыларды зерттеуде басты мақсатқа жету үшін келесі негізгі зерттеу міндеттері анықталды:

• далалық зерттеулер жұмыстың қорытындысы бойынша көпбалалы отбасының әлеуметтік портретін жасау (жасы, білімі, отбасылық жағдайы, табысы, қызмет саласы, мәртебесі, жұмыспен қамту, активтердің болуы және т. б.);

- көпбалалы отбасының қазіргі жағдайын талдау (мәртебесі, инфрақұрылымы және т. б.) сауалнама, сұхбат жүргізу;
- көпбалалы отбасылар үшін олардың экономикалық кеңеюіне кедергі келтіретін мәселелерді анықтау қолайлы өмір сүру деңгейін ұстап тұру, атап айтқанда, төмен түрдегі кедергілер табыс деңгейі мен кредиттеудің жоғары деңгейі;
- ата-аналардың жұмысқа орналасуына байланысты проблемалар;
- тұрғын үймен қамтамасыз ету проблемалары, ата-аналардың білім деңгейінің жеткіліксіздігі; тапшылық, уақыт, оның ішінде балаларды тәрбиелеуге және дамытуға қатысу үшін;
- көп балалы отбасы үшін білім беру қажеттіліктері мен қол жетімділігін/мүмкіндіктерін анықтау, экономикалық, әлеуметтік қызметтер;
- қолданыстағы әлеуметтік қорғау шараларының тиімділігін және олардың көп балалы отбасылар үшін қолжетімділігін талдау: қанағаттану деңгейін өлшеу [3].

Көпбалалы отбасылардың негізгі мәселелері әлеуметтік материалдық қиындықтар болып табылады. Әр баланың туылуымен отбасының табысы күрт төмендейді. Көптеген зерттеулердің арқасында — отбасында тұратын балалар саны мен отбасының әр мүшесіне келетін кірістер арасында байланыс орнатылды. Қазіргі әлемде бірінші баланың дүниеге келуі тек жауапкершілікті ғана емес, сонымен бірге белгілі бір қаржылық шығындарды да көтереді. Бұл баланы ең стандартты және қарапайым заттармен қамтамасыз ету өте қиын екендігімен дәлелденеді. Көп балалы болу отбасының материалдық жағдайының төмендеуіне ықпал етеді, өйткені шығындар одан да көп болады.

Әлеуметтік жұмыстың негізгі бағыттарының бірі - мемлекеттік отбасылық саясат тұжырымдамасында, сондай-ақ әлеуметтік қызметкердің лауазымдық міндеттерінде қарастырылған отбасына әртүрлі нысандарда көмек көрсету бойынша. Нақты әлеуметтік тәжірибеге сүйене отырып, көп балалы отбасылардың негізгі проблемасы материалдық компонент болып қала береді [4]. Мысалы атап айтқанда: Әлеуметтік-тұрмыстық мәселелер; ата-аналарды жұмыспен қамтамасыз ету мәселесі. Бұл басты проблемаларға тұрғын үй мәселесі жатады. П. Д. Павленктің айтуынша, бұл өте өткір, өйткені көп балалы отбасылар үшін арнайы пәтер салмайды. Бұл біздің еліміздің барлық субъектілерінде, әсіресе экономикалық дағдарыс кезіндегі көпбалалы отбасылар үшін де өзекті. Дайын тұрғын үй бағасының өсуі өсуі, осылайша көпбалалы отбасылардың оны сатып алу мүмкіндігі жоқ. Көбінесе көп балалы отбасыларда отбасы басшысы жұмыс істейді, оған бүкіл отбасын қамтамасыз ету үшін тиісті жалақымен жұмыс табу оңай емес. Сол себептен де көпбалалы отбасылар дағдарыстық өмірлік жадайға ұшырайды. Көп балалы отбасымен әлеуметтік жұмыс - бұл отбасын әлеуметтік қорғауға және сырттан қолдауға мұқтаж адамдардың шағын топтарына бағытталған арнайы ұйымдастырылған қызмет. Бұл халықты, әлсіз топтарды әлеуметтік қорғаудың бір түрі, оның негізгі мазмұны отбасының қалыпты жұмысын қалпына келтіруге және сақтауға көмек көрсету болып табылады. Көп балалы отбасыларға көмек көрсетудің әлеуметтік технологияларын бірнеше түрге бөлуге болады: әлеуметтік диагностика, әлеуметтік профилактика, әлеуметтік оңалту, әлеуметтік түзету және әлеуметтік терапия [5].

Қазақстанда көп балалы болу - бұл отбасында 4 және одан да көп кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу. Қазіргі уақытта баланың отбасында пайда болуы, әдетте, оның өмір сүру деңгейін едәуір төмендетеді, ал үш немесе одан да көп баланың болуы отбасын көптеген жағдайларда кедей етеді. Көпбалалы отбасыларға көмектесу барысында әлеуметтік технологиялардың негізінде көптеген отбасыларға отбасының қалыпты өмірін бұзатын қиындықтардың алдын алуға немесе алдын алуға бағытталған профилактикалық жұмыс; отбасында қарым-қатынас орнатуға, отбасы мүшелерімен қалай қарым-қатынас жасау керектігін білуге, отбасы мүшелерінің бірі (әкесі, анасы) болмаған кезде отбасында қарым-қатынас орнатуға көмектесу болып табылады. Әлеуметтік жұмыс жөніндегі маман көп балалы отбасы мен әлеуметтік көмек субъектілері (әлеуметтік қорғау органдары, жұмыспен қамту қызметі, білім беру органдары, денсаулық сақтау органдары, муниципалды органдар) арасындағы байланыс болып табылады [6]. Бүгінгі таңда көптеген отбасыларда дағдарыс құбылыстары көп орын алуда. Яғни бұл жерде отбасылардағы мүшелер бірін-бірі түсінбеуімен, баланы тәрбиелеуге ортақ жолды таба алмай, өздігінен бағдарлай алмайтындықтан күйзеліске ұшырауды сипатталып отыр. Көп балалы, күрделі проблемалары бар отбасыларда баланың қалыпты әлеуметтенуі мен дербестіктің дамуы үшін қажетті жағдайлар жоқтың қасы. Алайда, әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде қолдау көрсету барысында көптеген ұйымдар мен орталықтар бар екендігін жоққа шығармаймыз. Көпбалалары бар отбасылардың дағдарыстық жағдайларын жеңу, әлеуметтік тұрмыстық жағдайларын жақсарту

мақсатында дұрыс бағыт пен тиімді жолдарды ұсыну барысында қоғамдық ұйымдар өз қызметтерін барынша атқаруда. Шын мәнінде, ата-аналық міндеттерді, яғни адам мұрасын жаңарту мақсатында балаларды күтіп-бағу, күту және тәрбиелеу функцияларын жүзеге асыру кезінде қазіргі заманғы ядролық отбасылар ынтымақтастықтың екі түрі арқылы әр түрлі жолмен беріледі: біріншіден, жеке қолдау арқылы, атап айтқанда қоғам арқылы. Яғни, біздің замандастарымыздың қарым-қатынасында әлі де маңызды орын алатын үлкен отбасы; екіншіден, мемлекет көрсететін мемлекеттік көмек арқылы (білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру және денсаулық сақтау, әлеуметтік көмек немесе салық салу саласында) немесе әртүрлі қайырымдылық ұйымдарының көмегімен. азаматтық қоғам (еріктілер, діни топтар, жергілікті қауымдастықтар және т.б.) болып табылады.

Осылайша, Мысалы, ата-ана тәрбиесі іс-шаралары күнделікті мектептің ықпалы мен талаптарымен, сондай-ақ қоғамдық денсаулық пен балаларды қорғау критерийлерімен үйлесуі керек; бұл ата-аналық іс-шаралар ата-әжелердің қолдауымен, мысалы, бала күтімі немесе қаржылық қолдау үшін біріктіріледі. Егер кеңейтілген отбасы болмаса, мемлекеттік немесе нарықтық көмек қол жетімді болуы керек. Отбасыларда осы салыстырмалы автономияны қолдау үшін жеке немесе қаржылық ресурстар болмаған немесе жоқ болған қиын жағдайларда әлеуметтік араласу барған сайын байқалады. Дәл сол кезде атап айтқанда, әлеуметтік жұмыс мамандары араласа алады. Отбасылармен ынтымақтастықтың қиылысындағы әлеуметтік жұмыс демек, отбасылармен қоғамдық іс - әрекеттерді жүзеге асыру кезінде әлеуметтік қызметкерлер - бұл ең стратегиялық ережелердің бірін ұстанатын мамандар, өйткені бұл қоғамдық және жеке ынтымақтастықтың қиылысында болып жатқан жағдаят. Осыған байланысты, отбасылардың алдында тұрған қиындықтарды анықтап, ескергеннен кейін, олардың жұмысының негізгі бөлігі екі негізгі функцияны орындау екенін түсінуге болады. Біріншіден, бұл отбасылардың жеке ресурстарын бағалау және ата-аналардың туыстарының көмегімен қабылданған нормаларға сәйкес балаларына қатысты өз міндеттерін орындай алатындығы туралы. Бұл кезеңде әлеуметтік қызметкерлер отбасылардың іс-әрекеттерін ескере отырып ресурстарға ақпарат беру функциясын орындауды толықтыру болып табылады.

Көп балалы отбасын материалдық және моральдық қолдау, онда ата-аналар мен балалардың қалыпты өмір сүру жағдайларын жасау біздің еліміздегі демографиялық проблеманы шешуге көмектеседі, сондықтан көп балалы отбасының қазіргі жағдайын да, олардың жағдайын жақсарту жолдарын да түсіну өте маңызды. Тәжірибе көрсеткендей, қолданыстағы заңнама тек ішкі жанжалды реттейді және жекелеген дағдарыстық жағдайларда ғана азаматтың отбасылық жағдайына назар аударады. Дегенмен, оларды әлеуметтік қолдаудың нақты жүйесін тереңдету қажет. Туындаған мәселелерді ойдағыдай шешу үшін әртүрлі қызмет салаларындағы мамандардың, соның ішінде әлеуметтік мәселелерді шешудің әртүрлі технологияларын меңгерген кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің бірлескен күш-жігері қажет. Бұл ретте, әлеуметтік қызметкерлер отбасы мен қоғам (топ, ұжым, мемлекет) арасындағы делдал ретінде де, сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік қиындықтарды еңсеру ісінде көмекші ретінде де әрекет етуге тиіс. Отбасын әлеуметтік қорғаудың тиімді жүйесін құру біздің қоғам дамуының ажырамас шарты болып табылады. Жалпы, дағдарысты бастан кешірген отбасыларға өмірлерін жақсы жолға бағыттап, өмірлерін қалпына келтіруге арнайы көмек қажет болады. Әлеуметтік қызметкер отбасына кедергі келтіретін мәселелерді, дағдарысқа ұшыраған өз бетінше проблемаларын шеше алмаған жағдайда көмекке мұқтаж отбасыларға қызмет көрсетеді. Яғни мына мына жағдайларда: Қаржылық мәселеле, психикалық аурулар, тәуелділіктер, медициналық мәселелер, күйзелістік, сауаттылық қарыс-қатынас. Әлеуметтік қызметкер осындай қол жетімді қызметтерді көмектесе отырып, дағдарысқа ұшыраған көпбалалы отбасыларға дұрыс жол көрсетуге ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. [Liz Beddoe](#) Responding to a Crisis: Social Work Profession, Policy, and Practice Pages 131-136 | Published online: 09 Mar 2020
2. Б.Н. Қылышбаева, С.М. Дүйсенова Өмірлік қиын жағдайларды шешудегі арнайы әлеуметтік қызметтер: [ҚазҰУ Хабаршысы](#). – Алматы, 2012
3. Многодетные семьи Казахстана ТОО «Центр исследований прикладной экономики (Applied Economics Research Centre)» Бауыржан А. Б., Бекишев Р. А., Исимбаева Г. К., Исмурзина Г. Х.,

Кулекеев Ж. А., Кумарбеков Д. Е., Пак Е. А., Туреханова Б. К., Хусаинова А. И., Шакер М. С. // Нур-Султан, 2021

4. Ткаченко В.Е. Организация социальной работы с многодетными семьями // Молодой ученый. – 2020. – №30 (320). – С. 246-249.

5. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности: Учебное пособие / Под.ред. П.Д. Павленка. – М.: ИНФРА – М, 2009. – 608с.

6. Khamzina ZA, Buribayev YA, Oryntayev ZK (2015) PROBLEMS OF SOCIAL SUPPORT FOR LARGE FAMILIES. ISJ Theoretical & Applied Science 03 (23): 109-114.

ЖОО БІТІРГЕН ЖАСТАРДЫҢ ЖҰМЫССЫЗ ҚАЛУ СЕБЕПТЕРІ

Әлеуметтік саясат және басқару мамандығының I курс магистранты Хайноллаева А.А.

Ғылыми жетекші: к.соц.н, ст. преподаватель Абжалиева А.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Кілт сөздер: жұмыссыздық, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жас мамандар, жұмыс беруші, жұмысқа орналастыру

Қазақстанда халықаралық интеграцияны дамыту және бәсекелестікті күшейту жағдайында, көптеген шет елдердегідей, жастарды жұмысқа орналастыру мәселелері бойынша проблемалар байқалады. Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) мәліметтері бойынша, жастар арасындағы жұмыссыздықты екі есе азайту әлемдік жалпы өнімнің өсуін қамтамасыз етеді. Бұл тұрғыда Қазақстанда жастарды жұмысқа орналастыру мәселелері ерекше өзекті болып отыр, мұнда жастардың үлес салмағы ел халқының шамамен 25,0% құрайды. Қазіргі Қазақстандағы нарықтық қатынастар өте күрделі, жұмыс орындарының тапшылығы жұмыссыздықтың пайда болуына алып келуде. Осыған сүйене отырып, еңбек нарығындағы заманауи өзгерістерді, осы өзгерістердің жұмыссыз азаматтардың белгілі бір санаттарына әсерін зерттеу әсіресе өзекті болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі кезде жоғары оқу орындарының түлектері сияқты әлеуметтік-демографиялық топқа ерекше назар аудару керек. Көбісі оқу орындарын аяқтамай тастап кетеді – мұның нақты себебі «өмір сүру деңгейінің төмендеуі». Жас мамандар өмірлік көзқарастардың тұрақсыздығымен, жұмыс тәжірибесінің жоқтығымен, демек, кәсіби мәртебесінің төмендігімен ерекшеленеді. Осыған сүйене отырып, халықтың осы санатын тәуекел тобына жатқызуға болады. Қазақстанның жастар еңбек нарығындағы жағдай әте шиеленісті. ЖОО түлектерінің еңбек әлеуметтенуі экономикалық, рухани және әлеуметтік салалардағы екіұшты құрылымдық өзгерістердің қолайсыз жағдайларында жүреді.

Жас мамандар арасындағы жаппай жұмыссыздық жастардың шамадан тыс амбициясының, жастардың максимализмінің және тағы басқа да ерекшеліктеріне байланысты үлкен әлеуметтік мәселе болып табылады. Жоғарғы оқу орындарында диплом алудың негізгі мақсаты – кәсіби қызметке кірісу, оның жетістігі жас маманның оқу барысында алған білімі мен практикалық дағдыларына байланысты. Қазіргі жастар мамандық бойынша бос жұмыс орындарының болмауы мәселесіне тап болады, жұмыс тапқанның өзінде де, онда оқу процесінде жоғары оқу орындарында ұсынбайтын практикалық тәжірибенің жетіспеушілігі қатты әсер етеді. Жоғары оқу орындары кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға және жас маманның жеке басының мансаптық дамуына ықпал ететін тиісті тәжірибесіз тек теориялық негіз береді. Жұмыс берушілер көбінесе жұмыс өтілінің болмауына байланысты жоғарғы оқу орыннан бітірген жастарды жұмысқа қабылдауға дайын емес, өйткені олар ұйымның ерекшеліктеріне еніп, өз міндеттерін тікелей орындауға кірісу үшін ең аз уақытты қажет ететін тәжірибелі қызметкерді қабылдау оңайырақ және тиімдірек. 2 Қазіргі әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайындағы жұмыссыздық өзекті болып отыр, өйткені ол әлеуметтік және экономикалық тұрақтылыққа айтарлықтай, ең алдымен теріс әсер етеді, сонымен қатар Британдық әлеуметтанушы З.Бауман атап өткендей, «жұмыс өмірі белгісіздікке толы» [1]. «Текущая современность» еңбегінде З. Бауман құрылымдық жұмыссыздық әлемінде ешкім өзін қауіпсіз сезіне алмайды. Сенімді компаниялардағы жұмыс орындары ностальгиялық әңгімелер болып кәрінеді; сізге жұмыс ұсынылатынына және ұсынылған жұмыс тұрақты болатынына кепілдік

беретін мұндай дағдылар жоқ. Жас мамандардың кәсіби жетістігі тек жеке қасиеттерге, құндылықтарға, мотивацияға ғана емес, сонымен қатар таңдалған мамандықтың сәйкестігіне, кәсіби стратегияны қалыптастыру дағдысына және кәсіби ортада бағдарлануға байланысты.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, материалдық жағынан қамтамасыз етілмеген әлеуметтік топ - бұл ата – аналардың қаржылық көмегіне сүйенетін жастар. Көп жағдайда жоғары білім алуға деген ұмтылыс еңбек қызметінің басталуын кейінге қалдырады, нәтижесінде бірқатар салдарлар туындайды. Әлеуметтік тұрақтылық кезеңінде мұндай мәселелерді тез шешуге немесе жеңілдетуге болады, бірақ дағдарыс кезеңінде жұмысқа орналасу осы тұрғыдағы мәселелерді күрделендіре түседі. COVID-19 адам ағзасына ғана емес, оның капиталына да әсер етеді. Вирус көптеген адамдарды жұмысынан айырды, тіпті жазғы тәжірибеге орналасу қиынға соққан студенттерге ешқандай мүмкіндік қалдырмады. Сонымен қатар, бүкіл дүние жүзіндегі 2020 жыл орын алған локдаун кезінде 4,6 млн қазақстандық табыссыз қалған болатын, екінші карантин кезінде – 2,3 млн адам. Олардың кейбіреулері уақытша табысынан айырылып қана қоймай, тұрақты жұмыс орнынан да айырылды. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметінше, ресми тіркелген жұмыссыздар саны сегіз есеге артты: 1 ақпанда жұмыспен қамту орталықтарында есепте 26,9 мың жұмыссыз болды; 1 тамыз-219,1 мың адамды құраған [2]. Осы орайда сол кездерде жоғары оқу орындарын бітірген студенттерде жұмыссыз қалды, студенттер ЖОО бітіргеннен соң бірнеше жыл жұмыссыз немесе өз мамандығында емес басқа жұмыстарды жасауы, кейіннен өз дипломдық бағытында жұмыс жасауына тәжірибелік талаптарға сай дұрыс келмеуі үлкен мәселелердің бірі болды. Сонымен қатар, сол жылдарда онлайн сабақ алған студенттерде ең үлкен минус оқу тәжірибесінің болмауы, бұл кийіннен жұмыс орындарына орналаса алмау, сондай-ақ өз мамандығымен жұмыс тапқан жағдайда да тәжірибенің жетіспеушілігінен көп уақыт жұмыс жасай алмауына себеп болды. Экономикалық құлдырау жұмыссыздар санының күрт өсуін тудырады, әсіресе жастар ортасында, бұл экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізудегі қиындықтарға және алкоголизм, нашақорлық және тағы басқа сияқты бірқатар басқа әлеуметтік мәселелердің туындауына алып келеді.

Жастардың еңбек мансабы мәселесін зерттеу кәсіби мансап мәселесі өзектілігін және зерттеу қажеттілігін жоғалтпайтынын көрсетеді. Әмірдің барлық салаларындағы өзгерістермен сипатталатын қоғамдағы қазіргі жағдай жаңа нарықтық қатынастарға алып келеді. Тарихқа жүгінсек, кеңес қоғамындағы адамға белгілі бір кепілдіктер, өз болашағына деген сенімділік берілді, бүгінде қазіргі заманғы әлеуметтік, экономикалық және басқа да мәселелерде өз бетінше шешім қабылдау және іс-шара қолдану, тез бейімделу және өзгерістерге жауап беру мүмкіндігі қажет. Алайда, нарықтық қатынастарға көшу әртүрлі еңбек салаларында өзін-өзі жүзеге асыруға кең мүмкіндіктер ашты. Бұл кәсіби қызмет саласында өзекті, әр адам өзінің талантын, қабілеттерін, білімін, дағдыларын көрсетуге, өзін -өзі жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Мансап — кәсіптік дағдылар мен біліктілікті жетілдіруге ықпал ететін, сыйақы мөлшерінің ұлғаюына әкелетін жұмыспен қамту саласындағы қатардағы прогрессивті 3 қозғалыс. Ең алдымен, мансап – бұл адамның өзін және оның мүмкіндіктерін жүзеге асыру процесі, әлеуметтік өмірде қалыптасу процесі екенін түсіну керек [3]. Дәл осы процесс қажеттіліктерді қанағаттандыруға әкелетін әлеуметтік кеңістікті белсенді дамыту болып табылады. Демек, мансап субъектісінің мүмкіндіктерін дамыту процесінде социологиялық доминант шешуші рөл атқарады және мансап процесінің әлеуметтік механизмі ретінде әрекет етеді. Бұл механизмнің қайнар көздері мен негізгі қозғаушы элементтері жеке және әлеуметтік ресурстар немесе адамның нақты және ықтимал мүмкіндіктері болып табылады. ЖОО түлектерін жұмысқа орналастыру мәселесі, сондай-ақ жас мамандардың өз жұмыс орындарына қанағаттанбауы өзекті болып табылады және қазіргі Қазақстан қоғамында орын алуда. Жас мамандардың едәуір бөлігі байланыссыз және ықпалды танысусыз, «біздің жемқор қоғамда» адамдарға нокаутқа түсіп, барлық жағынан жақсы лауазымға орналасу қиын деген пікірді негізге алады.

Жұмысқа орналасу кезінде қиындық тудыратын негізгі себеп - практикалық жұмыс тәжірибесінің болмауы. Бұл жағдайда біз белгілі бір саладағы тәжірибе туралы емес, жалпы тәжірибе туралы айтып отырмыз. Айта кету керек, студенттік жылдары жұмыс істеу және кем дегенде тәжірибе жинау мүмкіндігі аз адамдар үшін мүмкін, өйткені оқу көп уақытты қажет етеді, ал сабаққа қатысу деканатпен және оқытушылармен проблемалардың туындауына алып келеді. Сондай-ақ, болашақ жұмысқа, атап айтқанда жалақыға қатысты шамадан тыс талаптар мен үміттерге байланысты жастарға жұмысқа орналасу оңай емес. Осы жерден диплом алған жастар арасында жұмыссыздыққа әкелетін жұмыс орындарына қанағаттанбау мәселесі туындайды. Менің

ойымша, жастар жұмыссыздығының негізгі себебі – студенттердің амбициясы, олар ештеңемен қамтамасыз етілмейді және, әрине, жалқаулық. Жоғары оқу орындарында негізгі уақыт теориялық дайындыққа бөлінеді, ол өз кезегінде талап етілмейді, практикалық дағдылардың болмауы түлектерді қиын жағдайға душар етеді, өйткені жұмыс беруші үшін бірінші кезекте білімді практикада қолдана білу маңызды, бұған университет, өкінішке орай, жеткіліксіз көңіл бөледі. Қазіргі жоғары оқу орындарында қалыптасқан білім беру қызметі қайта құруды қажет етеді, қазіргі заманғы оқу орындары сапалы мамандар шығаруы керек. Тиімді шешім студенттерді еңбек нарығына бейімдеудің кешенді бағдарламасы болуы мүмкін. Студенттік жұмыспен қамтуды басқару, оқу процесі мен практиканы ұйымдастыру басты бағыт болуы тиіс. Қазіргі ЖОО түлектері нақты кәсіби бағытқа ие болуы керек; оқу процесінде алынған өз мамандығы мен білімінің қажеттілігіне сенімді болу – мамандықтар бүгінгі күнге дейін коммерциялық пайда алу мақсатында ғана емес, сонымен қатар еңбек нарығындағы перспективалық тенденцияларды ескере отырып таңдалуы керек [4].

Өз кезегінде, қазіргі заманғы жоғары оқу орындары жұмысқа қабылдауға емес, бітіруге бағытталуы керек. Кез келген заманауи жоғары оқу орнының базасында түлектермен жұмыс істеу бойынша өзінің кадрлық қызметі жұмыс істеуі, жұмыс істеп тұрған жұмыс беруші кәсіпорындармен тұрақты өзара байланыс қамтамасыз етілуі, қосымша мамандандыру және біліктілікті арттыру курстары ұйымдастырылуы, ең болмағанда ең перспективалы түлектерді кәсіпорындарға бөлу тәжірибенің болуы тиіс. Жас мамандар арасында жұмыссыздықты төмендету жөніндегі шаралар жүйесі толық келтірілген тізбемен жойылмайды, еңбек нарығында қалыптасқан жағдайдан шығу жолдарын шығармашылық іздестіру үшін үлкен алаң бар. Жұмыспен қамту мәселесін кешенді түрде шеше отырып, түлектердің жұмыссыздық мәселесін нақты жақсарту туралы айтуға болады. Қазіргі түлектердің мансап мәселесін назардан тыс қалдырмау қажет, өйткені бұл Қазақстан қоғамы үшін өте қауіпті мәселе. Бұл жұмыссыздық емес, болашаққа деген сенімділіктің болмауы жастардың кейінгі ауытқуларына алып келеуі мүмкін. Бұл мәселе 4 биліктің барлық вертикалында күш-жігерді біріктіруді талап етеді: оқуды ұйымдастыру тұрғысынан да, студенттік және жоғары оқу орнынан кейінгі жұмыспен қамтуды ұйымдастыру тұрғысынан да. Бәрі өздігінен қалыптасады деп күтудің және сенудің қажеті жоқ, мұнда заң шығару процесіне елеулі араласу қажет, әйтпесе ресейлік университеттер жыл сайын мыңдаған жұмыссыздарды жеткізеді.

Әдебиеттерді талдау көрсеткендей, жас мамандардың еңбек нарығында бейімделуінде олардың мінез-құлқы да үлкен рөл атқарады. ЖОО түлектері арасында жүргізген эмпирикалық зерттеу жұмысқа орналаспау себептері әртүрлі екенін көрсетеді, соның ішінде: – «кешегі студенттердің» қазіргі еңбек нарығының жай-күйі туралы, сұранысқа ие мамандықтар туралы, қызметкердің жеке басына қойылатын талаптар туралы жеткіліксіз хабардар болуы; – жас маман алған мамандық көбінесе еңбек нарығында сұранысқа ие емес; - білім беру органдары, жұмыспен қамту қызметі органдары және еңбек нарығында маңызды рөл атқаратын басқа да құрылымдар арасында байланыс жеткіліксіз жолға қойылған; - жұмыс берушілер жастардың оқу қабілеті, ұтқырлық, стресске төзімділік, командада жұмыс істей білу және тағы басқа сол сияқты қасиеттерін жиі бағаламайды.; – көптеген түлектер жұмыс орнын сауатты іздеу тәсілдерімен, әңгімелесуде өздерін және өз күштерін табысты көрсету тәсілдерімен таныс емес; – көбінесе жас мамандардың өздерінің қабілеттері, алған кәсібінің беделі және еңбекақысы туралы түсініктері асыра бағаланады, бұл көптеген жұмысқа орналасу ұсыныстарына қызығушылық танытпайды.

Менің ойымша, жұмысқа орналасу процесінде жастар үшін қол жетімді құралдардың бірі - жұмыс іздеуді жеңілдететін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. Өзірленіп жатқан Интернет сайттар мен порталдарда «ЖОО оқу орнын бітірген жастар» өзінің түйіндемесін орналастыра алады, сондай-ақ жұмыс берушілер туралы ақпаратты және қолайлы бос орынды таба алады. Әлеуметтік және статистикалық зерттеулер қазіргі таңда студенттер даяшылар, күзетшілер, сату менеджерлері, желілік маркетингте толық емес жұмыс істейтінін көрсетуде. Олар таңдаған мамандықтардың бедел туралы идеяларымен байланысы жоқ. Оқу кезеңіндегі жұмыс одан да аспаптық сипатта болады. Студенттер үшін бұл жалақы, еңбек өтілі және оқу орнын бітіргеннен кейін жұмысқа орналасу мүмкіндігі. Оқу кезінде өз қабілеттерін жүзеге асыру және кәсібилікті дамыту үшін жұмыс істеуді мақсат ететіндер де көп емес. Оқу кезеңінде жұмыс тәжірибесінің болуы жоғары оқу орнынан кейінгі жұмысқа орналасу мүмкіндігін арттырады деп саналады. Еңбек тәжірибесін алу факторының өзі жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін жұмысқа орналасудың кепілі болып табылмайды. Мұнда әлеуметтік аспект, атап айтқанда әлеуметтік медианың сипаты маңызды рөл атқаруда. Әлеуметтанушы М. Грановеттер атап өткендей, «бір жұмыстан екіншісіне ауыса

отырып, адам адами капиталды ғана емес, сонымен бірге оның қабілеттері мен жеке қасиеттері туралы сөзсіз білетін әріптестерін де алады. Тиісінше, жеке тұлғаның нарықтық жағдайы оның сапасы мен қабілетін білетіндердің санына, сондай-ақ осы таныстар жұмыс істейтін фирмалардың санына байланысты» [5].

Байланыс желілері неғұрлым кең болса, табысты жұмысқа орналасу мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады. Осылайша, екінші реттік жұмыспен қамтылған студенттер дағдыларды игере отырып, әлсіз әлеуметтік желілерді жинақтайды және кеңейтеді, бұл болашақта оларды жұмысқа орналастыруда оң рөл атқарады. Әлеуметтанулық зерттеуде респонденттерге гипотетикалық түрде өздерін жұмыссыз ретінде көрсету және белгілі бір мінез-құлық стратегиясын таңдау ұсынылды. Жас 5 жұмысшыларда бұл жауап жеке тәжірибеге негізделуі мүмкін болғандықтан, олардың жауаптары ақпараттық болып табылады. Әрбір үшінші жас қызметкер жұмыссыздық жағдайында мамандыққа жақын жұмысқа келіседі, респонденттердің бірдей саны кез келген жұмысқа келісетінін атап өткен. Осы жас топтарының ішінде жұмыс үшін жаңа мамандыққа қайта оқуға (8,1 %) немесе өз бизнесін ашуға (9,5%) келісетіндер аз. Жаңа мамандықты игеруге келіскендердің көп пайызы колледж студенттерінің арасында болды. Жастар дағдарыстық жағдайларға жауап берудің әртүрлі үлгілерін ұстанады. Егер жұмыс болмаса, онда жұмыс орнын өзіңіз құрыңыз-Бұл нұсқаны мектеп оқушылары (24,4 %) және ЖОО студенттері (25,2%) көбірек атап өтті. Колледжде оқитын ұлдардың 73% — ы және қыздардың 83,6% - ы және жоғары оқу орындары студенттерінің 81% - ы және Қыздардың 80% - ы диплом бойынша өздерінің кәсіби болашағын мамандықпен байланыстыратыны қуантады. Жұмыс іздеуде белгілі бір тәжірибенің болуына байланысты жастар жұмысқа орналасу мәселелерінде бас сарапшылар болып көрінеді. Олардың жұмыссыздық туралы, жұмыссыз қалу қаупі туралы өз пікірлері бар, сонымен қатар толық емес немесе толық емес жұмыс тәжірибесі бар. Зерттеу қазіргі Қазақстан үшін салыстырмалы түрде жаңа құбылыс ретінде жастардың жұмыссыздық проблемасына екіұшты көзқарасын көрсетті. Қорытындылай келе, менің ойымша, кәсіпті таңдаудан және оны алу тәсілінен бастап жұмысқа орналасуға және кәсіби ілгерілеуге дейінгі кәсіби өзін-өзі анықтаудың барлық кезеңдерінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану мәселесін зерделеу және пысықтау перспективалы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бауман З. Текучая современность / Пер. сангл. под ред. Ю. В. Асочакова.—СПб.: Питер, 2008.—240 с.
2. <https://informburo.kz/stati/bezrobotica-vo-vremya-pandemii-cto-predlagayut-centryzanyatosti-uvolennym-i-rabotodatelyam.html>
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: Издание 4-е. М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 304с.
4. Матвеев А. // Электронный ресурс: <http://www.dialog.kz/articles/ekonomika/> 2012-02- 21/andrey-matveev-tehnika-biz molodezhi-v-skorom-vremeni-pro
5. Грановеттер М. Социологические и экономические подходы к анализу рынка труда: социоструктурный взгляд // Экономическая социология.—2011.—Т. 12.—№. 2.—С. 49-79.

КӘСІБИ ЖАНУ СИНДРОМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ

*Әлеуметтік жұмыс мамандығының 1 курс докторанты Шанбаева Г.Н.
Ғылыми жетекші: психология ғылымдарының кандидаты С.К.Кудайбергенова
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: эмоция, жану, эмоционалды жану, кәсіптік бағдар.

Эмоциялық жану терминін американдық психиатр Х. Дж. Фреденбергер 1974 ж.кәсіби көмек көрсету кезінде эмоциялық жүктеме жағдайында клиенттермен, пациенттермен қарқынды және тығыз қарым-қатынаста жүрген сау адамдардың психологиялық жағдайын сипаттауға арналған. Алдымен бұл термин өзінің пайдасыздық сезімімен ұштасқан құнарлылық, сарқылу жағдайын білдіреді.Күйіп кету ұғымы әдетте адамның уайымдап отырған физикалық, эмоциялық және психикалық әлсіздену жағдайын белгілеу үшін қолданылады, ол жоғары эмоциялық талаптарды қамтиды, олар өз кезегінде жиісізылмалы жағдайлық стерстермен шамадан тыс жоғары

эмоциялық шығындардың ұштасуыныңсалдары болып табылады.Еңбек процесінің әлеуметтік қызметкердің тұлғасына теріс әсерінің негізгіфакторлары когнитивті, мінез - құлық, аффективті-мотивациялық және басқа болып табылады. Толыққанды кәсіби қызмет әлеуметтік қызметкер еңбек субъектісі ретінде кәсіби міндеттерді анықтау мен шешуге өз бетінше және шығармашылықпен қарауға; стандарттарға сәйкес нәтижелерге қол жеткізуге; технологиялық процестерді талдай білуге және реттеуге бағытталған.

Әлеуметтік жұмыста маман тұлғасының «эмоциялық күйіп кету» туындау тәуекелі мынадай жағдайларда ұлғаяды: жұмыстың монотондығы, әсіресе оның мағынасы күмәнді болып көрінсе, мойындау мен оң баға жетпеген кезде үлкен жеке ресурстарды жұмысқа салу; жұмыс уақытын қатаң регламенттеу, әсіресе оны орындаудың нақты мерзімдері кезінде; консультанттың оларға көмектесуге үнемі қарсыласатын ақталмаған клиенттермен жұмыс істеу және мұндай жұмыстың елеусіз, қиын, елеулі нәтижелері, кәсіби ортадағы шиеленіс пен жанжалдар, әріптестерінің тарапынан жеткіліксіз қолдау және олардың артық сыншылығы, көтермеленбеген, тәжірибе мен инновациялар бәсеңдеген кезде жеке тұлғаның жұмыста өзін-өзі көрсету үшін жағдайлардың жетіспеушілігі, одан әрі оқыту мен кәсіби жетілдіру мүмкіндігінсіз жұмыс; консультанттың шешілмеген жеке жанжалдары. Сонымен қатар, өндірістік факторлар да бар, егер қызметкер: өз жұмысын елеусіз деп бағаласа; кәсіби өсуге қанағаттанбаса; дербестіктің жетіспеушілігін 17 байқаса, оны артық бақылайды деп есептесе; өз жұмысына толық сіңеді; оған қойылатын анық емес талаптардың салдарынан рөлдік белгісіздігі сынады. Көптеген осындай факторлардың әсерін азайту үшін :

1. Болашақ маманның өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыру, кәсіби қызмет барысында туындайтын түрлі жағдайларда өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыру;
2. Оқыту процесінде эмоционалды-психологиялық тұрақтылық пен қорғалу, оған табысты кәсіби қызмет үшін қажетті қалыптастыруға және дамытуға ықпал ету.
3. Эмоциялық-психологиялық тұрақтылықты сақтау үшін маманға қажетті клиентпен жұмыс істеу бойынша ұсыныстарды меңгеру қажет [1, б.23].

Кәсіптік стресстің проблемасы әсіресе қазіргі кезде өте өзекті.Қазіргі заманда бұл сөзсіз және анық постиндустриалды қоғамда адамдардың еңбекке деген көзқарасы өзгеруде, жұмысшылар өздерінің әлеуметтік және қаржылық жағдайларының тұрақтылығына, жұмыс, материалдық әл-ауқат кепілдігіне, беделді және ақылы жұмыс орындарына бәсекелестік күшейе түсуде.Сонымен қатар, мамандық бойынша тар мамандану процестері жүреді және сонымен қатар ілеспе салалармен жаһандану жүріп жатыр, еңбек нарығының сұранысы тез өзгеруде. Адам қандай да бір қиындықтармен кездескенде, жиналған энергияны толық жүзеге асыра алмайды, содан кейін бұл энергия оның өзін бұза бастайды. Адамның қалыпты стресстік реакцияларының орнына энергия қандай да бір конструктивтік әрекеттерде іске асырыла алмайтын жағдайда дистресс механизмдерінің бөліктеріне жара бастайды. Нәтижесінде қызметкердің эмоциялық жану синдромы басталады. Психикалық жануды тудыратын себептер ретінде,көбінесе екі фактор тобы көрсетіледі: жекетұлғаның сипаттамасы және ұйымдастырушылық (ситуациялық) мазмұны мен шарттарына байланысты кәсіби қызмет факторлары: проблемалардың өткірлігі,клиент, кері байланыс, нәтижелерді әділ бағалауқызмет, жұмыс жүктемелері, жұмыс күнінің ұзақтығы.Кейбір авторлар қызметтің мазмұнды аспектілерін дербес ретінде қарастыра отырып, факторлардың үшінші тобын да бөліп көрсетеді Сонымен, Форманюк Т. В. жеке, рөлдік жәнеұйымдастыру факторларын К. Кондо тиісінше:жеке, әлеуметтік және жұмыс сипаты мен қоршаған орта». Шетелдердегі жану феноменін зерттеу нәтижелері бойынша әлеуметтік сала маманының әлеуметтік психологиялық портретін жасауға болады, онда психикалық жанудың әсері көп болуы мүмкін. Кәсіби жануға көбінесе адамдармен жұмыс жасайтын мамандар педагогтар, дәрігерлер жәнеәлеуметтік қызметкерлер бейім.Бұл мамандықтардың өкілдері көбінесе адамдардың мәселелерін шешетін жағымсыз, ауыр эмоционалды жұмыстармен жиі кездеседі. [1, б.37].

Эмоционалды жану жас жұмысшылар мен студенттер де жиі кездеседі. Бұл эмоционалды шок олардың ойлаған ойларымен шындықтың сәйкес 18 келмеуіне байланысты болады. «Эмоционалдыжану» біртіндеп өсетіндіктен, адамдар сол ауыр психологиялық режимде жұмыс жасай береді, содан кейін жану басталады. Көбінесе эмоционалды синдромның даму қаупі өздеріне жоғары талаптар қойған адамдар ұшырайды.Олардың ұсынуында нағыз маман-бұл кәсіби төзбеушілік пен кемелдік үлгісі. Бұл категорияға кіретін тұлғалар өз еңбегін мақсатқа, миссияға байланыстырады, сондықтан олардың жұмысы мен жеке өмірі арасындағы қыры жойылады. Жану өте жұқпалы және қызметкерлер арасында тез таралуы мүмкін.Жануға ұшырағандар негативист

және пессимисттер болады; осындай стресстің әсерінен болатын басқа адамдармен жұмыс істеу кезінде өзара іс-қимыл жасай отырып, олар тұтас топты жанатындардың жиналысына тез айналдыра алады. Бұл орын алу ықтималдығы жоғары стресс деңгейі бар ұйымдарда бар.[2, б.75]. Профессор К. Чернисс өзінің «кәсіби жану: қызметкерлер мен Босс үшін мазасыздық өсуде» атты мақаласында ұйымда жанудың дамуына үлкен жауапкершілік жетекші болып табылады, өйткені мұндай жұмыс орындары мен жағдайлар бар, кейбір мағынада, жай ғана жану үшін жасалған. Осы жерлерде жұмыс істейтін адамдардың көпшілігі өте осал. Олар жоғары стресстік жағдайларда, олардан жоғары жұмыс орындау деңгейі күтіледі, және олар соған сәйкес болғысы келеді. Осы мақалада К. Чернисс тек адамдар ғана емес, сонымен қатар ұйымдар да жанады деп атап өтті.

Сондай-ақ, жанудан зардап шегетін жеке адам сияқты ұйымдарда осы құбылыстың әртүрлі белгілері байқалады, олар келесідей:

- кадрлардың жоғары ауысымы;
- қызметкерлердің жұмысқа ынтымағының қысқаруы;
- антигонистік топтық процесс және жұптық процесс
- топтастыру;
- ашулану түрінде көрінетін тәуелділік режимі көшбасшылықтың дәрменсіздік пен үмітсіздік көріністері;

- қызметкерлерге деген сыни көзқарасты дамыту;
- қызметкерлер арасында ынтымақтастықтың болмауы;
- бастаманың біртіндеп құлдырауы;
- жұмыстан қанағаттанбаудың өсуі;
- бөлімшелердің атқаратын рөлдері мен функцияларына қатысты негативті көріністер.

Осылайша, жану адамның жеке басын дамытудың барлық салаларын қамтиды деген қорытынды жасауға болады. Кәсіби қызметтен бастап, күйіп қалу адамның дамуына әсер етеді, оның дамуына кедергі келтіреді. Т. И. Ронгинскийдің пікірінше кәсіби жану симптомдары ұзақ стресс пен психикалық артық жүктемеге тән сипаттарды көрсетеді, олар әртүрлі психикалық салаларды толық дезинтеграциялауға әкеп соқтырады немесе әкелуі мүмкін. Бұл синдромның стадиялық сипаты бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алайда, синдромның эмоционалдық – мотивациялық саладағы айырмашылықтармен және кәсіби қызметті жүзеге асырудың әртүрлі 19 жағдайларымен анықталатын жеке сипатқа ие екендігін атап өткен жөн [3, б.79]. Күйіп кетудің алдын алу қоршаған ортаны қорғау талаптары мен осы талаптарды қанағаттандыратын ресурстар арасындағы тепе-теңдікті сақтау немесе сақтау бойынша жеке адамның іс-әрекеті ретінде қарастырылады. Алдын алу тетіктері, ең алдымен, мазасыздықты азайтуға бағытталған және адамның мінез-құлқын анықтайтын, маманның өнімді жұмысына кедергі келтіретін психикалық қолайсыздықты жоюға бағытталған жеке басын тұрақтандырудың жүйелік жүйесін қамтамасыз етеді.

Жану әсерін азайтудың көптеген әдістері бар. Өндірістік - ұйымдастырушылық психология негізінде жасалған тұтас технологиялар бар. Олар сізге еңбек өнімділігін арттыруға, кірістерді көбейтуге, ұйымдағы психологиялық климат пен әлеуметтік көрсеткіштерді жақсартуға, қиын жағдайларды жеңудің жаңа жолдарын табуға мүмкіндік береді, бірақ сыртқы бақылау және балин топтары мамандардың өзін-өзі түсінуі мен өзін-өзі реттеуді жоғарылатуға бағытталған.

Эмоциялық жану синдромының үш негізгі белгісі:

- 1) физикалық көңіл-күйді нашарлататын эмоционалдық сарқылу;
- 2) жалғыздық, клиенттерден және жұмыстан шеттетуге;
- 3) өзін-өзі бағалауды төмендетуге, тиімсіз және өз жетістіктерінің жеткіліксіздігін сезіну.

Эмоциялық жану синдромының дамуына адам толығымен жұмыспен қамтылған, қажеттіліктен бас тартқан, онымен байланысты емес, өз мұқтаждарын ұмытатын жоғары белсенділік кезеңі жатады. Содан кейін бірінші белгі – сарқылу. Сарқылу асқын кернеу мен таусылу сезімі ретінде анықталады. Мазасыздық сатысы, кедергі сатысы, уақыт және жану сатысы эмоционалдық және физикалық ресурстар күйзеліске қарсылық, түнгі ұйқыдан өтпейтін шаршау сезімі. Кезеңінен кейін демалыс (демалыс, отпуск) деректер белгілері азаяды, бірақ қайтып оралғаннан кейін бұрынғы жұмыс жағдайды қайта жаңғыртылады. Эмоционалдық күю синдромының екінші белгісі жеке бассыздық болып табылады-эмоциялық шеттетуге арқылы клиентке өз аяушылығының өзгеруін жұмыста эмоционалдық стресстерді жеңу әрекеті. Адамның шеткі көріністерінде кәсіби қызметтен ештеңе алаңдамайды, эмоционалдық жауап жоқ-оң жағдайлар да, теріс жағдайлар да. Клиентке қызығушылық жоғалады, ол жансыз зат ретінде

қабылданады, оның болуы кейде жағымсыз. Жану синдромының үшінші белгісі-өз тиімділігін жоғалту немесе жану шеңберінде өзін-өзі бағалау төмендеуі. Адамдар өзінің кәсіби қызметі үшін перспективаны көрмейді, жұмыспен қанағаттану төмендейді, өзінің кәсіби мүмкіндіктеріне деген сенім жоғалады [14, б.51]. Жану бір мезетте болмайды, ол біртіндеп бірнеше фазадан өтеді:

1. Эмоционалдық жанудың бірінші сатысы (бал айы). Қызметкер әдетте жұмыс пен тапсырмаларға риза, оларға ынта-ықыласпен қарайды. Алайда, 20 жұмыс стресстерінің жалғасуына қарай кәсіби қызмет аз рахат әкеледі және қызметкер аз жігерлі болады.

2. Екінші кезең (отынның жетіспеушілігі). Шаршау, апатия пайда болады, ұйқы проблемалары болуы мүмкін. Болмаған жағдайда қосымша уәждеу және ынталандыру қызметкердің жоғалады деген қызығушылығын өз еңбек немесе жоғалады кеше осы ұйымның өнімділігін және оның қызметі. Болуы мүмкін бұзушылықтар және еңбек тәртібін отстраненность (дистанцирование) кәсіби міндеттерін. Жоғары мотивация жағдайында Қызметкер ішкі ресурстармен, бірақ өз денсаулығына зиян келтіре отырып, жануды жалғастыра алады.

3. Үшінші кезең (созылмалы симптомдар). Демалыссыз шамадан тыс жұмыс, әсіресе «еңбеккерлер» ауыруы мен ауруға ұшырауы сияқты физикалық құбылыстарға, сондай — ақ психологиялық уайымдарға-созылмалы тітіркендіргіштерге, асқынған зұлымдыққа немесе басылу сезіміне, «бұрышқа бітелу» әкеледі. Уақыт жетіспеушілігінің тұрақты уайымдауы (менеджер синдромы).

4. Төртінші кезең (дағдарыс). Әдетте, созылмалы аурулар дамиды, нәтижесінде адам ішінара немесе толық жұмыс қабілетін жоғалтады. Өз тиімділігі мен өмір сүру сапасына қанағаттанбаудың уайымдары күшеюде.

5. Эмоционалдық жанудың бесінші сатысы (қабырғаны тесу). Физикалық және психологиялық проблемалар өткір түрге ауысады және адам өміріне қауіп төндіретін қауіпті аурулардың дамуына әкелуі мүмкін. Қызметкердің мансабы қауіп төніп тұр (Дж. Гринберг).

Жану синдромына тән симптомдардың бес негізгі тобын бөледі: Физикалық белгілері: Шаршау, физикалық шаршау, шаршау; салмақтың азаюы немесе ұлғаюы; ұйқының жеткіліксіздігі, ұйқысыздық; денсаулықтың жалпы нашар жағдайы (оның ішінде сезім бойынша); Эмоционалдық симптомдар: Жұмысқа байланысты ашулар, ашулану, өз қызметінің өнімсіздігін қабылдау, пессимизм; жұмыста энтузиазмды жоғалту; эмоциялық сарқылу сезімдері; өз миссиясын және өз жұмысының мағынасын жоғалтады. Мінез-құлық белгілері: Жұмыс уақыты аптасына 45 сағаттан артық; жұмыс күні кезінде шаршау және үзуге, демалуға деген ықылас пайда болады; тамаққа немқұрайлылық; аздаған үстел; аз физикалық жүктеме; алкогольді, дәрі-дәрмектерді пайдалану, қарқынды темекі шегу; жазатайым оқиғалар (мысалы, жарақаттар, құлау, авариялар және т.б.); импульсивті эмоциялық мінез-құлық, жұмысқа немқұрайлылық, жұмысқа шығуға күшпен қарсылық. Зияткерлік жағдайы: Жұмыста жаңа теориялар мен идеяларға қызығушылықтың азаюы; жұмыс мәселелерін шешуде баламалы тәсілдерге қызығушылықтың азаюы; өмірге қызығушылықтың болмауы; шығармашылық тәсілдің орнына стандартты шаблондарды, артықшылық; жаңашылдықтарға, жаңалықтарға немесе немқұрайлылық; дамытушы эксперименттерге (тренингтерге, білім беруге) қатысудан, аз қатысу немесе бас тарту; жұмысты формальды орындау; зейінді шоғырландырудағы қиындықтар, қатігездік шешім қабылдауға қабілетсіздігі, жұмыстың, кәсіптің ауысуы туралы ой т.д. 21 Әлеуметтік белгілері: Әлеуметтік белсенділік үшін уақыт немесе энергия жоқ; бос уақытты, хоббиді, белсенділікті және қызығушылықты азайту; әлеуметтік байланыстар жұмыспен шектеледі; үйде де, жұмыста да басқалармен өзара қарым-қатынас; оқшаулауды, басқалардың түсінбеушілікті сезіну және басқалармен қарым-қатынас; отбасы, достар, әріптестер тарапынан қолдаудың жетіспеуін сезіну. Өкінішке орай, жану синдромы көмек көрсететін қызметкерлер арасында өте кең таралған. Ресейлік зерттеулерге сәйкес (Д. Мерзлякова, В. Семкова) педагогикалық, медициналық, әлеуметтік көмек көрсететін ұжымдарда 10% - ға жуық қызметкерлер есейгендерге (жиі жаңадан келгендерге) және сонша клиенттермен аз сөйлесіп, әдетте жұмыстан кетеді. Негізгі массаны жанудың орташа деңгейі бар адамдар құрайды - олар ұйымдағы мінез-құлық нормаларын қалыптастырады (өкінішке орай, бұл нормалар клиенттерге теріс көзқараспен, күш пен эмоцияны үнемдеумен байланысты), содан кейін осы нормаларды жаңадан келген қызметкерлерге көрсетеді. Өзінің шаршауын жеңе алмай, қызметкерлер стресс орнын толтырудың құрылымды емес тәсілдерін табуға тырысады. Мұндай тәсілдермен болуы мүмкін: қызметкердің клиентке қатысты өзінің барлық мүліктерінің елесін пайда болуы, клиент үшін артық жауапкершілікті өзіне алу, клиентке және өзінің Жеке уақыты мен ресурстарын құрбандыққа келтіру, қиын және қауіпті жұмыс жағдайларын табуға ұмтылу; қарама-

қарсы позиция: өз құзыреттілігін толық терістеу, өз дәрменсіздігін және көмексіздігін бекіту, кез келген жауапкершілікті және кез келген міндеттерді болдырмау; пассивтілікке, әлсіздік, жалқау; күш-жігерден бас тарту арқылы шамадан тыс жүктемеден, соның ішінде стресстің азаюына әкелуі мүмкін өздігінен көмек және өзін-өзі дамыту бойынша күш-жігерден қорғану әрекеті; өз эгосын қанағаттандыру үшін клиенттерді пайдалану-клиенттердің манипуляциясы, оларға билік көрсету, жоғары қатынасы; сыбайлас жемқорлық және жұмыс жағдайын жеке басының пайдасы үшін пайдалану.

Әлеуметтік қызметкерлердің мінез-құлқының мұндай тәсілдері клиенттер үшін де, қызметкерлердің өздері үшін де зиянды және қауіпті. Алайда, оларды айыптай және алдын ала отырып, олардың себебін түсіну керек, өйткені олар бос жерде пайда болмайды. Жанудың қалыптасуына жоғары жүктемелерден басқа, еңбекке ақы төлеудің төмендігі, қоғамдағы мамандықтың төмен беделі, ұжымдағы жанжалдар, басшылық тарапынан түсініспеушілік, көтермелеу мен ынталандыру кемшіліктерін алаңдату, қағаз жұмысымен артық жүктеме, басшылықтың жұмыс мәнін түсінбеу және кәсіби емес міндеттер мен т. б. жүктемеге әсер етеді. Осының бәрі табиғи құбылыстар емес, кәсіби қызметтің дұрыс ұйымдастырылмауының салдары. Тұйық цикл пайда болады: әлеуметтік қызметкерлердің нашар еңбек жағдайы қызмет сапасының төмендігіне әкеледі, қызмет сапасының төмендігі қоғам мен мемлекеттегі мамандықтың төмен 22 беделіне әкеледі, бұл өз кезегінде еңбекке ақы төлеуге және еңбекке нашар жағдайдың қалыптасуына әсер етеді. Жану проблемасына беттік көзқарас қызметкердің психологиялық мәселелері - оның жеке кінәсі мен жауапкершілігі туралы қорытындыға әкелуі мүмкін, сондықтан оларды өзі де шешуі тиіс. Алайда, қызметкер ұйымдастырушылық ортада жұмыс істейді және ол ұйымның мақсаттары үшін қиындықтармен бетпе-бет келеді. Сондықтан ұйым басшылар атынан әлеуметтік қызмет қызметкерлері арасында күйзеліске, шаршауға және жануға жол бермеу бойынша міндеттердің едәуір бөлігін өзіне алуы тиіс. «Мұнда жұмыс істеуге кімге ұнамайды, кім жеңе алмайды – кетіп бара алады, басқа нәрсе табады» - басшының біліксіз және әлеуметтік жұмыстың мәнін түсінбеудің белгілері. Біздің жұмысымыздың әсері қызметкерлердің тәжірибелілігіне және қызметкерлер мен клиенттер арасындағы байланыстардың тұрақтылығына байланысты. Сондықтан кадрлардың ағуы, жанудан туындаған адамдардың кетуі әлеуметтік қызметтің барлық қызметіне қауіп төндіреді. Сонымен, жеке тұлғаның кәсіби дамуының міндетті шарты - қызметкердің кәсіби өзін-өзі сақтау тәсілдері туралы білуі, бұл адамның теріс дамып келе жатқан әлеуметтік және кәсіптік жағдайға төтеп беру, кәсіби және психологиялық әлеуетін барынша жоғарылату, кәсіби туындаған дағдарыстарға, тоқырауға, деформацияларға қарсы тұру, сондай-ақ кәсіби өзінөзі өзгертуге дайын болу қабілеті деп саналады. Бұл бағыттағы жұмыстың орындылығы жеке тұлғаның кәсіби қызметтегі маңызды рөлімен байланысты. Кәсіби қабілеттерінің жоғары деңгейімен қатар, олардың қызметінде жеке тұлғалық маңызды белгілерді қалыптастырмаған жас жұмысшыларға ерекше назар аудару қажет. Жеке тұлғаны қалыптастыру ұзақ процесс. Сондықтан, кәсіптік оқытудың алғашқы кезеңдерінде оқу процесін құру және кәсіби міндеттерді қою кезінде жеке тұлғалық ерекшеліктерді ескерген жөн. Өзіңіздің жағымсыз сезімдеріңізді, жиіркеніш сезімдерін, ашуланшақтықты жеңе білу: агрессияға эмоционалды түрде реакция жасамау, оны өз есебіңізден қабылдамау - бұл «күйіп қалуды» болдырмауға көмектесетін қабілеттер болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кулакова С.А. Супервизия в психотерапии, учебное пособие для супервизоров и психотерапевтов. Санкт-Петербург 2004. С. 12-19.
2. Кулаков С. А., Эйдемиллер Э. Г. Супервизия как метод обучения и контроля над учебной деятельностью на цикле «Психология и психотерапия семьи» Семейная психология и семейная терапия. 2000. №2. С.71–81.
3. Холостова Е. И. Социальная работа: Учеб. пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2006. 668с.
4. Украинец Т. Т. Социальная работа: теория и организация: Учеб. пособие/ П. П. Украинец, С. В. Лапина, С. Н. Бурова. – М.: Тетра Системс, 2005. 288с.
5. Фирсов М. В. Теория социальной работы/ М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова: Учеб. пособие для студ. ВУЗ.- М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. 432с.
6. Фалалеева Ю. В. Специфика супервизии в учреждениях социального обслуживания в процессе подготовки будущих специалистов по социальной работе/ Формирование института социальной

«САКРАЛДЫ МӘТІНДЕРДІҢ ТІЛІ: ТЕОЛИНГВИСТИКАНЫҢ СОЦИОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ»

"THE LANGUAGE OF SACRED TEXTS: SOCIOCULTURAL ASPECT OF THEOLINGUISTICS"

«ЯЗЫК САКРАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ТЕОЛИНГВИСТИКИ»

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ДИНИ БІРЕГЕЙЛІГІ.

Дінтану, 4 курс Бекболат А.Е

Ғылыми жетекші: *филос.ғ.к., аға оқытушы* Қаңтарбаева Ж.У.
Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Қазіргі қазақстандық қоғамдағы қыздар мен әйелдердің орны, олардың нақты әлеуметтік мәртебесі, құқықтары мен мүмкіндіктері қолданыстағы азаматтық заңдармен ғана емес, сонымен қатар діни дәстүрлер мен әдет-ғұрыптармен де айқындалады. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында діни ренессанс жағдайын айтуға болады. Бұл халықтың діни өзін-өзі тануы артып, қоғамдағы дін мен діндарлардың мәртебесі өзгеріп, мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынас үлгісіне қатысты сапалы жаңа жағдай қалыптасты деген сөз. Сонымен бірге, қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заңда Қазақстан Республикасы әрбір адамның сенім бостандығы құқығын құрметтейтін, дінге сенуіне қарамастан азаматтардың теңдігіне кепілдік беретін демократиялық, зайырлы мемлекет екенін және діндердің мәдени және тарихи құндылығын мойындайды.

Кілт сөздер: қазақ, әйел, гендер, дін, бірегейлік, ислам, салт-дәстүр, тарих.

Діндар әйелдерді қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени-тарихи алғышарттарының ықпал етуіне байланысты біртұтас топ деп санауға болады. Бірақ постмодернистік құндылықтар (индивидуализм, кәсіпқойлық, өзін-өзі жүзеге асыру) эмансипациясы, гендерлік революция, көпмәдениеттік дәуірінде әйел адам жеке тұлға ретінде дәстүрлі бағдарын түзетуі, сыртқы әлеммен қарым-қатынастың өзіндік моделін құруы және ішкі жан дүниесінде үйлесім табуы керек. Қазіргі заманда діндар әйел өзін діни сабақтастықпен әлеуметтік тұрғыда ғана емес, сонымен қатар поликонфессионализм мен мәдени модернизация тенденциялары жағдайында өмір сүреді. Әрине, діндарлықты гендерлік құбылыс деп атауға келмейді, бірақ діндар әйелге қойылатын бірқатар талаптар барын да жоққа шығара алмаймыз [1].

Қазақ халқы ежелден қыздарын, сұлулығын, ақылдылығын, ержүрек келбетін сүйген. Ал Ұлы Дала әйелдері қазақ мемлекетінің қоғамдық-саяси иерархиясында әрқашан ерекше мәртебеге ие болды. Халықтың шынайы заңдылықтары бойынша қыз еріксіз құл сияқты ойын-сауыққа арналмаған, қатал көшпелі өмірде тең болған, сондықтан тек әйелі, анасы, қажет болған жағдайда қорғаны бола алатын. Көне дәуірден қазақ тілінде, мысалы, мұндай архаизмдер сақталған: «от-анасы» – ошақтың басты сақтаушысы; «от-ағасы» - отағасы. Қазақ халқының қыздары өз құрдастарынан – шығыс және басқа халықтардың өкілдерінен тәуелсіздігі, еркіндігі, өзін-өзі бағалауы дамығандығымен ерекшеленді. Дала әйелі өзінің табиғи қасиеттерінің, тапқырлығының, ашық, ерік-жігерінің арқасында халық үшін тағдырлы шешімдер қабылдауға атсалысты [2].

Халық жадында сақталып қалған Тұмар, Бегім, Бопай, Абақ, Айғаным, тәрізді елі мен жеріне деген сүйіспеншілігі мен ерлік істері бүгінгі болашақ ұрпақ жадында. Арыға бармай-ақ қазақ хандығы тұсынан бергі ел билеген Айғаным, қол бастаған Бопай ханымдар, Күнбике, Айбике, Зере

аналардың ұлт тарихындағы орны бөлек. Жоғарыдағы аналарымыз, сондай-ақ тарихымыздағы өзге де батыр аналарымыз ақыл-парасатымен, қайтпас қайсарлығымен жұрт билеп көсемдік көрсетті, қол бастап жаугершілікті бастан кешті. Содан да болар тарихтағы ұлы аналарымыздың есімі бір рулы ел болып, ұранға айналды. Шежіре жылнамасын тізбектесек руға айналған аналарымыздың көп екенін қараймыз. Тіпті көп ру ана есімін ру атына беруге арланбаған. Керісінше ру-шежіресін сол аналардың құрметіне арнап, бір қауым елге айналған [3].

Әлемдік діндердің бірі буддизмде – әйел формальды түрде еркекпен тең деп танылған, бірақ іс жүзінде оның діни мәртебесі төмен, өйткені аңыз бойынша буддизмнің негізін қалаушы Гаутаманың өзі әйелдердің діни қызметтеріне үзілді-кесілді қарсы болған. Әйелдерге қатысты кемсітушілікке буддист ерлердің дұғаларында әйел болып тұмағаны үшін тағдырға алғыс айтуы да дәлел. Сонымен бірге, Гаутама жердегі өмірінің соңында ең ынталы ізбасарларына монастырлық ант беруге келісімін бергенін атап өтеміз. Орта ғасырларда буддист әйелдердің инициация дәстүрі үзілді.

Христиандық жоғарыда айтылғандай, құлау туралы мифке негізделген еврейлердің әйелге деген көзқарасын мұра етеді, оған сәйкес әйел Шайтанның сыбайласы ретінде әрекет етеді және алғашқы адамдарды жұмақта Едемнен қууға жауапты. Сонымен қатар, көбінесе әйел затына теріс көзқараста, Еваның тыйым салынған илаһи құпияны білуге деген заңсыз ниетінен, әйел қарғысқа ұшыраған [4].

Әлемдік діндердің ішіндегі христиандықпен буддизмдегі әйел статусын салыстыра келе, әлемдік діндердің үшіншісі әрі ең жасы – Ис-лам дініндегі әйел статусын қарастырайық. Қасиетті кітап Құранда да, ислам дінін әкелген Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде де әйел мен еркектің тең екені айтылған. Алайда, теңдік пен бірдейліктің екі түрлі екендігін ескеру қажет. Олар тең жаратылғанымен, әйел мен еркектің бірдей емес екендігі белгілі. Олардың арасында физиологиялық әрі психологиялық айырмашылықтар бар. Ежелгі араб елінде де қараңғылық (джахи-лиет) дәуірінде әйелге деген көзқарас барынша төмен еді. Әйелдің дүниеге келуі, өсіп бой жетілуі мен тәрбиеленуі, содан соң тұрмыс құруы барлығы қасірет болғанды. Қыз баланың дүниеге келуі отағасы үшін намыс болды. Сондықтан кей жағдайларда өмірге келген қыз баланы тірідей көме салатын. Мұндай сұмдықты жойған ислам діні болатын. Ол кезде әйел зат ша саудаланатын, қанша әйелмен үйленем десе де еркектерге шек қойылмайтын. Кейбір деректерде айтылғандай, әйелді қалаған уақытында қалаған адамына сатып немесе айырбастай салатын. Тіпті, көне грек және рим мәдениеттерінде әйелді адам деп те есептемелгені, әйел бір қолдан екінші бір қолға өтіп жүре беретін ортақ мүлікке жатқаны туралы айтылады. Ежелгі қытай мәдениетінде әйел заты адам саналмағандықтан, оған айдар тағып, ат та қойылмайтын екен.

Ал Ислам дінінің жандануымен әйел адамға деген құрмет пен сыйластық санаға сіңіріле бастады. Тіпті, «Жұмақ –аналардың табанының астында» деген сыры терең, сыны биік ұстанымға бас иідірді. Құран әйелдің адами табиғатын барлық қырынан қысқа әрі нұсқа сипаттай отырып, оны мейлінше жоғары мәртебеге көтерді.[3]

Сонымен қатар, исламның пайда болу тарихын зерттеушілер исламға дейінгі қоғамдағы әйелдердің жоғары мәртебесін атап өтеді, мұны Мұхаммедпен қосылмас бұрын екі рет ажырасып, үш рет өзіне жарды еркін таңдаған Хадиджаның оқиғасы дәлелдейді. Сонымен қатар, Құранның өзінде әйелді зинақорлық үшін таспен ұру, күштеп некеге тұру немесе хиджаб киюді нақты талап ету туралы ешқандай белгілер жоқ. [4]

Қазіргі уақытта қазақ әйелдерінің арасында дінге, әсіресе ислам дініне ерекше қызығушылық танытып, хиджап, паранджа киюшілер көбейген. Әсіресе өнер саласындағы жұлдыздардан бастап оларға еліктеуші қыз-келіншектер барынша өз киім таңдауларын шариятқа сай деп ақтап алуға тырысуда. Екінші тарап бұндай іс-әрекетті қолдамайды, оның басты себебі қазақ халқының салт-дәстүріне, киім кию әдебіне сай келмейді деген тұжырымда. Тіпті қазақ отбасы ішінде осындай себептерге байланысты көптеген түсінбеушіліктер тудыруда.

Тұрмысқа шыққан қыздар алғашқы жылы сәукеле, күнделікті өмірде ормал таққан, желек киген. Бірнеше балалы болып, әлеуметтік статусы бекіп болған соң кимешек, шылауыш киген. Кимешекті қызыл жіппеншым кестелеп кесе, күйеуі барлығын, ал ақ жіппен жай ғана су тартып кесе жесір әйел екендігін көрсеткен. Шылауышты кимешектің үстінен тартқан. Әйелдер тері бұлғары мәсі, кебіс киеді. Қыста әйелдер ішік киген. Қазақ әйелі ұзын жең, кең етек көйлек кигеніме нбетжүзін тұмшаламаған. Әйел киімдерін әшекейі мен ажары жағынан қыз киімдері, келіншек

киімдері, орта жастағы әйелдермен қарт бәйбішелердің киімдері деген төрт топқа арнап тіккен [5, 12 б.].

Әлемдік дін контекстерін саралай келе әйел теңдігі немесе әйел статусы, гендерлік мәселе мен феминизация құбылысының Батыста шығуы заңды құбылыс. Расында да батыста әйел адамның құқы шектеліп, ары тапталды. Ал шығыста керісінше әйелдің жаратылысына қарай жеке тұлға ретінде, отбасында, қоғамда әділ орнын ойып көрсетіп берді. Уақыт өте феминистік түсініктердің әсерінен батыс әйелінің қоғамдағы белсенділігі артты. Дегенмен, керітартпалыққа қарсы шығу бұл жолы әсіре белсенділікке бой ұрғызды, белсенділігі артқан әйел отбасынан ажырады, жалаңаштанып, қасиетінен айырылды, тәні саудаға салынып, рухы қорланды, адал некеге немқұрайдылық пайда болып, бала табу қолбайлау көрінді. [6].

Қазақ әйелдерінің діни проблемасы тек ғана киіммен шектелмейді, ең өзекті мәселелердің бірі ол әйелдердің жат ағымға кетуі. Көбіне отбасынан, қоғамнан қолдау таппаған әйелдер өздеріне жылы қараған ортаға түсіп солардан жұбаныш көріп, айтқандарына ілесуде. Психологиялық, материалдық тұрғыда әбден дайындалған топтардың арасына түсу өмірден күдер үзген әйелдер арасынан көптеп кездеседі.

Риколфидің дифференциялау үлгісінің негізінде өзіміздің үш топтан құралған модельді ұсынамыз: 1) Өздерін таңдаулылар ретінде қарастыратындар. Олардың мотивациясының түп тамырын өзін Құдаймен таңдалғандар (Жаратушы азап шегушілерді таңдайды) және азаптану трансценденталды марапаттарға жетудің ең қысқа жолы ретінде қарастыруы құрайды. 2) Кек алуға тырысушылар. Бұл топтың басты мақсаты террористік актілерде немесе әскери іс-қимылдарда қаза тапқан туыстары үшін кек алу болып табылады. 3) Саяси режимнен көңілі қалғандар. Бұл топқа саяси жүйені тек революция жолымен ғана өзгертуге болатындығына сенімді адамдарды жатқызуға болады. Көріп отырғанымыздай, діни аспект, яғни діндарлық әйелдің экстремистік ұйымның мүшесі атануының басты себебі болыптабылмайтындығы анықталды. Көп жағдайда әйелдің экстремистік ұйымның мүшесі атануына діни сенімнен басқа отбасы мүшелерінің аталмыш ұйымдардың мүшесі болуы, қайтыс болған туыстары үшін кек алу, саяси режимге наразы болу, отбасындағы зорлық-зомбылықтан құтылу, өзінің ар-ожданына келген кірді кетіру сынды себептер түркі болады [7].

Тұрғылықты аймақты ескере отырып, ақпарат берушілердің жауаптары қыздардың/әйелдердің көпшілігінің дінге рухани жетілу және үйлесімділік табу мүмкіндігімен тартылатынын көрсетеді. Мұны Орал, Павлодар, Шымкенттен келген қыздар/әйелдердің пікірлері растайды. Респонденттердің ең азы дінге сену сәнге айналғаны және дінде әдемі ырым-жырымдар мен дәстүрлердің бар екендігі қызықтырады. Орал, Шымкент, Астана, Алматы қалаларынан келген қыздардың/әйелдердің пікірлері мұны растайды [8].

В.3. Что Вас, в первую очередь, привлекает в религии?

Мамандар Сириядан оралған әйелдердің көпшілігінде діни сауаттың төмен екенін айтады. Бірі діни ілімді ата-анасынан үйренсе, енді бірі ғаламтордан оқыған. Әйелдердің басым бөлігі – орта білімді азаматтар. Оңалту жұмыстары кезінде ұстаздардан білім алып, намазға келгендер санаулы. Кейбірі дін туралы алғашқы білімін күйеуінен алған, оңалту кезінде ажырасқан әйелдермен жұмыс істеу оңайға түспейді. Жалғыз қалғанда барлығын ой елегінен өткізіп, өзі шешім қабылдайды. Ал отбасылы болса, көп жағдайда күйеуінің ықпалынан шыға алмайды. "Жусан" операциясы кезінде елге оралған әйелдер мен балаларды оңалту жұмыстары кезінде түрлі

қиындықтар туындаған. Себебі әр адам өз алдына жеке тұлға, сәйкесінше психологиясы да әр түрлі болады.

Әйелдеріміздің ғылымға, техникаға, өндіріске қосқан орасан зор үлесін ескерсек, әйелдердің қоғамдағы белсенділігінің төмендеуі үлкен интеллектуалдық шығынға әкеледі. Оның үстіне қоғамда тек әйелдер ғана әсер ете алатын ерекше мәселелер бар. Бұл, ең алдымен, мынандай сұрақтар: бала мен ана мәселесі. Тарихта қазақтардың өзіндік діни канондары қалыптасқан. Бізге тек ата-баба жолын жалғастыру, дәстүрлі дінімізді сақтау қажет. Ал имандылық, салт-дәстүр, әдет-ғұрып бар халқымыздың ең бай тарихын жаңғыртқанда ұрпағымыз түрлі дәстүрден тыс ағымдарға бармайды. Болашақ ұрпағымыздың ұлттық болмысын, ұлттық жадын, ұлттық тарихын, мәдениетін жоғалтпауы үшін жат ағымдарға қарсы тұра білуіміз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баскынбаева Н., Альджанова Н. Проявления женской религиозности в социальной сети Instagram Хабаршы. Дінтану сериясы. No1 (29) 2022 32бет. <https://bulletin-religious.kaznu.kz>
2. Карлыгаш Калилаханова. РОЛЬ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В РАМКАХ РЕЛИГИОЗНОЙ ТРАДИЦИИ, <https://pricom.kz/obshhestvo/rol-kazahskoy-zhenshinyi-v-ramkah-relig.html>
3. Құралай Даниярқызы. Ұлы дала халқының тарихындағы әйелдердің рөлі <https://centre-tur.kz/kk/maqalalar/dasturli-din/uly-dala-halqynyn-tarihyndagy-aielderdin-rol-117/>
4. Ворошилова О. Н. Образ женщины в религиях // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 23. – С. 33–37. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770428.htm>
5. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National dothes of Kazakh people. /Құраст. Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 384 бет, суретті.
6. Кагазбекова С. Б., Затов К.А., Әділбаева Ш.А. ӘЛЕМДІК ДІНДЕР КОНТЕКСТЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛ СТАТУСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ – Вестник КазНУ Серия "Философия, культурология, политология". – Том 63 № 1 (2018)
7. Болысбаева А.К. Феминизация экстремизма как социальный феномен (на примере исламизма) – Вестник КазНУ Серия "Философия, культурология, политология" – Том 61 № 3 (2017).
8. Ускембаева Маргарита, Резвушкина Татьяна. Положение девушек и женщин в контексте религиозной ситуации в Казахстане ,25с.

ДІНИ СЕНІМ НЕГІЗІНДЕ ПАЙДА БОЛАТЫН РӘМІЗДЕР МЕН КӨРКЕМ ОБРАЗДАР

Дінтану, 4 курс Оңалжан А.

Ғылыми жетекші: филол. ғ. д., профессор Борбасова Қ.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Бұл мақалада дәстүр мен инновацияның арақатынасының теориялық аспектілері, сондай-ақ мәдениеттің даму ерекшеліктері қарастырылады. Дәстүр мен инновация ұғымдарын адамзат мәдениетінің, адамзат тарихының әртүрлі қабаттарымен байланыстыруға болады. Дәстүр алғашқы мәдениетте пайда болды және дамыды, онда рәміздер мен білімнің белгілі бір жиынтығы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, алғашқы ұжымның барлық мүшелері игерді. Өркениеттің алғашқы периферияның ортасында орталық ретінде дүниеге келуі үшін одан да көп нәрсе қажет болды, атап айтқанда мәдени инновациялардың пайда болуы. Тұрақты өсу процесін құру үшін инновациялық процеске сүйенетін негізгі базаның болуы қажет болды. Дәл осы дәстүр өркениеттің мәдени өзегіне айналды, өйткені алғашқы өркениеттер дәстүрден тыс шығармашылықтың нәтижесі ретінде пайда болды.

Түйін сөздер: Мәдениет, дәстүр, этномәдениет, өркениет, әдет-ғұрып, құндылықтар.

Рәміз (символ) гректің «symbolon» сөзінен аударғанда – белгі (знак), айқындаушы ен таңба деген мағына береді және өзіндік мазмұны бар, сонымен бір мезгілде жалпылама, жабық түрде бірқатар басқа да мазмұнға ие идея, бейне-көрініс немесе объект болып табылады. [1, 18],

Уақыт рәмізділіктің құрылымын түбегейлі өзгерте қойған жоқ. Ол тек бұрынғы түсініктер жүйесін бүлдірместен, дәйекті түрде жаңа мән-мағыналарын ашып берді. Рәміздердің пайда болу табиғаты қандай болса да, қазіргі адамзатқа ол толық қалыптасқан және тіпті жүйеленген түрде жетіп отыр. Бір рәміздің бірнеше ежелгі мәдениеттерде көрініс тапқандығы белгілі: сол Ежелгі Мысырда, Шумер, Үндістан, Қытай, Африка, колумбқа дейінгі Америкада, т.б. Және бүкіл жерде олардың мән-мағынасы бір-біріне жақын. Бұл олардың шығу тегінің ортақтығын, яғни, бір көзден пайда болғандығын дәлелдейді.

Рәміз адаммен өз қызметінде пайдаланылады және белгілі-бір мақсатқа ие. Ол әрқашанда белгісіз, тереңде жатқан дүниені, күтпегенді айқындауға қызмет етеді. Егер мақсат болмаса, әлеуметтік өмірдің элементі ретінде рәміз де болмайды. Оның орнына объектіні ғана айқындауға қызмет ететін белгіні айта аламыз.

Рәміздің адамзат өмірі мен дүниені танудағы рөлін бағалау мүмкін емес. Кезінде рәміз бен рәмізделу туралы идеялардың дамуына өлшеусіз үлес қосқан неміс философы және мәдениеттанушысы Э.Кассирер адамды «рәміз беретін тіршілік иесі» ретінде айқындаған болатын [2, 16.].

Рәміздер , әдетте, мифологиялық ойлау шеңберінде қиялдан туған көркем бейнелер ретінде қарастырылады және дәл ғылыми білімнің дамуы салдарынан шындық ретінде қабылданады. Бұл интерпретациядағы рәміздер тарихи немесе антропологиялық тұрғыдан ғылым үшін әлі де қызықты.

Шынында да, бір қарағанда, мәдениеттердің рәміздері алғашқы мәдениет үшін табиғи қиялдың туындысы сияқты. Бұл ғылыми білімді жинақтау процесінде айқын ашылатын дүниенің адекватты емес көзқарасы. Мәдениеттердің рәміздері барлық басқа адасулар сияқты табиғи түрде жоғалуы керек ді, бірақ тарих көрсеткендей рәміздер әлі бар және олардың көбінің сыры бізге әлі ашыла қойған жоқ. бұл өзіндік түсіндіруді қажет етеді.

Егер мәдениеттердің рәміздері рухани өмір сүруді жеңілдетсе, бұл қазірдің өзінде көп нәрсе. Біз адамға физикалық мүмкіндік беретін жаратылыстану ғылымдарының білімін қолданбалы іске асыруда «өмір сүру оңайырақ» болу үшін электр жылытқыштарына, тоңазытқыштарға, шаңсорғыштарға, автомобильдерге, кір жуғыш машиналарға және т.б. қолданамыз. Бірақ рухтың жайлылығы материалдық жайлылықтан кем емес екенін де ұмытпауымыз керек. Дегенмен, таңбаның нақты білімге қатынасы мәселесі әлі де болса сақталуда. Мәдениеттердің нышандары ғасырлар бойы сақталып келе жатқан тұрақты бейне ретінде тек қиялдың туындысы бола алмайтынын интуитивті түрде түсінеміз. Егер солай болса, олар қандай нақты білімді алып жүр? Деген сұраққа жауап беру керек.

«Көрнекті философтар мен мәдениеттанушылар – Ф.В.Дж. Шеллинг, А.Ф.Лосев, К.Леви-Стросс, К.Г.Юнг рәміздердің көп мәнділігін, олардың Әлемнің негізінде жатқан нәрселермен байланысқа бағытталғанын атап көрсетті. Алайда бұл жерде эмпирикалық та, рационалды білім де өте алмайтын шекара бар. Нәтижесінде біз ешбір ғылым мифті ешқашан ығыстырмайды деген шешімге келеміз. К.Юнгтың бұл тұжырымын идеяны түбегейлі қайта қарау деп санауға болады, оған сәйкес адамзат өзінің рухани дамуында табиғи заңдылық қажеттілігімен үш кезеңнен өтеді: діни, метафизикалық және ғылыми. Ғылыми – адам рухының дамуының соңғы кезеңі.

Ғылымның қарқынды дамуы мен жан-жақты ғылыми-техникалық прогрестің ғасыры 20 ғасыр діни сананың қайта өрлеуінің «табиғатқа қарсы» заңының әрекетінің куәсі болды. Бұл адамзаттың діни орта ғасырлар дәуіріне сүңгіп бара жатқанын білдіре ме, әлде бұл процесті позитивтік менталитеттің үстемдігінің жағымсыз салдарларына компенсаторлық реакция ретінде қарастыру керек пе? [3, 10], -деп жазады Л.В.Скворцов.

XX ғасырда рәміз түсінігі мен анықтамасы философиялық, психологиялық, филологиялық және өнертанулық тұрғыдан зерттеліп, жаңа теориялар мен концепциялар қалыптасты. Солардың ішінде идеалистік және материалистік концепциялардың таласын айтуға болады. Идеалистік концепция Э.Кассирер, М.Элиаде, К.Юнг, С.К.Лангер, К.Леви-Стросс және тағы басқалардың еңбектері арқылы қалыптасты.

Рәміздің тұтас философиялық концепциясының жасалуы жоғарыда аталған Э.Кассирердің атымен байланысты. Ол рәмізді жалғыз әрі абсолютті шынайылық, «рухани әлемнің жүйелі орталығы», мәдениет пен адам өмірінің түрлі қырлары қосылатын негізгі ұғым ретінде

қарастырады. Кассирердің пікірінше, адам – «рәмізді жасайтын тіршілік иесі»; басқаша айтқанда, адам рәмізді қолдану арқылы өзін бекітеді, өзінің әлемін құрайды. Ол тіл, миф, дін, өнер және ғылым сынды мәдени құбылыстар тобын «рәміздік формаларға» жатқызып, солар арқылы адам өзін қоршаған бей-берекетсіздікті реттейді деп есептейді.

Э.Кассирер өзінің рәміздік формалар туралы идеалистік ілімінде санадағы шынайылықтың бейнеленуін рәміздік процесс ретінде қарастырды. Ол рәмізді «рухтың автономды және өздігінен дамып келе жатқан жаратылысы» деп түсінетіндіктен, табиғаты жағынан рәміздік болып келетін әлем туралы білім шындыққа сәйкес келмейді, бірақ ойлаудың еркін, шартты формасы болып табылады. Кассирердің идеялары кеңінен танылды және бірқатар шетелдік философтардың тұжырымдамалары арқылы одан әрі дамытылды. Мәселен, оның ілімдерін жалғастырушы, өзінің логика және эстетика бағытындағы зерттеулерімен танымал болған С.К.Лангер, адамның білімін «рәміз болып табылатын фактілер жиынтығы және рәміздің мазмұны болып табылатын заңдар» ретінде сипаттайды. Кассирердің артынша Лангер де рәміз және бейнені теңестіріп, сезінуден туындаған санадағы рәміздік бейнеленуді оның қызметі ретінде айқындайды [3, 181].

Рәміз түсінігі К.Юнгтің аналитикалық психологиясында да маңызды орын алады. Ол рәмізді ұжымдық бейсаналықтың басты құрамы – архетиптердің көрініс беруінің негізгі тәсілі ретінде қарастырады. Юнгтің пікірінше, бір архетип түрлі рәміздер арқылы көрініс беруі мүмкін. Мысалы, тәртіп пен тұлға тұтастығының архетипі Самость – рәміздік тұрғыдан – шеңбер, мандал, кристалл, тас, қарт ойшыл ретінде көрінуімен қатар, бірігудің, динамикалық тепе-теңдік, рухтың мәңгілік жаңаруы сынды басқа бейне-көріністер арқылы бейнеленеді. Рәміздің басты міндеті – қорғаныстық қызмет. Рәміз ұжымдық бейсаналық пен жеке адамның рухани өмірінің арасындағы делдал болып табылады, иррационалдық теріс күштердің әрекетіне кедергі жасай отырып, тежеуші, тұрақтандырғыш механизм болып табылады. Рәміздің жойылуы қоғамның рухани өмірінің тұрақсыздануына, құлдырауына, идеологиялық бей-берекетсіздіктің пайда болуына алып келеді [5, 10-88 бб.].

Американдық философ, әрі дінтанушы М.Элиаде К.Юнгтың рәмізді психологиялық түсіндірмелерін негізге ала отырып, рәміз оның мән-мағынасы белгісіз болған жағдайдың өзінде өз қызметін атқарады деп есептейді. Осылайша, «рәміздеу психиканың бейсаналық қызмет етуіне, яғни ақыр соңында жаратушылық сипатқа сәйкес келеді» [4, 121].

Француздық этнограф, философ және мәдениеттанушы К.Леви-Стростың пікірінше кез-келген мәдениет рәміздік жүйенің ансамблі ретінде қарастырылады, оларға бірінші кезекте тіл, неке ережесі, өнер, ғылым, дін жатады. Ол өз еңбектерінде қатаң шектеуден тәуелсіз архаикалық ойлау жүйесінің ерекше логикасын сипаттайды. Осы логикада рәміз нақты-сезімдік бейне-көрініс пен абстрактілі ұғым арасындағы межелік статуска ие болады.

Хайдеггер рәмізді онтологиялық қырынан түсіну өнердің қайнар көздерін зерттеумен байланыстырады. «Жаратылыстың өзі рәміз болып табылады», онда тең дәрежеде болмыстың «ашықтығы» және «тұңғықтылығы» (сарқылмайтын мағыналық кеңшілік) байқалады, шындық пен құпия арадағы бітпейтін даулар шешімін табады. Осы ойды өрбіте отыра Гадамер рәміздің гностикалық фунциясы мен метафизикалық негіздерін ұғынбайынша оны түсіну мүмкін еместігін айтады. Рәміз көзге көрінетін және көрінбейтін дүниелердің арасындағы ажырағысыз байланысын білдіреді және сезілетін мен сезілмейтін (қабылдауға, білуге болмайды) заттардың бір-бірімен сәйкестілігін көрсетеді. Оны ақыл-естің күшімен ашып көрсетуге болмайды, өйткені, ол үшін қандай да бір формула ретіндегі мәні жоқ,- деп жазады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Діни рәміздің анықтамасына қатысты жоғарыда келтірілген ой-тұжырымдарды ескере келе, дінтанулық тұрғыдан өзіндік анықтамамызды ұсынуға болады. Діни рәміз – бұл дінді танып, білудің құралы. Діннің барлық идеяларын, мазмұнын, практикалық сипатын түсіндіріп жеткізудің ерекше формасы. Діни рәміз табиғаты жағынан екі мазмұнды. Ол бір мезгілде нақты нысанды білдірумен қатар, құпия, астарлы мән-мағынаға да ие болуы мүмкін. Кейде діни рәміздің осындай жасырын сырларын иррационалды жолмен ғана түсіну мүмкін болып жатады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Религиоведение. Энциклопедический словарь / А.П.Забияко, А.Н.Красников, Е.С.Элбакян. – Москва, 2006. – 1256 с.
2. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык. – М.; СПб.: Университетская книга, 2002. – 272 с.
3. Гудимова С.А. Символы культур: Сб. статей./РАН. ИНИОН. Центр гума- нит. науч. информ. исслед.; Отв. ред. Галинская И.Л. – М., 2002. – 220 с.
4. Юнг К.Г. Архетип и символ. – Москва, 1991. – 297 с.
5. Мустафина Ж.Д., Борбасова Қ.М., Мәден А.Т. Рәміз» түсінігі және діни рәміздер ерекшелігі. ҚазҰУ Хабаршысы. Философия. Саясаттану. Мәдениеттану сериясы – 2017. №4 (62) https://elibrary.kaznu.kz/wp-content/uploads/2021/06/vestnik-kaznu.-seriya-filosofii-politologii-i-kulturalogii_2017-62-4.pdf

ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГРАХ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИГРОКОВ

*Религиоведение, 4 курс Алибаева А.,
Научный руководитель: старший преподаватель Карыбаева А. Н.
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье исследуется сущность религии в компьютерных играх и ее влияние на игроков. Определяется статус религии, место и роль игр в культурном современном мире. Применяются основные тезисы психологов и касательно религии в играх. Представлены главные компенсаторная и интегративная функции религии. Рассматриваются основные направления игроков в компьютерные игры (геймеров), психологические особенности игроков в настоящее время. Актуальность данной проблемы проявляется в деструктивном влиянии на общество, и в возможных конфликтных ситуациях при определенных условиях как богохульство.

Ключевые слова: религия, культура, массовая информация, компьютерные игры, мифология, психологическая особенность, современность, игроки, влияние.

Религия была частью человеческой культуры на протяжении тысячелетий, и неудивительно, что она проникла в различные формы средств массовой информации. Одной из областей, в которой религия в последние годы приобрела известность, являются компьютерные игры. В этой статье мы рассмотрим значение религии в компьютерных играх и ее влияние на игроков.

На создание различных видов религиозной тематики в компьютерных играх могут повлиять места проживания, время, погодно-климатические условия, менталитет, уровень социализации, инкультурации и религиозности людей, создающих такие игры, и людей, в них играющих. Религиозная тематика может принимать различные формы в компьютерных играх. Некоторые игры имеют прямое религиозное содержание, например игры, имитирующие религиозные ритуалы или исследующие мифологию определенной религии. Другие игры могут косвенно включать религиозные темы, например, игры, в которых представлены системы морали или исследуются философские темы, связанные с религией. Многие из современных философов, религиоведов и психологов заинтересовались теорией игры. О проблеме игровой деятельности писали такие ученые как Й. Хейзинга, Ж. Пиаже, Л. С. Выготский, Э. Берн и др. Например, по словам Льва Выгосткого, суть игры состояла «в том, что она есть исполнение желаний, но не единичных желаний, а обобщенных аффектов» [1, с. 64]. Язык по праву считается основным средством общения и его инструментом, и, как писал философ М.К. Петров, - «средством воздействия друг на друга с людьми одной языковой и, обычно, социальной принадлежности для достижения самых разных целей» [2, с.39]. И к этому же ведет психотерапевт Эрика Берн. По его мнению, главной идеей в игре является ее коммуникабельная функция: «любое общение полезно и выгодно для людей» [3, с.10].

Воздействие религиозной тематики в компьютерных играх на игроков может быть как положительным, так и отрицательным. С положительной стороны, внедрение религиозной части может дать игрокам ощущение спокойствия, связи и знакомства. Многие игроки могут найти утешение, увидев знакомые религиозные символы или услышав музыку, звуки, сопоставимые с духовным. Религиозный подтекст также может придать смысл сюжетной линии игры, тем самым,

набирая высокую рейтинг среди остальных игр на рынке. Например, одна из самых популярных форм религиозного содержания в компьютерных играх вдохновлена мифологией. Такие игры, как *God of War* и *Assassin's Creed*, исследуют мифологию различных народов и верования в своих сюжетных линиях. Компания Santa Monica выпустила продолжение знаменитой игры «*God of War* (2018 год), где Кратос и Атрей должны отправиться во все девять миров и найти ответы, прежде чем разразится предреченная битва, которая положит конец мирозданию» [4]. В первой из множества серий *Assassin's Creed* игрока «погружают в события третьего крестового, который длился с 1189 по 1192. Игра же рассказывает нам о событиях 1191 года, - пишет один из фанатов. В роли Ассасина Альтаира ибн Ла-Ахад нам предстояло встретить различных исторических личностей. Кого-то убить, с кем-то просто пообщаться. И самая главная цель – раскрыть заговор и, по сути, остановить третий крестовый поход» [5]. Другие игры, такие как *Civilization* и *Age of Mythology*, имитируют религиозные ритуалы и верования как часть игровой механики. Религиозный подтекст в компьютерных играх также можно найти в визуальном и слуховом оформлении. Например, музыка во многих играх носит религиозный или духовный характер, а игровая среда может содержать религиозные символы или архитектуру.

Однако использование религиозной тематики в компьютерных играх может иметь и негативные последствия. Игры, в которых особое отношение к религиозным убеждениям, могут вызвать споры и оскорбить игроков, придерживающихся иных убеждений. Например, в исламе запрещены изображения живых существ. Это стоит взять на заметку, если кто-нибудь попытается разработать цифровую игру с проявлением ислама. И, стоит быть осторожнее при выпуске компьютерных игр, и подробно изучать тот или иной вопрос в контексте с религией. Ибо изображение религиозных деятелей в некоторых играх уже подвергалось критике как неуважительное и бестактное. Кроме того, игры на религиозные темы могут закреплять стереотипы и дезинформацию о различных религиях. Игры, в которых присутствует насилие или негативное отношение к определенным религиозным группам, могут увековечивать негативные стереотипы и способствовать распространению языка ненависти, интолерантности к какой-то конкретной религии.

В последние годы видеоигры становятся все более популярным видом развлечения, и миллионы людей играют в самые разные игры. В результате ученые начали изучать психологические последствия видеоигр. Одной из психологических особенностей игроков в компьютерные игры является их мотивация к игре. Исследования показали, что игроки в компьютерные игры часто имеют высокую потребность в достижениях, что означает, что они мотивированы желанием преуспеть и добиться успеха. Игроки в компьютерные игры также часто имеют высокую потребность в автономии, что означает, что они ценят свободу и независимость в своей деятельности. Помимо достижений и автономии, игроки в компьютерные игры часто мотивированы социализацией. Многопользовательские онлайн-игры становятся все более популярными, и игрокам часто нравится общаться и взаимодействовать с другими игроками. Видеоигры также могут оказывать когнитивное воздействие на игроков. Например, игры, требующие стратегии и решения проблем, также могут улучшить когнитивную гибкость и креативность. Однако видеоигры также могут иметь негативные когнитивные эффекты. Чрезмерное увлечение играми может привести к проблемам с вниманием, памятью и навыками принятия решений. Это особенно верно, если игроки пренебрегают другими важными видами деятельности в своей жизни, такими как работа или общение с семьей и друзьями.

Ряд исследователей провели анализ касательно когнитивного воздействия компьютерных игр на людей разной возрастной категории. Например, у детей (8—17 лет), которые играют в цифровые игры на протяжении долгого времени, «проявляются симптомы СДВГ — синдрома дефицита внимания с гиперактивностью» [6]. Н.В. Богачева пишет, что «специфика внимания у геймеров тесно связана с жанром предпочитаемых игр. Агрессивные игры («экшн» и «шутер») оказывают более выраженное, но в то же время менее однозначное воздействие, чем логические и стратегические компьютерные игры» [7, с. 125]. Особенность мнемической функции геймеров также исследуется на протяжении долгого времени рядом разных ученых. Например, при выполнении несложных заданий игроки не уступают контрольной группе, «в то время как наиболее сложные изображения запоминаются ими в два раза хуже, чем участниками контрольной группы» [8]. В этом контексте стоит отметить также исследование немецких психологов, «в котором оценивались мнемические способности и возможность концентрации у испытуемых после сеансов просмотра телефильмов агрессивного и неагрессивного содержания, игры в агрессивные и неагрессивные КИ, а также после игры в настольный теннис, футбол и дартс» [9].

Видеоигры также могут оказывать эмоциональное воздействие на игроков. Многие игроки сообщают о чувстве удовольствия и расслабления во время игры. Это связано с тем, что игры часто дают чувство контроля и мастерства, что может быть полезным. Однако видеоигры также могут привести к негативным эмоциональным последствиям. Некоторые игроки могут испытывать чувство гнева, расстройства или разочарования, когда они не добились успеха в игре. Это может привести к трудностям эмоциональной регуляции и может негативно повлиять на их общее психическое здоровье.

Наконец, видеоигры могут иметь социальные последствия для игроков. На протяжении истории всего человечества религия выполняла компенсаторную функцию в различных аспектах жизни людей, в том числе и в игре. Как пишет Мануйлова: «Средством социальной компенсации, иллюзорного разрешения реальных противоречий являются любые формы религии, начиная с простейших форм и кончая ее современными...» [10, с. 23].

Компенсаторная функция религии в игре относится к тому, как религиозные верования и практики могут дать людям чувство смысла, цели и утешения перед лицом неуверенности и потерь. Будь то азартная или более стратегическая игра, религия может дать игрокам набор ценностей и убеждений, которые помогут им ориентироваться во «взлетах и падениях» игры. Или если будут моменты, когда что-то пойдет не так, как планировалось, и игроки могут чувствовать себя обескураженными или подавленными. Религиозные верования могут помочь игрокам обрести утешение посреди неопределенности и дать им надежду на будущее. Например, игрок может верить, что его вера поможет ему преодолеть препятствия и достичь своих целей. Один из способов, с помощью которого религия может компенсировать неопределенность игры, заключается в обеспечении чувства контроля. Во многих играх удача играет важную роль в определении результата, и игроки могут чувствовать себя беспомощными или разочарованными, когда что-то идет не так. Однако религиозные верования могут помочь игрокам почувствовать, что они в некоторой степени контролируют свою судьбу даже в условиях неопределенности. Посредством религии игроки могут ощутить чувство комфорта и надежды перед лицом невзгод. Например, игрок может молиться об удаче или обратиться за советом к религиозному деятелю, который поможет ему принять стратегические решения. Религия также может компенсировать потери в игре, давая ощущение смысла и цели. Проигрыш может быть болезненным опытом, и может быть сложно найти смысл перед лицом поражения. Религиозные убеждения могут помочь игрокам рассматривать потери как возможности для роста или как часть более крупного плана. Например, игрок может верить, что проигрыш в игре является частью плана Бога и, что он будет вознагражден в загробной жизни за свое упорство.

Кроме того, здесь же проявляется и интегративная функция религии, когда религия может дать игрокам чувство общности и принадлежности к игре. Во многих играх игроки соревнуются друг с другом, что может создать чувство изоляции или отчуждения. Однако религиозные убеждения могут помочь игрокам почувствовать связь с более широким сообществом людей, разделяющих их ценности и убеждения. Это может быть особенно важно в играх с высокими ставками, когда игроки могут чувствовать себя одинокими.

Как упоминалось ранее, многопользовательские онлайн-игры становятся все более популярными, и игрокам часто нравится общаться и взаимодействовать с другими игроками. Однако чрезмерное увлечение играми может привести к социальной изоляции и негативно повлиять на социальную жизнь игроков.

В заключение, стоит отметить, что значимость религии в компьютерных играх можно рассматривать по-разному. Игры, включающие религиозные темы, могут создать у игроков ощущение связи и знакомства, но они также могут увековечить стереотипы и оскорбить игроков с иными убеждениями. Как и в случае с любыми средствами массовой информации, разработчикам игр важно знать о влиянии религиозного контента на игроков и обращаться с ним деликатно и уважительно.

Помимо этого, также игроки в компьютерные игры обладают множеством психологических особенностей, которые отличают их от неигроков. Эти особенности включают мотивацию достижения, автономию и социализацию. Видеоигры также могут иметь когнитивные, эмоциональные и социальные последствия для игроков, как положительные, так и отрицательные. Хотя игра может доставлять игрокам удовольствие и чувство контроля, для людей важно поддерживать здоровый баланс между игрой и другими важными аспектами своей жизни.

Список литературы:

1. Выготский Л.С. – Игра и ее роль в психическом развитии ребенка// Вопросы психологии №6. — 1966.
2. М.К. Петров. – Язык, знак, культура// М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 328 с.
3. Э. Берн. – Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы// Пер. с английского языка. Общ. редакция д-р филос. наук М. С. Мацковского. - 1988. С. 399.
4. <https://www.playstation.com/ru-ru/god-of-war/>
5. <https://dtf.ru/games/28195-o-chem-byt-assassin-s-creed>
6. Смолл Г., Ворган Г. Мозг онлайн: Человек в эпоху Интернета. М.: КоЛибри, 2011
7. Н.В. Богачева. – Компьютерные игры и психологическая специфика когнитивной сферы геймеров// Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2014. №4., 2015. №1. <https://cyberpsy.ru/articles/bogacheva-computer-games/?ysclid=lelt9ekyy8149805026>
8. Черемошкина Л.В., Никишина Н.А. Эффективность и нейропсихологические аспекты мнемических способностей активных киберигроков // Вестн. РГНФ. 2008. № 3. С. 176—184.
9. Rehbein F., Kleimann M., Möble T. Impact of violent video games on memory consolidation and concentrativeness // Paper presented at the APA Convention (17—21 August 2009), San Francisco.
10. Д.Е. Мануйлова. – Социальные функции религии// М., «Знание», 1975. – 66 с.

ЖАСТАРДЫҢ ӨМІРІНДЕГІ ДІННІҢ РӨЛІ

Дінтану, 4 курс Өмірзақов А. Р.

*Ғылыми жетекші: Phd докторы, аға оқытушы Шағырбай А. Д.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Андатпа: Мақаланың зерттеу нысаны тәуелсіз Қазақстан жастарының өміріндегі дін мәселесі. Жастар арасында дінге қызығушылық әлі де сақталады ма және қаншалықты, қарапайым жастардың өмірі дінмен байланысты. Жастар дінді қандай бағытта ұстанады және оларға қалай әсер етеді. Теріс ағымдарға түсу ықтималдығы бар ма? Және жастар арасында дін ауыстыру тенденциясы бар ма? – деген сұрақтарға жауап бере отырып, қазіргі уақыттағы жастар мен діннің қатынасын ашып көрсетуге мақала авторлары ат салысты.

Түйін сөздер: жастар, дін, дін және адам заманауи қоғам, теріс діни ағымдар.

Тәуелсіз елімізде қазіргі таңда 18 діни конфессия бар. Және әр конфессия зайырлы Қазақстан Республикасының территориясында өз діни жұмыстарын заңнамаға сәйкес орындауға құқылы. Қазақстандағы халық саны соңғы санақ көрсеткіші бойынша, 2022 жылғы 1 тамызда 19 644 067 адамды құрады. Соның ішінде 2023жылдың 1 наурызынан бастап 35жасқа дейінгі азаматтар жастар қатарына кіре отырып, жастардың саны 3,7миллионнан 6 миллионға дейін өсті. 2017жылғы Forbes журналындағы мақалада сол кездегі 4 миллион жастардың 80%ға жуығы белгілі бір діни конфессияға жатқызады. [1] Соның ішінде 10% ғана дінді белсенді түрде ұстанатындардың үлесі болды [2].

Кейбір деректерге сүйенсек, дүниежүзі бойынша жастар халықтың шамамен 18%-ын құрайды, соның ішінде ғаламшардағы жастардың 85%-ы дамушы елдерде тұрады екен.

БҰҰ берген деректер бойынша келесі ғасырдың аяғына қарай 30 жасқа дейінгі жастар жер шары тұрғындарының жартысын не одан көбін құрайтын болады деген болжам бар. Адамдар білім алу, мамандық таңдау және қоғамда әлеуметтену, негізгі араласатын ортасын құру, рухани қағидаттар мен бағдарын қалыптастыру секілді негізгі әлеуметтік және демографиялық өмірлік кезеңдерінен дәл осы жас кезінде өтеді.

Жастар құрылымында студенттік жастардың үлесі аз емес. Студенттік жастар – бұл білім алған соң ертеңгі күні экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени, білім салаларында ұстанымға

(позиция) ие болатын жастар табы, сондықтан ол белгілі бір дәрежеде көптеген тоталитарлық және деструктивті дәстүрлі емес діни ұйымдардың басты нысанасы болады.

«Қазақстан Республикасындағы жастар ортасында дәстүрлі емес діни ұйымдардың таралуы» тақырыбында ғылыми жобаны орындаушылар тарапынан «Жастар және Қазақстандағы дәстүрлі емес діндер» атты социологиялық зерттеу жүргізілді. Сауалға Астана, Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей және Ақтөбе қалаларында 1495 адам қатысты. Зерттеушілер социологиялық сауалға еліміздің барлық төрт аймағын қамтуға тырысты. Зерттеу студенттердің 83,3% өздерін дінге сенушілер қатарына қосатындығын, күмәнданушылар мен дінін анықтамағандар – 7,3%, сенбейтіндер мен атеистар – 7,6% құрайтындығын анықтады. Сенушілердің ішінен 75,1% ислам дінін ұстанушылар, бұл жерде респонденттердің 75,4% қазақтарды құрайды; 14,8% респондент православтық сенімді ұстанушылар, бұл жерде сауалға қатысқандардың ішінде орыстар 17,4%. құрайды. 0,5% респондент өзінің діни сенімі туралы сұраққа жауап беруден бас тартты.

Қазақстанда шоғырлынған және таралып жатқан жаңа діни ұйымдарға өздерінің оң көзқарасын респонденттердің 7,9% білдірді; 2,1% дәстүрлі емес діни ұйымдарға кіргенін көрсетті. Респонденттердің 9,5% оларға деген өздерінің немқұрайлылығын білдірді, егер 20,0% дәстүрлі емес бағыттағы діни ұйымдар туралы еміс-еміс естіген болса, бейтараптылық танытқандардың жалпы саны 29,5% құрайды; 27,5% дәстүрлі емес діндерді адам және қоғам 12 үшін қауіпті деп көрсетсе, сауал бергендердің 28,5% «барлық діндер қауіпті» деген жауап берді; 3,7% жауап беруге қиналса, 0,3% исламнан өзге ешқандай дінді мойындамайтынын білдірді. Біздің көзқарасымыз бойынша, респонденттердің үштен бір бөлігі білдірген дәстүрлі емес діндердің адам және қоғам үшін қауіптілігі туралы пікірі, сондай-ақ «барлық діндер қауіпті» деген жауап Сайентология Шіркеуі мен Кришна Санасының Қоғамы төңірегінде болған аты шулы оқиғалармен және кез келген дінді, соның ішінде дәстүрлі діндер – ислам мен праславиені, түбегейлендіру (радикализация) қауіптілігін түсінумен байланысты.

Жастардың Қазақстан үшін ең тиімді діни жағдайға қатысты, атап айтқанда, «барлық діндер еш шектеусіз тең құқыққа ие болуға тиіс пе, немесе дәстүрлі діндер ғана басыңқы орында болуы тиіс пе» және «мемлекет дінаралық төзімсіздікті насихаттайтын ілімдерге тосқауыл қоюға тиіс пе» деген сауалға қатысты көзқарасы былайша бөлінді: респонденттердің 9,0% Қазақстан жерінде еш шектеусіз барлық діндер, дәстүрлі діндермен қатар жаңа діндер де, тең құқыққа ие болуға және толыққанды еркін дамуға тиісті деп санайды; 29,4% - барлық діндер, дәстүрлі діндермен қатар жаңа діндер де, тең құқыққа ие болуға тиіс, бірақ мемлекет зорлықты, дінаралық төзімсіздікті насихаттайтын діни ілімдерге тосқауыл қоюға тиіс; 32,5% - Қазақстанда дәстүрлі діндер – ислам мен христианшылдық басты орынға қойылып, дәстүрлі емес діндердің таратылуына жол бермеу керек; Қазақстан тек бір ғана дінді басты орынға қойған ел болуға тиіс – 20,0% (оның ішінде исламды – 96,7%, христианшылдықты – 3,3% көрсетті); жауап беруге қиналғандар – 8,4%; немқұрайлылық білдіргендер – 0,3%; адамға дін қажет емес деген пікірді 0,3% білдірді.

Социологиялық зерттеу көрсеткендей, жастар дәстүрлі емес діни ұйымдардың қызметі мен ғибадаттар туралы аз ақпараттанған, бұл олардың тоталитарлық және деструктивті діни ұйымдар мен ғибадаттарға кіру қаупін тудырады, әсіресе жас адамдардың сыни ойлау деңгейінің төмен болуы мұндай қауіптің артуына ықпал етіп отыр. Жастардың 60% – 75% харизмалық бағыттағы жаңа діни ұйымдар туралы мүлдем естімеген болса, сауалға қатысқандардың 18,1% – 23,7% белгілі бір жаңа діни ұйым туралы ақпараттанғандығы жайлы сұраққа жауап беруге қиналғанын білдірді. Әсіресе, жастардың сыни ойлау деңгейінің төмендігін келтірілген мына мәліметтер айғақтайды: «Діни ұйымға кіруге шешім қабылдаған сәтте Сіз қандай ақпарат деректеріне сүйендіңіз» деген сұраққа респонденттердің 30,2% белгілі бір ұйымның әдебиетімен таныстым деп жауап берді; 19,0% - өз таныстарының айтқандары бойынша шешім қабылдаса, 30,2% - белгілі бір діни ұйымның мүшелерінің айтқандарына сүйенген, 11,1% жауап беруге қиналған. Ақпаратты 7,9% БАҚ арқылы алғанын көрсетсе, ал «ешқайсынан емес» деп 1,6% жауап берген.

Тәжірибе көрсеткендей, белгілі бір діни ұйым туралы айтқандардың, оладың іс-шараларына қатысуға шақырған «таныстардың» өздері сол діни ұйымдардың мүшелері болған. Сондықтан 49,2%-ға сәйкес респонденттердің 13 жалпы үлесі дәстүрлі емес бағыттағы діни ұйымға кіруге шешім қабылдаған сәтте өз таныстарының, сол ұйым мүшелерінің пікіріне жүгінген. Ал, егерде 30,2% белгілі бір діни ұйымның әдебиетімен танысқандығын ескерсек, онда жастардың сыни ойлау деңгейінің төмендігі туралы қорытындымыз дәлелденіп отыр. «Ешқайсынан емес» деген жауап, ең алдымен, жастардың өздері қалай дәстүрлі емес діни ұйымдардың мүшесі болғанын түсінбегенін

білдіреді. Бұл жерде респонденттердің 42,9% дәстүрлі емес ағымдағы діни ұйымдарға кіру жөніндегі шешімді ұзақ толғаныстан және талдау жасағаннан кейін ғана қабылдаған; 17,5% шешімді діни топтар мүшелерінің өз ілімдеріне сендіруінің нәтижесінде қабылдағанын мойындайды; 20,6% өмірдегі қиын жағдайларды атап өткен (7,9% - жанның терең күйзелісі; 3,2% - ауруға шалдығуы; 9,5% - өмірдің қиын жағдайлары (жұмыссыздық, қаржылық қиындықтар, баспана мәселесі); 12,7%. – жауап беруге қиналғандар. Социологиялық зерттеудің нәтижелері дәстүрлі емес діни ұйымдар мүшелерінің белсенділігін көрсетіп отыр. Респонденттердің 50,6% діни ұйымдардың мүшелерімен көшеде, 1,7% - кафеде кездескен, ал 16,1% олардың үйге келгендігін көрсетіп отыр. Бұл өз алдына жобаны құрастырушылардың пайымдауын нақты айғақтайды: жаңа діни ұйымдар мүшелерінің белсенді қызметі жастарды өздеріне қаратудың негізгі факторларының бірі екені анық [3,11-1366].

Жастардың діни сауаттылығын арттыру үшін маңызды қадамдар жасалуы керек. Және дінді бір жақты қарамай, ілімге қаншалықты көңіл бөлумен қатар, сауатты болуға қаншалықты ынталандырады деген мәселені қарастыру да аса маңызды. Өйткені, жастардың арасында діни сауатсыздықтың салдарынан өзге ағымға кетіп жатқандары немесе дінде айтылған мәтіндерінің мағынасын тікелей түсіну арқылы, сауатсыздыққа жол ашып жатқанын қазіргі қоғамымызда көрініс тауып отырған жағдайлар куә бола алады.

Көп нәрсе білімсіздіктен туатыны даусыз. Ал, білімсіздің өзгелерді кері сүйрегеннен басқа берері болмайды. Өйткені, өзі ұйқыдағы жанның басқаларды оятуы мүмкін емес. Мал екең малдың өзі кей шөптерді жемейтінің ескерсек, адамға қандай кітап оқу керектігі де ойлануға тұрарлық. Бұл тұрғыда кітап таңдаудың да маңыздылығы зор. [5.108,109 б]

Бұны айтып отырғандағы мәселе, қазіргі қоғамымызда барлық жастардың діни сауаттылығы бірдей деп айта алмаймыз. Өйткені, діни сауатсыз жастардың өзге ағымдарға кетіп қалу қаупі басым.

Бүкіл ғылым атаулы діннен шығады, діннен қуат алады, дін арқылы өсіп-өркендеп жетіледі. Ғылымнан үміті бар жандар әрбір нәрсені өз жаратылыс мақсатын байланыстыра зерттеуі тиіс. Жастардың рухани және діни сауатты болуы кезек күттірмес мәселелердің бірі. Қазіргі қоғам жастардың діни сауаттылығының төмен дәрежеде сипатталуымен қатар, атынан да затынан да шатасатын саяси миссионерлік секталарға толы. Бұндай жолдарға, керітартпа ағымдарға кетпеудің ең әуелгі жолы ол – діни сауаттылықты арттыру. Ақиық ақын Мұқағали еліне шын жаны ашыған қайраткер. Ол біздің қазіргі қоғамымызды бір шумақ өлеңге сыйдырып былай деген:

«Қаймағы бұзылмаған қайран дінім,

Қаймағың быт-шыт болды қайдан бүгін», – деп, сан ғасыр бойы қаймағы бұзылмай, момын халқымызбен бірге жасасып келе жатқан асыл дініміздің қанаты қырқылып, мүгедек күйге ұшырағанын айтып күйзеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Елімізде жастар саны 5,7 млн адамға дейін өсті, https://www.inform.kz/kz/elimizde-zhastar-sany-5-7-mln-adamga-deyin-osti_a4020371
2. Почти 80% молодежи в Казахстане придерживаются религиозных взглядов https://forbes.kz/news/2017/04/21/newsid_142062#:~:text=%22На%20сегодняшний%20день%20в%20Казахстане,9%2C9%25%22%2C%20—%20отмечается%20в%20сообщении
3. ЖАСТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНИ ҰЙЫМДАР, Жастар саясатын жүзеге асыруға уәкілетті мемлекеттік органдарға ҰСЫНЫС. Астана қ., 2009 ж. Құрастырушылар: Нұрманбетова Ж.Н., Камарова Р.И., Сандыбаева У.М., Сайлаубек қызы А., Толғамбаева Д.Т., Шаповал Ю.В.
4. Дін және жастар, <https://kazislam.kz/eislam-565/>
5. Қ.Бағашар. «Ислам және Өнеге» Алматы 2014.

МӘЗҒАБТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ДІНИ-САЯСИ СЕБЕПТЕРІ

Дінтану, 4 курс Турар Д.К.

Аңдатпа: Мақала мәзһабтардың шығу тарихы және олардың таралуы жайлы көрсетілген. Сонымен қатар тағдыр мәселесі Құран сүннеттерінің ерекшеліктері, сол замандағы тайпалық рулық сана жайлы туралы. Ағымдарға бөліну жайындағы мәселелер қарастырылған.

Кіліг сөздер: Мазһаб, Ислам, Құран, зәһәбә, араб, хәзірет

Мәзһабтар туралы ғылымда көп жазылған. Бұл ұғымның анықтамасын салыстырсақ, жалпы мәзһаб бұл әр мұсылманның ұстантын жолы деп көрсетіледі. «Мәзһабтың сөздік мағынасы араб тілінде «жол, баратын жер» дегенді білдіреді. Ислам терминологиясында мәзһаб – белгілі бір бағыт, ілім, құқықтық-доктриналдық мектеп, дүниетанымдық жүйені білдіретін ауқымды категория болып табылады. Ислам тарихында мәзһаб сөзі жалпы алғанда сенімдік (ақида, доктриналдық), саяси және құқықтық (фикһтық) тұрғыда

жүйеленген көзқарастардың барлығы үшін қолданылған. Исламдағы мәзһабтар негізінен «құқықтық» және «доктриналдық» болып екіге бөлінеді. Алғашқысы діннің практикалық жағын реттесе, екіншісі теориялық негізін бекітеді» [1, 121], - жазылады профессор Н.Ж. Байтенованың басшылығымен жазылған «Дінтану» энциклопедиялық сөздіктің 2 томында.

Ресейлік үлкен энциклопедиядағы мәлімет те осы жоғарыда берілген анықтаманы қайталайды. «Мәзһаб (араб. – ұстанатын жол), исламдағы діни-құқықтық мектеп. «Мәзһаб» ұғымы негізінен 8-9 ғасырларда сүнниттердің мұсылман құқығында (фикһында) дамыған төрт негізгі бағыттарға: ханафилер, ханбалиттер, шафииттер және маликилер қатысты қолданылады. 10-13 ғасырларда оларға бесінші мәзһаб имамиттердің жафариттік мектебі қосылды. Орта ғасырларда сүнниттердің қазіргі мұсылмандармен бірге аузаиттер, жаририттер, захириттер және т.б. мектептері болды, олар кейіннен жойылды. Салттық тәжірибе мен құқық мәселелерінде, атап айтқанда, заң ғылымында рационалистік құқықты қолдануда және ижма әдісі мен принципі әртүрлі. Мәзһабтардың барлығы фикһ шеңберінде бір-бірінің жарамдылығын мойындайды» [2].

А. Али-Заденің авторлығындағы «Исламдық энциклопедиялық сөздікте» мәзһаб-мұсылманның ұстантын жолы, діни-құқықтық мектеп» - деген анықтама берілген. [3, 213].

Дуйсенбаева А.Қ. «Қазақстандағы исламдық ағымдар: дінтанулық талдау» тақырыбына жазылған диссертациясында «мәзһаб» сөзінің терминдік, мағыналық мәнін қарастырады. «... Бұл сөз араб тіліндегі «зәһәбә» (бару) етістігінен шыққан, аудармасы «жол», «баратын жер» дегенді білдіреді, ал діндегі мағынасына келер болсақ, мұнда бірнеше ғалымдардың тұжырымдамасына тоқталайық: «мәзһаб» сөзі араб тілінен қазақшалағанда «жол, баратын жер» дегенді білдіреді. Ислам терминологиясында маһза б – белгілі бір бағыт, ілім, құқықтық-доктриналдық мектеп, дүниетанымдық жүйені білдіретін ауқымды категория. Исламдық әдебиеттерде «мәзһаб» сөзі жалпы алғанда сенімдік (ақида, доктриналдық), саяси және құқықтық (фикһтық) тұрғыда жүйеленген көзқарастарды білдіретін ұғым» [4, 10] болғанын атап өтеді.

Мәзһабтар тарихына арналған отандық ғылымда С.Сейтбековтың жазған еңбегі жоғары бағаланады.

«Мәзһаб» термині бойынша анықтамасына келетін болсақ, онда ислам дінінде мұндай ағымдар «мәзһаб» деп аталады. «Мәзһаб» сөзі араб тіліндегі «зәһәбә» (бару) етістігінен шыққан, «жүрілген жол», «баратын жер» деген мағынаны білдіреді. Терминдік мағынасы: ислам дінінің сені (ақида) мен фикһ саласында бір ғалымның немесе бірнеше ғұламаның берген үкімін басшылыққа алып, оны қолдаушылар. Сондай-ақ саяси бір бағыт ұстанып, Құран Кәрім мен Пайғамбар сүннетін түсінуде түрлі жолдарды ұстанған ағымдарды «мәзһаб» яки «фирқа» деп атаған деп көрсетеді [5, 9-10].

Мәзһаб сөзінің белгілі бір дәрежеде көтерілу себебі, мұсылмандық үкімдерәқыреттік мекенге жету жолындағы қатынастарды реттеуді қолға алады. Сондай-ақ, мәзһаб сөзі «лайықты көзқарас» деген мағынаны да береді Өйткені, әрбір мәзһабтың көтерген мәселелері мен тәсілдері мұсылмандық қайнаркөздерге негізделеді. Терминологияда мәзһаб ұғымы ислам дінінің үкімдерінің жүзеге асырылуы мен түсіндірілу барысында, яғни, саяси, сенімдік, ғықтық негіздер бойынша белгілі бір мүжтаһид (Құран мен хадистерде мағынасы айқын болмаған жәйттерге ашық және толық түсіндірме жасауға еңбек еткен ғұламаны айтамыз) тарапынан берілген үкімдердің жиынтығын айтамыз, деп Сабри Хизметли [6, 17]. Дереккөздерде ислам дінінің алғашқы қалыптасқан діни және саяси топтары туралы мәліметтер туралы қарастырғанда «асхабул

мақалат», «фырка», «бөлім немесе тарау», «нихле», «ескірмеген жаңа, түзу», «мақала», «белгілі орын, мекен» және «хауа» түсінігіне жолығамыз. «Асхабул мақалат» терминінің пайда болуы – кейбір ғалымдар қоғамдағы оқиғаларға қатысты шағын «мақалалар» жазып, өз көзқарастарын білдіріп отырған. Уақыт өте келе осы мақалалардың негізінде белгілі бір көзқарасты ұстанатын топтар қалыптаса бастайды. Оны жазған адам сол топтың көшбасшысына айналады. Енді бұл топқа, яғни мазһабқа бөлінудің ең алғашқы белгілерінің бірі. Кейіннен «фырка» деген атау топқа бөлінуді білдіретін ұғым ретінде пайда болады. «Фырка» әр түрлі көзқарастағы адамдар тобы дегенді білдіреді. [4, 13]

Теологтар мазһабқа қатысты да мұсылмандар ең алдымен қасиетті Құран Кәрімді басшылыққа алады дейді. «Құран мұсылмандарды тура жолға бастайтын ұлық кітап. Оның ақиқатына күмән жоқ. Мұсылмандар әрбір істе Құран үкіміне жүгінгендей, ағым мәселесінде де Алланың әмірі жазылған кітап аяттарына құлақ салары сөзсіз. Ал Құранға зер сала қарағанда ішінде ағымға бөліну немесе «Әй, мүминдер, бөлініңдер!» деген мағынада айтылған ешқандай аятты кездестіру мүмкін емес. Керсінше, Құран аяттары мұсылмандарды бірлікке, ынтымаққа, бауырмалдыққа шақыра отырып, басшыға бағынуды бұйырады. Бұл жайында Алла Тағала: «Әй мүминдер, Аллаға бойұсынып, Елшіге және араларыңдағы әмір иелеріне бой ұсыныңдар», - дейді («Ниса» сүресі, 59-аят). Өткен мен келешектен, жасырын мен жарядан түгел хабардар Ұлы Алланың өзі жаратқан пендесінің жағдайларын өздерінен артық білетіндігі шүбәсіз. Пенденің қателікке бой алдырып, күнәһар, яки діндар болатындығын да бұл дүниеге келместен алдын шексіз ілімімен білді және біз солай сенеміз. Адам ет пен сүйектен жаратылғандықтан, нәпсі шіркін өз қалауын жасатпай қоймайды. Азғындық пен алауыздық әрбір қоғамда орын алатыны ешкімге жасырын емес. Мұндай кемшілік пен пендешіліктен мұсылман қоғамы да жырақ қала алмайды. Мәселен, Мәдиналық Әус пен Хазжар тайпалары Ислам діні келмей тұрып ұзақ жылдарға созылған тайпа аралық қақтығысты бастан өткізді. Мұсылмандықты қабылдағаннан кейін де ескі жараның беті ашылып қалатын Бірде екі тайпа өкілдері өз ара түсінісе алмай құрманың кеуіп қалған шыбықтарымен шегісіп қалады. Осы оқиғадан кейін мына аят түседі: «Егер мүминдерден болған екі топ бір-бірімен соғысып қалса, тездетіп оларды татуластырыңдар! Егер олардың біреуі екіншісіне зұлымдық етсе, онда Аллаһтың әміріне қайтқанша сендер зұлымдық істеген топпен күресіңдер. Енді, егер ол топ (зұлымдық етуден) қайтса сендер тездетіп олардың арасын әділетпен татуластырыңдар. Әр дайым әділдік жасаңдар. Өйткені Аллаһ әділдік етушілерді сүйеді», («Хужурат» сүресі, 9-аят.) Шындығында Хазреті Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) көзі тірісінде мұсылмандар бір – біріне қару кезенеді десе, сену қиын еді. Дегенмен қоғам болған соң кейбір жандар пенделікпен қателік жасауы әбден мүмкін. Ондай келеңсіздік жағдайында осы аятты басшылыққа алу керек. [5, 12-13]

Аллаһ тағала қасиетті Құран кәрімде: «Білетіндер мен білмейтіндер тең бе? Шын мәнінде ақыл иелері ғана үгіт алады», («Зумар» сүресі, 9-аят). «Сол жаратқан Раббыңның атымен оқы. Ол адам баласын ұйыған қаннан жаратқан. Оқы!...» («Алақ» сүресі, 1-5 аят).

Демек, Құранның талабы көзді жұмып, надандық жолын таңдау емес, ақылын дұрыс қолдана отырып білім іздену, жаратылыс сырын білмекке, Аллаһтың бұйрығын әмір-тыйымдарын түсінуге талпыну керек екен. Ислам иман ету мәселесінде кісіге толық еркіндік берген. Себебі Құран бізге былай дейді: «Бұл ақиқат Раббыларыңнан де. Сонда қаласа ғана сенсін, қаламағаны қарсы келсін», («Кәһф» сүресі, 29-аят). Және де «дінде зорлық жоқ», (Бақара сүресі, 256-аят). Ақыл - төреші және дұрысты бұрыстан айыратын Аллаһтың пендесіне берген артықшылығы. Ақылға салған жерде мәселелер шешілгенімен, кейде түрлі пікірлердің айтылып қалары да заңды.

«Дін ілімін меңгеру мен үйренуде ғалымдар өздерінің парасат-пайымына, зеректігі мен алғырлығына, ақылдылығымен көрегенділігіне сәйкес пәтуа береді немесе жол сілтейді. Кейде ғалымдардың пәтуаларымен шешімдері өзге ғалымдардың көзқарасына қайшы келіп жатады. Себебі мәселені түрлі қырынан қарап, дәлел келтіру барысында әркім өз әдісін қолданады. Олардың артынан ерген қарапайым мұсылмандар болса, біздің имамның дәлелі қуатты, өзгелері әлсіз, дұрыс емес деп, өзара пәтуаға келе алмай жатады. Мұндай келеңсіздіктің ақыры мәшһүр ғалымдардың артынан ерушілер мен саяси топтардың жетегінде кетушілердің қатары көбейіп түрлі ағымдардың пайда болуына алып келді. Ислам тарихына көз жүгіртіп, әһлу сүннет ғалымдары тарапынан адасқан деп үкім етілген ағымдарды зерттеп қарайтын болсақ, басым көпшілігі жеке бастың қамы немесе белгілі бір топтың билікке келу жолындағы саяси мүдде мен мақсаттың негізінен шыққандығы байқалады. Олар көздеген мақсаттарына жету үшін Құран аяттарымен сүннеттен дәлел іздеп, шарифатты бұрмалап, өз жолдарын ақтауға тырысқан.

Ағымға бөліну жайында Хазреті Муауиядан (р.а) жеткен хадисте; Хазреті Алла елшісі (с.ғ.с) былай дейді: «Хабарларың болсын, сендерден бұрынғы кітап иелері жетпіс екі ағымға бөлінді. Мұсылмандар жетпіс үш ағымға бөлінеді. Олардың жетпіс екісі тозақта, тек бір тобы ғана жұмақта болады. Жұмақта болатындар – жамағат» (Әбу Дауд, Сүннет1), (4597). Сахабалар Алла елшісі Пайғамбарымыздан (с.ғ.с) жұмаққа баратын топ кімдер деп сұрағанда, Хазреті Расулаллах (с.ғ.с) былай деп жауап береді: «Мен сахабаларыммен қай жолда болсам, сол жолдағлар» (Тирмизи, (2643)иман18)» [7].

Мазһабтардың пайда болуы туралы жазылған ғылыми еңбектер қазақ және орыс тілінде біраз бар. Аздаған өзгерістер болмаса жалпы мазһабтардың пайда болу себебтері ортақ. Байтенова Н.Ж., Абжалов С., Бейсенов Б.К. «Исламдағы секталар мен бағыттар» оқу құралынада мазһабтардың шығуына ықпал еткен ең басты себептерді Құран және сүннеттегі діннің негіздеріне қатысты ерекшеліктермен, тағдыр мәселесімен, саяси және әлеуметтік-мәдени дамумен байланыстырып түйіндеуге болады, - деп жазады:

«Құран және сүннеттегі ерекшеліктері: исламның негізгі қайнар көздері саналатын Құран мен сүннетте «діннің негіздері» деп аталатын қағидалар жалпы түсінікті болғанымен, бұлардың жекелеген тұстарына қатысты жағдайлар Құран мен сүннетте ашық, түсінікті етіп көрсетілмеген. Құранның өзінде аяттардың Мухкам және Муташабих екендіктері айтылған. Мухкам аяттары дегеніміз мағынасы ашық, түсінікті, арнайы түсіндірмені қажетсінбейтін бір мағыналы аяттар. Ал Муташабих болса, бірнеше мағынаға келетін, бұл мағыналардан біреуін шығару үшін арнайы дәлелге, түсіндірмеге мұқтаж аяттар болып табылады. Құрандағы халал, харам, намаз, ораза, зекет, қажылық сияқты бөлімдер мухаммат аяттар санатына жатады. Сондай-ақ Аллаға «қол» («әл-Фатх», 48/10), «бет (жүз)» («Бақара», 2/115), «арш» (Таһа 20/5), «келу» («әл-Фажр», 89/22), сияқты сипаттар берген аяттардың, жұмақ, тозақ, сырат көпірі, таразы және басқа да мәні білінбейтін ақиретпен байланысты мәселелердің және кейбір сүрелердің басындағы «хуруфу-муқаттаға» деген жекелеген әріптерімен басталатын аяттар муташабих болып саналады. Осы аяттарды түсіндірмелеу бір топ ғұлама тарапынан мақұл көрілсе, келесі бір топ бұл аяттарға түсіндірме беруге түбегейлі қарсы болды. Алғашқы кезеңдерден бастап Салафилер және Әһли-Хадис, Мушаббиха және Мужассима, біраз кейін Хәләф деп аталатын қаламшылардың ортаға шығуында осы мәселелер маңызды себептердің бірі болды.

Тағдыр мәселесі: Дүниеде және ақиетте жауапкершілік жүктейтін амалдармен тікелей байланысы болғандықтан тағдыр мәселесі алғашқы халифалар тұсында күн тәртібіне енген және мәселеге қатысты әртүрлі сұрақтар сұрала бастаған. Негізінен тағдыр мәселесінің қызу тартысқа түсе бастаған тұсы сахабалар кезіндегі саяси және әлеуметтік оқиғалармен байланысты болды. Жамал және Сыффин соғыстарынан кейін бұл жағдайлардың тағдырмен байланысы туралы пікірталастар шыға бастайды. Одан кейінгі жылдарда омейядтардың әділетсіз іс-әрекеттерін дінмен негіздеу үшін тағдыр сенімін «жәбр» (зор-лау, мәжбүрлеу) түсінігіне ыңғайлап түсіндірмелеулері мәселенің саяси сипат алуына әкеліп соқтырды. Осылайша тағдыр сенімі жан-жақты, әртүрлі қырынан талқыға түсе бастады.

Саяси себептер: Шахристани өзі еңбегінің кіріспесінде исламдағы қантөгістерге себеп болған жағдайлардың ең басында халифалық мәселесінің тұрғанын баса айтады. Батыстық шығыстанушылар да мазһабтардың шығуында саяси себептердің маңызды орын алатынын көрсетеді. Хазірет Мұхаммед пайғамбардың өлімінің артынша жасалған жиналыста Әбу Бәкір халифа тағайындалады. Алайда, бұл жағдай Саъд ибн Убаденің халифалығын қолдап тұрған ансарлар пайғамбардың жаназа жұмыстарымен жүріп жиналысқа қатыса алмай қалған және Әлидің халифа болуын қалайтын Хашим ұлдары, Әбу Бәкірдің халифа еткен мухажирлер және бүкіл үміткерлерді мойындамай бейтарап қалушылар болып сахабалардың төртке бөлінуіне әкеп соқты. Мұнымен қоса Осман халифтың билігінің екінші жартысында ортаға шыққан саяси тұрақсыздық ұшыға түсіп халифаның өлтірілуімен аяқталады. Бұл жағдайлар саяси мақсат пен түсінікке негізделген кейбір топтардың қалыптасуына себеп болды. Осы топтар саяси пікірлерін негіздеу немесе саяси мақсаттарының астында жатқан мүдделерін көрсетпеу үшін діни мәтіндерге арқа сүйейді. Әлидің әскерінен бөлініп кеткен харижиттер осындай жағдайдан туындаған мазһаб болып табылады. Сондай-ақ халифалық төңірегіндегі талас-тартыстарда Әлидің тарапында болғандар уақыт өте келе өзгерген саяси жағдайларға байланысты топтарға бөліне бастайды. Халифалықтың Әли мен оның ұлдарына тиесілі екендігі туралы бір көзқараста болғандарымен, жекелеген мәселелерде бір-біріне қайшы бірнеше діни-саяси топтар пайда болады. Саяси себептер харижиттік

пен шииттік секілді екі үлкен топтың қалыптасуына себеп болумен қатар, басқа да мазһабтардың пайда болуында маңызды рөл ақтарған.

Тайпалық, рушылдық сана: Тамырын исламнан бұрынғы жаһидік кезеңінен алатын рушылдық, тайпаға бөлінушілік Хазірет Мұхаммед пайғамбардың тұсында исламның жоғарғы моральдық құндылықтарының арқасында тоқтатылғанымен, оның өлімінен кейін қайта бой көрсете бастады. Бірнеше саяси қақтығыстарға, әртүрлі топтардың пайда болуына себеп болды. Осман халифтың өз туыстарын маңызды қызметтерге отырғызуы бұрыннан жалғасып келе жатқан хашими-омейядтар қақтығысын қайта жандандырды және наразылықтардың ең басты себептерінің бірі болды. Хашимиттерден болып келетін Әлидің халифалыққа отырысымен омейядтар әулетінен болған Муавия ибн Әбу Суфянды орнынан алады. Бұған қарсы шыққан ол, Әлиді Осман халифтің өліміне кінәлі деген желеуді алға тартып оның халифалығын мойындаудан бас тартады. Нәтижесінде ислам тарихындағы Сыффин деген соғыс болады.

Әлеуметтік-мәдени себептер: Мұхаммед пайғамбардың кезеңінен бастап жайыла бастаған ислам діні басқа дін өкілдері (яһуди, христиан және мәжусилер) тарапынан да қабылданады. Исламды тарату мақсатындағы жорықтардың нәтижесінде исламият Сирия, Палестина, Ирак, Мысыр және Солтүстік Африка, Испания (Андалусия), Иран, Хорасан, Түркістан, Кавказ және Үндістанға дейінгі ұлан-ғайыр аймақты өз билігіне алады. Бұл жерлерде әртүрлі діни наным өкілдері исламды қабылдады. Ескі сенімдерін тастап исламға кірген адамдардың бір бөлігі жаңа діннің негізгі қағидаттарын тез арада үйреніп қабылдаса, келесі бір топ бұған ұзақ уақытқа дейін жатырқаушылықпен қараған. Ал кейбіреулері болса, шын мәнінде, сенбесе де сенгендей кейіп танытып, өш алу үшін әртүрлі іс-әрекеттерге барған. Исламды қабылдағандардың өздері де жаңа сенім мен дүниетанымдарын ескі наным-сенімдерінің ықпалында қала отырып қалыптастыруға тырысқан. Сайып келгенде бұл себептер де әртүрлі мазһабтардың қалыптасуына жол ашып берген». [8,11-14].

Осы мәселені тереңірек қарастырған автор Адам Асалыюғлу «Ислам мазһабтары тарихы» оқу құралында мазһабтардың пайда болуына әсер еткен көптеген себептер бар екенін дәлелдейді. Солар батысы етіп адам факторын қояды. Келесілер әлеуметтік болмыс, саяси оқиғалар, көне өркениеттер және мәдениеттермен жүздесуі, діни мәтіндер деп көрсетіледі. Одан кейін ислам түсінігінде әр түрлі дін ұғымдарын: қарсылықты дін ұғымы, Ақылды басшы ететін дін ұғымы, дәстүрлі дін түсінігі, саяси-харизмаатық лидерге негізделген дін түсінігі, қоғамнан оқшаулану дін түсінігін қарастыру арқылы әртүрлі мазһабтардың пайда болу себептерін және ерекшеліктерін анықтайды.

Ислам тарихында пайда болған діни құрылымдарда бірі дәрежеде әсереткен фактор, ол – адам. Мазһабтардың пайда болу себептерін жақсы ұғыну үшін жеке тұлға мен қоғамдағы адам факторының маңызды орнынбаса айтқан жөн. Өйткені дінді түсінетін де оны өмірде жүзеге асырушы да

– сол адам. Әрбір жеке тұлғаның факторлар мен оқиғаларды түйсінуді мен қарастыруы әр қилы болып келеді. Ұғыну формасы абстарктілі дүниелерден құрылған дін болғандықтан оны түйсінуде әр алуандылықтыңболуы заңды. Кейде адамның жаратылуы және қоршаған ортасының мәдени ошағы оның діни түсінігін және түйсінуді қабілетінде белгілі бір рөлейнайды. Осы тұрғыдан қарағанда, адамның қолынан пайда болған мазһабтарды адам факторынсыз ұғынып түсінуді мүмкін емес. Адам тек өзі түйсінуді қана қоймай, басқалардың да түсінудің жолдарын іздейді және онымен өзінің түсініктерін салыстырып көреді. Басқалардың өзгешеліктерін түйсінуді арқылы өзінің тура немесе жаңылыс жақтарына жауап алу мүмкіндігін табады. Осылайша кемшіліктері мен қателіктерін түзетеді. Ал басқалардың қателіктерін сынға алады.

Мейлі саяси-сенімдік, мейлі фикхтық-амалдық болсын, барлық мазһабтар адамзаттың қажеттілігінен туындады. Адам жүрген жерде діни, пікірлік және саяси айырмашылықтар мен өзгешеліктер де қоса жүреді. Өйткені әрбір адам өзіне тән болмыс болып табылады.

Адам баласы туғаннан бастап қоғамның бір мүшесі. Ол, өмірін адамдармен бір ортада өткізеді. Бұл өз кезегінде қаласақта қаламасақта, түрлі салаларда бірге жұмыс жасау пікірін тудыруда, әрі топ-топ болып бөлінуге ықпалын тигізуде. Діни тұрғыдан болатын топқа бөліну әрекеттері мен ерекшеленулердің түбінде осы қоғамдық ақиқат жатыр. Бірнеше саяси мақсаттардың іске асырылуы жөнінен діни мотивтердің (ықпалдардың) неғұрлым әсер ететіндігі айқын көрініп тұр. Басқа жағынан, әлеуметтік өмірдің өзіне ғана тән ерекшелігі (динамизмі) бар: ол үнемі өзгеріп отырады, дамиды, жаңара түседі. Сол кезде діни-қоғамдық немесе діни-саяси әрекеттер де өзгереді, басқа күйге енеді не болмаса тарихпен араласып, ұмыт болып орнын өзге бір жаңа әрекеттерге босатып қалдырады. Кейде бір ғана мазһабтың өзі көптеген елдерде және халық арасында түбегейлі

өзгеріске енгендігін көреміз. Үнді мәдени ортасында Исмаилилиттер өмір сүрген кез – осының айқын мысалы. Әлеуметтік тұрғыдан «әлемдік» пікірін алға тартатын, әрі өз құрамында өркениет пен мәдениет ортасынан келген кісілерді қамтыған діндерде – пайғамбарлар өлген соң әр түрлі мазхабтардың/түсініктердің және де әр түрлі діни мәтіндердің пайда болуы жалпы еліктеу және әлеуметтік-тарихи оқиғаболып саналамақ.

Мазхабтардың пайда болуындағы ең маңызды факторлардың бірі – саяси оқиғалар болып саналады. Саяси оқиғалардың бұл мәселеде қаншалықты рөл ойнайтындығын жақсырақ түсіну үшін Құранның саясатқақырыбына қалай қарайтынына жалпы көз қырын салып кеткен жөн.

Құран сенім, ғибадат және ахлақ мәселелеріне тікелей және кеңінен мән бергенімен, саяси тақырыптарға әлемдік сипаттағы жалпы қағидалардан бөлек ешқандай анықтама келтірмеген. Мысалы, Хазреті Пайғамбарымыздан (с.а.у.) кейін халифа кім болады, бойында қандай шарттар болу керек, мемлекет түрі мен басқару жүйесі қалай болады деген мәселелерге тоқталмайды әрі баяндамайды. Саясатпен қоса өзгетакырыптарды да қызықтыратын осы негізгі қағидалар – жалпы алғанда мұсылмандардың істерінің өз араларында ақылдасу (мәшуәрәт) арқылы шешілуі, адамдар арасында әділет жәнешындықпен үкім берілуі (Ниса, 58), адамдар арасындағы жоғары болудың бірден-бір себебі тақуа екендігі (Һужурат, 19) жайлы қағидалардан тұрады. Дін-саясат арақатынасында ең көп қозғалатын халифа және имамұғымдары Құранда «саяси атақ-даңққа ие адам» деген мағынада қолданылмаған. Халифа – ерік-қалауы өзінде болған, тікелей ізгі істер жасауға ат салысатын кез келген пенде (Бақара, 30; Әнһам, 165). Ал, имам деген сөз – көптеген мағыналарды білдіргенімен, осы орайда адамдарға үлгі-өнеге болатын әрі басшылық жасай алатын кісі деген мағынада пайғамбарлық үшін қолданылған. **Көне өркениеттер және мәдениеттермен жүздесуі**

Ислам пайда болған қоғамда христиандық, иудаизм және пұтқа құлдық өркениетінің іздері бар еді әрі аталған діндердің өкілдері де табылатын. Исламның фәтхтар (діни жорықтар) арқылы араб түбегінен сыртқа қарай шығып, түрлі елдерге таралуының арқасында Сасаниттер, Византия, Үнді, Түрік, Қытай және сол сияқты дүние өркениеттеріне тап болды. Сол өркениет пен мәдениет орталарына тән адамдардың мұсылман болуы және де аталмыш өркениетпен кездесудің нәтижесінде кейбір әсерленулер орын алды. Орын алған мұндай әсерленулер – жаңадан пайда болып келе жатқан кейбір діни ағымдардың пікір-көзқарастарында түрлі деңгейде әсерлі болды. Ал, бертін келе осы ықпал күшейе түсті. Дүние тарихында әсерлі болған күшті өркениеттер мен мәдениеттер – мемлекеттердің қирап, ыдырағаны сияқты ыдырамайды; әрі толығымен жоғалып та кетпейді. Өйткені, ешбір өркениет толығымен жоғалмайды, өлмейді. Ол өзге өркениет және мәдениеттермен бірге қайтадан көрініс табады. Негізінен алғанда аталмыш әсерлену бір жақты болмастан, күшті де билеуші өркениеттер арасында ауысып, өз жалғасын тапқан. Исламдық жорықтар нәтижесінде Исламды таңдағандар да осылай күшті бір өркениет пен мәдениет ортасынан шыққандықтан өз өркениеттерін түгелдей ысырып тастамаған; керісінше оларды Исламға сәйкестендіре отырып жалғастыруға бел буған.

Діни мәтіндер

Құран адам баласының ойлануын, ақылын қолдануын, үлгі-өнеге алуын баса айтатыны шындық. Ойланған пенденің өз-өзінен әр түрлі ойларға, әр түрлі тоқтамдарға (ой-тұжырымдарға) баратыны да рас. Исламдіні барлық салада адам баласының ойлануына тиым салмаған. Адам баласы қай жерде болмасын, ақыл алғашқы орында тұруға тиіс.

Уаһиді алатын нәрсе, бұл – уаһиді түсінетін ақыл. Құран – адамдардың өзіне жақындаулары үшін араға ешқандай тосқауыл (немесе алғышарт) қоймаған. Құранға бет бұрған кез-келген пенде өз қабілетіне, білім деңгейіне, мәдениетіне қарай одан үлесін алады. Дұрыс нәтижеге қолжеткізу үшін Құранды «біртұтас» қарастырған жөн. Алайда «толық жәнеәділетті түрде» қарау – үнемі оңайлықпен іске аса бермейтіні ақиқат. Сондықтан да кейбір мұсылмандар кей уақыттарда Құран аяттарын алып, оларды өз ойларына қарай, қателескен күйде дәлел етіп келтіруден детайынбаған. Мазхабтардың пайда болуында, әрі пікір-көзқарастарының жүйеге келтірілуінде – аталмыш жағдайды көптеп кездестіруге болады. Міне, Исламның ақылға шектеу қоймауы, адам баласының ойлануын, ақылын пайдалануын әмір етуі де – мазхабтардың туындауындағы негізгі жайттардың біреуі.

Ислам түсінігінде әр түрлі дін ұғымдары

Ислам тарихында сенім мен саясатқа, фикһ пен амалға байланысты көптеген мазхабтар пайда болған. Өткен тарихта мұндайлар әр түрлі болып ұғынылған, әрі баяндалып келген. Адамдар – қал-жағдай, іс-әрекет, сезім және де түсініктері тұрғысынан бірі екіншісінен өзгеше. Табиғаттарына

қатысты болған осы жайт - өздері өмір сүретін әлеуметтік болмыспен тұтасқан соң олардың діни өмірлерінің өзгере түсуіне себеп болған. Саяси, экономикалық және діни тұрғыдан бірдей ортада жетілген екі кісінің арасында да дінді түсіну, ұғыну, баяндау және іске асыру жағынан айырмашылықтар болып жатады. Адамдарды дінді ұғыну, түсіну, айқындау және де орындау тәжірибелерінде орын алатын айырмашылықтар мен діни топтамалар – түбінде адам табиғатындағы топтамалар және де қоғамдық болмыспен тығыз байланысты.

Қарсылықты дін ұғымы

Адам бойындағы қарсы шығу, көтеріліс жасау, ашушаңдық, ыза, төбелесу сезімдері рушылдық өршіген тайпалар мен руларда яки бәдәуи (көшіп жүретін, дамымай қалған) қоғамда, әсіресе өзгерістердің жиі түрде дамып бара жатқан кезеңдерінде өршіп, күшейіп жалпы жұртшылықтың әрекетіне айналуы мүмкін. Осы қарсылықты-рушылдық әрекеті бүкіл діндер мен жұртшылықтарда әр түрлі болып келуі мүмкін. Бірақ та түбінде көпшілік тарапынан іске асып жатқан түп-тамырдан өзгеруге қарсылық сезімі бар. Жылдам өзгеріс рушылдық пен дінге (білімсіз түрде) қатты берілушілік тұтасқан кезде өте қауіпті болатын саяси-діни шектен шығушылық пайда болады. Мұның ең негізгі көрінісі өткен өмірін еске алып, одан да жақсырақ өмір сүруге ұмтылу болып табылады. Өзгеріске қарсы бас көтеру мен қызбалық сезімдері аталған орындарда қандай да бір қоғамның ой-санасы халіне келуі, осылайша ең баста діни салаға, содан соң бүкіл салаларға да әсер етуі әбден мүмкін. Ислам түсінігінде қарсы шығу немесе шектен шыққан рушылдықтың шығудың ең басты өкілдері харижилер, біраз бөлігі уахабилер. Өйткені харижилердің көбісі көшпелі өмір сүрген адамдар еді. Араларында қалалықтар жоқтың қасы болатын. Сондықтан харижи көзқарастар – жалпы алғанда бір мекенге тұрақтамаған, не болмаса енді ғана отырықшылыққа айналып келе жатқан қоғамдарға тартымды келген-ді.

Бәдәуи арабтар мұсылман болған соң отырықшы өмірге көнуге мәжбүр болды. Осы мезеттен бастап (харижилер) дөрекі-қатал рушылдық сананың шектеулі шеңбері ішінде – қарапайым және жеңіл-желпі ой пікірдегі діни деп білген дөрекі қатал сөздерін жая бастады.

Адамзат – ақыл иесі. Ол ойланады, түсінеді, ұғынады және сұрақ сұрайды. Ол себеп-салдар арасындағы ар-қатынастарды зерделейтін жаратылыс. Күллі адамзат атаулы ақыл деген нығметпен ойлану қабілетіне ие болғанымен, осыларды толық қолданып, оңтайлы нәтижеге жету үшін қолдана алатындардың саны кемде-кем. Кейбір адамдар заттармен ара-қатынаста, діни мәтіндермен сұхбаттасу кезінде, ақиқатқа қол жеткізу барысында – сезім, түйсік, харизматик тұлға немесе дәстүрге жүгінудің орнына, ақыл мен жорамалды логикаға мән береді. Осы кісілер ой-көзқарастарды, оқиғаларды және оларға қатысты ұғымдарды зерттеуді қалайды да, ақылға салып, содан кейін ғана дұрыс-бұрысына шешім шығарады. Ақылға сүйенетін сана – адамның өмір сүретін мәдени ортасы мен әлеуметтік болмысы, алған білімі және саясаттық идеологияларының арқасында діни, әлеуметтік, экономикалық және саяси салаларға да әсер етуі мүмкін.

Ақылды басшы ететін дін ұғымы

Ислам түсінігінде ақылды алға қоятын дін ұғымының көріністері әр түрлі болғанымен, басты өкілдерінің қатарына мұржияны, Рәй жақтастарын: (ханафилер), мұғтазила, матуридилер, мәшшаи философтар және мәшшаилік ықпал етуіне байланысты - эшғарилерді жатқызуға болады. Әсіресе мұғтазила, матуридилер және де мұржия секілді доктриналық топтар мен мәшшаи философтары – діннің ақылға негізделуі барысында, сондай-ақ ахлақтық (моральдық), философиялық және наным-сенімге байланысты мәселелерде қасиетті мәтіндердің жүйелі түрде түсіндірілуіне барынша септігін тигізген.

Дәстүрлі дін түсінігі

Ислам діни түсінігінде дәстүрлі дін атауының ең айрықша өкілдері – хадис жақтаушысы әрі алдыңғы буын мұсылмандар мен олардың ең соңғыбуындары болған шәфиия, мәликия, ханбалия және захирия өкілдері болыптабылды. Хадисшілер – иісі мұсылман қауымын қоғамдық өмірде ыдыраушылықтан, бытыраңқылықтан құтқарып, әлеуметтік өмірді нағыз идеалға айналған Хз. Пайғамбар заманына қарай бейімдеп, ауызбіршілік пен біртұтастық сезімдерді саналарына берік сіңіру үшін қасиетті Құран Кәріммен қатар, түйткілді проблемалардан құлан-таза айығудың жолы Хазірет Пайғамбарымыздың хадистері мен пайғамбар көзін көрген сахабалардың, және одан кейін келген табиғиндердің сөздерінде жатқанына имандай сене отырып, хадистерді бір арнаға тоғыстырып, тақырыптарына қарай класификациялаған, жалпылай өз көзқарастарын пайғамбардың хадистеріне негіздеген, сол хадистерден бір елі ажырамауға шақырған және Құран мен хадистен алшақ қандайда да бір көзқарасты ұстанудан үзілді-кесілді сақтандырған және ондай қадамға барғандарды қатаң сынға алған концепцияның нысанасы болды.

Саяси-харизматтық лидерге негізделген дін түсінігі

Жалпы, адам бойында өзгеге билік жүргізу, басқадан тәуелсіз болу сезімі бар екендігі даусыз. Кейбір адамдар өзге жандарды билеп төстеп, оларды өз дегенімен басқарғысы келеді. Билікке деген құштарлық кейде оны басшылықты қолға алуға және сол бағытта саяси әрі идеологиялық күрестерге баруға итермелейді. Сол мақсатпен өзі туып өскен ортадағы саяси және діни мәдениеттен өзін заңды билік тұрғысынан ерекшелеп тұратын небір дәлелдер мен желеулер іздеуге талпынады. Кейде адамдар өзгеден оқ бойы озық тұрған саяси-діни көшбасшы ретінде қоғамдық өмірде жарқ етіп шықса, кейде қоғамның бұл мәселедегі қанағаттары мен мәдениеттері кейбір тұлғаларды немесе текті әулеттерді өздерін қиыншақтан құтқарып қалатын нағыз көшбасшы ретінде көреді. Бұл әрекет империяны жарты құдай санаған Сасанидтер мен Ежелгі Таяу Шығыс елдерінде және мәсіх сенімі мықтап орныққан христиан діні мен йудаизмнен Ислам дініне өткен кейбір адамдардың арасында жиі байқалған. Билікке деген талас рулық бәсекелестік көрініс тапқан қоғамдарарасында да бас көтеріп отырған. Қоғамдардың саяси-әлеуметтік дағдарыскезеңдері жаңа көшбасшылардың тарих сахнасына шығуында және санада мықтап орныққан саяси пиғылдардың жүзеге асырылуында ең қолайлы да ыңғайлы кезеңдер болып табылады.

Қоғамнан оқшаулану дін түсінігі

Тарихқа зер салсақ, көптеген діндерде сырт көзден оқшауланып, ел-жұрттан жыраққа кету – интуиция мен илхамның әр қилы түрлерінде немесе соған ұқсас түрлерде бірқатар реакцияшыл әрекеттер ретінде көрініс тапқанын байқауға болады. Адам табиғатындағы осы психологиялық бейімділіктердің бір арнаға тоғысып жиналуына және сопылық бағытқа айналуына ең қолайлы орын – әлеуметтік-саяси дағдарыстар және шапшаң өзгерістер бой көрсеткен бұл дүниеге бейім қоғамдар болып табылады. Өйткені бұл жағдайларда қоғам мүшелері бастан өткерген жалғыздық пен ел жұрттан оқшаулану сезімі оларды азаттық таңын іздеуге итермелейді. [9,5-25].

Әдебиеттер тізімі:

1. Дінтану. Энциклопедиялық сөдік. 2 том (Й-Я) / әл-Фараби атын. ҚазҰУ; [құраст. Н. Ж. Байтенова].- Алматы: Қазақ ун-ті, 2018.- 439б.
2. Большая российская энциклопедия. https://old.bigenc.ru/religious_studies/text/2163785
3. А. Али-Заде. Исламский энциклопедический словарь. М. Издательский дом «Ансар», 2007. -400 с.
4. Дуйсенбаева А.Қ. Қазақстандағы исламдық ағымдар: дінтанулық талдау. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы. 2014 2017<https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder3157>
5. Сейтбеков. С. Мазхабтар тарихы. Алматы, «Көкжиек» баспасы, 2015. -448 бет.
6. Сабри Хизметли. Мазхабтар тарихы. Түркістан, Қ.А. Яссауи университеті, 2000. - 140 бет.
7. Смағұлов Жасұлан. Құранда ағымға бөліну жайында не айтылған? <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/178>
8. Байтенова Н.Ж., Абжалов С., Бейсенов Б.К. Исламдағы секталар мен бағыттар: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 110 б.
9. Адам Асалыоглу. Ислам мазхабтары тарихы. Түркістан. 2011. 190 бет. <https://nmu.edu.kz/wp-content/uploads/2020/02/Islam-mazhabtary-tarihy.-Asalyogly-Adam-1.pdf>

ТЕРРОРИСТІК АКТІЛЕРДІҢ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТЕРРОРИСТЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ АҚТАУ ТӘСІЛДЕРІ

Дінтану, 4 курс Даулетбай А.Е.

Ғылыми жетекші: з.ғ.к. Бишманов К. М.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақалада Қазақстандағы террористік актілердің жасалу жолдары, оларды алдын алу шаралары көрсетілген. Сондай-ақ теракт кезінде қаза болған адамдар, оларға тағылған айыптар мен жазалар нақтылы көрсетілген болатын. Террористік актілердің деңгейлері мен оларға қолданылатын жағдайлар нақтылы көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, терроризм, радикализм, дін, конфессия

Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді, егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қолсұғылмаушылығын және бөлінбестігін бұзуды, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіруді, билікті күшпен басып алуды немесе билікті күшпен ұстап тұруды, заңсыз әскерилендірілген құралым құруды, оған басшылық жасауды және қатысуды, қарулы бүлік ұйымдастыруды және оған қатысуды, әлеуметтік, тектік-топтық алауыздықты қоздыруды (саяси экстремизмді);

– нәсілдік, ұлттық және рулық алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты алауыздықты қоздыруды (ұлттық экстремизмді);

– діни өшпенділікті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруды, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, имандылығына немесе құқықтары мен бостандықтарына қатер төндіретін кез келген діни практиканы қолдануды (діни экстремизмді) көздейтін әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы.

Ал «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі Қазақстан Республикасының N 416-І Заңында «Күш қолдану идеологиясы және халықты үрейлендіруге байланысты және жеке адамға, қоғам мен мемлекетке залал келтіруге бағытталған күш қолдану және (немесе) өзге де қылмыстық әрекеттерді жасау не жасаймын деп қорқыту жолымен мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың шешім қабылдауына әсер ету практикасы терроризм» екендігі туралы анықтама берілген.

Терроризмнің де бірнеше түрі бар. Оның ішінде этникалық терроризм адамның ұлтына, этникалық түріне қарсы жасалған қылмыс түрі. Мұны кейде нәсілшілдік пиғылының нәтижесі деп те атап жатады. Этникалық терроризмге күрдтердің Түркиядағы, шешен содырларының Ресей аймағындағы бірнеше террорлық актілері т.б. мысал бола алады. Діни терроризмге діни идеологияның ықпалымен өзге дін өкілдеріне немесе мемлекеттік құрылымдық жүйелерге қарсы радикалды іс-қимыл түрі жатады. Бұған Қазақстанда да орын алған бірнеше радикалды топтардың құқық қорғау органдарымен арада болған қарулы қақтығыстарын мысал ретінде атап көрсетуге болады. Діни терроризм түріне діни канондарды бұрмалау арқылы адамдарды радикалдандыру және осы әрекетпен жұрт арасында дүрбелеу туғызу, жазсықсыз жандардың жанын қию әрекеттері жатады. Терроризмнің сондай-ақ криминалдық және идеологиялық түрлері де бар.

Төмендегі статистикада әлемде жыл сайын орын алып отырған террористік актілер туралы мәлімет келтірілген. *Терроризм дегенде алдымен «Қылмыстың артында кім тұр және неге сондай қылмысқа барды?»* деген сұрақ туады. Бұл тұрғыда кейбір принциптік мәселелерге мән беруіміз қажет. Біріншіден, сәләфилікке ерушілердің діни сенімі мен ұстанымы біздің қоғам мен мемлекетке қарсы агрессиялық сипатта екені белгілі. Ал адам баласының бойында қалыптасқан мұндай көзқарас түбінде бір теріс іс-қимылға айналуы әбден мүмкін. Елімізде және шетелдерде дін негізінде орын алып жатқан оқиғалар осының айқын дәлелі. Нақтырақ айтсақ, 2011-2012 жылдары Ақтөбе, Атырау және Тараз қалаларында, 2016 жылы Ақтөбе мен Алматыдағы оқиғалар терроризмге негізделген уахабшылдық идеяның нәтижесі. Екіншіден, ғаламтордағы бейнематериалдардан жастардың бойындағы діни агрессия ойланбастан қан төгуге, тіпті өзінің өмірін қиып жіберуге бар екенін танытады. Олардың діни сауаты таяз. Себебі аталған ағымның ерушілері ғана емес, уағызшыларын да діни сауатты деуге келмейді. Себебі оларға пәтуа (нұсқау) беріп, бағыттап отырған белгілі тарап бар және осы тарап қажет кезінде оларды өзінің қолшоқпары ретінде пайдаланады. Мәселен, 2011-2012 жылғы оқиғаларға ешкім танымайтын Әбу Мунзир әш-Шинкити деген шейхтің пәтуасы себеп болған еді. Үшіншіден, еліміздегі басқа сәләфилер бұл оқиғаларды жасаушы топты ДАИШ-пен байланыстырып әлек. ДАИШ-тің теологиялық және діни идеологиясының сәләфилік екенін ешкім жасыра алмайды. Демек діни астар мен идеологиялық база ортақ. Біз сәләфилік ағымға қатысты есебімізден жаңылмау үшін оны назардан тыс қалдырмауымыз керек. Төртіншіден, осы оқиғалар елімізде сәләфилікке қатысты батыл саяси шешім қабылдауға қосымша қатаң негіз болады деп үміттенемін. Біз осы уақытқа дейін сәләфилік идеяға ерушілерді «байсалды және радикалды» деп бөліп келеміз. Ал сол «байсалдылардың» қоғам мен ұлтқа қарсы агрессиялық көзқарастары қай уақытта іс-әрекетке айналатынын білмейміз. Сонымен қатар терроризмнің әлеуметтік-құқықтық және криминологиялық қыры, террорлық бағыттағы қылмыстардың құрылымы мен динамикасы, терроризмнің таралуы мен дамуының себептік-факторлық кешені де бар екенін ескерген жөн.

Қазақстан барлық түрдегі терроризмді қатаң айыптайды және аталған жағымсыз құбылыспен күресте әлемдік қауымдастықтың ұжымдық күш қосуын қолдайды. Мемлекетіміз терроризммен күрес туралы барша 13 халықаралық әмбебап конвенцияларға қосылған. Әлемдегі экстремизм мен терроризмге қарсы күреске белсенді түрде қатысып келеді. Қазір елімізде діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған бағдарлама жүзеге асырылды. Сондай-ақ 2015 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының 70-ші сессиясында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев әлемді соғыс қатерінен арылтатын және оның себептерін жоятын «Жаһандық стратегиялық бастама-2045» жоспарын әзірлеуді ұсынды. Мұндағы мақсат – адамзат дамуы үшін ортақ жауапкершілікті орнықтыру. Халықаралық терроризм мен экстремизмге қарсы тұра алатын бірыңғай әлемдік желі құру мәселесі де көтерілді.

Жалпы, террорлық ұйымдардың сипаты қандай?

Терроризм – идеология, доктрина, тіпті жүйелік пікір де емес. Бұл – стратегия. Олар бүкіл әлемді «жақсы» және «жаман» деп екі топқа бөліп, өздерін «жақсы» категориясына жатқызады. Лаңкестік әрекеттерді іске асыру үшін міндетті түрде сценарий дайындап, «а» және «б» жоспарын жасайды. Терроризм жарқын болашақ пен жаңа мүмкіндіктерге үміттендіреді. Бұлыңғыр болса да үнемі саяси мақсат-мүддесі болады. Бұл халықаралық саясаттың бір бөлігі, сол себепті сырттан келетін қолдау арқылы іске асады. Террорлық ұйымдар ең алдымен идеологияларын дамытып, кітап, журнал, әлеуметтік желі және қолдарынан келгенше БАҚ арқылы қатарларын пікірлері сәйкес келетін адамдармен толықтырады. Терроризмнің төркінін бұл күнде Шығыстан, мұсылман елдерінен іздеу кең өріс алып отыр. Оған діни сипат беру қате. Шын мәнінде, терроризмді белгілі бір ұлтпен немесе дінмен байланыстырудың негізі жоқ. Бейбіт тұрғындар өмірін жалмайтын террорлық актілерді жасаушылардың діні, мәзхабы болмайды. Террорлық қимылдарға кез келген ұлттың өкілі, кез келген діннің атын жамылушы безбүйректер бара алады. Өкінішін, кегін, тағдырына мойынұсынбауын террорлық топқа қосылумен ақтағысы келеді. Лаңкестік әрекеттер әлемді дүр сілкіндіруде. Лаңкестікке қарсы күрес жүргізу барысында қауіпсіздік тақырыбының маңызы мен сыртқы саясаттың адам құқықтарына, демократияға, плюрализмге, заң үстемдігіне қатысты маңыздылығын ескеру басты мәселелердің бірі. Еліміз сыртқы күштердің қолдауын тауып отырған террорлық ұйымдардың нысанасына айналмауы үшін халықаралық заңға құрмет көрсететін, рационалды, ұлттық мүддені алға қоятын, бейбітшілік пен достастық қағидаларына негізделген саясат ұстанғаны абзал.

Еліміздегі террорлық қауіппен күрес нәтижелері қандай?

Бұл статистикаға қарап, әлемде терроризммен күрес қаншалықты қарқынды болғанымен, террорлық актілердің де айтарлық азайып отырмағанын байқауымызға болады. 2006-2019 жылдар аралығында әлемде орын алған террористік актілер салдарынан он мыңдаған адам қаза тауып отырған. Мысалы, тек 2019 жылдың өзінде әлемде **8300 террористік акт** жасалып, салдарынан 25 082 адам қаза тапқан. Өзге жылдардың статистикасы да осыған ұқсас екенін айта кеткен жөн. Оны жоғарыда берілген статистикадан көре аласыздар.

Өкінішке орай, террористік актілердің құрбанына көбінесе бейбіт тұрғындар, жас балалар айналууда. Қазіргі таңда түрлі саяси, әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық діни себептерге байланысты террористік шабуыл жасалатын мемлекеттер мен жекелеген өңірлердің индексі жасалуда. Төмендегі кескіннен террористік актілердің 2020 жылғы елдер арасындағы салыстырмалы көрсеткішін көрулеріңізге болады.

Индекстен байқағанымыздай террорлық актілер жиі ұшырасатын мемлекеттердің көпшілігі экономикалық жағдайы тұралаған немесе саяси-әлеуметтік жағдайы сын көтермейтін, тұрақсыз елдер немесе түрлі этникалық-діни топтардың мүдде қақтығысы бар елдер қатарында. Сондай-ақ, кейде мұндай елдер қатарында экономикасы дамыған, қандай да бір террорлық топтардың дұшпанына айналған жекелеген мемлекеттер де кіріп жатады.

ҚР аумағында жасалған және экстремизм мен терроризмге байланысты қылмыстар тұрғысынан айту қиын, өйткені 2017 жылы ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің сайтында қол жетімді құқықтық статистика қазіргі уақытта мүлдем жоқ.

Алайда, сіз елдегі бас күш ведомствосының сандарына жүгінуге тырысуға болады. Қазақстан Ұлттық қауіпсіздік комитетінің (ҚР ҰҚК) баспасөз қызметіне сәйкес, 2019 жылғы 27 маусымдағы жағдай бойынша терроризм мен діни экстремизмге байланысты қылмыстар үшін Қазақстан Республикасының 662 азаматы сотталып, жазасын өтеп жатыр, оның 14-і әйелдер. Шын мәнінде, бұл санның өзі ештеңе айтпайды: бір жағынан, осы қылмыстар бойынша сотталғандардың ел

халқының үлесі – бұл теңіздегі тамшы. Екінші жағынан, бұл сан жылдар бойы тұрақты түрде өсіп келеді, бұған тағы да көптеген жарияланымдар дәлел бола алады бұқаралық ақпарат құралдары және баспасөз конференцияларында бейінді билік өкілдері айтқан статистика. Сонымен қатар, соңғы бес-алты жылда ДАИШ-ке қосылу үшін әскери қақтығыстар аймақтарына, атап айтқанда Сирияға барған азаматтар туралы ұмытпаңыз. Дегенмен, бұл сандар жиынтықта өте төмен және өкілдік емес болып қалады.

Егер ҚР Қылмыстық Кодексінің белгілі бір баптары бойынша қылмыстардың санын салыстыратын болсақ, онда сурет әлдеқайда түсініксіз болып шығады. Зерттеуде салыстыру үшін "Қазақстандағы Онлайн еркіндік vs. зорлық-зомбылық экстремизмге қарсы іс-қимыл: Қазақстанның жағдайы" А. Гусарова терроризм мен экстремизмге байланысты қылмыстардың, мысалы, алауыздықты қоздырудан әлдеқайда аз екендігі туралы айтады (ҚР ҚК 174-бабы).

Мысалы, 2017 жылы ҚР Қылмыстық кодексінің 256-бабы 1-тармағы бойынша Терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария түрде шақыру бойынша 10 адам сотталды: төртеуі 1 жылдан 3 жылға дейін, үшеуі 3 жылдан 5 жылға дейін, тағы үшеуі 5 жылдан 8 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Оның ішінде-Алматының үш тұрғыны, қалғандары Астана, ОҚО, Ақмола, Атырау, Павлодар, Қарағанды және Маңғыстау облыстарының өкілдері.

Әр түрлі елдердің заң шығарушылары терроризмнің бірыңғай анықтамасына келген жоқ. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Қылмыстық кодекстерінде баяндалған террористік бағыттағы қылмыстар құрамының әрекеттері мен белгілерін зерттей және жинақтай отырып, в. п. Емьянов терроризмнің мынадай анықтамасын жасайды: терроризм-белгілі бір шешім қабылдауға тікелей немесе жанама ықпал ету мақсатында халықтың немесе әлеуметтік топтардың терроризміне бағытталған жария түрде жасалатын жалпы қауіпті іс-әрекеттер немесе осындай қауіптер немесе террористердің мүддесі үшін олардан бас тарту.

Ол үшін Терроризм жалпы, жалпы террор ұғымымен байланысты. Террор-бұл алдын-алу арқылы қоғамды басқару тәсілі. Саяси іс-әрекеттің бұл әдісіне мемлекет те, саяси мақсаттар қоятын ұйымдар (немесе күштер) де жүгіне алады. Көптеген жылдар бойы террористік іс-әрекет субъектісінің сипатына қарамастан, алдын-алу қорқыту тактикасы террордың жалпы ұғымымен белгіленді. 1970-1980 жылдары терроризм мен терроризм арасындағы терминологиялық айырмашылық пайда болды. Бүгінгі таңда "террор" жалпы қоғамға немесе диссиденттер мен оппозицияға қарсы мемлекеттің заңсыз зорлық-зомбылығы ретінде түсіндіріледі. "Терроризм" - бұл мемлекетке қарсы күштер мен ұйымдар жүзеге асыратын заңсыз зорлық-зомбылық тәжірибесі.

Террор зорлық-зомбылыққа сүйенеді және өз мақсаттарына жетеді, кез-келген белсенді қарсыластарға қауіп төндіреді және барлық ықтимал қарсыластарға қарсы тұру үшін оның ерік-жігерін жою үшін билікті физикалық түрде басады. Айта кету керек, террор-бұл алдын-алу зорлық-зомбылық саясаты, оны бұзушыларға қатысты ең қатал репрессиядан ерекшелендіреді. Қолданыстағы тәртіпті түбегейлі өзгертуге тырысатын билік террорға жүгінеді. Шетелдік жаулап алу, әлеуметтік революция немесе демократиялық дәстүрлері бар қоғамдағы авторитаризмді растау сияқты жағдайларда – яғни саяси шындық түбегейлі өзгеріп, бұл өзгерістер қоғамның үлкен бөлігіне сөзсіз қарсылық тудырса – жаңа биліктің саяси стратегияларының арсеналында террор саясаты жатыр.

Терроризмнің міндетті шарты-қоғамдағы террористік әрекеттің резонансы. Терроризм түбегейлі декларативті. Террорлық шабуыл туралы ақпараттың кең таралуы, оны ең көп талқыланатын оқиғаға айналдыру терроризм тактикасының негізгі элементін білдіреді. Байқалмаған немесе жіктелген террористік акт барлық мағынасын жоғалтады.

Бұл террористік актіні диверсия немесе саяси кісі өлтіру сияқты жақын құбылыстардан ажыратады. Диверсия-мемлекеттің арнайы қызметтері жүзеге асыратын диверсиялық сипаттағы күштік акция. Диверсия жаудың тікелей зақымдануы үшін құнды, операцияның қоғамдық резонансы диверсияны қызықтырмайды және тіпті қауіпті. Ең дұрысы, диверсия техногендік апатқа, жазатайым оқиғаға немесе басқа күшпен жасалған күштік әрекетке еліктейді. Барлау агенттіктері жасаған саяси кісі өлтіру сияқты диверсиялар, нақты орындаушылар жалған кінәлілерге қарсы тұруды жөн көреді.

Террористік актіге қоғамдық резонанс террористерге қоғамдық көңіл-күйді өзгерту үшін қажет. Террорлық шабуылдар жаппай психологияға әсер етеді. Террористік ұйымдар өздерінің де, құрбандардың да өмірін құрбан ете отырып, өздерінің күші мен соңына дейін баруға дайын екендіктерін көрсетеді. Террорист бұл қоғамда бұл әлемде ешбір жағдайда заттардың бар тәртібін

қабылдамайтын және онымен жеңіске дейін немесе оның соңына дейін күресетін күш бар деп қатты айтады.

Террористік қауіп деңгейлері

Террористік акт қатерінің туындағаны туралы халықты уақтылы хабардар ету мақсатында террористік қауіптілік деңгейлері белгіленуі мүмкін.

Террористік қауіптілік деңгейі Қазақстан терроризмге қарсы комиссия төрағасының шешімімен белгіленеді, ол бұқаралық ақпарат құралдарында дереу жариялануға жатады.

Призыв «быть настороже»	Никакие чрезвычайные меры не предпринимаются
Серьезный уровень опасности	Ведется усиленное наблюдение за объектами, которые могут подвергнуться террористической атаке; деятельность различных департаментов должна быть максимально скоординирована
Наивысшая степень опасности	Прекращают работу и закрываются общественные и правительственные учреждения. Весь персонал эвакуируется в специально отведенные места, в частности, в подземные бункеры

Жоғары " көк "

деңгей террористік акт жасаудың нақты мүмкіндігі туралы растауды талап ететін ақпарат болған кезде белгіленеді. Террористік қауіптің " көк " деңгейін белгілеу кезінде ұсынылады:

1. Көшеде, адамдар көп жиналатын жерлерде, қоғамдық көліктерде болған кезде назар аударыңыз. :

– айналасындағылардың сыртқы түрі (киім маусымға сәйкес келмейді немесе оның астында бөгде зат бар сияқты);

– басқалардың мінез-құлқындағы оғаштықтар (жүйке, шиеленісті жағдайдың көрінісі, үнемі қарау, түсініксіз күңкілдеу, құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен кездесуден аулақ болу әрекеттері);

– тастанды көліктер, күдікті заттар (сөмкелер, сөмкелер, рюкзактар, чемодандар, электр сымдары, электр құрылғылары және т.б.).

2.барлық күдікті жағдайлар туралы Құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне дереу хабарлау қажет.

3. құқық қорғау органдарына көмек көрсету.

4.құқық қорғау органдарының назарының артуына түсіністікпен және шыдамдылықпен қарау.

5.қаптаманы, қораптарды, сөмкелерді, рюкзактарды, чемодандарды және басқа да күмәнді заттарды бөгде адамдардан уақытша сақтауға, сондай-ақ тасымалдауға қабылдауға болмайды.

6.отбасында қарттар мен балаларға көшеде немесе кіреберісте табылған кез келген зат олардың өміріне қауіп төндіретінін түсіндіріңіз.

7.болып жатқан оқиғалардан хабардар болу (жаңалықтарды теледидардан, радиодан, "Интернет"желісінен қадағалау).

Жоғары "сары" деңгей террористік акт жасаудың нақты мүмкіндігі туралы расталған ақпарат болған кезде белгіленеді. Террористік қауіптің "көк" деңгейін белгілеу кезінде жүзеге асырылатын іс-әрекеттермен қатар, ұсынылады:

1. Мүмкіндігінше адамдардың жаппай болу орындарына барудан аулақ болыңыз.

2. Көшеде (қоғамдық көлікте) болған кезде өзімен бірге жеке басын қуәландыратын құжаттары болуы тиіс. Оларды құқық қорғау органдары қызметкерлерінің бірінші талабы бойынша тексеру үшін ұсыну.

3. Қоғамдық ғимараттарда (сауда орталықтарында, вокзалдарда, әуежайларда және т.б.) болған кезде өрт кезінде қосалқы шығу жолдары мен эвакуациялау жолдарының көрсеткіштерінің орналасуына назар аудару қажет.

4. Тұрғын үйлерге іргелес аумақтарда бейтаныс адамдар мен көліктердің пайда болуына назар аударыңыз.

5. Үлкен сөмкелермен, рюкзактармен, чемодандармен қозғалудан аулақ болыңыз.

6. Төтенше жағдай туындаған жағдайда отбасында іс қимыл жоспарын талқылау:

- төтенше жағдайда отбасы мүшелерімен кездесуге болатын орынды анықтаңыз;

- барлық отбасы мүшелерінің басқа отбасы мүшелерінің, туыстарының және шұғыл қызметтердің телефон нөмірлері бар екеніне көз жеткізіңіз.

Сыни "қызыл" деңгей жасалған террористік акт туралы не террористік актіге тікелей қауіп төндіретін әрекеттер жасау туралы ақпарат болған кезде белгіленеді. Террористік қауіптіліктің "көк" және "сары" деңгейлерін белгілеу кезінде жүзеге асырылатын іс-әрекеттермен қатар, ұсынылады:

1. Бейтаныс адамдар мен көліктердің пайда болуына, жәшіктер мен сөмкелерді түсіруге ерекше назар аудара отырып, ғимаратты, кіреберістерді үнемі айналып өтетін үй тұрғындарының кезекшілігін ұйымдастырыңыз.

2. Адамдардың жаппай болу орындарына барудан бас тарту, террористік қауіп деңгейі белгіленген аумақ бойынша сапарларды кейінге қалдыру, балалардың көшеде болу уақытын шектеу.

3. Бқтимал эвакуацияға дайындалу:

– қажетті заттар жиынтығын, ақша мен құжаттарды дайындаңыз;

Айта кету керек, терроризм әдетте бір мемлекеттің аумағымен ғана шектелмейді. Бұл ретте, Қазақстанға келген экстремистік топтардың, идеялардың артында Ауғанстан, Пәкістан және Кавказдағы кейбір елдердегі діни, саяси радикалды топтар жатқанын айта кеткен жөн. Қазақстан заңымен тыйым салынған біраз ұйым елімізде нақты төбе көрсетпегенімен, Қазақстан әріптестік танытқан немесе шекаралас орналасқан мемлекеттердің аумағында тыйым салынған қауіпті ұйымдар болғандықтан тізімге енді. Алайда Хизб-ут – Тахрир, Таблиғи жамағат, Джунд-аль-Халифат, Ислам мемлекеті, Ат-такфир уаль-хиджра сияқты ұйымдар жоғарыда аталған аталған елдерден бастау алатын идеология екендігі баршамызға белгілі жайт. Діни идеологиямен санасы уланып, отбасын ертіп Сириядан шыққан Қазақстан азаматтары аз болған жоқ. Қазақстан қауіпсіздік қызметтері ұйымдастырған «Жусан» операциясының арқасында олардың көпшілігі елімізге қайтарылды. Олардың барлығы қайта реабилитациялаудан өткізіліп, қылмысы дәлелденгендері ел заңына сәйкес сотқа тартылып, жазасын өтеу орындарына жабылды.

Сондай-ақ, көп жылдан бері Қазақстан Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Ұжымдық қауіпсіздік шаралары ұйымы сияқты халықаралық ұйымдар аясында терроризмнің халықаралық деңгейдегі таралуына қарсы операцияларға ұдайы қатысуда. Ирактағы соғыста қазақстандық Қазбат сарбаздары да қатысып, жарылғыш заттарды залалсыздандыру жұмыстары атсалысты.

Терроризммен күрес кешенді түрдегі операциялар арқылы іске асады. Мысалы террористік ұйымдардың көпшілігі есірткі саудасы арқылы қаржыландырылып отырады. Сондықтан терроризммен күрестің маңызды бөлігі халықаралық есірткі саудасын тоқтату амалдарында жатыр. Оның ішінде Қазақстан аумағы Ауғанстаннан Еуропаға тасымалданатын есірткінің негізгі транзит жолдарының бірі саналатындықтан біздің елімізге осы бағыттағы жұмыстарды үнемі дамытып, қауіпсіздік шараларын ұдайы күшейтіп отырғаны абзал.

Қазақстанда Ұлттық қауіпсіздік комитеті жетекшілік ететін Терроризмге қарсы орталық, жергілікті атқарушы органдар жанында облыс және қала әкімдері төрағалық ететін Терроризмге қарсы комиссиялар қызмет етеді. Аталған құрылымдарға елдегі мүдделі мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар енгізіліп, мемлекет аумағындағы радикалды экстремизмнің алдын алу, профилактикалық жұмыстарды жүйелі түрде іске асыру, террористік іс-әрекеттерге қарсы қауіпсіздік шараларын ұйымдастыру сынды маңызды жұмыстарды үйлестірумен айналысады. Аталған құрылымдардың жұмысы көзге көрініп, БАҚ беттерінше ашық жазылмағанымен, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытында маңызды бастамалар мен іс-шаралардың ұйытқысы болуда.

"Осы құбылыстарға қарсы іс - қимыл, оның ішінде осы қауіпке қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық шеңберінде кешенді шаралар іске асырылды деп санаймыз", - деді Жақыпбаев.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұрат Төлесев. «Халықаралық терроризм Қазақстан және Орта Азия елдеріне төнетін қауіп-қатер ретінде»
2. Байтенова Н.Ж. «Зайырлы мемлекет жағдайында дінтану пәнін оқытудың кейбір өзекті мәселелері» «Зайырлы мемлекеттегі дін» Алматы қалалық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жинағы. Алматы, 2006 ж. - 82 б.
3. Қазіргі Қазақстандағы жаңа діни ұйымдар. - Алматы, 2010. - 320 б.
4. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: "Аруна Ltd. ЖШС, 2010. - 234 б.
5. Назарбек К. «Ислам экстремизмінің идеологиялық тамырлары» // Тәуелсіз Қазақстанның 20 жыл дамуындағы мәдениеттанулық ғылым. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Алматы, 30 қараша, - 339 б.
6. Мейрбаев Б.Б. Ислам әлеуметтік-экономикалық доктринасының қалыптасуы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. 178 Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. - № 1 (32). - 2009.
7. Бейсенов Б.Қ. Таблиғ Жамағатының (дағуатшылар) ұстанымдары // Тәуелсіз Қазақстанның жиырма жыл дамуындағы мәдениеттанулық ғылым: мәселелер, ізденістер, шешімдер II Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. - Алматы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 30 қараша, 2011. - 339 б.
8. Старченко Г.И. Турция: исламский фактор в светском государстве // Народы Азии и Африки. - 1988. - № 2. - С. 25-34.
9. Полонская Л.Р. Мусульманские течения в общественной мысли Индии и Пакистана : (Критика «мусульманского национализма»). - М. : Изд-во вост. лит. , 1963. - 326 с.
10. Қазақстандағы діндер. (Құрастырушы) Н.Ж.Бәйтенова, Қ.А. Затов, Рысбекова Ш., Бейсенов Б., Борбасова Қ., Құрманалиева А., Мейрбаев Б. Алматы: Қазақ университеті, 2008. - 399 б.
11. Зорин В., Паин Э. По ту сторону свободы // Независимая газета. - 2003. - 12 февраль. - С. 2-4.
12. Мирский Г. Экстремизм, терроризм и внутренние конфликты в «третьем мире» // Мировая экономика и международные отношения. - 1988. №8. - С.Нуршанов А.А

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ БАЛАЛАР

2 курс Джүматай Н.С.

Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., доцент Джуманова Г.Ж.

ҚР ҰҚК Академиясы

Андатпа: Мақала қоғамның өткір әрі сорақы проблемасы діни экстремистік топтардың балаларды арбауы мен пайдалануы қалай жүзеге асатынын қарастырады. Автор бұл мәселе арқылы ұлттық қауіпсіздігімізге қауіп төніп тұрғанын, әлсіз топ өкілдерінің жұтылып кетіп жатқандығына жан-жақты талдау жасаған. Екі халықаралық діни экстремистік топтардың балаларды пайдалануына салыстырмалы анализ жасалады.

Кілт сөздер: діни экстремизм, діни экстремистік топтар, ДАИШ, Боко Харам, балалар, арбау, пайдалану, балаларды діни экстремистік топтарға тарту.

Бүгінде ақпараттар мен ғылыми технологиялар заманында мәселелер түрленіп, күрделі сипатқа ие болып отыр. Технология заманы бір мәселені түбегейлі құртып жіберсе, ендігі бір мәселені күштеп қолдап жібергендей зауқы бар заманға айналғандай. Соның бірі радикалданған дін мәселесі. Бір қарағанда, гүлденген әлем, толассыз мүмкіндіктер, көзі ашық өскелең ұрпақ. Алайда, осы заман технологиясы діннің технологиясына катализатор болған секілді. Әрине, бұл заманға ғана келіп тіреліп отырған жоқ. Дегенменде тигізер септігі мол. Радикалды сипаттағы діннің өршуі мемлекет пен қоғам, адамның, түптеп келгенде ұлттық қауіпсіздігімізге нұқсан келтіруші әрекет болып отыр. Діни экстремисттік ұйымдар өмір сүруі үшін, арнайы бір ресурстар қажет. Әрине, біріншіден ол тірі күш, яғни адам. Діни экстремисттік ұйымдар мен террористтік ұйымдар өз қызметтерін сәтті орындау үшін қатарларына әйелдерді, мақсаттарына байланысты жасы келген адамдарды қолданады. Ең сорақысы, осы қызметке балаларды тарту. Бейбіт өмірдің дәмін сезінбей, шаң иісіне өкпесі толған балалар күн санап аталмыш ұйымдардың қатарын толтырып келеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше елдері ратификациялаған, «Бала құқықтары туралы Конвенцияға» сәйкес бала деп әрбір жасы 18 жасқа толмаған адамды айтады [1]. Балаларды соғыс амалдарына пайдалану кеше ғана пайда болған жаңа құбылыс емес. Шамамен 20 жыл бұрын БҰҰ Бас хатшы сарапшысының «Машел есебі» [2] деп аталатын қарулы қақтығыстардың балаларға әсері туралы баяндамасы халықаралық қауымдастықтың назарын қарулы күштер мен қарулы топтардың балаларды арбауы мен пайдаланудың ауқымы мен салдарына аударды. Балаларды террористік және діни экстремистік топтарға тарту мемлекеттер үшін өте тиімсіз, тіпті проблема десек те болады. Себебі, бұл құбылыстың алдын-алу міндеті әлдеқайда күрделене түседі, олар жүргізетін үгіт-насихат жұмыстарының көлемі үлкейеді. Террористік және діни экстремистік топтардың балаларды арбауы әлемнің барлық елдерінде, қарулы қақтығыс жағдайында және болмаған кезде де орын алатын үрдіске айналды. Арбау қандай жағдайда жүзеге асырылатынына қарамастан, ол әдетте балаларды пайдалануға және құрбан етуге әкеледі.

Кейбір қоғамдарда әртүрлі сипаттағы құрылымдық топтар өте көп. Отбасылар сондай топтың біріне кіріп кетпеу үшін, өз балаларын әдейілеп діни бағыттағы топқа береді екен [3]. Балаларды арбау арқылы террористік және экстремистік топтар айтарлықтай экономикалық пайда көреді. Оларға әдетте жалақыда төлемейді және олардың өмір сүруі үшін аз тамақ, яғни ресурс қажет. Солай бола тұра, олардың қылмыстық дейгейлері ересектермен парапар. Ересектермен салыстырғанда балаларға ықпал ету әлдеқайда оңайырақ. Ол мейлі, физикалық және психологиялық тұрғыдан болсын. Балалар табиғатынан беделді адамдарға деген адалдықты бірден көрсетуге бейім, әсіресе олар жақсы көретін және құрметтейтін адамдардың сенімдері мен мінез-құлқын қабылдауға дайын келеді. Болашақтарын ойлайтын экстремистік топтар аталған іс әрекеттерді балаларды «болашақ ұрпаққа инвестиция» ретінде пайдалануды қарастыруы мүмкін деген оймен жасайтын көрінеді [4]. Балалар, әсіресе қыздар, лазутчиктер, курьерлер, жүк тасушылар және жанкештілер ретінде көбірек қолданылады. Бұл көбінесе прагматикалық себептерге байланысты: балалар өздеріне төндіретін қауіпті аз сезінеді. Көбінесе зорлық-зомбылық әдістерін пайдалану көбірек нәтиже алып келеді. Балаларды ұрлап кетеді, алдау арқылы алып кетеді, қорқыту арқылы мәжбүрлейді, ең сорақысы саудагерлерден сатып алады. Кедейлікте өмір сүретін, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, сондай-ақ үйсіз балалар мәжбүрлі жұмысқа қабылдауға «Джек-пот» болып келеді. Кейбір жағдайларда діни экстремистік топтар тіпті, ақша, азық-түлік, баспана және қауіпсіздік палатасын ұсынады, осылайша адалдық сезімін итермелегендей болады. Терроризм мен діни экстремизмнің трансұлттық сипаты трансұлттық арбаудың таралуына және балаларды шетелдік террористік содырлар ретінде тартуға ықпал етті [5]. Кейбір балалар террористік топқа қосылу үшін шекараны өз бетінше кесіп өтеді, басқалары ата-аналарымен немесе ересек туыстарымен келеді, ал кейбіреулері зорлық-зомбылықпен ұрлаудың құрбаны болады, содан кейін соғысушы экстремистік топтың құрамына өтеді. Экстремистік топқа кірудің артықшылықтарын көрсетуге немесе эмпатияны оятуға бағытталған ұсақ-түйек үгіт-насихат стратегияларын әзірлеумен де айналысады. Топқа қосылу мәртебе немесе беделге ие болу, әдемі форма кию және қару ұстау мүмкіндігі ретінде сипатталады. Топқа қатысу билікке қол жеткізу мүмкіндігі ретінде ұсынылады, әсіресе білім алуға немесе жұмысқа орналасуға мүмкіндігі жоқ балалар үшін. Желілік коммуникацияларды пайдалану терроризм мен діни экстремизмді насихаттаудың салыстырмалы түрде жаңа құралы болып табылып отыр. Бұл қол жетімді аудиторияны кеңейтуге және бүкіл әлемде қолдаушыларды тартуға мүмкіндік береді. Балалар интернетті белсенді қолданатындықтан, олар ерекше тәуекел тобын құрайды. Электрондық поштаны, желілік қауымдастықтарды, форумдарды, бейнежазбаларды және қолданбаларды қоса алғанда, әлеуметтік медиа платформалары белгілі бір мақсаттарға жету үшін де пайдаланылуы мүмкін әсіресе танымал жалдау құралдары болып табылады [6]. Осы арқылы жас қыздарды жыныстық құл, жыныстық қолдану, жыныстық зорлық-зомбылық рухында тәрбиелеп, нәтижесінде шаһит қылып жібереді. Қыздарды арбау мен пайдалану олар үшін өте тиімді, заманауи құрал болып табылды. Табиғат заңдылығы бойынша да қыздар назарды көп аудартатын әлеуметтік топтың мүшелеріне жатады. Осы заңның аясында-ақ, назар аударту, басын айналдырып алу деген сияқты әдістерді қолданып отыр.

Әлемдік тәжірибе «ДАИШтың» балаларды жан жақты қолдануы БҰҰ ресми мәліметі бойынша.

Бір ғана 2015 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы «Ирак пен Левант ислам мемлекеті» (ДАИШ) ұйымының балаларды арбаудың 274 санын анықтаған, соның ішіндегі 124 бала 10–15 жаста болған екен. Жанжал аймақтарына қол жетімділіктің болмауы нақты деректерді жинауға мүмкіндік бермесе де, арбалған балалар тыңшылар мен лазутчиктер ретінде, әскери жабдықтар мен техниканы

тасымалдау, патрульдеу, бақылау-өткізу пункттерінде қызмет ету, кейіннен үгіт-насихат мақсатында пайдалану үшін шабуылдардың бейнежазбалары және жарылғыш құрылғыларды төсеу қызметтерін атқарған [7]. Бұл деректер координалды түрде басқаша да болуы мүмкін. Мысалы, ДАИШ ұйымы ақпаратты көбінесе балалар қайтыс болғаннан кейін ғана қол жетімді қылады, олар шаһид ретінде дәріптеліп, шыққан елі белгіленеді [8]. Бұның өзі топтардың тыңғылықты дайындалғандығын көрсетеді [9]. ДАИШ сонымен қатар құрбан болу фактісіне жиі назар аударады, жаудың қылмыстарын көрсететін бейнероликтерді қолдана отырып, адам бойында ашу мен кек алу сезімін тудырады, жараланғандар мен өлтірілгендерге жанашырлық танытады және кек алуға деген ұмтылысты оятады [10]. Өз идеяларын тарату үшін топтар байланыс материалдарын да пайдаланады. Атап айтқанда, балаларды тарту үшін олар мультфильмдер мен компьютерлік ойындар, сондай-ақ интернет арқылы басқа интерактивті байланыс құралдарын жасады. Көбінесе бұл материалдарда террористік актілерді, соның ішінде жанкешті әрекеттерді атап өтетін жарқын бейнелер де бар [11]. ДАИШ-те жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған ұлдарға кейіннен гомосексуализм айыптары негізінде азаптау немесе өлім жазасы қолданылды деген де хабарламалар бар [9]. 2015 жылдың ақпанында БҰҰ бақылаушылары ДАИШ арасында жыныстық зорлық-зомбылық, соның ішінде «балаларды ұрлау және оларды жыныстық құлдарға айналдыру» туралы есеп берген. Есепте содырлар кейбір балаларды жыныстық құл ретінде сатады, ал қалғандары өлтіріледі, соның ішінде оларды айқышқа шегелеп, тірідей көмеді деген деректер келтірген. Қазір 40 пен 50 жас аралығындағы экстремистер террорлық шабуылдар жасап жатыр. Олардың тұқымдары шамамен, осыдан 15 жыл бұрын егілген. Бүгінде адамдарды өлтіру үшін арнайы өсірілгендерді мақтанышпен «халифат арыстандары» деп атайды. «Халифат арыстандары» әскери лагерьлерде оқиды, өлім жазасына кесілерде қарап тұрады, өздері өлім жазасына кеседі, насихатта қолданылады. «ДАИШ-та» жас кезіндегі өлім ешқандай құбылыс ретінде қабылданбайды. Мәңгілік бақыт идеялары, әрине, балаларына таңдау қалдырмайтын ата-аналар үшін күшті мотиваторлар болып табылады. Ең құрметті нәрсе – жанкешті болып, бомбаның астында қалу [12].

Әлемдік тәжірибе «Боко Харамның» балаларды жан жақты қолдануы БҰҰ ресми мәліметі бойынша.

2009 жылдан бастап Нигерияда 8 мыңға жуық бала «Боко Харам» тобымен арбалып, олардың қатарына қабылданып, пайдаланылды [13]. Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссарының есебінде айтылғандай, кейбір ұлдар «Боко Харамға» адалдығын көрсету үшін өз отбасыларына шабуыл жасауға ультиматум қойып отыр, ал қыздар некеге тұруға, жыныстық қызметтерді көрсетуші болып жұмыс істеуге, тамақ дайындауға және құрал-жабдықтар мен қару-жарақтарды тасымалдауға мәжбүр болды [14]. Бір жарқын мысал – қыздарды жанкештілер ретінде жиі қолдану; кейбір есептерде 2014 жылдың қаңтары мен 2016 жылдың ақпаны аралығында қыздар «Боко Харам» тобы үшін жанкештілер жасаған террористік актілердің төрттен үш бөлігін құраған деңгейге дейін жеткен болды [15]. Сонымен қатар, террористік немесе діни экстремистік топтар қақтығыс жағдайында қыздарға қатысты зорлық-зомбылықтың дәстүрлі түрлерін қолдануды жалғастыруда. Кейбір жағдайларда қыздардың көпшілігі жыныстық зорлық-зомбылық пен құлдыққа ұшырайды және жыныстық құлдар ретінде сатылады. Боко Харам тобы балаларды жанкешті ретінде жиі пайдаланады: 2017 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар Қоры (ЮНИСЕФ) жүргізген зерттеуде мұндай құбылыс осы қақтығыстың анықтаушы ерекшелігі деп аталды болды [16].

Бүгін радикализм рухында тәрбиеленген балаларды көру үшін Сирияға барудың қажеті шамалы болып отыр. Бірінші ұрпақ қазірдің өзінде өсіп, тіпті өз отбасыларын құруда. Егер Еуропа мен АҚШ жағдайында саяси экстремизм, ксенофобия, этносаралық, нәсіларалық қақтығыстар сияқты әлеуметтік құбылыстар осы тұжырымдамаға сәйкес келсе, онда Қазақстанның ерекшелігі ресми дискурста, БАҚ-та және тіпті сараптамалық ортада радикалдану, экстремизм сияқты ұғымдардың діни астарларға ие болуы және исламның радикалды түрлерімен байланысты сипатта көрініс табады. Қазақстандағы діни негізделген экстремизм – бұл ХХІ ғасырдың басында пайда болған салыстырмалы түрде жаңа құбылыс. Осы уақытқа дейін террористік айыптар – ҚР аумағындағы негізінен шетелдіктерге тағылды. Тәуекел тобында кімдер бар? Қазақстандағы әлеуметтік желілер мен басқа да интернет-ресурстардың негізгі аудиториясын құрайтын, интернет-ресурстар арқылы радикалдануға барынша қауіп төндіріп тұрған – жастар. Сарапшылардың бағалауы бойынша, жастардың дағдарысы мен әлеуметтік-экономикалық проблемаларына байланысты арбаушылардың идеологиялық өңдеуіне қарсы тұру қиынға соғады. 2015 жылғы

мәліметтер бойынша, Сирия мен Ирактағы қақтығыс аймағында әйелдер мен балаларды қосқанда 300-ден 1000-ға дейін ҚР азаматтары болған екен.

Соңғы кездері экстремистік идеологияның таралуы интернет-технологияларды қолдану арқылы жиі орын алуда, жиһадтық идеологияны насихаттайтын интернет-ресурстардың саны артып келеді. Олардың қатарына: интернет-форумдар, веб-сайттар, әлеуметтік желілердегі парақшалар, олар арқылы радикалды идеология таралып қана қоймай, экстремистік қозғалыстардың жаңа жақтаушылары тартылады. Батыс әдебиетінде бұл мәселе «онлайн радикалдану» деген атпен белгілі және ұзақ уақыт бойы зерттеліп келеді. Радикалданудың негізгі алғышарттарының бірі – әдеттегі қоғамнан немесе өмір салтынан әртүрлі себептерге байланысты оқшаулану. Сонымен, бүгінгі таңда «ДАИШ» ұйымы жаңа ізбасарларды тарту үшін ұйымның әрбір мүшесімен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін интернетті, әлеуметтік желілерді және мессенджерлерді пайдаланады. Сонымен, Қазақстан әлемдік «трендтерден» тыс қалмай отыр. ДАИШ медиа командалары террористік ұйымға қазақ тілінде кіруге шақырған бейнероликтерді тарата отырып, біздің азаматтарымызды арбау үшін жұмыс істеп те жүр. Мұндай идеологиялық жұмыс, өкінішке орай, өз жемісін береді. Атап айтқанда, 2016 жылғы маусымда Ақтөбедегі террористік акт сыртқы террористік құрылыммен ұйымдастырылмаған немесе демеушілік жасалмағанымен, бірақ заңсыз әрекеттерге қатысқан жастар радикалды көзқарастардың ортақтығы мен террористік әдістерге жанашырлық негізінде құрылған «ұйықтап жатқан ұяшыққа» тиесілі екендігі хабарланды. Топ мүшелерін Сириядан алынған хабарламалар осындай қылмыс жасауға итермеледі – яғни террористермен тікелей байланыста болмаса да, тек онлайн қолдауды басшылыққа ала отырып, адамдар тобы идеологиялық тұрғыдан «нағыз мұсылманның міндеті» деп түсіндірілген радикалды әрекеттер қажеттілігіне келді. Соқыр сенімнің жетегінде кеткендерден қауіп екі есе ауыр болатынына көз жеткізіп отырмыз.

Жоғарыда көтерілген мәселелерді қорытындылай келе, радикалданған діни ұйымдар өздерінің жоспар бағытын, әдіс-тәсілдерін түбегейлі өзгерткен десек те болады. Бұл да олардың тарапынан заманға деген бейімделушілік деп қарастырған бізге тиімді шешімдерді табуға көмектеседі. Заманның жетегімен бір деңгейде ойлану мәселесі де осы жерде көтеріліп отыр. Қалыптасқан стереотипті бұл ұйымдар өз қатарына балаларды қосып, түбегейлі өзгертті. Осы балалардың нәтижелілік коэффициенті ересек адаммен тең келіп тұрғаны, тіпті таң қалдырды. Демек, олардағы идеология, тәртіп, жүйелеген, нақты бағытталған. Біздің қоғамның бір кем тұсы осы жерде байқалғандай. Балалардың аталған топтардың қатарына қосылуы өте қауіпті жайт, бір жағынан шет елге кетіп, қайтып келмей жатқандарды «утечка мозгов» десек, ендігі жағынан діни тылсым күш басып бара жатыр. Әр мемлекетте әртүрлі сипат алып жатқан бұл жайтқа жол табу сол үшін де қиын болып отыр. Бірі бай мемлекеттер болса, ендігісі кедейшіліктің аузында отырған елдер. Жүйеленген күрестің болмауы да осында. Білім арқылы тәрбиелеу, тәжірибе жүзінде кез келген жерде іске асып жатады. Осы формула бойынша жаңа терроризм мен діни экстремизмге қарсы стандарттарды белгілеу қажет. Стратегиялық құжаттарда немесе өзге де нормативті құқықтық актілерді, «ұлттық қауіпсіздік», «ұлттық мүдде», «ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатер» деген ұғымдар қолданылады. Оның астарында жатқан түбі бір мәселе, адамның, қоғамның, мемлекеттің қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі. Өскелең ұрпақтың денсаулығы, білімі, зияткерлік әлеуетінің сапасы төмендегені, жоғарыда аталған фактілердің құрбаны болуы дегенмен парапар келіп отыр.

Радикалданған діни экстремизммен күрес республикалық деңгейде жүргізілетін үлкен процесс. Осы уақытқа дейін діни экстремистік топтар өз қатарларына құрал ретінде әйелдерді, егде жастағыларды тартқан, салыстырмалы түрде оларға қарсы шаралар ойластырылды, әлі де қарастырылуда. Ал, балаларға қатысты мәселе әлі де ақсап тұр, сайып келгенде баламен балаша сөйлесу керек пе, әлде шаралар қабылдау қажет пе деген екінші мәселе туындап отыр, сондықтан аталған мәселені тоқтату және ұлттық мүдде пайдасына шешу үшін келесі әдістер мен шараларды ұсынамыз:

- ✓ кедейшілікпен күрес. Алайда бұл екі жақты мәселе, кейбір балалар тіпті бай мемлекет пен бай отбасынан шыққан деректер де бар, дегенменде, біздің қоғамда жүзеге асыру керек процесс;
- ✓ діни экстремизмге қарсы рухани иммунитетті қалыптастыру, шын мәнісіндегі идеологияның жүйелілігі, қоғамның арнасын қадағалауда ұстау;
- ✓ желілік коммуникациялар арқылы балалар санасын улау мен алдағы уақытта оларды өз мақсаттарына пайдаланып кетпеу үшін, жасөспірім, ересектер мен бойжеткендерге арналған контентті балалардан оқшаулау. Демек әлеуметтік желілер мен ғаламторда тіркелу туылған жылымен сәйкестендіріп енгізу талабын қою;

- ✓ ғаламтор желісіне «youtube», «telegram» әлеуметтік желісіндегі жүктелген материалдарды балалардан шеуктеу, қажет болған жағдайда ата-аналарын әкімшілік жауаптылыққа тарту;
- ✓ мемлекетіміз осы бағытта бірнеше конвенция мен халықаралық ұйымдардың күнтізбесінде алдыңғы қатарда тұрған проблемалар қатарына балалар санатын қосу;
- ✓ білім арқылы тәрбиелеу формаласын оңтайлы қолдану;
- ✓ «діни экстремизмге қарсы іс-қимыл негіздері» сабағын мектептер мен ЖОО-на енгізу талабы; сайып келгенде «Зайырлылық және дінтану» сабағы мектептер күнтізбесіне енгізілген еді, алайда, бұл сабаққа шыны керек, қызығушылық қажетті деңгейде танылмады, қоғамға, соның ішінде балаларға нақты бағытталған, міне қауіп деген формулада мәселені көрсетуді дұрыс деп санаймыз
- ✓ тұлғаның өзін-өзі бағалау деңгейін жастайынан қалыптастыру;
- ✓ арнаулы мемлекеттік орган тарапынан қоғамдағы экстремистік топтардың «ұйықтап жатқан ұяшық» өкілдерін жіті қадағалауда ұстау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дети, затронутые действиями иностранных боевиков: подход, основанный на обеспечении прав ребенка / контртеррористическое управление организации объединенных наций / Контртеррористический центр ООН // https://www.un.org/counterterrorism/sites/www.un.org.counterterrorism/files/19-22775-r-dpa-ftf_handbook_web.pdf.
2. Записка Генерального секретаря ООН, сопровождающая доклад о воздействии вооруженных конфликтов на детей (A/51/306 и Add.1) // <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/315/85/PDF/N1431585.pdf?OpenElement> // 1996 г.
3. P.W. Singer, Children at War (Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2006), p. 54. // https://openlibrary.org/books/OL6631151M/Children_at_war
4. Quilliam Foundation, The Children of the Islamic State, p.27 /2016 // <https://radical.hypotheses.org/files/2016/04/the-children-of-islamic-state.pdf>
5. Совет Безопасности ООН. Резолюция 2178 (2014) // <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/548/01/PDF/N1454801.pdf?OpenElement>.
6. Thomas Koruth Samuel, «The lure of youth into terrorism»; в SEARCCT Selection of Articles, vol. 2 (Kuala Lumpur, South- East Asia Regional Centre for Counter-Terrorism, 2011).
7. Дети и вооруженные конфликты. Доклад Генерального секретаря (S/2015/852), пункт 29. A/70/836-S/2016/360, пункт 118. // <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=575536604>.
8. «Depictions of children and youth in the Islamic States martyrdom propaganda 2015 2016». Mia Bloom, John Horgan and Charlie Winter, CTC Sentinel (February 2016) // <https://ctc.westpoint.edu/depictions-of-children-and-youth-in-the-islamic-states-martyrdom-propaganda-2015-2016/>.
9. Пособие по работе с детьми, завербованными и эксплуатируемыми террористическими и воинствующими экстремистскими группами: Роль системы правосудия. Управление ООН по наркотикам и преступности. 2019. Вена // <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Handbook/Russian.pdf>.
10. Charlie Winter, «The Virtual Caliphate»: Understanding Islamic State's Propaganda Strategy (London, Quilliam Foundation, 2015). // <https://radical.hypotheses.org/files/2016/04/the-children-of-islamic-state.pdf>.
11. Gabriel Weimann, «Online terrorists prey on the vulnerable: websites target marginalized women and youth, recruiting for suicide missions», 5 March 2008. // https://www.unodc.org/documents/terrorism/Publications/HB%20Children/Handbook_on_Children_Recruited_and_Exploited_by_Terrorist_and_Violent_Extremist_Groups_the_Role_of_the_Justice_System.E.pdf.
12. Новый ролик ИГИЛ. Пять детей-иностранцев из ИГИЛ казнили пленных курдов // 01:47 / 27.08.2016 // <https://e-news.pro/video/129914-novyuy-rolik-igil-pyat-detey-inostrancev-iz-igil-kaznili-plennyh-kurdov.html>.
13. Доклад Генерального секретаря по вопросу о детях и вооруженном конфликте в Нигерии (S/2017/304), пункты 29 и 30. // <https://www.refworld.org.ru/pdfid/55e857934.pdf>.

14. Доклад Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека о нарушениях и актах насилия, совершенных «Боко Харам» и их воздействии на права // <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2019/12/report/b4bebabbb0b4-b3b5bdb580b0bb8cbdbeb3be-81b5ba80b582b0808f-bfbc-b2bebf/RUSSIAN.pdf>

15. Beyond Chibok. Over 1.3 million children uprooted by Boko Haram violence (2016). // <https://www.unicef.org/wca/reports/beyond-chibok>.

16. Silent shame: bringing out the voices of children caught in the Lake Chad crisis // <https://reliefweb.int/report/nigeria/silent-shame-bringing-out-voices-children-caught-lake-chad-crisis>.

БУКВАЛИЗМ В РЕЛИГИИ – ПУТЬ К РАДИКАЛИЗМУ

курсант 2 курса, Қайырдолда Д.Д.

Научный руководитель: д.филос.н., доцент Джуманова Г.Ж.

Академия КНБ Республики Казахстан

Аннотация. Данный доклад посвящен теме буквализма в религии и его связи с радикализмом. В работе рассматривается сущность буквализма, практика буквального толкования религиозных текстов и ее влияние на проявление радикальных тенденций в религиозных сообществах. Основное внимание уделяется тому, что буквализм может быть использован как инструмент для формирования религиозно-экстремистских взглядов и поведения. Автором приводятся примеры, иллюстрирующие, как буквалистская интерпретация религиозных текстов и догматов может привести к радикализму и экстремизму. В заключение, автор предлагает возможные пути решения этой проблемы.

Ключевые слова: буквализм, интерпретация, Священный текст, радикализм, религиозный экстремизм и терроризм.

Проблема экстремизма и терроризма, распространения идеологии деструктивных религиозных течений сейчас номер один в мире. Решение этой проблемы зависит прежде всего от понимания причин, которые ее порождают. Среди них особое место занимает религиозный буквализм.

Цель данного доклада – раскрыть роль буквализма в религии как путь к радикализму.

Для достижения цели необходимо понять, во-первых, генезис, сущность и особенности буквализма. Во-вторых, разработать эффективные меры противодействия распространению буквализма, ведущего к религиозному радикализму, экстремизму и терроризму.

Основными методами исследования, применяемые для реализации цели в данной работе, стали теоретический анализ источников и литературы, метод герменевтики – понимания и толкования текстов, материалов, метод обобщения и другие. Для решения вышеуказанных задач были изучены специальные источники и литература по данной теме исследования.

Слово «буквализм» применяется в основном в лингвистике, оно означает «ошибку при переводе с другого языка, заключающаяся в том, что вместо подходящего для данного случая значения слова используется главное или самое известное значение. В более широком смысле буквализмом называют ошибку переводчика, заключающуюся в передаче формальных или семантических компонентов слова, словосочетания или фразы в ущерб смыслу или информации о структуре» [1].

Религиозный буквализм – это буквальное, прямое, узкое, вырванное из контекста понимание религиозных принципов и текстов. Часто Священные писания используют метафоры, аллегории, имеют сложный контекст, который может быть труден для понимания обычным человеком. Буквалисты отвергают любые трактовки религиозных писаний, основанные на рациональном подходе, и склонны воспринимать тексты буквально, даже если это противоречит основным принципам и верованиям. Согласно мнению религиоведа Нуржана Кундебай, религиозный буквализм может стать одним из мотивов террористических актов [2].

Ввиду того, что религия и общество тесно взаимосвязаны, неправильное толкование религиозных текстов и убеждений может иметь глобальные последствия. Буквализм в толковании сакральных писаний используется деструктивными религиозными течениями, экстремистскими и террористическими организациями для обоснования и оправдания вражды, своих агрессивных действий, идеологической пропаганды и вербовки в свои ряды.

Причины возникновения буквализма и религиозного экстремизма могут быть абсолютно разными: религиозными, политическими, социальными, психологическими и другими. Поскольку человек является существом социальным, то изначально корень всей проблемы может находиться в самом человеке, в его взаимоотношениях с членами семьи, родственниками, друзьями. Кроме того, причины религиозного экстремизма могут быть заложены в противоречиях между внутренним миром самого экстремиста и окружающим обществом, между верой и поведением, идеалами и реальностью, религией и политикой. Таких противоречий можно найти очень много, отметим некоторые причины возникновения религиозного буквализма, ведущего к экстремизму.

Отсутствие у молодежи полноценного знания о целях и сути самой религии, ее первоисточников. При этом не важно, что это за религия, – православие, католицизм, ислам, буддизм и т.д. [3].

Довольно открытый доступ к информации, касающейся религии и экстремизма, в интернете и социальных сетях. В интернете существует множество сайтов, на которых есть призывы к крайним, экстремистским действиям, различные видеоролики, пропагандирующие вражду и ненависть, неправильно, искаженно интерпретирующие религиозные первоисточники (например, Библия, Коран) и многое другое.

Низкий уровень образования и культуры в обществе, который может привести к тому, что люди не способны критически оценивать получаемую информацию. В результате они становятся легкой добычей для экстремистских групп.

Экономические и социальные проблемы в обществе. Несправедливость, неравенство, бедность, безработица и другие проблемы могут привести к тому, что люди разочаровываются и начинают искать решение своих проблем в религии, вере и в итоге могут стать жертвами радикальных идеологий.

Политические конфликты и войны. Религиозные группировки могут использовать конфликты и войны для привлечения новых сторонников и распространения своей идеологии.

Пропаганда и идеологические манипуляции. Религиозные экстремисты могут использовать различные методы пропаганды и манипуляции, чтобы привлечь новых сторонников и заставить их действовать в соответствии с их идеологией [3].

Буквализм в религии как искаженное толкование смыслов Священных текстов опасно, так как может стать причиной недопонимания, напряженности, конфликтов, насилия в обществе. Если правильно не понимать истинную сущность, цели, функции и структуру религии, то это может привести к заблуждению, ошибочной уверенности в правильности своих взглядов. Это в сочетании с гордыней и тщеславием может привести к опасному буквализму, который порождает фанатизм и агрессию. Узкое, буквалистское религиозное сознание, отрицающее рациональную интерпретацию догматов ислама, порождает примитивизм, интеллектуальный застой, косность мышления, пассивность, фатализм среди молодежи. Буквалистское, однобокое мышление деформирует характер и поведение человека. Это, в свою очередь, является благоприятной почвой для идеологической и психологической обработки сознания молодежи со стороны деструктивных политических и религиозных течений, экстремистских и террористических организаций.

Таким образом, основными причинами религиозного буквализма, ведущего к радикализму и экстремизму, являются невежество, отсутствие критического мышления, духовная нищета и слепота. Именно они способствуют фанатизму, разжигают агрессивность, ненависть, вражду в отношении людей других взглядов, убеждений, всех инакомыслящих.

Наиболее ярко буквализм проявляется в фундаменталистском исламе, прежде всего в салафизме. Это исламское течение, ратующее за «чистоту» ислама, распространено, в том числе, в Республике Казахстан и имеет немало сторонников среди молодежи.

Первые салафиты были приверженцами ханбалитского мазхаба суннизма, который отличался строгим догматизмом, отрицанием рационалистического и аллегорического толкования Корана и Сунны. Ханбалиты требовали воспринимать текст буквально, «не задавая вопроса как» (би-ла кайфа). Современный салафизм, как и ханбализм, характеризуется прямолинейностью, авторитарной теологией, антропоморфизмом и буквализмом. Все это предполагает слепое следование религиозным текстам, их буквальное понимание без анализа смысла и исторического контекста. Некоторые адепты этого учения люди, опираясь на буквальное понимание Корана и хадисов, призывают к радикальным действиям, такфиру, вооруженному джихаду и т.д.

Одними из отличительных признаков салафизма являются антирационализм, антиинтеллектуальность, отрицающие все культурное наследие человечества, включая философию

и логику, которые отвергаются как харам. Кроме того, в этом учении присутствует агрессивность, грубость, узость мировоззрения, а также отрицание научного знания. Особенностью салафизма является дозволение простым людям входить во врата иджтихада – богословского толкования и заключения. Это приводит к тому, что люди без теологических знаний и религиозного образования объявляют себя «шейхами», «учителями», «исламскими учеными», дают собственные богословские рекомендации и заключения, что чревато опасными последствиями.

После происшедших в Казахстане в последние годы ряда террористических акций проблема буквализма в религии стала в центре общественного внимания. Салафиты конфликтуют с местным официальным духовенством в лице Духовного управления мусульман Казахстана, в том числе из-за буквалистского толкования канонов ислама. В результате произошли теракты, исполнители которых были заражены буквализмом, односторонним, узким пониманием религиозных догматов и текстов. По словам экс-председателя КНБ РК Владимира Жумаканова, почти все эти события в той или иной мере связаны с салафитами [4].

Буквализм искажает суть и смысл ислама, Корана. Салафиты объединены общими правилами поведения, лексикой и внешним видом. Основой их идеологии является строгий таухид, буквализм в толковании религиозных канонов, отрицание рационализма, инакомыслия и философии. Салафиты против высокой культуры, искусства, театра, кино, музыки, танцев, живописи и т.д. Они не признают национальные традиции, обычаи, нравственные ценности и принципы, отвергают их, проявляют свою невежественность и нетерпимость. «Они также характеризуются внутренней нестабильностью и заменяемостью лидеров другими. Однако, уничтожение одного лидера не приведет к ликвидации организации или движения, потому что на его место придет другой последователь. Для борьбы с салафитами необходимо бороться с их идеологией и наследием» [5].

Салафиты буквально интерпретируют основные принципы ислама и прежде всего принцип единобожия, абсолютизируют борьбу с многобожием, идолопоклонством (ширк), нововведениями (бид'а). Они часто игнорируют причинно-следственные связи, исторический контекст и множественные отсылки в текстах, все другие толкования в салафизме считаются заблуждением. Так, аят 29 из суры 9 «Покаяние» Корана «Сражайтесь с теми, кто не верует Аллаха...» [6] для буквалиста-фундаменталиста является прямым призывом к борьбе с неверными, кафирами и всеми инакомыслящими, ненависти и вражде. Другой пример буквального толкования является хадис, который утверждает, что тот, кто опускает подол ниже щиколоток, будет наказан в аду. Буквалисты принимают это прямо и изменяют свой внешний вид соответственно. Однако теологи, обладающие широким энциклопедическим знанием, и образованные имамы отмечают, что в этом хадисе речь идет только о тех, кто носит такую одежду с высокомерием [7].

Некоторые люди не в состоянии правильно понимать, толковать Священные тексты различных религий, будь то христианство, ислам или другая вера. Для этого требуется высокий уровень образования и знаний не только в религии, но и в истории, культуре, антропологии и других отраслях. Не стоит доверять тем, кто настроен радикально против всего мира и не умеет вести диалог. Если встречаются люди, которые выражают радикальные взгляды и не могут принять конструктивный диалог, необходимо обратиться за помощью к специалистам-теологам, религиоведам, а также в правоохранительные органы для более тщательной проверки [8].

Религия – это очень хрупкая, деликатная сфера, потому что это личная сфера, которая касается веры, убеждений и жизненных принципов человека. Каждый человек имеет право на свою собственную систему ценностей и свою точку зрения на те или иные вопросы. Поэтому необходимо уважать убеждения человека, стремиться к пониманию, миру и согласию, а не призывать к вражде и ненависти между людьми.

Наше государство активно борется с религиозным экстремизмом, уделяя особое внимание причинам этого зла, а одной из причин его является именно буквалистская, искаженная интерпретация Священных текстов, которая приводит к фанатизму и экстремизму. Бороться с экстремизмом, деструктивными религиозными течениями необходимо прежде всего не силовыми, а идеологическими, воспитательными, образовательными методами. Кроме того, важно вести активную пропаганду против деструктивных экстремистской идеологии и практики, предлагать молодежи позитивный образ жизни, который был бы более привлекательным.

Итак, можно сделать следующие выводы.

Для того, чтобы остановить распространение религиозного буквализма, а, значит, радикализма и экстремизма необходимо повысить общий уровень грамотности, образования, критического мышления в обществе, особенно молодежи. Люди, которые обладают широким

кругозором, критическим мышлением, знают свои права и обязанности, общаются только с опытными специалистами, никогда не будут придерживаться идей буквализма. Они способны не только воспринимать буквально текст, но и правильно интерпретировать его, с учетом конкретно-исторических условий.

Борьба с буквализмом – это кропотливая разъяснительная работа, которая связана с соблюдением прав верующих на свободу вероисповедания и выражение своих убеждений. Кроме того, важно обращать внимание на источник информации о религии, на тех, кто её распространяет и на мотивы, которые движут проповедниками той или иной идеологии. Буквальное толкование религиозных текстов только на первый взгляд кажется простым, понятным и верным. Однако, в конечном итоге, буквалистская интерпретация религиозных догматов, которая искажает их суть, может привести к дестабилизации общества, разжиганию вражды и ненависти между людьми.

Список литературы:

1. Буквализм. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC> (дата обращения: 10.03.2023).
2. Нуржан Кундебай, Религиозный буквализм – путь, ведущий к заблуждению (Электронный ресурс). URL: <https://haqjoly.kz/2020/06/29/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D1%8B%D0%B9-%D0%B1%D1%83%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC-%D0%BF%D1%83%D1%82%D1%8C-%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%83%D1%89%D0%B8%D0%B9/> (дата обращения: 08.03.2023).
3. Религиозный экстремизм: истоки и тенденции возникновения Яхьяева, М. У. Религиозный экстремизм: истоки и тенденции возникновения / М. У. Яхьяева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2015. – № 20 (100). – С. 401-403. – URL: <https://moluch.ru/archive/100/22615/> (дата обращения: 08.03.2023).
4. Салафизм в Казахстане (Электронный ресурс). URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Салафизм_в_Казахстане (дата обращения: 23.01.2021).
5. Борьба интерпретаций Kazislam.kz (Электронный ресурс). URL: <https://kazislam.kz/bor-ba-interpretatsij/> (дата обращения: 23.01.2021)
6. Коран. Пер. с араб. акад. И.Ю.Крачковского. Предисл. к изд. 1986 г. П. Грязневича. – М.: СП ИКПА. – 1990. – 512 с.
7. Эксперт: Высокомерны те, кто по религиозным убеждениям носят короткие штаны // [KAZISLAM.KZ](https://kazislam.kz/ekspert-vysokomerny-te-kto-po-religioznym-ubezhdeniyam-nosyat-korotkie-shtany/) (Электронный ресурс). URL: <https://kazislam.kz/ekspert-vysokomerny-te-kto-po-religioznym-ubezhdeniyam-nosyat-korotkie-shtany/>.
8. Причины появления религиозного экстремизма и пути борьбы с ним (Электронный ресурс). URL: <http://elib.kstu.kz/fulltext/books/2017/SGD/Dzhalilov/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/12.htm> (дата обращения: 15.03.2023).

ЖАҢА ДАҢДАҢА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Дінтану, 4 курс Жолдықара М.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD Мұқан Нұрзат

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

VIII ғасырдың басында ислам монотеизм мен бірлік идеяларының арқасында біртіндеп біздің өңірде үстем дінге айналды. Араб мәдениеті өзімен бірге жаңа дүниетанымдық, философиялық және әлеуметтік тенденциялардың қуатты бөлігін алып келді. Дәл осы кезеңнен бастап бүкіл Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени атмосферасына орасан зор әсер еткен араб - мұсылман мәдениеті құрылып, өркендей бастайды. Осы жаңа құбылыстардың біріншісі және ең күштісі исламды, жаңа мемлекеттік дінді, сәйкесінше араб тілін, жазуы мен әдебиетін енгізу болды. Мәдени тұрғыдан алғанда, араб шапқыншылығы аймақтың өміріне пайдалы

әсер етіп, оны өзара әсер ету, байланыстар және жұмыс істейтін мәдениеттерді одан әрі синтездеу арқылы байытуға мүмкіндік берді. Араб шрифті мен араб тілі көптеген ғасырлар бойы Қазақстан халқының рухани және мәдени дамуының синониміне айналды.

Жаһандану жағдайында әр ұлт, әр халық пен мемлекет өз тарихына, мәдени-рухани мұраларына жүгінеді.

Ислам құндылықтарының өзектілігі көптеген адамдарды жігерлендіреді, оларды өз идеяларымен өзіне тартады. Бұрын бір ғасырға жуық материалистік-атеистік идеологияны уағыздаған саясаттың сергек ықпалында өмір сүрген бұл өлкедегі мұсылман халықтарына саяси тәуелсіздікпен бірге діни сенім бостандығы да берілді.

Қазақстанда қоғамдық дамуға дұрыс бағыт-бағдар беруге қабілетті және тұлғаның қалыптасуындағы табиғи талаптарға жауап беретін дәстүрлі ислам діні кеңінен таралған және дамып келеді. Мемлекет пен шетелдік демеушілердің қолдауымен елімізде қысқа мерзімде мешіттер мен медреселер – мұсылмандық оқу орындары бой көтерді, бұл ислам мәдениетінің ықпалының арта түсуінің айқын факторы. Мұсылмандар жаппай Меккеде қажылық жасай бастады. Ислам әлемімен байланыс нығайып, халықаралық конференциялар өткізіліп, әлеуметтік-мәдени бағдарламалар жүзеге асырылуда.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазіргі таңда Қазақстанда ғана емес, әлемнің көптеген аймақтарында жаңа ислам әлемі қалыптасып келе жатқанын атап өтуге болады.

Соңғы онжылдықта Қазақстанның қоғамдық өмірінде үлкен өзгерістер орын алды, қоғамдық санада жаңа өмір ағымы пайда болды, ерекше рухани дүниені көрсететін ұлы дәстүрлер жаңғырды. Ислам мәдениетінің Қазақстан егемендік алған кезден бастап қоғамдық өмірде аса маңызды орынға ие болуын осы жаңа өмір ағымының жарқын көріністерінің бірі деуге болады.

Жаһандану жағдайында әр түрлі ұлттар, ұлыстар мен діни конфессиялар арасында үйлесімді қарым-қатынас орнату, бірлікті сақтау және кең ауқымды сыртқы әсерлерге қарсы тұру, ұлттық, этникалық және адамзаттық рухани құндылықтарға қамқорлық жасау мәселелері өзекті мәселе болып табылады, ал ислам мәдениеті оны шешуде таптырмас рөл атқарады.

Ислам діні мен мәдениеті қазіргі уақытта қоғамдық өмірдің барлық көріністерін қамтиды және халықтардың өзара жақындасуында өте маңызды орын алады. Мыналар айқын:

Біріншіден, исламның рухани-адамгершілік қасиеттері жалпыадамзаттық сипатқа ие, бұл этникалық ерекшелікті сақтауға ықпал етеді және ұлттың басқа да артықшылықтары азаматтық қоғам құруға, сондай-ақ ұлттың жасампаз рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, әлеуметтік-мәдени көріністердің басқа түрлерімен (табиғат, рухани әлем және т. б.) байланыстарды нығайтуда, олардың маңыздылығын арттыруда ислам мәдениеті тұрақты мәнге ие, өйткені ол субъектілер мен олардың қарым-қатынастарын пайдалы, адамгершілік бағдарға бағыттайды.

Үшіншіден, ислам құндылықтарын, адами қатынастардың тазалығын, моральдық-адамгершілік биіктігін және рухани игіліктерін игерген елдің халқы өзінің ішкі сеніміне айналдыруға тырысады.

Демек, исламда және онымен байланысты мәдениетте бастапқыда адамзаттың жоғары сұраныстарына және оның өзін-өзі сақтау инстинктіне жауап беретін идеялар, гуманистік принциптер мен құндылықтар жатыр. Жаһанданудың жаңа рухани, психологиялық және жаңа геосаяси жағдайында Қазақстан өзін осы құбылыстардың дәл ортасында тапты, адамның ішкі рухани әлемін бұзатын жағымсыз құбылыстарға қарсы иммунитет түрінде қарсы тұрған, күшті этикаға ие, адамға өмірдегі ең күрделі сынақтарға табандылықпен төтеп беруге көмектесетін ислам мәдениетінің маңызы аса зор

Мұсылман адамның өміріндегі ең бастысы – Аллаға сену және ислам мәдениетін сақтау. Сондықтан исламның және оның мәдени құндылықтарының ерекшелігі – оларды күнделікті өмірде ажырамас түрде қабылдай отырып, ақыл, мораль, адамгершілік, руханият сияқты құбылыстарды біртұтас тұтастық ретінде түсіну. Сонымен қатар, ислам мәдениеті адамның өзін-өзі тануы, өмірін толыққанды және мақсатты ету, басқа адамдармен қарым-қатынасын дұрыс құру, қоршаған әлеммен үйлесім тауып, ойын ойнауымен құнды, мәдени және этикалық жүйе ретінде маңызды рөл атқарады.

Салауатты, күшті қоғам өзінің болашағы үшін отбасы институтының іргетасын нығайтады, өз халқының ұлттық-рухани құндылықтарын балалардың бойына сіңіруге қамқорлық жасайды. Ислам мәдениеті тұлғаның ішкі дүниесін байытып, оның дамуын қалыптастырып, адамның әлеуметтік-

этикалық және психофизиологиялық денсаулығын айқындайды. Ислам жаһандану жағдайында іргелі дағдарыс мәселелерін шешуге мүмкіндік беретін әмбебап моральдық құндылықтарға ие.

Діндердің қайта өрлеуі-қазіргі заманның жарқын құбылыстарының бірі. Мәселе сенушілер санының артуында ғана емес, сонымен бірге бұл «ұйықтап жатқан» көзі әлемдік тарихтың барысына әсер ете алатын күшке ие бола бастады. Постсекулярлық құбылыс көптеген көрнекті философия және дінтану теоретиктерінің назарында болды. Олардың еңбектерінде зайырлылықтың дәрменсіздігі дәлелденді, діни институттардың заңнамаға, саясатқа, экономикаға, мәдениетке, ағартушылыққа, ұлттық бірегейлікке, қоғам мен тұтастай мемлекеттің қауіпсіздігіне әсер ету мәселелері негізделді. Сонымен қатар, діни конверсия құбылысы діни институттардың қоғамына әсер етудің белсенділігі мен күшін айқын көрсетті, осылайша олардың өлу идеясының сенімсіздігін дәлелдеді.

Посткеңестік кеңістіктің зерттеушілері жаңа діни ұйымдардың пайда болуына, таралуына және жұмыс істеуіне елеулі талдау жүргізді, осы макропроцестің шетелдік ғалымдардың тұжырымдарына ұқсас анықтамаларын айқындады. Бірқатар зерттеушілер, соның ішінде Е. Благушкин, И. Буланова, В. Исаева, А. Любимова және т.б. философиялық, гносеологиялық, мәдениеттану, дінтану, саясаттану ғылымдары аспектісінде ұлттық сенімнің қайта өрлеуіне және жаңа діндарлықтың пайда болуына себеп болған әлеуметтік және жеке детерминанттарды негіздеді. Қазіргі кезде жаңа сенімдердің институционализмінің көп факторларын, олардың танымал болу себептерін және сенушілердің конверсия процестерін зерттеу қиын міндет болып табылады. Діни конверсия мәселелерін зерттеуді өзектендіру сонымен қатар «бұл адамның психологиясы мен ақыл – ойындағы күрт өзгеріс, ол өзін-өзі түсінудің, құндылықтар жүйесінің, мінез-құлық бағдарларының, көбінесе әлеуметтік рөлдің өзгеруінен көрінеді».

Жаңа философиялық энциклопедияның анықтамасы бойынша «мемлекеттің негізгі ішкі қызметі – жалпыға ортақ игілікке қызмет ете отырып, қоғамдағы әлеуметтік-саяси тұрақтылыққа қол жеткізу». Демек, мемлекет сайып келгенде саяси билікті басып алуға бағытталған жат діни және өмірлік құндылықтарды енгізуге және таратуға бей-жай қарай алмайды және жол бермеуге тиіс. Батыс елдерінің исламдануын діни қабылдау факторы ретіндегі зерттеулерге шолу жасасак, қарапайым азаматтарды қорқытып, саяси дискурстың күн тәртібінен түспейтін осындай жаһандық клишеге исламофобияны жатқызуға болатыны сөзсіз. Постсекулярлық қоғамдағы исламдық бірегейлік құбылысы бүкіл әлемде айтарлықтай өзгеріске ұшырайды. Оны сақтау және әлемдік қоғамдастыққа біріктіру – ислам өркениетінің негізгі міндеттері. Pew Research Center (Вашингтон) мәліметтері бойынша, «Ислам – ең көп таралған екінші дін, оны шамамен 1,9 миллиард адам ұстанады (яғни, жер халқының 24,5%)», бірақ демографиясы бойынша ол әлемнің барлық діндерінен озып, көп ұзамай жетекші орынға ие болуы мүмкін. Біздің міндетіміз діни конверсияның постсекулярлық қоғамдағы исламдық ұлттық бірегейлікке әсерін анықтау.

Исламның рухани біріктіргіштері

Бұл жағдайда еуропалықтардың ксенофобиялық көңіл-күйіне қарсы шықпай-ақ, террористік актілер жасаған исламистер дінді шебер жабынып, барлық мұсылмандардың беделін түсіретінін түсіну маңызды. Белгілі ағылшын исламтанушысы У. Монтгомери жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, ислам басқа белгілі діндер сияқты «қылыш пен зорлық-зомбылықтан» алыс деген қорытындыға келді. Дін бұзушылық – дискурстың маңызды аспектісі. Әсіресе дінге сенушілердің өздерінің діни сауаттылықтың төмендігіне байланысты, көбінесе бұл мәселе бұрмаланып қабылданады және дұрыс түсіндірілмейді. Көптеген адамдар Құран бойынша діннен шығу өліммен жазаланады деп есептейді. Алайда Құран да, сүннет де мүміндердің таңдау еркіндігіне ешқашан кедергі келтірген емес және оларға жаза беру немесе бермеу «Алланың қалауы» болып табылады, ешбір дүниелік жаза ешқашан берілмеген.

Сонымен қатар, Алланың өзі әртүрлі этностарда, идеологияларда, діндерде және т. б. көрінетін гетерогенді адамзатты тудырды. Алла Тағала күшпен иманды таратуды, имансыздарды жоюды мақсат етпейді. Ең маңызды аяттардың бірі – бір Жаратушының төңірегінде барлық сенімдегі адамдарды («Кітап иелері») бірлікке шақыратын экуменикалық үндеу: «Әй Кітап иелері! Біздің арамызбен сендердің араларыңа бірдей бір сөзге келіңдер; жалғыз Аллаға құлшылық қылайық, Оған еш нәрсені ортақ қоспайық. Сондай-ақ Алладан өзге бір-бірімізді тәңір тұтпайық» деп айт. Егер олар жүз бұрса: «Куә болыңдар, шәксіз біз Мұсылман болдық» деңдер (Әли Имран сүресі, 64 аят). Құран қанды кек алуға тыйым салынады, өйткені, бұл да зорлық-зомбылық болып табылады. Ислам заңдары соғыс қимылдары кезінде соғыспайтындардың барлығын – балаларды, әйелдерді, мүгедектерді, монахтарды, ғибадатпен айналысатын діни қызметкерлерді, қаруларын

тастағандарды, тұтқынға алынғандарды өлтіруге үзілді-кесілді тыйым салады (Бақара сүресі – 2, Хадис Бухари кітабы, «Жиһад», 147, 148; Хадистердің кодексі Муслим, «Жиһад», 24 (1744)). Белгілі қоғам қайраткері, жазушы, ғұлама Фетхуллаһ Гүлен (Түркия): «Ислам терроризм діні болмағаны сияқты, исламды дұрыс түсінетін кез келген мұсылман террорист бола алмайды» деп бірнеше рет атап өткен.

Мұндай зайырлы мемлекет 1924 жылы Түркияда Ататүрік жүргізген реформалардың арқасында сәтті құрылды. Қайта құрулардың негізі Түрік шындығын қолдана отырып, Еуропаның прогрессивті жетістіктері болды: ең алдымен Халифат жойылды; дін мемлекеттен бөлініп, зайырлы Түрік Республикасы жарияланды; шариғат заңдары бойынша сот ісін жүргізу жойылды, қылмыстық және азаматтық құқық туралы заңдар қабылданды; жалпыға бірдей зайырлы ұлттық білім енгізілді; араб алфавиті латын тіліне ауыстырылды; реформалар жүргізілді экономика, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және т. б. Экономикасы өркендеген және басқа мемлекеттердің істеріне араласпайтын құқықтық, зайырлы мемлекет – бұл Ататүрік билігі жылдарындағы Түркия.

Діни конверсия аясында Қазақстандағы исламдық бірегейлік мәселелері

Қазіргі кезеңдегі детерминанттардың жиынтығында дін бұрынғы КСРО елдерінің қоғамдық және саяси процестеріне әсер етеді, олардың ерекшелігі этномәдени әртүрлілік болып табылады. Мысалы, өз Конституциясының нормалары бойынша зайырлы мемлекет болып табылатын Қазақстан Республикасында діни фактор үнемі көшбасшылық позицияларды иеленуге ұмтылады. Бұл Азия өңірінде ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің деректері бойынша қазіргі таңда 18 конфессияны қамтитын 3818 діни бірлестік бар. Қазақстанды мұсылман діні басым діни алуан түрлі ел ретінде сипаттауға болады, ол уақыт өте келе өсетіні сөзсіз. Ұлы дала дінінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін де айта кеткен жөн. Тарихқа көз жүгіртсек, ислам діні өмір салты ретінде қазақтардың этникалық ерекшелігін сақтап отырғанына қарамастан, олардың бұқаралық санасында жеткілікті түрде тамыр жаймаған. Қазіргі Қазақстандағы исламның қайта өркендеуін қазақтың ұлттық болмысының, тұрмыс-тіршілігінің, тілінің, руханиятының жаңғыруымен байланыстыруға болады. Жаһандық тұрғыдан алғанда, қазақ халқының қоғамның әртүрлі қабаттары мен әртүрлі аймақтары үшін өркениеттік бірегейлігі ұқсас белгілерге ие болмайды. Сондықтан исламның қазақ болмысындағы рөлі мен орнын қоғамдастыру мүмкін емес. Мысалы, *солтүстік* үшін ислам нағыз қазақтың нышанының бір түрі болса, *оңтүстік* үшін, әрине, діни мазмұнға ие. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары, мәдени дәстүрлері, мифтері, эпостары, философиясы исламға дейінгі тәңіршілдік пен шамандық наным-сенімдердің генезисін берік сақтайды. Бұл да басқа түркі халықтарымен салыстырғанда қазақтардың менталитетінің ислам дінінің азырақ әсер етуіне ықпал етеді, оны Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаев былайша сипаттайды: «Біз мұсылман үмбетінің бір бөлігі екенімізді мақтан тұтамыз. Бұл біздің салт-дәстүріміз. Бірақ бізде зайырлы қоғам дәстүрлері бар екенін, Қазақстанның зайырлы мемлекет екенін ұмытпауымыз керек. Мемлекетіміздің зайырлы сипаты Қазақстанның табысты дамуының маңызды шарты болып табылады. Мұны қазіргі және болашақ қазақ саясаткерлері, барша қазақстандықтар анық түсінуі керек»

Қазіргі жағдай мемлекеттің зайырлы түріне, көпконфессиялылыққа, қоғамдағы пікірлердің плюрализміне тікелей байланысты, бұл кезде халық өзін сенуші ретінде таныта отырып, іс жүзінде сенімнің канондық атрибуттарын сақтамайды. Мысалы, Солтүстік Қазақстанда хиджаб киген нәзік жандылар өкілдері сирек кездеседі, бірақ олардың көпшілігі қысқа белдемшелер киеді; жылқы етін ұнатады, бірақ көбінесе шошқа етін қолданып та жатады; ерлер де, әйелдер де көп темекі шегуді және ішуді ұнатады; көп әйелділік кездеспейді дерлік. Әрине, дінді ұстанушылар бар, бірақ жалпы алғанда олардың саны онша көп емес. Негізінде қазақстандықтар эмансипацияланған және өздері қысқа шалбар киген, қара киім киген ұзын сақалды еркектерден, хиджаб киген әйелдерден үрейленеді. Бір айта кетерлігі, православиелік қазақстандықтар да өз сенімінің негіздері мен керек-жарақтарын нашар біледі, христиандардың өміріндегі ережелерді сақтауда надандық танытады, күнделікті өмірде ырым-тыйымдар мен діни нұсқауларды басшылыққа ала бермейді. Бір айта кетерлігі, православиелік қазақстандықтар да өз сенімінің негіздері мен керек-жарақтарын нашар біледі, христиандардың өміріндегі ережелерді сақтауда надандық танытады, күнделікті өмірде ырым-тыйымдар мен діни нұсқауларды басшылыққа ала бермейді. Мысалы, бұрындары негізінен Германияға бір уақытта кеткен немістер болған баптистер қатары қазіргі күні орыстармен, украиндармен, белорустармен, корейлермен, қазақтармен толықты. ЕХБ шіркеуі қазақ ұлтын ұстанушыларды мойындауға белсенді түрде қатысады, ол үшін қазақ тілінде кітапшалар мен журналдар шығарады, уағыздар жүргізеді, сыйлықтар береді.

Киелі кітапты қазіргі қазақ тіліне аударған Иегова куәгерлері (Ресейде тыйым салынған ұйым) өз діндарлары үшін белсенді түрде күресіп жатыр. 2014 жылдың қыркүйегінде Алматыда өткен қазақ тілді құрылтайында 3721 қатысушыға тегін берілді [9]. Солтүстік Қазақстан облысының Петропавл қаласында этникалық қазақтардан тұратын қазақ Иегова куәгерлері қауымы да жұмыс істейді.

Осылайша, бұл құбылыстар Қазақстанда осы процестің пайда болуының, дамуының күрделілігінің ерекшелігін түсіндіреді және сенушілердің бір діннен екінші дінге өтуін зерттеуге көптеген мәселелерін қосады.

Діни конверсияны өлшеудің аксиологиялық аспектілері және олардың Қазақстандықтардың бірегейлігіне әсері

Мұсылмандық бірегейлікті ғылыми ұғым ретінде зерттеу барысында діни бірегейліктің квинтэссенциясын түсіндіру қажет. Ол үшін фокус-топтарды адамның «Мен Қазақстандықпын», «Мен отбасы мүшесімін», «Мен ұлт өкілімін», «Мен ислам дінін ұстанушымын», «Мен жастар өкілімін», «Мен ұжым мүшесімін» т.б. сияқты көпдеңгейлі сәйкестендіру категорияларына қатыстылығын анықтау немесе білу деңгейі бойынша зерттеуге көшейік.

Жоғарыда айтылған постулаттарға мысал және дәлел ретінде біз діни конверсия процестері кезіндегі исламдық ұлттық бірегейлік аспектісінің құндылықтық көзқарас мәселелерін анықтау мақсатында аксиологиялық зерттеу жүргіздік (Кесте - 1). Жалпы әлеуметтік-демографиялық блок: Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, өзін Ислам дінін ұстанушы деп есептейтін 40 жас алынды.

Зерттеу әдістері: Библиографиялық, сұхбат, кейс-стади, М. Кун және Т. Макпартлендтің «Мен кімін?» әдістері қолданылды.

Кесте-1. Алматы қаласы жастарының Қазақстандық сәйкестікті қабылдауы

Параметрлік сипаттамалар топ	Фокус-саны	Адам саны	Сәйкестікті қабылдауы											
			«Мен Қазақстандықпын»		«Мен отбасы мүшесімін»		«Мен ұлт өкілімін»		«Мен ислам дінін ұстанушымын»		«Мен жастар өкілімін»		«Мен ұжым мүшесімін»	
			аны	аны	аны	аны	аны	аны	аны	аны	аны	аны		
Жынысы	Ер	32	7	4	3	2	0	4	0	2		6		6
	Әйел	8		7		00		5		0		5		2
Жасы	18–30 жас аралығы	10		0		0		0		0		0		0
Ұлты	Қазақ	28	5	8	3	2	5	9	9	7		4	8	
	Орыс	9		7		7		9		4		3		2
	Өзге ұлттар	3		6		6		00		3		0		6
Білімі	Жоғары	4		5		0		00		5		5		5
	Арнайы орта	20	7	5	8	0	9	5	4	0		0		
	Орта	12	0	3		5	0	3		8		7		
Орташа мән		40		85		77,5		90		60		17,		15 %
				%		%		%		%		5 %		

Сәйкестендіруді анықтау үшін келесілерді орналастыратын маркерлерді таңдау қажет: «Мен Қазақстандықпын», «Мен отбасы мүшесімін», «Мен ұлт өкілімін», «Мен ислам дінін ұстанушымын», «Мен жастар өкілімін», «Мен ұжым мүшесімін». Осылайша, қазақстандықтар үшін

ең маңыздысы өзін ұлттық белгі бойынша сәйкестендіру болып табылатыны анықталды. Кез – келген сеніммен Қазақ қазақ, орыс-орыс және т. б. болып қала беретіні баса көрсетілді. Сондай-ақ, сәйкестендірудің маңыздылығы бойынша азаматтық және отбасылық ұстанымдар діндарлыққа қайшы келеді, дегенмен сауалнама тек ислам дінін ұстанамын деген жастар арасында жүргізілді. Сонымен қатар, достық және ұжымдық байланыстар респонденттер үшін берік емес, өйткені оларды басқа қатынастармен оңай ауыстыруға болады. Гендерлік маркер әйелдер үшін ең бастысы отбасы екенін көрсетеді. Азаматтық позиция да жоғары рейтингке ие. Бірақ ұлттық негізде сәйкестендіру ер адамдарға қарағанда әлдеқайда төмен, бұл олардың құрбандыққа бейімділігін, күйеуінің соңынан еруге дайындығын, ұлттық ерекшеліктерге көп мән бермейтінін дәлелдейді. Сауалнама нәтижесі бойынша жас қыздар өкілдері ер балаларға қарағанда діндарлығы төмен және жұмыс орнын жоғары бағаламайды, бірақ олардың досшыл болып келеді. Жастар арасында зерттеуде келесі көрсеткіштер байқалады: барлық респондент өз Отанын бірдей жақсы көреді және өзін ұлтымен сәйкестендіреді; жастар отбасылық құндылықтарды жоғары бағаламайды және дінге сенімі жоғары емес, бірақ олардың достық байланыстары кең. Білім берудің әсері келесідей болды: жоғары білімі бар өкілдер орташа патриоттық және 100% өздерін өз ұлтымен байланыстырады; сондай-ақ білім деңгейі төмен азаматтармен салыстырғанда отбасылық құндылықтар мен діндарлыққа қатысты төмен көрсеткіштер атап өтілді. Жоғары оқу орнын бітірген жастар жұмысқа басымдық береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Е. Оңғаров «Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары» – Алматы қ.: «Көкжиек» баспасы, 2013 ж. – 272 б.
2. Ысқақов Ғ.Б., Ғаниұлы Е. «Тазалық-иманнан Алтын Парақ, Алматы 2022 ж. – 52-бет.
3. Мағазиев Е.А., Ғаниұлы Е. «Зекет және берілетін жерлер», Алтын Парақ, Алматы, 2022 ж. 112-бет;
4. Мағазиев Е.А., Ғаниұлы Е. «Ақ неке», Алтын Парақ, Алматы 2022. 80-бет.
5. Мағазиев Е.А., Ғаниұлы Е. «Жаназа рәсімі. Исқат пен дәуір Алтын Парақ Алматы, 2022 ж.. 132-бет.
6. С.У. Абжалов «Ханафи мәзһабының діни-философиялық негіздері» диссертациясы
7. Қаратышқанова Қ.Р. (2010). Дін философиясы: оқу құралы. – Түркістан: Тұран.

ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ФАЛУНГУННІҢ КӨРНІСІ

Дінтану, 4 курс Тілебалды А.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD Утебаева Д. С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аннотация. Мақалада заманауи қоғамдағы Фалунгун ілімінің деструктивті ағым ретіндегі көрінісі және белгілері атап өтілді. Географиялық таралуы бойынша ерекшеліктері мен территориялық аумағы көрсетілген. Мақалада фалунгунның материалдық және рухани мәдениеттегі кеңістіктік-хронологиялық көрінісі, оның ішкі тұтастығы мен синкреттік бірлігі ашылады. Автордың пікірінше, ілімдегі синкретизм қытайдың заңнамаларына сай келмеді.

Түйін сөздер: Фалунгун, деструктивті ағым, жаңа діни ағым, синкретизм, секта, Фалун Дафа.

Фалунгун ағымы Қытай Халық Республикасының Цзилинь провинциясында 1992 жылы мамырда Ли Хунчжи алғаш рет жария түрде жариялаған цигун тәжірибесінің әдісі болып келеді [1]. Фалунгун өзінің практикалық тұжырымдамасы ретінде «шындық, жанашырлық, төзімділікті» қабылдайды, ал Жуан Фалун оның негізгі кітабы болып табылады. Фалунгун жүйесінде шындық, жанашырлық және төзімділік ғаламдағы барлық нәрсені жасайтын принциптер мен элементтер болып саналады. Сонымен қатар Фалунгунның тағыда бірнеше атаулары бар «фалун дафа» және «фалун буддизмі».

Фалунгун адамдарда «бастапқы рухтар» бар деп есептейді, олар бастапқы алғашқы рухтар мен бағынышты алғашқы рухтар болып екіге бөлінеді. «Жуан фалун» ақыл-ойдың табиғатын ізгілік, төзімділік, ағартушылық, тастандылық, аз қалау, тәуелділіктен бас тарту, қиындықтарға төзу және басқа да көптеген элементтерді қамтитын деп түсіндіреді. Адам болмысының жан-жақты жетілдірілуі – біліктілікті арттырудың қажетті жолы мен талабы. 2019 жылғы жағдай бойынша Фалунгун 140-тан астам елдер мен аймақтарға, соның ішінде материк пен Тайваньға, сондай-ақ

Америка Құрама Штаттарына, Еуропаға және Австралияға тарады. Қытай үкіметінің 1999 жылға дейінгі бағалауы бойынша 70 миллионнан жүздеген миллионға жуық адам осы секта құрамында [1]. Алғашында 13 мамыр Фалунгунның негізін қалаушы Ли Хунчжидің туған күні тәжірибешілер үшін Фалун Дафа күні ретінде қолданылды. Яғни 13 мамыр қасиетті күн боп есептеледі [2].

Қазіргі кездегі фалунгун ол цигонг денені нығайтуға арналған физикалық белсенділік ретінде Қытайда мыңдаған жылдар бойы ұзақ тарихы бар. Ли Хунчжи өзінің ілімін тарату үшін кейбір цигун терминдері мен қимылдарын заңсыз пайдаланды, «Фалун Дафаны» жинақтау үшін цигонды қолданды және қалыпты цигун жаттығулары арқылы дене шынықтыруға жетуге үміттеніп, «Фалун Дафаның» ақылға қонымды теориясын шатастырғысы келді. Адамдардың нәтижесінде фалунгун тәжірибешілері «Фалунгун» жаттығуларын орындау арқылы денсаулықтарын нығайту мақсатына қол жеткізіп қана қоймайды, өз қаржыларын да береді.

2001 жылы 23 қаңтарда Ли Хунчжидің «аспанға көтерілуінің» сиқыры мен арандатуы салдарынан бірнеше «фалунгунға» тәуелді адамдар Тяньаньмэнь алаңында өздерін өртеп жіберді [2]. Ли Хунчжи ұсынған «Фалунгун» адамдарға дене шынықтыруға көмектесетін цигун емес, мүлдем ғылымға қарсы. Ли Хунчжи бір кездері заманауи ғылымның рөлін төмендетуге тырысты және Ли Хунчжи былай деп мәлімдеді: «Қазіргі адамзат ғылымы шын мәнінде қате негізде дамыған және оның ғаламды, адамдарды және өмірді түсінуі қате, сондықтан ол Дүниеде біз өсірушілер қазіргі ғылымды мойындамаймыз және оны қате деп санаймыз». Ли Хунчжи заманауи ғылымның рөлін үзілді-кесілді жоққа шығарды. Ол кейбір адамдардың дене шынықтыруға деген ұмтылысын және олардың алаңдаушылығын пайдаланды. өмір, кәрілік, ауру мен өлім туралы және «шындық, жанашырлық, төзімділік» деп аталатын «ғаламның негізгі заңын» уағыздайтын, «жарылуды» насихаттайтын жарнамалық алдаулар жиынтығы», дүниенің ақыры және адамзатты тек ол, Ли Хунчжи ғана құтқара алады деген нонсенс. Бұл ырымшыл адасушылықтың мақсаты өте айқын: ол идеологиялық шатасу тудыру, содан кейін тәжірибешіге рухани айла-шарғы жасау, оны өзінің ұстамды құралына айналдыру және оның әдістері зұлым және зұлым. Бұл да барша «культтік» ұйымдардың бұқараны өздерінің жаңылыстары мен адасушылықтарымен алдау үшін қолданатын жексұрын тактикасы.

«Фалунгун» діни тәртіп пен сенім бостандығын бұзатын осындай «культ». Буддизм атын жамылған Ли Хунчжи кейбір діни терминдерді заңсыз иемденіп, бұрмалаған. Оның бидғаттары шын мәнінде дінге қарсы. Ли Хунчжи өзінің «Фалун Дафасын» «ең жоғары будда заңы» деп атады, бұл барлық діндерден асып түсетін «түзету заңы». Ол былай деп жариялады: «Буддизм, христиандық, католицизм, соның ішінде иудаизм және кейбір басқа діндер мен олардың тарихта православие діні болғанын мойындаймын. Бірақ бүгінгі тарихи кезеңде, бүгінгі жаңарған адамдардың қоғам түсінігінде мен оны адамдармен түсіне алмаймын. адамның мәні және ежелгі ұғымдар..." "Осы ғасырда пайда болған діндер бұл ғасырдан да көп [3].

2019 жылғы жағдай бойынша Фалунгун 140-тан астам елдер мен аймақтарға, соның ішінде материк пен Тайваньға, сондай-ақ Америка Құрама Штаттарына, Еуропаға және Австралияға тарады. Олардың ішінде ең көп таралған мемлекеттер :Азия елдерінде көпнесе Қытай, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Жапония, Корея, Таиланд, Вьетнам, Малайзия, Индонезия. Ал Океания аймақта Австралия, Жаңа Зеландия елдеріне тарады. Еуропа елдеріне ең көп тараған Ресей, Германия, Испания, Финляндия мемлекеттері болып келеді. АҚШ мемлекеттерінде тараған болып келеді[4].

Азия елдеріндегі Қытайға материктегі әсері зор болды. Фалунгунның шығу тегі ол Цзилинь болғандықта сол аймақтарды тамыр жая бастаған.екі миллион адам ұстанған. Ал ұстанған адамдардың 300 адам өлген, 2000-нан астам адам емханаға түскен [5].

Фалунгун осы мемлекеттерге тараған кезеңде олар арнайы дін, ағым ретінде емес «мектеп» ретінде тараған.Әрине оларда өздерін дін, культ деп атамайды, біз цигун мектебіміз деп әр жүрген жерлерінде насихаттайды.

1999 жылы 22 шілдеде Қытай Халық Республикасының Азаматтық істер министрлігі заңға сәйкес «Фалунгун» ұйымына тыйым салды, содан бері «Фалунгун» культ ретінде жіктеледі[4]. Осы жылдар ішінде «Фалунгун» жетекшісі Ли Хунчжи және басқалары сенушілерді алдау үшін жалған жалған ойдан шығаруды жалғастырды. Ли Хунчжи мұны анық көрсетуге тырысты, бірақ фактілер барлық жалған ойдан шығарылды, ал бұлтартпас алты дәлел «Фалунгун» культінің мәнін жасыру мүмкін еме етті.

Фалунгунның секта ретіндегі көрнісі

1.1992 жылы Қытайда «Фалунгун» тараған кезде, Ли Хунчжи жеке «Фалун Дафа зерттеу қауымдастығын» құрды. «Фалунгун» кітаптары мен тәжірибелік заттары. Сауалнамаға сәйкес: 1992

жылдан 1997 жылға дейін Ли Хунчжи ел бойынша бірнеше репетиторлық орталықтар құрды, әртүрлі жерлерде «Фалунгун» сабақтарын жүргізді және студенттерге жеке сабақ берді. Ал тек сыныптардың билет табысы 10 млн. жоғары болды [5].

Ли Хунчжи атымен 10 миллион 570 мың фалунгун кітабы, 5 миллион қорап аудио-видео өнімі, 1 миллион 290 мың сурет, т.б. басылып, жалпы сатылымы 16 миллиард 100 миллион юань болды. Ли Хунчжи мен оның «Фалунгун» заңсыз жолмен 41 миллион юаньнан астам табыс тапты. «Фалунгун» мәселелері бойынша қысқаша анықтамалыққа сәйкес, «Ли Хунчжи және оның Фалун Дафа зерттеу қауымдастығы 1992 жылдан 1999 жылдың аяғына дейін 42,2 миллион таза пайдамен «Фалун-гун» үгіт-насихат материалдарының көп мөлшерін басып шығарды және сатты» [5].

2: Қайырымдылық шәкірттерді банкротқа ұшыратады

Таиландтық қытайлық Сун Сенлун мырза және Ли Хунчжидің екінші әпкесі Ли Пиннің бұрынғы күйеуі «Таиландтағы Ли Хунчжидің отбасымен өткізген күндерім – Фалунгунның балдызының өмірбаяны» деп аталатын өз баяндамасында есіне алды. Көшбасшы», Ли Хунчжи бір кездері «Фалунгун» тәжірибенің ең жоғары деңгейі, бірақ бізге барлығының қолдауы қажет және барлығы белсенді түрде қайырымдылық жасайды деп сенемін. Садақа беруді бастағандар көп болмады, бірақ Ли Хунчжи оны кейбір қытайлық топтардың көп ақша бергенін, қазір де адамдар садақа беруді жалғастырып жатқанын және сома өте үлкен екенін айтып, бұл қайырымдылықтың жақсы сауабы бар екенін айтты. Бұл қайырымдылық сияқты көрінеді, бірақ бұл шын мәнінде жасырын бопсалау.

«Zibo Thermal Power Co., Ltd» компаниясының бұрынғы қызметкері Ду Юэчжун, Ли Хунчжидің сиқырымен «жоғарыға көтерілу» және «тұтынуға ұмтылу» үшін «Фалунгун» ұйымына 100 000 юаньды дәйекті түрде берді [5]. Гао Чуньян Шэньси провинциясының Чжоужуи уезінде «фалунгун» тәжірибесін жасағаннан кейін, Вангуан отбасының барлық бастапқы мүлкі «Фалунгун» ұйымына сыйға тартылып, «Фа таратуға» шықты.

3. Фа конференциясы Ли Хунчжи үшін Фаны насихаттау және Дафа беделін көрсету үшін қоғамдық бренд болып табылады. Дегенмен, соңғы жылдары «Фалунгун» ұстайтын «Фалунгун» саны айтарлықтай азайды, сонымен қатар күнделікті іс-әрекеттер де әдеттегідей, ешқандай тартымдылықсыз болды. 2016 жылдың 15 мамырында «Фалунгун» Нью-Йорк қаласындағы Barclays орталығында «фа конференциясын» өткізді [5].

4. «Фалунгунға» тыйым салынғаннан кейін ол Фалун Дафамен айналысу арқылы «Ұлы Кемелдікке», «Аспан Патшалығына ұшуға» және шексіз байлыққа қол жеткізуге болатынын айтып, шәкірттерін «кемелдік теориясымен» алдауды жалғастырды. Нәтижесінде көптеген Фалун Дафа шәкірттері ауру мен өлім азабын бастан өткерді, бірақ әлі де жүректерімен өкінді, олар Ли Хунчжиге арамдық жасады ма, «Фалун Дафаны» өсіруде шынайы емес пе, тіпті өз денелерін құрбан етті және «Тұтыну» үшін туыстарын өлтірді.

Орталық үкіметке тікелей бағынатын 29 провинцияның, автономиялық облыстардың және муниципалитеттердің толық емес статистикасы бойынша, 1992-1999 жылдар аралығында фалунгунды әдетке айналдыру салдарынан 1404 адам қайтыс болды [5]. 1998 жылдың шілдесінде Хайнаньда фалунгун практиктерінің 8 қызметкері мінген фургон тас жолда жол апатына ұшырап, Чжан Йиджуннан басқа 7 адам сол жерде қайтыс болды. Арада он сегіз жыл өткен соң, Чжан Йиджун журналистерге берген эксклюзивті сұхбатында: «Фалунгунмен» айналысу рухани қорғаныш болады деп айтылады, бірақ Ли Хунчжи өзінің негізгі шәкірттерін неге қорғай алмайды? Бақытымызға орай, мен қазір әлі тірімін, әйтпесе мен Сондай-ақ өлген жеті адаммен бірге болар еді. Бұл ештеңеге тұрарлық емес!» «Тұтыну» деп аталатын нәрсе шын мәнінде өмірді қозғайтын, көптеген шәкірттердің отбасыларының жойылуына әкелетін у екенін көруге болады.

Көптеген нақты деректер «Фалунгун» культінің мәнін ашады. «Фалунгун» құртқан жазықсыз өмірлер Ли Хунчжи бізге «Фалунгунның» «Шындық-мейірімділік-шыдамдылық», «жоғарғы деңгей» және «Тұтыну» дегеннің бәрі өтірік. Өмірді өлтіретін, адамзатты құртатын, адам құқығын аяққа таптайтын «Фалунгун» культі міндетті түрде жойылады [6].

Фалунгун ілімінің деструктивті бейнелерін көрсетілген мысалдар мен оқиғалардан байқап қарауға болады. Фалунгун культінің мәні және рухани кеңістіктегі орынын қарытындылай келе жат белгілермен көрсетуге болады. Сонымен қатар Фалунгун ілімінің секта ретінде көрінісін қаржылық материалдар талап ету мәселесі бойынша және адам өлімі тіркелуі, Фалун Дафа культіне жеке басына табынушылықтың болуы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фалунгун (29.10.2022) <https://zh.m.wikipedia.org/zh-cn/%E6%B3%95%E8%BD%AE%E5%8A%9F>
2. Freedom House. 2017 Фалунгун: Қытайдағы діни бостандық .
3. Бенджамин Пенни, «Фалунгун діні», 53-бет.
4. Дэвид Палмер, «Цигун безгегі: Қытайдағы дене, ғылым және утопия», 265-бет.
5. «Фалунгун» - бұл культтің бұлтартпас алты дәлелі (30.10.2022) http://www.dalisan.gov.cn/info/content.jsp?tm_id=76&info_id=123781
6. Фалунгунның культтік табиғаты (30.10.2022) <https://www.fmprc.gov.cn/ce/ceka/chn/ztbd/fa/t157012.htm>

ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ АХУАЛЫ

Дінтану, 4 курс Ошақбай З.Н.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы PhD Сарсембаев Р.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Діни сенім бостандығы – Қазақстанның Конституциясымен қорғалатын маңызды адам құқығы. Ел діни еркіндік пен толеранттылықты ілгерілетуде ілгерілеушілікке қол жеткізгенімен, әркімнің кемсіту немесе қудалаудан қорықпай өз діни құқықтары мен сенімдерін еркін жүзеге асыруы үшін көбірек жұмыс қажет. Діни әртүрлілікті және өзара түсіністікті ынталандыру арқылы Қазақстан Орталық Азияда және одан тыс жерлерде діни төзімділік пен плюрализмнің үлгісі бола алады. Мақала зайырлылық туралы норманың Қазақстандағы мемлекет пен конфессия арасындағы қарым-қатынас саласында іс жүзінде бейнеленетінін ашып көрсетуі міндет етеді.

Кілт сөздер: зайырлылық, зайырлы қоғам, зайырлы басқару, діни сенім, діни сана, діни бостандық.

Қазақстан – Орталық Азияда орналасқан көпконфессиялы мемлекет. Мұнда әртүрлі діндердің, соның ішінде ислам, христиан, иудаизм, буддизм секілді сенімдер жатады. Қазақстанның Конституциясы діни сенім бостандығына кепілдік береді және елдің мәдени мұрасының құрамдас бөлігі ретінде діни әртүрлілікті мойындайды.

1991 жылы Кеңес Одағынан тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан діни сенім бостандығын қорғау және ілгерілету бойынша шаралар қабылдады. Елімізде діни құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың құқықтық негізін құрайтын бірқатар заңдар мен нормативтік-құқықтық актілер қабылданды. Мысалы, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңда адамдардың өз дінін еркін ұстануға және діни ұйымдар құруға құқығы бар.

Осы әрекеттерге қарамастан, Қазақстанда діни кемсітушілік, өшпенділік қылмыстары мен зорлық-зомбылық жағдайлары орын алды. Кейбір діни топтар өз ұйымдарын тіркеуде, ғибадатхана салуға рұқсат алуда немесе діни материалдарды әкелуде қиындықтарға тап болды. Кейбір жағдайларда үкімет кейбір діни нанымдар мен әдет-ғұрыптарды басып тастады немесе бір дінді басқалардан артық көреді деп айыпталған.

Осы мәселелерді шешу және діни төзімділік пен түсіністікті ілгерілету үшін Қазақстан Үкіметі діни көшбасшылармен және қауымдастықтармен диалог жүргізуде. Сондай-ақ ынтымақтастық пен өзара түсіністікті дамыту мақсатында түрлі дін өкілдерінің басын қосатын бірқатар дінаралық кеңестер мен форумдар құрды.

Діни сенім бостандығы – Қазақстанның Конституциясымен қорғалатын маңызды адам құқығы. Ел діни еркіндік пен толеранттылықты ілгерілетуде ілгерілеушілікке қол жеткізгенімен, әркімнің кемсіту немесе қудалаудан қорықпай өз діни құқықтары мен сенімдерін еркін жүзеге асыруы үшін көбірек жұмыс қажет. Діни әртүрлілікті және өзара түсіністікті ынталандыру арқылы Қазақстан Орталық Азияда және одан тыс жерлерде діни төзімділік пен плюрализмнің үлгісі бола алады.

Әлемдік діндердің төзімділік процесінің жүзеге асырылуы дін туралы заң аясында қарастыратын болсақ, толыққанды мәлімет алуға болатынын аңғарамыз [1].

Діни сенім бостандығы көбінесе адамның негізгі құқығы ретінде заңмен қорғалады. Мысалы, Америка Құрама Штаттарында дін бостандығына Конституцияның бірінші түзетуі кепілдік береді,

онда «Конгресс дінді еркін жүзеге асыруды белгілейтін немесе тыйым салатын ешбір заң шығармайды». [2] Бұл үкімет мемлекеттік дінді бекіте алмайды немесе адамның өз дінін ұстану құқығын шектей алмайды деген сөз.

Сол сияқты, Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенцияның 9-бабы ой, ар-ождан және дін бостандығына, соның ішінде өз дінін немесе сенімін жалғыз немесе басқалармен бірлесіп, жария немесе жеке, ғибадат ету, оқыту арқылы көрсету құқығын қамтамасыз етеді.[3]

Дін бостандығының анықтамасы мен көлемі әр елде әр түрлі болуы мүмкін және түсіндіруге және талқылауға жатады. Дегенмен, жалпы қағида – адамдар кемсітушіліктен, қудалаудан немесе басқа да араласулардан қорықпай, өз дінін еркін ұстануы керек.

Қазақстанда діни сенім бостандығы Конституциямен қорғалады, сонымен қатар әртүрлі заңдар мен нормативтік актілермен реттеледі. Конституцияда әр адамның ар-ождан, дін және сенім бостандығына, сондай-ақ діни және өзге де нанымдарын білдіру және тарату құқығына кепілдік берілген.

Заң барлық діни топтарға тең қатынасты қамтамасыз етеді және дінге байланысты кемсітуге тыйым салады. Дегенмен, іс жүзінде азшылық діни секталар мен кейбір дәстүрлі емес діни ағымдар сияқты кейбір діни топтарға үкіметтің шектеулері туралы алаңдаушылық бар.

Қазақстанда діни ұйымдар заңды түрде жұмыс істеуі үшін мемлекеттік тіркеуден өтуі керек. Үкімет сонымен қатар діни білім беруді және діни әдебиеттерді әкелу мен таратуды реттейді.

Діни сенім бостандығы адам құқықтарының негізі болып табылады және адамдардың қорқынышсыз және қысымсыз абыроймен және құрметпен өмір сүруі үшін маңызды. Діни сенім бостандығы – адамның өмірлік маңызды құқығы, ол үнемі қорғалып, насихатталуы тиіс. Бұл адамның қадір-қасиетін құрметтеу, плюрализм мен инклюзивтілікті ілгерілету, қоғамдағы тұрақтылық пен бейбітшілікті нығайту үшін қажет.

Сондай-ақ, Қазақстан үкіметінің елдегі діни сенім бостандығына қатысты жағдайды жақсарту үшін біраз қадамдар жасағанын атап өткен жөн. Мәселен, соңғы жылдары үкімет діни ұйымдарды тіркеу процесін жетілдіруге күш салып, экстремизм мен терроризмге қарсы күресті күшейтті.

Қазақстандағы діни сенім бостандығына қатысты заңнамалық база соңғы жылдары көптеген пікірталас нысаны болды және халықаралық назарды өзіне аударды. Елдегі дін бостандығына әсер ететін негізгі заңдар мен ережелер:

Қазақстан Конституциясы: Қазақстан Конституциясы діни сенім бостандығын және өз дінін еркін ұстану құқығын қамтамасыз етеді. Сондай-ақ елді зайырлы мемлекет деп жариялап, діни ұйымдардың саяси істерге араласуына тыйым салады. « Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы». Бұл заң діни бірлестіктердің үкіметте тіркелуін және белгілі бір талаптарға сай болуын талап етеді. Сондай-ақ діни қызметке, соның ішінде діни әдебиеттерді таратуға және таратуға шектеулер қояды. Заң үкіметке «экстремистік» немесе ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін діни топтарға тыйым салу құқығын береді.[4]

Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заң: Бұл заң 2006 жылы қабылданған және Қазақстандағы экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимылға бағытталған. Ол діни экстремизмді қамтитын экстремизмнің кең анықтамасы және оның діни бостандықты шектеу үшін пайдалану мүмкіндігі үшін сынға ұшырады.

«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның 3-бабына сәйкес мемлекет діннен және діни бірлестіктерден бөлінген. Бұл мемлекет діни қызметті жүзеге асырудың шарттарын ғана белгілейді деген сөз.[5]

Бейбіт жиналыстар туралы заң: Бұл заң қоғамдық жиындар мен шерулерді, соның ішінде діни жиналыстарды реттейді. Ол ұйымдастырушылардан қоғамдық жиындарға, соның ішінде діни қызметтер мен іс-шараларға үкіметтен рұқсат алуды талап етеді.

Қазақстандағы діни бостандықты насихаттау және қорғау үшін ел ішінде де, халықаралық ұйымдар тарапынан да бірқатар жұмыстар атқарылды. Бұл әрекеттерге мыналар жатады:

1. Азаматтық қоғам ұйымдары: Құқық қорғау топтары мен діни ұйымдар сияқты азаматтық қоғам ұйымдары Қазақстандағы діни еркіндік пен толеранттылықты жақтайды. Олар діни бостандық туралы хабардарлықты арттыру және әртүрлілік пен толеранттылықты құрметтеу үшін жұмыс істейді.

2. Үкімет бастамалары: Үкімет жағдайды жақсарту үшін діни көзқарасты білдіруге қойылған шектеулерді жеңілдету және діни бірлестіктермен диалогты арттыру сияқты шаралар қабылдады. Соңғы жылдары үкімет діни толеранттылық пен әртүрлілікті насихаттауға бағытталған конференциялар мен семинарлар өткізді.

3. Халықаралық мониторинг: БҰҰ және Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы сияқты халықаралық ұйымдар Қазақстандағы жағдайды бақылайды және діни бостандық пен төзімділікті жақтайды. Бұл ұйымдар елдегі дін бостандығын ілгерілетумен айналысатын азаматтық қоғам ұйымдарына да қолдау көрсетті.

Жалпы, Қазақстанда діни сенім бостандығын ілгерілету және қорғау – бірқатар субъектілердің тұрақты күш-жігерін талап ететін күрделі және үздіксіз процесс. Үкіметтің, азаматтық қоғам ұйымдарының және халықаралық органдардың Қазақстанда діни бостандықтың сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ету үшін бірлескен жұмысты жалғастыру маңызды.

«Миссионерлік қызмет» ұғымы Заңда нақты анықталған, ол осы қызмет туралы толық түсінікті ашады, атап айтқанда, осы қызметпен айналысуы мүмкін нақты тұлғаларды көрсетеді, нақты әрекеттерді сипаттайды, ал бұл анықтамада нақты сөздер жоқ, көпшілікке түсінікті тілде жазылған белгісіз терминдер мен тармақшалар.

Заң барлығына бірдей, сондықтан дәстүрлі діни бірлестіктердің өкілдері діни функцияларды басқа діни бірлестіктердің өкілдерімен бірдей тең құқықта атқарады.

Заң миссионерлік қызметті лицензиялауды қарастырмайды, ол тек мемлекеттік қызмет көрсетеді, оның нәтижесі миссионерді тіркеу немесе қайта тіркеу туралы куәлік беру немесе куәлік беруден бас тарту туралы дәлелді жауап беру болып табылады. елдің кез келген аумағында.

2011 жылдан бүгінгі күнге дейін бірде-бір шетелдік миссионерге мұндай куәлік берілмеді. Оның үстіне, миссионерлердің тіркеуден тыс жерлерге көшуінде еш қиындық жоқ. Миссионерлердің бірнеше облыс аумағында тіркеліп жатқан жағдайлары көп, бұл әдеттегі тәжірибе. Мәселе кейбір миссионерлердің тіркеу процедуралары ашық, түсінікті және көпшілікке қолжетімді болғанымен, еліміздің бірнеше аймағында тіркелуді қаламауында.[6]

Қорытындылай келе, Қазақстандағы діни сенім бостандығының жағдайы күрделі және тұрақты екенін атап өткен жөн. Елде діни өркениеттер мен ұйымдарды реттейтін құқықтық база болғанымен, бұл ережелердің іс жүзінде орындалуы алаңдаушылық туғызады, өйткені діни кемсітушілік пен қудалау жағдайлары тіркелді.

Дегенмен, ел ішінде де, халықаралық ұйымдар тарапынан да Қазақстандағы діни бостандықты ілгерілету мен қорғауға күш салынды. Азаматтық қоғам ұйымдары, үкіметтік және халықаралық ұйымдар діни толеранттылық пен түсіністікті арттыру және түсіндіру жұмыстарын жүргізуде.

Білім беру және ақпараттық-түсіндіру бағдарламалары әртүрлі діндер мен сенім жүйелері туралы хабардарлық пен білімді арттыру, сондай-ақ әртүрлілік пен инклюзивтілікке құрметті тәрбиелеу арқылы діни төзімділік пен түсіністікті ілгерілетуде маңызды рөл атқарды.

Жалпы, Қазақстанда діни сенім бостандығын ілгерілету және қорғау бірқатар субъектілердің тұрақты күш-жігерін талап етеді. Үкіметтің, азаматтық қоғам ұйымдарының және халықаралық органдардың Қазақстанда діни бостандықтың сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ету үшін бірлескен жұмысты жалғастыру маңызды.

Діни бостандықты жақсарту үкіметті, азаматтық қоғам ұйымдарын, діни бірлестіктерді және халықаралық органдарды қамтитын көп қырлы көзқарасты талап етеді. Мұнда жақсарту үшін кейбір ұсыныстар берілген:

1.Құқықтық қорғауды күшейту: Үкімет бұл ережелердің халықаралық адам құқықтары стандарттарына сәйкес келуін қамтамасыз ете отырып, діни бостандықтарды құқықтық қорғауды қайта қарауы және күшейтуі керек. Бұл кемсітушілік пен қудалауды болдырмау және діни азшылықтардың құқықтарын қорғау шараларын қамтуы мүмкін.

2.Конфессияаралық диалогты ынталандыру: Конфессияаралық диалог бағдарламалары әртүрлі діндердің өкілдерін олардың сенімдері мен әдет-ғұрыптары туралы құрметпен және үкімсіз әңгіме жүргізу үшін біріктіру арқылы діни толеранттылық пен түсіністікті ілгерілетуде маңызды рөл атқара алады.

3.Діни білім беру: Мектептер мен қауымдастықтардағы діни білім беру бағдарламалары әртүрлі діндер туралы жан-жақты және дәл түсінік беріп, мифтер мен түсінбеушіліктерді жоюға көмектеседі. Бұл жастар арасында әртүрлілікті құрметтеу мен толеранттылыққа ықпал ете алады.

4. Азаматтық қоғам ұйымдарын қолдау: Құқық қорғау топтары мен діни ұйымдар сияқты азаматтық қоғам ұйымдары діни еркіндік пен төзімділікті ілгерілетуде маңызды рөл атқарады. Үкімет пен халықаралық ұйымдар қаржыландыру, ресурстар және қолайлы құқықтық және саяси ортаны қамтамасыз ету арқылы бұл топтарға қолдау көрсете алады.

5. Мониторинг және есеп беру: Біріккен Ұлттар Ұйымы және Еуропадағы Қауіпсіздік және БІнтымақтастық Ұйымы сияқты халықаралық ұйымдар Қазақстандағы жағдайды бақылауда және діни сенім бостандығы мен толеранттылықты насихаттауда маңызды рөл атқара алады. Бұл ұйымдар елдегі дін бостандығын ілгерілетумен айналысатын азаматтық қоғам ұйымдарына да қолдау көрсете алады.

6. Танымдық деңгейін арттыру. Әлеуметтік хабарландырулар, билбордтар және әлеуметтік желілердегі науқандар сияқты ақпараттық науқандар діни толеранттылық пен түсіністіктің маңыздылығы туралы хабардарлықты арттырып, инклюзивті және құрметті қоғамға ықпал ете алады.

Ешкімде өзінің діни сенімдерін желеу етіп заңмен анықталған міндеттерін орындаудан бас тарта алмайды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 22-бабы 2-тармағы бойынша «Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс» [7, 75-б.].

Осылайша, Қазақстандағы діни еркіндікті жақсарту үкіметті, азаматтық қоғам ұйымдарын, діни бірлестіктерді және халықаралық ұйымдарды қоса алғанда, бірқатар субъектілердің тұрақты және бірлескен күш-жігерін талап етеді. Бірге жұмыс істей отырып, біз барлығы үшін діни бостандықты бағалайтын және қорғайтын неғұрлым инклюзивті және құрметті қоғам құра аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тұрғынбаева Б. «Толеранттық бейбітшілікке апаратын жол». Әдістеме лік ұсыныс. – Семей, 2011. 108-б
2. Америка Құрама Штаттарының құқықтары туралы билл - United States Bill of Rights
3. Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенциясы
4. Әділет министірлігі. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы №483-IV Заңы.
5. https://kodeksy-kz.com/o_religioznoj_deyatel_nosti/3.htm
6. . Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» № Бас редактор – Г.Е. Шлымова, Т.А. Козырев (жауапты редактор) – Астана, 2013 – 72 б.
7. 7. 12 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 жылғы №4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы). 21-бап

ЖАСТАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ САНАСЫНА ИСЛАМНЫҢ ӘСЕРІ

Дінтану, 4 курс Ризабек Сұңқар

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Тунгатова У.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Жастардың девиантты мінез-құлық санасына исламның әсері және ислами құндылықтардың маңызы туралы жазылған. Қоғамдағы девиантты мінез-құлық көрінісі назарға алынған.

Кілт сөздер: қоғам, жастар, девиантты мінез-құлық, сана, дін, ислам, құндылықтар, мораль.

Девиантты мінез-құлықты біз белгілі бір қоғамда қалыптасқан әлеуметтік нормалардан ауытқушылық деп түсінеміз. Қазіргі таңда жастардың девиантты мінез-құлық көрсетушілік сипаты әлеуметтанушы, педагог, психолог, құқықтанушы, сонымен бірге дінтанушы мамандардың алаңдаушылығын туғызуда. Соңғы жылдары жастардың девиантты мінез-құлық көрсету процесінің кеңінен таралуы көптеген факторларға байланысты, атап айтқанда Интернетке жаппай қолжетімділік, ішімдіктер бағасының арзан болуы, елде зиянды әдеттермен күрестің белгілі бір жүйесінің жоқтығы және елдегі орын алған саяси және әлеуметтік реформалар да болуы мүмкін.

Жеке тұлға өзінің қалыптасуына байланысты өзіндік сана-сезімге ие тірі адам. Сондықтан адамның жасаған барлық іс-әрекеттері оның қоршаған орта факторларын оң немесе теріс қабылдауына байланысты туындайтын процесс. Жастар - бұл қоғамның ең белсенді бөлігі болып

табылады, сондай-ақ олар әлі жеке тұлға ретінде толық қалыптаспағандықтан хоббиге, қиялға және тәуекелге көбірек беріледі. Жастар тіпті өлімнің өзін романтикалық және әсерлі нәрсе ретінде қабылдайды. Сондықтан тарихтан бізге белгілі революциялардың көпшілігін жас адамдар жасағаны кездейсоқ емес. Жастар ерекше психологиялық сипаттамалары бар қоғамның әлеуметтік-демографиялық бөлігі. Сондықтан аты айтып тұрғандай, жастарда өмірлік тәжірибенің жеткіліксіздігі, үлкен энергетикалық әлеуеттің болуы, максимализм, сондай-ақ олардың іс-әрекеттерінде мінез-құлықтың жасампаздық және деструктивті түріне бағытталатын радикализмге тән белгілері көрініс табу мүмкіндігі жоғары. Жас ұрпақтың ойлары мен іс-әрекеттеріне теріс әсер ететін жағымсыз процестер бар, атап айтқанда жастар үшін негізгі әлеуметтік және мәдени құндылықтардың тартымдылығы мен маңыздылығының төмендігі, бұқаралық мәдениеттегі жастардың өмірлік құндылықтары мен мүдделерінің коммерциялық және ойын-сауықтық сипатта болуы, ұлттық мәдениеттің құндылықтарының орнын батыстық мінез-құлық үлгілері мен рәміздерінің басуы [1].

Қоғамның нормативтік жүйелері мәңгілік емес және бір орында тұрмайды, нормалардың өзі өзгереді, оларға деген көзқарас өзгереді. Сондықтан қоғам бар жерде девиантты мінез-құлық бар және ол өмір сүреді де. Ал сол нормалардан ауытқу процесі нормаларды ұстану сияқты табиғи процесс болып табылалы. Қоршаған орта жағдайындағы нормаларды толық қабылдау немесе қабылдамау белгілі бір ауытқушылық түрінде, яғни девиантты мінез-құлықпен көрініс табады. Девиантты мінез - құлық (латын тілінен аударғанда "deviation" - ауытқу) деп, белгілі бір қоғамда ресми түрде қабылданған немесе нақты қалыптасқан нормаларға сәйкес келмейтін адамның, әлеуметтік топтың мінез-құлықтары мен әрекеттерін айтамыз. Демек, девиантты мінез-құлықты түсінудің бастауы әлеуметтік норма ұғымы болып табылады. Ал әлеуметтік норма белгілі бір қоғамда тарихи қалыптасқан мінез - құлықтың, іс-әрекеттің шекарасын немесе өлшемін, аралығын анықтайды [2]. Кең мағынада девиантты мінез-құлыққа қоғамның әлеуметтік нормалары мен әлеуметтік стереотиптеріне сәйкес келмейтін кез-келген әрекетті жатқызуға болады, ал тар мағынасында девиантты мінез-құлық әлеуметтік нормалардан кез-келген теріс ауытқуларды көрсетуді білдіреді [3]. Эмиль Дюркгеймнің пікірінше, нормалардан ауытқудың негізгі себебі - "реттеудің болмауы", "нормалардың болмауы". Негізінде, бұл құндылықтардың, нормалардың, әлеуметтік байланыстардың жоқтығы немесе олар тұрақсыз және бір-біріне қарама-қайшы келген жағдайда қоғамның ыдырау сипаты деп түсіндіреді. Э. Дюркгейм ауытқуды конформизм сияқты табиғи құбылыс деп санайды [4].

Әлеуметтік нормалар шартты және жылжымалы болып табылады, бірақ олардың әртүрлі әлеуметтік жағдайлардағы өзгерістерінің қарқындылығы мен сипаты әртүрлі болып келеді. Қазіргі заманғы қоғамымызда болып жатқан реформалар кейбір нормалар жойылып, олардың орнына күрделі нормаларды туындатуда, бұл өз кезегінде әртүрлі формадағы девиантты көріністердің өсуіне әкелуі мүмкін [5]. Қай кезеңде болмасын қоғам адамның, әсіресе жастардың мінез-құлқының қалаусыз түрлерін басуға тырысып келді. Девиантты мінез-құлықтың себептері ретінде көптеген зерттеушілер әлеуметтік ортаны, білім беруді, отбасындағы тәрбиені, тұқым қуалаушылықты, сонымен қатар жастардың жеке басының әлеуметтік белсенділігін атап өтеді. Жастар өзінің даму ерекшелігіне байланысты қоғамдағы болып жатқан саяси, әлеуметтік-экономикалық үрдістерге келіспеушілігін немесе қарсылығын білдіруші және көрсетуші белсенді психологиялық субъект болып табылады. Сондықтан олардың қоршаған орта нормаларынан теріс ауытқулары қоғам тұрақтылығына қауіп төндіретіні сөзсіз және ол қай кезеңде болмасын жоғары назарға алынған [6].

Қазіргі таңда жастар арасында көптеген девиантты сипаттағы құбылыстар, атап айтсақ, нашақорлық, ішімдік ішу, темекі шегу және т.б. жиі кездеседі. Бізге белгілі болғандай, олар өз кезегінде қоғамда теріс құбылыстарға итермелейді. Сондықтан да олардың алдын алу қоғамның маңызды әлеуметтік міндеттерінің біріне айналып отыр.

Жастар ортасында қалыптасқан жағымсыз жағдайлармен күресудің көптеген жолдары бар. Олардың бірі - құндылық көзқарастарын қалыптастыруда және мінез-құлықты ынталандыруда маңызды рөл атқаратын дін. Дін жастардың санасына оң әсер ете отырып, өскелең ұрпақтың тәртіпті және тілалғыш мінез-құлқын қалыптастыруға көмектеседі. Жоғары адамгершілік, рухани қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған және адамның теріс мінез-құлқы мен іс-әрекеттерінің алдын алуға әсер ететін көптеген ережелерді ислам діні қамтиды. Сонымен қатар, исламның діни нормаларын игеріп, жасөспірімдер мен жастар қоғамда құқықтық мінез-құлықты қалыптастыру үшін қажетті алғашқы діни білімді алады.

Ислам діні жас ұрпақтың мінез-құлқына ерекше мән берген. Соның бір дәлелі, Мұхаммед пайғамбар жас жігітке: «Бес нәрсені басқа бесеу келмей тұрып пайдалан, ол - қартаймай тұрып жастықты, ауырмай тұрып - денсаулықты, өмірің аяқталмай тұрып байлықты, бос уақытың болмай тұрып бір нәрсемен айналысуды, өлмей тұрып өмірді пайдалан» деген екен. Бұл сөз жастарды өздерінің уақыты мен күш-қуатын жағымсыз нәрсеге өткізбей, игі істермен айналысуға шақырады.

Ислам алкогольді ішімдіктерді ішуге тыйым салады және мұны мас күйінде адам өзін-өзі түсінбестік күйде болатындықтан көптеген жағымсыз әрекеттер жасайтындығымен, тіпті кісі өлтіруге дейін баруымен түсіндіреді. Осыған байланысты Құран аяттарында былай делінген: «Адал нәрсені ғана жендер, ішіндер, бірақ ысырап жасамаңдар. Шарап – Жаратқанның харам нәрсесі. Оны қолдану Алланың тыйымын бұзып, оған қарсы шыққанмен тең». Ал Мухаммед Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) «Шарап оншақты адамды қарғысқа ұшыратады, оны ішкен мен ішкізгенді, сатқан мен сатып алғанды, дайындаған мен дайындатушыны, жеткізген мен жеткізуді бұйырушыны және соны сатып күнін көрушіні» деген сөздері жастарды арақ ішпеуге, тіпті оны ұстамауға шақырады. Сондай-ақ, ислам темекі шегуге және есірткіні қолданудың адам денсаулығына зиянды әсер ететінін де ескертеді. Алайда, темекі шегу мен есірткіге қатысты исламда тікелей нұсқау жоқ, бірақ Құранда адам денсаулығына зиян келтіретін әрекеттерді жасауға тыйым салатын жеткілікті нормалар бар. Мысалы, Құранда: «Алла үшін шығын ұмсаңыз және өзіңізді өз қолыңызбен құрдымға апармаңыз. Жақсылық жаса, өйткені, шынында да, Алла ізгі істерді жақсы көреді» делінген. Жастардың ішімдіктен бойын алыс ұстауға насихаттайтын тағы бір қасиетті пайғамбар хазірет Мұхаммадтың (с) мына сөзін де мысалға келтіруге болады: «шарап күнәларды жинайды және ол сорақылық пен жексұрындықтың кілті» [7]. Осылайша ислам құндылықтары жастарды ішімдік ішпеуге, қоғамда қабылданған белгілі бір нормаларға қарсы келмекке шақырады және соны үйретеді.

Исламдық құндылықтардың негізі моральдық құндылықтармен теңбе-тең. Ал мораль өз кезегінде адамдардың қоғамдағы мінез-құлқын реттейтін, өзгертетін ережелер, қағидалар, нормалар жиынтығы. Олардың әрқайсысы қоғам азаматының моральдық құндылықтар жүйесі, мінез-құлық нормалары, жақсылық пен жамандық туралы түсініктерінен тұрады. Көптеген дінтанушылар, дін адамгершілікті қалыптастырады, оның ережелерін түсіндіреді дейді. Бұл сөздер толығымен исламның сипаттамасына қатысты. Діни мұсылмандық моральдың басты ерекшелігі - оның нормалары мен ережелерін Құдай белгілеген және қоғам қабылдаған деп түсіндіріледі [8].

Өзімізге белгілі, девиантты мінез-құлық кез-келген қоғамның тұрақтылығына және оның халқының бейбіт өміріне қауіп төндіреді, бұл дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Алайда, мемлекет пен билік бөлек өмір сүретін зайырлы мемлекетте девиантты мінез-құлыққа қарсы күрес жүргізуде діни ұстанымдар мен құндылықтар толық нәтиже бермейді. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері ұлттық мәдениеттің дамуына ықпал ететін дәстүрлі ислам дінімен байланысты мәселелер өз деңгейіне қойылды. Қазақстандағы діни жағдайлар дәстүрлі исламның бүгінгі таңда өте маңызды орынға ие болып отырғанын көрсетеді. Ислам дінінің қағидалары мен құндылықтары жастарды рухани тәрбиелеуде үлкен маңызға ие. Осы тұрғыдан алғанда, исламның қайнар көздерінде - Құран мен хадисте адамдардың орынсыз мінез-құлықтан бас тартуына ерекше назар аударылады. Ислам діні әдден асуды, ысырапшылықты, шектен шыққан азғындықты хоштамайды. Ислам ең биік құдірет иесі және барлық болмыс пен заттар әлемін жаратушы Алла Тағаланың діні болғандықтан, адамдардың өмірінде де белгілі бір тәртіптің, нисамның болғанын қалайды [9].

Ислам діні адамгершілікке, кішіпейілдікке тәрбиелеудің негізі болып табылады және өзінің тарихи даму жолында ата-ананы құрметтеу, достық, өзара көмек, еңбекке деген сүйіспеншілік, үлкендерді құрметтеу сияқты құндылықтарды алып келді. Мұндай жоғары моральдық құндылықтар жүесінің қалыптасуы қасиетті аяттарға, сүрелер мен хадистерге сүйенеді. Сондықтан да Исламның девианттық мінез-құлықтардың алдын алуғағы әлеуеті зор. Ол ар - ожданға, әділдікке, адалдыққа, жауапкершілікке, мейірімділікке тәрбиелейді. Құранда: "Кешірім сұра, жақсылық жаса, надандықтан алшақта", - делінген. Мұхаммед Пайғамбар (оған тыныштық), адам қайтыс болғаннан кейін оның мейірімділік әрекеттері туралы ғана естелік қалады дейді [10].

Соңғы жылдары қоғамдық орындарда, әсіресе көліктерде жастардың қарт кісілерге орын бермейтінін байқап жатамыз. Бұл үрдіс те девиантты мінез-құлық нәтижелерінің бір сипаты болып табылады. Ислам діні балалардың ата-аналарына деген көзқарасына да көп көңіл бөледі және үлкендерге деген жаман қарым-қатынасты айыптайды. Исламда әкесі мен шешесі дәстүрлі түрде жоғары дәрежеге ие. Құранда көптеген аяттар ата-аналарды құрметтеуді, оларға қатысты игі істер жасауды талап етеді. Сонымен, Мұхаммед пайғамбардың хадисінде: «Алланың разылығы - ата-ананың разылығы» немесе «Жұмақ аналардың аяғының астында» делінген [11].

Қорыта келе, Исламда жас ұрпақтың рухани мәдениетін қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді. Осы дінде бекітілген құндылықтарды, ережелер мен мінез-құлық үлгілерін игеру жастарға дұрыс мінез-құлық үлгілерін және сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуде оңтайлы тәсілдерді таңдауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Маликова Е.В. Молодежь как объект социологических исследований // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 5-1. – С. 74-75.
2. Агафонов А.Н., Менлибаев К.Н., Буйнов Л.П. Социальная работа с молодежью девиантного поведения: учебное пособие - Петропавловск, 2000.
3. Сипков В.О., Рылин А.С., Сергеев Г.Ю., Шориков Е.В. Девиантное поведение: сущность, виды и формы проявления // Материалы IX Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL: <https://scienceforum.ru/2017/article/2017038685> (жүгінген күні: 07.03.2023).
4. Дюркгейм Э. Метод социологии. О разделении общественного труда. М., 1991.
5. Шуакбаева Б.С. Основные подходы к объяснению девиантного поведения. Современная психология: материалы III Международной научной конференции - Казань, октябрь 2014 г. С. 91.
6. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. — М., 2001.
7. Ислам запрещает курение. URL: <https://safmohd.wordpress.com> (жүгінген күні: 07.03.2023).
8. Зиннатуллина Г.Ф. Культура повседневности: основные ценности мусульман. ВЕСТНИК МГТУ им. М.А. Шолохова Серия «Этнография, этнология и антропология». С.74.
9. Kazancı A.L. İslam akaidi. – İstanbul, 1997. 245-247бб.
10. Блейх Н.О. Применение педагогических идей ислама в воспитательной практике современной школы.// Педагогика и психология образования. 2017. № 4.
11. Этика почитания родителей в исламе // URL: <http://lubovbezusl.ucoz.ru/> (жүгінген күні: 14.04.2015).

ЗАЙЫРЛЫ ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Дінтану, 4 курс Ризабек Л.

*Ғылыми жетекші: философия ғ. д., профессор Байтенова Н.Ж.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Андатпа: Зайырлы қоғамдағы діни құндылықтардың маңызы мен қазіргі қоғамдағы артықшылығының көріністері.

Кілт сөздер: қоғам, жастар, зайырлылық, сана, дін, ислам, құндылықтар, мораль.

Кез келген қоғамдағы теологияның мәртебесі мен рөлі туралы мәселелер тек дін өкілдерін ғана емес, сонымен бірге азаматтық қоғамның барлық өкілдерін де алаңдатады, өйткені ол еліміздің дамуына, оның ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қатысты. Сондықтан елдегі діни ахуал күнделікті өмірдегі өзекті тақырыптардың бірі. Өзінің даму жолын зайырлы мемлекет ретінде таныған елдерде діннің билікке ешқандай қатысы, басқа әлеуметтік институттарға ықпалы болмайды және азаматтары діни сенімді таңдауда еркін болады. Сондай ақ діни қағидалар мен ережелер құқықтың қайнар көзі бола алмайды, ал мемлекет барлық діндерге артықшылық пен ерекшелік жасамай бейтараптық танытады. Олай болса діннің насихатталуы мен нығаюы қоғам тұрақтылығына әсер ететіні анық. Зайырлы қоғамдағы дінге қатысты ақпараттық-ағарту жұмыстарының басты мақсаты - қоғам мүшелеріне зайырлылық және дін мәселелері жөнінде дұрыс, жүйелі көзқарастар қалыптастыру деп ойлаймын. Өйткені дұрыс ақпаратпен қаруланған қоғамның тыныштығы мен дұрыс даму бағыты кепілді болады.

Дін саласындағы сауатсыздықтың басым болуы көптеген секталардың пайда болуына, әртүрлі псевдопсихологтар мен емшілердің көбеюіне, әртүрлі күштерге, талисмандарға, ырымдарға, қалыптан тыс құбылыстарға сенуге әкеледі. Көпшілік жастар арасындағы дінге деген көзқарас көбінесе құдайға деген сенімнің шынайы түсінігінен гөрі әр халықтың сеніміне, дәстүрлері мен

дініне деген құрмет қана болып табылады. Біздің елімізде халықтың дінге бет бұруы кеңестер одағының құрамынан шығып өз тәуелсіздігін алған кезден басталады. «1997 жылға дейін елдің мұсылман халқы арасындағы діндарлық деңгейі оң динамикаға ие болды. Сенушілердің үлесі 1990 жылдардың ортасына қарай шамамен 80%-ға жетті. Ал, 2004 жылы респонденттердің 74,3%-ы өздерін діндар, ал 20,1%-ы дінге сенбейтіндер қатарынан екенін көрсетті. Өзін-өзі танудың дамуы мұсылман халықтарында исламды өмір салты ретінде нығайту арқылы көріне бастады. Исламның мемлекеттен бөлінуіне қарамастан, жаңа зиялы қауым өзін мұсылман мәдениетіне жатқызды» [1]. Жетпіс жыл атеистік көзқарастың шырмауынан шыға алмаған халық егемендігін алғаннан соң сусаған көңілін басу үшін дұрыс-бұрысын ажыратпастан түрлі діни ұйымдарға, әр түрлі секталарға кіріп кеткенін байқамай да қалып жатты. Оның соңы бүгінгі күнге дейін келеңсіз оқиғалармен аяқталып жатқаны да көпке белгілі. Сондықтан жоғарыда айтқанымыздай, шынайы діннің құндылықтары бойынша халықтың сауаттылығын арттырып отыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып қала береді.

Қазақстан конституциялық деңгейде барлық азаматтарға діни сенім мен ар-ождан бостандығына кепілдік берді. Бұл белгілі бір адамдардың және олардың әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтарының – аумақтық, отбасылық, ұлттық және т. б. дүниетанымдық көзқарастары мен ұстанымдарын іс жүзінде жүзеге асырудың кең нормативтік негізін қалыптастырды, дәстүрлі діни ұйымдардың белсенділігін едәуір арттырды. Зайырлылық түсінігінің ауқымы кең. Конституциялық негіздегі «зайырлы» ұғымы мемлекеттің барлық салаларында, соның ішінде дін саласында да ашық, айқын саясат ұстанатынын, азаматтардың ар-ұждан бостандығын қамтамасыз ететінін, дін мен мемлекеттік саясатты араластырмайтынын білдіреді. Қазіргі заманғы зайырлылық, ең алдымен, гуманистік құндылықтарды, соның ішінде, адамның ар-ұждан және наным-сенім бостандығын еркін жүзеге асыруын қамтиды. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Дін мемлекеттен бөлінгенімен, қоғамнан, халықтың болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен бөліне алмайды. Дін – ішкі саясаттағы және қоғам азаматтарының рухани өмірі мен мәдениетіндегі аса маңызды факторлардың бірі болып қала береді. Зайырлы мемлекет, сонымен қатар, діни бірлестіктердің қызметін де реттеп отырады. «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында Дін істері агенттігінің экс-төрағасы Марат Әзілханов: «Мемлекет пен қоғам үшін діни алауыздық пен тағатсыздықтың өршуі қаншалықты қауіпті болса, заңдардың, адам құқықтары мен бостандықтарының аяққа басылуы да соншалықты қауіп туғызады. Сондықтан, зайырлылық сұхбатқа, өзара ынтымақтастық пен түсіністікке негізделеді. Ал зайырлы мемлекет заңдылық пен құқықты негізге алады. Соның нәтижесінде біздің зайырлылығымыз – мемлекеттілік пен ұлттық қауіпсіздіктің берік тұғырына айналып отыр» дейді [2].

Зайырлы және діни мәдениеттер мен құндылықтар туралы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне келсек, С. М. Алейникова «Діни және зайырлы мәдениет - қоғам мәдениетінің құрамдас элементтері. Олардың арасындағы айырмашылықты келесі белгілер бойынша анықтауға болады: Діни мәдениет дін арқылы жүзеге асырылады және сәйкесінше ілімнің православиелік негіздерінен, оның өзгеруінен бастау алатын және субъектілер мен олардың күнделікті өмірінің әлеуметтік өзара әрекеттесуінде діни нормаларды жүзеге асырумен аяқталатын күрделі әлеуметтік құбылысты білдіреді. Нәтижесінде діни мәдениет нақты және әрқашан конфессиялық болып табылады, өйткені тек конфессия болып табылатын моно-діни қауымдастықта дүниетанымдық-мінез-құлық стандарттарының ортақтығы қалыптасады. Ал зайырлы мәдениет әрқашан зайырлы және біртұтас емес, өйткені ол идеологиялық әртүрліліктен туындайды [3, 746.]. Зайырлы мәдениеттің дүниетанымдық бейтараптығы оған барлық салалардағы әлеуметтік прогресті ұстануға мүмкіндік береді, бұл зайырлы мәдениетке динамикалық және интернационалдық сипат береді» [3, 122б.] деген пікірді білдіреді. Олай болса, діни құндылықтар тұрақты, ал зайырлы құндылықтар серпінді, өсіңкілі деуге болады.

Қазіргі қоғамдағы діннің гуманистік әлеуеті мен зайырлы және діни құндылықтар диалогының сындарлы болып, нақты мазмұнмен толтырылуы үшін құндылықтармен өзара әрекеттесу қабілеті туралы тұтас түсінік болуы керек. Бүгінде гуманитарлық ғылымда діни құндылықтарға эклектикалық көзқарас қалыптасқан, мұнда оларды ерікті түрде іріктеу және саяси немесе кез-келген басқа мақсаттарға одан әрі бейімдеу жүзеге асырылады. Эклектикалық жол ғалымдардың пікірінше, өте қауіпті, өйткені ол "саяси ислам" сияқты құрылымдарға әкелуі мүмкін. Біз дін мен діни құндылықтарды қазіргі адам мен қоғамның қажеттіліктеріне бейімдеуге көбірек ұмтыламыз, діни құндылықтар шын мәнінде мәңгілік болса, біздің қажеттіліктеріміз өзгермелі және өтпелі болып келеді. Сондықтан адамның қажеттіліктері емес, діни құндылықтар басты бағдарға ие

болуы керек. Ең алдымен, діни көзқарас адам үшін маңызды болып табылады, өйткені ол рухтың шаршауын, түсініксіз нәрсені түсінуге деген ұмтылысты, айтылмайтын нәрсені сезінуді, Құдайға деген сүйіспеншілікті білдіреді. Бұл тұрғыда дін адамға тән құбылыс ретінде көрінеді, сондықтан адам қанша жыл өмір сүрсе дін де сонша уақыт өмір сүреді. Дін "religare" сөзінің мағынасы, яғни байланыстыру, жалғастыру дегенді білдіреді десек, В.Соловьев: "Дін - бұл адам мен әлемнің барлық нәрсенің сөзсіз басталуымен және түйінімен байланысы" деп атап өтті [4, 56.]. Кез-келген діннің мәні мен мақсаты - Құдаймен бірлікке ұмтылу болмақ. Адам Құдайдың алдында жалғыз және өзінің шешімдері мен істері үшін, жалпы сенімі үшін жеке жауап береді, С. Кьеркегард діни тұрғыдан алғанда адам өзінің әлеуметтік өлшемдері бойынша емес, ерекше экзистенция ретінде маңызды екенін атап өтеді. Дін адамның ішкі әлеміндегі хаосты реттейді, адам иерархиясын құрады. Осылайша, дін адамның Құдайға деген көзқарасы және онымен бірігуге деген ұмтылысы ретінде діни тәжірибенің, діни қауымдастық сақтайтын қағидалық анықтамалардың терең байланысын білдіреді. Діни тәжірибемен, догматикамен бірлікте адамның Құдаймен қарым-қатынасында ғибадат, қасиетті рәсімдер, оразалар, діни мерекелер, рәсімдер, дұғаларды қамтитын діни мәдениет маңызды рөлге ие. Исламда бес мәрте намаз, дұға - бұл сенімнің тіректерінің бірі, Мұхаммед Әли әл-Хашими жазғандай, «дұға-діннің тірегі, ал бұл тіректі нығайту дінді нығайтады» [5]. Діни тәжірибе, қағида және діни ғұрып сенімнің "ішкі аумағын", оның іргелік негіздерін білдіреді, одан бас тарту сенімнен бас тартуға тең келеді. Адамның рухани дамуы, адамгершілік құндылықтары, діннен табатын және бүгінде зайырлы қоғам жүгінетін моральдық өлшем - бұл діннің аталған өзегінің рухани жемісі екенін атап өткен жөн.

Зайырлы мәдениет адамды сыртқы шындықты дамытуға бағыттайды. Зайырлы қоғам бұл танымның жаңа деңгейлеріне ұмтылу, адамның еркіндігі мен өзін-өзі түсінуін кеңейту, әлемді өзгертуге бағдарлану болып табылады. Адам өзінің болмысының жаңа деңгейлері мен ауқымына енеді. Жаһандану және заманауи ақпараттық технологиялар контекстінде ғылым жасаған серпіліс адам табиғи ландшафтты, климатты өзгертетін, өзінің өмір сүруінің техногендік жағдайларын жасайтын негізгі күшке айналды. Бұл жерде адамның әлемдегі адамгершілік ұстанымын білдіретін жауапкершілігі өте өзекті. Осы арада қоғамның бейбітшілік пен үйлесімділікте тұрақты дамуы діни көзқарастар мен зайырлы мәдениеттің ортақ келісімде дамуына байланысты болмақ. Осы ретте рухани құндылық ең алдымен, адамның материалдық емес, рухани қорекке деген ұмтылысын, эмоцияларға, тәжірибелерге, идеал мен махаббат, мейірімділік, отаншылдық, әділеттілік және т.б. сияқты құндылықтарды іздеуге деген қажеттілігін білдіретінін ұмытпаған жөн. Адам өзі өмір сүріп отырған қоғамда өзінің іс-әрекеттерін, сезімдері мен ойларын қоғамда қабылданған моральдық нормалармен үйлестіруге міндетті. Мешітті мемлекет басқармайды десек, бірақ ол халықтың қажеттіліктері мен проблемаларынан тыс қала алмайды және оның міндеті – адамдарға қолдау көрсету, оларға көмектесу. Бүгінде Қазақстанда көптеген этностар, конфессиялар және діни ұйымдар өмір сүріп отырғанын ескерсек, олардың арасындағы белсенді, сындарлы диалогты жақсартып, мемлекеттік, қоғамдық, діни ұйымдардың жастарды адамгершілікке және рухани тәрбиелеу ісіндегі ынтымақтастықты арттыра түсуі керек. Дінаралық диалогтың жолдары мен нысандарын белсенді түрде іздеу, мәдениет күндерін өткізу, діни мерекелерді бірлесіп атап өту, қоғамдық бірлестіктер, кеңестер мен қауымдастықтар құру қажет. Мұның бәрі біздің ұлттық мәдениеттеріміздің нормалары мен құндылықтарын интернационалдан-дыруға ықпал етеді. Бүгінде әр адам ұлтшылдық көріністерге, басқа этникалық топтың немесе діннің өкілін қорлауға қарсы күресуі керек. Егер кез-келген ұлттың және кез-келген діннің азаматы елдің басқа азаматтары арасында өзін тең сезінбесе, онда бұл зайырлы қоғамға жат көріністер болар еді. Гуманистік көзқарас тұрғысынан барлық конфессиялардың рухани-адамгершілік әлеуетін адамзаттың ортақ рухани дамуының біртұтас тізбегінің буыны ретінде өзара құрмет, диалог және толеранттылық арқылы біртұтас нәтижеге жету үшін пайдалану қажет. Қазіргі зайырлы қоғамдағы діннің маңызы мен рөлін осылай түсінуге болады.

Тақырыпты қорыта келе, діни тәрбие мен діни құндылықтар бүгінде халықтың, оның ішінде жастардың мінез-құлқы мен адамгершілік нормаларына әсер етудің қуатты құралдарының бірі болып табылады дегім келеді. Қандай дінді ұстанатынына қарамастан барлық дінге сенуші азаматтардың күш біріктіруі қоғамдағы жат қылықтарды, агрессия мен терроризмді, зорлық зомбылықты жеңе алады. Сондықтан зайырлы қоғамда діни құндылықтар жүйесін жетілдіруге күш жұмылдыру керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. 3.Г.Джалилов. Возрождение ислама в контексте новых реалий Казахстана// Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 2(1.1) 2016.
2. «Жоғары руханият зайырлы және діни құндылықтар негізі» (сұхбат, С.Мұса. <https://e-islam.kz/kz/interviews/view/85>)
3. Алейникова, С. М. Религиозная и светская культура: социологический аспект взаимодействия / С. М. Алейникова // Духовно-нравственное воспитание на основе отечественных культурно-исторических и религиозных традиций и ценностей: материалы Международной научно-практической конференции (Жировичи, 27 мая 2010 г.) / науч. ред. совет М. В. Мясникович [и др.]. – Минск: Беларуская навука, 2010. – С. 122–123. (389 с.).
4. В.С.Соловьев. Соловьев В. С. Чтения о Богочеловечестве // Соч. : в 2 т. М., 1969. Т. 2. С. 5).
5. Мұхаммед Әли әл Хашими, «Мұсылмандық тәрбие».

ОРТА АЗИЯДАҒЫ ДІНИ РАДИКАЛИЗМ ФЕНОМЕНІ

Дінтану, 4 курс студенті Амангелді Ж.Б
Ғылыми жетекші: философия ғ. д., профессор Байтенова Н.Ж.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада ең өзекті мәселелердің бірі діни радикализм феномені талданады. Діни радикализм ұғымы, діни радикализм пайда болуы мен адамзат тарихында қалыптасу ерекшеліктері байланысты дінтанулық талдау жасалды. Діни радикализм ұғымының тарихына қатысты отандық, әлемдік деңгейдегі деректер мен еңбектер қарастырылды. Діни радикализм белгілі бір діни дәстүрдің шеңберінде пайда болған, содан кейін негізгі догманы сынау және оған қарсы тұру арқылы одан бөлініп, өз көзқарастарын ымырасыз түпкілікті логикалық және практикалық қорытындыларға жеткізуге ұмтылатын идеология. Діни радикализм рухани көшбасшының айналасында қалыптасатын және олардың мақсаты, әдетте, эсхатологиялық мазмұны бар әлеуметтік-діни жобаны жүзеге асыратын шағын және жергілікті топтарда көрінеді.

Кілт сөздер: діни радикализм, радикал, экстремизм, дін, Орта Азия.

"Діни радикализм" – белгілі бір діни дәстүрдің шеңберінде пайда болған, содан кейін негізгі догманы сынау және оған қарсы тұру арқылы одан бөлініп, өз мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылық құралдарын пайдалануға белгілі бір діни идеологияға сүйенетін және өзінің идеологиясына сәйкес келмейтін басқа көзқарастардан және діни нанымдардан бас тартуымен сипатталатын, өз көзқарастарын ымырасыз түпкілікті логикалық және практикалық қорытындыларға жеткізуге ұмтылатын идеология. Діни радикализм көптеген формаларды қабылдауы мүмкін және белгілі бір дінмен немесе идеологиямен шектелмейді. Бұл көбінесе дін атынан жасалған зорлық-зомбылықпен немесе терроризммен байланысты.

1970 жылдары діни радикализм идеялары Иса қозғалысымен дамыды және оның тармақтары, олардың бірі "Құдайдың балалары" деструктивті культі болды. [1. 6,164-167] Қырғыстан, Өзбекстан, Тажикстан, Түркіменстан, Қазақстан мемлекеттері діни радикализм феноменіне бір мағына береді ұқсастық немесе өзгершілік байқалмайды.

Діни радикализм әртүрлі жолдармен көрінуі мүмкін, соның ішінде терроризм актілері, саяси зорлық-зомбылық және жеккөрушілік қылмыстары. Бұл көбінесе фундаментализммен байланысты, бұл діни мәтіндерді қатаң түсіндіру және қазіргі заман мен зайырлылықтан бас тарту.

Діни радикализмге бірқатар факторлар, соның ішінде саяси реніштер, әлеуметтік теңсіздіктер, қабылданған әділетсіздіктер және билікке немесе бақылауға деген ұмтылыс түрткі болуы мүмкін. Бұған шетелдік араласу және мәдени қақтығыстар сияқты сыртқы факторлар да әсер етуі мүмкін.

Радикалды діни нанымдарды ұстанатын барлық адамдар немесе топтар зорлық-зомбылық жасамайтынын ескеру маңызды. Діни радикализм басқа діндерге төзбеушілік, эксклюзивтілікті насихаттау немесе басқаларға діни нанымдарды таңуға тырысу сияқты зорлық-зомбылықсыз нысандарда да көрінуі мүмкін.

Діни радикализмнің ерекшелігі - бұл қасиетті және өзгермейтін деп саналатын сенімдерге және осы сенімдерді қорғау үшін түбегейлі шаралар қабылдауға дайын екендігіне негізделген. Діни радикалдар көбінесе олардың сенімдері жалғыз шындық деп санайды, ал басқа сенімдер жалған және тіпті дұшпандық деп санайды.

Діни радикализм құбылысы - бұл бірқатар әлеуметтік, саяси және экономикалық факторларды қамтитын күрделі мәселе. Діни радикализммен күресу радикалданудың негізгі себептерін жою шараларын, сондай-ақ әртүрлі діни топтар арасындағы бейбіт қатар өмір сүруге ықпал ету әрекеттерін қамтитын көп қырлы тәсілді қажет етеді.

Менің ойымша діни радикализмнің алдын алуда тиімді болуы мүмкін бірнеше стратегиялар:

1. Әлеуметтік және экономикалық теңсіздіктерді жою: радикалдануға ықпал ететін әлеуметтік және экономикалық наразылықтарды жою өте маңызды. Бұған білім мен жұмысқа орналасуға қол жетімділікті жақсарту, кедейлік пен теңсіздікті азайту.
2. Конфессияаралық диалог пен өзара түсіністікке ықпал ету әртүрлі діни топтар арасында көпір құруға және өзара құрмет пен төзімділікке ықпал етуге көмектеседі.
3. Қалыпты діни пікірлерді қолдау экстремистік топтардың ықпалына қарсы тұруға және діни мәтіндерді қалыпты және бейбіт түсіндіруге ықпал етуі мүмкін.
4. Құқық қорғау және барлау органдарын нығайту: құқық қорғау және барлау органдарын нығайту радикалдану мен террористік әрекеттердің алдын алуға және жолын кесуге көмектеседі.
5. Экстремистік үгіт-насихатқа қарсы тұру: әлеуметтік медиа және басқа арналар арқылы экстремистік насихатқа қарсы тұру радикалды идеялардың таралуын болдырмауға және қалыпты және бейбіт баяндауға ықпал етуі мүмкін.
6. Жергілікті қауымдастықтардың мүмкіндіктерін кеңейту: жергілікті қауымдастықтарға радикалданудың негізгі себептерін анықтауға және оларды жоюға мүмкіндік беру экстремизмнің таралуын болдырмаудың тиімді әдісі болуы мүмкін.
7. Сенім мен құрметті нығайту: әртүрлі діни қауымдастықтар арасындағы сенім мен өзара сыйластықты нығайту шиеленісті азайтуға және зорлық-зомбылықтың алдын алуға көмектеседі.

Маңыздысы, бұл стратегиялар адам құқықтарын құрметтейтін және демократиялық құндылықтарды насихаттайтын тәсілдермен жүзеге асырылуы керек. Діни радикализммен күресу үкіметтерді, азаматтық қоғам ұйымдарын, діни көшбасшыларды және қауымдастықтарды қоса алғанда, көптеген мүдделі тараптарды қамтитын жан-жақты және үйлестірілген тәсілді қажет етеді.

Діни радикализм түрлері:

1. діни-этникалық радикализм
2. діни негізделген саяси радикализм.

Діни-этникалық радикализм

Қазіргі уақытта радикализмнің бұл түрі консервативті-дәстүрлі бағыттағы идеялар шеңберін қамтиды: этникалық дінді, этникалық таза мемлекет пен қоғамды жандандыру. Оның әлеуметтік негізі қалалық зиялы қауым болып табылады, өйткені дәл осы жерде әлемдік діндерді мойындау сияқты экономикалық және саяси жаһандануға деген ұмтылыстардан айырылған утопиялық жобалар пайда болады. Этносоциализм әлеуметтік алшақтыққа қарсы тұрады, нативизм, биополитика, экополитика, эко-құқық және экоекономикамен қатар антисциентизм және антитехнократия идеялары басым.

Діни негізделген саяси радикализм

Этноцентризмді және әлемдік діндерге теріс көзқарасты насихаттау діни-этникалық радикализмнің саяси жазықтыққа ауысуына және қоғам үшін қауіпті экстремизмнің тууына идеологиялық негіз бола алады. Радикализмнің осы түріне ие діни ұйымдар немесе діндарлықтың жекелеген белгілері бар ұйымдар мемлекеттік жүйені күшпен өзгертуді мақсат етеді: билікті Қарулы жолмен басып алу, басқа мемлекеттің егемендігін бұзу, заңсыз қарулы құрылымдарды құру және тарату, этникалық және діни араздықты қоздыру.

Радикализм теоретигі М.Ньюменнің пікірінше, алғашқы анықтамалардың бірі мынандай болған: «радикал» – «түбегейлі реформаларды қорғаушы»; демократиялық бағыттағы саяси реформалар туралы ең озық көзқарастарыбар және либералдық партияның экстремалды бөлігіне

жатады. Демек, идеология мен саяси тәжірибе ұйымға тиесілі радикализм тұжырымдамасында алғаш рет көрсетілген. [203]

Бұл терминге қатысты заманауи ресейлік, батыстық және отандық зерттеушілер арасында әлі де бір пікірлік жоқ. Мысалы, атақты ресейлік әлеуметтік психолог Д. Ольшанский пікірінше, радикализм (латын *radix* – тамыр, түбі) әлеуметтік-саяси идеялар мен қолданыстағы әлеуметтік-саяси институттардағы түбегейлі, шешуші («радикалды») өзгерістерге бағытталған іс-әрекеттер деп анықталады. [3.6-234]

Егер саяси сөздікке сүйенсек, онда Радикализм:

1) жақтастары өмір сүріп отырған әлеуметтік-саяси жүйені сынға алатын және түбегейлі өзгерістер мен реформалардың жүргізілуін талап ететін саяси ағым;

2) қандай да бір істердегі жағдайды түбірімен түбегейлі өзгертудегі талпыныстардың, тәуекелді ымырасыз талаптардың жүзеге асырылуы» деп сипатталады. [4.6-54]

Оксфорд сөздігінде аталмыш феноменге «едәуір немесе толық саяси немесе әлеуметтік реформаларды қолдайтын адамдардың сенімдері немесе әрекеттері» деген анықтама берілген. [5].

А.Н. Смертин беріп отырған инпертретацияда: радикализм әлеуметтік-саяси идеялар мен негізгі әлеуметтік институттарға немесе тұтастай алғанда саяси жүйеге түбегейлі өзгерістер енгізуге бағытталған іс-әрекеттерді үйлестірудің табанды, ымырасыз жүзеге асыру мақсаттары» деп бағаланады. [6]

Жоғарыда берілген анықтамаларды сараптай келе, радикализмнің негізгі мақсаты ол қалыптасқан әлеуметтік-саяси жүйені және институттарды түбегейлі жою деп топшылауға болады. Радикализм осы жерде экстремизмге ұқсас екенін көреміз, бірақ экстремизмнен гөрі, радикализм тек идея ретінде қалуы мүмкін. Радикалды өзгерістерді ұсыну, әрқашан іс-әрекетке өтпеуі ықтимал. Жалпы, радикализм - бұл жағымды да, жағымсыз да әсер етуі мүмкін күрделі құбылыс. Сондықтан радикализмнің себептерін түсіну және оның жағымсыз көріністерінің алдын алуға көмектесетін стратегияларды дамыту маңызды.

Радикализм ерекшелігі оның мәні прогресс және прогрестік дәстүр идеяларымен тығыз байланысты. Жалпы кейбіреулердің пікірінше, радикализмді саяси-әлеуметтік немесе мәдени салаларда жақсы өзгерістерге қол жеткізу талпынысымен байланыстырады. Бірақ радикалдардың өздері прогресс пен радикализм түсініктерін пара-пар пайдалануға көбінесе қарсы болып жатады. Негізінен радикализммен прогресс өзара байланысты екеніне көзжеткізуге болады. Жоғарыда атап кеткенімдей, радикализмді тек негативті мағынада емес, сонымен қатар, позитивті мағынада да қолдануға болады. Сондықтан мысалы, радикалды экологтар мен постмодерндер, прогрессивті дәстүр бойынша белгілі бір болжамдарға: сананың аспаптық тұжырымдамасына немесе адам табиғатының эссенцианистік тұжырымдамасына қатысты міндеттемелерді жоғары бағалайды. Дегенмен, мұндай радикалдар радикализмді басқа ұғымдармен қатар позитивті бағалайды. Байқағанымыздай, радикализм терминін біржақты бағалау күрделі. [7 б 91-107].

Қорыта келгенде айтарымыз, діни радикализм - экстремизм мен терроризмнің әртүрлі формаларын сипаттай алатын кең термин. Орталық Азияда, әлемнің басқа аймақтарындағыдай, радикализм мен терроризм жағдайлары байқалады.

Орталық Азиядағы радикализмге ықпал ететін факторлардың бірі - әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық пен теңсіздік. Орталық Азияның кейбір аймақтарында жоғары жұмыссыздық, табыстың төмендігі және білім мен басқа ресурстарға қол жетімділіктің шектеулі проблемалары бар. Бұл факторлар жаңа мүшелерді тарту үшін радикалды топтар қолдана алатын иеліктен шығару және үмітсіздік сезімдеріне әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, діни және этникалық келіспеушіліктер Орталық Азиядағы радикализмнің себебі болуы мүмкін. Аймақта билік пен ресурстар үшін бәсекеге түсе алатын көптеген әртүрлі этникалық және діни топтар бар. Бұл радикалды топтар өздерінің идеологиясын тарату және қолдаушыларды тарту үшін қолдана алатын шиеленістер мен қақтығыстарға әкелуі мүмкін. ДАИШ және Әл-Каида сияқты халықаралық террористік топтардың әсері Орталық Азиядағы радикализмге ықпал етуі мүмкін. Бұл топтар жергілікті радикалды топтарға қаржылық және логистикалық қолдау көрсете алады және оларды өз мақсаттары үшін пайдалана алады.

Орталық Азияда мемлекеттері радикализммен күресу үшін иеліктен шығаруға және үмітсіздікке әкелетін әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу және ресурстарды әділ бөлуді қамтамасыз ету қажет. Сондай-ақ этносаралық және дінаралық толеранттылықты ілгерілету және халықтың барлық топтары үшін білім мен басқа да мүмкіндіктерге қол жеткізуді қамтамасыз ету қажет.

Діни радикализмнің негізгі себептерін жою және зиянды идеологиялардың таралуын болдырмау стратегияларын әзірлеу маңызды. Бұған конфессияаралық диалогты ынталандыру, әлеуметтік және экономикалық теңсіздіктерді жою, саяси тұрақтылық пен ынтымақтастықты нығайту кіруі мүмкін. Діни радикализмге ықпал ететін факторларды түсіну және жою арқылы біз толерантты және бейбіт қоғамдар құру үшін жұмыс істей аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кутузова Н. А. Религиозный радикализм и альтернативные социальные проекты // Религия и общество — 3: актуальные проблемы современного религиоведения: сб. науч. трудов / под общ. ред. В. В. Старостенко, О. В. Дьяченко. — Могилёв: УО “МГУ имени А. А. Кулешова”, 2008. — С. 164-167.
2. Neumann, M. (1988). What’s Left?: Radical Politics and the Radical Psyche. University of Toronto Press Higher education, p.230
3. Ольшанский, Д. В. (2002). Психология терроризма. Питер, с. 234
4. Саяси түсіндірме сөздік (2007). – Алматы, б. 54.
5. Oxford Dictionary // <https://en.oxforddictionaries.com/definition/radicalism>
6. Смертин А. Н.(2007) Политический радикализм: некоторые аспекты определения понятия // Вестник ЧелГУ. No9. //<<https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskiy-radikalizm-nekotorye-aspekty-opredeleniya-ponyatiya> (дата обращения: 16.05.2018)>.
7. Mareš, M. (2008). Environmental radicalism and extremism in postcommunist Europe. Journal for the Study of Radicalism, 2(1), p. 91-107.

ӘЛЕМДІК ДІНДЕРДІҢ СУИЦИДҚА КӨЗҚАРАСТАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖАСАУ

*Дінтану мамандығының 4 курс студенті Мәлік Н.Ж.
Ғылыми жетекші: аға оқытушысы, PhD Мұхиддинов Р.С.
Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

Андатпа: Суицид қазыргі уақытта жаһандық мәселе емес, еліміз үшін ең үлкен мәселенің бірі болуда. Әлемдік діндердің суицидқа қатысты көзқарастары, отандық ғалымдардың деректері мен еңбектері қарастырылды. Айта кету керек, суицид - бұл нәзік тақырып, сондықтан есеп берудің төмендеуіне немесе осы мәселеге байланысты стигматизацияға байланысты суицид деңгейін дәл өлшеу қиын. Қазақстан ТМД елдері арасында өз өзіне қолсаушылар саны бойынша алғашқы 1-ші орында болса, ДДҰ зерттеуі бойынша әлемде 9-шы орында болып табылады. Суицидтің себептері көп қырлы, бұл ретте психикалық денсаулық проблемалары, экономикалық қысым және әлеуметтік оқшаулану сияқты факторлар рөл атқарады. Діннің суицидке қарсы қорғаныс әрекеті болуы мүмкін екендігі туралы кейбір дәлелдер бар. Өздерін діни деп санайтын немесе діни іс-шараларға үнемі қатысатын адамдар өз-өзіне қол жұмсауға тырысатындарға қарағанда аз әрекет етеді немесе өзін-өзі өлтіреді. Бұл корреляция міндетті түрде дін суицидтің алдын алады дегенді білдірмейді.

Кілт сөздер: суицид, дін, ДДҰ.

Буддизмдегі болмыстың мақсаты нирванаға жету болып саналады - кейбіреулер тұлғасыз болмыстың эмпирикалық түрінен түбегейлі ерекшеленеді. Адам оған әрекет ету арқылы жете алады. Реинкарнациялар сериясы (сансараның дөңгелегі). Өз-өзіне қол жұмсау, бұл циклді үзіп, адамды азаптан босатпайды, оны ауырлатады.

Буддизм дінін ұстанушылар арасында - жолдан тайғандар, зинақорлар, бидғатшылар, түсік жасатушылар, күйеуін жек көретін және өз-өзіне қол жұмсайды. Үндістанда салттық суицидтер өте құрметке ие. Ең танымал діни тәжірибе, еріктілікпен байланысты өлім - Сати рәсімі: жесірлердің өзін-өзі өртеу ырымы ұсынылды және мадақталды. Және 2 мыңжылдықта құдайлар өмір сүрген болатын. Индра, Варуна, Агни, Сома, Ашвин егіздері, Рудра, Вишну болды. Міне біз сол жерде «өмірлік суицид» - Пуруша бейнесін кездестіреміз. 6-7 тармақтарда Пуруша өзін құрбандық шалып, оның өлімінің негізінде жаңа өмір пайда болады деп айтылады:

Құдайлар құрбандық шалған кезде
Пуруша құрбандық сый ретінде,
Көктем оның құрбандық майы болды,
Жаз – отын, күз – құрбандық.
Ол құрбандық сабасына құрбандық ретінде себілді,
Пуруша, басында туған.
Оны құдайлар құрбандыққа шалды

Және (олар) садхьялар мен ришилер деген мәтін кездесті. Мәні мен мағынасы, Пуруша көбірек дәрежеде жетілдірді мәңгілік суицидтің бір түрі жатыр, оған бүкіл әлем қарыздар.

Атхарваведа дәуірінде де біз аскетик, діндар деген ұғымға тап болдық. Өзінің аскетизмінің арқасында созылмалы суицидке ұшыраған адам әдеттен тыс күштер мен қасиеттерге ие болады, өлімге жақын болу оны құдайларға жақындатады және бұл оны өзіндік «сиқыршы» етеді деп жазылады.

Упанишадтар «карма» және «самсара» сияқты ұғымдарды әкеледі. Ойдың өзі қайта туылу сериясының құтқарылуы үндістердің құтқаруға деген маниакалық ниеті туралы айтады өмірден өзін-өзі, индуизм қоғамының кейбір созылмалы суицидтік идеясы.

Өзін-өзі өлтіру дәстүрі, діни әдет-ғұрыптардың негізі ретінде қызмет етеді. Аскетизм - бұл әлеуметтік суицидтің бір түрі немесе Меннингердің пікірінше -

созылмалы суицид. Оның құрамына тапас, санньялар, тьяга және сол мектептер кіреді

Индуизм контекстінде олардың философиялық құрамдас бөлігі ретінде бар индуизм олар оң баға алады және өмірлік маңызды сипатқа ие.

Христиан қоғамында суицид ең басынан бері ресми түрде тыйым салынған. Авраамдық діндерде (иудаизм, христиан және ислам) өзін-өзі өлтіру қарастырылады күнәһар. Библияда суицидтің 7 оқиғасы сипатталған:

Осындай оқиғалардың бірі - Дәуіт патшаның кеңесшісі Ахитофел туралы әңгіме. Дәуіттің ұлы Абессалом бастаған бүлік кезінде Ахитофель Дәуітке опасыздық жасап, Абессаломның жағына өтті. Абессалом оның кеңесіне мойынсұнбай, Дәвидке бірден шабуыл жасамауға шешім қабылдағанда, Ахитофель оның сатқындығы сәтсіз болғанын түсініп, өзін-өзі өлтіруге шешім қабылдады (патшалықтар 2-жазба 17:23)

Тағы бір оқиға Иса Мәсіхтің шәкірттерінің бірі Яһудаға қатысты, ол мұғаліміне 30 күміс монетаға опасыздық жасаған, содан кейін өзінің қателігін түсініп, асылып өлді (Матай 27:3-5).

Құдайдың құтқарушы куәлігіне күмән келтіре отырып, өз өмірінің айқышын көтеруден бас тартады. Шіркеу ережелеріне сәйкес, суицидті және тіпті өзін-өзі өлтірді деп күдіктілерді ғибадатханада жерлеуге болмайды, литургияда және еске алу қызметтерінде шіркеу дұғасында еске алынады.

Қазақстандағы христиан дінінің басты бағыты болып табылатын Православие Шіркеуінің іліміне сәйкес, өмір Құдайдың қасиетті сыйы болып табылады және адамның өмірін тоқтату туралы шешім қабылдауға құқығы жоқ. Әрбір адам Құдай берген жердегі белгілі бір миссияны орындау үшін өмірге шақырылады. Құдай бізді қиын өмірлік жағдайларда қалдырмайтынын және әрқашан көмектесуге және қолдауға дайын екенін есте ұстаған жөн деген ұстанымда.

Православие қиындықтармен күресуде көмек пен қолдау іздеуге, соның ішінде кәсіби психологтар мен пасторлардың көмегіне жүгінуге шақырады. Православие шіркеуінде дұға ету, ғибадат ету және мойындау сияқты қиын өмірлік жағдайларда көмектесетін рухани күрес тәжірибелері бар.

Православие шіркеуінде суицид күнә екенін түсіну бар, бірақ сонымен бірге адамдар өздерінің іс-әрекеттерін толық бақылауда болмаған кезде, мысалы, психикалық аурулардың немесе төтенше өмірлік жағдайлардың нәтижесінде болуы мүмкін екендігі ескеріледі. Православие шіркеуі өмірдің қиындықтары мен азаптары адам үшін төзгісіз болуы мүмкін екенін мойындайды, сондықтан ол осындай проб-лемаларға тап болғандарды айыптамайды. Шіркеу Құдайдың мейірімділік пен сүйіспеншіліктің құдайы екенін және оған шынайы дұға мен сеніммен жүгінгендердің барлығына көмек қолын созатынын үйретеді.

Тұтастай алғанда, Православие Шіркеуі адамдарға өз өмірін және басқа адамдардың өмірін құрметтеуге және өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті алуға үйретеді. Өмірдің барлық қиындықтары мен сынақтары өсу мен рухани дамудың мүмкіндігі бола алады, ал егер біз оған кішіпейілділік пен сеніммен қарасақ, Құдай бізге әрқашан қиындықтарды жеңуге көмектесуге дайын деп тұжырымдайды.

Исламда өз-өзіне қол салу – үлкен күнә. Пайғамбар Мұхаммед салалаһу алейхи уа ассалам: «Кім өзін темірмен жарып өлтірсе, темір ішіне қадалған күйі тозаққа кіреді. Ал кім у ішіп өлсе, жаһәм-намда мәңгі сол уды ішеді, кім жардан өзін тастап жан тапсырса, тозақтың түбіне мәңгіліке тасталады», – дейді.

«Шариғатта Алла Тағала берген нығметке қиянат жасау – харам. Алла Тағала пенделеріне өмір сүру, ішіп-жеуді өлшеп берген болса, оны дұрыс орынды пайдалануы тиіс деп айтылады. Адам осы өмірін (сынақ дүниені) дұрыс пайдаланбаса, тозақы болады. Сондықтан, қандай қиын жағдайда да өзіне қол жұмсаудан қайтарып, Алла қасиетті Құран Кәрімде: «Өздерінді өздерің өлімге қимандар» («Ниса» сүресі, 29-аят), – деген, яғни, өздеріңе қол салмандар», – дейді. Бұл өмірден тойып, адамның өлімге разы болуы – харам. Қандай жағдайда да сабыр сақтауға тиіс. Алла Елшісі (с.ғ.с.) бір күні мұсылмандар мен дінсіздердің соғысында бір сахабаны сыртынан көрсетіп, оның пейішке баратынын айтты. Соғыс аяқталған соң, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) әлгі жұмаққа барады деген сахабаны тозаққа түседі деді. Қасындағы сахабалар Пайғамбарымыздан (с.ғ.с.) мұның себебін сұрады: «Мен бұл сахабаның шын ықыласпен шайқасып жатқанын көріп, оны пейішке барады дедім. Бірақ, ол жалғыз өзі жау қоршауында қалғанда азапты өлімнен қорқып, өз-өзіне қол салды. Сондықтан тозаққа түседі», – дейді.

Мұсылман болудың негізгі шарттарының бірі, жақсылықтың да, жамандықтың да Алладан екеніне сену. Сондықтан ауыр азап пен дертке шалдыққан кісі мұны Жаратқанның нығметі деп түсіну қажет. Өйткені Нәби (с.ғ.с.): «Дерт – күнәға кәффарат болады», – деген. Яғни, адам ауырып қиналуы арқылы күнәдан тазарады. Дертінің қатты асқынуына қарамастан, Аюб (ғ.с.) пайғамбар шүкірлік етуін жалғастыра берді. Тіпті, оның денесі түгелдей құрттап кеткенделінеді. Тек тілі ғана сау қалған. Алла оның сабырлығына сый ретінде оны дертінен толықтай айықтырады.

Дін суицидтің алдын ала алады ма?

Бұл діни ұйымдар қамтамасыз ете алатын әлеуметтік қолдау мен қауымдастық сезіміне, сондай-ақ депрессиямен немесе басқа психикалық денсаулық мәселелерімен күресетін адамдарға үміт пен мағына бере алатын кейінгі өмірге немесе жоғары мақсатқа деген сенімге байланысты болуы мүмкін.

Алайда, бұл корреляция міндетті түрде дін суицидтің алдын алады дегенді білдірмейді, өйткені көптеген басқа факторлар пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар, дін бәріне пайдалы болмауы мүмкін және діни немесе діни қызметке қатысқанына қарамастан психикалық денсаулық мәселелерімен күресетін адамдар көп.

Тұтастай алғанда, дін суицидке қарсы белгілі бір қорғаныс әрекетін жасай алатынына қарамастан, суицидтің алдын алудың ғылыми негізделген тәсілдеріне, соның ішінде ресурстарға қол жеткізуге және психикалық денсаулықты қолдауға басымдық беру маңызды.

Айта кету керек, дін мен суицид арасындағы байланыс әрқашан бір мағыналы бола бермейді және белгілі бір дінге, мәдени контекстке және жеке нанымдар мен тәжірибелерге байланысты өзгеруі мүмкін. Мысалы, кейбір зерттеулер өздерін діни қауымдастықтың стандарттарына сәйкес келмейтіндей сезінетін немесе діни қақтығыстар мен күмәндарды бастан кешіретін адамдарда суицид қаупі жоғары болуы мүмкін екенін көрсетті.

Тұтастай алғанда, дін кейбір адамдар үшін суицидтің алдын алуда рөл атқаруы мүмкін болса да, бұл үлкен басқатырғыштың бір бөлігі ғана және оны дәлелді психиатриялық көмек пен жан-жақты суицидтің алдын алу әрекеттерін ауыстыру ретінде қарастыруға болмайды.

Дін суицидке әкелуі мүмкін бе?

Дін өз-өзіне қол жұмсауды ынталандырмайды және оның себебі емес. Дегенмен, кейбір адамдар үшін суицидтік мінез-құлық қаупін арттыратын кейбір діни нанымдарға немесе тәжірибелерге байланысты белгілі бір факторлар бар. Бұл факторлар белгілі бір дін мен мәдени контекстке байланысты өзгеруі мүмкін.

Міне, суицид қаупінің жоғарылауымен байланысты діни факторлардың кейбір мысалдары:

- Ережелер мен үміттерді қатаң сақтауға баса назар аударатын діндердің белгілі бір қатаң немесе фундаменталистік түсіндірмелері, сондай-ақ теріс қылықтар үшін қатаң жазалар, өздерін осы үміттерге сәйкес келе алмайтындай сезінетін ізбасарларда кінә, ұят және түкке тұрғысыз сезімдерге ықпал етуі мүмкін.

- Өмірге фаталистік көзқарасты ынталандыратын немесе кәсіби психиатриялық көмекке жүгінуге кедергі келтіретін кейбір діни нанымдар үмітсіздік пен үмітсіздік сезімін тудыруы мүмкін. Мысалы, кейбір діндер психикалық ауруды немесе суицидті емделетін ауру емес, әлсіздік немесе жаза белгісі ретінде қарастыруы мүмкін.

- Діни сенімдер мен жыныстық бағдар немесе гендерлік сәйкестік арасындағы қақтығыстар сияқты діни қақтығыстар оқшаулану, ұят және үмітсіздік сезімдеріне ықпал етуі мүмкін, бұл суицидтік мінез-құлық қаупін арттыруы мүмкін.

Маңыздысы, бұл қауіп факторлары діннің өзіне тән емес, адамдардың өз дінін қалай түсіндіретініне және оны қалай қолданатынына байланысты. Сонымен қатар, дінді ұстанатын адамдардың басым көпшілігінде суицидтік ойлар мен мінез-құлық жоқ екенін мойындау маңызды. Жалпы алғанда, ешқандай дін өз-өзіне қол жұмсауды ынталандырмаса да, белгілі бір діни нанымдар мен тәжірибелер кейбір адамдар үшін суицидтік мінез-құлық қаупінің жоғарылауына ықпал етуі мүмкін. Дінге және психикалық денсаулыққа теңдестірілген көзқарасты насихаттау маңызды, ол діннің ықтимал артықшылықтарын мойындайды, сонымен бірге ықтимал қауіп факторларын жояды және дәлелді психиатриялық көмекке қол жеткізуді ынталандырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. ЛА Шаяхметова - ББК 72 С56, 2013
2. Суицид народов мира. Этнические и национальные особенности самоубийств [Электронный ресурс] – URL: <http://www.travel-journal.ru/culturalantropology/10/59/> (дата обращения 09.08.2015) <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-05-19/19497-keulmzhaj-ttyi-suitsid-em-imanda/>
3. Ali-zade A. Islamskij ehnciklopedicheskiy slovar'. – М.: Ansar, 2007. – 396 с. (In Russ)
4. Альбедиль М. Ф. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. Словарь М: Республика – 1996 г. С. 390.
5. Иванов Л.В. Индуизм. - Москва, 2003. - 544 с., илл С.132.
6. Карл Меннингер «Война с самим собой» <http://www.fidel-kastro.ru/psihology/suicide/menninger.htm>.
7. меннингер.htm.
8. Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды (обычай) пер. Вигасина М.: «Высшая школа» 1990 г. С. 218.
9. Радхакришнан С. Индийская философия. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2008. – 1007с. – (Концепции).
10. Ригведа 10.90.6-.7. перевод Елизаренкова Т.Я. М.: Наука 1999. Свенссон К. Из кн.: Путь Шивы. Антология древнеиндийских классических текстов. К.: "Экслибрис", 1994.

ЙОГАНЫҢ ДІНМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Дінтану, 4 курс Нұртайқызы Г.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD докторы Альджанова Н. К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аннотация. Бұл мақалада йоганың пайда болу тарихы, түрлері, адам денсаулығына әсері, спорт түрі әлде дін атрибутикасы ма деген сияқты сұрақтар қою арқылы, негізгі идея дінге қандай байланысы бар екендігіне назар аударылады. Қазіргі заманғы дүниелік құндылықтар, технологияның зардабы әсерінен адамда пайда болған күйзелістің бірден-бір шешімі ретінде йогамен шұғылданудың тиімділігін айтамыз. Бірнеше мыңжылдық тарихы бар йоганың жаңа ғылым саласы болуы мүмкін емес.

Кілт сөздер: дін, йога, медитация, денсаулық.

Заман талабы - заманауи легке ілесу бүгінгі таңда маңызды құбылыс екенін білеміз. Жаһандық аренада технология шарықтау шегіне жетті десек, артық етпес. Сонымен қатар, әр сала өз болашағына нық сеніммен қарайтыны сөзсіз. Әрі болашақты құруға тарихтың тигізер үлесі орасан зор. Сол сияқты дін саласының да тарихы сонау тереңнен бастау алады. Алайда, негізгі ықпалды философияның тамырынан алады. Алғашқы наным-сенімдердің пайда болу барысында адамзат баласын бір құбылысқа сендіру, бір тылсым күштің бар екендігіне иландыру оңай болған. Діннің пайда болуын табиғаттан келген тылсым күшпен байланыстырғаны мәлім. Кейін Бір Жаратушының

бар екендегіне сан мың дәлелдер дәйек болды десек болады. Бәрі тек адам баласының сеніміне тікелей байланысты болды. «Философия дәлелдеуден тұрса, дін сенімнен құралады» - деп, әл-Фараби атамыз айтып кеткендей, қазіргі заманмен байланысты сенім басты орында. Қарбалас уақытта, ұялы телефон, ғаламтордың пайдасы яки зияны дейміз бе? Дүниеде адамдардың араласуы, бір-біріне қарым-қатынасы тым бөлек бағытқа ысырылып кетті. Және оны байқап та жүрміз. Уақыт та зу етіп өтіп кеткендей сезімдеміз. Бұл дәуірдің шындығы аралас-құралас, келіс-кетіс мүлдем жоқтың қасы. Адамды дұрыс жолға бағыттайтын сала не тарап іздейді. Өзгеден іздейді, өзінен емес. Әр істің басы өзінен бастау алу шарт! Білімді кітаптан алу керек, іздену керек, талпыну керек. Міне, осы уақытта адамды бақытқа, шаттыққа, хақ жолға түсіретін бірден-бірі дін екенін айта кеткен жөн болар. Кез-келген дін адам бойына тек ізгі қасиеттерді сіңіреді. Кейде, дінмен байланысты сезіне алмауы мүмкін. Қоғамнан алшақтап қалғанда, жан өз-өзімен үйлесімділікті іздейді. Кейбір шығыс діндерінде және тағы спорт түрі ретінде айналысуға болатын жаттығулар бар. Олар медитация, йога. Таныс па? Йога деген не? Қандай түрлері бар? Йогамен шұғылданудың адам денсаулығына тигізер пайдасы? Дінмен байланысы қандай? Спорт па әлде белгілі бір дін атрибутикасы ма? – деген сияқты сұрақтарға жауап іздеп көрмекпіз.

Йога – бұл мыңжылдық тарихы бар өзін-өзі және қоршаған әлемді тану туралы тұтас және көп қырлы оқыту. Ежелгі заманда бұл өте жабық жүйе болды, өйткені техникалар мен тәжірибелер өте күшті болды және нақты күш берді. Бұл ғылым өте нақты, онда сіздің ішкі әлеуетіңізді жүзеге асыруға, әр адамға тән физикалық және ақыл-ой қабілеттерін ашуға және өзіңізді керемет физикалық формада ұстауға мүмкіндік беретін көптеген жаттығулар мен әдістер бар. Йога жасай отырып, адам «сұр күнделікті өмірді» жаңа, мүлдем фантастикалық және сиқырлы әлемге қалдырады, барған сайын ашық, шынайы, мейірімді болып, жарқын, бай, қанағаттанарлық өмір сүре бастайды [1].

Йога б.з.д. II ғ. пайда болған. Инд өзенінің алқабында табылған және Үнді өркениеті кезеңіне жататын (Б.з. д. 3300-1700 ж. ж.) бірнеше мөрлерде медитация немесе йогикалық позалардағы фигуралар бейнеленген. Бұл археологиялық деректер Хараппа өркениетінің халқы йоганың ежелгі формаларының бірін немесе оған байланысты рәсімді қолдану мүмкіндігін көрсетеді. «Йога» сөзі «шоғырлану» деген мағына береді, оның негізін қалаушы болып кемеңгер Патанджали есептеледі. Йоганың негізгі бағыттары — раджа-йога, карма-йога, джнана-йога, бхакти-йога және хатха-йога. Йога ең алғаш Ригведада пайымдалған. Бірақ шындап б.з.д. 6-5ғғ. шамасында жүйелі діни философиялық мектеп ретінде пайда болған. Құдайға сенеді, адамды жетілдіруді көздейді.

Йоганың жеті сатысы үш талапқа бөлінеді:

1) Моралдық тәрбие – өлтіруге, өтірікке, ұрлыққа, жынысқұмарлыққа, пайдакүнемдікке қарсы, тазалық, қанағат, төзім, үйрену, Құдайға сену.

2) Денелік тәрбие – дене мүшелерін басқару, тыныс алуды басқару, түрлі сезімдік әсерлерді басқара білу.

3) Медитация сатылары – Шоғырлану, Толғану, Тебірену

Йоганың дұрыс жерлері де, бұрыс жерлері де бар. Дұрыс жері Шоғырлану, Толғану, Медитация, тыныс алуды басқару, дене мен жанды тәрбиелеу секілділер. Бұл барша адамға керек құндылықтар. Ал, дұрыс емес жері ол бір үнділік көне секта, табиғаты түңілуге толған көне үнділердің діни танымы [2].

Йоганың көптеген түрлері бар, қанша адам әрекетінің көріністері бар. Әдетте, йоганың негізгі, классикалық түрлеріне хатха йога, крия йога, мантра йога, пранаяма, медитация жатады. Бұл йогтар сіздің денеңізді қалпына келтіруге, оны жетілдіруге, төзімділікке, мықты етуге, сананың анықтығына, ақыл-ойыңыз бен интеллектуалды қабілеттеріңізді арттыруға мүмкіндік береді. Бұл йогалар тантра йога, ғашық болу йога, ньяса йога, бхакти йога, джнана йога, раджа йога, армандау йога, йога визуализация және басқалары сияқты күрделі, экзотикалық йогалардың негізі болып табылады.

Йоганың көптеген салалары бар. Ең танымал - Хатха Йога, Кундалини Йога, Мантра Йога, Аштанга Йога, Крия Йога, Йога Терапиясы, Офис Йога және басқалары. Әр бағыттың өзіндік ерекшеліктері бар, және өзіңізге ыңғайлы тәсілді таңдай аласыз. Йога бағыттарының кез-келгені емдейді, жасартады және өмір сүру сапасын жақсартады. Негізгі мақсат - емдеу. Йога жүйелі жаттығулар, диеталар мен ойлау жүйесіндегі өзгерістер арқылы көптеген ауруларға көмектеседі. Бұл бағыт ең көп сұранысқа ие, өйткені ол ағзаның өзін-өзі сауықтыруы мен қалпына келуінің ішкі процестерін бастауға мүмкіндік береді. Әрбір ауру үшін арнайы сабақтар жиынтығы таңдалады. Йога терапиясы әдетте жеке сабақтар түрінде өтеді.

Йоганың барлық бағыттары бір көзден пайда болды - классикалық йога, сондықтан бір-біріне қайшы келмейді, керісінше бір-бірін толықтырады және қазіргі заманғы адамға өздігінен нәрсе таңдап, жүйелі түрде сабақ өткізуге мүмкіндік береді [1].

Йоганың басты мақсаты - бақыттың ең жоғары және трансценденталды күйіне жету, өзіңіздің жоғары «Менің» туралы хабардар болу, кез-келген жайландырудан, кез-келген тәуелділіктен толық еркіндік алу. Бұл самадхи деп аталады.

Йога - заманауи адамға технологиялық прогрестің барлық зиянды салдарларын жеңуге көмектесетін ежелгі сауықтыру практикасы. Йога туралы алғашқы ескертулер біздің эрамызға дейінгі 3000 жылдан басталады. Классикалық йога бойынша негізгі жұмыс - Патанджалидің йога сутралары 2 ғасырдан басталады. Б.з.д. мыңдаған жылдар бойы дәлелденген бұл білім қазір бізге көмекке келеді және қазіргі адамзаттың көптеген мәселелерін шешеді.

Күйзеліс - тіршілік қабілетінің, аурулардың, ерте қартаюдың төмендеуіне әкеледі. Барлығы - үй шаруасындағы әйелден бастап іскер басшыға дейін - салауатты, жігерлі және бақытты өмір сүруді армандайды! Йогамен айналысу – денсаулықты жақсартудың кепілі – дейді, айналысушылар тарапы [1].

Негізгі мәселеге көшсек, йога дін бе? Йога – ешқандай да дін немесе буддизм, индуизм, кришнаизм емес. Десе де йоганың кейбір ережелері «Шынымен дін емес пе?» деп ойландырып тастауы мүмкін. Ең басты ережесін алар болсақ, йога адамгершілікті жоғары қояды. Екінші ереже – ішкі тәртіпке тәрбиелейді (тазалықты ұстану, қарапайым болу, тәртіпті болу, өзіңді тану, жақсылыққа ұмтылу, Құдайдың барын ұмытпау). Йога – бұл лотос позасы, ал лотос бейнесі ол – ағашты саялаған Будда деген сөз, Будда деген буддизм деп ойлайды [3].

Егер діндар адам болсаңыз, бұл ережелер сізге таныс болуы бек мүмкін. Біз мұсылман болсақ та, христиан немесе буддист болсақ та бұл баршаға ортақ нәрсе. Тіпті атеист үшін де ортақ ереже екеніне ешкім күмән келтірмес деген пікірдемін. Атеист адам Құдай деген сөзді энергия деген сөзге алмастырса болды. Йогаға бұл ережелердің не қажеті бар деген сұрақ тууы мүмкін. Осы талаптарды ұстану арқылы психикалық денсаулықты сақтап, энергия жинауға болады.

Йога – бұл ғылым. Бірақ, дін емес. Себебі, йогада тек Құдай туралы айтпайды. Йога физикалық және психикалық денсаулық туралы айтады. Ең бастысы йога – физикалық және психикалық денсаулыққа аса керек спорт. Бұл ғылымда расталған [4].

Йога ілімі үнділік өркениеттен бастау алады. Көпшілік арасында йоганың индуизм, буддизм діндерімен байланысы бар деген түсінік қалыптасқан. Алайда соңғы зерттеулер нәтижесі йоганың аталған діндерден әлдеқайда ертеректе қарапайым дене жаттығулары түрінде пайда болғаны дәлелденген. Яғни, йога қандай да бір діннің аясында пайда болған жоқ, керісінше йога ілімі дамыған аймақта пайда болған діндер йоганы өз танымы мен тәжірибесінің бір бөлігі ретінде табиғи түрде еншілеп, ары қарай дамытты деген болжам бар.

Ежелгі үнді сенімі – Веда дінінің негізгі еңбектері мен оларға біздің дәуірімізге дейінгі X–VI ғасырлар аралығында жазылған түсіндірмелерде «йога» ұғымы мен оның түрлеріне, ерекшеліктеріне қатысты мәліметтер жиі кездеседі. Осыған орай, зерттеушілер йоганы бертіңгі веда дінінде аскеттік тәжірибе ретінде қолданылған деп санайды.

Б.д.д. II ғасырда өмір сүрген үнділік автор Патанджалидің «Йога-сутра» атты еңбегінде йога ілімі алғаш рет жан-жақты жүйеленіп, философиялық тұрғыдан негізделіп берілген. Патанджали йоганы «ақыл-ойды ауыздықтаушы ілім» ретінде таныды. Осы кезеңнен бастап йога үнді философиясының жеке бір мектебі ретінде санала бастады.

Йога ілімі буддизм дініне де елеулі әсер етті. Буддизмдегі «махаяна» мектебінің тәжірибесінде, әсіресе соңғы «нұрлану» сатысына көтерілу мақсатындағы рухани-тәндік жаттығуларда йога белсенді түрде қолданылды [4].

Қорыта келе, йога ол тек діни ілім емес. Спорттық жаттығулар мен адам денсаулығына пайдалы барша қасиеттерді қамтитын сала. Санмың жылдық тарихы бар, терең философиялық ілім екен. Демек, кейбір діндерден де бұрын пайда болғандығын аңғарамыз. Осыдан болар, буддизм, индуизмның кейбір ритуалдарында йоганың қалдығы яки, қосындысы бар. Сондықтан да, дінмен байланысын жоғарыда келтірілген деректер арқылы айшықтап көрсете аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Йога дегеніміз не? Йога түрлері - жаңадан бастаушыларға арналған йога - қайсысын таңдау керек // <https://thestrip.ru/kk/vidy-makiyazha/chto-takoe-ioga-vidy-iogi-ioga-dlya-nachinayushchih-kakuyu/>
2. Йога // <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%99%D0%BE%D0%B3%D0%B0>
3. Жан мен тәннің үйлесімі: йоганың дінге қандай қатысы бар? // https://el.kz/zhan_men_t-nni_-ylesimi-_yogany-_dinge_-anday_-atysy_bar-40681/
4. Жан мен тәннің үйлесімі: йоганың дінге қандай қатысы бар? // https://el.kz/zhan_men_t-nni_-ylesimi-_yogany-_dinge_-anday_-atysy_bar-40681/

АССАМБЛЕЯ-ТАТУ ҰЛТТЫҢ КЕЛБЕТІ

Дінтану, 4 курс Сеитнұр А.

*Ғылыми жетекші: аға оқытушы Тунгатова У.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Мақалада, Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы мен мақсаты, оның негізгі атқаратын жұмыстары, алғышарттары туралы түсініктеме беріледі. Қоғамдық келісім мен жалпы бірегейлікті қамтамасыз етудегі, тұрақтылықты сақтаудағы негізгі міндеттері көрсетіліп өтілген.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, ассамблея, қоғамдық келісім, ұлтаралық келісім, этносаралық қатынастар, дінаралық татулық, ұлттық бірегейлік.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін азаматтыққа ие түрлі этнос өкілдерінің өзара тату-тәтті өмір сүріп, ортақ бір тудың астында бас қосып, бейбіт өмір кешуінің алғышарты – ұлт саясатын тұрақтандырып, экономиканы көтеру, халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту, конституциялық құқықтар мен мүдделерді қамтамасыз ету күн тәртібіндегі өзекті мәселелерге айналды. Егеменді ел ретінде дамудың жаңа даңғыл жолына түскен Қазақстан үшін рухани жаңғырудың кем дегенде үш бағыты тұрды:

- 1) кеңестік заманда бастау алған мәдени-рухани жадыны одан әрі жалғастыру;
- 2) рухани жаңғырудың қазақстандық жаңа үлгісін қалыптастыру;
- 3) дамудың батыстық үлгісін қабылдау.

Қазақстанда әр алуан этностардың тұруы Қазақстанды мекендейтін барлық этникалық топтардың мәдени жетістіктерін одан ары дамыту мен сақтауға, олардың рухани-мәдени төлтумалылығын қайта түлетуге, барлық ұлттық мәдениеттердің дербестілігі мен құндылығын мойындауға бағытталған тиімді этномәдени саясаттың қажеттілігін қажет етеді.

Тәуелсіздік алғалы бергі мемлекетіміздің этносаясатының негізгі мақсаты Қазақстан Республикасындағы барлық этникалық топтардың тең құқылы өмір сүруі мен ынтымақтастығын қамтамасыз ету болды. Елімізде демократияның негіздерін құру, азаматтық қоғамды қалыптастыру, Қазақстанның тұрақты экономикалық және саяси дамуы, осының бәрі этникалық мәселенің табысты шешімдерін талап етті. Халықтың полиэтникалық құрамы қоғамдағы этникалық проблемаларды түсінудегі көзқарастардың әртүрлілігін қалыптастырды. Мұндай контексте этникалықты саясиландыру проблемаларын шешу тәуелсіз Қазақстан үшін негізгі міндеттердің бірі болып саналады.

Қазақстан халқы Ассамблеясы – Қазақстан Республикасының Президенті құратын, қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты әзірлеуге және іске асыруға ықпал ететін заңды тұлға құрмаған мекеме. Ассамблеяның мақсаты – қазақ ұлтының топтастырушы рөлі бар Қазақстан этностарының азаматтық және рухани-мәдени қоғамдастығы, қазақстандық патриотизм негізінде Қазақстан Республикасындағы қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті қамтамасыз ету.

Сонымен қатар, Ассамблея – мемлекеттің құрамындағы этностар мен мемлекет аппаратын жалғаушы құрылым. Бүгінгі таңда Ассамблея іс жүзіндегі халықтық дипломатия органына әрі диаспоралармен жұмысты ұйымдастырудың орталығына айналып отыр. Осыбағытта тереңдетіп, кеңейтілген шаралар ішкі саяси тұрақтылықтың кепілі болмақ. Сонымен бірге, Қазақстанда жалпытанылған көппартиялық жүйенің қалыптасуына сәйкес, республикадағы ұлтаралық

қатынастарды реттеуге белгілі дәрежеде қоғамдық қозғалыстар мен саяси партиялар, БАҚ қатысып отырғанын айта кеткен жөн[1].

Ассамблеяның негізгі міндеттері: этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасау; «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының негізінде Қазақстан халқы бірлігін нығайту; қоғамдағы экстремизмнің және радикализмнің көріністері мен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға бағытталған әрекеттерге қарсы тұруда мемлекеттік органдарға жәрдемдесу; азаматтардың саясиқұқықтық мәдениетін қалыптастыруға қатысу; Ассамблеяның мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін этномәдени және өзге де қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ету; Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін өркендету, сақтау және дамыту болып табылады. [2].

«Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңның 5-бабында Ассамблея қызметінің негізгі қағидаттарының бірі – «тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, сондай-ақ басқа ұлт өкілдеріне, және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына байланысты кез-келген кемсітушілікке жол бермеу» делінген. Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылы 1 наурызда еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев негізін қалаған. Азаматтық қоғамның бұл институты ұлтына қарамастан азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз ететін барлық этностардың мүдделерін біріктірген Қазақстанның саяси жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Жасампаздық идеясын Нұрсұлтан Әбішұлы 1992 жылы Қазақстан халқының бірінші форумында айтып өткен болатын. Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, республикадағы қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және этносаралық қатынастар саласында мемлекет пен қоғамның азаматтық институттарының өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған. Ассамблеяның құқықтық мәртебесі «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының арнайы Заңымен, «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ережемен» айқындалады.

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасының тапсырмасы бойынша 2009 жылы Ассамблеяның ғылыми-сараптамалық кеңесі құрылды. Барлық өңірдегі жоғары оқу орындарының базасында ғылыми-сараптамалық топтар құрылды.

2011 жылы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясында Орталық Азия аймағындағы этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу орталығы құрылды. Ол ғылыми-сараптамалық кеңестің жұмыс органы болып саналады. Ассамблеяның журналистер клубы құрылды. Өңірлерде оның балама құрылымдары жұмыс істейді. Барлық өңірде Ассамблеяның қоғамдық келісім кеңестері мен аналар кеңестері құрылған.

Мемлекет басшысының Жарлығымен 2014 жылы Ассамблеяның атқарушы органы ретінде Қазақстан Республикасы Президенті жанынан «Қоғамдық келісім» республикалық мемлекеттік мекемесі құрылды. Өңірлік деңгейде облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың әкімдері аппараттарының жанынан «Қоғамдық келісім» коммуналдық мемлекеттік мекемелері жұмыс істеуде. Қоғамдық келісім мен бірліктің қазақстандық моделі Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына қатысушы елдердің 56 тілінде таныстырылды және Қазақстан Республикасының шетелдегі елшіліктеріне таратылды [3].

Ассамблеяда әр этнос пен бүкіл қазақстандық халықтардың болашағы үшін үлкен жауапкершік жүктелген. Мемлекеттік мән-мәтінде Қазақстан Республикасы өз аумағында тұрып жатқан барлық этникалық топтардың мүдделерін қорғайды. Бұл факті мемлекеттік сәйкестілікті дамытуда стратегиялық үрдіс – барлық этностар азаматтарының бірыңғай халықты құрайтын, мемлекет келешегінің тұруын есепке алады. Оған тиісті сәйкестендірілімдік қасиеті болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясы бүгінде – барлық этностарды көрсететін ондаған қоғамдық «... республикада ұлтаралық келісімді сақтау және келешекте бекіту үшін жаңа қоғамдық институт – Президенттің консультативтік және кеңестік органы ретінде Қазақстан халқының келісім және бірлік Ассамблеясын құру қажеттілігі туындады» бірлестіктер, ол көптеген конференциялар, «дөңгелек үстел отырыстары» фестивальдар, конкурстар, қайырымдылық іс-шаралар, білім бағдарламалары. Ассамблея атынан барлық ұлттық-мәдени орталықтардың күштерін біріктіру арқылы, Қазақстанның бүкіл этностарының арасындағы құрылымдық диалог пен сөйлесуді қамтамасыз еткен ұйымды құру іске асырылды. Этносаралық

қатынастардың саясиландыруын болдырмау Ассамблеяның маңызды қызметі болып табылады. Ассамблеяның Сессияларының тәжірибесі көрсеткендей, қоғам мен билік арасындағы, мемлекетті құрайтын ұлттар мен этникалық топтар арасындағы өркениетті демократиялық диалог үшін ҚХА мінбесін қолданатын қоғамдық өзін-өзі ұйымдастыру нысандарын дамыту осы жолдағы негізгі ресурс болып табылады [4].

Қазақстан халықтарының Ассамблеясы Қазақстанның саяси жүйесінің маңызды элементі болды. Ол барлық этностардың мүдделерін біріктірді, барлық азаматтардың, олардың ұлтына және діни наным-сеніміне қарамастан құқықтары мен бостандықтарын сақтауды мүлтіксіз орындауды қамтамасыз етті. Айтылған орган этностық аралық қатынастар келісуі мен Қазақстанда бұл салада балансты құрудың өте маңызды құралына айналды. Қазақстан халықтары Ассамблеясының құрамына 27 республикалық және аймақтық, 300-ден жоғары облыстық ұлттық-мәдени бірлестіктер кіреді. Үш республикалық ұлттық-мәдени орталықтардың халықаралық мәртебесі бар. Ассамблея ұлттық-мәдени және қоғамдық бірлестіктер өкілдерінен құрылған аймақтар әкімшіліктері басшыларының жанында консультативтік-кеңес органдары сияқты қызмет істейтін Қазақстан халықтарының 16 Кіші Ассамблеяларымен өзара іс-қимыл жасайды.

Қазақстан мен ТМД елдерінде 1 мамыр - Бірлік пен Ынтымақтастық күні болып аталып өтіледі. Яғни, достық, бірлік, ынтымақтастық бар жерде - береке де, татулық та жүрері ақиқат.

Қазақстан мемлекетінде әртүрлі этнос өкілдері үшін өзінің мәдени мұра, тұрмыс, салт-дәстүр, тілдерін сақтап қалу үшін барлық мүмкіндіктер жасалған. Ұлтаралық келісімнің нормативтік құқықтық және концептуалды негіздері құрылған. Қазақстан Конституциясы этникалық, нәсілдік, діни және басқа жіктелулерге тәуелді емес барлық азамат мүдделерінің қорғалуына кепілдік береді. Оның нормаларында барлық этникалық топтардың өзара сенімділік пен өзара құрмет үшін негіз салынған [5]. Тағы бір маңызды факт, мемлекеттік басқару саласында әртүрлі этностар мен ұлттар өкілдерінің белсенді жұмыс істеуі.

Республиканың барлық тұрғындарының ортақ ісі ретінде халықтың бірлігін нығайту, қоғамның даму жолын озық, өркениетті дамып келе жатқан Қазақстанды құрудың ортақ принциптері ұлттық бірегейлік Доктринасында анықталған.

Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заңға «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық Патриоттық идеяны іске асыру үшін, оның міндеттері мен қызметін кеңейтетін, өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. Бұл идея 2025 жылға дейінгі Қазақстан халқы Ассамблеясын дамыту концепциясына да құнды негіз болды. Президент айтып кеткендей, Ассамблея – бұл мемлекет құндылықтарының ең маңыздыларының бірі. Оның арқасында Қазақстан, басқа мемлекеттерге қарағанда, ішкі конфликттерді болдырмады. Президент Қазақстан халқы Ассамблеясын, көпұлтты мемлекетіміздегі әр этностың дауысын естуге көмектесетін, республика жетістігі деп атады [6]. Қазақстан, әлемдік практикада интеграциялық деп атайтын, демократиялық модель құруда. Ол этникалық да, азаматтық та бірегейліктің маңыздылығын түсінуде негізделді. Өзінің тәуелсіздік таңында дамудың негізі ретінде ұлттық трендті таңдаған барлық посткеңестік мемлекеттер, өз бастарынан қанды конфликтер, өшпенділік пен араздықтар кешірген, оның әсерін әлі күнге дейін сезілуде. Керісінше, Қазақстан ең басынан, этникалық тиесілігіне қарамастан азаматтардың барлық мүдделері, құқықтары мен міндеттері үйлесетін курс таңдады. Нақты принцип белгіленді: «бірлік – әртүрлілікте». Сенімділік сенімділікті тудырады. Өткен жылдар бойы, өз ерекшеліктерін сақтау мақсатында, біздің мемлекетіміздегі этностардың барлық шынайы және гипотетикалық үрейлері жоққа шығарылды. Олардың тілін, мәдениетін, салт-дәстүрлерін сақтау үшін құрылған жағдайлар қазақ халқына деген сенімділік пен құрметтің жоғары деңгейін қамтамасыз етті.

2023 жылғы 24 қаңтарда Астана қаласында Мемлекет басшысы - Ассамблея Төрағасына Ассамблеяның ұсынысы бойынша ҚР Президенті тағайындайтын ҚР Парламенті Сенатының депутаттығына бес кандидат бойынша ұсыныстар енгізу бойынша Қазақстан халқы Ассамблеясы Кеңесінің отырысы өтті. Кеңес жұмысына Ассамблея Кеңесінің мүшелері, Парламент депутаттары, орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың басшылары, этномәдени бірлестіктердің, ғылыми және шығармашылық зиялы қауымның, жастардың өкілдері қатысты. ҚХА Кеңесінің мүшелері өз сөздерінде ҚР Президентінің 2023 жылғы 19 қаңтардағы № 104 Жарлығы («Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі депутаттарының кезектен тыс сайлауын тағайындау туралы») жарияланып, ҚР Парламенті Мәжілісіне жаңа сайлауды тағайындаумен Қазақстан Республикасы Конституциясының Қазақстан Президенті болып Сенаттың он депутатын тағайындау туралы нормасы күшіне енетінін, оның бесеуі - Қазақстан халқы Ассамблеясының

ұсынысы бойынша тағайындалатынын атап өтті. Мемлекет басшысының Жарлығымен Қазақстан Республикасы Конституциясының 50-бабының 2-тармағына, «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабы 1-тармағының 3-1) тармақшасына сәйкес Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаттары болып:

-Евгений Андреевич Больгергт; Закиржан Пирмухамедович Кузиев; Нурия Исмагиловна Ниязова; Алишер Гапиржанович Сатвалдиев; Геннадий Геннадиевич Шиповских тағайындалды [7].

Бүгінде Ассамблея этносаралық келісімді, қоғамдағы толеранттылықты және халық бірлігін одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдай жасауға септігін тигізеді.

Қазақстан қоғамы бүгінде алмағайып әлем үшін аса қажет ұлтаралық татулық пен келісімді, саяси тұрақтылықты қамтамасыз етіп отыр. Мұндай ұстаным тәуелсіздік жылдарындағы мемлекеттің бүкіл ішкі саясатының өзегі болды. Қазақстанда ұлттық-мәдени әралуандық пен бірлікті жаңғырту әрі дамытудың мемлекеттік саясаты жүзеге асырылады. Әлемдік қауымдастықта еліміз бейбітшілік пен этносаралық, дінаралық татулықтың, тұрақтылықтың аралы ретінде, тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап ұлттар мен ұлыстар арасындағы татулыққа өзүлесін қосып, әрдайым бейбітшілік пен татулық принциптерін ұстанатындығымен кеңінен танылды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халықтарының ассамблеясына 10 жыл. – Астана: Елорда, 2005. – 440 б.
2. Ассамблея народа Казахстана. Пресс-релиз – URL: <http://assam2.trio.kz/kk/node/2044> (дата обращения 25. 02. 2017)
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі күніне арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі, 15.12.10 ж. // <http://www.akorda.kz>
4. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың республикадағы ұлтаралық қатынастар мәселелері бойынша Республиканың ардагерлер кеңесінің ұлттық-мәдени орталықтарының жетекшілері және өкілдерінің алдындағы сөзі. – Алматы, 1995 жылы 16 ақпан.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 жыл. Ресми басылым. – 4 б. <http://24.kz/ru/tv-projects/spetsvypusk/item/117257-xxiv-sessiya-assambleinaroda-kazakhstanab>.

СТРАХ И ВЕРА: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ И ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ.

Религиоведение, 4 курс Турганбек Н. М.

*Научный руководитель к.филос.н., Кантарбаева Ж.У.
Казахского национального университета имени аль-Фараби*

Аннотация: В некоторых философских теориях страх рассматривался как причина религиозных убеждений. Исходным импульсом формирования комплексных знаний о таком многомерном понятии, как «вера», является психика человека. Феноменология описывает влияние веры на психологическое и психическое состояние человека. Есть много точек соприкосновения в изучении феномена веры между психологией и феноменологией. Самая интересная из них, на мой взгляд, это тема страха и того, как страх взаимосвязан с верой.

Ключевые слова: вера, страх, нуминозное, невроз, фрустрация.

Множество ученых, изучавших религиозность, пытались дать описание феномену веры, и это неудивительно, т.к. вера - это ключевой аспект любой религии. Они искали ответ на вопрос: «А что же является ключевым аспектом веры?». Психологи, социологи, политологи раскрывают это явление по-разному. Социологи, придерживаясь основ материалистического суждения, связывают веру с непрерывными процессами происходящими в общественной жизни человека. Например французский социолог Пьер Бурдьё в своем докладе, который был прочитан в декабре 1982 года в Париже, на Конгрессе Французской ассоциации социологии религии пишет о феномене «социологической веры»: «...и у самих этих социологов, религиозная верность коренится в невербальных, подсознательных диспозициях, в изгибах тела, в оборотах языка, когда это не поговорки и не произношение; что тело и язык наполнены онемевшими верованиями, и что

религиозная (или политическая) вера есть прежде всего телесный экзис, сочетающийся с языковым габитусом» [1].

По моему мнению, исходным импульсом для формирования комплексного знания о таком многоаспектном понятии как «вера», является человеческая психика. Такого мнения придерживается и психолог Грановская Рада Михайловна, она пишет: «психологический подход имеет и дополнительный практический аспект. Он создает предпосылки для приобретения навыков мировоззренческого диалога, овладения искусством понимания людей, чей образ мыслей является существенно иным. Строится платформа для преодоления догматизма и авторитаризма, с одной стороны, и нигилизма - с другой. Излагаемая позиция проясняет способы реализации свободы совести и тем самым способствует формированию гражданских позиций личности» [2].

Если психология дает нам сведения о психологических предпосылках становления веры в человеческом сознании, то родственная психологии наука, феноменология, описывает влияние веры на психологическое и душевное состояние человека. Как пишет своей статье «Феноменология в психологии и психотерапии: прояснение неотчетливых переживаний» А.М. Улановский: «Смотреть на мир глазами феноменолога — значит уделять внимание тому, как мы воспринимаем окружающие нас повседневные вещи и события; как мы переживаем собственную тревогу, боль, скуку, радость; что мы испытываем, когда делаем свою работу, учимся или следуем своей религии» [3, с. 28].

Существует множество точек соприкосновения, в изучении феномена веры, между психологией и феноменологией. Самой интересной из них, на мой взгляд, является тема страха и то, как страх взаимосвязан с верой. Предлагаю рассмотреть по отдельности и психологический и феноменологический подходы в изучении это взаимосвязи.

Согласно мнению психологов, страх - это с древности заложенное в человеке чувство, основной функцией которого являются предупреждение об опасности, это некий красный индикатор в нашем мозге, который мигает при выявлении какой-либо угрозы. Следствием страха обычно является ответная реакция на угрозу - защита. Человек пытается каким-либо способом обезопасить себя и подавить чувство страха. «Страх лежит в основе жизни этого мира. Существовал terror antiquus, древний страх. Если говорить, по-русски нужно сказать - ужас. К сожалению, по-русски нет слова, соответствующего немецкому Angst и французскому angoisse... Организм в значительной степени построен для защиты. Борьба за существование, которой полна жизнь, предполагает страх... Нужно различать страх животный, связанный с низшими состояниями жизни, и страх духовный, связанный с высшими состояниями. Психологически страх есть всегда страх перед страданием - выражается Н.А. Бердяев - страх есть результат разорванности, раздельности, отчужденности, покинутости» [4, с. 2]. Получается, что российский философ связывает страх с религиозностью человека, а именно с отсутствием веры и состоянием отдаленности человека от Бога. Большинство психологов говорят о прикладной функции веры, как о средстве избавления от страха.

В некоторых философских теориях страх рассматривался как причина возникновения религиозных верований. «Свойственный нам страх, — говорит Юм, — подсказывает нам представление о сатанинском, злобном Божестве; наша склонность к лести ведет нас к признанию совершенного и благого Божества. Влияние этих противоположных начал на людей различно в зависимости от разного уровня развития их ума» [5, с. 88]. Именно подвластное природе человеческое сознание и появившиеся вследствие чувства и являются основными постулатами становления религиозной веры. Можно рассмотреть также мысль З. Фрейда, согласно которой религию «можно было бы считать общечеловеческим навязчивым неврозом». Здесь рассказывается именно компенсаторная функция религии. Человек древности, который испытывал чувство постоянной тревоги, вытекающей вследствие незнания окружающей среды и чувства неизвестности, пытался придать природе более понятную для себя «форму», этой «формой» стали первобытные верования людей.

З. Фрейд вводит термин «фрустрация». Согласно его теории фрустрация - это подавление инстинктов, следствием которого и является невроз. По своей лингвистической природе этот термин (фрустрация) близок к таким понятиям как «чувство вины», «отчуждение» или «комплекс греховности. Страдания, «слезы души христианской», сораспятие, кровь, Голгофа – все это символы фрустрации. Мы обращаемся к Богу, когда нам плохо. Как пишет современный философ М. М. Жванецкий: «Наш человек всегда много пил потому, что мало ел. Если он будет больше есть, он станет меньше пить» [6, с. 34]. Истинным постулатом религиозности согласно З. Фрейду является фрустрация самых базовых естественных желаний. Такое подавление естественных желаний

исходит из того, что в практически любой религии присутствует свод правил и запретов и вообще выражение «подавлять желания» равносильно выражению «избегать греха». Но каковы психологические основания данных запретов? Британский ученый Джеймс Фрэнгер, в своем труде «Золотая ветвь: Исследование магии и религии», заметил, что пищевые запреты жителей островов чаще всего связаны с семейными преданиями, например, какой-то предок перед смертью сказал, что может перевоплотиться в банановое дерево, поэтому его потомки не едят бананы), и считал, что психологические табу являются порождением фантазии. З. Фрейд изучая взаимоотношения между полами, а именно зятем и тещей, приходит к выводу, что табу у многих племен на любые контакты между зятем и тещей, объясняется тем, что зять действительно чувствует сексуальное влечение к своей теще, т.к. теща - является матерью его жены, и во многом напоминает ему его жену.

Если мы говорим о том, что религия является предпосылкой фрустрации естественных желаний, и что следствием фрустрации является невроз, то о какой компенсаторной функции идет речь? На этот вопрос, в качестве ответа можно привести мысль опять же З. Фрейда, которых писал о том, что религиозная вера в то, что данные запреты имеют трансцендентный источник в виде Бога, помогает человеку дать «разумное» объяснение данным запретам: «Обсессивность («навязчивость») состояний полагается в качестве «одержимости Богом». Бессознательность действия неврозов в детерминации человеческого поведения отождествляется с непостижимой человеческим разумом волей божьей». [6, с. 34]. Итак, получается, что психологический аспект во многом связывает страх и веру в том плане, что страх непосредственно являлся причиной появления невроза, что в свою очередь приводит к появлению «средства компенсации», «успокоительного» - к вере. Давайте теперь рассмотрим феноменологический аспект. Для этого впервые очередь необходимо выделить Р. Отто, как одного из основоположников важнейших понятий в феноменологии религии. Центральным понятием его популярного труда «Священное» является термин «нуминозное». Нуминозное раскрывается в труда Р.Отто как иррациональное, т.е. необъяснимое в понятиях, оно уловимо лишь посредством особых реакций чувства, которые оно вызывает в живой душе. В непосредственной связи нуминозным выступает Момент «*tremendum*» (ужасающего): «Слово *tremor* само по себе означает просто страх — хорошо знакомое «естественное» чувство». Он пишет о том, что слово «страх» используют и для описания совершенно другого чувства, которое по своему содержанию ощущений очень близко к страху, но все же является совершенно другим чувством. Далее Р.Отто приводит примеры слов для обозначения этого чувства. Например, слово *hiq'disch* - священному, древние евреи называли нечто «священным в сердце своем», если оно отличалось особым ощущением боязни, которое нельзя отнести к обычному страху и подвести это чувство под определение нуминозного. «Ветхий Завет богат на параллели к этому чувству. Особенно примечателен здесь «*emat Jahveh*», «страх Божий», который Яхве может изливать и даже посылать, который словно какой-то демон сковывает члены человека и в этом смысле полностью родственен *deima panikon* (панический ужас) греков». [7, с. 43].

Исходным пунктом для появления первобытных религии, Р.Отто видит именно в «примитивном и сыром, проявлении нуминозного ужаса», предпосылкой же такого рода «ужаса» является «мировая тревога» и ощущением таинственного, которые сильно отличаются от естественного страха. Он пишет, что этот «нуминозный ужас» доступен только тем «в ком пробудилась особенная, от «естественных» склонностей определенно отличная склонность души...». Дальше, согласно Р.Отто этот «сырой нуминозный ужас» развивается параллельно с эволюцией человечества: «Вместе с присущими ей фантастическими образами, она в дальнейшем преодолевается и вытесняется более высокими ступенями и формами развития того же таинственного влечения, которое впервые заявляет о себе в ней как нуминозное чувство» [7, с. 50]. Но все же Р.Отто подчеркивает, что первобытное чувство «ужаса» остается в глубине нашего сознания и аргументирует это так: «Но и там, где это чувство уже давно достигло более высокого и чистого выражения, его изначальные движения могут снова и снова совершенно непринужденно прорываться из души, и их заново переживают. Это проявляется, например, в той силе и привлекательности, которыми даже на высоких ступенях общего душевного строения все еще обладает «страшное» в рассказах о «призраках» и «привидениях». [7, с. 51]. С последующим развитием нуминозное чувство сильно отдалается от сырого первобытного ужаса, но все равно остается с ним связанным, поэтому первобытные демонические верования, которые достигли пик своего развития и привалились в веру в богов, эти «боги» все же содержат в себе такого чувства, как *numina*, что означает «призрачное». Это чувство не исчезает даже на ступени чистой веры в Бога,

да и не может исчезнуть по самой своей сути: он здесь лишь приглушается и облагораживается. «Ужас» обращается здесь в бесконечно облагороженную форму глубочайшего внутреннего трепета и безмолвия, пронизывающего душу до последних ее корней. Он со всей силой охватывает душу и в христианском культе при словах: «Свят, свят, свят». Получается, что и в концепция Р.Отто о происхождении религии, исходный пункт занимает чувство страха.

Современный испанский философ Франциск Торральба, размышляя о страхе, отмечает: «В последнее время было много написано о той страсти, от которой современные люди страдают и которая сама по себе не нова, однако которая в наше время переживает самые разнообразные формы и способ выражения» [8, с. 71]]. Более интересной мне показалась позиция философа постмодернизма Жоржа Батая. Он предпочитает анализировать феномены сакрального, профанного, непрерывности и запрета. Э. М. Спирина, например, замечает: «Батай, размышляя о происхождении человека, не покидает концепцию эволюции. Но тут же впадает в противоречия. К сожалению, другой возможности у Батая нет. Эволюция сохраняет роль путеводной нити. Однако она не может объяснить неожиданные разрывы и “вспышки” в линейном развитии мира. На пример, так называемая когнитивная революция, которая предоставила людям (но не всем) новый способ думать и общаться. Вероятно, случайные генетические мутации изменили внутреннюю настройку человеческого мозга. Поэтому Батай в этом вопросе непоследователен, поскольку мы можем только удивляться обнаружению страха. Объяснить его природу французский философ на самом деле не в состоянии. Действительно, непонятно, почему вдруг в единой природе, отданной мощному потоку рождений и смертей, возник разрыв, в котором помещается страх». [8, с. 73].

Батай дает определение сакральному как «первичной бесформенной данности». Между миром сакрального и миром профанного стоит запрет. И сакральный и профанный миры непосредственно связаны с человеческим сознанием. Поэтому и запрет вытекает из 2 взаимодействующих и гармонично слившихся воедино сущностей: внешняя сущность, к ней относятся географические, исторические, антропологические рамки; внутренняя - душевные и психологические переживания человека, к которым можно отнести и страх.

Страх, в свою очередь, в философии Батая в отдельный феномен не выделен. По мнению французского философа, это некое присущее человеку чувство, которое с самого начала существует в непрерывности. Батай пишет: «В бесконечном ужасе войны люди – толпами – подступают к страшному краю. Но человек далек от того, чтобы хотеть ужаса (и крайности): пытаться избежать неизбежного – вот что выпало на его долю. Его глаза, хотя и жаждут света, упорно избегают солнца, а кротость взгляда только изобличает сумерки, быстро навеваемые сном: если всмотреться в человеческую массу, в ее непроницаемые глубины, то становится видно, как она погружается в сон, как она всё дальше и дальше уходит в себя, замыкается в оцепенении» [8, с. 74].

Одним из основных причин страха Батай выделяет страх смерти. Когда человек выполняя религиозные ритуалы или веруя в Бога, испытывает присутствие трансцендентального, он прикасается к сакральному, этим самым человеку удается встретиться с глазу на глаз со своим главным страхом - страхом смерти. Он подчёркивает, что страх смерти действует как мотивация к действию, является ориентиром для человека в выборе между сакральным и профанным мирами.

В заключение, можно сказать, что человек существо по сути эмоциональное, именно под воздействием той или иной эмоции человек совершает те или иные поступки, и одной из самых ярких эмоций человека является страх. И именно поэтому страх и является важнейшим постулатом, не менее яркого и чрезвычайно интересного феномена как вера. Возможно строение точек зрения психологов и феноменологов насчет взаимосвязанности веры и страха разное, но в том, что страх является - важнейшим элементом веры, соприкасаются и психологические и феноменологические аспекты.

Список литературы:

1. *П. Бурдьё* Социология веры и верования социологов / П.Бурдьё. – Перевод с французского: Н. А. Шматко. — М., Socio-Logos, 1994. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. — 10.05.2009. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/3049>
2. *Грановская Р.М.* Психология веры / Р.М. Грановская. – СПб.: Издательство «Речь», 2004. — 576 с.
3. *Улановский А.М* Феноменология в психологии и психотерапии: прояснение неотчетливых переживаний / А.М. Улановский – Московский психотерапевтический журнал, 2009, №2.

4. *Дорофеева Г.А.* Страхи: определение, виды, причины / Г.А. Дорофеева – ТРТУ, кафедра психологии и безопасности жизнедеятельности, МИС - 2002.
5. *Пивоваров Д.В.* Давид Юм: скептицизм и философия религии / Д.В. Пивоваров – Вестник Уральского института экономики, управления и права - 2012.
6. *Романов А.В.* Теология невроза / А.В. Романов – Дискурс-Пи - 2014.
7. *Отто Р.* Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Р.Отто – АНО «Издательство СПбГУ».199061.
8. *Стороженко Н.В.* Страх с пространстве сакрального Жоржа Батая / Н.В. Стороженко – Вестник ВГУ. Серия: Философия - 2020.

ТВОРЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ИБРАЯ АЛТЫНСАРИНА: УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Религиоведение, 4 курс Рахметова А.А.

Научный руководитель: д. филос. н., профессор Бегалинова К.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Великий казахский писатель, педагог, просветитель, общественный деятель Ибрай Алтынсарин внёс колоссальный вклад в развитие образования казахстанского населения, способствовал повышению уровня религиозной грамотности народа, а также оставил после себя наследие, обогатившее казахскую литературу.

Ключевые слова: религия, конфессия.

Путь творческого становления Ибрая Алтынсарина, безусловно, требует заострения на себе внимания, ведь именно он повлиял на всю дальнейшую судьбу учителя казахских степей. Большое количество различных факторов сыграло роль в самоопределении просветителя народа. Начиная с раннего детства, любознательный Ибрай проявлял интерес к образованию, а его дед, Балгожа, всячески способствовал развитию потенциала любимого внука. В расцвете своих сил Алтынсарин начинает просветительскую деятельность, умело лавируя в царском режиме и обходя гнёт колониальной России; навыки и опыт, полученные им в то нелёгкое время также повлияли на его творческую личность. Нельзя обойти стороной исламские веяния в трудах Ибрая Алтынсарина. Как известно, писатель придерживался мусульманской религии; его труды были пронизаны идеями и постулатами веры; этим постулатам Алтынсарин обучал и своих учеников. Очевидна роль глубокой изученности исламской религии в творческом направлении казахского автора.

Ибрай Алтынсарин родился в октябре 1841 года в Аракарагайской волости Николаевского уезда (ныне Алтынсаринский район Костанайской области). Он принадлежал к известному роду «кипчак».

Дедушка Ибрая — Балгожа – бий обладал ораторским искусством, был дипломатом, умел разрешать конфликты. Балгожа прекрасно знал тонкости казахского устного народного литературного творчества, иногда сам сочинял стихотворения. По словам одного из его современников — титулярного советника И.Я. Осмоловского, это был «человек, хотя и без всякого образования, но чрезвычайно умный, проницательный, глубокомысленный и превосходно знающий киргизские обычаи ...» [1].

Балгожа был человеком, который смог заложить начальный пласт духовной культуры в воспитание своего внука Ибрая. Чувство любви к родной земле, к родному народу, стремление к познанию и просвещению были основными аспектами в миропонимании юного Алтынсарина.

Стоит отметить, что Балгожа был бием, именно поэтому он видел внука в будущем человеком просвещённым и культурным. С раннего возраста он объяснял маленькому мальчику важность получения образования, когда ребёнку исполнилось девять лет, в 1851 г. Балгожа отправил его учиться в школу, открывшуюся для казахских детей при Пограничной комиссии. Школа-интернат находилась в городе Оренбург, преподавание там велось преимущественно на русском языке.

Ибраю - школьнику учеба давалась легко: он стал отличником; ответственность, природный ум и пытливость способствовали этому. Преподаватели отмечали его одарённость, старание и любовь к учебе. Алтынсарин уже тогда большую часть свободного времени посвящает самообразованию, в частности, изучению русского языка, знакомству с сочинениями русских классиков, журнальной периодике того времени. Молодой Ибрай за все время пребывания в школе

самостоятельно изучал произведения классиков мировой литературы — Шекспира, Гёте, Байрона, Пушкина, Гоголя, Лермонтова, Фирдоуси, Низами, Навои и др., этот фактор и сформировал немалые поэтические способности Ибрая.

Обучение в школе оказало положительное влияние на Ибрая, дало сильный толчок развитию его любознательности. Несмотря на царскую принадлежность школы, она не отделила его от родного народа, а наоборот - способствовала появлению в голове Алтынсарина мыслей об улучшении положения казахских тружеников, а также подрастающего поколения. За годы обучения в школе Ибрай не стал приверженцем царского режима, он, напротив, приблизился к собственному народу и проблемам его будущего. Уже тогда он видел цели, преследуемые колонизаторами — насильно навязать оседлый образ жизни и приватизировать плодородные земли.

Ибрай с малых лет проявлявший стремление к знаниям, в 1857 году окончил школу с золотой медалью. На момент окончания школы у будущего просветителя была хорошая база знаний по русскому, арабскому, татарскому и персидскому языкам и ряду других предметов.

Во второй половине XIX века в аулах казахские дети учились зачастую в школах-мектебах, реже — в медресе. Царское правительство своей целью ставило закрытие мусульманских школ в Казахской степи. Эти факторы, безусловно, влияли на уровень образованности подрастающего поколения. Данный период был тяжёлым для казахского населения, потому что рушились привычные традиционные нормы казахского народа и складывались новые общественно-политические реалии, которые способствовали изменению культурной и духовной жизни народа. «В период, когда Казахстан стал объектом интересов России, Англии, Франции и других государств, возросло экономическое освоение края, в общественном сознании прочно утвердилось понимание необходимости овладения достижениями науки, техники, культуры» [2].

Деятели, имевшие планы по поднятию уровня образованности среди казахов, начали действовать: взяли на себя роль учителей и вдохновителей.

Важно, что промышленное освоение Казахстана требовало образованных специалистов. Следовательно, развитие народного образования шло неотрывно от особенностей того времени. Просвещение было непосредственной частью прогресса, без которого было невозможно развитие всей нации.

Именно этой миссией занялся учитель казахских степей Ибрай Алтынсарин: впервые в истории он основал новые народные светские школы. Смело можно заявить о том, что именно он стоял у истоков нашего национального образования. «Школы – это главные пружины образования казахов, ... и в особенности на них надежда, в них же будущность казахского народа» [3, с.17], — писал Ибрай в 1871 году.

Став инспектором школ Тургайской области, Алтынсарин открыл по одному двухклассному русско-киргизскому училищу в Иргизском, Николаевском, Тургайском и Илецком уездах, эти училища были предназначены для учеников и учителей. Просветитель мечтал не только о создании школ, но и о библиотеках при каждой из школ. «При училищах Тургайской области, — писал он, — я намеревался учредить библиотеки учительские и ученические... Цель этих библиотек заключается не только в том, чтобы книгами из них пользовались одни учащиеся и учителя; но чтобы и окончившие курс (ученики), грамотные вообще люди, имели в степи места, откуда есть возможность брать полезные книги и руководства к дальнейшему их самообразованию» [4]. Как известно, Алтынсарин был не только основателем светских народных школы, но и разработчиком дидактических материалов, учебных и методических пособий на тему образования.

Просветительская работа Ибрая Алтынсарина была направлена и на обучение и помощь учителям; для него было естественным уважительное отношение учеников к учителям и учителей к ученикам. Он учил, что основным в учебном процессе является квалифицированный педагог. Алтынсарин разработал систему общеобразовательного обучения и подготовки педагогов, рассчитанную на казахские аулы.

Он писал, что учительская должность «не служба, а Богом данное призвание. Во все времена ходили учителя в рубище. Высокую душу для этого следует иметь, способную отдать свою пламень другим людям, ничего не требуя взамен» [5]. Великий учитель призывал коллег не придерживаться только теоретического обучения, а преподавать в соответствии с предрасположенностью ученика. Ибрай считал, что главное для родителей и учителей – это бескорыстная любовь к детям, именно она будет поддерживать стремление к знаниям у ребёнка. Для просветителя было важно, чтобы полученные знания и умения использовались для реальной пользы. Он предлагал учителям

использовать различные упражнения, обучать от простого к сложному, преподносить материал в интересной и простой для ребёнка форме: «Наглядное обучение основано именно на простоте учебных приемов и простых учительских объяснений» [6].

При Алтынсарине были введены учебные предметы: география, черчение, история, арифметика, естествознание, закон божий, знакомит с грамматикой русского языка. «В целом, Ибраю Алтынсарину удалось открыть: четыре двухклассных центральных «русско-киргизских», одно ремесленное, одно женское, пять волостных училищ, два училища для русских детей. Алтынсарин стал родоначальником организации женского образования в Казахстане. При его поддержке открылась первая женская школа в Иргизе в 1887 году. Позднее женские училища с интернатом открылись в Тургае – в 1891 г., Кустанае – в 1893 г., в Актобе – в 1896 г.» [7].

Просветитель сам написал для учащихся русско-казахских школ два учебных пособия в 1869 г. Это — «Киргизская хрестоматия» и «Начальное руководство в обучение киргизов русскому языку». Данные книги были первыми учебными пособиями для изучения казахскими детьми русского языка и отличались легкостью и простотой изложения.

Ибрай Алтынсарин много трудился во благо казахской культуры и литературы. Следует вспомнить, что в Казахстане в 1940 году официально государством был введен современный казахский алфавит на основе русской графики. В свое время Алтынсарин, видя жизненную историческую необходимость такого перехода, первым ввел его в практику.

Ибрай — один из первых писателей художественной казахской прозы, его рассказы и сказки для детей стали начальными произведениями в этом жанре, их тематика непосредственно связана с жизнью и бытом казахского народа.

Для Алтынсарина крайне важно было то, какими людьми станут его ученики, именно поэтому он усердно работал и над их нравственной составляющей: «Стараюсь всеми силами, чтобы подействовать ещё на их (учеников) нравственность, чтобы они впоследствии не были взяточниками. Посмейтесь надо мною, я иногда являюсь детям в пустое от занятий время официально муллой и рассказываю, что знаю, из духовной истории, прибавляя к тому и другие полезные, удобопонятные рассказы...» [8].

До глубины души поражает и вдохновляет его стремление учить казахских детей быть полезными своему народу. Просветителя самого очень подталкивало вперёд осознание правильности выбранного пути, а также вера в способности казахских детей, из всех сил стремившихся к знанию. Сам Ибрай писал: «Как голодный волк за барана, взялся я горячо за учение детей; и, к крайнему моему удовольствию, мальчики эти в течение каких-нибудь трех месяцев выучились читать и даже писать...» [9].

Всю свою жизнь Алтынсарин посвятил просвещению родного народа. «Народ казахский сам по себе представляет благодатную почву для образования», — писал человек, вкладывавший все силы в поднятие родной нации на лучший уровень. «На нашу долю, — писал Алтынсарин, — теперь выпало самое тяжёлое, ответственное время, когда всё надо еще создавать, вводить эти нововведения в тёмную среду и освещать всё, насколько хватит у нас сил и умения...» [10].

На формирование просветительских идей и демократических убеждений Алтынсарина благотворное влияние оказали произведения Чернышевского, Добролюбова, Белинского, а также некоторых западноевропейских писателей, которые хранились в его личной библиотеке.

Очевидно, что на мировоззрение и жизненные установки человека влияет его окружение. Алтынсарин не стал исключением, он также вдохновлялся не только казахским народом, но и своими близкими. В окружение Ибрая Алтынсарина входили такие личности, как Н. Ильминский, В. Григорьев, В. Катаринский. Эти люди стали для него примером образованности и грамотности.

В творческом становлении казахского просветителя отчётливо прослеживается нить, ведущая к исламской религии. Именно постулаты ислама стали нравственной основой в мировоззрении Алтынсарина. Этой нравственности, которой обладал сам, он хотел обучить и своих учеников. «Стараюсь всеми силами, чтобы подействовать ещё на их (учеников) нравственность, чтобы они впоследствии не были взяточниками. Посмейтесь надо мною, я иногда являюсь детям в пустое от занятий время официально муллой и рассказываю, что знаю, из духовной истории, прибавляя к тому и другие полезные, удобопонятные рассказы...» [11].

Основным трудом Ибрая Алтынсарина, подробно повествующим о религии ислам, является книга «Основы мусульманства». Она стала уникальным пособием для казахского народа по изучению религии.

Алтынсарин считал неотъемлемым условием для принятия и следования исламу - знание и веру. В первой главе автор пишет именно о вере. О ее важности в следовании религии ислам. Истинному мусульманину, по мнению писателя, следует знать, что вера бывает трёх видов: тахкики – совершенная вера; истидияли – доказательная вера; таклиди – слабая вера.

Во второй главе повествуется о явных деяниях человека: предписанных, запретных (ХАРАМ) и нежелательных (МАКРУХ). «Фарды, уаджибаты, сунны, мустахабы – это дела, которые приказаны Всевышним Аллахом и которые Он любит» [12, с. 14]. Подробно описаны пять столпов ислама, виды молитв. Алтынсарин подробно описывает не только 5 обязательных молитв, но и сунна-намазы, праздничные, погребальные, молитвы для путников.

Также автор описывает все требующиеся аспекты во время поста. «Временем поста является время от рассвета до заката. В этот период нельзя есть и пить (и вступать в половую близость). Даже такие действия, как купание с наслаждением, то есть обливание водой и облачение в мокрую одежду является макрухом (нежелательным)» [12, с. 26]. Далее разъяснены правила, сопутствующие хаджу, закяту.

Завершает главу пояснение категорий запретных и нежелательных деяний. Третья глава служит читателю пояснением того, каким же по качествам характера и нраву должен быть настоящий мусульманин. Нравы и умыслы, которые могут быть в человеке, бывают двух видов. Первый – благие, а второй – дурные. «Дурные нравы, о которых сказано в аятах и хадисах, бывают шестидесяти видов. Описать всех их в этой маленькой книге не представляется возможным, но говорят, что все они исходят от семи основных нравов. Мы расскажем только об этих семи видах. Арабские названия этих семи следующие: первое – куфр (неверие); второе – бид`ат (нововведения в религии); третье – кубр (гордыня); четвертое – рия (показуха); пятое – хасад (зависть); шестое – бухль (жадность); седьмое – исраф (расточительство). Их называют ахляку аз-замима. В противовес этому благих нравов бывает семьдесят три. Они так же исходят и семи главных основ. Их называют ахляку хамида» [12, с. 37].

В четвёртой главе Алтынсариным приведены переводы и транскрипция фраз различных молитв с арабского языка. Для него превыше всего было понимание соотечественниками религии в чистом виде.

Работа И.Алтынсарина «Основы мусульманства» является своего рода путеводителем в исламе для всех желающих. В ней чувствуется искреннее стремление автор помочь своим землякам. В книге написано о моральной, духовной подготовке для практики религии; описаны категорий деяний (фард, ваджиб, макрух, харам, халяль). Также Алтынсарин дал смысловое значение сур и дуа на казахском языке. Этот труд заметно повлиял на развитие религиозной грамотности среди населения, а также на распространения ислама среди казахов.

Все эти факторы, рассмотренные подробно, несомненно, оказали влияние на творческое становление великой личности – Ибрая Алтынсарина. Все эти уникальные аспекты, слившись воедино, породили уникальный синтез черт, которые были присущи просветителю казахских степей. Безусловно, что без особенного детства, юношества и взрослой жизни Алтынсарин не стал бы Алтынсариным; именно по этой причине изучение аспектов его становления является неотъемлемой частью исследования всей жизни и деятельности учителя. Уникальным в подходе Ибрая Алтынсарина следует считать его ярое желание получить синкретическое сочетание современной (на тот момент) научности, казахской идентичности и моральных устоев ислама.

Список литературы:

1. Алтынсарин, И.Собр. соч. в 3-х томах. – Алма-Ата, 1975 г.
2. Кузембаев А., Абил Е. История Республики Казахстан. Алматы.1999г.
3. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). — В пяти томах. — Том 3. — Алматы: Атамура, 2000г.
4. Алтынсарин, И. Собр. Соч. в 3-х томах: Т.2. – Алма-Ата, 1975 г.
5. Дербисалин, А.О литературном наследии И.Алтынсарина [Текст]/А.О. Дербисалин //Сборник статей о казахской литературе. -Алма-Ата,1977г.

6. Ситдыков, А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И. Алтынсарина – Алма-Ата: Мектеп, 1968 г.
7. <https://martebe.kz/lichnost-i-mirovozzrenie-ibyraya-istoki-formirovaniya-vydajushhejsja-lichnosti/>
8. Ильминский Н. Воспоминания об И. А. Алтынсарине. Казань, 1891г.
9. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 3. — Алматы «Атамұра» 2010г.
10. Джумагулов, К.Т. Ибрай Алтынсарин и развитие культуры казахского народа [Текст]/К.Т. Джумагулов. - Алма-Ата. – 1984г.
11. Ильминский Н. Воспоминания об И. А. Алтынсарине. Казань, 1891г.
12. Ибрай (Ибрахим) Алтынсарин - Основы мусульманства (Шариат-уль-Ислам). Павлодар, 2013г.

ҚИССА ЖҰМ-ЖҰМАНЫҢ НЕГІЗГІ ОЙЛАРЫ МЕН ҚАҒАЗ БЕТІНЕ ТҮСУІ

Дінтану, 4 курс Қуан А.Е.

Ғылыми жетекші: филос. ғ.д., профессор Курманалиева А.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақала қазіргі күнге жеткен Жұм-жұма қиссасының қағаз бетіне түсу тарихы мен айтылатын негізгі ойларын ашуы туралы. Ресми түрде бұл қисса атауы «Кубас», және «Қисса жұмжұма» деген атаулармен кітап бетіне басылған. Діни дастанның қысқаша мазмұнына шолу жасау арқылы Құранның қағидалары мен өсиеттеріне негізделген діни-философиялық ойларға талдау жасалады. Қиссада шоғырлан оқиғалар адамның ойына көркем түрде діни, моральдық аспектілерді насихаттайды. Қиссадағы көтерілген мәселелер: әрбір адам Алла Тағалаға мойынсұнып, иман келтіріп намаз оқып, т.б.с.с. ислам дінінің негізгі қағидаларын қабылдап, шарттарын орындап, тура жолмен жүру керек. Олай болмаған жағдайда тіршілікте көп жамандық жасап күнәға батқандар о дүниеде тозақ азабын тартады. Осы идеяны тыңдаушы хәм оқырмандарына жеткізу үшін қиссашы Құран қағидаларымен қатар, көптеген хадистерде баяндалатын, мұсылман қауымының арасында ертеден-ақ тараған жұмақ пен тамұқ және Иса пайғамбар туралы аңыз әңгімелерді пайдаланған.

Мақала авторлары қиссада көрініс тапқан оқиғалар мен жазылу тарихына тоқталды. Талдау нәтижесінде табылған қиссаны қағаз бетіне түсірген үш автордың бір-бірінен ерекшеліктері мен ұқсастықтарын қорытындылады.

Кілт сөздер: діни қисса, діни дастан, ислам, пайғамбар, Иса, құран.

Адамзат өмірінде елеулі орын алатын жалпыға ортақ, мәңгілік рухани құндылықтардың бірі – дін. Қазақ даласында ислам дінінің кеңінен қанат жаюына діни дастандардың үлкен әсері болды. Себебі, ислам дінін нығайту үшін жүргізілген күрес соңғы ғасырларда екі түрлі жолмен іске асып отырды: бірінші әдіс ислам дінін таратушылардың іс жүзіндегі (мешіт, медресе салу т.б.) үгіт-насихат жүргізуі арқылы жүзеге асса, екіншісі – ақынжанды дала тұрғындарының жан - жүрегіне жыр сөздерімен (діни дастандар) әсер ету арқылы орындалған тәрізді. Діни дастандар өзінің сюжеттері, мазмұны, шығу тарихы, даму, таралу жолдары жағынан әр түрлі. Бірақ олардың барлығы идея жағынан бірігеді, ол - исламдық руханият құндылықтарын үгіттеу. [1, 76]

Осы бастапқы идеяны жүзеге асыру үшін діни дастандарда дүниенің исламға тән жаратылыс түсініктері, Құран мифологиясы, Шығыс пен Батыс халықтарына ортақ көне ертегілік, эпикалық мотивтер мен шығыс халықтары фольклорының типтік кейіпкерлерінің бейнелері кеңінен қолданылады. Бұл шығармалар ойдан шығарылған көркем қиял арқылы байиды. Кейіпкерлердің образдары мақсатты түрде халық танымына сәйкес тұлғаланады.

Діни дастандардың 1917 жылға дейін жарық көрген және қолжазба күйіндегі үлгілерін тақырып пен мазмұнына сәйкес былайша топтастыруға болады:

1. Ислам дінінің негіздері мен ұстанымдарын (діни ақиқаттар мен өсиеттер, тыйымдар, Құран оқу шарттары, Құдайға құлшылық ету ережелері, т.б.) дәріптеу және оларды бұзушыларды жазалау туралы дастандар.

2. Мұхаммед пайғамбар, «мұсылманды құтқарушы» (мессия) және «әділетті төрт халифа» жайлы дастандар.

3. Әр түрлі мұсылман батырлары мен әулие, әнбиелердің өмірі, жасаған ерліктері туралы шығармалар.

4. Исламды тарату мен орнықтыру жолында дінсіздермен күресті суреттейтін туындылар. [1, 96]

«Қубас» дастанын В.В.Радлов ел аузынан жинап, 1870 жылы жариялаған. Ал «Қисса жұмжұма» атты дастан 1881 жылы Қазан қаласында Университет баспаханасында басылған. Бұл шығарманы ел аузынан жинап, қағазға түсіріп, баспаға дайындаған – Мәулекей Жұмашұлы. Кейінірек, яғни 1897, 1901, 1910 және 1917 жылдары сол 1881 жылғы басылым қайтадан дәлме-дәл, еш өзгеріссіз басылды. Тақырыбы мен сюжеті ұқсас екі шығарманың атауы екі бөлек болғанымен, беріп тұрған мағынасы бір: жұмжұма араб, парсы тілдерінде – бассүйек, кубас сөзі де мәтінде бассүйек мағынасында қолданылған. Томға ұсынылып отырған осы ек мәтін мазмұны жағынан бір-біріне өте жақын, себеб екеуінің де сюжет бір нұсқадан өрбіген. Ол—шамамен 1370 жылдары жырланып, ел арасына кеңінен тараған «Жұмжұма сұлтан» атты дастан. Шығарманың бірінші жырлаушысы—Хұсам Кәтиб болған. [1, 3056]

Хұсам Кәтиб дастанының қолжазбалары Петербор және Қазан қалаларында сақтаулы. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары татар ғалымы Хатип Ғосман шығарманың алты көшірмесін өзара салыстырып, ең толық деген нұсқасын дайындап жарыққа шығарған. 1991 жылы сол мәтін біраз қысқартулармен «Ежелгі дәуір әдебиеті» атты хрестоматияда жарияланды. Х.Кәтиб шамамен 1370 жылдары жырлаған шығарманың негізгі мазмұны: пәни жалғанмен қоштасып бақиға өткен пенделердің о дүниедег халжағдайы, оларға қойылатын сұрақтар, күнәһарлардың көретін азаптары, т.б. Бұл тақырып алғаш көне Египетте б. д. д. XVI-VIII ғ. қағазға [папирус] түскен, ғылымда «Книга мертвых» аталатын жазбада қарастырылған. Онда о дүниеге өткен адамдардың хал-жағдайы тірі кезіндегі күнәлары мен ізгі істеріне тікелей байланысты екені айтылған. Кейін бұл тақырып сан алуан діни және көркем әдебиеттерде сөз болады. Әсіресе италиян жазушысы Данте Алигьеридің «Күдіретті комедиясында» [Божественная комедия] күнәһарлардың азап тартатын орны тамұқ тәптіштеп суреттелген.

Дастанның бас кейіпкер жұмжұма тіршілікте Шам шаһарының дәулет асып-тасыған һәм мырзалығымен даңқы шыққан патшасы болған. Оның жомарттығы Х. Кәтиб дастанында айрықша суреттеледі Бірақта ол намаз оқымаған және бір рет есігіне қайыр тілеп келген адамды қуып жіберген. Сол үшін тозақ азабын тартады. Бұл шығарма ислам дінінің негізгі қағидаларын дәріптеп, насихаттайды; олар Құран Кәрімде келтірілген Алла Тағаланың сөздерімен айтқандай: «Әй, мүміндер! Аллаға, Пайғамбарына және оған түсірген Құранға, сондай-ақ одан бұрынғы түсірген кітапқа иман келтіріңдер. Ал кім Аллаға, періштелеріне, кітаптарына, елшілеріне және ахирет күніне қарсы шықса, онда тым ұзақ адасты» [4].

Сонымен, Х. Кәтиб дастанының негізгі идеясы – әрбір адам Алла Тағалаға мойынсұнып, иман келтіріп намаз оқып, т.б.с.с. ислам дінінің негізгі қағидаларын қабылдап, шарттарын орындап, тура жолмен жүру керек. Олай болмаған жағдайда тіршілікте көп жамандық жасап күнәға батқандар о дүниеде тозақ азабын тартады. Осы идеяны тыңдаушы һәм оқырмандарына жеткізу үшін дастаншы Құран қағидаларымен қатар, көптеген хадистерде баяндалатын, мұсылман қауымының арасында ертеден-ақ тараған жұмақ пен тамұқ және Иса пайғамбар туралы аңыз әңгімелерді пайдаланған.

Осы дастан туралы В.В.Радлов кезінде былай деп жазған: «Ғибрат өлеңдердің ішінде көп айтылатыны – осы аттас кітаптың атымен аталатын «Жұмжұма». Үлкен жиындарда айтылған осы жырды маған бірнеше рет тыңдауға тура келді. Жыршы сөзін бар ынтасымен тыңдаған жұртшылықта тір күнінде дін шарттарын орындамаған мұсылманның өлгеннен кейінгі азабын сипаттаған кезде қорқынышты үрей пайда болады. Тыңдаушылардың үнсіз тыныштығын тек қана «О, күдіретт Тәңірім», «Қайырымы көп Құдайым» деген тәрізді лебіздер ғана бұзып отырды. Маған қазақтар арасында исламды орнықтыруға бір «Жұмжұманың» әсер даланы кезіп жүрген жүздеген молдадан артық тәрізді [5].

В.В.Радлов, М.Жұмашұлы және Х.Кәтиб нұсқаларын салыстырып зерттегенде бірінші және екінші мәтін мазмұны жағынан Х.Кәтиб дастанының ізімен жырланғаны айқындалды. Яғни, XIX ғасырда жарық көрген кітаптар арқылы XIV ғасыр туындысының сюжет мен мазмұны, бастапқы идеясы мен бас кейіпкердің негізгі мінездемелік сипаттамалары бізге жетіп отыр. Бірақ та В.В.Радлов пен Мәулекей нұсқаларында Х.Кәтиб дастанының сюжеттік желіс сақталғанмен, олардың баяндау әдіс әр түрлі, сөз саптау мәнер мүлде бөлек, мәтіндік сәйкестіктер жоқ екен

байқалады. Ал В.В.Радлов пен Мәулекей нұсқаларын өзара салыстырып зерттегенде екеу бір мәтіннің варианттары екен анықталды; бұларда көптеген мәтіндік сәйкестіктер, дәлме-дәл берілген сөз тіркестер бірін-бір еш өзгеріссіз қайталап отырған. Дегенмен кейде жолдары ауысып, немесе жекелеген сөздер өзгеріске түскен шумақтар да кездеседі, т.б.

Жүргізілген салыстырулардан байқайтынымыз, 1881 жылғы (Мәулекей нұсқасы) басылымда эпизодтар, мотивтер таратылып, ұзақ баяндалса, 1870 жылғы (В.В. Радлов нұсқасы) басылымда олар қысқа, көбінесе бір ғана шумақпен суреттеледі. Мұндай «ықшамдау» әдіс В.В. Радлов нұсқасының соңына дейін жалғасады. Сондықтан Мәулекей нұсқасының көлемі – 520 жол болса, В.В. Радлов нұсқасының көлемі 280 жол. Сонымен бірге В.В.Радлов мәтінде кейбір жолдар, шумақтар, мысалы, Ғайса пайғамбардың кейіпкерге қойған сұрақтары түсіп қалғанға ұқсайды. Бірақ сұрақтардың қойылғанын, диалогтың болғанын аңғару қиын емес. Оны қайтарылған жауаптардан байқауға болады. Сонымен, алты жүз отыз бес жыл бұрын Хұсам Кәтиб жырлаған сюжет ғасырлар бойы халық жадында сақталып келіп, XVIII-XIX ғ. сауатты және дін тарихын жақсы білетін жыршы тарапынан жаңғыртылып жырланып, ел арасына ауызша түрде кең тараған.

Қорытындылай келе Жұмжұма қиссасының негізгі авторы Хұсам Кәтибтен ерте ауыз әдебиетінде танымал болуы да мүмкін. Ел арасында қазақ қоғамында танымал қисса дастандарының бірі екендігі Радловтың жазба деректерінен көреміз. Қиссаның басты кейіпкерлерінен түйетін ой дін жолында жүрген адамдардың, арғы өмірге сенетін жандарға арқау боларлықтай қисса деп есептеуге болады. Қисса ислам құндылықтарын ұмыт қылмауға шақырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бабалар сөзі: Жүз томдық.—Астана: «Фолиант», 2004. – 7-10 бб
2. Әзібаева Б. «Қазақтың діни дастандары». Алматы, 2002. – 431 б.
3. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть III. Киргизские наречия. – СПб., 1870 – 212 с.
4. Құран Кәрім: «Ниса» сүресі. 136-аят.
5. Ел қазынасы—ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). Жинақты баспаға әзірлеп, құрастырғандар: Б. Уахатов, С. Қасқабасов, К. Матыжанов.— Алматы: Ғылым, 1994.

КИИМ МЕН ҚАЗАҚ ӨМІРІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕК МӘНІ

Дінтану, 4 курс Жеңісбек Б.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD докторы Мұқан.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада негізінен алатын болсақ қазақ қоғамындағы ою-өрнектің негізгі бір рөлін қорастырып өтеміз. Яғни қоғамда қандай рөл атқарады негізгі бір рухани мәдениетке тигізетін үлесін тағы өзіндік орны бар ретінде қарастырып өтеміз. Барынша осы ата-бабмыздан келе жатқан мәдениеттің бір бөлшегін ашып көрсетіп жатырмыз. Сондықтан ою-өрнектің негізгі рөлін ашып көрсетіміз.

Кілт сөздер: ою-өрнек, мәдениет, рухани рөл, тарих, этно байланыс, дін

Бүгінгі қоғамда болып жатқан өзгерістер бірқатар проблемаларды көтереді, соның ең маңыздыларының бірі – қазіргі әлемдегі балаларды тәрбиелеу және бейімдеу мәселесі. Ою-өрнек өнері халықтың шынайы рухани-эстетикалық танымымен біте қайнасып кеткен этнографиялық мәнге ие көрінісімен ерекше, құнды болғандықтан, ұлт мәдениетін айқындайтын өте маңызды және аса қажетті сала. Қазіргі уақытта ежелгі символдар, салт-дәстүр және тұмарымен үйлесетін халықтық ою-өрнек рухани жаңғыруы ретінде емес, өзін қоршаған әлемдегі объективті әлеммен толтырып, дамып келеді. Қазіргі әлемде халықтық ою-өрнек, ең алдымен, рухани құбылыс ретінде жаңа мәнге ие болып келеді, өйткені ол құндылықтардың негізгі жүйесін, әлем мен адамның қарым-қатынасын сақтай отырып дамытады. Бұл бізге ондағы көркемдік білім мен адам тәрбиесінде ерекше маңызды күшті, моральдық-эстетикалық күшті көруге мүмкіндік береді. Қазақ ұлттық костюмінің негізгі рухани-эстетикалық, тарихи-мәдени қалыптастыру кешені болып табылады.

Халық ою-өрнегі – бұл халықтық өнер мәдениетінің көп функциялы құбылысы, оның әлеуеті резерв, дүниетанымның қайнар көзі, құндылық, адамгершілік, көркемдік және эстетикалық, тәрбиелік құрал ретінде қарастырылуы керек. Халықтық ою-өрнектің көптеген функцияларының ішінен әрқайсысы белгілі бір педагогикалық бағытқа ие функциялар топтарын анықтауға болады. Халықтық ою-өрнектің педагогикалық әлеуеті келесі әлеуеттерден тұруы мүмкін: танымдық потенциал, тарихты, даму мен өмірді, ою-өрнектің семантикасы, дәстүрлі ою-өрнек түрлерінің этно-аймақтық белгілерін зерделеу мүмкіндігі ретінде; құндылық потенциалы, құндылық, дүниетаным, этникалық дүниетаным, мәдени және тарихи жадыны қалыптастыру мүмкіндігі ретінде; әлеуметтік мәдени әлеует, әлеуметтік-мәдени белсенділікті қалыптастыру мүмкіндігі, халықтық дәстүрлерді сақтау, жандандыру, дамыту процестеріне қатысу, адамды табиғатпен, ұлттық-тарихи жадымен көркемдік іс-әрекетке тарту, бір немесе басқа халық шығармашылығының мәдени дәстүрімен; білім беру әлеуеті, жан-жақты білім алу, кең білім алу және жеке тұлғаны дамыту, қабылдау, қиял, шығармашылық, эстетикалық қызығушылық, пайымдау мен бағалау, қалау мен талғамның ерекше қасиеттерін қалыптастыру мүмкіндігі. Осы мүмкіндіктерді пайдалану балаларға, жасөспірімдерге көркемдік-эстетикалық тәрбие берудің, болашақ мұғалімдер мен қолөнер студияларының жетекшілерін даярлаудың тиімді оңтайлы негізі бола алады. Студенттердің көркемдік және шығармашылық іс-әрекеті туралы ою-өрнекті әлем халықтарының өнерінің бір нысаны ретінде зерттеу мәселесі бойынша ғылыми жарияланымдарды талдау, сонымен қатар педагогикалық университеттерде сәндік композицияны оқытудағы жинақталған құнды тәжірибелік тәжірибе осы мәселенің педагогикалық мәні туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Болашақ өнер мұғалімдерінің шығармашылық іс-әрекетін дамыту барысында ою-өрнектің белгілі бір нәтижеге жету құралы ретінде әрекет ете алатындығын нақты түсіну үшін осы процестің барлық механизмін қарастыру қажет. Ою-өрнек өнеріндегі бірнеше маңызды аспектілері көрсетілген. [1, 179-6]

Халық шеберлері ою-өрнек үлгілерінің элементі ретінде өзін қоршаған табиғат аясындағы құбылыстарды кеңінен пайдаланған. Сол сияқты халық ұғымына сіңіп қалған әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім де ою-өрнек өнерінің өрісін кеңейтуге ықпал етіп отырған (Шоқпарұлы, 2005: 15). Ою өрнектер наным-сенімдермен бірге қазақтардың бұрынғы тұрмыс тіршілігін, жалпы материалдық және рухани мәдениетін бейнелейді. Ою-өрнектердің идеялық мазмұнының байлығы мен композициялық құрылымдарының семантикалық ерекшеліктері оюдың барлық түрінде сақталған (Әлімбаев, 2013: 664). Зерттеушілердің пайымдауынша, мыңдаған жылдық тарихы бар ою-өрнек атаулары 400-ден асады (Шойбеков, 2006: 19). Адамзат бүгінгі өркениетті қоғамға дейін түрлі даму сатыларынан өтіп, өркендеу жолын басынан кешірді. Соған орай, әр халық өзінің таным-түйсігін қалыптастырып отырды. Әрбір қоғамдық сатыдағы адам түсінігі мен наным-сенімі әр түрлі болғандықтан, діндер туралы түсініктер де өзгеріс үстінде болды (Болысбаев және басқалары, 2017: 55). Негізінен қай халықтың болса да рухани әлемі, ең алдымен оның дәстүрлі өнерінен бастау алады. Дәстүрлі өнердің ішінде қазақ ою-өрнегі ғасырлар бойы өрістеп, өзіндік ерекшеліктерін сақтап, бізге де жетті (Жәнібеков, 1995: 12). Ою-өрнектерді зерттей келе ғалымдар оларды бірнеше топқа жіктеген. Мысалы, Ә.Х. Марғұлан (Марғұлан, 1986: 83), ою-өрнектерді космогониялық (аспан денелері), зооморфтық (жануарларға байланысты), өсімдік тектес және геометриялық фигуралар деп негізгі төрт топқа бөлген. Ал, В. Deniz (Deniz, 2000: 71) осы топтармен бірге наным-сенім мен салт-дәстүрлерге байланысты ою-өрнектердің бар екендігін айтады. С. Қасиманов (Қасиманов, 1995: 15), ою-өрнектерді ай, күн, жұлдыз сияқты көк әлемі, мал, аң, жәндік, құс, өсімдік, қару-құрал және геометриялық фигуралар деп сегіз топқа жіктеген болса, өз кезегінде Г. Солтанбаева (Солтанбаева, 2016: 112-117), ою-өрнектерді шаршы, ирек тәрізді геометриялық фигуралар, үй жануарлары, жыртқыштар, құстар, теңіз фаунасы (рептилиялар мен жәндіктер) секілді зооморфтық ою-өрнектер, толқын, тау, ағаш сияқты табиғи ою-өрнектер, космогониялық ою-өрнектер, сонымен қатар зооморфтық (жануарлар бейнесі) пен антропоморфтық (адам бейнесі) өрнектердің біріккен түрі ретінде ертегі, мифтік жаратылыстарды бейнелеу арқылы пайда болған қиял-ғажайып ою-өрнектер деп бірнеше топқа бөлген. Қазақ халқы бұл ою-өрнектердің барлығын дерлік киіз үй бұйымдарында қолданған.

Негізінен наным-сенімдер адамдардың кәсібіне тікелей байланысты болған. Мәселен егінші – жерді қыздыратын күнге және жерге ылғал беретін бұлтқа табынған. Ал, малшы әр малдың өз иесі, яғни пірі болғандығына сене отырып, жылқының пірін Қамбар ата, түйенің пірін Ойсылқар, сиырдың пірін Зеңгі баба, қойдың пірін Шопан ата және ешкінің пірін Шекшек ата деп санаған. Осылайша қарапайым табиғат күштеріне сиынудан туған дін мыңдаған жылдар бойы

өркендеп, біздің дәуірімізге де жетті. Жалпы көшпелі қазақ дүниетанымында Тәңір діні, ата-бабалар аруағы, Ұмай ана, от, жер, су және космос әлемі киелі саналған. Осыларға байланысты ырым-жоралғылар да қалыптасып отырған (Болысбаев және басқалары, 2017: 55).

Космогониялық, яғни аспан әлемін бейнелейтін күн, айшық, жұлдыз ою-өрнектері негізінен аспан денелеріне табыну сипатындағы наным сенімдермен байланысты қалыптасқан. Ертеде қазақтардың аспанға (көкке, Тәңірге), күнге, айға, жұлдыздарға табынуы, оларды қасиет көруі, біріншіден, метеорологиялық, астрономиялық құбылыстардың сырын жете түсінбегендіктен, екіншіден, олардың тіршілік үшін маңызынан туған. Айға байланысты туған ай, айшық, жарты ай деп аталатын ою-өрнек басқа түркі халықтарының қолөнер бұйымдарында да жиі ұшырасады (Әлімбаев, 2013: 666-667).

Ай өрнегінің ислам дінінен бұрын шыққанын бір замандары көптеген қауымдардың ай мен күнге, от пен жұлдызға табынғандарынан білуге болады. Жаратылыс құбылыстарынан мағлұматсыз заманда ай, күн және жұлдыз Тәңірі болып көрінген. Осыған байланысты аспан әлеміндегі денелердің ең көрнектісі және құбылысы көп айды олар Тәңірі тұтып жалбарынған, оған құрбандықтар шалған. Қазіргі кезде ай, жарты ай, айшық өрнектері әрине, бұл ұғымнан әлдеқашан тазарып, тек өрнек, әдеміліктің бір түрі болып қалған. Сондай-ақ, ай, жарты ай өрнегі көбінесе діни орындардың архитектуралық безендіруінде, мешіт-медреселердің мұнараларында, мазараттарда, жайнамаздарда көрініс тапқан (Қасиманов, 1995: 16). Әр дәуір мен әрбір ұлттық мәдениет сәндік өнердің бейнесінде тәртіп пен үйлесімділік, дүниенің материалдық және уақытша детерминизмі туралы идеяларын жеткізеді. Ежелгі дәуірдегі ою-өрнек – бұл көбею үлгісі ретінде ғарыштың орналасуының поэтикалық тәжірибесі. Сәндік өнердің кейінгі көріністерінде тәртіп эстетикалық тұрғыдан түсінілген, ғаламның қажетті және мүмкін қасиеті болып қала береді. Әр дәуір, стиль немесе стиль бағыты эстетикалық құндылықтардың кең палитрасы бар тәртіп туралы өзіндік идеяны қалыптастырады. Сәндік өнер уақытының әр жаңаруы мен өзгеруі, жаңа композициялық өрнектер мен мотивтердің енуі – бейненің тереңдеуі және кеңеюі, осы әмбебаптылықтың тағы бір мысалы, шындықтың әр түрлі қырларына жаңа көзқарас. Ою-өрнектің идеалы және негізі ретіндегі тапсырыс шексіз өзгеріп отырады, әр түрлі нұсқада синонимдік рөл атқарады [5, 45-б.]. Ою-өрнектің құрылымдық сипаты бейнелі жүйені жеке элементтерге бөлуге мүмкіндік береді: бейнелі, семантикалық, композициялық. Әрбір келесі деңгей алдыңғы деңгеймен байланыстырылады, оны талдау негізінде идеялық және семантикалық мазмұн элементтері, алдыңғы деңгейдің қалыптасу және композициялық заңдылықтары, барлық бейнелік тұтастық бар. Бұрын пайда болған кескінге бет бұру оның одан әрі тереңдеуіне әкеледі. Осылайша, ою-өрнек – бұл оның құрамына кіретін қиял құрылымдарының жүйесі, оны қалпына келтіру болып табылады. Демек, бейненің бөлінбейтін тұтас бірлігі болатын өнердің басқа түрлерінен айырмашылығы, ою-өрнек жеке фрагменттерде бір құрылымды бөлу кезінде өзінің идеалын, көркем бейнесі мен экспрессивтілігін сақтайды. Мысалы, кескіндемеде шешуге қиын болатын фрагмент мәселесі көбінесе ою-өрнек үшін оңай шешіледі – композициялық тұтастықты құрылымдық бөліктерге бөлу мүмкіндігі, оларда кескін элементтері мен тұтас заңдылық элементтерін сақтай отырып, оны фрагменттен қайта жасауға мүмкіндік береді. Идея, схема, өзіндік жоба түрінде сақтай отырып, ол бір тақырыптан екінші тақырыпқа өтіп, басқа синтезге ене алады, өзінің рухани, идеялық мәнін сақтай алады және жаңа контексте жаңа идеялармен байыта алады [6, 130-б.]

Сонымен осы жоғарыда келтірілген мәліметтерге сай ою-өрнек түрлерінің шығу тарихының ерекше бір орын алатынына көз жеткізуге болады. Сондықтан барынша маңызды рөлін айқындай түсеміз. Өзіндік бір мән-мағынасы бар символикалық белгілермен ерекшеленетін бір мағына беретін ретінде қарастырып өтеміз. Қазақ қоғамында діни рөл атқаратын ритуалдық мәні бар оюларға байланысты атап өттік. Сондықтан осы ретте өзіндік маңызды құрал ретінде қарастырып өттік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Болысбаев Д.С. Ою-өрнектердің даму тарихы мен табиғаты. – Шымкент: Әлем, 2019. – 179б.2.
2. Әлімбаев, Н. (2012, 2013) Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.
3. Энциклопедия. (ред.) – Алматы: РПК «Слон». – 3-4 том. – 736, – 736.

4. 3 Болысбаев, Д.С. және басқалары (2017) Ұлттық ою-өрнектің табиғаты мен наным-сенім ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – Астана. No5. (120). – 53-56.
5. Deniz, B. (2000) Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları. – Ankara: «Atatürk Kültür Merkez Yayınları». – 284.
7. 5.. ТоребаевБ.П., Мырхалыков Ж.У. Цвет в текстиле. –Шымкент,2016. –45 с
8. РомановЮ.И. Образ, знак в искусстве. Научное издание. Философско-методологический анализ. –СПб.: Ин-т им. И.Е.Репина, 1993. –130 с.

ИСА МӘСІХТІҢ СОҢҒЫ КҮН ӘУЛИЕЛЕРІ ШІРКЕУІНІҢ ХРИСТИАНДЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МУЗЫКАҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Дінтану, 4 курс Нұрсадық А.Ғ.

Ғылыми жетекші: филос. ғ.д., профессор Курманалиева А.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақала заманауи Иса Мәсіхтің Соңғы күн Әулиелер Шіркеуінің музыкалық мұрасының тарихи дамуы туралы. Мормондар музыкасының әлемдік деңгейдегі премьералары, заманауи стилі және осы саладағы бірқатар жетістіктері көрсетілген. Аспаптарда ойнаудың жаңа техникасы мен әдістері, мормондар қауымдастығының гимндері мен әндерінің ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар Мормондар қауымдастығының мүшелерінің музыкалық қабілеттілігі мен гимндерді орындаудағы шеберліктері көрсетіледі.

Кілт сөздер: заманауи музыка, мормонизм, аспаптар, діни руханият, шіркеулік хор.

Музыка - белгілі бір тәртіпте ұйымдастырылған дыбыстар форманың, гармонияның, әуеннің, ырғақтың немесе басқа экспрессивті мазмұнның қандай да бір комбинациясын жасау үшін қолданылатын өнер түрі [1].

Рухани музыка - діни сипаттағы мәтіндермен байланысты, шіркеу қызметінде де, тұрмыста да орындауға арналған музыкалық шығармалар жиынтығы болып есептеледі. Қасиетті музыка тар мағынада христиандардың шіркеу музыкасымен тығыз байланысты; кең мағынада, қасиетті музыка тек ғибадатқа сүйемелдеу ғана болып табылмайды және христиандықпен шектелмейді.

Қасиетті музыкалық шығармалардың мәтіндері қасиетті кітаптар негізінде немесе олардың оқу барысында кешкен әсер нәтижесінде жазылған канондық немесе еркін музыка болуы мүмкін. Діни әндер күш-қуаттың қайнар көзі ретінде сипатталған, сонымен қатар ауырсынуды жеңілдететін, көңіл-күйді жақсартатын және қайғы-қасіреттің мәнін ашуға көмектесетін құрал ретінде сипатталған [2].

Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелер Шіркеуінің музыкалық мұрасының ұзақ тарихы бар. Шіркеу құрылғаннан кейін 3 ай уақыт көлемінде шіркеу негізін қалаушы Джозеф Смит және оның әйеліне шіркеу гимндерін таңдау қажеттілігі туды. Осы негізде бірінші гимндер кітабы басылып шыққан болатын. Гимндер кітабы Мормондардың музыкалық мәдениетінің көрсеткіші ретінде қалыптасты және шіркеу келушілерінің барлық рухани қажеттілігін қамтамасыз ету үшін жинақталды. Шіркеу гимндерін орындаудағы мақсат Құдайдың рухын шақыру және оны құрмет тұту болды, сонымен қатар шіркеу адепттерін біріктіру, ынтымақтастыру үшін кеңінен пайдаланылды.

Мормондардың пікірінше, музыкалық туындылар мен гимндер – діни сананы жетілдіру үшін және дінді уағыздау мақсатында пайдалануға болатын ең тиімді жол. Әндер адам санасында өкіну, рухани қанағаттану, шаршаған адамға рухани демалыс сыйлайды және жақсы істер істеуге итермелеп, жақындарын жоғалтқан адамдарға қайғысын басатын көңіл-күй дарытатын компенсаторлық қызмет атқарып, сенушілерге іс-әрекет жасауға күш беретінін өз ілімдерінде кеңінен қозғайды.

Мормондар қауымға келушілер үшін жиналыс ұйымдастырған сәтте барынша көп гимндер мен әндер орындауға шақырады. Адепттердің музыкалық қабілеттеріне қарамастан, гимндерді орындау барысында барлығын қатысуға шақыру міндетті екендігі айтылады. Әлемнің барлық тұстарындағы шіркеу қызметкерлері мен мүшелері келушілерге жиналыс ұйымдастыру барысында қауым алдында сөз сөйлей отырып, адепттерге гимндер кітабына сүйенуге кеңес береді. Себебі

музыкалық гимндер арқылы көркем әрі толыққанды сенімді дәлелдемелерді келтіруге болады деп сипатталған [3].

Иса Мәсіхтің соңғы күндердегі әулиелер шіркеуіндегі музыканың қалыптасу тарихы Батыстағы қоныстану уақытынан, яғни Солт-Лейк-Сити қаласына көшуден бастау алады. Шіркеудің алғашқы күндерінде Юта штатында аспаптардың болмауына байланысты сүйемелдеусіз айтуға болатын және қысқартылған халық әндері Соңғы Күн Әулиелерінің музыкасында кеңінен пайдаланылды. XIX ғасырда Мормон қауымдастығының мүшелері негізінде Табернакальды хор құрылды. Хор музыканттары қазіргі христиан музыкасымен және соңғы күндердегі әулиелердің өсиеттерімен әсерлене отырып, діни бағыттағы танымал музыканы жаза бастады.

Мормондық хор музыканттарын насихаттау үшін Deseret Book баспаханасы мен діни-бағдарланған музыкалық қауымдастық сияқты бірнеше ұйымдар белсенді болды. XX ғасырдың аяғынан бастап бүгінгі күнге дейін Соңғы Күн Әулиелері Америкада және әлемнің басқа елдерінде заманауи танымал музыкамен айналысуы қарқынды жүрді.

Мормон Халық музыкасы қазіргі Юта штатының аумағында ең алғашқы америкалық немесе еуроамерикалық музыканың бөлігі болды. Бұл қарапайым және есте сақтауға оңай әндер, әдетте Юта штатының территориясында музыкалық аспаптардың болмауына байланысты сүйемелдеусіз орындалды. Халық музыкасымен бірдей әуендер жиі қолданылғанымен. Мормон қауымдастығының музыкасы әулиелердің көңіл-күйін көтеру мақсатында пайдаланылды. Иса Мәсіхтің Соңғы күн Әулиелер Шіркеуінің сенушілері әлі күнге дейін көктегі әкесіне, яғни Шіркеудің негізін қалаушы Джозеф Смитке мадақтау немесе дұға ету ретінде, сондай-ақ Киелі Рухтан жұбаныш, тыныштық пен бұйрық және қабылдау тәсілі ретінде қолданылады.

1847 жылдан бастап Юта штаты аумағында Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелерінің музыкаға әсерінің көрінісі ретінде ең танымал музыкалық ұйым Мормон Табернакальды хорының құрылуы болды. Юта штаты, Солт-Лейк-Сити қаласы, Скинии ғибадатханасы алаңында құрылған 300-ден астам адамнан тұратын Табернакальды Хор әлемдік әйгілікке ие болды. Соңғы Күн Әулиелері шіркеуі хорды мәдени беделділік символы ретінде де, шіркеуді таныстыру және сенімді тарату құралы ретінде де қолданды.

АҚШ-тағы ең ұзақ жұмыс істейтін ұлттық радиобағдарлама болып табылатын "Музыка және айтылған сөз" деп аталатын радиобағдарламада Табернакальды Хор аптасына кемінде бір рет өнер көрсеткен болатын. Мормон Табернакальды хоры 1910 жылы алғашқы ән жазбасы жазылған сәттен бастап бірнеше альбомдарды жарыққа шығарды.

1960 жылдардан бастап Мормон музыкасы біршама жетістікке ие болды және 1970 жылдардағы христиандық заманауи музыканың дамуында маңызды рөл атқарды.

The Osmonds тобының «The Plan» атты концептуалды альбомы Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелері іліміне байланысты материалдарды қамтыған, рок дәуірінде алғаш хит болған Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелері шіркеуінің музыкасы болды, «The Plan» альбомындағы екі трек АҚШ-тың үздік 40 әні топтамасына кірді. 1970 жылдардан бастан, Юта штаты, Хебер қаласындағы Майкл Маклин және Солт-Лейк-Сити қаласындағы Кеннет Коп атты музыканттар діни мазмұнға толы, тыңдауға оңай болып табылған музыкалық туындыларды Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелері шіркеуінің үлкен жастағы әдепттері арасында салыстырмалы түрде танымал болды [4].

Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелерінің ғибадат қызметтеріне арналған музыкасы әдетте фортепиано немесе органның сүйемелдеуімен жүретін дәстүрлі музыкаға ұқсас болады, сондықтан музыканттар Соңғы Күн Әулиелерінің табыну немесе ғибадат қызметтерінен басқа да рәсімдерде өнер көрсете алды. 2010 және 2011 жылдары, тиісінше, скрипкашы музыкант Дженни Оукс Бейкер және американдық христиандық музыкант Хиллари Уикс қазіргі заманғы Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелерінің әдепттерін шабыттандыратын орындаушылары болды [5].

Осындай музыканттар мен орындаушылардың Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелері шіркеуінің мүшелері арасында көп болуы және олардың әлемдік музыка аренасында беделді орынды алуы, шіркеудің рухани дамуына музыкалық өнер арқылы өздерін таныту және дамытуға ұмтылулары көрініс табады.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сай Иса Мәсіхтің Соңғы Күн Әулиелері Шіркеуінің христиандық және заманауи музыкаға қосқан үлесін жоғары деңгейде бағалап, сенушілер үшін руханияттық маңыздылығы көрінді. Сонымен қатар музыканың сенушілер арасындағы сенім мен бірлікті нығайтудағы күші, дінисенім мен ғұрыптарды сүйемелдеуші маңызды бөлігі ретінде қарастырылды. Мормондар қауымдастығының музаксы жан жақты дамуы және әр түрлі

стильдермен яғни халықтық музыка стилінде, кантри стилінде орындалуы шіркеуге мүше емес басқа да тыңдаушылардың немесе потенциалды неофиттердің назарына ударуда маңызды құрал болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Iain Morley. The Prehistory of Music: Human Evolution, Archaeology, and the Origins of Musicality. — Oxford: Oxford University Press, 2013.
2. Духовная музыка // Музыкальная энциклопедия / под ред. Ю. В. Келдыша. — М.: Советская энциклопедия, Советский композитор, 1974. — Т. 2.
3. Гимны церкви Иисуса Христа святых последних дней, 1985 ж.
4. Лофтус, Хикари (16 августа 2010). "[Нэшвилльский трибьют-бэнд приветствует миссионеров](#)"
5. Джессен, Уэйд (4 ноября 2011), "[Хилари Уикс первая мормонка, попавшая в топ-10 христианских альбомов](#)", [Billboard](#)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРІ

Исламтану, 4 курс Ерболат А.

*Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD Мұқан Нұрзат
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

Аннотация: Қазақстан Республикасының діни бірлестіктеріне статистикалық талдау жасай отырып діни бірлестіктердің қоғамдағы маңыздылығын ашып көрсету.

Кілт сөздер: Діни бірлестіктер, Зайырлы мемлекет, Діни сана, Діни қызмет.

Қазақстан Республикасының діни бірлестіктері ұғымының мәнін ашпаш бұрын қазақ халқымыздың дін туралы танымы, сенімі ерекше екенін айта кеткен жөн. Дін – ақыл-есі дұрыс, өз еркімен иман келтірген адамдарды дүние және ақыретте игілік пен бақытқа жеткізетін тәңірлік заң, сондай ақ діннің адам мен қоғам арасын жалғастырушы, жарастырушы және үйлестіруші қасиетін жете түсініп, оны жан мен тән тазалығын сақтайтын, парасат тағылымдарын демеуші, адамға өнеге тәлім берер, пейілге мейірім ұялатар рухани күшке бағалаған.

Атақты ағартушы Ыбырай Алтынсарин өз уақытында исламға ден қоя отырып, «мұсылманшылықтың тұтқасы – сенім, иман, имандылық» деп дәйектесе, Ойшыл жазушы Ғ. Мүсірепов дін жөнінде: «Адам баласы бірдемеге сенбей, арқа сүйемей тұра алмайды, сол сенімнің аты - дін. Ең арғысы саяси сенім дегеннің өзі халықтың басым көпшілігі үшін дін», - деп оның адам өміріндегі рухани күшін жоғары бағаланатыны жөнінде өзіндік ой пікір қалдырған [1].

Осы тұрғыды қазіргі таңда елімізде өзекті болып жатқан мәселелердің бірі діни бірлестіктердің қоғамдағы орны мен діннің маңызды қызметтері болып саналады. Қай уақытта болмасын діни тарих адамзат баласы үшін басты құндылықтарының бірі болып табылғанын айта кеткен жөн. Сол себепті қазіргі уақытта дін саласындағы барлық мәселелер үлкен маңыздылыққа ие болуда.

Айта кету қажет діни тарих ол қай заманда болмасын үздіксіз дамып отыратын процесс болып саналады. сол себепті діни саланы реттеу әлемдік тәжірибелерде түрлі жолдармен жүзеге асырылып отырды. Осы тұрғыда Қазақстанның Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін бастапқы жылдарынан, бүгінгі күнге дейін қоғамдағы діни бірлестіктердің бірнеше статистикалық мәліметтері бар.

2011 жылдың 18 мамырында дін саласындағы дербес уәкілетті орган – Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігі құрылды. Агенттік тарапынан мемлекеттің дін саласындағы стратегиялық бағытын айқындаған Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңы әзірленіп, 2011 жылдың 11 қазанында қабылданды.

Осы тұрғыда Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер соңғы статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, Елімізде 18 конфессияны қамтыйтын 38 51 діни бірлестік тіркелген, олар; Исламдық - 2714, православие - 345, католик- 88, Ехоба куәгерлері - 60, кришна санасы қоғамы - 12, Бахай - 6, Соңғы күнгі әулиелер Иса Мәсіхтің шіркеуі -2, Протестант - 590, Жаңаапостолдық шіркеу - 24, Иудайзм- 7, Буддизм -2, Муниттер – 1 [2].

Дін еліміздегі бірліктің бір дінгегі әрі рухани тірегі болуына ел Президенті мен Үкіметі тарапынан ұдайы назарда ұстап келеді. Мемлекет пен дін бір-бірінен тәуелсіз болғанмен, мемлекет пен діни бірлестіктердің арасында сенімді байланыс, сындарлы қарым-қатынас орныққан.

Сонымен қатар дін туралы заңнамада көзделген нормалар бойынша дін мен діни бірлестіктердің мемлекеттен бөліну қағидатына сәйкес мемлекет:

- Қазақстан Республикасы азаматының, шетелдік пен азаматтығы жоқ адамның дінге және ұстанатын дініне өз көзқарасын айқындауына, ата-аналардың немесе олардың өзге де заңды өкілдерінің балаларды өз нанымдарына сәйкес тәрбиелеуіне, мұндай тәрбиелеу баланың өмірі мен денсаулығына қатер төндірген, оның құқықтарына қысым жасаған және жауапкершілігін шектеген, сондай-ақ Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысына, егемендігіне және аумақтық тұтастығына қарсы бағытталған жағдайларды қоспағанда, араласпайды;

- діни бірлестіктерге мемлекеттік органдардың функцияларын орындауды жүктемейді;

- егер діни бірлестіктердің қызметі Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келмесе, діни бірлестіктердің қызметіне араласпайды;

- дін ұстанатын және оны ұстанбайтын Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар арасында, сондай-ақ әртүрлі діни бірлестіктер арасында өзара төзушілік пен құрметтеу қатынастарын орнатуға жәрдемдеседі. Осы тұрғыда діни бірлестік ұғымын мәнің ашар болсақ;

Діни бірлестіктер дегеніміз - діни сенімді уағыздау, тарату мақсатында құрылған. Осы мақсатқа лайықты белгілері: дін тұту, құдайға құлшылық ету, басқа діни салттар мен ырым-жоралғылары бар, сондай-ақ дінге үйрету ретінде құрыла алады.

Зайырлы мемлекет - дін мәселелерінде ресми түрде бейтарап болып табылатын немесе бейтараптық танытатын, дінді де, дінсіздікті де қолдамайтын мемлекет.

Діни қызмет- діндарлардың діни қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қызмет болып табылады [3].

Діни сана- Діни сана діннің негізгі элементтерінің бірі. Діни сана қоғамдық сананың ежелгі формаларының бірі болып табылады. Діни сана ұғымына бірнеше ғалымдар өз еңбектерінде көрсеткен болатын, Осы ретте орыс дінтанушысы Яблоков И. діни сананың келесі анықтамасын береді: «діни сана – бұл ең ауқымды көлемде зерттеулер жүргізілген және сонымен бірге толық түсіндірілмеген құбылыстардың бірі. Оның негізі - жоғары шындықпен және оның өкілдерімен кездесулердің субъективті өмірлік тәжірибесі, шексіз құпияларға ие болу сезімі, барлық нәрселерде өмірдің көрінбейтін тәртібі, ал ең алдымен адам».

Ю.В. Гаврилованың айтуынша, «діни сана қалыптастыру негізінде сыртқы табиғи және ішкі табиғи емес, сонымен бірге диалектикалық бірліктегі әлеуметтік жағдай, алғышарттар мен механизмдер жатыр. Бұл діни сана қалыптасуының табиғи және әлеуметтік факторларының диалектикасы туралы айтуға мүмкіндік береді» деп өз түсініктерін қалдырған болатын. Жоғарыда берілген ой-пікірлерді қорытындылай келе дін және діни бірлестік адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени сана болып саналатының назарға алуымыз қажет.

Қорытындылай келе біздің еліміздің Конституциясы бойынша діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген. Діни құрылымдар республикада қазір болып жатқан процестерге түсіністікпен қарайды және рухани бірлесу мен келісімге келу идеяларын күн өткен сайын нығайта түсуге үлесін қосады. Дін туралы жаңа заңнаманы жүзеге асыру аясында Дін істері агенттігі тарапынан діни бірлестіктерді қайта тіркеу жұмысы жүргізіліп, Қазақстанның конфессиялық кеңістігі ретке келтірілген деп ойымды аяқтаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдыразақұлы Қ. Қазақтың дін туралы танымы // <https://abai.kz/post/68594>
2. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастар // «Дінтану негіздері» пәнінің оқытушыларына арналған практикалық көмекші құрал / құраст. Ыбраев Е.Е., – Астана: ҒЗТО, 2014. – 140 б.
3. Шубаева У. К. Жастардың діни психологиялық белсенділігінің негіздері // ҚазҰУ хабаршы. Философия сериясы, 2011, №2(37).

Андатпа: Орталық Азия халықтарының жерлеу рәсімдері туралы жазбаша деректер, бір жағынан, олардың көшпелі халықтармен сабақтастығы туралы айтуға мүмкіндік береді, ал екінші жағынан, бұған дейін көшпенділерде кездеспеген жаңа белгілерді атап өтуге мүмкіндік береді. Соңғысы жерлеу рәсімінде айқын көрінеді.

Кілт сөздер: Орта Азия, дін, конфессия.

Қытай әулеттік шежіресі Орта Азия халқы тарихының белгілі бір кезеңінде мәйітті өртеу рәсімі б.з. VII ғасырдың ширек ғасырына дейін болғанын көрсетеді.

«Марқұмның денесі шатырда деп есептеледі. Ұлдары, немерелері мен туыстары екі жыныстағы жылқылар мен қойларды шатырдың алдына қойып, құрбандыққа шалған; олар шатырдың айналасында жеті рет атпен айналады. Содан кейін олар марқұм мінген жылқыны, тұтынған заттарды марқұммен бірге өртейді; күлді жинап, жылдың белгілі бір уақытында қабірге көмеді. Марқұм күзде немесе қыста ағаштар мен өсімдіктердегі жапырақ сарғайып немесе түсе бастағанда жерленеді; марқұм көктемде және жазда гүлдер ашыла бастағанда жерленеді. Қабірге марқұмның суреттелген келбеті мен ерліктерін жазады. Әдетте, егер ол шайқас кезінде бір адамды өлтірсе, онда бір тас қойылады. Мұндай тастардың саны жүзге, тіпті мыңға дейін созылады. Қойлар мен жылқыларды құрбандыққа шалғаннан кейін олардың бастары бір-біріне ілінеді» [1,230-бет].

Түріктер арасындағы мәйітті өртеу рәсімі 7 ғасырдың бірінші үштен бірінен бастап ығыса бастады. Шежірелерде куәландырылған өртеу рәсімі бойынша жерлеудің соңғы фактісі 634 жылы тіркелген. Бұл туралы «Таңшу» былай деп хабарлайды: «... 634 жылы Хейли қайтыс болды. Қайтыс болғаннан кейін оған князьдік құрмет пен Хуан есімі берілді. Дворяндарға оны жерлеуді бұйырды. Көшпелі салт бойынша Хейлидің мәйітін өртеп жіберді. Оның бейіті Ба өзенінің шығыс жағында тұрғызылған» [1,250]. Олай болса, бұл мәлімет шығыс түріктердің негізгі тайпасы арасында өртеу рәсімі кең тараған деуге негіз береді.

Дегенмен, Д.Г.Савинов бұған үлкен күмән келтіреді: «Оңтүстік Сібірде де, Орталық Азияда да осы сипаттамаға толық сәйкес келетін бірде-бір археологиялық ескерткіш әлі табылған жоқ». Зерттеуші мұны бірнеше себептермен түсіндірді:

- 1) Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдегі туғу түріктерінің жерлеулері әлі ашылған жоқ;
- 2) жерлеу рәсімінің бірыңғай сипаттамасында әртүрлі уақыттағы ақпарат жинақталған;
- 3) бұрынғы дәуірдегі археологиялық ескерткіштерде ұсынылған әртүрлі құрамдас бөліктер негізінде әзірленген жазба деректерде көне түркі жерлеу ғұрыптары ғана жазылған».

Зерттеушінің айтуынша, көне түркі дәуіріндегі көшпенділер өртеу рәсімінен гөрі, жерге көму рәсімін ұстанған.

Алайда, Д.Г.Савинов «жазбаша дереккөздердегі ежелгі түріктердің жерлеу рәсімінің сипаттамасы Минусинск бассейнінің Таштық мәдениетінің ескерткіштеріне сәйкес келеді» деп атап өтті, ол «бірінші Түрік қағанатының кезеңімен» сәйкес келеді [2,3, 198-201].

Зерттеушілер арасында ең үлкен пікірталас strava терминінің шығу тегі мен семантикасы болды. Славян зерттеушілері бұл терминде славян тілінен ғұн тілінен, ал неміс ғалымдары Strava сөзінде готтар тілінен аударған. Страва термині ғұндардың жерлеу рәсімдерінің бір бөлігі болғанын ескеру қажет. Иордания қалдырған Аттила жерлеуінің сипаттамасы ғұндардың жерлеу рәсімінің келесі ерекшеліктерін анықтады:

1) қайтыс болған адамның жоқтауы, ол қайтыс болған тайпалардың денесіне өзгерістер әкелуімен сипатталған («...сол тайпаның әдет-ғұрпына сүйене отырып, олар өздерінің шаштарының бір бөлігін кесіп тастайды және жүздерін терең жараларымен өзгертеді, осылайша олар өлген адамды жоқталды»);

2) қайтыс болған адаммен қоштасу («Жібек шатырдағы дала арасында оның мәйіті орналастырылды. ...бүкіл ғұн тайпасының ең таңдаулы шабандоздары табыттты айналып өтті; содан кейін жоқтау әндері айтылды»);

3) қорған салу;

4) страва («жоқтау арқылы олар қайтыс болған адамның қорғанына «страда» салады.

5) қайтыс болған адамның құрметіне «страдаға» байланысты жерлеу мерекес өтеді;

6) марқұммен бірге бірнеше табыттарды затқа толтырып жерлеу (біріншісі алтыннан, екіншісі күмістен, үшіншісі – темір... мұнда жаулармен шайқаста алынған қару-жарақ, бағалы заттар – тастардың түрлі-түсті жылтыр әшекейлері жерленеді»);

7) адам құрбандықтары (егер қайтыс болған адамның беделі жоғары болса, оның жанына тірі кезінде қызмет еткен қызметшілері бірге жерленеді) [4, 117-118].

VII ғасырдағы дағыстандық ғұндарда да осындай жерлеу рәсімі тіркелді, олардың сипаттамасы армян тілінде сөйлейтін автор Мовсес Калакантуацидің «Албания тарихы» еңбегінде қамтылған. Бұл мәтінде салттық әрекеттердің келесі тізбегі көрсетілген:

1) өлген адаммен қоштасу, ол тайпалардың өзін-өзі азаптауымен бірге жүрді («олар [құбырларға] тартылып, мәйіттердің үстіндегі соққыға жығылды, пышақ қолдары мен аяқтарында қан кететін кесулер жасады»);

2) марқұмның құрметіне арналған жарыстар («Қабірдің жанында жалаңаш еркектер бір-бірімен семсерлесті»);

3) қайтыс болған адамның жоқтауы («Қайты болған адамға жоқтау айтып, жыламаған адам шайтанмен аралас деп есептелген») [5,124-бет].

Салыстыру үшін түге түріктерінің жерлеу рәсімдердің ретін келтірейік:

1) қайтыс болған адамды жерлеуге дайындық;

2) малды құрбандыққа шалу;

3) қайтыс болған туыстарымен қоштасу;

4) қайтыс болған адамның туыстарының өзін-өзі азаптауымен қатар жүретін марқұмды жоқтау;

5) қайтыс болған адамды өртеу;

6) марқұмның күлін жылдың белгілі бір уақытында жерлеу;

7) өлген күні және жерлеу кезіндегі құрбандықтар [1,230].

Геродот еңбектерінде Грек-парсы соғыстары тарихының төртінші кітабында скиф патшалары мен басқа да скифтердің жерлеу рәсімдерінің толық сипаттамасын жазып қалдырылған. Сондықтан корольдік скифтердің жерлеу рәсімінің негізгі элементтерін нақты атап көрсетуге болады:

1) қабірді жерлеуге дайындау және марқұмның денесін бальзамдау;

2) қайтыс болған патшаның мәйітін бағынышты тайпалардың жеріне жеткізу, қайғы-қасірет белгісі ретінде қол астындағылардың өзін-өзі азаптауы;

3) патшаның қымбат заттары, қызметшілері мен жануарлардың құрбандықтары;

4) қорған салу;

5) бір жылдан кейін адамдар мен жануарларды құрбандыққа шалып, той өткізу;

6) жерлеуден кейін арнайы бу моншасында салттық тазарту [6,204-205].

Иран тілінде сөйлейтін халықтың ұрпақтары саналатын осетиндерге 19 ғасырдға ұқсас жерлеу рәсімдері тән. Этнографиялық деректер осетиндердің жерлеу рәсіміне келесі ерекшеліктерін атап көрсетеді:

1) арнайы «қайғылы хабаршы» туыстарының қайтыс болғанын хабарлады;

2) аза тұту кезінде марқұмның туыстарын өзін-өзі азаптау орын алады;

3) марқұмның ата-анасы мен туыстары марқұмды үш рет тізе бүгіп айналады;

4) марқұм ең жақсы киім киіп, қабірге қару-жарақ пен тұрмыстық заттармен жерленеді;

5) марқұмға ат бағыштау ғұрпы өтеді;

6) Жылқыны бағыштаумен бірге орақ қабірге қойылады;

7) жерлеу және еске алу кезінде, бір жылдан кейін марқұмның құрметіне ат жарыстары ұйымдастырылады. Онда жеңген ат марқұмға арналады;

8) марқұмды зиратқа жыл мезгіліне қарамастан арбамен ғана емес, шанамен де апарған;

9) жерлеу рәсімі аяқталғаннан кейін қабір басына от жағылады;

10) жерлеу соңында және жыл бойы еске алу шаралары ұйымдастырылады – 12 үлкенді-кішілі еске алулар.

Зерттеушілердің еңбектері бойынша, осетин жерлеу рәсімі скиф-сармат дәуірінен бастау алған ежелгі көшпенділердің жерлеу рәсімдерінің көптеген дәстүрлерін сақтап қалды, сондықтан жазба деректердің үзік-үзік мәліметтерін едәуір дәрежеде толықтыра алды. Олай болса, осетин материалы жерлеу дәстүрлерінің ғұн және көне түркілермен ғана емес, скифтермен де ұқсастығын көрсетеді. Ал бұл скиф дәуіріндегі көшпенділердің жерлеу дәстүрлері кейінгі ежелгі көшпенділер үшін прототипке айналғанын білдіреді.

Нәтижесінде, ғұндар мен көне түріктердің ата-бабалары Орталық Азияда бола отырып, жерлеу дәстүрі сияқты консервативті дәстүрлерде иран тілдес тайпалардың айтарлықтай ықпалын сезінуі мүмкін деп болжауға болады. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері бұл болжамды растайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л., 1950. Т. I. 342 с.
2. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб., 2005. 346 с.
3. Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. С. 10–23.
4. Arnim B. Bemerkungen zum Hunnischen // Zeitschrift für Slawische Philologie. Heidelberg, 1936. Bd. 13.
5. Мовсэс Калакантуаци. История страны Алуанк / пер. Ш.В. Смбатяна. Ереван, 1984. 258 с.
6. Геродот. История: в 9 кн. / пер. Г.А. Стратановского. Л., 1972. 604 с.

МИСТИКА ФЕНОМЕНІ: ТЕРМИНІ ЖӘНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Дінтану, 4 курс Қуандық А.

Ғылыми жетекшісі: филол. ғ.д. профессор Борбасова Қ.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа: Мистикалық тәжірибе–бұл мистикалық сана қызметінің нәтижелерін есте сақтаудағы тәжірибелер мен көріністердің жиынтығы. Мистикалық тәжірибе біздің түсінігімізден қаншалықты алыс болса да, ол субъектінің санасында бар. Ол саналы да, бейсаналық та болуы мүмкін, түсінде өздігінен, транс күйінде, сананың қараңғылығында, төтенше жағдайларда көрінеді.

Кілт сөдер: дін, конфессия, культ.

Мистикалық құбылыстар-санадағы мистикалық сана қызметінің жекелеген формалары мен процестерінің көрінісі: көріпкелдік, анық есту, рухани, телепатия, өте сезімтал қабылдау, Рухани әсерлер (соның ішінде қашықтықта) және т. б.

Мистика–бұл жай ғана болмыста жасырын және жасырын ілім емес. Мистицизм әлемді ғаламның барлық деңгейлерінде басқаратын көрінбейтін күштерді зерттеу мен игеруді талап етеді. Мистикадағы "күш" ұғымы екі мағынада қолданылады: "фактор" және "энергия". Мистикада көрінбейтін әлемді біздің санамыз зерттей алады деген сенім бар, өйткені ол оған есте сақтау түрінде материалдық із қалдырады. Сезімнің көмегімен көрінбейтін факторды тікелей тану қиын, бірақ оны адамның денесі мен санасына әсер еткенде пайда болатын өзгерістерді зерттеу арқылы жанама түрде анықтауға болады.

Алайда, мистицизмде зерттелетін күштердің не екенін, олардың табиғаты қандай екенін және адамның осы күштермен байланысу механизмі қандай екенін нақты және біржақты түсіну жоқ. Біздің жұмысымызда біз осы күштердің табиғаты туралы бірқатар болжамдарды басшылыққа аламыз.

1. Мистика құбылыстарының бір бөлігі сезім мүшелерін қабылдау диапазонына кірмейтін құбылыстарға жауап берумен байланысты: ультракүлгін және инфрақызыл сәулелер, ультра және инфрақызыл сәулелер, магнитосфераның ауытқуы, атмосфераның электрлік потенциалының өзгеруі, гравитациялық дүмпулер және т. б. бұл құбылыстарды қабылдау Ұйымның барлық деңгейлеріндегі биологиялық объектілердің әмбебап тітіркену қабілетінің арқасында мүмкін болады: ұлпалар, жасушалар, органеллалар және т. б. [3, б.128-130].

2. Мистика құбылыстарының тағы бір бөлігі офлайн режимде жұмыс істей алатын жүйке жүйесінің стихиялық белсенділігінің ішкі механизмдерінің көмегімен анықталады, мысалы, ұйқы, транс күйлері, медитация және т. б. мистикалық тәжірибенің бұл санатына түсініктер, "кеңестер", түсініктер, медитация әсерлері және сана ағындары, терең жадыны белсендіру, шығармашылық синтездер және т. б.

Біз мистикалық құбылыстардың едәуір бөлігі ерекше (шекаралық, сирек, травматикалық, шамадан тыс және т. б.) сыртқы және ішкі жағдайларда анықталатынына сенімдіміз, тіршіліктің ерекшелігін көрсетеді және олармен күресудің біздің түрлерімізге тән әдістерін ашады, мысалы, В. В. Антипов пен Б. А. Сосновскийдің еңбектерін қараңыз [1], А. К. Болотова [2], е. п. Крупник [6] және т. б.. Осы болжамдарды негіздеу үшін біз мистикалық құбылыстарға жақын құбылыстарды зерттейтін жоғары жүйке қызметінің физиологиясы, психофизиология, психология саласындағы бірқатар іргелі зерттеулерге шолу жасаймыз. Біз мистикалық тәжірибенің барлық құбылыстарына толық жаратылыстану-ғылыми түсініктемелер таба алмаймыз деп санасақ та, кейбір типтік құбылыстар, біздің ойымызша, бірқатар ғылыми модельдер мен тұжырымдамалардың көмегімен түсіндіріледі. Мұнда эзотерикада, оккультизмде, теософияда кеңінен танымал кейбір құбылыстарды жаратылыстану-ғылыми түсіндіруге тоқталайық. Біз оларға әртүрлі мектептердің мистикалық тәжірибесі үшін әмбебаптығына, сипаттамасында, физиологиялық және психологиялық сипаттамаларында үлкен ұқсастығына байланысты тоқталамыз.

Атап айтқанда, бұл мистиканың әртүрлі мектептерінде белгілі "эфир денесі" құбылысына қатысты. Эфир денесі денеге және оның айналасындағы ең жақын кеңістікке енетін суға ұқсайтын затқа ұқсайды. Бұл тығыз аура сезімін тудырады және оны психиктер жақсы қабылдайды. Олар эфирлік денені тестілеу кезінде пайда болатын жылу сезімдерінің арқасында қабылдайды. Психиктер үшін органдардың айналасындағы эфирлік токтың жоғарылауы олардың белсенділігінің жоғарылауының белгісі болып табылады, олар көбінесе аурумен, сирек физиологиялық өзгерістермен байланысты.

Эфирлік дененің белсенділігі субъектіде барлық ұлпалар мен жасушаларға енетін бүкіл денеде жылу сезімін тудырады. Қазіргі мистиктердің сипаттамаларындағы эфир денесі Веданта, зороастризм, индуизм жүйелеріндегі тапас, үйкеліс оты, "өмірдің алғашқы оты" субстанциясына өте ұқсас. Біздің ойымызша, эфир денесі соматикалық жасушалардың жылу энергиясының көрінісі болып табылады, сондықтан ол өте тұрақсыз, контуры дұрыс емес. Өлгендерде эфир денесінің кетуі белгілі.

Біздің ойымызша, эфирлік дененің қызметі саналы психиканың гомеостазды қамтамасыз етуге кіретін жүйке жүйесінің бөлімдерімен байланысы арқылы қабылданады: таламус, гипоталамус, мишық, лимбиялық жүйе және т.б. Эзотериктер эфир денесін гипофизбен - "эпифизбен" байланыстырады. Функционалды түрде гипофиз-бұл нейротрансмиттердің өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін без. Ол ми құрылымдарының белсендірілуіне әсер етеді және мидағы жүйке процестерін реттеуге қатысады.

Биология және биофизика саласындағы бірқатар жаңалықтар эфирлік дене құбылысын түсінуге көмектеседі. Олардың бірін академик жасаған

В. А. Энгельгард пен М. Н. Любимова 1939 жылы олар барлық жануарлардың бұлшықеттеріне кіретін жиырылғыш ақуыз миозин мен актин АТФ және АДФ диализі мен Бейорганикалық фосфат үшін ферменттер ретінде әрекет ете алатынын анықтады. Босатылған энергияның бір бөлігі бұлшықеттің жиырылу белсенділігіне жұмсалады, бірақ энергияның 75% - ы жылу түрінде бөлінеді. Миозин осылайша реакция үшін сигнал және сигналға жауап беретін "реагент" ретінде әрекет етеді. "Кейінгі уақыттағы зерттеулер... тірі денелердің өздігінен қозғалу механизмінің әмбебаптығы анықталды: ұқсас қасиеттері бар ақуыздар бір жасушалы организмдерде, сондай-ақ өсімдіктерде табылды" [9, б.55]. Демек, эфирлік дене құбылысы қабылдау елесі емес деп болжауға болады. Онда сана организмнің жалпы энергетикалық күйін түсіну қабілетін көрсетеді. Картографияның негізі биологиялық метаболизм процестері үшін әмбебап жылу энергиясы екендігі назар аудартады.

М. И. Сетровтың Биологиялық жүйелердегі ақпараттық процестерді талдауға арналған еңбектерінде Біз гипотезамызға пайдалы бірқатар идеяларды табамыз. Сонымен, м. и. Сетров былай деп жазады: "Организм өзінің ішкі және сыртқы ортасы арасындағы қайшылықтарды үздіксіз шешу арқылы дамиды, оның негізінде заттардың тұтастығы мен бөлшектенуі, олардың үздіксіздігі мен үзілістігі, тартылуы мен итерілуі арасындағы жалпы қайшылық жатыр. Сондықтан, бір жағынан, организм сыртқы ортадан ерекшеленуге, автономды болуға, оған тәуелсіз болуға тырысады, бұл объектілердің тұтастығы мен жүйелілік заңдарына, атап айтқанда Ле-Шателье Заңына сәйкес келеді. Екінші жағынан, ағзаның сақталуының кепілі оның тіршілік ету ортасына сәйкестігі, "жарамдылығы" болып табылады. Белгіленген қарама-қайшылық келесідей шешіледі: организм өзінің қызметінде, көріністерінде, оның әсеріне реакцияларында қоршаған ортаға барған сайын сәйкес келеді, бірақ бұл оның денесінің құрылымын қиындату арқылы жүреді, бұл денені ортадан

одан әрі шығарады" [9, 49-бет]. Сонымен қатар, М.И. Сетров өзін-өзі ұйымдастыру процестері тыныштықтағы жасушаларға тән потенциалдық энергияны босатумен жүретіндігін көрсетті. "Тітіркендіргіштің күші шекті деңгейге жеткенде, жасушада энергетикалық жарылыс пайда болады, энергияның разряды көшкін тәрізді болады. Бұл жарылыс әрекет потенциалы болып табылады." [9, б. 51].

М. И. Сетров біз үшін маңызды бөлшекті атап өтеді: жасуша шығаратын энергия электромагниттік сипатқа ие [9, б.50]. Әрі қарай автор биожүйелердегі ақпараттық процестердің энергетикалық сипаты туралы өзінің теориясын дамытады. Ол бір жүйенің екінші жүйеге сигналдық әсер етуінің алғышарты "жеке объектілердің немесе олардың бөліктерінің энергетикалық тепе-теңдік күйіне түсу қабілеті деп санайды. Сонымен қатар, объектінің көп мөлшерде энергияны ағызып, үлкен тепе-теңдік пен тұрақтылықпен сипатталатын жаңа энергетикалық күйге өтуі үшін сырттан шамалы әсер ету жеткілікті. Бұл жағдайда сыртқы әсер сигнал болып табылады " [9, б.34].

Эзотерикадағы энергияның екінші түрі психикалық энергия деп аталады және астральды денемен байланысты. Психикалық энергия ұғымы мамандарды қатты тітіркендіреді, өйткені оның бар екендігі дәлелденбеген. Оның болу ықтималдығын қабылдайтындар оны өлшеу жолдарын ұсына алмайды. Біз мистиканың астральды энергиясы туралы не айтатынын талдаймыз және оның ғылыми аналогтарын табуға тырысамыз.

Астральды дене-бұл жанның аналогы немесе жеңілдетілген схемасы, ол негізінен оның туа біткен, инстинктивті интеллектуалды табиғатын көрсетеді. Біз астральды әлемдердің типтік сипаттамаларын Д.Андреевтің "бейбітшілік раушаны" сияқты шығармаларынан табамыз. Эзотерикадағы астральды құбылыстар адамның ежелгі табиғат әлеміне, саналы адамның өмір сүру әлеміне енуінің нәтижесі ретінде бағаланады.

Біз астральды көріністер адамға психофизиологиялық деп санайтын процестер туралы білуге мүмкіндік береді деп санаймыз. Астральды жоспар-санаға дейінгі психика, сананың қалыпты күйінде көрінбейтін автоматизмдер, шартсыз және шартты рефлексстер саласы. Оны белгілі бір жағдайларда саналы түрде қабылдауға болады: қауіп, стресс, тепе-теңдікті жоғалту, психикалық жарақат жағдайында, сонымен қатар жаңалық пен ақпараттық белгісіздік жағдайында.

Мистикалық тәжірибе астральды жұмысты төменгі мен жоғары арасындағы байланыс әрекеті ретінде түсіндіреді, біздің тілімізде - инстинктивті негіздің саналы жоспарлармен байланысы. Сонымен қатар, жоғары және төмен арасындағы қарапайым делдал - объективті бағытталған интеллект-жұмысқа қатыспайды. Сонымен, Д. Фортун былай деп жазады: "жандар көп, сананың жоғарғы және төменгі деңгейлері арасында жарықшақ бар, олар кейде секіреді. Төменгі мен рухани шиеленіс кезінде көтеріле алатындықтан, Жоғары мен рухани дағдарыс кезінде түсуі мүмкін" [11, 189-бет].

Психологияда мұндай жағдайларда сана қызметінің механизмін ашатын көптеген жұмыстар бар. Атап айтқанда, біз соңғы уақыттағы бірқатар қызықты оқиғаларға тоқталамыз. Сонымен, А. М. Иваницкий ақпараттық синтез идеясын ойлауға қатысты психикалық негіз ретінде дамытты. Ол былай деп жазады: "шындығында, психикалық оқиғалар физиологиялық оқиғаларды мүлдем қадағаламайды, бірақ белгілі бір мағынада олардың шарықтау шегі болып табылады " [5, 96-бет]. Ол тыныштықтағы кортикальды аймақтардың үлгісі симметриялы екенін көрсетті. Психикалық жұмыс кезінде қозу белгілі бір аймақтарға қарай тартылады: бейнелі ойлау кезінде - париетальды және уақытша лобтарға, абстрактілі-вербальды - фронтальды. "Бір қызығы, не. шешімді табу сол жақ уақытша сөйлеу аймағында фокустың пайда болуымен қатар жүрді" [5, 96-бет].

Автор бұл ішкі ойдың дауыстық механизмін түсінуге мүмкіндік береді деп санайды. Бұл біз үшін маңызды қорытынды, өйткені астральды көріністердің дыбысы мистика тәжірибесінде сирек емес. Ол қорытынды жасайды: ақпараттық синтез ескі жадқа оралу және оны қазіргі жағдаймен салыстыру ретінде жүзеге асырылады. "Бұл шындықтың психикалық көрінісін құрайтын болған өзгерістерді бағалауға мүмкіндік береді "[5, 97-бет];"... психикалық генезді жүйке процестерін ұйымдастырудың белгілі бір, әмбебап механизмімен байланыстыруға болады, бұл қозу мен ақпараттық синтезді қайтару принципі" [5, Б.101]. "Психика-бұл субъект үшін жаңа нәрсе; ақыл-ойдың негізінде жаңару идеясы жатыр" [5, б.102].

А. О. Прохоров адамдардың қайтымды және қайтымсыз (экзистенциалды) жағдайларға реакцияларына қызықты зерттеу жүргізді. Қайтымсыз жағдайларда оқиғаны өзгерту мүмкін емес. Белгілі болғандай, қайтымсыз жағдайларда әрекет ету тек эмоционалды тәжірибемен ғана емес, сонымен бірге оқиғаны интеллектуалды өңдеумен де сипатталады. Зерттеу нәтижелері қайтымсыз жағдайларда "пайда болған жоғары энергетикалық деңгейдегі қарқынды (жедел) тепе-теңдік емес

күй төмен энергетикалық деңгейдегі тепе-теңдік күйге ауысатынын көрсетті. Жағдай жеке тұлғаның құрылымында немесе оның менталитетінде неоплазмалар пайда болған кезде ғана қалыпқа келеді" [8, Б.119].

Экзистенциалды шақыру жағдайларын психологиялық өңдеудің ішкі механизмі тұрақсыздық жағдайындағы адамдардың мінез-құлқына арналған жұмыстарда да сипатталған [1; 2]. Бұл жұмыстарда мұндай жағдайлар қарапайым өмірде өзін таппайтын психикалық ресурстарды анықтауға ықпал ететіндігі атап өтілген. Атап айтқанда, Е. П. Крупник былай деп жазады: "психологиялық ғылымда психологиялық тұрақтылық категориясы дәстүрлі түрде психологиялық қасиеттердің, процестер мен күйлердің тұрақтылығы ретінде қарастырылады. Шынайы психологиялық тұрақтылық, біздің көзқарасымыз бойынша, бұл, ең алдымен, барлық жеке құрылымдардың динамикалық қозғалмалы тепе-теңдігі, олардың "психикалық материалының" икемділігі мен икемділігін, адамның өзін-өзі ұйымдастыруға және мінез-құлқын өзін-өзі реттеуге қабілеттілігін көрсетеді" [6, Б.102]. Автор "өмірлік шақыру" жағдайында сананың тұрақтылығы "оны тұтастай синтездейтін неоплазмалардың пайда болуы" арқылы қамтамасыз етіледі деп санайды [6, 103-бет].

Крупник жеке санада үш аспектіні ажыратады: "эмпатия және иеліктен шығару сияқты динамикалық процестердің" ішкі қозғалысын" қамтитын құндылық-семантикалық; белгілі бір өзара әрекеттесетін когнитивті-сенсорлық және жеке адамның ойлау қызметінің теориялық-тұжырымдамалық аспектілері, және сананың бейсаналық және саналы сферасының қатынастарымен анықталатын интуитивті" [6, С. 104]. Эмпатияның күшеюі мен шекараларын жоғалтуға және иесіздендіруге әкеледі. Өзім мен айналамның арасындағы шекараны иеліктен шығару және құру әлемді қабылдауға кедергі келтіреді, Мен әлемді арман ретінде және өз денемді Сыртқы ретінде қабылдауға дейін. Автордың пайымдауынша, "сананы өзінің болмысқа сіңуінен босататын, иеліктен шығару шекараларын бұзатын және жеке мұраттарды қалыптастыратын психологиялық механизм-бұл өнімді қиял"[6, 108-бет]. "Өнімді қиялдың трансформациялық қабілеті, шамасы, ол психикалық жүйелерге ерекше ұтқырлықты айтады және "психикалық материалды" пластикалық және сұйық етеді, олардың психодинамикасында ең көп еркіндік дәрежесін алады. Нәтижесінде психикалық жүйелер құрылымдық қатынастарды түбегейлі өзгерте алады, өзара ауысу процедураларын жүзеге асырады және "балқытылған қазандықта" ирреальды процестерді өзгерте алады" [6, Б.108]. Автор қиял жеке танымдық процесс емес, бұл барлық танымдық процестердің синтетикалық супраспрасполярлық белсенділігі деп тұжырымдайды. Бұл мағынада қиялда таным мен таным мен таным арасындағы қарым-қатынастың мәні көрінеді.

Біздің ойымызша, мистикалық тәжірибе-бұл адамның болмыс параметрлеріндегі маңызды өзгерістерге реакциясы, сондықтан Ғаламдық (жеке адамға қатысты) жүйенің оқиғалары мистикалық құбылыстардың факторлары болып табылады: планетарлық катаклизмдер, әлеуметтік сілкіністер, ғарыштық оқиғалар. Біз мистикалық тәжірибе тек осы өзгерістердің көрінісі ғана емес, сонымен бірге жалпы жүйемен пайда болатын сәйкессіздікті де, адам мен оның айналасындағы әлем, жалпы болмыс арасындағы Жаңа байланысты тудыру процесін де білдіреді деп болжаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Касавин И. Т. Көші-Қон. Шығармашылық. Мәтін. Классикалық емес білім теориясының мәселелері. - Санкт-Петербург., 2017-408 б.
2. Кимелев Ю.А. Дін философиясы. -М.: "бен нотасы" басылымы, 2020 ж. - 424 б.
3. Otto P. West-Ostliche Mystik. - Gotha, 2019.
4. Соловьев С.М. Владимир Соловьевтің өмірі мен шығармашылық эволюциясы. - Санкт-Петербург, 2020.
5. Догалаков А. Г. Ақиқат ғылыми таным мәселесі ретінде. - Балашов, 2018.
6. Гуревич П.С. Роптаниядушимистическийопыт (Послесловие) // ДжеймсУ. Многообразиирелигиозногоопыта. – М.: Наука, 2017. – С. 411–424.
7. Андреев Д. Розамира. – М.: Иноймир, 2018. – 576 с.
8. Флоренский Павел, священник. Детяммоим. Воспоминанияпрошлыхдней. Генеалогическиисследования. ИзСоловецкихписем. Завещание. – М.: Моск. рабочий, 2018. – 560 с.
9. Налимов В.В. Впоискахиныхсмыслов. – М.: Прогресс, 2020. – 285 с.

10. Уолтер Стейс. Мистицизмичеловеческийразум / Пер. сангл. Л.А. Бессоновой // Архетип. Филос. психоаналит. журн. – М., 2020. – № 3–4. – С. 58–74.

11. Кларк Д.Ж. Мистицизмипарадоксжизнипослесмерти // Магическийкристалл: Магияглазамиученыхичародеев: Сб. / Сост. иобщ. ред. И.Т. Касавина; пер. В.Н. Поруса. – М.: Республика, 2020. – С. 270–282.

ҚАЗІРГІ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ДІН, ДӘСТҮР, МӘДЕНИЕТ

Дінтану, 3 курс Мүсілім А.А.

*Ғылыми жетекші: PhD., аға оқытушы Мұқан Нұрзат
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Андатпа: Қазіргі таңда зайырлылық ұғымын әр ел әртүрлі түсінеді. Зайырлылық түсінігінің ауқымы өте кең. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялағаннан бастап, өзін құқықтық, демократиялық, зайырлы, әлеуметтік орныққан мемлекет ретінде бекітті. Қазақстан Республикасы өзінің зайырлылық сипатын бекіте отырып, оны әртүрлі құқықтық негіздермен нығайта түсуде.

Кілт сөздер: дін, конфессия, рәсім.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда дінге деген бетбұрыс, әсіресе жастардың арасында қарқынды сипат алды. Кеңес үкіметі тұсында атеизмді бастан кешкен халық, дінге еркіндік берілгенде жаппай дінге бетбұра бастады. Мемлекет бастапқыда діни жағдайларға араласпады, салдарынан дін саласында көптеген қайшылықтар орын алды. Конституция негізіндегі “зайырлылық” ұғымы мемлекеттің діннен бөлінгендігін білдірсе де, мемлекет дінді бақылауда ұстау керектігін түсінді. Осы тарапта “мемлекет пен дін қатынастарын” айқындау өзекті болды.

Әр халық өзінің даму жолында, тарихи-мәдени кезеңдерінде мемлекет пен дін қатынастарының түрлеріне куә болады. Жалпы оған елдегі саясат, әлеуметтік жағдайлар тікелей өз әсерін тигізеді. Негізінен мемлекеттің дінге деген қатынасын дөп басып айту, жалпыға бір жауап ұсыну өте қиын. Себебі, ол уақыт ағысымен, көптеген жағдайлармен әртүрлі шешім тапқан. Мемлекет пен дін қатынастарын зеріттеуші М.О. Шаховтың пікірінше, мемлекет пен дін қатынасы бір жағынан мемлекет институттарының өзара байланыстары мен қатынастарының өзгеріске түскен формалары, ал екінші жағынан конфессиялардың институционалған құрылымдарының тарихи қалыптасқан жиынтығы. Осы қатынас негізінде діннің және діни бірлестіктердің қоғам өміріндегі орны заңдық негізде бекіген. Д. Сихымбаеваның айтуынша, әр елде мемлекет пен дін қатынасының әр алуан екенін айқындайтын негізі үш теория бар екенін атап айтқан. Олар: құрылымдық, рационалдық таңдау, саяси. Құрылымдық тәсілдеме, қоғамдағы үлкен және терең өзгерістер мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың өзгеруіне соқтырса. Ал рационалды керісінше мемлекеттің діни ұйымдармен қандай қарым-қатынас құру керек екендігін айқындайды. Келесі саяси тәсілдемеге сәйкес, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар діни және де діни емес топтардың қақтығысының нәтижесі.

Негізінен испандық зерттеуші Глория Моранның пікірінше, мемлекет пен дін қатынасын реттеуде екі моделдің бірін таңдайтындығын айтады. Біріншісі сеперационды: бұл дегеніміз мемлекет пен дін бір-бірінен бөлінеді, дін мемлекеттік органдардан ажыратылады, заң алдында дін еркіндігі қамтамасыз етіледі. Екіншісі кооперационды: мемлекет пен дін біте қайнасады, мемлекет жетекші конфессияны қоғауды өз жауапкершілігіне ала отырып, әріптестік қарым-қатынас орнатады.

Жалпы айтар болсақ, мемлекет пен дін қатынастары әр елдің саясатына қарай әралуан қалыптасады.

Қазақстандағы мәдениет пен дәстүр

Қазақстан – көп ұлтты, көп мәдениетті мемлекет. Оның кең байтақ аумағында тек халықтар араласып қана қойған жоқ, сонымен қатар әртүрлі мәдениеттердің араласуы болды. Ерекше, қазақстандық мәдениет болды.

Бірақ мәдениеттердің осындай араласуына қарамастан, Қазақстанның әрбір халқы өзінің мәдени дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын мұқият сақтайды. Қазақтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, жастар қуана қабылдайтын дәстүрлері өте көп. Олардың барлығын тізіп алсаңыз, салт-

дәстүр мен әдет-ғұрыптың қарапайым тізімі де салмақты том болады. Сондықтан біз сізге ең маңызды және жалпыға бірдей сақталған дәстүрлер туралы айтып береміз

Қазақтың дәстүрлі қонақжайлығы Қазақстанға бір рет болса да келген әрбір адамның есінде мәңгі сақталады. Тек қазақтар ғана емес, Қазақстанды мекендейтін барлық халықтар осы дәстүрлі қонақжайлық пен қонаққа деген құрметті қабылдаған шығар.

Қонақтарға деген мұндай көзқарас ертеде қалыптасқан. Кездейсоқ саяхатшыларды, сондай-ақ шақырылған қонақтарды әрқашан жылы шыраймен қарсы алып, ең дәмді тағаммен сыйлайтын. Қазақтың арғы ата-бабалары көшпелі халық болғандықтан, бейтаныс үйге аялдау қалыпты жағдай болған. Бұл салт «Қонақасы» деп аталады.

Қонақты киіз үйге шығарып салып, кіре беріске қарсы ең құрметті жерге (төр) отырғызады. Қазақ асханасының жеңіл тағамдары мен сусындар бірден беріледі: қымыз, шұбат, айран немесе сүт қосылған шай. Дастарханға жаңа піскен бауырсақ, жаңа піскен тоқаш, құрт, ірімшік қойылады. Жылқы етінен немесе қой етінен жасалған тағамдар бірден ұсынылды: жай, қазы, шұжық және т.б.

Көбінесе үй иелері қонақ келгеннің құрметіне қой шауып, одан бірден бірнеше тағам пісіреді: өкпеден, бауырдан, бүйректен қуырдақ, ал қазақ дастарханының бас асы. - ет, немесе қазақ еті (басқаша «бешпармақ» деп аталады) . Пісірілген етті әдетте науаға үлкен кесектерге салады. Қожайын етін өзі кесіп, әрбір қонақты дәм-тұзбен емдейді. Мұндай кесу де дәстүрлі: жамбас сүйектері мен жіліншік сыйлы қарттарға, төс төбе – күйеу балаға немесе келінге, мойын омыртқалары – қыздарға, т.б. ең құрметті қонаққа арнайы әзірленген қошқардың басы. Етті тостағандарға бай сорпамен беру керек.

Тағы бір салт немесе дәстүр қонақтарды қабылдаумен байланысты - «Қонаққаде». Ас соңында үй иесі қонаққа ән айтуды немесе музыкалық аспапта ойнауды сұрай алады. Жауап ретінде қонақ әдетте импровизация жасайды, онда ол үй иелеріне жылы қарсы алғаны үшін алғыс білдіреді.

Қазақ үйінде қадірлі, қадірлі қонақтарды ерекше қарсы алады, бұл үшін Ат мінгізіп шапан жапу ырымы бар. Үйге қонаққа келген құрметті адамға ат пен қымбат шапан (түйе жүнінен тігілген, астары мақтадан тігілген шапан) сыйға тартылады.

Кейде маңызды қонақ сыйлыққа ат, құмай тон, түйе немесе парсы кілемі немесе қылыш алады. Қадірлі қонаққа құрмет көрсету үшін үйдегі ең бағалы заттар сыйға берілді. Бұл дәстүр Бес жақсы, яғни 5 құнды дүние деп аталады. Біздің кезімізде бұл әдет сирек сақталса да, Қазақстанның кейбір ауылдарында әлі де бар.

Дәл сол көне заманнан, мысалы, бір қызықты дәстүр сақталған - Ерулік немесе жаңа қоныстанушылармен танысу. Ауылдың жаңа тұрғындары әрқашан жақын көршілерімен кешкі асқа немесе түскі асқа шақырылады. Осылайша жайылған дастарханда адамдар бір-бірімен танысып, жаңадан келгендер қоғамға оңай араласады. Көптеген қазақ отбасыларында бұл дәстүр ауылда тұрса да, заманауи көпқабатты үйде тұрса да, күні бүгінге дейін сақталған.

Қонақжайлықпен байланысты басқа да қызықты дәстүрлер бар:

Тоқымқағар, немесе ұзату. Әдетте туыстарының біреуінің ұзақ уақыт кетуіне дейін ұйымдастырылады. Міндетті түрде қошқар шауып, той-дастархан ұйымдастырылады. Жоқтаушылар алыс сапарға аттанғандарға түрлі тілектер айтады.

Тисе Бугу. Үйге кірген қонақ тізерлеп отыратын, осылайша иесіне және оның үйіне құрмет көрсететін ескі дәстүр. Бұрын бұл рәсімді сақтамай тұрғын үйге кіру қорлау ретінде қабылданатын.

Той-дастархан – мерекелік дастархан. Той-дастархан – той-томалақтан бөлек, спорт, музыка, ән жарысы (айтыс), ат жарысы және басқа да ойындар.

Шашу – мереке кезіндегі рәсім: қадірлі қонақтардың келуі, үйлену тойы, келін түсіру, т.б. Мерекенің кейіпкерлеріне тәттілер мен тиындар себілді. Шашылған тәттілер мен ақшаны, әдетте, балалар жинайды. Қазақтар Шашу кезінде жиналған тәттілер сәттілік әкеледі деп есептейді.

Сүйінші – жақсы хабар әкелген адамға бағалы сыйлық беру дәстүрі.

Байғазы – жаңа зат алған адамға шағын сыйлық беру дәстүрі.

Саркыт – той-дастарханнан кейін ас алу дәстүрі. Үй иелері қалған тәттілерді өздерімен бірге қонақтарға таратады.

Туған жерге аунату. Саяхатшымен кездесу дәстүрі. Туған жерінен жырақта ұзақ өмір сүрген адам елге оралған соң жерге аунауы керек.

Белкөтерер – қарттарға арнайы дәм дайындау дәстүрі. Оларға арнап қазы, жент, қымыз, сүзбе т.б. дәмді, жұмсақ тағамдар әзірленеді. Қарттарды емдеу міндеті балаларына немесе жақын туыстарына, сирек көршілермен байланысты.

Қазақтың дәстүрлі ойындары мен ойын-сауықтары

Қазақтың бүркітпен дәстүрлі аңшылық. Ежелгі заманнан бері бүркітті көшпелілер ұсақ аң аулау үшін пайдаланған: қоян, қарсақ, түлкі және т.б. Аңшылық құстарды өсірумен және дайындаумен арнайы дайындалған бүркітшілер айналысады.

Тазыдан қазақтың дәстүрлі аңшылығы. Қазақтың тазы иті - ЮНЕСКО-ның материалдық емес мұрасына жататын бірегей жануар, аңшылық иттердің ежелгі тұқымы. Тазыдан қазақтар ұсақ аң, дала бөкендерін аулайды.

Күрес – қазақтың белбеу күресі. Жарыстар әдетте той кезінде өткізіледі. Бұл күрестің ұқсастары Орталық Азияның басқа халықтарында да бар.

Тоғыз құмалақ. 9 санына негізделген үстел ойыны. Бұл бір қарағанда қарапайым көрінгенімен, өте күрделі логикалық ойын, оны көбінесе «қойшы алгебрасы» деп атайды, өйткені ол көбінесе көшпелілердің бос уақытын көркейтетін.

Асық – бүгінде Қазақстанда ұлттық спорт түріне айналған балалардың сүйекті көше ойыны. Елде тіпті асық турнирі де өтіп тұрады.

Бастандар – әдетте ата-анасы кеткеннен кейін өтетін жастар кешінің бір түрі. Жастар шағын мерекеге жиналды. Бастаң кезінде ең көп айтылатын тілек - бұл сапардың еш қиындықсыз және қиындықсыз өтуі.

Осы және басқа да қазақ ойындары мен ойын-сауықтары туралы толығырақ осы мақаладан оқи аласыздар.

Басқаларға көмектесу дәстүрлері

Асар – бүкіл отбасымен немесе бүкіл румен, бүкіл ауылмен біреуге көмектесу дәстүрі. Бұл үй немесе малға арналған сарай салу болуы мүмкін. Істің соңында көмекшілерге дастархан жабылады.

Жылу – Асарға өте ұқсас дәстүр. Бұл жағдайда олар табиғи апаттардан зардап шеккендерге: өрт, су тасқыны және т.б. Кез келген ру, тіпті жүзден шыққан адам зардап шеккендерге мүмкіндігінше көмектесе алады. Садақа ретінде мал, құрылыс материалдары, киім-кешек, ақша, ал еңбек көмек ретінде әрекет ете алады.

Әрине, сіз барлық салт-дәстүрлер мен рәсімдер туралы ұзақ және түрлі-түсті сөйлесуге, фотосуреттер мен суреттерді көрсетуге болады. Бірақ ең жақсысы – Қазақстанға келіп, барлығын өз көзіңізбен көру, осынау әсем де жарқын рәсімдерге қатысу, қазақ халқының қонақжайлылығы мен ақкөңілдігін өз көзіңізбен сезіну.

Қазақ – бүгінде отырықшы өмір салтына көшкен, бірақ мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан салт-дәстүрін мұқият сақтап келе жатқан көшпелі халық. Ұшы-қиырсыз далада үздіксіз саяхаттау, шағын топтарда өмір сүру, діни наным-сенімдердің ерекшеліктері – осының бәрі бүгінде Қазақстанның дәстүрі деп аталатын салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың бірегей жиынтығын тудырды. Кейбір дәстүрлер іс жүзінде өмір сүру дағдыларын дамытуға көмектесті, басқалары қасиетті мағынаға ие болды, кейбіреулері қарым-қатынас пен әлеуметтенуді дамыту үшін жасалды, ал кейбіреулері қазақ халқының мәдениеті мен оның болмысының қалыптасуына негіз болды.

Бүгінгі таңда қазақ халқының салт-дәстүрлері – сенім, ашықтық, толеранттылық, дәстүр деген төрт ұстанымға негізделген ұлттық доктринаның бір бөлігі. Ел басшылығы ұлттық салт-дәстүрді сақтау мен жаңғыртуды қолдайды, қазақ халқының тарихы мен салт-дәстүрі туралы ақпараттарды таратумен айналысатын ұйымдар бар.

Тәуелсіздік кезеңіндегі басты жетістіктердің бірі – қазақ мәдениетінің, сондай-ақ Қазақстанды мекендеген этностардың мәдениеті мен дәстүрлерінің қайта жаңғырып, одан әрі дамуы.

1980 жылдардың аяғында Қазақстанның ұлттық тәуелсіздігі мен мемлекеттің өзі бірінші орынға қойылды. 1988 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысымен халқымыздың белгілі ұлдары: Ш.Құдайбердиев, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов есімдері ақтала бастады. , 1920-1950 жылдары қуғын-сүргін құрбаны болған М.Дулатов және т.б. 1989 жылы 22 қыркүйекте «Тіл туралы заңның» қабылдануы елеулі оқиға болды. Мұнда қазақ тілі мемлекеттік тіл, ал орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі болып жарияланды. 2000 жыл «Мәдениетті қолдау жылы» болып жарияланды. ЮНЕСКО-ның қолдауы аясында ұлы ойшыл, ақын Абай Құнанбаевтың 150 жылдығы, Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығы, Мұхтар Әуезовтің 100 жылдығы, сондай-ақ Қ.Сәтбаев, С.Мұқановтың мерейтойлары сияқты айтулы шаралар өткізілуде. , М.Өтемісов аталып өтті. ЮНЕСКО-ның шешімімен бұл мерекелер халықаралық іс-шаралар деңгейіне көтеріліп, әлемнің барлық елдерінде аталып өтілді. Қазақстанның алыс және жақын шетелдермен халықаралық мәдени байланыстары да табысты дамып келеді. Республикада қырғыздың атақты эпосы «Манастың» 1000 жылдығы, славян

жазуының негізін қалаған Кирилл мен Мефодийге арналған славян мәдениетінің күндері аталып өтті. Шетелде Қазақстанның өнерін театрлар, шығармашылық ұжымдар, жекелеген әншілер, композиторлар, режиссерлер, актерлар көрсетеді. Жерлесіміз Марат Бисенғалиев – Ұлыбритания Корольдігі оркестріндегі жетекші скрипкашылардың бірі. Өмірден ерте кеткен Ерік Құрманғалиев мөлдір, сымбатты үнімен әлемді жаулап алды. Қазақстанға танымал музыканттар Айман Мұсаходжаева, Жәния Әубәкірова, Гауһар Мырзабекова ірі халықаралық фестивальдерге құрметті қонақ ретінде шақырылады. Халықтардың тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жаңғыртудың негізгі тетігі ретінде Қазақстан халықтары Ассамблеясы республикалық және облыстық ұлттық мәдени орталықтармен бірлесіп көптеген жұмыстар атқаруда. Оның негізгі қызметі съездер, фестивальдер өткізуге, республикалық бұқаралық ақпарат құралдарын ұйымдастыруға, Қазақстан халықтарының тілдерінде әдебиеттер шығаруға бағытталған. Оның басшылығымен ұлттық мәдени орталықтар жандана түсті.\

Қазіргі таңда қазақтың толеранттылығы тұрғындардың болмысының ажырамас қасиетіне ғана емес, менталитетіне де айналды. Туылғаннан бастап бала көп ұлтты қоғамда болады және ол үшін сыртқы келбетіндегі, дәстүріндегі, тіліндегі айырмашылықтар ерекше нәрсе емес. Балалар балабақшадан бастап әр адамның даралығын құрметтеп, қабылдауға үйренеді және бір-бірінен ерекшеленудің еш айыбы жоқ екенін түсінеді. Іс-шаралар оқу орындарында өтеді, онда әртүрлі ұлттардың билері мен әндері көрсетіледі: грузиндер, орыстар, немістер, еврейлер, корейлер және басқалар. Басқасын былай қойғанда, мектептерде біреудің көзқарасын, пікірін, ұстанымын тану туралы профилактикалық әңгімелер жүйелі түрде өткізіліп, балаларды сыйластық өнеріне баулиды, бұл кейінірек Қазақстанның этносаралық және конфессияаралық мемлекет ретінде дамуында маңызды рөл атқарады.

Кез келген әлеуметтік топты, мейлі ол мектеп сыныбын, мейлі еңбек ұжымын қарастыра отырып, онда халықтың әртүрлі топтары, әртүрлі саналар мен әртүрлі мәдениеттердің өкілдері міндетті түрде пайда болатынын байқауға болады, бірақ бұл факторлардың ешқайсысы олардың одан әрі дамуына кедергі келтірмейді. Достық қарым-қатынасты сақтау.

Қазақстандағы толеранттылыққа тәрбиелеу – ішкі және сыртқы қақтығыстардың алдын алып, халықаралық деңгейде бейбітшілікті сақтауға септігін тигізетін мемлекеттің үлкен еңбегі екенін айта кеткен жөн. Соңғы жылдары еліміздің аймақтарында он бір Достық үйі салынып, бір жарым мыңнан астам этнос орталықтары мен этномәдени бірлестіктер жұмыс істейді.

Қазақстандағы ішкі мәдени бірлестіктермен қатар, Германия, АҚШ, Польша және басқа да елдермен студент алмасу бағдарламалары көп жылдар бойы тәжірибеден өтіп келеді, бұл студенттерге басқа мәдениетке толығымен еніп, оның ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Мерекелерге келгенде шетелдіктер жиі танданады, өйткені Наурызда қонақтардың арасында дастархан басында тек мұсылмандарды ғана емес, барлығын да көруге болады. Мұндай құбылыстарды барлық жерде байқауға болады, өйткені туғаннан бастап балалар қандай да бір ерекшелік факторларына қарамастан адамдармен өмір сүруге және қарым-қатынас жасауға үйренеді, бұл ақыр соңында халықтар арасындағы бейбітшілік пен достыққа әкеледі. Қазақ толеранттылығы – басқа этностардың өмір салтына, олардың мінез-құлқына, салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, сезімдеріне, пікірлеріне, идеяларына, сенімдеріне төзімділік танытатын ұлттық мінез ерекшелігі, менталитет элементі. Бұл қоғамда басқа, басқа этникалық принцип бар және оның құрметтеуге құқығы бар деген түсінік. Демек, біздің заманымызда Қазақстанда тұратын барлық этностарға тән қасиетке айналған қазақ толеранттылығы – тек тату-тәтті өмір сүру үшін ғана емес, бірлік пен келісім деңгейіндегі төзімділік. Қазақ халқының басты ұлттық құндылықтары – бірлік пен келісім.

Қазақстанның баға жетпес байлығы – этносаралық қана емес, конфессияаралық келісім. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың ең қиын саласы конфессияаралық қатынастар екенін, оларды реттеу ең қиыны екенін адамзат тарихы куәландырады. Қазақтың тарихи, этникалық толеранттылығы өзінің басты ерекшелігімен ерекшеленеді, ол – ашық, қонақжай, халықты жақындастыратын, оларды түсінетін, жабық, тұйық, бөлетін емес. Ол қарым-қатынас пен өзара әрекеттесуге дайындығын көрсетеді. Бұл қазақтардың жер аударылған халықтарды қалай қарсы алғаны, ал шын мәнінде Қазақстанда тұратын 130 этностың 60-тан астамы осында жер аударылғаны мысалында анық байқалады.

Елдің тарихын, өткендегі өмірін, істеген кәсібін, дәстүрлі өнерін, тұрмыс салтын білмей тұрып, қазіргінің ұшығына жету мүмкін емес (Жәнібеков 2007: 6). Қазақ халқы үшін дін мен дәстүр бір-бірінен ажырағысыз қалыпта. Қараханидтер кезінде мемлекеттік дін болған ислам кейінгі

ғасырларда қазақ халқының әдет-ғұрып салт-санасына берік бекіген. Ислам діні, әсіресе Ханафи мәзһабы жергілікті ғұрыпты да өз кезегінде жарамсыз етпей, тұщымды дәлелге санаған. Ұлттың ұлылығын сақтау үшін дәстүрдің озық үлгілерін тұрақтандырып, ол үшін күресу қажет (Қуандық 2001: 101) Дін– қасиетті ұғымдармен қамтылған құбылыстарды таратуға арналған әлеуметтік институт болып табылады (Шайхиев 2011: 42). Баба дәстүр бастауларына оралып отыру– ұлттық даралық кепілі (Затов 2005: 38). Сондықтан қоғам тұрақтылығын сақтаудың бірден бір негізі өскелең ұрпаққа дін мен дәстүрдің сабақтастығын тиісінше түсіндіріп, дәріптей білуде екенін нық айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%A8%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%20%D0%9A%D0%9A.pdf>
2. <https://religions-congress.org/ru/news/novosti/1067>
3. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/16589/110/3/4214/2013//>
4. <https://mediaon.kz/kultura-kazahstana-na-sovremennom-etape/>
5. <https://online.zakon.kz/m/amp/document/31594711>
6. <https://welcome.kz/ru/kazakhstan/culture>
7. <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12374>
8. <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/rukhani-zhangyru-kazakhstanskaya-kultura-v-sovremennom-mire>
9. <https://elorda-din.kz/ru/media/stati/duhovnaya-kultura-v-kazahstane-svetskoe-gosudarstvo-i-religiya.html>
10. <https://informburo.kz/special/kazahstan-svetskoe-gosudarstvo-что-это-znachit.html>
11. <https://religions-congress.org/ru/news/novosti/1067>

ҚАЗАҚСТАН ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ

Дінтану, 1 курс Махсұтова А.

*Ғылыми жетекші: PhD., аға оқытушы Мұқан Нұрзат
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Әлемде 113 мемлекет өзін зайырлы ел деп жариялаған болса, соның бірі – Қазақстан. Конституцияның 1-бабында ҚР өзін демократиялық, зайырлы мемлекет ретінде орнықтыратыны көрініс тапқан. Сонымен бірге Ата Заңымыз әрбір адамның діни сенім бостандығына кепілдік береді және конфессиялық, этникалық және басқа да белгілері бойынша кемсітушіліктің кез келген түріне тыйым салады. Ал жер бетіндегі 75 мемлекетте дін республиканың ресми бөлігі болып табылады.

Кілт сөздер: кофессия, дін, дәстүр, зайырлылық.

«Зайырлы» ұғымы мемлекеттің барлық салаларында, соның ішінде дін саласында да ашық, айқын саясат ұстанатынын, азаматтардың ар-ождан бостандығын қамтамасыз ететінін, діннің мемлекет саясатына араласпайтынын білдіреді. Яғни зайырлылық – дінсіздік немесе дінді терістеушілік емес, ол – мемлекеттің діни емес, құқықтық қағидаттармен басқарылуы.

Елбасымыз Н.Назарбаев: «Зайырлы мемлекет пен қоғам бұл – біздің тарихи таңдауымыз. Зайырлы атеистік дегенді білдірмейді. Зайырлы дегеніміз бұл – озық, толерантты, ашық қоғам. Біз дәстүрлі діндерге қолдау көрсетіп, кез келген экстремизм түрін үзілді-кесілді мойындамаймыз» деп атап көрсетті

«Зайырлы» сөзі қазақ тіліне «ашық», «айқын», «сыртқы» деген мағыналарды білдіретін араб тіліндегі «захири» сөзінен енген. «Зайырлы» ұғымы латын тіліндегі «laicus» («лаицизм»), «saecularis» («секуляризация») сөздерімен үндеседі. «Саясаттың діннен оқшаулануы, оның табиғи-тарихи үрдіске айналуы» деген мағына береді.

Діннің мемлекеттен бөлектігіне байланысты мемлекет дін істеріне араласпайды. Зайырлы мемлекеттегі барлық діндер тең құқылы және олардың бәріне бірдей талаптар қойылады. Мемлекеттік органдар діни бірлестіктердің ішкі ісіне (заң бұзылмаса) араласпайды, сондай-ақ,

діни бірлестіктер мемлекеттік міндеттерді атқармайды. Мемлекет тарапынан көмек немесе қолдау көрсетуге конфессиялық ерекшеліктер негіз болмайды.

«Зайырлылық» ұғымының ауқымы кең. Зайырлылық аясына гуманистік құндылықтар, соның ішінде адамның ар-ұждан және наным-сенім бостандығын еркін пайдалануы кіреді. Яғни зайырлылық – әр адамның дүниетанымдық еркіндігін құптай отырып, қоғамның рухани саласындағы көптүрлілікті мойындау.

Қазір әлемдік тәжірибеде мемлекет пен дін қатынасының екі типі кең таралған. Біріншісі – мемлекет пен дін бөлек, екіншісі – мемлекетте белгілі бір дінге (дәлірек айтсақ, конфессияға немесе діни ұйымға) басымдылық немесе мемлекеттік мәртебе беріледі

Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Дін мемлекеттен бөлек болғанмен, халықтың болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен бөлек емес. «Зайырлылық» ұғымы мемлекеттің дінге деген ұстанымының демократиялық сипатта екенін, діни сенім бостандығының қамтамасыз етілетінін білдіреді. Мемлекет пен діннің арасында зайырлы әрі рухани құндылықтарға сүйенген жанды байланыстар орнаған.

Зайырлы мемлекеттің маңызды сипаттарының бірі – діни сенімдері мен көзқарастары әр түрлі азаматтардың бейбіт қатар өмір сүруі. Яғни зайырлы мемлекет рухани саладағы көптүрлі қарым-қатынастың құқықтық негіздерін қамтамасыз етеді.

Зайырлылық ұстанымында мемлекет өз азаматтарының сенімдеріне, араласпай, бөле жармай, қандай да бір діни сенімнің келесі бір дінге қысым жасамауын, үстемдік етпеуін реттейтін функциясы бар. Мемлекеттің діни қысымды болдырмауының өзі оның демократиялық және зайырлы елдің басты қызметі. Мұны заңымыздағы «ар ождан бостандығы», «діни сенім еркіндігі» ретінде түсінеміз. Қазірдің өзінде қоғамда «сен мен сияқты сенуің керек, мынауы ширк, мынауың бидғат, нәтижеде сен кафирсің» деген психологиялық, діни, танымдық қысымдар көрініс беруде. Осы құбылысты реттейтін де зайырлылық ұстанымының кепілі болып отырған мемлекеттік институт болу керек. Ал мемлекеттің де демократиялық, либералистік, зайырлылық сипаты ешқандай сеніммен, діни қағидамен, дінмен қайшы келмейді. Сондықтан да тұлғаның әрі демократ, зайырлы әрі діндар болуында ешқандай қайшылық жоқ. Олай болса, «мен зайырлы емеспін, тек мемлекет қана зайырлы» деп жүрген азаматтарымыздың пікірі, мұсылмандар демократ, зайырлы бола алмайды, мұсылмандар шариятқа негізделген мемлекетті қалайды деген саяси идеологиялық қабаттарынан хабар береді деген сөз. Жоғарыда да айттық, зайырлылық сенімге дінге, идеологияларға қатысы жоқ ұстаным. Сондықтан Қазақстан зайырлы ел, құрушысы қазақ мәдениеті, ол мәдениетте ислам басты анықтаушы дін.

Зайырлылық тек қана құлшылық пен сенім бостандығы немесе мемлекет пен діннің өзара ажыратылуы ғана емес. Зайырлылықтың негізгі мақсаты жеке тұлғаны діндердің және идеологиялардың қысымынан құтқару екендігін білуіміз керек. Бұл тұрғыдан келгенде Қазақстандағы діни экстремистік бағыттар, «салафилер» мен христиан миссионерлерге өз азаматтарын беріп қою, бақылаусыз қалдыру мемлекеттің қауіпсіздігіне қаншалықты зиян екендігін біреу білсе, біреу білмейді. Қазіргі қоғамдағы «салафилердің» барлық іс әрекеттері қоғам қауіпсіздігіне кері әсерін тигізіп отыр. Ал миссионерлік ошақтары жік шығарғалы қашан. Зайырлылық мемлекеттің демократиялық, рационалды ұстанымдарға негізделуін білдіреді. Зайырлылық әсіресе Батыстағыдай католик әлеміндегідей дін мен мемлекеттің емес, дін мен шіркеудің өзара ажырауын білдіреді. Ал исламда жоғарыда айтқандай «дін адамы» немесе «дін адамы емес» деген бөлектену немесе статус, «каста» болмаған. Олай болса, республикалық жүйедегі мемлекеттердегі «зайырлылық» ұстанымын әсіресе, ислам өркениеті мен мәдениетіне етене жақын немесе сол мәдениет негізінде құрылған мемлекеттер өзіндік комментарии жасау арқылы билік пен қоғам арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етуге ұмтылуы керек деп ойлаймын.

Зайырлылық — қазіргі Қазақстан өміріндегі жаңа ұғым.

Зайырлылық — бұл:

- 1) кез келген дінге қатысты мемлекеттің бейтараптығы;
- 2) мемлекеттің кез келген діннен тәуелсіздігі, сондай-ақ діннің мемлекеттен тәуелсіздігі;
- 3) ар-ождан және діни сенім бостандығы,
- 4) білімнің кез келген діннен азаттығы.

Зайырлылық адамдарға түрлі діндерге сенушілігі, пікір мен сенімдерінің айырмашылығына қарамастан тату-тәтті өмір сүруіне мүмкіндік береді. Сондықтан да қоғамның зайырлы болуы игілік пен қажеттіліктен туындайды.

Зайырлы мемлекеттің негізгі белгісі — баршаға бірдей дінді міндеттемеу болып табылады.

Денсаулық сақтаудың зайырлылығы.

Діни ұйымдар адам өмірі мен денсаулығын сақтауда медициналық араласу қажеттілігі туындаған кезде, азаматтарды медициналық көмектен бас тартуға шақырмауы керек.

Өз кезегінде денсаулық сақтау ұйымдары да науқастардың өмірі мен денсаулығына нұқсан келтіретін діни рәсімдер мен шараларды жасатуға, діни сенімдерге байланысты медициналық көмек көрсетуге жол бермеуі тиіс. Зайырлылық-қазақстандық қоғамның рухани дамуының кепілі. Зайырлы мемлекеттің қағидаттары сақталмаса, онда мемлекет конфессияаралық қақтығыстарда әлсіздік танытады.

Адам үшін мәңгі сақталатын ұлы құндылықтар бар. Бұл-руханилық пен адамгершілік.

Демек, біздің Отанымыз — зайырлы Қазақстан Республикасының ең басты міндеті — рухани мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді, тілімізді дамытып, қайта жаңғырту болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы-Алматы 2007
2. Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» 2005
3. ҚР «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» РММ баспаханасы 2005
4. Зайырлылық және дінтану негіздері Ғ.Есім, Е Смағұлов Алматы «Білім» 2016.

ИСЛАМ ЖӘНЕ ЖАСТАР:БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ

Дінтану, 1-курс Тоқай А. Б.

*Ғылыми жетекші: Ph.D., аға оқытушы Мұқан Нұрзат
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Бұл ғылыми жұмыстың өзектілігі қазіргі кездегі ислам дініндегі яғни, мұсылман жастардың өмір сүру дағдысы, олардың дінді ұстануы, діндегі міндеттерді орындауы немесе аттап өтуі жайында болмақ. Мұнда жастардың дін тарапынан тиым салынған, шариғи рұқсат етілмеген заттарға бой беруі туралы сөз қозғалады.Осының зардаптары және ол қоғамға өз әсерін қалай тигізетіні туралы.

Кілт сөздер: дін, дәстүр, ислам.

I.Ислам дініне түсініктеме.

Ислам (араб тілінде берілу,мойынсұну, бейбітшілік деген мағыналарды білдіреді)- әлемдік діндердің үшіншісі және ең жаңасы.Кемелденген монотеистік дін. Ислам дініне сенген, бой ұсынып көңіл бергендерді мұсылман, муслим деп атайды. Ислам әлемінің ғалымдары тек бір қауымға,бір ұлтқа ғана тән жаңа ілім ретінде саналмайды. Ислам бүкіл адамзатқа берілген ең соңғы, кемел, білім мен бейбітшілік және адам баласының өмірлік ұстанымы бойынша Адам Атадан Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарымызға дейінгі пайғамбарлар уағыздаған діндер – ислам діні болатын. Ислам діні исламға дейінгі діндерге адамдар тарапынан енгізілген бұрмалаушылық және жаңсақтықтарды түзеткен.

1.1Ислам дінінің пайда болуы мен ережелері

VII ғ. Араб түбегінде, Буддизм, Иудаизм, Христиандықтан кейін, әлемдік дін – Ислам діні пайда болды. Оған дейін Араб түбегінде политеизм, христиандықтың несториандық бағыты, иудаизм, монотеистіктің формалары ханифизм мен рахманизм сенімдері ұшырасатын.

Ислам діні Арабия түбегінде пайда болды. VI ғасырда арабтар көшпелі мал шаруашылығымен және егіншілікпен айналысты. Көшпелілерді бедуиндер деп атады. Малдан жылқы, қой, ешкі, түйе өсірілетін. Тайпалар руларға бөлінді. Тайпа басшысы — шейх, ал ру басы саид деп аталды. Қызыл теңіздің жағалауында Византиядан Африкаға және Үндістанға баратын сауда жолдары болды. Осы жолдардың бойында арабтардың сауда тұрақтары орналасты. Оның ірісі Мекке қаласы еді. Көпестер көрші елдерге жылына бірнеше рет үлкен керуендер жіберіп отырды. Меккенің орталық

алаңында Қағба, оның төрінде қасиетті «қара тас» тұрды. Ал айналасында араб тайпалары құдайларының мүсіндері қойылған еді. Әр тайпа өз құдайына құлшылық етті. Бұл арабтар арасында алауыздықты күшейте түсті. Араб тайпаларының бірігуіне жаңа дін — ислам діні жәрдемін тигізді. Ислам дінінің негізін қалаушы — Мекке қаласынан шыққан **Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар**. Ол 570-632 жылдары өмір сүрген. Мұхаммед бір ғана құдіретті Алладан басқа құдай жоқ деп пайымдады, ал өзін «құдайдың өкілі — пайғамбармын» деп атады. Ол 610 жылдан бастап арабтарды өзара жауласуды қойып, бір дінді қабылдап, ислам дініне еруге уағыздады.

Исламның қасиетті кітабы –Құран Кәрім. Құран Кәрім әз-Мұхаммедке (с.а.у.) Хира тауының үңгірінде Жебірейіл періште арқылы аян етілген. Құран Кәрімнің аяттары жиырма үш жылда пайғамбарымызға жіберілген. Құран Кәрім 114 сүреден (сура-қатар, дәреже) тұрады. Сүрелер аяттардан тұрады. Құран Кәрімді зерттеуші ғалымдар аяттар саны 6204-6236 арасында есептейді.

Ислам діні бойынша Таурат (Мұса ғ.с.), Забур (Дәуіт ғ.с.), Інжіл (Иса ғ.с.) кітаптары хақ деп саналады. Аталған кітап иелерін мұсылмандар құрметтейді. Құран Кәрімдегі барлық нәбилер (25 пайғамбар есімі аталған) мен оларға түскен кітаптарға (адамдар тарапынан даңсақтық енгізілген) иман етіледі.

Аллаһ Тағаланың пайғамбарларына, уахи жолымен жіберілген кітаптар адамзатқа дүниеде және ақыретте бақытқа жету үшін жүрегін долды тек жаратушыға құлшылық ететін міндеттерді түсіндіреді.

Құран Кәрім аяттары түскен уақыттарына қарай меккелік және мединалық болып бөлінеді. Құран Кәрім пайғамбарымыздың кезінде ауызша тараған. 634 жылы бірінші Халиф Әбу-Бәкір Зайд ибн Сәбитке Құран Кәрімді жинастыруды табыс еткен. Бұл жұмыс Осман ибн Аффан Халиф болған уақытта аяқталды. Аяттарды толық Құран етіп құрастырудың аяқталуы Ислам үшін аса маңызды болды. Осман Құран Кәрімді жинап құрастырумен айналысатын кеңес құрды. 651 жылы Зайд ибн Сабит Құран Кәрімді 4 дана етіп жазып шықты. Зайдтың жазу үлгісі және құрайыштың жазу тілі негізінде алынды. Құранның көшірмелері Басра, Куфа, Мекке, Шамға, Йеменге жіберілді және бір данасы Мәдина қаласында қалдырылды. Бұл кітаптарға қайшы келетін басқа кітаптарды сөртеп жіберуге тапсырма берілді.

Ислам діні бес негізгі тұғырдан тұрады:

1. Иман келтіру. Алланың барлығына, бірлігіне, хазірет Мұхаммед (с.а.у.) Алланың құлы және елшісі болғанғына көңілімен сеніп тілімен мыналарды айту керек: «Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі». Араб тілінде «Ла илаһа иллаллаһ Мұхаммедур Расулуллаһ»

2. Намаз. Діннің діңгегі намаз, күнде 5 уақыт намаз оқу.

3. Зекен. Белгілі бір байлық мөлшерне ие болған мұсылманның байлығының бір бөлігін жылына бір рет Алла тағаланың ризалығы үшін зекетін беру.

4. Ораза. Рамазан айында бір ай ораза ұстау.

5. Қажылық. Денсаулығы жақсы және жетерлік мал-мүлкі болса қажылық ғибадатын орындау.

Иман шарттары: ислам дінінің атын Алла Тағала қойған. Таухид –исламның негізі және оның қуатының қайнар көзі. Ислам дінінің заңдары Таухидке негізделген. Таухид Алладан басқа тәңір жоқтығын және тек Аллаға ғана құлшылық ету керектігін баяндайды. Таухид концепциясы Құран Кәрімнің Ыхылас сүресінде тұжырымдалаған негізгі.

Таухид негізі екі тұжырымнан тұрады:

1. Алладан басқа құлшылық етуге лайық тәңір жоқ;

2. Мұхаммед (с.а.у.) Алланың елшісі.

Алланың періштелеріне, Алланың кітаптарына, Алланың бүкіл пайғамбарларына, өлгеннен кейін қайта тірілетініне (ахирет күніне), жақсылық пен жамандықтың Алланың әмірі арқылы және жаратуымен болатынына сену.

1.2. Ислам дінінің негізгі бағыттары, мазһабтары

Мазһаб. Араб тілінде «баратын жол», «лайықты көзқарас» мағыналарын білдіреді. Ислам тарихында пайда болған барлық саяси, сенімдік (итикадтық) және фикһтық (шариғат ғылымы, тәсілдері мен үкімдері), сонымен қатар амалдық (іс әрекетке қатысты) пікір ағымдарын анықтайды. Терминологияда Мазһаб Ислам дінінің түрліше түсіндірілуі және іске асырылуынан пайда болған итикадтық және фикһтық қоғамдарды анықтайтын ұғым болып табылады. Негізінен, Ислам тарихындағы барлық мазһабтар саяси және итикадтық немесе фикһтық, фикһтық-амалдық мақсатта

пайда болған. Белгілі бір тұлға немесе ғалымның тұжырымдары мен анықтамаларын қолдаған қоғамдар Құран аяттары мен хадистерді өз түсініктеріне арқау етіп алған. Саяси, діни және амалдық түсініктеріне Ислам дінінен дәлелдер іздестірген. Барлық мазһабтар, қай мақсатта және қай себеппен шықса да, Құран мен сүннет түсінігіне арқа сүйейді. Десек те, олар осы екі негізгі қайнар көзді түрліше түсініп, әрқалай жорамалдаған.

“Сунна” араб тілінде “жол” деген мағына береді. Суннилер хадистерді нағыз мұсылмандар жүретін жол деп таниды. Осыдан олар өздерін “аһли ас-сунна”, немесе “аһли әхли-сунна уа жамағат” - “сунна адамдары”, - деп атайды. Сонымен бірге олар Мұхаммед пайғамбардан соңғы төрт халиф құрметіне “аһли шариар” деп те аталады. Суннилер негізгі төрт мазһабқа бөлінеді. Олар – ханифийлер немесе имам Ағзам Абу Ханифи жолындағылар, шафигилер, мәликилер, ханбалилер.

Ислам тарихында белгілі ұстаз ғалым тұлғалардың ең көрнектілері Абу Ханифа Нұғман ибн Сабит (699-767) Ханафи мазһабы, Абу Абдуллаһ Малид ибн Анас ибн Малид ибн Абу Амир әл Исфхани (715-785) Малики мазһабы, Абу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Идрис ибн әл-Аббас ибн Усман ибн Шафии (767-821) Шафиғи мазһабы, Абу Абдуллаһ Ахмад ибн Мухаммед ибн Ханбал (781-855) Ханбали мазһабы аталған ұлы имамдар – исламдағы осы негізгі төрт мазһабтың негізін салушылар. Қазақстанда мекендейтін мұсылмандар ахили сүннеттің төрт мазһабының бірі- Абу Ханифа Имам ағзам қауымына жатады. Мазһаб жол,бағыт көзқарас деген мағынаны білдіреді. Суннит және Шиит исламның екі бағыты.

Сунниттер өзі өз ішінен асхабу рай, асхабу хадис болып екіге тармақталады.

Шийттердің төрт тармағы бар, Исмаилиттер (карматтар), “шеткілер” (гулаттар), Зайдиттер, Имамиттер.

Сунниттік бағыттың шийттік бағыттан басты айырмашылықтарының бірі, олар Мұхаммед пайғамбарымыздан кейін адамдар мен Алла тағалаарасында елшінің болғандығын және Алидің басқа халифтерден басым ерекше екендігін, әрі оның ұрпақтарының имаматқа (мемлекет басқаруға) толық мұрагер екендігін мойындамайды. Шийттер үшін имаматтық Алла тағаланың әмірі. Сондықтан да болар шийттік баспалардан шыққан Құран кәрімдерде Алиді ерекше марапаттаушы қосымша сүре жазылған. Шийттерде хадистер жинағы Ахбар (жаңалықтар)деп аталады.

Шийттіктің елеулі ағымдарының бірі – имамиттер. Олардың пайымдауларына Али тұқымының он бірінші имамы әл-Хасан әл-Аскари (873 ө.ж) дүниеден өткен соң, он екінші имам болып таққа соңғы имамның жасөспірім баласы Мұхаммед отырады, өкінішке орай ол көп ұзамай жоғалып кетеді, кейбір риуайаттарда жасырынып қалады. Оны “жасырын” имам-махди деп атайды. Тарихта бұл жасырын имамға деген сенім талай секталардың дүниеге келуіне негіз болады.

Осымен қатар шийттіктер адам өміріне шын сенімі үшін қауіп төнетін болса, оны жан амандығы үшін жасыруға, бүркемелеуге болады деп санайды. Оны олар “такийя” – деп атайды. Такийяның қаталырақ түрдегі нысаны сунниттіктерде де кеңінен қолданылады. Сунниттіктердің айтуларына егер адамға діни үшін қауіп төнетін болса немесе оны басқа дінге кіруге мәжбүр ететіндей жағдай туатын болса немесе оны басқа дінге кіруге мәжбүр ететіндей жағдай туатын болса, Құран ол адамға бөгде жерге қоныс аударуды бұйырады. Сонымен қатар сунниттіктер шийттіктерде қалыптасқан, өз заманында Омар тыйым салған, уақытша некені де мойындамайды. Бұдан басқа бұл екі бағыттағылардың ғұсыл алуда, дәрет алуда, намаз оқуда және бірқатар ғибадат түрлерін орындау тәртіптерінде өзіндік айырмашылықтары байқалады.

2.Жастық-шақ

Жастық шақ – адам баласының ең тартымды әрі ең белсенді кезеңі. Өмірдің шыңы, қайрат-жігерге толы, жалындаған шақ. Тепсе темір үзер күш-қуаты тасып тұрған тәуекелге толы кезең. Бұл жаста адам зерттелмеген жаңа көкжиектерді анықтауға, биік армандарға жетуге тырысады.

Жастық шақ – қайтып келмейтін көктем, ағысы өзгермейтін өзен, сондай-ақ, аспанда тек бір рет қана жарқ етіп көрінетін жұлдыз. Осы бір құнарлы кезеңнің көктемінде жас топыраққа егін егіп үлгеріп қалмасаңыз күзде мол өнім күтпей-ақ қойыңыз. Жастық шақтың ең айқын ерекшеліктерінің бірі - рухани жетілу мен кемелдікті қабылдауға дайын болуы.

Жастық шақтың маңыздылығы неде?

- 1- Жастық шақ адамның нәтиже беретін, күш-қуаты кемеліне келетін кезеңі;
- 2- Жастар ол ертеңгі асқар тау әке, аяулы ана;
- 3- Жастардың дұрыс жолда болуы - үмметтің саулығы;
- 4- Жастық шақ адамның құбылмалы нақты бір ұстанымға келмеген кезеңі;
- 5- Жастар кез-келген мемлекеттің тірегі, болашағы.

Алла Тағала жастық шақты екі әлсіздіктің арасындағы кезең деп сипаттаған. Екі әлсіздік деп балалық шақ пен адамның кәрілік кезеңін меңзеуде. Алла Тағала Құран Кәрімде бұл турасында:

قُوَّةٌ ضَعْفًا وَشَيْبَةً اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ

Алла сендерді әу баста тым әлсіз етіп жаратады. Кейін ол әлсіздіктен соң (буындарыңды бекітіп) күш-қуат береді. Содан кейін күш-қуатыңды кемітіп, қайтадан әлсіз һәм қарт қылады.

Балалық шақ – әлі жетілмеген кезеңі болса, кәрілік шақ адамның жетілгенмен қуаты кеткен кезеңі. Адамның негізгі өмірі - осы орта кезеңді қамтиды. Сол себепті көбірек сұралатын өмір кезеңі де осы екі әлсіздіктің ортасындағы – қуатты кезең.

Қиямет күні адам баласының сұралатын негізгі төрт сұрағының бірі – жастық шақ. Пайғамбарымыз ﷺ былай дейді:

يُنْأَى بِأَهْلِ الْوَيْسَاءِ فِي يَوْمِ الْقِيَامَةِ حَتَّى يُسْأَلَ عَنْ أَرْبَعِ خِصَالٍ: عَنْ غُمْرِهِ ، وَمِنْ أَوْفَقِهِ ، وَمِنْ أَدْبَارِهِ ، وَمِنْ أَسْفَلِهِ ، وَمِنْ أَمَامِهِ ، وَمِنْ خَلْفِهِ ؟

«Қиямет күні Алланың ешбір құлы өмірін қайтіп өткізгендігі, жастық шағын қалай өткізгендігі, дүние-мүлкін қандай жолдармен тауып, қайда жұмсағандығы және алған білімімен не істегендігі жайлы есепке тартылмайынша бір адам да орнынан тапжылмайды» деген.

Басқа бір хадисте:

اغْتَنِمَ خَمْسًا قَبْلَ خَمْسٍ: شَبَابَكَ قَبْلَ هَرَمِكَ، وَفَرَاغَكَ قَبْلَ شُغْلِكَ، وَحَيَاتَكَ قَبْلَ مَوْتِكَ، وَصِحَّتَكَ قَبْلَ سَقَمِكَ، وَغَنَّاكَ قَبْلَ فَقْرِكَ

«Бес нәрсе келмей тұрып, бес нәрсенің қадірін біліңдер: өлмей тұрып өмірдің қадірін, бір нәрсемен шұғылданбастан бұрын бос уақыттың, ауырмай тұрып денсаулықтың, қартаймай тұрып жастық шақтың, кедейліктен бұрын байлықтың қадірін біліңдер» деген.

Алла өмірді қалай өткізгенін жалпылай сұрауымен қатар соның ішінде жастық шаққа арнайы тоқталған.

Құран аяттары мен Пайғамбар ﷺ хадистерін жете түсінген ұлы бабамыз Шәкәрім Құдайбердіұлы жастық шақ жайында былай дейді:

*Үш-ақ түрлі өмір бар: бәрі де – мас,
Бір рәуишті болады шал менен жас.
Ең керекті дегенің – ортаншы өмір,
Түгел қолың жетпейтін бір жанталас.
Қапы өткізбе сол кездің бір сағатын,
Өкініші қалмайды, кетсе ағатың.
Күні-түні дей көрме, ғылым ізде,
Қалсын десең артыңда адам атың.
Өмірдің басы – бала, ортасы – адам,
Қартайып, шал болған соң кетті шамаң.
Мақтап жүрген өмірің осы болса,
Үш-ақ ауыз өлеңмен болды тамам.*

Құранда жастардың тұлғалық бейнесі қалай сипатталған?

Пайғамбарлардың атасы болып саналатын Ибраһим пайғамбар жас кезінде сол уақыттағы жастарға тән ой ойламады, адасқан қауымның жетегінде кетпеді. Бойында қалыптасқан табиғи тазалық оған бір Алланың бар екенін паш етті. Қауымын соның ішінде әкесін дінге шақырып, былай деп ой тастаған:

إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا

«Бірде ол әкесі Әзарға: «Уә әкетайым неліктен мүлдем естімейтін, көрмейтін, әрі өзіңе титтей де пайдасы тимейтін меңіреу нұттарға табынасың?»».

Құрандағы жастар жайында қиссалар жалғаса келе Ибраһимның баласы Исмайылға тоқталады. Ол Алланың әміріне бұйұсынып, құрбандыққа басын тіккен жігіт еді. Алла Тағала бұл ұлы сынақ жайында Құран Кәрімде былай дейді:

قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ

Балам! (Соңғы бірнеше түн қатарынан түс көрудемін,) түсімде өзінді құрбандыққа шалып жатыр екенмін дейді. Бұған не дейсің?!» - деді. Сонда бала жігіт еш абыржымастан: «Уа, әкетай! Сен өзіңе бұйырылғанды істе, Алла қаласа менің (Алланың пәрменіне мойұсынуға келгенде) өте сабырлы жандардың бірі екенімді көресің», - деп жауап берді.

Құран аятынан көріп отырғанымыздай жас бала болса да, мүдірместен Алланың әміріне қарсы келмеді. Сол мезетте еш қобалжымастан өзінің құрбандыққа дайын екенін жеткізіп: **«Уа, әкетай! Сен өзіңе бұйырылғанды істе» деп, қасқайып батырлық көрсетті. Ол сөзін жалғастыра келе:**

«Алла қаласа менің өте сабырлы жандардың бірі екенімді көресің», деп, құрбандыққа мойнын ұсынды. Міне, жас Исмайыл осындай өжет иесі еді.

Жастық шақта адамның бойында нәпсінің дамыл бермей ойнақшып тұратын кезі. Санаулы секундтарда бұрқырап таситын сезім толқынын тізгіндеу әр адамның қолынан келетін оңай іс емес. Оның үстіне саған көз тіккен ынтық назарлар көп болса, бұл мүлдем орындалуы қиын іс. Бұл тек тақуаларға, Алланы шын сүйген құлдарына нәсіп болатын амал. Әңгімеміз пайғамбарлардың ішінде ерекше көркемдік иесі Жүсіп пайғамбар жайында. Ол үлкен сынаққа душар болған еді. Перғауын басшыларының сұлу әйелінің назарына түсіп, ол оны қайткен күнде де тұзағына түсірмекші болды. Алайда тақуалыққа толы жас жүрек бұған жол бермеді. Ол үшін салтанатты өмірден терең зындан абзал еді. Ол сол әйелдің иелігінде құл бола тұра бұл күнә істі жасаудан бас тартты. Алла Тағала Құран Кәрімде бұл оқиға жайында:

قَالَ رَبِّ السَّبْجُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ ۖ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُن مِّنَ الْجَاهِلِينَ

Сол кезде Жүсіп (әйелдердің арбап-арбауынан құтылу үшін): Уа, Раббым! Мыналардың маған істе деп отырған істерін істегенше, зынданға жабылғаным артық. Егер олардың бәлесінің бетін ары қылмасаң, оларға көңілім ауып, надандардың біріне айналуым ғажап емес», деп, Аллаға жалбарынды.

Адамзаттың абзалы болған Мұхаммед ﷺ жас кезінде замандастарымен салыстырғанда оқ бойы алда еді. Жақсы мінезі, адамдармен жақсы қарым-қатынас жасауы, байсалдылығы, әдептілігімен адамдарды баурап алатын. Адамдар оның осындай қасиеттеріне қарап таңданатын. Мекке халқы оның турашылығы мен адалдығына байланысты Оны «әл-Әмин» («Сенімді») деп атады. Осылайша, ол жас кезінде осы атымен халық арасында танымал болды.

Оған иман келтірген, серіктес болған, исламның туын көкке көтеріп, ең алғашқы ауыртпалықтарды қабылдаған сахабалардың түгелге дерлігі жастар еді. Тіпті Зубайр ибн Аууам, Әлилер он жасқа да толмаған бала болатын. Сол кездегі жасы үлкен сахабалардың бірі - Әбу Бәкір небәрі 38 жаста.

Ұлы жас сахабалардың қайталанбас өнегелі өмірінен мысалдар келтіретін болсақ:

Бірінші көрініс: Әли ибн Әбу Талиб Аллаға иман келтірген кезде он жастағы бала еді. Кейбір деректер бойынша ер адамдардан ең алғаш ислам қабылдағандардан болды.

Екінші көрініс: Пайғамбардың ﷺ сүйіктісі деген атқа лайық болған Усама ибн Зайд бүкіл мұсылман әскеріне қолбасшы болғанда небәрі 18 жаста болған.

Үшінші көрініс: Бұл «үмметтің сиясы», «Құранның тәржіманы» атанған Абдолла ибн Аббас сахабалардың ішінде ең жастарының бірі. Осы орайда Пайғамбарымыз ﷺ Ибн Аббасқа былай дұға жасаған:

اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّوْبِيلَ

Алла Тағала оған дін ілімін беріп, тәуілді (Құран ілімін) үйрет.

Осы секілді көріністер Пайғамбарымыздың ﷺ сахабаларында көптеп кездеседі.

- Ұлы имам Шафиғи Меккеде кішкене жасынан ілімге берілген, жеті жасында Құранды, он жасында Имам Маликтің «әл-Муатта» атты хадис кітабын жаттайды. Он бес жасына келгенде, пәтуа бере алатындай деңгейге жеткен.

- Ислам тарихы куә болған ең ғажайып қолбасшылардың бірі – Осман әулетінен шыққан Мұхаммед Фатих еді.8 Ол билікке келгенде жиырмадан сәл ғана асқан жігіт болатын. Ол пайғамбарымыздың ﷺ мына хадисіне ең алғаш амал тұрғысында іске асырған жас әмірші болды:

وَلْتَفْتَحَنَّ الْقُسْطَ طِينِيَّةً فَلْيَنْعَمِ الْأَمِيرُ أَمِيرُهَا وَلْيَنْعَمِ الْجَيْشُ ذَلِكَ الْجَيْشِ

«Константинополь бір кісінің қолымен фатх етіледі. Сол қолбасшы неткен тамаша қолбасшы, сол әскер неткен тамаша әскер» деген.

- Атақты хадис имамдары Бухари, Муслимдер жас кездерінде хадис жинап, исламға үлкен қызмет жасаған.

Қазақ даласында талай данышпандар жас кезінде-ақ өздерінің кеменгерлігін көрсеткен.

- Төле — Тәуке ханның жеті жарғы, бас биінің бірі он бес жасында халық арасында билік айтқан.

- Он алты жасында ақын атанып, 27 жыл ғана ғұмыр кешкен Сұлтанмахмұт Торайғыров осы қысқа ғұмырында сол кездегі жастарға үлгі-өнеге бола білді.

Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып, күн болам,

Қараңғылықтың кегіне,

Күн болмағанда, кім болам?! — деп,

Сұлтанмахмұт жасынан-ақ алдына биік мақсат қоя білді.

Менің ойымша қазіргі кездегі жастар мен жасөспірімдер шет елге, батысқа тым еліктеуіш болып кеткен. Алайда, олардың діні мен тілі, ділі бөлек екенін ойлана қоймайды. Біздің жаратылысымыз мұсылман, қазақ болғандықтан біз өзіміздің рухани құндылықтарымызды ұмытпауымыз керек деп санаймын. Еліктеушілік дұрыс емес әрекет екені бізге аян. Жастардың көп бөлігі жиырма бірінші ғасырдың адамымын деп діндерін ұмытып бара жатқандай.

2.1. Дінде тиым салынған іс-әрекеттер

Харам (араб.: حرام, /ḥarām/ — тиым салынған) — Ислам дініндегі тиым салынған заттар мен әрекеттер.

1. Күнә болып есептелетін іс-әрекеттер. Кез келген іс-әрекет өз сипатына қарай үш түрге бөлінеді: а) батил — мүлдем тыйым салынған (бұған шариат заңдарын, діни жораларды сақтамау, міндеттемелік келісімшарттарды, сауда-саттық талаптарын бұзу, күш көрсету, озбырлық жасау, нахақ қан төгу, зинақорлық, діннен безу жатады); б) фасид — яғни ішінара арамдық араласқан, бірақ түзетуге болатын іс-әрекеттер; в) сахих — арамдық жоқ, бірақ моральдық тұрғыдан қолдап-қуаттауға жатпайтын іс-әрекеттер (мыс., қылмыскерлерге қару-жарақ сату, т.б.).

2. Отбасы қарым-қатынастарындағы тыйым салынған байланыстар (мыс., қазақтарда жеті атаға дейін қыз беріп, қыз алу — арам), емшектес жандарға, өгей қызға үйлену, т.б. іс-әрекеттер А. болып табылады.

3. Тыйым салынған тағамдар мен ішімдіктер (Дәрі-дәрмек есебінде пайдаланса, А. емес).

4. Адамды бұзатын ойын-сауықтар мен құмар ойындары.

5. Қажылық кезіндегі тыйым салынған іс-әрекеттер (мыс., қару-жарақ асыну, күнделікті киімін кию, құн алу, соғысу, ұрысу, т.б.). А. іс-әрекетке барушылар күнәһар болады.

Харам ас — шошқаның еті, майы, мас қылатын ішімдіктер, қан, жыртқыш аңдардың еті, Алланың атымен сойылған еттен басқасы.

Харам деп тағы да үлкен күнәларды да атайды: зина, риба, құмар ойнау, адам өлтіру, жала жабу т.б. және т.б.

Ислам шариғатында "харам" деп белгіленген болса, оны «Ашық харам» (харам лизатихи) деп атаймыз. Мысалы: арақ, шошқаның еті, ұрылық, арам малдың етін сату т.б. Жалпылама харам - адамға тән бес негізгі байланысты меншікті қорғау мақсатымен тиым салынған. Бұл бесеуі: - жан - ақыл-ес - дін - тұқым (ұрпақ) - мал-мүлік болып саналады.

Түпкі айырмашылығынан емес, қосымша себептерден харам болған нәрселер «қосымша харам» (харам лиғойриһи) деп аталады. Мысалы: кезкелген халал мүлік ұрланған жағдайда харам болып есептеледі. Жұма намазында жұма намазын оқуға міндетті еркектердің сауда-саттық қылуы қосымша харамға жатады. (Жума сүресі 62, 9-аят) Бұл жердегі тиым адамды ең маңызды жамағаттық намаздан құр қалдыру зиянына байланысты қосымша себептерге байланысты харам.

Харамды жасамаса көп сауапқа ие болуы мүмкін. Харамнан сақтану адамды тақуалық мәртебеге жеткізеді. Харам жасалса, ауыр күнәға батып, жүректер қарайып, иман әлсірейді, адамның көңілі кірлеп, ибадаттардан ешқандай рахат ала алмайды. Қиямет күніне барғанда да ауыр азап тартады.

Ал енді Шариғатта айқын дәлелдермен анықталған бір харам нерсени «халал» деп есептесе, иманынан айрылады. Басқаша айтқанда, бір адам арақ ішсе ауыр күнәһар болады, егерде арақты «халал» десе, өмірінде ішімдік ішпесе де діннен шығады. Себебі бұл жерде Аллаһ Тағаланың көрсеткен һүкімін жоққа шығару мәселесі жатыр. Аллаһ Тағала Өзі сақтасын, бұл - «ол білмейді, мен білем» дегендей іс. Сондықтан харамды «халал» деген куфр (кәпірлік іс) болып саналады.

2.2. Жастардың бұрыс іс-әрекеттері

Қазіргі кезде белең алып бара жатқан жастардың арасындағы шариғатқа қарсы іс-әрекеттерге мыналар жатады: денеге сурет салдыру (татуировка), әсіресе қыз-келіншектердің арасында ботокс жасату, қас жұлу, пирсинг жасату т.б. Жеке-жеке тоқталып өтейік.

Денеге сурет салдыру.

Тату – тері астына бояуыштарды ендіру жолымен салынатын адам денесіндегі жазу-суреттер. Ислам дінінде денесіне тату салуға тыйым салынады. Себебі Абдолла ибн Омардан (Алла оған разы болсын) жеткен хадисте: «Пайғамбарымыз (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) өзіне және өзгеге шаш жалғаған, өзінің және өзгенің денесіне тату салған адамдарды лағынеттеді», – делінген (Бұхари, Мұслим).

Сонымен қатар бүгінде татудың бұлтартпас аса зиян екенін ғылыми зерттеулер нәтижесі айқындап отыр. Мысалы, тәнге сурет салу құралы болып саналатын иненің таза болмауы және сурет салу студияларының жалпы санитарлық талаптарға сай еместігі түрлі жұқпалы аурулар туғызады.

Екіншіден, бояулардың құрамына қорғасын, мышьяк және басқа да улы заттар кіреді. Олар адамды өте қауіпті түрлі обыр ауруларына душар етеді. Зиянды бояулар, тіпті адамның ген жүйесін бірте-бірте зақымдауы мүмкін. Адамдар татудың салдарынан тері обыры, экзема және аллергия ауруларына жиі шалдығады екен.

Демек денеге тату салу ұлтымыздың болмыс-бітіміне, түсінік-ұстанымына, дүниетанымына қайшы келумен қатар, әркімнің денсаулығына да қауіпті екенін жіті түсінуіміз қажет. Шарифатымызда әрбір саналы азамат өз басын және денсаулығын сақтауға аса жауапкершілікпен қарауға міндетті.

Алайда кейбір ғалымдардың көзқарасы бойынша мына жағдайларда ғана денеге жазу немесе сурет салуға рұқсат етіледі. Олар:

1. Ою және сурет денеге сіңіп тұрақты қалмауы, уақыт өте өшірілуі тиіс;
2. Жазба судың теріге тиюіне кедергі болмауы шарт;
3. Ар-ұятсыз жазулар мен суреттер болмауы керек;
4. Суретте теріс ұрандар, жалған идеологияның немесе адасқан ағымның белгілері жазылмауы тиіс;
5. Сызбада тірі жанның суреті болмауы керек;
6. Денеге Алла Тағаланың есімдері немесе Құран аяттары жазылмауы тиіс;
7. Жазбаның әурет (ұят) жерлерге қолданылмауы шарт (Фәтауа шарғия, шейх Ахмад Шариф ан-Нәсәған).

Ботокс, қас жұлу.

Алла Тағала Құранда Ібіліс шайтанның былай деп ант ішкенін ескертеді: «Оларға Алланың жаратылысын өзгертсін деп әмір етемін» («Ниса» сүресі, 119-аят).

Пайғамбарымыз (с.а.у): *«Алла Тағала денеге сурет салушыны, сурет салғызғанды, қас терушіні, қас тергізгенді, әдемі көріну мақсатында тістерінің арасын ашқандарды, Алланың жаратылысын өзгерткендерді лағынеттеді»,* – деген (Мүслім).

Демек артық әсемдік үшін немесе табиғи кәрілікті жасыруға, табиғи бейнеден тыс жаратылысты өзгертуге алып барса, сондай-ақ одан айлакерлік пен көзбояушылықты ниет етсе, онда шарифатымыз ботокс жасатуға қатаң түрде тыйым салады. Алайда адам мүшесіндегі қандай да бір ақауды кетіру, туа бітті немесе кейіннен пайда болған кемістіктерді қалпына келтіру секілді қажетті емделу іс-әрекеттеріне рұқсат беріледі.

Әйтсе де ботокстың зияны басым немесе зияны мен пайдасы тең болса, онда оны қолдануға тыйым салынады. Себебі шарифатымызда өзіне де, өзгеге де зиян тигізуге рұқсат жоқ. Сондай-ақ екі зиян нәрсе тап болса, оның жеңілі қалдырылып, үлкені жойылады делінген.

Ботокс жасатудың екі тәсілі бар: емдік және косметологиялық. Косметологияда ол бет әжімдерін тегістеу мақсатында қолданылады. Емдік мақсатта оны церебралды паралич, қисық мойын, инсульттан кейін, оның бұлшық етке және шап аймағына кез келген аурулардың салдарынан пайда болған бет ассиметриясын жою үшін, артық тер бөлінуін болдырмау үшін қолданылады.

Ботокс бұлшықетке еніп, оны қимылсыздандырады. Оны енгізудің мақсаты – әжімдерді тегістеу. Ботокс бұлшықетке еніп, теріні қатырып тұрады, ал әжім тиісінше сол сәтте тегіс күйге енеді де, әжімнен құтылуға мүмкіндік береді.

Мамандардың айтуынша, ботокс ағзаға зиянды, жүйке жүйесін, мимиканы бұзады және тәуелділікті тудырады. Адамдардың ағзасы әртүрлі болғандықтан, біреу ботоксты жақсы қабылдаса, екіншісінің оған қарсы аллергиясы болуы мүмкін. Ал жасы ұлғайған сайын беттегі бұлшықеттер әлсірейді. Сәйкесінше ботулинотерапияның мөлшері де азаяды. Дегенмен ол адамның өмір сүру дағдысына, ағзаның зат алмасуына тікелей байланысты.

Алайда біздің жастар осыны біле тұра, өздерінің бет-әлпетін өзгертіп әлек болуда. Осы іс-әрекеттерді білместікпен немесе көрсоқырлықтан істеп отырғандарда баршылық. Біз осы мәселелерді қоғамда өзектілігін арттырсақ мәселенің шешу жолын да таба аламыз деп ойлаймын. Жастар өздерін күнәға итермелемеуі керек екендігін түсінулері керек. Себебі олар мұсылман болғандықтан, өз болмыстарын, шарифатын ешқашан ұмытпауы керек.

Аффирмация.

Аффирмация латын тілінде «бекіту, растау» деген сөзге саяды. Яғни психологиялық тұрғыдан: **«Мен бақыттымын, мен баймын, менің жан-дүнием сау, (жоқ болса да) менің алып**

үйім бар» деген сияқты сөздерді күнделікті бірнеше рет қайталау арқылы өзін-өзі сендіру, иландыру, санасында сол ойды орындалғандай етіп бекіту.

Аффирмацияны насихаттап жүрген өздерін психолог ретінде санайтындардың сөздеріне назар салсақ: «Аффирмация жұмыс жасау үшін оған толықтай 100% пайыз сену керек. Әр арман-мақсатың орындалғандай нақты сеніммен айтылуы шарт. Соған толықтай нанып, көп қайталаудың нәтижесінде ғана ол жұмыс жасайды[1]» - деп үйретеді. Сонымен қатар, «Дінде жақсылық тілеу бар, жақсылықтардың барлығын бір Алла беретініне сенеміз» - дегендей шарифатпен байланыстырғылары да келеді.

Аффирмацияға 100% пайыз иланып, көп қайталаумен тілегі қабыл болады, оны дұрыс жасамасаң жұмыс жасамайды, тілектің орындалуын аффирмациямен іске асты деу шарифаттың негіздеріне сай келмейді. Себебі Алланың қалауынсыз ешнәрсе жүзеге аспайды. Әрине себепті ұстанбау ақымақтық, бірақ сол себептің өзі бір нәрсені болдырады деп сену күпірлік. Сондықтан, әрбір ісімізде әуелі Аллаға сүйенуіміз керек. Құранда Алла Тағала:

فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

«Қандайда бір іске бел бусаң, Аллаға сүйен! (тәубе ет!). Алла сөзсіз өзіне сүйенгендері жақсы көреді»[2].

Басқа бір аятта:

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

«Саған ғана құлшылық етеміз және Сенен ғана жәрдем тілейміз» [3] - деп бір Өзінен ғана тілеуімізге шақырған.

Әнас ибн Малик (р.а) жеткізген хадисте, пайғамбармыз (Алланың оған игілігі мен сәлемі болсын):

لَيْسَ أَلْأَحَدُكُمْ رَبٌّ حَتَّىٰ يَسْأَلَهُ شَيْعٌ نَّغْلَهُ إِذَا انْقَطَعَ

«Сендердің бірлерің қажеттерін Раббысынан сұрасын, тіпті, үзіліп қалса, аяқ киімінің бауында Одан сұрасын» [4] деп, базарда толып тұрған баудың өзін Алладан ғана сұрауға шықырған. Олай болса неліктен шарифатымызда негізі жоқ, кеше ғана пайда болған тұжырымдарды қолданбақпыз?!

Күдси хадисте Алла Тағала:

...من ذا الذي يسألني فأعطينه

«Кім менен сұраса, оған беремін...»[5] - деген.

Әйел затына шарифат шеңберінен шықпай сәнденуіне рұқсат етіледі. Бұл ұстанымды ханафи, мәлики, шафиғи, ханбали мәзһаб өкілдерінің барлығы құптайды. Қазіргі таңда әйелдер сәнденудің бір түрі ретінде тырнақ бояуды әдетке айналдырған. Тырнақ бояуға қатысты ғасырымыздағы бірқатар ғалымдар рұқсат берген .

Алайда тырнақ бояуға арналған лактардың құрамында су өткізбейтін қоспалар болғандықтан ол ғұсыл мен дәретке кедергі келтіреді. Төрт мәзһаб ғұламалары дәреттің дұрыс болуы үшін денеге су өткізбейтін кедергілер болмауы шарт деген . Себебі дәрет пен ғұсылда жууы тиіс болған ағзаларға су жеткізу парыз. Аятта дәреттің парыздығы жайында Алла Тағала былай дейді:

«Әй, мүміндер! Қашан намазға тұрсаңдар, (тұрарда,) жүздеріңді және шынтақтарға дейін қолдарыңды жуыңдар. Бастарыңа мәсих тартыңдар (сипаңдар). Және тобыққа дейін аяқтарыңды жуыңдар» .

Алла Тағала аяқ пен қолды тіпті тырнақты жуды міндеттеді. Кім денеге немесе тырнаққа су өткізбейтін нәрселерді қолданса, онда ол қолын жумаған әрі бұйрықты орындамаған болып саналады.

Абдулла ибн Омардан жеткен риуаятта бір кісі дәрет алып, аяғының тырнақтай мөлшерін жумай кетеді. Оны көрген Алла Елшісі (с.а.у.): «Дәретіңді қайта толық ал» [5] - деп бұйырады.

Дәрет немесе ғұсыл алып жатқанда тырнаққа, бүкіл денеге су өткізбейтін нәрселері қолдануға болмайды. Мұндай бояуларды пайдаланған жанның дәреті мен ғұсылы дұрыс емес. Оны кетіріп, қайта дәретін немесе ғұсылын алуы міндетті.

Күйеуінің алдында әдемі көрінгісі келген әйел құптан намазынан кейін боянуына болады. Таң намазының дәретімен құптанды оқуға дағдыланған адам үшін дәрет алып болған соң тырнағын бояуына рұқсат. Бірақ дәреті бұзылып, қайта дәрет алатын жағдайда бояуды кетіруі міндетті .

Кейбір ғалымдар әйелдер маникюр мен педикюр жасатуға әуес болғандықтан намаз оқымауға дейін барып жатады. Осындай жағдайға байланысты мұндай әрекеттің алдын алу мақсатында боялған тырнақтың үстінен мәсих тартуға болады деген пәтуаны беруде. Расында бұл үлкен қасірет. Бұлай пәтуа беру дұрыс емес .

Тек зәрулік жағдайда ғана бояушы қызметіндегі адамның тырнағындағы бояу дәретке кедергі болмайды .

ҮКІМ:

1. Дәрет пен ғұсыл дұрыс болу үшін тырнақ лакпен боялмауы қажет;
2. Су өткізетін қына секілді бояумен тырнақ бояуға рұқсат;
3. Лакпен боялған тырнаққа мәсих тартуға болмайды. Ондай адамның дәреті мен ғұсылы қабыл болмайды.

Ал қазіргі кезде тырнағын бояу ең сәнді құбылыс секілді. Себебі қыз балалар ай сайын тырнағын ақылы түрде боятып, оны 2-3 апта көлемінде кейде тіпті 1-ай тырнағында ұстайды. Алайда бұл дәрет алуға кедергі екені рас, сонымен қатар, денсаулыққа да өз зиянын тигізетіні анық . Осындай атап өткен әрбір сұлулық үшін құрбандық керек деген арулар өздернің шарифатқа қайшы әрекет жасап жүргендерін ойлана қоймайды. Әрине таңдау еркіндігі әр адамның өзінде, біз зайырлы, тәуелсіз мемлекетте өмір сүріп жатырмыз. Біздің дініміз-біздің алтын қазығымыз. Осы қазықты суырып алмау керек. Себебі мен салдарын, алдымыздағы ахирет күнін ешқашан ұмытпауымыз керек. Сауапты іспен айналысып жастарымыздың да өнегелі, тәрбиелі пайғамбар үмметі болуға атсалысуымыз керек деп санаймын.

3. Сүннет дегеніміз не?

Сүннет (арабша: سنة – *суннат*) — Хазіреті Пайғамбардың (с.а.у.) сөзі, әрекеті және тақриры (шешімі) деген сөз. Құранда Хазіреті Пайғамбарға (с.а.у.) бойұсыну бұйырылады. Сүннет - парыз бен уәжіптен бөлек, Пайғамбар (с.а.у.) жасаған және жасауды насихат еткен іс-әрекеттер.

Сүннет үшке бөлінеді:

• 1. Мүәккәд Сүннет (бекітілген сүннет). Пайғамбардың (с.а.у.) үнемі орындап, кейде орындамаған Сүннеттері. Мысалы, таң, бесін, ақшам намаздарының Сүннеттері. Осы Сүннеттерді орындаған сауапқа кенеледі. Орындамаған адам жаза берілмесе де, айыпталады.

• 2. Ғайри мүәккәд Сүннет (бекітілмеген сүннет). Пайғамбардың (с.а.у.) кейде жасап, кейде жасамаған Сүннеттері. Намаздыгер мен

құптан намазының алғашқы Сүннеттері осыған жатады. Осы Сүннеттерді орындау сауапты, ал орындалмаса, күнә жоқ.

• 3. Зәуәид Сүннет (артық сүннет). Осы Сүннеттер Пайғамбарымызға деген сүйіспеншілік үшін орындалса, сауабы көп, орындалмаса

күнәсі жоқ. Факихтер осы негіздегі бұйрықтардан Хазірет Пайғамбардың (с.а.у.) Сүннеттеріне бойұсынудың қажет екендігін түсіндірген, осылайша Сүннет Құраннан кейінгі екінші түпдеректі қалыптастырған.

Сүннет құрылымы тұрғысынан үшке бөлінеді:

- а) ауызша Сүннет;
- ә) іс-әрекеттік Сүннет;
- б) тақрири Сүннет

Ауызша Сүннет - Хазіреті Пайғамбардың (с.а.у.) сөздері, ол хадис деп аталады.

Іс-әрекеттік сүннет Хазіреті Пайғамбарлық (с.а.у.) орындаған іс-әрекеттерін білдіреді.

Ал тақрири сүннет Хазіреті Пайғамбардың (с.а.у.) көрген ісі төңірегінде үндеместен, оны мақұлдағанын көрсетеді. Хазіреті Пайғамбарлық (с.а.у.) көрген ісіне қарсы шықпауы сол істі істеуге болады деген сөз. **Риуаят түріне қарай Сүннет үшке бөлінеді:**

- а) Мутеуатыр Сүннет;
- ә) Мәшхүр Сүннет;
- б) Ахад Сүннет (хабер-и уахид);

Мутеуатыр Сүннет - жалған айтуға келісуі мүмкін болмаған қауымдар тарапынан ұрпақтан ұрпаққа жеткізілген Сүннет. Сол себептен, мутеуатыр Сүннеттің жарамдылығы мәселесінде фикһтер арасында пікірталастар туындамаған.

Мәшхүр Сүннет - бір табакадағы (топ) рави (Пайғамбар сөзін жеткізетін адам) саны бір немесе екі адамнан тұрғанымен, екінші табақаларда көп равилер тарапынан риуаят етілген Сүннет

Ахад Сүннет - әрбір табакадағы жеке кісілер тарапынан жеткізілген Сүннет. Мұны «хабер-и уахид» деп атайды, яғни тек қана бір адам риуаят еткен хабар дегенді білдіреді. «Хабер-и уахид» пен іс-әрекет мәселесінде мазһаб имамдарының көзқарастарындағы шарттар бір-бірінен өзгеше.

Әртүрлі фикһ мектептерінің пайда болуында және мазһабтар арасындағы көзқарастардың ерекшеленуінде Сүннетке түрлі көзқараспен қараудың да үлкен ықпалы болған.

Хазіреті Пайғамбар (с.а.у.) - Құранды алғаш рет түсіндіріп, ондағы үкімдерді алғаш рет орындаған адам. Түсіндіру және орындау кезінде оның илахи бақылауда болғандығы қабылданады.

Мұхаммед Пайғамбарымыздың (ﷺ) әр сүннеті біз үшін өте маңызды. Сүннет - бұл барлығымыз үшін өмірді пайдалы әрі жақсы өткізуде керемет нұсқаулық болмақ.

Алла елшісінің (ﷺ) өзі: **«Кімде кім менің сүннетімді жаңғыртса сол мені жақсы көреді. Ал мені жақсы көрген жан Жұмақта менімен бірге болады»**-деген. Осы мақалада біз Алла елшісінің (с.ғ.с) күнделікті өмірге қажетті 11 сүннетіне тоқталмақпыз.

Ерте жатып, ерте тұру

Біздің ұйқы режиміміз күндізгі жұмыстағы белсенділігімізге тікелей әсер етеді. Таң намазынан кейінгі таңғы уақыт берекелі уақыт болып табылады. Жаңа күнді құлшылықтан бастасаңыз күнұзын көңіліңіз көтеріңкі болып, көп нәрсеге үлгересіз. Бірақ ерте тұру үшін ерте жату қажет. Сонда ағза тиісінше демалады. Айша анамыз Пайғамбарымыздың (ﷺ) ұйықтау режимі туралы: **«Ол әдетте ұйықтауға ерте жатып, түннің соңғы бөлігінде тәһәжжуд намазын оқу үшін оянатын, содан кейін (таң намазына дейін) ұйықтайтын»**-деген.

Жиі күлу

Ибн Джаз (Алланың оған игілігі мен сәлемі болсын): **«Мен Алла елшісінен (ﷺ) көп күлетін ешкімді көрген жоқпын»**-деген. Ғалымдар адам жиі күлген кезде оның ағзасында табиғи антидепрессант – серотонин гормонының мөлшері артып, адамға жақсы ықпал ететінін дәлелдеген. Біз күлкінің өзіміз бен айналамыздағы адамдарға әсерін тиісінше бағалай бермейміз. Бірақ жиі күлу деген сөз «арсыз күлкі» деген сөз емес.

Мисуак пайдалану

Алла елшісі (ﷺ): **«Егер үмбетіме қиындық тудырмас болғанда оларға әр құлшылық алдында мисуак пайдалануды бұйырар едім»**-деген. Мисуактың пайдалы қасиеті көп. Ауыз қуысындағы бактерияларды жояды және өзі қымбат тұрмайды. Сондықтан да бұл сүннетті орындау қиынға түспесе керек.

Шашты майлау.

Джабир ибн Самур Пайғамбарымыздан (ﷺ) бастағы ақ шаш туралы сұрайды. Сонда Алла елшісі: **«Басты маймен майласа, олар көрінбейді»**-деген. Шашты үнемі майлап тұрса, шаштың түсуі, ағаруы азайып, түптері бекіп, жарқырай түседі. Сол арқылы жүйке жүйесі мен ми талшықтарына әсер етеді. Ал біз күні бүгін осы үшін шаштаразға, спа-салондарға көп қаражат шығарамыз. Пайғамбарымыздың (ﷺ) осы қарапайым ғана сүннетті біздің қаражатымызды едәуір үнемдеуге көмектесер еді.

Ауқаттанғанда «үштен бір» ережесін сақтау

Алла елшісі (ﷺ): **«Адам ағзасындағы ең жаман ыдыс оның асқазаны. Оған жүрек жалғау үшін аздаған ас жеткілікті. Егер асқазанын толтыру қажет болса бір бөлігін тамақпен, бір бөлігін сумен, қалған бір бөлігін ауамен толтырсын»**-деген.

Жақсы нәрсе айту немесе үндемеу

Пайғамбарымыз (ﷺ): **«Алла Тағала мен Қиямет күніне сенген адам жақсы нәрсе айтсын немесе үндемесін»**-деген. Біз күнделікті тірлікте өзімізге қатысы жоқ нәрсені көп сөз етеміз. Білімізді арттырмайтын, мінезімізді жақсартпайтын және ешбір пайдасы жоқ дүниелерді сөз етуге сағаттап уақыт кетіреміз. Тіпті пайдасы тұрмақ, ол әңгімелеріміздің өзіміздің күнәмізді көбейтіп жататыны жасырын емес. Бұл өсек-аянға деген әуестіктен орын алатын жағдай. Зая кеткен осынша уақытты зікір айтуға, Құран оқуға жұмасақ қандай ғанибет болар еді.

Хиджама жасау (қан жіберу)

Пайғамбарымыз (ﷺ): **«Қандайда бір дәрі-дәрмекте иша болса, ол хиджамада, балда және күйдіруде болар. Бірақ күйдіруді құп көрмес едім»**-деген. Пайғамбарымыз (с.ғ.с) қан жіберуді үнемі қолданатын. Бұл ем түрі көптеген елдерде ғасырлар бойы қолданылған. Хиджаманың пайдасы зор. Зерттеулер оның мигрени, буын аурулары, бедеулік ауруларына үлкен көмегі барын көрсетті. Ол күйзелісті, шаршағандықты басады.

Сырқат жандардың көңілін сұрау

Алла елшісі (ﷺ): *«Аш адамдарды тамақтандырыңдар, сырқаттардың көңілін сұрап барыңдар және құлдарды босатыңдар»*-деген.

Ас-суды отырып ішу

Пайғамбарымыз (ﷺ): *«Адамның сусынды тік тұрған қалпы ішуіне болмайды»*-деген. Айналасындағылар: *«Асты да тұрып ішуге болмай ма?»*-деп сұрағанда *«Бұл одан да жаман»*-деген екен.

Оң жағымен жату

Алла елшісі (ﷺ) үнемі оң жағымен жататын болған. Адамның ұйықтағанда оң жағымен жатуы, оның күндізгі жұмыс өнімділігіне де, денсаулығына да әсер етеді.

Үйге кірер кезде «Бісімлә» деп айту

Алла елшісі (ﷺ): *«Егер адам үйіне кірерде немесе тамақ ішерде Алланы еске алса шайтан өзінің көмекшілеріне: «Біз түнеуге және тамақ ішуге орын таппадық»-деп айтады. Егер адам Алланы еске алмастан үйіне кірсе шайтан: «Бізге түнейтін орын бар»-дейді және тамақ ішерде Алланы еске алуды ұмытса шайтан: «Біз түнейтін орын таптық, сондай-ақ тамақ таптық»-дейді»*-деген

3.1. Сүннетпен амал етудің маңыздылығы.

Адамзаттың ардақтысы аталып, шынайы бақыт жолын көрсеткен Мұхаммед ﷺ пайғамбарымыздың дүниеден өткеніне қаншама күндер, айлар, жылдар, ғасырлар өтсе де шынайы үмметтерінің сүйіспеншілігі бір сәтке де азайған емес. Өйткені, пайғамбар жолын өміріне өнеге еткен барлық жанның бір ғана мақсаты бар - Алланың жіберген дінін саф күйінде сақтай отырып, берік ұстану. Әрине, ол үшін пайғамбардың ﷺ сара жолы болған сүннет жолын жақын танып-білу, оны тіршілігінің әр сәтінде өнеге ете білу және асыл дінді пайғамбарша ұстау басты маңызға айналды. Шындығында бұған пайғамбар жолымен жүру арқылы жетері хақ. Алла Тағала Құран Кәрімде пайғамбардың сүннетіне берік болу жайында:

Пайғамбар өздеріңе не жеткізсе соны шын көңілден қабыл алыңдар және не нәрседен тыйса, содан тыйылыңдар.

Асылында Алланың құлдарынан нені қалайтынын ең жақсы білетін жан пайғамбарымыз Мұхаммед ﷺ еді. Сондай-ақ, Құран өзіне түскендіктен оның мақсат-мұратын да жақсы білді. Құран – дініміздің қайнар бұлағы. Пайғамбарымыз ﷺ:

«Мен сендерге екі нәрсе қалдырдым: бірі - Құран, екіншісі – менің сүннетім. Осы екеуін басшылыққа алсаңдар адаспайсыңдар», - дейді.

Демек, пайғамбар сүннетін Құранның түсіндірмесі мен бейнесі деуге әбден болады.

1. Сүннеттің Құранды тәпсірлеуі, яғни анықтап түсіндіруі туралы

«Иман келтіріп имандарын зұлымдықпен былғамағандар, міне, соларға нағыз сенімділік бар (қорқыныш жоқ) және нағыз тура жол тапқандар солар» деген аят түскен соң, мұны естіген сахабалар (әлін білмеу, ақиқаттан аттап кету дегенге саятын зұлымдық сөзінің астарын жақсы білгендіктен) уайымға салынып, Алла елшісінен: *«Қайсымыз зұлымдық жасамадық дейсіз?»* – деп сұрағанда, Алла елшісі оларға былай деп жауап берген: *«Ол (зұлымдық) сендер ойлағандай мағынадағы зұлымдық емес, ол - хазірет Лұқманның ұлына насихаттағанындай, яғни хазірет Лұқман ұлына былай деген-ді:*

لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

«(Ұлым), Аллаға серік қосушы болма, ширк – зұлымдықтың ең үлкені».

Алла расулының осы түсіндірмесінде жоғарыдағы аятта баяндалған зұлымдықтың мағынасы астамшылдық, өзгелерге озбырлық жасау емес, Жаратқанға серік қосу дегенді білдіреді. Егер де Алла елшісі ﷺ аятты осылайша анықтап түсіндірмегенде, біз аяттағы жасырын мағынаны ешқашан дұрыс ұғына алмас едік.

Айша анамыз бен Ибн Мәсғуд Құранның мына аятын:

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى

«Намазды бек ұдайы оқыңдар (барынша дұрыс, кемшіліксіз), орта намазды да» деп келетін орта намазды «намаздыгер» деп түсіндіргендігі және бұлайша пайғамбар ﷺ түсіндіргендігі жөнінде хадистерде риуаят етіледі.

2. Сүннеттің қысқа баяндалған мәселелерді ашып түсіндіруі

Сүннеттің тағы бір қызметі – астарлы мағынада келген мәселелерге түсіндірме жасаумен қатар қысқаша баяндалған жайттарды кеңінен ашып түсіндіруі.

Мысалы, Құран кәрімде *الصَّلَاةَ أَقِيمُوا* «Намазды орындаңдар» деген бұйрық бар, алайда намаздың қалай оқылатыны, қай кезде оқылатыны туралы ештеңе айтылмайды. Дегенмен кейбір тәпсіршілер

نَاتِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبُنَ السَّيِّئَاتِ

«Күндіздің екі ұшында және түннің күндізге жақын сәттерінде намаз оқы, өйткені жақсы істер жамандықтарды жояды» деген аяттан бес уақытты шамалағанмен,

إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا

«Намаз мұминдерге белгілі уақыттарда парыз етілген» деген аятта да нақтыланғандай, белгілі уақыттарда мұминдердің дәл қай сағаттарда парыз намаз оқытынын сүннет нақтылап берген. Осы тақырыптағы бір хадистен намаз уақытының дәл анықталуы Пайғамбарымыздың ﷺ Ұлы Құдіретпен және Жәбірейілмен байланысы арқылы жүзеге асқанын аңғарамыз: *«Жәбірейіл Қазбаның жанында маған екі рет имамдық жасап, намаз оқытты. Бірінші ретте, күн тас төбеге көтерілген шақта бесінді, бар нәрсенің көлеңкесі өз бойымен теңескен сәтте намаздыгерді, ораза тұтқандар ауыз ашқан сәтте намазшамды, күн шапағы әбден көрінбестей болғанда құтпанды және ораза ұстағандарға ішіп-жеу харам саналған сәтте таң намазын оқытты. Ал, екінші ретте бесін намазын бар нәрсенің көлеңкесі өзінен бір есе ұзарған сәтте, намаздыгерді көлеңке екі есе ұзарғанда, намазшамды әуелгідей сағатта, құтпанды түннің үштен біріне жақын сағатта, айнала толайым жарық болған сәтте таң намазын оқыды. Сонан соң маған бұрылып: «Уа, Мұхаммед, сенен бұрынғы нәбилердің уақыттары осындай, намаз уақыты міне, осы екі уақыттың аралығында»* деді.

Алла расулы намаздың уақыттарын осылайша үмбетіне үйретіп қана қоймай, намаздың парыздары, уәжіптері, мұстахабтары, мәкруһтары, муфсидтері, рукуғы, сәждесі, қырағаты, тахияты және сәлем беріп намазды тамамдау керектігін де егжей-тегжейлі түсіндіріп берген. Иә, шындығында да, әу баста қысқаша ғана айтылған «Намаз оқыңдар» деген әмірдің түсіндірушісі, анықтаушысы – Пайғамбарымыз ﷺ болып отыр. Ол осылайша намазды қалай оқу керектігін жан-жақты талдап түсіндірген соң бір хадисінде бұл мәселені былайша түйіндеген:

«Мен қалай намаз оқысам, сендер де дәл солай оқыңдар».

Егер сүннетте бекітілген намазға қатысты мәселелер Құран Кәрімде баяндалғанда, тек намазға қатысты мәселелердің өзі қазіргіден бірнеше есе көп болар еді. Құран бұл мәселенің талдауын иләһи мақсаттарды дұрыс түсініп, өзгелерге де түсіндіретін ерекше парасат-пайымға ие Пайғамбарға ﷺ жүктеген. Хазірет Мұхаммед ﷺ болса ғайры мәтлу уахи, яғни Құранның тысында Алла Тағаланың көкейіне қондырған ақиқаттары арқылы мәселелерді нақтылап түсіндіріп берген. Оның өзіне жүктелген бұл орасан зор міндетті абыроймен атқаруында фәтанат деп аталатын, пайғамбарларға ғана тән дара ақылға ие болуының рөлі үлкен екенін айта кеткен жөн.

Екінші мысал: Намаздағы сияқты қажылық ретін кеңінен түсіндіру де сүннеттің еншісіне тиген. Құран Кәрімде бұл мәселе бірнеше жерде баяндалғанымен, мұндағы анықтамалар қажылық тәртібінің белгілі бір бөлігін ғана құрайды. Ал, қажылықтың қалай атқарылатыны жөніндегі егжей-тегжейлі түсіндірмені сүннеттен таба аламыз, хадистердегі қажылық тәртібі жайлы мәліметтер Құранда айтылғаннан бірнеше есе көп. Хазірет пайғамбар ﷺ өмірінде бір рет қана қажылық парызын өтеген. Қайнар көздерде Уәда немесе Уида қажылығы (қоштасу) деп аталатын, Пайғамбарымыздың ағашраб ,еднітсү нінігілөк ло аднысыраб қылыжақ ысо ныталаттапис ыусатшоқ немыралабахас ﷺ көрінетіндей биіктеу жерде тұрып, жиналған қауымға қажылықтың ретін түсіндірген. Барлық істегі жетекші, жолбастаушы ретінде Пайғамбарымыз ﷺ қажылық ережелерін тек ауызша айтып қоймай, айтқандарын іс-қимылымен жасап көрсеткен. Қажылықтың орындалу барысын тәптіштеп көрсеткен. Сонан соң:

خُذُوا مَنَاسِكَكُمْ «қажылық ережелерін үйреніп алыңыздар» деп өз сөздері мен іс-әрекеттерінің шариғаттағы орнына назар аударған. Құран Кәрімнің еш кемшіліксіз түскендігіне талас жоқ. Оның сырға толы терең мәнін түсіндіру хазірет Мұхаммед Мұстафа ﷺ сынды ерекше тұлғаға бұйырғаны да шындық.

3. Сүннеттің кейбір жалпы үкімдерді жалқыға сәйкестендіруі

Құран Кәрімде мирас мәселесі жалпылама сөз етіледі. Мәселен:

«Балалардың мұрагерлігін Алла былай белгіледі: бір ер баланың үлесі – екі қыздың үлесіне тең»^[11]делінеді.

Жалпы мағынада мейлі нәби, мейлі әулие, мейлі сафи (ерекше пәк) немесе муқарраб (Жаратқанға жақын құл) болсын, аяттағы айтылған үкім баршаға ортақ екені белгілі.

Алайда, хазірет Пайғамбар ﷺ дүние салғанда, сүйікті қызы Фатима Әбу Бәкірге (р.а.) жолығып, әкесінен қалған мирасты сұрайды. Сонда халифа оған өзі естіген мына хадисті айтқан:

إِنَّا مَعْشَرُ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورَثُ، مَا تَرَكَنَا صَدَقَةٌ

«Біз, пайғамбарлар қауымы, артымызға ешқандай мұра қалдырмаймыз. Бізден тек садақа ғана қалады».

Осы хадис арқылы Пайғамбарымыз ﷺ Құрандағы жалпылама үкімнің жалқыға тән түсіндірмесін жасағанын көреміз.

4. Сүннеттің кейбір үкімдерді нақтылауы

Сүннеттің тағы бір қызметі – Құран Кәрімдегі кесімді үкімді нақтылауы. Мысалы, Құранда:

«**Еркек пен әйел ұрының істеген қылмысына жаза әрі Алладан ғибрат ретінде қолын кесіндер**» делінеді.

Бұл – нақты бұйрық. Алайда қандай жағдайда жасалған ұрлық немесе қаншалықты көлемдегі ұрлықтың аталған жаза ауқымына кіретіні ашып көрсетілмеген. Сондай-ақ, қолдың қай жерінен кесілетіндігі жайлы да айтылмаған.

Осы сияқты:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ

«**Өзара мал-мүліктеріңізді (ұрлықпен, өсіммен, парақорлықпен) жаман жолдан жеуші болмаңдар, бірақ өз ризашылықтарыңмен саудаласу басқа**» деп келетін аяттың да сүннет арқылы нақтыланғанын көруге болады. «*Пісіп, жетілмейінше жемістерді сатушы болмаңдар*»– деген Алла елшісі аятта айтылған жайттың келесі бір қырын ашып, нақтылап берген.

Әуелде де айтып өткеніміздей, сүннет Құранда көрсетілмеген мәселелерде үкім белгілейтін шарифат негізі болып табылады. Мәселен, есек тектес жануар етінің харам болатыны, жыртқыш хайуандардың етін жеуге тыйым салынғандығы, әйел баласын нағашы апасының, әкесінің қарындасы не апасының үстіне әйелдікке алмау, т.б. мәселелер сүннет арқылы нақтыланған үкімдердің бірқатары ғана.

Сахабалардың сүннетпен амал етудегі ерекше ыждағаттылығы

Алла Тағала да Пайғамбарымыз ﷺ да сахабаларға сүннетке бойсұнып, одан мықтап ұстауды бұйырған. Жаратушының бұйрықтарының қалай орындалатынын көрсеткен Пайғамбарымызға ﷺ Оның сенімді һәм адал серіктері болған сахабалар Елшінің бұйрықтары мен істерін Оның көрсеткеніндей және хабар бергеніндей етіп орындап, бойсұнды. Сахабалардың осылайша діни үкімдерде Пайғамбарымызға ﷺ толықтай бағынулары сүннеттің дәлел болатындығын көрсетеді.

Сахабалар Құран мен Пайғамбарымыздың нақты бұйрықтарын әрдайым орындауға бар күш-жігерін салатын. Бір аятты немесе діни мәселеде қандай да бір түсініспеушілік туындаған кезде олар мәселелердің шешімін табу үшін Алла Елшісінің ﷺ төрелігіне жүгінетін.

Мұсылмандар Алла елшісінен ﷺ кез келген мәселені сұрап үйренген және үйренгендерін өздерінен кейінгілерге де жеткізген. Сахабалар барлығының бірдей күнделікті өмір сүру қажеттілігіне байлынысты күнде Алла елшісін тыңдау мүмкіндігі жоқ еді. Алайда олар Алладан жаңа бір үкім келіп-келмегені жайлы ұдайы бір-бірінен сұрайтын. Сахабалардың айтқанындай «ол кезде өтірік айту деген түсінік жоқ еді. Кейде олар Пайғамбарымыздың ﷺ қасына кезектесіп баратын. Пайғамбарымыздың ﷺ тіпті әйелдердің сұраулары бойынша, олар үшін арнайы бір күн белгілеп, оларға діни үкімдерді үйреткендігі жөнінде де хадистерде баяндалады.

Осының бәріне куә болған сахабалар әрдайым сүннетті негізге алып, оған теріс келетін іс жасамауға жандарын салған. Бұған дәлел ретінде бірнеше мысал келтірейік:

Пайғамбарымыз ﷺ көз жұмардың алдында Рим империясына қарсы әскер жасақтайды. Ол әскердің басына Усама ибн Зәйдті (р.а.) қолбасшы етіп тағайындап, жорыққа аттануына бұйрық береді. Алайда Алла Елшісінің дәм-тұзы таусылып, әскер жорыққа аттанбай қалады. Сол кезде Пайғамбарымыздың ﷺ қайтыс болғанын естіген жалған пайғамбарлар (Мүсәйләмәтул кәззәб, Әсуадул-Әнси т.б.) жан-жақтан бүлік шағарып, исламға қауіп төндіре бастайды. Халифа болып сайланған Әбу Бәкір осындай сын сағаттың өзінде басқалар қарсы шықса да, қандай жағдай болса да Пайғамбарымыз ﷺ бастаған ісін аяқсыз қалдырмайтынын айтып, Усама бастаған әскерді жолға аттандырады.

Екінші халифа Омар ибн Хаттаб (р.а.) қайтыс болар кезде одан «Уа, мұсылмандардың әміршісі! Өз орнына біреуді ұсынасың ба?» деген кезде ол сүннетке қалай бағынатындығын көрсетіп: «Егер орныма біреуді тағайындар болсам, шындығында менен қайырлы болған (Әбу Бәкір) орнына адам тағайындап кетті. Ал тағайындамайтын болсам менен қайырлы болған (Пайғамбарымыз) тағайындамай кеткен болатын деген-ді.

Сахабалар Пайғамбарымыз ﷺ дүние салғаннан кейін де Оның сүннетін өздеріне үлгі тұтқан. Мысалы, қандай да бір мәселеге тап болса, бұл жайлы Пайғамбарымыздың үкімі бар ма, жоқ па деп алдымен соны іздестірген. Егер сүннеттен тапса онымен амал еткен, таппаған жағдайда шарифат шеңберінде өз пайымдарымен үкім берген. Ал егер берген үкімдеріне қарсы адамдар нақты хадис келтірсе дереу сол хадиске мойынсұнған.

Пайғамбарымызға ﷺ бойынсұну – Оның көзі тірісінде қалай парыз болса, Ол бақилық болғаннан кейін де дәл сол дәрежеде парыз. Өйткені Құран аяттары мен Пайғамбарымыздың ﷺ хадистері оған бағынуды тек көзі тірісінде немесе бақилық болуымен шектемеген. Сонымен қатар бойұсұнып бағынуды тек қана сахабаларға емес олардан кейін келетін адамдарға да тән етегенідей мағынада бекіткен.

Сүннет – Алла жолында жан-тәнімен қызмет жасау.

Сүннет – түннің бір уағында төсекті тәрк етіп, төрт-бес сағат Құран аяттарына ой жүгіртіп, тәфәккүр ету.

Сүннет – жан-жолдасына, Алланың алдында «аманатым» деп алған жұбайына қол көтермеу.

Сүннет – немерелерін арқасына мінгізіп алып, үлкендігін, дұшпандарына көрсететін сесі мен айбындылығын отбасында жоқ ету.

Сүннет – «Араларыңызда қайсыңыз Мұхаммедсіз?» деуге дейін апаратындай қарақұрым жұрттың арасында қарапайым бір адам болу, пайғамбар екенмін деп елден ерекшеленбеу.

Сүннет – өлім аузында жатқанда қолында қалған азғантай ақшаны көзі жұмылып кетпей тұрып жетім-жесірге таратып беру.

Сүннет – айналасында пәруанадай айналған жолдастарына, шәкірттеріне, туған-туысының ақыретте құтылуына кепілдік ету емес, жан берейін деп жатқанда *«Айналайын алтын қызым Фатима, өз нәпсіңді Алладан сатып ал! «Әкем пайғамбар еді ғой» деп марқайма! Алланың атымен ант етейін, мен сен үшін ақыретте ешнәрсе істей алмаймын!»* деп айта алу.

Сүннет – *«Мен де өздеріңдей бір адаммын ғой, қателесуім де мүмкін, қателеспеуім де мүмкін»* дейтіндей қарапайымдылықтан ауытқымау.

Сүннет – Алланың дінін адамдарға жеткізу жолында өмірін сарп ету.

Сүннет – адамдардың ақыреттегі шаттықтары үшін үстіне төгілген қан-жынға, басына тігілген алтын мен ақшаға, денесіне жауған тастар мен өміріне төнген қауіп-қатерлерге қарамай, мақсатына қарай жылжи беру.

Осындай саф сүннетін ұстанған мұсылман үмметі қос дүниеде бақытсыз болып қалуы мүмкін емес.

Қорытынды.

Ислам дінінің пайда болуы мен негізгі ережелерін, мазһабтар мен бағыттарын ажыратып көре білдік. Ислам діні- өте кемел, соңғы әрі мейірім шапағаты мол дін. Әсем де көркем дінімізді қалай ұстану өзіміздің қолымызда. Менің ғылыми жұмысымның мақсаты осы жастар арасындағы бұрыс әрекеттердің алдын алып, дұрыс әрекеттерді насихаттау. Пайғамбардың үмметі ретінде, сүннетін ұстанып, сауап жинап жүргені кез-келген мұсылман үшін абзал деп ойлаймын. Сонымен қатар бұл адамға өз пайдасын тигізеді және ешқандай қиыншылық тудырмайды. Әрбір өткізген уақытымыздың қадірін біліп, оны дұрыс жұмсауымыз керек. Уақытша ғана нәрсеге уақытымызды жұмсамай, дінімізге адал әрі таза болуымыз керек. Қазіргі қоғамдағы дерттің бірі жастардың арасындағы еліктеушілік және дұрыс емес мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін бір факторлардың бірі діни сауатсыздық екенін айта аламыз. Біз тек мұсылман болып өмір сүрмейміз, біз қазақ болып өмір сүреміз. Ата-бабамыздан қалған дінімізді, салт-дәстүрімізді қадірлеп, тілімізді арадақтауымыз болашақ ұрпақ ретінде бізге парыз болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рысбекова Ш. Және т.б Діндер тарихы:оқу әдістемелік құралы /Қ.Борбасова, А.Құрманалиева,-Алматы:Қазақ ұлттық университеті,2012.-150б.
2. Жұмағұлов Қ.Т.,Қартабаева Е.Т. Әлем діндерінің тарихы: оқу құралы.-Алматы: Қазақ университеті,2013.-170б.
3. <https://kk.wikipedia.org/wiki/Ислам>
4. <https://ikaz.info/islam-dinini-pajda-boluy/>
5. <https://helpiks.org/7-1207.html>
6. <https://www.muftyat.kz/kk/nasihathuma-minberi/2019-04-10/21816-islam-zhne-zhastar-zhma-uayizyi/>

7. ҚМДБ ресми сайты. <https://www.muftyat.kz/kk/>
8. <https://e-islam.kz/islam-zhane-qagam/ishki-kategoriylar/islam-zhane-jastar/>
9. <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/5359>

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ

Дінтану, 4 курс Еркін Е.

*Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, PhD Әлтаева Н.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

Андатпа: Экстремизм - шектен шыққан көзқарастар мен шараларды ұстану (әдетте саясатта), олардың арасында тәртіпсіздіктерді, азаматтық бағынбауды атап өтуге болады. Ең радикалды экстремистер көбінесе кез келген ымыраға келуді, келіссөздерді немесе келісімдерді жоққа шығарады.

Кілт сөздер: дін, конфессия, зайырлылық.

Экстремизмнің өсуіне әдетте әлеуметтік-экономикалық дағдарыстар, халықтың негізгі бөлігінің өмір сүру деңгейінің күрт құлдырауы, биліктің оппозицияны басып-жаншуымен тоталитарлық саяси режим және басқа пікірді қудалау ықпал етеді. Мұндай жағдайларда экстремалды шаралар кейбір адамдар мен ұйымдар үшін жағдайға шынымен әсер етудің жалғыз жолы болуы мүмкін, әсіресе революциялық жағдай дамитын болса немесе мемлекет ұзаққа созылған азаматтық соғысқа оранған болса - біз «мәжбүрлі экстремизм» туралы айтуға болады [1].

Діни экстремизм – әртүрлі діни ұйымдар мен конфессияларға, топтар мен ағымдарға жататын тұлғаларға тән белгілі бір діни идеология мен әрекеттерге (тәжірибелерге) негізделген, түсіндіруге аса радикалды және фундаменталистік көзқарастарды ұстануымен ерекшеленетін экстремизмнің бір түрі. Белгілі бір догманың өкілдері, оларды түбегейлі өзгерту немесе жою мақсатында қолданыстағы діни дәстүрлермен бітіспес қарсыласуға (соның ішінде физикалық зорлық-зомбылықты жан-жақты қолдану, билікті күштеп басып алу, мемлекеттік жүйені күштеп өзгерту) бейім [2].

Діни экстремизм – кез келген діннің кері жағы, оның күнгірт, қауіпті жағы, дінге тарту атын жамылып әрекет ететін, жеке адамның немесе бүкіл қоғамның мүдделеріне зиян келтіретін әдепсіз көзқарастар мен принциптерді тудырып, дамытатын, жалпыға бірдей танылған мораль мен құқық нормалары, демократия мен азаматтық қоғам институттарының қалыптасуы мен дамуына кедергі болатын бүлінуден тұрады.

Діни экстремизмнің белгілеріне мыналар жатады:

1) адамды тек өз пікірі мен теріс пікіріне соқыр түрде еруге мәжбүр ететін және экстремистке айналасындағы адамдардың мүдделерімен санасуына жол бермейтін фанаттық төзімсіздік пен қатаңдық;

2) діни мінез-құлықтағы көзге көрінетін және тұрақты шектен шығу және басқаларды да соған мәжбүрлеуге бейімділік;

3) жекелеген діни ұйғарымдарды қолданудың орынсыздығына және уақтылы болмауына әкеп соқтыратын жалпыға бірдей танылған мораль мен құқық нормаларын, басымдылықтарды сақтаудан бас тарту;

4) адамдармен дөрекі және қатал қарым-қатынас жасау, қатал және категориялық көзқарас;

5) қоғамдық өмірдің шектен шыққан діни және басқа да салаларына берілгендік түріндегі идеологиялық мазмұн;

6) конституциялық құрылыстың негіздеріне немесе тұлғааралық қатынастардың конституциялық негіздеріне елеулі зиян келтіруден не осындай зиян келтіру қаупін тудырудан көрінетін қоғамдық қауіп;

7) қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласындағы белгіленген тәртіпке наразылық білдірудің, әдетте, заңсыз және қоғамға зиянды тәсілдері мен нысандарында көрсетілген белсенді сипаты.

Қазіргі жағдайда бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін де, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне де, оның аумақтық тұтастығына, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына да нақты қатер болып табылатын экстремизм өзінің әртүрлі көріністерінде белгілі.

Соңғы онжылдықтарда экстремистер өз мақсаттарына жету құралы ретінде заңсыз әрекеттерді ұйымдасқан және діни негізде пайдалануға көбірек бет бұрды.

Әсіресе, этносаралық және конфессияаралық қақтығыстардың туындауына және өршуіне әкелетін діни ұрандардың артына жасырынған экстремизм қауіпті.

Діни экстремизм бір оқшауланған топ жоғарыда көрсетілген нұсқауларды орындай отырып, физикалық зорлық-зомбылық қолдануға жол беріп, көпшіліктің қауіпсіздігіне қауіп төндіре бастағанда толық күшінде көрінеді. Бұл адамдардың радикалды тобы барлық адамдарды (өз ізбасарларын қоспағанда) өз дінінен тыс санап, оларды кәпір деп жариялағанда мүмкін болады. Мұндай қадам ақыры осы топ пен қоғам арасындағы байланысты үзеді.

Діни экстремизмнің негізгі мақсаты – өз дінін ғана мойындау, басқа діни конфессияларды олардың діни сенім жүйесіне мәжбүрлеу арқылы жетелеу және жолын кесу. Ең берілген экстремистер өз алдына құқықтық нормалары бүкіл халыққа ортақ дін нормаларымен ауыстырылатын жеке мемлекет құру міндетін қояды.

Діни экстремизм көбіне діни фундаментализммен астасып кетеді, оның мәні «өздік» өркениеттің іргелі негіздерін қайта құруға, оны жат жаңашылдықтардан тазартуға, «шынайы келбетін» қайтаруға ұмтылуда жатыр.

Бірқатар экстремистік діни ұйымдардың маңызды ерекшелігі олардың екі ұйымының болуы - ашық және конспирациялық жасырын, бұл олардың жағдай өзгерген кезде олардың қызмет әдістерін тез өзгертуге көмектеседі.

Діни-экстремистік ұйымдардың көрінуінің негізгі әдістеріне мыналар жатады:

1) экстремизм идеялары насихатталатын экстремистік сипаттағы әдебиеттерді, бейне-аудио кассеталарды тарату;

2) экстремистік бағыттағы адамдар мен ұйымдардың қайырымдылықпен айналысуы;

3) экстремистік сипаттағы ұйымның бейіні мен бағыты бойынша ақылы курстар ұйымдастыру;

4) қайырымдылық және қоғамдық бағдарламаларды мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру және қайырымдылық есебінен қаржыландырылатын мекемелерді құру және ұйымдастыру;

5) шамандық, сиқыршылық, көріпкелдік, дәстүрлі емес медицинаны емдеуге негізделген түрлі орталықтар құру және т.б.

Діни экстремизмге қарсы тұру қиын, бірақ бұл орындалатын міндет. Дегенмен, оны шешу үшін бұл ұзақ мерзімді жұмыс екенін білу керек. Дін – күшті құрал және діни фанатизм экстремистік әрекеттердің алдын алуда үлкен кедергі екенін есте ұстауымыз керек.

Діни экстремизмге қарсы іс-қимылдың алдын алу мәселесін шешу, қоғамдық-саяси жағдайды жақсарту үдерісін қамтамасыз ету үшін мұндай идеяларды жеткізушілерге психологиялық және идеологиялық ықпал етудің барабар құралдарын пайдалану қажет. Бұқаралық ақпарат құралдарында, мектептерде және жоғары оқу орындарында діни фанатизм мен экстремизмнің антигуманистік сипатын ашып, фанатизм идеологиясы мен практикасының утопизмі мен деструктивтілігін түсіндіріп, дәлелдейтін ақпараттық түсіндірме жұмыстарын жүргізу, гуманистік идеологияны және гуманистік құндылықтарды насихаттау керек.

Діни экстремизмнің күрделі мәселесі оның барлық ілесіміне себептерімен, мотивтерімен және ынталандыруларымен шешуге кешенді және жүйелі көзқарасты талап етеді. Шешімнің күрделілігі дағдарыстың әртүрлілігіне байланысты болуы керек, бірақ мәселенің түбегейлі мәнін де түсіну қажет: діни экстремизм – бұл ең алдымен психологиялық, әлеуметтік, экономикалық және саяси өлшемдерге әсер ететін діни құбылыс.

Діни экстремизм негізінен жастарға тән құбылыс. Діни экстремизмді жену үшін қарсы әрекеттің әртүрлі нысандарын қолдануға болады: саяси, әлеуметтік, психологиялық, ақпараттық және т.б. Әрине, қазіргі жағдайда билік пен саяси күрес түрлері алдыңғы қатарға шығады. Құқық қолдану тәжірибесі маңызды рөл атқаруға шақырылады. Заң нормаларына сәйкес діни экстремизмнің қылмыстық әрекеттерін ұйымдастырушылар мен орындаушылар ғана емес, олардың идеологиялық дем берушілері де жауапкершілікке тартылады.

Діни экстремизмнің себептерінің бірі – шовинизм, ксенофобия, басқаларға агрессия, терроризм сияқты құбылыстардың катализаторына айналған интеллектуалдық соқырлық пен надандық. Сондықтан экстремизм құбылысына, ең алдымен, интеллектуалдық деңгейде қарсы тұру қажет. Экстремизмге қарсы іс-қимыл келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

1) экстремизмнің алдын алуға бағытталған профилактикалық іс-шараларды қабылдау, оның ішінде оны жүзеге асыруға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және кейіннен жою;

2) экстремизмді анықтау және жолын кесу;

3) экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық ынтымақтастық [3].

Діни экстремизмге қарсы тұрудың басты мақсаты қатардағы орындаушылар емес, әдетте, көлеңкеде қалатын нағыз ұйымдастырушылар мен тапсырыс берушілер болуы керек. Экстремистік ұйымдарды ұйымдастырушыларға, идеологиялық дем берушілерге қарсы профилактикалық жұмыс жүргізу қажет. Діни экстремизмге қарсы күрестің маңызды құрамдас бөлігі де халықпен диалог болып табылады. Оған жергілікті жерлерде қалалық басқармалар мен қоғамдық ұйымдардың өкілдері тартылуы керек.

Оқырманға жазылғанды сыни тұрғыдан қабылдауға мүмкіндік беретін ағартушылық, тыйымдарға қарағанда әлдеқайда тиімді. Ең бастысы, экстремистік және жалпы кез келген басқа идеологиямен күресу үшін баламалы идеология және оған деген өзінің ішкі сенімі қажет.

Қоғам да, мемлекет те діни экстремизммен күресуі керек. Олардың бұл күрес әдістері, әрине, әртүрлі болуы мүмкін. Мемлекет діни экстремизмнің пайда болуына ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларды жоюға және экстремистердің заңсыз әрекеттеріне жол бермеуге тиіс болса, қоғам (қоғамдық бірлестіктер, бұқаралық ақпарат құралдары және қарапайым азаматтар тұлғасында) діни экстремизмге қарсы тұруға, гуманистік идеялары бар үндеулер, азаматтық бейбітшілік пен ұлтаралық келісімнің этникалық және діни төзімділігін қамтамасыз етуі қажет.

Қазақстан Республикасында ар-ождан және діни сенім бостандығы принциптерін жүзеге асыру үшін жағдайлар жасалуда. Дегенмен, кез келген дінді ұстануға мүмкіндік беретін демократиялық принциптер діни салада «жүгенсіздік» тәжірибесіне және кейбір жағдайларда діни догмалардың теріс мақсаттарға пайдаланылуына әкеліп соқтырды, бұл діни экстремизмді тудырады.

Зайырлы қоғамда ар-ождан және дін бостандығына конституциялық құқыққа және мемлекеттің зайырлылық принципіне қайшы келмейтін діни қызметке ғана жол берілуі тиіс. Осы немесе басқа дінді ұстанатындардың осы қағидаларға сәйкес келмейтін діни сенімдері «діни экстремизм» терминіне кіріп кетіп жатады.

Қорыта айтқанда, діни экстремизмнің мәні қоғам үшін дәстүрлі моральдық-этикалық құндылықтар жүйесін және догматикалық негіздерді теріске шығару және дәстүрлі жалпыадамзаттық құндылықтарға қайшы келетін дүниетанымдық аспектілерді агрессивті насихаттау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Экстремизм // Безопасность: теория, парадигма, концепция, культура. Словарь-справочник / Авт.-сост. профессор В. Ф. Пилипенко. Изд. 2-е, доп. и перераб.. М.: ПЕР СЭ-Пресс, 2005. – 325 с.

2. https://fryazino.org/Bezopasnost/antiterror_kom/info_antiterror/5511

3. https://www.mirniy.ru/info/anti_terror/5723-o-suschnosti-religioznogo-ekstremizma-i-fundamentalizma-i-merah-po-protivodeystviyu-etim-yavleniyam.html

ДЕОБАНД МЕКТЕБІНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АУМАҒЫНА ЫҚПАЛЫ

Дінтану, 4 курс Сәрсенбиев С.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Тунгатова У.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақала қазіргі таңдағы Орталық Азия соның ішінде Ауғанстан, Пәкістан аумағындағы Диобанди мектебі туралы. Олардың аумақтық және әлемдік деңгейде әсер етуі мен оларға объективті көзқарастар көрсетілген. Саяси қатынастарға Диобанди мектебінің байланысы. Мектептің құрылу тарихы және жаңа ғасырдағы олардың алатын орны. Дәстүрлі және дәстүрлі емес жаңа діни мектептерге әсері мен арақатынасы. Аумақтағы басымдылыққа ие болуы мен дамуы. Отандық дінтану ғылымында бұл мәселеге аз ғана еңбек берілгендіктен, бұл мәселені жан-жақты қарастыру қажет.

Кілт сөздер: ислам, деобанд, талибан, орта азия, саяси дін.

Бұл зерттеудің нысаны Үндістанда белгілі үнділік мұсылман теологтарының (негізінен сунниттердің) пікірінше, ислам дінін бұзуды мақсат еткен британдық отаршылдыққа реакция ретінде пайда болған Деобанди қозғалысының (парсыша دیوبندیہ) тарихын қарастыру болып табылады. Деобанди діни ағымының шығу тарихын және оның 20 ғасырдағы Ауғанстанда болуын зерттеудің өзектілігі, отандық шығыстану ғылымында бұл мәселеге аз ғана еңбек берілгендіктен, бұл мәселені жан-жақты қарастыру қажет. Жалпы, Ауғанстан, Пәкістан және Батыс Еуропа аумағында Деобанди доктринасының таралу тарихын талдау мұсылмандар арасында туындап отырған өзекті мәселелерді түсінуге ықпал ете алады. Зерттеу негізінен осы тақырып бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне негізделген.

Ағым ғалымдарының ішінде Рашид Ахмад Гангуни (1829-1905), Мұхаммед Якуб Нанаутви (1833-1886), Мұхаммед Қасым Нанутви (1833-1880) болды. Деобанди қозғалысының дем берушісі Шах Уәли Улла Дехлеви (1703-1762) болды, ол Үндістандағы хадистер (дәстүрлер) бойынша белгілі маман және теолог болды. Оның ұстаздық және әдеби ізденістегі өмірі еш қиындықсыз өтті, бірақ ол Үндістанда теолог ретінде үлкен ықпалға ие болды. Оның араб және парсы тілдерінде мұсылман ғылымының әртүрлі салаларына, негізінен хадис және сопылық салаларына қатысты көптеген еңбектері бар. Деобандизмнің негізін салушылар оның еңбектерін өздерінің діни ілімдерін қалыптастыруда пайдаланды [1].

Алғашқы Деобанди Ислам университеті Делиден солтүстікке қарай шамамен 166 км жерде Деобанд қаласында салынды. Бұл ескі қала, оның атауы «деви» және «бан» деген екі сөздің тіркесімі болып табылады, ол уақыт өте келе Деобанд болып айтыла бастады. Қала Сахаранпур аймағында орналасқан, ол өз кезегінде Доаб аймағының бөлігі болып табылады. Дар әл'Улум (ислам университеті/семинариясы) осы аймақта 1866 жылы 30 мамырда құрылған. Дар әл'Улум Деобандтың негізгі негізін салушылар Мұхаммед Қасим Нанаутви (1833-1880), Зулфикар `Али (1821-1905) және Мухаммад Якуб Нанаутави (1833-1886) болды. Медресе құрушылардың көзқарасы мұсылман мәдениетін қорғау мен сақтауға бағытталғандықтан, бұл мақсатқа жету үшін бір ғана діни мектептің болуы жеткіліксіз екені анық. Деобанд негізін салушылардың ниеті бүкіл Үндістанда исламды дін ретінде сақтай алатын және елдегі мұсылмандардың діни білім қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын мүмкіндігінше көп медреселер құру болды. Бірнеше айдың ішінде Сахаранпурдағы «Мазахир әл'Улум» университеті құрылып, Морадабад, Дели қалаларында және басқа елді мекендерде де медреселер ашылды. (1880 жылға қарай 15 медресе салынды, ал 19 ғасырдың аяғында олардың саны 50-ге жетті, олардың көпшілігі елдің солтүстік-батысында болды). Деобанд мектебімен байланысты үлкен теолог ғұламалар шыққандығы мәлім. Бастапқыда деобанд ғалымдары өздерін деобандық деп өздерін атауға қарсылық білдіріп, олардың сүннеттік ағымға тиесілі екенін түсіндіруге тырысты. Алайда, бұл атау кептеліп, уақыт өте олар оны өздерінің ерекше жолы ретінде қабылдады, бірақ сүнниттік қауымдастық (араб. أهل السنة والجماعة) шеңберінде қала берді [1].

Деобанди қозғалысы негізінен Үндістанда тұратын сейидтер әулетінен шыққан ханафилік және әйгілі Шах Уали Уллах Дехлевиден (1703-1762) шабыттанды. Үндістандағы барлық сүннит қауымдары Уәли Улла Дехлевиді «мужаддид» деп таныды [2]. Ол ар-Рахимийа медресесінің меңгерушісі болған әкесі Шах Абд ур-Рахимден (1644 - 1719) жақсы білім алды. Оның әкесі де Моғол әулетінің (1526 - 1858) падишахы Аламгир (1618 - 1707) атынан исламдық фикһқа негізделген ислам заңдарының жиынтығын құрастыруға қатысқан 500 фақиһтың бірі болды [3]. 7 жасында Құран жаттап, 15 жасында әкесіне ант беріп, әкесі ұстанған Нақшбандийа сопылық бауырластығына қосылады [4]. Әкесі қайтыс болғаннан кейін Уәли Улла Дехлеви ұстаз, 1821 жылы медресе меңгерушісі болды. Кейін Хиджазға барып, екі жыл тұрып, Мәлік ибн Әнас пен Сахих әл-Бухаридің «Әл-Муатта» хадистер жинағын, сондай-ақ Мекке мен Мәдина ғұламаларының басқа да хадис жинақтарын зерттейді. Хиджазда жүргенде ол исламдық жаңғыру қозғалысы туралы көзқарасын қалыптастырды [5]. Уәли Уллах Үндістанға оралғаннан кейін өз қозғалысын ұйымдастырып, бір жағынан мұсылман саяси элитасына ықпал етіп, екінші жағынан ғұламалар тобын құрады.

Қозғалыс үш деңгейде әсер етті: интеллектуалдық, әлеуметтік және саяси. Қозғалыс Құран мен хадистерді зерттеу арқылы Үндістанда исламды жаңғыртуға бағытталған. 1738/39 ж. Уәли Уллах Құранның парсы тіліне аудармасын аяқтайды. Әлеуметтік, саяси және діни құлдыраудан алаңдаған ол «тәтбиқ» арқылы бүкіл ислам дәстүрін біріктіріп, жіктеп, оған қарсы тұруға тырысты.

Бұл ілім оның саясатының негізгі құралы болды, соның нәтижесінде Құран мен хадиске сәйкес ислам қағидалары қалпына келтіріліп, қайта енгізілді. Осы арқылы ол осы уақытқа дейін қолданылмаған ижтиһад амалына жол берді. Сондай-ақ исламдағы шииттер мен сүнниттердің арасында бірлік пен келісім орнатуға тырысты. Уәли Уллах төрт мәзһаб имамдарының жазғандарын ғұламалар сахих хадис негізінде түсіндіруді ұсынды. Уәли Уллах қозғалысы бойынша хадис пайғамбардың жолын анықтауда үлкен рөл атқарады. Мұсылмандарды Пайғамбар жолына жақындатуды көздейтін кез келген реформалық қозғалыс Пайғамбар хадисін насихаттап, мүміндерге жеткізуі керек. Сондықтан Шах Уәли Уллах хадистерді таратуға көп көңіл бөлді. Ол муджаддид ретіндегі қызметін тиімді атқару үшін хадис пен фикһты нақты түсіну қажеттігін қатты сезінді. Уәли Уллахтың хадис іліміне қатысты еңбектері Деобанди ғалымдары бастамашылық еткен «Даура-е Хадисте» және олар мен әһли хадис ғалымдары жазған түсіндірмелерде әзірленді [6].

Деобанд ғұламаларының едәуір бөлігі сопылық ағымды ұстанушыларға тиесілі болса, деобандиялықтар өздерінің «тазарту» ұстанымдарына қарамастан «әулиелер» культін нағыз исламдық қоғамның ажырамас бөлігі деп санайтынын түсіндіру дәстүрге айналған. Және бұл олардың уаһабилермен ұзақ уақыт қақтығыстарының себебі болды. Деобандиялықтар шейхтардың руханиятына адалдықпен исламның тазалығына деген іргелі талаптардың үйлесімді үйлесімін жасағанын атап өту дұрысырақ болар еді. Деобанд исламды оңтүстік азиялық діни әдет-ғұрыптардың елеулі әсерінен тазартуға ұмтылады, сонымен бірге Деобандидің кейбір шәкірттері әулиелердің жерленген жерлерін қастерлеуге қатысты сопылық әдет-ғұрыптарға қарсы емес [7].

Деобанди діни қозғалысының пайда болуының негізгі себебі Сепай көтерілісі және оның аясында пайда болған діни толқулар екенін атап өтуге болады. Сондай-ақ, ағылшын билігінің Үндістан мен Ауғанстандағы отаршылдық саясаты да мұсылмандардың Англияны өздерінің жауы ретінде көріп, сол арқылы дін арқылы еуропалық ықпалдан алшақтауға тырысуына ықпал еткенін айту керек. Кейіннен осы факторлардың қосындысы келесі ғасырда Деобанди қозғалысының радикалдануына әкелді.

19 ғасырдың аяғында Деобанди қозғалысы Үндістан тұрғындары арасында өте танымал болды, бірақ бұл танымалдық негізінен елдің солтүстік-батысында және Пенджабта таратылды. Саяси мақсаттарына жету үшін қозғалыс аймақтағы ықпалын кеңейту қажет болды. Алайда Үндістандағы отаршыл биліктің ішкі саясатын қатаңдатуы, әсіресе Сепай көтерілісінен кейін Деобандидің елдің тереңіне енуіне мүмкіндік бермеді, ел халқының басым бөлігінің мұсылман еместігі жағдайды одан әрі қиындата түсті, ал көршілес Иранда шииттік ислам үстемдік етті. Осыған байланысты Деобанд ғұламалары Ауғанстанға, атап айтқанда оның Үндістанмен шығыс шекараларына назар аударуды ұйғарды. Бұл бірнеше себептермен қатар жүрді: Ауғанстан сүнниттік ел, онда сүнниттік ислам үстемдік етеді, сонымен қатар 19 ғасырдың аяғында. Ауғандықтар Ұлыбританияға қарсы екі рет соғысты. Бұл ретте Деобанди жақтастары ауған тайпалары қоныстанған аймақтарға Кабулдағы орталық үкіметтің ықпалының жоқтығын байқамай қала алмады. Олар негізінен ішкі тәуелсіздіктерін сақтап қалды және өздерінің әдет-ғұрыптары бойынша басқарылды. Ауған тайпаларының көпшілігі салықтан босатылды (немесе аз бөлігін төледі). Әкімшілік тұрғыда ауған тайпаларының ерекше жағдайы олардың әулеттік немесе сайланатын хандары мен «джигармен» (ақсақалдар кеңесі) тарапынан басқарылатындығымен көрінді [8].

Тіпті 19 ғасырдың басында. М.Эльфинстон (1779 - 1859) басқалардың арасынан ауған тайпалары мекендеген аймақтарды бөліп алып, оларды «губернаторлық емес провинциялар» деп атады. Оларға Ауғанстан мен Үндістан шекарасында тұратын Гилзаев, Сафи, Тури, Африди тайпаларының жерлерін жатқызды. Орыстың шығыстанушысы және әскери географы А.Е.Снесарев атап өткендей, ауған тайпалары тез ашуға берілгіш, бүлікшіл, бірақ сонымен бірге отансүйгіш және төзімді болған. Хайбар асуына іргелес аймақтарды басып алған ауған тайпаларының ішіндегі ең ірісі момандтар мен афридиялар болды. Пуштундардың басым көпшілігі ханафи мәзһабындағы сүнниттік исламға тікелей келетін дәстүрлер мен ұстанымдарды ұстанады. Тек санаулы тайпалар – Тори, Орақзайдың бір бөлігі, Дзаджи, Дзадран, Махмудзай – шииттер [9].

20 ғасырдың бірінші жартысында Ауғанстан билігі осы ынтымақтастық аясында елде медреселер желісін салу үшін Деобандпен ынтымақтастық орнатуға ұмтылды. 1933 жылы Деобанд ғұламалары Кабулда Захир шахтың (1933-1973 жж. билік құрған) таққа отыру рәсіміне қатысты. Олар Деобанди қазіргі әлемнің үнемі өзгеріп отыратын жағдайында ислам әлеміндегі үкіметке үлес қоса алатын және мемлекет игілігі үшін адал жұмыс істейтін осындай ғұламаларды дайындағысы келетінін мәлімдеді [10]. Осы негізде оқу бағдарламасымен медреселер желісі ұйымдастырылып, ол негізгі және көмекші болып екіге бөлінді. Біріншісіне «Аллахты танып-білуге құштарлық», яғни кең

мағынада – теология түсінетін барлық нәрселер: Құранды зерттеу, Құранды түсіндіру, сүннет, ислам құқығы, мұрагерлік ілімдер кірді. Пуштундар сияқты күрделі қоғамдағы меншік қатынастарын реттеу үшін маңызды заң. Бағдарламаның екінші бөлімі пушту және дари грамматикасы, ауған әдебиеті және құрылыс сияқты зайырлы пәндерді қамтыды. Оқу курсы бастауыш, орта, жоғары және хадис ғылымы болып төрт кезеңге бөлініп, он жылға жуық уақытқа созылды. Ұлдар барлық қажетті заттармен қамтамасыз етілді, олар қарапайым өмір сүрді және оқудың қатаң ережелерін ұстанды. Олардың ішіндегі ең дарындылары болашақта ұйымға тікелей бағынатын «Хаққания» (1947 жылы Деобанди жетекшілерінің бірі Маулана Абд-ул-Хак (1912-1988) негізін қалаған) жоғары рухани мектебінде білім алады. Деобанди ілімін басшылыққа алатын Джамиат Улама-и Ислам (1945). «Хаққания» медресесі Хайбар-Пахтунхва (Солтүстік-Батыс шекаралық провинция деп аталады) аумағында орналасқан. Негізгі халқы пуштундар [10].

20 ғасырдың 80-жылдарында ауған босқындары Пәкістанға келіп, балаларын Хаққания медресесіне оқуға берді. Көп ұзамай, бұл медресенің үлкен ағымын оқыту мүмкіндігі Ауғанстан шекарасына жақын жерде, сондай-ақ Ауғанстан аумағында Деобанди негізін қалаған жаңа оқу орындары пайда бола бастады. Сондай-ақ, 1977-1988 жылдар аралығында билікте болған Зияул-Хак деобандизм идеологиясын мақұлдап, оның ел ішінде және одан тыс жерлерде насихатталуына үлес қосқаны белгілі. Нәтижесінде Талибан үкіметінің кем дегенде сегіз министрі Деобанди Хаққания медресесінің түлектері болды. Қазіргі уақытта ол медресенің негізін қалаушы Мәулана Абдул-Хактың ұлы Самиул-Хактың (1937 ж. т.) басшылығымен жұмыс істейді [10].

Таблиғи Жамат't Деобандидің бір тармағы, бірақ бұл қозғалыс саясаттан тыс. Таблиғи жамағатты 1926 жылы мұсылман теологы Мұхаммед Ілияс Кандехлави құрған. Ол Нақшбандия Мужаддия (яғни Шах Уәли Улла Дехлавидің исламдық қайта өрлеу қозғалысы) сопылық тармағына кірді. 1908 жылы Мұхаммед Кандехлави Мазахир әл-`Улум Деобандқа түседі. Онда ол Құран, хадистану, ислам фикһы (фикһ) және басқа да исламдық пәндерді үйренді [11].

Қозғалыстың басты мақсаты, Мұхаммед Кандехлавидің пікірінше, қатысушылардың қалың бұқара деңгейіндегі жұмысы арқылы исламдағы рухани қайта құру және олардың әлеуметтік және экономикалық жағдайына қарамастан мұсылмандарға үндеу болып табылады. оларды Мұхаммед пайғамбар көрсеткен Исламның діни тәжірибесіне жақындату. Жалпы «Таблиғи жамағат» қозғалысы бастапқы Деобанди қозғалысының белгілі бір реформаторлық аспектілерінің күшеюі болды, атап айтқанда, ол Үндістандағы исламдық жаңғыру үрдісін жалғастырды [12].

«Таблиғи жамағаттың» уағызшылары дінге келген мұсылмандардың санын көбейтуге емес, «номиналды мұсылмандар» деп аталатын немесе тіпті «кері кеткен» адамдарды исламдық рәсімдерді дұрыс орындауға қайтаруға көбірек көңіл бөледі. Яғни, бұл діннің мінез-құлық нормаларын ұстанатын «Таблиғи жамағат» өкілдерінің пікірінше, өзін мұсылманмын деп санайтын, бірақ жеткілікті түрде қатал емес адамдар. Қозғалыс әлемнің көптеген елдерінде жұмыс істеп тұрса да, Таяу Шығыс елдері бұл ұйым үшін үлкен және негізгі қызмет саласы болып табылатыны анық. Әбу Ала Маудуди (1903-1979) әйгілі мұсылман қайраткері, имам. Азиядағы ең ірі исламдық ұйымдардың бірі Жама'ти Ислами партиясының негізін қалаушы және идеологы (1941). Ол өз шығармаларының көпшілігін урду тілінде жазған, бірақ ағылшын, араб және басқа тілдерге аудармалары да бар. Ол халифаттың қайта жандануын жақтады (Бірінші дүниежүзілік соғыстың (1914-1918) нәтижелері бойынша Осман империясының (1299-1922) ыдырауымен жойылды) және үнді мұсылмандарын Ауғанстанға жаппай қашуға шақырды, сол кездегі аймақтағы жалғыз тәуелсіз сүннит елі [13].

1937-38 жылдар аралығында. Абу Ала Маудуди исламды тарататын және уағыздайтын ұйым құру үшін жұмыс істеді, және осылайша Үндістанның ұлттық конгресі мен Мұсылман лигасына оппозиция ретінде қызмет етеді. 1938 жылы ол Хайдарабадтан шығып, Үндістанның мұсылмандық саяси орталығына жақынырақ, Пенджабқа барады.

Пенджаб 20 ғасырдың басында. Деобанди ғұламалары діни орталық құрған жер болды (бірақ мұнда үлкен Деобанди университеттері 20 ғасырдың 40-жылдарында ғана пайда болды) Бұл аймақта Маудуди мұсылмандардың қолдауын табады, олардың арасында Деобанди де бар. Пенджабты оның солтүстік аймақтарының ғана емес, бүкіл Үндістанның діни орталығына айналдыру. Осы мақсатта ол шетелдегі де, Үндістанның өзінде де түрлі дін қайраткерлерін өз қызметіне тарту үшін көптеген хаттар жазады. Айта кету керек, Деобанди ғұламаларымен қарым-қатынасы сәтсіз болды, Маудуди алдына Деобанди идеологиясына қайшы келетін міндеттер қойды, ол Деобанди қабылдамаған ислам құндылықтары мен әдет-ғұрыптарын насихаттау үшін діни қозғалыс ретінде саяси партия құруға тырысты. Олар сондай-ақ Маудудиді жаман теолог деп

санайды, олардың пікірінше, ол сахабаларды, әсіресе халифа Омарды (585-644) құрметтемеді, сондықтан ол Исламның рухын бұрмалады. Мәудудиге қатысты бұл көзқарастар Хусейн Мәдни, Зафар Усмани, Кифаятулла және мүфти Шафи сияқты көрнекті ғұламалар арасында кең таралған. Олар Мәудудиді пайғамбарлар мен сахабаларды сипаттағанда қарапайым адамдар – билеушілерге қатысты қолданатын тілде қолданды деп айыптады. Олар мұндай менсінбеудің шиіттерге тән екенін және Маудудиді оларға ұқсататынын жария етті [14]. Жоғарыда аталған себептерден басқа, Деобанди Маудудиге сенімнің дұрыс түсінігін айта алмағаны үшін де айыпталды, өйткені ол қазіргі әлемнің күшті әсерін бастан кешірді, сондықтан ол исламда осындай реформалар мен өзгерістерді ұсынады. Осылайша ол дін мен қазіргі демократияның сәйкестігін іздеп жүрген мұсылман ғалымдарынан еш айырмашылығы жоқ. Алайда, исламдық жаңғыру қажеттілігі тұрғысынан Маудуди мен Деобанд ғұламаларының идеялары көп жағынан ұқсас болды [15].

Идеологиялық тартыстар негізінен саяси себептерге байланысты туындады, өйткені олардың әрқайсысы Пәкістанда өз ықпалын таратуға тырысты. Алайда Маудудидің идеялары соншалықты кең тараған жоқ, өйткені олар мұсылмандардың көпшілігі үшін түсініксіз болды және халықтың белгілі бір топтарының, соның ішінде шетелде тұратындардың артықшылығы болды. Соған қарамастан, Маудуди танымал болды, ол Таяу Шығыста өте танымал Британдық Үндістанның әйгілі ақыны, философы және қоғам қайраткері Аллама Мұхаммед Икбалмен (1877-1938) кездесті. Бұл оқиға, сондай-ақ Икбалдың Маудудидің қызметін жақсы сипаттауы оның мұсылмандар арасындағы беделін күшейтті. Патханкот (Пенджаб) ауылында ол (Дар ул-Ислам) деп аталатын вакфты (исламдық қор) бақылауға жауапты. Ол оны Үндістандағы исламдық қайта өрлеу дәуірінің «ой орталығына» айналдыруға үміттенді, бұл идеалды мұсылман қауымын құруға негіз болады. 1941 жылы Маудуди негізін қалаған партия босқындар лагерлерінде еріктілер жұмысымен айналысты (ол жамылғы тәрізді болды, босқындардың ең көп саны мұсылмандар болды, бұл лагерьлерде белсенді үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді), ауруханалар мен емханалар ашылды. Деобанди де сол жерде, әсіресе, ауған халқы арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді [15]. Ауғандықтарды Маудудидің «теодократиясының» идеялары аса қызықтырмағандықтан, оларға Деобандидің идеялары әлдеқайда жақын болды. Қарапайым іргелі идеялар ауғандық сияқты консервативті қоғамда тез тамыр алады. Сонымен қатар, Гилзаев, Дуррани және басқа тайпалар арасында Нақшбандийа мен Қадирияның сопылық ордендерін қолдаушылар көп, бұл 20 ғасырдың ортасында ауғандардың Деобанди қатарына енуіне де себеп болуы мүмкін [17].

Сунниттік Деобанд ғұламалары Ауғанстандағы да, жалпы әлемдегі шиизм өкілдеріне өте жағымсыз көзқараспен қарайды. Белгілі деобандық ғалым Абдулхак шиіттерді бидғатшылар деп жариялады, өйткені олар имамдарын күнәсіз деп санайды. Сондай-ақ ол егер қандай да бір шиіт халифаларды жоққа шығарса немесе Әли мен оның ұрпақтарын құдайландырса немесе Құран пайғамбар қайтыс болғаннан кейін өзгертілген деп есептесе, оны дұрыс емес деп санау керектігін түсіндірді. Абдулхак өзінің пәтуасында тіпті мұсылмандарға шиітпен амандасып, шиіт өлтірген малдың етін жеуге болмайтынын жариялаған [17]. Ал шиіттердің Деобандидің айыптауына қарсы өз дәлелдері бар. Шиә ғұламаларының көпшілігі қазіргі Құранның Құранның соңғы және шынайы нұсқасы екенін анық айтқан. Сондай-ақ олар имамдық ұғымына және сахабалардың діннен шығуына қатысты айыптауларды қабылдаудан бас тартты. Сондай-ақ олардың арасындағы даулар Деобанди мүлде жоққа шығаратын тақия қағидасына қатысты туындайды. Белгілі шиіт ғалымы Хасан Джафаридің пікірінше, тақия қағидасы рұқсат етілген және жеке адамның өмірін қорғау үшін өзінің діни сенімін жасыруға мүмкіндік береді [16].

Дегенмен, шиіттерге деген мұндай шектен шыққан көзқарас тек 20 ғасырдың ортасы мен аяғынан бастап байқала бастағанын айта кеткен жөн. Осыдан екі ғасыр бұрын Шах Уәлли Уллах Дехлеви шиіттердің имаматы деген ұғымды жоққа шығарса да, оларды кәпір деп атамаған. Кейінірек Деобанди Мұхаммед Қасим Нанутви мен Рашид Ахмад Гангунидің негізін қалаушылар да шиіттерді діни сенімдері үшін сынағанымен, оларды кәпір деп атаған жоқ. Ирандағы Ислам революциясынан (1979) кейін жағдай күрт өзгерді. Осы оқиғадан кейін Деобандидің шиіттерге деген көзқарасы өте агрессивті болды. Деобандияның ірі ғалымдарының бірі Манзур Наумани 1987 жылы пәтуа шығарып, шиіттерді кәпір деп жариялады. Бұл пәтуаны Үндістан, Пәкістан және Ауғанстандағы көптеген ғұламалар қолдады. Пәкістанның шейх ул-исламы Маулана Уәли Хасан мұсылмандардың шиіттермен некеге тұруына рұқсат бермеу, шиіт өлтірген малдың етін жеуге болмайды және шиіттер мен нағыз мұсылмандармен бірге жерлеуге болмайды деп бөлек пәтуа

шығарды [16]. 20 ғасырдың 80-жылдарынан бастап, шииттер мен Деобанди арасындағы қақтығыс басталды, содан бері Деобанди ғұламалары шииттермен қақтығысқа белсенді түрде араласты. Соңғы жылдары осы күрестің кесірінен көптеген адамдар қайтыс болды. Айта кету керек, шииттердің нысанасы – мұсылмандар арасында шиітке қарсы идеяларды тарататын жеке деобанди ғалымдары, ал Деобанди өз кезегінде шиит ғұламаларын жоюды ғана емес, сонымен қатар қарапайым шиит мұсылмандарын да іздейді. Мысалы, Белуджистан провинциясында Деобанди және басқа да ұйымдар шиит қажылары бар автобустарға үнемі шабуыл жасайды. Ауғанстанның шииттері де қатты қысымға ұшырауда. Әсіресе хазарлар мен исмаилиттерді қудалайды. Ауғанстанның шиит азшылығы әрқашан билік орталығынан алынып тасталды, олардың шииттік әрекеттеріне тыйым салынды, ал жафариттер мазхабын билік мойындамады. [16].

Ішкі саясатқа ықпал етуге тырысқан Деобанди саяси салада өз ұстанымдарын нығайтуға ұмтылды. Олардың әрекеттерінің нәтижесінде көптеген саяси қозғалыстар құрылды, олар әлі күнге дейін ішкі мәселелерді шешуде маңызды факторлар болып табылады. Осындай қозғалыстардың бірі - 1945 жылы құрылған Пәкістандағы Деобанди саяси партиясы болып табылатын Джамати Улама Ислам (Ислам ғұламалары қоғамы - қысқаша JUI). 1988 жылы онда жікке бөлініп, әртүрлі лидерлермен бірнеше партиялар құрылды. 1980 жылдары Ислам ғұламалары қоғамы генерал Зия ул-Хақ сияқты кейбір саясаткерлерді және оның Ауғанстандағы кеңеске өкіметіне қарсы саясатын қолдады.

Сонымен қатар, Зия ул-Хақ тұсындағы медреселердің ресми қамқорлығы мен қаржылық қолдауы JUI-ға (Jamiyat Ulama Islam) мыңдаған медреселер салуға мүмкіндік берді, бұл тәліптердің қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Сонымен бірге бұл партияның мүшелері Зия ул-Хақтың Жамати Исламмен жақын қарым-қатынасына сенімсіздік танытып, оған қарсы қозғалысқа қосылды. Зия ул-Хақ режимімен бұл екі жақты байланыс, сайып келгенде, партияның екіге бөлінуіне әкелді, олар Маулана Фазал ар-Рехман басқаратын JUI-F (Джамият Улама Ислам Фазл әл-Рахман) және JUI-S (Джамият Улама Ислам Сами әл-Хақ) болып екіге бөлінді. Зия ул-Хақты қолдаған және оның парламентінің мүшесі болған Сами ул-Хақ басқарған. Екі фракцияның да діни қызметі мен саясатына негіз болатын үлкен медреселер мен мешіттер желісі бар. Екі партия Пәкістандағы барлық медреселердің 65 пайызын бақылайды. Пәкістандағы JUI-F және JUI-S бақылауындағы медреселердегі 30 000-ға жуық ауған босқын студенттері Ауғанстандағы Талибанға қосылды. JUI-F партиясы сонымен қатар Пәкістанның тайпалық белдеуіндегі қарулы күштер арасындағы делдалдық және бітімгершілік келісімдерінде маңызды рөл атқарды.

Екі фракция да Пәкістанның егемендігін бұзу ретінде қарастырылатын тайпалық аймақтардағы АҚШ-тың ұшқышсыз соққыларына қарсы тұру үшін ортақ платформаға жиі жиналды. Мысалы, 2011 жылы 2 мамырда Усама бен Ладенді өлтіруге әкелген АҚШ-тың Абботтабадқа жасаған рейдінен кейін JUI-F және JUI-S Пешаварда ұшқышсыз ұшақтардың шабуылын айыптап, үкіметті шақырған көп партиялы конференцияға қатысты. Ауғанстандағы НАТО әскерлеріне логистикалық қолдау көрсетуді тоқтатуға шақырды.

Қорытындылай келе Диобанд мектебінің Талибан, Таблиғи Жамағат, шиитер мен сопылардың арақатынастарын көре отырып, мемлекетаралық қатынастардың нақты болуына кей жерлерде ушығуына себепші болды. Бұл қозғалыс Пәкістандағы Талибан ұйымы мен саяси партияларының қалыптасуына айтарлықтай әсер еткенін айта кеткен жөн. Ауған-Пәкістан шекарасында орналасқан Деобанди Хаккания университетінің көптеген түлектері кейін Ауғанстандағы маңызды қызметтерді атқарды. Деобанди қозғалысы жоғарыда аталған елдерден босқындар мен мигранттар ретінде қалған мұсылмандар арасындағы діни вакуумды толтыра алды. Кейіннен, 20-21 ғасырлар тоғысында Деобанди идеологиясы Үндістан, Пәкістан және Ауғанстан мұсылмандары арасында тұрақтылыққа ие болды және осылайша Еуропадағы мұсылман ортасының радикалдану факторына айналды. 20 ғасырдың ортасындағы Деобанди идеологиясы Ауғанстандағы ғана емес, Пәкістандағы да мұсылмандардың көпшілігі үшін қолайлы болып шықты. Сауаттылығы төмен ауған (пуштун) халқы үшін Абу `Ала Маудудидің «Теодемократиясы» және Деобанди қозғалысының қарсыластары болған Барелви қозғалыстары сияқты ұғымдар іргелі ұғымдар сияқты тартымды болмады деп болжауға болады. Деобандидің исламдық дәстүрлерге негізделген идеологиясы және исламға жат нәрселерден бас тарту. Бұл үрдіс қазіргі уақытта мұсылман ортасында жалғасын табауда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ганковский Ю.В. Гордон-Поклонская Л.Н., История Пакистана. Москва : Наука, 1961. - 381 с.
2. Массон В.М. Ромодин В.А., История Афганистана. Москва : Наука, 1965. - Т. 2 :529 с.
3. Снесарев А.Е. Авганистан, сборник лекций. Москва : Государственное издание, 1921. - 244 с.
4. Стори Ч.А. Персидская литература, био-библиографический обзор в трех частях / перев. Ю.Э. Брегель. - Москва : Редакция восточной литературы, 1972. - 1884 с.
5. Топычканов П. Деобанд с утра до вечера [Журнал] // Журнал восточная коллекция. - Москва :, 2009. - 1. - 68-75 с.
6. Aamir Bashir. Shari`at and Tariqat: A study of the Deobandi, Understanding and Practice of Tasawwuf. - Lahor : Dar al-Sa`adah Publications, 2013. - 282 p.
7. Abbas Hassan. The Taliban Revival: Violence and Extremism on the Pakistan-Afghanistan Frontier. - New Heaven : Yale University Press, 2014. - 296 p .
8. Adams Charles. Maududi and Islamic State. - Oxford : Oxford University Press, 1983. - 384 p.
9. Britannica. - 25 Май 2017. - <https://www.britannica.com/> - эл.ресурс.
10. Hamid Myra. The political struggles of the Ulama of Dar al-`Uloom Deoband: identifying and oprationalizing the tradionalist approach to politics. - Annapolis : University of Maryland, 2005. - 93 p.
11. Metcalf Barbara. Traditionalist Islamic activism: Deoband, Tabligh and Talibs. Oxford : Oxford University Press, 2002. - 402 p.
12. Moj Muhammad Tariq. Deoband madrassah movement: Counter cultural trends and tendencies. Sidney : Australian National University, 2007. - 282 p.
13. Nasr Walid. Maududi and the making of Islamic Revivalism. Oxford : Oxford University Press, 1996. - 1 edition : 232 p.
14. Netton Ian. A popular dictionary of Islam. London:Curzon Press, 1992. - 279p.
15. Roy Oliver. Islam and Resistance in Afghanistan. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. - 2 edition : 284 p.
16. Shamela. посл. посещение 25 Май 2017. - <http://shamela.ws/index.php/author/1349> - эл.ресурс.
17. The Times // Hardline takeover of British mosques. - September 7, 2007. посл. посещение Май 25, 2017. - <https://www.thetimes.co.uk/my-articles/hardline-takeover-of-british-mosques-khdjz2cjpnc> - эл.ресурс.

«СЮЦАЙ ЖҮЙЕСІНІҢ» ШАРИҒИ ҮКІМІ

«Дінтану» мамандығының 4 курс студенті Лесбаев М.Н.

Ғылыми жетекші: Аға оқытушы, PhD Сарсембаев Р.М

Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа. Мақалада кәзіргі таңда өзекті мәселелердің бірі сюцай жүйесінің шариғи үкімі жайлы талдайды. Сюцай раджа-йога философиясына негізделген нумерологияның бір түрі. Бұл жүйенің сенімінде туған күн, неке қиған кез секілді адам өміріне маңызды сандарда адамның мінезі, қабілеті, өмірге келген мақсаты, болашақта орын алатын оқиғалар қамтылған, егер сандар энергияға сәйкес келсе өмірі жақсы, ал сәйкес келмесе, келеңсіз жағдайлар орын алуы мүмкін. Сюцай адамдардың өмірін өзгертеді деп сенеді

Бұл жүйемен шұғылдану шариғатқа қайшы. Себебі, бұл – адамның тағдырын сандарға байлап, оның жағымды немесе кері әсері бар деп сендіру. Сюцай – пал ашудың бір түрі. Шариғатымызда пал аштыру және жұлдызнамаға сену – харам. Осы және өзге де себептерге байланысты сюцай жүйесіне немесе соған ұқсас басқа да тылсым күштермен айналысуға, оларға жүгінуге шариғатымызда қатаң тыйым салынады», – деп жазылған ҚМДБ хабарламасында.

Кілт сөздер: дін, конфессия, эзотерика.

Кіріспе:

Қазіргі заманымызда әлемде сан қилы оқиғалар орын алып жатыр, мұсылман адам өмірінде әртүрлі және жаңа мәселелер мен жағдайларға тап болады. Кейде адам Ислам шариғатының заңдары мен ережелерін бұзбау үшін мұндай сәтте не істеу керектігін және туындаған мәселені қалай шешу керектігін білмей қалады.

ҚМДБ шариғатта пал аштыру және жұлдызнамаға сенудің харам екенін ескертеді.

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы "Сюцай" жүйесіне қатысты үкім шығарды.

Сюцай – раджа-йога философиясына негізделген нумерологияның бір түрі. Бұл жүйенің сенімінде туған күн, неке қиған кез секілді адам өміріндегі белгілі сандар бір планета энергиясымен тығыз байланыста болады. Сандарда адамның мінезі, қабілеті, өмірге келген мақсаты, болашақта орын алатын оқиғалары қамтылған. Егер сандар энергияға сәйкес келсе, өмірі жақсы, ал сәйкес келмесе, келеңсіз жағдайлар орын алуы мүмкін. Сюцай адамдардың тағдырын өзгертеді деп сенеді.

«Бұл жүйемен шұғылдану шариғатқа қайшы. Себебі, бұл – адамның тағдырын сандарға байлап, оның жағымды немесе кері әсері бар деп сендіру. Сюцай – пал ашудың бір түрі. Шариғатымызда пал аштыру және жұлдызнамаға сену – харам. Осы және өзге де себептерге байланысты сюцай жүйесіне немесе соған ұқсас басқа да тылсым күштермен айналысуға, оларға жүгінуге шариғатымызда қатаң тыйым салынады», – деп жазылған ҚМДБ хабарламасында.

ҚМДБ Ғұламалар кеңесі осыған сүйене отырып үкім шығарған.

«Сюцай жүйесінде сандар болжамына сеніп, Алланың күдіретіне шәк келтіру және адамның тағдырын болжау – харам. Мұсылман адам тағдырға иман келтіріп, жақсылық пен жамандықты бір Алладан деп сеніп, болашақты болжайтын түрлі наным-сенімдерден аулақ болуы тиіс», – деп жазылған үкімде.

Сюцай – раджа-йога философиясына негізделген нумерологияның бір түрі. Бұл жүйенің сенімінде адам өміріндегі белгілі сандар (туған күні, неке қиған кезі т.б.) бір планета энергиясымен тығыз байланыста болады. Сандарда адамның мінезі, қабілеті, өмірге келген мақсаты, болашақта орын алатын оқиғалары қамтылған. Егер сандар энергияға сәйкес келсе, өмірі жақсы, ал сәйкес келмесе, келеңсіз жағдайлар орын алуы мүмкін. Сюцай адамдардың тағдырын өзгертеді деп сенеді [1].

Бұл жүйемен шұғылдану шариғатымызға қайшы. Себебі: Адамның тағдырын сандарға байлап, оның жағымды немесе кері әсері бар деп сендіру.

Мұндай нанымның нәтижесінде адамның Аллаға емес, сандарға сенімі артады. Дінімізде мұндай сандар болжамына сеніп, Алланың күдіретіне, тағдырына шәк келтіру – үлкен күнә. Ислам сенімі бойынша әлемдегі барлық құбылыстар, өзгерістер Алла Тағаланың қалауымен ғана жүзеге асады [2]. Сонымен қатар, тағдырды, болашақты Алладан басқа ешкім білмейді. Алла Тағала қасиетті Құранда:

وَيَسِّرُ نَزِيرٌ إِلَّا أَنَا إِنِ السُّوءَ مَسَّنِي وَمَا الْخَيْرُ مَن لَّاسْتَكْتَرْتُ الْغَيْبِ أَعْلَمُ كُنْتُ وَلَوْ اللَّهُ شَاءَ مَا إِلَّا ضَرًّا وَلَا نَفْعًا لِنَفْسِي أَمَّا لَا قُلْ يُؤْمِنُونَ لِقَوْمٍ

«(Уа, Мұхаммед) оларға: «Мен Алла қаламайынша, өз-өзіме титтей де пайда келтіре алмаймын, сондай-ақ өзіме келетін зиянның да бетін қайтара алмаймын. Егер ғайыпты (болашақты) білетін болсам (еш уақытта шығынға ұшырмай) әрдайым мол табысқа кенеліп отырар едім хәм (алдағы қауіп-қатерден алдын-ала сақтанар едім) басыма ешқандай жамандық та, бәле-жала да келмес еді. Мен бар болғаны иман келтіретін қауымға ескертуші әрі сүйіншілеушімін» деп айт» [3], – деген.

Пайғамбарымыз (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) ғайыптың кілті бесеу деп, оның бірі ретінде ертеңгі күні не болатынын бір Алладан басқа ешкім білмейтінін атап өткен [4].

Ибн Халдун: «Сандар мен әріптер арқылы болжам жасау ғылыми әдіске негізделмейді. Олардікі жай болжам мен сезім ғана», – деген [5].

Сюцай – пал ашудың бір түрі.

Шариғатымызда пал аштыру және жұлдызнамаға сену – харам. Ардақты Пайғамбарымыз Мұхаммед (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын):

مَحْمَدٍ عَلَى أَنْزَلَ بِمَا كَفَرَ فَقَدْ يَقُولُ بِمَا فَصَدَّقَهُ كَاهِنًا أَوْ عَرَّافًا أْتَى مِنْ

«Кімде-кім балгерге, сиқыршыға, не сәуегейге барып бір нәрсе сұрап, оның айтқандарын растаса, онда ол Мұхаммедке түскен нәрсеге күпірлік еткен болады», – деген.

Әбу Жағфар әл-Уаррақ ат-Тахауи өзінің «Ақидату ат-Тахауия» атты кітабында әһлі суннаның сенімін баяндап, былай дейді: «Біз ешқандай сәуегейді, көріпкелді және Құран мен сүннетке, сондай-ақ үмбеттің бірауызды пікіріне қайшы келетін нәрсені айтқандарды растамаймыз».

Имам Зәһаби: «Бұл дүниенің және оның тұрғындары мен таулары жоқ болатыны туралы үзілді-кесілді дәлелдер келген. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Оның қашан болатыны бір Алла ғана аян. Кім оны арифметикалық есеппен, нумерологиямен, пал ашу және осыған ұқсас істермен білемін десе ол – адасушылық», – дейді.

Осы және өзге де себептерге байланысты сюцай жүйесіне немесе соған ұқсас басқа да тылсым күштермен айналысуға, оларға жүгінуге шарифатымызда қатаң тыйым салынады.

ҮКІМ:

1. Сюцай жүйесінде сандар болжамына сеніп, Алланың құдіретіне шәк келтіру және адамның тағдырын болжау – харам.

2. Мұсылман адам тағдырға иман келтіріп, жақсылық пен жамандықты бір Алладан деп сеніп, болашақты болжайтын түрлі наным-сенімдерден аулақ болуы тиіс.

Біріншіден, Исламның төсінде өмір сүрген әрбір адамның белгілі бір мәселелерді үнемі талқылайтын имамы немесе білімді мұсылманы болуы керек деп үнемі айтамыз. Дінімізде өткенге қатысты ма, бүгінге қатысты ма, барлық сұрақтарға жауап бар. Мұсылман Қасиетті Құранды немесе Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) сүннетін өз бетінше зерттей алса, осы екі білім бұлағынан жауап алсын. Егер ол мұны істей алмаса және дін туралы дайындық және іргелі білімі болмаса, білімді мұсылмандарға немесе Ислам ғалымдарына жүгінсін. Алла Тағала Құран Кәрімде: «Өздерің білмесендер, білім иелерінен сұраңдар» деген [«Нахл» сүресі, 43-аят]. Алла Тағаланың мына сөздеріне назар аударыңыз – біз мұсылмандар Құран Кәрімде Алла Тағаланың өзі бұйырған нәрселеріне мойынсұнуымыз керек.

Ислам әлемінің ғұламасы, муфассир Исмаил ибн Касир өз кітабында ад-Даххак Абдулла ибн Аббастың былай деп айтқанын жеткізеді: «Аллаһ Мұхаммедті елші етіп жібергенде, кейбір арабтар оны қабылдамады, ал кейбіреулер: «Алла Тағала бізге адам жіберуге тым ұлық» деді. Сосын Алла Тағала: «Адамдар өз ішінен бір адамды басқа адамдарды ескерту үшін уахи еткенімізге таң қалды ма? Сенен бұрын да пайғамбарларды уахи етілген ер адамдарды ғана жібердік. Мұны білмесендер, зікір иелерінен (бұрынғы кітап иелерінен) сұраңдар». Міне, осы жерден Алла Тағала адамдардың тура жол тауып, хақ жолынан адаспауы үшін пайғамбарлары мен елшілері арқылы білімін түсіріп, көптеген сұрақтарға жауап беретінін көреміз.

Иманды адам діни өмірде надандық пен радикалды фанатизмге жол бермей, білім іздеп, өз мәселелерін Исламның заңдары мен ережелерінде жазылғанына сәйкес шешуі, исламның білімді адамдарына жүгінуге және сонымен бірге ұлттық салт-дәстүрімізді ұмытпауы керек. Сөзінде, ісінде, адамдармен қарым-қатынасында дөрекілікке жол бермей, құдайдан қорқатын, салихалы болуы керек.

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «Кімде-кім білім іздеу жолына түссе, қайтып оралғанша Алланың жолында болады», - деген. Бұл хадисті Әнастың (Алла оған разы болсын) сахабасының сөзінен имам Әбу 'Иса ат-Тирмизи келтірген. Бұл жерде имам ат-Тирмизи мешітке келген немесе имамға дін туралы сұрақтармен келген немесе Аллаһ жолында білім іздеу жолына түскен әрбір адамға Аллаһ Тағаланың сауабы болатынын айтады.

Бірде имам Әбу Саид әл-Худри Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) сөздерін естігенін айтып, бірде: *«Кімде-кім өзіне жақсылық қаласа, білім іздесін және бұл күш-жігері үшін ол жақсы сыйлық алады»*. Әнастың, Аллаһ оған разы болсын, сахабасының сөзінен алынған бұл хадисті имам ат-Тирмизи келтірген. Біз мұсылмандар әрқашан Ислам заңдарын бұзбай өмір сүрудің білімімен, даналығымен және тәжірибесімен қарулануымыз керек. Ал бұл жерде, әрине, дінімізді білу, өмірде дұрыс таңдау жасап, тура жолды таба білу бізге көп көмегін тигізеді анық.

Қазақтың көрнекті мұсылман ойшылы Абай Құнанбаев даналарға жақын болып, оларды тыңдауға уақыт тапқан адам уақыт өте келе парасатты, ғажайып адамға айналады деген. Ислам әлемінің ғұламасы, муфассир Имам әз-Зухайли өзінің «Әт-тәфсир әл-мунир» кітабында даналық – адамның жан дүниесі кемелденіп, оның дінінің білімімен толығын кезде, содан кейін адам толыққанды білімге ие болып, фанатизмге бой алдырмай, шама-шарқына қарай адамдар арасында сауапты істерді орындаудағы шеберлігі. Даналықтың дұрыс білім мен талпыныспен келетінін білуіміз керек. Жақсылыққа талпынған, қайда баратынын, не үшін, не болса да баратындар Алла Тағала хикмет бере алады, бұл кез келген пенде үшін үлкен нығмет.

Біз қиын кезеңде өмір сүріп жатырмыз, қазір мұсылман өмірде әртүрлі жағдайлармен және шешуі керек мәселелермен кездеседі. Міне, бір нәрсені біліңіз, егер біз өз мәселемізді және исламның көкірегінде туындаған сұрақтарды әділ және белгілі бір уақытта бізге пайдасыз болса да шешетін болсақ, ұмытпаңыз, онда Алла Тағаланың өзі сіздің жарыңыз болады және Оның өзі сіздің

жолыңызды жеңілдетіп, болашақта сіздің мәселелеріңізді шешеді. Бірақ бұл үшін біз шынайы иман келтірген және Аллаһ Тағалаға тәуекел ететін адамдар бола білуіміз керек. Алла Тағаланың өзі Құран Кәрімде айтқанындай: «Аллаһ одан қорқатын пендеге қиындықтан шығудың жолын жасайды және өзі ойламаған жерден көп береді. Кім Аллаға тәуекел етсе, сол жеткілікті. Алла Тағала ісін аяқтайды. Алла әр нәрсеге бір өлшем қойды». Талақ сүресі, 2-3 аяттар.

Алла Тағала тақуа құлдарына қиын жағдайдан шығудың жолын жасап қана қоймай, ризығын алуды ойламаған жерден жібереді. Аллаһ Тағалаға тәуекел еткен адамға рухани және дүние істерінде Оның қорғауы жеткілікті. Сондықтан мүмін әрқашан Аллаға арқа сүйеп, Оның қолдауына сүйеніп, Алла Тағаланың оған жәрдем беріп, пәле-жаладан құтқаруынан үміттенуі керек. Расында, адам Аллаһ Тағалаға тәуекел етсе, Ол оның барлық істерін ең жақсы жолмен реттейді. Ал егер адам Алла Тағаланың бойында Өз құлына бәрінен де жақын, Бай, Күшті, Құдіретті және Мейірімді Патшаға ие болса, басқаша қалай болар еді?

Алайда, Алла Тағала Өзінің хикметімен өзінің жәрдемін адамның жоспарының жүзеге асуы сәтті болатын уақытқа дейін кейінге қалдыруы мүмкін екенін білуіміз керек. Сондықтан Алла Тағала: «Аллаһ өз ісін соңына дейін жеткізеді», – деген. Демек, Алла Тағаланың әмір еткені сөзсіз орындалады. Бірақ сонымен бірге әр нәрсеге мерзім мен өлшем белгіленеді, соның арқасында ешнәрсе кешіктірілмейді немесе уақытынан бұрын келе алмайды.

Тағы бір айта кететін жайт, мұсылманның бұл өмірде көп нәрсеге шыдамдылық пен табандылық танытуы маңызды. Өмір оны қанша сындырса да, ұстамдылық пен табандылық танытып, Ислам негіздерін бұзбай, қиын жағдайдан шыға алады. Сабырдың адам өміріндегі маңыздылығын асыра бағалау қиын. Сабыр – қиындықтарға төтеп беруге, дұрыс таңдау жасауға, имандылық пен ақиқат жолына қайта оралуға, жай ғана салмақты, парасатты, иманды адам болуға көмектесетін күш. Алла Тағала Құран Кәрімде айтқандай: «...**ал Алла сабыр етушілерді жақсы көреді**» «Әли-Имран» сүресі, 146-аят немесе тағы бір «Жем» сүресінің 46-аятында: «**Сабыр ет, Алла сабыр етушілермен бірге**». Тіпті «Нахл» сүресінің 96-аятында: «**Сабыр еткендерге, әрине, істеген істерінің жақсылығын береміз**».

Сабырлы пенденің бұл өмірде табысқа жететінін және Алла Тағалаға қайтатын күні де берекелі болатынын Алла Тағаланың өзі бізге ақиқатты білдіретініне назар аударыңыз.

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «**Мүміннің жағдайы қандай тамаша! Расында, оның орнындағы барлық нәрсе ол үшін қайырлы және бұл мүміннен басқа ешкімге берілмейді: егер оған бір нәрсе ұнаса, Алла Тағалаға шүкіршілік етеді және бұл оған жақсы болады, ал егер оған қайғы келсе, сабыр етеді және бұл ол үшін де игілікке айналады**». Яхья Сухайб бин Синанның (Алла оған разы болсын) сахабасының сөзінен алынған бұл хадисті имам Муслим келтіреді.

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.): «**Алла Тағала кімге жақсылық тілесе, оны сынайды**», – деген. Әбу Нурайраның (Алла оған разы болсын) сахабасының сөзінен алынған бұл хадисті имам әл-Бухари келтірген. Ендеше, мұсылмандар басымызға қандай сынақ, қиын жағдай болса да Алла Тағаладан келетінін біліп, сабырлық танытып, дұрыс қорытынды жасап, сосын дініміздің заңдарының төсінде осы мәселелерді шешу үшін тиісті іс-әрекеттер жасауымыз керек.

Алла Тағала Құран Кәрімде: «**Кешіке (немесе уақытына) ант етемін! Расында, иман келтіріп, ізгі іс істеген, бір-біріне ақиқатты әмір еткен және сабырлықты бұйырғандардан басқаның бәрінің жағдайы қиын! Аср сүресі, 1-4 аяттар**». Ислам әлемінің ғұламасы имам әш-Шафиғи адам осы сүреге терең ой жүгіртсе, бұл оған тура жолға нұсқау ретінде жеткілікті болатынын айтты.

Сонымен қатар мұсылман адам Алла Тағаланың есімін ұлықтап, Оған құлшылық етіп, Оған жүгініп, Одан кешірім сұрау керектігін ұмытпауы керек. Мұны Алла Тағала Құран Кәрімде: «**Раббым, біз иман келтірдік, бізді кешір және рақым ет, Сен рақым етушілердің ең жақсысысың деп айт**» деп үйретеді «Мүминун» сүресі, 109-аят.

Қорытынды

Осы немесе басқа ілімнің зияны тек жүргізілген зерттеулер мен қарапайым азаматтардың арыз-шағымдары негізінде бағаланады. Ал литотерапияға, астрологияға, нумерологияға сену немесе сенбеу, біздің жағдайда – «Сюца,йға», оны халықтың өзі шешеді. Сондай-ақ, жуырда «Сюцайдың» бір шебері теледидардан аталып өтті. Қожамжаровтың шәкірті, «Сюцай» (!)ғылым магистрі Айсезім Жаңбырбаева «Еуразия» бірінші арнасында: «Ғылым – зерттеуді қажет ететін нәрсе» деді.

<https://www.wday.ru/stil-zhizny/motivatsiya/nauka-syucai-kak-uznat-vse-o-svoem-soznanii-i-missii-po-date-rozhdeniya/>

Бұл факт, кем дегенде, белгілі бір резонанс пен қазақ қоғамында «сюцайдың» танымалдылығының артқанын көрсетеді. Оны танымал әншілер мен өнер адамдары жарнамалайды.

<https://www.instagram.com/reel/CIRcrCcuUBO/?igshid=MDJmNzVkMjY=>

https://www.instagram.com/reel/CjhJT0dIU_M/?igshid=MDJmNzVkMjY=

Тағы да айта кететін жайт, атап өтілген раджа йога – санамен жұмыс істеуге арналған ежелгі үнді құралы, ол тантризм сияқты қазақстандықтар үшін дәстүрлі емес ілім болып табылады. Оның үстіне олардың ғылымға еш қатысы жоқ.

Қорытынды:

❖ «Сюцай» - индуизм ілімі мен философиясына, буддизм мен даосизм іліміне негізделген.

❖ «Сюцай» тәжірибесінің «ғылыми-сандық» бөлігінің артында ведиялық астрология мен нумерология тұр.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, сандардың өзінше мағынасы жоқ және адам өміріне әсер етпейді. Сондықтан нумерология - бұл ғылыми білімнің көрінісін беру үшін сандарды қолданатын ырым және жалған ғылым.

Манипуляциялар мен сендірулер орын алуы мүмкін, олардың көмегімен адамға оның оңайырақ болғаны ұсынылады. Осыған ұқсас «сезім» «Сюцайдың» көптеген қатысушыларында «От цигун» рәсімінен кейін кездеседі.

Кез келген дәстүрлі емес ілімнің немесе сектаның құрбаны болмау үшін өмірге сыни көзқараспен қарап, кездескен ақпаратты тексеру керек. Доктринаның өзін және негізін салушылардың жеке басын зерттеу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://www.wday.ru/stil-zhizny/motivatsiya/nauka-syucai-kak-uznat-vse-o-svoem-soznanii-i-missii-po-date-rozhdeniya/>. <https://zhasalash.kz/ruhaniyat/bibigul-tilesqyzy-syucaj-gylymy-filosofiyamen-tikelej-bajlanysty-22197.html>.

<https://www.instagram.com/stories/highlights/17959206127542522/>,

Gulmirazh_zhanat.

<https://www.instagram.com/p/CgCOMbgLSp1/>

2. Хидаятұ әл-мурид, 91.

3. «Ағраф» сүресі, 188-аят.

4. Бұхари, №7379.

5. Мухаммад Сәлим әл-Хидр, Жәдәл әл-мәзһаб уә әт-тәрих, 44.

6. Әбу Дәуіт, №3904. Термизи, №135. Ибн Мәжә, №639. Ахмад, 2/408.

7. Абдулғани әл-Ғұнайми, Шарху ақидату ат-Тахауия, 197.

ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

4 курс студенті **Ботай Назерке,**

Ғылыми жетекші: филос. ғ.к. **Қаңтарбаева Ж.**

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Андатпа: Қазіргі динамикалық, жылдам өзгеретін әлемде әлеуметтік топтарға әртүрлі факторлар әсер етеді. Бұл әсіресе жастар сияқты топқа қатысты. Өйткені, жастар өмір жолының басында құндылықтар болып табылатын нұсқауларды қажет етеді. Адамның құндылықтар жүйесі оның дүниеге қатынасының «іргетасы» болып табылады.

Кілт сөздер: дін, конфессия, құндылық.

Әр адамның құндылық әлемі кең. Алайда, кез-келген дәуірде және кез-келген қоғамда негізгі болып табылатын кейбір "өтпелі" құндылықтар бар. Мысалы, еңбекқорлық, білімділік, мейірімділік, тәрбие, адалдық, адалдық, төзімділік, адамгершілік. Өйткені, бұл тарихтың белгілі бір кезеңіндегі осы құндылықтардың маңыздылығының "құлдырауы" қалыпты қоғамда үнемі алаңдаушылық тудырады. Осыған байланысты Р. Т. Насибуллин және Ф. г. Хайруллин "кез-келген қоғам қоғамдық өмірдің барлық салаларында, соның ішінде мемлекет пен экономикалық жүйенің, рухани мәдениеттің және әлеуметтік жүйенің құрылу формаларында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын жалпы қабылданған құндылық бағдарлары негізінде цементтеледі" деп дұрыс айтты. Мәдениет пен

құндылықтардың байланысы диалектикалық болып табылады, өйткені мәдениет қоғамның құндылықтарын анықтайтын дәрежеде оның деңгейі мен мазмұны анықталады. Сонымен, Лапин Н.И. ол былай деп жазды: "құндылықтар жүйесі мәдениеттің ішкі өзегін, жеке адамдар мен әлеуметтік қауымдастықтардың қажеттіліктері мен мүдделерінің рухани квинтэссенциясын құрайды. Ол өз кезегінде әлеуметтік мүдделер мен қажеттіліктерге кері әсер етеді, жеке адамдардың әлеуметтік әрекеті мен мінез-құлқының маңызды мотиві ретінде әрекет етеді". Құндылықтар ешқашан шашыраңқы болмайды, олар әрқашан жеке тұлғаның, топтың, қоғамның мінез-құлқын реттеудің негізі болып табылатын біртұтас жүйеге айналады. Әлеуметтануда құндылық бағдарларының проблемасы ең маңыздыларының бірі болып табылады, өйткені оны шешу жеке адамның және әлеуметтік топтардың өмірлік белсенділігінің тікелей жүйесімен байланысты. Қазақстан дамудың қазіргі кезеңінде күрделі әлеуметтік өзгерістерден өтіп жатыр, қоғамдық өмірдің әртүрлі аспектілерін, атап айтқанда қазақтардың өмірінің діни саласын жаңартуға әкелетін терең іргелі құндылық өзгерістері орын алуда. Қазақстанда кеңестік жүйенің күйреуінен кейін дінге мүлдем басқа көзқарас қалыптасты. Біз оған деген көзқарасқа байланысты әр түрлі құбылысты байқаймыз: "руханияттың жандануы", "толеранттық". Заңнамалық базаға қатысты Қазақстан Республикасының Конституциясында әр азаматтың діни және атеистік нанымдарды еркін таңдау және тарату, кез-келген дінді ұстану немесе ешқандай дінді ұстанбау құқығын көрсететін діни сенім бостандығы көрсетілген. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы "ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы" заңы адам мен азаматтың ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы құқықтары саласындағы құқықтық қатынастарды, сондай-ақ діни бірлестіктердің құқықтық жағдайын реттейді.

Дін-барлық уақытта өзекті болып табылатын құбылыстардың бірі. Дін деп адамдар арасындағы өмірдің негізгі мәні болып табылатын жоғары құндылықтарға деген ортақ сенім негізінде туындайтын ерекше рухани-практикалық байланыс түсініледі. Негізгі діни құндылық-бұл адамға қажетті мақсатқа жетуге толық сенімділік беретін сенім. Құдайға деген сенім-ежелгі дәуірден бастап көптеген мәдениеттерде болған, ал діни соғыстар, крест жорықтары, ұлтаралық және этносаралық қақтығыстар, погромдар мен антисемитизмге негізделген қудалау діннің белгілі бір көзқарасты қалыптастыратынын және сол немесе басқа әрекеттерді тудыратынын көрсетеді. Кейбір авторлар атап өткендей, бүгінгі таңда ең қайшылықты-бұл экстремистік және террористік әдістердің көмегімен шешілетін этникалық және конфессиялық процестер. Конфессиялар әртүрлі қақтығыстарға, дауларға, түсінбеушіліктерге әкеледі. Түрлі конфессиялардың көшбасшылары мемлекетпен ынтымақтастыққа, әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысуға дайын екендіктерін көрсетеді. Діни бірлестіктер бұл бағытта үлкен жұмыс атқаруда. Сонымен қатар, Қазақтардың орташа тұрғындарының көпшілігі бұл конфессиялар туралы білмейтінін және бұқаралық ақпарат құралдарында айтылатын ең көп таралған 10-нан астамын атауға болмайтынын атап өтуге болады. Осылайша, қазіргі әлеуметтік өзгерістер белгілі бір дәрежеде діни санаға деформациялық әсер ететінін атап өтуге болады, бұл, ең алдымен, қазіргі Қазақстанның және жалпы әлемнің рухани-діни кеңістігінде секталар мен "сәнді" діндердің пайда болуы туралы айтады. Қазіргі жағдайда діни қауымдастықтардың пайда болуы, жұмыс істеуі, өзгеруі діни білім берудің мәнін, функцияларын, әдістерін талдаусыз түсінілмейді. Бұл діни көзқарастар мен іс-қимыл тәсілдерін таратудың, діни бірлестіктерді жастармен толықтырудың, олардың өмір сүруі мен өміршенділігінің шарты болып табылатын маңызды "арна", сондықтан барлық діни конфессиялар діни білімге көп көңіл бөледі. Діннің болашағы діни білімнің де, зайырлы білімнің де қаншалықты дамитынына байланысты деп айтуға болады. Дін оны қабылдаған адамның психикасындағы жеке мағыналарға сәйкес діндарлық түрінде көрінеді және құрылады, жастардың діндарлығының сипатын, оның пайда болу механизмдерін, психологиялық салдарын және оның жас адамның жеке басының дамуындағы рөлін зерттеуге ғылыми қызығушылық туындайды. Қоғамдағы адамгершілікті сақтау, рухани, мәдени, адамгершілік және патриоттық білім мен тәрбие - бұл діни ұйымдар мен мемлекет барлық уақытта Дін жалпыадамзаттық құндылықтардың иесі де, ресімдеушісі де болған деген негізде ынтымақтасатын салалардың бірі. Әрине, адамгершілік пен діни дүниетаным арасында теңдік белгісін қою мүмкін емес, соңғысы азғындықтың панацеясы емес, діннің адамгершілік құндылықтардың тасымалдаушысы ретіндегі дәстүрлі рөлі ескерілуі керек. Жастармен мемлекеттік мекемелер қызметінің негізгі бағыттарына мыналар жатады: жастар ұйымдарын дамыту; жастар қызметін ұйымдастыру мәселелері бойынша оқыту семинарларын өткізу; салауатты жастар қарым-қатынас ортасын құру мақсатында жастардың бос уақытын, тақырыптық клубтар мен топтарды құру және дамыту, миссионерлік, білім беру және әлеуметтік бағдарламалар өткізу; қоғамда жастар

қозғалысын насихаттау үшін аналитикалық жұмыс жүргізу және ақпараттық алаң құру: газеттер шығару, зайырлы БАҚ-пен ынтымақтастық, бөлімнің интернет-сайтын дамыту және ілгерілету, басқа да ақпараттық жобалар. Дінді қарастыруда адам, өмірдің құндылықтары мен мәні, өмірге және өлімге деген көзқарас сияқты іргелі ғылыми категориялар ерекше мәнге ие, олар рухани-адамгершілік мұраттардың басымдығымен үйлесімді тұлғаны қалыптастыру мен дамытуға негіз болады. Бұл құбылыстарды зерттеудің маңыздылығы мынада: олар адамның іс-әрекетінің бағытын хабарлайды, оған мағынасы бар құндылықтар береді, белгілі бір позицияны алуға мүмкіндік береді, мінез-құлықты реттейді, өзін-өзі тану тәсілдерін қалыптастырады, бұл жүргізіліп жатқан социологиялық зерттеулердің өзектілігін анықтайды. Қазіргі жастардың әлеуметтік топ ретіндегі өмірі атеистік үгіт-насихат, дүниетанымдық плюрализм, діни жоспар туралы көптеген ақпарат болмаған жағдайда дамиды. Бұл әлеуметтік жағдайда студент жастардың діни құндылықтарына назар аудару өте өзекті болып көрінеді, өйткені бұл қоғамның рухани-адамгершілік даму траекториясын таңдайтын жастар. Саяси элитаның дінді білім беру жүйесіне енгізуге тырысуы да қосымша өзектілік береді. Қазіргі студент жастар-бұл рухани ізденіске қатысатын, өзінің діни ерекшелігін белсенді түрде іздейтін ұрпақ. Діни бірлестіктердің жастармен қарым-қатынасының маңызды құрамдас бөлігі мемлекет пен діни бірлестіктердің білім беру саласындағы өзара іс-қимылы болып табылады. Негізгі аспектілері: мемлекеттің білім беру мекемелерінде білім берудің зайырлы сипатын қамтамасыз етуі; жалпы білім беру пәндерін оқытуды мемлекеттік қолдау; білім беру бағдарламасы шеңберінен тыс оқу орындарында дін студенттерін оқытуға мүмкіндік беру; діни ұйымдар құрған білім беру мекемелерін мемлекеттік лицензиялау және аккредиттеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Netton Ian. A popular dictionary of Islam. London:Curzon Press, 1992. - 279p.
2. Roy Oliver. Islam and Resistance in Afghanistan. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. - 2 edition : 284 p.
3. Shamela. посл. посещение 25 Май 2017. - <http://shamela.ws/index.php/author/1349> - [эл.ресурс](#).

«ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ»

«ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»

"LANGUAGE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE MODERN WORLD"

НАРОДНЫЙ ТАНЕЦ КАК ЗЕРКАЛО КУЛЬТУРЫ

студент 4 курса специальности культурология **Акижанова З. К.**

Научный руководитель: PhD доктор Каупенбаева С.М.

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

Аннотация: В данной статье раскрывается значение роли и места искусства танца в нашей жизни. В то же время полностью объясняется роль танца в моей жизни. Танец – это визуальное представление культуры, поэтому тут говорится о том, насколько важна роль танца для развития культуры в современном мире.

Ключевые слова: Искусство, культура, зеркало, творчество, жизнь, общество, танцы, традиции.

Актуальность данной работы заключается в том, что искусство в любом виде является отражением культуры, именно поэтому так важно сохранять и продвигать ее отросли в современном мире. В данной работе я подробно опишу определенные предпринятые мной меры, для того чтобы сохранить и передать ту или иную культуру. Актуальностью данной темы является то, что танец - это один из элементов культуры, в котором накапливаются художественно-

эстетические ценности, это форма чувственного познания мира, в танце проявляются творческие способности человека, танец есть процесс освоения человеком художественных ценностей.

Целью данной работы является продвижение народных танцев как феномен культуры. Основной целью является формирование понятия значимости танцевальной культуры, посредством изучения народных направлений в хореографии. Так же воспитать культуру личности средствами хореографического искусства, сформировать танцевальную культуру подрастающего поколения и эстетическое и культурное воспитание посредством хореографии. Воспитать гражданскую позицию и чувство патриотизма.

*Красиво жить - не просто звук пустой,
Лишь тот, кто в мире красоту умножил
Трудом, борьбой - тот жизнь красиво прожил...*
(**Йоганесс Бехер**).

Исследование танца как феномена культуры предполагает понимание исторической взаимосвязи сценических, досценических и внесценических танцевальных форм. Основой общей теории танца может стать проблематика языков искусств, в качестве которого в танце выступает тело и движение. Обосновывается актуальность идеи синтеза искусств для теории и практики танца.

Социальное и коммуникативное значение танца как феномена человеческой культуры сложно переоценить, ведь акт танца можно расценивать как обряд инициации, как интерпретацию кодов этнической, национальной или космополитичной культуры, как социокультурный мессидж, как экспрессивный пластический акт самовыражения личности, как форму межкультурной коммуникации и даже как способ идеологического устрашения противника. Жест, движение, танец, пластика являются праязыком, возникшим задолго до появления письменной речи и даже музыки, они являются языком коммуникации, на котором люди общаются друг с другом, с собой и миром.

Народный танец, по определению, является формой или специализированной сферой культуры, в функциональные задачи которой входит интеллектуально-чувственное отображение бытия в художественных образах. Иными словами, основание народного танца – это художественное творчество.

В наиболее широком смысле народный танец - это мастерство, продукт, итог от которого доставляет эстетическое удовольствие. Главное в том, что его нужно суметь заметить, разглядеть, понять. Танец это- душа человека, это богатейший мир прекрасных образов, это полет фантазии, это желание понять смысл жизни и человеческого бытия, это концентрация творческих сил человека.

Вопрос, какую роль играет народный танец в жизни человека, является очень древним, как и самые первые попытки его теоретического осмысления. Все произведения представляют собой особый мир, который предполагает восприятие, отличное от восприятия жизненной реальности. От остальных видов и форм социальной деятельности танец отличается тем, что оно практически всегда обращено к эмоциональной сфере человека, которая является наиболее емкой характеристикой индивидуальности, к «умным эмоциям». Поэтому танецоказывается самой доступной, демократичной и универсальной формой общения людей и народов.

Народный танец возник в глубокой древности. Дошедшие до нас образцы народных танцев изумляют своей яркостью, образностью, неповторимым национальным колоритом и по сути являются отражением культуры того или иного народа. Также народный танец — это как способ передачи быта, характера, культуры каждого народа. Поэтому так важно в нашем современном мире пропагандировать и популяризировать народные танцы. Народный танец способствует формированию, сохранению и распространению этнокультурной идентичности. Танец - это искусство, а всякое искусство должно отражать жизнь в образно - художественной форме.

Чтобы сохранить культуру страны, необходимо обратить внимание на развитие народного танца, ведь народный танец — одна из древнейших форм народного творчества, неразрывно связанная с жизнью деятельностью человека. Он имеет большое значение для каждого народа и служит средством передачи, сохранением и распространением традиций и обычаев каждого народа.

Существование искусства и культуры основано на парадоксе, который заложен в самой его природе. С одной стороны, я творю, желая выразить свое индивидуальное видение мира и свое индивидуальное отношение к тому, что я в мире вижу.

Я в своем творчестве, в конечном счете, так или иначе отражаю существующие в культуре его народа и его эпохи взгляды и установки. Я выразитель культурных парадигм - когнитивных, ценностных, регулятивных. Каждый поставленный танец открывает нам какие-то черты мира культуры, в котором мы живем.

А искусство в целом - панорама всего многообразия этого мира. Искусство есть «самосознание культуры». Культура отражается в искусстве, как в зеркале. «Культура «смотрится» в это зеркало и совершенствуется в зависимости от того, что она в нем видит».

Следует заметить, что культура страны, народа или эпохи отражается в зеркале своего народного танца. Ибо лично я описываю эту жизнь с позиций своей культуры и выражаю поэтому характерные именно для нее парадигмы.

Поскольку танец отражает облик национальной культуры, постольку знакомство с национальным танцем - лучшее средство познать культуру народа. Такое знакомство дает возможность не только наблюдать другую культуру «со стороны», но и узнать, как она представляется людям «изнутри» нее, что она сама о себе думает.

Решая задачи самосознания культуры, искусство является не просто пассивно и равнодушно отражающим ее «зеркалом». Оно принимает формы, соответствующие особенностям данной культуры и позволяющие наиболее адекватно отразить ее. Это подводит нас к вопросу о стиле искусства.

Заключение

Народный танец — это способ передачи быта, характера, культуры каждого народа. Поэтому так важно в нашем современном мире пропагандировать и популяризировать народные танцы. Чтобы сохранить культуру страны, необходимо обратить внимание на развитие народного танца. Он имеет большое значение для каждого народа и служит средством передачи, сохранением и распространением их культуры. Танец в конечном счете, так или иначе отражает взгляды и установки существующие в культуре его народа. Танец в целом - панорама всего многообразия этого мира. Танец есть «самосознание культуры». Культура отражается в танце, как в зеркале.

Следует заметить, что культура страны, народа или эпохи отражается в зеркале своего народного танца. Поскольку танец отражает облик национальной культуры, постольку знакомство с национальным танцем - лучшее средство познать культуру народа.

Искусство — это сфера духовно-практической деятельности людей, которая направлена на художественное постижение и освоение мира. Оно призвано удовлетворять универсальную потребность человека, воссоздавать окружающую действительность в развитых формах человеческой чувственности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Рыклин М. Искусство как препятствие. – М.: Изд-во «AdMarginem», 1997. – С. 12.
2. Верман, К. — История искусства всех времен и народов (Европейское искусство средних веков) [Текст]: монография в 3т. Т.2 / К. Верман. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 944 с.
3. Каган М.С. Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. - Л.: Искусство. Ленингр. отд-ние, 1972. - 440 с.
4. Кондратенко Ю.А. Система художественного языка танца: специфика, структура и функционирование / Автореф. дисс... докт. искусствоведения. - Саранск, 2010. - 36 с.

МӘДЕНИЕТТІҢ ВИРТУАЛИЗАЦИЯЛАҢУЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІР СҮРУ САЛТЫ МЕН ОЙЛАУЫНА ӘСЕРІ

мәдениеттану мамандығының 4-курс студенті Алмаханова Н.А.

Ғылыми жетекші: PhD докторы Каупенбаева С.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақалада мәдениеттанудың жаңа тұжырымдамалары қарастырылады: «виртуалды шындық» және мәдениетті виртуалдандыру. «Виртуалдылықты» басқа болмыс ретінде түсінуге және оны түсінуге тырысу ежелгі дәуірде жасалған. 1990 жылдары «виртуалды шындық», «киберкеңістік», «сананы виртуалдандыру» және т.б. ұғымдары сән үрдістеріне айналды, сондықтан бүгінде оларсыз әлеуметтік-мәдени саланы елестету қиын.

Кілт сөздер: виртуалды шындық, киберкеңістік, мәдениетті виртуалдандыру, медиа мәдениет, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интернет-мәдениет.

Мәдениеттің дамуы-бұл прогрессивті түрлендірулер ерекшеленетін динамикалық процесс. Мәдениет тарихының кейбір кезеңдері өткен жетістіктерді қайта құрумен тікелей байланысты болса, басқалары жаңашылдықпен ерекшеленді. Екеуін де идеалға жету үшін үнемі ұмтылыс ретінде бағалауға болады.

Ақпараттық технологиялар факторы анықтайтын қазіргі заман мәдениеттің дамуына және оның көріністеріне әсер етті, және бұл өзгерістердің бірқатары соншалықты маңызды, бұл оның негіздерінің айтарлықтай өзгеруі туралы айтуға мүмкіндік береді. Ақпараттандыру процесінің әсерінен мәдениет Жаңа көп өлшемді киберкеңістікке, виртуалды құбылыстар әлеміне ене бастады. Мұның салдары қазіргі мәдениетті виртуалдандыру процесі болды, ол көбінесе оның маңызды заманауи сипаттамасына айналды. Зерттеушілердің виртуализация құбылысының мәніне деген қызығушылығы ежелгі дәуірде пайда болғанына қарамастан, бұл тұжырымдама жақында кең танымал болды. Бұл осы Тұжырымдаманың, сондай-ақ "виртуалды шындық", "виртуалдылық" және басқалары сияқты онымен байланысты ережелердің жеткіліксіз зерттелуі туралы айтуға мүмкіндік береді. Сонымен, "виртуалдылық" терминінің өзі, сондай-ақ оның туындысы "виртуалды шындық" ұғымын 1980 жылдардың соңында Джарон Ланиер енгізді. Ол бұл ұғымдарды "пайдаланушыны болмыстың жаңа өлшеміне, ақпарат әлеміне, шындықты сенсорлық қабылдау тәжірибесінде оған берілуі мүмкін барлық нәрселердің технологиялық өндірілген симуляцияларының адам үшін мүлдем ерекше цифрлық және интерактивті ортасына енгізетін электрондық құрылғыларға" сілтеме жасау үшін пайдаланды.

Мәдени білім шеңберіндегі виртуализация процесін талдау жаһандану мен цифрландыру дәуіріндегі қазіргі мәдениеттің негізгі сипаттамаларын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді, оны зерттеуде жаңа әдіснамалық аспектілерді дамытуға ықпал етеді. Айта кету керек, виртуалдылықты бөтен нәрсе ретінде түсіну және оны түсінуге тырысу ежелгі дәуірде жасалған. Ал XX - XXI ғасырлардың басында. "виртуализация", "виртуалды шындық", "виртуалды мәдениет" терминдері сән трендтеріне ғана емес, қазіргі гуманитарлық ғылымның жаңа парадигмаларына айналды. Виртуализация процесі мәдениет саласына жататын негізгі әлеуметтік институттарға әсер етті, олардың арасында мұражай маңызды орындардың бірін алады. Мұражай кеңістігін виртуалдандыру Мәдениеттанудың өзекті тақырыбы болып табылады, өйткені виртуализация процесінің жаңа мұражай кеңістігін қалыптастыруға әсері туралы мәселе практикалық маңыздылығына қарамастан проблемалы болып қала береді.

Қазіргі философиялық дискурста қалыптасқан виртуалды шындықты түсінудің негізгі тәсілдерін қарастырайық:

1) виртуалды шындықты субъективті, адам санасынан туындаған түсіну. Осы тұрғыдан алғанда виртуалдылықтың ең маңызды зерттеулері-и. Г. Корсунцев, П.Тиллич, М. Кастельс және басқалар.

2) виртуалды шындықты компьютерлік технологиядан туындаған технологиялық шындық ретінде түсіну. Осы тұрғыдан алғанда виртуалдылықтың ең маңызды зерттеулері-А. Буль, А.и. Воронов, М. Вайнштейн, А. Крокер, В. С. Бабенко, с. Дацюк, Дж. Ланиер, к. Макмиллан және басқалар. А. Буль виртуалдылықты компьютерлік технологиялар жасаған параллель шындық деп түсінеді. Параллель әлемде "қоғамның нақты көбею механизмдерінің виртуалды аналогтары жұмыс істейді: Интернеттегі экономикалық өзара әрекеттесу және саяси акциялар, компьютерлік ойын кейіпкерлерімен Байланыс" [2]. А. и. Воронов виртуалды шындықты "оператор сыртқы әлемнен техникалық құралдармен толығымен оқшауланған, яғни тактильді, есту, визуалды және қоршаған кеңістікпен кез келген басқа байланыстың барлық арналары бұғатталған компьютер негізінде жасалған кибернетикалық кеңістік" деп түсінеді [3].

3) виртуалды шындықты симуляцияланған немесе иллюзиялық деп түсіну, нақты объектілер мен шындық құбылыстарын симулякрлармен ауыстыру нәтижесінде пайда болады. Осы тұрғыдан алғанда виртуалдылықтың ең маңызды зерттеулері- Ж.Бодрийяр, Д.В. Иванов және басқалар. Ж.Бодрийяр виртуализацияны гиперреализмді немесе шындық фантомын тудыратын симулякрларды қалыптастыру процесі ретінде қарастырады. Оның түсінігінде симулякр- "жалған ұқсастық, оның орнына қоғамда жұмыс істейтін нәрсенің шартты белгісі". Осылайша, нақты әлемде симуляциялардың үнемі болуы бейнелермен, гиперреализммен қаныққан ерекше әлемнің қалыптасуына әкеледі, мұнда қиял мен шындықты ажырату мүмкін емес.

Виртуалды шындықты құру мүмкіндігі туралы Идея ақпараттық технологияларды дамытудың маңызды рөлін анық көрсетеді. Басқаша айтқанда, виртуализация ақпараттандырудың тікелей салдары болып табылады. Осылайша, ақпараттық технологиялардың белсенді өсуі және

тұтынылатын ақпарат көлемінің үнемі едәуір артуы оның әр адамның өміріндегі рөлінің күрт өсуіне әкеледі. Бүгінгі таңда бұл қоғамдық өмірдің көптеген салаларының дамуы мен тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін ақпарат. Сонымен қатар, бұл жеке адамның өмір сүруінің материалдық ортасын жасайды. Басқаша айтқанда, ақпарат бір уақытта қоғам мүшелерінің әлеуметтік-мәдени өмірін де, олардың материалдық өмірін де анықтайды.

Ақпараттың маңыздылығын нақты күшейтудің мұндай фактілері адамның ойлау тәсілін, әлемге деген көзқарасын өзгертуде, ішкі мәдениеттің өзгеруінде шешуші болды, бұл өз кезегінде дәстүрлі өмір салты мен өмір салтын, тұлғааралық қарым-қатынас сипатын өзгертуге, сондай-ақ мәдениетке тікелей әсер ететін түбегейлі жаңа виртуалды шындықтың пайда болуына әкеледі. Басқаша айтқанда, ақпараттандыру аясында виртуалды шындықтың ауқымды құрылысы жүріп жатыр. Қоғамның барлық салаларына белсенді әсер ететін жаңа құрылған қоршаған орта бүкіл мәдениетті біртіндеп виртуализациялайды, яғни оны өз кеңістігіне орналастырады.

Ғылым мен білім беруді өмірдің теориялық саласы ретінде виртуализациялауды да атап өткен жөн. Қазіргі жағдайда ғылым мен білімге ақпараттық технологиялардың белсенді енгізілуі байқалады, бұл білім беру жүйесінің өзін қайта құруға әкеледі, нәтижесінде "виртуалды білім" деп аталады. Зерттеушілер "егер бір немесе бірнеше өзара әрекеттесетін объектілер іс-әрекеттің өзара әрекеттесу субъектілері (оқушы, мұғалім) ретінде әрекет етсе, онда бұл өзара әрекеттесу олардың виртуалды күйінің қайнар көзіне айналады, бұл өзара әрекеттесуге дейінгі сол субъектілерден өзгеше" деп санайды. Осылайша, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуының және оларды білім беру жүйесіне енгізудің арқасында, ең алдымен, деректерді басқарудың жаңа құралдарының пайда болуымен және құрылымдық түрде ұсынылған және визуалды материалмен қамтамасыз етілген ақпараттың әлдеқайда үлкен көлеміне еркін қол жеткізуді қамтамасыз етумен байланысты білім беру процесінің сапалы жақсаруы байқалады. Сонымен қатар, жасанды түрде жасалған (виртуалды) оқыту ортасы білім беру мекемесінің кеңістіктік шекараларын жаһандық түрде кеңейтуге мүмкіндік береді, яғни виртуалды технологиялар белгілі бір жерде белгілі бір адамның міндетті физикалық қатысуын болдырмауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде "мұғалімге екінші ретті бейнелеу идеясында терең психикалық шындықпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді".

Шетелде ғалымдар қазірдің өзінде "V ұрпақ" ("generation Virtual") дәуірінің басталғандығын айтады. Ақпараттың қарқынды дамуы технология жастарға ресурстар ұсынады әлемдік мәдениет, соның арқасында ол айтарлықтай артықшылықтарға ие болады. Егер ересектер жаһандық мәдениеттің бөлшектенуінен қорқатын болса, онда жастар оны медиатеchnология арқылы жаңа мәдениет құрамақ.

Виртуалдылықты философиялық-мәдени тұрғыдан түсіну оқудың келесі негізгі вариацияларының динамикасы ретінде ұсынылуы мүмкін: 1) виртуалдылық бөтен нәрсе, болмайтын шындық ретінде: болмыс пен бөтен құрылымдардың онтологиялық оппозициясы түріндегі ықтимал болу идеясы; 2) виртуалдылық танылмаған шындық ретінде: эпистемологиялық бөліну идеясы танылған шындық пен танылмаған белгілер болу; 3) утопия ретіндегі виртуалдылық-идеалистік шындық: тиісті және бар әлеуметтік құрылымның аксиологиялық қақтығысы; 4) виртуалдылық ішкі әлем ретінде, жеке адам субъективті түрде бастан кешіретін шындық; 5) виртуалдылық қиялдағы, Имитациялық шындық ретінде ("псевдореалдылық"): шындықты модельдеу немесе өндіру, шындықтың имидждік құрылысы; 6) виртуалдылық ақпараттық-техникалық кеңістік-киберкеңістік ретінде: техникалық делдалдық орта, қазіргі қоғамның ақпараттық ресурсы, мәдениеттің медиа ортасы.

Қорытындылай келе, Электрондық виртуалды кеңістік көптеген виртуалды шындықтарды (виртуалды орталар) құрайды. Ақпараттық технологиялардың арқасында адам санасының қасиеті болып табылатын виртуалдылық мәдени көріністің жаңа түріне айналады. Философияда виртуалды шындық шындыққа қарама-қарсы және оның жалғасы және компьютерлік технологияның дамуы ретінде түсініледі. Соңғы жылдардағы зерттеулердегі виртуалды шындыққа деген құштарлық техникалық интерпретацияның философиялық және психологиялық мағыналармен үйлесуіне байланысты. Компьютерлік (электрондық) виртуалды шындық-бұл бүгінгі күнге дейін жасалған виртуалдылықтың маңызды көрінісі.

Әдебиеттер тізімі

1. Голуб И.В. Сознание человека в бытии симулированного пространства: дис. ... канд. филос. наук. М., 2003. 151 с. [1]
2. Иванов Д.В. Виртуализация общества // Информационное общество. М., 2004. 512 с. [2]
3. Воронов А.И. Философский анализ понятия «Виртуальная реальность»: автореф. дис. канд. филос. наук. СПб., 1999. 22 с.
4. Бодрийяр Ж. Система вещей. М., 2001. 220 с.

THE PROBLEM OF GENDER-BASED VIOLENCE AGAINST WOMEN IN KAZAKHSTAN

4 course cultural studies **Zhansaya Dossymbetova**,
 scientific supervisor: Yessekeyeva E,
 master, senior-lecturer,
 Al-Farabi Kazakh national university

Violence against women is a universal problem that occurs throughout the world both in developed and developing countries. It is also one of the most controversial issues in Kazakhstan that has to be discussed more.

According to the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR)¹ (2023), the term ‘Gender-Based violence’ (GBV) indicates ‘harmful acts directed to an individual based on their gender’. The roots of these acts are usually seen in different forms of gender inequality, abuse of power, and harmful norms. It is a serious violation of human rights that threatens not only the health of a human but also the life and protection issues of everyone (UNHCR 2023). However, GBV is a widespread phenomenon throughout many countries, its frequency varies in accordance with the state’s socio-cultural features such as the prevalence of the patriarchal norms in the state, the privilege of gender inequality, the economic level of the state, the level of unemployment, corruption, and a weak educational system (Kabylova 2021).

One in three women across the world experiences Gender-Based violence during their lifetime. The violence that they face may vary among several types (Shadinova 2014), such as:

- Emotional violence;
- Physical violence;
- Economic violence;
- Sexual violence;
- Threats;
- The use of children against mother;
- Intimidation;
- Isolation of women from their surroundings.

After taking independence from the Soviet Union in 1991, Kazakhstan’s government applied a number of policies aimed to achieve gender equality and eradicating discrimination and violence against women. Such policies included the 2009 Law on State Guarantees of Equal Rights and Opportunities for Men and Women and the Concept of Family and Gender Policy up to 2030 (Kabylova 2021). Consequently, it had to mean that Kazakhstan appeared to be on the right way to solving gender issues. However, the real situation of women’s status has been decreasing since the country’s independence.

After the USSR fell apart, the country had to create a new national identity in order to replace the old one enforced by Soviet ideology. Therefore, a mild form of Islam that relies on Hanafi teachings and national customs of citizens’ nomadic ancestors, both of which were suppressed under the communist government, has started to be revived in Kazakhstan again. As a result, many patriarchal beliefs and the oppression of women have also expanded throughout society (Kabylova 2021).

One of the main issues that women face in modern Kazakhstan is violence against women, specifically domestic violence. According to the Union of Crisis Centers of Kazakhstan (Kim 2018), an amalgamation of 16 non-governmental organizations (NGOs), approximately four hundred women in Kazakhstan lose their lives due to physical violence inflicted by their intimate partners or spouses. Domestic violence takes place in one out of every eight families in Kazakhstan. According to the statistics of the

---

¹ UNHCR, the UN Refugee Agency, is a global organization dedicated to saving lives, protecting rights and building a better future for refugees, forcibly displaced communities and stateless people. Website: <https://www.unhcr.org/asia/>

Central Asia Bureau for Analytical Reporting of 2019, more than two million women in Kazakhstan had experienced domestic violence in their lives. These statistics also illustrated that 45% of those women experienced psychological violence, whereas 20% of them experienced physical abuse, and only 7% of victims contacted the police after domestic violence was committed against them (Shondybayeva 2021).

GBV against women in Kazakhstan cannot be considered outside of the general social surroundings and cultural roots. There are several socio-cultural aspects that have a detrimental impact on both gender-based and domestic violence. ‘Victim-blaming’ is one of the first aspects that is often normalized in Kazakhstani society. Female victims are stigmatized as deserving the violence by being categorized as provocative, hysteric, or defiant to their husbands or intimate partners. From the cultural perspective, some phrases prevalent in Kazakh culture can also have significant meanings in normalizing domestic violence. For instance, the Kazakh phrase “*tayaq zheui*” (kaz: таяқ жейу) can be translated as both physical punishment and a non-violent argument between people. The last meaning also usually refers to the idea that a wife is not a wife unless she has conflicts with her husband (Arystanbek 2022). Brides in Kazakh families are also usually cautioned with popular old sayings such as “A daughter-in-law should be soaked up like water and drowned like a stone in her new family” or “A daughter-in-law gets married with the purpose of making her husband’s family happy, not herself” (Kudaibergenova 2018).

In addition, there are other two predominating beliefs about women in Kazakhstan. Firstly, it is the belief that domestic violence is a private issue, and the state should not be involved in it. The normalization of such belief focuses on restoring marriage and encouraging women to think that divorce is not the right way to solve a problem. Secondly, the acceptability of punishment in marital relationships. The prevalence of this belief among traditional gender roles usually normalizes the violence in a family, where a man starts to see physical abuse as a solution to marital problems, whereas a woman believes that it is a practical way to be reprimanded. Over 30% of women in Kazakhstan believed that domestic abuse was justifiable even more frequently than men (Ginn 2016). Moreover, a significant part of women who are victims of domestic violence tends to seek a way out of this situation or obey the circumstances rather than apply to the court. The female victim may become even more traumatized if the truth about domestic violence is revealed, as there is a misconception that women who experience violence typically own the fault (Shadinova 2014).

The state’s government also usually reinforces gender inequality and the gender-based separation of labor by constructing the figure of a mother essential to social policymaking procedures. Women are perceived as moral educators of the younger generation, and motherhood is highlighted as the crucial element to a bright future for the young nation (Kabylova 2021). This type of pro-mother policy impacts female victims who suffered domestic abuse from their husbands not to report to the court because of the fear to leave their children without a father, or due to the financial dependence of women on their husbands as they are not breadwinners in the family.

Most of the cases related to domestic violence in Kazakhstan illustrated that they are usually not treated as a crime. There is no specific law on domestic violence in the Legislation of the Republic of Kazakhstan, only some current laws partially protect the interests of victims who have suffered violence. The perpetrator of domestic violence is usually only given a warning or arrested for 10-15 days. Such decriminalization of domestic violence diminishes victims’ sufferings at the hands of their partners and allows men to not consider violence against women as the commitment of the crime (Shadinova 2014).

To sum up, Gender-Based violence (GBV) against women is a serious problem with a global character. It has many different forms and varies accordingly to the state’s internal sociocultural factors. Domestic violence is one of the most widespread phenomena among the variations of GBV. It is also one of the crucial problems that still exist in Kazakhstani society. Domestic violence should not be considered only as a female problem because it is a problem for the whole of society. The number of victims of domestic violence is only increasing and violating the citizens’ human rights and freedom. The level of committing domestic violence against women by men increases due to the disclosure of the facts of violence in families as it is still considered a taboo topic that should not be announced outside the family boundaries. Female victims usually do not report against their partners as they have a fear to be ashamed or stigmatized for that. Victim blaming is one of the problems that prevent women to search for help from outside. The lack of particular laws against gender inequality and gender-based violence is another significant problem in reducing domestic violence. Thus, there

is a need in solving these problems to stop impunity for all perpetrators of human rights and protect the right of women to a future free from violence, especially considering that more than half of Kazakhstan's population are women.

Bibliography

1. Arystanbek, Aizada. "“Can you beat your wife, yes or no?”: a study of hegemonic femininity in Kazakhstan’s online discourses." East European Politics, 2022: 10-12.
2. Ginn, Megan A. " A Comparative Study: Women's Rights in Kazakhstan, Uzbekistan, and Tajikistan." Honors Undergraduate Theses, 2016: 4-10.
3. Kabylova, Moldir. "Examining the causes of femicide in Kazakhstan." 2021: 1-15.
4. Kim, Regina. 400 Kazakh women a year die from domestic violence - experts commentary [400 казахстанок в год погибают от домашнего насилия - комментарий эксперта]. March 5, 2018. <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2018/03/05/91473/> (accessed March 2023).
5. Kudaibergenova, Diana. "Project Kelin. Marriage, women, and re-traditionalization in Post-Soviet ." In Women of Asia. Globalization, Development, and Gender Equity, 2018: Chapter 28.
6. Shadinova, Gulzira, Ontuganova, Didar. "Women and the Problem of Domestic Violence in Kazakhstan." Humanity & Social Sciences Journal 9 (2), 2014: 42-45.
7. Shondybayeva, Arynaz. "Domestic violence against women." 2021: 1-18.
8. UNHCR. Gender-based Violence. 2023. <https://www.unhcr.org/gender-based-violence.html> (accessed March 14, 2023).

«ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРКІНДІГІНДЕГІ ЖАСТАР: МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ»

мәдениеттану мамандығының 4-курс студенті Жанайбек М.Е.

Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.к. А.А.Муханбет

Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Баяндамада масс-медиа және бұқаралық коммуникация қызметінің қазіргі таңдағы жастардың өмірінде алар орны туралы жазылған. Бұқаралық коммуникацияның жалпы рөлі, оның функцияларына талдау жасалынып қарастырылды.

Кілт сөздер: масс-медиа, бұқаралық коммуникация, мәдениет, блогерлік

Цифрлық дәуірдегі бұқаралық коммуникация қызметінің еркіндігі бойынша жастардың өзін-өзі көрсетуге, ақпарат алмасуға және өз контентін құруға кең мүмкіндіктері бар. Заманауи технологиялар жастарға әлеуметтік желілер, блогтар және басқа да онлайн платформалар арқылы өз идеяларын, көзқарастарын және шығармашылық жұмыстарын құруға және бөлісуге мүмкіндік береді. Бір жағынан, бұл жастардың шығармашылық бастамасын көрсетуге және өз идеялары үшін кең аудитория алуға мүмкіндік береді. Алайда, екінші жағынан, қоғамға зиянын тигізетін сапасыз, қауіпті немесе жағымсыз контенттің таралуына да себеп болуы мүмкін.

Баяндама тақырыбының **өзектілігі** цифрлық дәуірдегі бұқаралық коммуникациялардың еркін жұмыс істеуі жастарға өзін-өзі көрсетуге және дамытуға мүмкіндік беретінін мазмұндау.

Баяндама мақсаты – бұқаралық коммуникация қызметінің жастардың өмірінде алатын орны мен ықпалын ашып көрсету.

Бұқаралық ақпарат құралдарының пайда болуы 17 ғасырда баспа станогының пайда болуымен және газеттердің таралуымен байланысты болды. Бұл бұқараға жаңалықтар мен ақпаратты бұрынғыдан да жылдам әрі арзан алуға мүмкіндік берді. Телеграф, радио, теледидар және интернет сияқты технологиялардың дамуымен бұқаралық ақпарат құралдары бұрынғыдан да қолжетімді және кең тарады.

Өзінің алғашқы онжылдықтарында бұқаралық ақпарат құралдары жаңалықтар мен фактілерді таратуға бағытталған, бірақ уақыт өте келе олар қоғамдық пікір мен мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқара бастады. Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға әсері орасан зор, адамдардың пікірін қалыптастырады, мәдениет пен технологияның даму тенденциялары мен бағыттарын айқындайды.

Дегенмен, соңғы жылдары әлеуметтік желілер мен блоггингтің дамуымен қатар қарапайым адамдарға ақпарат жасап, таратуға мүмкіндік беретін бұқаралық ақпарат құралдарының жаңа түрлері пайда бола бастады. Бұл БАҚ-тың бәсекелестігі мен әртараптандыруына әкелді, бұл өз кезегінде олардың қазіргі әлемдегі рөлі мен маңыздылығын арттырды.

БАҚ жастардың өмірінде маңызды рөл атқарады, өйткені олар ақпаратқа, ойын-сауыққа және әлеуметтік байланысқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Төменде бұқаралық ақпарат құралдарының жастармен өзара әрекеттесу тәсілдерінің кейбірі берілген:

- ақпарат және білім: Жастар бұқаралық ақпарат құралдарын жаңалықтар, мәдениет, музыка, кино, ғылым, технология туралы ақпарат алу үшін пайдаланады. Бұқаралық ақпарат құралдары білім беру бағдарламаларына, кітаптарға және басқа да білім көздеріне қолжетімділікті қамтамасыз ете отырып, жастарға білім беру көзі бола алады.

- ойын-сауық: Жастар бұқаралық ақпарат құралдарын ойын-сауық пен демалыс үшін пайдаланады. Олар фильмдерді көре алады, музыка тыңдай алады, бейне ойындар ойнай алады.

- әлеуметтік байланыс: БАҚ жастарға пікірлес адамдарды табуға және басқа адамдармен байланысуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілер, мысалы, жастар арасындағы қарым-қатынас пен әлеуметтік байланыстың маңызды алаңына айналды.

- пікірге әсері: БАҚ жастардың пікіріне айтарлықтай әсер етіп, олардың әртүрлі мәселелерге көзқарастарын қалыптастыра алады. Сондықтан жастардың бұқаралық ақпарат құралдарынан көргені мен естігеніне сыни көзқараспен қарап, ақпаратты объективті бағалай білуі маңызды.

- жарнама: Жастар көптеген жарнама берушілер үшін маңызды мақсатты аудитория болып табылады және БАҚ оларға осы аудиторияға жету мүмкіндігін береді. Дегенмен, жастар да жағымсыз салдарға әкеп соқтыратын манипуляциялық жарнаманың құрбаны болуы мүмкін.

Олай болса, БАҚ жастар өмірінде маңызды рөл атқарады, бірақ жастар БАҚ-тан алған ақпаратқа сыни көзқараспен қарап, оны объективті түрде талдап, бағалай білуі керек екенін есте ұстаған жөн.

Бұқаралық ақпарат құралдарының тарихында бірнеше даму кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

Бірінші кезең (XVII – XIX ғасырдың басы) - алғашқы газеттер мен баспа басылымдарының пайда болуы.

Екінші кезең (XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың басы) - телеграфтың дамуы және телефонның пайда болуы.

Үшінші кезең (20 ғасырдың ортасы) – радио мен теледидар бұқаралық коммуникацияның негізгі құралына айналуы.

Төртінші кезең (20 ғасырдың аяғынан) - интернеттің дамуы және әлеуметтік желілер мен блогтардың пайда болуы.

Қазіргі әлемде бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға әсері орасан зор, қоғамдық пікір мен мәдениетті қалыптастырады. Дегенмен, ақпараттың бұрмалануы мен бұқараны манипуляциялаумен байланысты мәселелер де бар, бұл бұқаралық ақпарат құралдарын қоғам мүддесі үшін дұрыс пайдаланудың маңыздылығын көрсетеді.

Блоггинг – адамдар өз контентін желіде жасап және сонымен қатар сол контентін елге жариялайтын бұқаралық ақпарат құралдарының бір түрі. Ол 2000-шы жылдардың басында адамдар әртүрлі тақырыптар бойынша өз ойлары мен идеяларын жариялау үшін Интернетті пайдалана бастаған кезде кең таралған.

Алғашқы блоггерлік авторлар өздерінің жеке ойлары мен жазбаларын жариялайтын онлайн күнделіктер түрінде пайда болды. Уақыт өте келе блоггинг жаңалықтарды, өнімдер мен қызметтерге шолуларды, кеңестер мен нұсқауларды жариялау үшін пайдаланылды. Алғашқы блогшылардың бірі 1994 жылы өзінің алғашқы блогын жасаған Джастин Холл болды. 1997 жылы «Ашық күнделік» веб-сайты іске қосылды, ол онлайн күнделіктер үшін алғашқы платформа болды. 1999 жылы «LiveJournal» веб-сайты пайда болды, ол Ресейде және басқа елдерде өте танымал болғаны белгілі.

Технологияның дамуы мен жаңа платформалардың пайда болуымен блог жүргізу бұрынғыдан да қолжетімді әрі кең тарауға ықпал болды. Бүгінгі күні блоггерлер YouTube, Instagram, Facebook, Twitter және т.б. сияқты әртүрлі платформаларды өз контентін жасау және бөлісу үшін пайдаланады.

Блог жүргізу бұқаралық ақпарат құралдарының маңызды бөлігіне айналды және қоғамға айтарлықтай әсер етті. Блоггерлер адамдардың пікіріне әсер ете алады, трендтер жасай алады, тіпті мәдени және әлеуметтік процестерді қалыптастыра алады. Дегенмен, бұқаралық

ақпарат құралдарының кез келген түрі сияқты, блог жүргізуді жауапкершілікпен және этикалық тұрғыдан пайдалану маңызды екенін ұмытпау қажет.

Блогер өз арнасын қалай пайдаланатынына және олардың мақсаттарына байланысты блог жүргізу тұрақты табыс алып келетін жұмыс секілді немесе жәй ғана хобби ретінде болуы мүмкін.

Кейбір блогерлер өз арналарын табыс табу үшін пайдаланады және блог жүргізуді жұмыс ретінде қабылдайды. Олар өз блогтарынан жарнама, демеушілік хабарламалар, өнімдер мен қызметтерді сату сияқты әртүрлі кіріс көздері арқылы ақша таба алады. Бұл жағдайда блог жүргізу айтарлықтай уақыт пен күш-жігерді қажет етеді, өйткені олар тұрақты мазмұнды жасап, арнасын кеңейтіп, аудиториямен өзара әрекеттесуі керек.

Екінші жағынан, кейбір блогерлер үшін блог жүргізу тек хобби немесе ойын-сауық болуы мүмкін. Олар өздерінің жеке мүдделері үшін немесе басқа адамдармен қарым-қатынас жасау үшін контент жасай алады және ешқандай табыс таппайды. Бұл жағдайда блог жүргізу өзін-өзі көрсетудің бір түрі немесе өз ойларыңыз бен идеяларыңызбен бөлісу тәсілі болуы мүмкін.

Сондай-ақ, көптеген блогерлер үшін блог жүргізу үйден немесе бос уақытында жұмыс істеуге мүмкіндік беретін жұмысқа орналасудың икемді түрі болуы мүмкін, бұл әсіресе жұмыс пен өмір балансын құруды қалайтындар үшін тартымды болуы мүмкін.

Сондықтан блог жүргізу жұмыс та немесе хобби де болуы мүмкін. Әрбір блогер өз қызметін жеке мақсаттарына сәйкес қарастырып, жұмыс пен демалыс арасында өздеріне қолайлы шекаралар белгілегені маңызды екенін ескергені дұрыс деп ойлаймын.

Блог жүргізудің көптеген артықшылықтары бар, олардың кейбіреулері:

- мансапты дамыту: Блог жүргізу медиа немесе маркетингтегі табысты мансаптың негізі болуы мүмкін. Танымал және сұранысқа ие контентті жасайтын блогерлер кейбір брендтің назарын аударып алады, іс-шараларға шақырылады, өз саласының сарапшысы бола алады және т.б.

- таңдау еркіндігі: Блогерлер өздері жасайтын контентті таңдауда толық еркіндікке ие. Бұл олардың белгілі бір ережелер мен шектеулерді сақтамай-ақ өздерін қызықтыратын тақырыптарды қозғай алатынын білдіреді.

- шығармашылық еркіндік: Блог жүргізу адамдарға өз шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік береді. Блогерлер кез келген контент жасай алады – блогтар, бейнелер немесе подкасттар жаза алады, фотосуреттер түсіреді және т.б. Бұл оларға дағдыларын әртараптандыруға және әртүрлі мазмұн түрлерімен тәжірибе жасауға мүмкіндік береді.

- кең аудитория: Блог жүргізу кең аудиторияға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік медиа және басқа онлайн платформалар арқылы блогерлер бүкіл әлемнен миллиондаған адамдарға қол жеткізе алады. Бұл олардың көрнекілігі мен әсерін арттыруға, сондай-ақ аудиториямен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді.

- байланыстарды нығайту: Блог жүргізу адамдарға жаңа байланыстар орнатуға және өз салаларындағы байланыстарын нығайтуға мүмкіндік береді. Блогерлер басқа кәсіпқойлармен жұмыс істей алады, бірлескен жобалар мен іс-шараларға қатыса алады, бұл олардың мансабында жаңа мүмкіндіктер мен табыстарға әкелуі мүмкін.

Бірақ қазіргі таңда әртүрлі елдерде блогерлердің қызметін реттейтін әртүрлі заңдар болуы мүмкін. Дегенмен, кейбір жалпы заңдар мен ережелер бүкіл әлемде қолданылуы мүмкін.

- авторлық құқық туралы заңдар: Блогерлер авторлық құқықпен қорғалған материалды пайдаланғанда абай болуы керек және қажет болған жағдайда мұндай материалды пайдалануға рұқсат алуы керек.

- құпиялық туралы заңдар: Блогерлер басқа адамдар туралы жеке ақпаратты олардың келісімінсіз жарияламауы керек. Сондай-ақ олар басқа адамдарды көрсетуі мүмкін суреттерді немесе бейнелерді пайдаланғанда абай болулары керек.

- жалғандық туралы заңдар: Блогерлер басқа адамға немесе ұйымға зиян келтіруі мүмкін, жалған екені белгілі ақпаратты жарияламауы керек. Егер блогер белгілі бір ақпараттың растығына сенімді болмаса, оны жарияламас бұрын нақтылауы керек.

- жарнама туралы заңдар: Блогерлер жарнама өнімдері мен қызметтеріне айырбас ретінде төлемді немесе тегін тауарларды алған кезде ашып көрсетуі керек. Сондай-ақ олар жарнаманың алдамшы немесе халықты жаңылыстырмайтынын қамтамасыз етуі керек.

- желідегі өшпенділік туралы заңдар: Блогерлер нәсіліне, жынысына, дініне немесе басқа негіздер бойынша өшпенділік немесе кемсітушілікті насихаттайтын контентті көрсетпеуі керек.

- тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заңдар: Өнімдерді немесе қызметтерді қарап шығатын және қарайтын блогерлер ақпараттың нақты және бейтарап екеніне көз жеткізуі керек.

Олар сондай-ақ өнімдер немесе қызметтер туралы жалған ақпаратты жарияламауын қамтамасыз етуі керек.

Жалпы, блогерлер өз қызметінде мұқият және әдепті болуы, әлеуметтік желідегі аккаунтты жүргізудің жалпы қабылданған ережелері мен нұсқауларын орындауы және өз елінің қызметіне қатысты заңдарды білуі керек.

Қазақстанда блог жүргізу соңғы жылдары белсенді түрде дами бастады, бүгінгі таңда Қазақстанда әртүрлі тақырыптар мен бағыттардағы көптеген блогерлер жұмыс істейді.

Қазақстандық блогерлер желідегі танымалдылығын қалай монетизациялай алғаны туралы сөз қозғайық.

Instagram-дағы жарнама танымал блогерлер үшін негізгі табыс көзі болып табылады. Жазылушылар неғұрлым көп болса, пост соғұрлым қымбатырақ. Дегенмен, кейбір алысты болжайтын блогерлер ілгері жылжып, интернеттегі танымалдылықты өз бизнесіне монетизациялайды. Мен блог жүргізуден басқа бизнес түрлері бар ең танымал бірнеше инстаграм блогерлеріне анализ жасадым.

1. Жеңіс Омаров немесе Zheka Fatbelly – мектепте оқып жүріп халықты күлдіретін видеоларды түсіруді бастаған. Бүгінде Жеңіс тек Қазақстанда ғана емес басқа да елдерде танымал блогер. Инстаграмда айтарлықтай аудитория жинаған блогер кәсіпкер болуды шешіп, рестораторларға барды. Алматыда Панфилов көшесінде 2016 жылы алғашқы «Zheka's Doner House» фастфуд мейрамханасы ашылды. Қазіргі уақытта бұл экспресс-донер форматын қоса алғанда, Қазақстан бойынша 40-тан астам сауда нүктелерінен тұратын елдегі ең ірі фаст-фуд желісі. Блогер фастфудпен қатар 2017 жылы хитке айналған Zheka's Ice балмұздақ желісінің бет-бейнесіне айналды. Бүгінгі таңда Жеңістің балмұздағын Қазақстанның 13 қаласында татып көруге болады.

2. Арман Юсупов – Қазақстанда алғашқылардың бірі болып вайн түсіріп, жастар арасында өте танымал болған «Юфрейм» тобының жетекшісі әрі идеялық дем берушісі. Қазіргі уақытта «Yufreme» жобасының өз қызметін тоқтатқанына қарамастан, команда мүшелері бірлескен қызмет барысында жасаған бизнес жобаларын дамытуды жалғастыруда. Атап айтқанда, Арман цифрлық продюсер ретінде дамып келеді, «Поток» жобасын құрды, онда ол адамдарды блогер болуға және қазіргі таңдағы БАҚ қажетті мамандарды дайындайды. Оның жұбайы Карина Оксукбаева, сонымен қатар Yufreme тобының мүшесі, өзінің сұлулық студиясын ашқан және қазіргі таңда қарқынды дамытуда.

3. Әмина Малғаждар - тоғыз жасар ғаламтор жұлдызы «Әмина Витаминка» Қазақстандағы «Youtube» желісіндегі ең танымал видеоблогты басқарады. Арнаның жалпы қаралымы 3 миллиард қаралымнан асты. Анасы Арай Малғаждар қызына арналған «видеоблог» пен «Instagram» парақшасын басқарады, Әминаның ата-анасы да бейнеконтент жасау және насихаттау бойынша барлық жұмысты атқарады. Жас жұлдыздың көптеген аудиториясын Қазақстан мен ТМД елдерінің балалары, сәйкесінше олардың ата-аналары құрайды. Бұл жас аналар мен әкелерге арналған «ойыншықтар мен өнімдерді» жарнамалу үшін тамаша платформа болып есептеледі деп ойлаймын. Осыдан 3 жыл бұрын Әминаның «100kolyasok.kz» балалар тауарлары дүкенінің ашылуы болды. Әмина әлі де халыққа күллі видеолар түсіріп, сатып алушылардың қызығушылығын арттырып отырады.

Яғни цифрлық дәуірдегі бұқаралық коммуникация қызметінің еркіндігі бойынша жастардың өзін-өзі көрсетуге, ақпарат алмасуға және өз контентін құруға кең мүмкіндіктері бар. Заманауи технологиялар жастарға әлеуметтік желілер, блогтар және басқа да онлайн платформалар арқылы өз идеяларын, көзқарастарын және шығармашылық жұмыстарын құруға, бөлісуге және сонымен қатар ол арқылы табыс табуға да мүмкіндіктері де бар екеніне көзімізді жеткізді. Бірақ бұқаралық коммуникациялардың еркін қызметінде сақталуы тиіс ережелер мен шектеулер бар екенін де есте ұстаған жөн. Себебі БАҚ - бір жағынан жастардың шығармашылық бастамасын көрсетуге және өз идеялары үшін кең аудитория алуға мүмкіндік береді. Алайда, екінші жағынан, қоғамға зиянын тигізетін сапасыз, қауіпті немесе жағымсыз контенттің таралуына да себеп болуы мүмкін екенін ұмытпауымыз қажет деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі:

1. Засурский, И. И. Реконструкция России. Масс-медиа и политика в 90-е годы / И. И. Засурский. — М. : МГУ, 2001. — 288 с.
2. Ковалева, М. М. Отечественная журналистика: вопросы теории и истории : сб. статей / М. М. Ковалева. — Екатеринбург, 2000. — 108 с.

3. Жорж Садуль «Всеобщая история кино». М. "Искусство" 1958г.
4. SEARCH WIN DEV. / Definition of word «weblog» Margaret Rouse. - 23.12.2013. -
Режим доступа: <https://searchmicroservices.techtarget.com/definition/weblog>

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫН-САУЫҚ МӘДЕНИЕТІН КОМПАРАТИВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

мәдениеттану мамандығының 4-курс студенті **Конарбаева М.К**

Ғылыми жетекшісі: оқытушы Құдайбергенов С.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақала қазақ халқының дәстүрлі ойын сауық мәдениетінің түрлері мен оны зерттеген зерттеушілердің еңбектеріне қысқаша сараптама жасауға арналған. Ойын-сауық дәстүрі ежелгі дәуірден келе жатқан көне мәдениеттер қатарына жатады. Олардың дамуы халықтар арасында біршама әлеуметтік-экономикалық қатынастарға сәйкес келетін бірқатар кезеңдерден өтті. Қазіргі таңда ойын-сауық дәстүрі көптің көңілінен шығатын мәдениеттер қатарында.

Кілт сөздер: ойын – сауық, мереке – мейрам, жиын, өнер.

Мақала тақырыбының **өзектілігі** қазіргі заманда ұлттық мәдениетті мәдениетті жаңғырту және болашақ ұрпақты тәрбиелеуде оның рөлін нығайтуға деген сұраныстың жандану үрдісімен айқындалады. Дәстүрлі құндылықтарымыз бен ұлттық бірегейлікті сақтап қалу аса өзекті мәселелер қатарында.

Мақала мақсаты - Ежелгі дәуірден қалыптасқан ойын-сауық дәстүріне шолу жасау, қазіргі заман талабына сай ойын – сауық дәстүрінің көрінісін анықтау.

Қазақ халқының мереке – мейрам мен ойын – сауықтың өзіндік ұлттық өзгешелігі айқын, тарихы ұзақ. Қазақ мәдениетіндегі ойын – сауық дәстүрі барлық уақытта да үлкен қоғамдық маңызға ие болды. Олардың пайда болу уақытын ежелгі дәуірге жатқыза аламыз, олардың дамуында олар халықтың әлеуметтік қатынастары мен экономикалық қызметіне сәйкес келетін бірқатар ауыспалы формалардан өтті. Қазіргі таңда ойын дәстүрі көптеген ғалымдар арасында қызығушылық тудырған тақырыптардың қатарында. Қандай халықты алып қарасаңызда өзінен кейінгі өскелең ұрпақтың дамуы үшін жан – жақты қамқорлық жасаған. Ойын – осы қамқорлықтың басты құралы ретінде танылған. Бұл ойындар тектен тек пайда болмайды. Олардың баршасы делік адам өмірінің қажеттілігін өтеу үшін туады. Әр кездегі жас мөлшеріне, іс-әрекеті мен тұрмыс-тіршілігіне қарай лайықталып ойналады. Шақалақ сәби кезінен бастап бозбала, бойжеткен шаққа дейінгі арналып қалыптасқан сөз ойындары да қамтылады. Тарихқа көз жүгіртер болсақ, қаншама қиын – қыстау заманды бастан кешірсек те, ақылгөй даналарымыз бен ержүрек батырларымыздың көрсеткен қамқорлығының арқасында көптеген ұлттық салт – дәстүрлеріміз бен өзіндік құндылықтарымыз ұрпақтан ұрпаққа беріліп, жалғасын табуда. Дәстүрлі аңыз – әңгімелер мен шешендердің алғыр да ақылды сөздері, ертегілер мен мақал – мәтелдеріміздің де әлі күнге дейін сақталуы ата – бабаларымызды арқасы. Біздің құлағымызға құйып сіндіруі бірден – бір ата – бабаларымыздың еңбегі орасан зор. Жазушылар мен халық ақындары ауылдар мен елдерді аралай жүріп, халықтың арман – тілектерін өздерінің өлең – жырларына арқау етті. Сөз өнері мен ой – сананың құлашын кеңге жайдырды. Халықтың көңіл – күйін сергіту үшін сол жүрістерін сән – салтанатқа айналдырды. Солайша, сал – серілік жоралғысы далалық өнерпаздардың дәстүріне, ел өмірінің арнасына айналды. Сал – серілердің арқасында жаппай айтыс дәстүрі қалыптасты. Яғни, екі жас өлең айтып сырласу дәстүрі қалыптасты. Сондай ойын – сауықтарда ойналатын көптеген ойынның түрлері ұлттық дәстүрлі сипатымен құлаш жайды.

Халық арасында ойын сауықты қызықтырып, ерекше қабілетімен дүйім жұрттың ішек – сілесін қатырып, жұрттың күлкісіне себепші болып жүрген шеберлер болған. Олар өздерінің өнерлерін жұрт көп жиналатын жерлерге, әсіресе, мереке мен мейрамда, жәрмеңкелерде, тіпті ауыл арасын аралап жүріп те көрсете білген. Халық арасындағы келеңсіз көріністерді, байлардың сараңдығы мен пасықтығын, күші көптің әлсізге зорлығын күлкі ретінде халыққа жеткізе білген. Қулар өнері – зерттеушілер көп қызығушылық танытқан өнерлердің қатарында. Осы тақырыпқа байланысты зерттеушілер «олар ыңғайы келген жерде қатарға қосылып, күлдіре де, жылата да білетін әнші болумен қатар, күтпеген жерден күлкі шақыра отырып, мүлде басқа бейнеге ауысып кету қулардың басты қаруы» [1,23] деген болатын. Қулар өнерінің атын аңызға айналдырған Жиренше, Алдаркөсе, Тантай, Торсықбай, т.б. айта аламыз. Олар өздерінің айлакерлігімен

элеуметтік құбылыстарды күлкі нысанына айналдырып, көптеген адамдардың естен кетпес комедиялық бейнелерін жасаған. Қазақ даласындағы қулар өнерін дүр сілкіндірген Елубай Өмірзақов, Иса Байзақов, Құрманбек Жандарбековтер және т.б. айта аламыз. Бұл тұлғалар өздері өнеге тұтқан ортаның дәстүрін жалғастырушы, бүгінгі театрдың классик майталмандары. Олар тіпті сөйлемей – ақ өздерінің іс – қимылымен, бет – әлпеттерін өзгерту арқылы да халықты күлкіге қалдыра алатын болған. Бұл өнер қашанда адамның қиялынан туындап, заман ағымына қарай байып, мазмұны тереңдеп отырады.

Жастар бір ғана емес бірнеше өнерді қатар игерген. Ақын, күйші, жыршы, білек ептілігін көрсететін батыр да, тіпті көңіл күйді көтеретін сатирик те бола білген. Осындай юэренше өнерді қатар игерген сегіз қырлы бір сырлы тұлға ретінде мен Жаяу Мұса, Ақан Сері, Балуан Шолақты айтар едім. Сондықтан мұндай өнер иелерінің ауылға келуі қандай да бір ойын - сауықтың бейнесі саналған. Тіптен кейбір сал серілер пен ақындардың бір өзі бірнеше қызметті атқара білген. Ойындардың салаларында негізгі қызметті атқаратын сөз ойындарының мақсаты - балаларға дұрыс әрі орынды сөйлеуді, өмірдегі болатын сан қилы құбылыстарды түсіндіруге бағытталған. Сонымен қатар, шешен әні тапқыр болуға үйреткен. Мұндай сөз ойындарының қатарына жаңылтпаш, мақал - мәтелді жатқыза аламыз.

Халық өнерінен бөліп қарай алмайтын бір саламыз - театр өнері. Бұл өнердің алғашқы ойын сауығының дүниеге келген мекені қарапайым халықтың арасы. Әр елдің өзінде пайда болған өнер сол мекеннің мәдениетін, мақсат мүддесіннен хабар береді. Ұлттық құндылықтарымыз дәріптеп, халық өнерінің тегін тектеу театртануда қажет. Олай болса ұлттық халық театрының алғашқы туындыларын көне ауыз әдебиетінен іздестіруге болады. Мәселен айтар болсақ, “Жар-Жар”, “Беташар” және “Айтыс”. Бұл өнер туындыларына әйгілі жазушы М.Әуезов “қоспасыз театр” деген баға берген. Ел жұртымен, жақындарымен қоштасып, сахналық сәтті аңғаруға болатын ерекше салттың бірі - “Сыңсу”. Мұнда сахналық өнер мен актерлік ойынға деген тым жақындаушылықты аңғаруға болады. Дәл сол секілді “Жар-Жардың” да ерекшелігін танытып, театр туралы алғашқы зерттеуінде түсініктеме берген М.Әуезов болатын. “Ерте заманда мереке - мейрамдар мен тойларда әнмен айтысатын ақындар өз замандарында театрдың алғашқы үлгерін көрсетті. Олардың жасаған сауық-сайраны барша халықтың көңілінен шығып, қуаныш пен шаттыққа бөледі. Одан соң ұзатылатын қыздың тойында ер мен әйелдердің бір - бірімен жарыса орындайтын “Жар-Жары” да бүгінгі сахна төрінде еш өзгеріссіз көруге боламын ойын-сауық қатарында”, - [2,443] деген болатыр М.Әуезов. Ол осындай сөздер арқылы біздің ұлттық туындыларымыздың барлығы дерлік сахна төрінде актерлердің ойнауға ыңғайлылығын, театрлық көріністердің барлығын айқындап көрсетіп отыр. Осындай сөздерден біз халықтың ұлттық сахналық элементтерін халықтың төл туындыларының көптеген түрлерінде қалыптасып, дамып, қазіргі актерлік өнер саласының негізін қалаған деген қорытынды жасауға болады.

Театрлық сипаттағы көріністі біз “Айтыс” өнерінен де көре аламыз. Айтыс-сөз өнерінің ең биік шыңы. Суырып салма қасиетімен сахнаға жақындық жағынан импровизациялық және орындаушылықпен тікелей байланысты. Мұнда тек қана сөз емес, эмоция, бет - әлпетте өзгеріске ұшырайды. Халық әдебиетіндегі ақындардық сөз саптауларының ерекшеліктеріне үңіліп қарасақ, олардың табиғаты актерлік өнерге жақын сөздік қақтығыстардың сан алуан сипатын аңғаруға болады. Тіпті бір-бірімен айтысып отырған екі айтыскер ақынның айтысы да сахналық қойылым секілді әсер сыйлайды[3,113].

Қазақтардың сауық мәдениетінде ерекше орын алатын мейрам - әз-Наурыз мейрамы. Күн мен түннің теңелуін атап өтетін Жаңа жыл мейрамы. Аңыз әңгімелерге сүйенер болсақ, бұл күні қарапайым халық қысқы ауыртпалық мен төрт-түлік малдарының аман сақталғанына қуанады. Мифологиялық түсінік бойынша бір күн бұрын, яғни, 21 наурыз даланы Қызыр аралайды екен. Соған байланысты - “Қызыр түні” [4,321] деп аталады екен. Наурыз түні ауыл бойжеткендері өздерінің көңілі бөлінген жігіттеріне арнап соғымның етін салып пісіріп, “ұйқыашар” аталатын ерекше тағамды даярлайды. Ал ұлдар болса, бойжеткендердің тағамдарына сыйлық ретінде “селт еткізер” дайындап қояды. Мұнда берілетін айна-пәк пен жастықтың белгісі, тарақ-сұлулықтың белгісі, иіссу-жаңа жарғае жауқазындай құлпырудың белгісі.

Жаңа жыл мейрамы ұлттық ойынды ойнаумен бастау алған. Бірнеше топқа бөлініп халықтар бар өнерлерін паш ететін болған. Ойынның тек бір түрін ғана емес, күрес, бәйге, ақындар айтысы секілді көптеген өнер салалары бойынша қызу тартысқа түсті. Осылай бастау алған мереке - мейрам адам ықыласына бөленуге таптырмас мезгіл. Бір - бірін құттықтаған жас пен кәрі әр үйді - үйге кіріп наурыз көжеден дәм татады. Әрмен қарай ауылдан - ауылға қыдырып, ір үйге кіріп құттықтап

шығады. Мұндай мейрам-мерекелерде жастар өздерінше бөлек жүреді. Өн мен жырдан төгіп, сауық – сайран жасайды. Барлық жастар бірігіп көпшіліктің көңілін көтереді. Біраз серпіліп алған соң әрмен қарай өздерінің сезімдерін бір – біріне қара өлеңмен жеткізетін болған. Барлығын болған соң қызық думанды жалғастыру үшін ыңғайлы үйге жайғасып, әрі қарай жалғастырады. Осылайша, дәстүрлі өнерді дәріптеу жүйеге асады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев С., Оразова М., Смаилова М. Қазақтың салт-дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 1994 – 23
2. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985 – 443
3. Әлімқұлов Б., Әбдрахманов Е. Күйеу келтір, қыз ұзат. - Алматы: Санат, 1994. 113 б
4. Қазақ халқының дәстүрі мен әдет-ғұрыптары . С.Е. Әжіғалиев (жауапты редакторы). – Т. I. - Алматы: Арыс, 2005. - 321 б.

**«БҰҚАРАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ КИНО ӨНЕРІНІҢ
АЛАТЫН ОРНЫ»**

Мәдениеттану мамандығының 4-курс студенті Мұхтар М.М.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Кудерина А.Н.

Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Баяндамада бұқаралық мәдениеттегі кино өнерінің алар орны туралы жазылған. Бұқаралық коммуникацияның жалпы рөлі, оның функцияларына талдау жасалынып қарастырылды. Сонымен қатар кино тарихындағы әр кезеңге жеке тоқталынып, талдау жасалынды.

Кілт сөздер: киноматография, бұқаралық коммуникация, мәдениет, кино өнері

Қазіргі қоғамда кино – енді дамып келе жатқан жас медиа саласы. Кескіндеме, көркем әдебиет, би және де театр өнері біршама жылдар бойы дамып келе жатқан болса, ал кино саласы тек қана бір ғасырдан аз уақыт бұрын ғана пайда болған. Осыншама қысқа уақытқа қарамастан, салыстырмалы түрде алып қарағанда ол өзінің қуатты да қарқынды өнер екендігін көрсетті.

Баяндама тақырыбының **өзектілігі** кинематографияны біз, дәстүрлі яғни, классикалық деп аталатын өнер жүйесіндегі бір түрі ретінде қарастыра отырып, біз негізгі төрт өнерді – әдебиетті, музыканы, бейнелеу өнерін және театрды бейнелеумен шектелеміз. Әлбетте, 19 ғасырдың аяғында пайда болған кинематография өзіне дейінгілердің белгілі бір спецификалық ерекшеліктерін мұра етті.

Баяндама мақсаты – бұқаралық мәдениеттегі кино өнерінің алар орны мен ықпалын ашып көрсету.

Кино өнер саласының ерекше түрі ретінде дәстүрлі және техногендік өнермен өзара тығыз байланысқа ие. Осы екі көркемдік жүйенің тоғысқан «нүктесі» ретінде, кино осы жүйелердің ерекше дуалды сипатын анықтаған сала болды.

Кино тарихындағы ең бірінші кезең ретінде 1895 жылдан 1930 жылға дейінгі кезеңді қарастыруға болады, бұл «қозғалыс фотосуретті» ойлап табудан дыбысты меңгеруге дейінгі кезең ретінде қарастырылады. Мұндағы басты назар алғашқы киномектептердің қалыптасуы сонымен қатар, киноның дербес өнер мәртебесіне ие болған жылы деп атауға болады. [Агафонова, 2005: 42]

Одан кейінгі кезең 1930 – 1940 жылдар тоталитарлық дәуірге келеді. Бұл кезеңде кино ең тиімді идеологиялық үгіт – насихат құралы ретінде мемлекеттің қатаң бақылауына алынды. Сонымен бірге дыбыс жазудың дамуы нәтижесінде киноның бейнелі тілін өзгерту қажеттілігі туындады. Мұның бәрі, бір жағынан, еуропалық киноның жанрлық және стильдік бірігуіне, екінші жағынан, көркем фильмдердің жаңа көркемдік шешімдерін іздеуге ықпал етті. Бұл кезеңде кинематографияның дамуына қуатты екі үлкен ағым берді: француз поэтикалық реализмі және итальяндық неореализм.

Үшінші кезең 1950 – 1980 жылдар деп аталатын кезең «жаңа толқындар», жас режиссерлер экрандық поэтиканы мазмұндық – тақырыптық және формальды – семиотикалық деңгейде белсенді түрде жаңартып жатқан кезде. 1950-1960 жылдар тоғысының басты ерекшеліктерінің бірі Шығыс Еуропа елдерінде: поляк, венгр, чехословак елдерінде киномектептердің қарқынды қалыптасуы болып табылады.

Кинематографияның дамуындағы қазіргі кезең – 1980-2000 жылдар еуроцентризмнің эрозиясымен сипатталады: ірі киномектептердің (итальян, француз, неміс, орыс) үстемдік ету функциясының әлсіреуі. Сонымен қатар, әлемдік экранда шеткі кинематография деп аталатын дат, фин, гонконг, оңтүстік корей, иран, қытай, мексикалық және т.б. жетістіктері пайда болады. Осыдан 1980 жылдардың аяғында дебют жасаған жаңа буын режиссерлерінің біртұтас постмодерндік эстетикаға бейімділігі байқалады.

Кинематография - туындыларды жасау кино түсіру арқылы жүзеге асатын өнердің ерекше түрі, ал түсірілген оқиғалар шынайы, сахналанған немесе арнайы салынған болуы мүмкін. Әрең дүниеге келген кино бірден махаббат пен танымалдылыққа ие болды. Бұл өнер адамның техникалық мүмкіндіктерінің шексіздігін дәлелдеді және алғашында адамдар сиқыр ретінде қабылдады. Кино «үнсіз» кезеңнен – дыбыс пен бояуға, кең форматқа және одан әрі – үш өлшемді кеңістікке дейінгі күрделі жолдан өтті. [Базен, 1972: 146]. Кино сөзді, әрекетті, музыканы, дыбысты, жарықты, кескіндемені, актерлік шеберлікті және режиссураны, техникалық жетістіктерді біріктіреді. Кино дәуірлер мен елдерде еркін қозғалыстың ерекше қасиетіне ие. Бұл планетаның барлық бөліктерін қамтитын жаһандық қазына. Кино – әлемдік тәжірибе мен жетістіктерді біріктірген бірегей мәдени құбылыс. Оның тарихы әлі соңына дейін аяқталған жоқ және, мүмкін, ешқашан аяқталмайды, өйткені бұл тым ауқымды құбылыс. Бұл жағдай бұл тақырыпты зерттеу үшін өзекті етеді.

Кинематография шығармаларының болуы әлеуметтік-психологиялық және мәдени-тарихи жоспардың заңдылықтары арқылы қалыптасады. Кино өнерінің көркем мәдениет құбылыстарымен байланысын, оның басқа өнер түрлері арасындағы орнын нақтылау ғана емес, киноның қоғамдағы рөлін, қоғамдық санаға әсер ету қабілетін түсіну мәселесі туындайды. Бұқаралық коммуникация процесіне киноның белсенді қатысуы оның әлеуметтік әсер ету мүмкіндігін арттырады.

Бұқаралық коммуникация – құралдардың (баспасөз, радио, кино, теледидар) көмегімен ақпаратты (білім, рухани құндылықтар, моральдық-құқықтық нормалар және т.б.) сан жағынан көп, шашыраңқы аудиторияға тарату процесі. [Садуль, 1958: 55]

Сонымен бірге бұқаралық коммуникация әлеуметтік бағдарланған делдалдық қарым-қатынас түрі ретінде және оның негізгі қызметі жай ғана хабардар ету ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ортадағы шашыраңқы тұлғаларды байланыстыру болып табылады. Қарапайым тілмен айтқанда, бұқаралық коммуникация адамның өзін кеңірек қауымдастықтың мүшесі ретінде сезіну, яғни қоғамның өз өміріне белсене араласу құралы ретінде әрекет етеді.

Бұқаралық коммуникацияның жалпы рөлі СМЖ жүзеге асыратын функцияларды талдау арқылы жақсы көрінеді. Оларға төмендегілерді жатқызамыз.

1. аудитория мүшелерінің білім құрамының өсуімен және өзгеруімен сәйкес келетін ақпараттандыру функциясы;
2. көзқарастардың белгілі бір түрінің қарқындылығы мен бағытының қалыптасуымен немесе өзгеруімен сәйкес келетін тәрбие функциясы;
3. кез келген әрекеттің аяқталуымен, өзгеруімен немесе сатысымен сәйкес келетін мінез-құлықты ұйымдастыру функциясы;
4. психологиялық, физиологиялық және осыған ұқсас сипаттамалар кешенінің өзгеруімен сәйкес келетін ойын-сауық қызметі, зейінді аудару, зейінді ауыстыру, сезімдерді босату үшін жағдай жасау;
5. аудитория мүшелері арасындағы байланысты нығайту, сақтау немесе әлсіретумен сәйкес келетін коммуникациялық функция.

Сонымен, өз алдына бір жүйе болып табылатын және күрделі құрылымы бар кино бұқаралық ақпарат құралдарының барлық функцияларын – ақпараттық, тәрбиелік, мінез-құлықты ұйымдастыру, ойын-сауық, коммуникация сынды нәрселерді нақты түрде жүзеге асырады.

Психологтар қарым-қатынастың мәнін «жеке-тұлғалық мазмұнның өзара белсенді алмасуынан» көреді. Бұл процесте «өзара әрекеттесу» сәті ерекше атап өтіледі. Шынында да, фильм мен жұртшылық арасындағы байланыс ақпаратты беру мен қабылдау негізінде емес, эмпатия, көрерменнің экран әлеміне белсенді енуі негізінде құрылады.

Өзара әрекеттестіктің бұл түрі фильм мен көрермен арасындағы байланысқа тән емес. Кез келген өнер туындысы адаммен «байланыс жасайды», оның санасына, жүрегіне әсер етеді. Бірақ көркем кино тек музаларға ғана емес, сонымен бірге бұқаралық ақпарат құралдарына да тиесілі, сондықтан біз БАҚ-тың аталған барлық функцияларын фильм кешенді түрде жүзеге асыратын, сонымен қатар эстетикалық әсер арқылы жүзеге асырылатын жағдайға тап болдық және бұл өте маңызды құрал болып табылады.

Кино – нақты әлеуметтік, саяси және тарихи шындықты бейнелейтін, экспрессивті және көркемдік құрамдасардың көп бөлігін пайдалана отырып бейнелейтін өнер. Юрий Борев жазғандай: «Кино дәуірдің динамикасын береді, бейнелеу құралы ретінде уақытпен әрекет ете отырып, оқиғалардың жылдам өзгеруін олардың ішкі логикасында жеткізе алады» [Борев, 2005: 4].

Уақыт философиялық категория ретінде әрекет етеді және фильмнің философиялық-эстетикалық табиғатының құрылымына кіреді. Көркем уақыттың көмегімен көрермен шын мәнінде шынайы кеңістіктен кинематографиялық кеңістікке ауысады. Киноның эстетикалық табиғаты туралы айтатын болсақ, көркем бейне, символ, мимесис сияқты ұғымдарға назар аудару керек. Жоғарыдағы ұғымдар кинода айқын көрініс табады, бұл өнер синтетикалық болғандықтан, ол туыстас өнердің бірқатар түрлерінен көптеген экспрессивтік компоненттерді алды, басқа өнерлерден ерекшеленетін өзіндік көркемдік құралдарын қалыптастырды. Кинодағы көркем образ эстетикалық мазмұнға толы, қаһарманның ішкі жан дүниесін көрсететін элемент қызметін атқарады. Көркем нышан мән-мағынаны құрайтын көркемдік орталық қызметін атқарады, ол бүкіл кинематографиялық жұмыста көркемдік екпіндерді орналастырады.

Кинематографиялық туындының эстетикалық табиғаты көркемдік нышан мен образ, мимесис арқылы бейнеленеді, жоғарыда аталған элементтердің әрқайсысы кинематографияның экспрессивті, эстетикалық, философиялық ерекшеліктерін қалыптастыруға өзіндік көркемдік үлес қосады. Бірегей философиялық – эстетикалық сипатқа ие кино монтаждық әдіс-тәсілдер мен экспрессивті шешімдерді қолдана отырып, көрерменді көркем кеңістік пен уақыт призмасы арқылы белгілі бір әрекет орнына жеткізе алады. Кинотеатрда көрерменді кейіпкердің белгілі бір естеліктеріне қайтаруға, оны бірнеше жыл алға немесе артқа жылжытуға, кинематографиялық оқиғаның белгілі бір бағытын орнатуға мүмкіндік беретін белгілі бір өңдеу және техникалық әдістерді пайдалана отырып, уақыт пен кеңістікті басқаруға болады. Технологиялық жетістіктердің арқасында кино жаңа экспрессивті және көркем-эстетикалық элементтер мен бейнелерге ие болады.

Кинематографияның философиялық және эстетикалық табиғаты туралы айта отырып, оның канондық шеңберлерге ие бола бастағанын айту керек. В.В. Бычков жоғарыда айтылғандарға мынадай анықтама береді: «Әдетте бұл термин кез келген мәдени-тарихи кезеңнің немесе көркемдік бағыттың өнеріне имманентті болып табылатын, көркем ойлаудың, бекітудің негізгі принциптерін айқындайтын жеткілікті қатаң ішкі ережелер мен нормалар жүйесін білдіреді. өнердің нақты түрлерінің негізгі құрылымдық-конструктивтік заңдылықтары, матрицалық шығармашылық процесті белгілеу». [Бычков, 2009: 284]

Киноның философиялық-эстетикалық концепциясындағы канон көркемдік шекара немесе кадр рөлін атқарады, әр жанр үшін олар жеке. Бұл кинематографиялық туынды жасалуы тиіс көркемдік ережелер мен принциптердің жиынтығы. Көркем канон кинематографияның эстетикалық идеясын көрсетуге, көркем бейне мен символдың ішкі мазмұнын ашуға мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, белгілі бір кинематографиялық жанрдың шекарасын бұзу мүмкін емес, бұл, ең алдымен, фильмнің көркемдік концепциясының бұзылуына, көркемдік кеңістік пен уақыттың семантикалық және экспрессивтік жүктемесін жоғалтуына әкеледі. көрерменнің көрген материалды үстірт сезінуіне әкеледі, соған сәйкес теріс көзқарас қалыптасады.

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандардың барлығы кино өнері дамуының негізгі кезеңдерін атауға мүмкіндік береді: қозғалмалы фотосурет құбылысының кезеңі; дыбыстың пайда болуы түстің пайда болуы көлемнің пайда болуы; кең форматтың пайда болуы; сыртқы қозғалысты бекіту. Сондай-ақ адам кейіпкерлерінің тереңдігіне, тарихи құбылыстар мен оқиғалардың болмысына, қоғамдық процестердің шым-шытырығына батыл енумен сипатталады.

Сондай ақ, бұқаралық коммуникацияның барлық түрлерінің, өнердің барлық түрлерінің ішінде кино қоғамда ерекше орын алады. Біріншіден, кино өнердің басқа түрлерінен оның әлеуметтік-мәдени кеңістікті әлдеқайда көбірек алып жатқандығымен, көркемдік шеңбердің шегінен әлдеқайда көп шығуымен ерекшеленеді. Қазіргі көркем мәдениетте кино өнердің бірден-бірі нышаны болып табылады, оның дамуы алғашқы кезден-ақ әр ұрпақтың көз алдында өтті. Жүз жыл бойы кинематография жетілдірілді, өзгерді, жаңа экрандық нұсқаларға айналды.

Қысқа уақыт ішінде кино дыбыссыз фильмдерден компьютердің көмегімен жасалған фильмдерге, виртуалды шындықтағы эксперименттік эксперттерге, арнайы эффектілерге дейін ұзақ жолдан өтті. Бүгінгі таңда кино, сюжеттік фильмдер өнер ғана емес, халықтың пікірін, талғамын, тілін, киім киісін, жүріс-тұрысын, тіпті сыртқы келбетін де қалыптастыратыны даусыз. Кино тілінің дамуымен, жанрлардың эволюциясымен, авангардтық және «интеллектуалдық» киноның пайда

болуымен, жетекші ұлттық кинематографиялардың пайда болуымен және нағыз жауһар ретінде танылған фильмдер санының артуы мәдениет жүйесіндегі киноның өзектілігін білдіреді.

Кино өнерінің көркем мәдениет құбылыстарымен байланысын, оның басқа өнер түрлерінің арасындағы орнын айшықтап қана қоймай, киноның қоғамдағы ролін, қоғамдық санаға әсер ету қабілетін ұғыну мәселесі бар. Демек, кино шығармашылық мәдени өнім деп толықтай айтуға негіз келтіре аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бычков В.В. Эстетика: Учебник для вузов, 2009. – 452с
2. Н.А. Агафонова «ИСКУССТВО кино»
3. Жорж Садуль «Всеобщая история кино». М. "Искусство" 1958г.
4. Юрий Борев «Эстетика» 2005. – 829

ҚАЗІРГІ ТЕАТР САХНАСЫНДА ДӘСТҮРЛІ ӨНЕРДІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

мәдениеттану мамандығының 4-курс студенті Орын А.А.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Майлықутова М.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Қазақ қоғамының қоғамдық санасының көркем формасы саналатын дәстүрлі өнер – ұлтымыздың көне заманнан бері қалыптасқан асыл қазынасы. Өлемге мейманамыз тасып көрсете алатын Ұлы дала елінің бренді. Елімізде дәстүрлі өнеріміздің театр сахнасында дамуына үлкен үлес қосып жүрген бірегей әрі жалғыз театр – “Алатау” дәстүрлі өнер тетарын негізге ала отырып, қазіргі таңдағы тетар сахнасындағы дәстүрлі өнердің даму тенденцияларына тоқталамыз. Келешекке нық қадам басқан «Алатау» дәстүрлі өнер театры өзінің бағыты бойынша Қазақстанда, тіпті Орта Азияда баламасы жоқ бірегей театр. Театр мақсаты – падиша дәстүрлі өнеріміздің қанатын кеңге жаю. Көрермендердің дәстүрлі өнер ордасына деген ынта-ықыластарының күннен-күнге артып келе жатқанын әлеуметтік желілер, баспасөз беттерінен және т.б. көруге болады. Бұл ұлт рухының жаршысына айналған театр үшін ғана емес, күллі қазақ үшін үлкен абырой.

Кілт сөздер: дәстүрлі өнер, театр, сахна

Өнер атаулының ішіндегі ең биігі – театр. Мәдениеттің ошағы саналған алтын орда ел руханиятына қызмет жасап келеді. Бүгінгі таңда бағыттары саналуан театрлар бар. Оның ішіндегі дарасы «Алатау» дәстүрлі өнер театры. Алатаудың баурайындағы, көркі көз тартатын «Алатау» дәстүрлі өнер театры қазақтың дәстүрлі өнерін насихаттайтын бірден-бір орда. Дәстүрлі ән, жыр, терме, күйге арналған шығармашылық кештермен қатар, театрландырылған қойылымдар сахналанатын Алатау театрында өтетін әрбір іс-шара өзінше ерекшеленеді.

5 жылдан астам уақыт бұрын ашылған «Алатау дәстүрлі өнер театры» халық жүрегіне, әсіресе жастар жан-дүниесіне дәстүрге деген махаббатты сіндіруде. Орталық Азияның жалғыз дәстүрлі өнер театры қауым арасында мәдени орталыққа айналғаны сөзсіз айқын. Бұған түрлі спектакльдер, қойылымдар, ән-жыр және де ойын-сауық кештері дәлел бола алады. Театр қабырғасында 60-тан астам әртістер мен өнерпаздар жұмыс жасап, мекемеде көптеген тақырыптық апталықтар өткізіледі. Театр қызметінің негізгі бағыты қазақ халқының шығармашылығын дәріптеу болып табылады. Соның ішінде үлкен зейін балалар мен жастарды өнер мен дәстүрге бейімдеу.

Қазақ театры әлемдік сахна өнерінің ажырамас бір бөлігі десек, бүгінгі таңдағы дүниежүзілік театр-ларда өтіп жатқан процесстерден не хабарымыз бар деген ой көкейімізге оралары сөзсіз. Өзіміздің азды-көпті тәжірибемізге сүйене ой қозғасақ, соңғы онжылдықта қазақ театрында орын алған шығармашылық тоқыраудың іргесі әзірге сөгілген жоқ. Салатын әніміздің сазы да өзгермеген, баяғы мәселелер: драматургия, режиссура, актерлік шеберлік түйіткілдері, әрине, театр сынының жоқтығы тағы бар. Қазақта драматургия жетерлік, бірақ оны қоятын режиссер де, ойнайтын тәуір актер де жоқ деп бір-бірімізбен керілдісіп жүргенімізде әлемдік театр әлдеқайда алға жылжып кетіпті. Тіпті, он-он екі жылға ілгері жүр деп те айта аламыз. Дәстүрлі театрлар қашанда керек. Олар біздің тіліміз бен діліміздің мызғымас ұстыны. Дәстүрлі театрдың өз көрермені бар, жақтаушылары мен қорғаушылары да қашанда қасынан табылмақ.

Қазақ театр өнері ежелден келе жатқан салт - дәстүрлерімізге негізделген. Үйлену салты, шілдехана тойымен байланысты өтетін ойын - сауықтар, ақындар айтысы, т. б. дәстүрлеріміз театр өнерінің алғашқы көріністері болған.

Қазақтың кәсіби театр өнерінің қайнар көзі халық шығармашылығына (әнші, ақындар айтысы мен шешендік өнерге), ежелден келе жатқан әдет-ғұрып пен тұрмыс-салтқа (беташар, бәдік, жар-жар, жоқтау, қоштасу, қыз кәде, шілдехана), ойын-сауық (алтыбақан, қызойнақ, қынаменде, ортеке, судыр-судыр) пен Алдар Көсе, т.б. секілді күлдіргі қулар өнеріне саяды. Қазақ халқының қоғамдық ортасында туған, қиыннан қисын табар тапқыр, ой-қиялы жүйрік, ділмар адамның жиынтық бейнесі болып, аты аңызға айналған Алдар Көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр мен Тазша бала есіміне байланысты күлдіргі әңгімелер ел арасында ертеден белгілі. Ал Айдарбек, Битан-Шитан, Зәрубай, Күндебай, Қантай-Тонтай, Мауқай, Текебай, Торсықбай, т.б. белгілі халық қуларының өнері туралы кезінде Ш.Хұсайынов пен Қ.Қуанышбаев («Шаншарлар»), Ж.Шанин («Айдарбек», «Торсықбай»), т.б. драматургтар пьесалар жазды. Қуанышбаев, Е.Өмірзақов т.б. актерлер өз ойындарында халық қуларының бай тәжірибесін мол пайдаланды. Қазіргі қазақ кәсіби театрының тарихы 19 ғасырдың 2-жартысынан басталады.

Өртүрлі ән мектебінің үлгісінде шеберлігін шыңдап жүрген музыка майталмандары қазақ өнерінің әрқырлы екенін, дамытқан сайын даралығы айқындала түсетін биік қасиетін бедерледі. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Жанғали Жүзбаев айтқандай, «тыңдармандар осы кеште алғаш рет күй орындау шеберлігінің жеті, әншілердің бес мектебі мен екі бірдей жыр-шы-жыраудың үлгісін көрсеткен мықты орындаушылар-ды бірін-ші рет бір мезгілде, бір сахнада көрді». Тұс-тұстан қошамет білдіріп, қиқу қосқан көрерменнің көтермелегеніне арқаланып алған әншілердің өзі де: осыған дейін дәстүрлі өнер иелерінің басы бір жерде дәл осылай тоғыспаған еді десті.

Қазақ театрының заманауи әлемдік театр процесіндегі, бүтіндей театр өнеріндегі өзгерістерге ілесудің метафизикалық мақсаты – дәстүрлі-нормативтік тенденция және көркемдік-эстетикалық ізденістер мен идеялық төңкерістерді қатар алып, осы екі бағыт осында алға жылжу. Өнертанушы ғалым Амангелді Мұқан «Ұлттық театрдың қалыптасуы мен дамуына ерекше еңбек сіңірген белгілі өнер және қоғам қайраткерлері М. Әуезов, С. Сәдуақасов, О. Беков, Д. Әділұлы т.б. өткір көзқарастары қазақ театрының теориялық және тәжірибелік тұрғыдан даму жолын айқындауға зор үлес қосты», – дейді. Ал халықтың дәстүрлі ой санасымен терең байланыс негізінде ұлттық театр өнерінің көкжиегін кеңейту, жаңа серпіліс іздеу жолында тер төккен режиссерлер Жұмат Шанин, Шәкен Айманов, Асқар Тоқпанов, Нұрмұқан Жантөрин, Әзірбайжан Мәмбетов, Райымбек Сейітметов, Жанат Қажиев, Есмұқан Обаев, Нұрқанат Жақыпбай, Әубәкір Рақымов және т.б.

Кез-келген мекеменің институтционалдық жүйесін қалыптастыру, жетілдіру керек екені анық. «Алатау» дәстүрлі өнер театрының директоры Ринат Рифхатұлы Зайтов бұл бойынша былай дейді: «Театрдың мақсатын, жалпы бағытын айқындау үшін біз ең бірінші кезекте дәстүрлі ән өнерін, күй өнерін даралауға тырыстық. Мысалы, «Кез болған соң кер заман» атты музыкалық қойылым-концертте қазақтың дәстүрлі ән өнеріндегі бес мектеп (Арқа, Жетісу, Батыс, Сыр, Алтай-Тарғыбатай) қамтылды. Ал «Алтыбақан» ойын-сауық ән кешінде бір дәстүрлі әнді, яғни «Сарыарқаны» үш әнші орындады. Бұған дейін мұндай тәжірибені тек опера орындаушылары, атап айтқанда Лучано Паваротти, Пласидо Доминго және т.б. тенорлар қолданатын. Біздің дәстүрлі әндеріміз кейбір эстрада әндері сияқты жолай шығарыла салған әндер емес, әрбіреуінің артында бір-бір тарих тұр. Сол тарихты көрініс арқылы қысқаша баяндап, әннің табиғатын жеткізуге жұмыс істеп жатырмыз. Қазір де, алдағы уақытта да негізгі акцентті дәстүрлі халық әндері, халық композиторларының шығармаларына береміз». Яғни аталмыш театр да репертуарлық бағыты бойынша дәстүрлі өнермен синтезделген қойылымдарымен өзгеше өзіндік форманы басшылыққа алады. Осындай ұстаныммен қолға алынған қойылымдардың бірі – «Ән-Мұхит» дәстүрлі музыкалық драмасы. Авторы – ақын, драматург Иран-Ғайып, режиссері – Жұлдызбек Жұманбай.

Ринат Рифхатұлы Зайтовтың басшылығындағы «Алатау» дәстүрлі өнер театры 2016 жылдың 18 тамыз күні Алматы қаласының 1000 жылдығына, Тәуелсіздіктің 25 жылдығына орай ашылды. Театр Б. Момышұлы мен Т. Рысқұлов көшелерінің қиылысында орналасқан. Алатау ауданындағы дәстүрлі өнер театры көркем ғимаратымен ерекшеленеді. 724 орындық концерт залы бар. Нысан 2014 жылы Алматы қаласының индустриалды-экономикалық даму бағдарламасы негізінде бой көтерді. Мәдени орталықтың жалпы аумағы 2,034 га құрайды. 3 қабатты ғимараттың алаңы 11515,9 шаршы метр. «Алатау» дәстүрлі өнер театрында 154 орындық қызыл және 98 орындық көк залдан тұратын 2 кинозал бар. Мұнда отандық кинофильмдер, түрлі мультипликациялық топтамалар

көрермендерге жол тартып отыр. Кәсіпорын қорында халқымыздың ұлттық қасиеттері мен тәлім-тәрбиесін насихаттайтын көркем және деректі фильмдер, шетелдік жаңа кинофильмдер көрсетіледі.

Театр сахнасында Ә. Бағдаттың «Жыр-Жолбарыс» қойылымы (2018 жыл), Қ. Мұраттың «Ғұрып» этно-композициялық қойылымы (2019 жыл), И. Сапарбайдың «Абай-Тоғжан» қойылымы (2020 жыл), М. Анарбектің «Мұқағалимен сырласу» поэтикалық кеші (2020), А. Беркімбайдың саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған «Кез болған соң кер заман» атты музыкалық қойылым-концерті (2021 жыл), Ж. Жұманбай, А. Беркімбайдың «Қымызмұрындық» этно-фестивалі (2021 жыл), И. Оразбаевтың «Ән-Мұхит» дәстүрлі музыкалық драмасы (2021 жыл), Ж. Жұманбай, А. Беркімбайдың «Алтыбақан» ойын-сауық ән кеші (2021 жыл), К. Джиренбаеваның «Әсем әуен мен көркем қимыл» сазды би кеші (2022 жыл), Н. Тутовтың «Әгугай мен Игигай» атты халық ертегілері мен дәстүрлі әндерден құралған балаларға арналған музыкалық қойылымы (2022 жыл), М. Әуезовтің «Айман-Шолпан» музыкалық комедиясы және көптеген театрландырылған концерттік бағдарламалар қойылды. Аталған туындылардың барлығына тәжірибелік ізденістер жасалып, дәстүрлі өнер жаңа формада сахналанып келеді.

Қазақ жерінде қалыптасқан әншілік, күйшілік, жыршылық мектепті әрі қарай дамытып, насихаттау ісі де театр-дың жүйелі айналысатын жоспардағы шаруасы болып қала береді. Дәстүрлі театр облыстағы әншілердің жеке концертін ұйымдастыруға мүмкіндік берсе, ең бастысы, өңірлерде танылмай жүрген жас таланттардың тұсауын кесіп, үлкен сахнада жарқырай көрінуіне жол ашады. Әртүрлі ән мектебінің үлгісінде шеберлігін шыңдап жүрген музыка майталмандары қазақ өнерінің әрқырлы екенін, дамытқан сайын даралығы айқындала түсетін биік қасиетін бедерледі.

Қортындылай келе, дәстүрлі өнер – біздің бар тамырымыз, жанымыз, рухымыз, жүрегіміз. Тамырынан ауырған ағаш бұтағынан ешқашан емделмейді. Кез-келген мемлекеттің экономикасы, ол елдің қаңқасы ғана, ал руханияты, өнері – елдің жаны. Жан болмаған жерде, тек қаңқа болады. Қаңқа кудырлап, ішкі жан-дүниесінің мазмұны жоқ болады... Біздің ұлттық театр, дәстүрлі өнер неге тәуелсіздік алғаннан бері босағада сығалап жүр? Ал шоу неге ұлттық телеарналардың төрінде жүр? Сары алтындай жиналған қазыналарымыздың бірде-біреуі қазіргі таңда қолға алынбаған. Дәстүрлі өнер театры басқа барлық театрлардан биік болу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Амангелді Мұқан. Театр туралы толғамдар. Зерттеулер мен мақалалар – Алматы: 2015. – 357 б.
2. Қазақ музыкасы. Антология. Кәсіби халық композиторларының шығармашылығы. 5-том. – Алматы: «Қазақпарат» 2016. – 475 б.
3. Ерлан Төлеутай. Үкілі Ыбырай – Алматы: «Қазақ кітабы» 2020. – 267 б.

«ФЕМИНИЗМ В КОНТЕКСТЕ МЕДИАКУЛЬТУРЫ:КИНО»

студент 4 курса специальности культурология **Смаил С.А.**
научный руководитель: д.филос.н., профессор Исмагамбетова.З.Н.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Феминизм зародилось в восемнадцатом веке и оно имеет очень долгую историю. Сотни лет принято было считать женщин домохозяйками не имеющих своего мнения и подчиняющихся мужчине и его прихотям без лишних слов. Понятие феминизм- считается как борьба женщин за свои права, среди которых право на образование, право избираться в политические органы, получать заработную плату наравне с мужчинами и многое другое.

Ключевые слова: Феминизм, кино, медиа, равноправие, феминистки

Историю феминизма делят на несколько этапов – на первую, вторую и третью волну. Первая волна (конец 19 и начало 20 века) связана с движением суфражисток – женщин, которые участвовали в движении, целью которого было предоставление женщинам избирательных прав наравне с мужчинами. Вторая волна (1960-е – 1990-е гг.) связана с борьбой за равенство в других сферах жизни, как женская сексуальность, репродуктивные права, семья и работа. В 1980-1990-х годах началась третья волна феминизма, которая продолжается и по сей день. Сегодня женщины в центр борьбы ставят проблемы, связанные с изображением женщины в медиа и различные гендерные стереотипы. Феминистки нашего века объединяют опыт, полученный предыдущими

поколениями, и синтезируют его, адаптируя под существующие условия. Современные феминистки предпочитают особую публичность, балансирующую на грани. Они активно пропагандируют бодипозитив, выступают за свободу сексуальных меньшинств и против сексизма в жизни, в медиа и в кино. Женщинам актрисам, также как и другим женщинам которые работают на обычных работах, платят меньше мужчин. То есть женщины актрисы получают меньше гонорара чем мужчины, и это продолжается по сей день. Конечно, есть женщины актрисы которые отвоевали свое право на одинаковые гонорары наравне с мужчинами и не побоялись это высказать, но проблема до сих пор остается насущной. Гонорары актеров-мужчин в голливуде в среднем выше на 1 миллион долларов, чем у актрис-женщин. Особенно в экшн фильмах мужчины получают на 1.8 миллионов долларов больше женщин актрис, при том что они проводят одинаковое время на съемочной площадке. К такому выводу пришли исследователи из университетов Хаддерсфилда, Висконсина и Ланкастера. В рамках исследования были проанализированы данные о гонорарах 246 мужчин и женщин, снявшихся в 1343 фильмах в период с 1980 по 2015 год. К сожалению, как выяснили экономисты, с течением времени разрыв в гонорарах почти не менялся: показатели 2015 года практически такие же, как в 1980-м.

Феминистская теория кино возникла из феминистской теории второй волны феминизма в США в конце 1960-х и в начале 1970-х годов. С момента своего возникновения эта теория оказывала значительное влияние на киноведение, и в ней использовалось множество подходов к анализу фильма. Главным объектом их анализа были фильмы, где доминировала мужская точка зрения, объективация женщин и сексистские образы на экране. А также женские стереотипные образы как: Место женщины у плиты, дома, за уборкой, за стиркой, за глажкой, за приготовлением еды, уходом за детьми и т.д.

Начиная с 1960-1970 годов были разработаны теоретические подходы для критического обсуждения образа женщины в кино и раскрытия их проблем связанные с неравноправием и лишением свободы слова и действия, поэтому феминистская теория кино критиковала классическое кино за его стереотипное представление женщин. Феминистское киноведение в целом имело социологический подход при изучении женской аудитории и положения женщин в киноиндустрии, так как это напрямую связано с проблемами женщин в обществе. А также феминизм в теории кино в 1960 годах критиковала сексистские образы женщин в классических фильмах

Голливуда, так как женщины в них были изображены как пассивный сексуальный объект. (Feminist film theory. Anneke Smelik. Article. Page2)

У женщин в кино есть две роли. Первая- это образ матери-жены у которой подчиненное положение в семье, в котором она зачастую ограничена кухней и детьми. Вторая- это женщина которая не соответствует общепринятым меркам в обществе и отодвигает мужчин на второй план, привнося новые ценности своим асоциальным поведением. Но тут возникает вопрос: Асоциальное поведение для кого? Почему столетиями в кино индустрии женщин унижали, оскорбляли, не платили достойную плату, насиловали за экраном, а в экранах показывали и внушали зрителям сложенные веками стереотипы женщин, которые в пользу только для мужчин, а не женщинам?

Первый образ дает наиболее точную обратную связь роли и места женщины в современном мире, где она абсолютно подчинена интересам мужа, и лишена чувства собственной ценности и значимости. А женщина которая хотела учиться, работать, развиваться в какой-то сфере деятельности а не в роли матери или жены, превращались в изгоя общества, тем самым показывая зрителям что “норма” а что нет. Но сейчас в 21 веке в кинематографе женская свобода трактуется не так категорично, и мы можем видеть фильмы где в главной роли выступают женщины не соответствующие нормам общества, то есть свободные, любящие себя, целеустремленные, сильные и храбрые героини знающие себе цену. Многие зрители все еще не могут принимать этот факт не болезненно, или же обесценивают фильмы где в главной роли выступают женщины с умом и силой больше чем у мужчин. Внушение “нормы” столетиями оставили свой след в обществе, и людям очень сложно перестроиться с одного образа женщин на другое, но мы стремительно идем к этому, вот почему эта тема актуальна. Она актуальна потому что даже в 21 веке, проблемы с разными гонорарами актеров и актрис которые играют в одном и том же фильме в главной роли еще не решена. Точно также проблемы сексуализации женщин, стереотипы про женщин, их место и роль в обществе не до конца решена, как и недоброжелательные реакции зрителей на женщин в главной роли в фильмах, которые также сильны как и мужчины, умны, целеустремлены, знают себе цену и им не нужны мужчины, чтобы раскрыть свою героиню такой какой она есть. Во многих фильмах где женщина играет в главной роли, обязательно рядом есть персонаж-мужчина, который помогает

ей стать счастливее или спасает героиню от чего-то, тем самым еще раз показывая кто “главный”, и это не самым лучшим образом влияет на сознание зрителей, ведь тем самым сама “женщина” стирается как человек в первую очередь в сознании людей. Скорее всего киноиндустрия этого и добивалась. Сложенную десятилетиями или даже веками стереотипы про женщин очень сложно перестроить, переделать на личность как человека, но мы стремительно идем к этому, поэтому эта тема актуальна на сегодняшний день.

Медиапространство сильно влияет на создание различных образов и гендерных стереотипов в кино. Феминизм в контексте медиакультуры: кино – раскрывает и показывает существенные проблемы неравноправия между мужчиной и женщиной, с которыми женщины боролись сотни лет. А также сексистские, стереотипные изображения женщин и сексуализация женского тела на экранах.

Актуальность данной темы обозначается важностью исследования роли женщин в кинематографе и как они влияют на зрителей. Данное обстоятельство подчеркивающее актуальность изучения направлений феминизма в кино, по несправедливому отношению к женщинам в отличии от мужчин в медиакультуре, и стереотипных образов и символов женщин влияющие на зрителей не самым лучшим образом: как внушение роли и места женщины в обществе, явилось побудительным мотивом при выборе исследования.

Подобное исследование актуально для анализа становления и формирования женских образов в американском и западноевропейском кино. Набор гендерных стереотипов, сформированных в пространстве визуальной репрезентации, становится одним из важнейших элементов создания образов в кинематографе, в котором женщина выступает в роли музы-вдохновительницы, добродетельной матери, целомудренной скромницы и рачительной домохозяйки, в то время как мужчина выступает в главенствующей роли творца, патриархата и имеющего такие права, которых нет у женщин.

Тема феминизма актуальна в нашем обществе не первый год. Во первых, феминизм является общественным движением, в нем задействованы многие личности, которые интересуются данной темой, особенно благодаря знаменитым актрисам и певицам такие как Эмма Уотсон, Тэйлор Свифт, Майли Сайрус, Бейонсе, Натали Портман, Дженнифер Лоуренс, Эмили Ратаковски, Карди Би и др. тема феминизма освящается еще больше и они напрямую влияют на сознание своих фанатов. Также среди знаменитостей феминистов есть и мужчины такие как Марк Руффало, Джон Лэдженд, Том Харди и Эллиот Пэйдж и другие, благодаря которым стереотипы о том, что феминистки “не счастливые, злые на свою судьбу женщины которые ненавидят мужчин” сразу же отпадает, так как феминистками могут являться мужчины и красивые женщины, которые находятся в счастливых отношениях и замужем.

Во вторых, большая часть этого движения старается добиться равных прав вне зависимости от половой принадлежности, что и является смыслом феминизма. Феминисты стараются отстаивать свои права не только на государственном но и на общественном уровне, но это не всегда удается, особенно в стереотипном обществе как наша, где роль женщины нам внушают с раннего детства, и оно остается на подсознательном уровне и у парней и у девушек, которые воспринимают феминизм негативно, не углубляясь в значение этого слова. Феминизм направлен на равноправие, поэтому эта тема является актуальным.

В-третьих, данная тема является остросоциальной на сегодняшний день, потому что многих людей не только угнетают за поддержку феминистического движения, но и осуждают. К сожалению, у большинства в обществе нет полного представления о феминизме из-за влияния на людей различных направлений этого движения, которые могут не правильно трактовать значение феминизма как: Феминистки не любят мужчин, Феминистки не хотят помощи от мужчин, и они им вообще не интересны, феминистки агрессивные мужеподобные женщины и т.д. На самом деле у феминизма есть много течений, но я буду освящать именно проблемы неравноправия в кинематографе, которая является актуальной как раз таки благодаря знаменитостям которые освящают данную проблему всему миру.

Актуальность этой темы также состоит в том, что в последние годы, многие женщины называя себя феминистками не достаточно изучили тему. Многие из них не знают с какими проблемами боролись и борется феминизм, и из-за не правильного понимания данной темы, все больше агрессии льется в сторону феминизма.

В заключении важно понять, что большинство женщин не считают себя феминистками, но при этом они за равноправие, за обучение девушек, за равную плату на работах, за равноправие в

государстве и в обществе. Эта тема является актуальной как раз таки по той причине, что не все знают и понимают настоящее значение слова феминизм, при этом продвигая ее не самым лучшим образом. Но даже зная ее значение, люди не хотят воспринимать ее как абсолютно нормальное движение за права человека, из-за сложившихся веками негативных стереотипов касаясь этого движения. Есть женщины, мужчины которые ценят равноправие и считают это нормальным, то есть они являются феминистами, но когда они слышат термин «Феминизм» начинают злиться и отрицать ее, потому что воспринимают ее с негативной точки зрения. Живя в 21 веке где важно соблюдать границы человека, ценить и уважать чувства людей очень важно говорить о феминизме и помочь людям увидеть настоящее значение и смысл этого движения убрав все негативные стереотипы сложившиеся веками, только тогда мы сформируем образованное общество где уважаются и ценятся чувства и свобода каждого человека вне зависимости от гендерной принадлежности.

Литература:

1. Kuhn A. Women's Pictures: Feminism and Cinema. London; N. Y.: Verso, 1994.
2. Denzin N.K. The Cinematic Society: The Voyeur's Gaze. London. Thousand Oaks, New Dehli: Sage. 1995.
3. Creed B. The Monstrous Feminine: Film, Feminism and Psychoanalysis. London: Routledge, 1993.
4. Andermahr S., Lovell T., Walkowitz C. A Concise Glossary of Feminist Theory. London: Arnold, 1997.
5. Arbuthnot L., Seneca G. Pretext and Text in Gentlemen Prefer Blondes // Issues in Feminist Film Criticism / Ed. P. Erens. Bloomington, IN: Indiana State University, 1990.
6. Stacey J. Desperately Seeking Difference // Issues in Feminist Film Criticism / Ed. P. Erens. Bloomington, IN: Indiana State University, 1990.
7. Lewis J. Ideological Octopus: an Exploration of TV and Its Audience. London: Routledge, 1991.

МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ

мәдениеттану мамандығының 4-курс студенті **Шарафутдинова А.Д**

Ғылыми жетекшісі: филос.ғ.д., профессор Исмағамбетова З.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Мақалада Мәдениеттанудың жаңа тұжырымдамалары қарастырылады: Зерттеудің негізгі объектісі өмірдің барлық салаларында ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейінгі әйел бейнесінің өзгеруін талдау. Әйелдер бейнесіне және олардың қазақстандық қоғам санасындағы рөліне ерекше назар аударылады. Қазіргі әйел өзінің әйелдігі мен сұлулығын сақтай отырып, өмірдің барлық салаларына интеграцияланғанын дәлелдеу.

Кілт сөздер: әйел, феминдік, тарих, феминизм, еркектік, теңдік.

Феминдік-бұл дәстүрлі түрде әйелге жататын психологиялық ерекшеліктердің жиынтығы. Бұл әйелдерге тән қасиеттер, сондай-ақ әлеуметтік, мәдени, этникалық орта белгілейтін әйел мінез-құлқының үлгісі. Әдетте, феминдік пен әйелдік туралы идеялар өте тұрақты және ежелгі дәуірден бастап тұрақты стереотип ретінде өмір сүреді деп саналады. Дегенмен, әр дәуірде ненің әйелдік, ненің емес екендігі туралы белгілі бір түсініктер болды және уақыт өте келе әйелдік стереотип өзгереді.

Жалпы феминдік пен еркектік ұғымын әйелдік пен еркектікке жатқызуға болады. Ең алдымен, әйелдік пен еркектік әлеуметтік үміттермен байланысты: қоғам әйел мен ер адамнан не күтеді, олардың рөлдері қандай. Феминдік пен еркектік-бұл әдетте әйелдік және әдетте еркектік рөлмен байланысты және өзін қоғамда әйелдік немесе еркектік тұрғыдан көрсетуге мүмкіндік беретін қасиеттер жиынтығы.

Бүгінгі таңда зерттеушілер әйелдік пен еркектік арасында қатаң айырмашылық жасамайды: әр адамда жынысына қарамастан, екеуі де бар. Әйел мен еркек, феминдік және еркектік арасындағы бірлік пен сәйкестік бар — бұл екі тең компонент, әр адам қандай пропорцияда немесе дәрежеде көрсетілгеніне қарамастан, белгілердің бір және басқа категориясының иесі болып табылады. Логикалық тұрғыдан алғанда, қоғамда көбінесе еркектік қасиеттер айқын көрінеді, өйткені бұрынғымен салыстырғанда аз дәрежеде болса да қоғам оны талап етеді.

Ежелгі философтар алғаш рет еркектік пен әйелдік ұғымдарын бөлді. Олар ерлер мен әйелдердің: физикалық және рухани қасиеттерімен; әлеуметтік-рөлдік өкілдіктерімен; іс-әрекеттің мәдени және символдық құрамдас бөлігімен бөлісетінін атап өтті. Ер адамға билік, күш пен тәртіп, әйелден артықшылық тән болды. Платон: "табиғаты бойынша, әйел де, ер адам да барлық істерге қатыса алады, бірақ әйел еркекке қарағанда әлсіз", - деп атап өтті.

Платонның пікірінше, барлық сезімтал және тәндік әйелге қатысты, ал еркекке — бәрі ақылға қонымды және рухани. Ол еркектік және әйелдік принциптерді құдайлық табиғатпен байланыстырды, рөлдердің теңдігі, өзара тиімді серіктестік туралы айтты. Аристотель, керісінше, ерлер мен әйелдерді мақсатына қарай бөлді. Ол әйелдің кәсібіне: ер адамға қызмет ету және оған жақсылық жасау; үй шаруашылығын жүргізу және тұрмысты ұйымдастыруды жатқызды. Бұл кезеңде әйел аз ақылға қонымды деп саналды, бұл ер адамға оны "дұрыс" басқаруға мүмкіндік берді.

Платонның пікірінше, барлық сезімтал және тәндік әйелге, ал еркекке — бәрі ақылға қонымды және рухани қатысты. Ол еркектік және әйелдік принциптерді құдайлық табиғатпен байланыстырды, рөлдердің теңдігі, өзара тиімді серіктестік туралы айтты. Аристотель, керісінше, ерлер мен әйелдерді мақсатына қарай бөлді. Ол әйелдің кәсібіне: ер адамға қызмет ету және оған жақсылық жасау; үй шаруашылығын жүргізу және тұрмысты ұйымдастыруды жатқызды. Бұл кезеңде әйел аз ақылға қонымды деп саналды, бұл ер адамға оны "дұрыс" басқаруға мүмкіндік берді.

Ежелгі Грецияда жас грек әйелдерінің көпшілігі тек шаруашылық жүргізуге үйренген. Эзоп әлсіз жынысты от пен теңіз сияқты апат деп атады, ал Аристотель бір кездері әйелді табиғаты бұзылған адам деп атады. Ежелгі Римдегі әйелдің жағдайы жақсы болған жоқ, ол Рим азаматы емес еді. Ол тек ер адам арқылы заң бойынша қорғауға сене алады: Рим азаматының отбасында дүниеге келген немесе римдікпен некеге тұрған жағдайда. Әйелдердің негізгі кәсіптері бала туу және үй шаруашылығы болды. Олардың көпшілігі жақсы білімді емес еді, бірақ көбісі жаза және оқи алды. Бірақ әйелі балаларды жақсы тәрбиелеп, үйді тәртіппен ұстауы шарт болды. Осылайша, қоғамның көз алдында күйеуінің бейнесін безендіре отырып, жанама түрде әйелі жұбайы арқылы бір нәрсеге әсер ете алады.

Орта ғасырларда ежелгі философтардың ұстанымы қоғамда кеңінен таралған діни идеялар тұрғысынан қайта қарастырылады. Барлық сезімталдылық, тәндік және әйелдік күнә деп жарияланды. Сондықтан ортағасырлық кезеңдегі идеалды әйел діндар, кішіпейіл және пәк болады. Орта ғасырларда біз Аристотельдің әйелді жүзеге асырудың негізгі тәсілі — ер адамның бақылаушы қатысуымен ұрпақты болу, ақылға қонымды принцип деген идеясын қолдадық деп айта аламыз. Бұл кезеңдегі феминдік немесе әйелдік табиғаты әлсіз, мойынсұнғыш әйелдің бейнесінен қалыптасады. Ол, ең алдымен, жақсы үй иесі және ана болуы керек. Сол кездегі дін отбасы институтын нығайтуға бағытталған-жыныстық қатынас тек бала туу құралы болуға арналған, ал ляззат іс жүзінде айыпталған.

Орта ғасырларда әйелдің рөлі өте қарапайым болды. Христиандықтың пайда болуы қандай да бір жолмен әлсіз жынысқа деген теріс көзқарасты күшейтті, өйткені Хауа адамды күнә жасап, алдап, адамзат баласын өлімге душар етті. Құдай әйелді ер адамның қабырғасынан жаратты деген идея ер адамның әйелден артықшылығын одан әрі нығайтты. Билік, тағдырды жеңу, өмірден айыру құқығы толығымен ер адамдарға тиесілі болды. Заңды түрде әйел ер адамдардан бір саты төмен болды, христиан діни қызметкерлері мен монахтар арамданбау үшін тіпті әйел көлеңкесінен қашып жүрді. Белгілі бір сәтте әйелдің жаны бар ма деген сұрақ туындады. Оған жауап VI ғасырдың ортасында Макон шіркеуінің соборында ізденді, көптеген талқылаулардан кейін әйелдердің жанға ұқсастығы бар деген қорытындыға келді.

Шіркеу сол кезде басым институт болды және барлық дерлік әлеуметтік маңызды шешімдер қабылдады. Ер діни қызметкерлер әйелдердің тақуалығы туралы мәселені шешіп, қалаусыздарды отқа жіберді. Көбінесе мұның себебі шамадан тыс сұлулық болды. Ежелгі дәуірдегідей, орта ғасырларда әйелдің өмір сүруінің басты негіздемесі ұрпақты болу болды. Тек бұл кем дегенде белгілі бір дәрежеде әйел табиғатының күнәларын өтей алады. Мойынсұнғыш, көмекші, күйеуін құрметтейтін, өте діндар және адал жұбайы, некеге дейін міндетті түрде пәк, сыртқы жағынан мүлдем көрінбейтін, еңбекқор ана — идеалды ортағасырлық әйелдің көрінісі.

Ағарту дәуірінде дене бітімі туралы идеялар өзгереді, осы кезеңнің философтары әйел табиғатының тәуелсіз құндылығын ажыратуға тырысады, еркектің тәуелділік тізбегін бұзудың жолдарын іздейді. Бұл тек әлеуметтік және саяси жағынан ғана емес, психологиялық жағынан да көрінеді. Сонымен қатар, әйелдің рөлі туралы ежелгі және ортағасырлық көзқарастарды қорғауды жалғастыратындар да бар. Әйелдердің үй жұмысы туралы түсінік өзгереді: әйел ер адамға қызмет

етуге міндетті емес, ол ошақтың қамқоршысы. Әйелдер еңбегіне және оның өмірге қосқан үлесіне деген құрмет пайда болады. Философтар әйелдер билігі де күшті екенін байқайды-әйелдер тек өз еркектеріне және оның пікіріне әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар балаларды тәрбиелейді, оларға қажет және дұрыс деп санайтын нәрсені салады. Діни идеялар осы кезеңде екінші орынға шығып, білімге, ғылымды дамытуға қызығушылық пайда болады.

Қайта өрлеу дәуірінің келуімен әйелге деген көзқарас және оның қоғамдағы рөлі өзгерді. Қалалардың дамуы білім беруді монастырьлардан тыс жерлерге шығарды, Баспа өндірісі дамуда. Ақсүйектер үлкен Тәуелсіздікке ұмтылып, өнерді, тарихты, әдебиетті зерттейді. Әйелдер әлі де ерлерден тәуелді болғанымен, соның өзінде жазушы, суретші, аудармашылар пайда бола бастады. Тарихта алғаш рет ер адамның, күнәкар Хауаның көлеңкесінен шыққан әйел Әулие Мәрияның шыңына көтеріледі. Мадоннаның көптеген портреттері-бұл сол кездегі әйелдердің жүздері, тарихта бірінші рет барлық даңқымен көрсетілген. Ағарту дәуіріндегі әйелдің құнды қасиеттеріне әйел сұлулығы, нәзіктік, сезімталдық, кемелдік, шығармашылық пен білімге деген құштарлық әйелдіктің негізгі символына айналады. Осы кезеңдегі идеалды әйел саясатқа қызығушылық танытады және қоғамның безендірілуі ретінде қызмет етеді.

Жаңа уақыт кезеңінде қоғамдық құрылымға жаңа көзқарастар ізделуде. Бұл уақыт қайшылықтарға толы-кейбір философтар дәстүрлі идеяларды талап етеді, ал басқалары, керісінше, батыл идеяларды енгізеді. Еркіндік, теңдік, еркек пен әйел арасындағы теңдік ұғымы басым бола бастайды. Мысалы, философтар В. С. Соловьев пен П. А. Флоренский әйелдік пассивті, инертті, толтырылатын болса да, ол өзі де, еркек сияқты, зұлымдыққа да, жақсылыққа да бейім екенін атап өтті.

XVII ғасырдан бастап қоғамның экономикалық, саяси, рухани өмірінде айтарлықтай өзгерістер болды. Еуропалық мемлекеттердің тағында әйел билеушілер пайда болады, олар ғасырлар бойы қалыптасқан тұжырымдарды дерлік жалғыз — ұрпақты болу — әйел функциясының маңыздылығы туралы сілкіндіре алды. Әйелдерді қудалаудың әділетсіздігін Вольтер айыптады, Монтескье әйелдердің қоғамдық өмірдегі белсенді рөлін жақтады. Әйелдердің теңдігін, олардың дауысының маңыздылығын насихаттайтын кітаптар пайда болады. XVIII ғасырда феминизмнің заманауи идеясы пайда бола бастады. Гендерлік теңдік идеясының рудименттері пайда болады, әйелде Сұлулық, экономикалық, оқуға деген ұмтылыс, сауаттылық, әңгімені қолдау қабілеті бағаланады. Ол кішігірім әңгімелесуді біледі, дамыған интеллектке ие, қайырымдылықпен айналысады және өмірлік серігін өзі таңдайды.

Қазіргі мағынада жыныстардың теңдігі туралы айта бастаған алғашқы философтардың бірі — О.Вейнингер. Ол еркек пен әйел, яғни әйелдік және еркектік абстракция және шындықта жоқ деген идеяға келді. Тиісінше, қоғам әйелдік ерлер мен еркек әйелдердің бар екенін мойындауға міндетті. Вайнингер әр адамның еркектік пен әйелдіктің ерекше қоспасы бар екенін мәлімдеді, тіпті адам өзінің табиғаты бойынша бисексуал бола алады деп мәлімдеді, бұл XX ғасырда өте батыл естілді. Г. Зиммель бізді қоршаған мәдениет еркек қолымен жасалғанын, осы мәдениеттегі әйелге шығармашылық рөл бергенін және әйел табиғаты бойынша адамның жеке дамуына әсер ететін субъективті мәдениетті қалыптастыруға бейім деп санайтынын атап өтті. Ол әйелдерді біртұтас, имманентті және әдемі деп сипаттайды.

К. Г. Юнгтің идеялары философиялық ойға да әсер етті: ғалым әйелдік және еркектік әр адамда болатынын, ал адамның өзі агендерлік типке жататынын атап өтті. Тек әйел бала туып, оны емізе алады. Ғасырлар бойы бұл оның жалғыз міндеті болды. Сонымен бірге, мұнда да анаға екінші роль берілді, өйткені ер адам тұқым берді, ол жанның, адамның мінезінің басты жасаушысы. Дегенмен, бұл позиция біртіндеп өзгере бастайды.

Әлем феминизмнің алғашқы нақты көріністерімен тек XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында кездесті. Әйелдер өздерінің білім алу, үйленгендерге меншік құқығы, университетке түсу, парламентке сайлау құқықтары туралы ашық мәлімдей алды. XX ғасырдың басы мен ортасында Еуропа мен Солтүстік Американың көптеген елдерінде әйелдер дауыс беру құқығына ие болды. Ғасырлар бойы көлеңкеде тұрған және адамдардың жаңа ұрпақтарын дүниеге әкелген әйелдер күшті жынысты өз өмірін, болашағын қалайтынын және ең бастысы анықтай алатынын көрсете алды. Жас кеңестік Ресейде теңдікті насихаттай отырып, әйелдер полтермен бірге саясатқа белсенді қатысып, партиялық лауазымдарды атқара бастады, басшылық ете бастады және жай ғана оқыды, өйткені кең мағынада білімді белсенділер арасында онша көп болған жоқ. Осы кезеңде әйел өзінің ақылдылығын, ақыл-ой күшін бағалайды, ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік дамиды. Мұндай әйел тәуелсіз және білімді, ол мансап құрып, барлық жағынан ер адаммен бәсекелеседі.

Қазіргі таңда әйелдер саясатта, ғылымда, мәдениетте, әлеуметтік салаларда үлкен қозғаушы күш болып табылады. Бүгінгі таңда әйелдерді тыныш және еріксіз деп айту қиын, олар өздеріне сәйкес келетін бейнені таңдай алады. Қазіргі әлемдегі әйел ана да, іскер әйел де бола алады, тіпті осы екі қиын рөлді біріктіре алады. Бүгінгі күні әйелге қоғамға пайдалы болу үшін тұрмыс шығудың немесе бала туудың қажеті жоқ, ол ең ірі корпорацияны басқара алады, киноға түсе алады немесе аспаздық блог жүргізе алады, тіпті ұшақтар жасай алады немесе соғыса алады. Бүгінгі таңда әйел өзін-өзі қамтамасыз етуді, сенімділікті, тәуелсіздікті, сұлулықты, өз ұстанымымен өмір сүруді, өзін-өзі қорғай білуді бағалайды, ол дәстүрлі "еркектік" қасиеттерді дамытуды қорламайды.

Егер феминизм жеңіске жетіп, әйелдер ер адамдармен тең болса, онда сіз неге біздің елде, басқалар сияқты, "әйелдікті ашу", "әйелдікті ояту", "мінсіз ана болу" және т. б. көмектесетін курстар мен тренингтер әлі де танымал деп сұрай аласыз. Ерлер екіталай мінсіз әке болу курстарынан өтеді немесе жақсы күйеу болу үшін сабақ алатындары екіталай. Бұл дегеніміз, теңдік үшін шайқас әлі аяқталған жоқ-қоғамда ненің әйелдік, ал ненің жоқ екендігі туралы көптеген стереотиптер бар. Бірақ жақсы жағы -әйел қазір қандай болғысы келетінін таңдай алады. Феминизм, ол бастапқы тұрғыдан қарағанда- әйелдің үй шаруасында да, ірі ұйымның басшысы бола алуында да қабілеттілігі. Бұл феминдікке әсер етпейді, ал еркектік пен әйелдік туралы көзқарастар тек біздің басымызда.

Дәстүрлі қоғамда әрқашан ерекше "әйелдер кеңістігі" болды - бұл әйелдің отбасында және жалпы қоғамда әлеуметтік-кәсіби өмір сүруі. Әйелдің күнделікті міндеттерінің ауқымы өте кең болды, бірақ әйелдердің ауқымы негізінен үй мен аулада шоғырланған. Әйелдің міндеті ретінде барлық үй жұмыстары болды. Отбасында әйел қамқоршы, ошақ сақтаушысы болған. Әйел-ер адамның күш-қуатының, тірегі мен шабытының қайнар көзі.

Адамның бүкіл өмірінде феминизм мәселесіне жүгінуі, әйелдің мәні мен табиғатын ашуға деген мәңгілік талпыныстары әйел қағидасының адамзат үшін, оның мәдениеті мен тарихы үшін іргелі маңыздылығын көрсетеді.

Адамзат мәдениеті мыңдаған жылдар бойы құрылды, осы уақыт ішінде әйелдер әлемін қалыптастыратын әлеуметтік және қоғамдық қатынастардың өзгеруі болды. Бұл әлемде әйел тек әйел мен ана ретінде ғана емес, сонымен бірге отбасы мен қоғамның рухани және материалдық әл-ауқатының маңызды қатысушысы ретінде де рөлі маңызды.

SELF-REPRESENTATION IN SOCIAL MEDIA

*4 course, cultural studies Alina Li
scientific supervisor Yessekeyeva E
master, senior-lecturer,
Al-Farabi Kazakh national university*

The pervasive presence of social media in our daily lives has bestowed an unparalleled medium for individuals and groups to represent their personalities and perspectives in the digital realm. Through social media, an individual can display identity, beliefs, values, interests, and experiences, which allows connecting with like-minded individuals or those with dissenting opinions. It is a common belief among many individuals that the internet and social media platforms, such as Instagram and YouTube, are synonymous due to the widespread usage of social media to browse the internet. This article aims to scrutinize the role of social media as a platform for representation and its influence on individual and collective identities. Additionally, the challenges that arise in utilizing social media as a tool for self-expression will be explored. In this paper, the concept of self-presentation on social media and its impact on our online identity will be analyzed.

According to John Hartley (2018), the term 'social media' is a tautology, given that all media platforms inherently possess social characteristics. Social media effectively serve their original purpose, providing a means for communication among individuals or even entire social collectives. Social networks perform a range of functions, including communication, information sharing, cultural exchange, etc. The hallmark feature of all social media platforms is the ability to share user-generated content with a vast audience.

Undoubtedly, social media has assumed a vital role in our lives, although its purpose has evolved over time, leading to a decrease in face-to-face interactions. On the one hand, it is believed that initially social media were created to build a virtual world that was distinct from reality but has since merged with

our physical world. On the other hand, social media are created for communication purposes, and they have evolved beyond exchanging and disseminating information, with social media often referred to as the space where we reside (Miller, 2016). As a result, social media serves the dual purpose of creating a virtual arena while also representing the modern form of communication.

The utilization of social media has facilitated communication through several means. One notable benefit is the ability to selectively engage with individuals who are interesting to us and who share similar perspectives. Furthermore, social networking has altered the nature of interpersonal interaction by diminishing the need for relationship-building efforts due to the relatively weaker connections between individuals. At the same time, positive relationships are simpler to maintain online, given that individuals can build a different identity and shield their identities behind the amicable text. Social platforms provide an opportunity for anonymity and the expression of one's opinion and allow for a more public and temporally sensitive representation of public opinion. People feel freer, which can have both positive and negative outcomes. Therefore, regulatory mechanisms (a system of control over users of the Internet) are currently being developed to prevent excessively negative content.

Social media platforms provide individuals with a means to express their opinions and have the potential to unify societies. In Kazakhstan, there is minimal government regulation of online content, enabling people to freely voice open criticism. Messaging applications are particularly influential in disseminating information through social networks. Observation of the Kazakhstani network segment (Yessenbekova, 2022) reveals that while it can facilitate societal unity, the internet also has the potential to erect barriers between social groups and upset established relationships. Furthermore, it may give rise to perilous phenomena compromising integrity. Scrutiny of posts by notable public figures in politics, business, and culture on platforms such as Vkontakte (more known as VK), Instagram, Facebook, Youtube, and Twitter exposed a general dearth of civic accountability.

Social media networks have initially provided significant improvement in our mode of interaction, primarily chiefly by virtue of the vast number of people we can now engage with. Through social media, we are now able to connect with thousands of individuals worldwide, exchange and disseminate information, and find like-minded individuals sharing common interests or objectives. However, these advantages are accompanied by downsides such as the superficiality of communication, which results in dependency on social networks. Social media platforms are widely used compared to other Internet resources. In real life, the connection with people is much stronger, and the concept of "friend" holds a different meaning than on social networks. Communicating with someone on social media or adding them to your "friends list" does not necessarily indicate a friendship in real life.

Communication is a social instinct deeply ingrained in human nature. But even though all media can be categorized as social media, only a particular subset is fundamentally defined by their sociality (Bruns, 2015). In the process of designing new communication systems, it is crucial to consider existing ones and incorporate features that enhance both public and private communication. Social media platforms are categorized based on the type of communication they facilitate. For instance, Instagram, Facebook, and Twitter are considered suitable for public communication as they are designed to publish material that will be available to a vast number of people. These platforms offer a broader reach and opportunities for engagement. In contrast, messaging apps like WhatsApp are more private communication, as it facilitates a one-on-one or small group of people. Such communication is more direct and intimate. Therefore, communication systems have become more complex because of their significant impact on interpersonal communication. This is because social media communication involves a new type of social space – virtual – that exists in the virtual world.

Scalable sociality is an emerging concept in contemporary discourse. According to this concept, people can differ in their levels of 'sociality'. The most extreme level would be complete publicity of life or privacy. For instance, influencers' lifestyle is public and is followed by thousands to millions of followers, making them role models for society or even cultural icons. In contrast, some regular social media users commonly make an account private to control the group of people to interact with and communicate with. According to the concept of scalable sociality, each person can select a social circle guided by such factors as hobbies, needs, and desires, while switching easily between different groups of people when one of the factors changes. The practicality of small communication groups lies in their close-knit and trustworthy nature. However, they also help to avoid interaction with certain individuals. Compared to traditional social structures, scalable social networks are characterized by greater flexibility (Miller, 2016). Yet, sharing parts of life in both public and private forms on social media is possible, for instance, by restricting accounts or creating an 'inner circle' of people who have access to published

information. Nevertheless, regardless of the level of sociality, self-presentation in social media is a crucial aspect that affects others' perception of someone's personality and ultimately shapes how they interact with others and their overall social identity.

Social networks are often considered platforms for self-expression, providing users with the ability to showcase their identities. While anonymity on the internet used to be a major concern for users, current concerns focus on online security, confidentiality, and the protection of personal data. One of the primary concerns about social media is the discrepancy between how people present themselves online and their true identities. Moreover, questions have arisen regarding how individuals interact on these platforms, and the effects of social media on well-being, particularly in terms of happiness levels.

Self-representation involves the presentation of oneself, emphasizing particular aspects of one's identity. In the virtual space, this is relatively easier than in real life since social media represents only a part of one's personality and life. The audience, as consumers of content, can influence our understanding of ourselves, ultimately leading to a change in online identity. In this case, self-disclosure refers to the act of revealing personal information about oneself on social media. Numerous techniques have been utilized since the inception of social media to self-represent online, including basic informational details such as name and visual components of user profiles, personal interests, hobbies, and professional accomplishments. However, it is crucial to note that self-representation, although sometimes private, often involves communication. Therefore, self-presentation in social media involves not only creating an image of oneself but also communicating that image to others. Overall, self-presentation in social media is a complex process that entails balancing privacy and transparency while considering the audience and desired social image one wishes to portray.

Self-presentation is often idealized to some extent in the online space. For instance, individuals who promote themselves as scientists on social media may adhere to a specific language structure for credibility. Research conducted by Carmen Lee (2014) on university students in Hong Kong has demonstrated that social media users may feel pressure to post content based on their social status. Users are mindful of the fact that their published words will be visible to everyone, reflecting upon their personal image.

Self-presentation is not limited to textual components of social media but also includes visual elements. Many social networks utilize algorithms to track the popularity of particular topics and recommend them to users. However, recommendations are not always based on users' needs and interests and may not be positively perceived by all groups of individuals. Therefore, it is essential to recognize the complex nature of social media and its impact on individuals and society as a whole.

In this context, social media has become a complex and multifaceted phenomenon that has revolutionized the way we communicate and present ourselves. Self-presentation in social media has become a critical aspect of how individuals construct and communicate their identities to others. Additionally, social media provides users with an alternative space to shape their identities.

Bibliography

1. Adam Shehata, J. S. (2021). Learning Political News From Social Media: Network Media Logic and Current Affairs News Learning in a High- Choice Media Environment . SAGE, 125-147.
2. Ali Al-Kandari, S. R. (2016). Needs and Motives of Instagram Users that Predict Self-disclosure Use: A Case Study of Young Adults in Kuwait . SAGE, 85-101.
3. Anatoliy Gruzd, J. J. (2017). Social Media and Society: Introduction to the Special Issue. SAGE, 647-652.
4. Bruns, A. (2015). Making Sense of Society Through Social Media . SAGE.
5. Jorge Vázquez-Herrero, M.-C. N.-R.-G. (2022). Let's dance the news! How the news media are adapting to the logic of TikTok. SAGE journals, 1717-1735.
6. Lee, C. (2014). Language choice and self-presentation in social media: the case of university students in Hong Kong. Retrieved from ResearchGate: https://www.researchgate.net/publication/304793657_Language_choice_and_self-presentation_in_social_media_the_case_of_university_students_in_Hong_Kong
7. Hartley, J. (2018). Pushing Back: Social Media as an Evolutionary Phenomenon. In Sage Handbook of Social Media.
8. Miller, D. (2016, January 1). Scalable sociality and "How the world changed social media": conversation with Daniel Miller. (J. Borgerson, Interviewer)
9. Sofia P. Caldeira, S. D. (2020). Between the Mundane and the Political: Women's Self-Representations on Instagram . SAGE, 1-14.

10. Yessenbekova, Z. A. (2022). The impact of social networks on youth activity. Vestnik KazNU, 55-65.

АНАЛИЗ ПРАКТИК КУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

студент 4 курса специальности культурология **Усербаев Ж. Т.**

Научный руководитель: д. филос. н., профессор Жолдубаева А.К.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

Актуальность: На сегодняшний день все чаще наблюдается снижение ценности моральных и духовных императивов в казахстанском обществе. Причем, этот факт наблюдается как в детской, так и во взрослой аудитории. Многочисленные попытки исправить сложившуюся ситуацию влекут за собой как и плюсы, так и минусы. По нашему мнению, это связано с особенностями социально-экономического и политического характера в нашей стране. Немаловажное значение в свете рассматриваемой темы имеет и активный процесс цифровизации, затрагивающий все сферы жизнедеятельности Казахстана.

Культурное воспитание обучающихся реализуется посредством создания условий и возможностей для участия студентов в работе творческих объединений и коллективов вуза, способствующих более полному и глубокому освоению ценностей отечественной и мировой культуры (литературы, изобразительного искусства, архитектуры, скульптуры, музыки, танца, театра и кино), расширению кругозора в области искусства, развитию способности к художественному творчеству и навыков практической деятельности в конкретных видах искусства.

Ключевые слова: воспитание, культура, культуросообразное воспитание, личность.

Культура (от лат. *cultura* – «возделывание», «обрабатывание») – все то, что возделано человеком и человечеством за историю его существования на земле, совокупность достижений человечества в производительном, общественном и интеллектуальном отношении. Именно культура указывает на общее отличие человеческой жизнедеятельности от биологических форм жизни, на качественное своеобразие конкретных проявлений этой жизнедеятельности. Тем самым, история культуры – это история становления человека, поиск универсальной меры его развития. Это лестница, по которой мы поднялись от животного к человеку «разумному», «моральному», «творческому».

Культура ежедневно и ежечасно проявляется во взаимоотношениях людей, в создаваемых ими материальных и духовных ценностях. Культура – совокупность всех достижений человечества на протяжении определенного этапа своего развития. При таком значении данного понятия говорят о культуре первобытного общества, античной культуре, культуре средневековья. Но культура всегда подразумевает, что свершенное и достигнутое людьми содействует развитию и укреплению жизни на земле и счастью человека.

Воспитание, с позиции культуры, есть организованное педагогом-профессионалом последовательное и неуклонное введение ребенка в контекст современной культуры посредством поэтапного овладения всеми основными достижениями мировой культуры и развитие способности к созиданию новых достижений культуры во имя счастливого проживания человеком жизни на земле.

Культура определяет характер, цель, содержание воспитания. Итогом культуросообразного воспитания являются те новообразования в структуре личности ребенка, которые он сформировал как современный человек, вошедший в контекст мировой культуры, способный жить на ее уровне, содействовать ее дальнейшему развитию и обогащению. Это проявляется через материальные ценности как средства его существования, преобразование среды обитания в культуре пространственной среды и интерьера. Показателем культуры человека служит его речь, внешний облик, выбор деятельности, наличие идеалов, но главное – его взаимоотношения с людьми, где человек выступает как наивысшая ценность.

О важности поставленной проблемы культурного воспитания говорит и тот факт, что в нашей стране принята программа нравственно-духовного образования «Самопознание», которая основана на идеях народной педагогики с учетом современных воспитательных теорий. Эта программа имеет огромный метапредметный и воспитательный потенциал, способствуя развитию функциональной грамотности школьников, поликультурного воспитания, трехязычного образования. Большими

возможностями располагает и активно применяемая в стране система дополнительного образования детей.

Вместе с тем, имеются серьезные проблемы в системе воспитания. Так, для значительной части школьников и молодежи становится характерным:

- потребительское, эгоистичное отношение к окружающему миру;
- пренебрежение такими духовно-нравственными ценностями, как доброта, милосердие, справедливость, совесть, честь, почитание старших;
- культ материальных ценностей, легкого поведения и наслаждения;
- увлечение низкопробной информацией СМИ и интернет-сайтов, элементами некачественной массовой культуры;
- социальное сиротство, детский и подростковый суицид и т.д.

По нашему мнению, причинами указанных проблем являются следующие факторы:

- недооценка воспитания как социального явления;
- недостаточность эффективных воспитательных программ и технологий;
- ослабление трудового воспитания;
- негативное влияние средств массовой информации;
- недостаточно развитая система дополнительного образования, детских и молодежных движений;
- слабая подготовка педагогических и руководящих кадров к воспитательной работе в новых условиях.

Одной из самых острых проблем в Казахстане остается бытовое насилие. По данным организации Human Rights Watch, в стране не обеспечивается достаточная защита и доступ к правосудию для женщин, подвергшихся домашнему насилию. А пандемия COVID-19 привела к росту домашнего насилия в отношении женщин.

Согласно результатам опроса, проведенного в 13 странах, каждая вторая женщина сообщила, что она сама или ее близкая знакомая сталкивались с жестоким обращением со стороны членов семьи. Эта ситуация не обошла стороной и Казахстан. В качестве доказательства сказанного, приведем статистические данные МВД РК.

Если в 2018 году в Казахстане было зарегистрировано 24,8 тыс. случаев домашнего насилия, то к концу 2021-го их количество увеличилось на 16,9%, составив 29 тыс. случаев. Сколько трагедий на самом деле происходит за закрытыми дверями в домах по всему Казахстану – трудно сказать. Это латентная проблема, и многие жертвы попросту не обращаются в полицию.

Далее, для еще одного примера приведу трагическую новость, опубликованную порталом Tengri News. В Мангистау жертвой отдыхающих стал тюлень; его ради фото забили палками. Сообщается, что инцидент произошел на пляже в селе Курык вечером 6 июля 2022 года. По информации свидетеля, группа взрослых людей заметила тюленя у берега и начала бить его палками и камнями. "Это было сделано просто ради забавы, чтобы сфотографироваться и показать тюленя детям. После этого они выкинули его назад в море. Жив ли он остался, к сожалению, я не знаю", – сообщил очевидец. По сведениям все того же портала, это уже второй известный случай. Ранее

сообщалось о детеныше тюленя, который подплыл близко к берегу. Отдыхающие закидали его камнями.

На основании вышеизложенного, мы приходим к заключению, что на данный момент уровень культурного воспитания в Казахстане находится на низком уровне. При этом, мы уверены, что все можно исправить общими усилиями, начав формировать новое культурное поколение, исправлять ошибки нынешнего и прошлого поколений, сделав полный, практический и культурологический анализ.

Использованные источники.

1. <https://articlekz.com/article/28631>
2. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939>
3. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/N960003058>
4. <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhetysu-zhastar-sayasat/activities/3185>
5. <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=23335>
6. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/esche-odnogo-tyulunya-zabili-palkami-v-mangistau-407518
7. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/rebenok-zabrosal-tyulunya-v-aktai-kamnyami-472935/

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ В КИТАЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

4-курс **Исаханова А.Е**

Научный руководитель – магистр образования,
старший преподаватель Шалгимбаева С.Т
Карагандинский университет им.Е.А.Букетова

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенности языка делового общения в китайском и казахском языках, поскольку перспектива межкультурной коммуникации стала основной тенденцией в различных исследованиях в области социальных наук, таких как межкультурные экономические исследования, межкультурная деловая коммуникация, межкультурные исследования текстов, сравнительное образование, сравнительное литературоведение и так далее. Проблема была направлена на изучение и выявление национальной идентичности в вербальных и невербальных средствах для того, чтобы предостеречь от ошибок и неудач в контексте делового общения.

Ключевые слова: деловое общение, китайский и казахский языки, межкультурная коммуникация, вербальные и невербальные средства.

В последние десятилетия мир кардинально изменился - расширилось коммуникативное, межкультурное и межличностное пространство, появилась возможность свободного выезда за рубеж, стали устанавливаться международные научные и личностные контакты и т.д. Интернет расширил границы общения с миром, людям стали доступны мгновенные текстовые и видеосообщения. Время, континенты, идеология, вероисповедание теперь не являются досадной помехой в общении. Восприятие мира, событий, друг друга стало более полным и содержательным. Все пришли к пониманию, что в изменчивом и импульсивном мире единственной роскошью действительно является человеческое общение, благодаря которому можно жить насыщенно, интересно, быть осведомленным и сопричастным ко всем происходящим событиям и переменам, ощущать единство с миром и близость ко всему человечеству. Люди все больше осознают, что живут в большом общем доме, что являются близкими не только генетически, но и по духу, поэтому нужно относиться друг к другу с любовью и уважением, следует беречь планету, радоваться общению, трудиться с увлеченностью, восхищаться и приумножать прекрасное. Для этого требуется немного - уметь, а точнее - хотеть правильно общаться. Искусству общения следует учиться, чтобы оно было комфортным и не приводило к недоразумениям, обидам, конфликтам.

Актуальностью данной статьи заключается в интересе к изучению языковых особенностей делового общения, и в первую очередь потребностью в специалистах в сфере бизнеса, обладающих знаниями специфики речевого этикета, культур, традиций и поведения какой-либо национальности.

Материал и методика исследования. Материалом послужили формулы речевого этикета и невербальные средства коммуникации международного делового общения. Для цели использовались метод лингвокультурного анализа речевого этикета, а также метод сопоставления.

Деловое общение - это, прежде всего, коммуникация, т.е. обмен информацией, значимой для участников общения.

Средства общения делятся на две группы: вербальные (словесные) и невербальные (несловесные).

На первый взгляд может показаться, что невербальные средства не столь важны, как словесные. Но это далеко не так. Ученые приводят данные, что передача информации происходит за счет вербальных средств (только слов) на 7%, звуковых средств (включая тон голоса, интонации звука) - 38%, а за счет невербальных средств - на 55%.

По словесному каналу передается чистая информация, а по невербальному - отношение к партнеру по общению.

Невербальное поведение человека неразрывно связано с его психическими состояниями и служит средством их выражения. На основе невербального поведения раскрывается внутренний мир личности, осуществляется формирование психического содержания общения и совместной деятельности. Люди довольно быстро приспосабливают свое вербальное поведение к изменяющимся обстоятельствам, но язык тела оказывается менее пластичным.

К классификации невербальных средств общения относят все движения тела, интонационные характеристики голоса, тактильное воздействие, пространственную организацию общения.

Коммуникация - процесс двустороннего обмена информацией, ведущий ко взаимному пониманию. Если не достигается взаимопонимания, то коммуникация не состоялась. Чтобы убедиться в успехе коммуникации, необходимо иметь обратную связь - информацию о том, что люди Вас поняли, как они воспринимают Вас, как относятся к проблеме.

Коммуникативная компетентность - способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми. Для эффективной коммуникации характерно достижение взаимопонимания партнеров, лучшее понимание ситуации и предмета общения. Достижение большей определенности в понимании ситуации способствует разрешению проблем, обеспечивает достижение целей с оптимальным расходом ресурсов. Коммуникативная компетентность рассматривается как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в определенном круге ситуаций межличностного взаимодействия.

Коммуникативный процесс - это обмен информацией между людьми, целью которого является обеспечение понимания передаваемой и получаемой информации. Основные функции коммуникации:

- информативная - передача истинных или ложных сведений,
- интерактивная (побудительная) - организация взаимодействия между людьми, например, согласовать действия, распределить функции, повлиять на настроение, убеждения, поведения собеседника, используя различные формы взаимодействия: внушение, приказ, просьба, убеждение,
- перцептивная функция - восприятие или изменение характера эмоциональных переживаний.

Передача информации для выполнения задач возможна другими лицами.

Передача информации может осуществляться в следующих направлениях: а) сверху вниз: постановка задач (что, когда делать), инструктирование (как, каким образом, кто); б) снизу вверх: донесение об исполнении; донесение и проверках, донесения о личном мнении сотрудника; в) в горизонтальном положении: обмен мнениями, координация действий, планирование, сообщения об исполнении.

Для осуществления процесса коммуникации необходимы четыре основных элемента: отправитель информации; сообщение - собственно информация; канал - средство передачи информации; получатель информации.

Коммуникативный процесс разбивают на пять этапов:

I этап - начало обмена информацией. Отправитель должен ясно представить, «что именно» (какую идею и какой форме), «с какой целью» он хочет передать информации, какую ответную реакцию он надеется получить.

II этап - воплощение идеи в слова, символы, в сообщение. Выбираются и используются различные каналы передачи информации: речь, жесты, мимика, письменные материалы,

электронные средства связи: компьютерная связь, электронная почта и т.д. Этот процесс называется «кодирование информации».

III этап - передача информации через использование выбранных каналов и сети.

IV этап - получатель информации переводит полученные символы на доступный ему язык. Этот процесс называется декодированием.

V этап (этап обратной связи) - отклик получателя на полученную информацию. На всех этапах коммуникативного процесса могут существовать помехи, искажающие смысл передаваемой информации [2, с.39].

Таким образом, на эффективность делового общения влияют многие факторы, одними из которых являются правильное считывание, а также умение самим уместно использовать вербальные средства общения, не забывать об обратной связи, умении правильно задавать вопросы и слушать. А самое главное-любое общение, в том числе и деловое, требует от собеседника правильного выстраивания межличностного общения, которое благоприятно проявится в процессе коммуникации.

Результат исследования и их обсуждение. Слово коммуникация происходит от латинского *communicare* («делать общим, сообщать, общаться, связывать, соединять») возникшего от *communis* («общий»), которое, в свою очередь, отсылает к существительному *munus* («обязанность, задание, дар») [3, с.9]. Это процесс обмена фактами, идеями, мнениями и как средство, с помощью которого отдельные лица или организации делятся друг с другом смыслом и пониманием. Другими словами, это передача и взаимодействие фактов, идей, мнений, чувств и установок. Именно способность человечества общаться через барьеры и за пределами границ положила начало прогрессу человечества. Именно способность способствовать быстрой и эффективной коммуникации по всему миру сделала "глобализацию" реальностью. Коммуникация играет жизненно важную роль в обеспечении того, чтобы люди, принадлежащие к определённой стране, культуре или языковой группе, взаимодействовали с людьми, принадлежащими к другим странам, культуре или языковой группе, и поддерживали с ними отношения.

Общение придаёт смысл человеческой жизни. Помогает строить отношения и способствует любви и пониманию. А также обогащает наши знания о Вселенной и делает жизнь стоящей. В последние годы перспектива межкультурной коммуникации стала основной тенденцией в различных исследованиях в области социальных наук, таких как межкультурные экономические исследования, межкультурная деловая коммуникация, межкультурные исследования текстов, сравнительное образование, сравнительная литературоведение и так далее. С одной стороны, это результат адаптации различных дисциплин к развитию времени и корректировки содержания и методов своих исследований. С другой стороны, это также связано с влиянием быстрого развития межкультурной коммуникации на другие дисциплины. Данное средство общения - это одновременно и языковая, и культурная деятельность. Если вы не понимаете предысторию и культурные знания страны, в которой находится человек, это приведёт к возникновению прагматических ошибок в процессе общения, создаст коммуникационные барьеры, вызовет недоразумения, заставит другую сторону чувствовать себя непонятой и даже вызовет двусмысленность и конфликт. Поэтому становится все более очевидным, что для этого требуется не только интенсивно изучать иностранные языки, но и понимать чужие обычаи и культуры в процессе обучения деловому общению. Навыки делового общения имеют решающее значение для успеха любой организации, несмотря на её размер, географическое положение и миссию. Деловое общение связано с внутренней культурой и внешним имиджем любой организации. Таким образом, это является определяющим фактором коммуникации внутри организации. Передовые методы делового общения помогают организации в достижении её цели информирования, убеждения, благоприятных отношений. Организации могут выжить лишь в том случае, если они будут мириться с быстро меняющимися глобальными проблемами, а коммуникационные процессы будут структурированы и осуществляться. В области деловой коммуникации утвердилось представление о том, что хороший специалист в данной сфере должен говорить на языке профессионального общения, включающего в себя как интернациональные, так и культурные элементы.

Деловая среда двадцать первого века расширяется и все больше привлекает интерес развивающихся государств мира. Поскольку страны становятся все более взаимозависимыми и взаимосвязанными из-за глобального рынка и разнообразных потребностей, очень важно, чтобы участвующие страны и их организации понимали и ценили культурные различия друг друга, чтобы обеспечить рост и устойчивость международного бизнеса. Недавние исследования показали, что

неудачи некоторых международных деловых предприятий объясняются тремя важными факторами: отсутствием межкультурных навыков и компетентности, неспособностью эффективно общаться на глобальном уровне и несоблюдением приемлемого этикета на деловых переговорах. Поэтому бизнесмены из разных стран должны понимать важность понимания культуры и ценностей своих коллег, а также развивать чувствительность к межкультурному общению и соблюдение приличий.

Чтобы овладеть культурой делового общения, требуется не только хорошее умение ориентировки в деловых ситуациях общения, а также знать и уметь использовать невербальные средства коммуникации. Но самое главное, это владеть нормами речевого этикета. А для данного явления существуют формулы речевого этикета, специальные слова и выражения, а также правила. Речевой этикет - это совокупность правил речевого поведения людей, определяемых взаимоотношениями говорящих и отражающих вежливые отношения между людьми. [1, с.4]

Речевой этикет имеет национальную особенность. Сама по себе особенность очень интересна, поскольку специфика приветствий, прощаний и всякого рода сообщений у разных народов различается. На сегодняшний день деловому человеку необходимо знать, чтить и уметь использовать формы общения, которые приняты в стране его партнёра.

Например, приветствия «早上好,晚上好!» в китайском языке и «Қайырлы таң! Қайырлы күн! Қайырлы кеш!» в казахском языке, являются повседневными и нейтральными и могут быть употреблены по отношению к любому лицу.

В то время как в китайском языке отсутствует форма приветствия «Қайырлы күн!». У китайцев, как и у казахов наравне с обычным приветствия «你好!» («Здравствуйте/ Привет») и «Сәлем/Сәлеметсің бе» («Привет/Здравствуй») можно услышать следующие вопросительные формы «你吃了吗? 最近怎么样? 过得好吗?» («Ты кушал? Ты как? Как жизнь?»), «Амансыз ба? Аман-есен бе?» («Вы здоровы? Как жизнь?»).

Немаловажную роль играет также социальный статус и возраст человека, т.е как и в китайском «您好!» («Здравствуйте!»- уважительная форма) так и в казахском «Сәлеметсіз бе! Ассалаумағалейкум!» - уважительная форма обращения к мужчине. В выражениях благодарности имеются общие формулы такие как, «谢谢! Рақмет!».

Языковые различия несомненно не только в том, что контакты говорят на разных языках, но и в том, что они имеют языковые привычки и национальную особенность поведения. В общении таких стран как Казахстан и Китай в ситуациях отсутствия языкового понимания делается акцент на мимике и жестах. Их совокупность, т.е мимика, жесты, позы - это язык, хотя и бессловесный. Как и в случае с языком, он у каждого народа свой. Похожие жесты у разных стран, могут иметь совершенно разные толкования и поэтому для общения с представителями тех или иных стран нужно изучить невербальные средства общения, которые употребляются в их стране.

Для представителей Китайской Народной Республики, где традиции при встрече обмениваться рукопожатием считается новизной. Несмотря на то, что данный вид жеста существует повсеместно, китайцы иногда могут просто кивнуть головой или сделать поклон. В то время как у жителей Казахстана данный жест очень распространён. Не принять протянутую руку крайне невежливо, человек не подающий другому руки, выказывает ему тем самым своё неуважение. [4, с.36] Также хочется уделить внимание такому роду сообщения, как прощание. Прощание в деловом общении является очень важным этапом завершения переговоров.

Формулы прощания в казахской лингвокультуре, как и в китайской очень многочисленны. Принципиальных отличий казахских этикетных формул от китайских в целом неизвестно. Но наиболее распространённой, используемой в различных ситуациях в повседневной жизни является формула «Сау бол (ыңыз)! Келесі кездескенше!». Её китайским эквивалентом являются следующие выражения «再见! 很快再见!» («До свидания!», «До скорой встречи!»). Хочется добавить, что есть одна особенность в китайском языке, которая используется во время прощания при деловых встречах или переговорах. Существует интересная традиция построить в ряд участников переговоров и вместе провожать гостей. Данная традиция называется «欢送», что означает «провождать с почётом». В это время выражается благодарность и пожелания дальнейшего сотрудничества, используя следующие выражения: «非常感谢贵代表团的来访!» (« Спасибо за ваш визит!»), «非常高兴我们双方在此期间达成了共识!» (« Мы очень рады, что обе стороны достигли понимания!»). [5, с.26]

В ходе коммуникаций выделяется два вида общений, таких как вербальное и невербальное. Данные типы общений являются взаимосвязанными компонентами делового общения, которые

могут быть использованы вместе и отдельно друг от друга. Вербальный тип общения является всеобщим способом передачи информации. Невербальный тип коммуникаций, в широком смысле, понимается как любой вид невербальных сообщений, т.е. это общение, которое осуществляется с помощью неязыковых средств, которые наравне с языковыми, используются в коммуникации. При сравнениях невербальных средств в китайском и казахском культурах хочется отметить, что они могут отличаться в зависимости от привычек, традиций и менталитета, в то время как в деловых общениях они уравниваются согласно деловому этикету.

Таким образом, благодаря сопоставлению китайских и казахских формул речевого этикета в различных ситуации в деловом общении и невербальных средств коммуникации, мы можем прийти к выводу, что знание данных средств очень важны для результативного делового общения в аспекте языка и культуры. Сопоставление речевых особенностей и невербальных средств коммуникации в международном деловом общении, способствует установлению, что они мотивированы разными типами культуры. Таким образом, для того чтобы решить проблемы в межкультурной коммуникации в деловом общении, необходимо начать со сопоставления национальных культур, выделить существенные свойства или выделить их различия в чём-либо, которые проявляются в речевом, социальном поведении контактов и являются причиной возникающих проблем.

Список литературы:

1. И.А.Стернин : Введение в речевое воздействие Воронеж 2001г.
2. 2 Саньярова, Н.С., Верещагина, А.А. Психология и этика делового общения. [Текст]: учебно-методическое пособие в 2-х частях - Талдыкорган: 2011. - Часть I -303 с.
3. 3 Основы теории коммуникации: учебник и практикум для вузов / Т. Венедиктова [и др.] ; под редакцией Т. Д. Венедиктовой, Д. Б. Гудкова. — Москва Издательство Юрайт, 2016. — 193 с.
4. 4 Алла Сорокина: Основы делового общения., Феникс, 2004 г.-224с.
5. 5 商务礼仪/郁风波编著.-北京:地震出版社 2008.1 ISBN 978-7-5028-3259-9

ЖАПОНИЯДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ӘСЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

шығыстану мамандығының 3-курс студенті **Алпысбай Д.Т.**

Ғылыми жетекші: PhD докторы, доцент м.а. Сауданбекова Ш.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Тілдер әрқашан басқа тілдермен байланыста болады. Байланыстағы тілдердің әртүрлі нәтижелерін анықтайтын әртүрлі факторлар бар. Осы уақытқа дейін контакт-индукциялық өзгерістердің негізгі детерминанттары ретінде тек құрылымдық тілдік шектеулер аталды. Әлеуметтік контекстер сияқты экстралингвистикалық факторлар бар, егер әлеуметтік жағдайлар дұрыс болса олар іс жүзінде кез келген тілдік ерекшелікті бір тілден екінші тілге ауыстыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: кірме сөздер, архипелаг, батыс, мейдзи, технология, бизнес.

Жапонияда Үнді-еуропалық тілдер арасындағы тілдік байланыс туралы көп жазылған. Ағылшын тілін қолданудың тағы бір мотиві - лингвистикалық дәлдік. Терминді көбінесе, әсіресе техникалық терминологияда, оның тиісті аудармасына немесе кірме сөздерге қарағанда, алынған сөзбен дәлірек көрсетуге болады, өйткені алынған сөздің семантикалық өрісі анық анықталған және шатастыратын екінші мағыналары жоқ. Осылайша, бұл жұмыс экзотикалық деп аталатын тілге: жапон тіліне біршама жарық түсіруді мақсат етіп көрсетті. Көптеген адамдар үшін бұл әлі де өзінің грамматикалық күрделілігі мен географиялық шығу тегіне байланысты сыртқы әсерлерге әсер етпейтін тіл болып саналады. Бірақ жағдай мүлдем керісінше. Менің жобамның мақсаты ағылшын тілінен қанша кірме сөздер алынғаны және жапон тілінің жүйесіне қалай біріктіріліп, қолдану жүйесі. Бұл жобамда ағылшын тілінің жапон тіліне әсерін қарастыратын боламын. Оның мақсаты-ағылшын тілінің Жапонияға лингвистикалық және мәдени әсерін көрсету. Барлығын түсіну үшін бұл сұрақтың контекстінде біз бұл сұрақты әр түрлі тұрғыдан қарастырамыз.

Біріншіден, Жапонияның шығу тегі туралы жалпы түсінікке ие болу үшін біз Жапонияның сыртқы әлеммен, әсіресе Батыспен байланысқа қатысты соңғы тарихын қысқаша қарастырамыз. Сауда тарихына, бизнесті жүргізуге және жапон экономикасының құрылымына ерекше назар

аударылатын болады. Сондай-ақ Жапония мен тиісті сауда арасындағы тілдік байланысқа назар аударамын. Басқа бөлімде ағылшын және жапон тілдерін лингвистикалық тұрғыдан салыстырамын және кейбір практикалық мысалдарда бұл тілдердің қаншалықты ерекшеленетінін және жапон тіліндегі ағылшын кірме сөздері қандай өзгерістерге ұшырайтынын көретін боламыз. Ең соңғы корпус лингвистикасы арқылы қысқаша зерттеу және сөздіктермен жұмыс істеу мәселені кеңірек түсінуге көмектеседі. Бұл бөлімде біз ағылшын тілінен шыққан сөздер, сөз тіркестері мен сөз тіркестерінің жапон мәтіндерінде қалай қолданылатынын қарастырамыз және кейбір тұжырымдар жасауға тырысамыз.

Жапон мәдениеті мен тілі сәйкесінше ағылшын немесе шетелдік сөз тіркестерінің көптігін қамтиды, бұл ең алдымен теориялық тұрғыдан кірме сөздердің мағынасы нені білдіретінін, содан кейін оны атап айтқанда, жапондық сөздермен салыстырғанда қай тақырыбына сәйкес қалай қолдануға болатынын мұқият қарауға мүмкіндік береді.

Бір тілдің екінші тілге әсерін бақылау үшін біз соңғы екі ғасырдағы жапондықтардың тілдік байланыстарын қадағалауымыз керек. Тілдік байланыстың сәтті болуы үшін ана тілінде сөйлейтіндерді білдіретін ұлттар арасында байланыс орнатылуы. Ұлттар арасындағы байланыс әр түрлі болуы мүмкін – өмір сүру кеңістігінің үлесі, халықаралық сауда, әскери араласу, саяси үстемдік немесе мәдени үстемдік. Жапон архипелагы әрдайым көптеген әскери жаулап алулардан оқшауланған және осы тезистің болжамды бағытына келетін болсақ, біз халықаралық сауда арқылы сыртқы әлеммен байланыстарды қарастыратын боламын.

Жапон тіліне әсер еткен бірінші тіл қытай тілі болды. Жапон тіліндегі қытай тілінен шыққан сөздік канго деп аталады. Ол жапон тіліне қатты әсер еткені сонша, қазіргі жапон тілінің 60% құрайды, дегенмен олардың сөйлеу жиілігі әлдеқайда төмен болуы мүмкін. Қытай сөздері шамамен б.з. I ғасырда жапон архипелагына келді деп саналады. Қытайлармен ғылым және дін кітаптары бар болғандықтан, олар академиялық сөздер мен ұғымдар және талғампаздықтың стильдік сипатын алып жүреді.

Барлық сөйлеу қауымдастықтары ғылым мен техниканың жетістіктерімен бәсекелесу үшін сөздік қорын жаңартып отырғысы келеді. Бұл, мысалы, орта ғасырларда қытай тілінен жапон тіліне қарыз алудың көп бөлігін ынталандырды. Басқа қарыз алу беделге немесе сәнге байланысты болуы мүмкін. Ағылшын тіліндегі қарыздардың бүкіл әлем бойынша көптеген тілдерге таралуы осы екі факторға байланысты болуы мүмкін. Екі тілді байланыс жағдайында қарыз алудың себептерін анықтау оңай емес, өйткені мотивтер "байланыс қарқындылығына", "мәдени қысымға" және "тілдік қатынасқа" байланысты ұғымдардың күрделі қоспасына негізделген. Тағы да, негізінен кріме сөздерді алу беделді тілден шыққан әлеуметтік бағынышты, өйткені құрметті тілден алынған сөздер болып табылады. Әлеуметтік және экономикалық ілгерілеу, жұмысқа орналасу немесе білім алу мүмкіндіктері туралы түсінік береді. Жапон тіліне келетін болсақ, қарыз алудың үлкен санының себебі-ағылшын сөздері, әсіресе жапон жарнамасындағы ағылшын тіліндегі қарыз сөздер неғұрлым күрделі болып көрінеді. Басқа тілден енген сөздер халыққа немесе пайдаланушыға тікелей әсер етеді.

1543 жылы Жапониямен сауда жолдарын құрған алғашқы еуропалық мемлекет португалдықтар болды. Олар азиялықтармен саудада делдалдар қызметін де атқарды. Қытай жібегін Жапонияға, жапон күмісін Қытайға саудалады. Бірақ сауда ғана емес, христиандықтың таралуы екінші маңызды мәселе болды. Иезуит діни қызметкерлері жапондарға христиан дінін енгізді. Лингвистикалық тілді бейнелеуде бұл таңқаларлық жайт емес. Мысалы:

Bread	パン	pan
Tabaco	タバコ	tabako
Christian	キリシタン	kirishitan

Бірақ тілді меңгерудегі ең маңызды өзгеріс саясат 1853 жылы американдық қарулы миссия коммодор Мэтью С. Перри Жапониядан оқшаулану кезеңін тоқтатуды талап еткеннен басталды. 1854 жылғы Канагава келісім Америка мен Жапония арасындағы және 1858 жылғы Ансей келісімдерінен кейін – Жапония мен АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Франция және Нидерланды сәйкесінше – халықаралық қатынастардың негізін қалады және сауда байланыстары дамыды. Көп ұзамай лингвистикалық ландшафт өзгерді және Жапонияда осы тілдерден алынған сөздер, яғни кірме сөздер қосыла бастады. Ағылшын мен жапон арасындағы алғашқы негізгі тіл байланысы Йокогамада, әлемдік саудаға ашылған алғашқы жапон порты кезінде пайда болды. Соның нәтижесінде ағылшын тілінің қоспасы Йокогама Пиджин жапонының құрылуына негіз болды.

Жапон лексикасы тиісті жапон грамматикасы жоқ кейбір саны бар ағылшын тіліндегі сөздер, негізінен шетелдік қауымдастыққа қатысты.

Ағылшындық кірме сөздер жаңадан тартылған батыстық сарапшылардың келуі арқылы пайда болды. Мэйдзи үкіметі елді жаңғыртуға тырысу уақытысында мамандар болған жоқ. Жапон және ағылшын тілін үйренуге дайын адамдар мәдениетаралық байланыс арасындағы тіл болды. Ағылшын тілі жоғары беделге ие болды және модернизациямен байланысты болды. Күнделікті ағылшын тіліндегі қарыздарды алып тастау туралы әңгіме жапондық студенттер мен халық арасында сәнге айналды.

1871 жыл міндетті ағылшын тілін оқытудың басталуын енгізді, сонымен қатар тестілеуден тұратын университеттер өткізетін қабылдау емтихандарын жариялады. Ағылшын грамматикасы және жетілдірілген аударма дағдылары сияқты түрлі секцияларды қамтыды. Бұл жапондықтардың ағылшын тілі туралы хабардарлығының таралуына ықпал етті. Жапония Үкіметі Жапондықтар шет тілін жетік білуін қаламады, өйткені ол өзгерту туралы ұсыныстар тікелей мәдениетке қатысты болды.

Мэйдзиді қалпына келтіру кезеңі (1868 жылдан бастап) негізінен ашықтық дәуірі болды. Оған себеп, батыс идеялары, тауарлары мен мәдениеті болған кезде модернизациялар мен реформалар жапон қоғамын байыту деп саналды. Жапония тарихындағы тақырып Батысқа деген көзқарас, сондай-ақ ағылшын тілінде-баяу өзгерді және 1900 жылдардың басы ұлтшылдық және Батысқа қарсы сезімдердің басталу уақыты болды.

1930-1940 жылдар жапондық ұлтшылдықпен белгілі бір үзілісті білдірді. Шет тілінің әсерінен ағылшын тілін оқыту ресми түрде тоқтатылды. Осы кезеңде тіпті қарыз алушыларды ауыстыру үшін біраз күш жұмсалды. Алайда, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ағылшын тілі өзінің бұрынғы беделі мен танымалдылығын қалпына келтірді. Американдық оккупация кезінде тағы бір лингвистикалық құбылысты тудырды, яғни басқа пиджин жасау, көбінесе қарым-қатынас мақсаттарына қызмет еткен "бамбук ағылшын" деп аталды. Бұл АҚШ қарулы күштері мен жергілікті жапондар арасында болды. Алайда бұл пиджин бұрынғы Йокогама пиджині сияқты жойылды. Ағылшын тілі соғысқа дейінгі кезеңде өзінің позициясын күшейтті және өз беделін қалпына келтіріп, айтарлықтай кеңейді. Екінші дүниежүзілік соғыс аяғынан бастап Жапониядағы тілдік байланыстардың жағдайын сипаттайтын тілдік байланыс толығымен дерлік негізде жүзеге асырылды.

"Беделдің" тағы бір аспектісі-лингвистикалық ұлтшылдық. Көптеген тілдерде сөйлеушілер өз тілдерін мүмкіндігінше "таза" ұстағысы келеді, яғни шетелдік ықпалы аз – әдетте лингвистикалық ұлтшылдық немесе лингвистикалық пуризм деп аталады. Мұнда қабылданған сөздерді өз тілінде қабылдауға деген әлеуметтік мотивация "бедел" идеалына мүлдем қарама-қайшы келеді. Негізінен ана тілінде сөйлейтіндер үшін шетелдік сөздерді бейімдеу беделді болып саналады. Алайда, көптеген жағдайларда қабылдау да, бейімделу де шетелдік сөзді сөздік қорына енгізу үшін қолданылады. Мысалы, неміс тілі бір нәрсені білдірудің бірнеше нұсқасын ұсынады. "Радио" және "Rundfunk" - бұл "радионың" екі нұсқасы, біріншісі - бала асырап алу, ал екіншісі-тек ресми өрнек ретінде қолданылатын бейімделу. Француз академиясының қатаң бақылауына алған француздар да, мысалы, "le week-end" немесе "le hamburger" сияқты ағылшын тіліндегі сөз тіркестерін қолдануға кедергі бола алмады, олар кеңінен танылды. "Көптеген қоғамдарда лингвистикалық ұлтшылдық шетелдік мәдениет пен сөздік беделіне маңызды қарсы тұруды қамтамасыз етеді.

Әсіресе жапон тілі басқа тілден енген кірме сөздер элементтерін морфологиялық жүйеге біріктіруге келгенде өте шығармашылық бейімделу процесін қамтиды. Мысалы, жапондықтар ағылшын сөздерін алған кезде, олар жұрнақтарды немесе көмекші етістікті қосу арқылы басқа сөйлеу сыныптарына айналуы мүмкін шағылыспайтын зат есімдер ретінде қарастырылады. Осылайша, қарызға алынған зат есімдерді –на жұрнағын қосу арқылы сын есімдерге оңай түрлендіруге болады, мысалы 'romanchikku-na' 'романтикалық' немесе үстеулерге –ні жұрнағын қосу арқылы, мысалы 'romanchikku-ni' 'романтикалық'. Қарыз зат есімдерді жапон тілінде "жасау" немесе "жасау" дегенді білдіретін "суру" етістігі арқылы етістік ретінде қолдануға да түрлендіруге болады. Осылайша, "saying sure" "қол қою" немесе "enjoy suru" "ләззат алу" сияқты комбинациялар жапон тілінде мүмкін және оның туынды үлгілеріне сәйкес келеді.

Қазіргі лингвистикалық әсер негізінен гайрайго немесе васей-эйго формасында көрінеді. Ағылшын тілі бүкіл әлемде басым орынға ие және ағылшын тілінен жапон тіліне қарапайым ағылшын мәртебесінен тыс тіл. Жапон тілінің басқа тілдерден айырмашылығы оның кез келген басқа тілге ұқсамауынан туындайды. Дегенмен, құрылымдық сәйкес корей тілімен грамматикадағы

ұқсастықтар, жапон тілінің онымен гипотетикалық байланысы бір-біріне жақын. Демек, тіл Алтай тілдер отбасына жататындығын білдіреді. Басқалары лингвистер тілдермен байланыс туралы гипотеза жасаған қорытындысына тоқталатын болсақ, Жапонияның оңтүстігінде, түпнұсқада кездесетін лексикалық ұқсастықтарды байқауға болады. Жапонияның әр аймағына сәйкес өздерінің белгілі, бір-біріне ұқсамайтын диалектері болады. Қалай болғанда да, жапон және ағылшын тілдері бір-бірімен байланысты емес тілдер. Жапон тілінде тек 5 дауысты, қысқа немесе ұзын (әдетте ұзын тек "u" және "o" болып табылады). "i" және "u" дыбыссыз айтылады, егер олар орналасқан дауыссыздар арасында орналасқан болса. Жапон тілі-буындарға негізделген тіл, олардың саны (дәстүрлі жапон тілінде) өте шектеулі. Дәстүр бойынша, олар кестеде ұйымдастырылған годжун, 5 × 10 шаблон және дауысты дыбыстардың бірінші жолын және буындары бар басқа тоғыз жолды қамтиды (тұрақты шаблон дауыссыз + дауысты). Кейбір буындар енді қолданылмайтын болғандықтан, қазіргі тілде бір дауыссыз дыбыс тәуелсіз буын ретінде айтылады. ("n") және буындардың көпшілігін "y" дыбысымен айтуға болады.

Pay. ペイ (pei) көп кездесетін сөз, тағы бір түрін көруге болады: バック ペイ (bakku pei back pay) немесе біріңғай тіркес: ノー・ワーク・ノー・ペイ (nō wāku nō rei – no work, no pay – еңбек қатынастарының негізгі қағидасы – егер тапсырылған жұмыс орындалмаса, қызметкер қандай да бір жұмысқа құқылы емес төлем).

Investment. インベストメント (inbesutomento) көп кездесетін сөз, тағы бір түрін көруге болады: インベストメント・バンク (inbesutomento banku – investment bank) немесе インベストメント・テクノロジー (inbesutomento tekunorojī – инвестициялық технология).

Team. チーム (chīmu) немесе ティーム (tīmu). Жиі кездесетін сөз. チーム・ワーク (chīmuwāku – teamwork) да кең таралған іскери ағылшын тілінің сөзі. Айтылу тұрғысынан, бірінші буынның "чи" дыбысымен ауыстырылғанын атап өтуге болады, өйткені түпнұсқа жапон тілінде "i" әрқашан жұмсартады / палатализациялайды. Алдыңғы дауыссыз дыбыс, сондықтан "қатты" "ти" дыбысы болған жоқ. Бұл басқа тілдердің әсерінен өзгереді, сондықтан "tīmu" сияқты айтылу нұсқасы дұрыс болып есептелінеді.

Нәтижелердің көрсеткіші бойынша жапондық экономикалық терминологияның дұрыс екенін көрсетеді. Бұл Жапониядағы іскерлік ағылшын лексикасының жиілігінің көрінісі, сондықтан тірі тілдің көрінісі, оның қалай сөйлейтіні және қолданылу аясын біледі. Дегенмен, зерттеуді жан-жақты ету үшін ағылшын тілінен шыққан ең көп қолданылатын гайрайго сөздерінің тізімін табу қызықты, содан кейін үлесті анықтау үшін іскерлік коннотациялары бар сөздерді табуға болады. Бұл аталған сөздер бүкіл гайрайго корпусында. Бұл үлес төмен бола ма немесе жоғары көрсеткіш екенін бизнес тақырыбында сөйлескенде қандай кірме сөздер енгенін аңғаруға болады. Сондай-ақ көптеген кірме сөздерден алынған әлі ойлап табылмаған немесе қолданылмайтын жапондық сөздерді байқауға болады, өйткені көбінесе бұл " жапондандырылған " гайрайгоның бірнеше нұсқасы бар. Жапон лексиконына біріктірілген кірме сөздер үнемі өзгеріп отырады. Бұл бұған дейін көптеген ғалымдар атап өткен гайрайгоның жалпы лексиконымен жұмыс жасай отырып, біз гайрайгоның бизнеске бағытталған сәні мен сәнін ескере отырып, дәл осылай әрекет етеді деп болжауға болады.

Менің зерттеуімнің ең қызықты фактісі-ең көп қолданылатын 32 сөздің ішінде іскери ағылшын тілінде олардың басым көпшілігі баламалы жапон тілінде алынған сөздер болды. Сонымен қатар, олардың көп саны жапон тілінде жалпы сөз ретінде белгіленді. Тек бірнеше ағылшын сөздері баламасы жоқ. Үлкен көрсеткіш тек тәуелсіз сөз ретінде ғана емес, сонымен қатар іскери ағылшын тіліндегі көптеген сөз тіркестерінің бөлігі ретінде қолданылады. Бұл бизнес, халықаралық сауда және Халықаралық экономикалық қатынастар Жапония, АҚШ немесе басқа батыс елдері айтарлықтай маңызды екенін көрсетеді. Кіріспе тарауда көрсеткенімдей, жапон тарихында лингвистикалық кірме сөздердің алудың әр түрлі тілдері негіз болды. Әр түрлі семантикалық өрістер-португалдық кірме сөздер алу көбінесе қандай да бір мағынаға ие болды. Христиандық, голландиялық тілдерден енген кірме сөздер тек техникалық сипатта болды және негізінен голландиялықтар сататын тауарлар, француз сөздері көбінесе мәдениетке байланысты болды немесе дипломатия және т.б. іскери ағылшын тілінен алынған кірме сөздерді алу ықтималдығы жапон лексиконының тағы бір ерекше бөлігі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ономатопоэтические слова японского языка: учебное пособие, 2020, Издательский дом ВКН, Румак Н.Г.

2. Японские пословицы и поговорки и их английские аналоги: хрестоматия, 2020, Каро.
3. Звуковой строй японского языка: сегментная и супraseгментная фонетика, СПб., 2011, Рыбин В.В.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АРАБ МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӘБУ НАСЫР ӘЛ ФАРАБИДІҢ ОРНЫ

*Радиоэлектрондық күрес және радиоэлектрондық барлау, 2 курс курсанты
Аутов Д.И.*

Ғылыми жетекші: азаматтық персонал Калыков О.С.

Радиоэлектроника және байланыс әскери инженерлік институты

Андатпа: Бұл мақалада Әбу Насыр Әл Фарабидің философиядағы алатын орны мен ортағасырлық араб мұсылман философиясындағы оры жайында сөз қозғалады.

Кілт сөздер: Платон, философия, антикалық философия, Аристотель, болмыс.

Сонымен әл-Фараби дәуіріндегі араб тілді философияның пайда болу және даму кезеңіндегі антикалық философиялық дәстүрдің тарихи тағдырын анықтауға байланысты мәселеден бастап көрейік. Антикалық философиядан Шығыс философиясына, ал одан әрі Қайта өрлеу және Жаңа дәуір философиясына өтудің тарихи жобасы жалпы түрде біршама зерттеушілердің еңбектерінде сипатталған. Алайда Батысеуропалық философия тарихында орныққан бұл жоба жайында бірнеше сұрақтар туындауда. Араб тіліндегі философияда, атап айтқанда әл-Фараби трактаттарында, мәтін көбіне оқушыға Платонның және Аристотельдің шығармаларына түсініктеме түрінде беріледі. Әрі мұндай түсініктемелер жалпы мазмұндық ауқымда автор мәтінін нақты, анық бөліп көрсететін парафраза түрінде болады. Осыдан келіп, философия тарихшыларында талданып отырған философиялық шығарманың дербестік сипаты жөнінде күмән пайда болады. Бұл шығармаларды классикалық мәтінді бұрмаламай жеткізетін баяндау ретінде қабылдағысы келетіндер де бар.

Қазіргі уақыттағы зерттеулер, соның ішінде біздің республика ғалымдарының зерттеулері де көрсеткендей, бұрын қолданған тарихи-философиялық кестелер, атап айтқанда, ерте орта ғасырдағы араб тіліндегі философияның маңыздылығын бағалауға арналған кестелер философиялық білімнің шын мәніндегі болмысын түбегейлі емес, мардымсыз, атүсті бейнелейді. Араб философиясын классикалық мәтіннің кеңістігін көруде негізгі бағыт беретін мәдени-элеуметтік ауқымнан тыс түсіну мүмкін емес.

Әл-Фараби трактаттарындағы антикалық философиялық мұраны қабылдаудың, ұғынудың өзіндік ерекшеліктерін антикалық дүниетанымдық космоцентризмнен ортағасырлық теоцентризмге ауысу мәнін зерттеу арқылы ғана түсінуге болады. Бірақ Шығыс ойшылы, көбінесе, біз зерттеп жүрген антикадан біршама басқа антиканы зерттеді, түсіндірді және оқып білді. Нақтырақ айтсақ, кей жағдайда бүгінгі күнгі антикатану тұрғысынан қарағанда оның шығармалары мүлдем қарапайым секілді, ал мыңжылдық ішінде біз жоғалтып алған қырларда олар шынайы антика дәстүрін тереңірек танытады.

Философиялық ойдың шынайы тарихында әрқилы тенденциялар өзара қатынаста болады, бірақ ізгілік пен әдемілікке, даналыққа деген сүйіспеншілік, жоғары рухани кемелдікке жетуге талпыныс кеңістік пен уақытқа тәуелсіз еді. Осыдан Платон мен Аристотель дәстүрлерінің ерекшелігі туындайды. Олар дәуірден дәуірге жетіп отырады, оларға әртүрлі ойшылдар айрықша маңыз береді, сөйтіп олар басқа шығармашылық болмысқа ие болады. Түсініктеме болса – классикалық мәтін кеңістігіне кіру арқылы ақиқатты іздеудің, кемелденудің мыңжылдықтар бойы өмір сүрген табиғи түрі.

Атап айтсақ, әл-Фараби мәтіндерінің негізін құрайтын антикалық шығармаларға түсініктеме оның философиялық ойының өзіндік сипаты мен бірегейлігін кемітпейді, өйткені «түсініктемелер орта ғасыр кезеңінде шығармашылық ойды білдірудің және ғылыми пікірталас жүргізудің кең тараған формасы болған» [1, 57 б.].

Араб тіліндегі ортағасырлық перипатизмдегі антикалық философиялық дәстүрдің тарихи тағдырлары проблеманың әртүрлі тұрғысында ғылыми қызығушылық тудырады. Әл-Фарабидің Платон мен Аристотельге деген көзқарасына тоқтала отырып, зерттеушілер көбіне ол екі ірі ежелгі грек ойшылдарының көзқарастарын жақындастыру дәстүрін сақтайды деген қорытындыға келеді

[2, 34 б.]. Әсіресе бұл «Екі философ қасиетті Платон мен Аристотельдің көзқарастарының ортақтығы туралы» трактатындаанық байқалады. Мұндаавтор«екі қарама-қарсы тұрғыдан туындайтын олардың жүйелерінің әр түрлілігі жөнінде бұрын айтылған жорамалдар тек бір қарағанда ғана дұрыссекілді, өйткені іс жүзінде ол екеуінде де бір ортақ мақсат бар»[2, 52 б.] дейді. Әдеттегі ғылыми бағалауға сәйкес осы және басқа трактаттарында әл-Фараби қалыптасып жатқан араб тіліндегі философия негізінде жаңа платоншылдар тарапынан басталған аристотелизмді «платондандыру», антикалық руханилықтың екі ұлы дүниетанымдық бағытының бастапқы бірлігін дәлелдеуге және үйлестіруге ұмтылу дәстүрін жалғастырды. Бұл реттемұндай жақындастыру Шығыс ойшылы тұжырымдамасының белгілі бір көпшілігі ретінде қарастырылады. «Ерте орта ғасыр дәуірінде Аристотель жаңаплатоншылдық тұрғыдан қабылданды, осыған байланысты жаңаплатоншылдық рухындағы мәтіндер мен ережелер шынайы аристотельдік тұрғыдан ұсынылды, сондықтан бұл кемшілікті кешіруге болады» деген де пікірлер бар [2, 34 б.].

Жоғарыдааталған трактат басқаша да түсіндіріледі. «Бұл еңбекте әл-Фараби Платон мен Аристотельдің қарма-қарсы көзқарастарын үйлестіруге, синтездеуге ұмтылмайды, тек олардың философиясының негізгі проблемаларын баяндайды, олардың мақсаттары мен міндеттерін анықтайды», – дейді соңғы пікірді қолдаушылар [3]. Мұндай ғылыми пікірталастар Әбу Насыр философиясының ерекше тереңдігінің куәсі.

Мұндай пікірталастар, біздіңше, антикалықекі ұлы ойшылдың мұрасына деген әл-Фараби көзқарасының шынайы мәнін толық көрсетпейді. Біріншіден, «екі философ арасында негізінде қайшылықтар бар» [2, 46 б.]. дей отырып, әл-Фараби неліктен өз трактатын олардың көзқарастарының ортақтығы туралы мәселеге арнайды. Екіншіден, «Шығыс ойшылы Стагирит көзқарасының табиғи-ғылымдық, натурфилософиялық сипатын және Платон көзқарасының теологиялық сипатын атап көрсетеді» [3]. деген қорытынды қаншалықты дұрыс? Үшіншіден, екі ірі антика философияларының дүниетанымдық бағыттарын жақындастыруға деген жаңаплатоншылардан бастау алатын ұмтылысты теріс бағалау жалпы алғанда неге негізделген, бұл ақиқаттан алшақ және проблеманың тек бір қырын ғана көру емес пе екен деген сауалдар ойға келеді.

Біз осы секілді сұрақтарға жауап іздей отырып, қазіргі заманғы антикатануға тән бірқатар дәстүрлі кемшіліктерді жоюға ұмтылуға тиістіміз. Бұл кемшіліктер [4]. антикалық философиялық мәдениет ерекшелігін көбіне біздің назарымыздан тысқалдырды және оны түсінудің дұрыс жолын бүркемеледі.

Платон мен Аристотельдің философиялық жүйелері арасындағы қайшылықтарды қарастыра отырып, олардың сипатын идеализм-материализм диллемасына сүйеніп қана түсіндіруге болмайды. Осы уақытқа дейін аристотелизмді көбіне жағымды бағалау оның материализміне байланыстырылды, ол платонизмді, әсіресе, неоплатонизмді, жағымсыз бағалау бұл философиялық бағытқа тән субъективті идеализмге байланыстырылды. Шындығында, мұндай көзқарас әрқилы тарихи-философиялық ұстанымдардың күрделілігін ескермеді. Осы тұрғыдан келгенде, антикалық философияны өз ерекшелігімен қайта түсінуге ұмтылған ХХ ғасырдағы ең іргелі және дәлелді көзқарас А.Ф. Лосевтің концепциясы проблеманы басқаша түсінуге негізделген. Мұнда ірі-ірі ежелгі грек ойшылдары арасындағы қайшылық мәні Платонның ұтымды идеализмі мен Аристотельдің бітіспес идеализмі арасында деп көрсетіледі. Бұл ретте – «Аристотель Платонның идеяларын олардың аса идеалистік болғандығынан емес, олардың идеализмдігінің өзі үшін аз болуы себебінен сынайды» деп көрсетеді. Осыған қоса, екі дүниетанымдық және өмірлік мән бағыттары арасында дүниеге бірыңғай объективті-идеалистік парадигмалық көзқарас шеңберінде бастапқы негіздер мәселесін қозғайтын ішкі де, сыртқы да сұхбат жүрді. «Аристотель денелерде де, денелерден тыс та өмір сүретін тудырушы модельдің диалектикалық табиғатын түсінбеген, Платон идеялары әлемін заттық әлемнен оқшауланғаны үшін сынады. Бұған жауап ретінде «Платон да заттардың себебі тұйықталған және өзіндік мәні бар болмысекенін, оларды тудырушы модель бола алмайтындығын түсінбеген, Аристотель идеялары әлемін заттар әлемінен оқшаулығы үшін сынға алды» деген А.Ф. Лосевтің дәлелді қорытындысымен келісуге болады.

Біздіңше, тарихи-философиялық зерттеудекандайда бір принципті методологиялық плюрализм, яғни проблемаға әрқилы көзқарастың болу мүмкіндігін мойындау философияның басқа салаларынан гөрі артығырақ қажет. Мұндай методологиялық бағыт жағдайында гносеологиялық идеализм – материализм дилеммасы аксиологиялық тұрпатқа ауыспайды, белгілі тарихи дәуірдің мәдени-әлеуметтік ауқымына толығырақ есепке алу мүмкіндігі пайда болады.

Бұл философиялық мұраны түсіндіруге жасанды түрде енгізілетін шектеуден құтқарады. Философиялық мұраны түсіндіру кезінде классикалық мәтіннің тереңдігіне жетудің түрлі

деңгейлерін ғана емес, оның іс жүзіндегі тағдырын да, яғни оны пайда болып жатқан мектеп пен кеңірек түсіндіру дәстүрі шегінде оқудың көпғасырлық тарихын ескеру қажет. Бұл ретте біздің антикатану дүниежүзілік философия тарихын Гегельше, принципті еуроцентризм мен бірқатар тарихи-философиялық дәстүрлердің маңызын таңдап қабылдау арқылы түсіндіруінің кемшіліктерінен туындайтын өз әдістерінің шектеулі екендігін ескеруге тиіс. Атап айтсақ, біздің әдебиетімізде неоплатонизм араб перипатетизмі және т.б. концепцияларда Платон мен Аристотель көзқарастарының жалған Платон, Аристотель секілді терминдерді пайдалана отырып бұрмалануы жиі сынға алынды. Мұнда платонизм немесе аристотелизмді тек ілім ғана емес, өздерінің рухани болмысының тірі тәсілі ретінде қабылдаған ерте замандардағы ойшылдардың мәтініне сүйсініп, мыңжылдықтардан соң шынайы дұрыс ұғынудан алшақтау кетеді.

Антикалық мәдениеттің өркендеуін тек классика дәуірімен шектесек, ал философиялық жетістіктерді Сократқа дейінгі ойшылдардың еңбектеріндегі бізге жеткен үзінділермен және Платон мен Аристотельдің өз мәтіндерімен бағалар болсақ, онда антикалық рухани әлемнің жалған нақты, ал іс жүзінде абстрактылы бейнесі туады. Осы себепті антикалық рухани әлемнен одан кейінгі мұралардың енді гүлдеп келе жатқан жемістері есепке алынбай қалады. Өкінішке орай, біздің философияға тән және қазіргі уақытта жеңу қиын болып отырған ақиқатқа деген монополияны иелену мақсаты тек қоғамдық дамуды талдау кезінде ғана орын алмайды, ол көптеген тарихи-философиялық көзқарастарға да тән. Бұл ретте, Платон мен Аристотельдің философиялық көзқарастарының кабинеттік тарихнама тұрғысынан емес, бірыңғай іштей гуманистік философия мәдениетінің бірін-бірі жоққа шығаратын, бірімен-бірі бірікпейтін мектептердің, дәстүрлері мен бағыттарының сұхбаттық полифониясында объективті қарау ерекше мүддеге ие болады. Қарапайым сана деңгейінде партикулярлық емес адамзатқа ортақ мүдделердің алдыңғы қатарда тұратындығын, мәдениеттің қарама-қарсы пішіндерінің іштей бірлігін түсіну үшін адамзат өте көп уақытты қажет етті. Міне, сондықтан да Платон мен Аристотель философиялық жүйелерінің негізіндегі қайшылықтан олардың мәнді бірлігін тек метафизикадан, логикадан немесе әлеуметтік-этикалық құрылымнан ғана емес, антикалық философиялық мұраның бойына сіңген гуманизмнен көруге деген заман ойшылы Әбу Наср әл-Фараби ұмтылыстарын жоғары бағалау қажет.

Платон мен Аристотельді жақындатудағы неоплатонизм дәстүрінің орта ғасырдағы араб тілді философтарға, соның ішінде әл-Фарабиге тигізген әсері туралы мәселе арнайы сомдауды қажет етеді. Біріншіден, антикатанудағы адамзатқа ортақ мәдениеттегі неоплатонизмнің философиялық маңызын бағалауда орын алған шаблондар мен стереотиптерді жеңу қажет, оның аса бай мазмұнын мистика мен діншілдікке әкеліп тіреуді тоқтату керек. «Антикалық философияның басты кезеңі – б.д.д. VI-Vff. натурфилософияның одан кейінгі мыңжылдықтармен салыстырғанда қарапайым екендігін, Платон мен Аристотельдің өздерінен кейінгі философиялық дамудың іргетасын салғанын жәнесоңғы мыңжылдық субъективизмі философия дамуының мол әдеби мұрада ұсынылған керемет формаларын жасағандығын дәлелдеу үшін», – деп А.Ф. Лосев дұрыс атап көрсеткен.

Екіншіден, аристотелизм секілді, неоплатонизмнің өзі де, әл-Фарабидің ортағасырлық араб тілді перипатетизмін қосқанда, антикалық мәдениеттің бірыңғай дәстүрінің шынайы жалғасы болды. Антикалық мәдениетте бірқатар дүниетанымдық мәселелерді қарастырғанда Платон философиясының Аристотель концепциясымен тұтасып кететіндігі сондай, нақты жағдайларда оларды ажыратып бөлу үшін арнайы, көбіне, таласты түсіндірмелер қажет. Ал бұл түсіндірмелер зерттеліп отырған біртұтас мәселені көбіне жойып жібереді. Басқаша айтқанда, өздерінің қарама-қарсылығына қарамастан, неоплатонизм мен аристотелизм Платонның да, Аристотельдің де философиясының тарихи болмысының, антикалық философиялық дәстүрдің, жалғасып жатқан өмірдегі олардың мәнді бірлігінің өзара толықтырушы әдісі болды. Замандастары әл-Фарабиге берген «Екінші ұстаз» есімі, әрине, аристотелизм жайына қарай көбірек ауады десек те, әл-Фараби мен біресе неоплатониктерге, біресе перипатетиктерге жатқызылатын орта ғасырдағы араб тілді философияның ірі өкілдерінің теориялық мұрасын бағалауда мамандар арасында бытыраңқылықтың орын алуы бекер емес.

Менің пікірім бойынша, Стагирит пен оның ізбасарларының көзқарасындағы ғылыми-жаратылыстанушылық және натурфилософиялық сипат және Платон көзқарасының теологиялық сипаты туралы әдеттегі қорытынды да нақтылауды қажет етеді. Әрине, антикалық заман мен орта ғасырдағы ғылыми-жаратылыстанушылық білім бастамалары ең алдымен аристотелизмге байланысты, алайда табиғатты толығырақ түсіну, астрономиялық, әсіресе, эманация концепциясына негізделген, космогониялық көзқарас неоплатондық элементтері басым әртүрлі көзқарастардың қосындысы іспеттес. Мәселені бүгінгі уақытқасай деңгейде түсінгенде, Платон дәстүрінің

антикалық және одан кейінгі ғылымнан алшақтауының қателік екендігі толық түсінікті болады. Жаңадан пайда болып жатқан ғылымның өзіндік ерекшеліктері, теориялық ойлау кеңістігінде оның өз тағдырын шешуі бірқатар ғылыми парадигмаларды талап етті. Бұл парадигмалар ішінде Левкипп-Демокриттің атомизмі, Аристотельдің континуалистік бағдарламасы, пифагоризм мен платонизмдегі ежелгі грек математикасын теориялық тұрғыда негіздеу бағдарламасы ерекше мәнге ие болды.

Аристотельмен салыстырғанда, Платон мен оның ізбасарлары көзқарасының теологиялық сипатына қатысты бұл пікір мәселені толық ашпайды. Егер бұл қорытындыны аксиома ретінде қабылдасақ, онда католицизмнің ортодоксальды діншілдігі шеңберінде, қаламнан негіз алған мұсылман дәстүрінде де, ең алдымен Аристотель мен оның ізбасарларының көзқарастарына ерекше түсіндіруге негізделген құрылымдар неліктен қағидаға айналғандығы мүлдем түсініксіз. Сөйтіп, қанша қаласақ та біз ортағасырлық томизмнің де, қазіргі уақыттағы неотомизмнің де Аристотель идеялары шеңберімен генетикалық туыстығын жоққа шығара алмаймыз.

Бұл Платон концепциясы діни дүниетаным шеңберінде аз қолданылады дегенді білдірмейді. Формасы қасиетті кітапта жазылған ғалам сипатына сәйкестендіріп, теңелетін Аристотельдің рационалды-логакаланған ғарышы қағидаға айналған ресми теологияға, яғни экзотерикалық діншілдікке көбірек сәйкес келеді. Мәселе мәні осында. Жеке адамдық діни харизманы жақтаушылар жасаған идеяларды шіркеу тұрғысынан қабылдаудың екінші шеңбер жасауы бұқаралық, қайшылығы жоқ идеологиялық сипат беру үшін формальды-логикалық өңдеуді де талап етті. Осы тұста Стагириттің өзінше түсіндірген логикасы аса қажетті құралға айналды. Міне, сол себепті де Аристотель көзқарасының ғылыми-жаратылыстанушы, натурфилософиялық сипатына қарамастан, оның концепциясына теологизм тән.

Қазақстан философтарының зерттеулерінде антикалық философия – дін дилеммасымен салыстыра отырып, әл-Фарабидің билік құрушы діни дүниетанымға қатысы жөніндегі мәселе арнайы талданған. Бұл ретте, орта ғасырдағы дүниеге көзқарас жағдайында ойшылдың өмірлік мән позициясы ретіндегі материализм мен атеизмді мәдени-әлеуметтік орта теоцентризмнің толығымен дерлік жоққа шығаратыны анық көрінеді.

Жалпы алғанда, антикалық дүниетанымнан ортағасырлық дүниетанымға ауысу дәуірдің билік құрған дүниетанымдық, өмірлік және практикалық бағыттарымен айқындалған адам өзін-өзі дамытуын айтарлықтай өзгертті. Антикалық мәдени дәстүр ағысында тектік және діни бағдарларынан ажырай бастаған адамның енді пайда болып жатқан өз бағасын білу сезімі антикалық софистерден, Сократтан және сократтық мектептер өкілдерінен бастау алған. Олар өмір сүрген дәуірдің «объективті космологизмнен субъективті антропологизмге» ауысу кезеңі деп айқындалуы бекер емес. Антика дәуірі мен мұсылмандық ерте орта ғасырда билік құрған дінге көзқарас мәселесі жөніндегі тарихи салыстырулар жүргізу өте қызық.

Антикалық мәдени дәстүрде алғаш рет ежелгі грек демократиясында адамның ішінен мақсат қоя, бостандыққа құқы бар азамат ретінде өз құндылығын түсіне бастады. Егер оған дейін тек құл ғана емес, еркін азамат та тектік моральмен және сыртқы іс-әрекеттің қатаң ережелерімен толық бұғауланған болса, б.д.д. V ғ. Грецияның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы қоғамның белгілі өкілдерінің дүниетанымдық бағыт-бағдарларының өзгеруіне жағдай жасады. Біздіңше, ежелгі Грецияның, Үндістанның және Қытайдың кейбір негізгі мәдени-әлеуметтік болмыстарын салыстыра отырып, өзгерісті уақыт – адам сана-сезімінің пайда болу дәуірі жөнінде, бірақ, Карл Ясперс айтқандай, «философиялық сенімнің» туу мағынасында емес, неолитикалық революция дәуірлері секілді тарихтың объективті үдерісі ретінде сөз қозғауға болады.

Бастапқы уақытта дүниетанымның жаңа антропоцентристік бағдары бұқаралық сана деңгейінен өте алшақ болды және қандай да бір әлеуметтік топтың немесе таптың жеке идеологияларының ойында ғана өмір сүрді. Протагор: «заттардың өлшемі – адам...» деген софистер өз уақытының идеологиялары болды. Ал адамның өзінің өлшемі, оның жеке басының сипаты қандай? Оның жауабы біреу – бостандық.

Софистер адам болмысының рухани-адамгершілік аясында оның бостандықта болуын бірінші болып талап етті. Бірақ бостандық белгілі іс-әрекетті таңдауда жүзеге асатындықтан, оның тұлғалық өлшемі мәселесі туады. Мұндай таңдау адам мүддесіне байланысты болатыны түсінікті, бірақ қандай мүддеге?

Қазақстан философтарының зерттеулерінде ғұлама ойшыл әл-Фарабидің философиялық мұрасын мәдени-әлеуметтік ауқымда тұтас қарауға деген ұмтылыс бар.

Антиканың табиғатына байланысты мынадай күрделі сұрақ туады: ерте орта ғасырдағы

мұсылман Шығысының бізге жат рухани атмосферасында қалыптасқан антика бейнесін зерттеудің қазіргі уақыттағы антикатану үшін қандай ғылыми құндылығы бар? Антиканың осы секілді бейнесін есепке алу шынайы антикатану білімінің бұрмалануына әкелмей ме?

Осы секілді заңды сұрақтарға жауап бере отырып, біздің пікірімізше, қазіргі уақыттағы ойлаудың айтарлықтай өзгерісін, соның ішінде тарихи философиялық зерттеу бағдарының өзгеруін ескеру қажет. Бүгінгі күні философия, оның ішінде қазақ философиясының тарихын танып-білу үдерісінің өзінде мәтіннің мағыналық тереңдігінің ерекше өлшемі бар. Басқаша айтқанда, тарихнама, яғни зерттеудің заттық аясының деректі уақытын сипаттау емес, герменевтикалық тарих, яғни зерттеліп отырған мәдениеттің бар және болуы мүмкін мағыналарын жаңаша, кейде таласты түсіндіруге, қайта қалпына келтіруге ұмтылатын тарих көбірек маңызға ие болуда. Осы тектес белгілі мысал антикалық философияға деген хайдеггерлік көзқарас болып табылады.

Ерте орта ғасырдағы мұсылман Шығысының рухани атмосферасында, ең алдымен әл-Фараби шығармаларында қалыптасқан антика философиясының бейнесін зерттеу бүгінгі күндегі антикатану үшін аса құнды. Антикалық мәдениет Еуропаның интеллектуалдық дәстүрінің де, көп жағдайда исламдық Шығыстың мыңдаған жыл бойғы басты рухани негізі болды, сол себепті бұл құндылық арта түсуде. Күрделі де қайшылықты әлемде онда өмірсүріп жатқан халықтармен дүниетанымдық сұхбатты ретке келтіруге ұмтылып, біз өзара түсініспеушілікке тап боламыз. Бұл түсінбеушілікті антикадан және одан кеңірек – ежелгі Жерорта теңізі мәдениетінен бастау алатын қайнар көздермен, мұсылман рухани негіздерінің тарихымен тереңірек танысқанда ғана жоюға болады.

Біздіңше араб тілді мәдени дәстүр арқылы антика философиясын қабылдаудың қосымша сипатына қатысты белгілі түсініктемелер жасау қажет. Өзіндік зерттеу эталоны ретінде көрсетуге болатын антикалық философияның шынайы, бастапқы бейнесін айқындау өте қиын. Мәселе мәні – осында. Қазақстан ғалымдары жүргізіп отырған әл-Фарабидің рухани мұрасын зерттеуде белгілі дәрежеде бүгінгі күнгі әдістемелік тәсілдер жүзеге асырылып отыр. Бұл, ең алдымен, антикалық философиялық мұра мен орта ғасырдағы араб тілді мәдениеттің ұлы ойшылының ілімін қарауға қатысты. Бұл жерде әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық және саяси көзқарасы ерекше маңызға ие. Бұл – орта ғасырдағы мұсылман Шығысы сол уақыттағы Батыс Еуропадан гөрі тереңірек сусындаған сала. Негізінде белгілі француз мәдениеттанушысы А. Койренің бағасын құптауға болады: «Платонды жеткілікті түрде жақсы білмесе де, араб әлемі оны латындардан айтарлықтай жақсы білді. Сондықтан... – ең аз зерттелген, бірақ мүмкін ең ірі ислам философы – Фарабиден бастап Платонның саяси доктринасы араб ойында өз орнын алады» [5, 107 б.].

Расында да, бір жағынан адамның мінезі мен іс-әрекетін, екінші, жағынан адамзат қоғамының заңдарын қарауға тиіс өзінің азаматтық философиясын жасау үшін Платон мұрасына назар аудару – ерте орта ғасырдағы араб тілді философияның үлкен жетістігі. Осы күнге дейін адам мен қоғам мәселесін талқылаған кезде біз мәселені платонша шешуге сүйенеміз. Философиялық-әлеуметтік ой тарихында нақ Платонның өзі адам өмірінің табиғи заңдылықтарымен емес, қоғам заңдарымен басқарылатынын көрсетіп берген. Бұл ретте мемлекет құқықтық, саяси, адамгершілік, көркемдік, діни, философиялық және өзгеру рухани құндылықтардың жалпыға ортақ қоғамдық жүйесінің қажетті кепілі ретінде қабылданды. Бұл құндылықтарды игеру адам тәріздес жануарды мемлекеттің азаматы ретінде толық адамға айналдырады.

Басқаша айтқанда, Платон адамды дене түріндегі индивид емес, жалпы адамзаттық рухани негіздердің қандай да бір бөлігіне қосылу нәтижесінде пайда болатын жеке тұлға ретінде түсіне бастады. Бұған қоса, іс жүзінде екі жақты туу сәті концепциясы негізделді: индивид ана құрсағында, ал рақымсыз дүниедегі қорғаны мемлекет болуға тиісті адам тұлға ретінде жалпыадамзаттық рухани негіздер құшағында. Рухани негіздердің осы ошағын сақтап қалу, қатаң сын кезеңдерінде оны аман алып қалу – адамзаттың басты мақсаты. Осы себепті азамат мемлекет үшін құрбан болуға дайын оның жеке бір бөлігі ретінде қаралады. Кіршіксіз мемлекет артықшылықтарын талқылаған кезде Платон азаматтың жеке мүддесі жөніндегі мәселені қозғамайды, себебі дербес тұлғада жалпыға ортақ мүдделерден өзге мүдделер бола алмайды. Мемлекеттен тыс индивид дербес тұлға бола алмайды, өйткені жалпыадамзатқа ортақ рухани негіздерге қосылу жолы жабылып қалады, бірақ Платон суреттеген ізгі мемлекетте де дербес тұлға болу өте қиын, тіпті мүмкін емес, себебі субъектілік толымдылық адамнан түгелдей алшақтаған, жалпыға ортақ социумдық құрылымдар оны жаулап алған. Мемлекеттік бұл пирамиданың ең жоғары шыңында адамның өзін-өзі кемелдендіруі үшін кеңістік қалдырылған секілді. Кемелдікке жету қабілеті билеушілерге, философтарға және тіпті қандай да бір дәрежеде күзетші – жауынгерлерге де берілген, бірақ құлдық

қоғамда дербес тұлға абақтыда да, патша сарайында да өсе алмайды, ал философтардың басым көпшілігі бақылаудан шаршайды.

Біз білетіндей, Платонның ізгі мемлекет концепциясы толық мәнінде жүзеге асқан жоқ, бірақ енгізілуі, бір жағынан, ең мәнді ұранмен, екінші жағынан – басқаша ойлаушыларды жаппай қырумен қатар жүрген бұл социумдық үлгінің жеке түрлерін адамзат тарихында пайдалануға мұндай жағдай кедергі болған жоқ. Платонның ізгі мемлекетінің социумдық қайшылығы жөніндегі мыңдаған жылғы ойлар, көп жағдайда орта ғасырлардан бізге интеллектуалдық дәстүрде белгілі, әлеуметтік алшақтауды түсіндіруге ұмтылатын көптеген концепциялардың пайда болуына әсеретті.

Құдай болмысының макрокосмосы мен адам болмысының микрокосмосын қиып өтетін қасиетті үйлесімдік табуы идеясы орта ғасыр ойшылдары үшін тартымды болды. Осындай философиялық тәсілді нақтылау – оның барлық тұрғындарын интеллектуалдық және адамгершілік жағынан дамытуға тарту мүмкін болатын мұратты, әл-Фараби терминологиясында, ізгілік қаласы туралы ілім дайындау болды. Платон идеяларын жалғастыра отырып, әл-Фараби олардың мағынасын айтарлықтай жаңашаашты, осы себепті ол жасаған әлеуметтік утопия антикалық түпнұсқамен салыстырғанда адамгершілікке сай болып көрінді. Платон секілді, әл-Фараби де адамдарды олардың қоғамға пайдалы қызметін тегіне сәйкес бөледі, бірақ оның бөлуі адамдар арасындағы айқын теңсіздік әсерін тудырмайды, оларды ортақ мақсат біріктіреді – олардың қызметіне қарамастан, өзін-өзі жетілдіру арқылы бақытқа жету.

Берекелі қала басшылығында енді философ емес, заң шығарушы – ақсүйектер билігі мен діни билікті біріктіретін имам тұрады. Басқа ірі араб ойшылдары үшін де, әл-Фараби үшін де философия ортоксалды ислам діншілдігінен жоғары. Бұл ретте А. Койремен келісуге болады, ол былай деп көрсетті: «Дегенмен, шынайы, эзотерикалық және дінге сенушілердің көпшілік қауымынан мұқият жасырылатын ибн Сина ілімі – мүмкін Фарабидің де – ибн Рушд ілімі секілді діни де, тіпті дінгеқарсы болып табылуы әбден мүмкін» [5,112 б.].

Бұл пікірді ықтималдық аясынан шынайылық саласына ауыстыру бізге қиын. Бұл үшін шығармашылықтың дербес адамдық ауқымы жақсы зерттелмеген. Әл-Фараби философиясына қатысты экзотерикалық пен эзотерикалықтың арақатынасы туралы мәселе қозғауға бола ма? Мүмкін нақты материалдардың жеткіліксіздігін және теориялық әдістердің шектеулілігін қандай да бір дәрежеде мәселені шешудің көркемдік-рухани жолы толықтырар? Қалай болғанда да әл-Фарабидің шығармашылық жолы мен жеке басына біздің республикамызда ғалымдар ғана емес, жазушылар да назар аударды.

Біздің тақырып тұрғысынан әл-Фараби шығармашылық мұрасының мәдени-әлеуметтік және адамдық ауқымының кейбір ерекшеліктерін қарап, біз оның философиясының өзегін анықтаймыз. Жалпы, Қазақстандағы антикатану зерттеулерінің өзгешелігі туралы айтқанда, антика логикасын зерттеу саласында ең іргелі нәтижелерге қол жеткенін атап өту қажет. Бұл проблематиканы дайындау философия тарихының өзінің мүдделеріне, атап айтқанда Шығыстың рухани мұрасын зерттеуге, диалектикалық логика теориясын құру қажеттілігіне сүйеніп, мәдениет тарихы мен теориясы, соның ішінде танымдық мәдениет құбылысы ретінде жаратылыстану туралы бірқатар зерттеулердің ерекшеліктеріне сүйене отырып жүргізіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Издательства "ВиМ", 1996. – С. 56.
2. Бурабаев М.С. Об отношении к предшествующей философии в учении аль-Фараби / Аль-Фараби. Историко-философские трактаты. А.-А., 1985. – С. 61.
3. Лосев А.Ф. Античная философия и общественно-исторические формации / Античность как тип культуры. М., 1988. – С 6-10.
4. Койре А. Очерки истории философской мысли. О влиянии философских концепций на развитие научных теорий. Пер. с фр. Я. Ляткера. 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 280 с.
5. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Социально-этические трактаты. [Пер. с арабского]. Алма-Ата, «Наука», 1973. – 430 с.

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

*Радиоэлектрондық күрес және радиоэлектрондық барлау
2-курс курсанты Дүйсенбай Ә.А.*

Аңдатпа: Бұл мақалада Әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеудегі философиялық құндылықтар туралы жазылған.

Кілт сөздер:Трактат, метафизика, иерархия, эманация, сопылық.

Ибн Әбу Усайба Аристотельдің «Кітап эн-нәпсі» атты кітабында әл-Фарабидің «Бұл кітапты мен жүз рет оқыдым» деп өз қолымен жазылған жазбасы бар екендігін айтады. Басқа бір нұсқада бұл Аристотельдің «Әс-сәмә' эт-тәбии'и» атты кітабы болған, ондағы жазу әл-Фарабидің бұл кітапты қырық рет оқып шыққанмен бәрібір «оны қайтадан оқу керектігін сезінемін» деген сөзі айтылған деп көрсетілген. Бірде әл-Фарабиден: «Бұл сала бойынша кім ең мықты білгір – сен әлде Аристотель?», – деп сұрапты. Оған философ: «Егер мен оның уақытында өмір сүргенімде, онда оның басты шәкірті болар едім», [1] – деп жауап қайтарыпты.

Әл-Фараби өзінен кейін көптеген философиялық трактаттардан бастап, музыка, саясат және этикалық туындыларына дейін еңбектер қалдырды. Солардың арасында ең танымал болғандары – «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы жайындағы трактат», «Ғылымның классификациясы туралы сөз», «Бақытқа жету туралы трактат», «Ақыл туралы трактат», «Әріптер кітабы».

Философиялық ғылымдардағы жоғарғы қабілеттілігінің арқасында, әл-Фараби «Әл-муа'ллим әс-сани» («Аристотельден кейінгі екінші ұстаз») атағын тірі кезінде-ақ алды. Ол 70-тен аса тіл білген деп айтылғанымен, оның туған түркі тілімен қатар араб, парсы тілдерін және грек философиялық терминдерін жақсы меңгергендігі анық дәлелденген.

Әл-Фараби өзінің ілімін жете меңгерген шәкірт тәрбиелеп қалдырмады, алайда, ол ислам интеллектуалды өміріне орасан зор ықпал етті. 250 жылдан кейін Аристотельді түсіну мен талдауда жаңа саты жасаған андалузилық ибн Рушд келген уақытқа дейін, ислам перипатетизмінің мектебі тұтастай және толығымен әл-Фараби идеяларының ықпалында болды. Ызалы сынға алушылар да болды, бірақ Фараби философиясының ықпалы қысқа уақыт аралығында Мауеренаһрдан Андалусия территорияларына дейін кең ауқыммен таралды. Әл-Фарабидің таңдаулы шәкірті, христиан дінінің адамы Йақия бен Әдия Бағдат логикалық мектебінің басшысы болды. Оның басқа шәкірттері, Әбу Сүлеймен Мұхаммед бен Тахира бен Бахрам әс-Сиджистани әл-Мантыки, шәкірт әс-Сиджистани Таухиди (1009 ж. өлген), Әбу Бакр әл-А'дами, 'Иса бен 'Әли, ибн Зур'а, әбу Хаййан ат-Таухиди, ибн әс-Самх, ибн әл-Хаммар атты шәкірттері және т.б. оның философиясын жалғастырды. Сонымен қоса оның еңбектері шәкірті Йақия бен Әдия мен ибн Тегенші деген атпен танымал болған (1030 ж. өлген) және «әл-муа'ллим әс-салис» («әл-Фарабиден кейінгі үшінші ұстаз») титулын алған еврей философы Әбу Әли Ахмет бен Мұхаммед Бен Жақыпқа маңызды ықпал жасады. Оның логика туралы еңбектері жарыққа шыққаннан кейін, тіпті, христиандық сириялықтардың өзі осы білім саласы бойынша жазылған сириялық қайнаркөздерге назар аударуды қажет деп таппайды. Әл-Фараби ғылымының жіктелуі кейінгі ислам ойшылдарымен қатар Еуропаның ортағасырлық ойшылдарына да әсер етті. Ислам ойшылдары (соның ішінде, И'хуан әс-Сәфә' [2] және ибн Синаға) мен ортағасырлық Еуропа әлеміне әл-Фарабидің «Жігерлі Ақыл», бақыт пен пайғамбарлық мәселелеріне қатысты идеялары аз ықпалын тигізбеді. Батыс зерттеушісі Роберт Хаммонд өзінің «The Philosophy of al-Farabi and Its Influence on Medieval Thought» («Әл-Фараби философиясы және оның ортағасырлық санаға әсері») атты еңбегінде әл-Фараби философиясы мен Томас Аквинскийдің идеяларын салыстырып, Аквинский философиясы мәні жағынан әл-Фараби философиясының қайталамасы іспетті екендігін анықтаған. Әл-Фарабидің құдайшыл жаңалықтар мен шабытқа қолжеткізу барысында қиялдың рөлі туралы идеялары Жаңа Дәуір философы Спинозаға да өз әсерін тигізбей қоймады. Ибн әл-Араби сопылық философиядағы болмыстың әртүрлі иерархиялық сатылы концепциясын жалпы түрде фарабилік эманация түсінігінен жазып алған.

Әл-Фарабидің философияға қосқан үлесі құдайылық түсінігімен байланысты болған және әл-Кинди мен басқа да «калам» ғалымдармен ислам мәдениетіне еніп қойған Аристотельдің идеяларының көпшілігін түсіндіріп берді. Сонымен қатар ғалым антика мұрасына маңызды толықтырулар қосып үлгерді. Сонымен, ол заттар мәні («махийет») мен болмыс арасындағы айырмашылықты да атап көрсетті. Ол болмысты «міндетті» және «мүмкін» категорияларына бөлді. Қандай да бір кемшіліктен Абсолютті «таза» болмысты (яғни Құдай) әл-Фараби «міндетті» деп

анықтап және оған Бірінші Тіршілік Иесі деп анықтады. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы жайлы» трактатында ол Бірінші Тіршілік Иесі өз-өздігінен тіршілік етеді және ешқандай себепті қажет етпейді. Керісінше, ол барлық заттардың тіршілік етуіне себепкер. Ол қандай да болмасын кемшіліктерден тәуелсіз, сондықтан Оның болмысы ең ежелгі (ар. «кадим»), толыққанды және бағалы. Бірінші Тіршілік Иесі үнемі қозғалыс күйінде болады. Ол ешқашан қандай да бір потенциалды күш болған емес, ол үнемі Өзін қалыптастырып отырады. Оның қозғалысы да өзі секілді потенция күйінде бола алмайды; Ол әрқашан белсенді және сондықтан Өзінің Мәні жағынан да, Өзінің әрекеті жағынан да мәңгі.

Оның болмысы ешқандай мақсатқа мұқтаж емес деп көрсетеді философ, егер солай болатын болса, бұл мақсат оның тіршілік етуінің алғышарты болар еді, онда ол Бірінші Тіршілік Иесі болаалмасы хақ.

Бірінші Тіршілік Иесінің мәнін («махийет») анықтап беретін бірде-бір адамзаттың түсінігі жоқ немесе кез келген түсінік сол немесе басқа заттың бір бөлігін ғана суреттеп береді. Бірінші Тіршілік Иесі кез келген жағынан Жалғыз болып саналады, сондықтан Тәуелсіз.

Бірінші Тіршілік Иесі Өзін-өзі тануды қалап, Өзінен тыс өзіне ұқсайтын затты тануға мұқтаж болмады. Құдай туралы «Ол Дана» деп айту арқылы, біз оның уақыт пен бейнеге бағынбастан ең маңызды заттарды білетіндігі туралы айтамыз.

Бірінші Тіршілік Иесінен басқа қандай да бір маңызды немесе соған ұқсас болмыс жоқ, сондықтан Бірінші Тіршілік Иесін ешкіммен салыстыру мүмкін емес. Сондықтан Бірінші Тіршілік Иесі Өзін-өзі нұрландыратын тек Өзіне ғана тиісті, қасиетті рақатты ғанаалады.

Бірінші Тіршілік Иесі материалды емес және мүлде материямен байланысы жоқ. Өзінің тіршілік ету көзқарасы бойынша, Ол қозғалыс күйінде болатын Ақыл. Қандай да бір затқа ақыл болуына және қандай да бір затқа ақылды шешім қабылдауына кедергі келтіретіндер ішіне осы зат еніпалған материя болып табылады. Демек, ешқандай материяны қажет етпейтін зат, өзінің тіршілік ету көзқарасы бойынша, қозғалыс күйіндегі ақыл болып қалыптасады. Дәл осы Бірінші Тіршілік Иесімен бірге болуға құқылы. Философтың көрсетуі бойынша, Ол – белсенді қозғалыс күйіндегі Ақыл. Өзінің тіршілік етеу көзқарасы бойынша, Оның болмысы ақыл-парасатпен («ма'құл») танылады. Немесе қандай да бір заттың ақыл-парасат арқылы танылуына кедергі келтірсе, ол тағы да материя. Сондықтан болмыс ретінде материямен еш байланысы жоқ Бірінші Тіршілік Иесі болмысы парасатты түрде ақылмен танылатын Тіршілік Иесі болып саналады. Бірінші Тіршілік Иесінің мәні болып саналатын Ақыл, ақылмен танылу үшін басқадан пайда болған затты қажет етпейді. Кеірісінше, мұндай Ақыл Өзінің жеке болмысын Өзінің көмегі арқылы ақылмен таниды. Демек, Ол Өзінің мәні жағынан ақылмен танылатын болса, ондаақылмен тани алатын да Сол («'ақил») және Ақылдың («'ақл») Өзі де Сол. Тағы да, Ол Өзін ақылмен тани алатындықтан, біреуді ақылмен («ма'ақул») танитын да Сол. Сондықтан Бірінші Тіршілік Иесі туралы былай дейді, Ол бір уақыттаақылмен Танушы («'ақыл»), рационалдылықтың Өзі («'ақл») және ақылмен Танылғаны («ма'ақұл»). Осының барлығы бір мағынаны, бір Болмысты, бір бөлінбес мәнді білдіреді [4].

Демек, Әл-Фараби бойынша, Бірінші Тіршілік Иесі ешнәрсеге бағынышты болмаса да, оған басқа заттардың барлығы бағынышты. Біз мүшелердің немесе ақылдың жасаған тұжырымының көмегімен түсіне алатын басқа заттардың тіршілік етуі, толығымен Бірінші Тіршілік Иесінің тіршілігіне сүйенеді немесе «өздерін құрастырып алады» немесе «бастап ағады», осыдан (ағып кету) сөзі шығады). Философияда бұл түсінік «эманация» (лат. emanatio – өту, таралу) сөзімен де беріледі. Бұл заттар, толығымен Бірінші Тіршілік Иесіне бағынышты бола отырып, сонда да сананың құрылымы мен элементтерінің басқа да қызметтерін орындайтын өзіндік «делдал» рөлін атқарады. Әл-Фараби бұл делдалдарды «тоғыз (Бірінші Тіршілік Иесінен туындаған) ақыл» ретінде жүйеледі, нәтижесінде Құдай әлемді жалғыз өзі басқарып отыр. Ойшылдың ойынша, Бірінші Тіршілік Иесінен «бастау алған» заттар Бірінші Тіршілік Иесінің қалауынан тыс қандай да бір «табиғи» жолмен және Оның білімінен тыс пайда болмайды. Ол Өзін және Өзінің мәнін білетіндіктен, барлық заттар Одан пайда болатындықтан және Ол әлемдегі игілік пен үйлесімділіктің алғашқы ұстыны болғандықтан, заттар да Оның қажетті деп тапқан тәртібі бойынша пайда болады. Барлық заттар туралы Оның білімі сол заттардың тіршілік етуіне алғашқы себепкер болады, онсыз да Ол барлық заттардың тіршілік етуінің жалғыз себепшісі, Ол әр сәтте заттардағы болмыс күйін қолдап және биболмыс күйінен арылттып отырады. Олай болса, Аристотель ойларының ізін жалғастыра отырып, әл-Фараби грек ойшылында кездесетін құдайылықты селқос түсінуді қасиетті Құранның шеңберіне жақындатуға тырысқандығын байқаймыз. Аристотельде Құдай болмыстың «Алғашқы қозғаушысы» ретінде ғана саналады; болмыстың өзі Құдаймен ғана емес, өзіндік құдайылық

«ақылмен» басқарылады. Грек ойшылында бұл «ақылдар» жұлдыздарды сипаттайтын құдайлардың қабірі ретінде көрсетілген. Олай болса, Аристотель ұғымындағы Біртұтас Құдай болмысқа тек қозғалыс беруші ретінде ғана саналады; ғалымның шынайы өмірдегі мұндай «құдайы» селқос және адамның шынайы өмір жолынаараласпайды. Яғни Аристотель философиясында алғашқы маңызға ие болмаған Құдай, әл-Фараби үшін философиялық зерттеуінің орталық тақырыбына айналды, болмыстың алғашқы негізі, әрбір секунд сайын барлық заттар бағынышты; сондықтан Ол барлық қоғамның әлеуметтік, этикалық, моральдық, саяси және тіпті күнделікті өмірінің мәнінанықтаушы ретінде қалыптасты [3]

Сонымен, Әл-Фарабиде Алладан кейін болмыс иерархиясында екінші орынды «екінші кезектегі мәндер» және «материалды емес интеллекттер немесе ақылдар» алады. Соңғыларының қатарына тоғыздық ілінген және олар Жершарындағы көктегі сфераларға сәйкес келеді. Оның ақылды, рухани және періште түрінде қарастырған Ақылдары «Жігерлі Ақыл» мен барлық әлемнің (тікелей себепшісі Алла болып саналады) тіршілік етуінің жанама себепшісі болып саналады. Бірінші Тіршілік Иесі жаратқан Бірінші ақыл, Аллаға қарағанда материя ретінде өзінің Қайнар көзіне ұмтылды. Басқаларына қарағанда мәні жағынан материалды емес, оның Аллаға деген ұмтылысы басым болды және Алла туралы ойы мәнерлі. Алла туралы ойлана отырып, ол мынадай қорытындыға келеді, ол өзі Оның туындысы және Оған жаппай бағынышты. Бірінші ақыл туралы осылай ойлау арқылы бірінші көктегі жинақ («фаляк») туындады. Өзінің мәнін тамашалау мен өзінің мүмкіншіліктерін жете түсіну арқылы, Бірінші Ақыл Екінші ақылдың «себепкері» болды. Екінші ақыл өзінің бірінші ақылға бағыныштылығы мен тәуелділігі туралы ойланған кезде екінші көктегі жинақ («фаляк») жарыққа келді. Сөйтіп – оныншы ақылға, «Жігерлі ақылға» дейін жалғасты. «Жігерлі ақыл» өзінің Тоғызыншы ақылға бағыныштылығы туралы ойлап, ай асты сферасын «жасап шығарды», яғни Ай мен Жер. Ай астындағы объектілердің кез келген физикалық, химиялық, биологиялық өзгерістері осыған байланысты [3]

Демек, көктегі әрбір сфераның өзіндік интеллекті/ақылы бар және өзі соған «тіркелген». Ол өзінің айналмалы қозғалысын сол интеллект/ақылға деген махаббаттан және сол секілді болғысы келетіндіктен жасайды. Көктегі ақылдардың қарым-қатынасы мен ай асты сферасындағы «жігерлі ақылдың» тіршілік етуі өз-өздеріне деген қатынастары бойынша сараланды және көктегі сфералардың қозғалысының әсерінен араласып кеткен төрт элементтің пайда болуынаалып келді. Солай бола тұра, әл-Фараби астрономиялық болжамдарға сенбеген!

Исламда «Періште Жебірейіл» немесе «ар-Рух әл-Құдүс» («Қасиетті рух») деп аталатындар әл-Фараби үшін Құдай мен ай асты (яғни Жердегі әлем) әлемінің арасындағы елші рөлін атқаратын «Жігерлі ақылдан» басқа ешнәрсе емес. Эфирден болмыс деңгейіндегі жіңішке материалды субстанция пайда болады, оның көктегі атауы «нафс» («жан»). Ақылға сай келетін «Жандар» көктегі айналмалы қозғалысқа жауапты болса, ал ай асты әлемінде тірі тіршілік иелерінің биологиялық, физиологиялық және психологиялық әрекеттеріне жауап береді.

Тағы бір болмыстың ерекше түрі аристотельдік «форма» («сурат») немесе «энтелехия» болып табылады. Бұл жағынан, кез келген ақыл жан үшін форма ретінде болады, «махаббат» сезімін бастан кешіре отырып, бар күшімен тырысады, бірақ жете алмайды, себебі көктегі сфералар үнемі қозғалыста болады. Осы жағынан әл-Фарабиде атомистік ілімде көрсетілгендей бостыққа орын жоқ немесе Жаратушының әрбір ізі – қандай жағдайда да иерархиялық интеллектімен байланысты.

Әл-Фараби Құдай жалғыз деп оқытады. Егер Оның серіктесі болса, онда Оның кемшілігі бар дегенді білдіреді немесе біздің айналамыздағы барлық заттар да сол кемшіліктерге ие; Оған кемшілік тағу басқа бір тіршілікке мінсіздікті беріп қоюды білдіреді. Айналадағы заттар бір уақытта мінсіздіктің белгілі бір бөлігін алып жүреді; бұл мінсіздік анық болу үшін нақты мінсіздіктің қайнар көзі – Құдайға тиесілі болуы қажет: «Егер Алғашқы Тіршілік Иесі болмыстың мінсіздігіне ие болса, онда Одан басқаларының барлығы абсолютті мінсіздікке ие болаалмайды. Демек, тек Ол ғана абсолютті мінсіздікке ие».

Әл-Фараби жасаған таным теориясының негізгі шарттарын қысқаша қарастырып өтейік. Біріншіден, әл-Фарабидің таным үрдісі логикамен байланысты. Үрдістің басы мен соңы логика ережелеріне сай келуі қажет.

Тек осы ғана білімнің дұрыстығы мен нақтылығының өлшемі бола алады. Бірақ ол – өздері бірінші алғышарттарды қажет ететін ойлаудың ең жалпылама ережесі. Бұл жерде атап өтетін жайт, адам туылғаннан кейбір инстинктивті қабілеттерге ие болады, бірақ кей кезде олардың бар екендігіне назар да аудармайды. Тек адамға ол туралы есіне түсірген кезде, ол олардың бар екендігін мойындайды. Яғни бұл білімдер санада потенция («кууат») түрінде тіршілік етеді. Балаға

тәрбие мен білім беру оның осы қабілеттерін толық деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді. Мұндай білімдер барлық адамдар тарапынан априорлы мойындалады және түрлі атауларға ие болады – «макбулят» («жалпылама қабылданған»), «'улум машхурат» («белгілі білім»), «а'ууаи'л-мута'арифат» («жалпылама мойындалған ұстындар»). Мысалы, логиканың талас тудыруға болмайтын ережесі, «А» «Б» бола алмайды деген секілді. Логиканың «кияс» («аналогия») деп аталатын тәсілі априорлы білімге сүйене отырып, екі жағдайда жаңаақпаратты алуға мүмкіндік береді – «киястың» заты тіршілік етуі мен жойылып кетуі екіталай зат болмауы тиіс және «киястың» нәтижесі бір нәрсені бір уақытта дәлелдеп немесе жоққа шығарып отырмауы керек. Білім алу үшін сезім мүшелері де маңызды рөл атқарады. Олардың орталығы сезіммен қабылданатын заттардың формасын есте сақтайтын және елестетін адамның жанында жинақталады. Әлемді тану үшін жан өзінің материалды және рухани жақтарымен байланыста болуы қажет. Алайда уақыт өте, елестету мен есте сақтау күштері дами келе, жан заттарды сезім мүшелерінің көмегінсіз тани алады. Мұндай адамның жаны мінсіз бола бастайды және «құдайылық ақылдың» ең төменгі сатысына жетеді – «жігерлі» ақылға («'акл би әл-кууат»). Теоретикалық ойлау («назари») заттардың алғашқы негізі туралы ақпаратты алуға мүмкіндік беретін ең басты, нақты білім, заттар өздерінің негіздерінен ақыл арқылы бөлінген кезде қайтадан ақыл-есі бойынша абстрактілі түрде «суреттеледі» [3]

Аристотельде кездеспеген әл-Фарабидегі бір анықтама бойынша, логика «тасауур» (ұсыныс) мен «тасдыкқа» (сенім) бөлінеді. Әл-Фарабиден кейін ислам әлемінде құрастырылған логика туралы барлық кітаптарда дәл осы бөлімдерді көруге болады. Ұсыныстың көмегімен ғана пікірдің легитимділігі/легитимді еместігін анықтауға болады; басқа сөзбен айтар болсақ, силлогизмнің кез келген сілтемесі қандай да бір ақпаратқа сүйенуі қажет.

Тағы бір атап өтетін жайт, әл-Фараби тіл мен логиканың маңызды ұқсастығын атайды. Тіл адамға дұрыс сөйлеуге; логика дұрыс ойлануға мүмкіндік береді. Егер тіл адамның дыбыстық сөйлеуінің басымдылығына ие болса, онда логика оның «ішкі тілі» болып саналады. Тіл сөзге қалай қатынаста болса, логика да түсінікке сондай қатынаста болады. Алайда тіл ереже бойынша сөйлеушінің ұлтына байланысты шеңберде шектеулі болса, онда логика кез келген адамның ойлауына тиесілі заңдылықты таңбалайды.

Аристотельге қарағанда, әл-Фараби «толық емес индукцияға» көп мән береді. Мұндай ой қорытынды белгілерге жататын кейбір элементтер мен бөлшектер класы тұтастай классқа жатады деген тұжырымға келеді. Дәл осы индукцияның түріне көбінесе, адамдар ғылым ретінде де, күнделікті өмір ретінде де қарайды деп санады әл-Фараби. Алайда толық емес индукциямен байсалды айналысқан Ф.Бэкон және одан кейін толық емес индукция идеясын жалғастырған Дж. С. Милль деп саналғанымен, әл-Фараби оны ғылыми, діни, құқықтық пен этикалық сұрақтарды саралауда қолданған. Мысалы, адам ереже бойынша жақсы жүріс-тұрысымен ерекшеленетін болса, онда «әділеттілік» қасиетіне ие болады, дейді ол. Сондықтан егер адам әділетті болса, тіпті, оның басқа да этикалық мінездемесін білмей-ақ, оны сенімге ие болуға лайықты заттардың қасына қабылдауымызға болады. Тәрбиелі және ұстамды адамның барлық мінезі туралы, тіпті, оның басқа құндылықтық атрибуттарына қатысты ақпаратқа тоқталмай-ақ жағымды қорытынды жасауымызға болады.

Әл-Фараби үшін адамның басты қабілеті ол – ақыл. Бұл – материалды және метафизикалық заттардағы парасатты қабылдауға қабілетті күш. Алайда материалды заттар парасатты жолмен қабылданатын күйге келтіруге қабілетті қасиетке ие емес, біздің ақыл да мұндай қасиеттен жұрдай; олардың парасатты қабылдаулары күш, ол белсенділік қасиетінен көмек сұрай алады және біз үшін заттарды тек Бірінші Тіршілік Иесінен пайда болған «Жігерлі ақылдың» араласуымен ғана парасат жолымен тануға мүмкіншілік жасайды. Әл-Фарабиде Алладан кейін болмыс иерархиясында екінші орынды «екінші кезектегі мәндер» және «материалды емес интеллекттер немесе ақылдар» алады. Соңғыларының қатарына тоғыздық ілінген және олар Жер шарындағы көктегі сфераларға сәйкес келеді. Оның ақылды, рухани және періште түрінде қарастырған Ақылдары «Жігерлі Ақыл» мен барлық әлемнің (тікелей себепшісі Алла болып саналады) тіршілік етуінің жанама себепшісі болып саналады. Исламда «Жебірейіл» немесе «ар-Рух әл-Кұдұс» («Қасиетті рух») деп аталатындар әл-Фараби үшін Құдай мен ай асты (яғни Жердегі әлем) әлемінің арасындағы елші рөлін атқаратын «Жігерлі ақылдан» басқа ешнәрсе емес. Эфирден болмыс деңгейіндегі жіңішке материалды субстанция пайда болады, оның көктегі атауы «нафс» («жан»). Ақылға сай келетін «Жандар» көктегі айналмалы қозғалысқа жауапты болса, ал ай асты әлемінде тірі тіршілік иелерінің биологиялық, физиологиялық және психологиялық әрекеттеріне жауап береді. Болмыстың бесінші және алтыншы деңгейі «форма» болып саналады.

Әл-Фарабидің пайғамбарлық мәселесіне қатысты көзқарасын қарастыру өте қызық. Бұл – адам қол жеткізген дәреже, мінсіздіктің көкжиегіне жеткен есте сақтаушы және елестетуші күш. Мұндай адам құдайылық болмысқа жақын (бірақ одан бөлек емес, осы жағынан әл-Фарабидің Аристотельден тағы бірайырмашылығы бар) «тоғызыншы Ақылмен» байланыс орнатуға толық қабілетті және одан осы шақ пен болашақ туралы шағын ақпарат алаалады. Бұл жерден байқайтынымыз, әл-Фараби философ пен пайғамбар арасындағы айқын параллельділікті көрсетіп отыр. Ол үшін пайғамбар да, философ та «жігерлі Ақылмен» байланысқа жеткен тандаулы адамдар. Алайда пайғамбар бұл дәрежеге мінсіз әрі күнәлі ойлардан таза елестету арқылы жетеді, философ болса, теоретикалық білім мен философиялық ойланудың көмегімен жетеді. Демек, әл-Фараби бойынша, Құдаймен байланысты екі жолмен орнатуға болады – ойлану арқылы және шабыттанумен. Әлемді ұзақ зерттеудің және оны мұқият танудың арқасында адамзат жаны құдайылық жарықты қабылдауға және жасырын әлемді көруге қабілетті бола бастайды немесе ол «Жүре қалыптасқан Ақылға» айналады.

Бұл философтарға тән. Пайғамбарлар ояу немесе ұйықтаған күйінде де түйсік сезімі мен шабыттың көмегі арқылы үнемі «жігерлі Ақылмен» байланысын үзбейді. Осыдан мынадай қорытынды жасауымызға болады, әл-Фараби бойынша пайғамбарлар мен философтар Ақиқатты бір тұтастықтан, құдайылық қайнар көзден қазбалайды, алайда оған әртүрлі қол жеткізеді – философ «төменнен жоғарға қарай» – әлемнің құрылысын зерттейді, пайғамбар – «жоғардан төменге қарай» – өзінің күнәдан таза жанына жоғарыдан шабыт пен ашылулар алады. Сонымен қоса бұл әл-Фарабидің тіршілікте дін мен философия арасында ешқандай қарама-қайшылықты көрмегендігін көрсетеді – пайғамбар да, философ та құдайылық немесе құдайға ұқсас болмыспен байланыс орнатуға қол жеткізеді. Танымал шығыстанушылар М. Жүсіп Мұса мен Г. Корбин әл-Фарабидің «жігерлі Ақыл» дегені құрандық түсінік «Періште Жебірейл» – Алланың басты жаратқан періштелері еді деп көрсетеді. Демек, періштелік пен ақылдылық әл-Фараби үшін бір тұтас ақиқаттың [5] бірдей екі жағы болды.

Егер адамның қиялына материалды әлемде материалды эффект әсер етпесе, онда мұндай адам өңінде де өзінің қиялын қолдана отырып және «Жігерлі Ақылмен» байланысып, қарапайым адам тек түсінде ғана көре алатын нәрсені көре алады. Мұндай адамның көрген суреттері оның санасында қалып қояды. Санада қала отырып, олар адамның көз жанарына әсер етеді. Көз бұл суретті көреді де, бейнені сана мен қиялдау күшіне жібереді. Осылай, адамдарға «Жігерлі Ақыл» әкелген әлем туралы ақпараттар оларға өңінде де көрінетін болады. Осындай қиялдың жоғарғы дәрежесіне ие пайғамбарлар адам секілді, періштелерді көреді, өңдерінде «Жігерлі Ақылдан» өткен мен болашақ және әлемнің ең нәзік бөлшектері туралы білім алады және ойлануды қажет етпейді. Рухани жетілген адамдар періштелерді көре алмайды, бірақ жоғарғы әлем туралы нақты мәліметтер алуға толығымен қабілетті. Қарапайым адамдардың жетілген қиялдары жоқ, сондықтан олар «Жігерлі Ақылмен» түстерінде де, өңінде де байланыс орната алмайды.

Алайда философ пайғамбардан жоғары емес немесе ғажайып қиялға ие пайғамбар «Жігерлі Ақылмен» байланысаалады, тіпті, болмағанда ол одан кез келген философиялық жүйеден гөрі, жоғары және әмбебаптық тәртіптегі әлем туралы білім жүйесі секілді «Вахий» («Ашылулар») алатын болады. Пайғамбардың «Жігерлі Ақылмен» байланысы үнемі және әр жерде жүзеге асады; сонымен қатар өзінің интеллектуалды қабілетіне ғана сүйенетін философқа қарағанда ол кез келген қателіктерден сақтандырылатын болады. Аристотельде болмыстың метафизикалық аспектілерін тану мүмкіндігі туралы идея (Аристотель мұндай мүмкіндікті, тіпті, түсінде де терістеп отырды) секілді пайғамбар туралы идея да мүлде болған емес. Кейіннен әл-Фарабидің бұл тәсілі Ұлы Альберт пен Спинозаның философияларында қолданылды.

Пайғамбарлық мәселесі мен әл-Фарабидің дін мен философияны татуластыру ойы тығыз байланысты. Әл-Фарабиді екі маңызды сұрақ толғандырған:

– Платон мен Аристотель философиясы арасындағы қарама-қайшылықты «татуластыру», жою;

– Ислам дүниетанымы мен ежелгі грек философиясы арасындағы қарама-қайшылықты жою толғандырған.

Сол уақыттарда грек философиясына қарсы бағытталған басты сын Платон мен Аристотель арасындағы қарама-қайшылықтың бар екендігі еді. Егер философия Бір тұтас Ақиқатты танымға әкеле алса, онда екі ең танымал философиялық жүйелер бір-біріне қалай қарсы тұрады? Егер олардың екеуі де Ақиқатқа жетсе, онда олардың арасында ешқандай қайшылық болмауы тиіс еді; қарама-қайшылық бола тұра екі философиялық жүйе де дұрыс деп танылса, онда философияның

жетілмегендігі мен Ақиқатқа жеткізетін қабілетінің жоқтығын амалсыздан көрсетіп отыр – сол дәуірдегі философияны сынаудың бірінші бөлімі дәл осыдан тұрады.

Әл-Фараби осы сынға жауап ретінде «Екі дана көзқарастарының бірігуі – Құдіретті Платон мен Аристотель» трактатын жазады, ол кітабында Платон мен Аристотель арасындағы айырмашылық тілдің әртүрлі стилін қолданулары мен екі философтың бір-біріне ұқсамайтын өмір сүру салттарында екендігін көрсетуге тырысты; негізі ойшылдардың философиялық көзқарастары мәні жағынан бірдей еді. Кітаптың басында әл-Фараби философияның пәні туралы айтады және ғылымға талдау жасайды, содан кейін Платон философиясынан қысқаша мазмұн келтіреді, ал кітаптың соңғы бөлімінде Аристотель философиясының негізгі сипаттамаларын көрсете келе, екі ойшылдың да ойларының бір-біріне ұқсайтындығын айтады.

Баршамызға мәлім болғандай, екі гректің философияларын «татуластыруды» III ғ. өзінде александрлық философия мектебінің өкілдері Амином мен Порфирий жүргізген болатын; сонда да әл-Фарабидің қозғаған ойы басқаша еді [5].

Әл-Фарабидің ойы бойынша, философия Ақиқаттың өзі және Ақиқат туралы білімді іздеу үдерісінің атауы, сондықтан барлық ұлы ойшылдар мен философтар бірдей ойлайды және бір қорытындыға келеді; осы жағынан алғанда олардың барлығы Ақиқатты іздеу мектебінің шәкірттері, сондықтан әртүрлі философтардың арасындағы айырмашылық сол бір Ақиқатты әртүрлі әдіспен жеткізуден басқа ешнәрсе емес. Аристотель мен Платон философиясын татуластыруға әл-Фарабиді итермелеген тағы бір мотив сол уақытта ислам дүниетанымына қарсы келген Аристотель философиясын Платонның философиялық оқуларымен «жұмсартуға» тырысу.

Сондықтан әл-Фараби философия туралы айтқан кезде, әртүрлі жерлерде екі сөздің бірін қолданады – немесе грек «фэлсәфәт» немесе араб «хикметі» («даналық»). Адами ойлану ретіндегі философия мен құдайылық туындау жүйесі секілді даналық арасындағы ғасырлар бойы үзілген байланысты қалпына келтіруге тырысқан, құдайылық даналыққа қарсы тұрмайтын ақиқатты философияны көрсеткен Платон мен Аристотель ол үшін өз дәуірінің прогрессивті тұлғалары болды.

Сөзсіз, жаңаплатонизмде қабылданған «Бір тұтас» түсінігін исламдағы «таухид» түсінігімен «татуластыру» оңай емес. Жаңаплатондық «біртұтас» түсінігі өзіне әсер еткен осы концепцияны синтездеуге тырысқан еврейлік Тауратта бар Бір Құдай түсінігі мен еврей философиясының идеяларын мұсылмандарға бірге ала келді. Синтездің аналогиялық мәселесімен қақтығысқан әл-Фараби, жаңаплатонизм жолымен кетуге шешім қабылдайды және «эманация» теориясын жасап шығарады. Бұл көзқарас жағынан Платон мен Аристотель түсінігіндегі Құдай жаңаплатондықтар түсінігінде де бірдей, ал барлық тіршілік етушілер Одан пайда болған. Бұл түсінікте Құдай өзінің мәнін, өзін-өзі туралы ойлауға қабілетті ақыл ретінде көрініс табады. Парасатпен танылатын және танылған парасат құдайылық мән болып саналады. Осы әлемде танылатын және танылған білім де бір тұтас болады, ал Құдай – әрбір тіршілік етуші заттардың бірінші және жалғыз себепшісі. Өзінің «Қайырымды қала тұрғындары» атты еңбегінде әл-Фараби он парасат концепциясын дамыта отырып, Құдай мен тұлғаның жеке санасы мен қызметтерге ие Өзі жаратқан заттар арасындағы аралық күштің бар екендігін көрсетеді. Сонымен, әл-Фараби исламдық сенім ілімі мен философия арасындағы синтезге қол жеткізуге болады деп есептеген. Эманация туралы әл-Фараби концепциясының шындығына келгенде аристотельдік мәңгі әлем концепциясынан көп айырмашылығы болмады. Иә, материя толығымен Құдайға тәуелсіз күйінде қалуды жалғастырды, бірақ әл-Фарабидің пікірінше, материя Құдайдан «өндірілгендіктен», онда толығымен мәңгілікке қалу қасиетіне иеленуінен болады. Эманация теориясының басты іргесі Құдай Өзінің Мәнін біледі деген идея болды. Бұл білім барлық болмыстың соңғы себебі болып саналады, барлық әлемді жаратқандағы ниет те осындай еді. Олай болса, эманация теориясы ертеректе алдын ала ештеңе болмаған үзіліссіз, мәңгі әрекеттің онтологиялық нәтижесі болды.

Әл-Фараби дін мен философия арасындағы байланысты үш аспекті бойынша қарастырды:

1) Жаратушыға деген қатынас. Бұл жердегі басты қиындық исламда Құдай түсінігі абсолютті бұлақ болып саналады; Аристотель үшін Алғашқы себепші түсінігі басты болып саналмайды; 2) Грек философиясында жоқ «Вахий» түсінігі – «құдайылық ашылулар». Сондықтан әл-Фараби пайғамбарлыққа қатысты, пайғамбарлардың насихаттаған ашылулары мен ғажайыптары туралы әртүрлі түсініктеме жасауға мәжбүр болды; 3) Философияға қабілеті жоқ карапайым адамдар мен таңдаулы философтарарасындағы қарым-қатынас. Сыртынан қарағанда әл-Фараби бұл сұрақты педагогикалық көзқарасы жағынан зерделеді; ақиқатында ол философия мен дінді татуластыру мәселесімен тығыз байланысты болды.

Ғылымды жіктеуге байланысты, «Ғылымды жіктеу туралы сөз» атты трактатында біз:

1. Жаратылыстану және құдайшыл туралы ғылым;
2. Этика, исламдық құқықтану («әл-Фикх») және исламдық теология («әл-Калам»);
3. Тіл және оның тараулары туралы ғылым;
4. Логика және оның тараулары туралы ғылым;
5. Жалпылама білім беретін ғылымдар: арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музыка, механика, форма мен ауырлық туралы білім сияқты тәртіпті көреміз [6].

Бұл жіктеуде құдайшыл туралы ғылым жаратылыстанудың қасында орналасқанымен сонда да одан кейін тұр. Этика құқықтану мен ислам теологиясының алдында орналасқан. Аристотельде ғылым теоретикалық, практикалық және поэтикалық болып бөлінсе, әл-Киндиде бұқаралық және діни болып бөлінген. Әл-Фарабидегі бөліну олардан ауқымырақ. Әсіресе оның метафизикалық объектілер арасындағы сенім мен әлеуметтік тіршілік ретінде адам өміріндегі тәжірибелік мәселелер тарауын жалғастыра отырып, «Фикх» пен «Каламды» екі бөлікке бөлгені маңызды. Мұны өз уақытында сунниттік «мутакаллимдердің» алғашқы және белді құқықтанушысы Әбу Ханифа бастаған болатын. «Жаратылыстануға» ол тек аристотельдік мағынадағы физиканы ғана емес, барлық жаратылыстану ғылымдарын да енгізеді. Егер әл-Кинди философиямен айналысу үшін математиканы білу қажет деп тапса, онда әл-Фараби үшін мұндай пәндер қатарына геометрия, логика мен физика жатады. Әсіресе физика маңызды немесе ол адам үшін ең түсінікті сфера болып саналады және оның күнделікті өмірінде кездесіп отырады.

Өз кезегінде әл-Фараби құдайшыл туралы ғылымды (метафизиканы) үш тарауға бөлді. Бірінші тарау заттар мен олардың күйлерін оқытады, яғни онтология болып саналады. Екінші тарауда теоретикалық ғылымға тән айғақтар ұстындары («бурхан») қолданылады, яғни метафизика туралы ғылымның философиялық ұстындары бөлшектеніп зерттеледі және нақтыланады, метафизика ғылым ретінде философиялық-теоретикалық ойлаудың барлық нормаларына сәйкес келеді. Үшінші тарау денелері жоқ тіршілік иелерімен немесе материядан тыс орналасқан заттармен айналысады. Философ алдымен расында да олардың тіршілік ететіндіктерін тексеріп алады, содан кейін қалыптасқан дәлелдерді дұрыс логикалық ойлау ұстындарының көмегімен олардың тіршілік ететіндіктерін дәлелдейтін айғақты көрсетіп алады, сосын олардың көп және соңы бар екендігін (яғни мәңгі емес) тұжырымдайды. Содан соң Құдайдың бар екендігін дәлелдейді және Оған сенім білдірудің қажеттігін атап көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Ал-Фараби в истории культуры. М.: Наука, 1975. – С. 27-28.
2. Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби (873-950). М.: Наука, 1982. – С. 43.
3. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Издательства "ВиМ", 1996. – С. 56.
4. Ардакани Р.Д. Фараби – основоположник исламской философии / [Ризо Довари Ардакани]; пер. с перс. А. Абсаликова. – М.: ООО «Садра», 2014. – 132 с.
5. Әл-Фараби және заманауи қазақстан философиясы. «Қазақ университеті», 2012. – 234 бет
6. Касымжанов А.Х. Эстетические взгляды аль-Фараби.–Душанбе: Ирфон, 1990. – 142с.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ: «ӘЙЕЛ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ СИПАТЫ

мәдениеттану мамандығының 1-курс студенті **Сәтен А.Р.**

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Кудерина А.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Гендерлік теңсіздік – бұл әлем бойынша кең таралған қоғамдық проблема болып табылады. Ерте дәуірде әйел құқығы деген термин мүлде болмағанмен, қазіргі заманда біз ер мен әйелдің толықтай теңдігіне жету жолындамыз. Қазақ қоғамындағы әйелдердің рөлі, қоғамдық пікірдің қалыптасуына әйелдердің әсері зор. Сіз бұл жобадан әйел адамның қоғамдағы, саясаттағы және шешімдер қабылдау деңгейіндегі рөлін анық білетін боласыз. Әйел құқығы - ол адам құқығы және оны әлемдегі әрбір адам түсінуі қажет.

Кілт сөздер: әйел, гендер, еркек, теңсіздік, құқық, қоғамдық проблема, шектеу, ұрпақ, тарих, дәреже, дін, Батыс елдері, қозғалыс, жеке тұлға, феминизм, идеология, азаттық, зорлық-зомбылық, теңдік.

Гендер дегеніміз – биологиялық жыныстан бөлек, әлеуметтік қатынас, басқаша айтқанда, әрбір жеке тұлғаның арнайы әлеуметтік қатынастар жөніндегі көзқарасы. Гендер терминінің негізгі идеясы айырмашылықтарды жойып, теңдікті қалыптастыруға ғана бағытталмайды, сонымен қатар жеке тұлғаның дамуын шектейтін кедергілерді жоюға негізделеді. Ал гендерлік теңсіздікке келетін болсақ, ең алдымен, бұл әлеуметтік теңсіздік, жалпылама айтқанда, әйел адамды барлық салада еркек адамнан төмен санау. Гендерлік теңсіздік – бұл әлем бойынша кең таралған қоғамдық проблема болып табылады.

Гендерлік теңсіздік негізі антика заманынан бастау алады. Қарапайым мысал, қоғамдық санада әйел табиғатының жетілмегендігін бекітетін нәрсе Еваның Адамның қабырғасынан жаратылуы. Бәріміз білетін Адам мен Ева туралы миф арқылы антик дәуірінің өзінде – әйелдердің деңгейі төмен, тек үйде ұстау үшін пайда болған деген ұстаным қалыптасқан. Ал орта ғасырларда, рыцарьлық кезеңде, «Көркем әйел культі» пайда болды, яғни еркек адам әйелді жоғары көтереді, оның бейнесін идеалдандырады, бірақ нақты өмірде оған басшылық жүргізеді. Еркек ұғымында әйел – адамгершілік, көркемдік, мейірімділік және әдемілік символы, бірақ ешқандай да тең құқылы тұлға емес.

Тек индустриалды революция заманында ғана әйел құқығы ескеріле бастады, өйткені жаңа тарихи кезеңде әйел адамды сол замандағы қоғам қажеттіліктеріне қатыстыру керек болды, оның басты мақсаты әйелді қоғамдық еңбекке тарту болып табылады.

Қазірдің өзінде әлемдегі кей мемлекеттерде әйел адам ер адаммен тең құқылы емес, тіпті еңбек ақысы адамның жынысына байланысты бағаланады. Осы мақалада біз, әйел теңсіздігі мәселесінің кезеңдеріне және қазақ қоғамындағы әйел құқығының сипаттамасына тоқталатын боламыз.

Қазақтардың бұрынғы әдет-ғұрыптық заңы бойынша әйел адамның әлеуметтік ортадағы орны мен құқығы есепке алынбаған. Ежелгі замандағы заңдар жүйесі былай деген, еркек адам үйдің басшысы, қамқоршысы, ал әйел адам тек бала туып, үй шаруаларымен айналысатын адам ретінде ғана бағаланады. Этномәдени дәстүрдегі талап пен діни ұстанымдарға байланысты сол замандағы қоғамның түсінігі бойынша әйелдің міндеті - дүниеге ұрпақ әкелу және сол ұрпақты тәрбиелеу. Әрине сол заманда әйел бостандығы, әйел құқығы деген ұғымдар атымен болмағаны бәрімізге белгілі. Қазақстандағы әйел құқығын қолдау қозғалысы тек он тоғызыншы ғасырдың аяғында ғана бастау алған.

Қазақстанда тарихтың алғашқы кезеңдерінде әйел құқығын қорғау жайлы сөздер мүлде болмаған, тек барлығы салт-дәстүрге негізделген. Мысалы, барлығы айтатындай «шариғат бойынша» еркек адамда төрт әйелден кем болмау керек және әрбір әйелінің өзінің атқаратын қызметі болған. Біреуі үй шаруасымен айналысса, екіншісі бала туып, тәрбиелейді. Еркек адам үшін барлығы ойластырылып, дайындалған. Ал әйел адамды әлсіз жыныс ретінде сипаттаған, барынша қорлық көрсетіп, билік жүргізе аламын деп есептеген. Сол заманда әйел адамының құқығы үшін күресетін ешкім болмаған, ол тіпті өзін-өзі қорғауға да шамасы жетпеген. Қарапайым мысал, ерте ғасырларда кез-келген ата-ана бала туатын сәтте ұрпақ жалғастырушы ұлды аңсайды, ал қыз туса оны мал секілді сатады, бесікте жатқан шағынан-ақ біреуге қатындыққа береді. Екі жас біріне-бірі тең бола ма, болмай ма? Оған қарамайды. Тек тұз-дәмі жарасса жақсы, жараспаса, қыз баланың бүкіл ғұмыры жәбір-жапада өтеді, тимесе дау-жанжал шығуға себеп болып кетеді. 13-14-тегі қыздарын малға қызығып, елу-алпыстағы шалдарға шырылдатып, қолынан ұстап береді, көз жасына қарамайды. Осылары жөн бе? Алпыстағы шал 13-14-тегі қызға тең бола ма? Әрине жоқ. Осылайша қыз баласы өзі қалаған жанға емес, қаламаған адамның етегінен ұстап кетуге мәжбүр болады. Ақыр аяғында бұндай оқиғалар қайғылы жағдаймен аяқталатын болған. Сол ғасыр үшін бұл қалыпты құбылыс еді. Осындай әдіспен ата-ана өзінің баласынан бас тартады. Тіпті қазақ тарихында қыз баласы көп туса, оларды өлтіруге дейінгі қорқынышты жайттар болған. Бұл сол заманға тән нағыз төмендік пен жабайылықтың көрінісі болып табылады.

Алла Тағала құранда "Еркектерді биік қылып жараттық. Әйел еркектермен таласпасын. Олар несібесіне қанағат қылсын" делінеді. Дінді айтпағанның өзінде ерте қазақ қоғамында да ерлердің дәрежесі қашан да жоғары болғаны белгілі. Еркек қабырғасынан жаратылған әйел ердің алдына түсіп сөз алмаған, жолын кесіп өтпеген, киімдерін жоғары қойып құрмет көрсеткен.

Сол замандағы саясат пен ел ішінде болып жатқан істерге әйел адамын араластырмау жайтына ерекше тоқталғым келіп отыр. «Еркек – түздің адамы. Бала-шағасының ішіп-жемі мен басқалай да тарықпауына жағдай жасаған. Сол үшін де қадірі артқан. Еркек тапқан табыста береке болады» дейді. Бірақ ешкім сол сәтте әйел адамының қаншалықты данышпан адам ретінде ойлап, қолынан көп нәрсе келетіндігі жөнінде ойланбаған. Еркек істейтін істі әйел адамы да жасай алатынын көрсеткен талай сәттер болған. Бірақ ескі заман талабына байланысты оны ешкім елемеген. "Жақсы әйел жаман еркекті хан қылады, жаман әйел жақсы еркектің басын даң қылады" дегендей еркекті еркек қылатын да әйел адам.

Әрбір адам ерте ғасырларда әйел құқығының қорғалуы жөнінде көп нәрсе айтуға болмайтындығын түсінеді. Тек бертін келе ғана әйел теңдігі сынды ұғымдар дүниеге келе бастады. Тек жаңа заманда ғана әйел құқығы ескеріле бастайды, әйел адамдар өздерінің өмірі үшін өздері жауап береді және ешкім жаңа ғасырда әйел, еркектен төмен деп айта алмады.

Қазақ даласына әйел мен ердің арасындағы тартылыс тарихтың соңғы кезеңдерінде пайда бола бастаған. Оған себеп, кезіндегі қазақты қараңғылау саясаты болған. Жоғарыда айтып өткендей Қазақстандағы әйел құқығын қолдау қозғалысы тек он тоғызыншы ғасырдың аяғында ғана бастау алған. Ол кездерде Ресей империясында әйелдердің білім алуына және ақылы жұмыс жасауына жағдай жасау бүкілресейлік қозғалыспен тікелей байланысты болды. Ұлттық қазақ әйелдер қозғалысы толығымен тоқсаныншы жылдары Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін қалыптасты. Қазақстанда ұлттық әйелдер тәрбиесінің бастауы 1883 жылы Букеевск губерниясының орталығы Ханская ставка ауылында бастауыш мектептің ашылуымен басталды. Оның алғашқы тәрбиеленушілері 20 қазақ және орыс қыздары болды және бұл тек бастамасы ғана еді.

Әйел құқығының ескерілмеуі жиырмасыншы ғасырдың ең өзекті проблемасы болды. Жалпы айтқанда, жаңа заманда әйел құқығы үшін күресу процесі белсенді жұмысын бастайды. Әйелдер бүгінгі заман ағымына сай жан-жақты білім алып, биік белестерді бағындырып, жаңа технологияларды игеруге құқылы бола бастады. Әйел құқығы жөнінде мақалалар жазылып, көтерілістер де болып жатады.

Мағжан Жұмабаевтың 1913 жылы Айқап журналына жариялаған ең әйгілі мақаласында әйел теңсіздігі жөнінде былай деді: «Қыздан сорлы пенде жоқ деген өлең бөтен халықта жоқ болуға да тиісті емес. Неге десеңіз, олардың қыздары сорлы болмайды. Жас ғұмырын рахатта өткізіп, бой жеткен соң Алланың қосуы бойынша сүйгеніне шығады, ана болады. Ал енді біздің қыздарымыз жас ғұмырында рахат көрмейді. Нәм бой жеткен соң сүйгеніне Алланың қосуы бойынша шықпайды. Торы шолақ байтал есебінде сатып алушыға күң болып, ата-анасына шай-су болады». Жаңа заманда, әйел құқығының қаншалықты төмен деңгейде болғанын әрбір адам түсінгендей болды. Әйел адам қоғамдық істерге, еңбекке де ерлермен бірдей қатысты. Бірақ ескі көзқарастың шеңберінен шыға алмай қалған адамдар да аз емес еді.

Жаңа заманда әйелдер мен еркектердің қоғамдық өмірдің әлеуметтік, саяси және экономикалық салаларында мүмкіндіктерге, ресурстарға және сыйақыларға тең ие болуы, яғни гендерлік теңдік ұғымы дүниеге келеді.

Әлем әдебиетінде, қазақ әдебиетінде әрдайым әйел болмасын жоғары бағалаған, аналарымыз деп сыйлап, құрмет көрсете білген. В.Б. Белинский өзінің еңбектерінде ана мейірімі жайлы көптеген татымды ойлар айтқан. Мәселен, сыншы «Дүниеде ана шапағатынан асқан қастерлі де аяулы махаббат жоқ. Сондық күшті деген ба- уыр басу, күллі махаббат, даңқ пен дақпырт ана махаббатының алдында әлсіз...», – деп ой толғайды (В.Б.Белинский, 2019: 199). Шынтуайтында ана мейірі жай- лы сөз ету – адамзаттық әдебиетке ортақ дүние. Десе де, қазақ әдебиетіндегі ана болмысының басты ерекшелігі – перзентіне деген тілеулестік және оның бойындағы ағартушылық, тәлім-тәрбиелік, шешімгерлік қабілеттердің ірілігімен ерекше. Ұлттық дүниетанымыздағы анаға, әйелге тән даналық далалық этнопедагогика- мен, тұрмыс-салт иірімдерімен, әлеуметтік өмір шындығымен үнемі байланысып, қабысып отырады. Әдебиетіміздегі әйел болмысының, бостандығының ерекшелігін, оның ұлт пен ұрпақ тәрбиесіндегі мән-маңызын нақты, жан-жақты айшықтайтын туынды – «Адамдық негізі – әйел (Мұхтар Әуезов, 2014: 57)» [4; б. 56].

XX ғасырда әйел теңдігі үшін жүргізілген бірқатар қозғалыстар нәтижесінде «феминизм» ұғымы пайда болады. Феминизм - мағынасы латыншадан аударғанда әйел деген мағынаны береді; әлеуметтік, саяси, экономикалық жағынан әйелдердің жеке құқықтарын кеңейтуге бағытталған идеологиялар. Сонымен қатар феминизмді саяси, әлеуметтік теңсіздікке қарсы қозғалыстар деп есептеуге болады. Феминизмнің басты идеясы — қоғамның барлық саласында әйелдерге еркектермен тең құқықтарды орнату болып табылады. Феминистік қозғалыстар мақсаты әйелдердің

жоғары білім алу, сайлауларға қатысу, мемлекеттік лауазымға ие болу құқықтары, жұмыс істеу және еркектермен сәйкес жалақы алу құқықтары, дүние-мүлікке және жеке меншікке ие болу құқықтары, тұрмысқа өз еркімен шығу құқығы және тағы да басқа көп мәселелерді қамтыды.

Қозғалыс ретінде феминизм XVIII ғасырда пайда болды. Бізге танымал тұжырымдама, ол - феминизм еркектердің және әйелдердің арасындағы саяси теңдікті орнатуды көздейді. Бұл ұғым ең алғаш Батыста пайда болып, ең алғашқы қозғалыстар Батыста өте бастайды.

Қазақ даласындағы феминизмге тоқталатын болсақ, Батыста бұл қозғалыс түрлері XIX ғасырда кең өріс алса, Қазақстанда тек XX ғасырда ғана белгілі бола бастады. Әйелдер қауымы әлеуметтік жағдайдың жақсаруын талап етіп көшеге шықты. Бірақ, өз отбасында зорлық-зомбылыққа ұшырайтын әйелдердің дауысын билік естімегендей болды. Құқығы тапталған әйелдер әртүрлі ұйымдар құруға кірісіп, өздерін қорғауды бастаған. Ал еліміздегі билік органдары әйелдермен диалогқа баруды қажетсіз санағандай болды. Бірақ әйел адамдары мойымаған және мемлекеттік гендерлік саясат аясында әйелдерді қолдауға арналған бағдарламалардың пайда болуына қол жеткізген. Әйелдер қоғам өміріне қатысу құқығына ие болған. КСРО кезеңінде әйел теңдігінің негізі қалана бастады. Кеңес өкіметі кезінде ерлер мен әйелдердің құқықтарының теңдігін большевиктер билікке келгеннен кейін бірден ресми түрде бекітті және 1918 жылы 19 қарашада өткен бірінші бүкілресейлік жұмысшы әйелдер съезінде нақты бекітілді. Кеңестік Қазақстан Шығыс әйелдерін азат ету жолындағы кең ауқымды науқанға қосылды. 1919 жылы 12 қарашада РКП(б) Түркістан өлкелік комитеті жанынан тұңғыш әйелдер бөлімі – әйелдер жұмысы жөніндегі бөлім құрылды. Жыл ішінде Қазақстанның аймақтарында облыстық әйелдер басқармалары құрылды.

1920 жылдардағы әйелдер қозғалысының басты тұлғаларының бірі – Аққағаз Досжанова. Сонымен қатар Алма Оразбаева – РКП(б) қатарына қабылданған тұңғыш қазақ әйелі болып табылады. Ал алғашқы әйел қызметкерлер «Айқап» журналында жұмыс жасаған Мариям Сейдалиева мен Нәзипа Құлжанова. Сонымен қатар, Қазақстандағы қазіргі әйелдер қозғалысын ұйымдастыруда, кеңейтуде және дамытуда 1945 жылы құрылған Халықаралық демократиялық әйелдер федерациясы маңызды рөл атқарған болатын. Бірақ, Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі заманда, әйелдер қозғалысының белсенділігі түсе бастайды және көп атқарылуы қажет болған жұмыстар аяқсыз қалады.

Бірақ, Қазақстанда әйелдер теңдігі негіз болған қозғалыстар 1980 жылдары, қайта құру дәуірінде қайтадан жанданады. 1990 жылдардың басында бірқатар белсенділігі жоғары қоғамдық ұйымдар құрылды: Мұсылман әйелдер лигасы, Феминистік лига, Әйел және заң лигасы, Кәсіпкер әйелдерді қолдау қоры «Жанар» және тағы да басқа. Міне осындай белсенділікпен, XX ғасырдың соңы әйелдер теңдігі үшін жүргізілген іс-әрекеттер уақыты болып саналды.

XX ғасыр басында әлемді өз құқығы үшін үн көтерген әйелдер маршы дүр сілкінтіп, олардың жан-жақты азаттығы үшін басталған қозғалыс пайда болды. Қазір енді тарихи белеске айналған 1910 жылы Клара Цеткин халықаралық Әйелдер күнін белгілеуді ұсынды. Жер бетіндегі талай идеологиялық және формациялық сілкіністерді бастан кешкен, біздің елдегі ең сүйікті де мерейлі мерекенің бірі сол кезден бері тойланып келеді.

Жаңа ғасыр бастауына келетін болсақ, Қазақстанда XXI ғасырдың басындағы алғашқы феминистік қозғалысының негізін қалаушы Гүлзада Сержан есімді батыл әйел болған. "Феминита" ұйымының негізін қалаушысы әрі белсендісі, құқық қорғаушы Гүлзада Сержан қазақ қыздарының теңдікке қол жеткізуі үшін талай еңбек еткен қоғам қайраткері болып табылады. «Қазақстандағы феминизмге келер болсақ, соңғы 100 жылды алып қарастырсақ, бізде қазір әйелдердің сайлау және сайлану құқығы бар. Бірақ, ол қаншалықты орындалып отыр? Рас, ол әйелге мемлекет ісіне, яғни саясатқа араласуға құқық береді. Өкініштісі, бізде кедергі өте көп» деп Гүлзада Сержан өз ойын еркін білдіруде. «Әдет-ғұрпымыз әйелді кемсітсе, оны өзгертуіміз керек» деген қайраткеріміздің сөзі барлық халықты дүр сілкіндірді. Гүлзаданың айтуынша, отыз жыл бойы әйелге мемлекет алдында ана болсаң ғана қадірің бар деп айтып келіп, отызыншы жылы: «сен туарда неге менен сұрамадың» деген сұрақ қояды. Осылай, Гүлзада Сержан барлық қазақ халқының әйел адамдарының ойларын жеткізе алған. Сонымен қатар, жұмыс істеп жатқан уақыт ішінде феминистік ұйымдар бірқатар жетістіктерге қол жеткізді.

Гүлзада Сержан әйелдерге қарсы ең жиі жасалатын қылмыс түрлері мыналар болып табылады деген: зорлау, қорлау, зорлау мақсатында жасалатын ұрып-соғу және тағы да басқа. Бұдан бөлек, әлеуметтік ортадағы ең көп тараған проблема - тұрмыстық зорлық-зомбылық. Еліміздегі көп әйелдер күйеуінен зорлық көреді, яғни отбасылық қарым-қатынастағы құқыққа қайшы әрекеттер

орын алады, әйел денсаулығына қасақана зиян келтіріледі және өкінішке орай, осы қылмыстардың басым бөлігі жасырын түрде қалып қалады. Әйелдердің көбі бұл жайлы айтуға қорқады. Сондай-ақ, әйелдерде бұл жағдайдан кейін ажырасамыз деген қорқыныш туындайды. Міне, тағы да әйел адамның құқығын бұзушылықтың көрінісі. Осы проблеманы түбегейлі жою, ендігі біздің міндет пен парызымыз және бұл салада да қазіргі кезде, өте көп және белсенді жұмыстар жүргізілуде деп сеніммен айтуға болады.

Қазіргі таңда саяси, экономикалық және әлеуметтік-рухани салалардағы әйел адамының алар орны мен атқарар ролі зор. Біздің қоғамымызда әйелдер, үйде жасайтын жұмысты ұқыпты, сырттағы жұмысты мұнан да аса жауапкершілікпен, отбасы шаңырағының берекесін кіргізіп, балаларының бақыты үшін күрескен ардақты ана, асыл жар, сонымен қатар мойнына жүктелген міндетті мінсіз атқарып, кәсібінен нанын адал тауып жүрген, білікті, белсенді жандар болып табылады. Қазір, Қазақстан әйелдері отбасы жағдайымен, балалар тәрбиесімен қоса ел игілігін арттыруда қоғам алдындағы міндетін адал атқарып келеді. Ғабит Мүсіреповтің “Мақтасақ әйелді мақтайық, құрметтейік те әйелді. Әйел – ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш емес пе? Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те” деген асқақ рухты жолдары қазіргі заманның ұранына айналған.

Тәуелсіз Қазақстанның гендерлік саясаты - демографиялық дамуды, әйелдердің іскерлік қабілетін қоғамдық-саяси өмірімізде кеңінен дамытуды көздейді. Қазақ әйелдері бұрын-соңды тарихымызда дәл бүгінгідей қайраткерлік жасампаздық дәрежеде болып көрген жоқ. Мемлекеттік басқару саласында талай аруларымыз дара тұлға ретінде көріне алды. Бүгінде Қазақстанда әйелдер саясатта болсын, бизнесте болсын және экономиканың барлық секторында, шаруашылықтың әртүрлі салаларында болсын, ер-азаматтармен қатар еңбекке белсене араласып, өздерінің біліктілігін, қабілет-дарынын, іскерліктерін айқын көрсетіп келеді. Жаңа ғасырда әйелдердің саяси-экономикалық жылжуы үшін еліміздегі гендерлік саясаттың ұлттық дәрежесі көреріліп, әлеуметтік-экономикалық саясаттың жаңа белесі ашылды.

Гендерлік теңсіздік проблемасын жою үшін елімізде көп жұмыстар атқарылды. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары БҰҰ-ның әйелдерге қатысты қысым көрсетудің барлық түрлерін жою туралы конвенциясына қосылды. Бұл әйел құқығы үшін күрестің алғашқы қадамы еді. Билік басындағылар ерлер мен әйелдердің қоғамдық өмірдің барлық саласындағы әлеуметтік теңдігін іске асыруға кірісті. Еліміз гендерлік тепе-теңдік мәселесінде ЕҚЫҰ-ға төрағалық ету кезеңінде прогресті қадамдар жасай білді. Оның бірден-бір дәлелі «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері» туралы және «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы» туралы заңдардың қабылдануы болып табылады.

Қазақстанда гендерлік теңсіздік мәселесін толықтай жою үшін не істеу керек? Көп жағдайда қазақ әйелдері өз құқықтарының толық қорғалғандығын сезінбейді. Себебі, олардың саясатқа немесе бизнес секілді басқа да жоғары мансапты иеленуіне мүмкіндік-тері аз. Ең алдымен, билік органдарындағы әйел адамдарының санының аздығын байқауға болады. Статистикаға сүйенетін болсақ, Сенат депутаттарының арасында әйел депутаттар – 2 (бар-жоғы 4,3%); Мәжілісте – 18 (небәрі – 17%); барлық деңгейдегі мәслихаттар депутаттарының ішінде әйелдер саны 567 (17,1%), барлық мемлекеттік қызметшілер санатында әйелдер 58% болғанымен, саяси мемлекеттік қызметшілер қатарында – 7% ғана құрайды.

Қазақстанда білімді әйелдер еркектерден көбірек. Жоғары және орта арнаулы білімі бар мамандардың арасында олар 62%-ті құрайды. Бірақ, еңбек нарығында әйелдерге деген сұраныстың немқұрайлығы тағы бір шешуді қажет ететін проблема. Еңбекке орналастыру мәселесі бойынша өтініш жасаған әйелдердің арасынан небәрі әрбір 6-шы әйел ғана жұмысқа ие болды. Жұмыс берушілер мұны әйелдердің еңбек рыногында бәсекелестікке қабілетінің төмендігімен түсіндіреді. 45 жастан асқан орта арнайы білімі бар әйелдердің жұмысқа орналасу мүмкіндігі төмен. Әйелдердің еңбек-ақысы ерлер еңбекақысының 61%-ын ғана құрайды. Денсаулық сақтау мен оқу-ағарту саласында ғана әйел адамдар көп жұмыс атқарады. Тағы да бір мәселе, әйелдердің саяси күрес пен құқық саласындағы біліктіліктері әлі де төмен және жеткіліксіз. Еліміздегі көп әйел адамдары өз жеке бас құқығын толықтай білмейді және соның салдарынан құқық бұзушылық әрекеттер жиі орын алады. Бірақ, осы проблемаларды аясында, оларды толықтай жою үшін бірқатар нәтижелі жұмыстар жасалуда. Ана мен баланың құқықтық және әлеуметтік қорғалуы, олардың денсаулығы жайына арналып жылда өткізілген бірнеше халықаралық конференциялар, ірі жобалар соның айғағы болып табылады. Құрылған әртүрлі ұйымдар әйел-анаға, отбасына қатысты өзекті проблемаларды жоғары мемлекеттік деңгейде шешуге үлкен мүмкіндік береді. Еңбек туралы заңнамаға әйел еңбегін толық

пайдалануды қамтамасыз ететін нормалар енгізілген. Бірнеше аймақтарда үй шаруасындағы әйелдердің қашықтықтан жұмыс істеу жобалары жүзеге асты. Еліміздегі экономикалық белсенді әйелдер саны күннен – күнге көбеюде. Әр түрлі саладағы әйелдердің көбеюі және олардың дауысы естілуі үшін заңнамалық деңгейде үлкен жұмыс атқарылды. Әйел азаматшалардың әр істі дөңгелетіп әкететінін, қай салада да көшбасшы бола білетінін өмір тәжірибесімен дәлелденген.

«Жаннат - ананың табанының астында» деген қанатты сөз бар халқымызда. Өмірге ұрпақ әкеліп, тәрбиелеп-өсіріп, тіршілікке тірек болған асыл мұраттары мен қажыр-қайраттары үшін ардақты ана мен асыл жарға, аяулы қарындасқа әрдайым құрметпен қараған. Бүгінде Қазақстанда әйелдер саясатта болсын, бизнесте болсын және экономиканың барлық секторында, шаруашылықтың әртүрлі салаларында болсын, ер-азаматтармен қатар еңбекке белсене араласып, өздерінің біліктілігін, қабілет-дарынын, іскерліктерін айқын көрсетіп келеді

Кәсіпкер – әйел басқосулар мен келіссөздерді сенімді жүргізіп, халықаралық, қазақстандық нарықтық жағдайды дұрыс бағамдай біліп, әлемнің бесігін тербетуге құдіретті.

1873 жылы Ресей императоры географиялық қоғамының мүшесі Н.Северцов қазақ әйелдері туралы мынадай мінездеме берген екен: «Қазақ әйелдері еркін ойлылығымен ерекшеленеді, билікті мойындамайды. Ол өмір бойы бітпейтін үй тірлігінде жүрсе де күң емес, қайта ол үйдің шын мәніндегі бикесі, билеушісі, жалқау күйеу әйеліне бағынышты, тек жұмысқа салмаса болғаны, ал кейбір өжет әйелдер күйеуін жұмысқа жегуден де тартынбайды. Тек қонақ күту кезінде күйеуінің момақан қызметшісі болып, тамақты да бірге ішпей, қалғанына ғана қанағаттанады. Мұның өзі сол үйдің бикесі ретінде қонақтарды күту әдебімен байланысты. Қалай болғанда да қазақ еркектері ат үстінде және үйінен тысқары жерде ғана батыл болуы анық, ал қазақ әйелі керісінше, үйде тәуелсіз, толық билігі бар бике. Ауылға жау шапса, еркектер қаруын ала сала жылқыға жөнеледі, ал әйелдер ауылды қорғайды. Содан соң барып шапқан жауға ерлер лап қояды...»

Қазақ әйел адамдары қай ғасырда болмасын, ізгі қасиеттер мен терең құндылықтарға ие болған. Өкінішке орай, олар барлық уақытта қазіргідей теңдік пен бостандықта өмір сүрген жоқ. Бірақ, талай еңбек пен атқарылған жұмыстың арқасында, әйел адамы қиындықтарға мойымай, өз мақсатына жетеді

Ғылыми жұмысымды американдық жазушы және журналист Наоми Вулфтың культтік туындысы, әйел сұлулығы туралы стереотиптік идеялардың қайдан шыққаны және әйел адамның жекебас бостандығын шектеу туралы жазылған «Миф о красоте» кітабынан үзіндімен қорытындылағым келеді: «Қазіргі уақытта көптеген әйелдер өздерін әдемі немесе кездейсоқ киінуге, ерін далабы жағуға, спорттық жейделерді киюге, тіпті кейде салмақ қосуға немесе арықтауға жеткілікті еркін және тәуелсіз сезінеді. Әйелдің өзін-өзі бағалауы зардап шегеді. Жақында мұндай шешімдер қабылдау әлдеқайда қиын және қорқынышты болды. Осыдан он жыл бұрын көпшілігіміз: «Егер мен сұр тышқан сияқты киінетін болсам, олар мені тыңдайдыма?», «Салмақ қоссам, «жаман» боламын ба?», «Артық фунттан құтылсам, «жақсы» боламын ба?». Егер әйелдер бұдан былай дәл осылай ойламайтын болса, немесе, кем дегенде, бұлай ойлаудың түбегейлі қате екенін білсе, бұл көптеген әйелдердің санасында қалыптасқан сенімнің ішкі күшін куәландырады және олардың өзгеруге және өздеріне мүмкіндік беруге қабілеттілігін дәлелдейді, еркін сезінуге көмектеседі. Осы еркіндіктің шекарасын одан әрі нығайтып, кеңейтуге мүмкіндігіңіз бар...» [5; б. 3-4]

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұхтар Әуезов «Адамдық негізі – әйел» мақаласы, Семей «Сарыарқа» газеті, №12, 1917 жыл 5 қыркүйек
2. Ә. Үркімбаева, Е.Тәңірбергенова «Әлеуметтік жағдайды жақсартудағы әйелдердің рөлі» ғылыми жұмысы; Қызылорда, Қазақстан; Ғылыми жетекші: п.ғ.к. Жарбулова С.Т. 2017
3. Қазақстан әйелдері мен ерлері атты статистикалық жинақ; қазан
4. Ысқақұлы Д., Жакенбаева М.К. «Қазақ қоғамындағы әйел болмысының ұлттық әдебиетіміздегі көрінісі» мақаласы; Алматы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; Журнал: Керуен б. 56; Учредители: Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК; ISSN: 2078-8134
5. Наоми Вулф «Миф о красоте»: с. 3-4
6. Қазақстан Президенті жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссияның төрайымы Гүлшара Әбдіқалықова «Әйелдер – Тәуелсіздік

МӘДЕНИЕТ АНАТОМИЯСЫНА СИПАТТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ
философия мамандығының 1-курс студенті Сamedов М.Р.

Ғылыми жетекшісі: философия ғылымдарының кандидаты, Жарқимбаева Д.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Осы зерттеу мақаласында мәдениет анатомиясы ғылымына талдаулар жүргізілді. Мәдениет ұғымы басқа ұғымдармен қалай астасып жатқаны туралы пікірлер айтылды. Сонымен қатар, қазіргі замандағы өмір сүріп келе жатқан мемлекеттерде мәдениет анатомиясы қалай көрініс табады сынды мәселелердің өзектілігі талқыланды. Және де Шығыс елдері мен Батыс елдері мәдениетінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы ақпарат берілді.

Кілт сөздер: мәдениет, өркениет, тарих, мәдени орта, ұлттық мәдениет, типология, антипод, миф, Морган, Мид, Белл теориялары.

Мәдениет ұғымын тереңірек түсінуіміз үшін, біз мәдениет ұғымына мағыналық жақындығы бар басқа ұғымдармен байланысын қарастырып өткеніміз жөн. Осы кезде біздің санамызға бірінші боып түсетін ұғым — өркениет болып табылады. Өркениет (цивилизация) латын тілінің сөзі, азаматтық деген ұғымды білдіреді. Римдіктер бұл ұғымды халық пен мемлекет арасындағы айырмашылықты көрсету құралы ретінде пайдаланған. Яғни, азаматтық қоғам, азаматтық ретінде сипатталады. Осы жақтан біз мәдениет пен өркениет ұғымдарының ұқсастықтарын атап өткеніміз жөн. Яғни, екі терминді төменгідей топтастыруымызға болады:

1. Мәдениет пен өркениет бір. Олар деректерде синонимдес болып келеді деп делінген.
2. Өркениет — руханилықтың антиподы десек болады.
3. Өркениет — мәдениеттің прогресі.
4. Өркениет — тағылық пен варварлықтан кейінгі тарихи-мәдени саты.
5. Өркениет — этностар мен мемлекеттерге тән мәдениеттің түрі.
6. Өркениет мәдениеттің техникалық даму деңгейі.

Бұдан түсінетіміз, мәдениет пен өркениет бір-бірімен байланысты ұғымдар екенін аңғара аламыз. Мәдениеттанушы Г. Чайлдтың пікірінше, өркениетке еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі, жазбаша мәдениеттің дамуы, қолөнер мен сауданың өркендеуі, азаматтық қоғам мен мемлекеттің орнауы жатады. Мәдениетті тұлғалық сипатта алып қарастырғанда, бірнеше түсініктемелерге тоқталып өткеніміз жөн, олардың ішіндегі ең маңыздысы: мәдени әрекет, мәдени орта, мәдени ұйымдар мен ұжымдар десек қателеспейміз. Көрсетілген түсініктемелердің арасындағы ең түбегейлісі — мәдени әрекеттену болып табылады. Әрекеттену дегеніміз бұл — жалпы адам, тұлға мен қоғамның өмір сүру тәсілі болып есептеледі. Мәдени әрекет көбінесе, мәдениет игіліктерін өндіруге, оны таратуға, тұтынуға бағытқа сәйкес әлеуметтік іс-қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді жасау нәтижесінде адам немесе тұлға өзінің де мәдени деңгейін, ролін көтереді. Осы мәдени әрекеттердің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени қажеттіліктерді кеңінен талдап қарастырады. Осы қажеттіліктердің қатарына біз мынандай адамдық қажеттіліктерді және талаптарды жатқыза аламыз: әлемнің мәні мен мағынасын іздеу, табу, өмірден өз орнынды табуға ұмтылу, шығармашылыққа деген талпыныс, альтруизм, гумандылық және тағы басқаларын атап өткеніміз абзал.

Мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық, байланыстық табиғатмен тығыз байланысты болып келетін термин. Мәдени орта заттық-материалдық, әлеуметтік ұйымдар мен ұжымдардан, рухани деген сияқты қызметтерінен тұрады. Оларға техника мен құрал-жабдықтардың даму деңгейі, олардың қолданысы, тұрмыстық мәдени әлеуетінің дәрежесі, адамдардың білім көрсеткіші, кәсіптік шеберлігі, рухани мәдениетті сақтау және насихаттау ұйымдары (мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар және тағы басқалары) жатады десек қателеспейміз [3].

Кез-келген ұлттық мәдениетті алып қарастырсақ та, ондағы салт-дәстүрлер жүйесіне бірден назарымыз ауады десек болады. Мәдениет ұғымының кең мағынасында бір ұрпақтың келесі бір өскелең ұрпаққа жолдаған, бағыттаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы дәстүрді, жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады деп айтуға болады. Көбінесе, жазу-сызу болмаған ерте замандағы елдерді алып қарастырсақ болады. Ғасырлар бойы күнделікті іс-

тәжірибе немесе практика жүзінде қалыптасқанд жазу-сызу мен азаматтық қоғамдық қауымдастықтың әлі жоқ болған кезде қалыптасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар мәдени дәстүрдің жалғыз мүмкіндігі болды. Көнеден келе жатқан ырымдар мен әдет-ғұрыптардан надандық емес, қазіргі ұлттық мәдениеттердің архетипін аңғарған жөн деп санаймын. Кез-келген ұлттық мәдениеттің негізгі тамыры мен ділін, ондағы моральдық қасиеттер мен дүниетанымдық көзқарастарды түсіну үшін мәдениеттің тағы бір негізі дінге жүгінуіміз қажет. Дінді құрту жөніндегі қалыптасқан жүйе – тоталитарлық жүйе деп аталады. Бұл жүйе тек қана дінді ғана емес мәдени құндылықтарды жоюға бағытталған болып есептеледі. Дінге дейінгі дүниетаным ретіндегі мифте табиғат қасиетті күштерге иланса, ұлттық немесе дүниежүзілік діндерде адам мен қоғамның құдіреттілігіне күшіне басты назар аударылады деп айқын айта аламыз. Осы жүйенің нәтижесінде белгілі бір өркениет қалыптасады. Жалпы алып қарастырғанда, дінтанусыз мәдениеттануды түсіне алмаймыз олар өзара тікелей байланысты болып келеді.

Мәдениеттің өзекті бөлігі ретінде алып қарастырылатын сала ол — өнер. Сонау таңбалы тастағы кескіндер мен ырым-билерден бастап, халықтың шығармашылық рухынан туған талай сұлу дүниелерсіз, өнер әлемінсіз, қандай мәдениет болсын, оның рухын сезіне алмасымыз анық. Шынында да, өнер мәдениеттің алтын қазынасы болып табылады, адамның ұлылығын білдіретін ғажап көріністердің бірі — оның әсемдікке, сұлулыққа ұмтылуы. Осының барлығын тікелей өнермен байланыстырсақ болады. Осыған дейін қарастырылған анықтамалардан бір ой қалыптастыруға болады: мәдениет ол дегеніміз — адам әлемі. Мәдениет көріністерінде адамдық парасат, оқыл-ой, ізгілік пен әдемілік заттандырылып, игіліктер дүниесі құралған бір әлем. Сонымен бірге мәдениет адамды тұлға деңгейіне көтеретін бірден-бір құралдың бірі [4].

Әл-Фараби айтқандай, адам — «хайуани мәдениет, яғни, мәдениетті жан.

Адам — табиғаттың туындысы және адам үшін табиғи орта мәңгілік қажеттілік болып қала береді.

Ғасырларлар бойы өткен уақыт — адамның мәдени даму кезеңінің негізі. Бірақ алға қарай жылжу біздің Жер-Анамызға әр уақытта пайда бола бермейді. Адам қоршаған ортаны өзіне ыңғайлы тұраққа айналдыруға тырысты, алайда осы белсенділік көп жағдайда табиғатты құлдыратып жіберді. Мәдениет пен табиғатты қарама-қайшы қоюдың бір түрі адамның табиғи антимадениеттілігі жөніндегі ілімдер еді. Контрмәдениет атты XX ғасыр туындысы бұқаралық мәдениеттегі руханилықтың затқа, тауарға, саудаға айналуына қарсы қозғалыс сипатында болды. Мәдениет пен табиғатты ұштасуы руханилыққа тырысатын ілім — мәдени антропология болып есептеледі. Оның негізін салушылардың бірі — Э. Уилсон болып табылады.

Әрине аталған ілімдер табиғи-биологиялық заңдылықтарымен тым әсірелеп жібереді, бірақ оның қисыны бар болу керек. Өйткені, XX ғасыр мәдениет пен табиғат заңдылықтарының тағдыры үшін қауіпті екендігін көрсетіп, жаңа заман талабына сай экологиялық мәдениет саласын қалыптастырды.

Тағы айта кететін бір жайт, осы экология мәселелеріне байланысты Шығыс пен Батыстың арасындағы айырмашылықты атап өткеніміз жөн.

Сонымен, мәдениет адам мен табиғатты бөліп зат емес, керісінше, олардың арасындағы нәзік үндестік десек болады және рухани байланыстырушы құрал. Осы үндестікті (гармонияны) одан әрі қарай жетілдіру — адамзаттың алдындағы міндеттердің бірі ретінде алып қарастыруымызға болады.

Адам және мәдениет мәселесін тереңдете түсетін тағы бір жайт адамның қабілеттілігіне, оның жан-жақтылығына, шексіздігіне байланысты болып келеді. Осы кезде америкалық ғалымы К. Поппер айтқандай, адам бірдей үш дүниеге жатады: физикалық, ментальдық (психологиялық) және идеалдық дүниелеріне жатады. Сонда мәдениет осы көрсетілген дүниелердің қайсысымен көбірек анықталады және байланысады деген сауал туады. Егер біз мәдениетті тек материалдық және рухани бөліктерге бөлудің түрлерін қарастырсақ, онда мәдениеттің өзінің түпкі мағынасында идеалды екендігіне көзімізді жеткізуімізге болады. Себебі, адамды қоршаған дүние — бұл мәдениеттің сыртқы көрінісі ғана болып есептеледі, оның мәні мен түпнегізі — руханилықты адам әрекетінің нәтижесінде заттандыруда жатыр десек қателеспейміз. Мәдениеттің ішкі мәні мен негізі қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдардың өзіндік санасында, парасаттылық сезімдерінде, рухани ізденістерінде көрініс табады. Енді мәдениеттің қоғамда атқаратын қызметтерін талқылап өтетін болсақ. Алдымен қоғам және мәдениет ұғымдарында қаншама ұқсастық, үндестік болғанымен, олардың арасындағы мағыналық айырмашылықты естен шығармағанымыз жөн.

Қоғам — әлемнің бір бөлігі іспеттес, белгілі бір жоспарды іске асыру жолында әрекет етіп жатқан субъектілердің (тұлғалардың, топтардың, этностардың) байланыс нысандарының негізгі

көзі. Яғни, қоғам ұғымындағы негізгі мәселе — адам және оның ұйымдасу, ұжымдасу нысандары, бұл ретте қоғамды зерттейтін басты ілім әлеуметтану елеулі орын алады. Ал мәдениет осы тұрғыдағы қоғамның белгілі бір түпнегізі, көрінісі, сипаты мазмұнында қолданылатынын тұжырымдай аламыз.

Біз жалпы осыған дейін мәдениетті ұғымдық жағынан қарастырып келдік. Сонымен қатар мәдениет болмысы деген зат бар. Мәдениет болмысы — тарихи-мәдени процесс. Оны әлеуметтік процесс қозғалысының ақпараттық, коммуникациялық түрі деп атауға болады.

Тарихи-мәдени қозғалыс пен процессті мәдениеттану дүниежүзілік тарихтан басқаша қисынмен, басқаша бағытпен зерттейді. Оның алдында орын алған оқиғалар мен тарихи деректердің тізбесін жасау мақсаты тұрған жоқ. Ол осы тарихи-мәдени процестің қисындық модельдерін бейнелеуге тырысады. Егер біз дүниежүзілік тарихқа осы сипатта назар аударатын болсақ, онда адамзат дамуында екі бағыт бар екендігін байқай аламыз. Біріншісі, табиғатты меңгеру, игеру арқылы өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастарды, байланыстарды өркендетумен, білім мен техниканың дамуы нәтижесінде қалыптасатын өркениетпен байланысты болып келеді. Мысалы келтірсек, өркениет дәуірі адам өміріне машинаның жан-жақты енуімен, тіпті адамның рухани құндылығы кеміп, оның осы машинаның тетігіне айналған көріністерімен байқауымызға болады [1].

Әрине, өркениет адам өмірін қазіргі кезде тұтынудың жалпы жоғары деңгейіне көтерді. Дамыған елдерде «не жеймін, не киемін сияқты мәселелер түбегейлі шешілген». Бірақ адамзат үшін бұлардан басқа маңызды міндеттер бар. Адам руханилығының дамуын мәдениет деп атауға болады. Ол адамның ішкі дүниесіне, оның терең сезім қатпарларына, ой-өрісіне кеңінен байланысты. Осы бағыттардың айырмашылығы мен ұқсастықтарын Шығыс пен Батысты салыстыру арқылы да байқауға болады. Егер Шығыс мәдениетке көбірек көңіл бөліп оны дамытса, Батыс өркениетті дамытуда талай жетістіктерге жетеді десек қателеспейміз. Тарихи-мәдени қозғалыстың динамикасын алып қарастырсақ, онда тарихи тұрғыдан төмендегідей сатыларды бөліп көрсетуге болады:

I. Льюис Генри Морганның ілімі бойынша:

1. Тағылық;
2. Варварлық;
3. Өркениет.

II. Маргарет Мидтің ілімі бойынша:

1. Постфигуративтік мәдениет;
2. Кофигуративтік (замандастық) мәдениет;
3. Предфигуративтік (жас ұрпақтық) мәдениет.

III. Даниелл Беллдің пікірі бойынша:

1. Индустриалдыққа дейінгі қоғам;
2. Индустриалдық қоғам;
3. Индустриалдықтан кейінгі қоғам.

Сонымен қатар, Марксизм тарихи-мәдени процессті бес қоғамдық-экономикалық формацияға (алғашқы қауымдық, құлиеленушілік, феодалдық, капиталистік, коммунистік) деп мәдениеттің бес түрін атап көрсетеді. Бұған дейін мәдениет өзінің тұтастық және жалпылық белгілері бойынша бүкіл қоғамдық қасиет ретінде сипатталады. Алайда, нақтылы тарихта әртүрлі мәдени жүйелер өмірге еніп жатады, олар кейін өз орнын басқа мәдени жүйелерге береді. Ал этностық (ұлттық) мәдениеттерді алып қарайтын болсақ, олар тіпті бір ғасырдың ішінде талай өзгерістер мен оқиғаларды басынан өткізген. Мысалы келтіретін болсақ, XX ғасырдағы қазақ мәдениеті туралы сөз болғанда көшпенділерден бастап кеңестік тоталитарлық мәдениетпен қоса, қайта жаңғырып жатқан қазақтың төл мәдениеті туралы айтуымыз қажет. Яғни, сол замандағы тоталитарлық жүйенің мәдениетке кері әсері.

Сонда, әр мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін жоғалтпай, белгілі бір жүйеге, топқа келтіруге бола ма? деген сауал ойымызға туады. Бұл мәдениеттер типологиясы туралы және мәдениеттанудағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Ендігі кезекте мәдениет ұғымының басқа ұғымдармен сабақтастығын алып қарастырсақ, Типология (грек тілінен аударылғанда «пішін, үлгі, із және ілім, деп аударылады). Қазіргі ғылыми

әдебиетте зерттеу объектілерін жалпылама үлгі көмегімен талдау, сұрыптау, анализ жасау және жинақтау әдістері мен тәсілдерін айтады. Типология, әсіресе, бір-біріне ұқсамайтын, алшақ, көп түрлі құбылыстармен сабақтас болатын ғылымдарда реттеу және оны түсіндіру мақсатында жиі қолданылады десек болады. Осы сипатқа келгенде типология ғылымының ХХ ғасырда жан-жақты дамыған структурализм, жалпы жүйелік ғылым мен мәдениеттану сияқты ілімдерде кеңінен қолданылатынын баса айту қажет. Бұл ғылымдарда типология әртүрлі құрылымдық негіздемелерді, заңдылықтарды ашу, олардың түпнегізіндегі архетиптерді айқындау болып табылады. Осының нәтижесінде мәдени идеалды типтерді құрастыру және оларды салыстырмалы түрлі тәсілдермен түсіндіру сияқты ғылыми негізгі әдістер пайда болады. Осыдан біз, адамзатқа тән сан алуан мәдениетті зерттеу үшін типология ауадай қажет екенін басып айта аламыз.

Қазіргі замандағы мәдениеттануда типологияның саналуан баламасы қабылданған. Бұл жерде шешуді қажет ететін басты мәселе — мәдени жүйелік типтерінің өзара байланысы болып келеді. Осы тұста дүниежүзілік тұтас мәдениеттер эволюциясы бар ма, әлде әрбір мәдениет оқшау ма, бір-бірінен алшақтап кете ме? Осы мәдени типтердің тарихтағы негізгі орны, оның ғылымға қосқан үлесі қандай? Неліктен адамзат дамуында белгілі бір мәдени тип қалыптасады? Осындай сұрақтарды ары қарай жалғастыра беруге болады. Енді осы сұрақтарға түсіндірмелерді іздестіріп көріп, анықтама беріп кететін болсақ...

Осы сұрақтар бойынша мәдениеттануда негізінен үш бағытты бөліп алып қарастыруға болады. ХІХ ғасыр тарихи тұрғыдан мәдениет типтерін негізінен біртұтас дүниежүзілік өркениеттің қалыптастыру заңдылықтарына, негіздемелері мен ережелеріне сәйкестендіріп шешті. Осы жерде Дарвинистік эволюциялық ілім ықпалымен пайда болған бір бағыттық, бір прогрессивтік мәдени даму тұжырымдамасы бойынша әртүрлі өркениеттер болған жоқ. Тек бір ғана өркениет бар және де барлық дамыған елдер осы өркениеттік мәдениеттің ұқсас сатыларынан өтеді. Бұлай ойлау, әсіресе, марксизм ілімінде анық айтылған болатын (қоғамдық-экономикалық фармациялар). Сонымен қатар, Гегель философиясындағы жалпыламалықтың жекелерден, қоғамдық қауымдастықтан жоғары тұрып, оларға үстемдік ету принципі мәдениет типтеріндегі өзіндік ерекшеліктерді қалыптастыруға әкеліп соқты.

Сонымен қоса, Данилевский тарихи-мәдени типтердің арасындағы байланысты мүлдем жоққа шығармайды. Оның пікірінше, мәдениет арақатынасының үш түрі бар:

- а) жою (мысалы, еуропалықтардың Америкадағы үндістер өркениеттерін жойып жіберуі);
- ә) будандастыру (І Петрдің еуропалық мәдениетті орыс халқына, аумағына енгізуі);
- б) тыңайту (мәдениет өзінің түпнегізін сақтап қалу, басқалардың нәрімен толығыады).

Жалпы алғанда, мәдениет пен өркениетті байланыстыратын ол – қоғам болып табылады. Өйткені, адамдар болмаса өркениет дамымай қалатын еді, халықтар арасындағы мәдениет байланысы болмайтын еді [2].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бердяев Н.А. «Воля к жизни и воля к культуре». На переломе. - М., 1990. - С.78.
2. Ясперс К.Т. «Смысл и назначение истории». — М. 1971. — С. 32-33.
3. Гердер И.Г. «Идеи к философии истории человечества». — М., 1977. — С. 252.
4. Қазақтың дүниетанымы. Алматы, 1993, 36-бет.

КӨШПЕЛІ МӘДЕНИЕТТЕГІ ГЕНДЕРЛІК ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

3 курс, мәдениеттану Өлмесова А.Т.

Ғылыми жетекші: философия ғ.к., аға-оқытушы Жаркимбаева Д.Б.

Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Ғылыми жұмыстың мақсаты көшпелілер тәжірибесінен бүгінгі таңда қандай пайдалы ақпарат алуға болады, көшпелі қоғамдағы отбасылық байланыстардың сипаты қандай болды деген сұрақтарға жауап беретін өзекті мәселелерге тоқталатын боламын. Сонымен қатар, қазіргі таңда ислам дінінің терең енуі дәстүрлі қазақ қоғамындағы гендерлік қатынасқа деген көзқарастың біршама өзгеруіне өз әсерін тигізбей қоймады. Сондай-ақ, көшпелі қазақ мәдениетіндегі әйел адамның орны мен ролін тарихи тұрғыда қарастыру, анықтау және сараптау

арқылы ойға азық беретін құнды ақпараттармен бөлісу. Жұмыста қазақтардың этникалық гендерлік санасы гендерлік-симметриялық қатынастардың көрсеткіші болып табылатын қазақтың дәстүрлі қоғамындағы қазақ әйелі туралы көзқарастар берілген.

Кілт сөздер: көшпелі мәдениет, қазақ мәдениеті, гендер, қазақ әйелі.

Ең әуелі «гендер деген не?» сұрағына анықтама бере кетсем, гендер – әйелдер мен ерлердің әлеуметтік мінез-құлқын, олардың бір-бірімен қарым-қатынасын анықтайтын мәдени сипаттамалардың белгілі бір жиынтығы. Осылайша, гендер әйелдер мен ерлерді ғана емес, олардың арасындағы қарым-қатынасты және бұл қатынастардың әлеуметтік тұрғыда құрылу жолын білдіреді. Белгілі әлеуметтанушы Энтони Гидденс «гендер» дегеніміз «ер мен әйелдің физикалық айырмашылығы емес, еркектік пен әйелдіктің әлеуметтік қалыптасқан ерекшеліктері» деп түсіндіреді. Оның айтуынша, гендер, ең алдымен, «ерлер мен әйелдерге сәйкес келетін мінез-құлық туралы әлеуметтік үміттерді» білдіреді.

Бастапқыда «гендер» термині – ағылшын тіліндегі «gender» сөзінің транслитерациясы – грамматикалық жынысты білдірді. Грамматикадан тыс контексте оны алғаш рет американдық психолог Роберт Столлер (1924-1991) пайдаланды, ол 1968 жылы «Жыныс және гендер» еңбегін жариялады. Бұл екі терминнің бөлінуінің мәні әйелдік пен еркектіктің әлеуметтік-мәдени мағыналарын биологиялық жыныстық айырмашылықтардан ажырату болды. «Гендер» термині физикалық және сексуалдылықтың биологиялық сипаттамалары адамға табиғатпен берілген, бірақ олар жеке сана мен әлеуметтік-мәдени идеялар призмасы арқылы сынатынына назар аударуға мүмкіндік берді. Тұтастай алғанда гендерлік көзқарас әйелдер мен ерлердің мінез-құлқындағы айырмашылықтар анатомиялық ерекшеліктермен ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік факторлармен, мысалы, тәрбие, білім беру және белгілі бір мәдениет пен қоғам туралы дәстүрлі идеялармен анықталады деп болжайды.

1950-1960 жылдары құрылымдық функционализм теориясы аясында Т. Парсонс пен Р. Бейлс белсенді түрде дамытқан гендерлік-рөлдік көзқарасқа сәйкес екі қарама-қарсы жыныстың (әйелдік және еркектік) болуы табиғилықтың әлеуметтік-мәдени көрініс: табиғатпен алдын ала анықталған әлеуметтік рөлдердің мазмұны бір немесе басқа екі биологиялық жынысқа сәйкес келеді.

Жыныстар арасындағы қарым-қатынас ер адам инструменталды, ал әйел – экспрессивтік рөл атқаратын отбасы мысалында сипатталды. Инструменталды рөл – отбасының басқа әлеуметтік объектілермен қарым-қатынасын реттеу, бұл табыс табушының рөлі; ал экспрессивтік рөл отбасында ішкі тепе-теңдікті орнату, яғни бұл үй шаруасындағы әйел рөлі. Бұл концепцияда өмірдің қоғамдық және жеке салаларының арақатынасы мәселесі ерекше орын алады. Нарықтық институттарды, саясатты, экономиканы, құқықтануды қамтитын қоғамдық сала – ер адамдар үстемдік ететін дүние, билік және бедел саласы ретінде танылады. Әйелдер «басқаратын» өмірдің жеке саласы қоғамдық сана тұрғысынан екінші дәрежелі, елеусіз, қосымша және беделді емес болып саналады.

Ресейде биодетерминистік концепциялардың ішінде 1980-жылдары жақсы белгілі болған В.А. Геодакянның «ақпараттық» теориясын атауға болады. Оның ойынша, әйелдің генетикалық құрылымының негізгі қызметі – ақпаратты жинақтау, сақтау және кейінгі ұрпаққа жеткізу. Ерлерде генетикалық құрылым жаңа ақпаратты іздеуге және таңдауға арналған. Яғни, ерлер жасаушы, ал әйелдер консерватор (В.А. Геодакян тұрғысынан сөздің оң мағынасында).

Рөлдер теориясының сыншылары оның әйел және еркек рөлдерінің теңсіздігін ескермейтінін, бірақ олардың бірін-бірі толықтыратынын атап көрсетті. Дегенмен, ешбір мәдениетте қоғамдық пікір жеке және қоғамдық саланы баламалы деп санамайды. Демек, кәсіби рөлдерді ерлерге, ал отбасылық рөлдерді тек әйелдерге жүктейтін гендерлік көзқарастар ерлер мен әйелдердің психологиялық әл-ауқатына теріс әсер етіп, олардың жеке даму мүмкіндіктерін шектеп, ерлердің, әйелдердің отбасылық салада жүзеге асуына кедергі келтіреді. Сондай-ақ жыныстық-рөлдік теория балалардың гендерлік рөлдерді үйрену процесін толық ашпайды. Сонымен қатар, концепция неге теңсіздік қатынасын әйелдер де, ер адамдар да табиғи деп қабылдайтынын түсіндірмейді.

Тәрбие барысында отбасы (ата-анасы мен туыстары), білім беру жүйесі (тәрбиешілер мен мұғалімдер), мәдени орта (кітап және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы) баланың санасына гендерлік стереотиптерді енгізеді, «нағыз әйел» және «нағыз еркек» туралы үлгілер мен идеяларды құрастырады, белгілі бір мінез-құлықты қалыптастырады. Кейіннен бұл гендерлік стереотиптер әртүрлі мәдени және әлеуметтік механизмдер арқылы сақталады. Адам көбінесе бұл механизмдерді білмейді және өзінің мінез-құлқын тек өзінің объективті бағалауының нәтижесі деп санайды. Өзінің

мінез-құлқындағы гендерлік мәртебеге байланысты үміттерді орындай отырып, микродеңгейдегі адамдар гендерлік айырмашылықтарды және сәйкесінше олардың негізінде құрылған үстемдік пен билік жүйелерін қолдайды.

Гендер, сәйкесінше, нәсіл, этникалық/ұлт, жас, тап сияқты негізгі әлеуметтік-демографиялық факторлармен үйлесімде әлеуметтік иерархия жүйесін құрайтын қоғамның әлеуметтік стратификациясының факторларының бірі болып табылады.

Қазақ мәдениеті көшпелі өмір салтын ХХ ғасырдың басына дейін сақтады. Көшпелілер мәдениетін зерттей отырып, қазақтар арасында кейіннен қалыптасқан дәстүрлерді атап өтуге болады. Көшпелі тайпалардың әйелдері мен ерлерінің қарым-қатынасының ортақ белгілерін анықтай отырып, біз бұл белгілердің қалай түсіндірілетінін, қалай өзгергенін, өзгеру себептерін ашуға тырысамыз.

1. Әйелдер мен еркектер қоғамда бірдей еркін. («Әке мен бала, ер мен әйел, өзара кездесуде бір-бірінің алдында еңкейеді»).

Қазақтың салт-дәстүрінде қазақ тілінде байқалатын белгілі бір аксиологиялық және мінез-құлық әмбебаптығы бар: жалпы атаулар, жыныстың жоқтығы, қолданылатын киім элементтері. Еңкею немесе бас ию туралы айтатын болсақ, бұл элемент оңтүстік және батыс қазақтарында күйеуінің үлкен туыстарына келіннің сәлем беруі түрінде сақталған. Бұл аймақтарда ислам дінінің ықпалымен тек әйелдің бас июі сақталған деп болжауға болады.

2. Ерлер мен әйел адамдардың әйелі мен күйеуін таңдауға құқығы бар «...егер ер адам бір қызды ұнаттып қалса, онда үйге қайтып оралған кезде ол қызға құда түсуге жібереді, ал ата-анасы сирек бас тартады». Қазақтар тең некеге бейім: «тең теңімен, тезек қабымен» деген сөз де содан шықса керек.

Көшпеліліктің шарты біршама қатал, сондықтан олар әдетте дәулеті, әлеуметтік жағдайы бірдей жар таңдауға тырысады, бірақ бәрінен де ақыл-ойы, мінезі, тәрбиесіне мән береді. «Уа, жігіттер, әйел алсаң қарап ал ақылдысын, Ол сенің ақыреттік жақсы кісің».

Бұл әйелге Жаратушыдан берілген ұрпақтың тәрбиешісі болу парызы Шал ақынның сөздері. Бұл сөздер кейіннен Мұхтар Әуезовте көрініс табады, ол қазаққа жарқын болашаққа қол жеткізгісі келсе, қашанда әйелі бар бесіктен бастау керектігін ескертеді. Ақылды әйелсіз ұлт адамзаттың дамуында белгілі бір миссиясы бар, өзін-өзі қамтамасыз ететін мәдени құбылыс ретінде орын ала алмайды деп айтуға болады.

Қазақтың мақал-мәтелдері ердің «бақытының» («бақ») әйелге байланысты екенін, «жақсы әйел бастағы бақ», «жақсы әйел төрге итереді, жаман әйел көрге итереді» деп дабыл қағудан жалықпайды. Өзіне лайықты емес күйеуі бар әйелді жетіммен салыстырады. «Үшіншісі – болады екен әйел жетім, өзінің теңін тауып қосылмаған».

3. Неке қияр алдында ата-анаға, туған-туысқандарға мол сыйлықтар, малдың жақсысын таңдап береді («құдалық»).

Бұл дәстүр күні бүгінге дейін күшін жоғалтпады. Ұлы шаңырақ көтерген әрбір адам қалыңдықтың ата-анасы мен туған-туыстарына ұнауы тиіс сыйлықтарды дайындауға тырысады. Бұл ретте «Құданды құдайдай сыйла» деген сөздер айтылады. Арғы аталар әңгімелерінен, тарих оқулықтары мен ақындық мұралардан ғана бейбіт заманда өмір сүретін ұрпақ көшпелі тайпалардың өмір сүрген жағдайын қалпына келтіре алады. Үздіксіз аралық соғыстарды тоқтату үшін протоқазақтар «жеті ұрпаққа дейінгі туысқандық», «некелік туысқандық» сияқты заңдарды қолданған. Біріншісі бір-бірін туысқандай көріп, жауласуға құқығы жоқ отбасылар шеңберін кеңейтті. «Әке мен үлкен ұлдар өштеспейді, бір-біріне кек сақтамайды».

4. Соғысушы ру, тайпалар арасында татулық пен келісім орнату мақсатында құда түсуді пайдалану («неке қатынасы»).

Соғысты аяқтау және одақ құру үшін қолданылған екінші заң соғысушы тараптардың балалары арасындағы неке болды. Қызды ұлына жар етіп алып, күйеу жігіттің жетінші ұрпаққа дейінгі барлық туыстары қалыңдықтың туыстарымен жетінші ұрпаққа дейін туыс болған. Мұндай одақты біріктіру үшін көп нәрсені, малды, зергерлік бұйымдарды, жәдігер ретінде анықталған ерекше заттар түріндегі тайпалық құндылықтарды құрбан ету қажет болды. Күйеу жағы қарама-қарсы жақтың барлық шарттарын орындауға тырысты, өйткені болашақта бұл қарым-қатынас тек бейбітшілікті ғана емес, сонымен қатар балаларының, ұрпағының анасы болуға тиіс қыздың бүкіл отбасымен байланыстырды. Қызын басқа руға берген жақ бұл румен ешқашан соғыспайтынын, өйткені онда қызынан туған ұрпақ бар екенін білетін. Демек, қазақта қыздар мен апалардан туған балаларды («жиен») кез келген әрекетпен, сөзбен ренжітуге тыйым салатын, барлық қалауларын

орындап, талап еткенін беретін әдет-ғұрыптары бар. Қазақтың ұлттық әдет-ғұрып ретінде күні бүгінге дейін орындап келе жатқан бұл талаптар бір кездері бейбітшілікті сақтау үшін заң талаптары болған. Сондықтан қазақтар келіндерді «құт», «береке», «бірлік» әкелетін адамдар деп қарайды. Осындай «ерлі-зайыптылар одағы» құрылғалы бері бала тууда тыныштық кезеңі орнап, ортақ мерекелер өткізіліп, бір-біріне сый-сияпат жасалды, әр тарап екінші бір тараптың көңілін тауып, үлкен ілтипатпен риза болуына көз жеткізген. Жастар тату-тәтті өмір сүруге тырысты, өйткені екі ру мен тайпаның қарым-қатынасы олардың мінез-құлқына байланысты болды. Кез келген абайсыз әрекет жасанды соғыстың басталуына әкелуі мүмкін еді. «Бұның бәрі не үшін қажет?» деген сұрақтың туындайтынына қарамастан, «құданы құдай ретінде» құрметтеу дәстүрі бүгінгі күнге дейін көптеген адамдарда сақталған.

5. Қыз балаға жасау беріледі. («Қайын атасы оны жомарттықпен жіберіп, қызының үйіндегінің бәрін сыйға тартқан»).

Тайпалардың одағы, көбінесе «үйлену» әйел рудың арғы тегі ретінде отбасына көптеген жаңалықтар әкеледі деген ой тудырған. Тұрмыстық ыдыс-аяқтан бастап, жаңа сөздерге дейін немесе ана тілі (осыдан «ана тілі» құбылысы, яғни, анасы сөйлейтін тіл феномені пайда болған). Қыздың жасауы құдалық кезінде болған мәдени алмасудың бір бөлігі ретінде қызмет етті, «киіт кигізу» деп аталатын сыйлық алмасуда екі тарап өздерінің ерекше ою-өрнектерімен, әшекейлерімен, кілемдерімен, сондай-ақ сыйлық ретінде өздерінің киім үлгілерін ұсынды. Екінші мәселе - психологиялық. Бойжеткен өз отбасында қолданатын заттарды күнделікті өмірде қалай пайдалану керектігін білетін. Сондықтан олар таныс болғандықтан қызға жаңа жерде әлдеқайда ыңғайлы болды, қолынан келгенін әзірлеу үшін қажет нәрсенің бәрі болды.

6. Дәстүр бойынша бір әйел алады. Қазақтарда екі рет үйленеді: «бәйбіше-тоқал».

Әйелдер үшін көшпелі өмір салты мынадай болды, көбінесе әйелдер жақсы салт атты болғандықтан, тұрмыс құрғанда дүниеге бала әкеле алмайтын. Ал көшпенділер үшін бала – Жаратқанның ең құнды сыйы еді. Балалары жоқ отбасыларды жиі айналып өтетін. Күйеуін осы бақыттан айырмасы үшін әйелі оның босануға қабілетті басқа әйелмен некеге тұруына келіскен. Сонымен, үйде кіші әйел - «тоқал» пайда болды. Алғашқы балаларды әдетте үлкені «бәйбіше» («бауырға салу») алатын болған. Екіншісі, әдетте жасы тым кішісі, үлкенге мойынсұнуына тура келді. Бұл әйелінің рұқсатымен ғана жасалды. Бірақ ислам дінінің енуімен қаржылық жағы тұрақты қазақтар үлкен әйелінің рұқсатынсыз бірнеше «тоқал» ала бастады.

7. Үйлену тойының алдында әйел асыл тастармен әшекейленген ерекше бас киім киеді («олар алтын мен изумруд түстес нефриттен жасалған, қытай таңғыштарына ұқсас сылдырмалары бар бас киім киеді»). Қазақтарда «сәукеле» дейді.

Бас дененің негізгі бөлігі ретінде адамның басына қонатын «бақ» - бақыт ұғымына сай болды. Бақыт еркекке әйелмен бірге келеді. Сондықтан қалыңдықтың бас киіміне осындай ерекше көзқарас болды.

8. Үлкен ағасы қайтыс болғаннан кейін оның жесірі інісіне өтеді («Әкесі қайтыс болғаннан кейін өгей шешесіне үйленеді; ағалары қайтыс болғаннан кейін жеңгелеріне үйленеді»). Қазақтар бұл дәстүрді «әменгерлік» деп атайды.

Көшпелілер үшін ру саны үлкен мәнге ие болды. Сондықтан күйеуі қайтыс болғаннан кейін олар жесір әйелді балаларымен отбасында қалдыруға тырысты. Балалардың күйеуі мен әке рөлін інісі орындау керек еді. Сондай-ақ марқұмның дүние-мүлкінің сақталуына толық жауапкершілік жүктелді. Осылайша рудың саны сақталып, жесір әйел мен оның балалары қазіргі тілмен айтқанда әлеуметтік қорғауға ие болды. Марқұмның бауыры жетім қалған балаларға немесе олардың анасына әдепсіз қылық танытқан жағдайда, олар жоғарыда атап өткендей, үнемі жақсы қарым-қатынаста болған анасының туыстарына («нағашы жұртқа») кетіп қалған. Әйел мен әйел-жеңге (ағасының әйелі) арасындағы жаңа қарым-қатынас қазақ тілінде «отау», «шаңырақ» сияқты ұғымдарда көрініс тапқан. «Отау» – үй, киіз үй, жеке отбасы тұратын аумақ. «Шаңырақ» та «үй» деген ұғымды білдіреді, бірақ кең мағынада. Шаңырақ астында бірнеше отау болуы мүмкін. Отау иесі әйел де, еркек те болуы мүмкін. Бірақ ер адам шаңырақ иесі саналады. Күйеуі өлсе, «шаңырағы» шайқалды дейді. Жесірі қалған марқұмның отау басқа еркектің, күйеуінің туысы «шаңырағы» астына өтеді. Бір шаңырақ астында әйелдер басқаратын бірнеше отау болуы мүмкін.

9. Әрбір жағдайда әйелдердің пікірі ескерілді; әрине, кейбір әскери істерді өздері шешеді.

«Жақсы қатын алсаңыз, жақсылығын білдірер,

Ерін жөнге көндірер... »

Әйелге кеңесші ретінде қатынастың дәлелі Қобыланды батыр (әйелі – Қарлыға), Алпамыс батыр (әйелі – Гүлбаршын) туралы ертегілер.

Қазақтардың гендерлік санасын зерттеу барысында біз қазақтың дәстүрлі қоғамындағы гендерлік қатынастардың көрінісіне назар аударған Қазақстанның көрнекті қайраткерлерінің басылымдарына жүгінеміз. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның осындай мәдениет қайраткерлерінің бірі Қалтай Мұхамеджанұлы Мұхамеджанов – қазақ совет драматургі, публицист, Қазақстанның халық жазушысы, тұңғыш кәсіби театр сыншысы. 1971 жылы жарық көрген «Қазақ әйелі» атты мақаласында фольклорлық және тарихи тақырыпта жазылған спектакльдердегі қазақ әйелдері бейнелерінің сәйкессіздігі туралы пікірін білдіреді. Ол ислам көркем поэзиясынан хабардар көрермендер араб, парсы, түрік бейнелеріне ұқсас, Ләйлә, Зуһра, Шырынға ұқсас «шығыс» әйел элементтерін іздейтінін жазады. Мақала авторы ислам дінінің қазақ әйелдерінің ұстанымын өзгертуге ықпалы туралы айта отырып, қазақ әйелін «діндар апа-қарындастарымен» теңестіруді жокқа шығаратын пікірін білдіреді. «Қазақ әйелдері өзіне деген әділетсіздіктің құрбаны болды, қоғамдық өмірге араласа алмады» деген жалпы пікірмен келісе алмаймын» (автор аударған) Орта Азияға енген ислам барлық отырықшы мәдениеттерге тез тарады, алайда көшпелі өмір салтын ұстанатын және мал шаруашылығымен айналысатындарға ол қалаған ықпалын көрсете алмады. Сондай-ақ ислам шаманизм мен буддизм элементтері кең тараған аумақтарға ықпал ете алмады. Оның пайымдауынша, әртүрлі дінді ұстанатын әйелдердің мінездері әртүрлі болады. Әдеби мұрамызда ерекше орын алатын қазақ әйелдерінің бейнелері соның дәлелі бола алады. Мұсылмандық шығыс әдебиетінде мұң мен қайғыға толы әйелдер бейнесі күнделікті әділетсіздіктің құрбаны болса, революцияға дейінгі ауызша және жазбаша қазақ әдебиетінде қазақ әйелдерінің образдары ақылды кеңесші, сүйікті жар, өмірдегі адал серік ретінде бейнеленген.

Қандай әдеби образ алынса да қазақ әйелдері тартымды, сұлу болып суреттеледі. Аңыз-ертегілерден бастап, тарихи эпостарға дейін қазақ әйелдерінің орны бөлек. Мұндай образдың тамаша үлгісі – әйгілі Жиренше шешеннің әйелі Қарашаш. Ол өте ақылды және ең қиын жағдайларда шығудың жолын тапты. Көшпелілер арасында ежелден кең тараған «Жақсы еркек жаман әйелді тәрбиелемейді, немқұрайлы күйеуден жақсы әйел қадірлі ер шығарады» деген мақалға сүйенсек, әйел адамның қандай маңызды рөл атқарғанын байқауға болады. Қазақтар туған қызды ерекше қадірлеген. Олар көпшіліктің назарында болған, кейіннен олардың әлеуметтік ортасын кеңейткен. Олар ұлдармен тең дәрежеде тәрбиеленген, кейде ұл балаша намысшыл болған.

Мысалы, «Қыз – Жібек» жырындағы Сырлыбай ханның қызы Жібектің дүниетанымы, ой-өрісі өзін қамқорлықпен қоршап алған ағайындарынан әлдеқайда жоғары. Бір көргеннен ғашық болған Төлеген оны ренжіту үшін оған өлең жолдарымен сөз бастайды, оған Жібек батыл жауап (поэтикалық түрде) береді. Жібектің жауабында батылдықпен қатар салт аттының ерік-жігерінің дәрежесін бағалауға деген ұмтылыс бар. Қалтай Мұхамеджановтың айтуынша, мұндай ашық, шыншыл әңгіме, адаммен бетпе-бет жүздесу Ләйләнің де, Шырынның да, Зухраның да түсіне кіріп шықпаған. Ол оның мінезін Шекспир әйелдерімен салыстырады, әсіресе, «Ақылсызды қолға үйрету» пьесасындағы Катарина. Төлегенмен бұл кездесуде оның ойнақы еркелігімен қоса, менмендігі, өзіне деген сенімділігі байқалады.

Қ.Мұхамеджанов қазақ өлеңдерінде махаббаты үшін ешнәрседен тайсалмайтын жанкешті қыздар да, әділдік үшін жанын беруге дайын ақылдылар да кездесетінін баса айтады. Солардың бірі – «Ер Тарғын» ертегісіндегі Ақжүніс. Ақылымен, парасаттылығымен артынан қуып келген атақты Қарт Қожақ батырды тоқтата алады. «Ей, Қарт Қожақ, Қарт Қожақ, атыңды қатайт, Қожақ» дейді қыз. Қыз балалық шағынан бастап, батырдың барлық қасиетін, ерлік істерін қайталап айтып береді, бірақ оның енді жас емес, қартайғанын айтады, оған оның жұп бола алмайтынын дәлелдейді! Және оның сұлулығына Тарғындай батыр ғана лайық екенін де баяндайды. Ақжүністің ақындық мәнерінде қаншама сұлулық бар! Салыстыру, бояу, бейнелеу арқылы қазақтың сұлу қызының бейнесін айшықты етіп көрсетеді. Оның сұлулығын соншалықты айқын суреттей білудің астарында оның ерік-жігері мен еркіндігі жасырылғаны сөзсіз. Бұл өз мақсатына жету үшін не болса да күресуге дайын қыздың тамаша бейнесі. Қазақта қыз баланың қоғам өміріндегі орнын айқындайтын жақсы мақал бар: «Суды құм бөгейді, дауды қыз бөгейді» деген.

Қазақ қоғамында әнші-күйші әйелдерді ерекше қастерлеп, сый-сияпатқа бөлеген. Мерекелік шаралар қай жерде өтсе де, оларға ерекше сән-салтанат пен сұлулық сыйлаған. Қазақ әйелдерінің алтын қолдары ұлттық колөнердің бай өнерін де бейнелейді. Кілемдер, киіз үй әшекейлері мен түрлі жиһаздардан бастап, қазақ әйелдерінің ғасырлар бойы әшекейлеп, көптеген үлгілерде қалыптасқан өнер нышандары – тамаша ою-өрнектер. Қазақ әйелдері үй иесі кеткеннен кейін үйге ғана емес,

бүкіл ауылға жауапты болды. Кез келген жолаушы үй иесін күтпестен демалу үшін тоқтай алатын. Парасатты, өз ойын анық жеткізе алатын әйелдер барлық дайындықтары бар, барлық ережелер бойынша кез келген қонақты қабылдап, құрметпен шығарып сала алатын. Ислам діні кең тараған өзге аймақтардағы әйелдерде қазақ әйелдеріндегі секілді еркіндігі жоқ. Бүкіл ауылда сөзіне қайшы келмейтін Бәйбіше екі ауыз сөзбен еркектердің дауын шешіп, жаудың отын басып, ерік-жігерін құмға айналдырған шешен қыздар мен қайсар әйелдер қаншама!

Даладағы еркін өмір, табиғатпен тікелей байланыс қазақ қоғамындағы қыздардың мінезінде өзіндік ізін қалдырды. Олар бір жерде мықты, бір жерде мерген болды. Еңлік, «Еңлік – Кебек» поэмасындағы мергендік қабілетімен көзге түсті. Қазақ әдебиетінде батыр қыздар, тапқыр, зерек, өнерпаз қыз, төре қыз, пайғамбар қыз образдары көптеп кездеседі. Үзілмейтін сабақтастық кейіннен қазақ жазба әдебиетінде көрініс тапты. Әсіресе, «Абай жолы» романындағы зерделі келіндер мен бір топ байыпты төре-бәйбішелердің образдарымен кездескенде, ғасырлар бойы ұрпаққа үлгі болған әйелдер қоғамы еске түседі. Алдында бірде-бір жау төтеп бере алмаған, өліммен тең ұяттың аз-ақ алдында тұрған азаматты – аға сұлтан Құнанбайды Сара апаның бір ауыз сөзі құтқарып қалған. Құнанбай Бөжейдің мерейтойына арналған асқа келгенде Бөжейдің қыздары оған өз талаптарын (!) айта бастайды. Сонда Сара апа оны жақтап, пікірін айтып, өте қиын жағдайда қалған Құнанбайдың орнын сақтап қалады. (Үй іші сыйлы еркектерге толы болса да). Әйелдің алдында иіліп тағзым етпеген Құнанбай (Қасиетті Меккені зиярат еткен мұсылман болған): «Қамқор болсаң, Сара апа сияқтыларға қамқор болу керек» деп ризашылығын білдіріп, иіліп тағзым етеді.

Сәбиттің (Мұқанов)Сұлушаш пен Ботагөзі, Ғабиттің (Мүсірепов) келіндері сол азат арулардың ұрпақтары. Ұлы Отан соғысының батырлары Әлия (Молдағұлова) мен Мәншүктің (Мәметова) ер-азаматтарына тең келетін іс-әрекеттері қазақ әйелдерінің ғасырлар бойы қалыптасқан сол мінез қасиеттерінің көрсеткіші, ішкі күш-қуат үлгісі. Кеңес Одағындағы барлық мұсылман халықтарының өкілдерінің ішінде соғыс батыры атағын алған әйелдердің екеуі де қазақ болып шығуы кездейсоқ емес. Қалтай Мұхамеджанов олардың ауыз әдебиетінің аңыз-ертегілерінде ғасырлар бойы дамып келе жатқан дәстүрлі қазақ әйелдеріне тән қасиетке ие болып, еркіндікке, бостандыққа, ерлікке тудырған ерекше өмір салтының жемісі деп жазады. Осы дәлелдерді келтіре отырып, ол «қазақ әйелдері азапты өмір кешті» деген сөзбен келіспейтінін хабарлайды.

«Қазақ әйелі» мақаласын зерделей отырып, қазақтың дәстүрлі қоғамындағы гендерлік сананың қалыптасу жолдары туралы мынадай қорытынды жасауға болады.

1. Автор «Қазақ әйелдерінің тіршілігі аянышты болды» дегенді теріске шығарып, дәстүрлі қазақ қоғамында әйелді құрметтеп, қастерлеген, еркекпен тең дәрежеде болған деп есептейді.

2. Әйелдердің еркіндігі, еркіндігі, ерлігі көшпелі қоғамның ұжымдық рухани (әйелге құрмет) және материалдық (тұрмыстық) қызметінің арқасында қалыптасты. Қазақтардың гендерлік санасын қалыптастырған тарихи-мәдени дамудың нәтижесі – автор мақалада ашып көрсетуге тырысқан гендерлік-симметриялық (әлеуметтік теңдік) қатынастар.

3. Мұсылман мәдениетінің, дәлірек айтсақ, араб, парсы лиро-эпикалық поэзиясының ер мен әйелдің махаббаты жырлануы қазақ әйелінің қоғамды бейнелеудегі бейнесінің өзгеруіне үлкен ықпал етті.

4. Мұсылмандық шығыс үлгілеріне бейімділік қазақ әйелдері бейнесінің шындыққа жанаспауына әкеледі.

5. Этникалық гендерлік сананы қалыптастырудың «мәдени шамшырағы» төңкеріске дейінгі ауызша және жазба әдебиетінің намысын қорғай білген, қалыптасқан образдар емес, парасатты ой мен әдепті мінез-құлықтың үлгісі болған кейіпкерлер болуы керек, бірақ исламның ықпалындағы емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхамеджанов Қ. / Қазақ әйелі // Ақиқат. - 2013. - №12. - 3-5 бет.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: 1983, С.57-58
3. Сусоклов А.А., Степанов В.В. Этнос и его среда // Человек. 1990 № 6 С.53
4. Гидденс Э. Социология. М. 1999. С.665.
5. Болотов С. С Сыр-дарья // Русский вестник, № 3. 1866.
6. Известия венгерских миссионеров в XIII-XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Том III. Москва – Ленинград, 1940. С.90.
7. Портреты. Степь глазами извне. От Геродота до Гумбольда., - Алматы, 2000.

8. Н.Я.Бичурин (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в Древние времена.-Алматы. ТОО «Жалын баспасы», 1998 -LLXIV+390 с. Т.1

**«ҚАЗІРГІ САЯСАТТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ»**

**«THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF MODERN POLITICAL SCIENCE:
TRENDS AND PROSPECTS»**

**«ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЯСИ ҚАТЫСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Саясаттану, 1 курс **Ғани Қ.Ғ.**

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Басығариева Ж.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

***Аңдатпа.** Бұл мақалада Қазақстандағы азаматтық қоғамға оның дамуы мен ағымдағы мәртебесіне баса назар аудара отырып шолу ұсынылған. Мақалада Конституция мен түрлі заңдар мен нормативтік актілерді қоса алғанда, Қазақстандағы азаматтық қоғам ұйымдары үшін құқықтық база қарастырылады, сондай-ақ Қазақстандағы азаматтық қоғамды қолдаудағы халықаралық ұйымдардың рөлін талқыланады. Қазақстандағы азаматтық қоғамның алдында тұрған проблемалар талданып, азаматтық қоғам мен жастар арасындағы өзара қарым-қатынасты және елдегі өзгерістерді ынталандыру үшін жастардың әлеуеті көрсетілген. Жалпы, мақалада азаматтық қоғамның Қазақстандағы демократия мен әлеуметтік прогресті ілгерілетудегі маңызды рөлі атап көрсетілген.*

***Кілттік сөздер:** Азаматтық қоғам, саясат, жастар, қатысу, басқару, демократия.*

Жастардың саяси қатысуы - бұл жастардың өз елінің саяси өміріне, соның ішінде сайлауға, наразылық акцияларына, қоғамдық-саяси ұйымдарға және саяси қызметтің басқа түрлеріне белсенді қатысуы, немесе жастардың саяси жүйенің жұмыс істеуіне, трансформациясына немесе дамуына ықпал етуге және жастар саясатында өздерінің субъективтілігін қорғауға ықпал етуі [1].

Қазақстан жастарының саясатқа қатысу мәселелері – бұл соңғы жылдардағы өзекті зерттеу тақырыбы болып келеді. Мысалға 2020 жылы жүргізілген «Политическое участие молодежи в Казахстане: перспективы и проблемы» - Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы

Қоғамдық ғылымдар академиясы жүргізген зерттеуін алуға болады. Зерттеу барысында жастардың саяси қатысуының төмен деңгейінің себептері зерттелді, сондай-ақ жастардың елдің саяси өміріне қатысуын арттыру бойынша ұсыныстар ұсынылды [2].

Бұл зерттеулер Қазақстан жастарының саясатқа қатысуы өзекті және күрделі мәселе екенін көрсетеді. Соңғы жылдары жағдайдың жақсарғанына қарамастан, жастардың елдің саяси өміріне белсенді қатысуына кедергі болатын көптеген кедергілер бар. Бұл мәселені шешу үшін саяси институттарды дамыту, жастардың білім деңгейі мен мәдениетін арттыру, сондай-ақ олардың қоғамдық-саяси белсенділігіне жәрдемдесу қажет.

Жастардың елдің саяси өміріне қатысуына әсер ететін көптеген факторлар бар.

Олардың кейбірін қарастырайық:

1. Саяси мәдениет және білім. Жастардың саяси мәдениеті мен білім деңгейі олардың елдің саяси өміріне қатысуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Білім мен саяси мәдениеттің деңгейі неғұрлым жоғары болса, жастардың саясатқа белсенді қатысуы ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.
2. Экономикалық жағдайлар. Жұмыссыздық деңгейі, білім мен денсаулық сақтаудың қол жетімділігі сияқты экономикалық жағдайлар жастардың саяси өмірге қатысуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Елдегі экономикалық жағдайлар неғұрлым қолайлы болса, жастардың саясатқа белсенді қатысуы ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.
3. Әлеуметтік нормалар мен құндылықтар. Әлеуметтік нормалар мен құндылықтар жастардың саяси өмірге қатысуына да әсер етуі мүмкін. Мысалы, азаматтық бостандықтар мен құқықтар бағаланатын елдерде жастар авторитарлық режимдері бар елдерге қарағанда саясатқа көбірек бейім болуы мүмкін.
4. Саяси институттар мен құрылымдар. Партиялар, сайлау және қоғамдық ұйымдар сияқты дамыған саяси институттар мен құрылымдардың болуы жастардың саясатқа қатысуына ықпал етуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл институттар мен құрылымдардың болмауы жастардың саяси өмірге қатысуына кедергі болуы мүмкін.
5. Медиа және ақпараттық технологиялар. Медиа және ақпараттық технологиялар жастардың саяси көзқарастарын қалыптастыруда және олардың саяси өмірге қатысуында маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік желілер мен интернет-ресурстарды дамыту жастардың саясатқа белсенді қатысуына ықпал етуі мүмкін.
6. жастардың саяси өмірге қатысуында Әлеуметтік және экономикалық факторлар да маңызды рөл атқарады. Мысалға негізгі факторлардың бірі - ақпараттың қол жетімділігі және оны алу мүмкіндігі. Жаңалықтарға, әлеуметтік желілерге және басқа да ақпарат арналарына қол жеткізе алатын жастардың елдегі және әлемдегі саяси жағдаймен танысуға, саяси өмірге қатысу мүмкіндіктері туралы білуге және қоғамдық өмірде белсенді рөл атқаруға көбірек мүмкіндіктері бар. Сонымен қатар, жастардың кейбір топтары ақпараттық ресурстардан ажыратылуы мүмкін екенін ескеру қажет, бұл олардың саяси өмірге қатысу мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін.
7. Саяси институттарға деген сенім жастардың саяси өмірге қатысуына да үлкен әсер етуі мүмкін. Егер жастар саяси көшбасшылар мен институттарға сенбесе, онда олар саяси өмірге қатысудан бас тартуға бейім. Екінші жағынан, егер жастар олардың дауысы мен пікірін құрметтейтінін және ескеретінін көрсе, онда олар қоғамдық өмірге қатысуға және өздерінің саяси көзқарастарын білдіруге бейім болады.
8. Экономикалық факторлар. Мысалы, жұмыссыздық пен теңсіздіктің жоғары деңгейі жастардың саяси өмірге қатысу және саяси көзқарастарын білдіру мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін, өйткені олар жұмыс іздеумен немесе экономикалық пайда табу үшін күресумен айналысуы мүмкін [3].

Осылайша, жастардың саяси өмірдің белсенді қатысушысы болуы үшін осы факторлардың барлығын ескеріп, жастардың ақпаратқа қол жеткізуі және оны алу мүмкіндігі болуы үшін жағдай жасау, саяси институттарға деген сенімін арттыру, сондай-ақ олардың саяси өмірге қатысуын шектейтін экономикалық және әлеуметтік мәселелермен күресу қажет. Сондай-ақ, жастардың саяси сауаттылығы мен белсенділігін арттыруға бағытталған білім беру науқандары мен бағдарламаларын жүргізу маңызды. Жалпы, саяси мәдениетті ойдағыдай дамыту және жастардың елдің саяси өміріне қатысуы үшін мемлекеттің, қоғамдық ұйымдар мен білім беру мекемелерінің бірлескен жұмысы қажет.

Қазақстанда азаматтық ұйымдардың қызметі соңғы жылдары шектелді, бұл мемлекеттің қатаң реттелуіне және сөз бостандығының болмауына байланысты. Алайда, осыған қарамастан, кейбір ұйымдар жұмыс істеуді және адам құқықтарын қорғау, экология, сыбайлас жемқорлықты қорғау және т. б. сияқты мәселелермен айналысуды жалғастыруда.

Мысалы, «Азия орталығы институты» Ашық Қоғамдық Қоры Орталық Азия өңіріндегі саясат, Адам құқықтары, экономика, қоғамдық өмір мәселелерін зерттеумен және талдаумен айналысады. Олар дөңгелек үстелдер, семинарлар, конференциялар, оқу бағдарламаларын өткізеді және сараптамалық бағалаулар жасайды [4].

Сондай-ақ, «Әділ сөз» Құқық қорғау орталығы азаматтардың, әсіресе табысы төмен халықтың құқықтарын қорғайды және заңдылық пен құқықтық мәдениетті насихаттаумен айналысады. Олар заң көмегін көрсетеді, тренингтер, оқыту бағдарламалары және т. б. өткізеді [5].

Тағы бір мысал – «Азаматтық бастамалар одағы» қауымдастығы. Олар адам құқықтарын қорғау, азаматтық қоғамды дамыту, азаматтық белсенділікті арттыру және саяси өмірге қатысу, сондай-ақ әлеуметтік қорғау сияқты бірқатар бағыттар бойынша жұмыс істейді. Олар іс-шаралар, оқу бағдарламалары, семинарлар, конференциялар және т. б. өткізеді [6].

Осылайша, азаматтық ұйымдар халықтың азаматтық белсенділігі мен саяси хабардарлығын арттыру үшін өте маңызды. Олар азаматтар мен мемлекет арасындағы делдал рөлін атқара алады, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен әлеуметтік мәселелерін қорғау үшін күреседі. Алайда, олардың еркін және тиімді жұмыс істеуі үшін азаматтық ұйымдар қызметінің бостандығы мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету және шешім қабылдау процесінде олардың пікірлері мен ұсыныстарын ескеру қажет.

Азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылы азаматтық қоғамды дамытудың және халықтың мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейін арттырудың маңызды аспектісі болып табылады. Өзара іс-қимыл тетіктерінің тиімділігі заңнамалық базаны, азаматтық ұйымдарды ресурстық қамтамасыз етуді және мемлекеттік органдардың ашықтығын қоса алғанда, бірқатар факторларға байланысты [7].

Қазақстанда азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың өзара іс-қимылының әртүрлі тетіктері бар, оның ішінде мемлекеттік институттар жанынан консультативтік органдар құру, қоғамдық тыңдаулар мен жария консультацияларға қатысу, сондай-ақ өз жобаларын іске асыру үшін мемлекеттен гранттар мен субсидиялар алу мүмкіндігі бар.

Алайда, осы тетіктердің болуына қарамастан, азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігі әлі де төмен. Атап айтқанда, жеткіліксіз қаржыландыру және ақпарат пен ресурстарға қол жетімділіктің шектеулі мүмкіндіктері азаматтық ұйымдардың шешім қабылдау процестеріне белсенді қатысу мүмкіндіктерін шектейді.

Азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдардың өзара іс-қимыл тетіктерінің тиімділігін жақсарту үшін азаматтық қоғамды дамыту үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасау қажет. Атап айтқанда, азаматтық ұйымдар үшін ақпарат пен ресурстардың қолжетімділігін арттыру, шешім қабылдаудың неғұрлым ашық және ашық тетіктерін құру және барлық деңгейдегі азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы әріптестікті дамыту қажет.

Жалпы, Қазақстандағы саяси қатысу және азаматтық белсенділік тақырыбы бойынша зерттеулер бұл көрсеткіштердің салыстырмалы түрде төмен деңгейде екенін көрсетеді және мемлекеттік және қоғамдық институттар тарапынан көбірек көңіл мен күш-жігерді талап етеді.

Жастардың саяси өмірге қатысуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі-ақпараттың қолжетімділігі мен білім беру. Сондықтан саяси институттарды дамыту, білім деңгейін және жастар үшін ақпараттың қолжетімділігін арттыру қажет. Сондай-ақ, азаматтық белсенділікті шектейтін Әлеуметтік және экономикалық проблемаларды жою маңызды фактор болып табылады. Азаматтық ұйымдар халықтың азаматтық белсенділігі мен саяси хабардарлығын арттыруда маңызды рөл атқарады. Алайда, барынша нәтижеге қол жеткізу үшін азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимыл тетіктерін жақсарту қажет. Болашақта азаматтық қоғамды дамыту және азаматтардың Қазақстанның саяси өміріне қатысуы қоғамдағы азаматтық белсенділік пен саяси хабардарлық мәдениетін ілгерілетуге негізделуге тиіс. Сондай-ақ, Демократия мен құқықтық мемлекет қағидаттарын ілгерілету, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылау тетіктерін дамыту қажет [8].

Қазақстандағы саяси қатысу мен азаматтық белсенділікті жақсартуға арналған ұсынымдар азаматтық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы диалогты күшейтуді, жастар үшін арнайы білім беру бағдарламалары мен ақпараттық ресурстар құруды, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылау тетіктерін жақсартуды қамтуы мүмкін.

Нәтижесінде, Қазақстандағы халықтың азаматтық белсенділігі мен саяси хабардарлығының деңгейін арттыру демократиялық процестерді нығайту және елдегі азаматтық қоғамды дамыту жолындағы маңызды қадам болып табылады. Ол үшін ақпаратқа қол жетімділіктің шектелуі, саяси

институттарға сенімсіздік, экономикалық және әлеуметтік дамудың төмен деңгейі, жынысы мен жасын қоса алғанда, әртүрлі белгілер бойынша кемсітушілік сияқты бірқатар мәселелерді шешу қажет.

Қазақстандағы саяси қатысу мен азаматтық белсенділікті жақсарту үшін осы факторлардың барлығын ескеріп, оларды шешу жөнінде шаралар қабылдау қажет. Бұл азаматтардың қабылданған шешімдерге ықпал етуге және елдің болашағын қалыптастыруға қатысуға мүмкіндігі бар неғұрлым демократиялық қоғам құруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-aktivnost-i-politicheskoe-uchastie-molodezhi-problemy-i-vozmozhnosti>
2. [Қазақстанская молодежь не видит перспектив участвовать в политике — Forbes Kazakhstan](#)
3. [Система факторов политического участия молодежи – тема научной статьи по политологическим наукам читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка \(cyberleninka.ru\)](#)
4. [О нас * Общественный Фонд "Институт развития общественных отношений стран Центральной Азии" \(centrasia.institute\)](#)
5. [О фонде \(adilsoz.kz\)](#)
6. [Союз гражданских инициатив \(fnzs.ru\)](#)
7. [\(PDF\) Развитие отношений между государством и гражданским обществом в Казахстане \(researchgate.net\)](#)
8. [Report Kazakhstan Interactive kz.pdf \(un.org\)](#)

ИДЕИ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ РК

Политология, 2-ой курс **Искаков Ержан Маратович**

Научный руководитель: д. филос. н., профессор **Абдигалиева Г. К.**

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

***Аннотация.** В данной статье автором поставлена цель – исследовать политическую культуру Казахстана, определить аспекты политического участия и ориентаций в построении гражданского общества в РК. Автор попытался раскрыть структурные элементы политической культуры и формы их влияния на жизнь в обществе, определил концепт политической культуры, который наиболее актуален для Казахстана.*

***Ключевые слова:** политическая культура, подданническая культура, культура участия, Казахстан, политические ориентации, демократия.*

В области отечественного общественного дискурса относительно доминирующей психологической ориентации касательно социальных объектов, что в терминологии политической науки принято называть политической культурой, существует ряд сложившихся установок конкретно особенностей политических ориентаций жителей Казахстана и типу коммуникаций, присущих структурам власти. Существенную роль, как мне кажется, является представление о Казахстане как о государстве, граждане которого воспринимают в большей степени подданническую культуру как основу политической жизни общества. Подобные утверждения было бы трудно встретить в работах по проблемам политической культуры, но общественный дискурс, направленный на постоянную критику в сторону существующих демократических процедур, по моему мнению, является доказательством существования некоторых противоречий в политической культуре. С одной стороны, активистская культура активно насаждается государственной властью и сопутствующими ей политическими институтами, но с другой – постоянно стремление к «демократизации» уже условно демократической системы способно сообщить нам о двух противоположных вещах. Первая подозревает отсутствие структуры политической системы, соответствующей демократическому обществу и соответствующей политической культуре. Вторая скорее подозревает наличие у граждан недемократических социальных ориентиров, мешающих функционированию демократическому обществу при присутствии демократическим институтам в целом. В определенной степени и автор данного исследования соглашается с наличием определенной пассивности в формировании политических требований граждан, отсутствию

действительных аффилиаций по отношению к системе «на входе» - хотя современные стереотипы касательно заявленного «подданничества» описывают политическую культуру казахстанцев как характеризующуюся системным абсентеизмом [1], находящих постоянное отражение в не слишком активной общественной жизни общества и отношения государства и граждан. Впрочем, имеющиеся данные конкретно воздержания граждан от политики, по моему мнению, не несут за собой широкой доказательной базы, по крайней мере в том направлении, которое противоречило бы данному исследованию. А данное исследование берет на себя задачу доказать факт того, что политическая культура развивается не в контексте подданнического восприятия политической системы, а есть форма культуры гражданственности или *гражданской культуры*, как ее описали Габриэль Алмонд и Сидней Верба в своем фундаментальном труде по политической культуре: «Прежде всего, гражданская культура - это культура лояльного участия. Индивиды не только ориентированы на политический «вход» - они также позитивно ориентированы по отношению к структурам на «входе» и к процессу на «входе». Другими словами, если воспользоваться введенными ранее терминами, то гражданская культура — это участническая политическая культура, в которой политическая культура и политическая структура гармонизированы между собой» [2, с 51-52].

Прежде всего, стоит подробнее рассмотреть понятие **подданнической культуры** и попытаться выявить место, которое она может занимать в политической системе Казахстана. Подобное рассмотрение позволит нам опровергнуть сформировавшиеся стереотипы о политической культуре казахстанского общества. Алмонд и Верба характеризуют подданническую культуру как совокупность психологических ориентаций, широко ассоциирующуюся с наличием когнитивных, аффективных и оценочных ориентаций в отношении двух элементов согласно собственной системы дифференциации – качественное ощущение наличия политической власти и системы вообще, а также конкретные ощущения, оценки и знания касательно административных органов и решений власти, то есть системы на «выходе» [2, с 26-47]. Соответственно, следующим шагом будет сравнение реалий казахстанской политики с данными предубеждениями. Естественно, сравнить все грани политической жизни Казахстана будет если не невозможно, то слишком трудно и в определенной мере проблематично. Поэтому предметом нашего внимания станут два других показателя, которые выделяют исследователи, на труд которых я в большой степени ссылаюсь: отношения к системе на «входе» как области политического процесса как такового, и ощущения собственной личности как элемента системы. Именно наличие этих двух факторов отличает политическую культуру участия, которая является формой наибольшего взаимодействия системы и человека, на этом этапе психологических ориентаций человек имеет наибольшее представление о демократическом обществе. К этому факту нам придется обратиться позже, но теперь стоит заострить внимание на сравнении, которое анонсировал автор. Полагаю, самым серьезным аргументом в пользу наличия политических ориентаций в отношении входа политической системы, будет апелляция к конституции Республики Казахстан. И Конституция строго декларирует:

1. «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы»

2. «Основополагающими принципами деятельности Республики являются: общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие на благо всего народа, казахстанский патриотизм, решение наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме или в Парламенте» [3].

Даже полагая себя как членов подданнической культуры, мы столкнулись бы с тем, что государство рассматривает народ как истинного носителя и источник власти, притязает на наличие политических институтов представительного правления и берет на себя социальные обязательства согласно политическим требованиям граждан Республики. И позиционируя себя как подданные, а не граждане, мы бы выступили резко против подобного рода притязаний со стороны государства, признавали бы его нелегитимность и видели бы в нем противника, стремящегося ущемить наши интересы, существующие в рамках политической культуры подданничества. Иначе говоря, глубокая вера в примат подданнической политической культуры в Казахстане может быть следствием двух факторов, одному из которых (упомянутому в названии данной статьи) мы тоже уделим внимание немного дальше – реакция и консерватизм.

Реакция имеет наименьший интерес ввиду низкой релевантности к собственно политическим взглядам населения, совсем мало граждан Республики было бы готов вернуться к некоему

предыдущему порядку политической системы, будь то посттоталитарный режим поздней эпохи существования Советского Союза или реставрация казахской степной монархии [4].

Быть может, подданническая культура, ассоциированная с психологическими ориентациями казахстанцев, не существует в том чистом виде, к которому позволительные вышеуказанные аргументы в пользу активистской культуры. Впрочем, и полноценной активистской культуры в данном случае быть не может, в конечном счете, активность политических процессов в Казахстане довольно низка, чтобы назвать ее активистской. Конечно, классические исследования уже замечали, что возможен определенный подвид, гибрид подданничества и активизма – подданническо-участническая культура соответственно [2, с.44-47]. Данный подвид политической культуры характерен для государств, перенесших резкие качественные трансформации, определенный процесс внезапной демократизации общества или антагонизации конкретных общественных групп. Другими словами, подданническо-участническая политическая культура отличается наличием крупных самоориентированных социальных слоев, при сохранении пассивности абсолютного большинства. Для того, чтобы доказать наличие таких явлений в казахстанском обществе, следовало бы определить демократические институты как нелегитимные (как это было бы в «чистой» подданнической культуре), но имеющими право на существование как логический элемент благодаря активизму крупных, политически-заинтересованных групп.

Для рассмотрения мы можем взять, например, институт президентских выборов. Наличие суверенной политической власти в демократическом обществе, как правило, возможно только благодаря наличию высшего должностного лица в государстве, выполняющего арбитражные функции между разными ветвями власти, поэтому данный институт (президентской власти в данном случае) заслуживает подобного внимания и может послужить серьезным доказательством поддерживаемой автором или противоположной точки зрения, в зависимости от фактов, выводов и закономерностей, которые мы можем получить из данной логической операции. Итого, согласно данным официального сайта Центральной избирательной комиссии: за 2015-ый год явка составила 95,22%; 77,5% за 2019-ый и 69,44% за 2022-ый [5]. От чрезвычайно высоких показателей, участие граждан Казахстана в выборах чрезвычайно сильно снизилось за срок в семь лет.

Эволюционный процесс подданническо-активистской культуры, кажется, пошел вспять, хотя согласно требованиям активных политических групп интересов, логически, он должен был все больше отдаляться от подданнических ориентаций и приобретать ориентации в большей степени активистские. Было бы проблематично объяснить подобное – если взять за точку отсчета приобретением Республикой суверенитета на международной арене, то наиболее ярко выраженная подданническая культура в 1991-ом году составила явку в 88,2% и на протяжении последующих двадцати лет отклонялась от этого курса в пределах примерно двенадцати процентов, где самым нижним порогом является 77,1% в 2005-ом. Кажется, мы уже отказались от реакционных настроений, как одного из вероятных объяснений упадка веры населения в демократические структуры в Казахстане, поэтому рассматривать какой-то другой феномен, который в интуитивном понимании читателя данного труда уже начинает приобретать узнаваемые черты.

В отрицании подданнического типа политической культуры, автор усматривает общенациональное стремление если не большинства, то хотя бы правящей элиты, которая существует в своем положении благодаря согласию своих избирателей. За отрицанием подданническо-активистской культуры, которая не выдерживает критики, мы тем не менее, не можем отыскать по-настоящему активистской культуры. Но в целом, это и есть суть активистской культуры – быть не вполне очевидным феноменом, который существовал бы не в независимости от менее демократически развитых ориентаций, но существовал как сплав множества психологических ассоциаций [2, с.36-37]. Впрочем, нечто должно отличать культуру участия как отдельный психологический комплекс, но на этот вопрос автор попытается ответить немного позже.

Наконец, речь заходит о культуре гражданственности, которая в большей мере и является культурой участия, и несмотря на некоторую тождественность этих двух понятий, автор уже дал описательную характеристику обоим социальным явлениям отдельно друг от друга. Если мы не стремимся усложнить понимание описанных феноменов, то стоит дать некоторого рода аффилированную характеристику политической культуре согласно политической системе, системе структур, которая имеет место в большей или меньшей степени воплощать все особенности определенной политической культуры. Здесь Алмонд и Верба соотносят их подобным образом:

1. Парохиальная (патриархальная) культура присуща традиционным обществам. Поскольку касательно парохиальной культуры было сказано мало, стоит описать кратко ее. Данный тип

культуры существует как совокупность психологических ориентаций, не воспринимающих существования или функционального назначения политической власти и базирующийся на проблемах местного значения, непосредственно предстающих перед человеком. Психологически соответствует характеру изолированной общины.

2. Подданническая, как правило, существуют в централизованных, авторитарных государствах.

3. Активистская или культура участия – свойственна плюралистическим демократиям [2, с.38-39].

Но возвращаясь к описанию гражданской культуры, мы заметим ее основную черту в соответствии культуры участия и демократического политического режима и политической системы. Тут мы снова возвращаемся к понятию «чистой» активистской культуры, без придачи ей некоей «гражданственности». Выходит, что раз гражданская культура есть уравновешенная соответствующей политической структурой культура участия, то культура участия сама по себе может существовать вне демократического общества. Это интересный вывод, который подтверждает существование смешанных политических культур (парохиально-подданническая, подданническая-участническая), но аргументация, направленная против согласия с существованием смешанной политической культуры такого типа в Казахстане, соответственно отменяет прикладное применение выведенного нами умозаключения в объяснении политической культуры Республики. Теперь, когда мы окончательно разобрались с терминологией, составили промежуточную аргументацию тех тезисов, которые были использованы для описания и опровержения существующих противоречий, которые замечены нами, мы имеем право приступить к синтезу конкретных характеристик политической системы Казахстана.

Достигнув заключения о возможной иррелевантности структуры политической системы и политической культуры, мы должны охарактеризовать политическую систему Казахстана как соответствующей политической культуре гражданственности – и никак иначе. Сделав вывод о наличии культуры участия, мы добавляем в общественный дискурс касательно политической культуры ничего, кроме очередного слоя энтропии, потому как избегаем действительной характеристики, вывод о которой можем сделать. В своем стремлении добиться упорядоченного знания о политической культуре Казахстана, именно понятие гражданственности имеет место быть, а потому, в нашем исследовании Казахстан обязуется быть описан согласно характеристикам гражданственности. Следовательно, гражданственность политической культуры Казахстана представляется наличием равновесных ориентаций парохиального общества, подданничества и самого активизма.

Если политическая культура страны относится нами к культуре гражданственности, о которой говорили Алмонд и Верба, то следует хотя бы кратко диверсифицировать, какие психологические ориентации, согласно выраженным слоям культуры, стоит отнести к ориентациям казахстанцев.

Парохиальность политической культуры выражается в эмоциональном и оценочном воззрении казахстанцев касательно политической системы, где политическая власть, с точки зрения парохиалов, носит не обязательно всеобщий характер и не основанный на воли политических акторов, а представляется универсальным нормативным законом. Политический процесс, или ориентации касательно него, носят фрагментарный характер, не позволяющий сколько-нибудь строгую ассоциацию касательно политической власти. Также, Казахстан, здесь, подразумевает подданничество в отсутствии серьезных акторских устремлений общественных масс. Если «парохиалы» довольно малочисленны, ввиду всеобщности государственной политической власти, то психологический склад ума «подданных» довольно распространен в Республике, хоть и не в «чистой» соответствующей политической культуре. Впрочем, на примере президентских выборов мы заметили, что подданничество не носит характера устойчивости, «подданные» легко переходят к активизму, свойственному «гражданам». Кажется, что основным типом психологической совокупности ориентаций, является культура участия. Это в целом, соответствует нашему утверждению о наличии культуры гражданственности, которая частично отождествлена культуре активизма. Но факт – как подданничество может возрастать и поникать, так и активизму характерны такие резкие изменения, хотя проблематично поверить в то, что активный «гражданин» внезапно резко потеряет интерес к политической жизни общества, перестанет ориентироваться на себя как на субъект политики и уйдет в резкую оппозицию демократии. Однако, данное противоречие складывается не из действительных регрессионных процессов культуры участия, а из слишком большого ожидания активизма от культуры гражданственности. Снова возвращаясь к теме выборов:

95,22% — это огромный показатель. Но 71,1% и 69,44% тоже довольно немаленькие. Самый низкий показатель, которого мы достигли в 2022-ом году, будет сравним со странами развитой демократии, и даже превышать явку, достигнутую на выборах в некоторых странах Западной Европы [6, с.23-25].

Демократические процессы, свойственные национальной культуре гражданственности, по сути своей, стали довольно обыденными и процедурными. Потому, консерватизм, вновь и вновь отодвигаемый автором от полноценного описания, с точки зрения современности, присущ не только лишь политической системе, но и культуре гражданственности – точнее субкультуре активизма внутри нее [7, с.28-29].

Консервативное мышление теперь ориентировано на продвижение демократии, потому как Казахстан, как национальное государство, не может существовать кроме как демократия, а за стремлением к демократизации, казахстанский народ не может усмотреть того, что Республика достигла тех достижений демократического общества, когда народному правлению свойственен определенный регресс. Практически все развитые демократии носят представительный характер, современность осложнена технологическими факторами, бесконечными вновь выдвигаемыми планками экзистенциальной сущности демократии и эксцессами контркультуры. До сих пор мы жаждем развития республиканских институтов, но мы не дошли до того, что все институты, которые можно было заполучить и развить механическим путем, уже сопутствуют нашему обществу. То, каким образом мы оцениваем и обесцениваем политическую культуру, придавая ей черты упадничества и отрицая объективное развитие народовластия, тоже является следствием демократизации. В конечном счете, мы глубоко верили, что демократия, согласно своей структуре, сольется с нашей психологической ориентацией на народную власть, но когда она наступила, по крайней мере институционально, оказалось, что демократическое общество требует чего-то еще. Потому современная критика демократии и сопутствующей ей культуры, придание ей черт подданничества, есть суть демократический процесс, происходящий от политологов и экспертов-активистов. Демократия сама по себе не означает действительных общественных благ – и этот диссонанс, основанный на своего рода «карго-культе» имитирования западных обществ, приносит нашей новорожденной демократии страшные муки, когда заключенный в плену консервативных взглядов на демократию гражданин сталкивается с реалиями демократии.

Определяя Казахстан как государство в первую очередь демократическое, приведя значительную аргументацию в эту пользу, мы должны признать наличие активизма в его политической культуре. Но активизм, нами не замечаемый, в большей мере чем в других странах скован названным нами противоречием. Но Верба и Алмонд тоже замечали возможное противоречие, потому изобразили культуру гражданственности в особой, консервативной форме культуры участия, ввиду наличия противоположных активизму элементов в любой, даже наиболее участнической культуре. Таким образом, данным выводом мы отрицаем действительное наличие недемократической основы политической культуры Казахстана, находим в ней внутреннее противоречие, но относим данное противоречие не к эволюционным процессам, которые в данном случае сделались бы недействительными, а к самой сущности политического активизма. И если культура участия как форма психологических ориентаций относительно слабо выражена согласно собственной характеристике, то как тождественность культуре гражданственности – может быть полностью отнесена как основообразующий структурный элемент политической культуры Казахстана.

Список литературы:

1. «Выборы и неявка на них избирателей». Мухамеджанов Э.Х. Специализированный ежемесячный журнал «ЮРИСТ», 03.03.2012. Электронный ресурс: <https://journal.zakon.kz/4481997-vybory-i-nejavka-na-nikh-izbiratelej.html>, дата посещения: 11.03.2023.
2. Политические установки и демократия в пяти странах. Г. Алмонд, С. Верба.
3. Конституция Республики Казахстан. 1-ая статья. Электронный ресурс: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>, дата посещения: 08.03.2023]
4. Завершинский, К. Ф. Политическая культура versus политическая память: морфология дискурса. 19 с.
5. Официальный сайт Центральной избирательной комиссии. Электронный ресурс: <https://www.election.gov.kz/>, дата посещения: 11.03.2023]
6. Voter Turnout Trends around the World. Abdurashid Solijonov. 23-25 с.

ТІЛ ЖҰМСАҚ КҮШІ РЕТІНДЕ

Саясаттану, 2 курс Ізтелеу А.М.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Басығариева Ж. А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

***Аңдатпа.** Бұл мақалада тілдің жұмсақ күшінің маңызды ресурсы ретінде түсінікті қалыптастыру маңыздылығы еліміздегі мысалдар мен шетелдік тәжірибелер арқылы қарастырылады. Автор салыстырмалы зерттеу әдісін қолданған. Жұмсақ күшінің тілдік ресурстарындағы (интернет, кітап, кино, БАҚ) ерекшеліктері мен кемшіліктерін атап өтіп, жұмсақ күшінің мақсатты түрде орынғуы үшін, ең алдымен мемлекет ішінде жұмсақ күш саясатын орнату керек деген қорытындыға келеді.*

***Кілттік сөздер:** тіл саясаты, жұмсақ күш, мемлекет, ресурс, тартымдылық.*

Тіл қазіргі әлемде ең маңызды құрал. Ол адамның қарым қатынасқа түсуін, ойын жеткізе алуын, қоршаған орта жайында білімімізді шыңдау үшін қажет. Тіл адамдардың санасына әсер ету құралы, олардың іс-әрекеттері мен әрекеттерін бағыттау, реттеу құралы. Тіл – саясат үшін қатынас құралы. Оны саяси элиталар мен қоғам арасындағы коммуникацияны қалыптастырушы құрал деп тануға болады. Тіл саясаты – бұл мемлекеттің негізгі құралы. Ол мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады, сол себептен саясаттан тыс қала алмайды.

Жұмсақ күш (ағылш. soft power) немесе жұмсақ саясат ең жалпы мағынада «басқаларды халықаралық аренада белгілі бір мінез-құлық нормалары мен институттарын ұстануға итермелеу деп түсініледі, бұл оны ерікті қатысу, жанашырлық пен тартымдылық негізінде мәжбүрлеусіз іс жүзінде қажетті нәтижеге қол жеткізуге әкеледі» [1]. Басқаша айтқанда, жұмсақ күш – бұл сіз қалаған нәтижеге басқа қол жеткізу мүмкіндігі.

Жұмсақ күш терминін алғаш рет Гравард университетінің американдық профессоры Джозеф Най 1990 жылы енгізген. Ол өзінің «Bound to Lead: The Changing Nature of American Power» кітабында «Жұмсақ күш» терминін анықтайды. Кейінірек ол өзінің тұжырымдамасын 2004 жылы шыққан «жұмсақ күш: әлемдік саясатта жетістікке жетудің құралы» кітабында дамытты [2]. Көптеген қарсылықтардың ішінен Дж. Най, бәлкім, ең көп қолданылатыны-бұл идеяда жаңа ештеңе жоқ. Пайымдау адамзат пайда болғаннан бері кейбір топтар басқаларға қандай да бір жолмен «жұмсақ» әсер етті деген негізде құрылды.

«Жұмсақ күшті» түсіну үшін маңызды кейбір тармақтарды атап өту керек, бұл тармаққа Дж. Най назар аудармайды. Бұл тармақты сонымен қатар «жұмсақ күш» мәселелері бойынша жазатын көптеген авторлардың талдауларынан қалып қойды. Ол ең алдымен, тартымдылықтың болуы. Яғни, тартымдылықтың болуының өзі, басқалар үшін тартымды болатынын білдірмейді. Сол себептен, бар тартымдылықты, жұмсақ күш ретінде қалыптастыру үшін одан әрі дамыту керек. «Жұмсақ күш» - бұл потенциалдың бір түрі, оны тек потенциал ретінде пайдалануға болады. Бір нәрсенің тартымдылығының болуы басқа тарапта көрсетілуі керек [3].

Жұмсақ күштің компоненттері мен құралдарының ешқайсысы да, жұмсақ күш ресурстарын пайдалану да, оның «қатты» күшке қарсы тұруы да тілді қолданбай жүруі мүмкін емес. Бұл жұмсақ күшті жүзеге асыруда басты ресурс тілге айналады, өйткені суреттердің ақпараты мен тартымдылығы тілдің, оның эмоционалды-экспрессивті, бағалау, экспрессивті құралдарының көмегімен жасалады.

Тілдің жұмсақ күш құралдарының бірі ретінде тану жеткіліксіз. Тіл – бұл құрал немесе құралдар жиынтығы емес, сарқылмайтын және ерекше мүмкіндіктері бар ең маңызды және әмбебап жұмсақ күш ресурсы.

Тіл мәжбүрлемейді, бірақ сөздің күшімен қарсыластарды көндіреді, татуластырады және оларды пікірлес етеді. Бұл күштің тартымдылығын қалыптастыратын жұмсақ күш ретінде Тіл және бұл тілдің таңғажайып күші. Тілдің жұмсақ күші нақты және виртуалды әлемде қолданылады, ақпараттық ағындарды орталықтандыра отырып, мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатын қалыптастыру мен жүзеге асырудың тиімді құралына айналады. Бүгінгі таңда виртуалды

қауымдастықтар үшін мемлекеттік шекаралар жоқ. Олар адамдарға және тіпті үкіметтерге әсер ете алады. ақпараттық қауіпсіздік кез келген мемлекеттің қауіпсіздігінің маңызды бөлігіне айналады.

Елдің тілі, мәдениеті, идеологиясы, институттары – бұл әлемдік саясат пен іскерлік байланыстарға әсер ететін халықаралық қатынастарда шешуші рөл атқаратын «жұмсақ күштің» атрибуттары. Ал қазіргі таңда бұл атрибуттар кең түрде дамуда, білім, экономикалық тұрақтылық, институционалдық және мәдени ерекшеліктері, технологияларға қатысты, марка, брендтердің танымал болуы мемлекеттің жұмсақ күші ретінде қалыптасады. Мысалы бәріне танымал Apple ұялы телефон бренді жаһандық түрде танымал. Әрбір мемлекетте үлкенінен кішісіне дейін біледі және де ол халықтың санасына тікелей әсер етеді. Тағы бір мысал ретінде туристік аймақтарды да айтса болады, мемлекеттің жұмсақ күшін дамытып жатқан танымал халықаралық жұлдыздарды жатқызуға болады, жалпы мемлекеттегі жұмсақ күшті дамыту үшін әр түрлі мемлекеттің ерекшеліктерін қолдануға болады.

Қазақстанда жұмсақ күш тұжырымдамасы жақында қалыптасты және қазіргі таңда даму үстінде. Қазақстанның жұмсақ күші туралы айтсақ, әр аймақта әр түрлі институттар арқылы жүзеге асады. Олар:

- Мәдени салада айтатын болсақ: мәдениетіміз бен рухымызды жандандырып жатқан талантты адамдар; мәдени, тарихи маңызы бар қалалар.
- Білім тұрғысынан: «Болашақ» бағдарламасы бойынша халықаралық деңгейдегі шет елде білім алу мүмкіндігі.
- Экономикалық тұрғыдан: мемлекеттер арасындағы экономикалық келісімдер, импорт-экспорт, экономикалық бәсекеге қабілеттілік.

Мемлекетіміз халықаралық аренада орны бар болғанына қарамастан еліміздің жұмсақ күші бәріне бірдей тарап, әсер етпейді. Қазақстанның жұмсақ күші Орта Азия елдері, ТМД елдері арасында жақсы дамуда. Қазақстанда жүргізуге болатын жұмсақ күш туралы айтсақ, Әнші Димаш Құдайберген - әлемдегі ең танымал қазақ. Қытайдың мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдары оны «мәдени алмасудың символы» деп бағалады. Димаш 95 миллионнан астам қытайлық көрермен тамашалайтын қытайлық Singer Хит – шоу байқауында танымал болды. Оның алғашқы қойылымынан кейін Димаштың танымалдығы аспанға көтерілді. Әрине мәдениет және спорт, ғылым және білім саласындағы көптеген басқа талантты жастар бар, оларды мемлекет шет елдердің мұны қолдауын күтпей-ақ байқап, қолдауы керек. Көптеген ғасырлар бойы Қазақстанда қалыптасқан ЮНЕСКО-ның мұра нысандары брендтік «жұмсақ күшке» ауыстырылуы мүмкін. Қазақстанның рухани кесенелері Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі мен Арыстан баба, Тараздың ежелгі ескерткіштері, Бекет Ата жерасты мешіті және басқа да көптеген мәдени ескерткіштерді жатқызуға болады. Шет елдік азаматтардың елімізде білім алуы оларға қазақ тілін оқытуға міндеттейді [4].

Айта кету керек, көптеген сарапшылардың пікірінше, бұл салада ең табысты АҚШ пен Қытай болып табылады, олар стратегиялық тұрғыдан «жұмсақ күштің» арсеналдарының бірі тілдің таралуы екенін уақтылы анықтады. Айқын мысал ол – ағылшын тілінің таралуы және оның халықаралық мәртебесі.

О. Завьялованың зерттеуі бойынша, Қытайда қытай тілінің әлемде таралуына үлкен мән беріледі - ол жұмсақ күштің ажырамас бөлігі болып саналады және елден тыс жерде оң имидж қалыптастырады. 1984 жылы Білім министрлігіне бағынатын үкіметтік емес құрылым – шетелде қытай тілін тарату кеңсесі арнайы құрылды. 2004 жылдан бастап кеңсе шетелде ежелгі ұлы данышпан Конфуцийдің есімімен аталған институттарды құрды. 2009 жылдың сәуіріне қарай әлемде Конфуцийдің 326 институты немесе сыныптары жұмыс істеді [5].

Айтылған жұмсақ күштің таралуы елімізге жақсы жағынан үлесін қосуда әсіресе тілімізге. Көптеген талантты жастарымыздың арқасында мысалы жоғарыда айтылған әнші Димаш Құдайберген, спорт саласында боксер Геннадий Головкин, АҚШ-та қазақтарды танытқан әнші Данэлия Тулешова, шахматистка Жансая Әбдімәлік және т.б. тұлғалар елімізді таныту мақсатына тікелей түрде мемлекетіміздің дәстүріне, құндылықтарына ең бастысы тілімізге әсер етеді. Дәл солай туристік мақсатта келгенде де, қарапайым өзінің қажеттіліктерін алуы үшін қазақ тілін үйренуі.

Қазіргі уақытта қазақ тілін таратуда көптеген шетелдік орталықтармен жұмыс жасалуда. Олар, Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университетінде Қазақ тілі мен мәдениеті орталығының табысты жұмыс істегені (29 қазан 2003 ж.). Бұл орталықты құру Қазақстан Республикасының алғашқы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың, ҚазҰУ-дың белсенді қолдауымен жүзеге асырылды. 2016

жылғы сәуірде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Бейжің шет тілдер университетінде Қазақ тілі орталығын ашу туралы келісімге қол қойды. Сонымен қатар, 2015 жылы Венеция қ. (Италия) Ка Фоскари университетінде Қазақ тілі мен мәдениетін зерттеу орталығын ашу туралы келісімге қол қойылды. ҚазҰУ-дың осындай жобасы қазірдің өзінде Иордания университетінде жұмыс істейді, онда қазақ тілі оқытылады [5].

Еліміздің ішінде де қазақ тілін жұмсақ күш ретінде таратуымыз дұрыс деп санаймын.

Бұл жерде тілдің таралуы не береді, оны үйренудің қандай пайдасы бар, деген сұрақ туындайды. Ол мынандай жағымды нәтижеге әкеледі:

- елдің халықаралық қоғамдастықтағы беделі артып келеді;
- елдің әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігі артып келеді;
- өскелең ұрпақтың патриотизмі қалыптасады және күшейтіледі;
- лингвомәдениеттік қоғамның азаматтық өзіндік санасы қалыптасады және артады;
- қолайлы сыртқы орта қамтамасыз етіледі;
- өзара тиімді альянстар құрылады;
- университеттердің және жалпы елдердің интеграциясы күшейтілуде;
- елде және одан тыс жерлерде тіл мен ұлттың позициясы күшейеді (тіл мен мәдениеттің әлемдік кеңістігінің енуі, сақталуы және кеңеюі);
- әлемдегі тілдің позицияларын нығайту мәселелері шешілуде (өйткені тілдердің жойылу үрдісі, егер олар сақталмаса) және т. б. [5].

Елдің жұмсақ күшін территориямыздан алшақ емес сонымен қатар еліміздің ішінде де коммуникация құралдары арқылы, яғни интернет, кітап, теледидар, жаңалықтар, киноиндустрияда, тілдің таралуына назар аудару керек. Мында ең бастысы абсентеизмді ұстанбау. Басқа елдердің жұмсақ күшімен бәсекелестікке төтеп беру. Осы тұрғыдан Сулейменова Э.Д. былай жауап береді: «Ұлттық қауіпсіздік, жеке адамның қауіпсіздігі сияқты, бір жағынан жұмсақ күштің қауіп-қатерімен күресу (қарсыласу), яғни басқа тілдің таралуы, екінші жағынан, өз тілінің дамуы мен жұмыс істеуін қолдау арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін деп саналады» [6].

Интернет желілері, кітаптар, киноиндустрия, теледидар және т.б. олар жұмсақ күш ресурсы қызметін атқарады. Олар тікелей түрде халықаралық деңгейде немесе мемлекет ішінде өзінің мақсатына байланысты қызметін атқарады. Конституцияда бекітілгендей қазақ тілі – мемлекеттік тіл дәрежесін алып отыр, бірақта Мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі қазақ тілімен тең қолданылады. Соның әсерінен қазақ тілі қоғам арасында немесе айтылып өтілген жұмсақ күштің тіл ресурстары арасында жиі қолданылмайды. Қазіргі уақытта қазақтардың киноиндустриясында орыс тілін қолдануда, теледидарда ресейлік арналардың болуы, жаңалықтардың қазақ тілінен гөрі орыс тілінде жиі жариялануы, қазақ тілінің тартымдылықтарын, ерекшеліктерін барынша ашуға жол бермей жатыр. Әрине, орыс тілін қолдану еліміз көпұлтты мемлекет болғандықтан өз орынын алып отыр. Дегенмен, осы салаларда ұлттық тілімізді қолдауымыз қажет. Сол жолда біз көптеген жетістіктерге жеттік, бірақ та кемшіліктері де бар.

Мемлекетіміздің үшінші жаңғыруы, яғни 2017 жылғы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы. Бұл бағдарлама қарсаңында мемлекетімізде гуманитарлық сала мамандарының білімін шынғай түсіп, олардың санын көбейту мақсатында «100 жаңа кітап» жобасын жариялады. Аталған жоба аясында бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең үздік деген университет оқулықтары түрлі тілдерден қазақ тіліне аударылып, біздің студенттерге дүние жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік берілді [6].

Бұл жобаны іске асыру бірқатар аса маңызды мәселені шешуге жол ашады.

Біріншіден, гуманитарлық бағыт бойынша әлемнің 100 үздік оқулығы қазақ тіліне аударылды. Сол арқылы тілдің дамуына аса қажетті ғылыми мазмұн мен лексика дамиды.

Екіншіден, гуманитарлық салалар бойынша оқитын студенттердің заман талабына сай білім алуына жағдай жасалады. Біздің оқу орындарындағы мазмұн және академиялық талқы деңгейі әлемнің ілгері ғылыми орталықтарының деңгейіне шығады.

Үшіншіден, аса ауқымды аударма жобасы қазақстандық аударма мектебінің күшейіп, жетілуіне жағдай жасайды. Аудармашы мамандар, ғалымдар мен оқытушылардың жаңа негізде жұмыс істеуіне алғышарт болады [7].

100 жаңа кітап жобасы мақсатына сай атқарылып, қазіргі таңға дейін және болашақта да қолданылатыны айқын. Себебі гуманитарлық бағыттағы студенттерге шет елдік тәжірибедегі еңбектерді қазақ тіліне мінсіз аударылған нұсқасын шығарылуы көптеген қазақ жастарының білімін

шыңдата түсті. Бірақ та мемлекеттің ескермей кеткен бір мәселесі болды, ол кітаптардың тек қана ғылыми бағытта болуы. Қазіргі уақытта шет елдік авторлардың орыс тіліне аударылған әдеби кітаптарын оқитын адамдар көп. Не себептен сол кітаптарды қазақ тіліне аудармасқа? Осы мәселеге қызығушылық танытқан адамдар өздері жауапкершілік алып, кітаптарды қазақ тіліне аудару үстінде. Бұл топ өкілдеріне мемлекет тарапынан қаржылай көмек көрсетілмейтіндіктің кесірінен, кітаптар құны орыс аудармасынан қымбатырақ тұрады. Ал қойылған бағаға біраз адамдардың қаражаты жетпейді, тіпті аудармалар мүлдем жетпей қалуы да мүмкін. Кітап жұмсақ күштің таралуының басты факторы болып саналады, себебі кітап тіл үйрену үшін ең қолайлы құрал. Кітап арқылы көзбен көріп, оқып, жаттап та алуына мүмкіндігін бар.

Қазақстандық киноиндустрияда жұмсақ күш ретінде ерекшеліктері мен кемшіліктері бар. Қазақ киносында барынша қазақ тілін қолдану, менталитет, дәстүршілдік, ұлттық құндылықтарды көрсетуі жұмсақ күш қызметін атқарады. Ол өз кезегінде кино саласы арқылы мемлекеттік нақышыт таратады, мемлекетке деген қызығушылықты оята алады. Сонымен қатар, бүгінгі таңда қарқынды түрде шет елдік кино, мультфильмдерді қазақ тіліне аудармасының шығуы. Әлемдік рейтингтегі киноиндустриядағы жалғасын тапқан Аватар: су жолы фильмінің қазақ тіліне аударылуы. Осы жақта кемшілікте қалыптасты, ол сеанстардың аз болуы және ыңғайсыз уақытқа қойылуы. Осындай теңсіздіктің қалыптасуы халық арасында наразылық тудыртты. Осы іс әрекет арқылы мемлекеттік тіліміздің жандана бастағанын байқай аламыз.

Сонымен қатар, шет тілдерінде жарық көретін көркем және деректі фильмдер, әр түрлі блогтар да қазақстандық аудиторияны назардан тыс қалдырған емес. Интернет коммуникацияның дамуымен идеологиялық талас-тартыстар шекара таңдамайтын болды. Оның ішінде ресейлік, америкалық, еуропалық, украиналық және түркиялық арналар, блог тұғырнамалар, жекелеген паракшалар қазақстандық жастардың тұрақты ақпарат алатын, бос уақытын өткізетін алаңына айналып отыр. Бұл өз кезегінде «жұмсақ күштің» тіл арқылы ықпал ету мәселесін күн тәртібіне шығарып отыр [8].

Тіл дәстүрлі түрде елге деген қызығушылықтың, халықаралық аудиторияға жұмсақ әсер етудің маңызды көзі болып табылады. Сондықтан шет тілін оқыту процесі әдейі немесе байқаусызда белгілі бір мемлекеттің немесе мәдениеттің жұмсақ күшінің көзі болуы мүмкін. Әр мемлекет жұмсақ күшті өзінің ерекшеліктері арқылы мақсаттарына сай негіздеп мемлекетін халықаралық аренаға жеткізе алады. Бірақ та мемлекет ең алдымен өз ішінде, халқы арасында жұмсақ күшті қолдану арқылы ортақ ойды шығару тиіс. Қазақстан орталық Азияда батыс пен шығыстың қиылысқан жерінде орналасқан, өзінің позициясын қалыптастырған, жұмсақ күші барша қазақстандық азаматтарға негізделетін мемлекет. Еліміздің тілін жұмсақ күш саясаты ретінде тарату, елімізді халықаралық аренада танымал ету, өз мүддемізді іске асыру үшін бар мүмкіндіктерді тиімді қолдана алу, әлемдік стандарттардан қалмай дамуымыз үшін өте қажет. Сондықтан, алдағы мақсаттарымызға жету үшін жұмсақ күш арқылы, тіліміз арқылы елімізді таныту үлкен маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі:

1. Nye J.S. Power in the Global Information Age: from Realism to Globalization7 L: Routledge,2004.p 10-12.
2. Nye, J. (1990). «Bound to lead: The changing nature of American power», Summer 1990. <https://www.foreignaffairs.com/reviews/capsule-review/1990-06-01/bound-lead-changing-nature-american-power>
3. «МЯГКАЯ СИЛА»:ПОНЯТИЕ И ПОДХОДЫ. М.М. Лебедева / Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России
4. Почему важно развивать мягкую силу Казахстана https://forbes.kz/life/opinion/pochemu_vajno_razvivat_myagkuyu_silu_kazahstana/
5. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған ХІХ Аханов оқулары ТІЛ-ҚҰРАЛ - ҚУАТТЫ КҮШ / Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Филология және әлем тілдері факультеті Жалпы тіл білімі және еуропа тілдері кафедрасы Сүлейман Демирел ат. Университет, КИМЭП университеті.
6. Сулейменова, Э. Д. Язык как ресурс мягкой силы и ресурсы мягкой силы языка : [моногр.] / Э. Д. Сулейменова ; КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы : Қазақ ун-ті, 2016. 6.89.
7. <https://100kitap.kz/kz/about>

«ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН» МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ТӘЖІРИБЕСІ

Саясаттану, 3 курс **Қуаныш А.М.**

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Киікбай Ә.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылу тәжірибесінің ерекшеліктерін қарастыра отырып, SWOT- анализ жасау.

Кілттік сөздер: ақпарат, жаһандану, әлеуметтік жүйе, АКТ.

Ежелгі дүние тарихынан бастап қазіргі сәтке дейін ақпарат әрқашанда біздің өмірімізде маңызды рөл атқарған. Табиғат ананың әр бөлшегі қыбырлаған жәндіктен саналы адамдарға дейін өзара байланысу ерекшелігіне ие. Бұл байланыс- ақпаратты алмасу процесі барысында көрініс табады. Натуралист Чарльз Дарвин теориясына сүйене отырып пайымдайтын болсақ, адамзаттың қалыптасу жолында олардың ақпарат алмасу деңгейі де эволюцияға түскен. Алғашқы адамдар мимика арқылы бір-біріне сөйлесуден басталған бұл ерекше қабілет- бірнеше мыңдаған жылдар өткен соң, адамдар қауіпті не азықты көргенде байланыс орнату барысында олардың қарым-қатынас қабілеті біртіндеп дамыды. Сөйтіп, ақпарат алмасу да үдейе түсті. Әлі тілі қалыптаспаған адамдар өздерінің мекен еткен жерлеріне сурет салып, өз артынан жазба қалдыру арқылы келесі адамзат ұрпағына ақпарат тасымалдаған. Пиктографиялық таңбалар деп аталатын бұл ақпарат көздерінің дамуы иероглифтік жазудың пайда болуына әкелді. Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, тобыр ішінде өмір сүрген адамдардың өзге адаммен, тобыр өміріндегі алып-қашпа әңгімелерді айтуға құмар болған. Ғылыми тілде бұл ойымды тұжырымдайтын болсам, ақпаратпен бөлісу және оны қабылдау- адамның бойына біткен табиғи көрінісі, яғни натурасы.

Марксистік концепцияның негізін қалаушылар К. Маркс пен Ф. Энгельстің қоғамдық құрылыс формациясы бойынша ақпараттың даму тарихын қарастыратын болсақ, жоғарыда келтірілгендей алғашқы қауымдық құрылыс, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік, коммунистік формация деңгейінде қазіргі әлемдегі жаһандану тенденциясы бойынша да ақпараттың өз құндылығы жоғарлады. Бес қоғамдық формацияның әр кезеңінде адамның еңбек өнімділігі мен ой санасының өсуі біздің қазіргі капиталистік қоғамда өмір сүруімізге әкелді. Ия, тарих сахнасында болған түрлі жағдаяттарды ескере отырып, бағзы заманғы кездердегідей физикалық күшті қолданып еңбек ету ағымынан өттік. Қазіргі заман бой емес, ой жарыстыратын заман демекші заманауи ортада өмір сүріп жатырған кез келген адам әлемнің бір шеткі нүктесінде отырып-ақ, екінші бір шеткі нүктедегі адаммен оп-оңай хабарласып, тіпті заман талабы мен әлемдік жүйенің белгілі-белгісіз жақтарына өзгертіп отырған дамыған мемлекеттер Майкрасофт, Фейсбук, Эпик геймс- секілді жеке компаниялардың «Метаәлем» жобаларының конвергенциясы жалпы ақпарат аймағының, оның ішінде ақпарат алмасу, ақпарат ағыны, ақпарат каналдары, ақпараттық қоғам түсініктері мен формасының эволюциясына әкелді. Метаәлемді қолдану үшін жасалған арнайы құралды пайдалана отырып, бұл жаңаша әлемде виртуалды реалды өмір сүруге де жағдай жасап бермекші. Бұл процесс енді жанданып жатырғанымен, болашақтың еншісіндегі жаңашылдық. Адамның еңбек ету арқылы ой-өрісі дамыды, дүниетанымның өміршеңдігі ақпараттың да дамып сан түрлі саланың негізінде мызғымас дінгегі мен тірегіне айналып отыр.

Жаһандану тенденциясы аясында ақпараттың сан құбылып, түрлі жаңаша кейіпте берілуі- бүгінгі күннің қолданыс аясы кең цифрлық технологиялармен байланыстырамыз. Соңғы кездері IT-саласындағы трендтердің бірі ретінде саналып жүрген цифрландыруды- көлемі жағынан ауқымды ақпарат пен мәліметтерді өңдеп, сараптай алатын, сонымен қатар оларды сақтауға болатын қуатты ақылды технологиялардың қалыптасуымен сипаттауға болады. Әрине, XXI ғасырдың бастапқы жылдарынан-ақ, біздің өркениет ақпараттық дәуірден цифрлы дәуірге өтті деген болжамды нық сеніммен айтуға болады. Цифрландыру саласынан бас озып отырған дамыған елдердің тәжірибесіне ілесу- бүгінгі күннің Қазақстан секілді дамушы мемлекеттеріне қиынға соғары анық.

Алайда Т. Парсонстың «Әлеуметтік жүйенің құрылымдық-функционалдық талдау» әдісінің модельі бойынша кез келген жүйе ашық болуы керек. Сондықтан жүйе өзінің тұрақтылығын сақтап,

дамуын жалғастыру үшін төрт функционалды талаптарды орындауы қажет: бірінші, кез келген жүйе қоршаған орта жағдайына бейімделуі керек; екінші, алға қойылған мақсаттарға жету үшін ол жүйе ресурстарды жұмсай алу мүмкіндігі болуы керек; үшінші, жүйеде белгілі бірлік пен құрамдас бөліктердің өзара байланысы болуы керек; төртінші, жүйе тепе-теңдік күйге ұмтылуы тиіс. Мысалы, өз өмірімізбен аналогия жасасам, әрбір адам жана ортаға түскен кезде, тіпті, жұмысқа орналасқанда сол ортаға бейімделе бастайды. Ал бейімделе алмаса, ол жүйеден тыс қалады не дамымайды. Одан кейін кез келген адам мақсат қояды. Сол мақсатқа жету жолында адам өз ресурстарын жұмылдырады: білімін, тәжірибесін, ақшасын, уақытын. Тура сол сияқты қоғамдағы саяси, экономикалық, әлеуметтік жүйелер уақыт келген кезде бейімделуі, өзгеру керек және жана мақсаттар қойып соған қызмет етуі керек. Интернеттің дамуына байланысты әлемде электронды қызметтер дами бастаса, АКТ саласы бойынша ақпараттық-технологияларды игере бастады. Қазақстан да бірнеше жылдан бері халыққа қызмет көрсететін мемлекеттік қызметтерді электронды форматқа ауыстыруда және 2018-2022 жылдары іске асыруға жоспарланған «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруда, яғни біздің мемлекет осы барыста бейімделу әрі мақсат қою талаптарын орындап отыр. Мемлекет әлемдік үрдістерге бейімделмесе, даму жағынан артта қалу қаупі бар екенін де ұмытпаған жөн.

Не себептен, цифрландыруды әлем елдері жаппай қолданысқа енгізуге тырысып жатыр? Менің ойымша, цифрландыру- цифрлық технологияларды пайдалану есебінен мемлекеттің әр азаматының тұрмыс деңгейін жақсарту және технологияларды ойлап табу арқылы адамзаттың тіршілік ету формасын бар қырынан жеңілдету. Міне, «Цифрлы Қазақстан» жобасының мәні мен мағынасы осында деп топшылаймын. Бұл жоба жөнінде нақтырақ айтатын болсақ, негізгі мақсаты- болашақта әлемнің даму тенденциясынан артта қалмай, өзге де қуатты елдермен тереземіз тең болу, мемлекеттің керегесі ретінде саналатын экономика, саяси салаларды цифрландыру болып табылады.

Қазіргі таңда Бағдат Мусин бастаған ҚР цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі цифрландыру саласының әл-ауқатына жауап берсе, «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының ресми интернет порталындағы жарияланған деректерге сүйене отырып, бұл жобаның әр этап бойынша экономика саласын цифрландыру, цифрлық мемлекетке өту, цифрлық Жібек жолын іске асыру, адами капиталды арттыру, инновациялық экожүйені құру- секілді бағыттарын қамтиды. [1]

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жасақталған инфрақұрылым- әр саланың дамуының маңызды бөлшегі ретінде Қазақстанда ақпаратқа қолжетімділік пен инфрақұрылымдарсыз әлемдік аренадан өз орын алу қиынға түспек. Сондықтан осы жоба экономика саласын цифрландыру бойынша ұзақ мерзімді көлемде біздің еліміздің рөлі басым өнеркәсіп салаларын цифрландыру арқылы электрондық сауда мен мемлекеттің қаржы секторының әлеуметін көтеру; мемлекеттің органдардың ішкі қызметін цифрландыру, электронды үкімет қызметін жандандыру, smart қалаларды жобасын орнату арқылы цифрлық мемлекетке өту; Қытайдан бастау алып, Орталық Азия арқылы Таяу Шығысқа баратын көне Жібек жолы секілді дамыған елдер тәжірибесіндегі интернеттік байланыс желілерінің қуаттылығын арттыру әрі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету цифрлық Жібек жолын іске асыруды көздейді; мемлекет азаматтарының цифрлық сауаттылығын арттыру және АКТ саласындағы мамандардың санын арттыру арқылы адами капиталды арттыру; инновацияға сұраныс қалыптастыру және технологиялық стартаптар мен кәсіпкерлік жобаларды дамыту арқылы инновациялық экожүйені құру болып табылады. Тіпті, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Түркияға барған іс-сапарында қазақ-түрік дипломаттары Қазақстан мен Түркия делегациясының кеңейтілген отырысынан кейінгі ресми қол қойған он бес құжаттар арасында бірегейі ақпараттық және АКТ саласын дамыту жөнінде жасақталғанын көріп отырмыз: Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі мен Түркия Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік архивтер басқармасы арасындағы ынтымақтастық туралы хаттама; Қазақстан республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі мен Түркия Республикасы Президентінің аппараты жанындағы коммуникация басқармасы арасындағы БАҚ саласы бойынша ынтымақтастық туралы меморандум; Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Түркия Республикасының Үкіметі арасындағы ақпарат алмасу ісін ұйымдастыру және кедендік бақылау рәсімдерін оңайлату туралы келісім; Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі мен Түркия Республикасы Индустрия және технология министрлігі арасындағы ақпараттық технологиялар салалары бойынша ынтымақтастық туралы меморандум; Қазақстан Республикасының Үкіметі мен

Түркия Республикасының Үкіметі арасындағы әскери барлау саласы бойынша ынтымақтастық туралы хаттама.

«Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының қолданыс аясындағы жағдайы туралы SWOT-анализ
<p>Мықты тұстары: Бұрын құжат жинау және құжаттарға қол қою, бюрократия секілді мәселелер туындаған еді. Цифрландыру және электронды үкіметтің даму индексін көтерудің арқасында халықтың әлеуметтік жағдайы жақсарды.</p> <p>Логистика саласында арнайы мобильді қосымшаларды қалыптастыру арқылы тауар айналымы жақсартылып жатыр.</p> <p>Медицина саласында пациенттің барлық деректері бір платформада орналасса, керекті құжатын және дәрігерге қабылдауын онлайн форматта жүзеге асыра алады.</p> <p>Ауылшаруашылық саласында сүт сауу технологиясына сәйкес бірқатар шаруашылықтарға сүт сауушы роботтардың жұмысы іске қосылды.</p>
<p>Әлсіз тұстары: Қазақстанда IT- саласында жобаларды жасақтау мақсатында тапсырыстың көп бөлігін мемлекет береді. Тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан бұндай компанияларды ескеретін болсақ, қазіргі күні олардың саны онға жуық. Тіпті, бұл компаниялардың өздері әлемдік нарықтың көшіне ілесе алмай отыр. Сондықтан инновацияны дамытушы негізгі қозғалыс бағытын қалыптастырушы ретінде IT- компанияларды қолдау қажет.</p> <p>Технологияның күннен күнге дамуы интернет желісінің байланысына да өз әсерін тигізуде, ал Қазақстан 100 пайыз интернет желісіне қолжетімділігі жоқ болғандықтан, интернет сапасы төмен және әлсіз.</p>
<p>Мүмкіндіктері: IT-саласындағы сапалы мамандарды дайындау арқылы отандық мобильді қосымшаларды жандандыруды іске асыру қажет.</p>
<p>Қауіптері: 2021-22 жылғы деректер бойынша «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасына қомақты қаржы, атап айтқанда 141 миллиард теңге бөлінген. Біздің қоғамда және жүйеде жемқорлық деңгейі өте күрделі әрі даулы мәселелерге ие. Сондықтан әр түрлі мүддені көздеген компаниялар мен мекемелердің уысына ауқымды қаржы көлемі кетпесіне кім кепіл?! [2]</p> <p>Сонымен қатар аталмыш инновациялар Қазақстанның барлық өңірінде емес, республикалық маңызы бар Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент мегаполистерін қамтып жүзеге асып жатырған процесс. Барлық Қазақстан түкпірін қамту мақсатында АКТ саласындағы цифрландырудың қазіргі қарқынын бәсеңдетпей, үдете түсуіміз қажет.</p>

Қорытындылай келе, мемлекеттік салаларды цифрландыру- бұл біздің алдымызға қойған мақсат-міндет емес, капиталистік қоғам мен нарықтық экономикада өмір сүріп жатырған көпшілік әлем елдері арасындағы бәсекелестікті арттыру жолындағы біздің құралымыз. Бұған қоса, капиталдың, пайданың, өнімділіктің артуы- цифрлық Қазақстанның келбеті ретінде қарастырсақ болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. https://egov.kz/cms/kk/articles/digital_literacy (қаралған уақыты 19.03.2023)
2. <https://kapital.kz/tehnology/77003/chto-zhdet-tsifrovoy-kazakhstan.html> (қаралған уақыты 19.03.2023)

ДЖ. МИРШАЙМЕР МЕН Ф. ФУКУЯМАНЫҢ ТЕОРИЯЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ ӘЛЕМДІК ГЕОСАЯСИ АХУАЛҒА СИПАТТАМА

Саясаттану, 3 курс **Серік Ә.Б.**

*Ғылыми жетекші: аға оқытушы Киікбай Ә.А.
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Бұл мақалада әлемдік геосаяси жағдайдың даму бағыттарын, оның қауіптері мен әлеуетін бір-біріне қарама қарсы келетін либерализм және реализм теорияларының өкілдері Джон Миришаймер мен Фрэнсис Фукуяманың тұжырымдарының негізінде қарастырады. Сонымен қатар, екі зерттеушінің теорияларын салыстыру негізінде басымдылық танытып отырған теорияны айқындау және оны дәлелдеу мақсаты қойылады.

***Кілттік сөздер:** Бір полярлы жүйе, екі полярлы жүйе, көп полярлы жүйе, геосаясат, геосаяси ахуал, басқыншы реализм, либерализм, гегемон, әлемдік тәртіп, аймақтық гегемон, әлемдік гегемон, ядролық держава, атлантизм, хартленд.*

Екі полярлы жүйенің құлдырауы адамзат тарихындағы ұлы кезеңдердің қатарына кіреді. Геосаясатта бұл кезеңді КСРО-ның ыдырауымен сипаттайды, яғни екі ірі әскери державалардың біреуі географиялық кеңістікте өзінің өмір сүруін тоқтатты. КСРО-ның көптеген тәуелсіз мемлекеттерге ыдырауы әлемдегі жаңа геосаяси ахуал мен жаңа әлемдік тәртіпті тудырды. Осы кезекте геосаясаттанушылардың арасында әртүрлі пікірлер тарай бастады, біреулері АҚШ-ның басшылығымен бір полярлы жүйе орнады деп есептесе, енді біреулері нақты гегемоны жоқ көп полярлы әлемдік тәртіп орнады деп санайды. Екі жақтың да өзіндік тезистері мен аргументтері көптеген зерттеушілердің еңбектерінде орнын тапты. Дегенмен, бір нәрсені нақты айтуға болады, батыс немесе атлантизм хартлендті жеңді деген ой барлық зерттеушілердің геосаяси тұжырымдарында байқалды, бірақ бұл мәселе атлантистердің бүкіл әлемді өзіне бағындырғанын білдірмейді. Басқаша айтқанда, атлантистер соғысты емес қақтығысты жеңді деген сөз бұл үдеріске сай келеді десек қателеспейміз. Қырғи-қабақ соғысынан кейінгі геосаяси ахуалға анализ жүргізіп, ХХІ ғасырдың басты тенденцияларын айқындауға тырысқан. Олар: Джон Миршаймер және Фрэнсис Фукуяма. Әр ғалымның сәйкесінше «Ұлы державалар саясатының трагедиясы» және «Тарихтың ақыры және соңғы адам» атты еңбектері жарық көріп, әрқайсысы өзінің әкесінің геосаяси көзқарастарын өз бойына жинап, геосаяси ғылымда төңкерістер жасаған болатын. Осы жұмыста аталмыш зерттеушілердің негізгі геосаяси тұжырымдары мен шынайы өмірде байқалып жатқан тенденциялар сәйкестендіріліп өзара салыстырылады.

Джон Миршаймер Чикаго университетінің профессоры, саясаттанушы және басқыншы реализм теориясының негізін салушы болып табылады. Саяси ғылым кеңістігінде 2001 жылы басылып шыққан бұл кісінің «Ұлы державалардың саясатының трагедиясы» атты еңбегі айтарлықтай назар аударды, өйткені еңбекте мемлекеттердің халықаралық қатынастар жүйесіндегі әрекеттері мен мақсат мүдделерін саралап, алдағы ғасырдың негізгі геосаяси тенденцияларын айқындауға талпыныс жасалған. Әрине, Миршаймер реализм бағытының өкілі болғандықтан аталмыш еңбекте геосаясат реалистік тұрғыдан қарастырылады. Геосаяси жағдайды өзге қырынан тануға тырысқан Миршаймер қырғи-қабақ соғысынан кейінгі әлемдік ахуалды әрекет етуші негізгі үш актордың қарым-қатынастарының үлгісінде олар: сәйкесінше АҚШ, Қытай және Ресей Федерациясының тұрғысынан сипаттауға тырысады. Миршаймер халықаралық қатынастар жүйесін сипаттауда өзінің қарпайым, бірақ өзекті 5 принципін негізінде түсіндіреді. Бірінші принцип – мемлекет халықаралық жүйенің жалғыз акторы және мемлекеттен беделі жоғары уәкілетті құрылым жоқ; екінші- әр мемлекеттің өзінің әскери потенциалы бар, яғни мемлекеттер өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында өзіндік қарулы күштерін қалыптастырады; үшінші- әр мемлекеттің өзінің мүдделері мен мақсаты болады; төртінші- кез келген мемлекет өзінің өмірін сақтауға тырысады, яғни қоғамның барлық салаларының қауіпсіздігі мен тұрақты дамуын қамтамасыз етуге тырысады, сыртқы жаулардан қорғайды; бесінші- мемлекеттер халықаралық жүйенің рационалды акторлары, өзгеше айтқанда мемлекет сыртқы саясатта қадам жасамас бұрын жағдайды мұқият зерттеп, өзіне ұтымды не ұтымсыз тұстарын анықтап барып шешім қабылдайды. Аталмыш принциптердің негізінде Миршаймер өзінің «Ұлы державалар саясатының трагедиясы» атты еңбегінде геосаяси ахуалды сипаттауға тырысады. Мемлекеттер бір бірінен қауіптенеді және 5 принципті кешенді түрде алсақ, анархиялық, тұрақсыз және бәсекелестікке толы халықаралық жүйені көруге болады. Әлемдік жүйе анархиялы сипатқа ие, бұл мәселеге себеп ретінде мемлекеттен асып түсетін беделді құрылымның жоқтығын айтуға болады. Сондықтан, кез келген мемлекет өзінің қауіпсіздігін толыққанды қамтамасыз ету үшін халықаралық жүйенің өзге акторларын басып озуға тырысады. Демек, мемлекеттер халықаралық жүйеде жоғары орындарды иеленуге тырысады, олай болса бұл мемлекеттер өзінің әскери, экономикалық, саяси ресурстарын ұлғайтуға бет бұрады. Саяси ресурс ретінде қоршаған аймақтарға, яғни көршілес елдерге ықпал ету деңгейін айтуға болады немесе аймақтық гегемонға айналу мәселесі десек қателеспейміз. Миршаймердің айтуынша, анархиялы әлемдік жүйеде біршама қауіпсіздікке қол жеткізу үшін ең әуелі аймақтық гегемонға айналу маңызды, ал аймақтық гегемонға айналу дегеніміз белгілі бір аймақта өзге елдерден саяси, экономикалық және әскери және басқа да салалары бойынша асып түсуді білдіреді. Кейін өзге мемлекеттердің бұл аймаққа ықпалын әлсіретіп, саяси, экономикалық,

әсіресе әскери тұрғыда енуіне жол бермеу қажет және үшінші қадам ешбір мемлекетке өз аймағында гегемонға айналуына мүмкіндік бермеу қажет [1, 29-51б.].

Аталмыш қағидаларды тек беске біліп қана қоймай, практика жүзінде белсенді қолданып келе жатқан жетекші мемлекет - Америка Құрама Штаттары. Америка өзге мемлекеттердің өзі сияқты аймақтық гегемонға айналуын қолдамайды, өзіне тең келетін мемлекеттің пайда болуына барынша кедергі жасауға тырысатыны мәлім. Америка халықаралық жүйенің алып күш орталығы, ешбір мемлекет АҚШ-на қарсы тұра алмайды және қарсы шыға алмайды. Дегенмен, Америкадан басқа әлемдік көшбасшылыққа ие болу әлеуеті жетерлік үміткерлерде бар. Миршаймер АҚШ пен Қытайды қуатты ұлы мемлекеттерге жатқызады, ал Ресейді әлсіз ұлы мемлекетке теңейді. АҚШ экономикалық, әскери, технологиялық дамыған қуатты жетекші мемлекет, Қытай әскери, экономикалық өсімі қарқынды даму үстінде тұрған ел, ал Ресей экономикалық және технологиялық тұрғыда әлсіздеу болғанымен, әскери тұрғыда әлі де ядролық держава болып мойындалады. Демек, әлемдік геосаяси жағдай көп полярлы сипатқа ие болды. Миршаймердің айтуынша, қазіргі көп полярлы жүйе екі полярлы жүйеге қарағанда өте қауіпті, себебі биполярлы жүйеде қақтығыстың тек бір бағыты болды, ал қазіргі таңда бағыттар саны артты, яғни АҚШ- КСРО қақтығыстық бағыты, АҚШ-Қытай, АҚШ-Ресей, мүмкін Қытай-Ресей қақтығыс бағыттарына өзгерді. Олай болса қақтығыс жағдайын тудыратын факторлардың саны мен қақтығыстың болу ықтималдығы өсті. ХХІ ғасыр ұлы мемлекеттердің арасындағы қақтығыстарға толы болады, өйткені Қытай экономикалық және әскери күш жинап отыр, ал Ресей әлсіз болғандықтан АҚШ бұл сәтті пайдаланып, өзінің басымдылығын арттыруға тырысады.

Миршаймердің тұжырымдарын қазіргі таңда іс жүзінде айқын байқауға болады. Ресей мен Украинаның соғысы АҚШ-Ресей қақтығыстық бағытының жемісі, ал АҚШ-Қытай қақтығысының жемісі ретінде Тайваньдағы соғыс болуы ықтимал, бұл үдерістің алғышарттары күннен күнге артып отыр. Америка мен Қытай арасындағы қарым-қатынас Шығыс Қытай теңізінде және Оңтүстік-шығыс Қытай теңізінде толқуларға алып келуі мүмкін, оның үстіне Индонезия мен Қытай арасындағы аралдар үшін талас жандануда. АҚШ, Қытай, Ресей түсінікті, бірақ Еуропа мемлекеттерінің рөлі қандай? деген сұрақ туындауы мүмкін. Миршаймер әлемдік гегемонияға тек ұлттық мемлекет жете алады деген ойын ұсынады, яғни оның айтуынша Еуропа коллективті құрылым, бірақ біртұтас емес, егер Еуропа бірігетін болса, онда Америкаға қарсы тұра алатын күш пайда болады. Бірақ Еуропаның бірігуін тежейтін ішкі және сыртқы факторлар көп. Америка ұлттық мемлекет, Қытай ұлттық мемлекет және Ресей бұл концепцияға жақын, демек олардың гегемон болуға әлеуеті бар. Әлемдік гегемонияға талас өте ауыр және прокси соғыстарға толы үдеріс болып табылатынын Миршаймер мойындайды. Бірақ ол либералды жалғыз гегемонның болуын қалайды, дегенмен әлемдік жүйеге реализмнің келгенін мәлімдеп, ХХІ ғасырдың сценарийі мейірімді АҚШ пен зұлым Қытай деген ұғымдардың негізінде және Ресей мен АҚШ-ның қақтығыстары тұрғысында өрбиді деген болжам жасайды [1, 386-402б.].

Фрэнсис Фукуяма Стэнфордтағы демократия, даму және құқық үстемдігі жөніндегі орталықтың жоғарғы ғылыми қызметкері, америкалық саясаттанушы, философ. Фрэнсис Фукуяма биполярлы жүйенің құлдырауын «тарихтың ақыры» деген сөздермен сипаттады. Тарихтың ақыры КСРО-ның құлауы мен социализмнің жеңілісі кейіпінде баяндалады [2, 73-74б.].

Өз еңбегінде Фукуяма 90-шы жылдары орын алған адамзаттық пессимизмі туралы сөз қозғайды, яғни адамзат соғыстардан, қақтығыстардан, тоталитарлы, легитимді емес жүйелерден шаршап, оның үстіне коммунизм құлдырап либерализм мен демократияға бағыт алады деген ойға тоқталады [3, 15-41б.].

Фукуяма либерализм мен демократия әлемге таралуы негізінде адамзаттың әлеуметтік эволюциясы тоқтайды деген пікір айтады. Сонымен қатар, оның айтуынша әлемдік демократияны бейбіт жолмен, жұмсақ күшпен орнату тиімдірек, себебі кез келген қоғам күшке күшпен жауап береді. Фукуяма әлемдік демократия мен либерализмді орнататын күш ретінде капиталистік экономика мен жаһандануды ерекшелейді, өйткені мемлекеттер әрқелкі дамыған және дамымаған мемлекеттер артта қалмау үшін, нарықтық экономика мен либералды демократиялық құндылықтарға көшуге мәжбүр болады [3, 118-126б.]. Олай болса, социализмнің құлдырауы осы процесстермен айқындалады.

Фукуяма адам өміріндегі тәуелсіздік, еркіндік және өзін таныту мәселелеріне назар аударып либерализмнің тенденцияларын күшейтеді және бұл процесстер авторитарлы мемлекеттерде де жоғары қарқында жүре бастайды деген қорытындыға келеді. Барлық мемлекеттер жетекші елдердің өмірін көріп, олардың деңгейіне жеткісі келеді, сондықтан олар дамудың жолын жетекші

мемлекеттердің үлгісінде жүргізуді таңдайды. Сондықтан, либерализм әмбебап идеологияның бейнесін алып, елдердегі экономикалық либерализмді қалыптастырады, ал экономикалық либерализм, саяси либерализмге алып келеді және осы құбылыстың орын алуы либерализмнің жеңіске жетуін білдіреді. Дегенмен, либерализмнің өзінің кемшіліктері бар, бұл кемшілік бір бірімен жанаспайтын тәуелсіздік пен теңдік мәселелері. Осы мәселелердің негізінде әртүрлі қоғамдық және халықаралық конфликтілердің болу мүмкіндігін айтады. Бірақ нәтижесінде Батыс өркениетінің басымдылыққа ие болатынына күмән білдірмейді. Ал Фукуяманың еңбегіндегі соңғы адам ұғымы, үміті мен қызығушылығы өшкен адам ретінде түсіндіреді, осыған орай адамзат жайлылыққа бет алады деген пікір айтады [3, 223-242б.].

Фукуяманың еңбегі әлемдік тенденциялардың көбісін логикалық және рационалды түрде сипаттайды және оның теориялары шынайы өмірде де кездеседі. Мысалы, жаһандық әлемде көптеген мемлекеттер батыс қоғамының даму жолын таңдап әлемдік үдерістерге ілесіп жатыр, алысқа бармай біздің елімізді саралайтын болсақ, батыстық үлгідегі өмір салты мен мінез-құлық, нарықтық экономика, конституция, саяси жүйе, тіпті когнитивті қабілеттерімізде батыстық үлгіде дамуда. Сондай-ақ, халықаралық қатынастар жүйесіндегі мемлекеттен бөлек актор халықаралық ұйымдарды назардан тыс қалдырмау қажет. Батыс өркениетінің демократиялық құндылықтарды таратудағы ықпал етуші құралдарының бірі дәл осы институттар болып табылады. Жаһандық тенденцияны елемей мемлекетті тұрақты болашақтан айырумен теңеледі, Корей Халық-Демократиялық Республикасын есімізге түсірсек түсінікті болар.

Аталмыш зерттеушілердің тезистері мен келтіретін аргументтерінің сөзсіз жаны бар. Фукуяма да Миршаймер де әлемдік жағдайды сипаттауда объективті шындыққа баса мән бергені айқын. Дегенмен, екі теорияның арасында қайшы тұстары да кездеседі. Ең алғашқы қайшылық, бұл халықаралық қатынастар жүйесін әртүрлі көзқарастар жүйелерінің негізінде қарастыру. Олай болса, Фукуяма либерализмге бағыт алып, батыс өркениетінің үстемдік орнатуын болжайды, ал Миршаймер реалистік, ал оның ішінде басқыншы реализмді қолдайды.

Осы кезекте Фукуяманың пікіріне қарсы көрініс яғни либералды демократиялық құндылықтардың Таяу Шығыс мемлекеттерінде нәтижесін көрсете алмағанын айтуға болады, сонымен қатар Солтүстік Корея, Ауғанстан, Вьетнам, Қытай және тағы басқа мемлекеттерді айтуға болады. Қытай дамудың өзіндік моделін көрсетті, дегенмен ол да әлеуметтік жүйесінде либерализацияны жүргізуге, нарықтық экономикаға жол беріп, халықаралық сауда ұйымдарымен байланысқа түсуге мәжбүр болды. Демек, Қытайдың өзі батыстың кейбір құндылықтары мен технологияларын пайдаланды деген сөз. Бұл Фукуяманың пікіріне дәлел. Ал Джон Миршаймердің пікірлері қазіргі геосаяси тенденциялардың басым көпшілігімен сәйкес келеді десек қателеспейміз.

Олай болса, Джон Миршаймерге басымдылық берген абзал болар, себебі қазіргі геосаяси ахуалды сипаттауда осы ғалымның теорияларының өзектілігі сөзсіз. Қазіргі таңда әлемдік геосаяси жағдайдың басты мәселесі Украинадағы соғыс болып табылады, бүкіл әлемнің назарын аударған үдеріс жаңа әлемдік тәртіптің орнауын талап етіп отырған секілді. Өйткені Беловеж, Минск келісімдері және Будапешттегі меморандум өзінің тиімділігін жоғалтқанын көрсетіп отыр. Нәтижесінде, Ресей мен Украина арасындағы соғысты көріп отырмыз.

Ресей мен Украина арасындағы соғыста батыс елдерінің мүддесінің, әсіресе АҚШ-ның мүддесі жатқаны сөзсіз. Украина дағдарысы ұзақ уақыт бойы ушығып келген мәселе, 90-шы жылдары Ресейдің әлсіздігін пайдаланып Шығыс Еуропа елдері Еуропалық Одақ және НАТО ұйымдарының қатарына қосылды, 2008 жылы АҚШ Грузия мен Украинаны НАТО-ға қосу мәселесін көтерді, 2014 жылы Ресейге қараған Украинаның саяси басшылығы Еуропаға интеграцияны қолдайтын басшылықпен алмасты. Украина 2014 жылдан бастап Еуропалық интеграцияға түсіп, АҚШ-мен тығыз байланыс орнатты, яғни экономикаға инвестиция, саяси ықпал, қару-жарақ пен әскери техникалар мен әскери білімге үйрету үдерістері қарқынды жүрді. Арнайы операцияның басталуына түрткі болған мәселелердің бірі, Украинаның НАТО-ға де факто мүше болуы. Ресей Украинаның НАТО-ға кіруін өзіне үлкен қауіп ретінде көреді. Өзгеше айтқанда, НАТО-ның кеңеюі Ресейдің өміріне қауіпті тенденция. Демократиялық кеңістік авторитарлы кеңістікке тығыз жақындаған сайын, авторитарлы елдер өзінің қауіпсіздігіне күмәнмен қарай бастайды. Украина Ресей үшін буферлік кеңістік ролін ойнады, дегенмен Батыс елдерінің ықпалымен бұл бос аймақ демократиялық лагерьдің жалғасына айналып, Ресей үшін нағыз қауіпке айналды. Ресей бұл үдерісті тоқтату үшін соғыстан басқа амал таппай халықаралық сахнада агрессор атағына ие болып өзінің имиджін жоғалтып отыр. Әрине, әр ел үшін шындық әртүрлі.

Алайда, бұл соғыс кімге пайдалы? деген сұрақ қоятын болсақ мәселенің мән жайы айқын көрінуі мүмкін.

Соғыс қақтығысқа тікелей түсіп жатқан тараптар үшін әрине тиімсіз, себебі кез келген соғыс, ол материалдық және рухани шығын мен онжылдықтарға созылатын өшпенділік. Дегенмен, бұл қақтығыста үшінші тарапты ескермеу саяси қателік болады. Ресейдің соғыста әлсіреуі АҚШ пен Қытайға тиімді, себебі АҚШ Ресейдің күшеюін қаламайды, Қытай болса Азиядағы көшбасшылық үшін таласта бәсекелестердің саны аз болғанын тиімді деп есептейді және санкциялардың есебінен әлсіреген Ресей Қытаймен экономикалық қарым-қатынасты кеңейтуге мәжбүр болады. Өйткені Ресей Қытайдың экономикалық өсіміне ауадай қажетті табиғи ресурстар базасы болып табылады. Қытай Ресейді АҚШ-на қарсы тұрудағы таптырмас серіктесі ретінде көреді, сондықтан Ресейдің тым қатты әлсіреуі Қытайға тиімсіз, себебі Орталық Азия аймағы тұрақсыздана бастайды. Өз кезегінде Қытайдың Тайвань бейнесіндегі үлкен мәселесі әлі күнге дейін шешімін таба алмауда. Сонымен қатар, Қытай мен АҚШ арасындағы қатынастардың нашарлауы, Қытайдың экономикасына зақым келтіруі сөзсіз, өйткені АҚШ және Еуропа бірге екенін ұмытпау қажет, ал олар екі үлкен нарық. Демек, Қытай нақты бір саяси позицияны таңдай алмайды. Бұл мәселеге дәлел ретінде соғысқа бір жыл толған уақытта Қытайдың халықаралық жүйедегі саяси позициясын білдіретін 12 қағидадан тұратын ресми құжаттың жариялануын айтуға болады [4].

Бұл құжат барлық тараптардың мүдделерін қамтуға бағытталған құжат және тым жалпылама мағынада жазылып, Азия аймағының нақты саяси позициясын көрсетпейді. Қытай Ресейді қолдайды, Украинадағы соғыс қимылдарын тоқтатуға шақырады, халықаралық құқық нормаларын сақтауды, біржақты санкцияларды тоқтатуды, жаппай қырып жою қаруларын қолдануға қарсы позицияны таңдап өзінің халықаралық имиджін сақтап отыр.

АҚШ және Украинаға қару жарак беріп, Еуропа кеңістігінен Ресейдің энергетикалық ресурстарын ығыстырып, Еуропада тығыз бақылау орнатуды көздейді деп айтуға болады. Сонымен қатар, қару жарак саудасының қарқынды жүруінің негізінде Америка қосымша пайда көріп отыр. Сондай-ақ, халықаралық акторлардың, яғни әлемдік деңгейдегі БҰҰ секілді ірі беделді ұйымның соғысқа әсер ете алмауы реалистерге қосылатын тағы бір ұпайға айналады.

Ойымызды тұжырымдар болсақ, АҚШ үшін бұл соғыс өзінің әлемдік ықпалын күшейту жолы, Қытай үшін Тайвань мәселесін реттеуге күш салу мүмкіндігі, өйткені Американың назары басқа мәселеде, Украинаның өзі үшін тәуелсіздігі мен егемендігін сақтау, ал Ресей үшін өзінің өмірін сақтау үшін жасалған мәжбүрлі іс-шара. Бұл тұжырым толыққанды шындыққа жарасымды және жалғыз дұрыс теория деп айту қателік болар, себебі аталмыш теорияның өзі геосаяси ахуалды толықтай қарастырмайды және кейбір идеялары бұрыс болуы да мүмкін, бірақ тек негізгі өрбу тенденцияларын көрсетеді деп есептеуге болады.

Жұмысымызды қорытындылай келе, геосаяси ахуалды қарастыруда ғалымдар көбінесе белгілі бір теорияны негізге алады және қазіргі әлемдік саясаттағы негізгі мәселені сараптауда реалистік теорияның басымдылығы айқын екенін байқауға болады. Олай болса, Джон Миршаймердің тұжырымдары геосаяси жағдайдың даму жолдарын тиімді қарастырады және жалпы геосаяси көріністі береді десек қателеспейміз, себебі бұл идеялар тарихи фактілермен жабықталған және объективті шындыққа жанасымды теорияларды бойына сіңірген. Осы орайда Фрэнсис Фукуяманың либералды теориясы өзектілігінен айырылды деген пікір бұрыс бағытта деп есептеуге болады, өйткені жаһандық үдерісте либерализмнің басымдылығын жоққа шығара алмаймыз.

Көптеген мемлекеттер батыстың демократиялық институттарын енігізіп, нарықтық экономикаға көшу, халықаралық ұйымдармен тығыз байланыс орнату, аймақтық және әлемдік интеграцияға ұмтылу және т.б. үдерістер Фукуяманың идеяларын дәлелдейді деп санауға болады. Өйткені, XX ғасырдың екінші жартысында бас көтерген Қытай, Сингапур, Жапония, Корея Республикасы, Индонезия және басқа да Азияның жолбарыстары өздерінің әлеуметтік орталарына либералды құндылықтар мен капиталистік қағидаларды енгізуге бет бұрғанын ұмытпаған жөн. Осылайша, көп полярлы сипатқа ие болу тенденциясы күшейіп келе жатқан, жаңа әлемдік тәртіп құрылу үстінде тұрған, динамикалы әрі тұрақсыз әлемдік жүйеде еліміздің мәртебесін сақтап қалу әр азаматтың санасында болуы керек ойлардың бірі десек қателеспейміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. John J. Mearsheimer The Tragedy of Great Power Politics // W. W. Nanon & Company, Inc., 500 Fifth Avenue, New York. // W. W. Nonon & Company Ltd., Castle House, 75/76 Wells Strcel, London. 2001. Б. 29-51, Б. 386-402.
2. А. Дугин Геосаясат негіздері // 1-ші кітап Академиялық проект. 2015. Б. 73-74.
3. Фрэнсис Фукуяма Конец истории и последний человек // [пер. с англ. М. Б. Левина]. АСТ; Москва. 2015. Б. 15-41, Б. 118-126, Б. 223-242.
4. Қытай Халық Республикасының Сыртқы істер министрлігінің ресми сайты. сілтеме: https://www.fmprc.gov.cn/zyxw/202302/t20230224_11030707.shtml (13.03.23ж.)

ДЕМОКРАТИЗМ В ОБЛАСТИ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА

БВ04201-Юриспруденция, 2 курс **Темирханов Ж.М.**

Научный руководитель: магистр гуманитарных наук, Ертелеева Р.Б.

Атырауский университет имени Халела Досмухамедова

Аннотация. *В правовой науке проблема демократизации в области избирательного права не получила всесторонней огласки и разработки в нашей Республике. Учитывая недавний опыт выборов на пост главы Президента 20 ноября 2022 года, научный интерес у нас стал в поисках ответа на вопрос, как использовать демократический механизм в реалиях нашей страны. В научно-правовой литературе стран СНГ лишь частично изучается данный вопрос, регулирующий данные правовые отношения. Среди трудов в области избирательного права мы выделяем работы следующих авторов-Конституционалистов: Сизикова Н.М., Страшун Б. А., Батыр К.И., Габдуалиев М.Т., Керимов А.Д.*

Ключевые слова: *Демократизм, Конституция, профилактика; избирательное право; мера; классификация; правонарушения; принципы; деятельность; закон; принуждение; субъект.*

Демократизму характерен режим, когда в государстве все происходит с участием народа, путем метода коллективного решения. Демократия подвергалась критике философов разных времен, начиная с «Первого учителя» Аристотеля, его учителем Платоном, заканчивая Артуром Шопенгауэром [7, с. 88]. Но с течением времени, когда происходит эволюция сознания народов, населяющие разные страны Земли, такие как философы как: Жан-Жак Руссо, Томас Гоббс и Джон Локк представили миру иное видение бюрократического аппарата государства или «Теорию общественного договора».

В данной теории осуществляется консенсуальный, двухсторонний и взаимовыгодный договор, где сторонами, если можно выразиться языком цивилиста, являются исполнитель в лице государства, в обязанности которого входят защита интересов и имущества заказчика, а в свою очередь заказчиком выступает народ данного государства, чья обязанность является вовремя оплачивать работу исполнителю раз в месяц, то есть налоги, и как в норме любого современного Гражданского Кодекса, можно расторгнуть данный договор возмездных услуг, если заказчик считает, что исполнитель работает ненадлежащим образом и из-за этого несет убытки. Философы предлагали отказываться от услуг власти или путем выбора новой власти, или путем насилия, она же революция.

Народовластие проявляется там, где присутствует и прописана Конституция, соответственно в данных странах регламентирован демократический-правовой режим, и он должен быть основанием, костяком и инструментом воплощения власти в стране и находить свое отражение в проведении «Правильных выборов, т.е нефальсифицированных и санкционированных законом» [6]. Такие выборы необходимо проводить в соответствии с соблюдением принципов всеобщего и избирательного права, иными словами, при демократизме проходит тщательную профилактику деятельности в области избирательного права, она поможет в осуществлении народовластия, путем проведения законных выборов в стране, будь это выборы в законодательный орган государства-Парламент, главы исполнительной власти-Президента или в административные органы страны.

Казахстан с 2 марта 1992 года обязался выполнять Всеобщую декларацию прав человека, где в ч.3 ст.21 указано: «Воля народа должна быть основой власти правительства; эта воля должна находить себе выражение в периодических и нефальсифицированных выборах, которые должны проводиться при всеобщем и равном избирательном праве путем тайного голосования или же посредством других равнозначных форм, обеспечивающих свободу голосования» [2].

Чтобы выявить механизм демократизма, нужно изучить процесс профилактики и формы государственного-правового принуждения. Форма, исходя из философско-терминологического словаря, это: «Внешнее содержание сущности любого явления» [3, с. 39].

У государственного-правового принуждения есть определенные формы. При изучении данных форм принуждения, становится гораздо проще в применении конкретных мер принуждения и процессуальных особенностей в юридической среде, в том числе и в избирательных правоотношениях.

«В зависимости от того, какая цель преследовалась при применении принуждения, выделяются следующие формы: профилактика, пресечение, восстановление нарушенного права и юридическая ответственность» [1, с. 12].

Анализируя формы государственно-правового принуждения, становится понятно, что профилактика правонарушений является основным барьером в предотвращении антиправовых казусов. Многообразие профилактики исходит из его эффективности, действия которого позволяют устранить применения античеловеческих форм государственно-правового принуждения по отношению к гражданам, что прописано в Конституции любой демократической страны. Тем самым, узаконив порядок в обществе, в дальнейшем будет происходить процесс сокращения совершаемых правонарушений-преступлений.

Право законное основание исполнения профилактических мер — это его презумпция. Исходя из норм закона, она составляет потерю регулирования поведения субъектов, чье поведение является общественно вредным, путем воздействия профилактических мероприятий.

Демократическая база исходит из общих прав и свобода человека, Страшун Б.А. выделяет следующие конституционные (общие) принципы: «принцип конституционности, законности, уважения прав и свобод личности, принцип гарантированного осуществления профилактических правовых действий» [4, с. 71].

Осавелюк Е.А. отмечает, что помимо базовых принципов, есть определенный специалитет, это такие принципы, которые способствуют более продуктивно развивать избирательный процесс через демократизм с помощью профилактики, она выделяет следующие принципы как: «принцип целесообразности применения мер профилактики, принцип плавности, принцип научности» [5, с. 61].

Ученые-правоведы выделяют в профилактике четыре элемента-меры: профилактика в политической среде, социально-экономическую структурах, лек-образные, фундаментально-технические правонарушения в правовой избирательной среде. Эти меры нужны для обеспечения нормальности прохождения всякой стадии процессов избирания, создавая возможности проведения легитимных выборов, в случае обратного, это может повлечь последствия в виде совершения противозаконных действий в области избирательного права. Таким образом идет демократизация институтов государства, улучшая обстановку между гражданами и представителями власти.

Субъектов данной отрасли можно разделить на три большие составляющие группы, а именно по функциональному назначению, по общей и специальным компетенциям. Давая определения роли избирательной системы каждой группе, можно охарактеризовать как то, что субъекты по функциональности делятся от степени выполнения методов профилактики, начиная от органов публичной власти до электората.

И тут важно затронуть актуальность данной статьи, она заключается в недопущении фальсификации, в какой-то мере, преступной по отношению и характеру выборы, а также надлежащая защита голосов граждан на ближайшем избирательном мероприятии, анонсированное действующим Президентом Касым-Жомартом Токаевым, в Мажилис-Парламент и в местные административные органы-Маслихаты, которые работают в связке с акиматами, их возглавляют акимы (мэры). Так как наиболее выраженная интенсивность защиты избирательных прав граждан в области избирательного права, а также проводимая вышеуказанными субъектами профилактическая деятельность, сегодня осуществляется избирательной комиссией, ЦИК РК должен обеспечивать равноправия всем представителям избирательного процесса. Но мы считаем, что дееспособные граждане нашей страны также могут и должны осуществлять данную профилактику, в силу характерной массовости данного субъекта, оно заключается в проявлении своей гражданской позиции, путем недопущений правонарушений в области избирательного процесса, а также выявлять нарушителей и кандидатов, чьи действия являются противоправными, нарушающие общественный порядок и конституционный строй. Народ должен создавать некий

баланс сил тех или иных политических партий, для способствования проведению честной избирательной компании, что характерно для демократии. Подытожим изложенный материал.

В заключении Казахстан подтверждает, что мы как народ Казахстана идем по демократическому пути, как и предписано нашей Конституцией. Проводимая политика Касым-Жомартом Токаевым на протяжении с 9 июня 2019 года по сегодняшний день, включая январские события 2022 года, уделял во многом свое внимание в реструктуризации бюрократического аппарата и способствованию продвижения демократических реформ в Республике Казахстан. Основными целями господина Токаева являлись: Верховенство права, это мы как народ увидели после конституционных реформ 5 июня 2022 года, когда было одобрено и самое главное согласовано с гражданами страны- создания Конституционного Суда на базе Конституционного Совета, также смена ряда министров и сенаторов Республики. Нововведениями на предстоящие выборы стали: время на подготовку, если верить агентствам массовой информации, то тогда у кандидатов на подготовку к выборам составляет больше полугода, это в свою очередь даст более детальные идеи и планы, которые хотят внедрить кандидаты в депутаты Мажилис, еще можно добавить к этому плюсу более подготовленных кандидатов, которые будут готовы реализовывать свои идеи. Снижение числа депутатов до численности 98 человек, ранее 107, это уменьшит расходы на содержание депутатов из бюджета страны, формируемое в первую очередь из налогов граждан Республики Казахстан. Больше Партий- больше конкуренции, помимо Аманат, АҚЖОЛ, НПК, АУЫЛ, ОСДП добавились новообразованные в этом году партии: Baytaq и Respublica, молодые партии должны будут создать конкуренцию на данных выборах, так как люди хотят увидеть новые лица и новые идеи. Также было введена возможность голосования за кандидата-самовыдвиженца, а не только от партий и общественных объединений, оно сыграет свою историческую роль, так как в Парламент будут стремиться также новые лица, что освежит обстановку в Мажилисе. Теперь 70% депутатов мажилиса будут избираться по партийным спискам, а 30% – по одномандатным округам. В Новом (Жана) Казахстане все должно проходить в соответствии с законами, реформами, на которые ориентирован Токаев К.Ж., а самое главное в этом — это проявления на этих избирательных мероприятиях: народовластия, гласности, законности и конкурентоспособности. Для это обязательно нужно соблюдать и дополнять, а также оптимизировать, в соответствии с нашим менталитетом, спецификой региона Центральной Азии и законами-профилактику в области избирательного права, для поддержания демократизма в нашей стране.

Список литературы

1. Профилактика правонарушений в области избирательного права Сизикова Наталья Михайловна; [Рос. акад. правосудия]. - Москва, 2008. - 22 с.; 21. - Библиография.: с. 22
2. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюция 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
3. Мальшевский А.Ф. Философско-терминологический словарь.-Калуга, 2004.-330 с.
4. Конституционное (государственное право) зарубежных стран: К75 В 4 т. Тома 1–2. Часть общая: Учебник /Отв. ред. проф. Б.А. Страшун – 3-е изд., обновл. и дораб. – М.: Издательство БЕК, 2000. - 784 с.
5. Осавелюк Елена Алексеевна. Понятие и виды принципов конституционного права России.-
<https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-vidy-printsipov-konstitutsionnogo-prava-rossii>
6. Избирательная система России как результат правового регулирования выборов в представительные органы власти Панкратов Владимир Владимирович; Автореферат-Москва, 2005
7. Д.Ю. Н. Керимов А.Д. Теория и практика демократии // Российский Журнал Правовых Исследований-Том 2, №2 2015. 85-91 с.

ҚЫТАЙДЫҢ ҰЛЫ МЕМЛЕКЕТ ДИПЛОМАТИЯСЫ

Шығыстану факультеті, Қытайтану кафедрасы, 4 курс Түрдан Олжас

Ғылыми жетекші : профессор Нәбижан Мұқаметханұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақала Қытай Халық Республикасының тәуелсіздік алғаннан бері әлемдегі ұлы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастардың қалай өрбігені жайлы талдау үшін арналған. Қытайдың әлемдегі ұлы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастарын түсіну өте маңызды, өйткені олар жаһандық тұрақтылыққа, жаһандық экономиканың өсуіне және

аймақтық қауіпсіздікке әсер етеді. Сондай-ақ Әлемдегі екінші ірі экономика ретінде бұл қарым-қатынастар сауда мен инвестицияға, геосаяси одақтастыққа және қақтығыстарды шешу сияқты шараларға да әсер етеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының тұрақты мүшесі ретінде Қытайдың дипломатиялық қатынасы климаттың өзгеруі, адам құқығы және ядролық қаруды таратпау сияқты мәселелердегі халықаралық ынтымақтастыққа да терең әсер етуі мүмкін. Жалпы алғанда әлемдегі маңызды деп есептелетін мәселелерде қытайдың ой-пікірі басқа ұлы мемлекеттер үшін де өте маңызды орын алады. Қытай халықаралық сахнада бейбітшілікті сүйетін ел ретінде танылғанымен, оның негізгі дипломатиялық мәселелер бар: сауда, территория, адам құқықтары, зияткерлік меншікті ұрлау және әскери экспансия сияқты мәселелер. Осы мәселелер ұлы мемлекеттердің Қытаймен қатынастарының шиеленісуіне әкеледі. Аталған мәселелерді шешу қазіргі Қытай Сыртқы істер министрлігінің негізгі міндетті. Қазіргі таңда Қытай үкіметі бұл дипломатиялық мәселелерді бейбіт жолмен шешуге көп күш салуда.

Кілттік сөздер: Қытай, дипломатиялық қатынастар, ұлы мемлекеттер, даму.

2014 жылы 28 қарашада Си Цзиньпин Орталық сыртқы істер жұмыс конференциясында сөйлеген сөзінде: «Қытайдың өзіндік ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясы болуы керек» деп атап көрсетті. 2016 жылы 5 наурызда XII Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының төртінші мәжілісінде үкімет жұмысының есебіне алғаш рет «Қытай ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясының идеясы» енгізілді. ҚХР Сыртқы істер министрлігі оған - заман ағымына сай, үздіксіз дамып келе жатқан қытайлық ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясының жаңа стратегиясы деген анықтама берді. Бұл саясат негізінен келесі төрт аспектілерден тұрады:

1. Бейбітшіліктің, дамудың, ынтымақтастықтың туын әрқашан биікте ұстау;
2. Бейбітшілікті көздейтін тәуелсіз сыртқы саясатты табандылықпен жүргізу және бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципі негізінде барлық елдермен достық ынтымақтастықты дамыту;
3. Әрқашан өзара тиімділік пен ұтысқа жетудің ашық стратегиясын ұстану;
4. Барлық мемлекеттердің халқымен бірге тұрақты бейбіт және ортақ гүлденген үйлесімді әлемді құруға құлшыну.

Тұжырымдаманың негізгі құндылығы көпжақтылықты қолдау және Қытай халқының дәстүрлі мәдениетіндегі «әлем халқының игілігі үшін» (天下为公) деген идеологияны қамтиды. Бұл селбесіп тең игіліктенуге негізделген жаңа халықаралық қатынасты орнатуға бағытталған саясат. Бұл Қытайдың дамуы, өркендеуі мен тұрақтылығы және Қытайдың халықаралық істерде өте маңызды рөл алады.

Қытай Халық Республикасы (ҚХР) өздерін қашанда бейбіт, тәуелсіз сыртқы саясат жүргізетін, империализмге, гегемонизмге және озбырлық саясатқа қарсы күресетін, мемлекеттің тәуелсіздігі мен абыройын қорғайтын, бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципі негізінде бейбіт достық ынтымақтастық қарым-қатынасты дамытатын және жаңа халықаралық саяси экономикалық тәртіп орнату үшін құлшынатын мемлекет ретінде көрсетіп келеді [1].

Қазіргі таңда ҚХР сыртқы саясатының бір саласы - Ұлы мемлекет дипломатиясы. Бұл саясат Си Цзиньпин билікке келгеннен кейін қолдансықа енген жаңа дипломаиялық саясат болып табылады. Сондықтан Қытайдың Сыртқы саясатын терең түсіну үшін, оның Ұлы мемлекет дипломатиясын зерттеудің маңызы айырқша деп санаймыз. Біз бұл мақаламызда осы тақырыпты қарастыруға құлшыныс жасаймыз.

ҚХР-ның дипломатиялық стратегиясы 3 жүйеден тұрады. Бірінші санатта Ұлы мемлекеттермен диоломатиялық қарым-қатынасы; екінші санатта көршілес мемлекеттермен диоломатиялық қарым-қатынас тұрады; үшінші санатта дамушы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастар жатады. Осы мақалада біз тек ҚХР-дың ұлы мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қатынастарын баяндамақпыз.

ҚХР-дың дипломатиялық тарихы 6 кезеңді бастан кешті.

Бірінші кезең (XX ғасырдың 50 – 60 жылдары «біржаққа шығу дипломатиясы» (一边倒). Бұл ҚХР құрылған алғашқы жылдарда қолданған дипломатиялық саясаты. Өйткені ҚХР құрылған кезде халықарада АҚШ бастаған капиталистік мемлекеттер мен КСРО жетекшілік еткен социалистік мемлекеттер арасында қырғиқабақ соғысы шиеленісіп тұрған болатын.

Жаңа құрылған социалистік мемлекет – ҚХР үшін айтқанда, тек социалистік лагерь жағына шығыуға тиісті болды. ҚКП төрағасы Мао Цзэдунь 1949 жылы 30 маусымда «біржаққа шығыу»

саясатын жариялап, «Өз алдына қазан асу» (另起炉灶) және «Үйді тазалаған соң қонақ шақыру» (打扫干净屋子再请客) деген сыртқы саясаттын орнатты [4].

Мао Цзэдунь «біржақты» саясатты жүзеге асырғаннан кейін Кеңес Одағының жүргізген барлық даму моделін еліктеуді жөн санады. Мысалы шетел тілін оқытуда тек орыс тілін оқыту, кеңестік экономикалық даму жүйесін ұстану, кеңестік қала құрылыс жүйені ұстану сияқты барлық істе кеңестік үлгіні ұстануға шешім қабылдады. «Біржақты» саясатының нәтижесінде Кеңес Одағымен және оның Шығыс Еуропа серіктерімен дипломатиялық байланыс орнатылды, бірақ Қытай АҚШ пен Батыстың капиталистік одағынан оқшауланды. Қытайдың социалистік одақта «біржақты» саясатты қолдау себебінен оның кейіннен Корей соғысында жұмысшы партиясына көмектесуіне себеп болды және ҚХР-ның халықарадағы беделін біршама көтеріп жіберді бұл қытай басшыларының кейін қателік өткізуіне себеп болады. Кейінірек ҚХР-сында Мао Цзэдуньның жеке басына табынугылық пайда болды, ал Хрущев жеке басқа табынуға қарсы болды. Нәтижесінде Қытай мен Кеңес Одағы бір-біріне қарсы шықты.

Екінші кезең: XX ғасырдың 60 - 70 жылдар «Екі жұмырықты тең жұмсау» сыртқы саясаты (两个拳头打人). Бұл кезеңде ҚХР Халық коммунасын құрып КСРО-ның басшылығына бағынбай сонымен қатар Вьетнам сияқты бір-қатар социалистік мемлекеттерге КСРО-ның басқа мемлекеттердегі коммунистік партияның ішкі істеріне арласпау деген бұйрығына қарсы шығып, жәрдем беруі КСРО-ның социалистік мемлекеттер арасындағы басшылық орынына таласуы ҚХР-КСРО арасындағы қатынастың бұзылуына әкелді.

1960 жылы қыркүйекте Куба мен ҚХР дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан алғаш Латын Америкасындағы мемлекет болды. 1964 жылы 27 қаңтарда ҚХР мен Франция дипломатиялық қатынас орнатты, бұл оның Батыс Еуропа елдерімен дипломатия байланыс орнатуда маңызы зор оқиға болды. Алайда Мао Цзэдунь «мәдени революция» саясатын жүргізіп, ҚХР дипломатиясы күзеліске ұшырады. 1969 жылы ҚХР мен КСРО Даман аралында шекаралық қақтығыс болды, екіжақтың қатынасы тіптен нашарлады[6].

Үшінші кезең: XX ғасырдың 70- 80 жылдар «Бір ления, бір үлкен аумақ» сыртқы саясаты (一条线, 一大片). ҚХР-ның 70-80 жылдарда қолданған саясат Қытайдың КСРО-дан төнген қауіпінан құтылу үшін Қытай Шығысқа бағытталған ления тынық мұхитан асып Америка және Еуропаға жететін себебінен «Бір ления, бір үлкен аумақ» деген саясат жүргізді, яғни АҚШ бастаған капиталистік одаққа қосылды. 1971 жылы 20 қазанда АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Генри Киссинджер Қытайға құпия түрде сапармен барды. Нәтижесінде АҚШ Тайвань үкіметін мойындамайтынына уәде берді. 1971 жылы 25 қазанда «Біріккен Ұлттар Ұйымындағы Қытай Халық Республикасы Үкіметінің барлық заңды құқықтары қалпына келтірілді» деген жарлықпен Тайвань гоминьдан үкіметі Қытай елінің өкілетті үкіметнен айырылды. 1972 жылы 21 ақпанда АҚШ-ның Президенті Ричард Никсон Бейжіңге сапармен барды. Екі ел арасындағы 25 жылға созылған шиеленіскен қатынастары аяқталды. Мао Цзэдунь "Қытай мен Америка Құрама Штаттарының Шанхай коммюникесіне" қол қойғаннан кейін: "Қытай-АҚШ қарым-қатынастарын қалыпқа келуі кілт сияқты. Бұл мәселе шешілгеннен кейін басқа мәселелер оңай шешіледі" [7]. ҚХР мен АҚШ өзара дипломатиялық қатынасты 1979 жылдың 1 қаңтарынан бастап орнатты және Қытай Республикасымен дипломатиялық қарым-қатынастарды үзгенін жариялады.

Жапония мен Еуропа елдерінің Қытаймен қатынасында АҚШ арасындағы қатынастың қалпына келуімен байланысты 1970-80 жылдары сауда саласында ынтымақтастық жүргізіле бастады. 1972 жылы 29 қыркүйекте ҚХР мен Жапония ресми дипломатиялық қарым-қатынастар орнағанын жариялады, Тайвань мен Жапония дипломатиялық қатынасын үзді.

Төртінші кезең: XX ғасырдың 80-90 жылдар «өзіне өзі қожа болу, одақтаспау саясаты» (独立自主, 不结盟政策). Қытай-АҚШ қатынастары 1980 жылдар ең жақсы болды. Екі ел жаһандық және аймақтық стратегиялық мәселелер, саяси, әскери мәселелер, қарусыздану мәселелер сияқты кең ауқымды мәселелер бойынша диалогтар жүргізе бастады, Біріккен Ұлттар Ұйымы және басқа да көпжақты ұйымдар бойынша ынтымақтастық жүргізді. 1989 жылғы 4 маусымдағы Тяньаньмэнь оқиғасынан кейін АҚШ жоғары деңгейдегі және ресми алмасуларды тоқтатты, 1989 жылы маусымда ҚХР-на қару-жарақ сатуға тыйым салатын жарлықтар шығарып, бірқатар экономикалық санкцияларды жариялап, инвестициялық, сауда жұмысын тоқтатты.

Ал бұл кезеңдегі Қытайдың Ұлыбританиямен қарым-қатынасы Гонконгтың болашақта егемендігін алу туралы келіссөздер жүргізіле басталды. 1982 жылы 22 қыркүйекте

Ұлыбританияның премьер-министрі Маргарет Тэтчер Қытайға сапармен барды. 1984 жылы 19 желтоқсанда қос тарап бірлесіп «Қытай-Британдық бірлескен декларациясын» жариялады. 1988 жылы 15 қаңтарда Қытай мен Португалия Макао мәселесі бойынша бірлескен мәлімдеме жасады. Португалия 1999 жылы 20 желтоқсанда Қытайға Макао қайта оралатыны жайлы хабар жариялады.

Жапония мен Авропа елдері 1989 жылы 27 маусымда Еуропалық одақ кеңесі шеңберінде Тяньаньмэнь алаңындағы оқиға үшін ҚХР-ды айыптады, ҚХР басшылығымен сапар алмасуды тоқтатты, Қытайға қару-жарақ сату мен коммерциялық қару экспортын тоқтатты, халықаралық қаржы институттарының Қытайға қаржылық көмек несиелер беруін шегертті. Қытай-КСРО қатынасы - 1989 жылы 15 мамырда КСРО төрағасы М.Горбачев Қытайға барып, Дэн Сяопинмен кездесіп, Қытай-Кеңес қарым-қатынастары қайта реттелді.

Бесінші кезең: XX ғасырдың 90 жылдан XXI ғ. 12 жылдарына дейін. «жауласпау дипломатиясы» 无敌国外交, «сыр білдірмей дами түсу» сыртқы саясаты» 韬光养晦, 有所作为). Қытайдың 1990-2000 жылдардағы дипломатиялық стратегиясы экономикалық белсенділік пен саяси табандылықтың үйлесімімен сипатталды. Бұл кезеңде Қытай Азия-Тынық мұхиты аймағында өзінің саяси ықпалын алға тарта отырып, экономикалық интеграцияны және халықаралық ұйымдарда белсенділікті арттыру арқылы әлемдік сахнадағы ықпалын кеңейтуге тырысты. Бұл кезеңде әлемнің көп поляризациясының бастауы болып табылады оның бірінші негізгі себебі: Кеңес Одағының ыдырауы ескі биполярлық құрылымды бұзып, дүниеде әртүрлі күштердің жаңадан бөлініп шығуына мүмкінділік болды. Ұлы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар үлкен өзгерістерге ұшырады. Екінші негізгі себеп: экономикалық көп поляризация саяси көп поляризацияға ықпал етеді. Әлемде бірнеше саяси және экономикалық күш орталықтары қалыптаса бастады. АҚШ, Еуропалық Одақ, Жапония, Ресей және Қытай сияқты ұлы мемлекеттер халықаралық ұйымдар мен халықаралық қауымдастықта маңызды рөл атқарады.

Қытай-АҚШ қатынастары: 1990-2000 жылдары Қытайдың АҚШ-пен қарым-қатынасы ынтымақтастықпен де, бәсекелестікпен де сипатталды. 11 қыркүйек оқиғасынан кейін екі ел лаңкестікпен күрес және қаруды таратпау сияқты мәселелер бойынша ынтымақтасады, бірақ сонымен бірге Шыңжаң және Тибет аймақтағы адам құқықтары, сауда және Тайвань мәселесі бойынша айтарлықтай қайшылықтар болды. Осы кезеңдегі маңызды оқиғалардың бірі 1999 жылы Косово соғысы кезінде АҚШ күштерінің Белградтағы Қытай елшілігін кездейсоқ бомбалауы екіжақты қарым-қатынастарды қатты шиеленістірді. Кейінгі жылдары сауда теңгерімсіздігі және АҚШ-тың Тайваньның БҰҰ-ға мүшелікке ұмтылуын қолдауы сияқты мәселелерге байланысты шиеленіс қайтадан пайда болды [8].

Қытай-Ресей қатынастары: 1990-2000 жылдары АҚШ-тың гегемониясына қарсы тұруға бағытталған стратегиялық серіктестікпен сипатталды. Екі ел қару-жарақты шектеу, энергетика және аймақтық тұрақтылықты сақтау сынды мәселелерде ынтымақтаса отырып, Шанхай ынтымақтастық ұйымын нығайтуға күш салды. Қытай мен Ресей 2000 жылдар бойы стратегиялық әріптестікті нығайтуды жалғастырды [9].

Қытай-Ұлыбритания қатынастары: 1990 және 2000 жылдары Қытайдың Ұлыбританиямен қарым-қатынасы ынтымақтастықпен де, бәсекелестікпен де сипатталды. Екі ел сауда және инвестиция сияқты мәселелерде ынтымақтасады, алайда Тибет пен Тайваньға қатысты мәселелерде шиеленісті байланыспен ерекшеленді [10].

Қытай мен Жапония 1990 және 2000 жылдар аралығында біршама күрделі дипломатиялық қарым-қатынаста болды. Екі ел де экономикалық және сауда байланыстарын жақсартуға мүдделі болғанымен, екі ел арасындағы шиеленісті тудырған Дяоюйдао аралдарының және Жапонияның Қытайға жүргізген отарлау соғысындағы қырғын мен «бой суытар әйелдерді» пайдаланғанын даулы мәселелер болды. Осы мәселелерге қарамастан, Қытай мен Жапония арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарды жақсартуға күш салды. Мысалы, 1998 жылы екі ел «Жапония мен Қытай арасындағы достық пен ынтымақтастық серіктестігін құру туралы бірлескен декларацияға» қол қойды [11].

2000 - 2012 жылдары Қытай жаһандық сахнадағы ықпалының қарқынды өсуімен сипат алады және оның дипломатиялық стратегиясының түпкі мақсаты бейбіт бәсекелесу дегенді аңғарамыз. Міне, осы кезеңдегі Қытай дипломатиясының негізгі сипаттамалары экономикалық өсу мемлекеттің сенімділігін орасан зор жеңгейге арттырды. Қытай 2001 жылы Дүниежүзілік Сауда Ұйымына мүше болып, 2008 қаржы дағдарысында рөлі және 2010 жылы екінші экономикасына айналуы оның халықаралық беделін жоғарғы деңгейге көтерді. Сол себепті ол ШЫҰ және G20 сияқты халықаралық форумдарда жоғары белсенділіктаныты. Алайда оңтүстік қытай теңізі және

Тайвань, Дяюйдао аралдары территориялық мәселесінде өзінің ұстанымын жалғастырды. Сол себепті әлемде пайда болған «Қытай фобиясына» қарсы «бейбіт көтерілу» дипломатиясын қолданды.

Қытайдың-АҚШ дипломатиялық қатынасы: 2000 және 2010 жылдар аралығында екі ел ынтымақтастық пен бәсекелестіктің араласуымен сипатталатын күрделі жағдайда болды. Негізгі шиеленіс ретінде адам құқықтары, зияткерлік меншік және сауда теңсіздігі сияқты мәселелерді айтамыз. Қытай мен АҚШ әліде Азия-Тынық мұхиты аймағында өз ықпалын күшейту үшін бәсекелеседі. Қытай-ЕО арасындағы қатынаста тұра осындай жағдайда баяндалады.

Қытайдың-Ресей дипломатиялық қатынасы: екі ел халықаралық мәселелер бойынша ортақ келісімге келе отырып, жылсайын өсіп келе жатқан стратегиялық серіктестікпен сипатталды. Қытай мен Ресей энергетика және қауіпсіздік мәселесі жөнінде ынтымақтастықтар өткізеді. Дегенмен, екі ел арасында, Орталық Азияда бәсекелестік туындады. Қытайдың бұл аймақтағы экономикалық ықпалының күшеюі Ресейдің өз ықпалына қатысты алаңдаушылық туғызып, газ құбырларын тарту сияқты мәселеге әкелді.

Қытай-Жапон дипломатиялық қатынасы: 2000 жылдардың басында Қытай-Жапония қарым-қатынасында біршама оң өзгерістер болды. 2006 жылы екі ел «стратегиялық, өзара тиімді қарым-қатынас» келісімін орнатып, экономикалық ынтымақтастықты арттыруға келісті. Бірақ екі ел Дяюйдао аралдардың егемендігі жайлы дауы жылдан-жылға шиеленісуде тіп-ті әскери теңіз күштері тектіресуде.

Алтыншы кезең: «Қытайлық ерекшеліктегі ұлы мемлекет дипломатиясының жаңа дәуірі» (具有中国特色大国外交新时代). 2012 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі кезеңде Қытай дипломатиясында бірнеше маңызды сипаттамалармен ерекшеленді. Бұл сипаттамаларға қазіргі ҚХР төрағасы Си Цзинпиннің 2013 жылы ұсынған «Бір белдеу, бір жол», «Қытай арманы», «Жаңа халықаралық қатынасты орнату», 2017 жылы ұсынған «Адамзаттың ортақ тағдыр қауымдастығы» сияқты бастамалардан қытай өзін халықаралық сахнада белсенді қатысушы рөлінен көшбасшы рөліне қоюмен сипат талады. Бұл кезең Қытайдың аймақтық және жаһандық ықпалын арттыруға, әскери модернизацияны арттыруға және оның Америка Құрама Штаттарымен қарым-қатынасын басқаруға бағытталған [12]. Қытайдың 2012 жылдан қазіргі уақытқа дейінгі дипломатиялық стратегиясы экономикалық дипломатияға баса назар аударумен қатар, аумақтық даулардағы табандылықпен және өзінің халықаралық қатынастың ілгерілетуге күш салуымен сипатталды.

Қытай-АҚШ дипломатиялық қарым-қатынастар: бұл кезеңде екі ел экономикалық дипломатияға бағытталады. 2018 жылдан бері Қытай мен АҚШ арасында сауда соғысы жалғасып келеді. Сауда соғысы АҚШ президенті Дональд Трамптың «Қытай АҚШ-тың зияткерлік меншігі мен сауда құпиясын ұрлады» деген мәлімдемесінен туындаған. Тауарларға шекаралық тарифтерді көтеру арқылы Қытайды «әділетсіз сауда әрекетінен» өзгертуге тырысты. Қытайда тұра солай жауап берді, баж салығын 25%-ға дейін көтерді. Алайда оған қарамастан 2019 жылы екіжақты сауда көлемі 500 миллиард доллардан асып Қытай мен АҚШ барған сайын маңызды экономикалық серіктеске айналды. Америка дауысы әлемнің екі ірі экономикасы арасындағы сауда соғысы жаһандық экономиканың күрт төмендеуіне әкелді деп хабарлады [13]. Қытай Оңтүстік Қытай теңізіндегі аумақтық дауларда да батылдық танытып, жасанды аралдар салды. Қытайға қарсы тұру үшін аймақта навигациялық еркін операцияларын АҚШ жүргізіп дауды тіптен шиеленістірді.

Қытай-Ресей дипломатиялық қатынастары: екі тарап соңғы жылдары мүдделердің сәйкес келуімен сипатталады. Екі ел де АҚШ пен оның одақтастарына қарсы тұруға тырысып, экономикалық және әскери байланыстарын нығайтты. Атап айтқанда, Қытай Ресейдің ең ірі мұнай тұтынушысы бола отырып, энергетикалық ынтымақтастықты дамытуға күш салуда.

Қытай-Еуропалық Одақпен дипломатиялық қатынастары: экономикалық байланыстарын кеңейтуге ұмтылды және ол еуропалық нарық экспорт үшін барған сайын маңызды болып баражатыр. Қытай сонымен Шығыс Еуропаның 16 елін біріктіретін 16+1 форматы сияқты бастамалармен Еуропада өз жүйесі мен нормаларын ілгерілетуге ұмтылды.

Жапониямен дипломатиялық қатынастары: бұл кезеңде екі ел өз араларындағы қарым-қатынасты жақсартуға күш салды. 2018 жылы Қытай премьер-министрі Ли Кэцян Жапонияға сапармен барды, бұл Қытай премьер-министрінің сегіз жылдағы алғашқы сапары. Екі ел 2018 жылы еркін сауда туралы келісімге қол қойып, экономикалық байланыстарын да кеңейтуге ұмтылды. Дегенмен территория мәселесі әлі жөнді шешімін тапқан жоқ.

Қытайдың дипломатиялық қарым-қатынастарындағы қиындықтарыды Қытай сыртқы істер министрлігі шешу үшін көптеген шаралар қолданды.

Сауда қақтығыстары үшін: келіспеушіліктерді реттеу және еркін сауданы ілгерілету үшін сыртқы істер министрлігі даулы тараптармен келіссөздер жүргу арқылы шешумен жұмыс жасауда. Қытай сонымен қатар Транс-Тынық мұхиты серіктестігінің жан-жақты және прогрессивті келісімі (СРТРР) және Аймақтық жан-жақты экономикалық әріптестік (RCEP) сияқты көпжақты сауда келісімдерін ұстануда.

Аумақтық даулар бойынша: Қытай келіссөздер мен диалог сияқты дипломатиялық әдістер арқылы көрші елдермен аумақтық дауларды шешуге тырысты. Алайда кейбір елдер, соның ішінде Филиппин мен Вьетнам Қытайдың аумақтық дауларды шешу деген көзқарасын сынады. Қытай Тайваньнан басқа территориялық мәселелерді бейбіт жол мен шешуге ббар күшін салуда.

Адам құқықтарына қатысты бойынша: Қытайдың сыртқы істер министрлігі адам құқықтарын ілгерілетуге бар күшін салуда, алайда Шыңжаңдағы аз ұлттар адам құқығының бұзылуын мойындамайды.

Зияткерлік меншікті ұрлау бойынша: Зияткерлік меншікті ұрлауды шешу үшін Қытай сыртқы істер министрлігі зияткерлік меншікті қорғау заңдарды күшейтумен айналысуда. Шетелдік технологияға тәуелділігін азайту үшін Қытай технологиялық инновациялық мамандарды өзіне шақыру саясатын 2021 жылдан бері асырып келуде.

Әскери экспансия бойынша: Қытайдың сыртқы істер министрлігі қарулы күштерін модернизациялау бойынша өзінің ұлттық қорғаныс күштерін нығайту және ұлттық егемендікті қорғауға бағытталған үшін деп айтты. Сонымен қатар, аймақтық тұрақтылықты сақтау үшін Қытай да басқа елдермен әскери ынтымақтастық пен алмасуды ынталандыру мақсатында жүзеге асырып отыр деп түсіндіреді.

Соңғы жылдары Қытай жаһандық ұлы мемлекет ретінде көтерілуіне байланысты оның ұстанған «қытайлық өзгдік ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясының жаңа дәуірі» атт дипломатиялық саясатында маңыз ерекше. Қытайдың АҚШ-пен, Ресеймен, Жапониямен, Еуропалық Одақпен және басқа да ірі мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастары сауда, қауіпсіздік және адам құқықтарын қоса алғанда, жаһандық істерге айтарлықтай әсер етеді. Жаһандық істердегі ең маңызды қарым-қатынастардың бірі Қытай- АҚШ қатынас. Әлемнің ең ірі екі экономикасы ретінде Қытай мен АҚШ-тың күрделі және кейде даулы қарым-қатынастары жаһандық саудаға, қауіпсіздікке және адам құқықтарына ауқымды әсер етеді. Қытайдың Ресеймен қарым-қатынасы да маңызды, өйткені екі ел АҚШ-тың жаһандық істердегі ықпалына қарсы тұруға ортақ мүдделі. Қытай мен Ресей бірлескен әскери операцияларға қатысып, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінде бір-бірін қолдау көрсетуі маңызы өте үлкен. Ал Жапония мен Қытай негізінен Шығыс Қытай теңізіндегі Дяоюйдао аралдарына қатысты аумақтық дауларға байланысты тарихи шиеленісті қарым-қатынаста болды. Дегенмен, соңғы жылдары екі ел жоғары деңгейдегі келіссөздер мен экономикалық ынтымақтастықты қоса алғанда, қарым-қатынастарын жақсарту үшін қадамдар жасады. Қытайдың Еуропалық Одақпен қарым-қатынасы да маңызды, өйткені ЕО Қытайдың ең ірі сауда серіктестерінің бірі. Дегенмен, екі тарап зияткерлік меншікті ұрлау және нарыққа кіру сияқты мәселелерге байланысты сауда даулары туындады. Бұған қоса, Еуро одақ Қытайдағы адам құқықтары мәселелеріне, әсіресе Шыңжаңдағы этникалық аз ұлттарға қатысты мәселелерге аландаушылық білдірді.

Ұлы мемлекеттер дипломатия концепциясының теориясы мен практикасы. Қытай ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясы «екі жүз жылдық мақсатын» және «қытай ұлтының ұлы жаңғыруын», сонымен қатар «адамзат тағдырының ортақ қауымдастығын» жүзеге асруді негізгі мақсат етіп алды. Яғни, «Қытай арманы» «Әлем арманымен» бір-біріне тығыз байланыстыру. Себебі ҚХР «екі жүз жылдық мақсат» пен «Қытай арманын» жүзеге асыру үшін бейбіт және тұрақты халықаралық орта кере, халықарада түсіністік пен қолдауға ие болу керек; кемдегенде сыртқы жақтан үлкен кедергілер тұындамау керек. Қазіргі әлемдегі халықаралық саясат негізінен тұрақты, бірақ бәрібір «қырғи-қабақ соғысның» менталитетіне және шешуі табылмай жатқан даулы мәселелерге толы. Халықаралық экономикалық ынтымақтастық тереңдей түскенімен, әртүрлі жаһандануға қарсы және оқшаулау тенденциялар жалғасуда. Жаһандық басқару мәселелері бойынша халықаралық қауымдастықтың дағдарыспен күресуге ортақ дайындығы мен қабілеті жеткіліксіз екені анық. Осы тұрғыда Қытай дипломатиясы, тіпті халықаралық қоғамдағы қиындықтарды шеше алатын дұрыс жолды қажет етеді.

Қытайлық ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясының негізгі принциптері:

1. Ішкі және халықаралық екі кеңестікті үйлестіру, әрқашан бейбіт даму жолымен жүру және өзара тиімділік пен ұтысқа жетудің ашық стратегиясын жүргізу;

2. Дұрыс әділділік-мүдде көз қарасын ұстану;

3. Қауіпсіздіктің кешенді және тұрақты жаңа тұжырымдамасын бірлесіп құру және жасыл дамудың экологиялық жүйесін құру;

4. Әрқашан әлем бейбітшіліктің құрушысы, жаһандық дамуға үлес қосушы және халықаралық тәртіпті қорғаушы болу.

ҚХР «қытайлық ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясы» арқылы «жаңа халықаралық қатынасты құру», «Бір жол, бір белдеу» және «Адамзат тағдырының ортақ қауыдастығы», «жаңаша халықаралық қатынас» стратегияларға арқа сүйейді. Экономика, әлеуметтік ынтымақтастық және дипломатия үш салада көпжақтылықты пен кең пейілділікті ұстану арқылы өзінің мүдесін арсырмақ.

«Бір жол, бір белдеу» бастамасы. 2013 жылдың қыркүйегінде ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанға келіп, «Бір жол, бір белдеу» экономикалық бастаманы бірлесіп құруды ұсынды. Бұл ҚХР-ның ішкі реформалар мен сыртқы әлемге ашылуын үйлестіру, жаңа ашық экономикалық жүйе құруды және әртүрлі аймақтардың ортақ гүлденуіне жәрдемдесу үшін арналған даму стратегиясы ғана емес, сонымен қатар Қытай мен серіктес мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды үйлестіру, көпжақты пайдалар мен мүдделерді байланыстыру және барлық мемлекеттердің ортақ дамуы мен ынтымақтастығына жәрдемдесу. Бастаманың түпкі мақсатыда «қытай ұлтының ұлы жаңғыру» саясатының сәтті орындалуына тұрақты әрі бейбіт халықаралық ортаны қалыптастыру. «Бір жол, бір белдеу» бастамасы «басқару тапшылығы»(治理赤字), «сенім тапшылығы»(信任赤字), «бейбітшілік тапшылығы»(和平赤字) және «даму тапшылығы»(发展赤字) сияқты бүкіл адамзат тап болған ортақ қиыншылыққа күресуде, адамзат қоғамының «үлкен даму, үлкен өзгерістер және үлкен түзету» кезеңде бейбітшілік пен дамуға ниеттелген тарихи үрдіске сай келеді. Бұл «Адамзат тағдырының ортақ қауыдастығы» құрудың нақты тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар Қытайдың халықаралық қоғамдастыққа берген маңызды қоғамдық өнімі, Қытайдың өзінің ұлы мемлекет ретіне халықаралық міндеттерін орындаудағы пейілін байқауға болады.

接下来 «Адамзат тағдырының ортақ қауыдастығы» – ҚХР дипломатиясының теориясы мен практикасына жатады. 2017 жылдың қазан айында ҚКП-ның жарғысына «Адамзат тағдырының ортақ қауыдастығын құру» енгізді. Үкіметтің ресми мәлімдемесіне сүйенсек, Қытайдың дүние ағымы мен адамзат тағдырының бағыт-бағдарын ұғынудағы даналығының көрінісі[13]. Бұл тұжымдаманың 3 негізгі аспекті бар:

Бейбітшілік - Қытайдың дәстүрлі мәдениетіне тән атрибуты және Қытай дипломатиясының ең маңызды белгілерінің бірі болып табылады. Бейбітшілікке ұмтылу және соғыстан алшақ болуда бүкіл әлем халқының ортақ үміті болып табылады.

Демократия – социалистік елдің басты талабы, сонымен қатар қазіргі әлемде адам құқықтары саласындағы прогресс пен саяси дамудың жалпы тенденциясы. Бүгінгі дүние жүзіндегі ең ірі социалистік мемлекет ретінде ҚКП халықты мемлекеттің қожасы ретінде жүзеге асыруды өзінің мақсаты деп санап, социалистік демократияны дамытуда көп жылдық тәжірибе жинады.

«Халықты негіз ету» (以民为本), «халықты ортаға алу» принципіері қазіргі ҚКП елді басқарудағы негізгі идеологиялық тұжырымдамалары болып табылады [14].

«Жаңаша халықаралық қатынастар» – ҚКП ОК 2013 жылдан бері Бас хатшы Си Цзиньпиннің ұсынған халықаралық қатынастардың жаңа түрі, өзегі «селбесіп тең игіліктенуді» негіз етіп алған халықаралық қатынастың жаңаша түрі. Дамып келе жатқан державалар мен қалыптасқан державалар арасындағы қақтығыстар мен қайшылықтарды шешу үшін құрастырылған. Адамзат тарихындағы ескі державаларға жаңа державалар қайшылық тудырған кезде идеологиялық қарсыласу немесе соғыспен шешудің жолына қарсы, дипломатиялық жолмен шешуді қарастырады.

Бұл экономикалық жаһандануды тереңдете дамытудың объективті талабы, Қытайдың ұзақ жылғы бейбіт даму жолының табиғи жалғасуы және Қытайдың халықаралық тәртіптің әртүрлі сын-қатерлерімен күресудегі шынайы таңдауы. Оның мәні одақтасуда емес, саясат, экономика, қауіпсіздік, мәдениет саласындағы ынтымақтасу. Бұл Қытайдың заманның талабы мен ерекшеліктеріне сай берген жауабы және Қытайдың халықаралық тәртіптің даму бағыты туралы ғылыми пайымдауы болып табылады. Көрші елдер мен Қытай арасындағы достық саяси қарым-қатынастарды, экономикалық байланыстарды нығайтуға, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты тереңдетуге, мәдени байланыстарды нығайтуға күш салу керек. «Ортақ, жан-жақты, бірлескен және тұрақты» қауіпсіздік тұжырымдамасы және «кең ауқымды консультациялар, бірлескен үлес және ортақ пайда» жаһандық басқару тұжырымдамасы қазіргі әлемдегі екі негізгі

мәселеге – қауіпсіздік мәселелеріне және басқару мәселелеріне бағытталған. Жаһандық басқару және қауіпсіздік мәселесі қазіргі таңдағы негізгі мәселе, оны тек бірлесіп шешу, бірлесіп құру алқылы шешуге болады. Бұл тұжырымдаманың негізгі мақсаты әлем елдерін бір-біріне қарсыластыру емес, керісінше әлем елдерінің даму тұрғысынан ортақ мүддені тауып сонымен ортақ игіліктенудің жолын табу.

Қол жеткізген жетістіктер. 2019 жылдың 5 наурызында Мемлекеттік кеңестің премьер-министрі Ли Кэцянь үкімет жұмысының есебінде 2018 жылы Қытайдың ерекшеліктегі ұлы мемлекеттер дипломатиясының жаңа жетістіктерге қол жеткізгенін айтты. Боао Азия форумы конференциясын, Шанхай ынтымақтастық ұйымының Циндао саммитін және Қытай-Африка ынтымақтастығы форумының Бейжің саммиті сияқты ірі ішкі дипломатиялық іс-шараларды сәтті өткізді. Си Цзиньпин және басқа да мемлекет басшылары көптеген елдерді аралап, АТЭС Экономикалық көшбасшылар жиналысын, G20 көшбасшылар саммиті, БРИКС көшбасшыларының кездесуі, Азия-Еуропа саммиті және Шығыс Азия ынтымақтастығы көшбасшыларының кездесулері сияқты ірі іс-шараларға қатысты. Ұлы мемлекеттермен қарым-қатынас жалпы алғанда тұрақты, көршілес елдермен жан-жақты қарым-қатынас дамытуда, дамушы елдермен ынтымақтастық тіптен нығая түсті. «Жаңаша халықаралық қатынастардың түрін» құруға және «Адамзаттың ортақ тағдыр қауымдастығы» құруға күш салу.

Қорытынды. Қытайдың ұлы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасы сауда, қауіпсіздік және адам құқықтарын қоса алғанда, жаһандық тұрақтылыққа, геосаяси одақтастыққа маңызды әсер етеді. ҚХР әлемдегі барлық ұлы мемлекеттермен жалпылама түрде ынтымақтастық қатынаста. Оның қолданған әр-бір саясаты жаһандық өзгерістерге алып келу мүмкін. Қытай жаһандық держава ретінде көтерілуін жалғастырған сайын, бұл қарым-қатынастар болашақта одан да маңыздырақ болуы мүмкін. Қазіргі таңда Қытай әліде адам құқығы, зияткерлік меншікті ұрлау және сауда теңсіздігі сияқты мәселелермен күресуде. Мақалада көрсеткендей Қытай ұлы мемлекетке айнарудан бұрын ол басқа державаларды тиімі пайдаланып өзінің күш-қуатын арттырды. Ұлы мемлекетке айналған соң ол АҚШ-тың әлемдегі «соғыс мемлекеті» бейнесіне қарсы өзін «бейбіт мемлекет» ретінде көрсетіп келеді, алайда бұнда Қытайдың түп мүддесі жатыр. Ол Қытай-АҚШ қос полярлы әлем жүйесін «Бір жол, бір белдеу» сауда-экономикалық, «Жаңаша халықаралық қатынас құру» қауіпсіздік ынтымақтастық және «Адамзат ортақ тағдыр қауымдастығы» мәдени гумарнитарлық ынтымақтастық арқылы әлемді шошытпай екінші державаға айналу амбициясын айқын көруге болады. Әрине қазірше ол өзінің саясатына қайшы әрекеттер жасаған жоқ, бірақ күннен-күнге қатаңдасып баражатқан позитциясынан болашақта бұл саясатын жалғастыратына ешкім кесіп айта алмайды. «Ұлы мемлекеттер дипломатиясы» қазіргі ҚХР-ның ұлыттық мүддесіне сай қолданған ең дұрыс саясаты деп танымыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. [中国外交政策](#). 中华人民共和国中央人民政府. [2020-01-20]. (原始内容存档于2020-12-06). [新中国外交50年 \(图片展\)](#). 中华人民共和国外交部. [2020-01-20]. (原始内容存档于2020-12-06).
2. 编委会. 美国读者文摘精选全集II. 1 March 2009: 78–81 [2020-03-31]. ISBN 978-7-5449-0522-0. (原始内容存档于2020-11-28).
3. “一边倒”外交方针的产生和转变. 中共党史研究. 1991 [2014-07-19]. (原始内容存档于2014-07-26).
4. 尤台蓉. 中俄战略协作伙伴关系的形成与发展. 淡江大学. 2006 [2014-07-18]. (原始内容存档于2020-11-03).
5. Дмитрий Сергеевич Рябушкин: Мифы Даманского, 2004, p151. “中国人试图夺回达曼斯基岛（注：即珍宝岛），但他们的三次尝试都以失败告终。之后，苏联士兵撤退到岸边，敌人没有进行任何进一步的敌对行动”
6. [中共中央文献研究室](#), [逢先知](#)、[金冲及](#)主编(编). 《毛澤東傳（第六卷）》香港第一版. 香港: 中和出版. 201
7. "China's Relations with the United States: From Engagement to Competition" by Bates Gill and Chin-Hao Huang

8. "China-Russia Relations in Central Asia: Energy Policy, Beijing's New Assertiveness and 21st Century Geopolitics" by Marlène Laruelle
9. "China's Relations with the United Kingdom: Prospects and Challenges" by Kerry Brown and Matthias Stepan
10. "China-Japan Relations: From Normalization to Rising Tensions." Council on Foreign Relations.
11. "China's Regional and Global Ambitions," Congressional Research Service, 2019.
12. 杰西. 美债市预警衰退 贸易战拖累全球经济. 美国之音中文网. 华盛顿. [2019-08-15]. (原始内容存档于2019-08-15) (中文 (简体)) .
13. [什么是人类命运共同体？——十九大精神百问——中央纪委监察部网站](#). 中央纪委监察部网站. [2018-05-25]. (原始内容存档于2021-02-11) .
14. 罗建波, «中国特色大国外交:新理念, 新战略与新特色», 《西亚非洲》2017年第4期.

САЯСИ КӨШБАСШЫ БОЛУ ПРОЦЕСІНДЕГІ БАСТАПҚЫ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ДІҢ РӨЛІ»

Саясаттану, 2-курс **Туржан А. С.**

*Ғылыми жеткеші: аға оқытушы Басығариева Ж. А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

***Аңдатпа:** Саяси көшбасшылар жүргізген саясаттың мотивтерін анықтауда саяси психология жетекші рөлдердің бірін атқарады. Бұл мақалада бастапқы әлеуметтену кезеңінің саяси көшбасшылардың психологиясына әсері салыстырмалы түрде бірнеше мысал арқылы қарастырылады. Саяси көшбасшылардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар балалық шақтағы тұрмыс арқылы талданады. Мақалада саяси көшбасшының ата-анасы, денсаулығына ерекше назар аударылады. Автор балалық шақтың саяси көшбасшыны анықтаудағы қосымша компонент бола алатындығына баса назар аударады.*

***Кілттік сөздер:** саяси психология, саяси көшбасшы, саяси көшбасшылық, демократ, диктатор.*

Кез-келген саяси институттың құрылымын айқындауда алғаш болып сөзге тиек болатыны – саяси көшбасшысы. Саяси көшбасшы басқа көшбасшылықтың түрлеріне қарағанда күрделі. Оның артынан бір мемлекеттің азаматтары ереді, оның қолында барлық ресурстар шоғырланады, оның қабылдаған шешімдері мемлекеттің прогрессивті не регрессивті даму бағытын айқындайды. Жалпылай алғанда, саяси көшбасшы – бұл топқа, ұйымға, жалпы қоғамға тұрақты әсер ететін басқарушылық мәртебесі мен билік лауазымына ие тұлға [1].

Саяси психология ауқымында саяси көшбасшылыққа негізгі рөл аударылының бірнеше себептері бар: біріншіден, жалпы саяси ғылым үшін басты мәселе билік феномені болса, саяси психология үшін саяси биліктегі адам факторы ерекше рөл ойнайды; екіншіден, көшбасшылық феномені саяси психологияның ең белсенді зерттелген мәселесі болып табылады; үшіншіден, саяси психологтар үшін басқа құбылыстарға қарағанда саясаткерлердің сұранысын қамтамасыз етіп, саяси көшбасшылық тақырыбымен айналысу бір уақытта сирек кездесетін комбинацияны – материалдық игілік пен қоғамдағы үлкен танымалдылыққа әкеледі [2].

XX ғасырларда саяси психологияда саяси көшбасшылыққа жетудің психологиялық мотивтерін анықтау негізгі тақырып болса, ғалымдар соңғы жылдары саяси көшбасшылық пен көшбасшылардың өткен өмірі арасындағы байлынысты іздеп табуда.

Атақты поляк саяси қайраткері Ежи Урбанның «Қиын балалық шақ ешқашан аяқталмайды» деген сөзі бар [3, 104-б.]. Осы сөздердің тек қарапайым адамдарға ғана емес, лидерлерге де қатысы бар екенін анықтау үшін лидерлердің екі тобы – демократтар мен диктаторларды қарастыруға болады. Бұл мақалада демократтар ретінде Мұстафа Кемал Ататүрік, Уинстон Черчилль, Теодор Рузвельт, ал диктаторлар ретінде Иосиф Сталин, Мао Цзэдун, Муаммар Каддафи қарастырылады. Яғни, саяси лидерлердің бастапқы әлеуметтенуі, яғни балалық шағы оның ішінде, ата-анасы, олармен қарым-қатынасы, материалдық жағдайы, денсаулығы зерттеліп, талдаулар жасалынды (1-кесте), (2-кесте).

1-кесте (Саяси көшбасшылардың әкелеріне байланысты)

	Мұстафа Кемал Ататүрік	Уинстон Черчилль	Теодор Рузвельт	Иосиф Сталин	Мао Цзэдун	Муаммар Каддафи
Әкесі	Али Рыза Эфенди	Рэндольф-Спенсер Черчилль	Теодор Рузвельт-үлкен	Виссарион Джугашвил и	Мао Ичан	Мұхаммед Абу Меньяр
Әкесінің айналысқан жұмысы	Офицер, кеденші, орман сатушы	Саяси қайраткер	Әйнек сатудан жеке бизнесмен	Етікші	Кішігірім жер иесі, күріш өсіріп, қалада сатқан.	Ешкі мен түйелерді баққан.
Әкесінің материалдық жағдайы	Жергілікті ұсақ буржуазия тобына кіргендіктен, жағдайы жақсы болды.	Ақсүйектер тобынан шыққан лорд болғандықтан, жағдайы өте жақсы болды.	Жоғары тапқа жатқандықтан, өте жақсы болды.	Өте төмен. Ақшаның жетіспегенінен әйелі де қара жұмыс жасады.	Отбасын толыққанды қамтамасыз етті.	Ақшадан көп таршылық көрген.
Зиянды заттарға әуестігі	Болған жоқ.	Болған жоқ.	Болған жоқ.	Ішімдікке құмарлық, әйеліне қол көтеру.	Деректер табылмады.	Болған жоқ.
Балаға деген қарым-қатынасы	Жақсы. Мұстафаның қатарластарынан қалмай өсуін қалап, барлығын жасауға тырысты. Еуропаша тәрбиеледі.	Нашар. Әкесі Уинстонды ұнатпады. Оны үмітін ақтамаған ұлы ретінде көрді.	Өте жақсы. Әкесі баласына моральдық, физикалық қолдау көрсете білді.	Өте нашар. Баланы кішкентай кезінен бастап қол көтеріп, күш көрсетті. Иосифті өз баласы деп санамады.	Аралары жақсы болды деуге келмейді. Күнделікті балаға қол көтерді, оны қатаң бақылауда ұстады.	Отбасыда жалғыз ғана ұлы болғандықтан (қалғаны қыз) баласына үлкен сенім артып, оның білім алуына жағдай жасауға тырысты.

2-кесте (Саяси көшбасшылардың аналарына байлынысты)

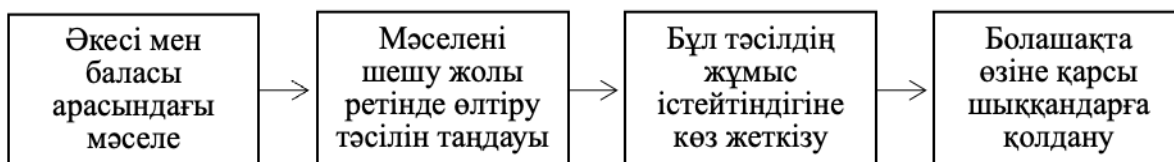
	Мұстафа Кемал Ататүрік	Уинстон Черчилль	Теодор Рузвельт	Иосиф Сталин	Мао Цзэдун	Муаммар Каддафи
Анасы	Зюбейде	Дженни Джером Черчилль	Марта Буллок Рузвельт	Екатерина Георгиевна Геладзе	Вэнь Цимэй	Айша бен Ниран
Шығу тегі	Қарапайым отбасыдан шыққан.	Американдық бай финансистің қызы	Джорджия штатының ірі плантаторының қызы	Қарапайым шаруа отбасынан	Кедей шаруалардың қызы.	Қарапайым бедуиндер отбасынан шыққан.

Зиянды заттарға әуестігі	Болған жоқ.	Болған жоқ.	Болған жоқ.	Тарихи деректерде әртүрлі. Көп жағдайда оның да ішімдікке құмар болғаны айтылады.	Болған жоқ.	Болған жоқ.
Балаға деген қарым-қатынасы	Баланың тәрбиесімен көбінесе әкесі айналысты.	Өмірінің көп бөлігін сауық-сайран құрып, баласының тәрбиесіне мүлдем араласпады.	Баласы аурушаң болғандықтан оған басқаларына қарағанда көп уақытын бөлді.	Екі үлкен баласының өлімінен кейін, Иосифті өсіру үшін тынбай жұмыс жасап, болашағын қамтамасыз етуге тырысты.	Мейірімді ана болды. Мао тек оған ғана еркелей алды.	Отбасында жалғыз ұл болғандықтан, баланы ерекше қарады.
Дінге қарым қатынасы	Баланың діндер болғанын қалап, оның болашақта дін ісімен айналысуына үгіттеді.	Нейтралды көзқарас.	Нейтралды көзқарас.	Діншіл болғаны сонша, Сталиннің болашақта діни абыз болғанын қалады.	Буддизм дінін ұстанды. Балаға да сол дінді уағыздап, Маоның дінге сенуіне себепші болды.	Баланы діни тұрғыда тәрбиеледі.

Кестелерден көрініп тұрғандай, талданып жатқан саяси көшбасшылардың дүниеге келген кезеңдерінде ер адамның әйел адамға қарағанда рөлінің жоғары болуына байланысты отбасы ішінде де шешімдерді қабылдауда, ер баланы өсіруде әке бірінші орынды иеленеді. Сондықтан да балалардың болашақта білім алуы, өз орнын табуы тікелей әкенің шешімімен байланыстырылды. Мәселен, Мустафа Кемал Ататүрік, Теодор Рузвельт, Уинстон Черчилльдің (демократтар) әкелері балаларына қол көтермеген. Сонымен қатар олардың берген тәрбиесін толыққанды қатал болды деп айтуға да негіз жоқ. Ал болашақ диктаторлардың әкелері балаларына күш қолданған, күш қолданбағанның өзінде қатаң түрде тәрбиелеген. Осының әсерінен баланың психологиясында «күш қолдану – норма» деген түсінік қалыптасады. Аталған фактордың орын алуы диктаторлардың саясатында репрессия, қанау, зорлық-зомбылықтың кездесуі баланың әкесінен соққы алуымен байланысын толық аңғаруға болады. Диктаторлардың репрессиясы мәселесіне келер болсақ, тағы бір жасөспірім шақтағы ұқсастықты байқауға болады. Бір күні әкесі Мао Цзэдунды ел алдында ұрмақшы болғанда, Мао өзеннің қасына жүгіріп барып, әкесі ұруын қоймаса, суға секіретінін айтып қорқытады. Дәл соған ұқсас жағдай Иосиф Сталиннің де бойынан өткен. Сталиннің әкесі әйелін ұрып жатқан сәтінде жас Иосиф пышақпен әкесіне қарай жүгіріп, анасын құтқарып алады. Яғни, екі болашақ диктатордың сол кезеңде өлімді шешім ретінде көруі олардың болашақта қарсыластарына дәл осы әдісті пайдалануына әкеледі.

Бұл мәселені келесідей схемамен көрсетуге болады:

Мао мен Сталиннің арасындағы ұқсастық осымен бітпейді. Мао Цзэдунның да, Иосиф Сталиннің де аналары дінге аса қатты сеніп, өз балаларына уағыздаған. Сталин де, Мао Цзэдун да аналарының арқасында бала және жасөспірім кездерінде діншіл болып өседі. Алайда жастық шаққа келгенде, екеуі де атеист болып шығады. Бұны психологиялық тұрғыда, аналарының көрсеткен идеалдары іс жүзінде жоқ екендігінен деп түсіндіруге болады. Яғни, буддизм дінінде де, христиан дінінде де аталған мейірімділік, өзге біреуді сүю сияқты әрекеттердің орнына әкенің қатыгездігін көріп өскен балалар үшін дін қатты сенген, кейіннен сенімін ақтай алмаған аналарының «опиумы» сияқты болып көрінеді. Олай болса, Сталиннің дінді құтқарушы күш емес, керісінше құлдықта қалушы құрал ретінде қарай бастауына негіз бар екендігін көруге болады.

Психологтардың пайымдауынша, әкесінің оң бағасын ала алмаған баланың екі жолы бар: әкесі жоқ деген қырларынан үздік атану немесе әкесінің қылықтары дұрыс емес деген сананы қалыптастыру. Балалық шақта әкесінің үмітін ақтай алмаған үш лидерді табуға болады. Олар: Уинстон Черчилль, Иосиф Сталин, Мао Цзэдун. Егер де, Мао Цзэдун әкесінің таққан айыбы әсерінен үйден қашып кеткен болса, Уинстон Черчилль және Иосиф Сталин «үздік» болуға тырысады. Алайда, екеуінің де таңдаған жолдары екі бөлек. Уинстон Черчилль әкесі оны лайықты деп тану үшін саяси ғылымды да, жазушылықты да, сурет салуды да, т.б. әр түрлі ғылым мен өнерлерді игере бастайды. Сталин бала кезінен ауруға бейім болып өскендіктен физикалық күші мүлдем болмайды. Әлсіз баланың жағдайын Виссарион қабылдамай, баласын «түзету» мақсатында оған күш қолданады. Виссарион төбелеске жақын болғандықтан, баланы төбелес шыңдатады деп ойлайды. Сталинді әкесі бір рет ұрғаны сонша, оның аяғына зақым тиеді. Соның әсерінен Сталин аяғын дұрыс баса алмай қалады. Міне, осыған байланысты туған лайықсыз деген сипатты өзінен алып тастау үшін Сталин өзгелерге күш қолданады. Сондағы ойы: «Қара, әке! Мен сенің махаббатына лайықтымын» болған еді. Сталин әкесінің қатыгездігінен арыла алмайды. Сталинді әкесі аяқ киімін шешпей тепкендей, Сталин де өз ұлдарын, әсіресе Яковты, аяқ киімін шешпей тебетін еді. Аяқ киімді негізгі метафора ретінде қолдануға болады. Себебі, Сталиннің әкесі етікші болған еді. Сталин әкесінің озбырлығын қайталамаудан көрі, әкесінің жолын жалғастырады. Ал Уинстон Черчилль диктаторларға қарағанда, әкесін кешіруге тырысады және оның бұл шешімі оның болашақта әкесі қолданған тәрбиені өз балаларына қолданбауға әкеледі. Ұлыбританияның бұрынғы Премьер Министрінің еңбектерінің бірінде «Жалғыз өсетін ағаштар, егер олар қандай жағдай болмасын өсіп шығатын болса, күшті әрі берік болады. Сонымен, әкесінің назарынан айырылған бала оны балалық шағымдары үшін марапаттайтын рухтың күші мен тәуелсіздігіне ие болады» деп жазған [4, 15-б.].

Ана мәселесіне келгенде де, болашақ диктаторлардың өмірінде болған ұқсастықты аңғарсақ болады. Мао Цзэдун, Иосиф Сталин, Муаммар Каддафидің өмірге келуі аналары үшін көптен күткен сый болған еді. Мао мен Сталинге дейін олардың аналарының екі балалары шетінеп кетеді. Сондықтан да үшінші бала дүниеге келгенде, олар Құдайдан баланы аман сақтауын тілейді. Сол үшін де Маоның, Сталиннің шешелері балаларын дінге, Құдайға жақын ұстағысы келеді. Ал Муаммар Каддафидің жағдайына келер болсақ, ол өскен теократиялық мемлекетте ұл бала қыз балаға қарағанда ерекше құрметтелген. Алты қыздың арасында бір ғана ұл болған оны анасы қастерлеп өсірген. Осы жағдайларды сараптай келе, бізде контраст туындайды: диктаторлардың балалық шағында шектен тыс қаталдығын танытқан әке және баланың бар қателіктеріне көз жұма қарап, оны кешіре берген мейірімді ана. Бірақ та Иосиф Сталиннің жағдайында ана мәселесі екідайлы пікірге ие болады. Сталиннің замандастарының естеліктері бойынша, Сосоның (Сталиннің лақап аты) шешесі баласын қатты жақсы көріп, оған адал болғанымен, баланы ұрып тәрбие беруге қарсы болмаған. Яғни, Иосиф Сталин әкесінен де, анасынан да жәбір көрген. Ранкур-Лаферьер Сталиннің серіктестерімен қарым-қатынасындағы садистік мінез-құлқының бірі олардың қауіпсіз жағдайда екендігіне сендіреді де, қысқа уақыттан кейін оларды НКВД қызметкерлері алып кетеді деп санайды [5]. Мысалы, Антонов-Овсеенконың айтуынша, Николай Вознесенский тұтқындалған күні Сталин оны өзінің саяжайына шақырып, өзінің разылығын көрсеткен [6].

Кестеден байқауға болатындай, Мустафа Кемал Ататүрік, Уинстон Черчилль, Теодор Рузвельттің де балалық шақтағы материалдық жағдайы өте жақсы болды. Сондықтан да олар үшін

бірінші орында бай мен кедейлердің арасындағы алшақтық пен үкімет жасап жатқан «әлеуметтік әділетсіздік» емес, либералдық және демократиялық идеялар тұрды. Мәселен, «Алаш» партиясы Лениннің саяси идеясын қолдамағанының себебі ретінде тарихшылар мен саясаттанушылардың белгілі бір бөлігі, «Алаш» партиясының төрінде отырғандар ақсүйектер отбасынан шыққандықтан деп пайымдайды. Яғни, қарастырылып отырған демократтардың демократия жолын таңдауы олардың туып-өскен ортасында материалдық қажеттіліктердің жоқ екендігімен байланысты. Керісінше, Иосиф Сталин, Мао Цзэдун, Муаммар Каддафи сынды авторитарлы тұлғалардың жүргізген саясаты халықтың теңдігін қамтамасыз ету, яғни социализм болды. Олардың бұл идеяны жақтауында саяси көшбасшылардың кедей отбасында дүниеге келуі негізгі себептердің бірі болды.

Билікке жетудің тағы бір талпынысы ретінде саяси психологияның теоретиктері бойындағы комплексті жеңу жолын көрсетеді. Адорно жүргізген эксперименттер барысында бала кезінде комплексі пайда болған азаматтардың билікке бару ықтималдығы жоғары деген тұжырым жасала келе, комплексі бар билеушілер авторитарлы билеу режимін таңдайды деген қорытынды жасалған [7, 297-б.].

Мәселен, Наполеон Бонапарттың бойы қысқа болғандықтан, өз комплексін жеңу мақсатында ол билікті басып алды деген теория бар. Дәл сол теорияны Уинстон Черчилльдің биографиясын жазған Бедарида Франсуа қолданады. Оның ойынша, Ұлыбританияның бұрынғы Премьер Министрінің бойының қысқа болуы оның билікке баруына үлкен мотивация болды. Алайда бұл пікірмен толығымен келісуге болмайды. Уинстон Черчилльде бой комплексіне қарағанда, депрессияға байланысты күйзеліс қатты көрініс табады. Депрессияның балалық шақта қалыптасуына Уинстон Черчилльдің ата-анасынан көрмеген махаббатының әсерінен деуге болады. Оған қоса, оның оқыған мектебінде қолданған әдістер де баланың жалғыз қалуына себепші болды. Черчилльдің күтушісі Элизабет Эверест қана оған өз махаббатын төккенімен, жабық мектепте Черчилль оның да қолдауынан айырылады. Мектептен анасына жазған хатында «Әкем екеуінің маған азап шегетін жүрегім жоқ сияқты қарайтындарын мені таң қалдырады және ренжітеді», бірнеше күннен кейін «...өтінемін, менің сөздерімді тыңдаңыз. Мен шексіз бақытсызбын. Мен қазір жылап жатырмын. Анашым, өтінемін, сені сүйетін ұлыңмен қатал болма. Менің ақымақ хаттарыма ашуланбаңыз. Маған, ең болмағанда, сіз мені жақсы көресіз деп ойлауға рұқсат етіңіз. Анашым, мен үмітсізбін..... Мен бұдан әрі қалай болатындығымды білмеймін. Мен қатты қайғырудамын». Хаттан байқағанымыздай, Уинстонның депрессиясы тоғыз жасында-ақ көрініс тапқан. Алайда әкесі мен шешесінен ешқандай қолдау көре алмады. Оның бұл хаттарына Дженни Джером Черчилль бір ауыз сөзбен жауап береді: «Кішкентай жалқау томбой» [8]. Иосиф Сталин де зор денсаулықпен ерекшеленбеді. Оның сол аяғында екі саусағы қосылып кеткен, сол қолы зақымданып, толығымен оны қозғалта алмаған, бетіндегі шешек ауруынан кейін қалған іздер оның бойында толық еместік комплексін қалыптастырады.

Психологтар үшін бастапқы әлеуметтену кезеңінің бақытты болуын қамтамасыз ететін бірнеше компонент бар: ата-ананың балаға деген жақсы қарым-қатынасы, балаға деген құрмет, материалдық игілік, мықты денсаулық, баланың өз ортасының болуы, баланың бойындағы комплекстерді қалыптастырмау, бала үшін керекті шекара орнату, стресс жағдайларының орын алмауы [9]. Осы компоненттерді жоғарыда қарастырылған саяси көшбасшылардың балалық шағынан іздесе, Мұстафа Ататүріктің балалық шағының бақытты болу сипаты -87,5% Уинстон Черчилльдікі-50%, Теодор Рузвельттікі-75%, Иосиф Сталиндікі-12,5%, Мао Цзэдундікі-25%, Муаммар Каддафидікі-50% құрайды.

Уинстон Черчилль қалған демократтарға қарағанда балалық шақты қиын өткізгенімен, оның жүргізген саясаты деспоттық болмады деушілер де кездесуі мүмкін. Конструктивистік көзқараспен қарастырса, У. Черчилль билік жүргізген мемлекеттің қалған диктаторлар билік еткен мемлекеттерге қарағанда саяси, экономикалық, рухани, әлеуметтік жағынан өзгеше екендігін анықтауға болады. Ұлыбританияда демократиялық өскін болғандықтан, азаматтар демократиялық құндылықтармен таныс болғандықтан диктатураның жүзеге асуы мүмкін емес. Дегенмен, У. Черчилльдің әріптестеріне деген қарым-қатынасы, сөйлеген сөздері, биліктегі әрекеттеріне көз жүгіртсек, оның диктатураға жақын екендігін аңғаруға болады.

Бәлкім, «Диктаторлар мұртпен және қолындағы мылтықпен дүниеге келмейді» деген сөз әдеби түрде айтылғанымен, оның рас екендігін ғалымдар дәлелдеуде. Диктатор болуға түрлі факторлар әсер етеді және оның біреуі – балалық шақтың қиындығы. Сондықтан да, саяси психологтар билікке талпынатын әр кандидаттың қызметі мен біліміне ғана емес, балалық шағына да көңіл аударуға тиіс. Әрине, қиын балалық шақты билікке түпкілікті кедергі ретінде қарастыруға

болмайды. Зигмунд Фрейд «Адам жанының құпиясы балалық шақтың психикалық драмаларында жатыр. Осы драмаларды тапқан кезде ғана, ем табылады» деп жазған [10].

Қорыта айтқанда, саяси көшбасшының балалық шағы – оның әрекеттерінің бейсаналық кілті ғана емес, жүргізген саясатының мәнін көрсететін өзіндік айна да болуына түпкілікті негіз бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Овчарова, Т. Н. Политология: курс лекций. – Нижний Новгород: Пламя, 2010. – 215 б.
2. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии — Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 496 б.
3. Душенко К. В. Большая книга афоризмов. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 1056 б.
4. Уткин А. И. Уинстон Черчилль. Полная биография. Я легко довольствуюсь самым лучшим. – М.: Родина, 2022. – 512 б.
5. Ранкур-Лаферьер Д. Психика Сталина: Психоаналитическое исследование. URL: <https://vapp.ru/biblio/rankur-laferer-d-psihiika-stalina-psihoanaliticheskoe-issledovanie/>
6. Антон Антонов-Овсенко. ПОРТРЕТ ТИРАНА. URL: <https://coollib.com/b/408089/read>
7. Козлов В. В., Новиков В. В., Гришин Е. В. Политическая психология. – М.: ИП Петросян, 2010. – 458 б.
8. Бедариде Франсуа. Детство и юность, полные страданий: 1874—1895. URL: <https://biography.wikireading.ru/82196>
9. Ирина Ивановна. Правила счастливого детства. URL: <https://www.ya-roditel.ru/parents/base/experts/pravila-schastlivogo-detstva/>
10. Почему все проблемы из детства? URL: <https://ru-psicholog.livejournal.com/26334.html>

САЯСИ ИМИДЖДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Саясаттану, 2-курс **Турусова А.Б.**

*Ғылыми жетекші: аға оқытушы Басығариева Ж.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

***Аңдатпа.** Саяси көшбасшының имиджі өзіндік ерекшелігі бар, имидждің түрлі компоненттерін жинақтаған біртұтас бейнесі болып табылады. Мақалада саяси имидж терминінің мағынасы, осы сала бойынша жазылған ғалымдардың зерттеу еңбектеріндегі саяси көшбасшының имиджі қарастырылады. Имидж саясаткер мен оның аудиториясының арасын байланыстырушы қызметін атқаратындықтан, саясаткердің сырт келбеті мен рухани танымын дұрыс үйлестіре отырып, бұқараға ұсыну саяси имиджді қалыптастырудың нәтижелілігін білдіреді.*

***Кілттік сөздер:** саяси имидж, саясаткер имиджі, бұқаралық сана, менталитет, электорат.*

XX ғасырдың соңына қарай біздің сөздік қорымызда жаңадан пайда бола бастаған имидж сөзі бүгінде журналистика, жарнама, әлеуметтану, саясаттану, т.б.салада кеңінен белсенді түрде қолданылатын сөзге айналды. Ғаламтор беттеріндегі ақпараттар бойынша «имидж» терминінің авторлары австриялық психолог Зигмунд Фрейд және американдық әлеуметтанушы Кеннет Боулдинг болып саналады екен. Алдымен З.Фрейд бұл сөзді өзі шығарған журналдың атауы ретінде қолданса, 1960 жылдары Боулдинг бұл терминді әлеуметтану және экономика саласындағы еңбектерінде қолдана бастаған, сол кезден бастап имидж сөзі кеңірек қолданысқа енген. Бүгінде имидж қалыптастыру арнайы мамандар жұмыс істейтін үлкен салаға айналған. Ағылшын тілінен аударғанда имидж сөзі «бейне, кейіп» деген мағынаны береді, яғни, адамның немесе объектінің біртұтас бейнесі. Имидж туралы танымал әдебиеттерде имиджің әртүрлі түсіндірмелері бар. Мысалы, М.Поплавский былай деп жазады: «Имидж - бұл адамның айналасындағыларға тигізетін жалпы әсері. Сіздің имиджіңіз - сізді басқа адамдардың қабылдауы» [1] десе, Г.Почепцов имиджді «басқаның көзқарасы, мені басқалардың қабылдауы», «адамның негізгі қасиеттерін көрсететін маңызды алмастырғыш» ретінде сипаттайды [2].

Имидж - бұл жеке адамның, әлеуметтік топтың өмір сүруінің типтік әдістерінің жиынтығы. Яғни, имидж адамның санасында немесе әлеуметтік-саяси шындықта материалдық және материалдық емес сипаттамалардың жиынтығы ретінде ғана түсінілмейді. Бұл сонымен қатар өмір

салты. Бұл жерде имидж жеке адамға немесе жеке адамдар тобына таныс өмірдің айнасы ретінде түсіндіріледі, атап айтқанда, міндеттер, әдеттер, дәстүрлер, яғни, осы қауымдастық үшін ерекше және бірегей өмір салтының бүкіл жиынтығы. Бұл арқылы көшбасшы имиджінің мәнін тереңірек түсінуге болады, өйткені мұнда белгілі бір әлеуметтік қауымдастыққа, белгілі бір мәдени-әлеуметтік және әлеуметтік-саяси мәнмәтінмен байланыстырылатындықтан саяси көшбасшы имиджінің ең тиімді моделін құруға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, белгілі бір мінез-құлыққа арналған әлеуметтік көзқарастар форматында имиджді әлеуметтанушы Э.Гофман "имидж-бұл "көрермендердің" әсерін басқару және көшбасшының мақсаты мен миссиясы өзгерген сайын өзгеріп отыру өнері" деп қарастырады [3].

Имидж бұқаралық сананың объектіге нақты бір қатынасын, көзқарасын орнықтыру үшін PR, үгіт-насихат, жарнама арқылы жасалады. Адамның немесе объектінің сыртқы бейнесін, яғни, имиджін жасау барасында оның қандай мақсатта жасалатынын түсіну керек. Өйткені имидж айналаға, қоғамдық ортаға ұсынылатын ақпараттың қысқаша түрі болып саналады. Мақсатты түрде жасалған имидж адамның айналасымен тиімді қарым қатынас орнатуына көмектесуі керек.

Авторлар Р.Б.Квеско, С.Б.Квеско имиджді корпоративті (компанияның, фирманың, кәсіпорынның, мекеменің, саяси партияның, қоғамдық ұйымның және т.б. имиджі) және жеке (саясаткердің, кәсіпкердің, әртістің, басшының, қоғамдық қозғалыс көшбасшысының және т. б. имиджі) деп бөліп қарастырады. Ғалымдар бұл имидждердің мазмұны мен қалыптасу механизмдері әртүрлі болғанымен, олардың бір бірімен байланысты екенін жазады. Екі жағдайда да, яғни ұйымға және жеке адамға (жеке тұлғаға) қатысты сыртқы және ішкі имидж туралы айтуға болады. Ұйымның сыртқы имиджі - бұл оның бейнесі, сыртқы, қоршаған ортада, осы ұйымның "контрагенттерінің" – клиенттердің, тұтынушылардың, бәсекелестердің, билік органдарының, бұқаралық ақпарат құралдарының, жұртшылықтың санасында қалыптасатын идеясы. Жеке тұлғаның сыртқы имиджі ауызша, визуалды, этикалық, эстетикалық көріністер мен мінез-құлықтың әртүрлі формаларынан тұрады, ал субъект-онымен тікелей немесе жанама байланыста болатын адамдар [4].

Саяси жарнама мен шоу-бизнесіте имидж көбінесе жеке тұлғаның рухани мәнінен тыс сипаттамаларға ие бейне ретінде көрсетіледі. Имиджді «аңыз тұлға» ретінде түсіну кездейсоқ емес. Шоу-бизнесіте супермен, жұлдыз сияқты ұғымдар қалыптасқаны белгілі. Алайда мұның бәрі басқарушылық қызмет үшін қолайсыз, өйткені бұл қызмет театр сахнасы немесе саяси арена емес. Онда адамдармен қарым-қатынас жасаудың және оларға мақсатты әсер етудің басқа ережелері бар.

Саяси имиджді сарапшылар үміткердің, партияның, қоғамдық немесе саяси қозғалыстың мақсатты түрде қалыптасқан және насихатталған бейнесі ретінде анықтйды. Саяси имиджді - күрделі, көп факторлы құбылыс деуге болады. Ғалымдар саяси имиджді қалыптастырудың екі негізгі механизмін көрсетеді: «стихиялық» және «жасанды». Бірінші жағдай сайлаушылардың ойында саяси имидждің табиғи қалыптасуын білдіреді, бұл қабылдау әлеуметтік - перцептивті механизмдерінің көмегімен жүреді. «Жасанды» дегеніміз - имиджмейкерлердің, PR саласы мамандарының көмегімен немесе саясаткердің өзінің бастамасымен мақсатты және саналы түрде жүзеге асырылатын тұлға имиджін қалыптастыруы болып табылады [5].

Әрине, имидж қалыптастырудағы ең бірінші қадам тұлғаның сырт келбетінен басталады. Мұнда адамның жыныс, жасы, ұлты, жеке психологиялық қасиеттері басты назарға алынады. Г.Г.Почепцовтың еңбектерінде саясаткердің имиджі келесі компоненттерді қамтиды: өткен өмірі, отбасы, спортқа көзқарасы, үй жануарлары, хоббиі, сүйікті ісі. Бұл компоненттер өте маңызды, өйткені олардың болуы саяси қайраткердің имиджін жандандырады және оны халыққа жақындата түседі [6].

Саяси имидж - бұл жалпы әлеуметтік имидждің бір түрі. Осыған байланысты оның бірқатар ерекшеліктеріне тоқталуға болады. Атап айтар болсақ, саяси имидж әрқашан бұқара халыққа бағытталады; екінші жағынан, саяси имидждің қайнар көзі көп жағдайда жеке тұлға, саяси қайраткер немесе көшбасшы болып табылады. Д.В.Ольшанский саяси имиджді: «кәсіби имиджмейкерлердің аудитория санасында жасаған... қиялдағы бейнесі... Имидж шындықтың көрінісі ретінде сананың психикалық бейнесі ғана емес. Бұл арнайы модельденген... көріністің көрінісі, яғни бұрыннан жасалған көріністің... бейнесі...» деп анықтайды [7]. Әрине, бұл саяси имидждің анықтамасына әлдеқайда жақын. Алайда, оның да дәлдігі жоқ екенін және мәнін толық ашпайтынын атап өткен жөн.

Жеке тұлғаның саясаттағы имидждік рөлі топтық бірлестіктердің рөліне қарағанда әлдеқайда маңызды. Сондықтан саяси имидждің дамуы көбінесе «жеке тұлға-топ» сызығымен жүреді, жетекші

рөл жеке адамға тиесілі. Мұнда топтық болжалдарға жету үшін мінез-құлықты қалай қалыптастыруға болады деген мәселе тұрады.

Саяси имиджді қалыптастыруға қатысты негізгі проблемалар, әдетте, мыналар: топтық үміттерді талдау және имидждің өзі бағытталған топты бағалау. Имидж бағытталған топты бағалау алдымен үміткердің позициясына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Саяси имиджі зерттеушілер сонымен қатар саяси имидждің маңызды құрамдас бөлігіне саясаткердің бойында харизманың болуын да қажетті деп санайды. Өйткені өздерінің психологиялық ерекшеліктеріне байланысты халықтың көпшілігіне харизматикалық әсер ететін адамдар көбінесе имидждік компоненті бойынша жақсы қалыптасқан имиджі мен көпшілік алдында сөйлей білетін саясаткерлерден де асып түседі. Басқаша айтқанда, біреулер өзінің саяси имиджін қалыптастыру үшін ұзақ уақыт жұмыс істесе, харизмасы басым адамдарға ол оңай болуы мүмкін.

Ғалымдар саяси имиджді қалыптастырудың негізгі үш түрін көрсетеді. Біріншісі, тұлғаның шынайы ерекшеліктері, оған сыртқы келбеті, тартымдылығы, жасы, денсаулығы, киім кию үлгісі, қимыл қозғалыстары, мимикасы, бойында харизманың болуы, болмауы, темпераменті, мінезі, қабілеті, саяси қызметке қатысудағы мотивациясының ерекшеліктері жатады.

Екіншісі, саясаткердің жеке тұлғасы мен қызметі туралы ақпараттарды алу тәсілі мен формасы. Мұнда тұлғаралық өзара әрекеттер каналы бойынша, PR-әсерлерден, тәуелсіз БАҚ құралдарынан түсетін ақпараттардың арақатынасы және бір біріне қайшы келмеуі маңызды.

Үшіншісі, қоғам дамуының нақты әлеуметтік жағдайындағы электораттың ерекшеліктері. Мұнда жалпы менталитеттің ерекшеліктері, ағымдағы әлеуметтік болжаулар, қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар маңызды. Белгілі бір лауазымға лайықты үміткер туралы идеалдандырылған таныстыру арқылы оның табысқа жету мүмкіндігін арттыруға болады. Сайлау нәтижелері белгілі бір қайраткердің имиджінің қасиеттері бойынша ғана анықталмайтыны белгілі, бірақ оның саяси имидждердің жалпы ауқымындағы орнының да үлесі бар [8].

Саяси тұлғалардың имидж мәселелерін зерттеу қазіргі кезде көптеген зерттеушілерді, ғалымдарды және саясаткерлерді қызықтырады. Бұл жөніндегі жазылған еңбектер де орасан көп. Саяси лидердің имиджін құрайтын қасиеттерге тоқталсақ, «бұл халықтың белгілі бір тұлғамен байланыстыратын белгілі бір қасиеттердің жиынтығы» [9] дейді ғалымдар.

Имидж белгілі бір адамға қатысты болғандықтан ол оның өоғамдық өмірде орындайтын белгілі бір рөлін көрсетеді. Оған жоғарыда айтқанымыздай, сырт келбетінен бастап, өмір сүру салтына дейінгі әдеттері жатады. Бірақ идеалды бейне жасау үшін әр қиырдан қиыстырып жинаған мозайкалы имидж біртұтас әрі шынайы болмайды. Саяси тұлғаның имиджі оның шынайы мінез құлқы аясында қалыптасуы керек. «Көшбасшы бейнесіне немесе имиджіне оның сырт келбеті, лауазымы, өмірбаяны, кәсібі, үміткердің бағдарламасы, хоббиі және әңгімелесу мәнері, сонымен қатар шынайы өмірден алынған немесе ойдан шығарылған аңыздар жатады. Мұның бәрі қоғамдық санада үміткерді жоғары лауазымға лайықты көруге ықпал етеді».

Саяси лидердің имиджі БАҚ арқылы немесе ауызша түрде таралған ол туралы түрлі ақпараттардан көрініс береді. Мұнда саяси тұлғаның адалдық, әділдік, сенімділік сияқты қасиеттері маңызды болып табылады. Мұндай қасиеттердің болмауы оның имиджіне кері әсерін береді. Саяси тұлғаның имиджіне оның іскерлік қасиеттері де тікелей әсер етеді. Оның құзыреттілігі, ақыл ойы, табандылығы, білімі басты қасиет ретінде бағаланады. Аудитория алдында батыл сөйлеу, шешім қабылдай білу, жағдайды болжай білу сияқты қасиеттерді меңгеруі оның халық алдындағы беделін көтере түседі. Әрине саяси тұлға өзінің имиджін қалыптастыруда жалғыз жұмыс істемейтіні белгілі. Оның артында үлкен жұмыс тобы бар. Үміткер тұлғаның жеңісі көп жағдайда осы жұмыс тобындағы қызметкерлердің дұрыс тандалынуына байланысты.

Саяси имидждің қалыптасуындағы тағы бір ескеретін жайт, үміткер тұлға туралы ақпараттың тапшылығынан халықтың оның жағымды жақтары туралы жеткілікті білмеуі. Әр түрлі арналардан алынған ақпарат көбінесе бір-біріне қайшы келеді және тексерілмейді. Бұл факт ең жаңа коммуникациялық технологиялар мен ақпарат берудің белгілі бір тәсілдерінің арқасында адамдарда қандай да бір оқиға немесе адам туралы алдын ала болжанған пікір қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай ақ, саяси көшбасшы немесе саяси қозғалыс, партия туралы ақпаратты сайлаушылар қабылдауы үшін ақпараттың таралу ауқымы мақсатты аудиторияның ауқымына сәйкес келуі маңызды. Имидж қалыптастыру барысында қарсыластар тарапынан әртүрлі жалған ақпарат тарату да орын алып жатады. Сондықтан саясаткерлер үшін бәсекелестің кәсіби қалыптасқан имиджінің «құрбаны» болмау өте маңызды.

Әр түрлі саяси имидждер бір-бірімен тығыз байланыста болады. Саясаткердің имиджі мен сайлау науқанына ол тиесілі партия да үлкен әсер етеді. Егер партияның имиджі жақсы болса, кез келген көшбасшы жеңіске жете алады немесе керісінше, партияның имиджі дұрыс болмаса, қанша еңбектенсе де саяси тұлғаның жеңісі қамтамасыз етілмеуі мүмкін. Сонымен, партияның имиджі көшбасшының имиджіне әсер етеді және бұл әсер саясаткердің танымалдылығын бірнеше есе арттыруы немесе оны нөлге дейін төмендетуі де мүмкін. Сондықтан саяси көшбасшының қолайлы имиджін қалыптастырумен қатар партияның да имиджін қалыптастыру маңызды.

Имидж саясаткер мен оның аудиториясының арасын байланыстырушы қызметін атқарады деуге болады. Ол аудиторияның да, саяси тұлғаның да мүдделерін көрсете отырып, оларды ұштастыруға, үйлестіруге атсалысады. Солайша халық өзінің талап тілегіне сәйкес келетін ақпараттық, саяси өнімді алады.

Саяси имиджді зерттеуші ғалымдар қоғам қайраткерлерінің имиджді негізінен сырт келбетпен байланыстыратынын айтады. Саяси тұлғаның сыртқы келбеті маңызды көрсеткіш болып табылады, өйткені адамдар сізбен танысудың немесе әңгімелесудің алғашы сәтінен бастап сыртқы түр тұлғаңыздан алған әсері бойынша бағалайды. Егер саясаткердің сырт келбеті мен өзін ұстау мәнері сенімділік ұялатпаса, ол айтар ойын тыңдарманына тиімді түрде жеткізе алмайды. Өйткені саясаткер мен халық арасында кедергі пайда болады.

Тартымды тұлға болу үшін сыртқы келбеттің ғана тартымды болуы жеткіліксіз. Сырт келбет имидждің қажетті құрамдас бөлігі болғанымен негізгі шешуші құрамы емес. Имидж - жиынтық ұғым. Яғни, адамның өмірлік болмысының жиынтығы, сол арқылы ол айналасына ең жақсы жеке және іскерлік қасиеттерімен ұсынылады.

Тақырыпты қорыта келсек, имидждің басқа түрлеріне карағанда, үлкен жұмыс тобының еңбегімен жүзеге асырылатын саяси имидж күрелі әрі қызықты. Бар ақыл ойын, күш жігерін, алға қойған мақсаты мен елдің болашағы үшін жасаған жұмыс бағдарламасын өзінің шынай болмысы арқылы халыққа дұрыс ұсына білу саясаткердің немесе қоғам қайраткерінің имиджінің дұрыс қалыптасуына көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Поплавский М. Как создать имидж. М: Культура и спорт, 1996. – 12 б.
2. Поцепцов Г. Имиджелогия. М.: , 2006. – 54 б.
3. А.В.Загайнов. Понятие имиджа политического лидера. – Ученые записки Казанского государственного университета, 2007. - 227 б.
4. Р.Б.Квеско, С.Б.Квеско. ИМИДЖЕЛОГИЯ, учебное пособие. - Издательство Томского политехнического университета, 2008. -
5. Будаев Э.В. Современная политическая лингвистика. Екатеринбург, 2006. - 2 б
6. Поцепцов Г. Имиджелогия. М, 2006. - 54 б.
7. Ольшанский Д.В. Политический PR. – М.: Питер, 2003. – 286 б.
8. Политическое имиджеология М. 2006. – 208 б.
9. Политическое консультирование М. : Центр политического консультирования. 1999.

МАЗМҰНЫ

«ЖАС ҒАЛЫМДАР МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА»	
«PSYCHOLOGICAL SCIENCE IN THE STUDIES OF YOUNG SCIENTISTS AND STUDENTS: THEORY AND PRACTICE»	
«ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СТУДЕНТОВ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»	
Абланов Д.Ч. ВЛИЯНИЕ КАЧЕСТВА ОТНОШЕНИЙ ШКОЛЬНИКОВ НА УСПЕХИ В УЧЕБЕ	3
Адеханова А. ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ КЕЗІНДЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	6
Алтаева Л. АТА-АНА МЕН БАЛА АРАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЖАСӨСПІРІМНІҢ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНА ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ	10
Амангелді А.Ғ. ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ТӨМЕНДІГІНІҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМГЕ ӘСЕРІ	13
Әділбек А.Р. АУТИЗМ СПЕКТРІНІҢ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДАҒЫ СЕНСОРЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ДИСФУНКЦИЯСЫ (ӘДЕБИЕТ МАТЕРИАЛДАРЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ШОЛУ)	16
Базарқұл А.Б. БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕЛЕНЕТІН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	20
Баймен А.Қ. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМІНЕ ОТБАСЫНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ	24
Бектемис Н.Ы. СЕРВИС С УЛЫБКОЙ: РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ	26
Васильева А.М. ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ВРАЖДЕБНОСТИ У КУРСАНТОВ ВОЕННЫХ ИНСТИТУТОВ	28
Женисова А.А., Акбар А.А. ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ВОСПРИЯТИЕ СВОЕГО ТЕЛА И САМООЦЕНКУ У ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ	33
Иманбай С.М. СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖЕТІСТІККЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ МОТИВАЦИЯСЫН ДАМЫТУ	36
Исакулова Д. ЖАСӨСПІРІМДІК ШАҚТАҒЫ ӨЗАРА ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ	38
Канафина А.Б. ШЕТЕЛДІК АВТОРЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ ГЕНДЕРЛІК СӘЙКЕСТІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ	41
Кембаева Б.Б. ЖҰМЫС ІСТЕЙТІН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	45
Куанышова И.А. ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ КӘСІБИ БАҒДАРЛАНУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ	49
Қалимоллина А.О. АТА-АНАСЫНЫҢ АЖЫРАСУЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ БЕЙІМДЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	53
Қарынтаева Э.А. СТУДЕНТТЕРДІҢ ОТБАСЫЛЫҚ ӨМІРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫ	57
Мадиева С.А. ВЛИЯНИЕ СТРАХА ЗА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ БУДУЩЕЕ НА СОСТОЯНИЕ СТУДЕНТОВ	60
Макаримова Н.Т. ТӘУЕЛДІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ФЕНОМЕНІ	64
Маликов Д.С. ПСИХОЛОГИЯ БАДМИНТОНА	68

Низамова А.Р., Оразбекова А.Б. ОТНОШЕНИЕ К ЛИЦАМ С НЕТРАДИЦИОННОЙ ОРИЕНТАЦИЕЙ В КАЗАХСТАНЕ	70
Нутфуллина А.Р. ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ТРЕВОЖНОСТИ И ОБЩИТЕЛЬНОСТИ У ПОДРОСТКОВ СО СКЛОННОСТЬЮ К ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОМУ ПОВЕДЕНИЮ	74
Полат Ә.Қ. ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫЛАРДАН ШЫҚҚАН ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ МІНЕЗ АҚЦЕНТУАЦИЯСЫ	79
Сейдеханова А.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ЧУВСТВА ВИНЫ У МОЛОДЕЖИ (18–21 ЛЕТ)	82
Сембай А.А. РЕНШТИҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	86
Срайыл Ғ.Ж., Тулебай Ғ.Т. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАЗАСЫЗДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	90
Төлегенова С.Ө. ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ТАҒАМДЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН)	94
Яфаров Р.Р. ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПТСР У ВЕТЕРАНОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ	98
<p>«БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ ЖҮЙСІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ»</p> <p>«TRANSFORMATION IN THE SYSTEM OF EDUCATION AND UPBRINGING: COMPARATIVE ANALYSIS»</p> <p>«ТРАНСФОРМАЦИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ»</p>	
Аббозова А.М. ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ СТАРШЕКЛАСНИКОВ С ООП	102
Агимсалова Д.Б. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ПО ОРГАНИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ	107
Асылбек Р.А., Турлыбаева А.С. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ	110
Атабекова Б.Б. БІЛІМ БЕРУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК СЕРІКТЕСТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ МӘНІ	115
Әбушахман А.Ә. TIMSS ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	118
Әлетай А.М. ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЗДАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	122
Баймаханова Г.К., Баймахан С.Н. ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	127
Бегалиева Л. ОҚУШЫЛАРҒА КӘСПТІК БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	132
Бүркітбаева А.А. ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТИҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ ЖҰМЫСЫ	137
Гибайдуллина Ф.А. ИЗУЧЕНИЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА УРОКАХ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ М.ГОРЬКОГО «ДЕТСТВО»)	142
Загергдинов Р.Н. ТРУДНЫЕ СЛУЧАИ ИЗУЧЕНИЯ ТЕМЫ «СЛОВСОЧЕТАНИЕ» НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВОСЬМОМ КЛАССЕ	146
Жалғасбаева А.А. STEM ЖҮЙЕСІ НЕГІЗІНДЕ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	148
Жанузакова П.М. РАБОТА С РОДИТЕЛЯМИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ	153
Кадирова Н. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	157

Курманбек А.Қ. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: СИПАТТАМАСЫ, МӘНІ, МӘСЕЛЕЛЕРІ	160
Қалиева А.И. МАЗАСЫЗДЫҚТЫҢ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ДАМУЫНА ӘСЕРІ	165
Қаржауова З. ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ АСПЕКТІЛЕРІ	169
Ли Н. Д. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЦИФРОВОГО ПОКОЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ	172
Манатова Ә.Т. МУЛЬТФИЛЬМ ЖӘНЕ МУЛЬТФИЛЬМНІҢ БАЛА ОЙЛАУЫНА ЖАҒЫМДЫ, ЖАҒЫМСЫЗ ӘСЕРІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	175
Мұратова М.Б. АРТ-ТЕРАПИЯ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ТҮЗЕТУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ	179
Мухаммедова А.Х. ЖАСӨСПІРІМДЕР ОРТАСЫНДА ЭТНОСАРАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	182
Мухтар Т.Ғ. PROSPECTS FOR USING MOBILE PODCASTS IN ENGLISH LESSONS	185
Мырзағали А. ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ НАЗАР ЖЕТІСПЕУШІЛІГІ СИНДРОМЫ ЖӘНЕ ГИПЕРАКТИВТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫ МКТЕПТЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ	189
Нурғалиева Л. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ПО РАЗВИТИЮ АДАПТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ ВОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ	192
Нуртуған Б. ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ	194
Okyabrova A.B. ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE FORMAT OF DISTANCE LEARNING	197
Olzhabek Z. IDENTIFYING WAYS OF INCREASING STUDENTS' PRODUCTIVITY IN ENGLISH CLASSES THROUGH ACTION RESEARCH	201
Сансызбаева А. МЕКТЕПТЕ ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ АУТИЗМІ БАР БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ	205
Сейтжанова А. СОЦИАЛЬНАЯ НЕУВЕРЕННОСТЬ: У ДЕТЕЙ И У ВЗРОСЛЫХ; ПРИЧИНЫ, СЛЕДСТВИЯ И МОЖНО ЛИ ЭТО УСТРАНИТЬ?	208
Срайыл Ғ.Ж., Тулебай Г.Т. БАСТАУЫШ СЫҢЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАЗАСЫЗДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	212
Таджибаева А.Б. БІЛІМ БЕРУ МЕН ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР:САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	216
Хасенова Р. АУЫЗША ЖӘНЕ ЖАЗБАША КЕРІ БАЙЛАНЫС БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭССЕ ЖАЗУ КЕЗІНДЕ ДӘЛЕЛДЕРДІ ҚҰРУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ	219
Шайсултанова А.И. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ПОВЫШЕННОГО УРОВНЯ ТРЕВОЖНОГО СОСТОЯНИЯ У ПОДРОСТКОВ	224
To'rayeva N.T. TA'LIM JARAYONIGA INNOVATSION KLASTER USULINI TATBIQ QILINISHI	228
«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС»	
«PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE VALUES OF THE YOUTH OF NEW KAZAKHSTAN»	
«ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ЦЕННОСТЯХ МОЛОДЕЖИ НОВОГО КАЗАХСТАНА»	
Мурзаканов С.А. ПРОБЛЕМА СВОБОДЫ ВОЛИ В ФИЛОСОФИИ	230
Сағындықова А.А. МЕТАМОДЕРНДЕГІ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫ КҮЙЗЕЛІСТІ ШЕШУДІҢ ЗАМАНАУИ ДИСКУРСЫ	233
Даниярова А., Абылкакова А. ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	236
Бауыржанова Г.Б. ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӨМІР ФИЛОСОФИЯСЫ	240

Рысқұлбек Б.Б. Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ	243
Есбусинова Ж.Ж. ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ	246
Устамбай Р.М. ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ СИПАТЫ	250
Арапбай А.С. ТҮРКІ ӘЛЕМІ: СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ТАРИХЫ МЕН БҮГІНІ (ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)	253
Култимова А.М. ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТАРИХИ МӘДЕНИ МҰРА ЖӘНЕ РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚ	257
Керимкулова Ж.М. ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АЛҒАШҚЫ КӨШПЕЛІЛЕРІ	259
Ерназар А. Е. РОЛЬ ИСКУССТВА В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СТРАНАХ	261
Бекбашева К.С. ЗАМАНАУИ КИНО ТАРИХЫ	263
Ерен Е.С. ТЮРКСКИЙ МИР: ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ. ДУХОВНОЕ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ	267
Әбілқайырова Қ.Б. ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	270
Самедов М.Р. ӘЛ-ФАРАБИ МЕН ШӘКӘРІМНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРІН ТАЛДАУ	274
<p>«ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС: ӨЗГЕРМЕЛІ КОНТЕКСТТЕГІ МАМАНДЫҚТЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ»</p> <p>«SOCIAL WORK IN KAZAKHSTAN: PROBLEMS OF THE PROFESSION IN A CHANGING CONTEXT»</p> <p>«СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИИ В МЕНЯЮЩЕМСЯ КОНТЕКСТЕ»</p>	
Амангелді А.С. ЦЕРЕБРАЛЬДЫ САЛ АУРУ КЕЗІНДЕГІ ҚИЫНДЫҚТАР МЕН МӘСЕЛЕЛЕР	278
Аметова Ж.Ж. Қазақстандағы АӘК жүйесімен сыналатын МӘСЕЛЕЛЕР	281
Анарбекова А.А. ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	285
Аширбекова К.С. ӘЛЕУМЕТТІК ИНКЛЮЗИЯ КОНЦЕПЦИЯСЫН МҮГЕДЕКТІГІ БАР АДАМДАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	286
Батырбаева А.Т. АУЫЛДАҒЫ КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ	292
Беркінбай М.М. КЕДЕЙЛІКТЕГІ АДАМДАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС: ЖАҢА ПАРАДИГМА	296
Болат Ж.Б. ҚАЛА ЖАҒДАЙЫНДА АУЫЛДАН КЕЛГЕН ОТБАСЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІ	299
Volatova N.M. ORGANIZATION OF SOCIAL ASSISTANCE AND SOCIAL WORK TO HELP VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE	303
Джамалова Н.А. Психологические особенности лиц с нарушениями зрения	308
Досмағамет А.Д. Әлеуметтік жұмыс бойынша мамандардың қызметінің нормативтік-құқықтық негіздері	313
Дулат М.Ә. ЖЕТІМ БАЛАЛАР – ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ	316
Енкебаева М.Т. ЖЕТІМ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЕКІНШІ РЕТТІК ЖЕТІМДІКТЕН ҚОРҒАУ	321
Ержігітова Б.С. ҚАРТТАРДЫҢ ӨМІР САПАСЫН ЖАҚСАРТУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІ	326
Janreysova Zh. ORGANIZATION OF SOCIAL SUPPORT FOR A FAMILY OF A HARD OF HEARING CHILDREN	330
Исабекова А. С. ИНКЛЮЗИВТІ МӘДЕНИЕТ МӘСЕЛЕСІ	333
Қырғызбай Д, Қанапия А, Нұғман А, Райбек А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАРТТАРДЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ХӘЛ-АХУАЛЫ	337

Марат М. ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ КӘСІБИ ТӘУЕКЕЛДЕРГЕ АЛЫП КЕЛЕТІН ФАКТОРЛАР	345
Нурланова С.С. ТҰРМЫСТЫҚ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ КӨРГЕН ӘЙЕЛДЕРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС	348
Рафикова Ж.Б. КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	352
Roseline P.T. THE SOCIAL RISK OF CHILD MARRIAGE IN NIGERIA: GENDER ANALYSIS	356
Сапирова М.М. ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ (АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРДЕГІ)	360
Саттар А.Ә. ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСİNДЕГІ ЖҰМЫССЫЗДАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ	365
Султанова А.М. ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ДАҒДАРЫСТЫҚ ӨМІРЛІК ЖАҒДАЙҒА ТҮСКЕН КӨПБАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	368
Хайноллаева А.А. ЖОО БІТІРГЕН ЖАСТАРДЫҢ ЖҰМЫССЫЗ ҚАЛУ СЕБЕПТЕРІ	371
Шанбаева Г.Н. КӘСІБИ ЖАНУ СИНДРОМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЛГІЛЕРІ	374
<p>«САКРАЛДЫ МӘТІНДЕРДІҢ ТІЛІ: ТЕОЛИНГВИСТИКАНЫҢ СОЦИОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ»</p> <p>"THE LANGUAGE OF SACRED TEXTS: SOCIOCULTURAL ASPECT OF THEOLINGUISTICS"</p> <p>«ЯЗЫК САКРАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ТЕОЛИНГВИСТИКИ»</p>	
Бекболат А.Е. ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІГІ	379
Оңалжан А. ДІНИ СЕНІМ НЕГІЗІНДЕ ПАЙДА БОЛАТЫН РӘМІЗДЕР МЕН КӨРКЕМ ОБРАЗДАР	383
Алибаева А. А. ЗНАЧЕНИЕ РЕЛИГИИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГРАХ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИГРОКОВ	385
Өмірзақов А. Р. ЖАСТАРДЫҢ ӨМІРІНДЕГІ ДІННІҢ РӨЛІ	388
Турар Д. К. МӘЗҒАБТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ДІНИ-САЯСИ СЕБЕПТЕРІ	391
Даулетбай А. Е. ТЕРРОРИСТІК АКТІЛЕРДІҢ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТЕРРОРИСТЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ АҚТАУ ТӘСІЛДЕРІ	397
Джұматай Н.С. ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ ЖӘНЕ БАЛАЛАР	403
Қайырдолда Д.Д. БУКВАЛИЗМ В РЕЛИГИИ – ПУТЬ К РАДИКАЛИЗМУ	408
Жолдықара М. ЖАҒАҢДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ИСЛАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	411
Тілебалды А. ЗАМАНАУИ ҚОҒАМДАҒЫ ФАЛУНГУННІҢ КӨРНІСІ	416
Ошақбай З. ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ АХУАЛЫ	418
Ризабек С. ЖАСТАРДЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ САНАСЫНА ИСЛАМНЫҢ ӘСЕРІ	422
Ризабек Л. ЗАЙЫРЛЫ ҚОҒАМДАҒЫ ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	425
Амангелді Ж. ОРТА АЗИЯДАҒЫ ДІНИ РАДИКАЛИЗМ ФЕНОМЕНІ	427
Мәлікөв Н. ӨЛЕМДІК ДІНДЕРДІҢ СУИЦИДҚА КӨЗҚАРАСТАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖАСАУ	430
Нұртайқызы Г. ЙОГАНЫҢ ДІНМЕН БАЙЛАНЫСЫ	434
Сейтнұр А. АССАМБЛЕЯ-ТАТУ ҰЛТТЫҢ КЕЛБЕТІ	436
Турганбек Н. СТРАХ И ВЕРА: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ И ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ	439
Рахметова А. ТВОРЧЕСКОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ИБРАЯ АЛТЫНСАРИНА: УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ	443

Куан А.	ҚИССА ЖҰМ-ЖҰМАНЫҢ НЕГІЗГІ ОЙЛАРЫ МЕН ҚАҒАЗ БЕТІНЕ ТҮСУІ	447
Жеңісбек Б.	КИІМ МЕН ҚАЗАҚ ӨМІРІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕК МӘНІ	449
Нұрсдық А.	ИСА МӘСІХТІҢ СОҢҒЫ КҮН ӘУЛИЕЛЕРІ ШІРКЕУІНІҢ ХРИСТИАНДЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МУЗЫКАҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	452
Ерболат А.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРІ	454
Айтқожаев М.	ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ РӘСІМДЕРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	456
Қуандық А.	МИСТИКА ФЕНОМЕНИ: ТЕРМИНІ ЖӘНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	458
Мүсілім А.	ҚАЗІРГІ ЗАЙЫБЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ДІН, ДӘСТҮР, МӘДЕНИЕТ	462
Махсұтова А.	ҚАЗАҚСТАН ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ	466
Тоқай А. Б.	ИСЛАМ ЖӘНЕ ЖАСТАР: БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ	468
Еркін Е.	ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНІ	481
Сәрсенбиев С.	ДЕОБАНД МЕКТЕБІНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АУМАҒЫНА БЫҚПАЛЫ	484
Лесбаев М. Н.	«СЮЦАЙ ЖҮЙЕСІНІҢ» ШАРИҒИ ҮКІМІ	490
Ботай Н.	ДІНИ ҚҰНДЫЛЫҚ	494
<p>«ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ»</p> <p>"LANGUAGE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE MODERN WORLD"</p> <p>«ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»</p>		
Акижанова З. К.	НАРОДНЫЙ ТАНЕЦ КАК ЗЕРКАЛО КУЛЬТУРЫ	496
Алмаханова Н. А.	МӘДЕНИЕТТІҢ ВИРТУАЛИЗАЦИЯЛАНУЫНЫҢ ЖАСТАРДЫҢ ӨМІР СҮРУ САЛТЫ МЕН ОЙЛАУЫНА ӘСЕРІ	498
Досымбетова Ж. А.	THE PROBLEM OF GENDER-BASED VIOLENCE AGAINST WOMEN IN KAZAKHSTAN	500
Жанайбек М. Е.	«ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ БҰҚАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРКІНДІГІНДЕГІ ЖАСТАР: МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ»	502
Конарбаева М. К.	ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ОЙЫН-САУЫҚ МӘДЕНИЕТІН КОМПАРАТИВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	506
Мұхтар М. М.	«БҰҚАРАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ КИНО ӨНЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ»	508
Орын А. А.	ҚАЗІРГІ ТЕАТР САХНАСЫНДА ДӘСТҮРЛІ ӨНЕРДІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	511
Смаил С. А.	«ФЕМИНИЗМ В КОНТЕКСТЕ МЕДИАКУЛЬТУРЫ: КИНО»	513
Шарафутдинова А. Д.	МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ	516
Ли А. В.	SELF-REPRESENTATION IN SOCIAL MEDIA	519
Усербаев Ж. Т.	АНАЛИЗ ПРАКТИК КУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	522
Исаханова А. Е.	ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ В КИТАЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ	524
Алпысбай Д. Т.	ЖАПОНИЯДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ӘСЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ	528
Аутов Д. И.	ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АРАБ МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӘБУ НАСЫР ӘЛ ФАРАБИДІҢ ОРНЫ	531
Дүйсенбай Ә. А.	ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	537
Сәтен А. Р.	ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ: ӘЙЕЛ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ СИПАТЫ	544
Самедов М.	МӘДЕНИЕТ АНАТОМИЯСЫНА СИПАТТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖАСАУ	549
Өлмесова А. Т.	КӨШПЕЛІ МӘДЕНИЕТТЕГІ ГЕНДЕРЛІК ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	553

**«ҚАЗІРГІ САЯСАТТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ»**

**«THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF MODERN POLITICAL SCIENCE:
TRENDS AND PROSPECTS»**

**«ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

Ғани Қ.Ғ. ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЯСИ ҚАТЫСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	559
Искаков Е.М. ИДЕИ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	561
Ізтелеу А.М. ТІЛ ЖҰМСАҚ КҮШ РЕТІНДЕ	566
Қуаныш А.М. «ЦИФРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН» МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУ ТӘЖІРИБЕСІ	570
Серік Ә.Б. ДЖ. МИРШАЙМЕР МЕН Ф. ФУКУЯМАНЫҢ ТЕОРИЯЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ ӘЛЕМДІК ГЕОСАЯСИ АХУАЛҒА СИПАТТАМА	573
Темирханов Ж.М. ДЕМОКРАТИЗМ В ОБЛАСТИ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА	577
Тұрдан О. ҚЫТАЙДЫҢ ҰЛЫ МЕМЛЕКЕТ ДИПЛОМАТИЯСЫ	579
Туржан А.С. САЯСИ КӨШБАСШЫ БОЛУ ПРОЦЕСІНДЕГІ БАСТАПҚЫ ӘЛЕУМЕТТЕНУДІҢ РӨЛІ	587
Турсова А.Б. САЯСИ ИМИДЖДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	592

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2023 жыл

1 том

Авторлық редакциямен шығарылды

ИБ № 14993

Басуға 26.04.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8.
Көлемі 38,25 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 829.

Таралымы 10 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.